

માક્ષી વિઠ્ઠલ માડલી । પ્રેમપાન્દા પાન્દાવની ॥ કુર્વાલ્કનિ લાવીં સ્તની । ન વન દુરી તરલ્કનિ ॥
 કેલી પુરવી આલ્લી । નલ્લે નિદુર કાવટી ॥ તુના મ્થળ વાળ । મુર્ચી ધાની બ્રહ્મરમ ॥

तुकाराम तुकाराम । नाम धेवां कणे यम ॥ धन्य तुकोबा समर्थ । जेणें केला पुरुषार्थ ॥
 जळीं दगडासहित बह्या । तारिल्ल्या जैरा लह्या ॥ म्हणे रामेश्वरभट्ट द्विजा । तुका-विष्णु नारीं दुजा ॥

-: मातृकृपांकित :-

तीर्थरूप कै नरहरशास्त्री जोशी, खरशीकर.

तुमच्या मुखातून लहानपणापासून कीर्तन प्रवचनांतून
 ज्ञानेश्वरतुकारामांच्या अमृतमधुर वाणीचा स्फुरार
 प्रथम झाला जेवढे देण्याजोगे होते तेवढे तुम्ही
 सतावागे व मुक्त हस्तांनी दिले त्यातील वाझ्या
 चिमटीत किती आले कुणास माहीत ! परंतु तुमच्याच
 स्मरणातून साकार झालेली ही शक्यता तुमच्याच
 चरणांवर मवित्तमादाने समर्पित करित आहे

श्रीतुकाराममहाराजांच्या चरणीं स्तुतिसुमनांजली

पडित वैदिक अध्याय दशप्रयोगी । परि सरी न पवनो तुक्याचो ॥
शास्त्रेहो पुराणे गोता तित्य नेम । वाचिनांनो घनं न जळे स्वोक्ती ॥
कनं अभिमानें पर्णे अभिमानी । नाडले साहस्य कल्पिगुणो ॥
तंसा नव्हे तुका याणी श्रवसापी । पाव त्याचा पार्थी विठोबाचे ॥
अमृताची याणी वरयना दूढ । करो त्या अगुद ऐसा कोण ॥
घडू येवांचे हें बेले विरारण । अर्पही म्हण नव्हनीया ॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ येमळे । कटनि निराळे ठेविले ते ॥

—रामेश्वर भट

तेरा दिवस म्हण रक्षुनीया उदकी ।
कोरठ्याचि काढुनी बापवित्या मोक्षी ।
अपार कविताशरती निरदुनि इहलोकीं ॥
शीतलघवणे सुमण्या तरती जन लोकीं ॥
बाळवेप घेऊनी श्रीहरी भेटला ।
विधिचा जनिता तोचि माठय हा दिघळा ॥
सेणे व्ह्यानदें प्रेमा डोलविला ।
न तुके म्हणुनी तुका नामें बौरविला ॥
प्रमाणकाळीं देवें विमान पाडविलें ।
कलिक्या बाळामाजी अदम्युत पतयिले ॥
मातवदेह घेऊनी निजघामा गेले ।
निळा म्हणे सकळ सत तोपयिले ॥ ५ ॥

—निळोवा

न बोलवे शब्द अतरींचा घाया । नाडके तुकोबा काय कोणे ॥
अदुष्ट करटे साहस्य नव्हे देव । अतरींची हाय काय करू ॥
तेरा दिवस ज्यानें व्रथा उदकात । घालुनिया सत्य बापवित्या ॥
महाराष्ट्र शाब्दात धेदातीचे अर्थ । बोलिला लोकांत सबवुष्टा ॥
अतर्सासि गाहे निरूपणीं हेत । जडे परी छित्त ओळखेना ॥
बहेणी म्हणे मोव अतेन अवरगधी । अश्याय निगुडी काय त्याचा ॥

—बहिणाबाई

जडवेहा धेन्नि याणी गेला ती ऐवा याणी ॥ ध्रु ॥
घट फोडुनि जनकादिक ते अनुभविते झाले मानो ।
हा नोहे तुक्या तंसा घट राखुनी धरिला चित्तीं ॥ १ ॥
इतर ते वारनि दुग्धा परिणामक घेती पाणी ।
हा नोहे तुक्या तंसा पय राखुनि धाखी कोणी ॥ २ ॥
इतरीं तें फोडुनि फोडू भग धाखियला सोडू ।
हा नोहे तुक्या तंसा थळेंथ पचविला फोडू ॥ ३ ॥
इतरीं त्या मिथ्र पुटातें देऊनियां जड टाकियले ।
तो नोहे तुक्या तंसा परिसाने हेमचि केले ॥ ४ ॥
जडमुद्धि अह या देहा निव्वरूपीं वाहूनि बेला ।
निजरणीं रग पहाया रगानें निश्चय केला ॥ ५ ॥

—रगनायस्वामी निगडीकर

घन्य तुकोवा कीं तुकोवा कीं । तुका उतरला तुकीं ॥ १ ॥
 कीतनीं दाळ घरी । भागे नृस्य करितो हरि ॥ १ ॥
 अमगाचे कागद रक्षी । उदकीं देव तयाचा पक्षी ॥ २ ॥
 शीतळ केले पाणी । माजो प्रकटे चक्रपाणी ॥ ३ ॥
 अवस्था देहाची तनु । ब्रह्मा झाला त्याची घेनु ॥ ४ ॥
 केसरि गुरु अवतारी । शिवदिन अवघणमात्रे तारी ॥ ५ ॥

—शिवदिन केसरी

विष्णुयशार्चे घाली द्याया अमृता घपा तुकान तुका ।
 जरि यासि न देयासी श्रीरामासीही पादुका न तुका ॥ १ ॥
 नादक न गा म्हणे जो घातुकचि दिसो अघातुकावाणी ।
 प्रेमे ध्यावा यावा रसम कराय अघा तुकावाणी ॥ २ ॥
 गरकातुनि काडितरो काडुनि बहु पतित पातुकावाणी ।
 तो गुरु कसा नरहे हो शानांमुधि अतितरा तुकावाणी ॥ ३ ॥
 भगवान् स्वमुजासि म्हणे तुजसी तारुनि जना तुकीं बाहो ।
 नारदमुनिसा सुपशे बहुमत सज्जनमना तुकोवा हो ॥ ४ ॥
 साधु म्हणेल मन स्मृति हरिची तैसी न दाकुं तुक्याची ।
 की औदार्यघनांची ज्याप्रति पाहूनि घटा कुतुक याची ॥ ५ ॥

—मोरोपंत

नमो तुकारामा सर्वसाधुवर्या ! ॥
 भवतीच्या आचार्या ! भाग्यवंता ॥ १ ॥
 नमो जी पावना ! पांडुरंग-प्रिया ! ॥
 अमाया ! अमेया ! महोदारा ! ॥ २ ॥
 नमो जी सद्गुरो ! नमो दीनबंधो ! ॥
 थोर कृपासिधो ! सानभूले ॥ ३ ॥
 नमो नामनिष्ठा ! महाकविश्रेष्ठा !
 मुजनवरिष्ठ ! निविकारा ! ॥ ४ ॥
 नमो पुण्यश्लोका ! अकामा ! अशोका ! ॥
 त्रितापहारका ! सौख्यकरा ॥ ५ ॥
 नमो जी सत्त्वस्था ! समदृष्टे ! दांता ! ॥
 घन्य तूं जगता कींढीयेलें ॥ ६ ॥
 नमो जी चिरवता ! महाभागवता ! ॥
 सर्वां तूंच आर्ता आता थोर ॥ ७ ॥
 नमो “रामा-” दामा ! नमो पूर्ण-कामा ! ॥
 नमो निरुपमा आत्मारामा ! ॥ ८ ॥

[सार्थ तुकाराम गावेचे एक निष्ठावत वाचक नास्तिक बेथील वकील श्री. रा. व खाडिलकर यांनी ही कविता पाठविली आहे.]

प्रकाशकाचे निवेदन :

सतशिरोमणी श्रीगुजाराम महाराज यांच्या समय अभंगगाथेचा साधं आवृत्ती गेली कित्येक वर्षे मराठी वाचकांना व वारवारी विट्ठलभक्तांना उपलब्ध नव्हती. ही एक मोठी उणीव म्हणून काढावी या हेतूने त्या दयाघन पांडुरंगाच्या प्रेरणेनेच आम्ही गाथे गायक्या प्रवाचनाचे मोठे अक्षय्य व जबाबदारीचे कार्य हाती घेण्याचे ठरवून त्याप्रमाणे दोन वर्षांपूर्वी गाथे गाथेचा पहिला खंड प्रसिद्ध केला. या आमच्या साधे गाथेत अनेक महत्वाच्या अमंगावर स्पष्टीकरणे, अनेक मर्मग्राही, उद्बोधक आणि संतबोधास अनुसरून विवरणही देण्यात आले आहे हे आमच्या साधे गाथेचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्यच मानावे लागेल. पुणे येथील ध्यामणी पंडित व सतवाटूमयाचे निष्ठावान उपासक डॉ. प्र. न. जोशी यांनी हे काम अंगावर घेऊन आम्हांस मदत केली आहे.

पहिला खंड प्रसिद्ध झाल्यानंतर काय तो लोपर दुसरा व तिसरा खंड वाचकांच्या हाती देणे आमचे एक प्रकारचे कर्तव्यच होते, परंतु हा दुसरा खंड वाचकांच्या हाती, देण्यास फारच विलंब होत आहे, याबद्दल आमच्या ग्राहकांनी आम्हांस क्षमा करावी. गुजाराम महाराजांच्या साधे व सविस्तर गाथेविषयी आमच्या मनात एकनास्ती तळमळ लागलेली होती. पहिल्या खंडाचे स्वागत ग्राहक व अभ्यासक यांच्यावहून जगाहूनच झाले दुसरा खंड लोकर तयार व्हावा अशा दृष्टीने आमचे प्रयत्न सुरू झाले गाथेचा दुसरा खंड वेगळा तयार होणार ? असा प्रश्न अनेक ग्राहक समक्ष या प्रश्नाने बसत. परंतु अनेक अडचणीमुळे आम्हांम या प्रश्नाचे नक्की उत्तरही देणे शक्य झाले नाही. अनेक अडचणीमुळे या दुसऱ्या खंडाच्या प्रकाशनास विलंब फारच लागला, यामाठी आम्हांसही मोठा सक्तीचा वाटत आहे तरी आमच्या ग्राहकांनी आमच्याशी सहकार्य करावे, आणि या अतिशय महत्वाच्या कामी हातभार लावावा अशी नम्र विनंती आहे

आपल्याचे मार्गक करणारे एखादे प्रकाशन आपल्या हातून व्हावे म्हणून आम्ही उत्तार द्यायचा कामी पडलो त्या सर्वसमर्थ प्रभूच्या व गुजाराम महाराजांच्या रूपाने हे कार्य उत्तम रीतीने पार पडेल असा विश्वास आहे आता उरलेला तिसरा खंड येवढा नास्तिकी एकादशीस वाचकांच्या हाती देण्याचा आमचा सक्तीचा आहे. पुढीलही अडचण आता या कामी येऊ नये अशी श्रीविठ्ठलाच्या चरणी आमची प्रार्थना आहे

—शिवराम वामन आवढी

प्रकाशक

ग्रंथकाराचे मनोगत :

साथ व सविवरण अशी तुकारामगाथा संपादित करण्याचे काम मुंबई येथील श्रीभारत बुक हेपांचे मालक श्री. शिवराम वामन आवटी यांच्या आग्रहामुळे भी स्वीकारले. लहानपणापासून तुकाराम महाराज आणि त्यांचे अभंगवादक व इतर रताप्रणालेक भाड्या नित्य स्मरणातील असल्यामुळे व घरात संतसेवेचा वारसा मिरासदारीने आलेला असल्याने मी हे काम उत्साहाने पण सेवाबुद्धीने पत्करले; आणि त्यानुसार १२५१ अभंगांचा पहिला खंड दोन वर्षांपूर्वी तुकारामबीजेस प्रसिद्ध झाला. या गाथेत प्रत्येक अभंगाचे सुवक् संपादन, ठळक पाठभेद, शब्दार्थ व टीपा, प्रत्येक ओळीचा सुलभ गद्यामध्ये अर्थ आणि कित्येक महत्त्वाच्या अभंगावर सतबोधास अनुसरून विस्तृत विवरण; अशा एकदर प्रकार असल्यामुळे सर्वसामान्य भाविकांपासून चिकित्सक अभ्यासकांपर्यंत सर्वांनाच तुकाराम महाराजांचे हृदगत समजणे सोयीचे झाले आहे.

पहिल्या खंडानंतर हा दुसरा खंड पुष्कळच उशिरा प्रसिद्ध होत आहे. गाथेचे संपादन करण्याचे काम स्वीकारण्यापूर्वीच हाती घेतलेली काही महत्त्वाची कामे पूर्ण करणे अगत्याचे होते. शिवाय दुसरे असे की, साथ व सविवरण गाथेचा हा अभिनव व विशेष उपक्रम ज्याच्यासाठी मी आखलेला होता, त्या वाचकांची आणि सतवाङ्मयप्रेमिकांची यासवधीची यथायोग्य प्रतिक्रिया काय आहे, हे समजावून घेणे मला अगत्याचें वाटले यासाठी पोडे वाचणे भाग होते. सतोपाची बाब अशी की, महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांनी, विद्वानांनी आणि सतप्रेमी वाचकांनी या उपक्रमाचे मनापासून स्वागत केले. यापूर्वी बघीही तुकारामगाथेचे या अस्मिन् व मर्मग्राही पद्धतीने संपादन झालेले नसल्याने वाचकांना हा उपक्रम एकदम पसंत पडला. वक्त्याला जसे श्रोते फुलवतात, त्याप्रमाणे लेखकास त्याचे वाचक उत्तेजन देत असतात. एकातातील चिंतन फार मोठे हे खरेच. 'बृक्ष वल्ली आम्हां सोपरी घनचरें'. पक्षीही सुखरें आळवितें' ही सतथेष्ठ तुकीबाची साधना येथे तर खरीच. 'मनासी संवाद। आपुलाचि वाद आपणासी' ही अवस्था खरोखरीच येथे आहे; परंतु 'घर्माचें वाढण। करणें पाषांड खडण। हेंचि आम्हां करणे काम। बीज वाढवार्चें नाम।' अशी पोषणा करण्याच्या तुकाराम महाराजांना लोकाभिमुख होणेच अगत्याचे वाटले. त्यांच्या आत्मबोधाचेच हे एक दुसरे अंग म्हणाने लागेल. पुराणाचा अर्थ लोपला, शब्दज्ञानाने नाश केला, विषयलोभी लोकानी विपरीत मार्ग दाखविला. म्हणून भक्तीचा डांगोरा पिटण्यासाठी 'तीक्ष्ण उत्तरें। हातीं घेऊन बाण फिरें' अशा पवित्र्यात तुकाराम महाराज लोकाभिमुख झाले. एकातवासातील स्वत्मसुखास अशा बाहेरून सुंदर व टवटवीत फुलोरा येत राहिला. यासाठी श्रोते आणि वाचक यांची योग्यता व श्रेष्ठता अनेक साधुसंतानी वर्णन केली आहे. पूर्वी वाचकांपेक्षा श्रोत्यांनाच मान मोज होता. आज शिक्षणाच्या प्रसारामुळे वाचकांशी मनोमय संवाद ग्रंथकाराचा होत असतो.

अशा प्रकारचे उत्तेजन वाचकांनी व सतअभ्यासकांनी दिल्यामुळे गाथासंपादनाचे कार्य मी उत्साहाने पुढे करू शकलो. वाचकांनी व सतवाङ्मयप्रेमी अभ्यासकांनी भाड्या या अल्प उपक्रमाचे केवढे कौतुक केले त्याचे बोधव्याप्त दर्शन पुढे दोनतीन पुष्ठात चडविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. गाथेच्या सर्वसामान्य व भाविक वाचकांनी ही साथ मला उपकारक झाली हे मान्य करतानाच त्याची एका बाबतीत मला क्षमाही मागावयाची आहे. या दुसऱ्या खंडास अपेक्षेपेक्षा उशीर झाला आहे. दुसरा खंड हीणार की नाही? अशी चिंता अनेकाना पडली. प्रकाशक व ग्रंथकार यांच्याकडे अशी चौकशी अनेक वाचकांनी आणि प्राहकानी केली. यात व्यावहारिक दृष्टीपेक्षा औत्सुक्याचा व तुकाराम महाराजां-विषयी असलेल्या प्रेमाचाच भाग अधिक होता हे तर खरेच; पण वाचकांची व प्राहकांची ही प्रेरकताही मला उपयोगी पडली हेही नमूद करावयास हवे. वाचकांना व प्राहकांना या सवासाठी फार वेळ वाट

पाहावी लागली. त्याच्या या गैरसोयीबद्दल त्यांनी मला दामा नरावी. मायं माया अधिक परिपूर्ण, अधिक निर्दोष व अधिक मर्मधाही व्हावी अशा हेतूने काय चालले असण्यामुळे हा विलय लागला या विलबापोटी झालेली गैरसोय धाऱ्ही तिसरा राव लीकरच प्रकाशित करून दूर करण्याचे ठरविले आहे.

आणखी एक दोन बाबींचा उल्लेख करणे अगत्याचे आहे या माझ्या सार्थ व सविवरण गायेच्या संपादनासाठी मी कोणती गाथा प्रमाण मानली ? व तोच का ? असा प्रश्न मला अनेकांनी विचारलेला आहे प्रथम खडातील माझ्या निवेदनात मी यासंबंधी पूर्ण खुलासा केला आहे, त्याबद्दल याही वेळी मी निर्देश नरीत आहे उपलब्ध असलेल्या सर्व गाथांपैकी मला क्षयर पाहुराग पंडिताची गाथा फारच महत्त्वाची वाटली. महाराष्ट्र सरकारनेही हीच गाथा प्रमाण मानून स्वतःची आवृत्ती तयार केली आहे माझ्या गाथासंपादनाचे स्वरूपही मी प्रथमखडाच्या माझ्या मनोगतात स्पष्ट केलेले आहे तुकोबांच्या अमर्गांचे शास्त्रशुद्ध सस्वरण, पाठशुद्धीची विविधता, तुकोबांच्या अमल अमर्गांची निश्चिती इत्यादी विषय अर्थातच माझ्या या उपक्रमात नाहीत, हेही नव्वल करावयात हवे. हे सशोधन अतिशय महत्त्वाचे असले तरी ते या प्रस्तुतच्या कार्याच्या मर्यादेच्या बाहेरचे आहे.

सार्थ व सविवरण तुकारामगायेचे प्रकाशक श्री. दादासाहेब आवटी यांची सततची प्रेरणा मला उत्साहित करीत आली आहे. श्री आवटी हे बाही सत मातबर व थोर प्रकाशकांपैकी नाहीत पण आयुष्याच्या उतार वयात आपल्या हातून एक फार चांगले व मालाचे कार्य व्हावे या हेतूने ते या उपक्रमाच्या पाठीशी उभे राहिले 'जोशनिमां घन उत्तम व्यक्तीहोरे । उदास विचारें येच करी ॥' या तुकाराम महाराजांच्या उक्तीप्रमाणे ते या फार मोठ्या व सर्वांच्या उपक्रमाची व्यावहारिक बाजूही सांभाळीत आहेत तुकारामगायेचे काम लोकर पूर्ण व्हावे अशी त्यांच्या मनाची एवभारही तळमळ आहे मराठी भाषेतील अत्यंत सतप्रेमी वाचक त्यांना उत्तम प्रकारे साय देतील अशी आशा आहे

गायेच्या मुद्रणाचे मोठे विकट काम अत्यंत सुख रीतीने करून देण्यात येथील ज्ञानविलास प्रेसचे श्री मधुकरराव जोशी वी ए व त्याचे चिरंजीव रा प्रकाश जोशी यांनी फारच तत्परता दाखविली आहे. प्रेसकांपी, तपासलेली मुद्रिते इत्यादी बाबतीत ग्रंथकाराला नेहमी सांभाळून घेण्याची सौजन्यशील वृत्ती या पितापुत्रांची असल्यामुळे मी या बाजूला निश्चित असे उरलेल्या तिमऱ्या खडाचेही मुद्रण त्यांच्या हातून लोकरच पूर्ण होईल अशी माझी खात्री आहे

आता याखेरीज जास्त बाही सांगावयाचे आहे असे नाही उरलेला तिसरा खड लोकर पूर्ण करण्यासाठी दयाघन श्रीपाहुरगाने आणि श्रीतुकोबारायानी मला सर्व प्रकारचे बळ द्यावे एवढीच त्यांच्या पायाची विनवणी आहे माझा अधिकार मी ओळखून आहे पण या दोन दैवतांचा अधिकार मला चांगलाच परिचयाचा असल्याने शेवटी त्यांनाच तुकोबांच्या शब्दात विनवून हे मनोगत पूर्ण करतो.

'काही बोलिलों बोबडें । मायवाया तुम्हापुढें । सलगी लाडकोडें । मज क्षमा करावी ॥
काय जाणावा सहिमा । तुमचा म्या पुढ्योत्तमा । आखडोनें सोमा । सांडविली मज हातीं ॥
घडे अवज्ञा सख्ये । बाळें बापासी न भ्यावें । काय म्या सागावें । आहे ठावें तुम्हांसी ॥
तुका म्हणे देवा । प्रम लोम न साडावा । पाळिला पाळावा । लळा पुढती आगळा ॥'

'रेणुका', लक्ष्मीपार्क }
नवीपठ, पुण ९

- प्र. न. जोशी
आपाडी एकादशी १८९०
सहा जुलै १९६८

सार्थ तुकारामगाथेच्या प्रथम खंडाचा प्रकाशन-समारंभ

डॉ. प्र. न. जोशी यांच्या ग्रंथाचे प्रकाशन

सार्थ व सविवरण गाथेच्या प्रथम खंडाचे प्रकाशन दि. ८ मार्च १९६६ या दिवशी पुणे येथे विजयनगर वसाहतीतील 'शांतिमंदिर' या ठिकाणी महाराष्ट्र विधानमंडळेचे सभापती ना. बाळासाहेब भारदे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. अनेक अभ्यासू व नामवंत वक्त्यांनी या गाथासंपादनाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट करून सांगितले. दोन अडीच तास चाललेल्या या प्रसिद्धीसभेस मोठ्याने पुढरूढ्या 'मराठा' दैनिकाच्या खास प्रतिनिधीने घडविलेले हे संस्कार दर्शन वाचकासाठी मुद्दाम दिलेले आहे.

पुणे, दि. १६-दि. ८ मार्च १९६६ या श्रीसत तुकाराममहाराजांच्या ३१७ व्या पुण्य-स्मृतिदिनी येथील विजयनगर वसाहतीतील व्याघ्ररत्न छडिराज शास्त्री विनोद यांच्या 'शांतिमंदिरात' महाराष्ट्र विधानमंडळेचे सभापती ना. बाळासाहेब भारदे यांच्या अध्यक्षतेखाली डॉ. प्र. न. जोशी यांनी संपादित केलेल्या तुकारामभगवाच्या सार्थ गाथेच्या पहिल्या खंडाचे प्रकाशन झाले. समारंभाची वेळ रात्री ८-३० अशी आडवेळ असूनही पुण्यातील विद्वान व चिकित्सक मंडळींची समारंभास गर्दी झाली होती. मुम्बई येथील भारत बुक डेपोचे श्री. आवटी यांनी हा ग्रंथ प्रकाशित केला असल्यामुळे त्यांनी सर्वांचे स्वागत केले. सुप्रसिद्ध गायक सिनेनट श्री. शंकरराव कुळकर्णी यांनी एक अभंग गाऊन कार्यक्रमास प्रारंभ केला.

गाथेचे संपादक डॉ. प्रल्हाद नरहर जोशी आपल्या प्रास्ताविक भाषणात म्हणाले की, मी जरी विज्ञानशास्त्राचा अभ्यास केला असला तरी पूर्वसंस्कारामुळे अडथळ्यावादी असून या गाथेचे तीन खंड पूर्ण करण्याचा संकल्प केला आहे. अगदी लहानपणापासून माझ्यावर तुकाराममहाराजांच्या अध्यात्मवादाचे संस्कार झाले असल्यामुळे मला यासंबंधी सशोधनपर लेखन करण्यात एक प्रकारचा विशेष आनंद वाटतो. नव्हे ते मी माझे कर्तव्य समजतो. माझ्या या लेखनाला मी श्री. पंडित यांच्या सरकारी गाथेचा आधार घेतला आहे. ती गाथा मला विशेष प्रमाणाने व अधिकृत घाटते. याशिवाय तुकाराम महाराजांच्या गाथेचे जितके पाठभेद आहेत ते सर्व लक्षात घेऊन या ग्रंथाचे लेखन केले आहे.

यानंतर पुणे विद्यापीठातील संतवाङ्मयाचे अधिकारी डॉ. डॉ. गो. तुळपुळे यांचे भाषण झाले. त्यांनी डॉ. जोशी यांचा ग्रंथ संतवाङ्मयाच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक होईल असे सांगितले. तुकाराममहाराज व मराठी संत यांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करून 'महाराष्ट्र संतांचे तत्त्वज्ञान' ह्या प्रबंधाचे लेखक डॉ. लेंदरले या फ्रँच पंडिताचे ९९ टक्के शुद्ध मराठीमध्ये भाषण झाले. डॉ. लेंदरले म्हणाले की, या ग्रंथामुळे महाराष्ट्रातील भाषेचा सर्वत्र प्रसार होईल अशी आशा आहे. या प्रयास तुकारामाच्या चरित्राचेही सशोधन झाले आहे. हिंदुधर्म विवादा त्या धर्म-तत्त्वज्ञानाची ओळख करून घेण्यास काही-बनारस येथे जाण्याची आवश्यकता आता राहिली नाही, असे आम्ही परदेशातून येथे त्यासाठी येणाऱ्या पंडितांना सांगतो. कारण या पुण्यात संतवाङ्मयाचा आणि एकंदर भारतीय पांडितांचा जो अभ्यास चालू आहे त्यामुळे कोणाही पाश्चात्य जिज्ञासूची तृप्ती होईल असा मला विश्वास आहे.

पुण्यातील विद्वानांवर तुकाराम व ज्ञानेश्वर आदी संतांनी प्रसूत केलेल्या तत्त्वज्ञानाची छाप पडलेली आहे. मराठी भाषिकांसाठी तुकारामाचे अभंग समजतात त्यापेक्षा ते डॉ. जोशी यांच्या या

ग्रंथांतील टीकेमुळे अधिक चांगल्या प्रकारे समजतील तेव्हा त्यांनी या ग्रंथाचे राहिलेले दोन सह लवकर पूर्ण करावेत

तुकाराम महाराजाबद्दल प्रत्येकाला गोडी आणि त्यांच्याविषयी आपुलकी वाटावी इतका प्रसाद त्यांच्या अभंगात आहे आणि म्हणून मी जेव्हा कधी स्वर्गात जाईन तेव्हा तेथे मला तुकाराम महाराजांची प्रत्यक्ष भेट होईल या विश्वासाने मला आतापासून आनंद होत आहे

एका छिस्ती शाळेत मी गेलो असता तेथील अध्यापकाने मला मुलासाठी सवाळची प्रार्थना म्हणण्याकरिता एक भराठी कविता द्या अशी विनंती केली, तेव्हा मी त्यांना “ जेथे जाता तथे तू माझा सांगाती । चालविसी हाती घरनिया ॥ ’ हा अभंग दिला, आणि ही सवाळची प्रार्थना म्हणून तेथे अत्यंत लोकप्रिय झाली आहे तुकाराम महाराज हे सर्व धर्मांचे व सर्व जातीचे आहेत ते अमुक एका धर्माचे नमून खरेखुरे धर्मातीत असे आहेत म्हणून ते सर्व धर्मांतील लोकांना आपलेसे वाटतात

यानंतर म म दत्तोऽत पोतदार यानी आशीर्वादपर भाषण करून डॉ जोशी यांच्या श्रमाचे वीतुन केले डॉ प्र न जोशी याच वडील धी नरहरदावा सन्नीकर जोशी हे प्रख्यात कीर्तनकार व सतवाडमयाचे अभ्यासक असल्यामुळे त्यांच्या विद्वत्तेचे संस्कार झालेले डॉ जोशींच प्रकाशकाना हवी तशी गाथा संपादित करू शकतील असा विश्वास वाटल्यामुळे म म पोतदार यानीच डॉ जोशी यांच नाव सुचवून हा ग्रंथ संपादित करण्याचे प्रास्ताविक दिले होते तुकारामाची गाथा प्रत्यक्ष पाण्यात डबली नाही ती कधीच बुडणार नाही तव्हा तुकारामाच्या वाङ्मयावर लिहिलेले ग्रंथ प्रकाशित करण्यास कधीही अधिक नुकसान सोसाय लागणार नाही अस म म पोतदार यानी आपल्या भाषणाच्या शेवटी सांगितले महाराष्ट्र माणसाचे पोषण करणारा हा ग्रंथ असल्याचेही म म पोतदार यानी सांगितले न्यायरत्न घुडिराजनास्त्री विनोद यांनी आशीर्वादपर भाषण केल्यानंतर अध्यक्ष ना बाळासाहेब भारदे यानी ग्रंथ प्रकाशित झाल्याचे जाहीर केले

ना भारदे आपल्या भाषणात म्हणाले की, “ मी स्वतः सतवाडमयाचा अभ्यासक नाही परंतु माझेकडून सत्संग झाला असल्यामुळे मी या विषयावर थोडाफार बोलू शकतो

‘तुकाराम महाराज हे प्रापंचिक भक्त होते असे मी मानतो नेवळ भक्तियोगाने ससार सुखाचा करता येतो हे तुकाराम महाराजांनी दाखवून दिले आहे वास्तविक तुकाराम महाराज हे त्यांच्या प्रपंचात सर्व बाजूंनी पूर्णतया दुःखी होते त्यांच्या आकृतीमोवतीची परिस्थिती प्रतिकूल होती आर्थिक दृष्ट्या ते अत्यंत गरीब होते असा प्रतिकूल प्रापंचिक परिस्थितीत वाढलेला तुकाराम नेवळ भक्तीच्या जोरावर पूर्ण समाधानी होऊ शकला हेच त्यांच्या भक्तीचे सामर्थ्य होय प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून ते म्हणतात की,

‘ अवघा जिकिला ससार । हा उभा बिकर विठोबाचा ॥ ’

डॉ जोशी यांनी हा ग्रंथ अभ्यासपूर्ण असा लिहिला आहे, याबद्दल त्यांचे अभिनंदन या ग्रंथात ‘सोघ आणि वोघ’ असेतीलच पण मला यात ‘मोदही’ मिळाला आहे, हे सांगताना आनंद वाटतो या ग्रंथात पुष्कळच रसास्वाद आहे सामान्य लोकांवर असामान्य संस्कार करण्याचे काय या ग्रंथामुळे होईल अशी आशा आहे

सामृत्त्व ही जी काही चीज आहे ती सर्व धर्मांत खरोखरच आहे म्हणून सत हे खरे धर्मातीत असतात व त्यांची शिकवण हीच नियमी किंवा धर्मातीत शिकवण होऊ शकते

“ उत्कटता आणि व्यापकता हे दोन्ही गुण तुकारामाच्या वाङ्मयात असून डॉ जोशी यांनी त्याचे सुंदर विवरण केले आहे यापुढे शाळा-कॉलेजातून सतवाडमयाचा संस्कार होईल असा प्रकारे ते शिकविले जावे असे मला व्यक्तिः वाटते आयुष्य तरून जाण्यास सतवाडमयाचा विशेष उपयोग होईल अशी माझी थळा आहे ’

सार्थ व सचिवरण तुकारामगाथा-गौरव

दोन वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या सार्थ तुकारामगाथेच्या प्रथम खंडावर अधिवारी विद्वानांनी जे अभिप्राय वृत्तपत्रातून प्रकट केले, त्यानील निवडक येथे दिले आहेत सार्थ तुकारामगाथेचे अनेक विशेष व एकदरीत स्वरूप याचे नेटके दर्शन यामुळे वाचकाना होण्यासारखे आहे

केसरी - डॉ. के. ना. वाटवे

अभंगवाणीच्या संग्रह शास्त्राद्वारा घाट

सार्थ तुकारामगाथेचा हा पहिला खंड पुणे येथील सतवाडमयाचे प्रसिद्ध अभ्यासी डॉ. प्र. न. जोशी यांनी संपादित केला आहे. डॉ. जोशी यांना हा सतसाहित्याचा वारसा घेऊनच म्हणजे त्यांचे वडील कै. नरहरदासजी खरडीकर यांच्याकडूनच प्राप्त झालेला आहे. या पहिल्या खंडात १२५१ अभंग असून पुढील अभंग स्थानंतर प्रसिद्ध व्हावयाच्या दोन खंडांमध्ये पावयाचे आहेत.

या पहिल्या खंडाचे संपादन डॉ. जोशी यांनी इतक्या उत्तम तऱ्हेने केले आहे की, पुढील खंडा-बद्दलच्या वाचकांच्या अपेक्षा खूपच उंचावल्या आहेत. पहिल्या खंडास सतवाडमयाचे प्रसिद्ध अधिवारी प्रा. डा. पा. दांडेकर यांचा पुरस्कार आहे हेही या खंडाचे एक वैशिष्ट्य समजले पाहिजे. याशिवाय गंधार्या प्रारंभी डॉ. जोशी यांनी 'ग्रंथकाराचे मनोगत', तुकाराम महाराजांचे 'सक्षिप्त चरित्र' आणि 'तुकाराममहाराजांची अभंगवाणी', अशी तीन प्रकरणे लिहिली आहेत पहिल्या प्रकरणात तुकारामाच्या गाथेच्या मुद्रणाचा सक्षिप्त इतिहास अगून प्रत्येक गाथेची वैशिष्ट्ये विवेचली आहेत.

उत्कृष्ट वाचक

डॉ. जोशी यांनी साकर पाहुरा पंडित यांनी संपादित केलेली गाथाच आधारभूत मानलेली आहे. तुकारामाच्या अभंगाची कर्चा व संपन्न अर्थ यापूर्वी देण्यात आलेला आहे त्यातील कै. विष्णुबाबा जोग यांच्या सार्थ गाथेचा डॉ. जोशी यांनी अनेक प्रसंगी उपयोग करून घेतलेला आहे. 'तुकाराम महाराजांची अभंगवाणी' हे सोळा पानी विवेचन इतके रसाळ, मार्मिक व मूलगामी आहे की त्यामुळे तुकाराम महाराजांच्या अभंगवाणीची अवीट गोष्टी वाचकांची वाचकांस उत्कृष्ट लागते.

अभंगाचे विवेचन करण्याची डॉ. जोशी यांची पद्धती पुढीलप्रमाणे आहे. प्रथम महाराजांचा अभंग, नंतर पंदास्यं व टीपा, नंतर तत्संबंधी अर्थ आणि शेवटी विवरण अत्यंत मार्मिक विवरण देणे हे या गाथेचे अनन्यसामान्य वैशिष्ट्य आहे अशी उत्तम विवरणे अभंग ३६, ४५, ९८, ९५३, ९८७, २५७, १०२२ इत्यादी ठिकाणी पहावीत.

अभंगाचे मातंगशास्त्र

डॉ. जोशी यांनी सांप्रदायिक अर्थाने न डावलता, आपल्या स्वतःच बुद्धीचा व ऐतिहासिक पद्धतींचा अवलंब केला आहे ही फार चांगली गोष्ट आहे. सांप्रदायिक अर्थ म्हणजे तारी, त्यामध्ये घोड्याबरोबर मतभेद नाहीत. म्हणून वरील दोन गोष्टींची जोड त्यास दिल्यामुळे अभंगाचा उलगडा चांगल्या तऱ्हेने होतो याचे उदाहरण अभंग ५५ हा आहे. 'महाराजिं तिथे । नोपे प्राप्ताय तो नव्हे' हाच अभंग घ्या या ठिकाणी एक आध्यात्मिक अर्थ लावला जातो. तो सांप्रदायिक या ठिकाणी महार म्हणजे क्रोध होय तो सांप्रदायिक अर्थ म्हणून डॉ. जोशी यांनी दिलेला आहेच. पण सतवालीन इतिहास आणि सताची विवर्णन लक्षात घेता, महार म्हणजे महार जातीची व्यक्ती असा घेऊन सतांनी जातिभेदाची तीव्रता आध्यात्मिक प्राप्तात तरी बरी वेगळी होती, त्याची दखल घेतली पाहिजे. सत्तेच अभंगक. ७ आणि अभंग क. ४५ 'वाळो जन मन म्हणोत मिळेली' व 'डुजे खडे ठरि' हे दोन अभंग पाहिले असता डॉ. जोशी

यांच्या अर्पणिक अधिक ममाधान होते विराण्या म्हणून प्रसिद्ध झगलेले सताचे अभग एकत्र करून डॉ. जोशी यांनी त्यांच्या विवेचनात 'मधुरा भवित' म्हणून स्वतंत्र प्रबंध लिहिला असून अशा अभगांची मानसशास्त्रीय चर्चा केली आहे म्हणून डॉ. यांचा अर्थ अधिक समर्पक वाटावा असा आहे. येथील डॉ. जोशी यांची विवरणे अत्यंत समर्पक आहेत

परमेश्वराला पेच

डॉ. जोशी यांच्या विवरणात मूढ तुकाराम महाराज व इतर सत यांचो योग्य व चपसळ वचने ठिकठिकाणी दिलेली असतात त्यामुळे ती विवरणे अत्यंत समाधानकारक उतरलेली आहेत त्यामुळे अभगाची ऐतिहासिक, सुसंगत आणि दार्शनिक बैठक तयार होते अभग १५६ 'तुजचि पासाच' हा प्रसिद्ध अभग असून यात तुकारामांनी परमेश्वराला एका पेचात अडकविले आहे अशाच तऱ्हेचा पेच नामदेव व बहिणाबाई या दोन्ही सतांनी परमेश्वराला टाकला आहे या अभगाचीच बरील विवरणात जीवाच्या उत्पत्तीचा व जीव आणि शिव यांच्या वेगळेपणाचा प्रश्न डॉ. जोशी यांनी विवेचला आहे परंतु या प्रश्नाचे निर्णायक उत्तर देण्यास गुणास वचन होणार आहे? काही विवरणामध्ये स्पष्टीकरणार्थ योग्य त्या पौराणिक कथाही दिलेल्या आहेत त्याचा फार उपयोग होतो (उदा अभग २५७) त्याचप्रमाणे 'नवी ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिती भाव' या प्रसिद्ध अभगाच्या विवरणात सताच्या मूळतोबरील भक्तीचे उत्तम विवेचन आले असून अशा अभगाची गोडी वाचकांच्या ठिकाणी हटकून निर्माण होईल.

गंगेला पाठ

चौडव्यात सागावयाचे सर शब्दार्थ व टीपा, अभगाचा अर्थ व विवरण या अंगांसहित असलेली ही साग तुकारामाच्या अभगाची गाथा अभ्यासकांचे पूर्ण समाधान करील अशीच आहे तुकारामाच्या अभगाची भाषा करून दिसाव्याग सोपी असली तरी तिचा अर्थ अवघड आहे, दाढ अपरिचित आहेत (उदा अभग ५२) अशा ठिकाणी डॉ. जोश्यासारखा वाटाड्या वाचकास उत्तम मार्गदर्शन करतो या साई गद्याच्या सहाय्याने तुकाराम महाराजांच्या अमृतवाणीच्या गंगेस एक उत्तम पाठ वाघण्यात आला आहे, असेच वाचकांचे मत होईल संपादकाने आणि प्रकाशकाने याच पद्धतीने उरलेले खंड प्रकाशित करून वाचकांस ऋणी करावे असे मोगोही म्हणेल

महाराष्ट्र टाइम्स - डॉ. र. वि. हेरवाडकर

तुकारामाचे व्यक्तित्व व वाङ्मय साकार करणारी

डॉ. प्र. न. जोशी यांची नवी गाथा

गेल्या शब्द वर्षात तुकारामवाच्या अभगाचे मुद्रण अनेक वार होत आहे इ. म. १८६२ च्या सुमारास माधव चहोबीचा पहिला प्रयत्न झाला त्यानंतर गणपन कृष्णाजी, तुकाराम तात्या, इंदुप्रकाश (सरकारी), निणयसागर, इंदिरा प्रेस, जगदितेच्छ, आर्यभूषण इत्यादी अनेक गाथा प्रसिद्ध झाल्या. त्यांपैकी काहीनी तुकारामवाच्या अभगाचे विषयवार वर्गीकरण केल्यामुळे अभ्यासकांना व सामान्य जनाना त्या उपयुक्त ठरल्या

प्रस्तुत डॉ. प्र. न. जोशी संपादित गाथा (प्रथम खंड) प्रकाशित करताना कै. शंकर पांडुरंग पंडित संपादित (सरकारी) गाथा प्रमाण मानून तिची रचना केली आहे ही सरकारी गाथा व्यवस्थित असून त्यात अभगाचा क्रम त्याचे गट त्याची मूळची वर्गवारी हे तिचे विशेष आहेत ते वाचक ठेवून या आवृत्तीत शब्दांय टीपा, सरळ गद्यार्थ, महत्त्वाचे पाठभेद व काही अभगावर विवेचनात्मक व ममप्राही असे आधारासहित व सततप्रवाशांला अनुसरून साध्या भाषेने स्पष्टीकरण केलेले आहे या आवृत्तीतील शब्दांय, टीपा व अर्थ यात प्रकाशकाचा जसा भाविक अभ्यास दिसतो, तसाच विवरणात

त्याच्या वैचारिक अभ्यासाचा प्रत्यय येतो विवरण हे मूळ अभंगाला पूरक असे आहे उदाहरणार्थ, पहिल्या मंगलाचरणाच्या सहा अभंगाच्या विवरणांत मंगलाचरणविषयक रास्तूत साहित्यशास्त्रातील थोडक्यात इतिहास दिला असून त्याच्या विविध प्रकाराची चर्चा केली आहे तुकारामाचे हे अभंग नमस्काररूपच आहेत असे जे लेखकाने म्हटले आहे ते पटण्यासारखे आहे अभंगगायत्री रचना मुळात श्रव्यात्मक नसल्यामुळे कुणी तरी जवळच्या शिष्याने हे निवडक अभंग मंगलाचरण म्हणून बसविले असण्याची शक्यता आहे लेखकाचे हे अनुमान पटावे.

गायत्री वंशिशृंग

प्रस्तुत गायत्रीचा प्रमुख विशेष म्हणजे अभंगगाथा शब्दार्थ सांगताना मुळातील कल्पना जास्तीत जास्त स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न त्यात केला आहे हा प्रयत्न अर्थातच आत्मनिष्ठ पद्धतीने म्हणजे अभंगातील भावनाशी समरसून केला आहे ह अर्थातच इष्ट असे झाले विवरण करताना न्याय, वेदान्त, मीमांसा, आधुनिक विज्ञान इत्यादींचा आधार घेतल्यामुळे तर त्याला एक प्रकारची पक्की नि स्थिर-स्वरूपाची अशी बैठक प्राप्त झाली आहे

तुकारामाच्या अभंगगाथा एक चमत्कार असा की, बावांचे चारित्र्य, त्याचे अंतरंग, त्याचा आत्मानुभव, त्याचा सर्वांगीत समभाव, त्याची उत्कट भगवद्भक्ती या सर्वांचा त्यात ठसा उमटलेला दिसतो तुकारामाची वृत्ती इतर सतकवींच्या तुलनेने अधिक अतमूख अशी आहे तिला पांडित्य आणि वादविवाद याचा मनस्वी कटाळा आहे कारण तो त्याच्या वायासही उभी राहत नाही सुप्रसिद्ध टीकाकार डा. ज. मित्रे म्हणतात त्याप्रमाणे स्वानुभवाचे भाव तुकारामजींच्या वाग्विलासातून गाळून टाकिले, तर त्याचे कवित्वच पुढून टाकल्यासारखे होईल सदर आवृत्तीत तुकारामाच्या या स्वानुभवाचे दर्शन पावलोपावली होते यात शका नाही

प्रस्तुत गायत्रीचा शेवटी जी अभंगसूची दिली आहे ती आवश्यक होय पण याहीपेक्षा विवरणातील विषयाची सूची हे या आवृत्तीचे भूषण मानले पाहिजे त्यात कुण्जजन्मासारख्या सामान्य परतु परिचित विषयापासून भवतवात्सल्य सर्वव्यापकता इत्यादी फारसे परिचित नसलेले विषयही आहेत सुमारे सहाशे पृष्ठांच्या ह्या प्रपराजात शुद्धिपत्र नाही हे आणखी एक आश्चर्य सुखातीस तुकारामाचे सक्षिप्त चरित्र देऊन पुढे त्याच्या अभंगगाणींची चर्चा केलेली आहे या सर्वांमुळे तुकाराम व्यक्ती आणि वाङ्मयही साकार होऊन वाचकापुढे उभी राहतात हे कबूल केले पाहिजे

आता काही मतभेदासंदर्भी श्रध्दकार म्हणतात की, 'निळोबाराय पिंपळनेरकर' इत्यादी अनेक शिष्य मंडळी वृत्ताच्याभोवती जमा झाली, (पृ. १६) अर्थातच हे विद्वान अर्थातच इतिहासिक होय, कारण निळोबाराय तुकारामाचा छंद घेतेवेळी तुकारामाच्या निर्याणास बीम पचवीस वर्षे होऊन गेली होती निळोबाराय वैवाळीस दिवस निरपान वृत्तीने घरणें घेतल्यानंतरच तुकारामाचा त्यांना स्वप्न साक्षात्कार होऊन अनुग्रह पाला (पहा-चारकरी पयाचा इतिहास १९२७ पृ. ३८) महाराष्ट्र सारस्वत (घके १८७६, पृ. ९६४), विठ्ठल या शब्दांची व्युत्पत्ती 'विट्टी' या कानडी (विष्णू या शब्दाचा अपभ्रंस) शब्दापासून झाली असल्याचे पंडित भांडारकरांचे मत दिले आहे तसेच विष्णू विठ्ठल व विट्टी किंवा विठ्ठल या मागनिही विठ्ठलाचा सवध विष्णूशी पोचतो, असे म्हटले आहे (पृ. ७) आमच्या मते पाली भाषेतील गौतम बृह्मसं ज्ञानवेत्त्या 'विठ्ठल' (अतुल या अर्थी) या भाषानि तो शब्द आला असावा मध्ययुगात विठ्ठल हा शब्द विशेष रुढ झाला हे लक्षात घ्यावयास हवे पृ. २३७ वर 'सौर्याचे फीरो मातील 'सोरी' या शब्दाचा 'निर्लज्ज स्त्री' हा दिलेला अर्थ बरोबर आहे पृ. ११ 'भावीण, मुरळी' हे जे आणखी अर्थ दिलेले आहेत ते तेथे बपखल बसत नाहीत 'नाही निवृत्त जीवन । काम करील सावण' (क. ७६५) याचा अर्थ पाणी जर स्वच्छ नसेल तर सावणाचा हनु

उपयोग ? हा अर्थ पटण्यामारता नाही त्यापेक्षा माणसाचे जीवन जर स्वच्छ व पापरहित नसेल तर वर वर सावण लावून वायू उपयोग ? हा दुसरा दिलेला अर्थच अधिप पटणारा आहे

असो उपरिनिर्दिष्ट काही मतभेद मान्य करूनही हा प्रयत्न उपयोगी पटण्यासारखा आहे त्यात दिसून येणारी विद्वत्ता, भावना आणि श्रम ही आदरणीयच होत असा प्रकारचे जितके प्रयत्न निर्माण होतील तितके हवेच आहेत तुकाराम बाबांनी आपल्या ह्यातीत स्वतःच्या वाणीने तेजस्वी असा प्रकारच्या प्रयत्नांनी आज अमर होऊन अभंग हे नाम सार्थ होत आहे हीच तुकोबांच्या बापांची फर्ग्रुती या बाबतीत प्रयत्नार व प्रयास या उभयतांनी जी सक्रिय निष्ठा व्यक्त केली त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन

नवदावती - मुंबई

तुकाराम महाराजांच्या गायेच्या अनेक तऱ्हेच्या अनक आनूच्या आतापर्यंत निघाल्या आणि पुढेही निघत रहातील तुकाबांच्या गायेचा अभ्यास हाईल तितका धाडाच आहे कारण त्यात माधनदने-पासून मिठावस्वेला पाचलेल्या महापुराचे त्यांच्याच परसड भापेंत आत्मचरित्र आहे शिवाय आजची मराठी भाषा ज्याच्या वाणीने पडली त्यान तुकोबांचे त्यान मोठे आहे पण एक प्रकारे अर्वाचीन असलेल्या मराठी भाषेतील या अभंगाची 'सार्थ' गाथा प्रगट करण्याची आवश्यकता आहे काय ?

अनेकाना असा प्रश्न सहज पडेल ह म प प्रा सोनोपत दाडेकर यांची सात महत्वाची मानली पाहिजे ते म्हणतात, 'तुकोबांचे सर्वत्र अभंग सहज समजतील असे मात्र नाही त्यातील काही अभंग तर खूपच बळीण आहेत ' आणि सोही काही माळ्या लोकांच्या असा साधी काढता येतील पण बाचनाने तुकोबांचा गाथा स्वतः अर्थाच्या दृष्टीन बाचला तर त्याला स्वतःच्या अनुभवाची सादही काढता येईल शास्त्रापासून अनुभवपर्यंत तुकोबांच्या अभंगाचा अभ्यासच केला पाहिजे. हा अभ्यास प्रत्येकाने स्वतःच करायचा असता सार्थ भाष्याचा उपयोग या अभ्यासाला मार्गदर्शक म्हणून होतो. डॉ. प्रल्हाद नरहर जोशी यांनी ह मार्गदर्शन हाताच्या शिक्षाला सोमेल असा तऱ्हेने आपल्या 'सार्थ तुकारामगाथे'मध्ये केले आहे

अलिङ्गक ह म प राकरमहाराज सदारकर यांनी गाथाभाष्य दोन सडात प्रसिद्ध केले आहे त्यात अभंगाचा अर्थ आहे पण डॉ. जोशी यांनी या प्रयात अभंग, शब्दार्थ, टीपा, मग संपूर्ण अभंगाचा अर्थ दिला आहे आणि आवश्यक त्या अभंगाचे स्वतःच विवरणही केले आहे या विवरणा-मुळे तुकाराम महाराजांचा स्वभाव, अभंगातील विषय यादण्याची दृष्टी, त्याची सामाजिक, धार्मिक मते, त्याचे तत्त्वज्ञान यावर प्रकाश पाडण्यास मदत होणारी आहे ' अशी खाही सोनोपत दाडेकर यांनीच दिलेली आहे

द. मराठा - मुंबई

अलीकडच्या काळात तुकाराम गायेच्या अनेक संपादिन आवृत्त्या मराठी बाचकासाठी उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत प्रत्येक संपादकाचा काही वेगळा दृष्टिकोन असल्यामुळे प्रत्येक संपादित आवृत्तीचे काही वेगळे वैशिष्ट्य असू शकते प्रकाशक श्री शि वा आवटी यांनीही नुकतीच एक तुकारामगाथा प्रकाशित केली असून तिचे संपादन डॉ. प्रल्हाद नरहर जोशी यांनी केले आहे डॉ. जोशी यांचे बडील कं नरहरदासजी जोशी हे एक धोर कीर्तन-प्रवचनकार होते, त्यामुळे लहानपणापासूनच तुकाराम महाराजांच्या अभंगाशी त्यांचा विशेष परिचय झाला सतवाडमयाचे त जसे भवत तसेच गाडे पडित त्यामुळे तुकारामाची गाथा संपादित करण्यास ते अधिकारी आहेत यात शका नाही गायेचा पहिला खड संपादित करताना त्यांनी महाराष्ट्र सरकारचीच गाथाआवृत्ती प्रमाण मानून प्रयत्न केली आहे अभंगाचे संपादन सार्थ अभंगार्थ आणि वर माहितीपूण टीका इत्यादी उपशीलासह केले असून या संपादनामागची मेहनत व पाठित्य त्यातून स्पष्ट झाल्याखेरीज रहात नाही

‘ धर्माचिं पालण । करणें पापांड खंडण ’

‘ पडली छाया ग्रहोंची ’

देहूच्या भूमीत आणि इद्रायणीच्या परिसरात श्रीतुकाराम महाराज या नावाने जे रोपटे रुजले आणि वाढले त्याचा भावभक्तिमिथित सुगंध किती विविध प्रकारानी नटलेला होता हे आपण प्रथम खडाच्या प्रास्ताविकात ‘तुकाराम महाराजांची अमंगवाणी’ या विशेष लेखात पाहिले. तुकारामबुवा प्रथम तरी सर्वसाधारण माणसासारखेच व्यावसायिक व प्रापंचिक असून त्याच्या कुळात पूर्वपरंपरेने श्रीविठ्ठलाची भक्ती व पढरीची वारी चालू होती. बुवाच्या ससारात फारसे अनुकूल वातावरण नव्हते. बाहेरच्या जगातही दुष्काळ, उपासमार, दुवानाचे दिवाळे, कर्जदाराची वटकट इत्यादी व्यापामुळे बुवाचे चित्त व्यथित झाले, ससारापासून बुवा अस्त झाले. पूर्वसुकृताची जोड असल्यामुळे त्याच्या मनात वैराग्य निर्माण होऊन साधुसत्ताची संगत, हरिकीर्तन, नामस्मरण, सद्गुणाचे वाचन, ईश्वरचिंतन यात त्याचे चित्त रमू लागले. ससाराच्या तापाने तप्त झालेले त्याचे मन ‘नित्य नवा दीप्त जागृतीवा’ अनुभवू लागले. सद्गुणनायाकडून उपदेश मिळाला. नामदेवाकडून अमंगरचनेची प्रेरणा मिळाली आणि तुकोबा नामसंकीर्तनात, भजनकीर्तनात, प्रभुप्रेमात दग होऊन गेले. प्रभुप्रेमास दुष्ट लागले म्हणून त्यानी एकान्तवास परकरीला. बुधावली व वनचरे याव्यासी त्यांनी सोयरीक केली. ईश्वराच्या साक्षात्काराने, प्रभूच्या भेटीने, विठ्ठलाच्या अंगसंगाने ते तृप्त होऊन गेले. सर्वत्र प्रभूचे रूप विलसत असल्याचा अनुभव त्यांना आला. मनाने जो अभिलाप घरिला होता तो पूर्ण झाला. ‘आत हरि बाहेर हरि । हरिनें घरीं कोंडिले—’ अशी स्थिती प्राप्त झाली. जन्मजात व्यवसाय चालू ठेवण्याऐवजी हाच एव ‘घरबा झाला घेवसाय । पायलों चितिलाचि ठाय । दुड पायों राहिला भाय । पावला जीव यिन्नाति’, अशा स्थितीत सर्व धीण दूर झाला. देहभाव पालटून सरीरापर ‘पडली छाया ग्रहोंची’ असा अनुभव येत राहिला. अविनाशी आनंदधन, अमूर्तमूर्ती मधुमुदन प्राप्त झाला. सतसहवासात पद्माभाचा ठेवा सापडला. सताच्या पगतीत आता ग्रहारासाचे भोजन होत राहिले. ‘आलिंगन कडाकठीं । पडे मिठी सर्वांनिं ॥ म घडे मारि परते मन । मारायण सभोगी’ अशा अनुभवाच्या नाना तऱ्हा मोठ्या तल्लीनतेने तुकोबानी अनुभवल्या

संतांची समाजामिमुखता

अशा रीतीने भावावृद्ध झालेल्या तुकोबाना ज्या लोकसमुदायातून ते फटकून दूर झाले त्याची आठवण किती होती ? त्याच्याशी त्याचा कोणता संबंध राहिला ? स्वानुभवाच्या आनंदसाम्राज्यात रममाण झालेल्या तुकोबाना आपल्या पाठीमागे खूप दूरवर राहिलेल्या लोकांची चिंता होती की नव्हती ? या सर्वसामान्य लोकांसाठी त्यानी काय केले ? इत्यादी प्रश्नाची उत्तरे थोडक्यात येथे पाहिल्याची आहेत. कोणत्याही भगवद्भक्ताचे जीवन कधी एवढी राहूच शकत नाही. ईश्वराची एकरूप झालेल्या त्याच्या अनुभूतीचे दुसरे अंग समाजामिमुखत्व राहते. सर्वत्र ईश्वरच भरून राहिलेला आहे अशी अनुभूती ज्यांना आली त्यांना सर्व समाजच हरिरूपच दिसतो. त्याची आठवण त्यांना सतत येणारच. महाराष्ट्रात सरी दशी भायेतील ही परंपरा श्रीचतुर्धर-नानेश्वरापासूनची आहे. गंभीरताप-निवृत्तिनाय या मार्गाने उपदेश व साक्षात्कार झाल्यानंतर ज्ञानेश्वरांना ‘यश्वेश्वराच्या मागच्या पर्यंतातील गृहेत आरमचित्तनात रमता आले असत पण त्यात ज्ञानेश्वराच्या जीविताचे सार नव्हते, जे मागासलेले आहेत, कष्टी आहेत, दलित आहेत, पीडित आहेत, वंचित आहेत, अडाणी आहेत, पतित आहेत, त्यांच्या कल्याणाची, त्यांच्या उद्धाराची नाळजी या संतांना सतत असते. या थेंपट संतांच्या ग्रहानुभूतीचे ते एक महत्त्वाचे अंगच असते. संतांनी लावून काढून घेणाऱ्या आपल्या घोरत्या

भावास म्हणजे ज्ञानेश्वरास मुक्तावाडिने समजाविले आहे, 'योगी पायन मनाचा । साही अपराध जनाचा । विषय रागें झाले धनही । सतें सुखें व्हावें पाणी ' याच वृत्तीमधून ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम असे थोर सत समाजामिमुक्त झालेले असतात. देवी वृषेने वृत्तवृत्त झालेले सत्पुरुष मागे राहिलेल्या आत्मीये अथ पुसण्यासाठी सरसावतात. दुरिताचे निमिर जावे, पळांची दुष्ट बुद्धी दूर व्हावी य सर्वत्र स्वधर्माची प्रहाट व्हावी म्हणून ज्ञानेश्वरासारखे महात्मे भगवद्गीतेवर भाष्य लिहिण्यास तत्पर राहतात. ज्या समाजाने पास दिला त्याना सत विसरणार कसे ? जगाचे पापताप दूर करावे, तीरावरील बुद्धाचे संवर्धन करावे हेच गंगेचे कार्य ना ? संतजीविताचेही हेच कर्तव्य असते; विद्वाचा अधवार घालवीत ! लढमीची निवासस्थाने जी बमळे त्याना प्रकुल करीत सूर्य प्रदक्षिणा करायला निघतो ना ? या साधुसत्ताचेही तसेच आहे ' संसीं बांधिलीं सोडीत । बुडालीं काडीत । सांफडीं फेडित । आतीक्षिया ॥ 'विचव्हात दिवसराती । पुढीलांचे सुख उग्रनी । आणित आणित स्वायी । प्रवेशिने- ' असा मार्गाने संत जनेतेस मार्गदर्शन करण्यास उत्सुक होतात

' हातीं घेऊनि बाण फिरे '

११- 'ज्ञानेश्वर, नामदेव व एकनाथ यांच्या परंपरेत तुकोबा बळसरूपाने सर्व बाबतींत योभंगारे होते ' सर्व सुखाचे आगार ' जरी त्याना भद्राच्याच्या डोंगरावर भेटले तरी तुकोबाना मागील जन-समुदायाचा बिसर पडला नव्हता ' बुडते हे जन न देखें डोळां ' म्हणून त्याच्या मनास बळबळा आला आपला अधिकार तुकोबानी दपार्यवणे ओळखला होना आपल्या याणीतून आता कोण बोलत आहे, बाविपयी त्याना आत्मविश्वास होना आपणास ता विद्वभर बोलविता, आपण 'याचेच कार्य करीत आहोत, आपला ' शिकविता घनी ' कोण आहे, याची जाणीव असल्यामुळे त्यानी सामाजिक उद्बोधना-कडे आग्रहाने लक्ष दिल. आपण आता उपनारापुरतेच उरलेलो आहोत असा त्याचा विश्वास होता ' धर्माचें पाळण । करणें पापाड खडण ॥ हेंचि आम्हां करणें काम । बीज धाडवावें नाम ' या वार्ता-साठी आपला अवतार असल्याचे त्यानी ओळखले ' आम्ही बकुठवासी । आलों याचि वारणासी । बोलिले जे श्रुपी । साच भावें वर्तावा ॥ धाडू सताचे मारण ॥ आडरांनीं भरलें जग । उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला ते सेवू ॥ अयें लोपलीं पुराणें । नाश केला दाव्दत्तानें ॥ विषयलोभीं मनें । साधनें घुडबिलीं ॥ पिडू भवतीचा डागोरा । कळिकाळासी बरारा । तुका म्हणे वरा । जयजयकार आनवें ॥ ' या एकाच हेतून आता तुकोबा आत्मसाक्षात्कारानंतरही उरले होते ' आपण जेव्हुनी जेवयी लोका । सतर्पण करी तुका ' अशी त्याची भूमिका होती या सतर्पणास सर्व जातीचे, सर्व वयाचे, सर्व धर्माचे स्त्रीपुरुष यावेत अशी त्याची अपेक्षा आहे ' या रे या रे ल्हान थोर । यातीं भलते नारी नर । करावा विचार । न रुगे चित्ता कोणासी ' अशी त्याची हाव सा'या जगास गवसणी घालणारी होती या कार्यासाठी तुकोबा निदरूपाने व निर्मिदपणे सिद्ध झाले ' कांता घालोनि घळकट । झालों कळिकाळासी धीट । केली पायपाट । भवसिधूबहनी ' असा भूमिकेवर प्रसंगी तुकोबा बडक घन्दांनी बेताल व बेकाम अन्त चाललेल्या समाजावर बडक प्रहार करू लागले ' तीक्ष्ण उत्तरें । हातीं घेऊनि बाण फिरे । नार्ही मोड भार । तुका म्हणे साना थोर ' असा याटात हा वंणवाचा गाढा वीर समाजामिमुख होऊन सुधारणेच्या कार्यास तत्पर झाला

होती ? जन्मजात जातीच्या प्रावल्यामुळे समाजास घातक स्थिरता कशी येत होती ? इत्यादी अनेक प्रश्नांचे चिंतन तुकोबांनी केले आणि आपल्या नेहमीच्या फटकळ, स्पष्ट व निर्भिड वृत्तीने लोकांवर प्रहार करून, कधी ममत्वाने सांगून त्यांना ताळघावर आणले. त्यांची वाणी विठ्ठलाच्या ठशाने प्रभावित असल्यामुळे त्यांच्या सांगण्या-बोलण्याचाही प्रभाव पडत गेला.

ज्या कलियुगातील सर्वोत्तम मानव म्हणून तुकोबांची गणना होते त्या कलियुगाचा समकालीन प्रभाव तुकोबांनी वर्णन केला आहे. 'आचारधष्ट होती लोक कलीं । पुण्य क्षीण बळी जालें पाप ॥वेदाचें पाठक सेवितो ल मद्य । न देखती भेद विषयीं भांडण ॥' असे त्याचे निरीक्षण आहे. ब्राह्मण हे सर्व वर्णांचे गुरू. पण त्यांनीच धर्म सोडला, आचार सोडला. 'आचार सांडिसी द्विज लोक', अशी त्यांची तक्रार आहे. आचार सोडणारे 'द्विज घाहाड झाले चोर' असा तुकोबांचा दावा आहे. 'दिके लपविती पातडीं । सेती बिजार फाटडी' असे हे धष्ट ब्राह्मण नीचाचे चाकर होऊन 'चुकलीयां खाती मार' अशी ही देना सर्व वर्णांचे प्रमुख असे ज ब्राह्मण, त्यांची झालेली तुकोबांनी पाहिली. सर्वश्रेष्ठ म्हणून गणलेल्या ब्राह्मणांनीच आचार सोडल्यामुळे 'वैश्यशूद्रादिक । हे तों सहज नीच लोक' त्यांची देना काय विचारावी ? सर्व समाजात 'दोष जाले बळवंत । नाहीं ऐसी झाली नीत । मेघ पडें भीती । पिकें सोडियलीं क्षिती' अशी अवस्था होऊन गेली.

विपरीत कौटुंबिक नाती

या कलियुगातील सामाजिक अनाचाराचे चित्रपारक वर्णन तुकोबांनी वारंवार केलेले आहे. स्वार्थ, लोभ, सत्ता, पैसा, विषयमुख, हेवादावा, अरेरावी, हिंसक वृत्ती, जनीती इत्यादींच्या कंदमात सडत चाललेल्या समाजास कोण हात देणार ? या समाजाचे मन असत्यावर स्थिरावले होते. 'पापा बैसी अनुमोदन । करिती हेळण संतांचें' ही समाजाची वृत्ती होती. ब्रह्मकर्म जाणून ज्ञानाची व विद्येची साधना करणारे द्विजवर दाबलपीरास भजू छामले. दांती, क्षमा, दया, भावभक्ती, सत्किया यांची नाव-निशाणीही माहीती झाली. सत्वधर्म भंगून गेले. वर्णाश्रमधर्म राहून गेला. रामनाम म्हणताना लोकांना फारच थम होत राहिले. कथापुराणांची मस्तकात तिडीक उठू लागली. 'धनाद्वय देखोन अनामिक । सपारें भानिती आवश्यक । अपमानिले वेदपाठक । सात्त्विक शास्त्रज्ञ संपन्न' अशी एकंदर समाजाची वृत्ती होऊन गेली होती. एकंदर समाजाचा आधार म्हणजे व्यक्तिगत्यकनीचे कौटुंबिक नाते. तेही विपरीत होत राहिले होते. 'पुत्र ते पितयापार्थी । सेवा घेती सेवका ऐसे । मुनींचिया दासी । सासा आल्या आरण्या....भाषां भ्रतारेसी । रंक तैसीं भानिती' अशी कौटुंबिक नाती घसान लागली होती हरिदासांना नमस्कार करताना मनास कोण संकोच ? पण पोटासाठी हे लोक 'मलिच्छच्या सोसांच्या' पायांवर कोटांगण घेतात.

'दैन्यवाणी पतिव्रता'

अशा प्रकारे समाज रसातळाला चालला होता; सर्वत्र पापाचा प्रसार होत होता. 'बहुत पाप जालें उचंबळ । उत्तम न म्हणती घांडाळ । भगवत भक्षितो बिटाळ । कोणी न घरी कोणाचा' सर्व लोकांचे वर्तन बिघडून गेले होते. समाजाचे स्वार्थ, विशेषतः स्त्रियांच्या आचारावर, वर्तनावर अवलंबून असते, पण त्यांची अवस्था कशी होती ? तुकोबांनी वर्णन केले आहे, 'कामिनी विटंयल्या कुळवंती । धर्तें दासींची क्षुमिती । केळवती ध्यमिधारिणी । दैन्यवाणी पतिव्रता' असा या समाजाचा आदर्श बनत राहिला होता. 'मद्य-धानाची सुराणी । नयनीता न पुडे कोणी ।' अशा अवस्थेचा परिणाम चराचर जगतावरही जणू झालेला होता. 'मेळें मंद जात्या मेघघुष्ट । झाकांतली बाये सुष्ट । देव रिणाले कपाटीं । आटाभाटी प्रवर्तली ॥ अपीक धान्यें दिवतें दिवसे । माई म्हंसी चेल्या शोरसे । नगरें दिसती उच्यसे । पिक्ली यहुयसे पाखाडे ॥'

आणि ही पाताळी तरी कशी व कोणती होनी ? होमहवन, यज्ञयाग, अनुष्ठाने, जपतपादी साधने यांतील आचरण घट्ट झाले. 'गीता लोपली नायत्री । भरले चमत्कार मंत्रां । अश्वघोषा परी कुमारी । विकती येवघवते 'येदांच्या अध्ययनाची रची मंगली. सर्वोत्तम साधने लोपून 'कुडी कापटपें महामोहने । मिरवताती कुजने. 'जारणपारण, जडीवुटी, मंत्रतंत्र, नवससयाम, जादूटोणा यांचेच राज्य सुरू झाले. सग्यासी, तापसी, ब्रह्मचारी हे 'कामशीघें व्यापिले भारी' राजे प्रजाचे अंतक बनले. 'पिते पुत्र सहोदर । एकाएक दाम्पत्यांत वर्तते' अशी अवस्था निर्माण झाली.

समानक लोकस्थिती

समाजाचे हे विदारक चित्र तुकोरांनी केवळ पुराणांतील वल्पनांच्या आधारावर रंगवलेले नाही. तुकारामयुवांचे समकालीन संत समर्थ रामदास स्वामींनी तर उभा भारत पायी हिंडून पाहिला होता. समाजाची निवृष्ट अवस्था पाहून या भ्रमणशील संतांच्याचे चित्त उन्मळून गेले. 'कंधो बाघ-तील जने ?' म्हणून त्यांचे मन नागरून गेले. 'चित्तेन ऊर फाटतो' असा आक्रीड त्यांनी केलेला आहे. माणसांना सायला अन्न नाही, अंशरणपापरूनही नाही. घराचे सोपटे उभे वरण्यास सामची नाही. महागाईने बहर केला. विरयेक माणसे मरणाच्या पयाला लागली. विरयेकांनी देहायाग केला. 'जिती-येक ते मेघही भंद जाले । अनायुष्टि झ्यळोस्यळी लोक मेले ॥ ...जिती येक ते घाग्य लुटून नेतो । जिती येक ते येव खणोनि नेतो ॥' अशी लुटालुट सर्व चीजवस्तूचीच होत राहिली. इतकेच नव्हे तर 'जिती गुणिणी भ्रष्टबीत्या । जिती शोमूखी जाहार्मी फांकविल्या । जिती येक देशांतरी त्या विकील्यो । जिती सुंदरा हाल होऊनि मेल्या' समर्पांनी लोकस्थितीचे हे केलेले वर्णन आजही अंगावर दाहारे आणणारे आहे. ते आणखी एके ठिकाणी म्हणतात,

'सुडके पटकर पटकर न मोळे पांपराया । शक्ती नाही रे नाही रे कोंपट कराया ॥
वायेला लेंकुरें लेकुरें सांडुनिया जाती । भीक मागती मागती तिकडेचि मरतीं ॥
रांडा पोरांच्या पोरांच्या ताराबळी होती । मोल मजुरी भीकारी होऊनि वांचती ॥
नदी भरतां भरतां घालुनीयां घेती । वीस घेउनी घेउनी उदंड मरती ॥
उदंड चाकरी चाकरी मोळेंना भाकरी । लोक नीलंड नीलंड काडुनी नेतो पोरी ॥
न्याये बुडाला बुडाला जाहाली शिजोरी । पैक्या कारणें कारणें होते मारामारी ॥
येतो पाहुणा पाहुणा लोकरी जाईना । अन्न खातो रे खातो रे थोडेही खाईना ॥
लोक भलेसे दीसतो खेदरे चोरीतो । वस्त्रे घोतरे पातरे लपउनी पळती ॥'

अद्या या लोकाना आधार कोण देणार ? अस्माना व मुलतानी संकटानी बेजार झालेल्या लोकाना कुठलाही आश्रय नव्हता. या लोकांना प्रपंचाचा उपदेश करावा की परमार्थाचा ? लोक असे सकटात सापडले की भुरटपा पुढाऱ्यांना व ढोपी नेत्यांना फावते. लोकांच्या असाह्य परिस्थितीचा ते फायदा घेतात. छा छू करून, मंत्रतन करून लोकांचे दुःख बघी वरण्याचे नाटक सुरू होते. अल्प श्रमात किंवा आळसात भरपूर पैसा मिळविण्यासाठी उपचार सुरू होतात. ताईत, गडे, सोरे याची चलनी होते. जिकडेतिक्डे अनाचार, डोंग, अनीडी, हिंसाचार, स्वार्थ याचाच सुकाळ होतो.

पोटभलू कयाकार

अद्या परिस्थितीत तुकारामयुवा प्रथम या तथ्याकथित ढोपी लोकावर कडाडून प्रहार करू लागले. रामायणमहामारतातील आदर्श लोकापुढे ठेवणारे हे पुराणिकयुवा पाहा. 'पुराणिक म्हणवितो । जाणोनि कांढे ते भक्षितो. थोड वणें दाहणाचा । सग न सुटे शूद्राचा' असे हा ढोपी पुराणिक आणि

कपेकरी कसे निर्माण झाले ? कपेकरी, कथाप्रसंग यासंबंधीच्या सर्व मर्यादा घुवांनी अनेक अभंगांतून स्पष्ट केल्या आहेत. पण बुवाच्या भोवती कपेकरी कोणत्या जातीचे होते ? ' न कळे ब्रह्मतान आचार विचार । लटिका व्यवहार करीतसे ॥ द्रव्य इच्छेसाठीं करीतसे कथा । काय त्या पापिष्ठा न मिळे साया ॥ पोट पोसावया सोंडें बडबडी । नाहीं घडकुडी एक गोष्टी ' अशी पोटासाठी विटंबना करणाऱ्या कपेकऱ्यांस तुकोबांनी वारंवार हटकले आहे. ' उण्या याजारात कथा । हें तों नावडे पंढरीनाथा ॥ अवघें पोटासाठीं सोंग । तेथें केवळ पांडुरंग ' अशा पोटभरू कीर्तनकारांस पाहून तुकोबांनी म्हटले आहे, ' धू धू त्याच्या तोंडावरी । व्यर्थ तिणविली वेंसरी ' अशा कपेकरी माणसाच्या मनात पांडुरंगा-विषयी प्रीतीचा सवलेसही नव्हता.

‘ घरोघरीं झाले कवि ’

तुकोबाच्या मुलातून पांडुरंगाच्या वृत्तेने अभंगवाणी सुरू लागली. त्यांच्या भक्तिप्रेमाने लोकं त्यांच्या भोवती जमले. त्यांच्या रसाल वाणोकडे आकृष्ट झाले. एवढ्याने त्याकविते नकली कवी विधरून गेले. त्यांनी जुन्या संतांच्या व प्रसंगी तुकोबांच्याही काव्याची मोडतोड करून आपला कवित्वाचा धंदा चालू ठेवला. तुकारामबुवा या कविवरुकांचीही गय वशी करणार ? ' कलियुगीं कवित्व करिती पापांड । कुशल हे भांड घट्ट झाले ' यांच्या मनात ईश्वराविषयी शुद्ध भावना नव्हती. ' घरोघरीं झाले कवि । नेणें प्रसादाची खवी ॥ ' त्यांच्या कवितेत प्रसाद कुठून येणार ? कारण ' उट्ट्या पत्रायळी करुनिया गोळा । दाखविती कळा कवित्वाची ॥ ऐसे जे पातकी ते नरकी पचती । बोंवरी भ्रमती धंदू सूर्य ' अशा रीतीने प्रसाद ओगळ रीतीने चित्रडणाऱ्या कवीश्वराचा तुकोबांना अतिशय फंटाळा होता.

असे हे पोटभरे संत

जसे कवी, तसेच भोंदू संतही गावोगावी निर्माण झाले होते. मनात ईश्वराच्या विषयी पोडेही प्रेम नसताना वायकांमुलांना फसवून उपदेश देणारे संत पाहून तुकोबांनी म्हटले आहे, ' ऐसे पोटभरे संत । लया कथा भयवंत ? । रांडापोरतिं गोविली । घरांतर्ने ते लाविली ' आणि या अशा फट्ट्या संतांचे व बुवांचे उद्योग व व्यवसने तरी किती विविध प्रकारचीं ! ' ऐसे संत जाले कळीं । सोडीं समाखुची मळी ॥ स्नान संध्या बुडविली । पुढें भांग ओडविली ॥ भांगभुरां हेंच साधन । पर्ची पडे मद्यपान ' अशा सोगापोटी पांडुरंगास कोठले स्थान असणार ? अंगी सामर्थ्य नसताना हे संत पोपटाप्रमाणे बडबड करून स्त्रीपुरुषांची नुसती करमणूक करतात. हे साधुसंत ' लावुनियां मूढा यांधोनियां कंठी । हिडे पोटासाठीं देशोदेशी ॥ नैसीन कोपिन शुभ्र यस्त्र जाण । पाहातो पक्कान्न क्षेत्रांचें तें ' या संतांच्या मनात ईश्वराविषयी प्रेमाचा उमाळा कधीच नसतो. ' कथा करीनियां वावो प्रेमवळा । मंतरीं जिह्याळा कुकर्माचा ॥ तुळसी खोवी वानीं वर्म खोवी दोहें । लटिकी घरी बोंडो नासिकाची ॥ टिळे टोपी माळा देवांचें गवाळें । वागवी ओंगळ पोटासाठी ॥ गोसाव्याच्या रूपें हुरी परनारी । त्याचे अंतरीं बामलोम ॥ कीर्तनाच्या वेळीं रडे पडे सोळे । प्रेमेशिण डोळे गळताती ' असे हे ' मायेचे मद्द ' असल्याने ' त्यांच्यापारी गोविव नाहीं नाही ' असे बुवांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे- ' मुर्खीं पोले ब्रह्म-ज्ञान । मनीं घन आणि मान ॥ ... पोटासाठी संत । झाले बळीत बहूत ; ' चुकून कोठे विरळा व सरासुरा संत भेटेल तर तुकारामबुवा त्यास लोटांगण घालायलाही तयार आहेत.

अनाचारी गुरू

जसे भोंदू संत व साधू; तसेच भोंदू गुरूही बुवांच्या बजरेतून सुटले नाहीत. खरे म्हणजे ' गुरुशिष्यपण । हें तो अग्रम लक्षण ' वग यादेल त्या भाषणास यादेल त्या भाषणाने गुरुपदेने

देव्याचा घटाच सर्वत्र सुरू झाला शिष्याची सेवा घ्यायची, त्याच्या द्रव्यावर लग्न ठेवायचे, आपलाच यथेजाव माजवायचा आणि देवाच्या व धर्माच्या नावावर सर्वांना लुटायचे तुकोबानी या गुरूची सभावना करताना म्हटले आहे, 'एक करिता गुरु गुह । भोंवता भाव शिष्यांचा ॥ पुस नाही पाय चारी । मनुष्य परी कृतरीं तीं ॥ परस्त्री मद्यपान । पेंडसाण माजविलें ॥ ' या गुरूचा लोम वर्णन करिताना तुकोबा म्हणतात, 'तक शिष्या मान । दुष्टा म्हणे नारायण ॥ ऐशीं ज्ञानाचीं डोंवडें । आशा विटविली मूडें ॥ उपदेश तो जगा । आपण सोवळा इतका मांगा ॥ रसना शिझाचे अक्षित । तुका म्हणे वरवळ स्फीत । ' असा या अनाचारी व स्वार्थी गुरूनी समाजास कोणती शिक्षण दिली असेल ?

चळलेले ब्राह्मण

समानाला मार्ग दाखविणारे ब्राह्मण किनी चळले होते ते वर सांगितले आहेच आपला विचारजनाचा उद्योग सोडून हे ब्राह्मण सेवाभावात व दुराचारात रमले होते 'अर्गो ब्रह्मक्रिया विस्तीचा ध्यापार । हिंडे घरोघर चाडाळाचे ।' विस्तीचा म्हणजे सावकाराचा उद्योग करण्यात ब्राह्मण धन्यता मानीत होते या उद्योगात ते 'अत्यजाची विचडो घेताती मागून । गालिया प्रश्न मायबहिणी' ब्राह्मणांनी हा जो एक नवा उद्योग आरंभिला होता, त्याचे बुवाना भारी नवल वाटले. त्यानी स्पष्ट शब्दात म्हटले आहे, 'विस्तीचा उदोम उदीर्मात हीन ।' करितो ब्राह्मण कलिपुर्णी ॥ वेवसाव करो पर्वत मागापासी । ते पें विटाळासी न मानिती ॥ भागिणीशीं नित्य करीतसे लैला । तोंडावरि पुका पडतसे ' असे हे पराधीन झालेले ब्राह्मण समाजास कसले मार्गदर्शन करणार ? या क्रियानष्ट ब्राह्मणावरही कडक टीका करताना तुकोबानी सक्तीच केलेला नाही 'अमरत ब्राह्मण जळो त्याचें तोंड' म्हणून त्यानी ब्राह्मणाची वासलात लाबवेली आहे 'सध्या करितोसी केसवाच्या नावें । आरमी तें ठावें नाहीं केंसें ? ' म्हणून त्यालाच प्रश्न केला आहे ज्याला हरिकीर्तन आवडत नाही, ज्याच्या मनान वीष्णवाविषयी प्रेम नाही, तो कसला ब्राह्मण ? चामार जर विष्णुभक्त असेल तर तो तुकाराम महाराजांना अधिक जवळचा आहे ज्याला हरिनामाची आवड आहे तोच एक पवित्र असे त्यांना वाटे

पढिक पढित

काही ब्राह्मणांनी पुण्यळ पाठावर केले असेल, पण त्यांच्या मनात विद्वत्वाविषयी प्रेम नसेल तर त्या पांडित्याचा काय उपयोग ? 'काय करावें थोक्लें । वेरपठन वाया गेलें ॥ वेदीं सांगितलें न करी । सम ब्रह्म नेणें दुराचारी' असा हा मूर्ख पढित व पढिक बुवाना कसा मानवणार ? 'पढित हे ज्ञानी करतील कथा । न मिळती अर्पा निजमुखा' या विद्वत्पुरुषाच्या ज्ञानगाव्दींना आण लागो असे एवढा वैतागाने तुकाराम बुवानी म्हटले आहे 'कोडियाचें गोरेपण । तेंसें अहकारी ज्ञान ।' या अहकारी माणसाची वा अहंकाराची नवलगोष्ट ज्ञानदेवानी अशी सांगितली आहे की, तो ज्ञानी माणसासच विशेष लागतो या पंडितांच्या बडबडीस बुवानी उत्तर दिले आहे 'नाना मतांतरें शास्त्राची स्पृहाति । पाठान्तरें होती वाचाळ ते ॥ माझ्या विठोबाचें धर्म आहे बुरी । केंची तेथें उरी देहमावा ? ॥' विठोबाच्या आठवणीने छरे म्हणजे दहभाव उरू नये, पण येथे तर प्रत्येक बाबीचा मूर्तिमत् अहंकार । पण या ब्राह्मणाचा वाग उपयोग ? 'उदब्रह्मणे होती सकंभत । परि नेणवेचि अत विठोबाचा' आणि विठोबाचे धर्म न जाणणारे तुकोबाना कुठून सापणार ?

नाना प्रकारचे धर्मठक

समाजाला नाडणार अनेक धर्मठक होणे गोळावी देवगुपी, माधव, भविष्यवादी, विद्याभि-
मानी मोनी, बर्मी, विठ्ठवादी, सग्यानी, जपी, ठागासी, जोरी आदित्याई मानी, लोभी, निक्षेवटी,
मापपयी जगम, विद्व, मल्लगुडीर, दावन्मात्रि, मानभाव, 'गान इत्यादी अनेक भोंद साधू आणि

बैरागी समाजास तापदायक होत होते यातील कित्येकांची मूळ स्थाने फार थोर असतील पण पथात शिरणाऱ्या अनेक भगव व स्वार्थी लोकानी धर्मविचाराचा बाजार बेला, त्यात अनाचार आणले, 'रागोळिया चौक झुगारुनी बीजा । आवरण पूजा यत्र करो' अशा भक्ताच्या आचाराचा उल्लेख करून तुकोबानी म्हटले आहे. 'शुद्ध परमार्थ नुडविला तेणें । गुह्यत्व भूपणें मग भोगी ॥' अशा या वामाचारी मार्गास जाणाऱ्या माणसाबद्दल चीड येऊन दुधानी म्हटले, 'शाक्त गधडा जमे देशी । तेथें राशी पापाच्या ॥ मद्यभक्षण मागिणजाती । घिटाळ चित्तीं साठविला' या शाक्तानी अधर्माची वाढ केली, अनाचार माजविला, रामराम म्हणायचे सोडून दोम दोम म्हणणाऱ्या ब्राह्मणाना पाहून तुकोबाना राग आला आहे 'कौडीकौडीसाठी फोडिताती शिर । काढनि दधिर मलग ते' अशी मलगफकीराची वाढ त्यांनी लाविली आहे धरोधरी जाऊन राख वाजविणारे जगम कसे होते ? तर 'शिवाचे निर्मात्य सोयें न सेवितो । घटा बाजवितो पोटासाठी ॥' अशा शिवभक्तानी पोटासाठी व्यापारच मांडलेला होता. नाथपंथी लोक 'घालोनिया फेरा मागतो द्रव्यासी । परि शकरासी नोळखितो ॥' अल्पज्ञान असूनही अगात मोठा ताठा उभारणारे जोगी तुकोबाना नको होते भगवी घस्ने आणि लाव दाडोजटा वाडविणारे गोसावी तर सर्वत्रच हिडत होते, 'जर्गों कीर्ति ध्वावी । म्हणेनि जालासी गोसावी ॥' पण जर 'चित्तीं माहीं अनुताप । लटिके भगवे स्वरूप' याची जाणीव त्यांनी गोसाव्यास वारवार करून दिली आहे 'टिळा टोपी उच दावी ॥ जर्गों मो एक गोसावी' असे म्हणून लोकाना कसविणाऱ्या गोसाव्यास त्यांनी सांगितले आहे, 'अवघा वरपग सारा । पोटीं विपयाचा थारा ॥ मुद्रा लावितो कोरीनी । मान व्हाव-यासी जर्नी । तुका म्हणे ऐसे कितो । नरका येले पुढे जातो' लावला जटा वाडवतात, अगभर विभूतिलेपन करतात, पण त्याचे सारे लक्ष मिष्टान्नावडे असते भगव्या वेपाने जर भगवत भेटणार असेल तर कुण्याचा रगहो तोच मगतो की ! कोल्ह्याला जटा बसतातच, उंदीरमुत्ती भुमीच्या विवरातूनच राहातात, उगाच देहाला दड देणे काय कामाचे ? डोव्याला पेस वाडवून अगात भूते आणण्याचा उद्योग करणारे देवन्टपी सत कसले ? गुडगुडीची नळी सतत ताडी धरून साधना करणारे लोकाना कसला स-मार्ग दाखविणार ? द्यकुन व भूतभविष्य सांगणाऱ्या लोकांचा तर तुकोबाना फारच कटाळा होता

अशा या ढोंगी साधुसतानी व भोडू गुरूनी समाज पोखरून गेला होता त्याच्या धर्माचे व देवाचे मर्म विसरला होता एका विट्टलास विसरून इतर क्षुद्र दैवतावर त्याची निष्ठा स्वार्थापायी जडत होती. 'अर्गी कचडे घाली गळा । परडी कळाहीन हातीं । गळां गाढा हिडे द्वारी । मनुष्य परी कुतरीं तीं' अशाच्या नादी लागून देव भेटणार कसा ? 'हरिहर सांझून देव । धरित्री भाव क्षुल्लकीं' आणि ही क्षुल्लक दैवते कोणती ? तर जोसाई, जाखाई, भायरानी, मेसावाई, यांचा उल्लेख करून युवांनी सांगितले आहे, 'बळिया भाद्रा पढरीराव । जो ह्वा देवांचाही देव' रडी, चढी, बहिरव, सडेराव, गणोबा, मुजा, म्हैसामुर, वेताळे, फेताळे याच्यापेक्षा तुकाराम महाराजाना रसुमाईचा पती थोड वाटत होता. त्याची उपासना सर्वत्र दूड व्हावी असा त्याचा प्रयत्न होता

असा हा प्रपंच

समाजाला मार्गदर्शन करणारे ब्राह्मण, पंडित, पुराणिक, कथेकरी, सत इत्यादींची ही अवस्था असल्यावर भग समाजाचे वा त्यातील व्यक्तींचे काय वर्णन करावे ? समाज चित्तीं छालावलेला होता हे आपण पाहिले आहे आता व्यवहारीच्या कुटुंबाची, व्यवसायाची थोडी आळत करून घेऊ ग्रह-चितनात रंगून गेलेल्या तुकोबानी सर्वसामान्य प्रापविकाची जी दान्दचित्रे रगविली आहेत ती त्याच्या सालावलेल्या वा भलत्याच मार्गास लागलेल्या ससाराची यथार्थपणे कल्पना देणारी आहेत या सांसारिकाना केवळ बायकामूले, केवळ पैसा, केवळ सत्ता, केवळ भोग यांचाच ध्यास लागलेला होता त्या-वेळच्या सर्वसामान्य माणसाचे एक चित्र मुवांनी चितारले आहे-

सोईन्यासी करी पाहुणेर वरा । काढितो ठोवरा सतालागी ॥ १ ॥
 गाईसी देखोनि बदवदा मारी । घोड्याची चाकरी गोड वाटे ॥ २ ॥
 पान फूल नेतो वेस्येसी उदड । ब्राह्मणासी खाड देऊ नेदी ॥ ३ ॥
 पर्वकाळ धर्म न करी ना सरी । वेची राजद्वारी उदडचि ॥ ४ ॥
 कीर्तना जावया होतसे हिंपुटी । खेळतो सोकटी रात्रदिस ॥ ५ ॥
 वाइलेच्या गोता आवडीने पोसी । मातापितयासी दवडीतो ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे त्याच्या थुका तोडावरी । जातो यमपुरी भोगावया ॥ ७ ॥

असा ससार तुकोवाना कसा मान्य होणार ? देवाला चांगले वस्त्र मिळणे कठीण, पण 'स्त्रियेसी पाठवो उच सादी' गाय पाळण्याचा विचार कधी त्याच्या मनात येत नाही, पण घन्याच्या 'अदवासी खरारा करीअगे', 'हा मनुष्य कधी साधुसताचे पाय धूत नाही, पण स्वतःच्या मुलाचे दुग्ण मान स्वतः घूत बसतो असा माणसास रागावून बुवा म्हणतात, 'तुका म्हणे त्याच्या तोंडावरी पुंका । जातो यमलोका भोगावया' याला देवाचे सगुणचरित्र कधी गोड वाटत नाही, पण 'बिनोदार्थ कथा गोड वाटे' नकला व जावईवापूच्या गोष्टी असणारी कथा याला पसत असते. अशा वेळी हा 'हातावरी हात हासोनी आकळी । याजविता टाळी लाज वाटे' याच्या वागणुकीचा अर्थच कधी समजत नाही 'दगडाच्या देवा बणाड नवस । भाईल कथेस जाऊ नेदी' हा मनुष्य पैसा खर्च करून स्मरानात धडगे उभारील, पण दारात तुळसीचे वृंदावन कधी बाधणार नाही. जवळचे घन चोरानी नेले तरी चालेल, पण ब्राह्मणाच्या हातावर कधी एक पैसाही तो ठेवणार नाही. ज्याही माणसाचा पाहुण-चार चांगला करील, पण अस्त्रियी दारात पाहुताच पाठ वळवील. हा मनुष्य 'देवब्राह्मणासी जाईना वारण । दासीचे चरण बघी भाई' याची इतर वागणूकही लक्षात ठेवण्यासारखी असते. 'संत देखोनि या स्वये दुष्टी टाळी । आवरे न्याहाळी परस्त्रीसी ॥ बीड ये कर्णाती सतवाक्यामूता । स्त्रीशब्द ऐकतां निवे वणं ॥ कथेमाजीं नीज वाडे नित्यक्षणें । स्त्रियेचे कीर्तनीं प्रेमें जागे' ससारलपट असा माणसाची आणखी कितीतरी वर्णने बुवानी अभगातून केली आहेत, असा एक मासलेवार्डक अभग पाहा-

उरा लावी ऊर आळगिता वाता । सतासी भेटता अग फोरी ॥
 अतीत देखोनि होय पाठमोरा । व्याहपासी सामोरा जाय वेगी ॥
 द्विजा नमस्कारा मनी भाव कैचा । तुर्वाच्या दासीचा लेक होय ॥
 तुका म्हणे तुम्ही श्रोघासी न यावे । स्वभावा करावे काय कोण ? ॥

आणि ही पतिपत्नींची गुजवूज

तुकारामबुवानी स्वतःचा प्रपच मन लावून बेल्या नाही, हे तर प्रसिद्धच आहे परंतु ससारातील सारी रहस्ये त्यांना माहीत होती पतिपत्नींची गुजवूज बोणत्या बाबतीत होऊ शकते हे त्यांना अवगत होते परोपरी चाललेल्या साजगी सवादास बुवानी एका ठिकाणी प्रकट रूप देऊन सांसारिक लोभ केवळ बामाने-बैवळ सोमाने वसे वाहात चालले आहेत, यासबधी फार चांगले दिग्दर्शन केले आहे.

एक पत्नी आपल्या घरची नहाणी पतीस सांगत आहे.

भ्रतारासी भार्या बोले गुजगोष्टी । मज ऐसी वष्टी नाही दुजी ॥ १ ॥
 अगड तुमचे घद्यावरी मन । माझें तो हेळण वरिती सर्व ॥ २ ॥
 जोडितसा तुम्ही पातो चोरेपारे । माझी तव पोरे हळहळती ॥ ३ ॥

तुमची व्याली माझे डोई ही पेटली । सदा दुष्ट बोली सोसवेना ॥ ४ ॥
 दुष्ट वृत्ती नदुली सदा द्वेष करी । नादो मी ससारी कोण्या मुखे ? ॥ ५ ॥
 जावा दीर काही घडही न बोले । नादो कोण्या खाले कैची आता ? ॥ ६ ॥
 माझ्या अगसर्गे तुम्हासी विथाति । मग घड गति नाही तुमची ॥ ७ ॥
 ठावते ठमकते जीव मुठी धरुनी । परि तुम्ही अजुनी न धरा लाज ॥ ८ ॥
 वेगळे निघता ससार करीन । नाही तरी प्राण देते आता ॥ ९ ॥
 तुका म्हणे जाला कामाचा अकित । सांगे मनोगत तैसा वर्ते ॥ १० ॥

यावर पत्तीने बायकोची समजूत वाढण्यासाठी म्हटले-

कामाचा अकित कातेते प्रार्थित । तू का हो दुश्चित निरतर ? ॥ १ ॥
 माझी मायबापे वधु हो बहिण । तुज करी सीण त्यागीन मी ॥ २ ॥
 त्याचे जरी तोड पाहेन भागुता । तरि मग हत्या घडो तुझी ॥ ३ ॥
 सकाळ उठोन वेगळा निघेन । वाहतो तुझी आण निश्चयेसी ॥ ४ ॥
 वेगळें निघता घडीन दोरे चुडा । तू तव माझा जोडा जन्माचा की ॥ ५ ॥
 ताईत साकळी गळघाची दुल्लडी । वाजुवदजोडी हात सर ॥ ६ ॥
 वेणीचे ते नग सर्वही करीन । घर नको सीण मनी काही ॥ ७ ॥
 नेसादया साडी सेलारी चुनडी । अगीची काचोळी जाळीया फुले ॥ ८ ॥
 तुका म्हणे केला राडने गाढव । मनासवे घाव पेटलीसे ॥ ९ ॥

‘जन गोवियेले मायेकरून’

वयात आलेल्या तरुण पत्नीच्या व पतीच्या मनातील ही ओढ प्रसंगी समजण्यासारखी आहे, पण म्हातारपण आल्यावर तरी ससाराचा लोभ कमी व्हावा ना ? म्हातारपणी देहाची फीण विटवना होते ! ‘दात दाढा पडिल्या जोत । हनुषटि भेदे नाकास ॥ हात पाय राहिले कान । नेत्रा पांशर हाले कान ॥ अगकांति परतली । चिरगुटा ऐसी जाली ॥’ पण ससाराचा लोभ कधी कमी होत नसतो श्रीहरीचे स्मरण करावे असे कधी वाटत नाही काजीयात्रेत निघालेल्या एका म्हाताऱ्या माणसाचे ससार-प्रेम तुकाराम महाराजांनी एका अभंगात पार चालले रंगविले आहे. धन्याची पेंवे मुलानी फोडूनयेत, ‘भिवान्याला बाहीं घालू नये, ’ सांगाल जेंवयाआहण । तरी कापाल माझी मान ॥ तुम्हो घावे ताक पाणी । जतन करा तूप लोणी ॥’ म्हणून ससाराची चिंता वाहणाऱ्या नष्ट माणसास बुधानी बोल दिला आहे असाच एका म्हाताऱ्या व लोभी वार्डीचे शब्दचित्रही प्रसिद्ध आहे. पडरपुरात निघालेली ही वय-
 ‘मन वार्डी बेसीवरूनच परत येऊन म्हणवे,

परिसे गे सुनेवाई । नको वेचू दुध दही ॥ १ ॥
 आवा चालली पडरपुरा । बेसीपासुनी आली घरा ॥ २ ॥
 ऐवे गोप्टी सादर वाळे । वरी जतन फुटवे पाळें ॥ ३ ॥
 माझे हातीचा वळवडू । मजवाचुनि नको फोडू ॥ ४ ॥
 वळवट क्षीराचे लिपन । नको फोडू मजवाचून ॥ ५ ॥
 उखळ मुसळ जाते । माझे मन गुतल तथें ॥ ६ ॥
 भिक्षुन आल्या घरा । सांग गेली पडरपुरा ॥ ७ ॥

भक्षी परिमित आहार । नको फारसी वरो सारु ॥ ८ ॥

सून म्हणे वहुत निके । तुम्ही यात्रेसी जावे सुखे ॥ ९ ॥

सामुवाई स्वहित जोडा । सर्व मागील आशा सोडा ॥ १० ॥

सूनमुखीचे वचन कानी । ऐकोनि सामु विवची मनी ॥ ११ ॥

सवतीचे चाळे खोटे । म्या जावेसे इला वाटे ॥ १२ ॥

आता कासया यात्रे जाऊ । काय जाऊनि तेथे पाहू ? ॥ १३ ॥

मुले लेकरे घरदार । येथेचि माझे पढरपुर ॥ १४ ॥

तुका म्हणे ऐसे जन । गोवियेले मायेकरून ॥ १५ ॥

असा प्रकारच्या मायेत सापडलेल्या ससारिकांना खरा मार्ग दाखविण्याचे काम तुकाराम-
मुखांना करावचे होते ढोगदम, अनाचार, भोंदुगिरी, हीन दैवते, जादुटोणा, मनतंत्र, जडीवूटी, अगारा-
घुपारा, नवससायास, वमकाड, जपतप, योगयाम इत्यादी जजाळातून समाज मुक्त कसा होईल याची
चिंता त्यांना होती 'जन तरी देखे गुतलें प्रपंचे । स्मरण ते त्याचें त्यासी नाहीं । म्हणऊनि भागें परतलें
मन।' असे तुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे पाखाडी लोकांपासून लोकांचे रक्षण करण्यासाठी तुको-
बाचा अवतार होता यासाठी स्वतः कडे गुरुत्व न घेता कीर्तनमन्त्रीच्या द्वारे त्यांनी दमस्फोट करून
ढोगाचा नाश केला 'भुक् नका भुक् भका । आला तुका विष्णुदास' अशी गर्जना त्याची असे
'गाडवाचें घोडें । जाम्ही करु दुष्टीपुढें' असा त्याचा आत्मविश्वास होता 'शिकवणेंसाठी बाटते
तळमळ' अशी त्याच्या मनाची व्यथा असल्याने त्यांनी लोकांच्या व्यवहाराची व प्रपंचाची माढणी
मीटपणे करण्याचा प्रयत्न केला

'नाहीं जातीसवे काम'

पापाढसडणाबरोबर धर्माच पाळणही तुकोबाना अभिमत होते यासाठी एक प्रमुख गोष्ट
त्यांनी केली, ती अंगी की, नामसंकीर्तनाचा सोपा भक्तिमार्ग बलिष्ठ केला नाना साधने, नाना कमकाड
नाना मतातरे, नाना तीयव्रते, नाना जपतपादी साधने यांच्या जजाळातून लोकांना मुक्त वरून अत-
करणाच्या दृष्ट उपासनचा एक नवा लोपधम जो ज्ञानेश्वरांनी प्रवर्तित केला होता त्याचा त्यांनी पुनरुद्धार
केला यासाठी पूर्वपरंपरेने आलेल्या जमजमत जातिभेदास त्यांनी थारा दिलेला नाही, वर्णाच्या वा
जातीच्या अभिमानान कोण राहाण शाल ? म्हणून त्यांनी प्रश्न विचारलेला आहे 'अत्यजादि धोनि
तरह्या हरिमजने । त्याची पुराणें पाट जालीं' म्हणून त्यांनी निर्वाळा दिलेला आहे. 'धातायाती धम
माही विष्णुदासा असा वदशास्त्राच्या आधारांनेच त्याचा उपदेश आहे 'तुका म्हणे नाहीं जातीसर्वें
काम । ज्याचे भुर्खी नाम शोबि धय' असा या कावणीत त्याचा निष्कर्ष आहे इतकेच नव्हे तर पूर्वी
माही पाप हातून शाली तरी अनुतापाच्या योग त्यातून मुक्तता भक्तांमूळ मिळते, या भागवत धर्माच्या
सत्त्वास त्यांना गुप्टी दिली 'न द्वावर्षीं सीं शालीं कर्म नरनारी । अनुतापें हरो स्मरतां मुक्त ॥ तुका
म्हण पुन नाठवी धीहरी । मूळ जो उच्चारि नक त्यासी अस सांगून हरिमक्ताच्या पूर्ववृत्ताची चौकशी
परण्याची जरूरी नसल्याचे त्यांनी सांगितले आहे

'जाती कुळ नाहीं तयासी प्रमाण'

ज्याला हरिबीजन आवडत नाही, वैष्णवांचे नवन आवडत नाही, त्याला ब्राह्मण मानायला
बुवा तयार नाहीत उलट ज्याच्या मुखान रामकृष्णाचे नाम आहे तो 'ब्राह्मण तो याती अत्यज असता ।
मानवा तरवतां निश्चयेंसी असा नियम त्यांनी दिलेला आहे हरिमक्ताची जात कुणी विचारू नये
असा एक संकेत भागवत धर्मात दृढ शास्त्रा वृष्णमय वृत्ती ज्याची बनली आहे असा गोपीविषयी

तुकोबांनी म्हटले आहे, ' विसरल्या आम्ही कोणीचे जातीच्या । वर्णही चहूच्या एक जाल्या ' या अशा स्थितीत ' वर्ण याती काज न धरितो ' हाच विचार रुढ झाला. ' जिहीं म्हणविलें हरिचे अंकित । जातीचे ते होत कोणी तरी ॥ जाती कुळ नाही तयासी प्रमाण । अनन्या अनन्य तुका म्हणे ' पंढर-पुरच्या वाळवंटात सर्व भेदभाव नाहीसे होतात. ' भावना भेदाची जाय उठाउठी । तुका म्हणे भेदी गोविंदाचे ' एकदा ही वृत्ती दुष्ट झाली की मग ' महारासी सिवे कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ' या ओळीचा अर्थ सहज ध्यानात येण्यासारखा आहे. ' जातीचा ब्राह्मण न करितां संव्यास्तान । तो एक नांवाचा ब्राह्मण । होय हीनाहूनी होन ' असा स्पष्टपणे निर्वाळा नुवांनी दिलेला आहे. उलट ' वैष्णव चांडाळ धन्य त्याची माता । शुद्ध जमयतां कुळ याती ' असाच निर्धार त्याचा आहे. तुकोबांच्या मताने थोर जाती कोणती ? ' उत्तम त्या याती । देवा शरण अनन्य याती । '

‘ जातीं ध्यवित पडे बिदुलें ’

तुकाराम महाराजांच्या जातिविचाराचे मूळ आणखी मागे नेता येण्यासारखे आहे. वातु-धर्ष्याची बंदिस्त चौकट भक्तीच्या, परमार्थाच्या क्षेत्रात प्रथम संल केली ती भगवद्गीतेने. ' मां हि पार्थ व्यापार्शित्य घेऽपि स्युः पापयोन्वयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् '-पार्था, माता आश्रय करून स्त्रिया, वैश्य व शूद्र किंवा अंत्यजादी जे पापयोनी असतील ते वैशील परमपदाच्या गतीस जातात. गीतेच्या या धोपणेमुळे दुराचारी, पापी व हीनयातीमधील लोक यांना अनुतापाच्या साह्याने परमेश्वराच्या दरबाराची वाट खुली झाली. भक्तीच्या क्षेत्रात वा परमार्थविचारात हा उंच, हा नीच, हा वरिष्ठ, हा कनिष्ठ; हा शुद्ध, हा चांडाळ असा भेद कमो होत गेला. भगवद्गीतेने दिलेल्या या सफलक्षीचा विस्तार ज्ञानेश्वर महाराजांनी केला. ' म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावें । जाती अंत्यजहो व्हावें । परिदेहाचें नि नाथें । पशूचेंही लाभो ' उत्तम कुळ नसले तरी चालेल, जन्माने अंत्यज असला म्हणून नाही हरणत नाही, देह पशूचा असला म्हणून काय झाले ? एक चित्त ईश्वराशी जडले की माणसामाणसांत समानता निर्माण व्हावी, हाच विचार आणखी पुढे नेऊन श्रीज्ञेश्वरांनी म्हटले आहे, ' भगो नावें घेंतां शोळटी । जें आयवेया अघमांचिये शोवटी । तिये पापयोनीही किरौटी । जन्मले ना ॥ ते पापयोनी मूढ । मूर्ख ऐसे जे दगड । परि माझे ठायीं दूड । सर्वकायें ॥... म्हणोनि जाति कुळ वर्ण । हें आयवेचि ना अकारण । एय अर्जुना माझेपण । सायंक एक ... तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्य-जाति इया । जाती संवचि वैगळांलिया । जंव न पयती मातें ' मला जोपर्यंत मिळालेल्या नाहीत तोपर्यंत जाती उरतात; मला मिळाल्यानंतर मग ' जातीं ध्यवित पडे बिदुलें ' अशी अवस्था होऊन जाते. सागरात असे लवणकण मिळावेत, तशा व्यक्ती व जाती ईश्वरस्वरूपात मिळून जातात.

ज्ञानेशांच्या भाग्याचे स्वरूप असे की, त्यांनी जो जातिविचार प्रसूत केला त्याचे फलित रूप त्यांना त्यांच्या योद्धक्या आयुष्यातही पहावयास मिळाले. प्रत्येक जातीत एकएक सत निर्माण होऊन पंढरपुरचा विठ्ठल लेकुरवाळा बनला. चोखा महारांच्या अर्भगात हीन यातीविषयच्या तक्रारी आजही हृदयद्रावक अशा आहेत. एका विद्रुपासून विश्वरचना झाली असेल तर मग उंचनीच हा भेद कुठून आला ? एकाच बीजाचा जर हा विस्तार, एकाच भांगाराचे, सुवर्णाचे जर हे अलंकार, एकाच सागरा-वरील जर या लहरी; तर मग त्यांच्यात एवढी तफावत कशी संभवते ? बीजाचे गुणधर्म फळात, कारणाचे गुणधर्म कार्यात येतात ना ? असे एक विट्ठलाचे सत्त्वज्ञानच बोद्धांवांनी निर्माण केले आहे. पुढे एकनाथांनी तर प्रत्यक्ष व्यवहारातही हा विचार प्रसूत केल्याच्या अनेक कथा प्रसिद्ध आहेत. विचारांची हीच परंपरा तुकोबांनी चालविली. त्यांची तिथ्या बहिणाबाईनेही या विचाराचा विस्तार करून ' ब्रह्म ज्ञाने तोषि ब्राह्मण ' असा निर्वाळा दिला आहे.

‘मुखाचें ओतलें । दिते श्रीमुख चांगलें’

याप्रमाणे तुकाराम महाराजाच्या धर्माच्या पाठशाळा व पापादखडणात जातिविचाराला महत्त्वाचे स्थान होते भेदाभेद अमगळ अमून सर्व जग विष्णूमुख असल्याची त्याची शिकवण होती. सर्वाभूतो भगवद्भाव हे त्याचे मूत्र होते या सूत्राभावतो वित्तशुद्धीवर आधारलेल्या भागवतधर्माची उभारणी ज्ञानेश्वर-एकनाथानी जी केली होती तिचाच परितोष तुकारामानी केला या धर्मपालनात जन्मजात जातिभेदास घारा नव्हता. बर्मबाडास महत्त्व नव्हते यन्माग, तीर्थस्नान, उपासतापास, खडतर व्रतेवैकल्ये, योगादी क्रियातील देहदंडन इत्यादीना स्थान नसल्यामुळे सोबळओबळघात गुरफटलेले कमकाडही उरलेले नव्हते सर्व जातीच्या लोकांना एकाच पाडुरगाची उपासना या पथाने प्रवर्तित केली पुढलीच महामुनीने चंद्रभागेच्या तीरावर पठरपूर येथ ज्या विठ्ठलाची स्थापना केली ती त्यांचा देव बनला या विठ्ठलासिवाय अज्य देवत वारवरी पथाने मानले नाही हाच विष्णू, हाच शिव, हाच बालकृष्ण हेच सताच्या सर्वमुखाचे आगर होय याचे रूप त्यांना अनुपम्य वाटते ‘पाडुरगकाती बिम्ब तेज क्षळकती । रत्नकोळा फावतो प्रभा । अगणित लावण्य तेज पुजाळलें । न वर्णवें तेंपेची शोभा’ असा थाटात सतानी या विठ्ठलाचे मनापासून अणन केले आहे हा श्यामसुंदर, हा पीतांबरधारी विडेवर उभा अमून त्याचे ‘समचरण सुंदर’ सर्वांनाच बौतुकाचा विषय वनून राहिले आहेत. याचे ‘नेत्र बिज्ञाळ माळ दत हिरया ज्योती’ प्रमाणे अमून भक्तांना तो मदनमूर्तीप्रमाणे वाटतो ‘पाप जोडून विडेवरी । कर ठेउनो वटावरी ॥ रूप सावळें सुंदर । वानीं कुडलें मकराकार ॥ गळी माळ यंजयती ॥ पुढें गोपाळ नाचती’ असा रूपाने जनादाईस वष लागला होता तुकाराम महाराज तर याच्या रूपावर एतदम लुब्ध झालेले होते ‘मुखाचें ओतले । दिते श्रीमुख चांगलें,’ सुंदर तें ध्यान उम्रें विडेवरी । कर वटावरी ठेवूनिया’, ‘रुपीं गुतलें लोचन । पापीं स्मिरावळें मन ॥ देहभाव हारवला । गुज पाहाता विठ्ठला’, ‘राजस मुकुमार भदनाचा पुतळा । रविशशिकळा लोपलिया’ असा मापेत तुकारामानी विठ्ठलाचे वर्णन केले आहे हा पाडुरग म्हणजे त्यांना ‘सागल्याचे तारु शिणल्याची साडली । मुकेलिया पाली प्रेमपाहा’ असा वाटतो हा भक्तांचा विसावा अमून त्याच्या हातात प्रेमाचे भातुके आहे ‘विठ्ठल आमचा निजाचा । सज्जन सोयरा जीवाचा ॥ मापयाप वृक्षता बहु । अवघा मुजशी सबधु’ अशी श्रद्धा तुकाबाची याच्याविषयी आहे त्याचे मवत्व म्हणजे विठ्ठलच होय

विठ्ठल माझा जीव विठ्ठल माझा भाव । कुळधर्म देव विठ्ठल माझा ॥ १ ॥

विठ्ठल माझा गुरू विठ्ठल माझा तारु । उतरील पारु भजनदीचा ॥ २ ॥

विठ्ठल माझी माता विठ्ठल माझा पिता । विठ्ठल चुलता बहिणी बधू ॥ ३ ॥

विठ्ठल हे जन विठ्ठल माझे मन । सोयरा सज्जन विठ्ठल माझा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे माझा विठ्ठल विसावा । नश्वरित गावा जाईन त्याच्या ॥ ५ ॥

मंहेर । अनंत रूपार्थें हें सार । 'वाटते त्यांना यापुढे वैकुंठाची पर्वा नाही ' सर्व सुखरासी भीमरेचे
तीरी । आमुची पढरी कामधेनु ॥ प्रेमासूत दुभे सदा सतजना । बोसडतो पाव्हा नित्य नया ' म्हणून
नीमदेवानी या पढरपुरचे माहारम्य पणन केले आहे या पढरपुरचे केवढे कौतुक त्याच्या मनास होते
पाहा-

आधी रचिली पढरी । मग वैकुंठ नगरी ॥ १ ॥

जेव्हा तव्हते चराचर । तेव्हा होते पढरपुर ॥ २ ॥

जेव्हा तव्हती गोदागंगा । तेव्हा होती चंद्रभागा ॥ ३ ॥

चंद्रभागेच्या तटी । धन्य पढरी गोमटी ॥ ४ ॥

नासिलिया भूमडळ । उरे पढरीमटळ ॥ ५ ॥

असे सुदर्शनावरी । म्हणूनि अविनाश पढरी ॥ ६ ॥

नामा म्हणे वा श्रीहरी । ते म्या पढरी देखिली ॥ ७ ॥

तुकोबानाही याच पढरीच्या घाटीची ओढ मनास सतत असे 'होय होय वारकरी । पाहे पाहे
रे पढरी' असा त्यांचा ध्यास होता 'चला पढरीस जाऊ । रत्नमादेवीवरा पाहू' ही त्यांची एकमेव
भूक होय 'पढरीस जावे आलेली ससारा । दोनाचा सोपरा पाडुरग' अशी त्यांची हाक होती.
'पढरीस वृक्ष न मिळें ओखडा । प्रेमसुख सदा सर्वकाळ' अशी त्यांची यत्ना होती याच पढरपुरचे
वारकरी वरे मोक्षाचे अधिकारी आहेत असे त्यांना वाटे 'आमुची मिरास पढरी । आमुचे घर
भीमातीरी,' 'होईन मिकारो । पढरीचा वारकरी,' 'धन्य झालों हो ससारीं । आम्ही देखिली पढरी',
'पावलों पढरी वैकुंठभुवन । धन्य आजि दिन सोनियाचा' असा वचनानी तुकोबानी पढरपुरचा अनेकदा
गौरव केला आहे

‘नाम पावन पावन’

पढरपूर व तेथील विठुराय यांच्या भोवती भागवत घर्मांच्या प्रसाराचे एक नवे धलय निर्माण
झाले होते एकादशी, सोमवार हे उपवास, गळघात तुळशीपाळ, ज्ञानेश्वरी एकनाथी भागवताचे वाचन,
शुद्ध आचरण, मुक्तामध्ये रामकृष्णहरी हा मंत्र, आणि भजनकोर्तनाविषयी मनापासून आवड हे या
घर्मेपयाचे स्थूल स्वरूप होते कलियुगात नामस्मरणासारखा सोपा मार्ग दुसरा त्यांना वाटला नाही.
'सत्त्वमस्यावि महावाक्य उपवेग । नामाचा अध्यास माहों तेवें' अशी वचुली श्रीगानेश्वरानी दिलेली आहे
'शास्त्रार्थें जें साह वेदांचे गह्वर । उत्तराया पार आणिक नहों ॥ विठ्ठल विठ्ठल म्हणा उपडा मंत्र
जाणा । कळिकाळ अकणा होईल तुम्हां ॥' अशी यत्ना नामाविषयी नामदेवाची होती हेच सर्व वेदांचे
व उपनिषदांचे सार होय तुकाराम महाराजांनी तर 'समुद्रवज्रपांक्ति पृथ्वीचे दान । करितां समान
मये नामा' म्हणून नामाची महती वर्णन केली आहे 'नाम पावन पावन । त्याहनि पवित्र आहे कोण ?'
म्हणून त्यांनी प्रश्न विचारलेला आहे इतर साधनामध्ये व नामस्मरणांमध्ये कोणता फरक आहे हे
सांगताना त्यांनी म्हटले आहे-

मंत्र चळें पिसे लागते सत्वर । अवद्य ते फार तरले नामें ॥ १ ॥

असाच तो याघो आणिव अक्षरा । नाम निदमुरा पेत तरे ॥ २ ॥

राग ज्ञान घात चुमता होय वेळ । नाम सर्वकाळ शुभदायक ॥ ३ ॥

अणिका भजना बोलिला निपेघ । नाम ते अमेद सकळा मुखी ॥ ४ ॥

तुवा म्हणे तपे घालिती धासणी । वेरया उद्धरुनि गेली नामें ॥ ५ ॥

असे हें नाम सर्व साधनांचे साधन आहे 'मुखी' नाम हातीं मोक्ष । ऐसी साक्ष बहुतांची 'असल्याने आबालवृद्धानाही हे सुलभ आहे' रोज रामकृष्ण मुरारी हा मंत्र म्हटल्याने इतर काही करण्याची जरूरी नाही. सर्व मिद्धीचे हेच एक साधन आहे 'उपास पारणें न लगे वनसेवन । न लगे घुन्नपान पचानितापण' अशी या नामाची महती आहे 'नाम घता न लगे मोल । नाममंत्र नाही मोल' असा नामाचा महिमा असल्याने तुकाराम मंडारराजांनी सर्वांनाच समत्वाने उपदेश केला आहे

नामसकीर्तन साधन पै सोपें । जळतील पापें जन्मातरीची ॥ १ ॥

न लगती सायास जावे वनातरा । मुखें घेतो घरा नारायण ॥ २ ॥

ठायीच बैसोनि करा एकचित्त । आवडी अनत आळवावा ॥ ३ ॥

रामकृष्ण हरि विठ्ठल केशवा । मन हा जपावा सर्वकाळ ॥ ४ ॥

याविण आणिक नाही पै साधन । वाहतसे आण विठोवाची ॥ ५ ॥

तुका म्हणे सोपें आहे सर्वाहुनि । शहाणा तो घणी घेतो येथें ॥ ६ ॥

‘ऐसा या कीर्तनीं ग्रहरस’

याच हरिनामादरोबर कीर्तनभवनीची प्रीती साधुसतानी समाजास लावली या कीर्तनाच्या मर्यादा सतानी पुन पुन सांगितल्या आहेत कीर्तनवार व श्रोते याचे गुणावगुण पुन पुन विवरण करून सांगितले आहेत ईश्वराशी स्वरित तादात्म्य कीर्तनात होत असून हे अतिशय सुलभ व सोपे साधन असल्याचा विद्वास सताचा आहे 'अयोध हे खीर हरिकृपा माडली । सेविता सेविली वैष्णवव्रती ॥ अमृत राहिलें लाजोनी भायारें । घेजे रसें थोरें ग्रहानयें' याच हरिकीर्तनात पतीत व पातकी पावन होऊन गेले आहेत याच कीर्तनात सर्व सुखे मोहोळून येतात येथेच पाहूरंग आपले निर्गुणनिराकार रूप खोडून यमयय नाचत असतात कारण 'कीर्तनाच्या सुखें सुखी होय देव । पदरीचा राव सर्गो आहे' अशी अनुभूती सतांची आहे देव, भक्त आणि नाम असा त्रिवेणी सगम हरिकथेत असतो पवित्र हरिकथा जे ऐकतील त्याच्या पापाचे डोंगर जळून जातील, नारीनर शुद्ध होतील 'टाळ दिशी हातीं घेऊनि माचा' असा उपदेश तुकोवाचा आहे 'समाधिचें सुख सांडा ओवाळूनी । ऐसा या कीर्तनीं ग्रहरस' म्हणून त्यांनी कीर्तनावरील आपला विश्वास प्रकट केला आहे 'साता दिवसाचा जरी झाला उपवासी । तरी कीर्तनासी टाकू नये ॥ फुटो हें भस्तक फुटो हें शरीर । नामाचा गजर सोडू नये' असा त्यांनी दृढभाव कीर्तनावद्दल व्यक्त केला आहे जेथे कीर्तन चालले असते तेथे यमदूताना प्रवेश नसतो या कीर्तनभक्तीवर वेवढा विश्वास तुकोवाचा होता । त्यांनी एका ठिकाणी स्पष्टपणे म्हटले आहे-

घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हाती । मुक्ता आत्मस्थिती साडवीन ॥ १ ॥

ग्रहीभूत काया होतसे कीर्तनी । भाग्य तरी ऋणी देवा ऐसा ॥ २ ॥

तीर्थभ्रामकासी आणीन आळस । कडु स्वर्गवास करिन भोग ॥ ३ ॥

साडवीन तपोनिघा अभिमान । यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥ ४ ॥

भक्तिभाग्यप्रेमा साधीन पुरुषार्थ । ग्रहीचा जो अर्थ निजठेवा ॥ ५ ॥

घन्य म्हणवीन इहलोकी लोका । भाग्ये आम्ही तुका देखियेला ॥ ६ ॥

मोक्ष नको, यंकुठ नको

नामसंकीर्तनात रगलेल्या भाग्यवतधर्मीय सताना या सुखापुढे स्वर्ग तर नकोच नको रिद्धी-तिद्धीचा लाभ नको वैकुण्ठवास नको मोक्षही नको मुक्तिपदाची अमिलारा घरून सतसंगाची व रूपदंगाची गोडी टापायची हे संताना पयत नाही 'क्षणी मुक्तिपद देती पांडुरंगा । मय या सतसंगा

पाहू कोठे ?' म्हणून नामदेवांनी व तुकोबांनी प्रश्न केला आहे. 'गर्मवासा भीती ते आंधळे जन । मुक्तीसाठी कारण नाही आम्हां' म्हणून एकनाथांनी मानवी जन्माची सार्थकता दाखवून दिली आहे 'भुक्तिभुक्तीचें सांकडें नाही विष्णुदाता । प्रपचाची आशा मा तेथें फेची ? । वंकुठ कैलास अमरपर्वे तिन्ही । मुच्छवत् मनो मानिताती' असा लोभ सगुण प्रेमाचा साधुसंताना आहे. 'मोक्षपदें तुच्छ केली या कारणें । आम्हां जन्म घेणें युगायुगी' अशा भाषेत तुकोबांनी मानवी जन्माची, महती सांगितली आहे. 'सांडुनि सुखाचा घाटा । मुक्ति मागे ती करंटा' असे तुकोबांनी म्हटले आहे. 'मोक्ष तुमचा वेया । तुम्ही दुर्लभ तो ठेवा ॥ मज भक्तीची आवडी । नाही अंतरीं ते गोडी', म्हणून तुकोबांनी पांडुरंगास विनविले आहे. ईश्वराची चरणसेवा नित्य घडावी म्हणून पुनः पुनः मानवी जन्माची मागणी त्यांची आहे.

भागवतधर्मचे सार

नामसंकीर्तनावर भर देणाऱ्या या नव्या मानवधर्माची मांडणी साधुसंतांनी करून समाजातील सर्व थरांतील लोकाना यात सामावून घेतले. जन्माचे सार्थक करण्यासाठी आता वैहृदंड नको, यज्ञपाग नको, कर्मकांड नको, उपासतापास नको, अतेवैकल्ये नकोत, तीर्थयात्रा नकोत. 'कां सांडिसो गृहाभ्यम । कां सांडिसो क्रियाकर्म । कासया सांडिसो कुळींचे धर्म । आहे तें धर्म वेगळेचि' या अर्भगात शानेश्वरांनी या नव्या पंथाचे रहस्य निवेदन केले आहे. भस्म उधळण, जटाभार, उदास दिगंबर इत्यादींचा आधार आता चेण्याची जरूरी नाही. 'जपतप अनुष्ठान । क्रियाकर्म यज्ञदान । कासया इंद्रिया धंधन । आहे तें निघान वेगळेचि' यज्ञयागात व योगियाच्या ध्यानात न येणारे रूप पंडरपुरास विटंबर उभे राहिलेले असंख्य भाविकांनी पाहिलेले आहे. अत्यंत सोप्या व सर्वसाधारण प्रापंचिकांना सहज सुलभ अशा या भक्तिमार्गात सहज आचरणात आणण्यासाठी नियमही सांगितले आहेत. परस्त्री मातेसमान मानावी, परद्रव्याची इच्छा धरू नये, परोपकार नित्य करीत जावा, असा सतांचा उपदेश आहे. या धर्मपंथाचे सार सांगताना तुकोबांनी म्हटले आहे,

पुण्य परउपकार पाप तें परपीडा । आणिक नाही जोडा दुजा यासी ॥ १ ॥

सत्य तोचि धर्म असत्य तें कर्म । आणिक हे धर्म नाही दुजें ॥ २ ॥

गति तेंचि मुखी तामाचें स्मरण । अधोगति जाण विन्मुखता ॥ ३ ॥

संतांचा संग तोचि स्वर्गवास । नर्क तो उदास अनगळ ॥ ४ ॥

तुका म्हणें उघडे आहे हित घात । जयाचे उचित करा तैसें ॥ ५ ॥

पाशिवाय दुसरा उपदेश आपणाजवळ नाही असे तुकोबांनी म्हटले आहे. व्यग्रपाणी टाकून कुठे बसत राहत जायला नको. 'नको मूको भोगी । नको पडो त्यागो । लावुनि सरे अंगीं देवाधिपा । तुका म्हणे नको पुसो वेळोवेळा । उपदेश वेगळा उरला माहीं ॥' सुखाने संसार करावा, पण संसार म्हणजे काय ? यावर चिंत घ्यावे. मी संसार करतो, मी पैसा मिळवितो, मी खर्च करतो, असा भाव मत्तवा. 'जोडोनिया घन उत्तम व्ययहारें । उदास विचारें येच करो' यातील मर्म हेच आहे. उत्तम मार्गाने प्रपंचात घन मिळवावे व निरिकार, निरहकारी वृत्तीने चांगल्या ठिकाणी ते तथे करावे. या अर्भगात युवांनी प्रापंचिकांना किती मामिक उपदेश केला आहे ! 'परउपकारी नेंणें परनिहा । धर्तत्रया सदा बहिणोमाया ॥ मृतवया नाई यमूंचे पालन । ताण्हेल्या जीवन यनामाजी ॥ शांतिहर्षे मळे होई कोणाचा घाईट । घाटयो महत्त्व बटिलाई ॥ तुका म्हणे हेचि आपमाचें फळ । परमवद बळ पैराग्याचें ॥'

प्रापचिकांना सुंदर बोध

एवदा भागवत धर्माचे रहस्य मनावर विवले की मग सत्सारातील व्यर्थ हावही कमी होईल, कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर ' या सूत्रान्वये जीवन मंगलकारक होईल हाव, सत्ता, स्पर्धा, हिंसा, लोभ, काम, इत्यादी विकाराच्या प्रावल्यामधून सधर्म निर्माण होतात नुसता स्वतःचा संसार, स्वतःची बायकोमुळे, स्वतःची इष्टेष्ट, स्वतःचा लाभ यापेक्षा दुसरे बाही घोर व उत्तम मानवी जीवनात असू शकते, याची ओळख साधुसत्तांनी लोकाना करून दिलेली आहे ' नका घालू द्वेष जयामध्ये सार ' ताकाचे उपकार तरी करा ॥ नेदा तरी हे हो नका देऊ अप्र । फुकाचें जीवन तरी पाजा ' एवढ्या- यरही त्याचे समाधान आहे. या वृत्तीमुळे दुसऱ्याचे दुःख ओळखण्याची मानसिक ऐपत उपजते ही उमज ज्याला आली आहे तो किती अल्पसंतुष्ट असतो । ' पोटापुरतें काम । परि अगत्य तो 'राम ' अशी त्याची निष्ठा बनते तो नारायणाला विनवून सांगतो,

निर्वाहापुरते अन्न अच्छादन । आश्रमासी स्थान कोपी गुहा ॥ १ ॥

कोठेही चित्तासी नसावे वधन । हृदयी नारायण साठवावा ॥ २ ॥

मये घोलो फार वंसो जनामघी । सावधान घुडी इद्रियें दमी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घडी घडीने साधावी । त्रिगुणाची गोवी उगवूनि ॥ ४ ॥

उपदेशाचा असा वर्णव तुकाराम महाराजांनी मेघवृष्टीच्या ग्यायाने सतत केलेला आहे सर्व जगतास शुद्धपदेश देण्याचा अधिकार असताना ' नेणे फुको कान । नाहीं एकान्तीं शान । कपट काही एक । नेणें मुलवापाचे लोक ॥ तुमचे करितों कीतन । पातीं उत्तम ते गुण ' अशी विनयाची श्रुती त्यांनी घेतलेली होती. ' मेघवृष्टीने करावा उपदेश । परि गुरूने न करावा शिष्य ' असा त्याचा भाषा होता. ' उपदेशी तुका । मेघवृष्टीने आइका ॥ ' अस त्याचे सांगणें होते पण त्याने आपल्या स्वभावा- प्रमाणे बर्षाचे आपापल्या मगदुराप्रमाणे भूमी विकत राहिल असा त्याचा विश्वास होता मन लावून पण श्रीहरीचे स्मरण करून प्रपञ्च वरणा'या स्त्री-पुरुषांना तुकारामश्रुवाचा उपदेश आहे-

सडासमार्जन तुळसी वृंदावन । अतीथिपूजन ब्राह्मणाचे ॥ १ ॥

वैष्णवाची दासी होई सर्व भावे । मुखी नाम घ्यावे विठोबाचे ॥ २ ॥

वापुला तू गळा पेई उगवोनी । चुकवी जाचणी गर्भवासा ॥ ३ ॥

किंचित हे सुख टावी वो शुकोनी । पावशील धणी परमानंद ॥ ४ ॥

॥ श्रीविठ्ठलय नमः ॥

॥ श्रीनिवृत्तिनाथाय नमः ॥ श्रीज्ञानेश्वराय नमः ॥

॥ श्रीराघवचैतन्यश्रीकेशवचैतन्य ॥

॥ श्रीनामचैतन्यमद्गुरम्यो नमः ॥

॥ भूपाळ्या ॥ अभंग ॥ ८ ॥

१२५२ घोलोनि दाऊ बा तुम्ही नेणा जी देवा । ठेवाल ते ठेवा ठायीं तेंसा राहेन ॥ १ ॥
पागुळले मन काही नाठवे उपाय । म्हणऊनि पाय जीवो धरुनि राहिलो ॥ २ ॥
त्यागे भोगें वु त काय साडावे माडावे । ऐसी धरियेली जीवे माझ्या थोरी आशका ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माते बाळा चुकलिया बनों । न 'पयला जननी वु त पावे विठ्ठले ॥ ४ ॥

दावार्थ व टीपा—नेणा—जाणीत नाही ? पागुळले—पागळे, दुयळे झाले आहे, नाठवे—भाडवत नाही, साडावे—सादून घावे, माडावे—ग्रहण कराने, आशका—यका

अर्थ—देवा, तुम्हाला मी घोलून काय दाखवू ? सर्व परिस्थिती तुम्ही जाणीत बा नाही ? तुम्हांत हवे त्या स्थितीत तुम्ही देवा, मला ठेवा मी जसे तुम्ही ठेवाल तसे राहीन ? माझे मन आता अतिशय दुयळे झाले आहे, ते साळघावर आणण्यासाठी मला काहीच उपाय शुचत नाही, म्हणून तर देवा, मी तुमचे पाय माझ्या रियात धारण करून मी जगत आहे २ कोणते भोगदुख सोडून घ्यावे ? कोणते ग्रहण करावे ? हेच मला आता क्षमजेनासे झाले आहे पावडल माझ्या मात शका निर्माण झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठला, माऊली, रानात आईची व बालकाची चुकामूक होऊन मुलाची भेट आईशी झाली नाही तर त्या बालकास फार दुःख होते माझी तशीच अवस्था झाली आहे ४

विवरण—येवून पुढे गातआठ अभंग भूपाळ्याचे अभंग म्हणून प्रसिद्ध आहेत पहाटेच्या सुमारास भूप रागात परमेश्वराचा आश्रयामाठी जे शीत म्हटले जात त्यास भूपाळी असे म्हणतात अशा गीतातून मुख्यत परमेश्वराम वित्तभ भावाने जागे करण्याची वत्पना असते यथादा, श्रीसत्मा या आपल्या मुलाचा पहाटेच्या वळी जाग घेताना शाणे म्हणत अगल्याची वत्पनाही काही कवींनी केलेली दिसते भूप रागातील या गीतातून ईश्वराचे स्तवन, रणवर्णन, प्रार्थना इत्यादी भाव असतानाच, परंतु प्रभातसमय जवळ आला आहे, प्रभू, आता तुम्ही जागून होऊन जाग्या उठाराम प्रसन्न व्हा असा शाळा उद्बोधक विचार कवीने प्रगट केलेला असतो

१ पावना.

तु गाथा ॥ १

प्राचीन मराठी गीतमाधारात भूपाळीवाङ्मयाचे महत्त्व अनन्यमापारण आहे. 'उठा उठा हो सख्खीक ! यावे स्मराचा गजमुल' (रामानंद), 'उठोदिया प्रात बाळी' जपा रामनानाखळी । स्वये ध्याती चढमोळी । शिल-बाळी समवेत' (रामदास), 'घन श्याम तुदरा घीघरा थरणोरय झाला' (होनाजी बाळा) 'ऊठि गोपाळनी', 'ऊठि उठि धा पुरुषोत्तमा । भक्तबामबलपदुषा', 'उठोनिवा प्रात बाळी' इत्यादी प्रसिद्ध भूपाळपा महाराष्ट्रात परोपरी गाडल्या जात असत श्रीहृष्ण, राम, विठ्ठल इत्यादी देवाना जागे करीत करीत स्वन च्या वत. वरणातील प्रभुरूप जागून वरून दिवसाच्या कामास प्रारंभ करण्याची मोठी चांगली प्रथा असे चित्तात सदैव ईश्वरी कृपेचा भाव वर्तून राहिल्यास त्याचा परिणाम नित्याच्या व्यावसायिक जीवनावरही झाल्यासंरोज वसा राहो ?

आजकाल भूपाळी हा शब्दही नव्या पिढीस पारखा झाला आहे पहाटे उठून कामास लागीवे, स्वाध्यायात रममाण व्हावे, शांततेच्या, एवढांच्या वेळी प्रभूचे गुणगान करावे, समाजकीच्या मृष्टीत नवा उल्लास ओमडत झमलेला पाहून हेच प्रभूचे लाघव मानून चित्त आनंदाने व उल्लाहाने परिपूर्ण करून प्रभूचे गुणवर्णन स्मरणे, त्याची प्रार्थना करणे इत्यादीतील माधुर्य आता हुमिल होत चालले आहे प्राचीन कवींनी पहाटेच्या वेळी करावयाच्या ईशान्यवनासवधीच्या मृपाळपा अनेक लिहिल्या आहेत अजूनही बाही मदिरातून पहाटेच्या वेळी कावडा पेटवून बाकडआरती करण्याची प्रथा कुठेकुठे दिसते आदिवन पोणिमेषागून कांतिव पोणिमेषयंत पहाटे स्नान करून नित्य कावडआरती करणे, भूपाळपा म्हणणे इत्यादी प्रथात अजूनही बाही ठिकाणी दिसते

तुकाराम महाराजांच्या या मृपाळपाच्या अभंगाचे स्वरूप बाहीसे निराळे आहे भूपाळीत येणारे पहाटेच्या जागृत निमर्गाचे वर्णन येथे नाही, अथवा निद्रिस्त परमेश्वरास जाग करण्याचा प्रयत्न प्रयत्न यात नमला तरी पहाटेच्या समयास ईश्वराची लीन भावाने केलेली प्रार्थना मात्र येथे आहे स्वतःची हीनदीन कुत्ती व ईश्वराचे सामर्थ्य यांचे मोठे हृष वर्णन या अभंगातून आहे या पहिल्याच अभंगात तुकारामांनी आपण व्यक्तित झालो आहोव, आईपामून चुकलेल्या लेखराप्रमाणे आपली दयनीय स्थिती झालेली आहे, आपले मनच पागळून गेले आहे ! असा भाव कोडक्यात पण प्रभावी रीतीने व्यक्त केलेला आहे गोवटच्या ओळीमध्ये 'न पात्रता जननी' म्हणजे आई भेटली नाही तर बाळ कुत्ती होते, हा सख्ख अर्थ तर दृक्त्व, पण बोदा करव करून 'बाळा न पावतां जननी कुत्र पावे,' म्हणजे बाळ जर भेटले नाही तर आई कुत्रही होणे, तसे विठ्ठला, तू माझ्यासाठी श्रावत, असा अर्थाची छटाही मांडी गाड आहे

१२५३ ऐसी घाट पाहे काहीं निरोप कां मूळ । का हे कळवळ तुज उमटेचि ना ॥ १ ॥

आवो पाडुरगे पदरीचे निवासे । लावूनिया आस' चाळवूनी ठेविलें ॥ २ ॥

काय जन्मा येवूनिया केली म्यां जोडी । ऐसे घडघडी चित्ता येतें आठवूं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खरा न पवेचि विभाग । धिकारितें जप हेंचि लाहो हिशोबें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मूळ-बोलावणे, चाळवूनी-फमवून जोडी-प्राप्ती, न पवे-प्राप्त झाला नाहीच, लाहो-

मिळाला

अर्थ - देवा, मला तुमचा काही निरोप यावा, तुमचेकडून बोलावणे यावे, याची मी घाट पाहूत आहे देवा माझ्याविषयी तुमच्या चित्तात काहीच कळवळा वसा उमटत नाही हो ? १ अहो पाडुरगा या पदरपूर क्षेत्रात निवास करायला लावून तुम्ही नुसतीच आद्या रूपझोत मला मला फसविलेत देवा तुम्ही मजवर कसलीच कृपा केली नाही तुम्ही २ मी या मानवी जन्मास येऊन कोणता लाभ करून घेतला ? याविषयी प्रत्येक क्षणात माझ्या मनात विचार येऊन मी अधीर होत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला या जन्मात खऱ्या भक्तिमुलाचा वा तुझ्या भेटीचा कधीच लाभ झालेला नाही, उलट साऱ्या जमाने माझा धिक्कार करावा, हाच लाभ माझ्या पदरी आहे ४

विवरण - स्वतःच्या मनातील हेरदूर व चित्त तुरावानी या अभंगात अतिशय समर्पक रीतीने व्यक्त केले आहे ईश्वराकडून आपणाम वचना बोलावणे येईल ? या एका प्रश्नाच्या चिंतने पुढाचे मन व्याकुळ झालेच

आहे. मूल स्थानाचे 'मूळ' म्हणजे आमत्रण, बोलावणे यांचे अशी इच्छा बुवाच्या मनात स्वाभाविकपणे आहे. 'मूळ' शब्द वापरून तुकोबानी एका फार नाजूक असा मनाच्या अवस्थेची सूचना केलेली आहे. पूर्वी लगे लहानपणी होत असत. पहिल्या पहिल्या वेळी माहेरची माणसे सासरून मुलगी घरी माहेरी याची म्हणून 'मूळ' घेऊन जात असत. या 'मूळ' आणणाऱ्या माणसाची मोठ्या उत्सुकतेने ही बालवधू वाट पाहत असे. तिच्या मनातील उत्सुकता व तळमळ बुवांनी या ठिकाणी एवढ्यासाठी सूचित केली आहे की, तिच्यावरून 'दिवाळीच्या मूळा' लेक आसावली' म्हणून दुसऱ्या एका अभगात तुकोबानी आपल्या मनातील तपस्य व्यक्त केली आहे ती आठवावी. सर्व आयुष्य पडरपुरास बांदून विठ्ठलाच्या मनात वसलीच करुणा उपजून नये, जगाच आधा लावून पाडुरगाने आपल्याच भक्तांना फसवावे याचेही बुवांना नवल वाटते. ईश्वराचा लाभ तर दूरच; पण लोकात फजिती मान होत राहिली. अशी तत्रार तुकाराम महाराजांनी या अभगात केलेली आहे.

१२५४ कां गा केविलवाणा केलों दीनाचा दीन । काय तुझी होत शक्ति जालीसी दिसे ॥ १ ॥
लाज येते मना तुझा म्हणचितां दास । गोडी नाहीं रस बोलिल्ली मात्तारिखी ॥ २ ॥
लाजविलीं मागें संतांचीं हीं उत्तरे । कळों येतें खरें कुजें एकाचरुनि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी कोणें बंदविली वाणी । प्रसादावांचून तुमचिया विठ्ठला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.-दुजें-दुसरे, वाणी-वाचा, प्रसादावांचून-वृषेवाचून.

अर्थ:-देवा, मला असे केविलवाणे सगळे का केले आहे ? दीनातील दीन अशी स्थिती माझी तुम्ही का करून ठेविली आहे ? मला असा अत्यंत का ठेवलेस तू ? माझ्या उद्धाराची शक्ती तुझ्यात माहीत की काय ? तुम्ही उद्धार करण्याची शक्तीच कमी झाली की काय ? १ देवा, तुझा दास म्हणविताना मला भारी लाज वाटते. कारण तुम्ही कृपा कराल या शब्दातील गोडी व तापण्याचा रस या गोष्टी आता संपल्यासारख्या झाल्या आहेत. २ मागील संतांनी तुम्हा सामर्थ्याविषयी किती वर्णन केले आहे; पण त्यांच्याही शब्दांना ध्येय ठरवून तू लजित केले आहेत. एका संताचे उत्तर खोटे ठरले की दुसऱ्या संतांची तत्रार बत होते ना. ३ देवा, माता माझे वाहा ना. माझ्या मा मागील तरी तुमच्या कृपाप्रसादाशिवाय कुणी बोलते केले आहे ? असे असून मी मात्र असा दीन का ? ४

विवरण :- ईश्वराचे दास असे केविलवाणे राहिले तर तो उणेपणा कुणस लागणार ? ईश्वर सर्व-शक्तिमान, दयाळू, पतितपावन, भवनवसल, इत्यादी वर्णनावरून सतानी त्याची महती बाराबार वर्णन केली असताना त्याचा भक्त, त्याचा दास दीनवाण ! दिसला तर मग या संताचे शब्द खोटे की काय ? तुकोबानी हाच प्रश्न येथे विठ्ठलस विचारला आहे स्वतःची वाणी देवाच्या कृपाप्रसादाने भयूर व प्रभुप्रीतीने रगलेले शब्द उच्चारते; आणि मस्तुस्थिती पाहिली तर स्वतः दीनाहून दीन अशी. तुम्हाबाना या अवस्थेचे भारी नवल वाटते. निदान सताच्या पांदासाठी तरी ईश्वराने आपणास जवळ करावे; अशी त्याची प्रार्थना आहे. देव माझाच भुकेलेला आहे. तो भक्तांचे रक्षण करतो, तोच त्याच्या भेटीसाठी उरसुक असतो, अशा प्रवाराची वचने साधुसतानी निनीतरी वेळा उच्चारलेली आहेत. माझ्या भजनाने ज्याला आत्मा आहे त्याला आम्ही बोवयावरचे मुकुट करू, असे ज्ञानेश्वरीत भगवंताच्या मुष्टाने ज्ञानदेवांनी सांगितले आहे त्या भक्तांची लावटो आम्ही आपल्या हृदयावर धारण करू, अशी त्याही आहे. इतकेच नव्हे तर, त्या आपल्या भक्तांना पाहण्यासाठी आपण सधुन व मात्तारिखी, त्याला आलिंगन देण्यासाठीच आपणास दीन सोडून वार हात भगवत्पते भगवत्तानी सांगितले आहे 'तो पाहारा हे डोहळे. म्हणोनि अचरुति मज डोळे । हातींविनि लीलाकमळे । पूजें तपातें ॥ दोवरीं दोवी । भुजा आलों घेऊनी । आलिपावयालापुनी । तपाचें आंग ॥ आम्ही तपाचे करू प्यान । तें आम्हें देवताचन ॥ ... तपाचें आम्हा प्यान । ते आमचें निधि निधान ' इतक्या तीव्रतेने भगवताने स्वमुष्टाने आपल्या भक्तांविषयी सांगितले आहे. 'म्हणोनि या भक्तां । नाहीं एकही चिंता' अशी प्राप्ता सर्वत्र आहे. बघो बघी तर माही पुढे जाऊन भगवतांनी सांगितले आहे. या भक्तांच्या रक्षा-पापा परकरच आपण पेंतला आहे; समयाच्या पत्तीने काय वदात्राची भिद्या मागारी ? असा भाषेत ज्ञानेश्वरांनी

हे भक्तवात्सल्य वर्णन केले आहे. 'ऐसे अनन्ययोगी । विनले जीवें मनें खागें । तपांचे कायि एक सागें । जें सपें मो परीं ॥ तेवि मो सपें । गंगे असती तेंसिपा । बळिबाळ नोरोनिया । घेतला पटा ॥ येहूयी तरी मात्तिया मथना । आणि सत्ताराची चिता । बाप समर्पाची काता । बोरान्न मागे ?'

एयडी मोठी ग्वाही भगवताच्या मुखातून साधुमनांनी दिलेली असताना आपणच असे उदासवणे वा ? आपल्याच वाक्प्रीत परमेश्वर शक्तिहोम वा शाला ? अने प्रश्न तुवाराच्या मनात निर्माण झाले आहेत. दुःखाचा एका अमगाल अधिक स्पष्ट करून तुकाराम महाराज म्हणतात की, आम्ही भक्त जर वेविल्लवाने दिमू, तर मग पुराणानाच वेदवचनांना लाज वाटू लागेल कारण त्यांनी भगवताविषयी दिलेला दिलासा व्यर्थच वाटू लागतो. मग 'लाजनीं पुराणे । वेदां येऊ पाहे जणें । आम्ही नामाचे धारक । केविल्लवाणी दिसों रक । धोलिले ते सती । धोल पांयाविण जाती ' तेव्हा वेदाचे, पुराणाचे, साधुमतांचे धोल वाजा जाऊ नयेत म्हणून तरी ईश्वराने आपणाम जवळ करावे, आपणावर वृत्ता परावी असत भावायं

१२५५ जळो माझे कर्म घाया फेली फटकट । जालें तैसे तट नाहीं आलें अनुमया ॥ १ ॥

आता पुढे धीर काय देऊ या मना । ऐसे नारायणा प्रेरिलें तें पाहिजे ॥ २ ॥

गुणवत फेलों दोय जाणायासाठी । माझे माझे पोटी बळकट दूषण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अहो कैशोराजा बघाळा । बरवा हा लळा पाळिलेला शोबटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बापा-व्यर्थ, तट-बोभाटा, स्वाती, प्रतिष्ठा करवा-बागळा.

अर्थ - देवा, माझे सर्व कर्म जळून जायों मो तुमच्या पायापासी बटबट केले ती सारी व्यर्थच गेली म्हणायची कारण भक्तवत्सल, पतितपावन इत्यादी नावांनी जो तुमची कीर्ती झालेली आहे, तिचा अनुभव नाही मला झुळीच आलेला दिसत नाही १ देवा, आता मो माझ्या मनात धीर द्यावा, याबद्दल तुम्हीच माझ्या मनात नाही योग्य अशी प्रेरणा द्यावयास हवी २ मला घरे म्हणजे दुःखाचे दोय जाणून ते दूर करण्याइतके गुणवत तुम्ही केलेत, पण मी गुणवत, मो गुणवत, हे गुण माझे, हाच अभिमानाचा दोष माझ्यात निर्माण झाला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अरे कैशवा, राजा, बघाळा, असा प्रकार माझे हे लाड कार पाहिल्या प्रकारे घुरविलेले ! ४

१२५६ कामें नेले चित्त नेदी अवलोकूं मूल । बघु यादे दु ख फुटो पाहे हृदय ॥ १ ॥

फा' जो सासुरवासी मज केलें भगवता । आपुलिया सत्ता स्वाधीनता ते नाहीं ॥ २ ॥

प्रभातेसि वाटे तुमच्या यावे दर्शना । येवें न चले घोरी उरली राहू वासना ॥ ३ ॥

येवें अवघें घाया गेले दिसती सापास । तुका म्हणे नास दिसे जाल्या बेचाचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कामें-विषयाच्या वागनेने, नेदी-दंत नाही, अवलोकूं-पाहू, स्वाधीनता-स्वातंत्र्य, प्रभातेसि-मनाच्या बळीम, सापास-प्रयत्न, नास-नाश, बेचाचा-गर्ब झालेल्या आयुष्याचा

अर्थ - देवा, माझे चित्त इन्द्रियादिक विषयाच्या इच्छेने व्यापून गेलेले असल्यामुळे तुमच्या मूलाकडे मी पाहूच शकत नाही यामुळे हृदय फुटून जाईल एवढे दुःख मला होत आहे १ भगवता, मला अशा वातनाच्या सासुर-वासात का डकलून दिलेले ? यामुळे माझे माझ्यावर सत्ता काहीच राहिलेली नाही फक्तलेख वागण्याचे या तुमच्याकडे यण्याचे स्वातंत्र्य मला उरलेले नाही २ सबाळच्या प्रहरी देवा, तुमच्या बघानात यावे असे मला फार वाटते, पण मन घजावत नाही मनात इन्द्रियमुखाची वासना उरलेली असल्याने रिक्त मनाने तुम्हाकडे येता येत नाही मनातील ही वासना चोळून तशीच ठरून तुम्हाकडे येणे हेही जमत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आज-पर्यंत मी तुमच्या प्राप्तीसाठी केलेले सारे प्रयत्न वायाच गेले आहेत असे दिसते आजवर खर्च झालेल्या आयुष्याचा नाशच झाला म्हणायचा ४

१२५७ जळोत तीं येथें उपजविती अंतराय । सायासाची जोडी माझी तुमचे पाय ॥ १ ॥
 आतां मज साह्या येथें करावें देवा । तुझी घेई सेवा सकळ गोवा उगवूनि ॥ २ ॥
 भोगें रोगा जोडोनियां दिलें आणीकां । अरुचि ते हो कां आतां सकळांपासुनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे असो तुझें तुझे मस्तकीं । नाहीं ये लौकिकीं आतां मज वर्तणें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंतराय - तुटी, विन्मुखता, सायासाची - प्रयत्नाची, जोडी - प्राप्ती, गोवा - गुनागुत, उगवूनि - सोडवून, अरुचि - नायक वर्तण - वागणे.

अर्थ:-देवा, तुझ्या भेटोत जे जे तुटी निर्माण करतील ते ते जळून जावेत, त्यांचा नाश व्हावा. कारण मी मोठ्या प्रयत्नाने तुमच्या पायाची प्राप्ती करून घेतलेली आहे. १ आता देवा, तू मला येथे मदत करावीस. सर्व सासारिक व लौकिक गुंतागुंतीतून सोडवून तू माझी सेवा घ्यावीस. २ अनेक प्रकारच्या रोगाची प्राप्ती मी माझ्या प्रारब्धामुळे करून घेतली आहे पण आता त्या सर्वांविषयी माझ्या मनात नावड निर्माण व्हावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता तुझे जे काही आहे ते तुझ्याजवळ अतो; मला मात्र आता या लौकिक जगात राहावयाचे नाही, याग्याचे नाही ४

१२५८ न सांगतां तुझां फळों पेंतें अंतर । विश्वीं विश्वंभर परिहारचि न रुमे ॥ १ ॥
 परि हें अनायर आवरितां आयडी । अवतान ते घडी पुरीं देत नाहीं ॥ २ ॥
 फाय उणे मज येथें ठेविलिये ठायी । पोटा आलों तईपासूनिया समर्थ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अवघी आवरिली दासना । आतां नारायणा दुसरियापासुनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंतर - मन, परिहार - स्पष्ट करून सांगणे, अनायर - आवरण्यास बठिण अशी, आवडी - प्रेम, घडी - क्षणभर, ठायी - ज्या जागी आहे त्या जागीच

अर्थ:-देवा, माझ्या मनातील तुमच्या विषयीचा भाव खरे म्हणजे न सांगता तुमच्या ध्यानात येतो कारण सर्व विश्वात भरून राहिलेले असे विश्वभर तुम्ही असल्यामुळे, मनातील काही बाब स्पष्ट करून सांगण्याची जरूरीच नाही. १ मग मी हा भाव पुन पुन स्पष्ट करून कां सांगतो ? तर देवा, तुमच्या विषयी माझ्या मनात जी अपार प्रीती आहे ती आपरता आवरली जात नाही ती आवरून धरण्याचे सामर्थ्य एक क्षणभरही माझ्या वित्तत नाही २ देवा, माझ्यात अशी कोणती उणीव आहे की, ज्यासाठी तुम्ही मला आहे त्याच अवस्थेत ठेविले आहे ? पण देवा, मी तुमच्याच पोटी आलो असल्याने जन्मात आलो असल्यापासुनच समर्थ असा आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता मी इतर सर्व सुखापासून, इद्रियांच्या विषयापासून माझी दासना आवरून धरिली आहे ४

बिचरण :- या अवघात एक फार समर्पक व सुंदर असे तत्त्व तुकारामांनी स्पष्ट केले आहे. भक्तांचे आपली दुःखे पुन पुनः सांगण्याची जरूरीच काय ? ईश्वर सर्व विश्वात भरून राहिलेला विश्वभर आहे ना ? मग त्या सर्वमाथे व सर्वव्यापी परमेश्वराला भक्तांचे मन समजत नाही असे कसे होईल ? ही जाणीव पक्की असूनही मग भक्ता पुन पुन. ईश्वराने का आळविताना ? ना करुणा भावतात ? ना स्वतःच्या मनाची तळमळ स्पष्ट करून दाखविताना ? तर त्याचे उत्तर असे की, ईश्वराविषयी आवडच भक्तांच्या मनात एवढी की, त्याचा ईश्वराचा उच्चार वतपावेरीज एव क्षणही न जाया, तो त्याचा सद्बोधमंच जणु बनलेला असतो याच अवघात तुकाराम महाराजांनी दुसरा एक महत्त्वाचा व विनोद असा युक्तिवाद केला आहे. माझ्यात काय उणे आहे ? मला आहे याच धर्मेन का ठेविले आहे ? असा अर्थ तिसऱ्या वडव्याचा आपण घेतलेला आहे, पण या वडव्यातील दुसऱ्या चरणाचा रंग रंगाने घेता निराळा अर्थ घेणेहा युक्त दिसते. देवा, मी तुमच्याच पोटी निर्माण झालो असल्याने जन्मापासून मी समर्थ आहे समर्पका मुळगा समर्थच नव्हे का ? मग मी आहे या स्थानी राहिलो तरी काय यम-नरता आहे ? कारण मी जन्मापासून तुमच्या गुणांनी युक्त असा आहे.

१२५९ तुजसवे आम्हीं अनुसरलों अयळ्या । नको अगो पळ्या राहों हरो होन देऊं ॥ १ ॥
 सासुरयासा' भीतो जीव ओढे तुजपासीं । आता दोहींविशीं लज्जा रापें आमुची ॥ २ ॥
 न पळतां संग जाला सहज सेळतां । प्रयतली चित्ता मागिलां चिपावरि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे असतां जैसें तैसें वरयें । यचन या भाये वेचुनियां दिनटलीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—तुजसवें—तुझ्या बराबर, यवला—वल्हीन स्थिती, प्रयतली—निर्माण श्रांती, दिनटलीं—रंगन राहिलो

अर्थ—देवा, आम्ही वल्हीन स्थिती सुख मनापासून अनुसरलो आहोत; सत्यव तुला अर्पण केले आहे. आता आमच्या अगो वल्हीन होनत्य सांग देऊ नकोत १ देवा, आम्ही आमच्या सासुरयासास, इद्रियमुपांसा जापास फार कटाळलो आहोत त्याचो मोठी भीती आम्हांत घाटते आमचा जीव एकतारता तुझ्याद्वेषा मोड घेत असतो आता आमच्या दोनही आधमायहल तुलाच विता वाटाया या बोर्होतून तूच आमची साज राप २ देवा, सहज पेळता पेळता नवळतच तुजो संगत आमच्याशी जडली, आणि ध्यापुळे अग्रेच गुप्त आता मागील सत्यांना मिळावे अशी चित्ता मनात निर्माण झाली ३ तुषाराम महाराज म्हणतात, आता आम्ही जसे आहोत सद्याच स्थितीत धागले दिसू या शब्दातील भाषान मो तुमच्या घरणी रंगून राहिलो आहे ४

विवरण — भूपाळभाच्या अमनातील हा अस्तेरचा अमग ईश्वराम आपण विनी तद्वरनेने अनुसरला आहोत, हे व्यवन करण्यासाठी तुझ्यानी या अमगान आपण अवला स्त्री आहोत अशी भूमिका घेतली आहे एकदा ही भूमिका घेतली की मग सामुखास, माहुरची ओर, दोहोतडची साजन्जरा, न पळत सांगेला मग दयादी पादाचे अर्थ व्यामहारिक मवधावरून चांगलेच ध्यानात येणारे आहेत या लौकिक प्रपचान आपण सामुखासी आहोत, येथील इद्रियमुखाचा व प्रवृत्तीचा पाच काणानां फार भाद, येथून मूळच्या स्वामी, माहुराग, मातेच्या पराम आपण जाव, हा सब भाव या स्त्रीभूमिबेवळून स्पष्ट पण्यासारखा आहे या धार ईश्वरासी न पळत, सहज खेळवा खेळवा आपला सगध आला, पण आपल्या जीवाचे सारंग पाळ व अने मायेस मागील लाकाच्या जन्मावही व्हाव अशी इच्छा बुवानी येथे प्रकट केली आहे किंवा या ओष्टीचा दुमराही एक अर्थ समजता सहज पळता खेळता सग या परमपुरुषासी जडला खरा, पण आता या नाशी वननेला यापाचे काय होणार ? अशी लौकिकाची तका मागील सत्यांना वाटू लागली स्त्रीच्या भूमिबेवळून ईश्वराशी मगान बावणाच्या भवनाच्या भूमिबेविषयी विस्ताराने विवेचन प्रथम लंडान अमग क ७ रूपा विवरणात पृष्ठ ८ वर केले आहे

१२६० रवि दीप हीरा दाविती देमणे । अदृश्य दर्शने सत्ताचे' नी ॥ १ ॥
 त्याचा महिमा काय वर्णूं मी पामर । न कळे तो साचार ग्रह्यादिका ॥ २ ॥
 तापली चढन निवविती कुडी । त्रिगुण तो काढी सतसग ॥ ३ ॥
 भायबापें मिड पाळिलेला भाया । जन्ममरण जाया सतसग ॥ ४ ॥
 सत्ताचे यचन वारी जन्मदु ख । मिष्टान्न तें भूकनिवारण ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे जवळी न पाचारिता जावे । सतचरणीं भाये रिपायया ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा—रवि—सूर्य दीप—दिवा, दखनें—अवशिष्ट स्थिती, पामर—गरीब, साचार—खरोखर, कुडी—घारीर त्रिगुण—सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण, मिड—पुत्राचा व्ह वारी—निवारण करते, न पाचारिता—न बोलावता, रिपायया—जावयाम

अर्थ—सूर्य दिवा आणि हिवा या पदार्थांच्या प्रकाशात दृश्य वस्तूंचेच म्हणून असणाऱ्या वस्तूंचेच दर्शन होते, पण या उपायानी न दिसणारे विवृळाचे रूप भाय सताच्याच कृपेने दिसते १ मी गरीबाने या सत्ताचे माहात्म्य काय वणन करावे ? खरोखर त्याचे महत्त्व ग्रह्यादिकांमही समजत नाही २ सत्ताकतापाने तापलेल्या घारीरास

सामुखासी भीत २ सताचिया

चंदनाच्या लेपामुळे शीतलता घाटेल, परंतु सत्व, रज, तम अशा त्रिगुणाची बाधा मात्र सतसगानेच दूर होते ३ पुत्रास जन्म देऊन त्याचे आईबाप देहाचेच सेवडे पालनपोषण करतात, परंतु त्याच्या जन्ममरणाच्या सकटाचे निवारण मात्र साधुसंतांच्याच कृपेमुळे होत असते ४ मिष्टान्न ज्याप्रमाणे भुकेचे निवारण करते, त्याप्रमाणे सताच्या वचनामुळे जन्ममरणाचे दुःख दूर होते; जन्ममरणाचे दुःख वाटेनासे होते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, यक्षा मा सताच्या कडे त्यांनी बोलविले नाही, तरी आपण मुद्दाम जावे मोठ्या भक्तिमावाने त्याच्या चरणावर शरण जाण्यासाठी तिष्ठ रहावे ६

विवरण - सताचा महिमा किती मोठा आहे, हे तुकारामद्वारा अनेक दृष्टान्त देऊन या अभंगात वर्णन करीत आहेत. सूर्य, दिवा, हिरा यांच्या प्रकाशात दृग्मग्न अक्षणी वस्तूच दिसेल; पण सताच्या सहवासात मात्र या साधनांच्या साह्याने न दिमणारा विवृद्धही दिसेल चंदनाच्या लेपाने तप्त झालेले घरीर शांत होईल, पण जन्म-मरणाचा ताप सताच्या कृपेनेच दूर होईल आई-बाप आपल्या मुलाच्या देहाचे पोषण करतील, पण त्याच्या साऱ्या जीवनाचा विचार मात्र साधुसतांच्याच सगतीत होईल असा हा सतसहवास असल्यामुळे मराठी सतांनी सताचे व त्याच्या सहवासाचे मुक्त बंधाने गुणगान केले आहे

या सताच्या भेटीची इच्छा प्रत्यक्ष ईश्वरही करीत असतो 'सत भेटती जागी मज । तैथे मी झालों घतुंमज ।' असे ज्ञानेश्वरांनी भगवताच्या मुखातून सांगितले आहे. 'या या सतासी भेटता । हरे सताराची रम्या ॥ या या सताचे येणें । कल्पतण्हनि दुणें । परिसपरित अमाधये । वितामणी ठेंगणा ॥' असा शब्दात त्यांनी सताचे महत्त्व वर्णन केले आहे या सताच्या पैशा दुमरा उदार कोण आहे ? हेच आपले खरे मायबाप, इष्टमित्र, सोयरे-धामरे होत कारण त्याच्या अंगी 'कृपाकटाक्षें ग्याहळिलें । आपल्या पदीं बैसविलें' असे मानस्य असते

या सताचा महिमा वर्णन करताना ब्रह्मदेवमुखा शिणून आली 'सताचा महिमा कोण जाणे सीमा । सीणला ह्या ब्रह्मा बोलवैना । असे नामदेवरायांनी म्हटले आहे परिसाच्या सगतीत जसे लोहाचे सुवर्ण दहापे, 'संता भेटे नारायण सतसर्गे' असे त्यांनी सांगितले आहे 'धन्य नरदेही सत सग करी । श्रीलोक्य उदरी हेळामार्जे' अशी साधु नामदेवांनी दिलेली आहे. सताचा मग हा असतसा नाही, असे साणून जनावाहीने म्हटले आहे, 'पालटावी दशा साहकालिक' असे त्याचे सामर्थ्य आहे 'चंदनाचे सणें पालटतीं झाडें' त्याप्रमाणे सताच्या सगदीत सामान्याचे जीवन पालटून जाते याच 'सतसगतीने धोर लाभ झाला । मोह निरसला सायादिक ।' म्हणून श्रीसेनाने ग्वाही दिलेली आहे

या सताचे महिमाने केवडे ? एतनापागी थोडक्या शब्दात वर्णन केले आहे, 'सतचरणांचा महिमा । कांहीं न कळे आगमा विगमा ॥ ब्रह्मा धाळी सोटांगण । बिण्णु धवितो आपण ॥ शिव ध्यातो पायवणी । धन्य धन्य संतजनी' हे सत म्हणे देवाचे सोयरेच होत हेच आपले खरे मायबाप होत. म्हणूनच 'सता घावें आलिंगन साडुनिया धोरपण' असा निर्वाळा एतनापागीच दिलेला आहे

तुकाराम महाराजांनी या सताचे उपकार बारवार वर्णन केले आहेत 'काय लागीं मी या सताचे उपकार । मज निरतर जागयितो' असे त्यांनी म्हटले आहे 'कृपेचे सागर हेच साधुगन । तिहीं कृपादान केणें मज' असा अनुभव त्यांनी सांगितला आहे 'सतवरण लागतां सहज । यातानेचे धोज जळोनि जाय' अशी ग्वाही तुकोबांनी एका अभंगात दिलेली आहे म्हणूनच 'पार्षीं सताचे भस्तर । असो जोडोनि हस्तक' अशी स्वस्थितो त्यांनी वर्णन केली आहे या सताचा महिमा वर्णन करण्याचे नाम फारच बळिष्ठ असल्याबद्दी त्यांनी पुन पुन स्पष्ट केले आहे 'सतांचा महिमा तो धड्डु दुर्गम । शांतिवर्णाचे काय नाही येयें' या सताचे सामर्थ्य असे की 'आलिंगने धडे । मोक्ष साधुगता जोडे । ऐसा सतांचा महिमा । शांती बोलायाची सीमा' आईबाप फक्त आपला देह बाळगितात, पण सतसहवास जन्माचे मार्गच करतात प्रत्यक्ष ज्ञान देणारा श्रीगुरुही सतापुढे बसो पडतो कारण तुकोबांच्या मने 'गुरुषिया मुलें होईल ब्रह्मसात । न कळे प्रेमसून विठोबाची' अशी प्रेमसून दर्शविणाऱ्या सताचा महिमा या अभंगात तुकोबांनी मोठया समर्थ शब्दात वर्णन केला आहे

१२६१ हरि हरि तुम्हीं म्हणा रे सफळ । तेणे मायाजाळ तुटईल ॥ १ ॥
 आणिका नका काहीं गावळाचे भरो । पडो' येथें थोरी नागवण ॥ २ ॥
 भावे तुळसीदल पाणी जोडा हात । म्हणावा पतित वेळोवेळा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हा' तव कृपेचा सागर । नामासाठी पार पाववील ॥ ४ ॥

शब्दाचं व टीपा - मायाजाळ-भावेची बंधने, तुटईल-तुटवील, गावळ-फाटपसारा, थोरी-मोठी, पार-पलीबडचा काठ

अर्थ - लोवहो, तुम्ही सर्वजण हरि हरि म्हणू या परमेश्वराचे नाव घ्या यामुळे भावेची सर्व बंधने तुटून जातील ? तुम्ही घालेरीज दुसऱ्या कुठल्याच फाटपसायात पडू नका कारण त्यात तुमची कार मोठी नागवणूक आहे. २ इतर व्याप न करता, तुम्ही काय करावे ? तर मनोभावे हातात तुळसीचे पान घ्या, पाणी घ्या व मी पतित आहे, मी पतित आहे, असे बारबार म्हणून ते त्या भगवतास अर्पण करा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा ईश्वर तर कृपेचा सागरच असून केवळ तुम्ही त्याचे नामस्मरण कराल, तरीही तो तुम्हास या मध्य भवसागरातून पार करून पलीबडच्या काठावर नऊन ठेवील

विवरण - भागवत सूत्रायात यज्ञयागादी त्रिया, तीर्थादी व्रते, देहास वृष्टविणाऱ्या योगादी त्रिया यांना फारसे महत्त्व नाही. केवळ मदभावनेने भगवताचे नामस्मरण करून त्याला 'पन, पुण, फल, तोयम्' यांपैकी काहीही समर्पण केल तर तो सन्तुष्ट होता व आपल्या भक्तावर पुण कृपा करतो, असा सहजसुद्धन मार्ग सर्व-सामान्य भाविकांना सांगितला आहे. ज्ञानस्वरानी ज्ञानेश्वरीच्या वाराच्या अप्यायात या वृत्तीचे व भक्तीच्या साम-व्यास फार बहारदारपण वणन केले आहे. एखादे फळ, एखादे मुकलेल पान, किंवा पाण्याचा एखादा थेंब, यांपैकी जे मिळेल त भगवताला 'नि सोमभावजल्हासे' अर्पण कराव असा तुळसीदासाची, पाण्याच्या बेंदाची मनोभावे दणगी मिळताच ईश्वर किती सन्तुष्ट होतो ? हा कृपेचा सागर किती तृप्त होतो ? ज्ञानस्वरानी म्हटले आहे, भक्ताच्या या एहानसा दणगीमुळ मला पार मोठे दयारूपच प्राप्त झाले आहे, अस ईश्वरास दाटत कास्तुभापेक्षाही मोठ्यावान रत्न याच्या योगे ईश्वरास प्राप्त केल्यासारखे कायते हरित्री मित्र मुदामदव याच्या पाह्याच्या गाठी भक्ताच्या प्रेमा-साठीच ईश्वराने माठमा जघीरतन साड्या ना ? कारण भगवतानेच सांगितले आहे, 'प सवित एको सो पाण । तेय सानें थोर न म्हणे । आम्ही भाग्ये पाहणे । मल्लेवा' या भगवत्सल ईश्वरास वचळ भावभक्ता प्रिय आहे

१२६२ ऐसे कुळीं पुत्र होतो । घुडविती पूर्वजा ॥ १ ॥
 चाहाडी चोरी भाडवना । याटा आला भागासो ॥ २ ॥
 त्याचिपानें दु ली मही । मार तेही न साहे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ग्रामपशु । केला नाशु आयुष्या ॥ ४ ॥

शब्दाच व टीपा - मही-पशु, मार-जाव, ग्रामपशु-कुत्र

अर्थ - घराण्यातील पुत्राचे नाव घुडविणाऱ्या व त्यास अधोगतीस नेणाऱ्या पुत्राचे वर्णन पाव करारे ? दुसऱ्याची चोरी करणे, चहाडी करण हच भाडवला याच्या वागण्यात आलेले असते. २ याच्या पापकर्मणि सारी पृथ्वी दु लीपथी दासिगी असते तिज त्याचे ओज सहन होत नाही. ३ तुषाराम महाराज म्हणतात असा हा दुष्ट पुत्र पावत भटकाऱ्या कुत्राप्रमाणच असून त्याच्याप्रमाणच याच्या आयुष्याचा सर्वनाश झालेला असतो. ४

१२६३ गाठीळीस धन मारावी करणा । दावून सज्जना फोंद पोडी ॥ १ ॥
 नाठेळाची भक्ति कुचराचे बड । फोरडें बोंगळ मार लाय ॥ २ ॥
 साडोव्यासो घाली देवाची करडी । विल्हाळ त्या घोडी पूजा दावी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसे माफकाचे छंद । अवघे धिंधिधे' सिदळीचे ॥ ४ ॥

१ परो तयें २ आह ३ धडधड

शब्दार्थ व टीपा-गाढोळीस-गाढीशी, पदरामी, पीढी-श्रम देतो, नाळेळाचो-डोंगो माणसाची, कुचराचे-कामात कुचराई करणाराचे, बांगळ-अमंगल, सांडोव्यासी-कुखडी करून त्याग, विल्हाळ-दुःखाच्या गोष्टी सांगणारा, धंदधंद-दंग, सिदळीचे-वाईट स्त्रीचे.

अर्थ-पदरात पुष्कळसे घन असूनही जो मजकळ कधी नाही, काही नाही असे म्हणतो, कदा भाकतो तो सज्जनांना प्राप्त देणाराच समजाया. १. दोंगी माणसाची भक्ती आणि कामचुकाराचे बळ यांचा काय उपयोग ? या गोष्टी कोरड्या व अमंगलच असतात. यात बारच खावा लागतो. २. अशी माणसे त्याग करायला निघाली तर देवाची करडीच रस्त्यावर मोडली करतील, व स्वतःच्या दुखाची कथा पुनः पुनः सांगणारे हे लोक घोंड्यांच्या पूजेचा पसारा मात्र दाखवितोळ. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे या माकडांचे छंद असतात. एखाद्या बाजारपेठेची स्त्रीप्रमाणे त्याचे हे दंग असतात. ४

१२६४ फसैं अतोनि ठाऊकें नेणां । दुःख पावाल पुढिले पेणां ॥ १ ॥

आतां जागें रे भाई जागें रे । चोर निजल्या नाडूनि भागे रे ॥ २ ॥

आतां नका रे भाई नका रे । आहे यांठीं तें लुटवूं लोकां रे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एकांच्या घायें । कां रे जाणोनि न घरा भये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-पेणा-मुक्कामावर, नाडूनि-वकवून, भागे रे-पळा रे, घायें-आघाताने, भये-भय

अर्थ-लोखो, तुम्हांस ठाऊक असून तुम्ही बसे जाणीत नाही ? आता पुढल्या मुक्कामात पुढल्या जन्मात मोठे दुःख पावाल मा ? १. बावांनो, आता तुम्ही नोट सावध रहा हो. कामक्रोधादी धृतीरुपी चोर मोपले आहेत तोपर्यंत त्यांना वकवून तुम्ही परमेश्वराकडे पळा. २. यधूनो, तुमच्या दिलकीत असलेले आयुष्य आता विनाकारण दबवू नका. किंवा चोराहानो लुटवू नका हो. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, लोकांनो, तुम्ही एकाच आघात शाल्यावर सायब होऊन कामक्रोधादिकांचे भय कां धरोत नाही ? ४

१२६५ मुदल जतन जालें । मग सामाचें काय आलें ॥ १ ॥

घरां देउन अंतर गांठी । राखा पारियां न सुटे मिठी ॥ २ ॥

घाला पडे थोडेंच वाटे । काम मंदाचेंच येते ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वरदळ खोटे । फासे अंतरिच्या फपटे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-घाला-टुट्या, मंदाचें-मूढाचे, वरदळ-वरवरचे.

अर्थ-एकदा मुद्दलाचेच रक्षण झाले की मग त्यावर लाचच होणार हे ओघानेच झाले की. १. भक्ति-भावाच्या या मुद्दाला चांगली आतली गाळ देऊन मनोमंदिरात जतन करून ठेवावे कामक्रोधादी परश्या शत्रूंच्या हातून त्याचे रक्षण करावे. २. या मूढ कामक्रोधादी शत्रूंचा हत्ता हळूहळू पडेल; म्हणून त्याचे नोट रक्षण करा. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, वरवरचे खोटे फासे टाकून फतविजारे हे मनोविकार फार बपटी असतात. ४

१२६६ मज अंगाच्या अनुभवं । फाई घाईत वरें ठायें ॥ १ ॥

जालों दोहीचां देखणा । नये मागें पुढें ही मना ॥ २ ॥

योस पत्तिनं ठायी । परि हे चाली दुःख पावो ॥ ३ ॥

तुका म्हणें घेऊं देवा । सर्वें कट्टिनि बोट्याया ॥ ४ ॥

१ पणा, २ देहीपा, ३ बोसिन.

तु. गाथा ॥...२

शब्दार्थ व टीपा - अगाच्या-स्वतः च्या, देखणा-माहाणारा, बोळावा-सोबती

अर्थ - स्वतः च्या अनुभवाने मला काही बरे, घाईट असे समजून आले १ मी या दोनही बाबींना पाहाणारा झालो माझ्या मनास मागचेपुढचे काहीही येत नाही २ कधी गावची वस्ती नाही हे माहीत असूनही त्या गावास जाण्याची दुःखद गोष्ट मला करावी लागते ३ यासाठी तुकाराम महाराज म्हणतात, मागे मुरसित राखणारा देवच आपल्याबरोबर सोबती म्हणून घ्यावा ४

१२६७ पाववावें ठाया । ऐसे सर्वें बोलो तया ॥ १ ॥

भावा ऐसी क्रिया राखे । खोट्या खोटेपणें वाखे ॥ २ ॥

न ठेवू अतर । काहीं भेदाचा पदर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जीवे भावे । सत्या मानविजे देवे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाया-मुक्तामास, वाखे-दुःखे

अर्थ - आम्हास योग्य मुक्तामासवर पोचवावे, अशी प्रार्थना त्या ईश्वराला नहमी करीत जावी १ जसा आपल्या मनास भाव असेल तसे त्याचे वर्तन देवापाशी होते, व देवही त्याच्याशी तसेच वागतो खोटेपणाच्या धाट्यास नानाप्रकारची दुःखेच येतात २ यासाठी देवापाशी आम्ही कसलेही अतर न ठेवता वामू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवालाही जीवामावाने केलेले सत्याचे आचरणच मानवते ४

१२६८ मोल देऊनिपा साठबावे दोप । नटाचे ते वेप पाहोनिपा ॥ १ ॥

हरिदासा मुखें हरिकथाकौतून । तेथें पुण्यें पुण्य विशेयता ॥ २ ॥

हरितील बहर्त्तें गोपिकांच्या वेदां । पाप त्यासरिसे सात्रागमन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाहा ऐसे जालें जन । सेवाभक्तिहीन रसीं गोडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मोल-किंमत्, त्यासरिसे-त्यासारखे

१२६९ बहुसीदक्षीण । आलो' सोसुनिर्या वन ॥ १ ॥
 विठोबा विसांवया विसांवया । पडों देईं पायां ॥ २ ॥
 चहुतां काकुलती । आलों सोसिली फजिती ॥ ३ ॥
 केली तुजसाटीं । तुका म्हणे येवढी आटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.—बहुसीदक्षीण—फार झालेल्या दुःखाचा त्रास, आटी—परिश्रम

अर्थ—अनेक जन्माच्या ससारवनातील भयानक दुःखांचा त्रास सहन करून देवा आता मी तुमच्या घरणाशी आलो आहे १ विठुला, आता मनास विधाती मिळावी म्हणून मला तुमच्या पायां पडू द्या. २ आज-पर्यंत मी पुष्कळानवळ काकुळतीस आलो व अनेक प्रकारची फजितीही सहन केली. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमो प्राप्ती व्हावी म्हणून तर मी एवढे परिश्रम केले. ४

१२७० कां गा धर्म केला । असोन सत्तेचा आपुला ॥ १ ॥
 उभाचमी पाय जोडीं । आतां कांकीं नेदीं घडी ॥ २ ॥
 नको सोडूं ठाव । आतां घेऊं नेदीं वाव ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे इच्छा । तेंसा करीन सरिसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.—कां गा—का रे या अर्थी, ठाव—स्थान, वाव—विसावा.

अर्थ—देवा, तुमो प्राप्ती हे आमच्या सत्तेचे अप्रुनही केवळ दानधर्माचे स्वरूप त्याला का रे विलेस ? १ आता मात्र तू पाय जोडून नीट उभा रहा पाहू एक क्षणही तुला मी दूर करणार नाही २ आता तू आपले स्थान विलकुल सोडू नकोस. मीही आता तुला विसावा घेऊ देणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता माझ्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणे मी तुझे करीन. ४

१२७१ तुमची तों भेटो नव्हे ऐसी जाली । कोरडीच झोली ग्रहज्ञान ॥ १ ॥
 आतां न झोलावें ऐसे वाटे देवा । संग न करावा कोणांसवें ॥ २ ॥
 तुम्हां निमित्त्यासी सांपडलें अंग । नेदावा हा संग विचारिलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझी राहिली वास्तना । आवडी दर्शनाचीच होती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.—कोरडीच—व्यर्थ, नेदावा—देऊ नये, विचारले—विचार केला

अर्थ—देवा, आता तुमची व माझी भेट होत नाही बरे झाले आहे सग आता नुसतेच व्यर्थ असणारे ब्रह्मज्ञान चोळण्यात काय अर्थ आहे ? १ आता देवा, कुणाशी फाहीच बोल् नये व कुणाचीच संगत घरू नये असे मला वाटते २ माझी ही निसंग बाणूक तुम्हास माहीत झाली व ते एक निमित्तच सापडून तुम्ही याला संगत देऊ नये असाच विचार केला को काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमच्या दर्शनाची माझ्या मनात एकमेव इच्छा होती, तेवढीच आता उरलेली आहे ४

१२७२ आहे तेंचि आम्ही मागो तुजपाशीं । नव्हो तुज ऐसीं कियानष्टें ॥ १ ॥
 न झोलावीं तोच वर्म वरे दिसे । प्रकट ते कंसे गुण करूं ॥ २ ॥
 एका ऐसे एका व्यावयाचा मोळा । का तुम्हां गोपाळा नाहीं ऐसा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे लोका नाहीं कळो आले । करावे आपुलें जतन तो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.—नव्हो—नाहीच, कियानष्टें—दागाची निषा न करणारे, मोळान—रीत चाल.

अर्थ.-देवा, तुझ्यापाशी जे देण्यासारखे आहे तेच आम्ही मागू. जवळच असून देण्यासारखा क्रियान्दपण तुझ्यासारखा आमच्या जवळ नाही. १ देवा, ही तुझी बर्मे बोलू नयेत हेच लोकांत बरे दिसणार आहे. तुझ्या-सारख्याचे हे अवगुण मी प्रकट वसे करू ? २ गोपाळ्या, जे कृपादान एकाच तुम्ही दिले; तीच रीत माझ्याही वाबतीत का नाही राखीत ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, हे तुमचे गुण लोकांत समजून आले नाहीत, तोपर्यंतच तुम्ही आपले महत्त्व जतन करून ठेवावे ४.

१२७३ आम्ही पाचो केली सांडो । फोडें तोंडीं लागावें ॥ १ ॥

आहे तंसा असो आतां । चितें चित्ता वाढते ॥ २ ॥

बोलिल्याचा मानो सीण । भिन्न भिन्न राहावें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्हांपाशीं । घीराऐसी जतन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.-सांडी केली-मद्य सोडना, सीण-ग्रास.

अर्थ.-आता आम्ही या देवाचा संबंधच सोडून दिलेला आहे. कारण त्याच्या तोंडी आता फुटव लागावे ? १ आता तो जसा असेल तसाच आम्ही त्यास समजावून घेऊ. त्याच्या संबंधाच्या काळजीने काळजी एवसारखी वाढतच राहते २ आम्ही त्यास जे जे बोलतो त्याचा व्यास सीण मान आम्हांस झाला. त्यामुळे देवाने व आम्ही वेगवेगळे असावे अमाच सकेत दिसतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही फार मोठ्या घीराचे जतन केले आहे. ४

१२७४ आम्हांपाशीं पाचें बळ । कोण काळवरी तोंड ॥ १ ॥

करुनि ठेलों जीवेंसाटीं । होय भेटी तोंवरि ॥ २ ॥

लागलों तों न फिरें पाठी । पडिल्या गांठी बांधूनि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अवकाशें । तुमच्या ऐसें होवया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.-काळवरी-काळापर्यंत, अवकाशें-थोड्याच अवधीत.

अर्थ.-आमच्यापाशी या देवाचे बळ कोठपर्यंत चालणार ? १ आम्ही आपल्या जीवासाठी यास हृदयात घट्टन ठेवले आहे. आता त्याची भेट होईपर्यंत त्याला सोडणार नाही. २ आम्ही आता याच्या सोप्यासाठी याच्या पाठीमागे लागलो आहोत, त्याची गाठ घेतल्याशिवाय काही आम्ही आता थांबणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, थोड्याच अवधीत देवा, आम्ही तुमच्या बरोबरीचे होऊ. ४

१२७५ बोलिलेचि बोलें पडपडताळूनि । उपजत मनीं नाहीं शंका ॥ १ ॥

बहुतांची माय बहुत कृपाळ । साहोनि कोल्हाळ युस्त्राविसी ॥ २ ॥

बहुतांच्या भावें दाटिसी मातुकें । बहु कळतुकें खेळविसी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसें जाणतसों बर्म । करणें तों थम न वजे बायां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.-पडताळूनि-अनुभव पाहून, कोल्हाळ-गोपाट, वटवट मातुकें-साऊ, न वजे-जाणार नाहीत.

अर्थ.-देवा, यापूर्वी सांगितत जे जे बोलले आहेत, त्याचा अनुभव पाहूनच मी बोलत आहे. म्हणून आज माझ्या मनात बसलीही शंका येत नाही. १ देवा, मी पुष्कळांची आई असून अतिशय कृपाळू आहेस. म्हणून मनाची वटवट सहन करून त्यांची प्रेमाने समजून वाढवोस. २ पुष्कळांच्या मनातील भाव पाहून त्याचप्रमाणे त्यांना साऊ वाटतोस, त्यांना मोठ्या कौतुकाने खेळवितोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, हे तुझे बर्म आम्ही पुसंघने सांगून आहोत. त्यामुळे जे थम आम्ही करू ते कधीच बाया जाणार नाहीत. ४

१ बितें, २ मनीं, ३ तें, ४ घट्टनि, ५ नावें.

१२७६ कोठें भोग उरला आतां । आठवितां तुज मज ॥ १ ॥
आड कांहीं नपे दुजें । फळ बीजें आणिलें ॥ २ ॥
उद्देग ते' चांयांणिण । कैचा सीण चित्तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मेला भ्रम । तुमच्या धर्मे पायांच्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भोग-प्राप्ति, दव, सीण-वास.

अर्थ:-देवा, आतां एकदा तुझी आठवण स्मरणपूर्वक केल्यानंतर माझा प्रारब्धभोग कुठून उरणार ? १
आता तुझ्या भेटीच्या आड काहीही येणारे नाही. तुझ्या नामस्मरणाने बीज अशा रीतीने चांगलेच फळास आले. २
तुझ्या स्मरणाने मनातील उद्देग निघून केला. सर्व वास नाहीसा झाला. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या
पायांच्या धुपेने माझा संसारविषयक भ्रम पूर्णपणे नाहीसा झाला. ४

१२७७ संसार तो कोण देखे । आम्हां सखे हरिजन ॥ १ ॥
काळ ग्रहानंदें सरे । आवडी उरे संचली ॥ २ ॥
स्वप्नीं ते ही नाहीं चित्ता । रात्री जातां दिवस ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ग्रहसरसें । होय सरिसें भोजन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-संचली-साठलेली, सरिसें-बरोबर.

अर्थ:-आता बरबराच्या संसाररुपास कोण पाहते ? कारण आता हे ईश्वरभक्तच आमचे सखे झाल्यामुळे
आम्हांस संसाराची काय चित्ता ? १ आता आमचा काळ ब्रह्मानंदाच्या प्राप्तीत जात आहे. स्वाविषयीची आवड
आमच्या हृदयात साठवून भरलेली आहे. २ रात्री आणि विवस मोठ्या मुळाने जात आहेत. स्वप्नातही कसली चित्ता
आता आम्हांस नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या हरिमनताच्या बरोबर रोज आम्हांस ब्रह्मरसाचे
भोजन मिळत आहे. ४

विवरण :- या एका लहानशा अभंगात तुकाबांच्या आरंभतुप्तीचे उद्गार फार समर्पक रीतीने व्यक्त झाले
आहेत. एकदा साधुसंतजन व प्रभुगुणैतील भक्त हेच सत्तेसोपरे झाल्यानंतर संसाराची चित्ता कुणासही उरत नाही.
सर्व जीवित ब्रह्मानंदाच्या प्राप्तीत व्यतीत होते. याच देहाने याच जगात ब्रह्मपदाची अनुभूती येते. मनास कसलीही
चित्ता कधी स्वप्नातही पाटेनाची होते. हरिमनताच्या पक्तीत रोज ब्रह्मरसाचे सेवन करून नित्य नवी पक्वान्ने
खावण्यातील सुख अदीटच मानावे लागेल.

१२७८ पडिपेलों वनो थोर चित्तवनी । उसीर कां आज्ञा नि लावियेला ॥ १ ॥
येई गा विठ्ठला येई गा विठ्ठला । प्राण हा फुटला आठवितां ॥ २ ॥
फाय तुज नाहीं लौकिकाची शंका । आपुल्या बाळका मोकलित्तां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु खंती वाटे जीवा । धारियेलें देवा दुरी दिते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-चित्तवनी-चित्तेच्या अरण्यात, लौकिकाची-कीर्तीची, मोकलित्तां-टाकून देताना,
खंती-काळजी.

अर्थ:-देवा, विठ्ठला, मी या संसाराच्या चित्तेच्या घोर अरण्यात सापडलो आहे. तू उसीर का लावित
आहेस ? माझ्या रक्षणार्थ का धावून येत नाहीस ? १ अरे विठ्ठला, तू जोकर माझ्या साह्यासाठी धावत ये रे.
तुमी प्रार्थना करता करता माझा प्राण फुटत चालला आहे. २ तू भक्तवत्सल आहेस, पतितपावन आहेस, या

लौकिकाची रिया कीर्तीची काही काळजी तुला आहे की नाही ? तुलास आपल्या बालकास दूर टाकून देत आहेत तू ! ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझ्या जिवाला फारच काळजी वाटत आहे रे तू मला एवढे दूरवर का धरले आहेस ? ४

विवरण तुकाराम महाराजांच्या नाट्यांच्या वृत्तीच्या अभंगातील हा एक उत्तम अभंग आहे विठठला, विठठला, वरून बठ मुकून गेला तरी विठठल स्वतःवर वृषा करित नाही, याची चिंता दुवाच्या मनास फार मोठी लागून राहिलेली आहे त्याचा प्राण फुटून चागला आहे एव मारला आश्रम कठ पुत्रपर्वत देवामाठी वरण्याने भक्तीची भावना प्रबळ होत जात चित्त द्रवून जाते, आणि ज्याच्यासाठी हा टाहो फोडणे सुट असत, तो ईश्वरही या वरुण बाणीच्या आज्ञाबाणीमुळे पापराती त्यागही दया वाटते या दयेच्या, वृषेच्या, परमेश्वरभेटीच्या आनंदाचाही स्वानुभव तुकोबांनी अनेकदा वणन केला आहे याच्या आशीच्याच अभंगात ही तृप्तता आढळून येईल

१२७९ आपुले गावांचे न देखेसे जाले । परदेसी एकले किती बळ ॥ १ ॥
म्हणजनि पाहें मूळ येता वाटे । जोबल्य भेट कोणी तरी ॥ २ ॥
पाहता अवघ्या दिसतील दिशा । सकळ ही दोसा वृष्टीपुढें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कोणी न सगे धारता । तुझी वाटे चिंता पाडुरगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—मूळ—आमंत्रण बालावण, धारता—वार्ता, हकीगत

अर्थ—आपल्या गावी असणारे परिचित असे भक्तजन आता दिसनासे झाले मग या परदेशातील मी आता किती दिवस एकट्याने दिवस काडू ? १ म्हणूनच देवा तुम्ही मला प्रेमाने बोलावणे वाढवाल, याची वाढ मी पाहत आहे कारण त्यापोवे कुणीतरी माझा जिवलग तेव्हा भेटल असा घरबसा मला आहे २ आता मी समोवती घडत आहे तो सबर दिशा मला उजाड दिसत आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, सर्वजण भेटतील अशी वार्ता मला कुणीच फसे सागत नाहीत ? तुम्ही ही वार्ता मला समजत नसल्याने पाडुरगा, मला मारी चिंता वाटत आहे ४

विवरण तुकोबासारख्या साधुसंताना श्रीविठठल जिवा त्याच भक्त याच्यागिवाय इतर कुणीही जिवलग सग सोयरे नसतात त्यामुळे साधुजनांची सगळी वस्ती पाली की त्याचा पोच तयमगू लागतो आपण दूर देशात पडलो असल्याची शीघ्र जाणीव त्यांना राहून राहून होत असत कुणी जिवलग आपल्याच आवडीचा भेटेल की काय ? याच्या चिंतत त असतात 'माझ्या जातीच मज भटो कोणी आगे उत्कटा त्यांना लागलेली असत कुणी प्रिय प्रमूची अथवा त्यांच्या भक्तांची हकीगत सांगतील का ? म्हणून त्यांची विचारणा असत या दष्टीने या अभंगाचे महत्त्व आहे पुढे तुकांबा स्वतः आनारी असताना त्यांच्या मनाचा तयमगू जो पाली तिचेहा वणन अभंग व १९०९ पामून सहासष्ट अभंग आहेत त या मदभात पाठाव्यासारखे आहेत प्रिय व्यक्तीच्या चित्तेन जीव किती व्यथित होतो, याचा उत्तम नमुना या अभंगानुन सापडेल

१२८० जन तरी देखे मूतले प्रपंचे । स्मरण तें त्याचे त्यासी नाही ॥ १ ॥
म्हणजनि मागें परतले मन । घालणीचे रान देखोनिया ॥ २ ॥
इंद्रियाचा गाजे गोंधळ ये ठायी । फोडीतसे डोई अहकार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवा वासनेच्या आटें । केलीं तळपटें बहुताचीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—घालणीचे—घात करणारे आटें—अतिरेकान, तळपटें—नाच

अर्थ-भोवतालचे लोक पाहावेत तर ते सर्व आपल्या प्रपंचातच रमून गेलेले दिसतात. त्याचे त्यानाच आत्मोद्धाराचे स्मरणही नसते. १ असे असल्यानेच माझे मन त्यांच्या सगळीतून मागे फिरले आहे. घात करणारे संसारच त्यास मानवेनासे झाले आहे २. या लोकांच्यात इद्रियसुखाचा गोंधळच मोठा तयार झाला आहे. त्यामुळे अहंकाराची वृत्ती ज्याचे त्याचे डोके फोडणारी बनली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, इद्रिय-सुखांच्या अतिरिक्त यासनंने सर्वांचाच नाश केला आहे. ४

१२८१ घावे त्यासी फावे । हुजे उगवूनि गोवे ॥ १ ॥
 घ्यावें भरुनियां घर । मग नाहीं येरझार ॥ २ ॥
 घणी उभें केलें । पुंडलिलें या उगलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ठसा । गेला पडोनियां ऐसा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा-गोवे-गुता, येरझार-जन्ममरण, घणी-स्वामी, जगाचा मालक, उगलें-घात, ठसा-प्रसिद्धी.

अर्थ-देहात्मबुद्धीच्या भ्रमाच्या गुत्यातून सोडवून घेऊन जे विठ्ठलाकडे घाव घेतात, त्यानाच त्याच्या स्वल्पाची प्राप्तो होते. १ आपले अंत करणहयी घर या प्रमूच्या वास्तव्याने भरून घ्यावे. मग जन्ममरणाची कटकट काही राहणार नाही. २ याच विश्वासाच्या जोरावर पुंडलीक महामुनीने विश्वाचा हा स्वामी शीत स्वरूपात विडेवर उभा केला आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याविषयी अशी प्रसिद्धी सान्या जगात आधीच झालेली आहे. ४

१२८२ लहानपण दे ना देवा । मुंगी साखरेचा रवा ॥ १ ॥
 ऐरावत रतन थोर । तया अंकुशाचा मार ॥ २ ॥
 ज्याचे भंगीं मोठेपण । तया यातना कठीण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाण । व्हावें लहानाहुनि लाहून ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा-ऐरावत-इंद्राच्या हत्तीचे नाव.

अर्थ-अरे देवा, मला आपले तू लहानपणच दे ना. कारण मुंगी अगदी लहान असल्यानेच तिला साखरेचे वण साख्यास मिळतात. १ उलट इंद्राचा ऐरावत हत्ती किती थोर ! पण त्यास मात्र रोज अंकुशाचा मार खावा लागतो. २ ज्याच्या अंगी मोठेपणा आहे त्याला फार मोठ्या यातना सहन कराव्या लागतात ३ म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, आपण लहानापेक्षाही लहान व्हावे, असे प्रयत्नात असावे ४

१२८३ नीचपणा घरवें देवा । न चले कोणाचा ही दाया ॥ १ ॥
 महा पुरें झाडें जाती । तेथें लव्हाळें राहाती ॥ २ ॥
 येतां तिघूंच्या लहरी । नम्र होतां जाती वरि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कळ । पाप धरिल्या न चले बळ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा-नीचपण-हलवेपण, वरवें-चांगले, बळ-वर्म.

अर्थ-देवा, लहानपण, हलवेपणच मला फार चांगले वाटते. कारण लहानपणाचा कुणीही मत्सर करीत नाही, कुणी हेवादाया साधीत नाही. पाहा ना, नदीला महापूर झाला तर मोठमोठी झाडे लाहून जातात, मोठून पडतात; पण मत्सरपाने पाण्यासाठी बांधणारे लव्हाळ्याचे वयत मात्र वाचते. २ सागरावरच्या मोठमोठ्या साटा

जरी उसळत्या तरी त्यांच्या पुढे नम्र होतात त्या त्यांच्या पाठीवरून जातोत व त्यांच्या जीविताचे रक्षण होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्वांत खाली अमणारे पाय मनोभावे धरल्यास मोठमोठ्या बलवान माणसांचेही भग बाही खालत नाही, असे नम्र होण्यातील वर्म आहे ४

विवरण : बरील दोनही अभग मराठी भाषेत पारव प्रसिद्ध असं आहं नम्रत्वाचे, लीनपणाचे, लहानपणाचे महत्त्व साध्या साध्या दृष्टान्तांच्या माहाने सुवाराभवांनी पारव षोडश्या शब्दांत विशद केले आहे 'ज्या अर्गी मोठेपण, त्या यातना बडोण,' 'महापुरे झाडे जाती तेथे सरूछे राहाती' इत्यादी ओळी मराठी भाषेत चटवदार व अचंबादी सुभाषिते अथवा म्हणी म्हणूनच भाष्यतेत पावल्या आहेत अगदी शाळ्या शाळात माननी अनुभवार्थे गार सांगण्याची फार चांगली कुलना या अभगानून वुवानी व्यवन केलेली आहे पुढच्या भागवजातीमही साववालिङ्ग सत्याचा पडताळा या ओळीनून बारवार यण्यासारखा आहे लीनत्व, नम्रत्व या दुमिळ होत जाणाऱ्या गुणांचा पुरस्कार पुन पुन सत बरीत अननाद, त्यातील ममही नमजाऊन घेवामारणे आहे भोवनी सर्वत्र अरेरावी, महत्त्वाच्या पदासाठी घडपड, द्वेषमत्सर, याची वाढ मवत्र होते मी माठा, बी तू माठा अशा क्षमिमान बळावती, आणि अनिष्ट असो स्पर्धां मुक्त हाने या स्पर्धेत कुणानही बघी घानी कामत नाही मानवी प्रगतीसाठी स्पर्धा आवश्यक असली तरी द्वेष, मत्सर, भ्रामानाविवषण यांच्या मदतीन माठेपणा मिळविणाऱ्याची पमगत पाहण्यापेक्षा लहानपणात व नम्र वृत्तीत सतुष्टता मानणाऱ्याच महत्त्व विगप मानाव श्याले

१२८४ उष्ट्या पत्रावळी कहनिया गोळा : दाखविती कळा बवित्याची ॥ १ ॥

ऐसे जे पातकी ते नरकां पवती । जोंवरी भ्रमती चद्रसूर्य ॥ २ ॥

तुका म्हणे एक नारायणा ध्याई । बरकडा बाहीं शोक असे ॥ ३ ॥

शब्दांय व टीपा -उष्ट्या पत्रावळी-आधी हाऊन गेलेल्या बवीचे अष्ट अनुकरण, कळा-कौशल्य, पचती-क्षितपन पचनान, बरकड-इतर माण

अर्थ -जितीतरी सामान्य बवी आधी होऊन गेलेल्या घोर कविवेष्ट्याच्या कवितेमधील दाख उसने घेऊन आपल्या कवितेचे कौशल्य दाखवितात १ असे जे कुणी अष्ट बवी असतील ते पातकीच असून नरकामध्ये घात क्षितपत पडतात चद्रसूर्य जोपर्यंत शाकाशात भरमण करतात, तोपर्यंत त्याचा नरकवात मुक्त नाही २ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून त्या एका परमेश्वराचेच गुणगान करावे, त्यालाच गरण जावे इतर भागांत पडल्यात व्या शोक भाव होईल ३

विवरण तुकाराम महाराजांच्या वडा जप्ती अध्यात्मार्थी, परमार्थी, धर्मविवाराची अष्ट नवकल होऊन सवसामाय जनांची फमवणूक मोडू माधुवडून होत अस त्याचप्रमाण या भाषासाधुमताच कविबही तसेच अष्ट व अनवरणाचे असे त्याला प्रासादाची घवा बघीच नये कवित्याची बरवर कळा दाखवून, ज्या अष्ट कवींच्या शब्दाची अष्ट नवकल वरून माधुत्वाचा आव आणणार भाडू सन कवित्याबाही पसारा माडोत असत त्यांच्या बडी श्रेष्ठ कवित्याचा व्याप्ताहा ठरल्या असे दाखे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रतिकत्व । रतिकवीं परतत्त्व - । स्पर्थुं जैसा ॥ अर्गी मरणाच्याचा व्याप्ता धीनानवर महाराजांनी केलेली आहे अष्ट कवित्वान मुसती रसवत्ता असून चालणार नाही त्याला परमत्वाचा अध्यात्मविवाराचा, इश्वरभक्तीचा स्था असेल तर त्याची गणना श्रेष्ठ कवित्वेन होऊ शकत असा भवाचा अभिप्राय आहे 'गुणारादी नवरमात भक्तीचा घातरस त्याना श्रेष्ठ वाटतो ' शगा रवि नवरस । हे येवें दिसती विरल । तें परब्रह्म एकरस । जाणवें प अगा परब्रह्मरमाची महती आदिवंबी थी मुबुदराज यानी वर्णन बला आहे 'गुणारादिक रसांच्या माध्यावर पाय ठवून, म्हणून त्याना दूर सारूनच शात रस ' समुद्रातुनि सखीत । अथ भरित अगा पदवीप्रज पोवतो असा धीनानवरमाचा अभिप्राय आहे ' भक्तिज्ञानापरहित

गोष्टी न बराल्या ' असा इयारा एकनावांनी दिलेला आहे कविता प्रासादिक म्हणजे ईश्वरी रूपेने परिपूर्ण कोणती? रामदासांनी या विषयाची चर्चा करून निर्णय दिला आहे की, ' देवाचेन प्रसन्नपणें । जे जें घडे योलणे । तें ते अत्यंत श्लाघ्यवाने । या नांव प्रासादिक ॥' सारांश असा की, कवित्वात परमार्थविचाराचा, ईश्वरी प्रेमाचा स्पर्श नसेल तर ते व्यर्थच होय, असा भावार्थ सर्व सतवचनाचा आहे

आणि असे ईश्वरी प्रेम भोदू साधुसदात कधीच नसते त्याचे लक्ष पैशाकडे, लौकिक प्राप्तीकडे असल्याने त्यांना खऱ्या भक्तीचा, अथवा ईश्वरप्रेमाचा विचार माहीतच नसतो त्यामुळे त्यांच्या कवित्वाचे नाणे खोटे पडते वेवळ कविता, अगदी नवरसात्मक कविता बेली तरी ते बऱ्या खऱ्या अर्थाने नसतात, सत तर नसतातच, ' नश्टी ते सत करिता कवित्व । काय कवित्वाची घालुनिया रुढी । कळ जोडाजोडी अक्षराची ॥ ' असे तुकोबानी स्पष्टपणे म्हटले आहे. ' नव्हे कवित्व हें टाकसाळी नाणे ' असा सदात त्यांनी खऱ्या प्रासादिक कवित्वाचे वर्णन केले आहे, टाकसाळीत पडणाऱ्या नाण्याप्रमाणे कवित्वाचे शब्द पडत नाहीत ते ईश्वरी रूपेने आपोआप उमटविले लागतात दुसऱ्याच्या वृत्तीचे अनुकरण करून काम भागत नाही

१२८५ आवडीच्या मते करितो भजन । भोग नारायणे म्हणतो केला ॥ १ ॥

अवघा देव म्हणे वेगळें ते काय । अर्थासाठीं डोय फोडूं पाहे ॥ २ ॥

लाजे कमडल धरिता भोपळा । आणीक धोगळा प्रावरणा ॥ ३ ॥

शाला गडवे घातुद्रव्यइच्छा चित्ती । नंदवयं योलतो अवघें मुलें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे यास देवा नाही भेटी । ऐसे कल्पकोटि जन्म घेता ॥ ५ ॥

शब्दायं व टोपा - डोय-डोरे धोगळा-ठिगळे, प्रावरणा-वस्त्राचा, नंदवर-नाश पावणारे, कल्पकोटि-कोटपावधी बल्प, अर्थ

अर्थ - नुसते कोरडे अज्ञानी अथवा शब्दज्ञानी बसे असतात पाहा आपापल्या आवडीप्रमाणे नाना प्रकारचे पदार्थ करून भोजन करतात य पुनः स्वतःचो आवड बघून ठेवतात थ म्हणतात की, परमेश्वर सर्व भोग-पारा आहे त्यानेच आमच्या मुखातें भक्षण केले १ सर्वत्र देवच आहे हे बरबर मानतात देवाशिवाय या जगात वेगळे काय आहे ? तेव्हा घाटेल तसा पैसा मिळवावयास काय हरकत आहे ? असे मानून हे शब्दज्ञानी पैसासाठी एक-मेवाची डोकरी फोडतात २ याच्यापाशी कमडल पाण्यासाठी असतो यांनी मिसेसाठी भोपळघाचे पात्र घेतलेले असते याच्या धत्राना ठिगळेही दिसतील, पण या दस्तू याच्या मनीचा कोरडा भाव पाहून लज्जित होतात किंवा असाही अर्थ की, कमडल, भिक्षापात्र, जीर्ण वस्त्रे यांना धारण करताना या भोषी भाणसत्रा लाज घाटते ३ ही सर्व ढोंगी भाणसे हे सर्व जग व द्रव्य सृष्टी नाशवत आहे, असे म्हणतात, पण याच्या मनात मात्र भरजरी शाली, घादोचे गडवे आणि नाना द्रव्ये याची इच्छा असते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारच्या ढोंगी शब्दज्ञान्यांनी कोटपावधी धर्मे जन्म घेतला तरी बघी देवाची भेट होणार नाही ५

१२८६ म्हणता ' हरिदास का रे नाही लाज । दोनास महाराज म्हणतो होना ॥ १ ॥

काय ऐसे पोट न भरे तें गेंले । हालविसी कुले सभेमाजी ॥ २ ॥

तुका म्हणे पोटे केली विटबना । दोन जाला जना फोंव भाकी ॥ ३ ॥

शब्दायं व टोपा - हरिदास- हरीदास दास, कयाफार, कीर्तनकार, कुले-दुगण

अर्थ - अरे हांन माणसा, स्वतःला कौतव करणारा हरिदास म्हणविताना तुका लाज बशी रे याटत नाही ? दोन शाळेच्या लोकांवरून महाराज म्हणवून घेतोय ? याचाही सकोव नाही याटत तुका ? १ ईश्वरी प्रेमाचे कीर्तन करण्याचे सोडून वेडेपणकडे हायभाव बघून दुगण नाशवतोस तू ! असे वेडेवार तू का बरतोस ? याखेरीज तुझे पोटे भरनासे झाले की काय ? २ तुकाराम महाराज म्हणतात, केवळ पोटासाठी याने अती विटबना करवून घेतली आहे दोन होऊन पोटासाठी हा गोवापुढें लोक भागत आहे ३

१ म्हणविना

तु गाथा ॥ ३

बिबरण - पार सतवर्षांच अनुकरण करून ववित्वाचे साग आणण्याची अशी निर्मल्लंभा सुचोवानी केली आहे, तरीच तो केवळ पोटासाठी हरिदासाचा घटा करणाऱ्यावाही केली आहे मनात प्रभूविषयी प्रेम नसताना केवळ विदागा मिळाली म्हणून वयावीतून करणाऱ्याचा दम तुकारांनी या अमगात व्यक्त केला आहे नाता प्रका-
रचे वडेविदे व दूगारमिश्रित हावभाव करून सववपणे लांबवे मनरजन करणार वित्तेक हरिदास तुकाराच्या दळी अमावेत केवळ पोटासाठी चाय या प्रवेची, परपरची विटवना करणाऱ्यावर दुबानी अनेक प्रमदी प्रहार केले आहेत प्रभुप्रेमाची रगत कीर्तनात अमावी, हरिदास ईश्वरभक्तान तल्लोण हाऊला अमावा याविरुद्ध केवळ नृत्पसगीतात गुंगारित हावभावात मोठया विदागीच्या लाभात गुतणाग मनुष्य हरिदास कया मानावा ? असा प्रश्न तुकाराम महागजानी उपस्थित केला आहे

कीर्तन करणाऱ्याने लोभित प्राप्ताचीच केवळ इच्छा माना ठवू नये, वडवाकडे विकारोत्पादक हावभाव निर्माण करू नयेत, पोटासाठीच हा घटा करू नये, याविषयी सर्वेच मठाचा वगण अस 'करनी हरिकीर्तन । तेपे सेविती जे अस । ऐसे अमागी छळ । परम चाढळ कतीकुणो ' , 'करनी कीर्तन मागती जे इच्छ । तें जाणार्थे वधव्य विधवेचे ' असा गध्यात एवनायाना या घडेवाईक हरिदासाचा हेटाळगी केली आहे 'कया करनिया इच्छ घेती देती । तया अघोगति नरकास ' , 'कया करोनिया मोल ज्याचे घेती । तेहो दोषे जाती नरकामध्ये ' असा इगारा सुचोवानी दिलेला अनुन ' जेथे कीर्तन करावें । तेथे अन्न न सेवायें ' असा एक नियमही त्यांनी सांगितला आहे

१२८७ रिदिसिद्धी दासी कामधेनु घरी । परि नाही भाकरी भसावया ॥ १ ॥

सोडें बालिस्तें पलग सुपति । परि नाही लगेटी नेसावया ॥ २ ॥

पुसाल तरि आम्हा वेंकुठीचा वास । परि नाही राह्यास ठाव कोठें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्ही राजे त्रैलोक्याचे । परि नाही कोणाचे उणें पुरें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - रिदिसिद्धी-श्रद्धा व मित्रा या दोन दासी गणपतीच्या याच्या साह्याने सपत्नी व परि पूजना याची प्राप्ती होत असते तत्पन्ना प्राप्ति करूनही मिळालेल एवढा बालिस्तें-उक्तावा वगैरे, सुपति-गादी, ठाव-स्थान

अर्थ - सव प्रकारचे सामग्य अगो असूनही आपण कसे तिल्ले व निरिच्छ आहोत हे दाखवण्यासाठी तुका-
राम बुवा म्हणतात, आमच्या पायांनी रिदिसिद्धी या दासी कामधेनूप्रमाणे काम हवे ते देणाऱ्या आहेत पण आम्हीच निरिच्छ व उदासीन असल्यामुळे आम्हास दुपारची थड भाकरीही लायला मिळत नाही १ आमच्याकडे लोड, सरके गाद्या, पलग इत्यादी सुखदायक गोष्टी असूनही प्रत्यक्ष अनुभव असा की, आम्हास नेसायला बोटभर लग्गोनेही कधी मिळत नाही २ आमचे निवासस्थान कुठ असत ' अस विचाराल तर ते परमेश्वरापाणी वेंकुठात असते, पण याच कारणांमुळे आम्ही कुठे एकाच ठिकाणी आहोत असे दिसत नाही आमचे राहणे एकाच स्थानावर कधीही नसते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तसे पाहिले तर आम्ही सरे म्हणजे त्रैलोक्याचे राजे आहोत, पण आम्ही कोणाचे उणेपुणे लागत नाही आम्ही सव बाह्य उपचारापासून अलिप्तच आहोत ४

१२८८ घरोघरीं अवघें जालें ब्रह्मज्ञान । परि मेळवण बहु माजी ॥ १ ॥

निरें कोणापाशीं होय एक रज । तरि द्या रे मज दुबळ्यासी ॥ २ ॥

आशा तुज्या माया कालवून दोन्ही । दम तो दूरोनि दिसतसे ॥ ३ ॥

काम श्रेष्ठ लोभ सिणवी बहुत । मेळवून आत काळकूट ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तेथे काहीं हाता नये । आयुध्य मोले जाये वायाविण ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अवघें-सव, मेळवण-मिथण, निरें-सरेसुरे, गुद स्वरूपाचे, सिणवी-वास देवात, मेळवून-मिसळून, काळकूट-भयानक वाय

अर्थ - घरोघरी आज सर्वत्र ब्रह्मज्ञानाच्याच पोळी गोष्टी बडबडताना लोक दिसतात पण त्याच्यात पुढील दोषाचेच चित्रण फार मोठे असते ? जर कुणाजवळ खरेखुरे, शुद्ध स्वरूपातील ब्रह्मज्ञान असेल तर मला दुबेलाला ते कुणी थोडे तरी द्या हो. २ प्रत्येक घरी दिसणाऱ्या या ब्रह्मज्ञानाबरोबर आशा, तृष्णा, माया यांचे चित्रण झालेले असून, दुहन पाहणाऱ्यासही त्यातील दम स्पष्टपणे दिसून येतो ३ त्याच्यात कामक्रोधलोभ याच्याकडून दोष मिसळले असल्यामुळे हे दोष फारच प्रसदायक होत आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारच्या वृथा ब्रह्मज्ञानाने कसाचीही प्राप्ती होणार नसून किंमतघान आयुष्य मात्र विनाकारण वाया जाते ५

विवरण - तुकाराम महाराजांच्या बळी सर्वत्रच ढाग पसरले होते दाडीजटा वाडवून, भगवी वस्त्रे घालून, बवित्वाची ऐट आणून जो सो सत साला होता व लोकाना बुलवीत होता घरोघरी ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी बाचाळपणे बोलल्या जात होत्या अंतरगात भक्तीचा जिह्वाळा नाही, खरीखुरी जगजिज्ञासा नाही, परंतु लोकाना फसविण्यासाठी वरवरचे ढाग मान मर्त्य दिसत होते बुधानी या बाह्य डामडीलाचा तिरस्कार वारवार केला आहे. ब्रह्मज्ञानाच्या वरवरच्या गोष्टी बोलणारे व सर्वसामान्य लोकांना फसविणारे लोक नांना प्रकारचे होते कत्या, गाय, कथा यांची विक्री करणारे होते, गऊन सागणारे होते भगवा वेप धारण करणारे होते, जटा वाडवून अगात भुते जाणणारे होते बहून पाठांतर करूनही धर्म न जाणणारे होते, 'अयो लब्धनिया राख । डोळे झाकून करिती पाप' अशाही जातीचे काही होते 'दिळा दोष उच दाखी । जर्मीं भी एक गोसावी' असे म्हणणारे काही होते कुणी शिबाला व ओळखणारे अपम होते, कुणी 'नेसोनि कौपीन शुभ्रवण जाण । पाहती पक्वान्न खेरीचे ते' अशा प्रकारचेही होते कुणी 'कान फाडूनिया मुदाते घालती । परी शकुरासी नोळखती' या जातीचे होते, कुणी सत्यासी होते, कुणी सर्वां-गावर विमूढीचे तपन करणारे होते, कुणी विपयाची वासना मनात धरून वरवरचा वेप साधूचा करणारे होते, कुणी डोक्यास केस वाडवून अगात भुते जाणणारे होते, कुणी तोडात सतत 'समाखूची नळी' धारण करून देव देव करणारे होते कुणी बवित्वाचा माड माडून दुसऱ्याचे उणेदुणे काढून भाडखार बनले होते, 'घरोघरीं झाले कबीं मेणे प्रसादाची चवी' अशा प्रकारचे कवी घरोघरी होऊन कविता गवताप्रमाणे उडड वाडली होती. कुणी तीळ-ताडुळ यत्नामध्ये जाळून उगाध मानदभ वाडवीत होते कुणी तीर्थयात्रात गुंतल होत, कुणी बहुलप्याचें साग घेऊन लोकाना फसवित होते अशा लोकांत कमलीही भक्ती नव्हती, ईश्वराविषयी प्रेम नव्हते म्हणूनच तुकारामबुवा म्हणतात, निखळ व शुद्ध स्वर्णाने ब्रह्मज्ञान गला कुठे तरी विरोल बाय ? मला दुबेल्यास कुणी ते आणून बेतील काय ? असे बुवा या अभंगात विचारीत आहेत

१२८९ अवघ्या भूताचे केले सतर्पण । अवघोच दान दिली सून ॥ १ ॥

अवघाचि काळ दिनरात्रशुद्धी । साधियेली विधि पर्वकाळ ॥ २ ॥

अवघोच तीर्थं व्रतें केले याग । अवघेचि साग जाले कर्म ॥ ३ ॥

अवघेचि फळ आले आम्हा हाता । अवघेचि अनत्ता समर्पिले ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आतां बोलो' अबोलणे । कायावाचामने उरलो नाही ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भूतार्च-प्राणिमात्रांना, सतर्पण-तृप्तीच दान, याग-यज्ञ, साग-परिपूर्ण

अर्थ - आम्ही आमचे सर्वस्व सर्व प्राणिमात्रांना तृप्तीच दान देऊन टाकले आहे दानातील थोडे दान जे भूमिदान, तेही आम्ही सर्व देऊन टाकले आहे १ दिवस व रात्र अशा सव काळ शुद्ध स्वरूपाचा वस्त्र आम्ही त्याला पर्वकाळाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे २ आम्ही सव तीर्थयात्रा केल्या व्रते केली यज्ञयागादी कर्म केली सर्व कर्म आमची पयासाग झाली आहेत ३ या सर्व साधनांचे फळ जे आमच्या हातात आले तेही आम्ही त्या धीमनी-लाच समर्पण केले आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आम्ही मूक राहूनच सर्व बाही बोलू स्तब्ध, बाही न बोलता राहणे हेच आमचे बोलणे असून आम्ही आता आमचे कायावाचामने बहून उरलेलो नाही ५

विवरण - सर्व वासना व चित्तातील विकल्प-मकल्प एवढा परमेस्वराच्या रूपात मिळून गेल्यावर मनु-श्वाच्या मनाची धारणा बरी होत असते याचे मोठे वैधन्य व समर्पण वर्णन तुकाबांनी या अभंगाने केले आहे त्याने

सर्वस्वाचे दान केलेले असते सर्व काळ त्याला भववाळाएवढाच पवित्र व पुण्यवान वाटतो सर्व तीर्थायात्रा, यज्ञयाग त्याचे यथासांग पार पडलेले असतात आणि या सर्वांचे जे फळ प्राप्त झालेले असते, तेही त्याने भगवतालाच अर्पण केलेले असते मग मात्र तो स्वस्थ वित्ताने स्थिर होतो त्याच्या मनातील सर्व शंका, आशंका फिटतात, सर्व विकल्प संपतात, सर्व त्रिभिन्ने जळून जातात कायेने म्हणजे धारीराने, मनाने, वाचेने तो स्वतःचा उरत नाही त्याचे अबोलपणच वक्तृत्वपूर्ण असते म्हणजे त्याच्या मूकपणातही बोलण्याचे सर्व फायदे असतात

भागवत संप्रदाय किंवा बारकरी पंथ मुख्यतः भगवद्गीतेच्या तत्त्वज्ञानावर उभारलेला असल्यामुळे सर्व वर्गे भगवतालाच समर्पण करण, वा ज्या ज्या क्रिया होतात त्या सर्व भगवताकडूनच होत आहेत, असे मानणे याचा उगम गीताप्रणीत फलत्यागाच्या सिद्धान्तात आहे 'सर्वकर्मपरमो भव', 'सर्वकर्मफलत्याग ततः कुः यतात्मवान्' म्हणजे माझ्यासाठी वर्ग करायला तयार हो, सर्व कर्मफलाचा त्याग कर, इत्यादी आदेश गीतेचे आहेत ते सर्व सताच्या मतात उमटलेले असतात गीताप्रणीत हा साधा उपाय यज्ञयागादी बंधनाह, तीर्थायात्रा, प्रतेर्वत्सवे याच्यापेक्षा सर्वांना सुलभ असा आहे म्हणूनच ज्ञानस्वरानी 'इंद्रिये न बाँडी । भोगातें न तोडीं' असा उपदेश करून सांगितले आहे की 'परि भनैं याचा देहें । तैसा जो व्यापाह होये । तो मो करितु आहे । ऐसे न म्हणे, 'जे जे आपण करीत आहो, ते मो करीत आहे, अने न मानणे हाच एक श्रेष्ठ उपाय या सतानी सांगितला आहे तुकाराम महाराज म्हणतात, 'काया याचा भनैं उरतें नाही' यानील अर्थ हाच 'करणे का न करणें । हे आपदें तौचि जागे' अशी स्थिती असल्यामुळे वक्तृत्व आपण स्वतःकडे कधीही घेऊ नये

परंतु सब कर्तृत्व परमस्वराने आहे असेही समजणे अवश्य असेल तर मग सर्व कर्मफलाचा त्याग करायला तयार व्हाव अवघे फळ अन्ताला अर्पण करण्याची तुकाबाची ही रीतही गीताप्रणीत धर्मास धरूनच आहे ज्ञानेश्वरानी हा सोपा उपाय सांगणाना म्हटले आहे, 'आणि जेणे वेळें । पडतीं कर्में सकळें । सदांचीं तियें फळें । स्थिति जाय' 'या या बटेंम जे जे कर्म होइल, त्या त्या बळवे कर्म परमेश्वराला अर्पण करावे वृक्ष आणि वेली आपली फळे नाही वा दुमःसासाठी देत ? हा कर्मफलत्याग ज्ञानस्वरान्या मते 'योगामात्री योगु' असा आहे

१२९० महरा ऐसीं फळें नाहीं । आलीं काहीं गळती ॥ १ ॥

पक्वदशें घेंती थोडीं । नास आली वेचे तो ॥ २ ॥

विरळा पावे विरळा पावे । अवघड गोवे सेवटाचे ॥ ३ ॥

उच्च निच परिवार देखी । धन्या ठावो चाकरी ॥ ४ ॥

झळके तेथें पावे आणी । ऐसे क्षणी बहु पोटें ॥ ५ ॥

पावेल तो पैल धडी । म्हणों गडी आपुला ॥ ६ ॥

तुका म्हणें उमाप्यानें । कोण खरें मानितसे ॥ ७ ॥

शब्दांचे व टीपा - महरा- मोहोर, आत्म्याच्या शाळाचा कुत्रेरा, विरळा-बवचित, गोवे-स्थान, पावे-पाय, उमाप्याने-बाहूरच्या डोलाने

अर्थ -आत्म्याच्या शाळाला जेवढा मोहोर यत्नी, तेवढी काही फळे लागत नाहीत त्यातूनही जी येतात त्यातीलही पुष्कळणी गळून जातात १ त्यांच्यानीलही परिपक्व होणारी पार पोडीच, उरलेल्यांचा आडीमध्ये नागच होतो २ स्वापप्रमाणे भक्तिमार्गात असणारे पुष्कळच असतात पण निश्चित असा ईश्वराच्या स्थानापर्यंत पोचणारे फारच थोडे असतात कारण हे अक्षरेचे स्थान प्राप्त करून घेणे फार बडीण असते ३ देवाच्या ठिकाणी लहानमोठ्या सर्वेच सेवकांचा परिवार असतो पण त्यांच्याकडून होणाऱ्या चाकरीचा भाव तो घनी नीट जाणीत असतो, त्याला सर्व म्हाीत असते ४ र्थाची ईश्वरनिष्ठा बोरपणाने झळकते तेथे त्याचे पाय त्याला जवळ होतात, किंवा तो

सत्वर पावतो पण हा लाभ फार थोड्यांनाच मात्र होतो ५ अज्ञा प्रकारे निळवे भवसागर सहन जो पेलतरीरी जाऊन ईश्वरासमिध उभा राहतो, तोच आमचा खरा भित्र होय. ६ तुझ्याच महाराज म्हणतात, नाहीतर उगाच बाहेरच्या डोलने अथवा उत्तम्या ऐंटीने फाय होणार ? असा देखाव्यास कोण खरे मानणार ? ७

१२९१ अवघ्या उपचारा । एक मनचि दातारा ॥ १ ॥

ध्यावी ध्यावी हेचि सेवा । माझी दुर्बळाची देवा ॥ २ ॥

अवधियाचा ठाय । पायांवरि जीवभाव ॥ ३ ॥

चित्ताचें आसन । तुका करितो कीर्तन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दातारा-सर्व प्रकारचे दान देणाऱ्या देवा, ठाय-आश्रयस्थान.

अर्थ :- देवा, सर्व उपचारात, साधनात सर्वश्रेष्ठ साधन म्हणजे हे मनच तुला अर्पण करणे हे होय, म्हणून तेच मी तुला अर्पण करीत आहे १ देवा, मी होन, दुबल आहे माझी गरिबीची होय सेवा तुम्ही घ्यावी. २ तू सर्वांचेच आश्रयस्थान असल्याने तुझ्याच पायावर मी माझा सर्व जीवभाव अर्पण केला आहे. ३ माझ्या चित्ताचे मी देवा, तुझ्यासाठी आसन तयार करून मी मोठ्या प्रेमाने तुझ्या गुणांचे कीर्तन करीत आहे. ४

विवरण - ईश्वराच्या सन्निध जाण्याचा एव सोपा व अत्यंत उपयुक्त असा मार्ग तुमच्याकडील या अभ्यासात सांगितला आहे. तो म्हणजे आपले मनच परमेश्वराला अर्पण करणे, चित्ताचे आसन त्याच्यासाठी निर्माण करणे. सर्व चित्तवृत्तींच्या सहित आपले हृदय भगवताला अर्पण करण्यापासून, सर्व जीवभाव त्याच्या पायावरच ठेवण्यापासून त्याच्याशी एकरूप होण्याचा, त्याच्या जवळीकतेचा लाभ होतो. 'मयैव मन आधत्स्व मायि धृष्टि निवेदाय । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशय ' माझ्या ठिकाणी मन सर्व वृत्तींसहित अर्पण कर. तुझी बुद्धी माझ्या ठिकाणी समर्पण कर, म्हणजे तू माझ्या ध्यायी निवास करशील अशी ग्वाही भगवताची गीतेमध्ये दिलेली आहे एवदा मन अथवा सर्व वृत्तींसहित अशी बुद्धीच ईश्वराला अर्पण केल्यानंतर मग काय उरणार ? ' आग मानस ह्येक । माझ्या स्वरूपी धृष्टिक । कल्पि घाली निष्टक । धृष्टि निश्चयेसी ॥ इयं दीपो सरिसी । मनमार्जो प्रेनेसी । रिणालीतही पावसी । आतें तूं गा ' एवदा मनबुद्धी ईश्वराला अर्पण केल्यानंतर मग मी-तू भास असा उरणावच नाही असा भावार्थ ज्ञानेश्वराच्या या ओवीचा होय. दिवा पालविला की तेज सपत्ते, सूर्य मखळ्या की प्रवास सपत्ते, त्याप्रमाणेच ईश्वरास अर्पण केलेल्या मनबुद्धीबरोबरच अहंकाराची वृत्तीही तमपित होतील. म्हणूनच तुकारामबुद्धानी या साधनाला सर्वात श्रेष्ठ साधन म्हटले आहे.

१२९२ आली सलगी पायापाशीं । होइल तैसी करीन ॥ १ ॥

आणीक आम्हीं फोंडें जावें । येयें जीवे वेचलों ॥ २ ॥

अवघ्या निरोपणा भाव । हाचि ठाय उरलासे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाळीं लळे । कृपाळूवे विठ्ठले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वेचलो- खर्च झालो, अर्पण करत झालो, निरोपणा-सांगण्यासाठी, लळे-हट्ट.

अर्थ :-देवा, तुमच्या पायाशी जशी आवडेल तशी सलगी करून मी राहीन. १ आता तुला सोडून आम्ही जावे तरी कुठे ? आमचा जीव आम्ही तुझ्याच पायी अर्पण केला आहे २ देवा, आमचे सर्व मनोगत सांगण्यासाठी तुमचे एक स्थान आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कृपाळू देवा, तुम्हीच आता आमचे लाड पुण करवात. ४.

१२९३ वेहू आणि वेहूतबंधें निदावीं । इतरें बंदावीं इयानशूकरें ॥ १ ॥

येणे नावे जाला मी माझ्याचा झाडा । मोहा नांविं खोडा गर्भयास ॥ २ ॥

गृह आणि वित्त स्वदेशा विटार्ये । इतरा भेटावे इवापवसाडा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मी' हें माझे न पो दावे । येणे नावें साचे साधुजन ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीका - देहासययें-अगदी जवळचे नानवाईर, इवानपूररें-गुरी, इकरे वगैरे, साडा-रिंगेव, सोडा-अटवाव, अडवळा, वित्त-मपत्ती, इवापवसाडा-इतर जनावरे व झाडे, साचे-सरापर

अयं-स्वतःचा देह आणि आपल्या देहाची सवधित असणाऱ्या रजताच्या नात्याची, आई, बाप, बहीण, बंधू अशी नाती सर्व निष्ठ समजून याच्यापेक्षा इतर कुत्रो-गुरे यांनाच घडन करावे १ याच अवस्थेत मी व माझे या दृढरूप भावनेचा हिरोव पूर्ण होईल तो सपेल मोह, देहाची व नात्यांची असवती यांना घामुळे अटकाव येईल, किंवा मोहाच्यामुळे गर्मवासाच्या सोडपात, प्रतिघात सापडावे लागते ते सपेल २ स्वतःचे घर, सपत्ती, स्वदेश या सर्वांचा थोट मानावा, आणि इतर जनावरे व झाडेमुळे यांनामुळा जवळ करावे ३ तुकाराम महाराज म्हण-तात, मी, माझा देह, हे माझे मातेबाईक, अशी भावना आपल्या बाणीतून मुळा प्रकट होऊ नये या अवस्थेत जे असतील तेच खरेखरे सतजन होत ४

बिबरण -या एका अमंशात खऱ्याखऱ्या साधूंचे अथवा मनाचे दर्शन तुकाराम महाराज बरीत आहेत स्वतःच्या देहाचीच तेवढी आमकरी घळू नये, स्वतःचे जवळचे मातेबाई व बंधूंचे जग समजू नये मी व माझे याच्या-पलीकडे जी सुट्टी आहे तीही आपल्यानी सवधित आहे, हा भाव मनात अमू यावा वृत्ती व इकरे आणि झाडे-मुळे यांच्यातूनही एकच आत्मतत्त्व सेवून राहिले असल्याची जाणीव या साधुसताना असण जवळच्या नातेवाईकात व इतर प्राणिसृष्टीत भेद करण्याचा विचार त्यांच्या मनास गिवनही नाही याच अवस्थेवरील साधुसनाच्या पुढे मोहाची किंवा त्यामुळे निर्माण हाणाऱ्या गर्मवासाची भीती उरत नाही स्वतःचे घर व सपत्ती यांना मुळा आपण जवळ करू नये, असाही विचार सतसज्जन बरोत असतात

साधक, सतसज्जन जेव्हा देहाचा, सपत्तीचा, नात्याचा निरस्कार करितात, तेव्हा त्याचा भावार्थ मोठ्या सावधतेने समनावून घ्यावसा हवा देहाला, सपत्तीला, नात्याच्या माणसाना विंगडे व इवानपूरकराना व झाडांपुढ पाना जवळ करावे या विचाराचा अर्थ काय ? साधुसनाच्या उद्गारातून अशी वचने बारबार बाहेर पडत असतात ज्ञानेश्वरांच्या आधीचे सत्पुरुष व महानुभाव पयाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर यांनी तर बैराग्य, त्यागवृत्ती यांचे जाचारातील महत्त्व पुन पुन विवरून सांगितले आहे ' स्वदेशसंयम त्याग्य स्वप्राप्तसंयम त्याग्य सवधियांचा सदध ती विसोयत त्याग्य ॥ ' कारण इद्रियादिकांना आवडणारा विषय हा एकदा व आवडू लागला की मग त्याची सगळी मुटणे बडिंग होऊन वगते ' नावडत नावडत सेवे तेंपि आवडोनि ठाके ' मग साहित्यहि न सडे ॥ ऐसा बिलो घामुडा ' असे श्रीचक्रधरानी म्हटले आहे म्हणून या देहाची व मोहात फसविणाऱ्या आप्ताची निंदा सतजनानी केलेली दिसत

तुकारामानीमुळा देहाची, ससाराची, स्वबाधवाची निंदा केलेली दिसते इव्य आणि भाग्य याचा त्याना कटाळा होता त्याचा लग्ना उदयच वाटे फकीर पात्रो तरच ' राजदिवस हरीचे नाव वाचेत येईल असे त्याना वाटे धारीराची विठवना होवी वाटेल तेवढ्या विपत्ती येवोत पण ' राहो बित्ती नारायण ' अशी त्याची वृत्ती बनलेला होती ' पिड पोसाचें हें अधमाचें ज्ञान ' असा त्याचा विश्वास होता एका चक्रपाणीचावून आपणास जवळचे कुणीही नाहीत असे त्याना वाटे काळजी उडी येईल तेव्हा मायबाप, राजा, याकचा पाटील, सोयरेघापर कुणीही सोडविणार नाहीत त्यातून, फक्त ईश्वरच साहाय्य येता ' हो कां पुत्र पत्नी बंधू । त्यांचा तोडावा सबंध ' अस त्यानी सांगितले आहे ' जेणे घडे नारायणी अतराय । होत भायबाप बर्जावीं तीं ' असा त्याचा आग्रह आहे ' देवाच्या सख्यत्वासाठी ' जिवज्जासाठी तुदी पाडाव्यात असे समय रामदासाना म्हटले आहे

शरीरसांध्य, इद्रियादिव वृत्तीचा मोह याच्या माहात सापडून आयुष्य व्यर्थ जाऊ नये म्हणून सतानी अतिरेकाने देहाचे, आप्तवर्गीयांचे वगण केले असले तरी त्यालाही दुसरी बाजू आहे सव घर्मीचे आद्य साधन शरीर हेच आहे याचाही विस्तर सताना नाही शरीराचे लाड करू नयव केवळ त्याच विलासात राहू नये, यासाठी ते अतिरेकाने

बोलतात पण शरीर तरी कुणाच्या सत्तेवर चालने ? शोबती असलेला आप्तवग कुणाच्या रूपाने नटला आहे ? असेही प्रश्न त्यांनी उपस्थित केले आहेत जर अहंकार संपला, पूण वैराग्याची वृत्ती अगो वाणून राहिली, तर 'सकळ शरीर चिंतामणी' असाही अनुभव तुकोबांनी सांगितला आहे 'शरीर दुःखाचे कोठार । शरीर रोपाचे भांडार' हे जितके खरे, तितकेच 'शरीर उत्तम घागले । शरीर सुखाचे घोसुले । शरीरें साध्य होय केले । शरीरें साधले परब्रह्म' असाही अनुभव तुकोबांना आलेला होता मग शरीर किंवा देह याचे स्वरूप नमूने काय आहे ? 'इहलोकाचा हा देह । देव इच्छिताती पाहे' अशा इच्छेचा हेतू कायता ? तुकोबांनी निर्णय देताना म्हटले आहे, 'शरीर धोखटें ना चाग । तुका म्हणे वेग करीं हरि मजनीं' शरीर कशाच्या नादात आहे यावर सब अवलंबून आहे

ईश्वरमजनी लागलेल्या देहाचा गौरवही साधुसतानी केलेला आहे 'देहा ऐसे गोमटे । पृथ्वीमाजो नाही कोडे ।' अन् म्हणून एकनाथानी त्यागलीच वजावले आहे, 'देहा ऐसे धोखटे, पाहता न भेदे त्रिलोकीं' यामुळे साधकाची पचाइतच होत कारण शरीरास 'धोखटे म्हणोनिया पायावे । तें भोससुखासीं नागवावे' बरे, या शरीराचा भोग घ्यावा तरी अडचणच कारण 'हे का गोमटे म्हणून भोगावे । तें अवश्य जावे मरकासीं' म्हणून या पेचातून सुटका करण्यासाठी एकनाथांनी निर्णय देताना म्हटले आहे, 'तरी हें व्यापावे ना भोगावे । मध्यमागें विभागावे । आत्म-साधनीं राजावे । निजस्वभावे हितालायीं ।' सारास आत्मसाधनेत लावलेला देह हा श्रेष्ठच होय, यात सशय नाही या देहाची विटवना सताच्या दृष्टीत नसते केवळ बाह्य सुखात रमणारा देह व त्याच्या सप्रक्षित असलेले आप्तवर्ग यांच्याविषयीची सावधानी या अमगात तुकोबांनी वर्णन केली आहे

१२९४ देवाचिपे नाया घालुनिया भार । साडीं फळिवर ओवाळुनि ॥ १ ॥

नायिला हा छंद अभिमान अर्था । निमित्ताचे वेर्षीं सारीं ओर्षीं ॥ २ ॥

कढणावचनीं लाहो एकसरें । नेदावे दुसरे आड येऊ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे साडीं लटिवयाचा सग । आजव तो मग प्रगटेल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टोपा-साडी-तोडावा, ओवाळून टाकावा, कलेवर-देह, नायिला-खोटा, वूया, सारी-दूर वर, लाही-प्राप्त करून घे, नेदावे-येऊ देऊ नये

अर्थ-देवाच्या माग्यावर आपला सर्व भार घालून त्याच्यावरून स्वतःचा देह ओवाळून टाकावा १ देह म्हणजेच मी हा वूया अभिमान खोटा आहे, तो या निमित्ताने मू स्वरेने दूर कर त्याचे ओसे काढून टाक, २ कढणापूर्ण वचनानी एकसारखी आठवण त्या परमेश्वराची करावी त्याशिवाय दुसरे काहीही आपल्या हृदयात येऊ देऊ नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या देहाचा थ इद्रियवृत्तीचा, खोट्या गोष्टींचा सग तोडून घावा तर तुमच्या हृदयात ईश्वरमेतीचा आनंद प्रकट होईल ४

१२९५ देह नव्हे मी हे सरे । उरला उरे विठ्ठल ॥ १ ॥

म्हणऊनि लाहो करा । काळ सारा चित्तनें ॥ २ ॥

पाळणाची नाही चिंता । ठाव रिता देवाचा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जीवासाठी । देव पोटी पडेल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टोपा-लाहो-लाभ, पाळणाची-पालनाची, ठाव-स्थान, रिता-रिकामा

अर्थ-मी म्हणजे देहच, असा अहंकार संपल्यानंतर जीवाची खी उरलेली अवस्था ती केवळ विठ्ठलस्वरूप असेल १ म्हणून त्याचे स्मरण करून त्याचा लाभ वरून घ्या त्याच्याच चिंतनात तुमचा काळ जाऊ द्या २ आपले पालनपोषण कसे होईल, याची चिंताच करू नका कारण देवाच्या अस्तित्वाखेरीज एकही स्थान नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा समपण घुडीच्या जीवासाठी देव त्याच्या हृदयातच प्रकट होऊन राहील ४

१२९६ पुण्य मी सांगो कितो । धर्म नीती सगळी ॥ १ ॥
 अथधियाचा एक ठाव । शुद्ध भाव विठ्ठलीं ॥ २ ॥
 क्षराक्षराचा भाग । करा लाग पढरीये ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आगमोंचे । मयिलें साचे नवनीत ॥ ४ ॥

गव्यायें व टीपा-पुण्य-निरनिराळी, ठाव-रहस्य, तात्पर्य, क्षराक्षराचा-नागवत व शास्त्रत पाचा, लाग
 लाभ, आगमोंचें-वदगात्राचे, मयिले-धुमळून वाडलेले, नवनीत-आगो, सार

अथ-आता सर्वांना येववेगळी अर्ती धर्मनीतीची तत्वे मी सांगू तरी कशी व किती ? १ सव नीतिधर्मवि
 एवच तात्पर्य असे की, श्रोविठ्ठलाच्या दिशांनी शुद्ध भाव देवाचा २ नागवत व शास्त्रत आग दोही प्रकारच्या
 सुप्रीत सामावून घेणारा हा श्रोविठ्ठल पढरीस आहे, त्याचा लाभ सर्वांनी करून घ्यावा ३ तुकाराम महाराज
 म्हणतात, सव वेदांचे व शास्त्राचे धुमळून काढलेले सार हेच एक आहे ४

१२९७ पुण्यविकारा तें मातेचे गमन । भाडी ऐसे घन मिटाळ तो ॥ १ ॥
 आत्महृत्या हा विपयाचा लोभो । म्हणावे तें नामो करवी दड ॥ २ ॥
 नागवला अल्प लोभाचिये साटों । घेऊनि काचयटि परिस दिला ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हात झाडिले परयीं । अम तोचि पोयीं वेठी केली ॥ ४ ॥

गव्यायें व टीपा-पुण्यविकार-पुण्याची विक्री, भाडी-कुत्रापणा वरून मिळविलेले द्रव्य आत्महृत्या-
 आत्मघातकी स्वतः की हत्या करणारा नामो-मिळू नवी, काचयटि-काच, हात झाडिले-परलावात, स्वर्गात पुण्य
 खच केले वेठी-मुजरीस असल्याप्रमाणेच

अर्थ-कोणत्याही पुण्याचे विक्री करणे हे मातेशी गमन केल्याप्रमाणे धातक आहे त्यापासून मिळणारे घन
 व सुखविलास वाईट मार्गांनी मिळविलेल्या इत्यासारखे आहे १ जो इद्रियमुखाचा व विषयाचा लोभो आहे तो
 स्वतःची हत्या करणाराच समजावा त्याला मिळू नव असे म्हणणारा दडाव्या गिःसेस पात्र होतो २ अल्पकालीन
 सुखाच्या लोभासाठी पुण्याचा विक्रय करणाऱ्यांना परिस देऊन काच घेणाऱ्याप्रमाणेच लुबाडले जाते ३ तुकाराम
 महाराज म्हणतात, हे लोभो श्रोत्रीय पुण्य खच करण्यासाठी स्वर्गास जातात व तेथे पुण्य संपवून हान झाल्यात, पण
 याचे पुण्य मात्र संपते त्याचे हे अम देवळ वेठीस धरलेल्या मजुराप्रमाणेच असतात ४

विवरण-ईश्वराकड न जाता सवाम अस यथागत वरून स्वगातात सुखभोग भोगाच्या श्रोत्रीयाच्यावर
 या अग्रगत्या येव आहे यथागमादी नर्म करून हे दाखित पुण्य मिळवताना, पण ते पुण्याची विक्री करून स्वगातील
 सुखाचे भाग इच्छितात पण त्याची अखरची गती मात्र गोचरीय अमन भगवद्गोचरीय नवऱ्या अध्यायातील विसाव्या
 श्लोकात यत्कम करणाऱ्या श्रोत्रियाचे वपन आरु आहे 'नैविद्या मां सोमपा पुनःपाप यत्परिहृता स्वर्गनि प्रापयते ।
 ते पुण्यमासाद्य मुर्दोन्नतकम अन्तति विष्णोर्दिव देव भोगान्- मागसाच्या सवनात पवित्र बनले व तीन वेदांचे
 अध्ययन करणारे हे कमठ दीप्तिजनक प्रकारची यथागमादी नर्म करतात व स्वयमुखाची इच्छा धरतात त्या इच्छा-
 नुसार ते इद्रलोकाम गाळून तथ देवाना अनुष्ण असे दिव्य भोग घेतात - पण हा त्यांनी आपल्या पुण्याचा एक प्रकारे
 विक्रीच केली अमन त्यामळ त्यांना त्याच फळहा तसेच मिळत 'ते त भुवऱ्या स्वर्गलोक विनाल क्षीण पुण्य भय
 लोभ विनाति । एव प्रवीधमनुप्रपन्ना यथागत वरुणामात्मते ह कमठ अत यागिक स्वगात अमयादि आग सुखाचा
 भोग घेतात आणि ज्याच्या आधारावर त्यांना हे भाग मिळतात ते पुण्य तथ आत्मावर त परत माणारे मत्पुत्रोत्री
 यतात केवळ उपभोगाचाच इच्छा धारण करणारे हे द्रोक्षित स्वगाच्या खपाच करतात त्यांना ईश्वराची प्राप्ती होत
 नाही ईश्वरास वधळून वधळ स्वयमुखाची इच्छा धरणाऱ्या व अग प्रकारे पुण्याची विक्री करणाऱ्या मानिकाच्या
 बद्दल श्रीमानस्वर्गानी फार प्रखर आपत लिहिले आहे

हे दीक्षित खरे म्हणजे स्वतःच यज्ञाचे स्वरूप असतात पण त्यांनी 'पुण्यचिनि मायें पाप । जोडिलें देखें । कारण ते शेकडो यज्ञयाग करून ईश्वराला चुरकपून स्वर्गाची वाट घरतात कल्पतरूच्या छायेत वगून शोळीला गाठ देण्यासारखेच हे आहे ज्ञानेश्वरांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे—'म्हणोनि भजवीण पाविजे स्वर्ग । तो अज्ञानाचा पुण्यमार्ग ।' या पुण्यमार्गास पुण्यसुद्धा म्हणू नये असे त्यांना वाटते 'आणि मज्झिमाजी असता । जेणे मीं बुद्दावे पाडुमुता । तें पुण्य ऐसे म्हणता । जोमन नुटे काई ?' पुण्याची विनी करून स्वर्गात हे दीक्षित कोणते सुख प्राप्त करून घेतात ? ते अमरत्वाच्या तिहासनावर क्षणभरच बसतात ऐरावताचे वाहेन त्यांना प्राप्त होते राजधानी भमरावतीत त्यांना राहायला मिळते महासिद्धीची भाडारे तेथे खुली बसतात अमृताची बोअरे मोकळी असतात वामघेनुची झिल्लारे तेथे असतात तेथे सर्व देव सेवेस तत्पर असतात गर्भवं बाणी गातात, रत्ना नृत्य करीत असते उर्वशीसारख्या विलासी स्त्रीची सोबत तेथे असते, जोपर्यंत पुण्याचा साठा गाठीसो आहे, जोपर्यंत हे भोग सुखाचे वाटतात पण मन पुण्य क्षीण झाल्याबरोबर माझ दीक्षिताचा मोहरा पृथ्वीलाकडे वळतो दीक्षिताच्या या लाजिरवाण्या जिण्यासबधी श्रीज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे, 'जैरा वेश्याभोगी कयडा बेंचे । मग वारही चेष्ट नये तियेचे । तैसे लाजिरवाणे दीक्षिताचे । काय सांगो ?' स्वप्नात मुद्राचा साठा सापडायला व जागेपणी तो नाहीसा व्हावा, 'तैसे स्वर्गसुख जाण्यावे वेदहाचे'

पुण्याची विनी स्वर्गलोकी अशी माटणाऱ्या दीक्षिताच्या लाचार जिण्याचे वर्णन केल्यावर भगवद्गीतेने मग यथार्थ अना मार्गही सांगितला आहे इतर सर्व गोष्टींचा त्याग करून मला जे भजतात, त्याचा सर्व योगक्षेम मी वाळवितो, अशी त्याही पद्धत्याच श्लोकात भगवतांनी दिली आहे 'ऐसे अनन्यगतिके चित्तें । जितित साते मातें । जे उपासितो तपोतें । मोषि सेवीं' मी त्याची जपणूक करतो अशी त्याही गये आहे

१२९८ अतरंवि ध्यान । मुख्य या नांवे पूजन ॥ १ ॥

उपाधि ते अवघें पाप । गोड' निरसतां संकल्प ॥ २ ॥

आज्ञा पाळावी हा धर्म । जाणते हो जाणा वरम ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वृत्ति । अबिड हे सहज स्थिति ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—अतरंवि—अत वरणपूर्वक, उपाधी—इतर माग, निरसता—नाश केल्यावर

अर्थ—अत करणपूर्वक भगवताचे ध्यान करणे हीच तर त्याची खरी पूजा आहे १ याक्षेरीज सर्व प्रकारच्या उपाधी पापमय असल्याने त्याचा निचा त्यांच्या संकल्पाचा नाश करणे हे घागले आहे २ अहो जाणते हो, ही आज्ञा पाळणे हाच धर्म असल्याचे वरम तुम्ही ओळखून असाले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी सहजस्थिती प्राप्त होणे, हीच खरी अवीड अशी अवस्था आहे ४

१२९९ मूळ करणें सता । नाहीं मिळत उचिता ॥ १ ॥

घडे कासयाने सेवा । सांग ब्रह्मांडाच्या जीवा ॥ २ ॥

सागर सागरी । सामावेसी फेची थोरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भावे । झरण हाणविता वरवें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—मूळ—आम्रण, प्रमुख, सामावेसी—एकरूप हाणे

अर्थ—सन्मानाने सत्तांना आम्रण घावे तर उचित अथवा योग्य अशा सत्तांची भेट होत नाही जिवा सर्व घटावर जगाच्या व्ययहारास प्रमुख कारण अशी जी एक चैतन्यमत्ता आहे, तिच्याशी उचित अशा प्रकारचा व्ययहार होत नाही १ म्हणून हे ब्रह्मांडीच्या जीवा, तुम्ही सेवा वसा रीतीने होईल, करता येईल ते सांगा ना २ एका सागरास दुसरा सागर एकरूप कडून घेईल एवढा मोठा सागर आहे तरी कुठ ? आणि एकरूप झाले तरी त्यांच्यात

सेवेची थोरली कशी उरणार ? ३ सुभाराम महाराज म्हणतात, म्हणून देवा, मुन्नांग मक्त म्हणून धारण आहे, असे म्हणत राहाने हेच चांगले ४

१३०० वरयो नामावळी । तुसी महादोषां होळी ॥ १ ॥
जाले आम्हासो जीवन । धणीवरि हें सेवन ॥ २ ॥
सोपें आणि गोड । किती अमृता ही याड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अच्युता । आमचा वरूपत दाता ॥ ४ ॥

गव्दाय व दीपा -नामावळी-तमवृत्त, श्रीहरीविठ्ठल असा नामस्मरण, धनी-नृप्ती, याड-थोर.

अय -देवा, रामवृत्त अयवा श्रीहरीविठ्ठल असे तुसी नामावळीच चांगली असून तिच्या योगाने महापात काचे दोर जळून जातात १ आमचे जीवन तोच झाले असून तिचे सेवन आमची सुप्ती होईपर्यंत आम्ही वरू २ धारण तो अतिशय सोपी आणि गोड असून अमृतापेक्षाही थोर आहे ३ सुभाराम महाराज म्हणतात, हे अच्युता, तू वरूपतरुप्रमाणे आमचा हवे तें देणारा बाता आहेस ४

१३०१ तुपाकाळीं उदके भेटो । पडे मिठो आवडोची ॥ १ ॥
ऐसिपाचा हो फा सग । जिवलग सताचा ॥ २ ॥
मिष्टान्नाचा योग चुके । म्हणता चुबे पुरेसे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माते बाळा । बळवळा भेटोचा ॥ ४ ॥

गव्दाय व दीपा -तुपाकाळीं-तहान अगली असताना

अय -अतिशय तहान लागलेली असताना पाण्याची भेट तात्कावर त्याचे सेवन मोठ्या आवडीने आपण करतो १ जिवलग सताची सगत अगाधप्रतीत होत असते २ अतिशय भूक लागलेल्यास मिष्टान्नाची प्राप्ती पुरे पुरे म्हणपर्यंत झाली तर ती प्रियच आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आईच्या व मुलाच्या भेटीत जो बळवळा आहे तोच सताच्या भेटीत आम्हांस वाटतो ४

१३०२ कुचराचे श्रवण । गुणदोषावरि मन ॥ १ ॥
असोनिया नसे कये । मूर्ख अभाष्य तें तेयें ॥ २ ॥
निरर्थक कारणी । कान डोळे वेची वाणी ॥ ३ ॥
पापाचे सागाती । तोडीं ओढाळाचे माती ॥ ४ ॥
हिताचिया नावे । दोस पडिले देहमावें ॥ ५ ॥
फजीत कळनि सार्डे । तुका करी बोडाबोडी ॥ ६ ॥

गव्दाय व दीपा -कुचर-अगचोर वपटी बोडाबोडी फजिती

अय -व्या चालली असताना अगचोर किंवा वपटी थोता असतो त्याचे सारे लक्ष वस्त्याच्या गुणदोषा वर अधिक असते १ असा हा अमागी व मूर्ख थोता असून नसल्यासारखाच तेथे समजावा २ तो आपले कान डोळे आणि आपली वाचा यांचा उपयोग निरर्थक असा इतर व्यावहारिक गोष्टींसाठीच करीत असतो ३ पापाच्याच सगतीत असलेल्या अशा या ओढाळा श्रुत्याच्या तोंडात वपटी मातीच पडते त्याला काही लाभ होत नाही ४ देहमाव त्याचा नहमी जाणत असल्याने आरमहिताच्या बुद्धीने त्याचे आपुल्य कुकटच चाललेले असते ५ असा या वस्त्याची चांगली हजामत करून आम्ही त्यास फजीत करू, असे तुकाराम महाराज म्हणतात ६

१३०३ जग तरि आम्हां देव । परि हे निदितो स्वभाव ॥ १ ॥
येतो हिताचा कळवळा । पडतो हातीं म्हुन काळा ॥ २ ॥
नाहीं कोणी सखा । आम्हां निपराय पारिखा ॥ ३ ॥
उपक्रमें वदे । तुका वर्मासी तें भेदे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - म्हुन-म्हणून, काळा-यमाच्या, निपराय-दुष्ट, नीय, पारिखा-परका, दुसरा, उपक्रमे-सरळ मार्गाने, वर्म-दोष.

अर्थ-तसे पाहिले तर सर्व जग हे आम्हांस देवाप्रमाणेच आहे. पण आमचा स्वभाव असा की, जे माईट आहे त्याची आम्ही निंदाच करतो ? कारण हे माईट लोक यमाच्या मुळात जात असल्याने त्यांच्या हिताविषयी आमच्या मनात कळवळा निर्माण होतो. २ कुणी आमचा जिवलग मित्र नाही, की कुणी नीच आमच्या दृष्टीने परका नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही नेहमी सरळ मार्गानेच बोलत असतो, पण जेचे आम्हांस दोष दिसून त्याचा मात्र आम्ही भेद करू. ४

१३०४ सोपें धर्म आम्हां सांगितलें संतो । टाळ विडो हातीं घेऊनि नाचा ॥ १ ॥
समाधीचें सुख सांडा ओवाळून । ऐसैं हें कीर्तन अक्षरस ॥ २ ॥
पुढती घडे चढतें सेवन आगळें । भक्तिभाग्यबळें निर्मरता ॥ ३ ॥
उपजोंवि नये संदेह चित्तासी । मुक्ति चारी दासी हरिदासांच्या ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मन पावोन विभ्रंती । त्रिविध नासती साय क्षणें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - धर्म-रहस्य, निर्मरता-निष्काळजीपणाची अवस्था

अर्थ-या संतांनी आम्हांस ईश्वरप्राप्तीचे एक सोपे रहस्य सांगितले आहे, ते असे की, हातात टाळ, धोणा घेऊन भीहरीचे नाच घ्यावे व भाषत राहावे. हाच सोपा मार्ग आहे ? अशा या कीर्तनात भक्तिप्रेमाचा जो बहुरस निर्माण होतो, त्याच्यावरून समाधीचे सुख ओवाळून टाकावे एवढी त्याची योग्यता आहे २ पुढे पुढे तर या भक्ति-प्रेमाच्या अधिक सेवनाने, या भक्तीच्या भाग्यबळामुळे एक निराळ्याच प्रकारची निश्चित अशी अवस्था प्राप्त होते. ३ या भक्तिप्रेमाच्या अवस्थेत मनात कसल्याही प्रकारचा संदेह निर्माण होत नाही. कारण सलोकता समीपता इत्यादी चारही भुक्ती कीर्तन करणाऱ्या हरिदासांच्या दासी होऊन राहिलेल्या असतात. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, संत-प्रणीत या नामसंकीर्तनाच्या मार्गानेच मनास पूर्ण विपत्ती मिळते. एवढा सणात त्रिविध तापांचा नाश होतो ५

विवरण - भागवत संप्रदायात यज्ञयाग, योगसमाधी, वर्मकांड याच्यापेक्षा कीर्तनाला, नामस्मरणाला महत्त्व अधिक आहे. सर्वसामान्य अशा बहुसंख्य लोकांना हाच एक सुलभ मार्ग सतानी सांगितला आहे नाम-संकीर्तन साधन पं सोपें । जळतील पावें जन्मातरे ' जगा उपदेश तुकाराम महाराजांचा आहे यज्ञयागादी त्रियानाड न करता, वैराग्य बघ्ट देऊन समाधी न लावता एवाच ठिकाणी वसून त्याची प्रायश्चा करावी, 'रामकृष्ण हरी विठ्ठल केसावा । मत्र हा जपावा सर्वकाळ ' हेच वर्म अतिनाय सोपे व सर्वोपा सुलभ असे तुकारामांनी सांगितले आहे

अव्यक्ताची, निराकाराची निर्गुणाची उपासना थोड्या म्हरी या मार्गानेही ईश्वराचीच प्राप्ती होते हेही तरे. पण हा मार्ग अतिनाय बघ्टाचा, त्रस्ताचा, म्हणून सर्वसामान्य लोकांना अवघड वाटणारा गीनेच्या वाराच्या अप्यायामाधील पाचव्या श्लोकात स्पष्टपणे म्हटले आहे, 'बलेशीर्घिचरस्तेषाम् भाग्यवतासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिदुःखं वेहवाद्भिरवाप्यते ' अव्यक्ताच्या उपासनेत ज्याचे चित्त मग्न झाले आहे त्याला सगुणोपासकांपेक्षा बघ्ट अधिपच भोगाचे लागतात देहधारी प्राण्यांना अव्यक्त तत्त्वाची प्राप्ती मोठ्या त्रामाने होते. या श्लोकावर भाष्य करताना श्रीमानेश्वरानी स्पष्टपणे इशारा दिला आहे की, 'म्हणेवि योगाधिपा वाटा । जे निगाले या सुमदा । तयां तु साक्षाधि शेत वाटा । भागा आला ।'

यासाठी सर्वांना महज मुलभ वाटेल असे नामस्मरणाचे व हृदयीतवाचे साधन सतानी प्रचाराने आपून सर्वांना मार्ग दाखविला या कीर्तनमुखापुढे समाधीने निवा अश्रुनाच्या प्राप्तीचे सुख फिके असते रिटोसिंदी या दासी होऊन येथे राहतात, असाच भावार्थ सताच्या उपदेशाचा आहे 'साधावया स्वल्पसिद्धी । सिद्ध साधक समाधी । चंसीनि ध्यानस्थ मुढी । परि तो हरी न सापडे ॥ धन्य धन्य वेंणवसण । अष्टद तेथें पांढुरग । कीर्तनीं नाचतसे अमण । असड काळ सधदा ' असे नामदेवानी म्हटले आहे ' कीर्तनें सिद्धि, कीर्तनें सिद्धि । कीर्तनें निरसे आधिप्याधो ' असे एकनाथानी म्हटले आहे या नामसकीर्तनाचे माहात्म्य केवडे आहे ? तुकीवानीच एका अभंगात म्हटले आहे, ' घोडवीन साळ घसुनाग्याहाती । मुक्ता आत्मस्थिती साडवीन । '

अगा प्रचारे समाधिसुवासही महत्त्व देणारे नामकीर्तनाचे सोपे, साधे व मुलभ साधन सतानी निर्माण करून लावप्रिय बेल देवाला असा भस्तिमय कीर्तनाची गोडी विशेष अमते याच मुग्धासाठी तो बंधुछाहून घावत येतो 'नवल बंधुठीच नसे । तो कीर्तनीं नाचतसे', 'कीर्तनाचे धोर मुख । यदुनायक उभा असें', 'देवासीं प्रिय होय कीर्तन । नाचे येऊन आनदे', 'कीर्तनें तोपे अघोसज' असा मापेत देवास कीर्तन किती प्रिय आहे त श्रीएकनाथ महाराजानी सांगितले आहे या कलियुगामधील हेच सर्व-श्रेष्ठ असे साधन आहे ' कीर्तन श्रेष्ठ कलियुगीं सेवा । तरले पातरां ते देया ' असा महिमा एकनाथानी गायिला आहे

१३०५ गंगा न देखे विटाळ । तेंचि राजणीं ही जळ ॥ १ ॥
अल्पमहदा नव्हे सरी । विटाळ तो भेद धरी ॥ २ ॥
काय छडिली भूमिका । वर्णा पापरिका लोकां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अगोविण । बीजे वेगळीं तों भिन्न ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—महदा—मोठे, पापरिका—पापरीच्या

अर्थ—गंगेच्या प्रवाहास विटाळ नाही, पण तेच पाणी जर लहानसा राजणात घातले व त्यास ओवळपाने स्पर्श केला तर मात्र ते विटाळत १ याचप्रमाणे अवरी घोडे व फार मोठे याना एकाच स्वरूपाचे मानणें बरोबर नाही त्याच्या त्याच्या या लहानमोठ्या रूपामुळेच विटाळाचा भेद निर्माण होतो २ सब वगचि व जातांचि लोक पुष्कीला पापरीच्या रूपाने भापून तिच्यावर वावरतात म्हणून काय ती कधी भेद करीत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अगोपात्पून बीज वेगळे आहे तोपर्यंतच ते भिन्न असते आनीशी सबध आल्यावर भग मात्र त्याचा दोष जातो लहानाचा मोठ्याशी संपर्क आला की दोष कमी होतो असा भावार्थ ४

१३०६ देवावरिल भार । काढू नये काहीं पर ॥ १ ॥
तानमुके आठवण । घडे तें बरें चित्तन ॥ २ ॥
देखावी निश्चिती । तेचि अतर श्रीपती ॥ ३ ॥
वंभव सकळ । तुका मानिती विटाळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—पर—सबध असलेला, निश्चिती—चित्तन न केल्याने

अर्थ—देवावर असलेला आपला भार काढू नये कारण तो सबध मूळचाच असलेला आहे १ तहान, भूक यांच्या वेळी त्याची आठवण होते, हे एक चांगलेच चित्तन घडते त्याचे २ देवासबधी कसलेही चित्तन न केल्यामुळे त्या श्रीपतीत अतर पडते, तो दुरावतो ३ म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, साच्या दाह्य वंभवाचा भी विटाळ मानतो ४

१३०७ 'धुंकोनियां मान । दंभ करितों कीर्तन ॥ १ ॥
जालों उदासीन देहीं । एकाविण चाड नाही ॥ २ ॥
अर्थ अनर्थ सारिला । करून ठेविला पारिला ॥ ३ ॥
उपाधिवेगळा । तुका राहिला सोवळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-एकावाचून-एवा ईश्वरावाचून, अर्थ-पैसा, अनर्थासारिला-सकटाप्रमाणे, पारिला-दूर.

अर्थ:-मान, सन्मान, दंभ अशा वृत्ती शुकून टाकून आम्ही कीर्तन करीत असतो. १ मी देहाविषयी संपूर्ण उदासीन झालो आहून त्या एका ईश्वरावाचून मला दुसऱ्या कोणाचीच पर्वा नाही. २ ग्रंथ अपवा पैसा पास सक-टाप्रमाणे मानून त्याला दूरच ठेविले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी सर्व उपाधींपासून वेगळा व सोवळा असाच राहिलो आहे. ४

१३०८ काय ह्याचे ध्यावें । नित्य नित्य कोणे गावें ॥ १ ॥
केले हरिकथेने वाज । अंतरोनी जाते निज ॥ २ ॥
काम संसार । अंतरीं हे करकर ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हेड । ऐसे मानिती ते लंड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा -वाज-ध्वज, गीत-शोष, करकर-वटकट, हेड-पगू, लंड-ठव, फसविणारे.

अर्थ:-कित्येक बुद्धीन म्हणत असतात, या देवाचे काय ध्यावे ? याचा विश्वास तरी कसा घरावा ? आणि रोज रोज घाला किती गावे ? १ या हरिकथेनेच आमचे आयुष्य ध्येय केले. आमची झोप मान ध्येय नाहीशी होते. २ या कीर्तनाच्या कटकटीमुळे सुखभोग व सत्सारातील कामधंदा यांना मान अंतर पडते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे असे मानगारे लोक पगू असून फसविणारे लंड असतात. ४

१३०९ यदे साधत्वेसी वाणी । नारायणीं मिथित ॥ १ ॥
न लगे कांहीं चाचपावे । जस्तों भावें पेरीत ॥ २ ॥
भांडार त्या दातियाचें । मी कंचें ये ठापीं ॥ ३ ॥
सादावीत गेला तुका । येयें एकाएकीं तो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साक्षात्वेसी-अनुभवाने, श्रवणाने, पेरीत-उपदेश करीत, सादावीत-सावध करीत.

अर्थ:-माझी वाणी ईश्वराच्या अनुभवाने वा नारायणाच्या कृपेने मिथित अशी आहे. १ त्यामुळे चाचपत जाण्याचे अथवा मीती घालण्याचे कुणास कारण नाही. मी शक्तीचा साधारण पेरीत झाललो आहे. २ हे सर्व वैभव त्या दात्या ईश्वराचे असून, मी या ठिकाणी दुरा आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी जरी एवढा असलो तरी सर्व लोकांना सावध करीत झाललो आहे. ४

विवरण-तुकाराम महाराजांना आपल्या वाणीविषयी व वर्तुत्वाविषयी जी ध्यायं जाणीव होती, ती या अभंगात प्रकट झाली आहे. आपली वाणी व आपले कार्य हे ईश्वराच्या कृपेने मिथित आहे. आपण धादू असूनही वेबळ त्या परमेश्वराच्या कृपेने बलवान झालो आहोत असा भाव त्यांनी अनेक अभंगातून व्यक्त केला आहे. आपण जे बोलतो ते आपले बोलणे नसून त्यापाठीमागे श्रीविठ्ठलाची प्रेरणा आहे. विठ्ठलच आपल्या मुखातून बोलत आहे, असे त्यांनी बारवार सांगितले आहे. 'नव्हती माझे बोल बोलें वोडुरण', 'बोलवती देव भज', 'आपुनि घा बळें नाहीं मीं बोलत' असा वचनानून तुंबोदानी आपली वाणी 'नारायणीं मिथित' बसो आहे ते दर्शविले आहे. त्या

दात्याचे भाडारच आपण रुंदीत आहोत, हा भावही अनेक ठिकाणी त्यांनी प्रकट केला आहे. घग्याचे भाडार फोडून आपण फक्त हमालाचे वाम करीत आहोत, असे एका अभंगात बुवा म्हणतात। दिसतात

१३१० ऐसी जिव्हा निकी । विठ्ठल विठ्ठल कां न घोकी ॥ १ ॥

जेणें पायिजे उद्धार । तेयें राखावे अतर ॥ २ ॥

गुपीनि चावटी । तेयें कोणा' लामें भेटी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कळा । देवायिण अमगळा ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - निकी-वागली, अतर-अत वरण, गुपीनि-चोडून, कळा-नला

अर्थ - आपली जोम इतकी घांगली असून ती विठ्ठल विठ्ठल असे नाम कां घोकीत नाही ? १ जेवून आपला उद्धार होतो तेथे आपले अत वरण समर्पित करावे लागते २ उगाच चावटपणाच्या बोलण्याने कोणता लाम होणार आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एका ईश्वराच्या संगतीशिवाय सर्व कला अमगळच समजाव्यात ४

१३११ साजे अळकार । तरि भोगिता भरतार ॥ १ ॥

व्यभिचारा टाकमटिका । उपहास होती लोका ॥ २ ॥

भूरत्वाची वाणी । रूप मिरवे मडणी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जिणे । क्षतीविण लाजिरवारें ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - साजे-शोभून दिसतो, अळकार-दागिना, टाकमटिका-पाटमाट, मडणी-शोभायमान अवस्थेत

अर्थ -जर भरतार अनुल राहून उपभोग घेत असेल तरच स्त्रीचा दागिना शोभून दिसतो १ नाही तर व्यभिचारी स्त्रीने कितीही पाटमाट केला तरी त्याचा सवत्र उपहासच होतो २ भूरत्वाच्या बोलण्यास शोभणारे रूपही सुशोभित असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शक्तिसामर्थ्यावून जीवन जगणे लाजिरवारें आहे ४

१३१२ मानामान किती । तुझ्या क्षुल्लका सपत्ती ॥ १ ॥

जा रे चाळवीं बापुडीं । कोणी धरिती तों मोडी ॥ २ ॥

रिद्धिसिद्धी देसी । आह्मीं चुमळें नव्हो तेंसीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ठका । ऐसे नागविले लोका ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - मानामान-मान आणि अनमान, चुमळें-आधाळमूत, हाचरे

अर्थ -मान किंवा अपमान ही तुझ्यापुढे किती क्षुल्लक जशी सपत्ती आहे १ जे इद्रियाधीन असतील, त्याच्यापुढे त्या चाळीव, आमच्या सारख्यांना त्यात कु ली मोडी ? २ तू रिद्धीसिद्धीचे दान देशीस, पण त्याचा स्वीकार करण्याइतके आम्ही आधाळमूत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ठका, अरे, तू किती लोकाना या मानापमानामुळे आणि रिद्धीसिद्धीच्यामुळे फसवशील ? ४

१३१३ पाहातोसी काय । आता प्रदें करी पाय ॥ १ ॥

वरि ठेवू दे मस्तक । ठली जोडनि हस्तक ॥ २ ॥

वरवे करीं सम । नको भगों देऊ प्रेम ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चला । पुढती सामोरे विठठला ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा- ठेलों-उमा राहिलो सम-सारखे.

अर्थ :- देवा, आता काय पाहातोस ? तुझे पाप पुढे कर ना. १ या तुझ्या पायांवर मला मस्तक ठेवू दे. मी हात जोडून उभा आहे २ तुझे पाप घाबले एकसारखे असू दे त्यांच्याविषयी माझ्या मनात जे प्रेम आहे त्याचा मंग करू देऊ नकोस. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठला, चला माझ्यासमोर या ना. किंवा चला आपण सारेजण त्या विठ्ठलाच्या सामोरे जाऊ ४

१३१४ भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास । गेले आशापाश निवारुनि ॥ १ ॥

विषय तो त्यांचा जाला नारायण । नाबडे धन जन माता पिता ॥ २ ॥

निर्वाणी गोविंद असे मागेपुढे । कांहींच सांकडे पडो नेंदी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सत्य कर्मा व्हावें साह्ये । घातलिया भंये नर्का जाणें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- निर्वाणी- सकटप्रसंगी, सांकडे- सकट, सत्यकर्मा- चांगल्या कार्यासाठी.

अर्थ :-जे देहमावाविषयी उदास झाले आहेत व ज्याचे आशापाश नष्ट झाले आहेत, त्यांनाच ईश्वराचे भक्त समजावे १ त्यांना नारायण हाच एक विषय झालेला असून धन, लोक, माता, पिता असा लौकिक आश्रय-मात्ता होतो. २ अशा भक्तांच्या सकटप्रसंगी त्यांना सामाळणारा गोविंद त्यांच्या मागेपुढे उभा असतो तो त्यांना काहीच संकटे पडू देत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चांगल्या कार्याला सर्वांनी साह्य करावे; याविषयी कुणी भय घालेल तर तो नर्कासच जाईल. ४

१३१५ तोच हीं धुल्लकें सखीं सहोदरें । नाहीं विश्वंभरें धोळखी तों ॥ १ ॥

नारायण विश्वंभर विश्वपिता । प्रमाण तो होतां सकळ मिथ्या ॥ २ ॥

रवि नुगवें तों दीपिकांचें काज । प्रकाशें तें तेज सहज लोपे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देहसंबंध संचितें । कारण निरुतें नारायणी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- सहोदरें-भाऊवद, प्रमाण होता-अनुभवास आल्यानंतर, नुगवे-उगवला नाही, काज-कारण, संचितें-प्रारब्धाच्या योगाने, निरुतें-खरे.

अर्थ - जोपर्यंत विश्वाला व्यापून राहणाऱ्या ओहरीची ओळख पटली नाही, तोपर्यंतच सखेसोपरे व भाऊ-वंद याची धुल्लक नाही उरलेली असतात. १ एक नारायण सर्व विश्वात भरून राहिला आहे व तोच विश्वाचा पिता आहे, याचा एकदा अनुभव झाला की भगवंत बाह्य जगत भिण्याच वाटू लागते २ जोपर्यंत सूर्य उगवला नाही तोपर्यंतच लहान लहान दिव्यांचे कारण असते, एकदा सूर्याचा प्रकाश काकल्यावर मात्र लहान दिव्यांचे तेज सोप पावते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देहसंबंध प्रारब्धानेच प्राप्त झालेला असतो देहहपापासून येऊन खरे कार्य नारायणासाठीच करावचे आहे. ४

१३१६ यज्ञ भूतांच्या पाळणा । भेद कारिया कारणा । पावावया उपासना । ब्रह्मस्थानीं प्रस्थान ॥१॥

एक परी पडिलें भागीं । फळ धीजाचिये अंगीं । धन्य तोचि जगीं । आदि अंत साभाळी ॥२॥

आवश्यक तो शेंवट । मागे अवधी छटपट । चालों जाणे वाट । ऐसा विरळा एखादा ॥३॥

तुका होवोनि निराळा । क्षरावक्षरावेगळा । पाहे नियमकळा । बोले विठ्ठलप्रसादे ॥४॥

शब्दायं व टीपा :-भूतांच्या-प्राणिमानांच्या, पाळणा-पालन करणाऱ्यांसाठी, परी-प्रकारचे, क्षरावक्षरावेगळा-नाशवान व वाढवत यांच्यातून निराळा, नियमकळा- वेदाचे ज्ञान.

अर्थ - यज्ञाच्यापासून पाऊस पडतो व पावसामुळे सर्व प्राणिमात्रांचे पालनपोषण होते असा हा कारण-कार्याचा सवद्य ठीक असला तरी धोहरीची उपासना प्राप्त होण्यासाठी ब्रह्मस्थानीच प्रस्थान ठेवायला हवे म्हणजे जीवाने ब्रह्माचेच अनुसंधान राखायला हवे ? एकाच प्रकारचे ईश्वरी स्वरूपाचे बोज निरनिराळ्या भागात पडले तरी त्या बोजाच्या अंगी फळ अव्यक्त रूपाने असतेच या फळबोजाच्या आदी अतो असणाऱ्या परमेश्वरास जो सांभाळील तोच या जगात धन्य होईल २ शेवटी धोहरीची प्राप्ती होणे याची आवश्यकता विशेष असून त्याच्याशिवाय इतर सर्व पतपट ध्यर्थ आहे या धोहरीबद्दल जाणारी बाट चालणारा एखादाच क्वचित भेटतो ३ तुकाराम महाराज म्हणातत, मी या शाश्वत व नाशयत अशा सृष्टीच्या उपाधीतून सर्वस्वी निराळा होऊन राहिलो आहे यिठ्ठलाच्या प्रसादाने मी वेदाचे ज्ञान शोलेत आहे ४

विवरण - भूतमायाचे पालनपोषण अग्न्यामुळे होते, अन्न पर्जन्यापासून उत्पन्न होते, पर्जन्य यज्ञामुळे निर्माण होतो, यज्ञ कर्माने नपादन होतो, कर्म वेदापासून निर्माण होते व वेद अधस्तत्त्वापासून म्हणजे सच्चिदानंद स्वरूपापासून निर्माण होतात म्हणजेच सर्व चराचर सृष्टीचे पालन पर्यायाने परमेश्वरी तत्त्वामुळेच होत असते असा मीतेमग्रील सारास आहे, 'अग्नाद् भवति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ कर्म ब्रह्मोद्भव विद्धि ब्रह्माक्षर-समुद्भवः । तस्मात्सर्वगत ब्रह्म नित्य यस्ते प्रतिष्ठितम् ॥' असा गीताप्रणीत सदेश लमला तरी पर्जन्य यज्ञ, वेद यांच्या मूळाशी असलेले चित्तस्थ विमलून जाऊन पुढेकळ बळा वेबळ ब्रह्मकर्मवाडासाच महत्त्व उरते यज्ञयागादी क्रियांचे बरबरेचे रूपच लोकांच्या ध्यानात राहणे असा वेळां तुकाराम महाराज या प्रक्रियेतील कार्यकारणभाव स्पष्ट करून सांगतात की, उपासना अथवा ईश्वराची अनुसंधान मायावयात ब्रह्मस्थानी असलेला अतूट सवद्यच ध्याती आणा-वयास हवा. निवासी जीवाचे असलेले नाते अनुभवास आले तरच सायं वता आहे.

१३१७ वेदपुरुष तरि नेतो का वचन । निवडुनि मित्र दाखविले ॥ १ ॥

तुझीं बर्में तूचि वायूनि अनंता । होतोसी नेणता कोण्या गुणे ॥ २ ॥

यज्ञाचा भोक्ता तरि का मन्हे सांग । उणे पडता अग क्षीम घडे ॥ ३ ॥

वससी तूं या भूताचे अतरी । तरि का भेद हरी दाखविला ॥ ४ ॥

तपतिर्यादणें तुझें मूर्तिदान । तरि का अभिमान आढ येतो ॥ ५ ॥

आता क्षमा कीजे विनवितो तुका । देऊनिया हाका उभा द्वारी ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा-नेति-असे नाही, हे नाही असे वर्णन,

शात्यामुळे यज्ञयागही पूर्ण होत नाही सर्व प्राणीमात्रात परमेश्वराचे निवासस्थान असले तरी एक मोठा, एक लहान, एक चपल, एक मंद बुद्धीचा, एव जवळचा, एक दूरचा असा भेदभाव तरी का दिसतो ? जपतप, तीर्थस्थाने, दान-धर्म ही सर्व त्याचीच रूपे असूनही ही कर्मे करणाऱ्याच्यात बऱ्या अभिमान का निर्माण होतो ? हे असे प्रश्न तुकोबाच्या मनात निर्माण झाले आहेत ते त्यांनी स्पष्टीकरणासाठी शमा प्रार्थूनच ईश्वराजवळ मांडले आहे

लोहगांवीं स्वामींच्या अंगावर ऊन पाणी घातलें तो अभंग ॥ १ ॥

१३१८ जळें माझी काया लागला धोणवा । धाव रे केशवा मामवापा ॥ १ ॥

पेटली सकळ काति रोमावळी । नावरे हे होळी दहन जाले ॥ २ ॥

फुटोनिषा दोन्ही भाग होऊ पाहे । पाहातोसी काय हृदय माझे ॥ ३ ॥

घेऊनि जीवन धावे लवलाहीं । कवणाचे काहीं न चले येथें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे माझी तू होसी जननी । आणिक निर्वाणी कोण राखे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काया-शरीर, धोणवा-आग, जीवन-पाणी, निर्वाणी-सकटप्रसंगी

अर्थ - देवा, मारायणा, माययारा, माझे शरीर आता पूर्णपणे आग लागून जळत आहे रे केशवा तू धावून ये १ माझ्या शरीरावरून त्वचेची काती व केस जळून भस्म होत आहेत हा दाह काही कित्या झाला होत नाही २ माझ्या हृदयाचे फुटून दोन तुकडे झोत असूनही तू अन्नून काय पाहून राहिला आहेस ? ३ आग विद्राविण्यासाठी पाणी घेऊन तू लवकर धावून ये ना कारण याप्रसंगी कुणाचे काही बाल्ल नाही ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तूच माझी आई झाला आहेस, म्हणून तुझ्याशिवाय सकटाव्या प्रसंगी माझे रक्षण करणारा दुसरा कोण आहे ? ५

विवरण - तुकोबासारख्या सत्पुरुषांनाही लोकनिदेचे व कटु प्रसंगाचे आघात सहन करावे लागले तुकोबाच्या शरिरात असे मानहानीचे प्रसंग अनेक आहेत अशा प्रसंगी लीन वृत्ती ठेवून त्यांनी ईश्वरास आळविले व स्वतःची संकटामधून सुटका करून घेतली लोहगावी असताना एका दुष्ट स्त्रीने तुकोबाची फजिती करण्यासाठी त्याच्या अंगावर कढत पाणी ओतले त्याचे अग भाजून निघाले सवय अगाची आपआप होऊन गेली त्याचे हृदय फुटून निघाले अशा वेळी रक्षण करणारा एवढ्या पाडुरगावातून दुसरा कोण आहे ? तुकोबानी या असगात त्याच परमेश्वराची आर्त चिंताने प्रार्थना केली आहे वरणा भाकली आहे सकट प्रसंगी दुष्टाचा मुलाने आपल्या आईस साहूपाय बोलवाव त्याप्रमाणे तुकोबानी विद्रावाच्या जननीस पळवळून स्वतःचे दुःख निवारण करण्याची विनंती केली आहे

या सवधीची आख्यायिका अशी आहे की, तुकाराम महाराजांच्या लोहगाव या आजोळच्या गावी त्यांची धनवदा कीर्तने होत असत आसपासचे जनक लोक तुकोबाच्या कीर्तनसुवाचा लाभ घेत परंतु या गावचा शिवदा कासार मात्र यत नसे थरी बसून तुकाराम महाराजांची ह्या टवाळीच करी परंतु टवाळी करण्याच्या निमित्ताने कथस गेलेला हा शिवदा कीर्तनात रचून गेला त्याला तुकोबाचा ओम जडला 'गाढवाचे घोडे । आम्ही करू दुष्टीपुत्रे' ही उक्ती बुवांनी साथ केली शिवदा कासारचा सारा दिवस तुकाराम महाराजांच्या संगतीत व प्रेमात जाऊ लागला त्याचे घदावरचे चित्त कमी झाल्याने त्याची बायको सतापली आपल्या नवऱ्यास बिभडविणाऱ्या तुकोबावरच तिने सूड घ्यायचे ठरविले, शिवदाने नत्कारासाठी तुकोबाना थरी बगत्याने बोलविले तेव्हा त्याच्या बायकोने बुवाच्या अंगावर कढत पाणी घातले बुवाला हे चटके जाणवले त्याच्या अगाची आग आग होऊन त्यावर फोड आले तुकोबा मूर्ति-मत करुणेचा व शनेचा अवतार असल्याने ते शिवदाच्या बायकोवर रागावले नाहीत त्यांनी विठ्ठलाचा धावा केला.

आपले दुःख विठ्ठलास निवेदन केले विठ्ठलाने शिवबाच्या बायबोस घासत केले. तिच्या अगावर काढ उमटले पुढे रामेश्वरभटाच्या सांगण्यावरून तिने तुकाबाच्या स्नानाच्या जागेवरील चिखल जेव्हा अगाम चोळला तेव्हा ते बरे झाले तिलाही आपल्या वृत्त्याचा परचात्ताप झाला व तीही तुकारामाची शिष्या बनली.

१३१९. अमरत ब्राह्मण जळो त्याचे तोड । काय त्यासी राड प्रसवली ॥ १ ॥
 वंणव चांभार घन्य त्याची माता । दुध उमयता कुळ याती ॥ २ ॥
 ऐसा हा निवाडा जालासे पुराणी । नव्हे मासी याणी पदरीची ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आगी लागो घोरपणा । दृष्टि त्या दुर्जना न पडो मासी ॥ ४ ॥

शब्दायं व दीपा - अमरत-ईश्वराची भक्ती न करणारा, वंणव-विष्णूचा एवनिष्ठ भक्त, निवाडा-निर्णय

अर्थ - 'एखादा ब्राह्मण जर ईश्वराची भक्ती न करणारा असेल तर त्याच्या तोंडास आग लागो त्याच्या राड आईने त्याला जन्म तरी का दिला ? १ आणि एखादा चाभाऱ्याचा जातीचा असेना, पण तो विष्णूचा एकनिष्ठ भक्त आहे, तर त्याची आई त्यास जन्म देऊन घाय झाली अनेक म्हणायला हवे त्याच्या आईबापांचे बूळ दुधवच समजायला हवे २ ही काही माझ्या पदरीची घाणो नाही असा हा निर्णय पूर्वीच्याच पुराणांनी केलेला आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रकार केवळ जन्माने घेणाऱ्या व ईश्वरभक्तिविहीन असणाऱ्या घोरपणास आग लागो असा दुजनाचे मला दर्शनही नवो ४

विवरण - मराठी माधुमतांनी जन्मतात जातिवत्पनेविषय जो विचार सौम्यपणाने मांडण्यास प्रारंभ वेला होतो, त्याचा अथ नावप्रपणाने घ्यातात घ्यावयास हवा आजच्या अर्थाने मोठी चळवळ बनून, बापघाचे साहू घेऊन जातिभेद तोडण्यासाठी सत प्रवृत्त झालेले नव्हते. माणसाच्या हृदयात परिवर्तन व्हावे, केवळ कर्मांमुळे वा व्यवसायांमुळे अमरपणा आला असत तर तो दूर व्हावा, चित्तगुदीबटे रुपा घाव, असा विचारानी भक्तीच्या क्षेत्रात तरी जातिविचाराना स्थान राहू नये, असा अर्थाची बचन मतवाडमयात सापडतात. एकाच बीजतत्त्वाचा हा सर्व विस्तार असल्यामुळे, 'धोजिच जाहलें तर' अशी वस्तुस्थिती असल्यामुळे एक पवित्र, दुसरा अपवित्र असा भेद तरी आला कुठून ? असा प्रकारच्या धिटाईचा प्रश्नही वाढी मतांनी विचारल्या आहे 'नोचाचे सपनी देवो विटाळला । पाणीये प्रक्षाळीनि सोंवळा बेला ॥ मूर्लीच सोंवळा कोठें तो खोवळा । पाहता पाहानें दोळा जयापरी ॥ सोंवळ्याचे आई सोंवळा आहे । खोवळ्या आई खोवळा का न राहे ? ' असा प्रकारचा प्रश्न पालोवानी विचारला आहे

असा विचाराचा रोख असा की, जातीचे शुद्धत्व जन्मावटन, वर्गावरून न ठरवता कर्मावटन, चित्तगुदी-बळन ठरवावे केवळ जन्माने ब्राह्मण, पण त्याच्या मुखात थोडोपेचे नाम नाही, तो अमरत आहे, म्हणून तुकारामांनी त्याचा विचारच केला आहे. उलट एखादा चाभारहा शुद्ध चित्ताचा असल आणि व्यवसाय त्याचा काणताही असल पण तो जर वंणव असल, रोज भगवताचा पूजा शुद्ध भावाने करीत असल तर त्याची जात गुढ, पवित्र व मंगल समजावी त्याचे आईबाप त्याला जन्म देऊन घाय घाणे, असच मानावयास हवे, हा विचार तुकाराम महाराजांनी येथे स्पष्ट शब्दात व्यक्त करला आहे पुन स्वत आपण हा निर्णय स्वमुखात देत असला तरी त्याचा निवाडा पूर्वीच पुराणांनीच केला असल्याचेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे

भगवदगीताच्या नवव्या अध्यायातील वसिष्ठाच्या श्लोकात स्त्रिया, वैश्य, शूद्र यांना भगवताची परचात्ताप व चित्तगुदी याच्या साहाय्येने अन्न दिले आहे 'मा हि पार्थ व्यपशित्य येनैव स्यु पापयोनय । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परमात्मि ।' या श्लोकाचा अर्थ स्पष्ट आहे, माया आश्रय बेला असल तर, स्त्रिया, वैश्य, शूद्र इत्यादिकांनाही चांगली गती प्राप्त होईल, असे भगवताचे आत्मासून आहे. माया आश्रय करणे म्हणजे काय याचे फार चांगले व सुस्पष्ट विवरण श्रीज्ञानस्वरूपीने केले आहे 'जयाविषये यांचे माझे आलाप । दृष्टि भोगी मातेवि रूप । ज्याचे मन सबलप । माझाचि दाहे ॥ माझ्या कीर्तीविषय । ज्याचे रिते नाही धवण । जया सर्वांगी

मरण । माझी सेवा ॥ ' असे जे खऱ्या अर्थाने वैष्णव आहेत ' ते पापयोगीही होतु कां । ते श्रुतायोगीही न होतु कां परि मज्जतीं तुकितां तुका । तुटो नाहीं ॥ ' असे स्पष्टपणे भगवताची सांगितले आहे ' म्हणोनि कुळ जाति वर्ण । हें आवर्धेच या अकारण । एव अर्जुना माझेपण । सापंक एक ॥ ' अशा प्रकारे बुळ, जाती व वर्ण याची चुकीच्या मार्गाने दृढ होत असणारी प्रतिष्ठा सताती बघी घेली.

केवळ श्रेष्ठ वर्णात जन्म म्हणून तो श्रेष्ठ, असे सताना मान्य नाही ब्राह्मण हा वर्णाने श्रेष्ठ, सर्व वर्णांचा तो गुन हे खरे, पण केव्हा ? केवळ तो ब्राह्मणकुळात जन्मला म्हणून नव्हे. ब्रह्म जाणून घेण्यासाठी ज्याने वाय केले ? हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. ब्रह्म जाणणारा मग तो इतर वर्णांचा, जातीचा अमला तरी तो ब्राह्मणच असा निर्णय पुराणांनी दिल्याचे तुकोबा सांगतात ब्रह्म जाणणे, ईश्वराची भक्ती खऱ्या अर्थाने करणे, हे खरे ब्राह्मणत्वाचे लक्षण; मग तो जातीने महार, चामार का असेना त्याचे कुळ बरिच मानावे. द्यूगीश्रुपी, जव्व, वाल्मीवी, व्यास, विश्वामित्र, वसिष्ठ, इत्यादी ब्रह्मनिष्ठांची चरित्रे पुराणातून दिलेली आहेत. तुकोबानी आपल्या पदरचे बाही घातले किंवा नवीन निर्माण केले असे नाही.

ब्रह्म जाणून घेणारा अथवा शोधिल्ल्याची भक्ती वरणारा भवन याची फार चांगली व मार्मिक चिकित्सा तुकाराम महाराजांची प्रसिद्ध सिध्दा बहिणाबाई हिने केलेली आहे. ' वर्णमाजो एक ब्राह्मण धरिष्ठ, ' ' ब्राह्मण पूजावे आदरें, ' ' ब्राह्मणाचे मुलें तुप्त होय देव, ' ' याह्मणाची सेवा घडे एक लण । इच्छा होत पूर्ण अतरींची, ' ' घडें वर्णमाजो धरिष्ठ ब्राह्मण, ' अशी वचने तिच्या अमणतून आहेत हे तर खरेच, पण या वचनातील ब्राह्मण कोण ? ब्राह्मण जातीवरून, जन्मावरून ठरवावा की काय ? असे प्रश्न मोठ्या छिटाईने तिनेच निर्माण केले आहेत. ' ब्राह्मण कोणासी म्हणावे निश्चित । पहाबा हा अचें विवेकेची ' अशी जाणीव देऊन तिने ब्राह्मण कुणास म्हणावे याचे सविस्तर वर्णन केले आहे. जीवाला ब्राह्मण म्हणावे काय ? देहाना ब्राह्मण म्हणावे काय ? वर्ण अथवा जात यांना प्रमाण मानून ब्राह्मण समजावा काय ? अशा प्रश्नांची उत्तरे तिने नगारात्मक दिली आहेत, ' ब्राह्मण वेगळा वर्णही अतीत । पाहता निश्चित भासतसे ' तिने बगदी स्पष्ट भाषेत सांगितले आहे की, ' श्वेत तो ब्राह्मण, क्षत्रिय भारवत । वैश्य वर्ण पीत नाही ऐसे । वृष्णवर्ण शुद्ध नाही ऐसा भेद ' वर्णावरून, जातीवरून, जन्मावरून, श्रेष्ठत्व माणू नये, ब्राह्मण्य माणू नये, असा विचार बहिणाबाईंच्या मनात दृढ झालेला आहे. कुणास बाही घरा राहू नये म्हणून ' बहिणा म्हणें याति नरुहेचि ब्राह्मण । ब्राह्मणाची खूण वेगळीच । '

बहिणाबाईंच्या मते ब्राह्मण्याची खूण वर्ण, जाती, जन्म यापेक्षा वेगळीच मानावयाम हवी. पांडित्य, कर्मकांड धर्मप्रवृत्ती, स्वर्गलोकाची प्राप्ती इत्यादि हेतूंनी प्रेरित झालेलाही ब्राह्मण नव्हे. ज्याने ब्रह्म जाणले, ज्याला सर्वभूतों एक असलेला आत्मा ओळखता आला, तो खरा ब्राह्मण असे तिने म्हटले आहे. ' निर्विकल्प जया समाधि जोडली । चित्तासो अमोली परब्रह्मी ॥ तोचि एक खरा ब्राह्मण वेदाचें । आणिक तों अतें पाखडाचो ॥ सर्वाभूतीं एक आत्मा देखिलेला । शास्त्रीचा बोतिला मूर्तिमत ॥ बहिणी म्हणें जेंसें आकाश सर्वत्र । तैसा तो एकला जगामाजो " अशा शब्दात बहिणाबाईंनी खरा ब्राह्मण कोण याचा खुलासा केला आहे हाच तुकोबाचा वैष्णव होय.

नामदेव व पांडुरंग यांनी स्वप्नांत येऊन स्वर्गास आज्ञा केली कीं कवित्व करणे — ते अभंग ॥ २ ॥

१३२० नामदेवें केले स्वप्नामाजी जागें । सर्वे पांडुरंगें येऊनियां ॥ १ ॥

सांगितले काम करावें कवित्व । याउगें निमित्त्य बोलीं नको ॥ २ ॥

माप टाकी सळ १ धरिली विठ्ठले । यापटोनि केले सावधान ॥ ३ ॥

प्रमाणाची संस्था सणि शत कीटो । उरले शेवटीं लावी तुका ॥ ४ ॥

श्रवार्थं यं टीपा :— सयें- बरोबर, वाजगे-उमाच, व्यर्थ, निमित्त-कारण, सळ-अभिमान, आग्रह, माय-प्याचे माघन ?

अर्थ :— पांडुरंगास बरोबर घेऊन नामदेवांनी स्वप्नामध्ये येऊन मला जागे केले. १ तू कवित्व करावेस, उगाच व्यर्थ काही बडबड करू नयेस, असे म्हणून त्यांनी मला कविता करण्याचे काम सांगितले. २ मापण्याचे साधन विठ्ठलाने धरले आहे. तू अमंगाचे माप पुरेपूर टाक, असे त्यांनी मला थापटून सावध केले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, नामदेव म्हणाले की, मो शंभर कोटी अमंग रचण्याची प्रतिज्ञा केली होती, त्यापैकी जे उरले ते तू पूर्ण कर. ४

विवरण:—तुकाराम महाराजांच्या कवित्वाच्या प्रेरणेसंबंधी हा एक महत्त्वाचा असा अमंग आहे. नामदेवांची अपुरी राहिलेली शतकोटी अमंग रचण्याची प्रतिज्ञा पूर्ण करण्यासाठी नामदेवांनीच विठ्ठलासहित तुकारामद्वारांना स्वप्नात प्रेरणा दिली. बाणी उगाच व्यर्थ रचणे करण्याऐवजी कवित्वाच्या कारणी लागवी म्हणून नामदेवांनी तुकाराम महाराजांना थापटून सावध केले. याप्रमाणे तुकोबांच्या अमंगरचनेम नामदेवांची प्रत्यक्ष प्रेरणा आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांनी परंपरा एकूच आहे. भाग्यत धर्माच्या इमारतीचे कार्य यांच्याच कर्तृत्वाने उभे राहिले. ज्ञानेश्वरांच्या कार्याचा, सत्त्वज्ञानाचा विस्तार पडत्या काळात ज्ञानेश्वरीचा पुनरुद्धार करून एकनाथांनी केला; व नामदेवांच्या भवभक्तीचा आणखी प्रसार तुकोबांनी केला. अशी थळा वारकरी पंथात आहे ती इतिहासाशीही सुसंगत दिसते. ' नाम्याचा तुका व शान्याचा एका ' या सांप्रदायिक म्हणीतही हा मकेत स्पष्ट झालेला दिसतो. नामदेव व तुकाराम यांच्या कवितातील अनेक बाबतीतील साम्य पाहून या समजास थळकटी येते. दोघांचे प्रारंभिक जीवन, भक्तिप्रवणता, समुगाचा ओठा, देवाविषयी लढिवाळ तळमळ व हृदयाचा ठाव येणारी आर्तता पाहून नामदेवांचे कार्य तुकारामद्वारांनी पुढे चालविले व तेही नामदेवांच्याच प्रेरणेवरून हे सहज पटण्यासारखे आहे.

या एका अमंगात दोनतीन गोष्टी प्रामुख्याने ध्यानात ठेवण्यासारख्या आहेत. ' माप टाकी सळ धरिली विठ्ठलें ' म्हणजे नेमके काय ? पुष्कळांनी सळ म्हणजे अभिमान, सामर्थ्य असा अर्थ केला आहे. तू कविताचे माप पूर्ण करावेस असा आग्रह किंवा अभिमान श्रीविठ्ठलाने धरला आहे, असा प्रसारचा अर्थ अनेक ठिकाणी दिलेला दिसतो. परंतु मापेसा सळ म्हणजे घाय मापण्याचे एसादे साधन दसा अर्थ अधिक पुष्ट दिसतो. तू कविता करून नामदेवांची प्रतिज्ञा पूर्ण कर. ते माप पुरे कर. त्या मापाची मापणी करण्याचे काम सळ घेऊन विठ्ठलाने पत्करले आहे. असा अर्थ जास्त बरोबर वाटतो. दुसरे असे की, शतकोटी अमंगरचना करण्याची प्रतिज्ञा नामदेवांनी केली होती काय ? ती अपुरी का राहिली ? त्यांनी किती अमंग रचले ? प्रतिज्ञेपैकी उरले किती ? तुकारामद्वारांनी किती अमंग करून प्रतिज्ञा पूर्ण केली ? असे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित होतात. एक तर शंभर कोटी अमंग हा आकडा अतिशयोक्तीचा तर नाही ? ईश्वराची संपूर्ण रूपा आणि मानवी मनाचे सामर्थ्य पूर्णपणे जमेस घेऊनही शंभर कोटी अमंग पूर्ण होणे एकदोन जन्मात तरी शक्य आहे काय ? अगदी ईश्वरी प्रसादाचा अद्भुत चमत्कार मानला तरी शंभर कोटी अमंगाचा हिशोब कसा लावायचा ? का हो एका आपली वोरण्याची पद्धत आहे ? खूप अमंग नामदेवांनी-तुकारामांनी रचले एवढाच अर्थ घालून काढायचा काय ? नामदेवांचे व तुकोबांचे आठवडा हजाराच अमंग उपलब्ध आज असताना त्यांच्या शतकोटी अमंगाचे कोडे कसे उलगडायचे ?

सत्तर्चस्वकार महिपतीवृषा यानी भक्तीलीलामृताच्या भक्तीच्याच्या अध्यायात शतकोटी अमंगाचा हिशोब देताना म्हटले आहे की, नामदेवांनी ९४ कोटी व ४० लक्ष अमंग रचून शेवटी ९ लक्ष लळिताचे अमंग केले आणि बाकीचे ५ कोटी ५१ लक्ष अमंग तुकोबाना रचण्यास सांगितले. या सांप्रदायिक हिशोबाची आणखीही फोड करता येण्यासारखी आहे. ' वेदांचे अमंग केले भुविपर ' या एका अमंगात नामदेवांचे १ कोटी अमंग भवितपर, १ कोटी ज्ञानपर, एक कोटी अनुभवपर, ७५ लक्ष वैराग्यपर, ७५ लक्ष नागपर; असा ४॥ कोटी अमंगाचा तपशील त्यात असून ६० हजार उपदेशपर, ६० हजार रूपवर्णनाचे, आणखी काही इतर विषयावरचे. असा गुमारे ५ कोटी ७० लक्षाचा हिशोब लायतो. परंतु या मने वसिणयोक्तीच्या जक्तीना फारसे महत्त्व न देता नामदेव-तुकारामांनी पुष्कळच अमंगरचना केली, एवढाच सविस्तर त्यातून स्पष्ट व्हावा. या संतश्रेष्ठांच्या अमंगातील येथे अनुभूती, ईश्वराविषयी प्रेम, तळमळ, समाजाविषयी आस्था यांना अमळेले महत्त्व जाणावे. संस्थेचा प्रदन गौण समजला गेला

तरी हरकत नाही शतकोटी अभाग रचण्याची प्रेरणा नामदेवाना भक्तमंडळीत आत्मचर्चा करीत असताना वाल्मीकीनी शतकोटी प्रथरचना केल्याचा उल्लेख आला त्यातून मिळाली वाल्मीकीनी शभर कोटी प्रथरचना करून आपल्या आयुष्याचे सार्थक केले, आपण मात्र आपल आयुष्य उभाच वाया घालवीत आहोत, अशा भाषनेच्या जाणिवने नामदेवाना विठ्ठलापाशी करपा भाकली विठ्ठलाने त्याची समजूत घातली आयुष्य थोडे असल्याने सकल्प कसा काय पूर्ण होणार ? अशी सवा विठ्ठलानेच उपस्थित केली त्यावर 'जरी न होती सपूर्ण । जिह्वा उतरून ठेवोन मी' असे रोखठोक उत्तर नामदेवाना दिले मग नामदेवाचे आपल्यावरील भक्तीचे ऋण फेडण्यासाठी सरस्वतीलाच त्याच्या जिह्वेवर निवास करण्यास सांगितले तिची एकदा कृपा झाल्यावर नामदेवाची प्रतिज्ञा पूर्ण होण्यास फारशी बडचण पडणार नाही अशी खात्री, आणि या विद्वत्सावर गोणार्ड, राजार्ड या सामुसुना, दामा नामा हे बापलेक, नारा, म्हादा, गादा, विठा, हे चार पुत्र, लाडाई, गोडाई, येसाई, साकराई या चार मुता, निवाई लेक, नाऊवाई वहीण, वेढीपिशी दासी जनी 'इतुवपाही जणी अभाग आरभिले । देवे पूर्ण केले नामा म्हणे' म्हणजे या सर्वांनी अभाग्याची प्रतिज्ञा पूर्ण केली याविषयीचे महत्वाचे अभाग सालीलप्रमाणे आहेत

- (१) घट्टमागे तटीं आपकित्वा गोष्टी । धर्मात्मके शतकोटी प्रथ केला ॥ १ ॥
 येऊनिया नामा विठ्ठलासी म्हणे । कैलें रामायण वाल्मीकीने ॥ २ ॥
 तेणे माझ्या चित्ता बहू झाले क्लेश । व्यर्थ म्या आयुष्य गमावीलें ॥ ३ ॥
 जरी तुसा दास असेन मी देवा । तरी सिद्धी न्यावा पण माझा ॥ ४ ॥
 करोन मी गुणे शतकोटी अभाग । बोलें पादुग 'ऐकें नाम्या' ॥ ५ ॥
 तवे थेंडीं होती आयुष्याची घुडी । आताचो अघयी थोडी आहे ॥ ६ ॥
 नामा म्हणे, 'जरी न होती सपूर्ण । जिह्वा उतरून ठेवोन मी' ॥ ७ ॥

नामदेवाची ही धोर प्रतिज्ञा ऐकून त्याचे अभाग लिहून घेण्यास प्रत्यक्ष विठ्ठल तयार झाले. प्रत्यक्ष सरस्वतीच त्याच्या जिह्वेवर निवास करून राहिली यासंदर्भीही नामदेवांनी अनुभव निवेदन केला आहे.

- (२) निवचम पाहूनि उपजली दया । स्वामी देवराया पादुरगा ॥ १ ॥
 सारजेंसो सायें भीमातीर्तें हरी । वस जिह्वेवरी नामयाच्या ॥ २ ॥
 लाडके लडिवाळ नामा मध्यें लाह्ने । तपाला मजविष कोण आहे ? ॥ ३ ॥
 मजवरी त्याचे फार असे ऋण । होईन उत्तीर्ण एवढ्याने ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे हानीं याघीनियां बहूपा । वसें लिहवाया पादुरगा ॥ ५ ॥

अशा प्रकारे श्रीविठ्ठल व सरस्वतीदेवी यांच्या प्रत्यक्ष साहचर्याने घरातील सर्व लोकांची मदत घेऊन नामदेवाना ८४ कोटी ६० लक्ष अभाग रचून प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला (महिपतीबुवा ही सख्या ९४ कोटी ४० लक्ष देतात) याविषयीही एक अभाग आहे.

- खयळलें आता न मिये रे मुज । साडिली रे लाज लोकाचाची ॥ १ ॥
 आम्ही दीन शिपी इथे यातिहीन । दे मासो ठेवणे वेगोराजा ॥ २ ॥
 साठ लक्ष सख्या घोर्याती कोटी । त्यांत मी कबडी सोडू काय ? ॥ ३ ॥
 आणि पाहून असें वेगळे । घेईन तें बळे जाण आता ॥ ४ ॥
 तुमं थोरपण ऐक हें देवा । दुर्बळाचा ठेवा अमित्यापी ॥ ५ ॥
 म्हणून पोरटा नामा खेचराचा । काया भनं वाचा सत्य करी ॥ ६ ॥

नामदेवाचेच हे अभाग आहेत असे गृहीत धरले तर असे दिग्भने वी, त्यांनी आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करीत आणली होती उरलेले अभाग मुर्खांनी पूर्ण करावेत, अशी परंपरागत असलेली समजूत या सर्व प्रकरणातील अति-पयोक्ती ध्यानात घेऊनच या प्रश्नाचा विचार करावयास ह्या

याच सदमर्मात आणखी एक प्रदत्त निर्माण होतो नामदेवाची स्वप्नात येऊन प्रेरणा दिल्यावर तुकोबाच्या कवितेस प्रारंभ झाला, याचा अर्थ त्यांनी या प्रसंगाच्या आधी काही कविता वेळीच नव्हती असा ध्यायचा का ? पुढील एका अमगात (क्र १३३३) त्यांनी स्वप्नात गुरूचा उपदेश झाल्यावर मनात दृढ विश्वास वाटू लागला असे म्हणून ' पावयिमा जाली कवित्याची स्फूर्ति । पाव घरिले चित्तीं पिठोबाचे ' अंगी हुरीगन दिगी आहे पावून गुरपदेशानंतर कवित्याची स्फूर्ती तुकाराम महाराजांना झाली हे स्पष्ट आहे विणे प्रकारचे प्रामादिक कवित्व या नामदेवप्रेरणेतून प्रकट पाले असे अमल तरी जाणकार अभ्यासकांचा तर्क असा की, गुरपदेशाच्या व नामदेवप्रेरणेच्या आधोपामूनच तुकाराम महाराज कविता करीत असायत त्यांची बीर्तीही आजूयाजूम पमरली असावी ' तुकोबाचीं पदे अद्वैत प्रतिद । त्याचा अनुवाद चित्त मुरयो ॥ ऐसीं ज्यार्चीं पदे तो मज भेटतां । जीयात या होता तोप मू ॥ ' या बहिणावाईच्या ओळींचा काळ तपामून पाहता सन १६४० या वर्षी, म्हणजे गुरपदेशाच्या वर्षीच तुकोबाची कवित्वगंगा सवू लागली असे नव्हे, तर त्याही आधी पाचसात वर्षे तरी ते कविता करीत असावेत भक्तविजय व भक्तलीलामृत या ग्रंथात महिपतीनुवानीही वर्ण, उगासना, ज्ञानसाग्रना घालून अमनाना तुकोबाच्या कवित्वाम आरंभ झाला व मग नामदेवाची प्रेरणा मिळाली असेच स्पष्टपणे सांगितले आहे ' हे शरीरतप करिता निश्चिती । पावरीं जाहली कवित्याची स्फूर्ती । जे अतिज्ञाताना घणिली कीर्ती । ते प्राकृतमती धोलत ' अस भक्तविजयात म्हटले आहे

अर्थात् गुरुहृपा व नामदेवप्रेरणा यांच्यानंतरचे कवि व आधीचे कवित्व यात पुष्कळच अंतर असल्याचे स्पष्ट आहे

प्रारंभीच्या काळात मोठ्या विनयाने, मकोवने, क्षमच्या पाषनेने तुकारामवृत्ता बोलत ' माईन ओविया शिष्ट्याच्या आधारे, ' सताचीं जळिछटें बोलतो उत्तरें, ' करितो कवतुक बोवदा उत्तरें । सपी मजपरि कोप घरा ' अशी प्रवृत्ती त्याच्या प्रारंभीच्या कवित्वात होती पण पुढे नामदेवाची प्रेरणा, मदगुरनाथाची हृपा, विठ्ठलाचे साक्ष यानी त्याच्या बाणीस तेज चढले त्याचा आत्मविश्वास बाढला ' प्रामादाची बाणी ' प्रकट होऊ लागताच तिचेद्वी सामप्पही प्रचीनीस येत राहिले आता कवित्व करणे हे आपल्या पदरचे नाही स्वप्नाच्या पुक्तीचा तो प्रसार नमून ' मज विश्वमर बोलवितो ' असा आत्मविश्वास तुकोबाच्या मनात निर्माण झाला हाता ' धवदी पोविद तेंचि धदे, ' तुका म्हणे गुरहृपेचा आधार । पावुरीं मार घेतला माझा ' ' तुका म्हणे देवें केला बलात्कार । अगा भाले फार महत्पण ' इत्यादी ओळींवरून तुकोबाच्या श्रेष्ठ कवित्वाची खूण पटण्यासारखी आहे

१३२१ छाल ठाव तरि राहेन सगती । सताचे पगती पायापाशीं ॥ १ ॥
 आवडीचा ठाव आलोसि टाकून । आता उदासीन न धरावे ॥ २ ॥
 सेवटील छळ नीच माझी वृत्ति । आधारे विधाती पावईन ॥ ३ ॥
 नामदेवापाशीं तुज्या स्वप्नीं भेटी । प्रसाद हा पोटीं राहिलासे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाव- बाथय छळ- स्वळ, वृत्ती- धदा, निर्वाहाचे साधन

अर्थ - वरील अमगात सांगितल्याप्रमाणे तुकोबांना नामदेवांची व विठ्ठलाची प्रेरणा मिळाल्यावर बुवानी सांगितले, तुम्ही जर मला आश्रय छाल तर मी तुमच्याच समतीने राहीन सताच्या पगतीस मी त्याच्या पायाशी बसूनच राहीन १ केवळ तुमच्या प्रेमासाठीच मी माझे ठिकाण सोडून धवे आलो आहे आता तुम्ही उदासीन असू नये २ माझे स्थान सेवटचे असून माझा धवाही हलक्या प्रकारचा आहे परंतु आता आपल्या पायांची विधाती मला मिळेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या नामदेवांची भेट मला तुकारामाला स्वप्नामध्ये झाली असल्यामुळे हा कवित्वाचा प्रसाद माझ्या हृदयात भरून राहिला आहे ४

१३२२ त्रिपुटीच्या योगें । कांहीं नव्हे कोणा जोगें ।

एक जाता' लागें । एक पाठीं लागतें ॥ १ ॥

मार्गे पुढें अवघा काळ । पळो नये न चले बळ ।

करिता कोल्हाळ । कृपे खादा हरि वाहे ॥ २ ॥

पापपुण्यात्म्याच्या शक्ती । असती योजिल्या श्रोपती ।

यावे काकुळती । तेथें' सत्तानापेका ॥ ३ ॥

तुका उभा पेल थडी । तरि हे प्रकाश निवडी ।

घातल्या सामडी । तापे पेटों हाकारी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - त्रिपुटी-एक नसेल तर उरलेल्या दोहोचा काही उपयोग होत नसतो अशा तीन गोष्टींचा समुदाय. जीव, जगत व परमेश्वर, जाता, आन व ज्ञेय, साध्य, साधक व साधन अशा अनेक त्रिपुटी आहेत कोल्हाळ-गलका, गाढळ, बालाहल, थडी-नीरावर, सामडी- नाव, नौका, तापे- मोपळे एकत्र बांधून नदी उतरून जाण्याची साधने, हाकारी- हाका मारतो

अर्थ - त्रिपुटी अनेक प्रकारच्या आहेत त्रिपुटीत्मक या जगात एक दुसऱ्याच्या अधिकारात नाही कारण त्रिपुटीमधील एक वस्तू नाहीशी झाली तरी दुसरी पाठीशी लागते १ मार्गे पुढें सर्वत्र काळानेच आपणास व्यापिले आहे त्याच्यापासून पळून जाण्याचे बळ आपल्यात नाही यासाठी ईश्वराच्या नावाचाच कोलाहल करून जीवित कळावे म्हणजे श्रोहरी आपणास स्वतःच्या पादावर घेऊन पेलतीरावर नेईल २ पापपुण्याच्या शक्तीत श्रोपतीने सर्व जग व्यापिले असल्यामुळे शब्द सत्तारमक प्रभूपती काकुळतीस यावे हाच एक मार्ग येथे आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मो पेलतीरावर उभा आहे व सर्वप्रकारची निवड करतो आहे हरिनामाच्या नौका व इतर तरण्याची साधने तयार ठेवून मो लोकांस हाका मारीत आहे ४

१३२३ देखण्याच्या तीन जाती । वेढी वार्ता अत्यंतों ॥ १ ॥

जंसा भाव तैसे फळ । स्वातीतोप एक जळ ॥ २ ॥

पाहे सागे आणि जेवो । अतर महदतर' तेवो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हिरा । पारखिया भूदा गारा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - देखण्याच्या- ईश्वराकडे पाहण्याच्या, वेढी- वळजवरीने, वार्ता- दुसऱ्याने सांगितले म्हणून, अत्यंतों-आंतरिक तळमळीने, स्वातीतोप-स्वाती नक्षत्राचे पाणी, पारखिया- नोट पारख करणारास

अर्थ - ईश्वराकडे पाहण्याचे तीन तरी प्रकार आहेत एक वळजवरीने पाहणे, दुसरे दुसऱ्याने पुढी सांगितले म्हणून पाहणे व तिसरे म्हणजे स्वतःच्या आंतरिक तळमळीने पाहणे १ जसा आपल्या मनातील भाव असेल तशी फळे आपणास मिळत राहतील स्वाती नक्षत्राचे पाणी एवढे असते, पण ते तापलेल्या लोखंडावर नष्ट होते कमळाच्या पानावर मोत्याप्रमाणे घडवते पण जिवल्यामध्ये घडल्यास प्रत्यक्ष मोतीच होते २ अन्न पाहणे, त्याची हवीगत सांगणे व प्रत्यक्ष शेंबणे यात फार अंतर पडणार. तसे जसा भाव तशी प्राप्ती होणार ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हिरा हा नोट पारख करणाऱ्या माणसाच्या हाती येऊ तरच तो हिरा, नाहीतर मूख माणसाच्या दृष्टीने तो पारंगोटीसारखाच असतो की ४

१३२४ अनुभवे अनुभव अवघाचि साधिला । तरि स्थिरावला मनु ठायीं ॥ १ ॥

विटूनियां मुसे आला अळकार । दग्ध तें असार होऊनिया ॥ २ ॥

एकचि उरले कायावाचामना । आनंद भुवनमाजी त्रयीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आही जिकिला ससार । होऊनि किकर विठोयाचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थे य टोपा - स्थिरावला- स्थिर झाला भनु- चित्त, मन, ठापी- ईश्वराच्या ठिकाणी, विदूनिपा-
आटवून, असार-हिंगवस भाग, पिनर-दाग

अर्थ - अनुभव घेता घेता आम्ही ईश्वरप्राप्तीचा उच्च प्रभारचा अनुभव मिळविला या अनुभवाने आमचे
मन त्याच्या पायी आता स्थिर झाले आहे १ मुनीमध्ये होने घात पावत ते आटले व त्यानील हिंगवस भाग पडून
नष्ट झाला आणि उरलेल्या शुद्ध सोप्याचा यत्नवार धरविण्यात आला २ त्याप्रमाणे बापायाचेमनेकडून सवत्र
एवंच आनंद सर्व प्रिमुयनात उरलेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या विडोवाचे दास झालो असून
त्यायोगे सव सत्तार निवळा आहे ४

१३२५ ऐसिया सपत्ती आह्या सयसारी । भोगाचिया परि पाय सांगों ॥ १ ॥
काम तो कामना भोगीतसे देया । आळिगणें हेया चरण चुर्वी ॥ २ ॥
झातीच्या सयोगे निरसला साय । दुसरें तें पाय भेदयुद्धि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पाहें तिकडे सारिलें । आयुलें पारिलें निरसलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थे य टोपा - सवसारी- या सत्तारामध्ये, परि- प्रवार, वाम- इच्छा, हेवा- हावेन, निरसला- नाग
झाला, आयुले पारिले-आपले दुनऱ्याचे अग्रा भेद

अर्थ - या सत्तारामध्ये ईश्वराच्या भरीच्या सुखसपत्ती अनेक प्रवारच्या आहेत त्यांचे प्रवार तरी किती
म्हणून सांगिते ? १ आमच्या सव इच्छा व कामना त्या एका देवाचाच भोग भोगीत आहेत देवाच्या आलिगणाची
हाच धरून त्याच्या चरणाचेच चुपन घेत आहेत २ त्या दांत स्वरूपाच्या ईश्वरप्राप्तीमुळे सव साय नाहीना झाला
आता यापुढें नैदमुद्धी अवघा ईतकल्पना निर्माण होणे हेच मुळी पाय आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता
जिण्डे पाहीन तिकडे सव एकसारखे त्याचेच रूप दिसते आपले व दुसऱ्याचे अग्रा भेदच आता उरलेला नाही ४

१३२६ राम राज्य राम प्रजा लोकपाळ । एकचि सवळ दुजें नाहीं ॥ १ ॥
मगळावाचून उमडेना याणी । अखडचि खाणी एकी रासी ॥ २ ॥
भोडलें हें स्वामी ठावाठाव' सेवा । वाडवावा' हेवा फोणा अतें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अवयें दुमदुमिले देवें । उरलें तें गावें हेंचि आता ॥ ४ ॥

शब्दार्थे य टोपा - लोकपाळ- राजा, मगळावाचून- ईश्वराच्या पवित्र नामाशिवाय, ठावाठाव- अग्रा
अवस्थेत, हेवा- हाव

अर्थ - आता राज्य हे रामरूपच बनले आहे प्रजा व राजा ही मुद्धा रामरूपच बनली असल्यामुळे सवत्र
त्याचे एक रूप आहे दुमरे काहीही नाही १ माझी वाणी ही आता सव पावित्र्याची खाणच असल्यामुळे तीमधून
मगळावाचून ईश्वराच्या पवित्र नामाचाचून दुसरा शब्दच बाहेर पडत नाही २ अग्रा या अवस्थेत स्वामी-सेवक
व ही सेवा असा भावच नाहीसा होत आहे ही हाच आणखी योग्या मार्गाने वाडवावी ? ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात या देवाच्याच नामाने सारे काण दुमदुमून राहिले आहे असे हे जे रूप आता आमच्यापुढे उरले आहे तेच
आम्ही आता नित्य गाणार आहोत ४

१३२७ निवडोनि वाण काढिले निराळें । प्रमाण डोहळे यावरि ते ॥ १ ॥
जयाचा विभाग तयासीच फळें । देखणे निराळें फौतुकासी ॥ २ ॥
छूर तो ओळखे घायडायहात । अरों होईल मात सगगायासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी केळवने' वाणी । केला निजस्थानी जाणवसा ॥ ४ ॥

शब्दांशं व टीपा :- वाण-प्रकार, डोहळे-इच्छा, फळे-फलद्रूप होईल, घायडाय-घातघात, केळघती-मुगोभित्त.

अर्थ :- ईश्वरप्राप्तीचे निरतिराले प्रकार मी निवडून काढले आहेत, ज्याची जशी इच्छा तसे त्याने यांतून निवडून घ्यावेत. १ ज्याचा जसा अधिकार त्यास तसाच भाग फलद्रूप होईल. केवळ कौतुकाने पाहणाऱे निराळेच राहतात. २ जो खरा धूर आहे तोच शत्रूच्या घातघाताचे डाव ओळखतो. त्याला अडचणीत कसे आणायचे हे नीट ओळखतो. इतरांना ही हुकीगत केवळ सांगण्यापुरतीच वाटते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या बाणीने निज-स्वहपात पास केलेला असल्यामुळे तो मुगोभित्त दिसते. ४

१३२८ याजसाटीं केला होता अटाहास । शेवटचा' दिस गोड व्हावा ॥ १ ॥
आतां निश्चितीनें पायलीं जितांया । रुंढलिया घांवा तृण्णेचिया ॥ २ ॥
फवतुक वाटे जालिया चेचाचें । नांय मंगळ्याचें तेणें गुणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मुक्ति परिणिली नोवरी । आतां दिवस चारी खेळीमेळीं ॥ ४ ॥

शब्दांशं व टीपा :- अटाहास-घटपट, रुंढलिया-चांगल्या, घावा-फेग्या, चेचाचें-आयुष्य हरितामात खर्च झाले त्याचे, परिणिली-स्वीकारली.

अर्थ :- आयुष्यामधोल शेवटचे दिवस चांगले जावेत, अंतकाळी ईश्वराच्या चिंतनात काळ मुळाने जावा यासाठीच हा सर्व खटाटोप केला होता. १ आता निश्चयाने मी निष्काळजी होऊन विश्रांतीचे सुख घेत आहे. यापुढे तुण्णेची धावाधाव आता होणार नाही २ रया धोहरीच्या नामस्मरणात व चिंतनात आतापर्यंत आयुष्य खर्च झाले याबेध मोठे कौतुक वाटते धोहरीच्या मंगल नामस्मरणाचाच हा गुण आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी मुक्ती होव नवरी स्वोकास्त तिच्याशी लग्न केले आहे. आता यापुढचे चार दिवस, उरलेले दोडे दिवस मी तिच्याशी क्रीडा करण्यात घालविणार आहे ४

विवरण :- हा व याच्या आधीचे तीनवार अमग तुणोवाच्या तृप्त व सतुष्ट मन स्थितीचे चोत्रक जसे आहेत. प्रारंभीच्या काळातील सर्व खडबकी निवारण झाल्या. मनाची तपमग भावली द्वैतभाव नाहीसा झाला. धका संपल्या. वासना निमाल्या. अस्परता संपली. सर्व दुःखाचा निराग झाला. शब्दे बोधवली अशा एका तृप्त मन स्थितीत असतानाचा बुवाचा हा एक अतिशय चांगला अमग आहे. आयुष्याची अखेर हरिचिंतनात, ईश्वराच्या नामस्मरणात यावी यापेक्षा आणखी चांगली गोष्ट कोणती ? जन्ममरणच्या चिंताच अखेरपर्यंत घन घोलरीत राहिल्या तर कोणते सुख ? मा दुष्टीने तुकारामबुवाच्या प्रारंभीच्या सर्व खटपटी संपल्या, दुखे निवारण झाले, सगडाचा परिहार झाला, वृत्ती निमाल्या व सर्व खटपटीचा हेतू पूर्ण झाला. शेवटचे दिवस गोड व्हावेत, प्रमुंचितनात रगून जावेत म्हणून तर हा सर्व खटाटोप होता. तो हेतू साधला. सर्व तृण्णा पावल्यामुळे आता त्याचे मन सतुष्ट बनले आहे. तुकाराम महाराजांनी एका बहारदार रूपकाचा येथे वापर केला आहे. उतारवपात त्यांनी एका लग्न केले आहे कुणारी ? तर मुक्तीशी मुक्ती या नोवरीशी लग्न करून उरलेले चार दिवस क्रीडा करणार आहेत, असे त्यांनी या अमगात म्हटले आहे सतश्रेष्ठ तुणोवांनी 'याचि देहीं याचि ओळी' हा जो मुक्तीचा सोहळा भोगला त्याचे कौतुक, वर्णन तरी किती करावे ? आयुष्याचा शेवट गोड व्हावा याचा अर्थ आणखी एका दुष्टीने समजावून घेण्यासारखा आहे 'अंतकाळी घ मायेव स्मरणमुखाव कलेवरम्' जो अतवाळी माझेव स्मरण करून देह सोडतो, तो माझ्या स्वरूपाला येऊन पोचतो, असे गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायात म्हटले असले तरी पुढटपाच झोकात अने हे अतवाळी ईश्वरस्मरण व्हावे म्हणून जन्ममरण ईश्वरी अनुसंधानात चित्त रगून वेलेले असावे असे म्हटले आहे. तरच वास्तव्या घावा बुट्यात. खर्च झालेल्या आयुष्याचे सार्पक होते तुकाराम महाराजांच्या जीवितात हे ईश्वरप्रेम रोमरोमी भरून गेलेले असल्यामुळे त्यांना आयुष्याचा अखेरचा भाग गोडच गोड वाटला

१३२९ मक्तीचिया पोटीं रत्नाचिया साणी । सगुंंची ठेवणी सकळ यस्तु ॥ १ ॥
 माउलीचे मागे बाळबाची हरी । एका गुर्ये^१ दोरी ओढतसे ॥ २ ॥
 जेवेल जें मागे तें रायासमोर । नाहीसि उत्तर येत नाही ॥ ३ ॥
 सेवेचिये सत्ते धनोच सेवक । आपुलें तें एक न घची बाहों ॥ ४ ॥
 आदिअताठाव असे मध्यभाग । भोंवतें भासे मग उचासन^२ ॥ ५ ॥
 भावावड तुका जाला एकाएकीं । देवच लीकिलीं अवघा येला ॥ ६ ॥

सायं य टोपा - हरी- आळ, राग, रायासमोर-गनापुड, न बची-देत नाही असे नाही

अर्थ - मक्तीच्या उबरातच बहूपद आदीवरून सयं रत्नांच्या साणी असतात १ आईच्या पाठीमागेच एकमेकांच्या प्रेममुखाच्या बोरीच्या नात्याने बाळबाची रांग असते २ धोष्ट रानासमोर जाऊन जो बोणी बाही मागेल त्यास ती यस्तु राजाकडून मिळणार नाही असे उत्तर बघी घेत नाही ३ अन्तम प्रकारची सेवा बघून सेवरच धनी होतो कारण सेवेने सतुष्ट झालेला धनी सेवकास सब अधिपार देण्यात मार्गपुढे पाहत नाही ४ एवढा या धनीपणाच्या उच आसनावर ह्यान मिळाले की मग या जगाचे आदी, अष्ट, मध्य असे भाग सहज द्यानात येतात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे एवढाभावाच्या सिंहासनावर मी आरड झालो आहे, य मी सयं लौकिक गोष्टी देवाच्याच कृपात पाहात आहे ६

१३३० सागता बुलंम ज्ञानाचिया गोष्टी । अनुभव तो पोटीं कंचा घडे ॥ १ ॥
 मजनाचे सोई जगा परिहार^१ । नेणत्यां सादर चित्त बये ॥ २ ॥
 नाइकवे कानीं साधन उपाय । ऐकतो गाय हरयें^२ गीत ॥ ३ ॥
 नव्हे आराणूक जावयासी घना^३ । वेध कामिमना हरिकथेचा ॥ ४ ॥
 काळाच्या साधना कोणा अगों बळ । चित्तना मगळ अष्टप्रहर ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे आम्ही खेळो भातुकले । विमगासी मुलें भोळीं येयें ॥ ६ ॥

सायं य टोपा - हरयें - आनंदाने, आराणूक-गमाधान

अर्थ - ज्ञानाच्या गोष्टी सागण्यास सुद्धा फार बडीण आहेत तर मग त्याचा अनुभव हृदयात घेणे शिती अवघड असेल ? १ घासाठी ज नगते आहेत, अज्ञ आहेत त्यांनी हरिमन्त्रन व हरिकथा पांचवीत लक्षा दिव्यास त्याच्या दुखाचा परिहार होईल २ त्यांनी या एका साधनाशिवाय इतर साधनाचे वा उपायाचे चित्त करू नये, ऐकू नये, एका श्रीहरीचे गीतच आनंदाने गावे आणि ऐकावे ३ रानाकनात जाऊन बाही समाधान होणार नाही कारण कामी मनास सुद्धा हरिकथेचा वेध लागतो ज्या साधनानी दोष काळानंतर फलप्राप्ती होते, त्या साधनांसाठी पुढाच्या अगों बळ आहे ? उलट ईश्वराच्या चित्तनासाठी मात्र आढही प्रहर मगलप्रदच असतात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या प्रकारे हरीचिंतनाची भातुकली खेळत आहोत आणि या भातुकलीच्या मुलाच्या वाट्यासाठी भोळीभावडी मुले आमच्याजवळ आला आहेत ६

१३३१ जाणपण बरें देवाचिये शिरीं । आम्ही ऐसीं बरी नेणतींच ॥ १ ॥
 वेखणिपापुडें रुचे कवतुक । उभयता सुख वाढतसे ॥ २ ॥
 आशकेची बाधा नाहीं लडिवाळा । चित्त वरि खळा समबुद्धि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दिशा भोळ्या सकळा । आवकाशीं खेळा ठाव जाला ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा :- जाणपण-ज्ञानाची जाणीव, वेळगिपापुढे-वाहण्यापुढे, ठाव-स्थान.

अर्थ :- ज्ञानाची जाणीव ही देवाच्या शिरावर असणेच बरे. आम्ही आपले असे नेणतेच बरे आहोत. १ जे जाणते व दाहणे आहेत त्यांच्यापुढेच नेणत्यांची क्रीडा कौतुकाली व रचणारी घाटते. त्यामुळे उभयपक्षांनाही सुख घाटते. २ जे लडिवाळ असतात, त्यांना भीतीची बाधा कधीच होत नाही. कारण त्यांचे वित्त नेहमी समबुद्धीने त्यांच्या खेळाकडेच असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हास सर्व दिशा मोक्कळा आहेत. आम्हांस सर्व ठिकाणी खेळायपास स्थान निर्माण झाले आहे. ४

१३३२ वचनांचे मांडे दावावे प्रकार । काय त्या साचार कौतुकाचे ॥ १ ॥
जातां घरा मागे । उरों नणें खंती । मिळाल्या बहुती फांकलिया ॥ २ ॥
उदयांचे अस्त उदय संपादला । कल्पनेचा केला जागोपणें ॥ ३ ॥
जाणवून गेला हांडोरियां बोरों । सावध इतरां करनी तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा :- साचार-सरोवर, फांकलिया-दूरवर निपून जातात, हांडोरियां-मूर्ख असणाऱ्या.

अर्थ :- लहान मुली भातुकलीचा खेळ खेळू लागल्या की शब्दांचेच मांडे घंगरे पदायं करून आनंद लुटतात. पण त्या खेळाचे खरोखर कौतुक करावे काय ? १ एकदा त्यांचा भातुकलीचा खेळ संपला की त्या मुली आपापल्या घरी बसून निपून जातात. पण त्यांच्या मनांत मागची तळमळ काही उरत नाही. २ त्या मर विवसा कल्पनेनेच राज झाली असे मानतात आणि शोषतात व लागलीच उदय झाला असे कल्पनेतच जागून उठतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे कल्पनेचा भातुकलीचा खेळ खेळा अगत्याची जाणीव त्यांना करून देत आहे. ४

स्वर्गास संतांनी पुसलें कीं तुम्हांस वैराग्य कोण्या प्रकारें जालें तें सांगा-ते अभंग ॥ ३ ॥

१३३३ याती शुद्ध वंश^१ केला वेवसाव । आवि तो हा देव कुळपूज्य ॥ १ ॥
नयें बोलों परि पाळिलें वचन । केलियाचा प्रश्न तुम्हीं संतां ॥ २ ॥
संवसारें जालों अतिदुःखें दुखी । मायबाप सेवीं कमिलिया ॥ ३ ॥
दुष्काळें आटिलें द्रव्यें नेला मान । स्यो एकी अन्न अन्न करितां^३ मेली ॥ ४ ॥
लज्जा वाटे जीवा त्रासलों या दुःखें । वेवसाव वेलें^४ तुदी येतां ॥ ५ ॥
देवाचें देऊळ हीतें^५ तें भंगलें । चित्तासी जें आलें करावेंसें ॥ ६ ॥
आरंभीं कीर्तन करीं एकादशी । नव्हतें अभ्यासीं चित्त आधीं ॥ ७ ॥
काहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरें । विश्वासें आदरें करोनियां ॥ ८ ॥
गाती पुढें त्यांचें घरावें धूपव । भावें चित्त शुद्ध करोनियां ॥ ९ ॥
संताचें सेविले तीर्थ पायवणी । लाज नाहीं मनीं बेजें विली ॥ १० ॥
टाकला तो काहीं केला^६ उपकार । केलें हें शरीर कष्टवून ॥ ११ ॥
वचन मानिलें नाहीं सुहृदाचे । समूळ प्रपचें बोट आला ॥ १२ ॥
सत्यअसत्यासी मन केले ग्वाही । मानियेलें नाहीं बहुमतां ॥ १३ ॥
मानियेला स्वर्गी गुरुचा उपदेश । धरिला विश्वास दूढ नामीं ॥ १४ ॥

यावरि या जाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले चित्तीं विठोबाचे ॥ १५ ॥
 निवेष्टाचा काहीं पडिला आघात । तेणें मध्यें चित्त दुष्टविलें ॥ १६ ॥
 बुडविल्या यहा वंसलो घरणें । बेले नारायणें समाधान ॥ १७ ॥
 विस्तारीं सांगतां बहुत प्रकार । होईल उशीर आतां पुरे ॥ १८ ॥
 आता आहे तंसा दिसतो विचार । पुढील प्रचार देव जाणे ॥ १९ ॥
 भक्ता नारायण नुपेसी सवया । कृपावत ऐसा कळो आले ॥ २० ॥
 तुका म्हणे माझे सर्व भाडवल । योलविले योल पाडुरगें ॥ २१ ॥

शब्दार्थ व टीपा याती- जात, शुद्ध- हलक्या प्रकारची कामे करणारी जात, वेवसाय-व्यवसाय, घदा, सेखी-जेवटी, कमिल्ल्या-मरण पावल्यावर, आदिले-मगळ, नाहीसे गाले, धुपद-पालुपद, पदाचे अथवा अभंगाचे मुख्यपद, मुख्य ओळ, टाकला-टाकला, प्राप्त झाला, गुह्यदि-आप्तस्वकीयाच, नुपेसी-उपेसा करीत नाही

अर्थ - माझे जात शुद्धाची असून मी पाण्याचा व्यवसाय केला माझ्या कुळात मूळापासूनच थोडक्या हा देव पुण्य मानता गेला होता १ तारे म्हणजे ही मोठ्ठ बोतण्यासारखी नाही पण तुम्ही सतानी प्रश्न केला म्हणून उत्तर देत आहे २ सत्साराच्या दुष्टाने मी अतिशय दुष्टी झाली असेलीत माझ्या आईबापही मरण पावले ३ दुष्काळ पडल्यामुळे द्रव्य नाहीसे झाले, त्यामुळे मी सपला व एव दामनी अन्न अन्न करीत मरून गेली ४ या बुद्धाने माझा जीव अतिशय घातून गेला व मला फारच लाज वाटू लागली तशात घड्यातही मूढ येत राहिली ५ मग जे देवाचे देऊळ पडचे झाले होते ते मोठ्ठ करायचे अशी इच्छा मनात निर्माण झाली ६ प्रथम मी एकादशीच्या दिवशी कौर्ता करायला मुश्यात बेली, पण कौर्तनाच्या अभ्यासात माझे प्रथम लक्षच नव्हते ७ म्हणून मनात विश्वास धारण करून मी पाही सताची उत्तरे पाठ बेली ८ कौर्तनात जे कुणी ईश्वराचे गुणगान करणारे होते, त्याच्या पाठीमागे उभे राहून मी धुपद मोठ्या शुद्ध चित्ताने म्हणत असे ९ मी सतांच्या पादाचे तीर्थ सेवन करीत असे पावटून मनात बसलीही लाज येऊ दिली नाही १० घडेल तेचवे उपकार मी हुसपावर करीत असे असे करून मी माझ शरीर बघाविले ११ मी माझ्या आप्तस्वकीयांचे यवन कधी एरे व मानता घागले मला प्रचाराचा समूळ धोडब आला होता १२ एखातोडपावटून मी माझ्या मालाच साक्षी ठरविले मी याबाबतीत दहमनाचा स्वीकार केला नाही १३ स्वप्नात गुह्य उपदेश केला त्याचा मी स्वीकार करून थोडोच त्याचा नामावर दूद असा विद्वान ठविला १४ मग नंतर मला कवित्व करण्याची स्फूर्ती झाली व मी विठ्ठलाचे पाय माझ्या हृदयात घट्ट धरून ठविले १५ त्यानंतर काही लोकांनी माझा निवेष्ट केल्यावर आघात बेले त्यामुळे माझे चित्त बुडाले गेले १६ माझ्या अभंगाच्या बहुधा नदीच्या पाण्यात बुडविण्यात आल्या तेव्हा मी तेरा दिवसपर्यंत ईश्वरानवल धरण धरून बसलो त्या वेळी बहुधा तारत नारायणाने माझे समाधान बेले १७ सब विस्ताराने हकीगत सांगितल्यास फार उशीर होईल, व नाना विषय त्यात येतील म्हणून आता पुरे करतो १८ आता जो परिस्थिती आहे ती स्पष्टच दिसत आहे पुढील अवस्था त्या विठ्ठलाचा माहीत १९ नारायण माझ्यासारख्या भक्ताची उपेसा कधीच करणार नाही ती पूर्ण कृपावत आहे असेच मला समजून आले आहे २० तुकाराम महाराज म्हणतात, पाडुरग हेच माझे सब भाडवल असून त्यानेच हे शब्द माझ्यावरून बघविले २१

विवरण-सताना अनकदा प्रश्न विचारल्यावरून तुकाराममहाराजांनी या आपल्या एका प्रसिद्ध अभंगात स्वतः विषयीची गुरुपदेश व कवित्वस्फूर्ती होईपर्यंतची हकीगत सगळ्या सांगितली आहे यामुळे तुकारामबाबांच्या आयुष्याचा क्रम स्पष्टपणाने द्यानात यथ्यासारखा आहे तुकोबा हे एका भगवद्भक्तिसंपन्न अशा श्रद्धे कुळात जन्माला आले होते 'शुद्ध बीजापोटी' । फळें रसाळ गोमटी' निर्माण होतात असे त्यांनीच एका अभंगात म्हटले आहे (क १२) आपल्या पवित्र कुळाचा अभिमानपूर्वक उल्लेख तुकाराम महाराज करीत कुळधर्माची महती त्यांनी अनकदा गादली आहे 'कुळधम ज्ञान कुळधम साधन । कुळधम निधान हत्तीं पडे' या एका प्रसिद्ध अभंगात (क १०२६)

बुवांनी कुळधर्मचि माहात्म्य वर्णन केले आहे. या आपल्या कुळाचा व भक्तिपरंपरेचा अभिमान त्यांच्या अभंगातून बघी कधी प्रकट झालेला दिसतो 'विठ्ठल कुळांचे ईश्वर', 'सहज बडिला होती सेवा'. म्हणोनि पूजितां या देवा', 'पढरीची वारी'. जाहे मासे घरी', 'तुका म्हणे सतसेवा, माझ्या पूर्वजांचा ठेवा', 'माझ्या बडिलाची मिराजो देवा'. तुझी चरणसेवा पांडुरंगा' इत्यादी ओळीतून तुकाराम महाराज आपल्या बडिलाजित सपत्तीची कल्पना स्पष्ट करीत असताना दिसतात तुकोबाचे धाकटे व धू काहोवा यांनाही आपल्या कुळाविषयी व त्यातील हृत्पिभक्तीविषयी स्वाभिमान असे. 'देवा तुजपे माझ्या पूर्वजांचे श्रृण. आहे तें का नेदिती अमून' म्हणून त्यांनी देवाला विचारले आहे. 'सांपडले जून'. आमुच्या बडिलाचे ठेवें' म्हणून त्यांनी एका अभंगात विठ्ठलनामाचे जुने भाडवल मिळाल्याबद्दल समाधान व्यक्त केले आहे. असा या संस्कारसंपन्न व पांडुरंगभक्तीत रमलेल्या एका श्रेष्ठ कुळात तुकोबाचा जन्म झाला 'शुचि श्रीमत घरांत. योगश्रष्ट तुका मूक्त' असे त्यांनीच आपल्या भगवद्गीतेवरील अभंगटीकेत म्हटले आहे

तुकाराम महाराजांनी आत्मकथन करताना प्रथमच आपल्या जातीचा व व्यवसायाचा उल्लेख केला आहे 'याती शूद्र बरा (वैश्य) केला व्यवसाय' असे त्यांनी म्हटले आहे आपण जातीने शूद्र म घडाने वैश्य म्हणजे वाणी आहोत असे त्याचे म्हणणे तुकारामबुवा स्वतः म शूद्र म्हणवून घेतात व नंतरही कित्येक वर्षे जाणवारांनी त्यांना शूद्र म्हणूनच संबोधिले आहे परंतु तुकाराम महाराज जातीने शूद्र की मराठा क्षत्रिय? अशा प्रश्नावर फार मोठे बाद पड्या काढ्यापासून होत आहेत. आधुनिक काळात विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी त्यांना कीतुकाचे 'शूद्रावि' म्हटले, तर तुकारामाचाही भागवत यांनी त्यांना क्षत्रिय बनविले वास्तविक पाहता तुकारामबुवाची श्रेष्ठता ही काही त्यांच्या जातीवर अवलंबून नाही; विवा त्याचा व्यवसाय कोणता होता, याही प्रश्नास महत्त्व नाही 'आपणालागे काम वाग्याधरी गूळ. त्याचे यातिकुळ काय कीजे?' अशीच प्रती आपली हवी खरे म्हणजे 'उच्च नीच वर्ण न म्हणाया कोणो. जे का गारायचीं प्रियजाले' अथवा प्रती पाहिले

स्वतः तुकाराम महाराजांनी 'याती शूद्र' असाच उल्लेख केला आहे, 'शूद्रबशीं जन्मलीं म्हणोनि दमैं मोकलितो' असे एका अभंगात त्यांनीच म्हटले आहे आपली जात लौकिक दुष्टीने व परंपरागत समजूतीने हीन असल्याची जाणीवही बुवांना होती 'काय भाशी याती नेणा हा विचार', 'यातिमतिहीन रूपें हीन धोन' 'तू धोवेचा पती. मातो बहु हीन याती', 'यातीहीन मतिहीन कर्महीन माझे' अशा प्रकारच्या उल्लेखांवरून तुकाराम महाराजांना आपल्या हीन जातीची जाणीव असावी असे वाटते आपली याती म्हणजे जातीहीन असून आपण कुणरी आहोत असेही त्यांनी म्हटले आहे 'बरा कुणजे केलां. नाहीं तरी दमैंचि अमूर्तों मेलां', 'आळस न करीं याळाभाचा. तुका विनची कुणबियाचा', 'तुका कुणबियाचा नेणे शास्त्रमत. एक पढरीनाम विसरेना' असा शब्दात तुकाराम महाराजांना आपण कुणरी असल्याचा उल्लेख केला आहे 'आता निदपुर नसावें. गाठ पडली कुणव्यासवें' असे बघू काहोवा यांनीही म्हटले आहे तुकारामबुवा हे घडाने किंवा व्यवसायाने वाणी होते हेही प्रसिद्ध आहे 'जातीचे वाणी मो पोटींचे कुडें. नका मजपुडें ठकाठकी' असा त्यांनी म्हटले आहे 'वैश्य केला वैद्यताय' हे तर प्रसिद्ध आहे

रामेश्वरभट व बहिणाबाई या दोन समकालीन व्यक्तींनी तुकोबांच्या या आत्मकथनास दुजोरा दिलेला आहे तुकोबाचे वंशज गापाळबुवा यांनी 'शूद्र यातीप्रती जन्मला तुक्या'. व्यापार खाण्याचाचि करी' असेच म्हटले आहे सतचरित्रकार महोपतीबुवांनी 'शूद्र यातीमाजी निश्चित. जन्मला तुकाराम वैश्यवत्सल. जो जगद्गुरु भूति मत. विश्वोद्वारार्थ अवतरला' या ओवीमधील 'निश्चित' हा शब्द व पुढील चरणातील अर्थगर्भ शब्द याचा मेळ जाणवताना सहज वसविण्यासारखा आहे

याप्रमाणे तुकारामबुवा स्वतः प त्यांचे समकालीन यांनी जातीचा, व्यवसायाचा निवाडा केला आहे आज या प्रश्नास तसे महत्त्व नाही जुन्या वर्णाश्रमाच्या चौकटीत आपण बसिलेले वर्णांचे वा जातीचे नाही, एवढाच अर्थ या ठिकाणी शूद्र या शब्दाचा आहे. तसे पाहिले तर तुकारामबुवा शूद्र मराठा होते हेच खरे कारण कुणरी, मराठे यांच्यात भेद नसे तुकोबांच्या घराण्याचे नाव मोरे असे होते तुकारामाची आई मोठे नावाच्या मराठे घराण्यातील हिने, जाधव, धितोले, देगमूळ, गरड, हगळे, तापकीर, गाडे इत्यादी प्रसिद्ध मराठे घराण्याशी त्यांच्या कुटुंबीयांचा

समय होता 'तुकोबा हे मराठ्यांच्या 'शाहणाव बुळी' पैकी 'मौर्य' शिवा मारे बुळीत जन्माला आले होते मौर्य बुळीची आविरे ही एक मासा आहे म्हणूनच या घराण्यातील मळी आणि हे बाढनाव लावीत व तेव नाव बाणदोपत्री आढळने मराठमळीच्या 'शाहणाव बुळीत धान्य, वंद्य व गूढ वर्णाचा समावेश वेगळा आहे' या वा सी वेंदे याच्या मतात व 'तुकारामाचे घराणे हे मराठा जातीचे होते ही जात ज्या धान्य वर्णानून उद्भवली असावी, परंतु ती गूढ वर्णाची समजली जात' या डॉ. ए. ग. भांडारकर यांच्या मतान तसा फारसा फरक नाही

खरे पाहिले असता गुणवर्मापन तुकाराम महाराज हे शीर भगवद्भक्ताच होत हे सिद्धच आहे 'चरित्रकार व इतिहासलेखक यांना जातीचा, व्यवसायाचा निषाड करवा लागता म्हणू चर्चा विमोचत नव नवे मुद्दे येतात पण सतत्वाच्या बाधात जातीम वा व्यवसायास बाही मळतच उरत नाही 'भाषना भेदाची जाय उठाउठी। तुका म्हणे भेटी गोविंदाची', 'जिहीं म्हणविलें हरीचे अकित। जातीचे ते होत कोणी तरी। जातीकुळ नाही तपासी प्रमाण। अनन्या अनय तुका म्हणे' इत्यादी श्रद्धांविस्तारानुसार जाती भक्तीत विस्तार गेली आहे 'यातिकळ माझे गेलें हारपूनि' हीच अवस्था खरी व ल. रा. बागारकर यांना या मर्यादा फार मर्यादक व उद्बोधक असा निर्णय घेतला आहे 'तुकोबा व्यापकपणाचे चारी यथे होत, अगरच नू वर्णांनीत हाते' ते ग्रहणित्य हाते व 'बहु जाणे तो ग्रहण' या ग्यायाने ते खरोखरच ग्रहण होत 'रात्रिवसत आम्हा मुढाचा प्रसंग। अतर्बाह्य जग आणि मन' आन मानगा व बाह्य जगानी मुढ करून त्यानी शपावरही जय मिळविता यावरून त साक्षीय होते यातही मका नाही 'सताचा उदीम उपदेसाची पैठ। प्रेममुख साय देती घेती' याप्रमाणे भक्तिप्रभाच्या देवोबीचा व्यापार त्यानी जन्ममर वेगळ्यावरून ते बंद्य हाते असे म्हणण्यासह प्रत्यवाय नाही। पाहण्याचा म्हणजे जनीजनादनाची जन्ममर त्यानी निष्काम सेवा केली म्हणून त श्रद्धा उपडच ठरतात। बरे त च नू वर्णांच्या पत्रोवडे ये' होते यात तिळमात्र मका नाही 'क्षर असरावेगळा। तुका राहिला सोयळा' क्षराक्षरापलीकडचे ते असल्यामुळे तसे कुठली जातकुळी अन कुठला घराण्याचा अभिमान? 'तुका म्हण आम्ही विधीचे जनिते। स्वयम् आम्ही केले म हो' आम्ही ब्रह्मदेवाच बाप आहोत, स्वयम्, मुढ पंतन्याचे आहोत घडलेल म्हणजे आत्म्यागल्पातले वगृहीत या त्याच्या स्वानुभवमूर्त्यांनु देहाचे सालचे सारेच विचार तुच्छ ठरतात 'अस त्यानी म्हटले बाह

या आत्मनिवेदनपर अमगात 'आदि तो हा देव कुळपूज्य' असे तुकाराम महाराजांनी सांगितले आहे कुळात प्रथमपासून पूज्य असलेला हा देव म्हणजे पडरपूरचा पाहुराव होय तुकोबाचे कुलदैवत शिव अथवा हरि-हृदेश्वर हाने अमेही एक मत प्रचलित आहे परंतु स्वतः तुकोबाची 'कुळीची कुळदेवी' श्रीविठ्ठल हेच आमच कुल दैवत अन बारवार सांगितले आहे 'सहज वडिला होती सेवा। म्हणूनि पूजितां या देवा' असा त्याच्या वचनाचा भावाय आहे

'सवसारें जालों अतिदु खें बुझी' या वचनाचा अर्थ समजावून घेण्यासारखा आहे तुकाराममुखाचे घराणे चांगले प्रतिष्ठित होते घरात महाजनकी होनी व्यापारवधा नीट चालत असे प्रथम प्रथम सधारीही बरा चालला होता 'सव साहित्य अनुकूल। उदीम व्यापार होय सफल। जथें घडों नदी अळुमाळ। दोनदयाळ तपाचें' अशा कताय वृत्तीन तुकोबाच वडाल बोल्हेवा होत पोरला पुत्र सावजी वैराग्यशील निष्काल्यामुळ त्यानी तुकाराममुखाच्या साक्षावर मसाराचा भार सापविला दुकान पाहण, जमाखच ठवण, सताकडे, सावकारकीकट लक्ष देणे, यात तुकाराम मुखा तरवेज होत 'देणें घेणें उदीम हुतवटी। तोटपानपयात असावी दृष्टि। जणें स्वहित होईल शेवटीं। तैसे गोष्टी करावी हा वडिलाचा उपदेश त्यानी मनात घारण करून होता मुलाच्या वस्तुत्वाने प्रथम आर्द्राव सतुष्टही चाल 'खेड कनिष्ठ दोघी माया। आणि ससारही आवरी मुक्या। ऐसी स्थिती देखोनिया। मातापिता वधु सज्जन। अशी स्थिती अमन्यान आजूबाजूच्या लोकांच्या दृष्टीनही ससार फार चांगला चालला होता 'मातापिता वधु सज्जन। परीं उदड घनघाय। गरीर आरोग्य लोकात माय। एकही जणें असेता' याप्रमाण उत्तम चित्र त्याच्या ससाराच हात

परंतु 'देव भक्तालागी करू नवीं ससार' असे दितने चार चौपासारसा लौकिक मगार व वैदपाचा व्यवसाय करणासाठी तुकाराममुखा जन्मान आल नव्हते थोड्याच दिवसात त्याच्यावर दुःखाचे डोंगर कोसळले

वयाच्या सतराव्या वर्षी त्याचे वडील वारले. सावजीची वयको मरण पावली नंतर सावजी तीर्थयात्रेम निघून गेला त्याच्या वियोगाने तुकोबा थोडे उदास झाले त्याचे चित्त ससारात लागेना अशा अवस्थेत लोकानी त्याचे पैसे वुड-विले, देणेकऱ्यानी तगाद लावले घरातील धनधान्याची विल्हेवाट लागली, दुकान चालेनासे झाले गावात पत राहिली नाही दुष्काळामळे शेतीमधील सर्व पीव बुडाले पैसाची ओढातण झाल्यावर त्याच्या मनाचा ताप वाढू लागला घरातही फारसे सुख नव्हत पहिली बायको बाजारीच असे नेहमी. ती अन्न अन्न करून मरण पावली दुसरी अति भाडखोर म्हणून प्रसिद्ध होती तुकोबाच्या घरात साणाराची सव्याही मोठी होती या सर्वांचे पोटा भरावे तरी कसे? या चिंतने बुवा ध्यस्त झाले दुष्काळाने मुले माणसे हाराण होऊन गेली बेल व इतर जनावरे चारा नाही म्हणून मरून गेली गावात तुकोबाना कुणी विचारोना सर्वजण फडिती पाहणाऱ्यास तत्पर घरात कटकट व मूर्तिमत् दारिद्र्य थोरली बायको मरण पावल्यावर तुकोबाचा पहिला व लाडवा मुलगा सतोबा हा मरण पावला पुढे तुवा बाची आई मरण पावली वडील गेल्यानंतर चारपाच वर्षांतच तुकोबाच्या पुढे धनधान्य, गुरेढोरे, आप्तस्वकीय, व्यापारउदीम, मुलेबाळे, दावणीची जनावरे, पत, अन्न, दुकानदारी याची धूळधाण उडालेली आपल्या भवांत रूपाने उभी राहिली

तुकोबाच्या या सत्तारुडु खाचे वर्णन महोपतीबुवानी फारच हृदयद्रावक रीतीने केले आहे ते म्हणतात, "देहसि तुका वृणव । खेद करोत नित्य नित्य । म्हणे मातापिता कमिली निश्चित । बघूची गत हे धाली ॥ पितयाचे धन होते बहुत । तेंही जाहलें बातरहत । जेसा शीतकाळ येता अन्न समस्त । विलया जात आकाशी ॥ जसे तुकाचे धन प्राण्य समस्त । आटोनि गेले जेथील तेथ । यास्तव होऊनि चिंताग्रान्त । म्हणे कैसी मात करावी? ॥ आमुले द्रव्य दुसऱ्यावर । ते बोला न देती साचाट । उदीम न चले अनुमान । कैसा विचार करता ॥ मुदुमबत्तल ज्वच पवरी । म्हणुनि घावे हूट बाजारी । द्रव्यासटों नानापरी । प्रयत्न बरो बहु फार ॥ घेणे हीमयेची पुरवठा । मग दुकान मांडोनि बैसे चोहटा । वाचेसि हरिनामाचा फाटा । व्यापार छोटा न करवे ॥ म्हणे उणे घाये काणास ? तरी असत्य वर्तता महादोष । गिऱ्हाईक मागतसे जसे । घरणे विशेष सें घावे ॥ सर्वामूर्ती दया पूर्ण । असत्य सर्वथा न बोले वचन । वाचेसि धाख हुरित्मरण । एकही सण न विसवे ॥ ऐसी स्थिति देखोनि पाहे । देव दसवटी लाविताहे । माही व्यापार पुरवठा नये । मग आणिक उपाय करितसे । वंशव्यवसाय नानाविध करी । परी कोटेही साहय न होचि श्रीहरी । वित्ती बज्ठी होतसे भारी । आटती परी देखोने ॥ आपण कण्टोनि रात्रदिवस । डोराबरी गोव्या बाहतसे । शीत उष्ण निद्रा माळस । काहोंच ध्यानास आणीना ॥ आणिक नव्हे धेऊनि फार । सागुती घडा केला थोर । परी नवा न होय आणुमान । चिंतातुर यासाटों ॥ आणिक श्रृण धेऊनि पाहे । काहीं हातवटी करू जाय । तेणरी न विसेचि सोय । म्हणे करावे काय विडोबा ? ॥ बहुत कष्टी होऊनि चित्ती । स्मरण करोत अहोराती । काहीं श्रृण धेऊनि सागुती । वस्तभाव होती तेहि मोडिली । वजन करानि हिशोब पाहत । घरीं वाणी मिळाले समस्त । तव ते अधिक्चि आले आत । कंती मात करावी ॥ सोयरे पिशून ते वेळे । म्हणती याचे तों निघाले दिवाळे । सायकार येऊनि द्वारी बसले । अभुपाते भरले नेत्र तेव्हा ॥ "

'दुष्काळें आटले द्रव्य नेला मान 'या ओळीत तुकोबानी त्यावेळी पडलेल्या दुष्काळाचा उल्लेख केला आहे हा दुष्काळ सन १६२९ च्या सुमाराचा असावा तुकोबाचा जन्म सन १६०८ चा आणि 'एकबिसाव्यांत विपरीत काळ' पातला या सन १६२९-३० सालच्या भयानक दुष्काळाची नाद महाराष्ट्राच्या इतिहासान घेतली आहे 'मागोल साली बालघाटाकडे पाऊस पडला नाही आणि दौलताबादनगरच्या बाजूस तर पावसान मुजाच टाळा दिला या साली सभोवारच्या प्रांतात धान्याची कमतरता झाली आणि दक्षिण प्रांतात व गुजरातत तर हाहाकार उडाला येथील रहिवाश्यांच्या दुर्दैवाची शिकस्त झाली एका भावरीच्या तुवड्यासाठी जनावरे व मुलेही लोन विकू लागले पण गिऱ्हाईकच मिळना 'मुवाची हाडे कुटून पिठात लोक घालू लागे' असा हा भयानक दुष्काळ समर्थ राजबासानीही या दुष्काळाची चित्तराफक वर्णने केली आहेत- 'माणसा खावया धान्य नाही । आपरण पोषण तेंही नाही । घर कराय सामग्री नाही । काये करितो ?' असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे 'मद शाल्या मेघवृष्टि, 'अपोक धान्ये दिवसें दिवसे, ' 'मेघ बडों भीती' असे उद्गार समकालीन परिस्थितीचे निर्देशक

आहेत 'हर मणी होन मोड जाला', 'पायली च्यारीस एव दोन आठो घारण घसली' 'उपवासीं मरों लागलों' असे उद्गार समनालीन पत्रव्यवहारात दिसू लागले अशा या दुष्काळात तुकोबाच्या व्यापारघटावर परिणाम झाला 'न पडता पुरें', 'बहु पोछिलों ससारे', 'सहज भरलें होतें बहु सेंही', 'वेवसाय देखें तुटी पेंती', इत्यादी ओळींतून तुकोबाच्या जीविताची दुःखद स्थिती प्रतीत होण्याआरखी आहे

धरातील व बाहरीत असा या विविध प्रवारण्या वासाग बटाळून तुकोबाचे मन ईश्वराकडे, साधु-मताच्याकडे बळकट अर्थात ह एव निमित्त शाल आधीच त्याचे मन परमार्थप्रेषण हान धराण्यात विट्ठलभक्तीचा अनूट धागा होता त्या धाव्याचा आधार घेऊन त्यानी विट्ठलमंदिर जे माळवळीस आलं होते ते दुरस्त वरण्यास सुद्धात गेली तुकोबाचे आठवे पूर्वज विद्वमरबाबा हे मोठे विट्ठलभक्त होते नामस्मरणाचा, सतमगतीचा त्यांना नेहमी ध्यास अत एकदा विद्वमरबाबाच्या आईने त्यांना सांगितले, 'तुझ्या बडिलोंबडिलीं निर्धारी'. चालविली पडरीची चारी। त्यासो अंतर न करी। तरीच सत्सारीं सफलपण' आईच्या या उपदेशावरून याचा पठरपूरच्या घाटीस गेले तपोल अपूर्व सोहळा पाहून सतुष्ट झाले त्याच्या चित्तास या विट्ठलमूर्तीची ओढ अक्षडपणे लागली त्याच्याच प्रेरणेने विद्वमरबाबा दहूगवळच्या आग्याच्या यनात गेले जेथे मुवाविक पुष्प, दूधा, तुळशी पडल्या होत्या, ते स्थान त्यानी स्वतःच्या हातांनी उरून पाहिले तो त्या ठिकाणीं- 'पुढें पाहता निजदुष्टोने। तों पाहुरणमूर्तीं साबळी सगुण। बामाणीं ते माता हरिमण। सकुमार ठाय सारिरे।। बातेसो दिव्य पीतांबर। यदां तुळीसीमजुळपाचे हार। ऐसी मूर्ति देखोनि सुंदर। जयअपकार मग करितो' या विट्ठलमूर्तीची स्थापना स्वतःच्या घरातील घाटीस इद्रायणीच्या तोरावर विम्वमरबाबांनी केली व एक लहानसे देऊळ बांधले या देवळाचा भाग पडलेला होता तो तुकारामबाबांनी पुन मीट उभारून दुरुस्त केला

तुकोबाच्या साधनत्रमाचा हा इतिहास अतिशय उदबोधक व भागदगक असा आहे 'सप्तसारे जालों अति दुःखें दुःखीं', 'निवा' सत्साराच्या ताचें तापलों मो देवा' येथपासून 'नित्य नवा दीस जागृतीचा' त्याच्या आयुष्यात कमा उगवला व त सोबती 'तुफा झाला पांडुरंग' या अवस्थेला त बस पाचले यातबघी सापकानी विचार करण्यासारखा आहे कंबळ परिस्फिती, सत्साराचा बोट, सवटपरपरा ही कारणे बरवरचीच होत ही सब कारणे देहूच्याच नव्ह, तर सर्व महाराष्ट्रातील लोकांना लागू होनात, पण फक्त देहूचा बाणी तुकाराम हाच तेवढा पार पदवीवर आरुढ झाला याचा अर्थ असा की, आधी पिढ्यान्पिढ्या बीजभूमी तयार होत होती यांग्य समय येताच भगवदभक्तीचा फुलोरा देहूच्या मऊ व सजस भावीत तरारून फुलून आला त्याच्या अत्रौविक सौंदर्याने व सुवर्णाने सारे लोक मुग्ध होऊन गेले या फुलोऱ्याचा मुवास कधी कधी होणार नाही, कधी याचा रंग विटणार नाही नित्य नूतन व अजड चैतन्यदायी असे याचे स्वरूप आहे

प्रारंभी एकादशी, सोमवार ही ठरे वरणे, नामस्मरणात रप होऊन जाण, अवसळ असणाऱ्या चित्ताला अभ्यासात मुरडण साधुसत्ताच्या सपाचे वाचन चिंतन वरण, कुणी वपाकीर्तनास उभे राहिले की, आपण त्याच्या माग मनात लाज न आणता टाळ पळून उभे राहून गृध्र चित्ताने धुपद धरण, बीर्तेनकार, प्रवचनकार, हरिमक्त सतपुष्प याच्या पायाचे तीर्थ सवन करण 'गरीरबष्ट भोगून होईल तेवढा परोपकार वरणे ही तुकोबाच्या साधनेची पूर्वविस्था हानी अघातच त्याचे प्रपचारक लक्ष कमी पाळे एषीवधू व आप्तवर्ग यानी त्यांना उपदेश कलन सत्साराकड त्याचे लक्ष घटले असे प्रयत्न केले पण त्यांना 'समूळ प्रपचाचा बोट' आला असल्याने त्यानी 'वचन मानिलें नाहीं सुद्धांचें' सत्य व असत्य काय? याचा निवाडा करण्यासाठी आपल्या मनासच साठी केले बहुमताने वागण्यास काहू फायदा हाईल असे त्यांना वाटत नाही याच अवस्थेत असताना भामनाथ, भगवत येथील डायरावर वृक्षवल्लीच्या व वनचराच्या सहवासात तुकोबाना अद्वितीय सुख प्राप्त झाले थोपूळ बाबांनी चैतन्य यानी त्यांना मनोपदेश दिला 'घरिला विनयास दूद नाहीं' नामस्मरणावरच आपला विदवास दूद केला, असे त्यानी म्हंटले आहे मग त्यांना नामदेवाकडून कवित्वाची स्कूर्मी क्षात्र त्याच्या मुखावाटे विडुलप्रसादान प्रभावित झालेली प्रसन्न अशी चाकगगा अक्षयपण खूब लागली

वितामघ्ये विठ्ठलाचे पाप घट्ट धरून तुकोबा वृताथे झाले याच आत्ममुक्तात दग असताना भावतीच्या लोकाना तुकोबाचे महत्त्व समजले नाही त्याच्या बवित्वाचा त्यांना द्वेष वाटू लागला रामेश्वरमठासारख्या पंडिताचा 'निवेद्याचा काहीं पडला आघात' या प्रहारामुळे तुकोबाचे वित्त फारच कष्टी झाले त्यांना आपल्या अमगाच्या बह्या इद्रायणीच्या डोहात बुडवाव्या लागल्या. बहुधा उदकात टाकल्यानंतर वृषा तेरा दिवसपर्यंत असड नामस्मरण करीत धरणे धरून राहिले तेव्हा त्या नारायणास दया आली त्यांनी तुकोबास दर्शन दिले व त्याच्या अमगाचे रक्षण केले वारण भवतास नारायण बघीव उपेक्षित नाही तो त्याचा सामाज्य नेहमीच करीत असतो

१३३४ एका वचन हे संत । मी तों आगळा पठित ।
 काय काजें प्रीत । करीतसा आदरे ॥ १ ॥
 माझें चित्त मज ग्वाही । सत्य तरलो मी नाहीं ।
 एकाचिपे वाहीं । एक देखीं मानिती ॥ २ ॥
 बहु पोडिलो ससारें । मोडीं पुसे पिटीं डोरें ।
 न पदता पुरें । या विचारें राहिलो ॥ ३ ॥
 सहज सरले होतें काहीं । द्रव्य थोडें बहु तें ही ।
 त्याग केला नाही । दिलें द्विजा याचका ॥ ४ ॥
 प्रियापुत्रबधु । याचा तोडिला सबधु ।
 सहज जालो मनु । माणहीन करटा ॥ ५ ॥
 तोंड न दाखवे जना । शिरें सादी भरे राणा ।
 एकांत तो जाणा । त्यासाठीं लागला ॥ ६ ॥
 पोडें पिडिलों काहारें । दया नाही या विचारें ।
 बोलाविता बरें । सहज म्हणें यासाठीं ॥ ७ ॥
 सहज वडिला होती सेवा । म्हणोनि पूजितो या देवा ।
 तुका म्हणे भावा । साटीं झणी घ्या कोणी ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आगळा-विशेष, काजें-वारणाने, ग्वाही-साथ, वाहीं-रीत, ओव, भाग, पुसे-संपदचा, मड-मूड, पिडिलो-नेस्त झालो झणी-नवाराथी

अर्थ -संतहो, मी तर विशेष प्रकारचा पठित अथवा पापो आहे कोणत्या कारणासाठी तुम्ही मनवर एवढी प्रीती आदराने करता? माझे हे म्हणजे तरी एका १ माझे चित्तच मला साक्ष देत आहे की, मी खरोखरच या भवसागरातून तहून गेलो नाही, एव मग मानू लागला की दुसरा त्याच रीतीने मानू लागतो २ सत्ताराच्या मुळे मी फारच पीडित झालो शेंतीच्या कामाच्या वेळी मी गुरास मारले, त्याच्या शोपट्या विरमाळल्या, पण इतकेही करून सत्तारास मला काही पुरे पडले नाही मग या विचाराने मी स्वस्वच झालो ३ सहजच मज जे थोडे द्रव्य होते तेही संपून गेले मी स्वतः होऊन काही त्याचा त्याग ते ग्रहणाना देऊन केला नाही ४ चायको, मूले व भाऊ यांना तोंड दाखवावे असे वाटेना मी त्याचा सबध सोडला मी माणहीन असा करटाच झालो ५ कुठेतरी रानावनात-सादी-कोपयात शिरून यातपणे बसावे, लोकाना तोंड दाखवू नये, एकांताचे सेवन करावे असे वाटत राहिले असे तुम्ही समजावे ६ पोटाच्या त्रासान कारण पीडित झालो अनातोल दया नाहीशी झाली, कुणी बोलावले तर घरे आहे, असे म्हणत राहिलो ७ तुकाराम भट्टाराज म्हणतात, वाडवडिलांनी सहजच पाहुण्याची सेवा केली होती, म्हणूनच मी या देवाची पूजा करीत आहे माझ्या कैथळ या भावासाठी कुणी मला महत्त्व देऊ नये ८

१ पिडिलो

तु गाथा ॥ ७

१३३५ वरें जालें देवा निघालें दिवाळें । बरी या दुष्काळें पोडा केली ॥ १ ॥
 अनुतापें तुमैं राहिलें चिंतन । जाला हा यमन संयसार ॥ २ ॥
 वरें जालें देवा बाईल कर्कशा । बरी हे दुर्दशा जनामध्ये ॥ ३ ॥
 वरें जालें जणीं पावलों अपमान । वरें गेलें घन दोरें गुरें ॥ ४ ॥
 वरें जालें नाहीं धरिली लोकलाज । बरा आलों तुज शरण देवा ॥ ५ ॥
 वरें जाले तुमैं केलें देवाईल । लेकरें बाईल उपेक्षिलीं ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे वरें व्रत एकावशी । केलें उपवासां जागरण ॥ ७ ॥

शब्दायं व टीपा :- अनुतापे—पश्चात्तापामुळे, यमन—वातां, आंक, बाईल—बायको, कर्कशा—कजाग, भाडवोर, देवाईल—देऊळ, मंदिर, देवालय.

अर्थ :- देवा, माझ्या दुकानाचे दिवाळे निघाले, हे एका दृष्टीने बरेच झाले की. या दुष्काळामुळे फार त्रास झाला हेही ठीक झाले १ कारण या पश्चात्तापाच्या वृत्तीमुळे तुमैं चिंतन मतत होत राहिले, व त्यामुळे सारा संसार धांदलीप्रमाणे वाटला. २ देवा, ही बायको भाडवोर मिळाली हेही एक प्रकारे बरे झाले. अगात माझी दुर्दशा होत आहे हेही फार चांगले आहे. ३ या जगात माझा टापोऱ्याची अपमान झाला हेही फार चांगले झाले. माझे घन, घाण्य, गुरेदोरे याचा नाश झाला हेही चांगलेच झाले. ४ देवा, मी लोकलाज धरली नाही हेही फार चांगले केले. तुका शरण आली हे फार बरे झाले. ५ देवा, तुमैं देऊळ पडायला झाले होतं, ते बांधले हे फार बरे झाले. बायको मलाचा त्याग केला हेही चांगलेच झाले ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकादशीचे हे व्रत फार चांगले आहे. कारण त्यामुळे जागरण व उपवास यांचा लाभ होऊन तुमैं चिंतन घडते. ७

विवरण :- थरील दोन अमगावून तुकाराम महाराज आपल्या वृत्तीत पाळत कणा पडला व आपण कोणत्या माघनेत गुंतून राहिलो हे मागून आहेत. समाराने आपण फार त्रस्त झालो. आपली घनसंपत्ती नाहीशी झाली, गुरेदोरे मरण पावली, बायको, मुले, यष्ट याचा व आपला संबंध संपला आणि कुठेतरी रानावनत, सादीकोपन्यात एकाताच्या बासमाठी उत्पुंक बनली असे तुकाराम महाराज मागत आहेत. तुकोवाना झालेला अनुताप, त्याच्या मनात निर्माण झालेले वैराग्य व त्यातून सहजपणाने उत्पन्न झालेली ईश्वरमाधवा यांचे मोठे हृद्य व उद्बोधक चित्रण या अमगावून आहे. त्यांना ममाराचा दोट आला, त्याच्यावर एकामाफून एक अशी मकटे कोमळली, दुकानाचे दिवाळे निघाले, बाईल कर्कशा पाळीची लागली, ही वरवरची निमित्ते होत. समार हा अमार आहे. तो कितीही केला तरी पुढा पडणार नाही. जन्मान येऊन धोडण्यासारखे, मिळविण्यासारखे फार मोठे दुसरे काही आहे या हेतूने वृद्धा ममाराची फटकून राहिले. त्यांना तो वमनाप्रमाणे वाटला. ममाराला, मकटांना ते घ्यावे असा नाही अर्थ या अमगाचा 'जिकाबा संसार । येणें नावें मरी शूर' असेच त्यांना वाटे. त्यांच्या ममोर अवडपणे पुढेप्रमग होना जाण व बाहेर सर्वत्र विरोधाची परिस्थिती होती

याच विराघा परिस्थितीमधून तुकावाच्या माघनेचा क्रम आकारास येत राहिला. लोकांना तोंड दाखवायला नको म्हणून ने कुठेतरी सादीकोपन्यात, रानावनत लपून एकांतवास पत्केल लागले. माघकास एकांतवानाचे महत्त्व फार असते. 'अखंड एकांत सेवाया । अग्न्यासहि करीत जावा,' 'अखंड येकांत सेवावा । ग्रंथ मात्र घांठोळावा' या रामदासांच्या वचनाचा हाच अर्थ आहे 'येकांतीं स्मरण करावें । चुकलें निघात पडे ठावें' असे या एकांतचे फळ असते. आणि यामुळेच तुकारामजी या एकातासाठी उत्पुंक बनले होते. महीपतीवृत्ती तुकोवांच्या या मनःस्थितीचे वर्णन करताना लिहिले आहे, 'मते आमुष्य तों किनी । तेंही घेंचिलें संसार भांतीं । आतां उरल्या काळीं निश्चिती । रुमिगोपती भजावा ॥ ऐंग निश्चय करोनि चित्तीं । जातसे भांबनाथ पर्वतीं... पर्वतावर जावोनि देवा । अंतरीं आठवून वंहुंठनायका । कृष्ण अनेका माकित' याच पर्वतावर तुकोवाना एकांतवास केला. त्यांना ईश्वराचा नाशकार शाय, 'मावगिरी पाळोरी बस्ति जाण केली । धृति त्पिरावली परब्रह्मी' अशी अवस्था त्यांच्या मनास प्राप्त झाली.

आपल्या साधनक्रमाच्या वेगवेगळ्या खुणा बुवानी या अभंगातून सांगितल्या आहेत. विश्वभरवावाच्या भक्तीने आवृष्ट झालेला श्रीविठ्ठल देहूतच स्थिरावला होता इद्रायणीवाठी असलेल्या देवळाचे तुकोबांनी पुनरुज्जीवन केले त्यांनी स्वतः कष्ट वरून हे देऊळ दुसस्त केले 'ऐसा सकल्प करोनि मनीं । देवालय उकलिले तये क्षणीं । आपल्या हातीं कुदळ घेउनी । चिखलपाणी करीतसे ।' असे महीपतीबुवानी वर्णन केले आहे याच देवालयाने तुकाबा प्रेमाने विठ्ठलासमोर पीतन करू लागले आधी वाही कीर्तनवाद्यांच्या मागे उभे राहून, धृष्ट धरण्याचा त्यांनी सराव केला 'बहुत करावे पाठांतर । कठीं घरावें प्रयातर । भगवत्कथा निरतर । करीत जावो ' याच मार्गाने तुकोबा निघाले होते परंतु एवढ्या प्रखर मार्गाची सवय एकदम थोडीच लागते ? अन्व वेळा मन हट्टी व अचपळ वने 'नव्हतें अम्हासीं चित्त आधी' असे बुवानीच स्वतः म्हटले आहे परंतु 'तुका म्हणे मना पाहिजे अकुश' या नात्याने चिंतन, मनन, एकातवास, सतप्रयथवणवाचन, नामस्मरण, कथागीतन, भजन इत्यादींच्या साहाय्याने तुकोबांना रोज नवी जाणती येत राहिली तुकोबांच्या या साधनक्रमाचे फार सुरेत व मार्मिक वर्णन महीपतींनी केले आहे त म्हणतात,

' निजायें करावें कीर्तन । ऐसो इच्छा घरिली मने । सत बोलिले पुरातन । त्याची तचनें पाठ केली ॥ पहिला अम्हास काहीं नव्हता । आठडी आता उपजली चित्ता । प्राकृत अमग शतकोटि कर्ता । नामदेव धार्ता बोलिले की ॥ त्या नामपावे अभग तिखित । पाठ करीनि गात नाचत आशिक सताचे, पहिले प्रय । कबोर पवत घवन विव्यात । तयाची जो घवनामुलें । तों पाठ करीत प्रीतीने । आशिक लघ्यात्मप्रय थोर । स्वमुखें बदले शानेदवर । त्याची शुद्ध प्रती साचार । बंणव थोरें मिळविली ॥ श्रीविष्णु अवतार एकाच देखा । त्याणी भागवतापरी वेली टीका । त्याचा प्रयत्न करीनि निरा । प्रय नेटका मिळविला ॥ त्या प्रयाचे करावया मनन । एकात स्वयं योगिले कोण । रमणीय भांडार पवत जाण । ते स्वयें जाऊन बेंसिले ॥ प्रयाचे पारायण करीनि । अयं अव्यय ध्यानासि आणी । पूर्वाभ्यासी जो शिरोमणी । कंवलयदानी साहूय ज्या ॥ य प व्हावया पाठांतर । तुक्यानि धम न लागती फार । मनन करिता अहोरात्र । मखीं अदरें बेंसती । प्रासादिक एकत्रायें यचने । जे ना मारार्थ रामायण । त्याचे हो पाठांतर पूर्ण । निज प्रीतीनें करीतसे ॥ श्रीभागवतींच्या कथा सुरत । स्वमुखें बदले महापुण्य । त्याही पाहिल्या सायासे । लीला विवेक धोहरीची ॥ योगवासिष्ठ अमृतानुचय पुण । श्रीज्ञानेदवर बोलिले यवन । त्याही प्रयाचे करीनि मनन । अर्थ शोधून ठेवितो ॥—' असा हा तुकोबाचा प्रपवाचनाचा व चिंतनाचा छंद होता त्यातूनच त्याचे शनितप्रवण मन आकाराम येत होत

तुकाराम महाराजांच्या या साधनक्रमात परोपकारास पार महत्त्व होते 'पुण्य परोपकार' हीच त्यांची पुण्याची व्याख्या होती 'ठाकला तो काहीं केला उपकार' असे त्यांनी म्हटले आहे दुसऱ्याचे दुसऱ्या ओळखाव, त्याला मदत करावी, प्राणिमात्रांना जवळ करावे, त्यांच्या यातना हल्लार पडतीने दूर कराव्यात, कटो जीवांना समाधान द्यावे हा बुवाच्या साधनेमधीलच एक महत्त्वाचा भाग होता तुकारामबुवा परोपकार तरी कोणता करीत ? त्यांच्या जवळ आता द्रव्य नव्हते, सत्ता नव्हती स्वतः केलेले पुण्य तोडाने बदलून दाखविण्याची रीत साधुसत्ताची नसते परंतु महीपतीसारख्या चतुर व सननेबक चरित्रवाचन या परोपकारी व्रताचे वर्णन मोठ्या बहारदार रीतीने दिले आहे त्यांनी म्हटले आहे—

' तुक्याची तो निष्काम वृत्ती । प्राप्त व्हावया कश्मिणीपती । परोपकारां वेचितसे शक्ती । कैदा रीतीं ते शुका ॥ कोणी पातस्थ वाटेवरी । अकस्मात गाळ पडलीं जरी । त्याचे ओसें घेऊनि गिरीं । निमनव क्षणभरी त्यास घावा । पणय मार्गी लागता सबळ । पापस्थ यावात पाहती स्वयं । तयासि दाखवी चापडीं वेळ ॥ ना तरी तत्काळ ने घरा । पय कमताचि लजळाहे । यात्रेन्याचे मुजले पाय । सग उष्ण पाणी करीनि पाहे । रगडित देह निजायें । गायी वृधभासी निबळपणी । मोरुलेनि देती निदय मनीं । तयासि हातें कुरवाळीनि । पाटपाणी घालीतसे । मंडा साकर आणि छूत । एके जाणीं करीनि ठेवित । मुगियाच्या घावीं घालित । ईश्वर प्रीत्ययें नित्यकाळीं । अणुपेणुपर्यंत जाणा । भूतामात्रां छरितसे कवणा । हिंसा घड तें कर्म जाणा । सहसा ही मना नाचडे ॥ परीं घालता हालतां दिसे जवळीं । ते रगडेले अवचित पायातळीं । यास्तव जीव जळवळीं । जेंसी

मासोळी उदकावीणो ॥ उष्णकाळीं शालिया उदारा । बीतनामाजो घालितसे वारा । अन्न न मिळता क्षुधातुरा । प्रयत्ने मेळावून दे त्यासीं ॥ उष्णकाळीं जीवन वाटेवर । नमता उपाय करीतसे घोर । भांडार मरौनि सवर । मार्गावर ने ॥ पायस्यासि व्याधीं भागीं होत । जवळीं नसता सुदृढआप्त । तयासि राहवोनि देवळात । ओवघ पथ्य करवीतसे ।' असे हे तुकावाच्या साधनश्रमान परापरानाराचे व्रत हाने

साधनमार्गाच्या या प्रवासात जे जे अनुभव आठे त्याचे चित्रण तुकारामबुवानी केले आहे. वैराग्य निर्माण होण्यामा हाहीसो प्रतिकूल परिस्थिती साहचर्यभूत झाली दुःखानाचे दिवाळे निघाले, दुष्काळाने पीडा केली तुकाराम महाराज म्हणतात हे फार घरेच झाले बायको वर्जना निघाली, गुरेदोरे मळून गेली, लोकात अपमान झाला या सर्व गोष्टी चांगल्याच शाल्या असे बुवानी म्हटले आहे कारण- 'अनुतापे राहिले चित्त । जाल हा चमन ससार' या समाराचे खरे स्वरूप बाय आहे, याचा योग या परिस्थितीने हात राहिला असेच त्यांना म्हणावयाचे आहे. असा यापतीचा अर्थ घोर महात्म जो एवढाच तो पाहण्यामारस्ता असतो. नारदाची आई त्याच्या लहानपणीच मरण पावली त्यानळी स्थितप्रज्ञ नारदाना विचारस्फुरला तदा तदहमोक्षस्य भक्ताना शमनोत्त । अतुग्रहं भग्यमान' प्रतिष्ठ दिशमुत्तरम्- 'भक्ताचे बऱ्याच इच्छिण्याच्या भगवताचा हा भजवर अनुग्रहच साळा अने मानून मी उत्तर दिशेची वाट घरला प्रिय वस्तू नाहीमी झाली की कुणाचे मन सतप्त हाने ? खतावते ? ज्याचे मन मोहग्रस्त आहे त्यालाच या विपरीत परिस्थितीचा व्राम होणार जो स्थिर बुद्धीचा मनुष्य आहे त्याला याची बाधा बघीही होणार नाही असाच सारकन वरताना वनिष्ट म्हणाले- 'अवगच्छति मूढचेतन प्रियता हृदि शल्पमपिप्तम् । स्थिरघोस्तु तदेव भग्यते पुत्रालद्वारतया समुद्भूतम्-' मोहाने ज्याचे ज्ञान आवृत्त झाले आहे, ती प्रिय वस्तू नाहीमी ताऱेली पाहताच आपल्या हृदयात शत्रुत्व खुपसले गेले असे मानना पण स्थिर बुद्धीचा पुरुष मान त्यात हिताहित न मानता इष्टवस्तुविशेषान आरत्न मोह त्रिक्वाच दूर पाला व आपल्या खऱ्या स्वहिताचे दार उघडून गेले अने तो ममजडा- 'याच दृष्टीने तुकावाच्या या अनुतापमुक्त उद्गाराकडे पाहिले पाहिले या अनुतापातून वैराग्यवृत्ती बळवली व त्याच वित्त खऱ्या स्वहिताकडे स्थिरावत राहिले

१३३६ घोलावा विठ्ठल पाहावा विठ्ठल । कदावर विठ्ठल जीवभाव ॥ १ ॥

येणें सोसे मन जाले हावमरी । परती माघारी घेत नाहीं ॥ २ ॥

बघनापासून उकलली गाठी । देता आली मिठी सावकाशी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देह भारिला विठ्ठले । कामक्रोधे केलें घर रितें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - 'जीवभाव-जिवाचा जिवलग, सोसे-टावून, आपटाने, रितें-रिवाये

अर्थ - विठ्ठल घोलावा व विठ्ठल पाहावा, विठ्ठलच जिवाचा जिवलग जिवेभावे करावा १ याच आपही वृत्तीने माझे मन हारले बनले असून ते त्या विठ्ठलाकडून परत कधी फिरत नाही २ ममाराच्या व लौकिकाच्या बघनापासून सब पाठ मी साडिली आहे त्यामुळे सावकाशपणे त्या श्रीहरीचा मिठी देण्याची मला सधो मिळाली ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देहच सब विठ्ठलप्रीतीने मळून गेलेला असल्याने कामक्रोधादी वृत्तींना त्यात स्थानच नाही या सब वृत्ती अंतःकरणतून नाहीसण सत्त्या आहेत ४

१३३७ मीचि मज व्यालों । पोटा आपुलिया आलों ॥ १ ॥

आता पुरले नवस । निरसोनी गेली आस ॥ २ ॥

जालो घरा वळी । गेलीं मरौनि तेकाळीं ॥ ३ ॥

दोहीबडे पाहे । तुका आहे तंसा आहे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - व्यालों-जन्म दिला, पुरले-पुर्ण झाले, निरसोनी गेली-नाहीमी झाली, वळी-स्वानुभवाने बळवान,

अर्थ - आत्मरूपाच्या अनुभवाने मोक्ष मळा जन्म विला आहे. मोक्ष आपल्या पोटी जन्म घेतला आहे ? आता माझे सर्व नयस पूण झाले माझी सर्व आया आता नाहीशी झाली, तृप्त झालो ? स्वानुभवाच्या प्राप्तीने मी जेव्हा बलवान झालो त्याच वेळी मी देहेरूपाने अथवा इद्रियादींच्या वृत्तीरूपाने मरून गेलो आहे, ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी प्रपंचरूप व आत्मस्वरूपाचा बोध पाच्यावडे पाहात आहे तसाच उभा आहे. ४

दिवरण -— एक थेट प्रकारची अनुभूती तुकारामवुवांनी या अवगात व्यक्त केली आहे. तुकोवाचे सकट-प्रस्त व लौकिक दृष्ट्या पशुभूत जीवन या पार्श्वभूमीवर पाहतांना त्याच्या मनाचा विकास हा अभ्यासाचा स्वतंत्र विषय आहे 'सत्साराच्या तापें तापलों मी देवा' येथपासून त्यांनी प्रारंभ केला त्यांना वैराग्य निर्माण झाले अस्वस्थ असणारे व अभ्यासात रस न दणारे मन त्यांना मोठे मार्गाने केंद्रित कराय लागले हुरिचीतन, नामस्मरण, श्रययाचन, मननचित्तन इत्यादींच्या साह्याने मनाला अक्रुश देत देत त्यांना 'नित्य नवा दीस जागृतीचा' वाटू लागला. सद्गुरूची कृपा, नामदेवाची प्रेरणा पाच्यावगेरवरच तुकांबा आपल्या मनासही निस्त लांबीत होते तुकोवाच्या या आदिम प्रवासाचे चित्र फारच उद्ग्राधन व मार्गदर्शक असे आहे. याह्यातारी भक्ती व अतरी समार अशी स्विती आपली होत नाही ना ? अशी शका युवाच्या मनात येत असे सद्गुरूरूपच्या आधी तर त्याच चित्त फारच अस्वस्थ होते अनेक चित्तानी व्यग्र होते 'मज हे यातना अन्विवार' असे त्यांनी एका ठिकाणी म्हटले आहे. आपणास जेवें जयें 'गोत्रा' म्हणजे वधन पडेल तेथे तेथे 'तुम्ही देवा साम्राज्यावें' म्हणून त्याची विनवणी अम आपण वेचळ बाह्याकाराचे सांग तर तापादन केजे नाही ? 'नाही जाला त्याच अतरीचा' 'हे सरे नी बाय ? ' प्रपंचाबाहेरी नाही आले चित्त ' असाही एक अनुभव त्यांनी सांगितला आहे यासाठी तुकारामवुवा आपल्या अधीर व अनुत्प मनास सारखा उपदेश करीत आहेत काम नाश पाच्या पर्वताच्या पलीकडे असलला, राहिलेना गोविंद कसा सापडेल ? ' नुनघवे मज न सापडे वाट । कुस्तर हा घाट धरित्याचा ' ही अवस्था वेव्हा सपेल ? वामनेचा सय केव्हा होईल ? इद्रियाचा जय वेव्हा होईल ? देवाची खरी कृपा केव्हा होईल ? त्याची अनुभूती केव्हा येईल ? आपले डोळे ईश्वराच्या दर्शनाने केव्हा निवनील ? स्वप्नात तरी देव एकदा सगुण सुंदर स्वरूपाने दिसावा म्हणून त्याची तीव्र इच्छा होता मना प्रकारची विनवणी चालू होती. त्यासाठी कोरडे ब्रह्मज्ञान आपल्या उपयोगाचे नाही अशी खात्री त्याच्या मनाची होती पाण्याबाहेर पडलेल्या भाशाप्रमाणे तुकावाचे चित्त तळमळत राही. रात्रदिवस अत आणि वाहेर असा युद्धप्रसंग सुरू असे सतांच व त्याच्या वचनांचे साह्य घेतले जात होते आपल्या तृपादान्त जीवनावर ईश्वराने कृपेचा बर्पाव करावा अशी त्याची तीव्र मनीषा होती

आणि अशा पार्श्वभूमीवर अवचितपणे सुवर्णाचा दिवस उगवे ईश्वराची प्रत्यक्ष भेट होते वेचळ सुखाचेच असे आतलेले त्याचे शोभितव मुख पाहून बुवा मूखी हातात त्याची मिठी ईश्वराच्या पायावर पडले दृष्टादृष्ट होताच मनस्ताप दूर होतो 'अवघा निवारला झोण' अशी अवस्था प्राप्त हात 'देहभाव पालटली बाया । पडली छायी घाया घायाची' यहाची छायी एवदा पडल्यावर-देहाचे व देहभावाचे रूपच पालटून गेले देह तोच, वृत्ती त्याच पण त्याचे रूप संपूर्णपणे बदलले स्वात्मनयामुळे, ईश्वराच्या शोर अनुभूतीमुळे तुकोवाचा जणु पुनर्जन्म झाला आपलाच जणु पुन जन्म आपल्याच पोटी साला पूर्वीच्या सर्व शका फिटल्या; सर्व बासना निमाल्या सर्व चित्ता दूर झाल्या 'ईश्वर गेलें हरली चित्ता' अशी अवस्था प्राप्त झाली सत्ताव्या पयतीत प्रसूतराचे भोजन सुरू झाले अघार दूर झाल्यामुळे सर्व विरव घवळून निघाले, प्रकाशित झाले जिंकडे तिकडे देवच आपल्या पाठीशी आहे, अशी त्यांची खात्री झाली 'आत हरि बाहेर हरि । हरितें घरी कोडिले' असा अवस्थेचा आनंद बाय वर्णाबा ? आपल्या माथ्यावर ईश्वराचा हात आहे व त्याच्या पायावर आपलें मस्तक आहे अशा 'शरीरसवघाच्या मिठीचा' स्वानंदसोहळा बाय वर्णन करावा ? या अद्वितीय व अलौकिक अनुभूतीमुळे तुकोवाचा जणु पुनर्जन्म झाला पूर्वीचे सर्व दैन्य हरपले, नाहीस झाले 'बीज भाजुनी केली लाही' असा भापत बुवा आपल्या पूर्वानुभवाचे वर्णन करतात

तुकोवाच्या अशा आत्मिक प्रयासात हे जे त्याच्या व्यक्तित्वाचे स्थित्यंतर आहे त्याचे वर्णन मानसशास्त्राच्या साह्यानेही करता येते आपल्याच सततच्या ध्यासाने आपण आपल्या पोटी येऊन वेचळ नव्याने आमुष्य वसे

व्यतीत करतो, याची साक्ष तुकोवाना स्वतःच्याच आयुष्यात पटली असवी भगवताचा भवत आपल्या पूर्वीच्या आयुष्यात अतृप्त असतो, संचित असतो, असमाधानी असतो, अपूर्ण असतो, दुःखीकट्टी असतो पापकृत्याची टोचणी त्याच्या मनास एकसारखी असते अनेक शकानी तो नस्त झालेला असतो अशा पार्श्वभूमीवर सततच्या चिंतनामुळे, वंशध्यामुळे साधनक्रमांमुळे ईश्वरी कृपा झाली की त्याचा जणु पुनः जन्म होता एकदम नवच रूप त्याला प्राप्त होते त्याचा देह पूर्वीचाच, पण त्याचे तज व सौंदर्य वाही आगळेच असत पूर्वीची सर्व क्लिप्तये नष्ट पाल्मी असतात काही अपवाद साडल्यास बहुतेक थोर सताच्या या रूपान्तरित अवस्थेचे दर्शन त्याच्या आत्मिक प्रघासात होत असत 'Ye must be born again' असे ख्रिस्ताने म्हटले आहे तुकाराम महाराज 'मीच मग जन्म दिला आहे मीच माझ्या पोटी आलो आहे' या भाषेत आपल्या दिव्य अशा पुनर्जन्माचेच वर्णन करीत आहेत विल्यम जेम्स, अडरहिल, जेम्स प्रॅट, सेल्बी इत्यादी पार्श्वस्थ मानसशास्त्रज्ञानी थोर सत पुरुषाच्या या मानसिक रूपान्तराच वर्णन वस्तुनिष्ठ दृष्टीने केले आहे अशा या रूपांतरित अवस्थेचा व उदात्तीकरणाचा Sublimation चा सवध नाही उदात्तीकरणामध्ये पूर्वीचे गुणविशेष घोटे तरी शिल्लक राहतात पण रूपान्तरात अथवा अवस्थान्तरात अथवा स्वित्यतरात मूळच्या सव वासना व कल्पना नष्ट झालेल्या असतात 'निरस्तोनि येसी आस' अशीच भूमिका निर्माण हात 'वासनचे बीज टाकिलें मज्जीनि' या ज्ञानदेवाच्या उक्तीप्रमाणे सव वासनाची बीजे दग्ध होतात मूळचा हिणकसपणा नष्ट होऊन शुद्ध स्वरूपाच्या प्रकृतीच्या मनस्वितीचा नवा अवतार होतो दर्शयितानून बाया जाणाऱ्या शक्तीचा निरोध करून त्याच्या रूपांतराने 'ओजस्' वाढविण्याचा मार्ग विवेकानदानीही सुचविलेला आहे 'ओजस्' ही एक विलक्षण शक्ती आत्मानुभूतासाठी आत्म्यावश्यक आहे ही शक्ती अशा रूपांतरामुळे, Conversion मुळे, किंवा विवेकानदाच्या भाषेत Transformation मुळे प्राप्त होऊ शकते It is only a question of transformation अन् विवेकानदानी म्हटलं आहे या आज शक्तीच्या प्राप्तात मानच मज हिणकस असते ते दग्ध होऊन जाते भवताचा एका नव्याच दिव्य अशा विश्वात प्रवेश झालेला असता साक्षात्कार, आत्मानुभव अथवा समाधिसुख यांची प्राप्ती पाली का मनुष्य पूर्वीचा उरत नाही विवेकानदाच्या मते तर एखाद्या मामांय व निर्वुद्ध माणसाने समाधीन प्रवेश केला तर तो बाहेर आम्पानंतर निमळजान बोलू लागत पूर्वी तो घाटमाऱ्या बाल्या असल तर समाधानंतर तो ब्रह्मज्ञान मागणारा बाल्मीवी होईत विवेकानदानी राजयोगात म्हटलं आहे But when a man goes into Samadhi, if he goes into it a fool, he comes out a sage' ही सवसाधारण माणसाची अवस्था । तर मग ज्याच्या घरात पढरीची बारी आधीपासूनच आहे, ज्याच्या बुद्धीचे दैवत धीविठळल आहे, जे वैराग्याने नटलं आहे, ज्याला बादाजी चैतन्याचा बोध प्राप्त झाला आहे, ज्याला नामदेवाची प्रेरणा दिली आहे अशा तुकोवाना ब्रह्मानुभूती याचि देहो याचि शेळा' प्राप्त झाला यात नवल काय ? स्वानुभवाच्या प्राप्तीने स बलवान झाल व पूर्वीच्या देहाने व दहाच्या धृतीन भरून गत, मात्तल बावाय आता व्यपट होण्यामारला आहे

१३३८ जय अवघें देव । मुख्य उपदेशाची टेंब ॥ १ ॥

आधी आपणया नासो । तरि उतरे ये कसी ॥ २ ॥

ब्रह्मज्ञानाचे कोठार । ते हें निद्रवयें उत्तर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ते उगमनी । नास कारया कारणो ॥ ४ ॥

शब्दांय व टीपा - ठेव-बद्ध रीत, नासी-नाग बरावा कसी-कमोटीम, कोठार-साठा नास-नाग, उगमनी-मनाचा रथ झालेली स्थिती कारयाकारणी-कार्यकारणभावाचा

अर्थ -सव जग हे देवाचे रूपच आहे हीच उपदेशाची मुख्य रीत आहे हाच मुख्य उपदेश आहे १ अगोवर देहमाव, मीपणाची धूर्ती याचा नाग बरावा व मगच या कसोटीस उतरता येईल २ याच निद्रव्यात्मक उत्तरामध्ये ब्रह्मज्ञानाचा साठा आहे ३ अशा प्रकारे कार्यकारणभावाचा नाग झाला तरच मीपणाचा लय झालेली उगमनी अवस्था प्राप्त होईल कार्यकारण भावाचा नाग होऊ उगमनी अवस्था ४

बिबरण - पाही अमगात वरील अमगाप्रमाणेच तुकारामवृथा 'आधी आपणया नासो' असे मागत आहेत माशा दह, माझ्या वृत्ती, माझा संसार, माझे भोवताचे जग याच्यावरील माझे ममत्व याचा नाश झाल्याखेरीज ऐक्यभावाच्या कसोटीस कोणीही उतरणार नाही हे माझे असे मानण्यातच एक प्रकारचा पुत्रामाव आहे हा पुत्रामाव नष्ट होऊन हे सर्व त्याचेच आहे असा भाव मनात निर्माण झाल्या हवा 'सर्व जग हे त्या भगवताचेच रूप आहे आपण त्यातच मामावला आहोत' असा भाव म्हण्टाच आहे 'वामुदेव सर्वमिति' अशी अनुभूती यणे आवश्यक आहे वारण 'सर्वभूताधिवासश्च वामुदेवस्ततो ह्यहम्' -सर्व भूताच्या ठायी मीच वास करतो म्हणून मला वामुदेव म्हणतात- अशी या वामुदेव शब्दाची व्युत्पत्ती महाभारतातील शांतिपर्वत दिलेली आहे सर्व विश्वास भट्टन राहणाऱ्या या वामुदेवाम ओळखणे, मीपणापासून त्याच्यागी एकरूप होणे हे अगत्याचे आहे

भगवद्गीतेच्या सहाव्या अध्यायातील तीसाव्या व वतीसाव्या श्लोकात या समत्वबुद्धीचे यथावधाने वर्णन केले आहे 'यो मा पश्यति सर्वत्र सर्वं च नपि पश्यति-' जो सम दृष्टीने सर्व भूताच्या ठायी आपणास व आपल्या ठायी सर्व भूतान पाहतो, तो मला व मी त्याला असा भावार्थ गीतेच्या या श्लोकात भगवतांनी स्पष्ट केला आहे या ब्रह्मज्ञेपाच बघून श्रीनानेश्वरमहाराजांनी फार बहारीने केले आहे 'ते वेळीं जयाकडे वास पाहें । तेउता मीचि तया एका आहे' अशी त्यांची भावना असते 'तया सर्वत्र मो वाचूनि नाहीं' असा अवस्थेत 'हे समस्तही श्रीवामुदेवो । ऐना प्रतीति रसाचा झोतला भावो' अशी धारणा होते ती भवनात व ज्ञानी पुरुषात थोड ठरतो असे भगवताचे सांगणे आहे

१३३९ साधनाच्या कळा आकार आकृति । कारण नवनीती मयनाचें ॥ १ ॥

पसिपासी नाहीं मारगीं आडतळा । अतरिशीं फळासीचि पावे ॥ २ ॥

भवतीची जोडी' ते उलट्याचि साटी । उणें पुरें तुडी तेथें' नाहीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आले साचत साचणी । आजि जाली धणी एकसरे ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा -कळा-कलाकौस्तुभ, उलट्याची-एकदम, साचणी-साठा, धणी-तुप्ती

अर्थ -ईश्वरप्राप्तीसाठी अनेक प्रकारची कलाकौस्तुभयुक्त साधने केली जातात, त्यांचे मयन करून सार काढायचे ते असे की, १ एखाद्या उच्च स्थानावर वृद्धास फळे लगटलेली असतात, त्यांच्याकडे जाण्यास अत रिखात पसयाना काहीच अडथळा नसतो एकदम ते पक्षी त्या फळांवर जाऊन बसतात २ त्याचप्रमाणे श्रीहरीची भक्ती केल्याम तो असाच एकदम प्राप्त होतो या ठिकाणी अपवा या दार्याने बसलेली कमीनास्त अशी सूट कधी येत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आजपर्यंत पुण्याचा साठा माझ्याजवळ साचत आला होता, म्हणून तर आज तुम्ही होईपर्यंत या ईश्वराचा लाभ झाला ४

१३४० नाहीं येयें वाणी । सगळा वर्णो घ्यावी धणी ॥ १ ॥

जालें वर्णाचे अंग । ज्याचा त्यासी दावो रंग ॥ २ ॥

एका भावाचा एकात । पीक पिबला अनंत ॥ ३ ॥

तुका खळे दार्या । करी वंसोनी वाटणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा -वाणी-उणीव, नमतरता, तोटा, सगळा वर्णो-सगळ्या वर्णांनी, धणी-तुप्ती, वपणाचे-पारणाच, खळे-खळपावर

अर्थ -या मन्त्रिमातीत वृद्धाचेच उणीव नाही सम वर्णांनी या ईश्वराच्या लाभाला तुम्ही मिळवावी १ हा माग वेचळ आरसाप्रमाणे आहे ज्याचा असा भाव तसे त्याला दशन त्यात होईन २ एकनिष्ठ भावाचा एखात निर्माण झाला म्हणजे त्या ठिकाणी श्रीहरीच्या कृपेचे पीक अनंतत्वाने निर्माण होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या पीराची रास करून खळपावर बसलो आहे ज्याचा असा भाव तसा त्याला लाभ मी पुरव देईन तशी वाटणी करीन ४

१३४१ ठेविलें जतन । कहनियां निज घन ॥ १ ॥

जयापासाव उत्पत्ति । तें हें बीज धरिलें हातीं ॥ २ ॥

निवडिले वरळा भूस । सार आइन जिनस ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नारायण । भाग सचिताचा गुण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- जनन-जपणूक, जयापासाव-ज्याच्यापासून, वरळा-फोलकट, भाग-वाटा, सचिताचा-माठलेल्या पुण्याचा

अर्थ :- श्रीहरीची प्राप्ती हे माझे मोठेच घन आहे. ते मी नोट जपून ठेविले आहे १ ज्याच्यापासून सर्व जगताची निमिती आली आहे ते बीजच मी हस्तगत करून ठेविले आहे २ या प्राप्तीमधील भूस किंवा फोलकट बाजूला काढून सारभूत अशा मुल्य वस्तू मी निवडून काढल्या आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा नारायणाचा वाटा भाग्या वाटणीत आलेला आहे हा माझ्या आजवर साठलेल्या पुण्याचाच परिणाम होय ४

१३४२ भ्रमणा पाउले वेचिलीं तीं याव । प्रवेशता ठाव एक द्वार ॥ १ ॥

सार तीं पाउलें विठोवाचीं जीवीं । कोणीं न विसर्वावीं क्षणभरि ॥ २ ॥

मुलम हे केलें सकळा जीवन । फुंकावेचि कान न लगेसे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येयें सकळ ही कोड । पुरे मूळ खोड विस्ताराचें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वेचिलीं-वचं वेळी, याव-व्यायें ठाव-ठान, कोड-इच्छा

अर्थ :- इतर साधनाच्या भ्रमणात व्यर्थ पापविटी करण्यात काय अर्थ आहे? या श्रीहरीकडे जाण्याचा व त्या स्थानावर स्थिर होण्याचा मार्ग एवढा आहे. १ या सर्व साधनाचे सार हे एकच की, विठोवाच्या पावलाचे स्मरण जीवानी घरावे एक क्षणभरही कुणी त्याला सोडू नये २ सर्व लोकांना मुक्तम वाटणारे हे एकच साधन आहे जगाबत कान फुकून घाटेल त्या माणसाकडून उपदेश घेण्याचीही जरूरी नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच ठिकाणी सर्व इच्छा तृप्त होतील कारण सर्व जगाच्या विस्ताराचे मूळ व खोड हे एकच असे आहे ४

१३४३ काही जाणों नये पाडुरंगाविण । पाविजेल सोण सदेहर्ने ॥ १ ॥

भलतिया नावे आळविला पिता । तरि तो जाणता कळवळा ॥ २ ॥

अळकार जातो गौरविता वाणी । सर्वमात्रा घणी हरिकया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे उपजे विल्हाळें आवडो । करावा तो घडो घडो लाहो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सोण-ग्रास, सदेहर्ने-मगपामुळे, भलतिया-पागलपणाने, सर्वमात्रा-सर्व शरीरास, घणी-तुणी, वेहाळ-शोभणारी, लाहो-लाभ

अर्थ :- एका पाडुरंगाविषय इतर काहीही ज्ञान नये याबद्दल मनात संशय पडेल तर मात्र चिंताकारण घान होईल १ सर्वांच्या पित्याप्रमाणे असणाऱ्या या ईश्वरास कोणत्याही नावाने हाव भारली तरी तो आपल्या मनातील कळवळा जाणून घेईल २ याच्या नावाच्या अलंकारामुळे आपली वाणी गौरविली जाते याच्या नाम-स्मरणानामुळे सव शरीरास तृप्तता प्राप्त होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याची शोभणारी आवड जेजेव्हा उत्पन्न होईल, तो तो राम इत्येवढे क्षणी मोदीत असावे ४

१३४४ धोजापोटीं पाहे कळ । विध न धरिता सकळ ॥ १ ॥

तया मूर्त भूषाचे वेडें । बसे तुडेल सावडें ॥ २ ॥

दावितिया घाट । वेढी घरू पाहे घाट ॥ ३ ॥

पुडिल्या उपाया । तुका म्हणे राखे काया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- विद्य-नागरणे, बी पेरणे यासारखे विधी, सांकडे-संकट, चाट-चावट, कामा-गरीर.

अर्थ :- जमीन नांगरणे, बी पेरणे इत्यादी विधी न करताच जो केवळ बीजापासूनच फळाची अपेक्षा करतो ? त्यास मूखें जयवा घेडाच समजावे. अशा त्याच्या वागण्याने पुढील संकटे कशी दूर होणार ? २ मागें दाखविणाऱ्यासच बिगारीस घरणे हा चावटपणा समजायला हवा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुढील चांगल्या कामासाठी हा नरदेह नोटा रक्षण करायला हवा ४

१३४५ मातेची जो यानें फाडो । तया जोडो कोण ते ॥ १ ॥
वेदां निंदी तो चांडाळ । श्रुत सुतकीया खळ ॥ २ ॥
अगो लावी घरा । मग यसती कोठें यारा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वमं । घेरा नाचवितो' श्रम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- जोडो-लाप, खळ-श्रुत, यारा-विधातीला, घेरा-इतराना

अर्थ :- ज्या मातेच्या दुधापासून आपले पोषण झाले, तिचीच याने फाडणाऱ्यास काय लाभ होणार आहे ? १ वेदांची निंदा करणाऱ्या चांडाळास श्रुत, सुतकी यदुष्टच म्हणायला हवे, २ राहत्या घराला अग नावल्यावर मग विधातीला कुठे असावे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वेदांचे वमं जाणून घ्यावे नाही तर इतरांभागे भ्रमाने नाचावे लागेल. ४

१३४६ देश बंदाया पुरते । कोण ब्राह्मण निरुते ॥ १ ॥
ऐसैं सांगा मजपाशीं । संतां निरवितों येविशीं ॥ २ ॥
असा जी प्रवीण । ग्रंथीं' कळे शूद्रहीण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लोपें । तऱ्याचिया घडती पापें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निरुते-चरे, निरविनीं-विनती करतो.

अर्थ :- ब्राह्मणाचा मुक्ता देश अमून काय उपयोग ? तो केवळ बंदन करण्यापुरता झाला. पण असा ब्राह्मण तरा कोण मानणार ? १ तुम्ही संत कोरुही, याविषयी मला सांगा. मी तुम्हांला विनती करित आहे. २ अहो ब्राह्मणे, तुम्ही सर्व प्रवांस प्रवीण अमून तुम्हांस येरेवाईद सर्व काही समजते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एवढा सत्याचा लोप झाला म्हणजे सर्वत्र पापेच घडत राहतात. ४

१३४७ ज्या ज्या आम्हांपाशीं होतील ज्या शक्ति । तेणें हा थोपती अळंकारां ॥ १ ॥
अवघा पायांपाशीं दिला जीवभाव । जन्ममरणाटाव पुतिपेला ॥ २ ॥
ज्याचें देणें त्यासी घातला संकल्प । बंधनाचें पाप चुकविले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येयें उरला विठ्ठल । तापे घोले घोले गायें नांचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अळंकारा-अलंकार करून घातू.

अर्थ :- ज्या ज्या शक्ती आम्हांपाशी आहेत त्यांचे अलंकार करून आम्ही या श्रीमंतीला नटवू ? १ आम्ही आमचा संप जीवभाव याच्याच पायांवर अर्पण देला अमून आम्हांस जन्ममरणाचा मुळा पत्ता नाहीसा झाला आहे. २ या ईश्वराचे जे देणें होते ते त्याला नमस्कारांकरित अर्पण करून देहभक्त बुद्धीच्या बंधनाचे पाप मी नाहीसे केले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आम्हांला बामुळे हा एक विठ्ठलच उरला आहे. आम्ही त्याचेच सेवन करतो, त्याचे गुण घेतो, त्याचीच स्तुती घातो, त्याच्याच प्रेमानुसार तल्लीन होऊन नाचतो. ४

१ जाणवितो, २ प्रप केले, ३ गायनाचे.

१३४८ आम्ही आळीकरें । प्रेमसुखाचीं लेंकुरे ॥ १ ॥

पायीं गोविली वासना । तुच्छ केलें ब्रह्मज्ञाना ॥ २ ॥

येता पाहे मुळा । वाट^१ पढरीच्या डोळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे स्थळें । मग मी पाहेन सकळें ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा - आळीकरें-हट्ट वरणारे, मुळा-आमरण

अर्थ -आम्ही या देवाच्या प्रेमातील लेकुरे आहोत, प्रेमसुखाचा हट्ट धरणारे आहोत १ याच पादुरगाच्या पायाशी आमची वासना युतून राहिली आहे यासाठी आम्ही ब्रह्मज्ञानासही तुच्छ मानले आहे २ या श्रीविठ्ठलाचे आमरण केव्हा पेईल, अशीच वाट आम्ही नित्य पाहात असतो, आमचे डोळे नित्य पढरीच्या वाटेकडेच असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाचे एवढा भस्म बोलवणे आले की, मग मी सर्व स्थळे त्याच्याजवळची पाहीन ४

१३४९ आइत्याची राशी । आली पाकसिद्धीपार्शी ॥ १ ॥

आता साडेनि भोजन । मिळे जावे वेडेपण ॥ २ ॥

उसतिली वाट । मार्गे परतावे फुकट ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वाणी । वेचो बसोन ठाकर्णी ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा -आइत्याची-बघ्ट न वरता, उसतिली-चालून आलेली, वेचो-उर्वं वरु

अर्थ -बघ्ट न वरता चालले पदवात्राने मरलेले ताट भुजलेल्यापासी येऊन मिळाले १ तर त्याचा त्याग करून मिठा मागणाऱ्यास वेडेपण करतो असेच म्हणायला हवे २ जी वाट आधीच चालून आलेली आहे, ती पुन चालून जाण्यात फुकटचे भ्रम नव्हेत काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आता या एका ठिकाणी असून हरिचितनात आमची वाणी खच करू ४

१३५० धन्य शुद्ध जाती । धरीं लीकरी परती ॥ १ ॥

ऐकिले तेंचि फानीं । होय परिपाक मनीं ॥ २ ॥

पळवळा पाटीं । सावधान हितासाठीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भाव । त्याचा^२ तीचि जाणा देव ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा - परती-वळने, परतने

अर्थ -याचीच जात शुद्ध व धन्य समजावी कुणाची ? तर ज्याचे चित्त सत्सारामग्नून लीकर मुक्त होऊन श्रीहरीकडे वळने १ ईश्वरविषयक जो विचार घातांवर येतो त्याचा परिपाक त्याच्या मनात दियर होतो २ त्याच्या चित्तान श्रीहरीविषयी मोठाच पळवळा असून तो स्वहितासाठी सावध असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा माणसाचा जो एषनिष्ठेचा भाव असतो तोच त्याचा देव समजावा ४

१३५१ जीवित्य तें जित्ती । हेंचि धरिता वरें चित्तीं ॥ १ ॥

सत सुमनें उत्तरे । मृदु रसाळ मधुरे ॥ २ ॥

चिंतांयतीं फानीं । परिपाक घडे मनीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणें जोडी । हाय जतन रोवडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सुमनें-कुले

अर्थ :-आपुण्य हे असे आहे तरी केवढे ? याचा बोध चिंतात नोदपणे घरावा. १ आणि संतांच्या विचारांची वघने होच कुले समजून स्वाना मूढ, खाळ व मधुर समजावे २ ती जर आपल्या कानांत स्थिर झाली तर आपल्या मनावरही त्यांचा चांगला परिणाम होईल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा जो रोकड लाभ होतो, तोच नोट जतन करून ठेवावा. ४

१३५२ अभिमानाची स्वामिनी शांति । महत्त्व घेती सकळ ॥ १ ॥

कळोनि ही न कळे घर्म । तरि थम पावती ॥ २ ॥

सर्व सत्ता करितां घोर । वीर्या वीर आगळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तिखट तिखें । मृदसखें आवडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वीर्या-वीर पुरुषांत, तिखें-तीक्ष्णपणात.

अर्थ :-अभिमानाची इतर वृत्तींपेक्षा शांत वृत्ती होच थोड असल्याने तिलाच महत्त्व प्राप्त होते. १ हे घर्म सर्वांना कळते, पण ते न कळल्यासारखे चांगतात, म्हणून त्यांना फारच थम होतात. २ थोडा घोर धरताच परमार्थामधील सर्व सत्ता हाती येऊन तो घोर पुरुष घोर म्हणून नावाजला जाईल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शांत स्वभावाचे हे संत तीक्ष्णपणात फारच तिखट असले तरी ते मृदू मनाचे असल्याने माझे सखे आहेत. ४

१३५३ भोजन तें पाशांतीचें । निचें उचें उसाळी ॥ १ ॥

जंशी कारज्याची कळा । तो जिह्याला स्वहिता ॥ २ ॥

कल्पना ते देवाविण । न करी मित्र इतरां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पावे भूर्ती । ते निश्चिंती मयली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उसाळी-गतीने, कळा-शोभा.

अर्थ :-भोजन करावयाचे असेल तर लहानमोठ्या भक्तीने एका शांतीचेच करावे. १ कारज्यातून पाण्याच्या घारांची शोभा जशी दिसते तशाच प्रकारची जिह्यालाची शोभा स्वहितासाठी असावी २ एका देवाखेरीन इतर वस्तूंची कल्पनाच कधी कुणी करू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व भूतमागात जे शांतीचे दर्शन होत असते, ते फी झगड करून सांगितले. ४

१३५४ पोटापुरतें काम । परि अगत्य तो राम ॥ १ ॥

कारण तें हेंचि करीं । चिंती पांडुरंग घरीं ॥ २ ॥

प्रारब्धीं हेवा । जोडी देवाची ते सेवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बळ । बुद्धि वेचूनि सकळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अगत्य-लोम, हेवा-टाव.

अर्थ :-पोटापुरते काम करावे. परंतु लोम असावा, तो श्रीरामाच्या व्रतनाचा व प्राप्तीचा. १ याच कारणासाठी, साध्यासाठी सर्व काही करीत असावे. चिंतनामध्ये एका पांडुरंगासच दंड धारण करून असावे २ प्रारब्धामधील हाच देवाची सेवा जोडण्यासबंधीच असावी. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व बुद्धी खच करून अशा लामाची प्राप्ती करून घ्यावी ४

१३५५ वहुता जन्मा अतीं । जोडी लागली' हे हातीं ॥ १ ॥

मनुष्यदेहा ऐसा ठाव । घरीं पाडुरीं भाव ॥ २ ॥

वहु केला फेरा । येये सापडला धारा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाणें । ऐसे सले^२ ते शाहाणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जोडी-प्राप्ती, ठाव-ठिकाण, स्थान, फेर-खेपा

अर्थ - पुष्कळ जन्म घेतल्यानंतर शेवटी या मनुष्यजन्माची प्राप्ती हाताशी आली आहे १ या मनुष्याच्या देहाने जन्म घेण्यासाठी ठिकाण मिळाले, म्हणून या पांढुरणावर दृढ विश्वास घेऊन ठेव २ आज पर्यंत अनेक जन्मांच्या खेपा फार झाल्या वण आता मात्र या मनुष्यजन्माचा आधार सापडला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे या नरदेहाचे दुर्लभत्व जाणतात तेच शाहाणे होत ४

१३५६ रूप नावे माया बोलावया ठाव । मग्या आले भाव तयावरि ॥ १ ॥

सोंव वाटे परी न खडे पुरिवी । शाहाणे ते जीवीं समजती ॥ २ ॥

पोटा आले तिच्या लाळे माडचावरि । पारखी न करी खतीं चित्तीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भक्तीसाठीं हरिहर । अरुपीचे क्षरविभाग हें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सोंव-माया, राती-विना, अरुप-निर्गुण, निरावार, क्षर-सगुण स्वरूपात

अर्थ - या ईश्वराचे वर्णन रूप, नाव, माया इत्यादी शब्दांनी करता येण्यासारखे नाही हे दाखवून देऊन बोलावयाचीच असतात पण हे आहेत म्हणून तरी भक्तलोकांना स्तुत व्हा भाव व्यक्त करण्यास आधार झाला १ पृथ्वीवर कोणत्याही ठिकाणी एखाद्या भावाची शीव अथवा सोमा सांगितली तरी तेवढ्याने पृथ्वीचे काही घडन होत नाही तिचा अजडपणा भगत नाही जे सर्व शाहाणे जीव आहेत ते हे जाणतातच २ तिच्या पोटातून प्रसवले ते घाळ आपल्या आईच्या मांडीवर लोळणारच त्याच्यापहिले जे विचारी व खरी परीक्षा करणारे असतात त्यांच्या मनात कधी विस्वास उत्पन्न होत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोकांना भक्ती करता यावी म्हणून निर्गुणनिराकार असे हे हरिहर या असा सगुण स्वरूपात अवतीर्ण होतात ४

१३५८ आर्तभूताप्रति । उत्तम योजाव्या त्या अर्पित ॥ १ ॥

फळ आणि समाधान । तेथे उत्तम वारण ॥ २ ॥

अल्पे तो सतोषी । स्थळीं सापडे उदेती ॥ ३ ॥

सहज सगम । तुका म्हणे तो उत्तम ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा —आत-वजा, दुःखी

अर्थ —जे दुःखी, कष्टी आहेत, त्यांच्या दुःखनिवारणार्थ आणून आणण्या मार्ग दाखवी अर्थ करताव्यात ?
त्यामुळे त्यांना त्यांचे उत्तम फळ व समाधान मिळेल हेच उत्तम असे वाव आहे २ काही एक दुःखा मगान
घरून स्वस्थानी बसलेला यामुळे जेव्हा प्राप्तीनेही मर्मापेक्ष होईल ३ सुवागम मगानात म्हणताना, अशा गीर्वाण
सहज असा उत्तम गोष्टीचा सगम यामुळे होईल ४

१३५५ बहुता जन्मां अती । जोडी लावली^१ हे हातीं ॥ १ ॥
 मनुष्यवेष्टा ऐसा ठाव । धरीं पांढुरगीं भाव ॥ २ ॥
 बहु वेला फेरा । येथे सापडला थारा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाणे । एसे भले^२ ते दाहाणे ॥ ४ ॥

पार्वार्य थ टोपा - जोडी-शाणी, दाव-दिवाण, स्थान, फेर-नंवा

अर्थ - पुण्यळ जन्म घेत पातळ दोयटी या मनुष्यजमाची प्राणी हातांनी माली आहे १ या मनुष्याच्या वेष्टान जन्म घेण्यासाठी दिवाण मिळाले, म्हणून या पांढुरगावर बुद्ध दिव्यात धडन ठेव २ शान पपनं थाय जमाच्या नेवा फार शाल्या वण थाना मात्र या मनुष्यजमाचा आधार सापडला आहे ३ सुभाराम महाराज म्हणतात, असे या नरदहाचे कुलंमथ जाणतात तेच दाहाणे होत ४

१३५६ रूप नाथें माया घोलावया टाव । भागा आले भाव तयावरि ॥ १ ॥
 मींय घाटे परी न राह्ये पुथियी । दाहाणे ते जोयीं समजती ॥ २ ॥
 थोडा आलें तिच्या लाळे माट्यावरि । पारखी न थरी खतीं चित्तीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भवतोसाठीं हरिहर । अरुपीचे क्षरविभाग हें ॥ ४ ॥

पार्वार्य थ टोपा - मीय-माया, मनी-विश्व, अरुप-निगुण, निराकार, क्षर-गुण स्वस्वात

अर्थ - या ईश्वराचे यणीन रूप, नाथ माया इत्यादी दग्दीनी करता. यण्यातारजे नाहा हे पारव वेचळ घोल्यासाठीच असातत पण हे आहेत म्हणून तरी भरतलारांना स्वयं-चा भाव स्वयं करण्यात आधार ठाव १ पुथीवर जोण्यासाठी दिवाणी एखाद्या मायाची जीव अथवा सीमा सांगितली तरी तेवढ्याने पुथीय बाही लडन होत नाही तिचा अवस्थणा मंगत नाही असे या दाहाणे जीव आहेत ते हे जाणतातच २ तिच्या पोणून प्रसवने त घाल आपल्या आईच्या मांडीवर लळणारच त्याच्याबद्दल ज दिवारी व थरी परीक्षा करणारे असतात त्यांच्या मनात ज्या चिंता जापत्र होत नाही ३ सुभाराम महाराज म्हणतात लाणीना भक्ती करता याची म्हणून निगुणनिराकार असे हे हरिहर या अंग गुण स्वस्वात अयतीन होतात ४

१३५७ लेफराची आळी न पुगची फंथी । पाव तयापाशीं उणे जालें ॥ १ ॥
 आम्हा लडियाळां नाहीं तें प्रमाण । बाहीं ब्रह्मज्ञान आत्मस्थिति ॥ २ ॥
 वचनावा घेईन अनुभव पदरीं । जें हें जनाचारीं मिरवेलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नाही मोळिवेची आटी । दाचीन दोयटीं चौतुक हें ॥ ४ ॥

पार्वार्य थ टोपा - आळी-गु आटा-मटण

अर्थ - हो विठ्ठलमाऊली आपल्या दार्याचा हट पुरवणार नाही असे वसे होईल १ तिच्याजवळ वणावा म्मतस्ता आहे १ ब्रह्मज्ञान आत्मस्थितीचा बासारण्या थोटी आम्हा लडियाळां मुर्तना माय नाहीत २ मी पतितांना जवळ करमा हे ज ईश्वराचे यवन मव लोकांत प्रसिद्ध आहे, त्याचा अनुभव मी घेईन ३ सुभाराम महाराज म्हणतात माझ्यासारख्या मोळ्यामायड्याची ही जटण आहे त्याच्या प्राप्तीचे मी मायोने चौतुक दाखवीनच ४

१३५८ आर्तमूर्तांप्रति । उत्तम योजाव्या त्या श्रुति ॥ १ ॥
 फळ आणि समाधान । तेथें उत्तम कारण ॥ २ ॥
 अल्पें तो सतोपी । स्थळीं सापडे उदेसीं ॥ ३ ॥
 सहज संगम । तुका म्हणे तो उत्तम ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा - आर्त-कट्टी, दुःखी

अर्थ :-जे दुःखी, कट्टी आहेत, त्यांच्या दुःखनिवारणार्थ आपण आपल्या सर्व शक्ती खर्च कराव्यात १ त्यामुळे त्यांना त्याचे उत्तम फळ व समाधान मिळेल. हेच उत्तम असे कार्य आहे २ काही एक इच्छा मनात धरून स्वस्थानी बसलेला यामुळे अल्प प्राप्तोनेही सतोषित होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा रीतीने सहज अशा उत्तम गोष्टीचा संगम यामुळे होईल. ४

१३५९ मुळाचिया मुळें । दुःखें वाढती सकळें ॥ १ ॥
 ऐसा योगियाचा धर्म । नव्हे वाढवावा श्रम ॥ २ ॥
 न कळे आवडो । कोण आहे' कंसी घडो ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे थोत । दुःख पाववावे चित्त ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा :-थोत-स्वयं, विनाकारण

अर्थ :-शरीरकष्टदायक अशा योगादी कारणांनी व कार्यांनी सर्वत्र दुःखच वाढत जाते १ असा हा प्राप्तदायक धर्म योगी लोकांचा कसला ? हा काही खरा धर्म नव्हे, विनाकारण श्रम मात्र त्यामुळे वाढतात २ आणि योगादी प्रक्रियामुळे रिष्टीसिद्धी प्राप्त होतील आणि त्याच्या विषयी आपल्या मनात कधी कशी आवड निर्माण होईल ते काही सांगता यापचे नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या कष्टदायक योगामुळे उगाच चित्तास दुःख का घ्यावे ? ४

विवरण - ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी सगुण-साकाराचो उपासनाच श्रेष्ठ असा आप्रह सर्व साधुसत्तांचा असतो अव्यक्ताची, निर्गुणाची, निराकाराची उपासना अतिशय कठिण, शरीराला कष्ट देणारी म्हणून तिचा उपदेश साधु-मत कधी करीत नाहीत. या अव्यक्ताच्या उपासनेत योगयागादीमधील प्रक्रियातून देहाला कष्ट पडतात. शिवाय यात घोबे व प्रलोभनेही अधिक म्हणून योगी लोकांचा धर्म सर्वसामान्यांना उपयोगी नाही. गीतेने हाच विचार माराव्या अघ्यायात स्पष्ट करून रामानंदा म्हणले आहे, 'क्लेशोऽप्रियवृत्तारस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्वु ख वैश्वदेवमिरवाप्यते-' म्हणजे अव्यक्ताची उपासना करणाऱ्यांना फार क्लेश पडतात, त्यांना मोठ्या कष्टाने मार्ग सापडतो अग अशा या अवघड व घोब्याच्या मार्गात सर्व लोकांनी कच्चाळा जावे ?

म्हणजे नित्य नव्याने अग्निप्रवेदाच समजावा. येथे भरणाबरोबर नित्य नवी लढाई असते. हा योग म्हणजे कडत विष पिणे अथवा डोंगर गिळणे यामारस्वाच तापदायक असतो. म्हणून या कष्टदायक मार्गाने न जाता नामसकीर्तनाचा, भक्तिमुक्ताचा सोपा मार्ग साधुसंतानी भागितला आहे.

१३६० भाग्यवंतां हेंचि काम । मापी नाम बैखरीं ॥ १ ॥
 आनंदाची पुष्टि अंगीं । थोते संगी उदरती ॥ २ ॥
 पिकविलें तथा खाणें किती । पंगतीस सुकळ ॥ ३ ॥
 तुका करी प्रणिपात । दंडवत आचारियां' ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- मापी-मोजतो, मापनां, बैखरीं-वाणीने.

अर्थ :- जे कुणी भाग्यवंत आहेत त्यांना थोडोच्य़ा नामाचे माप आपल्या वाणीने करीत राहणे हेच एक काम असते. १ त्याच्या अंगी आनंदाची परिपुष्टी झालेली असून त्याच्या संगतीत थोड्यांचा उद्वार होत असतो. २ जो धान्य पिकवितो, तो स्वतः. रितोसा खातो ? पण उत्तुकांच्या व भगतांच्या पंगतीस मात्र तो सुकळ करून सोडतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारचे जे आचार्य आहेत, त्यांना भाशा नेहमी नमस्कार असो. ४

१३६१ लटिकें तें रुचे । साच कोणां हीत पचे ॥ १ ॥
 ऐसा माजल्याचा गुण । भोगें कळो येईल सीण ॥ २ ॥
 वाढवी ममता । नाही वरपडला तो दूतां ॥ ३ ॥
 काहीं न मनी हेकड । तुका उपदेश माकड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लटिकें-जोटे, साच-खरे, माजल्याचा-मस्ती येगी असल्याचा, सीण-मास, दुख, वरपडला-मापडला, हेकड-हट्टी.

अर्थ :- लोकांना जोटे तेच आवडते. खरे कुणालाही पसंत पडत नाही. १ खरे पाहता अंगत मस्ती असल्याचाच हा गुण म्हणायला हवा. पण त्यांना यामुळे पुढे प्रारब्धाने दुख भोगायला लागेल तेव्हा समजून येईल २ भोग्यंत हे लोक यमदूतांच्या ताबडीत सापडले नाहीत, तोपर्यंतच त्याचे ममत्व स्त्री-पुत्रादिकाच्या वियधी वाढलेले असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या मापडांना काही उद्देश केला तर तो काही मानित नाहीत ४

१३६२ कौतुकाची सुट्टी । कौतुकेचि केलें कष्टी ॥ १ ॥
 मोडे तरी भले खेळ । फांके फांकिल्या कोल्हाळ ॥ २ ॥
 जाणण्यासाठीं । भय सामावले पोटीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे चेता । होणें तें तूंच आइता ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कोल्हाळ-गलबला, चेता-आत्मरूपाची जाणीव.

अर्थ - ही सर्व सुट्टी एका कौतुकापोटी निर्माण झाली आहे. याच कौतुकामुळे दुःखही उत्पन्न झाले. १ तेव्हा हा बाह्य स्वरूपाचा मिथ्या खेळ जितक्या त्वकर मोडावा तितके चांगले. अशा प्रकारे गलबला मोडल्यानेच तो नाहीसा होतो. २ सत्यज्ञानाच्या अमाव्यामुळेच पोटात भय निर्माण होत असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आत्मस्वरूपाची जाणीव तु स्वतःच सिद्ध आहेस हे ओळखावे ४

१३६३ भोवंडोंसरिसें । अवघें भोंवतचि दिसे ॥ १ ॥
 ठायीं राहिल्या निश्चळ । आहे अचळीं अचळ ॥ २ ॥
 एक हाकेचा कपाटीं । तेथें आणीक नाद उठी ॥ ३ ॥
 अभ्रें घावे शशी । तुका म्हणे दुसरें भासी ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा :- भोवंडीसारखे-केव्या घातल्यामुळे, निश्चळ-स्थिर, अचळीं-स्थिर जागी, अचल-स्थिर वस्तू, स्थिर सुट्टी, कपाटीं-डोंगरकडचाशी, अभ्रें-ढग्यामुळे, शशी-चंद्र

अर्थ - एकसारख्या केव्या घातल्याने भोवतीचे सर्व जम आपल्यासारखेच फिरत आहे असे वाटते. १ पण तेच जर आपण आपल्याच ठिकाणी स्थिर राहिली तर स्थिर सुट्टी स्थिर जागी फागमच आहे असे दिसेल. २ डोंगरकडचाशी उभे राहून आपण हाक मारली तर त्या हाकेचा प्रतिध्वनी तावडतोच येतो. ३ आकाशातून ढग घावत असतात, त्यामुळे चंद्र घावतो आहे असे वाटते, पण तुकाराम महाराज म्हणतात, हे सर्व मूळ एक असून भासमान होणारी सुट्टी दुसरी असल्याप्रमाणे आहे. ४

१३६४ नव्हो' आम्ही आजिकालीची । फाचीं कुचीं चाळवणी ॥ १ ॥
 एके ठायीं मूळडाळ । ठाया सकळ आहेसी ॥ २ ॥
 तुमचें आमचेसे फाही । भिन्न नाहीं खाटलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जेथें असे । तेथें दिसें तुमचाता ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा :- आजिकाली-आजकालची, फाची-फाचाने, चाचाने, चासाने, कच्चेपणाने, कुची-कूचा, किंवा काचा कुची-काचकूच, चाळवणी, फसवणूक, मूळडाळ-मूळ त्याज

अर्थ - देवा, आम्ही काही आजकालचे जन्मात आलेलो नव्होत आम्ही अनादी असून तुमच्याच बरोबरीचे आहोत. त्यामुळे कुठल्याही चासाने या कच्चेपणाने आमची फसवणूक होणार नाही, काचकूच करून आम्ही फसले जाणार नाही १. देवा, तुमचे व आमचे मूळस्वान एकाच चित्तस्थयात वा ब्रह्मस्वरूपात आहे. त्यामुळे मला तू पूर्णपणे ठाऊक आहेस २ तुमच्यात व आमच्यात तशी भिन्नता आहे असे वाटत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी जेथे जेथे उभा आहे तेथे तेथे तुमच्याच स्वरूपाप्रमाणे सासत आहे ४

तुकोबाच्या अनुभूतीचे हे बोल अद्वैततत्त्वज्ञानास ध्वनव आहेत एवढेच धैर्यतत्त्व निरनिराळ्या नावांनी व रूपानी व्यक्त झाले, आकाराम आहेत; एखाच बीजाचा विस्तार झाला, एखाच भागाराचे, मुबर्गाचे नांना अलंकार झाले म्हणून बाय मूळ तत्त्व व त्याचा आविष्कार यांच्यात भिन्नता आली? वास्तविक एकाचे अनेक व्हावे ही त्याच मूलस्वरूपाची इच्छा 'यदुस्यां प्रजापते' अशी वृद्धी त्याला ज्ञात्यावर मग ही सर्व सृष्टी निर्माण झाली परंतु हे मानात्य खरे नाही 'मेह मातास्ति बिचन' या गुप्तीत कोणत्याही प्रकारचा अनेकपणा नाही जे बाही आहे ते मुळातच सर्व 'एषमेवादितोपम्' आहे, अशाच उपनिषदाचा निष्कर्ष आहे खोव हा भाषाच 'अश' आहे, मीच एव 'अश' ने हे सर्व जग व्यापून राहिलो आहे, अशी जी गीतची तरंगप्रणाली तीच सुसंगत असून ज्ञानेश्वर, तुकारामाच्या अनुभूतीमधून प्रवट झाली आहे

थापण आजगालचे नव्होत, फार वाढाणागून ईश्वराच्या सवघातील आहेत, याच एका मिढान्यातून दुसरा उपमिढान्त असा निघाला बी, जर 'मूळझाल' एव असेल तर मग आपल्यात य ईश्वरात करव बसा? असा करव उरूच नये 'तुमचे आमचेसे बाही'। भिन्न नाही घाटले' असे जे बुवा या भगवात सांगतात, त्याला आधार याच मिढान्याचा याच आधारावर उभे राहून तुकाराम महाराजानांरजे थोर भावधूभक्त कधी ईश्वराची घिटाईने भाडा-यलाही प्रवृत्त होसात या प्रेमकल्हात थापण आह्रात म्हणून देवा तुम्हा आझान, लावड आहे म्हणून परित्याची किमत आहे, असे कधी ते सांगतात, तर कधी तुम्हा य आम्ही एकाच ठिवाणच असताना आम्ही बद्ध, आम्ही पापी असा भेद देवा बसा दे बाला? असा अत्यंत मूलभूत प्रस्नही उपस्थित करताना तुम्हा व आमचे मूळ म्यान एकच असल्याने आम्हास तू पूर्णपणे माहोत आहेत, तुझ्यात व आमच्यात भेद नाही, असेच म्हणून ह थोर भक्त पावन नाहीत, तर कधी ते त्याला मोठ्या गमताच्या व प्रेमाच्या पेचातही पडतात याच तुकोबाच्या एका मोर सिमिणीने, बहिणाबाईने श्रीविठ्ठलासच एवढा मोठ्या घिटाईने प्रस्न केला-

तुम्ही आम्ही मुल्ले होता एते ठायीं । कोणते अग्यायीं सापडलीं ?
 तुम्हाचि हितानें बाडला सत्तार । आम्ही वा दे दूर अतरलीं ?
 महत्वाचे असे केले आम्हा भक्त । म्हणसी आम्ही भूक्त, यड तुम्ही ॥
 बहिणी म्हणे नको आम्हापुढे जाय । सांगतां हा पद हारविली ॥

मारीमला आहे. त्याला त्याचा लाभ होतो. आणि जो देहाची सुखांच्या व तृष्ण्याच घोषात घुटमळतो, तो वासतो, कष्टी होतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, काही कर्तव्यच उरले नाही, अशा भूमिकेवरच मोठा लाभ होतो. अशाच वृत्तीच्या जीवाना ब्रह्मपदाची प्राप्ती होण्यासारखी असते ४

१३६६ मरणा हाती सुटली काया । विचारें या निश्चयें ॥ १ ॥
नासोनियां गेली खंती । सहजस्थिति भोगाचे ॥ २ ॥
न देखें सें जालें श्रम । जालें वर्म हाता हें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कंची कीव । कोठें जीव निराळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- काया-शरीर, नासोनियां-नाश पावून, नष्ट होऊन, खंती-काळजी, चिंता, श्रम-दुःख धर्म-रहस्य, कीव-कथा.

अर्थ :- माझे शरीर आता मरणाच्या हातून सुटले आहे. कारण या देहरुपापेक्षा मी सच्चिदानंद स्वरूपाने वेगळाच आहे असा भास निश्चय झाला आहे. १ असा साध्या सर्व चिंता नाश पावल्या आहेत. मी आता सहज-स्थितीचा भोग भोगीत आहे २ आता या ईश्वराचे, ब्रह्मपदाचे रहस्यच माझ्या हाती आलेले असल्यामुळे काही दुःख या वास्तव बाटेनसा झाला आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी या देवापाशी कथा तरी कशी माकावी ? आता हा जीव त्याच्याहून निराळा आहे तरी कुठे ? ४

१३६७ नव्हे ब्रह्मचर्य वाडलेच्या त्यागें । घेराम्य वाडगें देशत्यागें ॥ १ ॥
काम वाढे मय वासनेच्या द्वारें । सांडावें तें धीरें आचावाचे ॥ २ ॥
कांपयूनि टिरी शूरत्वाची मात । केलें वाताहत उचित काठें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे करी जिव्हेसी पिटाळ । लटिवयाची मळ स्तुति होतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- वाडगें-व्यर्थ, फुवट, आचावाचे-बडबड, मात-घोट, वाताहत-नाश.

अर्थ :- श्रौचाच्या अथवा साधनाच्या भरात बायकोचा त्याग केला म्हणजे काही त्या योगाने ब्रह्मचर्याचे पालन होत नाही कुणावर तरी रागावून अथवा सत्प्रपन्न देशाचा त्याग केला, म्हणून काय घेराम्य प्राप्त होते. १ वासनांच्या पोटीच मनात काम, मय या वृत्ती वाढतात, म्हणून उगाच बडबड न करता वासनाचाच त्याग मोठ्या धैर्याने करावा. २ शूरत्वाची मुसती घोट किंवा हकीगत ऐकतावाही टिरी कापते; मग प्रत्यक्ष शौर्य दाखविण्याचा प्रसंग आत्मास काय होईल ? अशी योग्य वेळ येते तेव्हा सर्व नाशच होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तेव्हा अंगी अधिकार नसताना घेराम्य, ब्रह्मचर्य, शूरत्व यांच्या गोष्टी करण्याच्याी जर कुणी स्तुती करू लागला तर त्याच्या जिभेस पिटाळच होतो असे समजावे. ४

१३६८ नको सांडूं अन्न नको सेवूं वन । चित्तीं नारायण सर्व भोगी ॥ १ ॥
मातेविषे खांदी वाळ नेणे सीण । भावना त्या मित्र मुंडाविया ॥ २ ॥
नको गुंपों भोगीं नको पडों त्यामी । लावूनि सरे अंगी देवाचिया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नको पुसों वेळोवेळां । उपदेश देगळा उरला नाही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सांडूं-टाकू, सेवूं-घारण करू नकोम, जाळू नकोम, सीण-चपट, मुंडाविया-नाहीना कराव्यात, गुंपों-गुवू नकोम, सरे-नाहीसे कर

१ भोगाचे, २ चित्ती, ३ भागी, ४ भागी, ५ सर्व.

अर्थ - तू अत्र टाकून उपासासाठी खटपटीत पडू नकोस अथवा प्रपञ्च सोडून रानावनातही जाऊन राहू नकोस सर्व भोग घेणारा नारायण मात्र चित्तात सतत असू दे अथवा सर्व प्रकाशच्या भोगात नारायणाचे स्मरण असू दे ? एकदा आईच्या सांध्यावर बसल्यावर सहान्मुलता बसला शीण ? आपण ईश्वराकडून काही निराळे आहोत व त्याच्या प्राप्तीसाठी विलक्षण साधने करावयाची आहेत, असा भावना नाहीना करावयास ह्यात २ तू भोगातही पडू नकोस व त्यागातही पडू नकोस, सर्व भोग व त्याच त्या एव ईश्वराच्या अंगी लावून नाहीसे कर त्यालाच समर्पण करून मृत हो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता भला पुन पुन प्रश्न विचार नकोस माझ्याजवळ याशिवाय दुसरा उपदेश तुझ्यासाठी नाही ४

विवरण - या अतिशय साध्या पण महत्त्वाच्या अंगणान तुकाराम महाराजांनी सर्वसाधारण माणसांच्या दुष्टीने आपल्या भागवतधर्मीय मार्गाचे रहस्य स्पष्ट केले आहे. बुवाच्या मने ईश्वरप्राप्तासाठी कुठे घरदार सोडून प्रत्येकाने रानावनात जायला नको यज्ञयाग, जपतपादी साधने करावयाची नकोत, उपासनापासासारखे उपाय व कर्मठ प्रतर्वचन यांचीही जरूरी नाही 'नलये साप्यास जाणे वनातरी। सुखें येतो घरा नारायण' असा त्याचा उपदेश आहे. अगदी सरळ सोपा व सर्वजनमुलम असा हा भक्तिमार्गाचा राजरस्ता साधूनतांनी तयार केलेला आहे. बाह्य खटपटीत न पडनाच आभल्याच स्वामी स्वस्थचित होऊन प्रभूच विनन कराव, त्याची मनापासून आठवणी करावी, हा एवमेव मार्ग सतानी सुचविलेला आहे 'तरी आम्हासी जया भगों। तेंताचि असे' असा त्याचा आग्रह दितो आपल्या हृदयस्थ नारायणाला नित्य स्मराव, आपली प्रत्येक हानचाल त्याच्यावरूनच होत आहे, अशी खात्री बाळगावी, मी-माझे असे न मानता सर्व त्याचेचकडून आहे अंगी भावना दृढ व्हावी तर थार न-यासाची वृत्ती खऱ्या अर्थाने अंगी बाणवेल ज्ञानेश्वरांनी स्पष्टपणे निर्वाळा दिला आहे की, 'आणि मी मागों ऐमी आठवण। विसरलें जयावें अत करण। पार्यां तो सन्यासी जाण निरतर ॥ जो मनें ऐसा जाहला। सर्गों तीच सादिला। म्हणोनि मुखें सुख पावला। अखंडित ॥ आता गुहादिक आपवें। तें काहीं नलये त्यजावें। जें घेतें जाहलें स्वभावें। नि सगु म्हणवनि ॥'

साराच, आपल्या सर्व चित्तनुती एकाच ईश्वराच्या ठिकाणी केंद्रित करणे, त्याच्यावर सर्व भार टाकणे हाच एक सोपा व खानीचा साधनमार्ग सतानी सांगितला आहे. नाना प्रकाराची योगानने करून देझाला कष्ट दणे, पञ्चमागादी कर्मकांड करून इच्छित कामना नृप्त करणे, उपवासतापाम, अनेकव्रत्ये, देहदहन, नवस, बाह्य वप, इतर काही अथोरी उपाय इत्यादी मार्गांनी जाणारे लोक तुकोबाच्या काळी होतच या मार्गांचे माहात्म्य सांगून, त्यांचे अवडंबर माजवून भोऱ्या भावनेच्या स्त्रीपुरुषांना फमडिणारे होतेच त्याचा तर तुकोबांनी अनन्य वळा परामर्श घेतला आहे. पण त्याचा मुख्य भर सर्वसामान्य प्रापचिदासही सहजमुलम व सरळ भक्तिमार्ग दाखविण्यावरच होता. एरव्ही भक्ती ही 'मुळावरची पोळी' वाटत असली तरी सतप्रणीत मार्गाने ती मुलम होत, अगवळणी पडत.

या भक्तीत मग ईश्वरालाच अपण करावच असत आऱ्या त्याच्यावर एकदा आपण वमलो की आपणास वृथा शीण करणाऱ्यांचे वाम वारण ? भोगही नका आणि त्याचही नका 'लावुनिया सरें अगों देवाबिया' सर्वसाक्षी जमणाच्या देवावर मग भार टाकायचा म्हणजे तरी वाम करावच ? बागाभ्यास होत नाही, चंचल मन तर स्वाधीन नाही, ते ईश्वराकडे बसे लावायच ? यासबवी धीनानंदवानी अगदी सोप्या भाषेत यथावपणे मुलम व मुस्पष्ट असा उपाय सुचविला आहे, तो या जमगास सतानत जुळणारा आहे. बाराव्या अध्यायात त्यांनी म्हणले आहे-

'का अम्मासाही लागों। कसु नाही सुझिया आगों। तरी आहासी जया भगों। तेंताचि असे ॥ इडिये न कोडों। भोगातें न तोडों। अभिमानु न सडों। स्वजातीचा ॥ कुळघर्युं चाडों। विधिनिषध पाडों। मग सुखें तुज सरळो। दिशलो आहे ॥ परि मनें वाचा देहें। जेंस जो ध्यासास होय। तो मी करितु आहे ॥ ऐसे न म्हणे ॥ करणें कां न करणें ॥ हें आधवें तोचि जाण। विश्व चळतसे जेणे। परमात्मनि ॥ उण्यापरेपाचे काहों। उरो नेडों आपुलिया ठायें। स्वजाती करुनि पेई। जोवित्व आपुलें ॥ भाडिये जेउतें नैले। तेउतें निजातची गेलें ॥ तया पाणिपा ऐसे कैले। होआर्ये मग ॥ एरव्ही तरी सुमटा। उजू कां अहंटा। रघु काहों खटपटा। करितु असे ? ॥ म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ति ॥

इये बोर्ती नये मती । अखंड चित्तवृत्ती । आठवीं माते ॥ आणि जे जे काम निपजे । ते थोडे बहु न म्हणिजे । निवातचि अपिजे । माझ्या ठावीं ॥ ऐसिया बद्धान्वता । तनुत्यर्गां अर्जुना । तूं सायुज्यसदना । मासिया येसी । 'असा हा सरळ, सोपा व सुलभ भक्तिमार्गाचा विचार. 'तनुत्यागानंतर सायुज्यसदन' हेही तुकोबाना फारच दूरचे वाटले. त्यानी 'याच देहीं याचि डोळीं' मुक्तीचा सोहळा भोगिला त्याच्या घोर अनुभूतीनंतरचा सर्वांना मार्गदर्शक असा हा एक महत्त्वाचा अमग आहे.

१३६९ अवघी मिथ्या आटी । राम नाही संव फंडी ॥ १ ॥
सावधान सावधान । उगवीं संकल्पी हें मन ॥ २ ॥
सांडिलें तें मांडे । आग्रह उरल्या काळें दंडे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आलें भागा । वेडनि चित्तों पांडुरंगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आटी-खटपट, उगवीं-सुटका करून घे, सांडिले-सोडले, मांडे-स्वीकार घेण्यास.

अर्थ :- जर मुलामध्ये रामाचे भाव मसेल तर मग सर्व इतर खटपट ध्येय आहे, खोटीच आहे. १ घासाठी त्रिविध प्रकारच्या ऐहिक संकल्पांतून मनाची सुटका करून घ्यावी आणि नीट सावध व्हावे. २ ज्याचा एकदा त्याग बेला आहे, त्याचा पुनः स्वीकार करणे बरोबर होणार नाही. असा स्वीकाराचा आग्रह शल्यास काळ घोर शिक्षा करील. ३ म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, जे जे भोग तुम्हा वाटायला येतील ते सर्व त्या पांडुरंगाला अर्पण करून त्याचेच एक चित्रित तू करावेस. ४

१३७० न संगार्वें बर्म । जनी असों छावा घन ॥ १ ॥
उगीच लागतील पाठी । होती रितीच हिंपुटी ॥ २ ॥
सिकविल्या गोटी । शिकोन न धगिति पोटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सीण । होइल अनभवाविण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संगार्वें-सांगावे, स्पष्ट करावे, बर्म-रहस्य, हिंपुटी-चप्टी, सीण-ज्ञान.

अर्थ :- जगाला धरे रहस्य कधी एकदम सांगू नये. काही थोडा ध्येय असू द्यावा. १ नाही तर डगाच लोक पाठीशी लागतात. मनोभावे कुठलाही विचार न करता विनाकारण ते चप्टी होतील. २ त्यांना काही गोष्टी शिकविण्यात येतात, पण त्या ते मनात नीट धारण करीत नाहीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्यामुळे अनुभव दृढ होत नाही; व सीण मात्र वाढतो. 'जासव बदरी येतो' ४

१३७१ जातिविजातीची व्हावयासि भेटी । संकल्प तो पोटी चाहों नये ॥ १ ॥
होणार तें घडो होणाराच्या गुणें । होइल नारायणें निमिलें तें ॥ २ ॥
व्याघ्राचिये भुके वघावी ते माय । याचे नांव काय पुण्य असे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे न करो विचार पुरता । गरज्याची माता पिता खर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- जातिविजातीची-एका जातीची दुसऱ्या मित्र जातीशी, संकल्प-निश्चय, खर-गाढव

अर्थ :- एखाद्या जातीची दुसऱ्यास अगवी मित्र जातीशी भेट व्हावी म्हणून आपणच बाही निश्चय करण्याची जरूरी नाही १ जे काही घडणारे आहेत ते ज्याच्या त्याच्या गुणांमुळे, स्वभावधर्मांमुळेच घडते जे नारायणाने निमिले असेल तसेच घडून येईल. २ बाघाला भूक लागली म्हणून या जातिपुढे विजातीय माय बांधून टेबणे याला आपण कधी पुण्य म्हणू काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, गरजू मनुष्याही असा या गोष्टीचा विचारच करीत नसेल तर त्याचे आईबाप गाढवच समजायला हवेत ४

अर्थ - 'तू अत्र टाकून उपवामासाठी खटपटीत पडू नकोस अपवा प्रपञ्च सोडून राणावनातरी जाऊन राहू नकोस सर्व भोग घेणारा नारायण मात्र चिंतात सतत असू दे अपवा सर्व प्रकारच्या भोगांत नारायणाचे स्मरण असू दे । एवढा आईच्या साक्षावर बसल्यावर लहान मुलास बसला शीण ? आपण ईश्वराहून काही निराळे आहोत व त्याच्या प्राप्तीसाठी विलक्षण साधने करायला हवीत, असा भावना नाहीसा करावयास हव्यात २ तू भोगातही पडू नकोस व त्यागातही पडू नकोस, सर्व भोग व त्यास त्या एव ईश्वराच्या अंगी लावून नाहीसे कर त्यालाच समर्पण करून मुक्त हो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मला पुन पुन प्रश्न विचारू नकोस माझ्याजवळ याविषयाय दुसरा उपदेश तुझ्यासाठी नाही ४

विवरण - या अतिशय साध्या पण महत्वाच्या अभंगात तुकाराम महाराजांनी सर्वसाधारण माणसाच्या दृष्टीने आपल्या भागवतधर्मीय मार्गाचे रहस्य स्पष्ट केले आहे. दयाच्या मन ईश्वरप्राप्तासाठी कुठे धरदार सोडून प्रत्येकाने राणावनात जायला नको यमया, जपतपादी साधने करायला नको, उपासनापासासारखे उपाय व व्रमंते व्रतवैवल्य यांचीही जरूरी नाही । 'नलगे सायास जाणे वनातरा । सुखें येतो घरां नारायण' असा त्याचा उपदेश आहे अगदी सरळ सोपा व सर्वजनमुलम असा हा भक्तिमार्गाचा राखरस्ता साधुसंतानी तयार केलेला आहे. बाह्य खटपटीत न पडताच आपल्याच स्थानी स्वयंचरित होऊन प्रभूच चित्तन करावे, त्याची मनापामून आळवणी करावी, हा एवमेव मार्ग सतानी मुचविलेला आहे । 'तरी आम्हांसी जया भग्यो । तैसाचि असे' असा त्याचा आग्रह दिवतो आपल्या हृदयस्थ नारायणाला नित्य स्मरावे, आपली प्रत्येक हालचाल त्याच्याकडूनच होऊन आहे, अशी माग्री बाळगावी, मी-माझे असे न मानता सर्व त्याचेचडून आहे अशी भावना दृढ व्हावी तर पार सयासाची वृत्ती नव्या अर्धाने अंगी बाणवेल ज्ञानेश्वरांनी स्पष्टपणे निर्वाळा दिला आहे की, 'आणि मी माझें ऐसी आळवण । विसरले जयाचे अतःकरण । पार्थी तो सत्मासी जाण निरतर ॥ जो नवें ऐसा जाहला । सर्गो तोच साडिला । म्हणोनि सुखें मुळ पावला । अलङ्कित ॥ आता गृहादिक आयवें । तें काहों नलचे त्यजावें । जें घेतें जाहले स्वमात्रें । नि सगु म्हणवुनि ॥'

सारांश, आपल्या सव चित्तवृत्ती एकाच ईश्वराच्या ठिनाणी वेदित करणे, त्याच्यावर सर्व भार टाकणे हाच एव साधा व खारीचा साधनमार्ग मतानी सांगितला आहे । नाना प्रकारची योगामने करून देहाला खट देणे, यमयापादी व्रमकाड करून इच्छित कामना तृप्त करणे, उपवासव्रतापास, व्रतवैकन्ये, दहदहन, नवस, बाह्य वय, इतर काही अघोरी उपाय इत्यादी मार्गांनी जागारे लोक तुकोवाच्या काळी होतेच या मार्गांचे माहात्म्य सांगून, त्याचे अवडवर भाजवून भोळ्या भावड्या स्त्रीपुरुषांना फसविणारे होतेच त्याचा तर तुकाबांनी अनेक खळा परामर्ष घेतला आहे पण त्याचा मुख्य भर सर्वसामान्य प्रापचिवासाठी महजमुलम व सरळ भक्तिमार्ग दाखविण्यावरच होता एरव्ही भक्ती ही मुळावरची पोळी । वाटत असली तरी सतप्रणीत मार्गाचे ती मुलम होते, अगवळणी पडते

या भक्तात सर्व ईश्वरालाच अपण करावच अगते आईच्या साक्षावर एवढा आपण वसणे की आपणान दया शीण करण्याचे काम कारण ? भोगही नवा आणि त्यागही नवा । 'लावुनिया सरें अगो देवाचिया' सर्वसाथी असणाऱ्या देवावर सर्व भार टाकायचा म्हणजे तरी काय करावच ? यामाभ्याम होत नाही, चकल मन तर स्वाधीन नाही, त ईश्वराकडे वम लावायच ? यासंबंधी ध्यानदेवांनी अगदी साध्या भाषेत यथावयणे मुलम व सुस्पष्ट असा उपाय मुचविला आहे, तो या अभंगाच तत्तात जुळणारा आहे बाराव्या अध्यायात त्यांनी म्हटले आहे-

'वा अभ्यासाही लागीं । कसु नाहीं दुःखिया अगो । तरी आहासी जया भग्यो । तैसाचि असे ॥ इडियें न कोडी । भोगातें न तोडी । अक्षिमानु व सडी । स्वजातीचा ॥ कुळधर्म चाळो । विविधनिपध पाळो । मग सुखें तुज सरळो । दिवली आहे ॥ परि मने वाचा देहें । जेसा जो व्यापाळ होये । तो सो करितु आहे । ऐसे न म्हणे ॥ करणे कां न करणे । हें आयवें तोचि जाणे । विदच चळतसे जेणें । परमात्मनि ॥ उण्यापरेयाचें काहों । उरों नेदीं आपुलिया ठायीं । स्वजाती भरुनि पेई । जीवित आपुलें ॥ माळियें जेजतें नेले । तेजतें निवातचो गेलें । तया पाणिना ऐसे केले । होअर्थे ना ॥ एरव्ही तरी सुमटा । उजू का अह्याटा । रघु काहों खटपटा । करितु असे ? ॥ म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ति ।

इये वीसों नघे मती । अखड चितवती । आठवीं मातें ॥ आणि जें जें कर्म निपजे । तें थोडें बहुत न म्हणिजे ।
निवातचि भविजे । माझ्या ठायीं ॥ ऐसिया मदभावना । तनुत्यागीं अर्जुना । तूं सामुज्यसदना । माझिया येसी ॥ 'असा
हा सरळ, सोपा व सुलभ भक्तिमार्गाचा विचार. 'तनुत्यागानंतर सामुज्यसदन' हेही तुकोबाना फारच दूरचे वाटले.
त्यानी 'मांचि देहीं याचि बोळां' मुक्तीचा सोहळा भोगिला त्याच्या पोर अनुभूतीनंतरचा सर्वांना मार्गदर्शक असा
हा एक महत्वाचा अभंग आहे.

१३६९ अवघी मिथ्या आढी । राम नाही तंव कंठी ॥ १ ॥
सावधान सावधान । उगवीं संकल्पी हें मन ॥ २ ॥
सांडिलें तें मांडे । आप्रह उरत्या काळें दंडे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आलें भागा । देउनि चितीं पांडुरंगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आढी-खटपट, उगवीं-मुटवा करून घे, सांडिलें-सोडले, मांडे-स्वीकार केलेपास

अर्थ :- जर मुलामध्ये रामाचे नाव नसेल तर भग सर्वे इतर खटपट व्यर्थ आहे, खोटीच आहे. १. यासाठी
विविध प्रकारच्या ऐहिक संकल्पांतून मनाची मुटका करून घ्यावी आणि नोट सावध व्हावे. २. ज्याचा एकदा त्याग
केला आहे, त्याचा पुन स्वीकार करणे बरोबर होणार नाही. असा स्वीकाराचा आप्रह ज्ञान्यास काळ पोर शिक्षा
करील. ३. म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, जे जे भोग तुझ्या वाटचाली येतील ते सर्व त्या पांडुरंगाला अर्पण
करून त्याचेच एक चिंतन तू करावेस ४

१३७० न संगावें धर्म । जनी असों छावा घन ॥ १ ॥
उगीच लागतील पाठीं । होतो रितींच हिण्टीं ॥ २ ॥
सिक्कित्या मोटी । शिकोन न धगिती पोटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सीण । होइल अनप्रवाविण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संगावें-मागावे, स्पष्ट करावे, धर्म-रहस्य, हिण्टी-बघ्टी, सीण-वास.

अर्थ :- जगाला खरे रहस्य कधी एकदम सांगू नये. काही थोडा धर्म असू द्यावा. १. नाही तर उगाच
लोक पाठीशी लागतात. मनोभावे कुठलाही विचार न करता विनाकारण ते बघ्टी होतील. २. त्यांना काही मोट्या
शिकविण्यात येतात, पण त्या ते मनात नोट धारण करीत नाहीत ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, त्यामुळे अनुभव
इष्ट होत नाही; व सीण मान वाडतो वासच पदरी येतो ४

१३७१ जातिविजातीची व्हावयासि भेटी । संकल्प तो पोटी चाहों नये ॥ १ ॥
होणार तें घडो होणाराच्या गुणें । होइल नारायणें निर्मिलें तें ॥ २ ॥
व्याघ्राचिघरे भुके वघावी ते गाय । याचे नांव काय पुण्य असे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे न करी विचार पुरता । गरज्याची माता पिता खर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- जातिविजातीची-एका जातीची दुसऱ्या भिन्न जातीची, सवत्प-निश्चय, खर-मादव

अर्थ :- एखाद्या जातीची दुसऱ्यास अगदी भिन्न जातीची भेट व्हावी म्हणून आपणच काही निश्चय करण्याची
जरूरी नाही १. जे काही घडणारे आहे ते ज्याच्या त्याच्या गुणांमुळे, स्वभावधर्मांमुळेच घडते. जे नारायणाने
निर्मिले असेल तसेच घडून येईल २. यापासून मूक लागली म्हणून या जातिपुढे विजातीय गाय बांधून ठेवणे याला
आपण कधी पुण्य म्हणू काय ? ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, गरजू मनुष्यही असा या पोटीचा विचारच करीत
नसेल तर त्याचे आईबाप मादवच समजायला हवेत ४

१३७२ शाहाणियां पुरे एकचि वचन । विशारती' खुण तेचि त्यासी ॥ १ ॥
 उपदेस असे बहुताकारणें । पेतला तो मनें पाहिजे हा ॥ २ ॥
 फासावेना तरि दु ख घेतें याव । मग होतो जीव फासाखीस ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नको राग धरू होडा । नुघडिता पोडा होईल डोळे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विशारती-इशारत, फासावेना-बापून न बाडले तर, होडा-दांडग्या, नुघडिता-उपडल नाहीस तर

अर्थ - जो मनुष्य शाहाणा आहे त्याला एका शब्दाचाही उपदेश पुरतो नुसती इशारत भयका खूण बेळी तरी त्याला सर्व समजते १ साधारत हे पुष्कळांना उपदेश बरतात पण तो नीट मन लावून ग्रहण केला पाहिजे ना २ एखाद्याच्या पायास गळू शाले असेल तर ते कापून काढले पाहिजे, नाहीतर ते बाडून जास्तच दु खदायक होईल, मग जीव अधिपच कासाखीस होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अरे दांडग्या माणसा, उगाच माझ्या उपदेशाचा राग घेतात ग्रह नकोस मू जर नीट डोळ उघडून सायध होणार नाहीस तर भयानकून तुला प्राप्त माय होईल ४

१३७३ अभिनव सुख तरि या विचारें । विचारावे घरें सतजनीं ॥ १ ॥
 रुपाच्या आठवे दोन्ही ही आपण । वियोग तो क्षण होत नाही ॥ २ ॥
 पूजा तरि चित्तें कल्पा' तें ग्रह्याड । आहाच तो पड एकदेसी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझा अनुभव यापरि । डोई पायावरि ठेवीतसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कल्पा-मानावे, कल्पा-आहाच-उगाच, ध्यर्थ

अर्थ - अभिनव असा प्रकारचे सुख अशाच म्हणजे पुढे सांगितलेल्या विपारानच प्राप्त होईल याचा विचार सतजनांनी करावा १ त्या ईश्वराच्या वास्तविग स्वहयाचा आपण एखादा आठव करू लागलो की आपणही त्याच्याच स्वरूपाचे बनून जातो मग त्याच्यात व आपल्यात एका क्षणाचाही वियोग उरत नाही २ त्याची सारी पूजा होच की, आपण आपल्या चित्तापुढे त्याचे विग्रहरूप, ग्रहादिकरूप दर्शन आणावे एकदेशीय पूजा ध्यर्थच समजायला हवी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असाच माझा अनुभव असल्याने मी त्या चिरवध्याची विठ्ठलाच्या पायावर मस्तक ठेवून नम्र होतो ४

१३७४ नटनाटच तुम्ही केले याच साटों । कयतुके दृष्टी चिचवावी ॥ १ ॥
 नाही तरि काय कळलेचि आहे । याघ आणि गाय लांकडाचो ॥ २ ॥
 अमदचि असे माडियेलें खेळा । केल्या दीपकळा बहुएकी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे रूप नाही दर्पणात । सतीपाची मात दुसरेंतें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नटनाटच-जग व्यक्त करण्याचे नाटय, एकाचे अनेक होण्याचे कौतुक, दीपकळा-दिव्याच्या ज्योती, दर्पणात-आरक्षामध्ये, मात-गोष्ट

अर्थ - तुमची स्वतःची दृष्टी सतुष्ट व्हावी म्हणून देवा, तुम्ही व्यक्त होण्याचे, जगतरूपाने प्रकट होण्याच्या नाटकाचे कौतुक केले १ नाही तर याघ आणि गाय ही बरबर पाहता मित्र दिसत असली तरी त्याचे मूळचे काष्टमय शरीर एकच आहे हे समजण्यासारखे आहे २ परंतु तुमच्या शुलासाठीच देवा, तुम्ही व्यक्त शाला आहात एका दिव्यापासून अनेक दिवे अथवा अनेक दिव्याच्या ज्योती प्रज्वलित द्वाव्यात, त्याप्रमाणे तुम्ही आपल्या अमंद रूपाचाच हा जगद्रूपी खेळ व पसारा मांडला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपले खरे रूप दर्पणात नसते हे खरे, पण त्यामुळे आपलीच प्रचीती दुजेपणाने आपणास आली व त्यामुळे सतीप झाला हेही खरे ४

विवरणः—अव्यक्त असणारे परब्रह्म व्यक्त झाले, स्व.ज्ञाच्या सुखासाठी अनेकविध रूपानी नटले तरी त्याचे एकव अथवा अमेदव कधी तपत नाही. या अमेदाच्या स्वरूपातच दोनपणाची मौज अनुभवणे, हे सगुण भक्तीचे रहस्य आहे. तत्त्वज्ञानाच्या वेडकीवर बोधासाठी निर्गुणनिराकाराचा विचार हाच खरा, पण बोधासाठी, अरूपाच्या प्रचीतीसाठी, प्रचीतीच्या मुखासाठी दुजेवणा, सगुणपणा अत्यावश्यक आहे. वाघ व गाय ही भिन्न रूपे एकाच तत्त्वाची आहेत, हे वुड्ढीला समजले तरी प्रचीती पोटी येण्येळीच असते. असा विविधतेनेही नटलेल्या जगाची गोमा आहेच की ! दोपतत्व एवंच, पण एकीपामून अनेक ज्योती प्रज्वलित झाल्या की गोमा वाढते. आरसामधील रूप खरे नव्हे हे खरे, पण स्वतःची प्रचीती, स्वतःचा अनुभव त्यामुळे आला हेही खरे. तेव्हा स्वमुखाची प्रचीती जेणेवरून येते, त्या दुजेवणाचे, द्वैताचे, सगुणाचे महत्त्व सत नेहमी सागत असतात.

वेचळ अरूपाच्या, निराकाराच्या, अद्वैताच्या रूपाचा विचार पुरा पडत नाही भोगागिवाय, प्रचीतीगिवाय खरे सुख नाही. याच हेतूने तो निराकार परमेश्वरही चार मुजानी मडित होऊन भक्ताना कवळण्यासाठी उत्सुक बनतो.

स्वतःचीच आवड आणल्या भक्तरूपाने उभी करून तो नटनाट्य उभे करीत असतो. दुजेवणातील हे मुल साधु-सताच्या घटनातून व अनुभवातून स्पष्ट झालेले असते. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अद्वैत थेंठ, पण भक्तीसाठी द्वैताची आवश्यकता. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने निर्गुण, निराकार थेंठ, पण भक्तीसाठी सगुणाची आवश्यकता 'अहं ब्रह्मास्मि' असे जाणले तो कुणाची भक्ती करणार ? आणि 'अहम्', 'ब्रह्म', 'अस्मि' या तीन शब्दाच्या उच्चारतातच द्वैताची भावना आहे. मी ब्रह्मच आहे. या दांडातील मी वेगळा म्हणूनच त्याने ब्रह्माला जाणले ना ? आणि हे जे जाणले ते व्यक्त होण्यासाठी पुनः सगुणाचाच आधार घ्यावा लागतो. म्हणून केवळ 'अहं ब्रह्म' म्हणून भाग्यार नाही. तुकाराममुखांनी एरा भगतात म्हटले आहे 'अहं म्हणे यस्तु । नेवे भरतोचें तें धर्म' ते समजण्यासाठी अद्वैतावरील द्वैताची अनुभूती हवी. जेव्हा अथवा नाटक अमेदाचेच आहे; पण त्याची गोमा त्याच्या अनेकरूपामुळे आहे. योजात्रा रूपाची प्रचीती त्याच्या सगुणसाकारातील फुलोऱ्यामुळे आली. म्हणूनच तुकाराममहाभाजासारखे घोर भगवद्भक्ता अद्वैतापेक्षा, निराकारापेक्षा, ब्रह्मभावापेक्षा, मुक्तीपेक्षा सगुणाची, भक्तीची इच्छा धरतात. 'मईतीं तो नाहीं माझें समाधान', 'देवभक्तपण मुलाचा सोहळा', 'नको ब्रह्मज्ञान आत्मस्विकारी धोय । मी भक्त तूं देव ऐसे करी,' 'काय सायुज्यता मुक्तीसचें चाड । देवभक्त होड भक्त तेचें नाही' यासारख्या ओळींमधून सताच्या मनाची कालना झपातात येण्यासारखी आहे. सगुण व निर्गुण, व्यक्त व अव्यक्त, साकार व निराकार हे बन्तुनः एक हे बुद्धिगम्य अनेक तरी सगुणामुळे निर्गुणाता शोभा, अर्थनामुळे अव्यक्ताची आर्पकता, साकारामुळे निराकाराची प्रतिष्ठा हेही खरेच आहे.

१३७५ रवीचा प्रकाश । तोचि निशी घडे नास ।

जाल्या वहुवस । तरि त्या काय दीपिका ॥ १ ॥

आतां हाचि वसो जोर्वी । माझे अंतरीं गोसायो ।

होऊं येतो ठावीं । काय धर्म याच्यान ॥ २ ॥

सर्वे असतां धणी । आड येऊं न सके कोणी ।

न लगे विनवणी । पूयकाची करावी ॥ ३ ॥

जन्माचिया गति । येणें अवघ्या खुंटती ।

कारण ते प्रीति । सुका म्हणे अबळी ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा :- निशी-रात्र, बहुवस-गुणवळ, गोसावी-ईश्वर, धणी-स्वामी, राजा, पूयकाची-इतरांची

अर्थ :- एखादा सूर्याचा प्रकाश पडल्यावरचोवर रात्रीच्या अंधाराचा नाश होतो. अशी अपत्या मधी मुल्लळ रिचे जरी लावले तरी कधी निर्माण होईल का ? १ म्हणून सर्वात थेंठ व प्रभावी अंतपारा हा ईश्वरच माझ्या चित्तामध्ये निवास करे. याच्या निवासामुळे या मार्गामधील अनेक रहस्ये माझ्या झपातात येतील. २ एखादा राजा

अपवा स्वामी बरोबर अमत्यावर कोणीही आपल्या भांड घेऊन गेलो; अपवा इतरांची कुणाची विनवणीही मग बराचो त्यागकार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मग जन्ममृत्युसारख्या बंधनांचाही भाग होतो. बाराच या ईश्वराची प्रीती आसताने जेव्हा जमने ४

१३७६ ऐसे सांडुनियां घरे । किविलयाणी दिमां बां रे ।

बामें उर भरें । हाती नुरे मृत्तिबा ॥ १ ॥

उदार हा जगदानी । पांडुरंग अभिमानी ।

तुळसीदळ पाणी । चितनाचा भुरेला ॥ २ ॥

न लगे पुसावी चाखरी । कोणी यशील ये घरी ।

त्याचा तो चाखरी । पारपरय सवळ ॥ ३ ॥

नाहो आडवाटो । तुबा म्हणे जातां भेटो ।

न घोलतां मिटो । उगोच पावो घालायो ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोरा - घरे-प्रमृग येछ, बामें-बामने, नुरे-उरणा माही, जगदानी-जगाला हये ने दान देणारा हा विठ्ठल, चितनाचा-नामस्मरणाचा, यशील-मध्यम

अर्थ - अशा या येछ व प्रमृग देवाम भोडून तुम्ही मने बेविनवणे वा दिवना ? अनेक प्रकारच्या इच्छांनी, धातनांनी हवय म्हण गेले की मग अनेक हातीन हातीं रेलोन राहणार नाही. १. तब जगाम इच्छितेच्या गोष्टी देणारा हा धोबिबुध, हा पांडुरंग कारण आसेल्याविषयी पूर्ण अभिमानी जमनी त्याला वरन तुळसीदळ व पाणी अर्पण करून नुमने त्याचे विनन केने तरी घालते याचाच तो भुरेलेला आहे. २. या देवाची तुम्ही मेवाचाररी किती रेली आहे ? अने विचारण्यामाठी कुणी मध्यम मुमका घरी येणार नाही त्याचा तोच सवळ दुस निवारण करीत असतो. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवाच्या भेटोला जाणाना बसलीही आडवाटी तसने नाही एक न बोल्या मुराटपाने त्याच्या पायासी मिटो घालावो हे बरे ४

विवरण - या एका मुंदर व अर्पणन आगा अर्धमान तुकारामतुबा भक्तीची मुलमता स्पष्ट करून सांगत आहेत इतर महतर व कष्टदायक अशा मार्गांनी जाण्यापेक्षा या ईश्वराग प्राप्त करून घेण्यामाठी नामस्मरणाचा, चितनाचा, त्याच्या पायासी मिटो घालण्याचा मार्ग लोकांनी स्वीकारावा आ त्यांनी म्हटले आहे या मार्गाने गेल्यास ईश्वराच्या प्राप्तीमाठी फार मोठया देगाची, त्यागाची, नखयभाची जरूरी नाही केवळ जतन करण त्याच्या पायी पडवावे, भक्तिभावान त्याला, 'तुळसीदळ पाणी' अर्पण करून की भागवे पत्र पुण फल होय धो मे भक्ता प्रयच्छति । तदह भक्त्युद्धतमदनामि प्रपतामन - मला एखादे पान पूर, पळ, किंवा ययायकता पाणाचा पेंबही जो अर्पण करील, भक्तीने समर्पण त्याची तो भेट मो मोठया आनदाने स्वीकारता आनी त्याही श्रीहृणाने गीतमध्ये दिली अमन्यांचे प्रमिष्ट आहे जपनपाटी माघन, ययायागी नमंत्राण्ड, तीपयात्रा आख्यायता तटत्रमुलम व मुगम अशा हा नामचितनाचा मग माधुमनांनी वर्णन केला आहे

मास्मरकारांनीही नवविद्या भक्तीत नामस्मरणाला महत्त्व दिलेले आहे समर्थ रामदासाना या नामस्मरणाचे सुगमन करताना म्हटले आहे - 'स्मरण देवाचें कशाचें । असह नाम जपत जाचें । नामस्मरण पादाचें । समाधान ॥ नित्य नेम प्राप्त जाळी । माध्यानकाळीं सायंकाळीं । नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावे ॥ .. काहीच न करति प्राची । रामनाम जपे वाणी । सतृट चक्राणी । भरतालागीं सांभाळी ॥ नाम स्मरे निरतर । तें जाणाचें पुण्य घरीर । महादोषाचे गिरिवर । रामनाम नासती ॥ '

१३७७ उपकारी असे आरोगि उरला । आपुलें तयाला पर नाही ॥ १ ॥

लाभावरि घ्यावे सापडलें काम । आपला तो धम न विचारो ॥ २ ॥

जीवा ऐसें देखे आणिकां जीवांसी । निखळचि रासि गुणांचीच ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देव त्यांचा पांगिला । न भंगे संचला धीर सदा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आरोपि - उत्कृष्टित, पर- दुसरा, निखळ- केवळ, पांगिला-अकित, संचला-साठलेले.

अर्थ- जो सुसत्पावर उपकार करण्यात सुख मानतो त्यास परोपकार करण्याची उत्सुकता मोठीच असते.

त्याचे ठिकाणी आपपरभाव कधीही नसतो. १ ज्यात परोपकार आहे असे काम करण्यास त्यास मोठाच लाभ वाटतो अशा वेळी स्वतः किती थम होतात याची पूर्वा तो कधी करीत नाही. २ असा उपकारी मनुष्य स्वतःच्या जिवाप्रमाणेच इतराच्या जीवाची काळजी वाहतो असा हा मनुष्य म्हणजे गुणांची केवळ रासच होय. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा पुढ्याचाच देव अकित झालेला असतो याचे साठलेले धैर्य कधीच संपत नाही, खचत नाही. ४

१३७८ कोणा पुण्ये यांचा होईन सेवक । जोंहीं द्वंदादिक दुराविले ॥ १ ॥

ऐसें वमं मज दावीं नारायणा । अंतरांचि खुणा प्रकटोनि ॥ २ ॥

बहु अवघड असे संतमेढी । तरि जयजेठीं करुणा केली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी । सुखाचे शेजारीं पड्डईन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- द्वंदादिक- सुखदुःख, आनानिरास इत्यादी द्वंद्वाच्या पलिकडे, निडंङ.

अर्थ- सुखदुःखादी द्वंद्वाचा निरास करून जे निडंङ बनले आहेत आशा महारम्याच्या मी कोणत्या पुण्याईमुळे सेवक होईन करे ? १ नारायणा, या गोष्टीचे रहस्य मला अंतरंगातील खुणा प्रकट करून दाखवा ना. २ अशा संताची भेट होणे ही फार अवघड गोष्ट असल्याने देवा, मी याविषयी तुमच्याजवळ करुणा भाकली आहे एकदा तुमची कृपा झाली, या साधुसंताची गाठ पडली की मग मीही सुखदुःखाच्या वृत्तीत रमणार नाही अखंड सुखाच्या शेजारी पडून राहीन ४

१३७९ क्षणक्षणां सामाळितो । साक्षी होतो आपुला ॥ १ ॥

न घडावी पायीं तुटी । मन मूढी घातले ॥ २ ॥

विचारतो वचनां आधीं । घरुनि शुद्धी ठेविली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मागे भ्यालों । तरी जालों जागृत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- तुटी-वियोग

अर्थ- क्षणाक्षणां सावध होऊन, साक्षी होऊन मी माझ्या वृत्ती सामाळित असतो १ या प्रमूच्या पायाशी माझ्या मनाने जी मिठी घातली आहे ती तुटू नये व या पायांचा वियोग होऊ नये यासाठी मन दक्ष असते २ देवा, आपण काही वचन बोलण्याआधीच मी याचा विचार करून सावध झालेला असतो ३ मागे विरपेक भक्ताना तुझ्या घटनांचा वियोग झाल्याचे ऐकून मी भ्यालो होतो, पण आता मात्र मी सावध झालो आहे ४

१३८० आणुनिया मना । आवड्या घांडोळित्या खुणा । देखिला तो राणा । पंढरपूरनिवासी ॥ १ ॥

यासी अनुसरल्या काय । घडे ऐसे वायां जाय । देखिले ते पाय । समजोवों राहती ॥ २ ॥

तो देखावा हा विध । चितनें ते कार्य सिध्द । आणिकां संबंध । नाही पर्वकाळासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खळ । होती क्षणेचि निर्मळ । जाऊनियां मळ । वाळवटीं नाचती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घांडोळित्या-गोष्टून वाढत्या, विध- विधी, खळ-दुष्ट

अर्थ- सर्व खुणा गोष्टून वाढून, स्तनने त्या गोष्टून मी हा पंढरपूर येथील राणा पाहिला, १ यास एकदा दारण गेल्यावर कोणाचे आयुष्य दया जाणार आहे ? एकदा माझे समघरण दुष्टीने पाहिले की ते कायमचेच चितात

१ कोण्या, २ मन, ३ मन मिठी घातली, ४ घरिले.

राहतात. २ घाला पाहाणे हाच एक महत्त्वाचा विधी होय. याचे चिंतन वेत्यावरच सवें कार्यसिद्धी होत असते. याच्या वर्तमानापासु आणखी दुसरा कुठला पर्यकाळ पाहण्याची जरूरी नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, फार मोठे पातकी असलेले मुग्धा एकादा यांच्या सप्रिय घेऊन बाळगटात नाचू लागले की त्यांचे पाप नष्ट होऊन ते अंतःकरणाने निर्मल होतात. ४

१३८१ धरितां ये पंढरीची घाट । नाहीं संवढ मुबतीचें ॥ १ ॥

यंदूं घेती वेग पदें । त्या आनंदें उत्साहें ॥ २ ॥

नृत्यछंदें उडती रज । जे सहज घालतां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गडद टके । घेंणव निके संभ्रम ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:- संवढ- उडवण, रज- घुलिवण, निवे- गरीबर

अर्थ - एकादा या पंढरपुराची, संतांची घाट धरली की मग मुक्ती प्राप्त होण्यासंबंधी फारशी अडचण उरत नाही. १ या संतांची पावले बंदन करण्यासाठी स्वर्गातील देवही मोठ्या आनंदाने व उत्साहाने येथे घेऊन उतरतात. २ त्यांच्या नृत्याच्या रंग अवस्थेत त्यांच्या चरणांचे जे घुलिवण उडतात ते देवाना प्रिय असतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे घेंणव संत खरोखर मोठ्या उत्साहाने गडदचिह्नांकित पाया वाड्यावर घेऊन पंढरपुराच्या बाळगटात नाचत असतात. ४

१३८२ नाम घेतां मन निवे । जिथे अमृतचि श्रये । होताती बरये । ऐसे शकुन लागेचि ॥ १ ॥

मन रंगलें रंगलें । तुझ्या चरणीं स्थिरावले । केलिया विठ्ठलें । ऐसी कृपा जाणावी ॥ २ ॥

जालें भोजनसे दिसे । चिरा पडोनि ठेला इच्छे । घालियाच्या ऐसे । भंगा येती उद्गार ॥ ३ ॥

मुख भेटों आले मुला । निघ सांपडला मुला । तुका म्हणे लेला । आतां नाहीं आनंदा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - निवे-तुप्त होते, घालियाच्या- तुप्त झालेल्या, निघ- गिरी, साठा.

अर्थ - या श्रीहरीचे नाम घेताच मन प्रविष्ट सापापासून द्यात होते, तुप्त होते कारण जिमनें एकसारखे नामामृतच द्यावत असते या नामस्मरणामुळे अनेक प्रकारचे उत्तमोत्तम लाभ व शक्ती प्राप्त होतात. १ देवा, माझे चित्त तुझ्या चरणीं स्थिर झाले. हे सर्व सुखा कूपेवेच नि सदाय फळ आहे असे समजावे. २ भरपूर जेवण झाल्याने तृप्ती झालेल्या माणसास मग कसलीच इच्छा उरत नाही. त्याच्या सवें इच्छा नष्ट होतात, त्याच्यावर तृप्तीचा चिराच पडतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीविठ्ठलच्या नामाचा साठा आमच्या वागीत सापडल्यामुळे शुद्धास मुख घेऊन मिळाल्यासारखे झाले आहे. अता या आनंदास सोपा नाही. ४

१३८३ रुची रुची घेऊं गोडी । प्रेमसुखें जाली जोडी ॥ १ ॥

फाल जाऊं नेदूं वायां । चित्तूं विठोबाच्या पायां ॥ २ ॥

कळं भजन भोजन । घणी घेऊं नारायण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जीव घाला । होय तुझ्यानें विठ्ठला ॥ ४ ॥

सुधारामपुत्रांनी या अभंगात आपल्या या हंक्ताचे व तीर्थांचे गृहपूजन श्रीरावरांनी गिरिजेला मागितले अस्तित्वाचे म्हटले आहे. याचाही सवध परंपरेंत धरूनच आहे वारवरी पय अथवा भागवत सप्रदाय श्रीगुरूाचा, श्रीविष्णूचा अथवा श्रीविठ्ठलाचा उपासक अमला तरी त्याने शिष्यकिणूत अभेद मानला आहे. शिवाय या वारवरी पयाचा प्रारंभी नाथ सप्रदायाची निवडका सवध आहे या पयाचे सघटक श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे नाथपयी होणे आदिनाथ-मत्सेन्द्रनाथ-गोरामनाथ-गैनीनाथ-निवृत्तिनाथ-ज्ञाननाथ अशी ही परंपरा आहे या नाथपयातील गुणज्ञान शिवांनी पार्वतीला मागितले आहे. नाथ सप्रदायाचे सगळे ज्ञानेश्वरादी सहाच ग्रंथ माने शिव-पार्वतीचा हा मदमं अनेकदा आलेला आहे शिवांनी पार्वतीला जे गृहपूजन मागितले ते मत्सेन्द्रियांनी ऐवले, असे उल्लेख सर्वत्र येतात !

हटयोगप्रदीपिनेवरील आपल्या टीकेत ब्रह्मानंदाने म्हटलं आहे, 'एवढा मेव्हा तरी वीणत्या तरी एका द्वीपावर बसून एवढ्यात आदिनाथ शिवगिरिजेला याचाचा उपदेश करीत होणे तो राजवळ्याचा पाण्यात अमलेल्या मत्वा भाषाने तो उपदेश ऐवला आणि त्याचायें त्याच्या मनाची एवाग्रता झाली ती निश्चल झाला त्याची ती धारणा पाहून त्या वृथापन आदिनाथाने त्याच्यावर जलप्राशन केल्याने तो मत्स्य मत्सेन्द्रनाथ बनला' श्रीज्ञानदेवानी आपल्या गुणपदपरेचा उल्लेख करताना याच मदमाचा दाखला दतांना म्हटले आहे, 'क्षीरसिन्धुपुरितरी । दास्तीच्या कणकुहरी । वेगो कं श्रीशिवपुरा । सांगितले जें ॥ तें क्षारकल्लोळाभात । मकरोदरीं गुप्त । होता तयाचा हात । पेंडें जाले ॥' श्रीतुकाराम महाराजाना याच वयेचा मूख उल्लेख या अभंगात केला आहे अशा प्रकारे या तत्त्व-ज्ञानाचा उगम शिवाच्या उपदेशात आहे

१३८६ पुराणींचा इतिहास । गोड रस सेविला ॥ १ ॥

नव्हती हे आहाच बोल । मोकळें फोल कवित्व ॥ २ ॥

भावे घ्या रे भावे घ्या रे । एकदा जा रे पडरिये ॥ ३ ॥

भार्ये आलेति मनुष्यदेहा । तो हा पाहा विठ्ठल ॥ ४ ॥

पापपुण्या करील झाडा । जाडिल पीडा जन्माची ॥ ५ ॥

घ्यावी हातीं टाळदिंडी । गावे तोंडीं गुणवाद ॥ ६ ॥

तुका म्हणे घटापटा । न लगे पाटा सोळाच्या ॥ ७ ॥

केला आहे आपण पुराणीचा इतिहास व त्याचा गोड रस सेवन करून श्रीहरीभक्तीचे तत्त्व कवितेतून मांडतो अशी त्याची भूमिका आहे 'पाहिली पुराणे । धुंडोळिलीं दखणे ।' असे त्यांनी एका अभंगात म्हंटले आहे 'भावेविण नाहीं त्याविचे प्राप्ती । पुराणे बोलतीं ऐसी मात ', 'नामं असल्यात तारिले अपार । पुराणीं हें सार प्रसिद्ध हो , कृपाळु म्हणोनि बोलती पुराणे । तिथार वचनें याची मज ' अशासारख्या वचनांवरून तुकोवानी पुराणाच्या इतिहासाचा रस किती चविष्टपणे सेविला होता हे स्पष्ट होईल

१३८७ कर्म धर्म नव्हती साग । उण्या अर्गे पतन ॥ १ ॥

भलत्या काळीं नामावळी । सुलभ भोळी भाविका ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तें पडती पाया । याती त्या वंणवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नुपजे दोष । करा घोष आनदें ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - साग-पात्रान मागितल्याप्रमाणे पूर्ण, यथासांग, उण्या अर्गे-काही कमतरता झाल्यास नुपजे-उपजत नाही

अर्थ -ताना कर्म व धर्मिक आचार यांचे आचरण शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे यथासांग जर झाले नाही तर त्यात कमतरता उत्पन्न होऊन कर्मां पतित होतो १ असे ईश्वराच्या नामासंबंधी काही नाही कोणत्याही वेळी भोळ्या भाविकांनी नामावळीचा उच्चार केला तरी चालतो, असे हे नामक फार सुलभ आहे २ जे वंणवबोरा या नामस्मरणात तत्त्वीन होतात त्यांच्या पायाशी अनेक प्रायश्चित्ते लीन होतात अनेक प्रायश्चित्तानी जे कार्य होणार नाही ते प्रमुच्या नामस्मरणाने होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीच्या नामस्मरणाने कस-ल्याच दोष उपजत नाही म्हणून पाच नामाचा घोष मोठ्या आनदाने करा ४

१३८८ पाहा रे हे बैबत कैसे । भक्तिपिसे भाविके ॥ १ ॥

पाचारिल्या सरिसे पावे । ऐसे सेवे बराडी ॥ २ ॥

शुष्ककाष्ठीं गुरुगरी । लाज हरि न धरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अर्धनारी । ऐसीं धरी रूपडी ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - भक्तिपिसे-भक्तीचे वेड आलले, सवे-सवय, बराडी-खादाद, आधाशी, शुष्क-वाळक्या, काष्ठीं-खावात, रूपडी-रूपे

अर्थ-अहो हे बिबुल बैबत पाहा कसे आहे ते ! हे मोठे भाविक अमुन त्याला भक्तीचे फार वेड आहे १ कुणीही भक्तीने, प्रमान बोलविले की हा अद्याभ्यासाराखा पावतो तशोच त्याला सवय आहे २ प्रल्हादाने आर्त-तेने हाक मारताच याने शुष्क झालेल्या, वाळलेल्या, खांद्यातुनही प्रकट होण्याची लाज मनात धरली नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव अर्धनारीने ईश्वराप्रमाणे आपल्या भक्तासाठी अनेक रूपे धारण करतो ४

विवरण - ईश्वर हाच भक्तिमुक्ताम, प्रेममुक्तास कसा लालचावलेला असतो हे अनेक पौराणिक कथातून स्पष्ट झाले असते तुकारामवुवानी या अभंगात प्रल्हादाच्या प्रामाण्ये ईश्वर नरसिंहाच्या रूपाने खावातून प्रकट झाल्याचा उल्लेख केला आहे प्रल्हाद हा हिरण्यकशिपू व कयायू याचा मुलगा याची लहानपणपासूनची भगवद्-भक्ती हिरण्यकशिपूस पसत नव्हती त्यान प्रल्हादाचा अवतानात छळ करून हत्तीच्याबद्दल तुडविणे, कडपावरून लोटून देणे, सप्त ढगविणे, यिय पाजणे, बालगीपापात्र बाधण, चम्पप्रहार करणे, जाळण, अग्नीत लोटणे इत्यादी विविध प्रकारानीही या प्रल्हादाची भगवद्भक्ती बंद झाली नाही पित्याच्या छळाने प्रल्हादास कल्याही नाम झाला नाही त्याने भगवताची भक्तीभय भक्ती बेली खेवटी प्रल्हादाची भक्ती पाहून परमेश्वर नरसिंहाच्या रूपाने 'शुष्क काष्ठी' गुरुगुरु लागला या विनाश रूपाने प्रकट होऊन त्याने हिरण्यकशिपूचा वध करून प्रल्हादाचे रक्षण करून खेवटी प्रल्हादाने परम भक्तीचीच व पित्याच्या उद्धाराची प्राप्ती बेली

१ बाळी, २ भाविका

१३८९ बहुत सोसिले मागे न फळता । पुढती फाय आता अघ व्हावे ॥ १ ॥
 एकाचिचे अर्गो हें ठेवावे लावून । नये भिन्न भिन्ना चाचपडो ॥ २ ॥
 कोण होईल तो ब्रह्माडचाळक । आपणचि हाक वेईल हाके ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दिलों चेतवूनि मुनीं । कीतुकावावूनि नाहीं छळ ॥ ४ ॥

शब्दायं य टोपा-एकाचिचे-दवाच्या, मुनी-गुरू

अये-पापूर्वी अज्ञानामुळे अनेक दुःखांचे अण्णत राहून गेले पण आता तरी येवून पुढे अज्ञानाच्या अघ वारातच विसत वटा घेत काय ? आता जी काय गुलदु खे वाटघात पटील ती त्या परमेश्वराच्याच अग्नी समर्पण करून आपण मोरळे व्हावे याखेरीज इतर काही खटवट परण्याची जरूरीच नाही २ या तप्टोचा जो गुणो घालव आहे त्याला मनामाये हाव मारायी ! तो अवस्था हावेस यात्रीने ओ देईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या मार्गे कामशोषादिकांचा कुशी चेतवून दयाचे फाय हाव करीत आताही या देवाच्या कीतुकाशिवाय काहीच होणार नाही ४

१३९० आदचयं या याटे नसत्या छदाचे । कंसे दिले हाचे वरोनिया ॥ १ ॥
 बुनियासो तव अकळ हा भाव । करावा तो जीव साक्षी येयें ॥ २ ॥
 एकीं अनेकत्व अनेकीं एकत्व । प्रकृतिस्वभाव प्रमाणेचि ॥ ३ ॥
 मुका म्हणे कर उगवू जाणसो । कुशळ येविशीं तुम्ही देवा ॥ ४ ॥

केवळ कल्पनामात्र आहे पारमार्थिक दृष्टीने त्याला मूळीच सत्यता वाटत नाही परंतु ईश्वराच्या अलौकिक छदाच कोसल्य अस की 'कैसे दिले साचे करोनिया' हे जग खरेच असल्याचा भास त्याने निर्माण केला पण हा भासच आहे हे विचारी माणसाने जाणवे बाधनिक भौतिक दृष्टीनेही बलीबडच्या काळात दुश्य सृष्टीच्या स्वरूपाविषयी कसून संशोधन करित असून त्यानाही या जगाच्या फसव्या रूपाविषयी अनेकदा संशय आल्यासारखा दिसतो मानवी मनाची क्षमता सोमा य ब्रह्मांडाची अभाग विस्तृतता आणि आपली सुटपुनी ज्ञानद्रिष्टे मर्यादित साधन इत्यादींचा विचार करताना भौतिकशास्त्रेही दुश्य दृष्टीच स्वरूप तपासताना फारच सावधपणे निष्पन्न काढू लागली आहेत

१३९१ अस्त नाहीं आता एकचि मोहोरा^१ । पासूनि अधारा दुरि जालों ॥ १ ॥

सासत्वे या जालो गुणाचा देखणा । करी नारायणा तरी धरें ॥ २ ॥

आठवे विसर पडियेला मागें । आले तेचि भागें यत्न वेले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझा विनोद देवासी । आम्ही तुम्हा ऐसीं दोन्ही नव्हो ॥ ४ ॥

शब्दाय ध टीका - मोहोरा-प्रवाद, जाणव, देखणा-पाहणारा, आडव-आठव, स्मरण विसर-विस्मरण

अर्थ - आता आमच्या अंतःकरणात प्रकाशाचा जो उदय झाला आहे त्याचा अस्त बघीच एणेनार नाही आता आम्ही अज्ञानाच्या अधःकारापासून कायमचेच दूर झालो आहोत १ त्यामुळे या दुश्य जगाच्या विविध गुणाचा मी वेचळ साक्षी बनलो आहे, पाहणारा आहे देवा, नारायणा ही साक्षीत्वाचीच मूलिका तू माफी पावम कर २ आता देवा, तुते स्मरण व विस्मरण या दोन्ही अवस्था मागे पडून मी निद्रुंड अशा अवस्थेत आलो आहे देहादी बंधांपार ज वाट्याला आले ते मोडया निर्वैयर्थ्याने करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आम्ही आता जीयाप्रमाणे दड ब तुमच्याप्रमाणे सुख नाही या दोन्ही अवस्थांच्या पलीकडेच आम्ही स्थिती आहे बरबरचे ईत दिसले ते केवळ भक्तीच्या मुक्तासाठी आहे ४

विचरण - एका विसिष्ट अशा पारमार्थिक भूमिकेवरून तुकारामशुचा आपल्या स्थितीचा, अवस्थेचा उल्लेख या अमगात करीत आहेत आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनंतर देहादी जिया होत असल्या तरी त्यात आपले मन माहा मापण केवळ साक्षीरूपाने वाहात, असे युवांनी यय सांगितले आहे मुख दुख बघ मोक्ष ज्ञान अज्ञान, स्मरण विस्मरण या द्विधाच्या पलीकडील अवस्था त्यांना प्राप्त झाली आहे ज्ञा बाडा ईताचा भास दिसला तो भक्तिमुक्तासाठीच आहे देहभोगाप्रमाणे जी जी कर्म आवश्यक ती ते करतीलच, पण त्यात अभिज्ञता, आसक्ती कुठे राहणार नाही ईश्वराचा म्हणजेच आत्मतत्त्वाचा आठव व विस्मर याही अवस्था मागे पडल्या सव एवच अती अनुभूती आल्यावर कुणी कुणास विसरायचे ? कुणी कुणास स्मरण करायचे ? एकाच दुःखाच स्मरण करण्यात ईताचा अवस्था असत ती कसो सहन होणार ? भक्तिमुक्तासाठी बसले तेवढीच ती उरणार एवही एका विसिष्ट पातळीवर आठवण व स्मरण या दोहोच्या पलीकडेच सिद्ध उभा येतो

या वाक्ये विसरासही तात्त्विक दृष्टीने फारच महत्त्व आहे एका उच्चतम जगा अवस्थेत आठव विसरात फरक उरत नाही स्मरण विस्मरण ह्या ज्या मनाचे घम त मन कोण आहे ? 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि ह जर त्वरे मरेल तर याच मनाचा आठव हा घम परमात्मपर व विसर हा तत्पर असो भावच समभवत नाही स्मरणात तेवढा परमेश्वर, मग विस्मरणात कोण असतो ? विस्मरण कोणाचे ? गुणास विसरायचे ? या प्रश्नातच ज्या विसरायचे त्याविषयी ध्यान पक्वे होत असते वस्तुस्थिती अशी आहे की ज्या तत्त्वावर स्मरण उठत, त्याच तत्त्वावर विस्मरणही उमलत स्मरणाच बाप जसे प्रभूसत्तेतून, तसेच विस्मरणाचेही त्याच्याच सत्तेतून याच तत्त्वाचा विचार आठव आणि विसर । तपासोही पेऊ नेवी पसरू । दजेका वेव्हार । असाधारण' या अनुभवाभूतातील आवीन आला आहे यावर भाव्य करताना शिवकल्याणानी 'येणें विसरीनि जें काहीं वेले । तें यांच पसरें निळिलें । एव विसरायचे वेळे । पसरुचि असे' असे स्पष्टीकरण के आहे विसरातही स्मरण असते, म्हणजेच योर भक्त

१३८९ बहुत सोसिले मागें न फळता । पुढती फाय आतां अध रहावें ॥ १ ॥
 एकाचिये अगो हें ठेवावे लावून । नये भिन्न भिन्ना चांचपडो ॥ २ ॥
 कोण होईल तो ब्रह्माडवाळक । आपणचि हाक देइल हाके ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे विलों चेतवूनि सुनी । फौतुकायाचूनि नाहीं छळ ॥ ४ ॥

शब्दायं य टीपा-एकाचिये-देवाच्या, सुनी-कुत्री

अयं-यापूर्वी अज्ञानामुळे अनेक दुःखाचे आघात सहन केले पण आता तरी येथून पुढे अज्ञानाच्या अध-
 कारातच दिवस कटाधेत थाप १ आता जो काय सुखदुःख वाटपास घतील तो त्या परमेश्वराच्याच अगो समर्पण
 करून आपण मोठेच व्हावे याचेरून इतर बाही खटपट करण्याची जमनीच नाही २ या सृष्टीचा जो कुणी
 चालक आहे त्याला मनाभावे हाण मारावी । तो आपल्या हावेस ताजीने ओ देईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात,
 आमच्या मागे कामगोधादिबाचा कुश्रो चेतवून देण्याचे काम हाच करीत असतो या देवाच्या फौतुकाशियाय काहीच
 होणार नाही ४

१३९० आदचयं या चाटे नसत्या छदाचे । कसे दिले साचे करोनिया ॥ १ ॥
 दुनियासी तव अकळ हा भाव । फरावा तो जीव साक्षी येयें ॥ २ ॥
 एकीं अनेकत्व अनेकीं एकत्व । प्रकृतिस्वभाव प्रमाणेचि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे फर उगयू जाणसी । बुदाळ येविदीं तुम्ही देवा ॥ ४ ॥

शब्दायं य टीपा :- साचें-गरव, तरे, दुनियासी-दुगण्यास, अकळ-न समजण्यामारखा, बुदाळ-कुशल
 बौद्धयवान

अय -या प्रमुखा फौतुकाच्या छराचे मोठे आदचय वाटते कारण देहाची प्रपंच हा मिथ्या असूनही तो
 खरा असल्याचा भास घाने निर्माण केला आहे १ हा सर्व प्रकार दुःखास न समजण्यासारखा आहे या मिथ्या
 सृष्टीचा लोभ न घटता जीवने येथे केवळ साक्षीच्या रूपानच असतो २ एकाच परमेश्वराच्या ठिकाणी अनेक-
 स्वाचा भास होतो य अर्थ करीत आणि जामांत तोच एक वाक्या रचने घेततो हा सर्व प्रकार प्रकृतिस्वभाव-
 नुसारच होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, असा प्रकार या सृष्टीच्या बाह्य देखाण्याचा गुता निर्माण
 करावा व त्याची सोडमगूळही करावी हा तुम्हा एक छद्म आहे या कामी तू फारच फौतुकायवान आहेत ४

विवरण - या एका तत्त्वसुंदर अभंगाने तुकाराममुखांना ईश्वराच्या एका छदाची फार समपक असा उल्लेख
 केला आहे हा वाह्य जगत, सृष्टीचा हा स्थिरवरात्मक पसारा मिथ्या असूनही तो खरा असल्याचा भास तो निर्माण
 करतो कधी हा परमेश्वर अनंत रूप धारण करतो कधी अनेकत्वात एक बन स्थिर असतो सर्व सृष्टीची अशी
 गुतागुत निर्माण करावी, ती सोडवावी हीच या ईश्वराची आवडना कोडा हाय तत्त्वज्ञानाने ईश्वराच्या या विलक्षण
 छदाची विस्ताराने सर्वा कळी आहे जडचेतनात्मक सृष्टीचा हा पसारा म्हणजे विदूष असा परब्रह्माचा विलास
 आह हे परब्रह्मच मायेच्या रूपान सर्व द्रवितमान ईश्वर बनून जगाची कोडा करीत आहे या कोडपूर्वी या एकाची
 ब्रह्माच्या ठिकाणी 'बहु इय प्रजापय' अशी वाचना निमाण झाली या वास्तवेच्या पाठी एकाच ब्रह्मापासून सब
 जीव निर्माण झाले असे हे व्यक्त झालेल जगत खरे की साटे ? हा तत्त्वज्ञानातील एक मोठा विवादा प्रश्न होय
 व्यक्त जगत झळझाता आणि इतर ज्ञानद्रव्याना भासमान हात, त्याचे स्वरूप समजते म्हणून ते सत्य मानण्याकडे कल
 होता परंतु तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टाने हे सब भासमान जग जसे दिसते तस नाही ते मिथ्या आहे त्याचे वास्तव स्वरूप
 वेगळच आहे या विचाराच्या पाठी हे सर्व दुख जग मूळीच निर्माण झाले नाही असा अज्ञातवाद, हे सर्व जग ब्रह्म
 रूपच आहे असा सबब्रह्मवाद, हे सब जग म्हणजे मायाच आहे असा मायावाद, आणि हे सब जग मूळी ध्रमच आहे
 असा विवतवाद, याचा निमिती पाली या सब तत्त्वप्रणालीचा सारास दाखवणार असा काढतात की, हे सर्व जगत

केवळ कल्पनामात्र आहे पारमार्थिक दृष्टीने त्याला मूळीच सत्यता वाटत नाही परंतु ईश्वराच्या अलीकडच्या छटाच कोणत्या असे की 'कैसे दिले साचे करोनिया' हे जवळचे असल्याचा भास त्याने निर्माण केला पण हा भासच आहे हे विचारो माणसाने जाणावे आधुनिक भौतिक शास्त्रेही अलीकडच्या काळात दुसऱ्या सृष्टीच्या स्वरूपाविषयी वसून संशोधन करीत असून त्यांनाही या जगाच्या फसव्या रूपाविषयी अनेकदा संशय आल्यासारखा दिसतो मानवी मनाचा अमर्याद सोमा व ब्रह्मांडाची अथाग विस्तृता आणि आपला तुटपुंजी ज्ञानेद्रिये, मर्यादित साधने इत्यादींचा विचार करताना भौतिकशास्त्रेही दृश्य दृष्टीच स्वरूप तपासताना फारच सावधपणे निष्कर्ष वाढू लागली आहेत

१३९१ अस्त नाही आता एकचि मोहोरा^१ । पासुनि अधारा दुरि जालो ॥ १ ॥

साक्षत्वे या जालो गुणांचा देखणा । परीं नारायणा तरी खरे ॥ २ ॥

आठवे विसर पडिलेला मार्गे । आले तेंचि भागें यत्न केले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझा विनोद देवासी । आम्ही तुम्हा ऐसीं दोन्ही नव्ही ॥ ४ ॥

अर्थ - योरा - मोहोरा-प्रवास, जाणव, देवणा-पाहणाऱा, आठवे-आठव, स्मरण, विसर-विस्मरण

अर्थ - आता आमच्या भल करणात प्रकानाचा जो उदय झाला आहे त्याचा अस्त कधीच होणार नाही आता आम्ही अज्ञानाच्या अंध कारागारातून कायमचेच दूर झालो आहोत ? त्यामुळे या दुसऱ्या जगाच्या विविध गुणांचा जो वेळ साठी बनलो आहे, पाहणाऱा आहे देवा, नारायणा, ही साक्षीत्वाचीच सुमिका तू मागी कायम कर २ आता देवा, तुझे स्मरण व विस्मरण या दोन्ही अवस्था मार्गे पडून गेले निरुद्ध अशा अवस्थेत आलो आहे देहाची व्यापार जे वाटचाला आले ते मोडपा निलंबल्याने कर ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आम्ही अज्ञा जीवाप्रमाणे थंड व तुमच्याप्रमाणे नवत नाही या दोन्ही अवस्थांच्या पलीकडेच आमची स्थिती आहे थरथरचे हस्त दिसले ते केवळ मस्तीच्या मुलासाठी आहे ४

विस्मरण - एक विविष्ट अशा पारमार्थिक भूमिबेवस्तु तुकारामाच्या आपल्या स्थितीचा, अवस्थेचा उल्लेख या अभंगात करित आहेत आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनंतर देहाची मर्यादा असल्या तरी त्यात आपले मन नाही, आपण वेळ मारणीच्यापणा आहेत, असे बुवांनी येथे सांगितले आहे मुख दुख, बंध मोक्ष, ज्ञान अज्ञान, स्मरण-विस्मरण या द्विधाच्या पलीकडेची अवस्था त्यांना प्राप्त झाली आहे जा योरा हेंताचा माम दिसतो ता भवितुमुलासाठीच आहे देहभोगाप्रमाणे जी जी कर्म आवश्यक ती ते करतीलच, पण त्यात गिःतता, आसक्ती कुठे राहणार नाही ईश्वराचा म्हणजेच आत्मतत्त्वाचा आठव व विसर याही अवस्था मार्गे पडल्या सर्व एकच अशी अनुभूती आल्यावर कुणी गुणांच विसरायच ? कुणी कुणांच स्मरण करायच ? एवढे दुःखाच स्मरण करण्यात हेंताची अवस्था असत ती कधी सहन होणार ? भवितुमुलासाठी असेल तेवढीच ती उरणार एवढी एवढी विविष्ट पातळीवर आठवण व स्मरण या दोहोच्या पलीकडेच सिद्ध उभा असतो

या आठव विसरासही तात्त्विक दृष्टीने पारब महत्त्व आहे एका उच्चतम अशा अवस्थेत आठव विसरात फरक उरत नाही स्मरण विस्मरण हे ज्या मनाचे धर्म ते मन कोण आहे ? 'इद्रिमाणां मनश्चास्मि ह जर खर अग्रेत तर माय मनाचा आठव हा धर्म परमात्मनपर व विसर हा तदतर असा भावच समवत नाही स्मरणात तेवढा परमस्वर, मग विस्मरणात कोण असतो ? विस्मरण कोणाचे ? कुणात विसरायचे ? या प्रश्नातच ज्या विसरायच त्याविषयी ध्यान पक्वे होत असते वस्तुस्थिती अशी आहे की, ज्या तत्त्वावर स्मरण उठत, त्याच तत्त्वावर विस्मरणही उमळते स्मरणाचे कार्य अस प्रभुसत्तेतून, तसेच विस्मरणाचेही त्याच्याच सत्तेतून याच तत्त्वाचा विचार 'आठव आणि विसर । त्यातेंही घेऊं नेंदी पसर । बसोषा बेव्हाण । असाधारण' या अनुभवाभूतातील आवीन आला आहे धावर भाव्य करताना शिबकस्थानांनी 'येथें विसरोनि जे बाहीं केले । तें यथि पसरें गिळिलें । एव विसराचिचे वेळे । पसरुचि असे' असे स्पष्टीकरण केळ आहे विसरातही स्मरण अमर, म्हणजेच थोर भवन

१३८९ बहुत सोसिते मागे न पळता । पुढती पाय आतां अघ व्हावे ॥ १ ॥
एकाचिपे अगो हें ठेवावे लावून । नवे भिन्न भिन्ना चाचपडो ॥ २ ॥
कोण होईल तो सहाडचाळक । आनणचि हाक वेईल हाने ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दिलीं चेतवून तुनीं । कीतुकावाचूनि नाहीं छळ ॥ ४ ॥

गधाय व टीपा-एकाचिपे-देवाच्या, सुदी-तुना

अय-यापूर्वी जगानामुळे अनन्त दुखाचे व्यापान सहन केले पण आता तरी यपून पुढे जाणाऱ्या अघ वारातव दिवष वटावेन काय १ आता जो काय सूचतुंग वाटपाम घेतो तो त्या परमेश्वराच्याच अगो समपण कडून आपण मोरळे स्वाव यात्ररीज इतर बाह्य पटवण वरण्याची जन्माच नाही २ या सृष्टीचा जो कुनी चालक आहे त्याला मनामावे हाच भारावी १ तो आपल्या हाकस पात्रान ओ दईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या माग वामशोधिकांचा कुनी चेतवून द्यावे काम हाच वरीत अतः १ या देवाच्या कीतुनागिवाय काहाय होणार नाही ४

१३९० आश्चर्य या याटे नसत्या छडाचे । कसे दिले साचे वरीनिया ॥ १ ॥
हुजियामो तव अरुळ हा भाव । करावा तो जीव साक्षी येयें ॥ २ ॥
एकीं अनेकत्व अनेकीं एकरव । प्रकृतिस्वभाव प्रमाणेचि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कर जगू जाणसी । पुढाळ येविशीं तुम्ही देवा ॥ ४ ॥

गधाय व टीपा - साच-नाय, घरे हुजियामो-तुमच्यास, अरुळ-न समजण्यामारखा कुणठ-कुणल कीर्तयवान

अय -या प्रभूच्या कीतुकाच्या छडाचे मोठ आश्चर्य वाटत कारण देहादी प्रपंच हा मिथ्या असूनही तो खरा जगत्याचा भास घान निर्माण केला आहे १ हा सव प्रकार दुसऱ्यात १ समजण्यामारखा आहे या मिथ्या सृष्टीचा तोम न घटता जीवान यथ कवळ साक्षीच्या रूपानच असाव २ एकाच परमेश्वराच्या ठिकाणी अनन्त स्वावा भास होतो य धाव वरान अणि नामान ठाव एकपात्रा वरान अतः १ हा सव प्रकार प्रकृतिस्वभावा-नुसारच होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, अगो प्रकारे या सृष्टीच्या बाह्य देताण्याचा गुता निर्माण करावा व त्याची मोडवणूकही करावी हा तुपा एक छडाच आहे या कामी तू कारव कीर्तयवान अहेत ४

विवरण या गाथा तत्त्वमूदर अथवा नुतारामनुवाना वरणाच्या एका छडाचा पार नमपक असा उल्लेख वग आहे हा बाह्य जगत, सृष्टीचा हा स्थिरवरात्मक पसारा मिथ्या असूनही तो खरा जगत्याचा भास तो निर्माण करतो कधी हा परमेश्वर अनन्त व घारण करतो कधी अनेकत्वान एकावान स्थिर अतः १ सव सृष्टीची अगो गुतामून निमाण कयावा ना मांडावा हाच या ईश्वराची आवडती जाडा हाय तत्त्वचानान ईश्वराच्या या विलक्षण छडाची विस्तारान चर्चा केली आहे जडचतनात्मक सृष्टीचा हा पसारा म्हणव चिद्रूप अगो परब्रह्माचा विलास आहे हा परब्रह्मच मायच्या रानाव मव गविनवान ईश्वर वगून जगाची क्रीडा करात आहे या जाडपूर्वी या एकाची ब्रह्माच्या ठिकाणा 'बहु स्या प्रजापय अगो वासना निमाण चाला या वासनच्या पाटा एकाच ब्रह्मासून मव जाव निमाण चाल अम हे व्यक्त चान्न जगत खरे का खा' १ हा तत्त्वचानातार एक माठा विवाच प्रश्न होय व्यक्त जगत डाळिचाना आणि इतर पानद्रियाना भासमान हान त्याच रूपरूप भगवते म्हणून त सत्य भासण्याकड वल होना परतु तत्त्वचानाच्या दृष्टीन ह सव भासमान जव जस दिसते तस नाही वे मिथ्या आहे त्याचे वास्तव स्वरूप वेगळच आहे या विचाराच्या पोनी हे सव दय जग मुळीन निर्माण चाल नाही असा अजातवाद हे सव जग ब्रह्म रूपच आहे असा मवब्रह्मवाद ह मव जग म्हणव मायाच आहे असा मायावाद आणि हे मव जग मुळा प्रमच आहे असा विवचवाद, याची निमिती साली या सव तत्त्वप्रणालीचा सारांग घास्त्रकार असा वाडतात की, ह सव जगत

केवळ कल्पनामात्र आहे. पारमार्थिक दृष्टीने त्याला मुळीच सत्यता काढत नाही. परंतु ईश्वराच्या अलौकिक छदाचे कोशल्य असे की ' कसें दिले साचें करोनियां ' हे जग सारेच असल्याचा भास त्याने निर्माण केला पण हा भासच आहे हे विचारी माणसाने जाणविले आधुनिक भौतिक शास्त्रेही अलीकडच्या काळात दुस्य सृष्टीच्या स्वरूपाविषयी कमून संशोधन करित असून त्यांनाही या जगाच्या फसल्या रूपाविषयी अनेकदा सशय आल्यासारखा दिसतो. मानवी मनाची अमर्याद सोपा व ब्रह्मांडाची अथवा विस्तृतता आणि आपली तुटपुंजी ज्ञानेन्द्रिये, मर्यादित साधने इत्यादींचा विचार करताना भौतिकशास्त्रेही दुस्य दृष्टीचे स्वरूप तपासताना फारच सावधपणे निष्कर्ष काढू लागली आहेत.

१३९१ अस्त नाहीं आतां एकचि मोहोरा^१ । पासून अंधारा दुरि जालों ॥ १ ॥

साक्षत्वें या जालों गुणाचा देखणा । करीं नारायणा तरी खरें ॥ २ ॥

आठवें विसर पडियेला मागे । अलें तेंचि भागें घल्ल केलें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझा विनोद देवासी । आम्ही तुम्हां ऐसीं दोह्मी नहों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- मोहोरा-प्रकाश, जाणिव, देवता-पाहणारा, आठवें-आठव, स्मरण, विसर-विस्मरण.

अर्थ :- आता आमच्या अंतःकरणात प्रकाशाचा जो उदम झाला आहे त्याचा अस्त कधीच होणार नाही. आता आम्ही अज्ञानाच्या अंधकारापासून कायमचेच दूर झालो आहोत. १. त्यामुळे या दुस्य जगाच्या विविध गुणांचा मी वैयक्त साक्षी बनलो आहे, पाहणारा आहे. देवा, नारायणा, ही साक्षीत्वाचीच भूमिका तू माझे पापम कर. २. आता देवा, तुझे स्मरण व विस्मरण या दोनही अवस्था मागे पडून मी निर्द्वंद्व अशा अवस्थेत आलो आहे. देहादी ध्यापार जे वाटघाला आहेत ते मोडपा निलंबितवाने कर. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आम्ही आता जीवाप्रमाणे धड व तुमच्याप्रमाणे मुक्त नाही. या दोनही अवस्थांच्या पलीकडेच आमची स्थिती आहे. धरदरचे द्वंद्व दिसले ते केवळ भक्तीच्या मुळासाठी आहे. ४

विवरण :- एका विशिष्ट अशा पारमार्थिक भूमिकेवरून तुकारामबुवा आपल्या स्थितीचा, अवस्थेचा उल्लेख या अमगात करीत आहेत. आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनंतर देहादी त्रिया होत असल्या तरी त्यात आपले मन नाही, आपण वैयक्त साक्षीरूपाने आहोत, असे द्याती येथे सांगितले आहे. सुख-दुःख, यश-मोक्ष, ज्ञान-अज्ञान, स्मरण-विस्मरण या द्वंद्वीया पलीकडची अवस्था त्यांना प्राप्त झाली आहे. जो थोडा द्वैताचा भास दिसतो तो भक्तिमुखांसाठीच आहे. देहगीयाप्रमाणे जी जी कर्मे आवश्यक ती ते करतीलच; पण त्यात गिथिता, आसक्ती कुठे राहणार नाही. ईश्वराचा म्हणजेच धातमत्त्वाचा आठव व विसर नाही अवस्था मागे पडल्या. सर्व एकाच अर्था अनुभूती धात्यावर कुणी कुणास विनयाचे ? कुणी कुणाचे स्मरण करामचे ? एकाच दुमऱ्याचे स्मरण करण्यात द्वैताची अवस्था वासत ती कशी सहज होणार ? भक्तिमुखासाठी असेल तेवढीच ती उरणार. एवढी एका विशिष्ट पातळीवर आठवण व स्मरण या दोहोंच्या पलीकडेच सिद्ध जगा असते.

या आठव-विसरासही तात्त्विक दृष्टीने फारच महत्त्व आहे. एका उच्चतम अंगा अवस्थेत आठव-वितरान फक्त उरत नाही स्मरण-विस्मरण हे ज्या मनाचे धर्म ते मन कोण आहे ? ' इन्द्रियाणां मनश्चास्मि ' हे जर खरं असेल तर याच मनाचा आठव हा धर्म परमात्मपर व विसर हा तदेतर असा भावच समजून नाही स्मरणात तेवढा परमेश्वर; मग विस्मरणात कोण असतो ? विस्मरण कोणाचे ? कुणास विचारायचे ? या प्रश्नातच ज्यास विचारायचे त्याविषयी ध्यान पक्के होत असते. वस्तुस्थिती अशी आहे की, ज्या तत्त्वावर स्मरण उठते, त्याच तत्त्वावर विस्मरणही उमलते. स्मरणाचे कार्य जसे प्रभुत्वतून, तसेच विस्मरणाचेही त्याच्याच सत्तेतून. याच तत्त्वाचा विचार ' आठव आणि विसर । तपासोही घेऊ नदी पसर । दोघा देखार । असाधारण ' या अनुभवाभूतातील आधीन आला आहे यावर भाव्य करताना शिरकस्याणानो ' येणें विसरीन जें काहीं केलें । तें पचि पसरें गिळिलें । एवं विसरायचे वेळे । पसरुचि असे ' असे स्पष्टीकरण केले आहे. विमरातही स्मरण असते; म्हणजेच गोर भक्त

१३८९ बहुत सोसिले मागें न कळतां । पुढती काय आता थंघ व्हावे ॥ १ ॥
 एकाचिये अंगीं हें ठेवावे लावून । नये भिन्न भिन्ना चाचपडो ॥ २ ॥
 कोण होईल तो ब्रह्मांडचाळक । आपणचि हाक देईल हाके ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दिलीं चेतवूनि सुतीं । कौतुकावाचूनि नाहीं छळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-एकाचिये-देवाच्या, सुती-कुत्री

अर्थ-यापूर्वी अज्ञानामुळे अनेक दुखाचे आघात सहन केले पण आता तरी येथून पुढे अज्ञानाच्या अध-
 कारातच दिवस कठावेत काय ? आता जो काय सुखदुःखे वाटण्यास येतील ती त्या परमेश्वराच्याच अंगी समर्पण
 करून आपण मोकळे व्हावे यातेंच इतर काही खटपट करण्याची जरूरीच नाही २ या सृष्टीचा जो कुणी
 घातक आहे त्याला मनोवाचे हाक मारावे ! तो आपल्या हाकेस खात्रीने ओ देईल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात,
 आमच्या मागे कामक्रोधादिकांचा कुशी चेतवून दयाचे फाम हाच करीत असतो या देवाच्या कौतुकाशिवाय काहीच
 होणार नाही ४

१३९० आदर्यं या वाटे नसत्या छदाचे । कंसे दिले साचे करोनिया ॥ १ ॥
 दुजियासी तय अकळ हा भाव । करावा तो जीव साक्षी येयें ॥ २ ॥
 एकीं अनेकत्व अनेकीं एकरव । प्रकृतिस्वभाव प्रमाणेचि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे फट उगवूं जाणसी । कुशल पेविशीं तुम्ही देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साचे-मत्स्य, खरे, दुजियासी-दुग्धवास, अकळ-न मनजण्यामारळा, कुशल-कुशल
 कौशल्यवान

अर्थ :-या प्रभूच्या कौतुकाच्या छदाचे मोठे आश्चर्य वाटते कारण देहादी प्रपंच हा मिथ्या असूनही तो
 खरा असल्याचा भास याने निर्माण केला आहे १ हा सर्व प्रकार दुसऱ्यास न समजण्यासारखा आहे या मिथ्या
 सृष्टीचा स्त्रोम न धरता जीवाने येथे केवळ साक्षीच्या रूपानेच असावे २ एकाच परमेश्वराच्या ठिकाणी अनेक-
 स्वाचा भास होतो व अनेक कशात आणि नांवात तोच एकवाच्य वृत्ताने असतो हा सर्व प्रकार प्रकृतिस्वभावा-
 नुसारच होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, अज्ञा प्रकारे या सृष्टीच्या वाट्य देवाच्याचा गुता निर्माण
 करावा व त्याची सोडवणूकही करावी हा तुझा एक छंदच आहे या कामी तू फारच कौशल्यवान आहेस ४

विवरण - या एका तत्त्वमुद्दर अभंगाने तुकारामजींनी ईश्वराच्या एका छदाचा फार समर्पण असा उल्लेख
 केला आहे हे वाच्य गगत, सृष्टीचा हा स्थिरवस्तुत्व प्रसार मिथ्या असूनही तो खरा असल्याचा भास तो निर्माण
 करतो कधी हा परमेश्वर अनेक रूपे धारण करतो, कधी अनंतत्वात एकत्वाने स्थिर असतो सर्व सृष्टीची अशी
 गुतागुत निर्माण करावी, तो मोडवावी हीच या ईश्वराची आवडणी फ्रीडा हाय तत्त्वज्ञानाने ईश्वराच्या या विलक्षण
 छदाची विस्ताराने चर्चा केली आहे जडचेतनात्मक सृष्टीचा हा प्रसार म्हणजे चिद्रूप अशा परब्रह्माचा विलास
 आठ हे परब्रह्मच मायेच्या रूपाने सर्व सविस्तरमान ईश्वर बनून जगाची फ्रीडा करीत आहे या फ्रीडेपूर्वी या एकाची
 ब्रह्माच्या ठिकाणी 'बहु स्यां प्रजायेय' अशी वासना निर्माण झाली या वासनेच्या पाठी एकाच ब्रह्मावातून सर्व
 जीव निर्माण झाले अने हे व्यक्त झालेले असत खरे की खोट ? हा तत्त्वज्ञानातील एक मोठा विवाद्य प्रश्न होय
 व्यक्ती जगल डोळ्यांना आणि इतर ज्ञानद्रियांना भासमान होत, त्याचे स्वरूप असज्जे म्हणून ते सर्व मानण्यात येत
 होता परंतु तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने हे सर्व भ्राममान जग जसे दिसते तसे नाही ते मिथ्या आहे त्याचे वास्तव स्वरूप
 वेगळेच आहे या विचाराच्या पोटी हे सर्व दुष्ट जग मूळीच निर्माण झाले नाही असा अज्ञातवाद, हे सर्व जग ब्रह्म-
 रूपच आहे असा सर्वब्रह्मवाद, हे सर्व जग म्हणजे मायाच आहे असा मायावाद, आणि हे सर्व जग मूळी भ्रमच आहे
 असा विवर्तवाद, याचा निर्मिती झाली या सर्व तत्त्वप्रणालींचा सारांश शास्त्रकार असा वाडतात की, हे सर्व जग

नसूनही आपणास मीत्याच्या जाणिवेचे, निराळेपणाचे उल्लेखन होत नाही २ अज्ञानाच्या अधाराने आत्मस्वरूपाचे तेज नाहीसे होते, त्यामुळे दृष्टीत अंतर पडत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पण देवाची सगत बरून त्याचे साह्य घेतल्यावर मात्र मोक्ष हे निजस्वरूपाहून वेगळे नाही अशी जाणीव तोच निर्माण करील ४

१३९५ कवीश्वराचा तो आम्हासी विटाळ । प्रसाद वोंगळ चिबडिती ॥ १ ॥

दमाचे आवडी बहिराट अघळे । सेवटाति फाळें होइल तोड ॥ २ ॥

सोन्पासेजारीं तो लाखेची जतन । सतत ते गुण जंसेतंसे ॥ ३ ॥

सेव्यसेवकता न पडता ठावी । तुका म्हणे गोवी पावती हीं ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - कवीश्वराचा-अनुकरण बरणारे कवी, प्रसाद-सहजमुलभ अर्थ प्रकट करण्याचा गुण, ईश्वरी कृपा, गोवी-वधन

अप - ईश्वरी कृपेने ज्यांचे काव्य प्रसादिक बनले आहे त्यांच्या कवितांतील निवडक शब्द चिबडून ओगळणे जें स्वतःचे काव्य करतात असा अनुकरणार्थक कवीश्वराचा आम्हांला विटाळच होतो १ घाना दमाची आव- असल्याने त्या तत्त्वस्वर्णा काव्याविषयी ते बहिरे व आघळेच असल्याने शेवटी त्याचे सोंड अपकीर्तीने काळेच होईल २ सोपाचा हाणिना लाखेत जडयलेला असल्याने सोपासाठी लाखेचे जतन होत असते पण सोपाच्या सह- यासत त्या लाखेचे गुण काही जात नाहीत, तो ज्ञानीच्या तज्ञाच सतत राहते त्याप्रमाणेच साकरींच्या सहदासानेही अनुकरणप्रिय कवीश्वर कधी भक्तिज्ञानाने संपन्न होत नाहीत ३ जोपर्यंत परमेश्वराविषयीचा सेव्यसेवकतेचा भाव नीटपणे जात झाला नाही तोपर्यंत त्यांना अशा अनुकरणप्रिय काव्याचे अधमच होते त्यातून ते बाहेर पडू शकत नाहीत ४

स्मरण-विस्मरण याच्या पलीकडे असतो आत्मसुखाची बोडी स्मरणाने अथवा विस्मरणाने बांधलेली नाही तिच विसरही असू शकत नाही व स्मरणही असू शकत नाही 'आत्मसुखाचिया मुरवाडे । विसरता विसरीं न पडे । आठवताही न घडे । आठवु तपाते ' असा प्रकारा दिवबल्याणानी टाकला आहे मला स्मरण असेल तरच परमात्मा आहे, मी विसरलो तर तो नाही, असा भाव एका विशिष्ट पानळीवर असू शकत नाही 'एव जाळवाविसराहून । दशा बागली असाधारण । तें आठवें विसरें करून । कुठित नव्हे ' नाराय, आठवण व विस्मरण या दोन्ही अवस्थात प्रभू पूर्ण सत्तावत आहे स्मरण व विस्मरण यातून तोच प्रभूकृत आहे

१३९२ क्षर अक्षर हे तुमचे विभाग । कासपानें जग दुरी धरा ॥ १ ॥
 तैसे आम्ही नेणो पालटोंच काहीं । त्यागित्याची नाहीं मागें चाड ॥ २ ॥
 प्रतिपादिता तूं समविपमाचा । प्रसाद तो याचा पामपुण्य ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुम्हा नाना अवगणी । लागे सपादणी लटिव्याची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - क्षर-नाशवत जग, अक्षर-चाशवत मय तरव, चाड-इच्छा, अवगणी-मोंग, लटिव्याची-सोदपाची

अर्थ - 'देवा, हे नाशवत दिसणारे जग व चाशवत स्वरूपाचे तत्त्व या दोन्ही रुपांनी तुम्हीच असताना मग या शक्य व नाशवत जगास वेगळे का ठेवता ? १ आम्ही मात्र चाशवत जगाचा पालट नाशवत जगात मानीत नाही या दोहोंत फरकच करीत नाही जे आम्ही टाकून दिले त्याची इच्छाही आम्ही करणार नाही, आम्ही आमच्या स्थितीत फरक होऊ देणार नाही २ क्षर, अक्षर, ध्वस्त, अव्यस्त इत्यादींबद्दल समत्वाने तू प्रतिपादन कर हाच पामपुण्याविययीचा प्रसाद मानावा लागेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्हास नाना प्रकारची सोंग घारण करून सोदपाची सरी बत्ताबगी करावी लागते ४

१३९३ सर्वरसीं मीनलें चित्त । असडित आनंदु ॥ १ ॥
 गीत पति विश्वमरीं । जाला हरि सोयरा ॥ २ ॥
 चोळखी ते एका नावे । इतरमाये खंडणा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नावें रुपें । दुसरीं पापें हारपलीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मीनलें-ममरम पालें, सत्त्वीन बनले, गीत-नातेवाईक, खंडणा-नाश, अथवा

अर्थ - विविध रुपांनी असणाऱ्या हरिरसाच्या ठायी माझे चित्त समरस झाले आहे त्यामुळे चित्तात अखंड रूपाचा आनंद भरून राहिला आहे १ माझे सर्व नातेवाईक, घनी हे सर्व या विश्वमरामध्येच सामावलेले आहेत. हा श्रीहरीच आमचा सोयरा बनलेला आहे २ आता आम्हांस सर्वांची ओळख आहे ती या विठ्ठलाच्याच नावाची आहे इतर सर्व मायनांचा या नात्याचा अभावच आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमच्या नावाच्या व रूपाच्या चित्ताने इतर सर्व पापे नष्ट झाली आहेत ४

१३९४ मीं हें ऐसे काय जातो । अवघड किती पाहाता ॥ १ ॥
 नाहीं होत उल्लघन । नसता मित्र दुसरे ॥ २ ॥
 अंधारानें तेज नेलें । दृष्टीसालें अंतर ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सर्वे देव । पोता ठाव दाखोल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जातो-प्रचार, सर्वे-नाश, संपत्ती, ठाव-निव्वरुवरूप

अर्थ - मीदपाचे सारे स्वरूप काय आहे ? त्याचा प्रचार सरी जसला आहे ? याचा विचार करून पाहता तो फारच बडिंग आहे असे दिवून येईल १ वास्तविक पाहता सर्वव्यापक असा आनंदघन प्रभूपेक्षा मी निराळा

नसूनही आपणास मोखाच्या जाणिवेचे, निराळेपणाचे उल्लेखन होत नाही २ अज्ञानाच्या अधाराने आत्मस्वरूपाचे तेज नाहीसे होते, त्यामुळे वृष्टीत अंतर पडत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पण देवाची सगत करून त्याचे साहा घेतल्यावर भाग मोठव हे निजस्वल्पाहून वेगळे नाही अशी जाणीव तोच निर्माण करील ४

१३९५ कवीश्वराचा तो आम्हासी विटाळ । प्रसाद योगळ चिवडिती ॥ १ ॥

दसाचे आवडी बहिराट अधळे । सेवटासि काळें होइल तोड ॥ २ ॥

सोन्यासेजारीं तो लाखेची जतन । सतत ते गुण जेसेतेसे ॥ ३ ॥

सेव्यसेवकता न पडता ठावी । तुका म्हणे गोवी पावती हीं ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - कवीश्वराचा-अनुकरण करणारे कवी, प्रसाद-सहजमुलभ अर्थ प्रकट करण्याचा गुण, ईश्वरी कृपा, गोवी-बधन

अथ - ईश्वरी कृपेने ज्याचे काव्य प्रसादिक बनले आहे त्याच्या कवितातील निवडक शब्द चिबडून ओगळणें जे ह्मणें ते काव्य करतात अशा अनुकरणात्मक कवीश्वराचा आम्हाला विटाळव होतो १ याना दसाची लावड असल्याने त्या त्या स्वस्वदर्शी काव्याविषयी ते बहिरें व आंधळेय असल्याने शेवटी त्याचे तोंड अपकीर्तीने पांजेव होईल २ सोन्याचा दागिता लाखेंच जडयलेला असल्यान सोन्यासाठी काळचे जतन होत असते पण सोन्याच्या एव दासात त्या लाखेंच गुण काही जात नाहीत, ती जशीच्या तशीच सतत राहते त्याप्रमाणेंच सत्कवींच्या सहवासानेही अनुकरणप्रिय कवीश्वर कधी व्यक्तिमानने संपन्न होत नाहीत ३ जोपर्यंत परमेश्वराविषयीचा सेव्यसेवकतेचा भाव मोटवणें शकत नाही तोपर्यंत त्यांना अशा अनुकरणप्रिय काव्याचे बधनच होते त्यातून ते बाहेर पडू शकत नाहीत ४

विवरण - सद्गुण साहित्यशास्त्रकारानी रस, रसनी, रीती इत्यादी काव्याची लक्षणे मानली आहेत परंतु मराठी मतानी कवितेतील रसावरोबर, रसनीबरोबर, जर ईश्वरभक्तीचा वा परतत्वाचा रस नसेल तर त्या काव्याम मर्यादित मानले नाही, ईश्वराची कृपा, आत्मतत्त्वाचा रस ही त्या कवितेची लक्षणे त्यांनी मानली आहेत ज्ञानेश्वरा मोही 'याचे धरवे कवित्व । कवित्वीं धरवें रसिकत्व । रसिकत्वां परतत्त्व- । रसुं जेंता ' अस म्हणून काव्याच्या परतत्वमत्ताची शीर्ष केला आहे रामदासाना तर दामबोधाच्या चौदाव्या दशकामधील तिसऱ्या समामान कवित्व कळा निवृण ' स्पष्टपण करतांना म्हटले आहे, 'जेणे घड भवबदभवती । जेणे घड विरवती । ऐसी कवि'याची युक्ती । आमी पाडवाची । जेणें अनुताप उपजे । जेणें लौकिक लाजे । जेणें ज्ञान उमजे या नाव कवित्व ॥ जेणें ज्ञान ह् प्रचळें । जेणे घुसी हे मावळे । जेणें भवितमाग कळे ॥ या नाव कवित्व । जेणे वेहवुढी वुटे । जेणे भवोसिधु आट जेणें भगवत प्रकटे । या नाव कवित्व ' या स्वरूपाची कविता करणारे सताच्या मद खरे कवी इतर पाच्या कवितातून शब्द निवडून आपले काव्य सजवतात, त्यात भवितप्रमाणा ओलावा काढून येणार ? असा कवीश्वराचा तुलावाना विटाळव मानला आहे ' नव्हे हें कवित्व टाकसाळीं नाणें ' कवितेमधील शब्द टाकसाळीतील नाण्याप्रमाण हवे तसे पाहता मत नाहीत, ते भक्तिगुरूंचे अवतरणातूनच आपाआप स्फुरावे लागतात असे त्यांनी म्हणून आत् स्वतः द्वाची कविता अशी ईश्वरी कृपेने मरून राहिलेली आहे नुसता कविता किनीही चांगली असली तरी ता नाही साधुत्वाची वा सतत्त्वाची सून तुलावानी मानली नाही एका अभंगात त्यांनी म्हणून आहे, ' नव्हतो ते सत करिता कवित्व । काय कविताची घालुनिया रुढी । रुढ जोडी जोडी असाराची ' बघळ बुद्धिचातुषान कवित्व रचन, आल तरी त्यात द्दवरी कृपेचा रस बसा येणार ? तुलावानेच आणतो एका अभंगात म्हटले आहे ' चातुषाच्या योगें कवित्व करितो । प्रसादिक रस आणतां नये ' सारास, भक्तिज्ञान, परतत्त्व, ईश्वरी कृपा यावेरुज सताच्या मते कवित्व कृपा आहे

१३९६ वाढलियां मान न मनावी निदिचतो । भूतांचिये श्रीतो भूतपण ॥ १ ॥
 म्हणऊनि मना लावावी कांचणी । इंद्रियांचे क्षणी ओढी भरे ॥ २ ॥
 एका एकपणें एकाचिये अंगी । लागे रंग रंगी मिळलिया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देव निष्काम निराळा । जीवदशे चाळा चळणांचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- मान-मानमान्यता, भूतांचिये-लोकांच्या.

अर्थ :- लोकांत कितीही मानसन्मान वाढला तरी आपण संतुष्ट होऊन निदिचत राहू नये लोकांच्या प्रीतीमुळे आपलीही अवस्था लोकांच्या प्रमाणे सर्वसामान्य अशी होईल. १ यासाठी आपल्या मनास नेहमी सव-विचारांची वा भक्तिप्रेमाची काचणी लावावी, नाही तर ते इंद्रियांच्या ओढीने विविध विषयांनी व्याप्त होईल. २ म्हणून आपले मन फक्त त्या एका परमेश्वराकडे एकत्रित लावावे म्हणजे त्याचाच रंग त्यावर चढेल. कारण जो रंग त्यास चढवावा तशा रंगाचे ते बनते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देव हा सारा म्हणजे निष्काम असाच आहे. पण जीवदशेला माय नाना कर्मे करण्याचा चाळाच लागलेला असतो. ४

१३९७ माया साक्षी आम्ही नेणों मोड भार । आप आणि पर नाहीं दोन्ही ॥ १ ॥
 सत्याचिये साठीं अवघाचि भरे । नावडे व्यापार तुटीचा तो ॥ २ ॥
 पोभाळितां चरे अंतरांचें दुःख । लासे फांसें मुख उघडावें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नव्हे स्फीतीचा हा ठाव । निवाड्यासी देव साक्षी केला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आप-आपला, पर-दुसऱ्याचा, पोभाळितां-गोंजारले तर, चरे-जास्त होणे, लासें-डाग देऊन, स्फीतीचा-लौकिकाचा, कीर्तीसाठी, ठाव-ठिकाण.

अर्थ :- या मासमान होणाऱ्या मायावी प्रपंचाचे आम्ही साक्षी आहोत. आम्हाला त्याची मोड नाही की कसला भारही वाटत नाही, आणि हा आपला, हा दुसरा असा भेदभावही आम्ही मानत नाही. १ आम्ही त्या सत्य-स्वरूप परमेश्वराचे रूप सर्वत्र भळून असलेले पाहतो, आम्हाला याखेरीज सुटीचा व्यापारच आवश्यक नाही. २ गळू शाले असता त्यास बरवर गोंजारले तरी आत ते चरून जास्तच होते, म्हणून चायला डाग देऊन, फासण्या टाकून जलमेचे मूल उघडे करावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे ठिकाण काही लोकांक कीर्ती देणारे नाही. बर जो निवाडा मी दिलेला आहे त्यास देव साक्षी आहे. ४

१३९८ संतां आवडे तो काळाचा ही काळ । समयांचे वाळ जेवें समर्थ ॥ १ ॥
 परिसतां तेथें नाहीं एकविणे । मोहें न पये सीण ऐसें राखे ॥ २ ॥
 फेले अन्याय ते सांडवी उपचारें । न देखें दुसरें नाशा मूळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मुख्य कल्पतरुछाया । काय नाहीं दया तये ठायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काळ-मृत्यू, सीण-नाश.

अर्थ - जो मनुष्य संताना प्रिय झाला तो प्रत्यक्ष मृत्यूचाही काळ आहे असे समजावे. समर्थ असणाऱ्या राजाचे बालक समर्थच राहते की १ या बालकावर त्या एका समर्थ राजाचीच सत्ता असते, त्याला शास होणार नाही अशा रीतीने तो त्या बालकाचे रक्षण करीत असतो २ अशा बालकाने जर काही अपराध केला तर मोठ्या सावधगिरीने सीम्य उपचार करून पुनः बालक अपराध करणार नाही, अशी यत्नपूर्वक पिताच करीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कल्पतरूची छाया मिळजे ही मुख्य गोष्ट थोडे प्रकारची आहे. अशा ठिकाणी बाप दया वातत नसते ? ४

१३९९ संतांच्या धिक्कारें अमंगळ जिणें । विद्वशत्रु तेणें सांडो परि ॥ १ ॥
 फुल आणि रूप यांयां संवसार । गेला भरतार मोकलित्तां ॥ २ ॥
 मूळ राखे तया फळा काय उणें । चतुर लक्षणें राखीं जाणें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सायास तो एके ठायीं । दीप हातीं तडी अवघें बरें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- जिणे-जगणे, सांडो-सोडतो, भरतार-पती, मोकलित्ता-सोडल्यावर.

अर्थ - संतश्रेष्ठांनी ज्याचा धिक्कार केला आहे त्याचे जगणें ओगळव मानावे. तो जगाचा शत्रु समजून त्याचा त्याग करावा १ एखाद्या स्त्रीचा तिच्या पतीने त्याच वेळा असेल तर तिचे रूप आणि फुल इत्यादी सांसारिक गोष्टी ध्येयच होत २ शाडाच्या मुळीचेच एखादा रक्षण केल्यावर मग फळांना काय तोटा ? पासाठी कल्याणकारक गोष्टींचे रक्षण करणे हेच चातुर्य आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो प्रयत्न करायचा तो योग्य प्रसंग ठिकाणीच करावा अंधारात हातात दिवा असेल तर चांगलेच. ४

१४०० ओलें मूळ भेदी खडकाचें अंग । अभ्यासासी सांग कार्यसिद्धि ॥ १ ॥
 नव्हे ऐसें कांहीं नाहीं अवघड । नाहीं कडीवाड तोंच घरि ॥ २ ॥
 दोरें चिरा काये पडिला कांचणी । अभ्यासें सेवनीं विष पडे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कंचा वसण्यासी ठाव । जठरीं याळा याव एकाएकीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कडीवाड-मोठा प्रयत्न, कांचणी-भेग, रेष, जठरीं-गर्भादमात, वाद-प्रयत्न, जागा, एकाएकी-एवढील.

अर्थ - शाडाचे मूळ भोळसर असले तरी ते खडकाचे अंतरंग घेदीत जात असते. त्याप्रमाणे सततच्या अभ्यासाने सर्व प्रकारची कार्यसिद्धी होत असते. १ अभ्यास केल्यानंतर अमुक एक गोष्ट अवघड आहे असे काही नाही. कोपयंत अभ्यासाचा निश्चय नाही तोपर्यंत गोष्ट बघीत पाडते. २ दोर घासला असताना मोठ्या इगडासही भेग पडू शकते. हळूहळू विष जरी खाल्ले तरी ते सवधीने पचनी पडवे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मातेच्या गर्भाशयात राहणाऱ्या प्रथम जागाही नसते, पण नऊ महिन्यात हळूहळू पूर्ण विकसित झाला राहण्याइतकी जागा निर्माण होत असते. ४.

१४०१ अमर आहां अमर आहां । खरें कीं पाहा खोटे हें ॥ १ ॥
 न म्हणूं देह माझा ऐसा । मग भरवसा कळेल ॥ २ ॥
 कंचा घाक कंचा घाक । सकळिक हें आपुलें ॥ ३ ॥
 देवचि बरे देवचि बरे । तुका म्हणे खरे तुम्ही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - धाव-पती

अर्थ - लोकांही, तुम्ही अमर आहात हे खरे की खोटे पाहा खुद्दप्रमाणे नीट विचार करा. १ हा पच-महाभूतांचा देह माझा आहे असे माझ बघी म्हणू नका. तरच तुमची अपरित्यावृत्त क्षायी होईल. २ हे सर्व जग मायपच आहेत अशी अनुभूती असेल तर भोटी बमली झाली आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमचे स्वस्व हे देवाचेच खरे म्हणजे आहे, हे नीट ध्यानात आणा. ४

१४०२ काम नाही काम नाही । जालीं पाहीं रिकामा ॥ १ ॥
 कायल्या या करूं चेष्टा । निदचळ द्रष्टा बंडोनि ॥ २ ॥

वृ. गाथा ॥ ... ११

नसत्या छदें नसत्या छदें । जग विनोदें विन्हडतसे^१ ॥ ३ ॥

एवाएकों एवाएकों । तुका लोकीं^२ निराळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काम-ननव्य, चेष्टा-नर्म

अप - मला आता कोणतही कर्तव्यकर्म करायचे असे राहिले नाही सर्व कर्तव्यकर्म करून मी आता रिकामा झालो आहे । आता आत्मस्वरूपा दृष्टी लावून जे काही कर्म देवयोगाने वाटघात येईल ते करू २ देहात्ममावाध्या व याहूध प्रपंचाच्या नसत्या छदामुळे सब जग विनाकारण दुःखानें विन्हडत राहाते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी माय अशा लोकाहून भिन्न व एकटा वसा आहे ४

१४०३ हातीं घेऊनिघा काठी । तुका लागला कळिवरा पाठी ॥ १ ॥

नेऊनि निजविले स्मशानीं । माणसे जाळी तें ठाकणीं ॥ २ ॥

वाडिले तें ओढें । मागील उपचाराचे पुढें ॥ ३ ॥

नाहीं वाटों आला भेव । नुसतु दुख भोगिता देव ॥ ४ ॥

याजसाठी हे निर्वाण । केले किसियेले मन ॥ ५ ॥

तुका म्हणे अनुभव बरा । नाहीं तरी शास्त होय चोरा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कळिवरा-मयमहाभूतात्मक देह, ठाकणीं-ठिकवणी

अर्थ - हातात काठी घेऊन हा तुकाराम पंचमहाभूतात्मक स्थूल देहाच्या पाठीमागे लागला आहे १ ज्या ठिकाणी माणसाना नेऊन जाळतात अशा स्मशानात या देहाला नेऊन निजविले आहे २ या देहाने मागे अनेक प्रकारचा त्रास दिला होता त्याचाच जणू मी आता मुक्त झाला आहे ३ याबद्दल मला बसलीही भीती वाटत नाही, कारण सर्व सुखदुःखाचा भोक्ता एक परमेश्वरच आहे ४ याचसाठी मनाचा निग्रह करून या देहाला मी भ्रमू झाला आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या बाबतीत अनुभव घेतलेलाच बरा, नाहीतर हा देह इद्रियाचा व त्याच्या विदयाचाच ताबेदार राहील ६

१४०४ कोतन चाग कोतन चाग । होय अप हरिरूप ॥ १ ॥

प्रेमाछदें नाचे डोलें । हारपला देहमाथ ॥ २ ॥

एकदेशीं जीवकळा । हा सगळा सोयरा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे उरला देव । गेला भेव त्या काळें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चाग-चांगले, भव-भीती

अप - श्रीहरीचे यतोमाये स्वीत करणे हीच कारण चांगली गोष्ट आहे कारण याकीताने सब देह श्रीहरी-रूप होतो १ यासाठी या श्रीहरीच्याच छदाने नाचावे डोळावे त्यामुळे देहमाथ नाहीसा होईल २ जीवकला ही एकदेशीय असून श्रीहरी मात्र सर्वांचा व्यापकत्वाने सोयरा आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकदा दृढयातील भीती नष्ट झाली की एक ईश्वरच उरतो ४

१४०५ न बोलेली करा वाचा । उपासीचा सबध ॥ १ ॥

एका तुमच्या नामाविण । अवघा सीण कळतसे ॥ २ ॥

सकलपाचे ओढी मन । पापपुण्य समचि^३ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नारायणी । पावो वाणी विसावा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वाचा-वाणी सीण-सम

अर्थ - देवा, माझी बाणी कुणाप्रीही कधी बोलणार नाही असे बरा कारण इतराशी बोलण्याने उपाधी मात्र वाढते १ देवा, तुमच्या एका नामावाचून सर्वत्र आसच आहे असे मला कळत आले आहे २ नाना विषयाचे सकल्प मनात निर्माण होतात व त्यांच्या ओढीने त्यांच्याबरोबरच पापपुण्य तयार होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून माझी बाणी त्या नारायणाच्याच ठिकाणी विस्तार घेवो ४

१४०६ प्रारब्धा हातो जन । सुख सीण पावतसे ॥ १ ॥

करिता घायाळाचा संग । अगें जग माझावे ॥ २ ॥

आविस्ता अगें पीडा वसे । त्यागें असे बहु सुख ॥ ३ ॥

तुका म्हणें जीव म्याला । अवघ्या आला व्हाहेरी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - सीण-नास, घायाळाचा-जखमी माणसाचा, आविस्ता-आमिषाच्या

अर्थ - प्रारब्धाच्यामुळेच लोकाना अनेक प्रकारची मुजदुस्ते भोगावी लागतात १ जखमी माणसास आलिंगन दिले तर त्याच्या रक्ताळलेल्या अंगाच्या स्पर्शाने आपलेही जग मासून जाईल २ आमिषाच्या आशने प्राण्यांना दुःख भोगावे लागते त्याच्या त्यापातच माणसास सुख आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या सर्व प्रकारानी माझा जीव भयभीत झाला, म्हणून मी या जगाळातून बाहेर येण्याचा प्रयत्न केला ४

१४०७ आशा ते करविते बुढीचा लोप । सदेह ते पाप कंसे नव्हे ॥ १ ॥

आपला आपण करावा विचार । प्रसन्न ते सार मन ग्वाही ॥ २ ॥

नावे हपें अर्गी लाविला विटाळ । होते रया निर्मळ शुद्ध बुद्ध ॥ ३ ॥

अधळपाने नयें देखण्याची चाली । चालो ऐसो बोली तुका बोले ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - सदेह-समय

अर्थ - विचारी असणाऱ्या बुढीचा लोप आशावद्ध मन करून दाकते बुढीत सदाय निर्माण होणे हे पाप नव्हे काय ? १ यासाठी आपल्या उद्धाराचा विचार आपणच करावा मनाची प्रसन्नता हे सार आहे अशी साद्री भसावी २ वस्तुत आत्मस्वरूप हे शुद्ध, निर्मळ आणि बुद्ध असे होते परंतु अविघेयना नामरूपाचा व देहात्मबुद्धीचा त्यांना विटाळ झाल्याने ते मलीन शले ३ अधळपाने नयें देखण्याची चाली । चालो ऐसो बोली तुका बोले ४

१४०८ जळो आता नाव रुग । मामें पाप गाडींचे ॥ १ ॥

सत्ताचिया चरणरजें । उतरू ओझें मातीचे ॥ २ ॥

लटिकियाचा अभिमान । होता सीण पाववित ॥ ३ ॥

तुका म्हणें अरुपींचे । सुख साचे निनावे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - चरणरजें-चरणावरील धुळीने, मातीचे-देहात्मबुद्धीचे, नाचे-मल्य स्वरूपाचे

अर्थ - नामरूपाच्या देहाचा अभिमान मला आहे, पण हे माझ्या बुद्धीतील पाप जळत जाय १ सत्ताचिया चरणावरील धुळीने माझ्यावरील देहबुद्धीचे हे दोन्ही पक्षी होईल २ रोडण्या देहाचा अभिमान करणारास दामर वाटत होता ३ तुकाराम महाराज म्हणतात नामरूपरहित असणाऱ्या परमेश्वराचे सुख हेच खरे सुख होय ४

१४०९ निंदा स्तुती करवी पोत । सोम दाखवी बोसाट ॥ १ ॥

जटा राख धिटबना । घोर नाही क्षमा मना ॥ २ ॥

१ गादी

शृंगारिले मढें । जीवेविण जेंसे कुडें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे रागें । भलतें चावळे घाडणें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कुडे-बार्दे

अर्थ - नित्य कुणाची तरी निदा अथवा स्तुती कगावी, काहीतरी सोंग आणावे, स्वतःच्या कीर्तीचा वडेजाव मानवावा, हे सर्व पोटासाठी लोक करतात १ ज्याच्या मनान घोर नाही, दामा नाही, त्याच्या शरीरावर भरपूर राख फासलेली असली आणि त्याने जटा चाबविल्या असल्या तरी ती सर्व विटवनाच होय २ प्राण नसलेले शरीर अथवा भेत जरी दागदागिन्यानी कितोही शृंगारले तरी ते चाईटच दिवने ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो नेहमी रागाने भलभलते बोलतो ते व्यर्थच होय ४

१४१० मिशापात्र अवलंबणे । जळो जिणे लाजिरवाणे । ऐतियासी नारायणे । उपेक्षीजे सर्वया ॥ १ ॥

देवा पायीं नाहीं भाव । भवित घरी घरी वाय । समर्पिला जीव । नाहीं तो हा व्यभिचार ॥ २ ॥

जगा घालावे साकडें । दोन हूऊनि दापुडें । हेंचि अमाप्य रोकडें । मूळ आणि विश्वाम ॥ ३ ॥

काय न करी विश्वंभर । सत्य करिता निर्घार । तुका म्हणे सार । वूढ पाय घरावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उपेक्षिते-उपेक्षा करतो, दुर्लक्ष करता, दाप-व्यर्थ, साकडें-सकट

अर्थ - देवाच्या नावावर जे इतरांइतून मिशा भागत हिडतात त्यांचे जिणे अत्यंत लाजिरवाण्या स्वरूपाचे असते. त्याला आग लागी यशा प्राण्याची नागवण नेहमीच उपेक्षा करतो १ कारण यांचा देवाच्या पायाची कधीच भाव नसतो. घरघर कर्म ते व्यर्थच घरीत असतात, पण जोपर्यंत आपला जीव श्रीहरीला समर्पित झालेला नाही तोपर्यंत असे वागणे एक प्रकारचा व्यभिचारच नव्हे काय ? २ आपण दोन वूड्दीने देवाच्या नावाने जगाला सकट घालावे हे कारण सोडून दुर्भाग्यच आहे कारण यांचे मूळ देवावरचा अविद्यास हेच होय ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या विश्वंभराचे पाय वूड भावाने घरल्यावर निर्घाराने त्याची भक्ती बरेवावर काय होणार नाही ? म्हणून त्याचे पाय वूड भावनेने घरावेत हेच सर्व साधनाचे सार आहे ४

१४११ भाववळें विष्णुदास । नाहीं नाश पावत ॥ १ ॥

योगज्ञान्यें घरा येती । सार्थे शक्ति चालत ॥ २ ॥

पित्याचे जें काय धन । पुत्रा कोण वचील ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कडे बसो । तेणे असो निर्भर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वचील-फसवील, निर्भर-तृप्त

अर्थ - भक्तीच्या बळावर हरिमक्ताचा नाश कधीच होत नाही १ सर्व प्रकारचे भोग व भाग्य आणि सब दक्ती आपण होऊन चालत घरी येतात २ पित्याचे जे काय धन असेल ते त्याच्या मुलासच मिळणार त्याला या वायतीत कोण फसवील ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही श्रीहरीच्या कडेवर वसून तृप्त होऊ ४

१४१२ कोरड्या गोष्टी चटयया बोल । झिरुल्या मागे नाहीं ओल ॥ १ ॥

कोण याचे मना आणि । एकीं कानीं नाइकोनि ॥ २ ॥

घरोघरीं सांगती ज्ञान । भूत सिणे कांडितो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आपुल्या मति । काय रितीं पोळें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ओल-श्रीहरीविषयी प्रेम, सिणे-सिणवत, आस येतात

अर्थ :- श्रीहरीविषयी मनात प्रेम नसताना हा मनुष्य जे काही बोडेकार शिकला आहे त्याच्या आधारावर काही गोष्टी व घावटपणाचे फाटो सोल लोकांना उगाच सांगत असतो. १ असल्या या मूढ माणसाचे सांगणे कोण मनावर घेईल ? दातानी ऐकले न ऐकले असेच लोक करतो. २ असे हे लोक घरोघर जाऊन ग्रहज्ञान सांगतात, पण त्याचे सांगणे हे मुसा काढल्याच्या परिश्रमाप्रमाणेच व्यर्थ आहे. ते उगाचच धम घेतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा अल्प सतीच्या लोकाकडून त्याच्या बुद्धीतून जें ज्ञान बाहेर येते ते निरर्थक व पोक्कळच असते. ४

१४१३ नव्हतियाचा सोस होता । शडो आतां पदर ॥ १ ॥
देखणें तें देखिलें । आतां भलें साक्षिलें ॥ २ ॥
लामें कळो आली हानि । राहों दोन्हीं निराळीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे एकाएकीं । हा कां लोकीं पसारा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पदर-सदय.

अर्थ :- अस्तित्वातच नसणाऱ्या घाह्य लोकांचा, देहबुद्धीचा, प्रपंचाचा सोस आजपर्यंत होता, पण आता मात्र त्याचा सर्व सगळ मुट्ला आहे १ जे सत्य स्वरूपाचे ग्रहतरब पाहाम्ये होते ते आता मो गोट साक्षित्वाने पाहिले आहे, अनुभवले आहे २ या अलौकिक लामामुळे आजवरच्या हानीचे स्वरूप नीटपणे द्यानी गेले. मी आता लास-हानीच्या पेसा निराळाच राहणार आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आता या चित्स्वरूपाच्या अनुसंधानात एकाएकीच आहे. हानिलामाचा हा घाह्य पसारा व्यर्थ का मांडू ? ४

१४१४ सोसे वाडे होय । जाला न पालट कस ॥ १ ॥
ऐसें बरवें वचन । करितां तें नारायण ॥ २ ॥
असें प्रारब्ध नेमें । थमचि उरे अमें ॥ ३ ॥
सुख देतें शांती । तुका म्हणे धरितां चित्तीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सोसे-हव्यासले, कस-गुण, रय.

अर्थ :- वाह्य लोकांच्या व प्रपंचाच्या हव्यासाने मनोविकारांचे दोषच पाडतात आणि एकदा चित्तात होय निर्माण झाला म्हणजे त्याचा रंग काही बदलत नाही. १ म्हणून कर्तृत्वाचा अभिमान स्वतः व धरता सर्व काही नारायणच करीत असतो, असे म्हणणे बरे २ प्रारब्धाव्यामुळेच सर्व सुखदुःख प्राप्त होतात, त्यामुळे त्याच्या प्राप्तीसाठी थम केले तरी शोबटी कष्टच सेवडे उरतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चित्तामध्ये शांती धारण केली की मग सर्व मुलाची प्राप्ती होत असते. ४

१४१५ काय शरीरापें काम । कृपा साधायया प्रेम । उचिताचे धर्म । भागा आले ते फळ ॥ १ ॥
देईन हाक नारायणा । तें तों नाकळे बंधना । पंढरीचा राणा । आइकोन धांवल ॥ २ ॥
सातांपावांचे गोठलें । प्रारब्धें अकारलें । आतां हें संचलें । असो भोगा सांभाळीं ॥ ३ ॥
फावली ते बरवो संधि । सावधान फळं बुद्धी । तुका म्हणे मधीं । कोठें नेघें विसावा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सातांपावांचे-सप्त धातूचे व पंच महाभूताचे; रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा आणि शुक्र हे नात धातू आणि पृथ्वी, आप, तेज वायु आणि आकाश ही पाच महाभूते.

अर्थ :- श्रीहरीची कृपा साधण्यासाठी या शरीराचे एथडे काय काम आहे ? आमच्या देवयोगे या वृत्तेचे धर्म जे पाटण्यास आले ते आम्ही नेहमी करूच १ त्या नारायणाला थोड्या प्रेमाने हाक मारीन, मग ही ससार-बंधने मोबळी होतील आणि तो पंढरीचा राणा श्रीहरी माझी हाक ऐकून वत्सलतेने धावत येईल. २ सप्तधातू व

१ रितो, २ असो, ३ पावली

घायून घेतो व भक्ताचा निवास आपल्या वास्तव्यान घ्यावून टाकतो धितवाने, भक्तीने ज्याचे शरीर शुद्ध व पवित्र झाले आहे, तेच त्याचे अधिष्ठान असते तेथेच त्याची वस्ती असते २ आपल्या भक्ताच्या मनात ज्या कल्पना निर्माण होतात त्यांचा साक्षी तो श्रीहरीच आहे तो आपल्या भक्ताकडे मोठ्या आदराने पाहता असतो व त्यानी दिलेले जाडेभरडे व कोरडे धान्य मोठ्या आवडीने मद्यामद्या खात असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा श्रीहरी आपल्या भक्ताच्या मनावीन माव ओळखून विविध उपायांनी त्याचे रक्षण करतो व त्याना आपल्या स्वरूपात मिळवून घेतो ४

१४१७ नाही आले भक्तिमुख अनुभवा । तो मी ज्ञान देवा काय करू ॥ १ ॥

नसावे जो तुम्ही काही निश्चितीने । माझिया घचने अमेदाच्या ॥ २ ॥

एकाएकी मन नेदी समाधान । देखित्या चरण वाचूनिया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घाघा गुणी लाचायली । न राह्णे उगली मोग्य मज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नेदी-देत नाही उगली-उगी

अर्थ - देवा, जोपर्यंत भक्तिमुखाची बोडी माझ्या वाट्यास आलेली नाही तोपर्यंत ब्रह्मज्ञान घेऊन मी काय करू ? १ देवा माझे हे अमेदाचे घचन ऐकून तुम्ही बधी निश्चित होऊ नये २ देवा, तुमचे चरण पाहिल्यावाचून माझ्या या एकाकी मनास काही समाधान होणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी ही प्राणी तुमचे मृण वर्णन करण्यासाठी लालचाबलेली आहे तो काही उगी राहणार नाही, ती मला मीन राहू देणार नाही ४

१४१८ मागता विभाग । कोठें लपाल जी मग ॥ १ ॥

सत साक्षी या घचना । त्यासी ठाडकिया खुणा ॥ २ ॥

होइन घरणवरी । मग मी रियो नेदीं बाहेरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मी अक्षर । तुज देवपणाचा भार ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विभाग-वाटा

अर्थ - देवा मी निजबोधाचा वाटा तुमच्याब्रह्मजर सांगितला तर मग तुम्ही कुठे लपून बसाल ? तुम्हाला तो सावाच लागेल १ तुमच्याकडे आमचा वाटा आहे यास सतवचनांचो साक्ष आहे त्याना या सर्व खुणा माहीत आहेत २ देवा मी तुमच्या दारातच धरजे घरीन व मग मात्र तुम्हाला बाहेर जाऊ देणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, मी अक्षरस्वरूप आहे आणि तुमच्यावर देवपणाचा भार आहे तेव्हा माझ्यापुढे तुमचे काही बालणार नाही ४

१४१९ मिटवण्याचे धनी । तुम्ही व्यवसाय जर्नी ॥ १ ॥

कोण पडे ये लिगाडों । केली तंसीं उगवा कोडीं ॥ २ ॥

केले सांगितले काम । दिले पाळूनिया धर्म ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आता । असो तुमचे आमचे माया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लिगाड-मानगड, उगवा-सोडवा

अर्थ - देवा, भक्ताच्या पाठीमागे दु खमय प्रपचादिकाचा जो प्रास लागला आहे तो मिटवण्याचे सामर्थ्य तुमच्यातच आहे १ तुमच्या या सतवडीत कुणी पडावे ? अथवा या सतवडीच्या दु साच्या भानपडोत कोण पडेल ? देवा तुम्हीच या सतराखा गुता निर्माण केला आहे तो सोडवा आता २ तुम्ही जे धमनीतीचे नियम पाळण्याचे काम सांगितले होते ते मी नीटपणे केले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता तुमची जबाबदारी तुमच्याच माथ्यावर असू द्या ४

अर्थ - या ओहरीचे पाय हे ठिकाणच असे आहे की, येथून सर्व जगताचे भाव दिसतात १ या देवाच्या चरणाचे स्थान उच्चावर असून माझ्या मावाचे अधिष्ठान तेच झाले आहे २ विविध प्रकाराच्या आपातापाहून निराळे व निर्मम असे हे स्थान आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे अढळ स्थान मी मनात धरून राहिलो माह ४

१४२४ भरला दिते हाट । अवघो वाढली खटपट । सचिताचे वाट । वाटाऊनि फाकतो ॥ १ ॥
भोगा ऐसे ठायाठाव । कर्मा त्रिविधाचे भाव । द्रष्टा येथें देव । विरहित सकल्पा ॥ २ ॥
दिला पाडूनिया घडा । पापपुण्यांचा निवाडा । आचरतो गोडा । आचरणें आपुलाल्या ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पराधीने । जालीं ओढलिया धूणें । तुटती मघने । जरि देवा आळविते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हाट-बाजार, कर्मा त्रिविधाचे-यज्ञ, दान व तप या तीन कर्मांचे

अर्थ - हे जग म्हणजे सव प्रकारच्या जीवांनी भरलेला एक बाजार आहे त्यात अनेक प्रकारच्या क्रियांची खटपट नित्य होत राहते ज्याच्या त्याच्या सचिताप्रमाणे जो तो आपल्या मत्तोला प्राप्त होतो १ ज्याचा जसा भोग व पुनर्जन्माचे विविध कर्मात्मक पापपुण्य असेल त्याप्रमाणे त्याला स्थान प्राप्त होते सकल्पविरहित असणारा परमेश्वर याला सासो आहे. २ याच देवाने माणसाच्या मागे पापपुण्याचा भार लावून दिला आहे ज्याला ज्या कर्मांची गोष्टी असत त्याप्रमाणे तो आचरण करीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे लोक आपल्या मार-व्याच्या ओदीने पराधीन झालेले असतात, पण ते जर ईश्वरास आळवतील तर ते सर्व बंधनातून मुक्त होतील ४

१४२५ आला भागासी तो करीं येवसाव । परि राहो भाव तुझ्या पायीं ॥ १ ॥
काय चाले तुम्ही बाघले दातारा । वाहिलिया सररा उसतितो ॥ २ ॥
शरीर तें करी शरीराचे धर्म । नको देऊ वर्म चुकी मना ॥ ३ ॥
चळण फिरवीं ठाव बहुदस । न घडो आळस चितनाचा ॥ ४ ॥
इंद्रियें करीत आपुले व्यापार । आवडीसी थार देई पायीं ॥ ५ ॥
तुका म्हणे नको देऊ काळा हातीं । येतो काकुलतो म्हणऊनि ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उसतितो-मग चालतो, भोगतो, चळण-चलववचन, हालचार, क्रिया, ठाव-स्थान ठिकाण, थार-आश्रय

अर्थ - देवा, माझ्या घाटपाला जे जे धर्म आले आहे, जो स्वयंसाय आला आहे तो मी मनोमाये करीनच, पण माझा भाव मात्र तुझ्या पायीच बुड होऊन राहो १ अहो दातारा, तुम्ही आमच्या धर्मसुत्रांनी आम्हांत बाघले असल्यामुळे आमचे बाव घालणार आहे २ आम्ही आमच्या बर्पाचा भार डोण्यावर घेऊन आमचा भार घालीत असतो सर्व कर्मकांडे भोगतो ३ आमचे शरीर शरीरधर्माप्रमाणे आपले बर्ग करी, पण देवा, तुझ्या चितनाचे धर्म मात्र चुकू देऊ नकोस ४ वेहाची इंद्रिये आपापल्या स्वभावाप्रमाणे आचरणे करितात, पण तुमच्या चितनात मात्र घामूळे आळस निर्माण होऊ नये ५ कर्मांद्वारे आपापल्या स्वभावाप्रमाणे आपापले व्यापार करीत, पण देवा, तुझ्याबद्दल मला जो प्रीती वाटते तिला मात्र तुझ्या पायांसद्वेष लाघव मिळायो ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मू मला बाळाच्या स्थाधीन करू नकोस मी यासाठी तुला कष्टा पाववीत आहे ६

१४२६ आम्हां अवघें भाडवल । येथें^३ विठ्ठल एकला ॥ १ ॥
पायावाचामनोमायें । येथें जीबे येचलीं ॥ २ ॥
परते काहीं नेणे दुजें । तत्त्वदीजें वाडले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सतसर्गे । येथें रयें रयलीं ॥ ४ ॥

१ मज, २ पडा, ३ एत

गु गाथा ॥ १२

- १४२० समर्पिली वाणी । पांडुरंगीं घेते घणी ॥ १ ॥
 पूजा होते मुक्ताफळीं । रस ओविया मंगळीं ॥ २ ॥
 धार अखंडित । ओघ चालियेला नित्य ॥ ३ ॥
 पूर्णावृत्ति^१ जीवें^२ । तुका घेऊनि ठेला भावें^३ ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा - घणी-तृप्ती, ठेला-राहिला

अर्थ - मी माझी वाणी या पांडुरंगालाच समर्पण केली आहे ती त्याच्याच गुणगानात तृप्त होते, १ या रसयुक्त ओव्यानी मी त्याचे गुण गातो या ओव्या म्हणजेच गोती जसून त्याच्या योगाने श्रीहरीची मंगल पूजा होते असते २ अशा प्रकारच्या चिंतनाची धार अखंडित जसून तिचा ओघ एवसारखा चाललेला आहे ३ तुकाराम-महाराज म्हणतात, अशा या भजनरूपी यज्ञात मी माझ्या जीवाची आहुती देऊन मोठ्या भक्तीने आत्मरुपाच्या जाणिवेचा प्रसाद घेऊन मी तृप्त होऊन राहिलो आहे ४

- १४२१ अवघाचि आकार घासियेला फाळें । एकचि निराळें हरिचे नाम ॥ १ ॥
 घरुनि राहिलों अविनाश कंठीं । जीवन हें पोटीं सांठविले ॥ २ ॥
 शरीरसंपत्ति मृगजळमान । जाईन नातो न सरें नव्हे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आतां उपाधीच्या नावें । आणियेला देव धोट मज ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा - अविनाश-नष्ट न होणारे, मृगजळमान-मृगजळाच्या भासाप्रमाणे.

अर्थ - या देहाचा व जगाचा जेवडा म्हणून दिसणारा आकार आहे तो सर्व काळाने घासून टाकलेला आहे एक श्रीहरीचे नाम तेवढ निराळें आहे १ म्हणून मी ते कधीही नष्ट न होणारे श्रीहरीचे नामच कठी धारण केले आहे असेच जीवन मी माझ्या हृदयात साठविले आहे २ ही शरीरसंपत्ति मृगजळाच्या भासाप्रमाणे आहे क्षणात ती नाहीशी होईल तिचे रूप हे काही सरे नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता देहाची विनय व प्रपथ याच्या उपाधीचा देवाचे मला धोटच आणला आहे ४

- १४२२ घोलणेंचि नाहीं । आतां देवाधिण काहूँ ॥ १ ॥
 एकसरें केला नेम । देवा दिले द्रोण दाम ॥ २ ॥
 पाहेन ते पाय । जोवरि हे दृष्टि धाय ॥ ३ ॥
 तुका म्हण मनें । हेचि सकल पाहाणे ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा - एकसरे-एवसारखा, धाय-तृप्त होईल.

अर्थ - आता या एका देवाधिषाण आम्हांला तुमारे काही बोपायवेच नाही १ असाच मी एकसारखा नियम बघून देवालाच दामद्रोण अथवा केले आहेत २ चोपर्यंत माझी दृष्टी तृप्त होईल तोपर्यंत मी या देवाने पाय पाहत राहीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या मनातही हाच सकल नित्य द्योत असतो ४

- १४२३ येयूनि या ठाव । अरघे लक्षायाचे माव ॥ १ ॥
 उची देवाचे चरण । तेथे जाले अधिष्ठान ॥ २ ॥
 आपातावेगळा । असे ठाव हा निराळा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे स्वळ । घरुनि राहिलो अचळ ॥ ४ ॥

शब्दाथं व टीपा - ठाव-ठिकाण, अचळ-जडळ

शब्दायं व टीपा - वेचलों-खर्चं चालो, अर्पणं चालो, परतें-दुसरे, दुर्जे-दुसरे.

अर्थ - एक श्रीविठ्ठल हेच आमचे भाडविल आहे १ कायावाचामनेकळून आम्ही आमचा जीव त्याच्या ठिकाणी अर्पण केला आहे जीवभावाने आम्ही अर्पण चालो आहोत २ ब्रह्मत्त्वाचे बीज म्हणजे या विठ्ठलाची पाऊले होत त्याच्या खेरीज बी दुसरे काहीही जाणेत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सताच्या सहवासामुळे मी श्रीविठ्ठलाच्या घरणाच्या प्रेममायात रगून गेलो आहे ४

१४२७ साहोनिया टोले उरवावे सार । मग अंगीकार खऱ्या मोले ॥ १ ॥

मोगाचे साभाळीं छावे कळिवर । संचिताची थार मोडूनिया ॥ २ ॥

महत्त्वाचे ठायीं मोगाची अप्रतिष्ठा । विटवावे नष्टा पचभूता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मग कैचा सवसार । जयाचा आशर तेंचि श्वाये ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - टोले-आघात, मोगाचे-प्रारब्धाच्या, कळिवर-देह, थार-म्हान, आश्रय

अर्थ - जगाचे नाना आघात सहन करून सारतस्वाला जपावे, मगच खरे मोल घ्यानात येऊन देव त्याचा अंगिकार करतो १ आपला देह प्रारब्धाच्या स्वाधीन करावा, त्यामुळेच सचित कमचि स्थान भोडले जाते २ ज्या ठिकाणी आश्रय असू शकतो, त्या ठिकाणी अप्रतिष्ठा करवून घ्यावी व आपल्या पचभूतात्मक नष्ट होणाऱ्या देहाची विटवना करावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मग असे बेल्याने कुठला आला आहे लौकिक ससार ? यामुळे ज्या श्रीहरीविषयी आश्रय असतो, त्याच्याच रूपाची आपण एकरूप होऊन जातो ४

१४२८ निर्बेर होणे साधनाचे मूळ । पेर ते विल्हाळ साडीमाडी ॥ १ ॥

नाहीं चालो येत सोंगसपादणी । निवडे अवसानां शुद्धाशुद्ध ॥ २ ॥

त्यागा नाव तरी निबिपयवासना । कार्यकारणापुरते विधि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे राहे चितनीं आवडी । येणे नावे जोडी सत्यवेशीं ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - निर्बेर-गुनिरहित अवस्था, साडीमाडी-प्रयत्न, खटाटोप, विल्हाळ-उगाव, व्यर्थ, अवसानां-आयुष्याच्या शेवटी

अर्थ - सर्व शांतिमात्राच्या विषयी शत्रुविरहित अवस्था प्राप्त होणे, हेच सर्व साधनाचे मूळ आहे याखेरीज इतर सर्व खटाटोप व्यर्थ होत १ या बाबतीत कसल्याही प्रकारची सोंगसपादणी चालत नाही आयुष्याच्या शेवटी शुद्ध कोणते, अशुद्ध कोणते, याचा निवाडा होतोच २ विविध विषयातून धातनामुक्त होणे व केवळ कार्यकारणापुरतेच विधेचे सेवन आहे, यासच खरा त्याग म्हणतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात त्या प्रभूच्या चितनाविषयी आवड निर्माण व्हावी, याचमुळेच खरा लाभ होत असतो ४

१४२९ पणु ऐसे होती ज्ञानी । चर्वणीं या विषयाचे ॥ १ ॥

ठेवूनिया लोभीं लोभ । जाला लोभ आत्मरथीं ॥ २ ॥

केला आणिका वाडी पाक । खार्णे ताक मूर्खाती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मोठा घात । वाताहत हा देह ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - चर्वणीं-वारवार सवन बेल्यामुळे, आत्मरथीं-आत्मतत्त्वाच्या जाणिवेत, पाक-स्वयंपाक.

अर्थ - इद्रिपाच्या विषयाचे वारवार सेवन बेल्यामुळे ज्ञानी मगसेमुठा पणुतासते यतें जरू लागतात १ इद्रिपाच्या विषयावर लोभ जडविला की आत्मनस्वाच्या जाणिवेत कमतरता येते, लोभ निर्माण होतो २ मूर्ख मनुष्य धांगला मुद्राग स्वयंपाक करतो व दुसऱ्यांना वाडून आपण अन्न ताक पिऊन भूक भागवतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अन्ना प्रकारच्या हाती भाणतानी मोठाच घात बेलेला आहे यांच्यामुळे देहाची वाताहत होत आते ४

विवरण-इंद्रियसुखाचे सतत चिंतन करून त्याचा लोभ संपादन करण्याने ज्ञानी माणसाची बुद्धी कशी नष्ट होते, त्याचा सर्वस्वी घात कसा होतो याचे मोठे समर्पक वर्णन भगवद्‌गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात केले आहे. खरा ज्ञानी, खरा स्वतंत्रज्ञ आपल्या इंद्रियाच्या वृत्ती पूर्ण ताब्यात ठेवीत बगती, उलट खोटा ज्ञानी पुरुष इंद्रियसुखाच्या आहारी गेल्याने त्याची घाताहतच होत असते. गीतेमध्ये ही सूचला मांडताना म्हटले आहे- 'ध्यायतो विषयान्मुत सगस्तेषूपजायते । सगात्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ क्रोधाद्भुवति सम्मोह सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशश्च बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।' विषयाचे एकवारणे चिंतन करणाऱ्या पुरुषाचा या विषयाच्या ठिकाणी सग म्हणजे सलग्न वाढते व या सगापासून या विषयाच्या प्राप्तीवद्‌लक्षी वासना निर्माण होत आणि ही वासना पूर्ण होण्यात खडबळा उत्पन्न झाला की, क्रोध येतो. क्रोधापासून समोह म्हणजे अविमन, अविमेवापासून स्मृतिभ्रंश, स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश व बुद्धिनाशापासून पुरुषाचा सर्वस्वी घात होतो, असा गीतेचा निष्कर्ष आहे.

१४३० का जी घरिले नाम । तुम्ही असोनि निष्काम ॥ १ ॥

कोणा सागतसा ज्ञान । ठकाठकोचे लक्षण ॥ २ ॥

आवडीने नाचे । आहे तरी पुढे साचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे प्रेम । ताहीं भगायाचे काम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठकाठकोचे-फतविषयाचे, साचे-खरे, काम-कारण

अर्थ- देवा, निर्गुणनिराकार व कामनारहित जर तुम्ही आहात तर नामाचा तरी स्वीकार का केला आहे ? १ आपण नामरूपाश्रयाय आहोत असे ज्ञान तुम्ही कुणाला सागता ? हे सर्व फतविषयाचेच लक्षण नष्टे काय ? २ आमच्यापुढे मात्र तुमचे हे जे नामरूपसंपन्न असे सगुण व खरे रूप आहे, त्याच्या पुढेच मी नित्य प्रेमाने नाचेन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या या कोरड्या निर्गुणनिराकाराच्या ज्ञानाने माझे सगुण प्रेम भग पावण्याचे काहीच कारण नाही ४

१४३१ खरें बोले तरी । फुकासाठीं जोडे हरी ॥ १ ॥

ऐसे फुकाचे उपाय । साडूनिया थापा जाय ॥ २ ॥

परउपकार । एका वचनाचा फार ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मळ । मने साडिता शीतळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- फुकासाठी-फुकट, सहजासहजी, साडूनिया-सोडून

अर्थ- नुसते खरे बोलण्यातही श्रीहरीची प्राप्ती सहजासहजी होते. १ असे हे फुकटचे उपाय सोडून लोक आपले आपल्या धर्म्य दबडतात २ एका सत्य वचनामुळे पुढील परोपकार होताना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, साईत वासनेचा मळ सोडून दिल्यास चित्त नेहमी शांत व शीतल राहील ४

१४३२ दया क्षमा शांति । तेथे देवाची वसति ॥ १ ॥

पावे धावोनिया घरा । राहें धरोनिया थारा ॥ २ ॥

कीर्तनाचे वाटे । बराडिया ऐसा लोटे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घडे । पूजा नामें देव जोडे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- पारा-आथयाचे स्थान, बराडिया-सुधेने, दुष्काळात भुकेलेल्याप्रमाणे

अर्थ- जेथे दया, क्षमा, शांती या वृत्ती आहेत, तेथेच देवाची वस्ती असते १ असा ठिकाणी व धरी देव येतो आणि अज्ञाच्या हृदयात आथयाचे स्थान करून तो राहतो २ कीर्तनमुखाच्या मार्गाने हा देव दुष्काळात अन्न

न मिळाल्यामुळे मुबेलीया शुधार्ताप्रमाणे धावत येतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवाचे नाव घेतल्याने त्याची पूजा होऊन तो आपणांम घेतलो ४

विवरण - अतिशय प्रसिद्ध अगत्या या एका अभगात दया, क्षमा य जाती या तीन दैवी गुणांची महती वर्णन केली आहे हे तीन गुण ज्या ठिकाणी अभगात तेथे प्रचक्ष देवाचीच यत्नी असते. माणसागाणमातील प्रेमभाव व बहुभाव वाटण्यासाठी याच गुणाची जोपासना म्हणवयाम हवीं मत्सर, कव्हट, द्वेष, अरेरारी, हिंसाचार इत्यादी दुर्गुणांनी बरवट्टेच्या मानवी दृष्टिहातात दबा बाजून राहिला आठ तो याच तीन मद्दुणाचा श्रीमानेव्यदुत्तुकारामां-भारत्या साधुगतांनी दया, क्षमा य जाती याच दैवी गुणांचा बारवार गुरम्बार करून ईश्वराची भक्ती नार्च केली आहे, एवढेच नव्हे तर जमा गाधुसनाच्या चरित्रातहो या गुणांचे दर्शन होऊन असते सर्व भूतमात्राचे पालनपोषण करणे म्हणजे दया, असीन अर्था व्याख्या तुकांयाना येळो नाही, त्याच 'शाणीक' निदंठण कडबाचें' असी पुमती जाडली आहे प्राणिमात्राचे पालनपोषण दुष्टांचे निर्दंण बेत्यापेरीज होऊ पावत नाही तुकाराममुखाच्या दयेचा हा जमा व्यापक अभगारा अर्थ गीतांत 'परिश्रान्त्य साधूनां चित्ताशय च दुरकृतम्' या वचनाम अनुसरून आहे. (अभग-त्र ३५४) क्षमेचीही महती गाधुमत मेहसी रातान पदचात्तापदग्ध माणगात क्षमा करणे हे घोर वृत्तीचे रुक्षण होय. अस्यांनी क्षमा होऊ नाही ना ? एवढे पाटिमावर क्षमा हे मुद्रा एनादा दग्धप्रमाणेच प्रभावी होणारे साधन वाटते दुष्टांचेही क्षमेपुढे बाही चालून नाहो 'क्षमा दातृ जया नराधिप्य हाती' । दुष्ट तनामति काय करी ?' अमे तुकांयानी दुपया एषा अभगात म्हट्टा आहे (अभगत्र ३९९५) चित्ताची शान वृत्ती हाही एन भाडा प्रभावी सद्गुण मानला गेला आहे. असान्द चित्ताचे नमाधान कने होणार ? त्याच मुग तरी कचे त्यागणार ? 'जातीपरते नाहीं मुल' असा आग्रह दासादीच तुकाराममुखा धरतान

भगवद्गीतेच्या तराव्या अध्यायात भगवतानी ज्ञानी पुढपाची जी रुक्षणे सागिनली आहेत, त्यातही अहि-सेच्या रूपाने दया, जाती म्हणजे क्षमा आणि विरक्तीच्या टपातील जाती या गुणांची महती झालेली आहे. हात, पाय, याचा, डाळे इत्यादी इद्रिमावहून भूतमात्रावर दयेचा वर्षाच वसा करता येतो, याचे पारच थेंपट दर्जाचे विवेचन ज्ञानवेशाना 'अहिंसा' या गुणावरील निरूपणात केले आहे त्याच समचरील साप्यही महत्वाचे आहे. क्षमेत खेदाचा अथवा दुखाचा अशाही नसता सोल बोहात जमा वगळाच्या केली, सुदैवी पुढपाच्या परी जरी तपती, तरी ज्ञानी पुढपाच्या ठिकाणी क्षमा घाभून दिसत ह दमावत वसा असतो ? शिविष तापाचे डापर उरी अगवर कीसळते तरी क्षमादान मन्यु बळमळून नाही क्ष पुढ पा मानापमान मारस्याच वृत्तीने सहन करता मुलदु ख, निदास्तुती पाना समान मानतो ता उन्हाचे तापन नाही थडीने बापत नाही. कमत्याही सबदास तो कधी जुमानोत नाही दया आणि क्षमा या गुणाप्रमाणेच जातीचहा महत्त्व सर्व मतयेष्टानी बाहले आहे या तीन दैवी गुणांच्या आश्रयाने प्रत्यक्ष देवच वावरून असतो देवाची उपासना म्हणजे या गुणांची जोपासना होय

१४३३ शिष्याची जो नेघे सेवा । मानी देवात्तरिल्ले ॥ १ ॥

त्याचा फळे^१ उपदेश । शाणिका^२ दोष उफाटते ॥ २ ॥

त्याचे खरें श्रद्धानान । उदासीन देहमावी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सत्य सांगे । योत^३ रागे येती ते ॥ ४ ॥

दाव्दार्थ व टीपा - नघ-घेत नाही, फळे-उपयागी होतो

अर्थ - आपल्या शिष्याकडून सेवेची अपेक्षा न करता सेवा व घेता उलट त्यालाच जो गुरू आपला देव मानतो, १ त्याचाच उपदेश शिष्याला उपयोगी होत असतो इतर गुरुना मात्र उलट बोप तेवढा लागतो २ जो स्वतःच्या देहमायाविषयी उदास आहे, त्यालाच खरे श्रद्धानान झाले आहे असे समजावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हे सर्व सत्य सांगत आहे मग याचा कुणाला राग आला तर लुशाल येवो ४

१४३४ माझीं मेलीं बहुवरि । तूं का जेंसा तेंसा हरी ॥ १ ॥
 विठो केंसा वाचलासि । आता साग मजपाशीं ॥ २ ॥
 तुज देखताचि माझा । बाप गेला आता पणजा ॥ ३ ॥
 आम्हा लागलेसे पाठी । बालव तारुण्य काठी ॥ ४ ॥
 तुज फावले ते मागें । कोणी नसता वादिलामें ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे तुझ्या अर्गी । मज देखिल लागलीं अवघीं ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - वादिलामें-वाद करणारा

अर्थ - देवा आजपर्यंत माझे निवडचे नातेवाईक पुष्कळच मरण पावले, पण हरी, तू मात्र जशाचा तसा आहेस १ विठ्ठला, तू आजपर्यंत बसत वाचलास ते तरी मला साग आता २ तुझ्या देखतच माझा बाप, आज, पणजा ही सर्व मायसे मरून गेली ३ याणि माझ्याही पाठीमागे बाल्य, तारुण्य या अवस्थांची काठी लागली आहे ४ देवा, माझ्या सुझ्याशी वाद घालणारा कुणी नव्हता, म्हणून तुला चांगलेच पावलेले दिसते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुझ्या अर्गी सामर्थ्य असताना मज बाल्य तारुण्य, जरा या सर्व उपाधी लागल्या आहेत ६

१४३५ आणोक कोणाचा न करीं मी सग । जेंणें होय भग माझ्या चित्ता ॥ १ ॥
 विठ्ठलावाचूनि आणोक जे बाणी । नाईकें मी कानीं आपुल्या ॥ २ ॥
 समाधानासाठीं बोलायी हे मात । परि माझें चित्त नाहीं कोठें ॥ ३ ॥
 जिवाह्नि मज तेचि आवडती । आवडे ज्या चित्तीं पाडुरग ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे माझें तोचि जाणें हित । बाणिकाच्या चित्त नेदीं बोल ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - सग-सग, मोवत, मात-गोट, हवीकत, नेदी-देत नाही.

अर्थ - ज्यायोगे माझ्या चित्ताची एकाग्रता भंग पावते, जसे या देवाखेरीज दुसरे कुणी असतील तर मी त्याची सगत कधीच धरणार नाही १ या एका विठ्ठलाखेरीज इतर कुणाची स्तुती मी माझ्या कानांनी बघीच ऐकणार नाही २ मी हे सग इतरांच्या समाधानासाठी बोलत असलो तरी माझे चित्त मात्र कुठेच गुप्त राहिलेले नाही ३ जेव्हा अत करणाऱ्या पाडुरगाविषयी प्रेम आहे तेच सत्त्व माझ्या जीवापेक्षा अधिक आवडतात ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे देवात आवडणारे हे सत्य माझे हित जाणणारे आहेत इतरांच्या बोलण्याकडे मी लक्ष घेत नाही ५

१४३६ आशा हे समूळ खाणोनि काढावी । तेव्हाचि गोसावी व्हावे तेणें ॥ १ ॥
 नाहीं तरि मुखें असावे सत्तारीं । फजिती दुसरी करू नये ॥ २ ॥
 आशा माहिनिया जयवत व्हावे । तेव्हाचि निघायें सर्वार्थ ॥ ३ ॥
 तुका म्हण जरी योगाची तांतडी । आशेची बोंबुडी करीं आधीं ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - बोंबुडी-निर्बीज

अर्थ - चित्तामधील आशा अथवा वासना ही समूळ खणून काढावी आणि मगच सर्ववशाचा त्याग करून गोसावी व्हावे १ नाही तर मग मुखाने सत्तारत असले उपाच स्वतःची खोट्या संतापाने फजिती होऊ देऊ नये २ चित्तामधील सर्व आशावासांना मारून बिजयी व्हावे आणि मगच संसारानून बाहेर पडावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला जर योग साधण्याची तांतडी असेल तर आशेचे बीज आधी नष्ट करून टाक आशा निर्वाज कर. आशा-आकांक्षा व वासना यांचा त्याग कर ४

१४३७ निष्ठावत भाव भवताचा स्वधर्म । निर्धार हें धर्म चुको नये ॥ १ ॥
निष्काम निश्चळ विठ्ठलीं विदवास । पाहों नये वास व्याणिवाची ॥ २ ॥
तुका म्हणे ऐसा कोणें उपेक्षिला । नाही ऐकिला ऐसा पोणों ॥ ३ ॥

शब्दायं य टीपा - वात-वाट

अर्थ - श्रीहरीच्या ठिकाणी निष्ठेने भावधर्मने जडयिजे हाच भक्तांचा स्वधर्म होय या निर्धारचे रहस्य
त्यांनी कधी धुकू नये १ निष्काम असणाऱ्या विठ्ठलाच्या ठिकाणी श्रियर असा विदवास ठेवावा दुसऱ्या कुणाचीही
वाट पाहू नये २ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा भक्तांना कोण त्यागणार ? कोण त्यांची उपेक्षा करणार ?
असा उपेक्षिलेला तर मान्या कधी एवढ्यात नदरे ३

१४३८ नामाचे चिंतन प्रगट पसारा । असाल तें करा जेथे तेथे ॥ १ ॥
सोडवील माम्ना स्वामी निदचयेसी । प्रतिज्ञा हे दासीं वेली आम्हीं ॥ २ ॥
गुण दोष नाहीं पाहात कीर्तनी । प्रेमें चमत्पाणी वदय होय ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कडु वाटतो प्रपच । रोकडें रोमाच वठ वाटे ॥ ४ ॥

शब्दायं य टीपा - वदय-वग, अनुकूल

अर्थ - लोकांही, तुम्ही जेथे असाल तेथे नामाच्या चिंतनाचा प्रकटपणे प्रसार करा १ त्यामुळे माम्ना स्वामी
श्रीगुरुग तुम्हास जागीन धधनातून सोडवील, असे मी हा सेवक तुम्हास प्रतिसोने सांगत आहे २ भक्त वधा-
कीर्तनास दगला वी हा चमत्पाणी त्याचे गुणदोष न पाहता मोठ्या प्रेमाने तोच स्वामी वदय होतो ३ तुकाराम
महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे श्रीहरीचे चिंतन केले तर घरवर बडवट वाटणारा प्रपच मोडच मोड होऊन जातो,
आणि अगावर रोमाच उभे राहणे, वठ वाटून येणे अशा प्रकारचे अष्ट सात्त्विक भाव प्रबुद्ध होतात ४

१४३९ नाम म्हणता मोक्ष नाही । ऐसा उपदेश करितो काहीं ।
घडिर व्हावे त्याचे ठायी । दुष्ट वचन वाच्य तें ॥ १ ॥
जयाचे राहिले मानसी । तेचि पावले तपासी ।
चाचपडता मेलीं पिसी । भलतेंसी वाचाळें ॥ २ ॥
नवविधीचा निषेध । जेणे मूर्खे करितो वाद ।
जन्मा आले निध । शूकरपती ससरा ॥ ३ ॥
काय सांगीं वेळोवेळा । आठव नाहीं चाडाळा ।
नामासाठीं वाळा । श्रीरसागरीं कोंडिले ॥ ४ ॥
आपुलिया नामासाठी । लागे शंखासुरापाठी ।
फोडोनिया पोटी । वेद चारी काढिले ॥ ५ ॥
जगीं प्रसिद्ध हे बोली । नामें गणिका तारिली ।
आणिके ही उद्धरिली । पातकी महादोषी ॥ ६ ॥
जे हे पडाडे गर्जतो । नाम प्रल्हादाच्या चित्ती ।
जळता बुडता घाती । राखे हतीं विषाचे ॥ ७ ॥
काय सांगीं ऐशीं किती । तुका म्हणे नामव्याती ।
नरकाप्रती जाती । निषेधितो तीं एके ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- गिरी-वेडी माणसे, मूर्ख लोक, वाचाळ-बडबड करणारे, नवविधीवा-नवविधा भक्तीचा-श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन अशी नऊ प्रकारची भक्ती भागव. तात सांगितली आहे. शूकरयात्री-डुकण्या जातीय, आठव-स्मृती, आठवण, बाळा-उपमन्युस, शंखामुरापाठी-शंखामूर नावाच्या राक्षसाच्या पाठीमागे, गणिका-वेदया.

अर्थ-देवाचे नाम घेतले तर मोक्ष मिळणार नाही असा उपदेश काही लोक करू लागले तर त्यांच्या सांगण्याकडे आपले कान बंधिर करून द्यावेत, त्यांचा उपदेश ऐकू नये. त्याचे पाय कुटपणाचेच असते १ ज्याच्या मनात जी गोष्ट असते, ती त्याला या नामस्मरणामुळेच प्राप्त होत असते पण नामाच्या वावरीत उदास राहणारे मात्र उगाच व्यर्थपणे इकडेतिकडे घावपडत राहून, भलभलते बंडमडून मूर्खसिंहाखे मळून गेले, २ श्रवण-कीर्तनादी नवविधा भक्तीचा निषेध करून जे स्वमुखाचे उगाच वाद करतात, ते या संसारात जन्मास येऊनही दुकराच्या जातीचेच समजावेत, ३ अशा लोकाला अनेक वेळा किती आणि काय काय सांगवे ? या चांडाळांना आठवण कशी राहात नाही ? धोहरीने आपल्या नामासाठीच उपमन्युला दुष्टाच्या समुद्रात कोडून ठेविले ना ? ४ ब्रह्मदेवाचे वेद चोचून नेणाऱ्या शंखामुरापाठीमागे देव स्वतःच्या नामासाठीच लागले होते, त्यांनी त्याचे पोट काढून चार वेद बाहेर काढले ते स्वतःच्या नामासाठीच, ५ गणिका वेदया सख्य गेली ती देवाच्या नामाच्याच बळावर, हेही जगात प्रसिद्धच आहे माणखोही काही पातकी व महादोषी नामाच्या बळावर तरले हेही प्रसिद्धच आहे. ६ ज्याचे असे पयाडे गाडले जातात, त्याच नामाने प्रल्हादास, रपाने ते चिती सदैव धारण केल्यामुळे, तारले पाच नामाने प्रल्हादास आणि पाप्मन, पाप्मापाप्मन आणि विषापाप्मन रक्षिते. अशी या नामाची कीर्ती अनेक पुराणांनी गाडली आहे. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रकारच्या नामाच्या किती प्रसिद्ध कसा सांगू ? या नामाच्या निषेध करतात ते नरकाला पोचतील ८

बिबरण.- कलियुगात नामकीर्तन जयवा नामस्मरण हेच एक संसार सख जाग्याचे सहजसुलभ असे साधन असल्याचा निर्वाळा सर्वच साधुसंतानी दिलेला आहे, 'नामपरतम मय नाहीं जिभुवर्नी'. ऐंसी बोले बाणी वैद-शास्त्री, 'सबल साधनाचे सार १ रामकृष्ण हा उच्चार', 'नाम यावे उच्चारितां'. हरे संसाराची ध्या', 'साधनांत सोपे नाम हें केवळ'. दामीण सकळ सोण घाया', 'नामें तारिले अपार पुराणीं धणिले'. नामवि केवळ आत्मसत्ता' असा भाषित सगुण भक्तीचे मुकुटमणी श्रीनामदेव यांनी नामाचे महत्त्व वर्णन केले आहे. 'दोषी वापराशी नामाचे धारक'. होतां तिन्ही लोक ध्विती माया', 'जगाशी तारक हरि हा उच्चार'. सर्व येरझार खुंटे जेणें', 'नाम तारक हें धिती'. तरले आणि पुढे तारती', 'नाम पावन तिन्ही लोकी'. मुक्त जहाले महापातकी', 'नाम पापाण तरले'. महापापी उद्धरले', 'हरिचे नामें हरीचे भक्त'. उद्धरले असण्यात असा दाखानी एवनाथ नामाचे महादाम्य वर्णन करतात. समुद्रबलयाविन पृथ्वीचे दान केले तरी एका नामाची बरोबरी होणार नाही, असे तुकारामवृंवांनी म्हटले आहे. 'नाम पावन पावन'. प्याहुनि पवित्र आहे कोण ?', 'मुखी नाम हुतलें मोक्ष'. ऐंसी सास बहुलकी', 'नाम घेत नलगे मोक्ष'. नाममय नाहीं खोल', 'नामाच्या चित्तें खाटां खाटा पळनीं धिन्ने' म्हणून तुकारामवृंवांनीही नामसहिमा गाढला आहे. या नामस्मरणाच्या मार्गाने व्यामवास्नीकोपासून अजामित-निषेधपर्यंत असत्य लोक तरतल्यासाठी पुराणांनी दिल्या आहेत.

या अमगात उपमन्यु, शंखामूर, गणिका, प्रल्हाद इत्यादीचे दाखले तुकारामवृंवांनी दिले आहेत उपमन्यु हा व्याघ्रपादाचा मुलगा. घरची फार गरिबी. हा एवढा मुनींच्या आश्रमात संज्ञायला गेला असताना याने गाईचे दूध वाडताना पाहिले. त्याला दुधाची इच्छा झाली घरी येऊन त्याने आईनवळ दुधासाठी वट्ट घरला, घरी दूध नसल्यामुळे आईने पाण्यात पीठ नालवून दिले, व सत्या दुधासाठी टाकराची आराधना करण्यास मुचविले याने शंकराचे नामस्मरण करून दुधाचा सारख प्राप्त करून घेतला. दुमरा शंखामुर हा समुद्राचा पुत्र असून याने आपल्या पराक्रमाने सर्व देवाना मुवर्णपर्वताच्या गुहेत हाकलून दिले आणि देवाचे चारही वेद समुद्रात वडवून टाकले. वेद नाहीते सास्पायामुळे धार्मिक नृपे बंद पडली, प्रजा त्रस्त झाली, ब्रह्मदेव ओडिण्यूस सारण गेले. विष्णूनी नस्यरूप धारण करून दाक्षामुराचा वध केला व चारही वेदाचा तपास करून घर्मांची प्रतिष्ठापना केली. विंगला गणिका नामानेच तरली आणि प्रल्हादाच्या नामस्मरणानेच सर्व संकटे नाहीशी झाली. या वषा प्रसिद्धच आहेत. शंखामुराच्या

कथेचा उल्लेख घुवानी आणखी एवा अमपात 'ब्रह्मपावे येव शंकापुरे नेले। त्यासाठी ग्रिलें मत्स्यरप' या वाक्यानी केला आहे (अमग प्र. ३०८८)

१४४० किती या काळाचा सोसावा यळसा^१ । लागला सरिसा पाठोवाठों ॥ १ ॥

लक्ष चौऱ्याशीची फरा सोडवण । रिघा या शरण पाडुरंगा ॥ २ ॥

उपजल्या पिडा^२ मरण साताते । मरतें उपजतें सवेचि ते ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माळ गुंतली राहाटों । गाडण्याची सुटो फुटलिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - यळसा-चक्र, पिडा-यरीरोग, सुटो-गुटका

अर्थ - या काळाच्या चक्राचा श्रात किती सहन करावा ? ते एकासारखे पाठीमागे लागले आहे ? म्हणून या पांडुरंगास शरण जाऊन चौऱ्याशी एका योनीतून आपली गुटका आपण करून घ्यावी २ जन्मात झालेल्या वेहाच्या मार्गे मरण हे लागलेच आहे; गांगि मेल्यावर लागतोच जन्मही आहेच ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा जन्ममृत्यू रहाटगाडण्याच्या माळेप्रमाणे आहे या चक्रातून सुटका हवी असेल तर एसावे गाढगे फोडून विठोबास शरण जावे ४

१४४१ गासी तरि एक विठ्ठलचि गाईं । नाहीं तरि ठायीं राहें उगा ॥ १ ॥

अट्टंतीं तो नाहीं बोलाचे कारण । जाणीवेचा श्रम^३ करिसी वांघा ॥ २ ॥

तुका म्हणे किती करावी कजितो । लाज नाहीं चित्तीं निलाजिरा ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठायीं-आपल्याच ठिकाणी सीन-धम

अर्थ :- तुला जर गावचेच गसेल तर तू त्या एकाच विठ्ठलाचे नाम गायस नाही तर आपल्याच डिकाणी उगाच स्वस्थ रहा १ ईश्वराच्या अट्टंती रूपाविषयी बोलण्याचे काहीच कारण नाही त्याला या स्वरूपात जाणण्याचे धम बघाच होत २ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रमज्ञान्याची कजितो तरी किती करावी ? हा क्षरेच निलाजिरा आहे घाला वसलीच साज नाही ३

१४४२ जयाचिये वाचे नये हा विठ्ठल । त्याचे मज बोल नावडतो ॥ १ ॥

शत्रु तो म्या केला न म्हणें आपुला । जो विन्मुख विठ्ठला सर्वभावे ॥ २ ॥

जयासी नावडे विठोबाचे नाम । तो जाणा अघम तुका म्हणे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वाचे-वाणीने

अर्थ - ज्याच्या वाणीत या विठ्ठलाचे नाम नाही, त्याचे बोलणेच मला बघी आवडत नाही ? जो सर्व भावानी या विठ्ठलापासून विन्मुख झाला, तो मला आपला वाटत नाही, तो म्याच नेहमीच शत्रू मला वाटतो २ ज्याला या विठ्ठलाचे नाम आवडत नाही, तो तुकाराम महाराज म्हणतात, अघमच समजावा ३

१४४३ आम्हासी तो नाहीं आणीक प्रमाण । नामासी वारण विठोबाच्या ॥ १ ॥

घालूनिया कास करितो कैवाड । वागो नेदीं आड फळिकाळासी ॥ २ ॥

अवढ वाकडें जंशातंशा परी । वाचे हरि हरि उच्चारये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्हा सापडले निज । सकळा हे बीज पुराणांचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कैवाड-निरवच

अर्थ - आम्हाला दुसरे तिसरे बाणखी काहीही नको आम्हास या विठ्ठलाच्या नामाचीच गरज आहे । मक्तीची मास घालून आम्ही निदचय करतो की, या नामाच्या बळावर आम्ही या कळिकाळास आमच्या दृष्टीसमोर बाणूच देणार नाही २ या श्रीहरीचे हे नाम, अबड, वेडेबाकुडे, जसे येईल तसे घ्यावे वाणीने त्याचा उच्चार करावा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व पुराणांचे हे नामहवी बीज आम्हास सापडले आहे ४

१४४४ जीव तोचि देव भोजन ते भवित । मरण तेचि मुक्ति पावाड्याची ॥ १ ॥

विठ्ठलाच्या पोषकां नागविले जन । लटिके पुराण केले वेद ॥ २ ॥

मना आला तंसा करितो विचार । म्हणतो ससार नाही पुन्हा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाठी उठतो यमदंड । पापपुण्य लड न विचारितो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पापादयाची-नास्तिकाची, पिडाच्या-देहाच्या, पोषकां-पोसणारानी, लड-नास्तिक, अधम लोक

अर्थ - हे नास्तिक लोक जोय हाथ कुणी एक देव मानतात माना प्रकारची भोजने होच याची मक्ती आणि मरण ही घाना मुक्तीची पयली वाटते १ असा प्रकार केवळ देहाचीय पोषणा करणारानी लोभाना कुडाडले आहे त्यानी आपल्या वर्तमान देव आणि पुराणे घाना सोटे ठरविले आहे २ आपल्या मनास पडेल असाच विचार करतात व पुन म्हणून जन्मच नाही असे हे मानतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पापपुण्याचा विचार न करणा'या अशा या नास्तिक लोकांच्या पाठीवर यमाचे वडच खरेच उमडत असतात ४

१४४५ भयताचा^१ महिमा भवतचि जाणतो । दुर्लभ या गति आणिकासी ॥ १ ॥

जाणोनि नेणते जाले तेणें सुखें । न दोलोनि मुखें बोलतातो ॥ २ ॥

अमेदुनि भेद राखिलेला अर्गो । वाढावया जर्गो प्रेमसुख ॥ ३ ॥

टाळ घोप^२ कथा प्रेमाचा सुकाळ । मूढ लोकपाळ तरावया ॥ ४ ॥

तुका म्हणे हें तो आहे त्या ठावे । जिही एक्या मावे जाणीतले ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घोळ-घोष, मूढ-मूर्ख

अर्थ - भवताचे महत्त्व जाणीच्या भक्तांनाच समजायचे इतरांना त्याची अवस्था काय बळपार ? १ असे हे भक्त ईश्वरास जाणून, जाणतेपणाचा अभिमान टाकून दिव्यामुळे नणते झाले आहेत हे जे बोलतात ते न बोलण्यासालेख असते २ देवाचा व आपला भेद घानी जाणलाच आहे पण या जगात प्रेमसुख वाढावे म्हणून देव व भक्त हा भेद त्यानी राखला आहे ३ मूळ लोकांस तरण्यासाठी टाळ व त्याचा घोष याच्या साह्याने घानी ईश्वरप्रेमाचा मुकाळ निर्माण केला आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यानी ऐक्यभावाने त्या श्रीहरीस जाणले आहे त्यासच हा प्रकार समजेल ५

१४४६ आशा तुज्या माया अपमानाचे बीज । नासिलिया^३ पुण्य होइजेते ॥ १ ॥

अधीरासी नाहीं चालो जाता मान । दुर्लभ दर्शन धीर त्याचे ॥ २ ॥

तुका म्हणे नाहीं आणिकासी बोल । घाय जाय मोल वृद्धीपाशी ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नासिलिया-नाश केल्यानंतर

अर्थ - आशा, तुज्या, माया या वृत्ती म्हणजे अपमानाचीच बीजे होत. यांचा नाश केल्यानेच लोकांत पुण्य भाव निर्माण होतो १ जो याविषयी स्थीर आहे म्हणजे ज्याला या त्यापाविषयी धीर नाही, त्याला कुठेही मान मिळणार नाही व ज्यांच्या मनात धीर आहे त्यांचे दर्शन दुर्लभ असते २ तुकाराम महाराज म्हणतात, आशा,

तुल्या, माया यांनी बद्ध झालेल्यासाठी माझे हे बोलणे नाही. त्यांच्यापुढे बोलणे वायाच जाते. जे विवेकी आहेत, बुद्धिमान आहेत, त्यांना त्याचे मोठे विरोध घाटते. ३

१४४७ चितनें सरे तो घन्य जाणा काळ । सबळ मंगळ मंगळाचें ॥ १ ॥
 संवसारसिधु नाहीं हरिदास । यमवास कसा नेणतो ते ॥ २ ॥
 जनघन ऐसें कपेच्या सागरें । दाटला आभारें पांडुरंग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवा भवतांचें बंधन । दाखविलें मित्र परी एक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-आभारें-उपकाराने.

अर्थ :- श्रीहरीच्या चितनात जे काळ जातो तो घन्य घन्य होय. सर्व मंगळांचे मंगल स्वरूप त्यास प्राप्त झालेले असते. १ श्रीहरीचे जे भक्त आहेत त्यांना कधी संसारसागराची भीती नसते; यमवासाची दुःखे कशी असतात हेही त्यांना माहीत नसते. २ या कृपासागराच्या कृपेमुळे जन आणि घन यांचा एकच अनुभव यांना येतो. यांच्याच उपकाराने पांडुरंग भारावलेला असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या भक्तांचेच देवास बंधन असते. देव व भक्त यांच्यांतील मित्रता जरी बरबर दाखविली गेली तरी वास्तविक पाहता दोनही तरवे एकरूपच आहेत. ४

१४४८ मोक्षाचें आम्हांसी नाहीं अवघड । तो असे उघड गांठोळीस ॥ १ ॥
 भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी । नवल लेविर्दी पुरवितां ॥ २ ॥
 ज्याचें त्यासी देणें फोन तें उचित । मानूनियां हित घेतों मुखें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सुखें देई संवसार । आवडीसी धार करीं माझे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-उघड-सुलभ स्पष्ट, धार-आश्रय.

अर्थ :-मोक्षाची प्राप्तीही काही आम्हांस मोठी अवघड गोष्ट वाटत नाही. तो तर आमच्या गांठोड्यातील वस्तूप्रमाणे सुलभ व सहजप्राप्त आहे. १ देवा, भक्तीचे सोहळे होऊन जेणेकरून जीवास सुख होईल, ते पुन्ही पुरविता हे नवल आहे. २ ज्याचे त्यास देणें यात काय उचित आहे? मोक्ष हे आमचेच स्वरूप होय. ते तू विलेस तर त्याचा सुखाने स्वीकार करूच. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पण देवा, मोक्षापेक्षा तुझ्या भक्तीच्या मुलाची अशीट गोडी खाऊन्यासाठी पुनः पुन जन्म घेता येवा. या आश्या आवडीला तू आश्रय घावास. ४

किमत ? परमार्थसाधक या मुक्तीच्या नादात गर्भवासाची दुख्खे भोगायला, पुन पुन जन्मास येण्यास उत्सुक नसतात. पण भक्तिमुख्यास लालचाबलेले भक्त भात्र या गर्भवासाचेही स्वागत करतील. 'तुका म्हणे सुखे देई संवसार' असे याच अभंगात तुकाबांनी म्हटले आहे. 'गर्भवासा श्रीती ते आंधळे जन। मुक्तिसी कारण नाही आम्हां ॥ गर्भवास झालिया संतसेवा घडती। भुवत झालिया न कळे भगवद्भवती' म्हणून एकनाथ महाराज म्हणतात, 'आम्ही सुखे गर्भवास घेऊं देला। मुक्तीच्या मस्तका पाय देऊं। एकाजनादेनी गर्भवास होसुं। संतांचा तोरसु हातीं लागे।' साधुसत्ताचा गर्भवासाचे, जन्ममरणाचे दुःख वाटत नाही. या जन्मानंतर, मृत्यूनंतर मोक्ष मिळतो हेही त्यांना माग्य नाही. श्रीजानदेवांनी भासबंधात निवाडा देताना म्हटले आहे, 'मोक्ष मेलपाळाी आम्हांसी होईल। ऐसे जे म्हणतील अति भूखे ॥ १ ॥ दीप गेल्याबरी कंचा जी प्रकाश। शाका भाकी त्यास कासयाची ॥ २ ॥ जवरी देह आहे तवरी साधन। करुनिया ज्ञान सिद्ध करा' याच देहाने साधने करून अत्युच्च सुख जे भवती ते साधवयाचे असते, बारवार जन्म घ्यावे लागले तरी घेऊ, पण भक्तिमुखास आम्ही दूर वरणार नाही. असे संत आग्रहाने सांगतात 'बारवार जन्म घेऊं। परी पाहूं पडरपूर। दुजे मागणें नाहीं देवा। कर्हं सेवा बंणयांची' असे म्हणून एकनाथानी कीर्तनगाथा गौरव केला आहे. तुकाराम महाराजांनीही 'मोक्षपदें सुख केलीं या कारणे ॥ आम्हां जन्म घेणे घ्यापुगी', 'सांडुनि सुखाचा वाटा। मुक्ति भाषे तो करटा' अशा भाषेत मोक्षाऐवजी भक्तीचे माहारम्य वर्णन केले आहे

आणि सात्त्विक दृष्टीने पाहता सत्ताचेच म्हणणे बरोबर आहे असे दिसते. 'जीवी ब्रह्मं भापरः' हे जर खरे असेल तर, सर्व जीव एकाच तत्त्वाच्या विस्ताराचे अवतील तर, एकाच सागराच्या या लहरी अवतील तर, एकाच बीजाचा हा विस्तार असेल तर, एकाच भाषाराचे-सुवर्णाचे हे दागिने अवतील तर, त्यात व मूळ वस्तूत फरक नसा असणार ? खरे पाहता बदला व भुक्ता हे दोन्ही भाव जीवाकडे नाहीत. 'मुक्त कासया म्हणावे। बंधननि माहीं ठावे' (अभंग क ७४२) ज्याला बंधनच नाही त्याने मुक्त होण्याची खटपट तरी का करायची ? खरे पाहता बधनोक्षाची कल्पना अज्ञानजन्य आहे. अशा या मोक्षाची पर्वा साधुसत्तांना नसते. त्यांना काही अवघड वाटत नाही.

१४४९ चितनासी न लागे वेळ। सर्व काळ करावें ॥ १ ॥

सदा वाचें नारायण। तें वदन मंगळ ॥ २ ॥

पढिये सर्वोत्तम भाव। येथें वाव पसारा ॥ ३ ॥

ऐसें उपदेशी तुका। अवघटा लोकां सकळां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- चितनासी-नामस्मरणान, वदन-ठांड, मुन, पढिये-प्रियत्व, वाव-व्यर्थ.

अर्थ :- श्रीहरीचे नामस्मरण करण्यास वेळकाळाची बाही जरूरी असते असे नाही ते सर्वकाळीही करता येते. १ ज्याच्या वाणीत नेहमोक्ष भगवंताचे नाम असते ते भुक्त, भगल आहे असेच समजावे. २ त्याच्या ठिकाणी श्रीहरीचा भावच नेहमी प्रियत्वाने असतो. येथे इतर सर्व पसारा व्यर्थ असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पात्रभागे मी सर्वांना उपदेश करीत आहे ४

१४५० अंतराय पडे गोविंदीं अंतर। जो जो ध्यावा भार तोचि चाघी ॥ १ ॥

चंसलिये ठापीं आठवीन पाय। पाहीन तो ठाय तुमा देवा ॥ २ ॥

अखंड तें खंडे संकल्पीं विकल्प। मनोजन्य पाप रज्जुसर्प ॥ ३ ॥

तुका म्हणे विडवीं विडवंसर वसे। राहों ऐसे दसो सुखरूप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अंतराय-विषय, अंतर, भार-व्यापार, व्यवहार, ठाय-स्थान, मनोजन्य-मनातून जन्मलेला, कल्पिलेला, रज्जुसर्प-दोर हा सर्प आहे असा भास, विडवीं-या जगतात

अर्थ :- श्रीगोविंदाच्या ठिकाणी विषय होईल असे व्यवहार जो जो होतो तो तो बापाच अग्रिफ होत राहिल. १ म्हणून मी या असल्या ठिकाणी देवा, सुखे पाय आठवीन, आणि असे पाहीन तेथे सुखचे चरण आठवीन २

ईश्वराचे अलंड स्वरूप संकल्पविकल्पामुळे खंडल्यासारखे होते, मनातील हार हाच सर्वाप्रमाणे वाटू लागतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा विदग्धंभर हा सर्व दिश्याला भरून राहिलेला असून स्वस्वातच सुखरूप असो. आम्हीही याच अवस्थेत राहू. ४

१४५१ एकाचिया घाटचा टोके । एक फिके उपचार ॥ १ ॥

ऐसो सवे गोवळिया । भाव तया पदियंता ॥ २ ॥

एकाचें^१ तें उच्छिष्ट खाय । एका जाय ठकवून ॥ ३ ॥

तुका म्हणें बहु सोपें । बहु रूपें अनंत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :-घाटचा-घाटलेल्या कण्या, टोके-टक लावून पाहणो, फिके-व्यर्थ, सवे-सवय, गोवळिया-श्रीकृष्णास, पदियंता-प्रिय.

अर्थ :-हा देव पाहा कसा आहे. भक्ताने राखलेल्या, घाटलेल्या कण्यांकडे हा आश्चर्यमूलकपणाने पाहता बसतो, त्यापुढे त्याला इतरांनी अनेक उपचार केले तरी स्वयं वाटतात. १ अशी ही सवय या श्रीकृष्णास आहे. त्याला मात्रभक्ती प्रिय आहे. २ तो आपल्या भक्तांचे उष्टेही खातो, पण इतरांना मात्र फसवतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा नाना वेषधारी अंतर्त भक्तिकला मात्र फार सुलभ आहे. ४

१४५२ कोठें नाहीं अधिकार । गेले मर वांयां ते ॥ १ ॥

ऐका हें सोपें वर्म । न लगे श्रम चिंतना ॥ २ ॥

मृत्याचिये अंगीं छाये । उपायेचि सुंदता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अयधे जन । येथें मन ठसों द्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :-वर्म-रहस्य, चिंतना-नामस्मरणाय.

अर्थ :-स्पर्शाना वसलाच अधिकार नाही, असे लोक जन्मास येऊन वायाच जातात. १ म्हणून अशा लोकांनी एवढे साथे रहस्य ऐकावे, नामस्मरणाय वसलेही श्रम करावे लागत नाहीत. २ मृत्यूचा प्रसंग जवळ येऊन टेंपताच सर्व उपाय सुंदतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व लोकही, तुम्ही श्रीहरीच्या नामस्मरणात तुमचे मन गुंतवून

शब्दार्थ व टीपा - काळे-सर्वकाळ

अर्थ - यथाकाळ विधित नांना बर्म करणाऱ्या कर्मठावद्दल या श्रीहरीला प्रेम नसते ? तो गवळ्याच्या पोरांवरोरच खेळत राहातो ते जे जे करतील, ते ते हा सहन करीत असतो ? यज्ञयाग करणाऱ्या याज्ञिकाकडून यज्ञमुत्ताने सुग्रास घास जरी याला मिळाला व मत्स्यसहित याची पुजा जरी केली, तरी तो या भायरहित उपचातं-विययी उदास असतो ? तुकाराम महाराज म्हणतात, हा श्रीहरी योगी लोकानाही फसवितो, तो त्याच्या हृदयात कधीच घास करीत नाही ?

विवरण - मनात भाव नसेल तर नांना ब्रते, नांना यज्ञयाग, नांना तीर्थयात्रा व्यर्थ होत वरवर शास्त्र-भूद दिमणाऱ्या कर्मदाराे जर मनातील भूद प्रेम नसेल तर काय उपयोग ? भोडभोडे यज्ञयाग केले, हविर्भांग अर्पण केला, कर्मकांड विधियुक्त पद्धतीने केले, परंतु त्यात भगवत्ताविषयी प्रीती नसेल तर त्याचा काहीच उपयोग नाही यज्ञयागातील सुग्रास अन्न सोडून हा भगवत् गवळ्याच्या पोराचा साधा काला गोड मानतो. कारण त्या कात्यायनाचे अर्वाट प्रेम असते उलट यज्ञ करणारे दीक्षित 'पुण्याचेनि नामें पाव' जोडीत असतात कारण परमेश्वराला चुकवून त्यांना स्वर्ग गाठायचा असतो असा धोक्षिप्ताना व योगी लोकाना भगवत् कुरावतोच भगवत्ताला असा बर्मकांडात वा यज्ञयागात सुख वाटत नाही खरे म्हणजे या भगवत्तास बंधुठही भावळत नाही 'तो मी पंक्तुं नसे ! पैल एक भानुविबीही न दिसे । बरी योगियावीही मानसे । उमरडीनि जाय ॥ परी तयापाशी पाडया । मी हारपला गिबसावा । जेय मामधोय चरवा । कर्ततो भासा ॥ कंसे माझ्या गुणीं घाले । देशकालाते विसरले । शीतेंनें सुलीं झाले । आपणपाचि ॥ कृष्ण विष्णु हृदि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबध । भासी भात्मचर्चा विसर । उडव गाली । 'असा ठिवाणी हा श्रीहरी रमून जातो. तो भायाचा भुकेन असतो मक्तिभावाने त्याला दिलेल पान, फुल, फल अथवा पाश्याचा येथही भोडा वाटतो वा अल्पभेटीपुढे त्याला योग्याची वा कर्मठाची महती वाटत नाही. जगदीश्वर श्रीकृष्णाचे प्रेम पारंपार्या जडलेले होते जे रहस्य पिता वसुदेव अथवा माता देवकी याच्याजवळ त्याने सांगितले नाही, यधू बळिभद्रासही सांगितले नाही 'तें गृह्य अर्जुनेशीं बोलत' कारण अर्जुनाची श्रीकृष्णावर नितान्न भडा होती, शस्त्री होती. या दोघाच्या प्रेमाचे गुण प्रत्यक्ष देवी लक्ष्मीलाही लाभले नाही 'एहथीं हा योगिया नाडळे । वेदावर्षासी नाकळे । जव ध्यानाचेही डोळे पावती न' असा हा श्रीकृष्ण परमार्था अर्जुनासारख्या प्रिय मत्स्यासाठी वा भोळ्याभाबड्या बळक्यासाठी कृपावत् हातो

यज्ञयाग करणाऱ्या बर्मठ दीक्षितांच्या अथवा योग्यात समाधी लावणाऱ्या योगी पुढ्याच्या ध्यानात न येणारा हा परमेश्वर भक्तिवत्ता कसा आहे, याचे वर्णन भाषुसतानी अनेक ठिवाणी केलेले आहे जेथे 'वेदाचाही हेत हारपला । तें रूप सानुले घशोवे ताडूले । भोगीती निमोले प्रवतजन' असे याच गुण आहत 'न साधे तें योगी न सांपडे जरी । तो नवाच्या बोसगी उत्सगीं खेळे, ' योगियाचे घन तें ब्रह्म सपन्न । तो हा जनार्दन नवाधरी' असा भाषेत निवृत्तिनाथानी याचे प्राचय वर्णन केले आहे योग्याय, यज्ञादी बर्म, तपादी क्रिया, अनुष्ठानादी कर्मकांडे याच्या मारीस न पडता एका नामस्मरणाने युक्त हाऊन प्रभूत आळवावे, याच मार्गाने तो वस होता, जमा सयं सताच्या घवनाचा निवृत्त आहे भानुदामानी एका अमणात म्हटले आहे, 'मोगाचिया आटी नको घरू पोटी । बाया शीण तळवटीं तुज होय ॥ यवाचिया आटी नको घरू पोटी । बाया शीण तळवटीं तुज होय ॥ तपाचिया आटी नको घरू पोटी । बाया शीण तळवटीं तुज होय ॥ अनुष्ठानाचिया आटी नको घरू पोटी । याया शीण तळवटीं तुज होय ॥ भानुदास म्हणे रामनामें गोष्टी । यय हू सुष्टीमाजो होई ' मनोभाव केलेल्या चिंतनाने हा धाहरी भक्ताच्या स्वाधीन होतो त्याला योग्याच्या समाधीत वा याज्ञिकांच्या यज्ञकर्मात सुख वाटत नाही याग्यानी व कर्मठांनी याचा कितीही तोष केला तरी त्याच्यात खरा भाव नसल्याने हा त्यांना गवसत नाही 'योगी दिगतातो साधन वपाटी । तया नोहे भंटीं कही केल्या ॥ तो श्रीहरी भीकुळीं वाटवेयें खेळे ।' म्हणून मा श्रीहरीच भगवत्तासत्य एवमागानी वर्णन केले आहे

१४५५ नामाचे पयाडे बोलतो पुराणें । होऊनि कीर्तन तोचि ठेला ॥ १ ॥
 आदिनाथा बंठीं आपळा हा मंत्र । आयडीचे स्तोत्र सदा धोकी ॥ २ ॥
 आगळें हें सार उत्तमा उत्तम । ब्रह्मकर्मा नाम एक तुमें ॥ ३ ॥
 तिहीं त्रिभुवनीं गमन नारदा । हातीं विष्णु सदा नाम मुखीं ॥ ४ ॥
 परिक्षिती मृत्यु साती दिवसांचा । मृत जाला पाचा उच्चरिता ॥ ५ ॥
 कोळिपाची कीर्ति वाढली गहन । केले रामायण रामा आधीं ॥ ६ ॥
 सगुण निर्गुण तुज म्हणे वेद । तुफा म्हणे भेद नाहीं नाहीं ॥ ७ ॥

शब्दाचं व टीपा :- पयाडे-मीठी, लोचिच, आदिनाथा-निवडकरागा, त्रिभुवनीं-स्वर्ग, मृत्यु पाताळ या तीनही लोकांत, गमन-जाणेवेणें, परिक्षिती-अजुंताचा पीच, उतराभिमन्यूचा, मृत्गा कोळिपाची-वाल्या कोळपाची

अर्थ :- या श्रीहरीच्या नामाची कीर्ती साऱ्या पुराणांनीं मुक्त व ठाने वणन केली आहे पाचे कीर्तन मनोमाये वरणारा पाच्या स्वरूपात घेऊन मिळतो तो धोहिरूपच होतो १ कवीच्या मुखात पाच श्रीहरीचे नाम सतत असते पाचेच नाम तो सदासर्वकाळ घोषित असतो २ हा थोड थोडोच मंत्र सत्य उत्तम साधनचि सार आहे सारी ब्रह्मकर्म देवा, दुष्टा मामामुळे साध्य होतात ३ अर्थां गारवाचे येणेजणें त्रिभुवनांत असते ते हातात प्रह्लादीना घेऊन सुतेच नाम गात असतात ४ परीक्षित राजाला सात दिवसांत घेणारा मृत्यु बेथळ दुष्टाच नामाच्या उच्चाराने टळला ५ वाल्या कोळपाची मोठी कीर्ती झाली ती पाच नामाच्या घळावर त्यानें अखंड नामस्मरण करून रामायणाच्या आधीच रामायणाची निर्मिती केली ६ देवा, तुला वेद सगुण व निर्गुण म्हणतात, परंतु दुष्टा नामानध्ये मात्र तत्ता करव नाही ७

विवरण :- या एका अमगात तुकोदानी नामस्मरणाची महती वर्णन करून नामस्मरणामुळे आदिनाथ, नारद, परिक्षिती, वाल्मीकी इत्यादींनी स्वतःचा व त्यांबरोबर इतरांचा उदार वणा केला, यासवरी उल्लेख समर्पक रीतीने केले आहेत या नामस्मरणरूपी साधनाचा प्रसार माणुमतांना मनोमाये केलेला आहे 'नाम मुखीं सदा होचो व भाग्याचा । सदासी यमाचा धाक नाही', 'अखंड जपतु नाममंत्र पाचे । त्याहून वैशाचे कोण भूमी ?', 'नामाचेनि बळें सरिजे ससार । आणिच विचार करु नको अशा रीतीने निवृत्तिवायानी भगवतांच्या नामाचे महत्त्व विगद केले आहे 'नाम पवित्र आणि परिकर । कल्पतलहूनी उदाध । ते तू घरी घारे साधाव । तेणे तरसी भव दुस्त', 'प्रेमाचा जिह्वाळा नाम मुखासी आले । सार्वक वें गाले सत्ताराचें ' 'सार सार सार विठोबा नाम तुमें सार । म्हणोनि धूळपाणी जपताहे वारवार ' अशा शब्दांत श्रीब्रह्मदेव नाममहिमा वर्णन करतात नामदेव सार नामस्मरणाचे थोडे पुरस्कर्ते त्यांच्या मते नाम हेच कर्म, हेच धर्म एका नामातच स्नानसंख्या येते ' विठ्ठलाचे नाम जे मांडलींच ओठी । विठो तिचे पोटीं गमवालीं ' 'नामापरता मंत्र नाही त्रिभुवनी । ऐसे भोले पाणी वेदशास्त्रे ' अघासारख्या कित्येक वचनांनी नामदेवांनी नामस्मरणाचे महत्त्व स्वामुखावने वयन केले आहे

या अमगात ज दोनवीन पौराणिक उल्लेख आहेत ते सर्वप्रसिद्ध अप्रुत पोरामोठ्यानीही नामाचा आश्रय तसा घेतला व त्यामुळे त्याचा लौकिक वया वाढला हे सागणारे आहेत समुद्रमथनामधून जे हालाहल विष निघाले ते जगातल्या कल्याणासाठी शिवाने प्रादान केले तव्हा त्याच्या मुखाचा दाह रामनामाने घात झाला अशी कथा आहे रीक्षितीला शमीक ऋषीच्या शूरी नावाच्या पुत्राकडून सातत्या दिवशी संप्रदश होईल असा साप मिळाला होता. परंतु मगातटाकी भगवद्गामाच श्रवण केल्याने त्याची भीती नष्ट झाली वाटमाऱ्या करणारा वाल्या रामनामाच्या वळावर रामायणकर्ता वाल्मीकी बनला वाल्मीकीस ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे रामजमापुर्वीच रामचरित्र लिहिता आले असल्याची समजूत प्रसिद्ध आहे

१४५६ भूतदयापरत्वे जया तथा परी । सत नमस्कारी सर्वभावे ॥ १ ॥
 शिकल्या बोलावा धरीसोल^१ ताळा । तरी जासी^२ वाटा यमपये ॥ २ ॥
 हिरा परिस मोहरा आणीक पापाण । नव्हे परी जन सता तेंसी ॥ ३ ॥
 सरिता वाहाळा^३ गगे सागरा समान । लेखी त्याहून अधम नाही ॥ ४ ॥
 आणीक अमुप होती तारणणें । रविशशिमानें लेखू^४ नये ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे नाही नरमता^५ अर्गी । नव्हे तें फिरगी कठिण लोह ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा-आभिमान, लेखी-मानतो, अधम-दुष्ट, अमुप-अमर्याद रविशशिमानें-सूर्य, चंद्राच्या किमतीने, फिरगी-तरवार, तिले.

अर्थ-ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे दया दाखवावी हे खरे असले तरी सतांना मात्र सवभावाने नमस्कार करावा १ जे काही तू शिकला आहेस त्याचा अभिमान धरशील तर यमाच्या मार्गाने मरण पावशील असे समज २ हिरा, परिस, मोहरा याची तुलना इतर वयशांशी कशी होऊ शकेल ? तसेच सत लोक हे इतरासारखे मानू नयेत ३ नद्या ओढे पाना गगनप्रमाणे अवदा सागराप्रमाणे जो मानतो त्याच्या इतका दुरट या जगात कुणी नाही ४ आकाशगत असलेल्या सारवा असतील, पण त्याचे मापन काय चंद्र सूर्याच्या किमतीने करायचे असते ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तिच्या अघात नरमता नाही तो काही तरवार नसते ते नुसते लोखंड असते कठिण लोखंड व नरम तरवार यांत फरक आहेच ६

१४५७ आणीक काहीं मज नाबडे मात । एका पडरिनायावाचुनिया ॥ १ ॥
 त्याचीच कथा आवडे कीर्तन । ते मज अथवा गोड लागे ॥ २ ॥
 तुका म्हणे सत म्हणोत भलतें । विठ्ठलावरतें न मनी काहीं ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा-आणीक-दुसरे मात-गोष्ट

अर्थ-मला एका पडरीनायाशिवाय दुसरी कुठली गोष्ट कधी आवडतच नाही १ त्याचीच कथा अथवा त्याचेच कीर्तन मला आवडते तेच ऐकजे मला गोड लागते २ तुकाराम महाराज म्हणतात, सत काहीही म्हणोत मी त्या विठ्ठलाखेरीज दुसरे काही मानणार नाही ३

१४५८ ठेवा जाणीव गुडून । येथें भावचि प्रमाण ॥ १ ॥
 एका अनुसरल्या काज । अवघें जाणें पडरिराज ॥ २ ॥
 तर्कवितर्कासी । वाथ न लागे सायासी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भावेक्षिण । सवघा बोलती तो सीण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-जाणीव-ज्ञानाचा ताळा, गुडून-गुंडाळून, काज-कार्य होण्यासाठी

अर्थ-ज्ञानाचे फळही, तुम्ही गुप्तच्या ज्ञानाचा ताळा गुंडाळून ठेवा या देवाची प्राप्ती होण्यासाठी एका मावाचीच फक्त जरूरी असते १ एकचित्त अशा भावाने या पडरीराजाला शरण गेले म्हणजे तो सर्व करील २ याविषयी उगाच तर्कवितर्क करून परिश्रम करू नयेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मा श्रीहरीचरीला भावप्रतिपाद्य जे कोणी बोलतात तो नुसता शीण मात्र आहे ४

१४५९ येथें दुसरी न सरे आटी । देवा भेटी जावया ॥ १ ॥
 तोचि ध्यावा एका चित्तें । करुनि रिते कळिवर ॥ २ ॥
 षडउर्मी हृदयात । याचा अत पुरवूनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे खुटे आस । तेथें वास करी तो ॥ ४ ॥

१ धरितील २ जावी ३ बोहळ ४ मोजू ५ नम्रता

शब्दार्थ थ टोपा -न सरे-घालणार नाही, आटी-गटपट, प्रयत्न, रितीं-मोवळे, कलियर-देह, हृदय, पडउर्मी-जाम, जोग, मोह इत्यादी वागना, अत-दोबट, लुटे-नष्ट झाली.

अर्थ -या देवाच्या प्राप्तीसाठी दुसऱ्या कुठल्याही खटपटीचे नाही घालणार नाही १ याचीच प्रार्थना एवंचित्ताने हृदय मोवळे करून मनोभावे करावी २ मनातील जाम, जोग, मोह इत्यादी बासनांचा दोषट करावा ३ सुखराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या हृदयातील धानना नष्ट झाली तेथेच देव वास करीत असतो ४

१४६० मुक्त तो आझवा नाही जया अंगीं । यद्ध मोहोसर्गीं लग्ना चिंता ॥ १ ॥

सुख पावे शांती घटनि एवात । दुरी तो लोकांत दम करी ॥ २ ॥

तुका म्हणे लागे थोडाच विचार । परी हे प्रकार नाणवितो ॥ ३ ॥

शब्दार्थ थ टोपा -आझवा-मनय.

अर्थ -ज्याच्या चित्तामध्ये कसलाच शब्द नाही तो मुक्त समजावा, ज्याच्या चित्तात लग्ना, मोह, चिंता इत्यादी विचार आहेत तो बद्ध जाणावा १ एकान्तचा वास पत्करून रहिस्मात मनास शांतता लाभेल, आणि लोकांत राहून उगाच दम वेता तर मात्र दुःख होईल २ सुखराम महाराज म्हणतात, तुझ्याच्या प्राप्तीचा उपाय फार थोडासा आहे, पण नाना प्रकार करून लोख फावितो ४

१४६१ कानीं धरी योल यहुतांचीं मते । चाट रयापरतें आणीक नाही ॥ १ ॥

पावेल गौरव थोडाळाचे परी । दंड पाटीवरी यमदूता ॥ २ ॥

शब्दज्ञानी एक आपुल्याला मते । सांगती वेदात मित्रभावे ॥ ३ ॥

विवरण :- हा एक अतिशय सोपा, पण तत्त्वस्थिती व गामिनि असा अर्थ आहे कलिधुशात नामस्मरणाचे, हरिकीर्तनाचे महत्त्व विशेष प्रकारचे असून वैकुण्ठ, स्वर्ग, मोक्ष, ऋद्धिसिद्धीचे ऐश्वर्य यांच्यापेक्षाही भगवताच्या नामाला महत्त्व विशेष प्रकारचे आहे यज्ञयागादी क्रियापासून मिळणारे स्वर्गसुख भक्तांनी तुच्छ मानले आहे वैकुण्ठ हे परमेश्वराचे निवासस्थान, परंतु तेही साधुसत्तांना नका असते कारण माच भूमीवर साधुसत्तांच्या मेळाव्यात, कीर्तनमुखात त्याच्यापुढे प्रत्यक्ष वैकुण्ठ उभे राहते येथे केवळ नामचिंतनात वैकुण्ठसुख हाताशी येते तुकारामजींच एवे ठिकाणी म्हटले आहे, 'वैकुण्ठा जायथा तपाचे सायास' 'वैकुण्ठाप्राप्तीसाठी नांना प्रकारचे तप करावे लागते, पण पुढलीकाने उपकार करून 'पदरी भूवैकुण्ठ नगरी' निर्माण करून 'केली सोपी पायवाट' अशा स्थितीत वैकुण्ठाचा लोभ कुणाला वाटणार ? याच कारणासाठी नामदेवराय परमेश्वराला आळवतात, 'वैकुण्ठासाठी आम्हा नको धाडू हरी । बास दे पदरी सर्वकाळ ॥ वैकुण्ठ कोपट जुनट सोपरी । नकी जडाजडी घालू आम्हा । वैकुण्ठ जाऊनि काय मा करावे । उगेचि वेसावे मोन हण ॥' उगाच मोनरूपात बसण्यापेक्षा कीर्तनमुखात व नामसकीर्तनात मग्न होणे युक्त नव्हे काय ? माच भूमिकेवरून सत मतत वैकुण्ठमुखाचाही मोठ्ठ कधी घरीत नाहीत माझ तर त्यांना बघीच प्रिय वाटत नाही नामस्मरण करण्यात, हरिनाम गेकण्यातच त्यांना वैकुण्ठाची व मोक्षाची प्राप्ती होत असते वैकुण्ठासाठी होश्यामाठी, मुक्तापदाच्या प्राप्तीसाठी आधी मरावे लागत, परंतु नामसकीर्तनात केवळ ध्येयानेच मोक्षाची प्राप्ती असते ज्ञानेश्वरांनी यासमर्थी फार मार्मिक पद्धतीत निर्णय देणाना म्हटल आहे, 'मोक्ष देऊनि उदार । बाशी होव कीर । परि वेच्ये लागे शरीर । नये गावें ॥ हिमबतु दोव सत्ये । परि जीवःवाची हारी होये । तंते द्रुचिच नोहे । सज्ज माचे ॥ शुचितें शुचि गांग होये । आणि पापतापही जायें । परि तेथें आहे । मुडगे एक ॥ सोल्ये पस नंजिजे । तरी भक्ती न घुडिजे । रोकडाचि छाहिजे । न भरता मोक्ष ॥' या मोक्षासाठी देहाम वष्ट नकोत, तीर्थयात्राचा ताप नको, तपादी साधनांना होणारे मनाचे हाल नकात येथे नुसत्या धबक्यातच मोक्ष आगता आहे ज्ञानेश्वरांनीच म्हटले आहे, 'तंता मनाचा माऊ न करिता । आणि इच्छा दु त न देता । एव मोक्षु जते आयता । ध्येयानिमाजि ॥

अवघातून, नामसकीर्तनातून नामस्मरणाच्या घोषातून जा भक्त साधुसत्तांना प्रीत होती त्याच्यापुढे सारे जग त्यांना फिरे वाटत नांना प्रकाशची ऐश्वर्य व चमत्काराची प्रवार घडविणाऱ्या सिद्धी त्यांना नकोशा वाटतात रिद्धी व सिद्धी या त्यांच्याबुद्धे दासीप्रमाणे हात जोडून उभ्या असतात या रिद्धीसिद्धीचा संपूर्ण तपशील, त्याचे सामर्थ्य व भविष्यार्थीनील त्याची मूळ अमराली किंमत एवनायी भागवताच्या पधराव्या अध्यायात विस्ताराने वर्णन केलेली आहे या रिद्धीसिद्धीच्या व चमत्काराच्या मागे लागून अथवा त्यांच्या प्राप्तीनेच सर्वसुखाची परमावधी मानून सर्व लोभ फमतात अनीचिच चमत्कार दिसला की लार भुलतात, सवे ईश्वराच अस्तित्व त्यांना सामत चमत्काराला चमत्कार मुळ होऊन सारासारा ईश्वर फार दूर राहतात म्हणून एवनायांनी या रिद्धीसिद्धी भक्तिमार्गात बसा आढ येतात माच फार विस्ताराने वर्णन केले आहे साधुसत्तांच्या दारात मान या दागीप्रमाणे हात जोडून असताना पण याच्या मागे जे कुणी टांगलेल ते फगतोच, ईश्वर त्यांच्यापासून फार दूर राहिल ह निश्चित या-चबधाचा निर्णय दवाना एवनायांनी म्हटले आहे, 'या परो मा साधकासी । धारणा धरौनि मानसी । मो एक घ्याता अर्हानशी । सकळ सिद्धी दासी त्यासी होती ॥ सांदूनि सकळ उपाये । मो एक घ्यानीं छरित्या पाहे । साधकासी काय उणे आहे । दुर्लभ बाये सिद्धीचे । माझे भजने साधकासी । सिद्धी प्रकटती साधकासी । त्या सेव्य नव्हती त्यासी । तेंचि हवीवैशी सागतू ॥' भजनमार्ग सोडून जो या रिद्धीसिद्धीचाच पाठीमागे लागतो त्याची फार मोठी हानी बरी होते हे सांगताना एवनाम म्हणतात, 'एकाग्र भजने सासी प्राप्ती । होता ते सद्योसी सिद्धी येती । त्या मूलवीनि भोगामदती । नागवितो साधका ॥ जे नेणतीं माझे विनसुख । ऐसे जे फां केवळ मूल । त्यासीच सिद्धीचे कोयुक । अलौकिक कोयलिप्ता ॥ रिद्धीसिद्धीचे साधन म्हणजे ईश्वराचा मोडून अतिरिक्त असे भोग भोगण्याचाच प्रयत्न होय वास्तविक पाहता या रिद्धीसिद्धीचे रूप कसे आहे ? एकनाथ स्पष्ट सांगतात, 'जेसे वेश्येचे हावभाव । तंसे सिद्धीच वैभव' असा या रिद्धीसिद्धीना धि काळून सत त्यांना दासीपणाची पदवी प्राप्त करून देतात

रिद्धीसिद्धी, वैकुण्ठावास, माधवपद यांना अशा प्रकारे दूर जोडून साधुसत कीर्तनाच्या वेळी निर्माण होणाऱ्या नामरसाचा आस्वाद पोतात व रागुष्ट होतात या सताना ईश्वरपण्या नामाचा एवढा विनयान की प्रत्यक्ष ईश्वरालाही

स्वतः ज्या नामाचे जे महत्त्व माहीत नसते ते या भक्तांना ठाऊक असते ईश्वराच्या नामाचा घोष ईश्वरासच वसा करता येईल ? त्यासाठी भक्त ही दुर्जेयणाची अवस्था हवी भक्तपणाचा जन्म यासाठीच गोड वाटतो सताना कारण या निमीम भक्ताच्याच भूमिवैचर्य ते ईश्वराला त्याच्या नामाच्या महिम्माची आठवण करून देतात खरे पाहता या ईश्वरास प्राप्त झालेले नामाभिधान, त्याचे रग-रूप, त्याची गुणकीर्ती याचा सारा डोल या भक्तानेच दाढवलेला असतो ना ? देवास दवपण या भक्तांमुळेच ना ? मग त्याच्या नामाचा महिमा जसा दवाला माहीत नसतो तसा तो वेदशास्त्रास, ब्रह्मदेवांस, योग्यांनाही माहीत नसतो ' नामाचा महिमा नेणेंचि पें वहा । म्हणोनिया कर्मा अनुसरला, ' नामाचा प्रताप जाणवेना कोणा । सधुर्जो पापान तारियेले । ' नामाचे सामर्थ्य नेणतो वेदशास्त्र । शेवार्जो वरत्रे मोनाबर्जो ' अम नामदेवानी सांगितल आह गगा, गणपती, चंद्र, सूर्य, शंकर, वसिष्ठ, भीष्म, पराशर, उद्धव, अश्व, ब्रह्मा, मुंबकुंद यांनासुद्धा नामाचा महिमा समजला नाही, पण नामदेवानी माय आपल्या भाववलानें ' दाटोनि थोवति अमा बेजा ' अशी साक्ष आहे

१४६३ न पूर्जो आणिका देवा न करीं त्याची सेवा । न मनीं या केशवाविण दुजें ॥ १ ॥

काय उणे जाले मज तयापार्यो । ते मी मागो काई कवणासी ॥ २ ॥

आणिकाची कीर्ती नाइके न बोले । घाड या विठ्ठलेविण नाही ॥ ३ ॥

न पाहे लोचनीं श्रीमुखावाचूनि । पठरी साडूनि न घजें कोठें ॥ ४ ॥

न करीं काहीं आस मुक्तीचे सापास । न भें ससारास येता जाता ॥ ५ ॥

तुका म्हणे काहीं व्हावे ऐसे जोवा । नाहीं या केशवाविण दुजें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आणिका - इतर, मनीं - मनामध्ये अथवा मानणार नाही, उणे - कमी, घाड - इच्छा, न घजे - जाणार नाही, आस - इच्छा, सापास - प्रयत्न, न भें - भीत नाही, दुजे - दुसरे

अर्थ - मी दुसऱ्या कुठल्या देवाची पूजा करणार नाही, की त्याची सेवाही करणार नाही या एका केशवा-वाचून मी कुणालाच मानणार नाही, अथवा याच्याशिवाय मझ्या मनात दुसरे कुणो नाही १ या देवाच्या ठिकाणी मला काय कमी आहे ? मग मी इतरांपाशी काय म्हणून मागवे ? २ मी याच्याशिवाय इतरांची कीर्ती एकणार नाही तोंडाने गाणार नाही एका विठ्ठलाशिवाय मला दुसरी कसलीच इच्छा नाही ३ मी याच्या मुखाजरीज इतरत्र पाहणार नाही, आणि पठरीपूर सोडून कुठे जाणार नाही ४ मी कधी मुक्तीची इच्छा वा ती मिळावी म्हणून काही प्रयत्नही करणार नाही जन्ममरणाच्या खेपाची भीतीही मला वाटणार नाही ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या केशवावाचून दुसरे काही या जोपास प्राप्त व्हावे असे वाटत नाही ६

विवरण - या अभंगात भक्तांची अनन्यता किती तीव्रतेची असते याचे वर्णन करण्यात आले आहे एकदा ज उपासवेदन ठरले, जगावर जीव जडून राहिला, जगाच्या पायी प्रीती मुरून राहिली, त्याच्याशिवाय इतरत्र वगवगटपा निमित्तानी जाण सख्या भक्तताम मानवत नाही भक्तीन ही अनन्यता महत्त्वाची आहे गातेत भगवतांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे का जो भक्त नहमी माझे स्मरण अनन्यभावाने करतो त्यास माची प्राप्ती सुलभ रीतीने होते ' अनन्यचेतः सतत यो मी स्मरति निरपश । सत्त्वाह मुनयः पार्थ निययुक्तस्य योनिः ' जे लोक अनन्य-निष्ठ राहून माझ चिंतन करतात त्याचा योग्यच मा चालविनो ' अनन्याश्चिंतयन्तो मां ये जना पर्युपासते । तेदां नित्याभियुक्ताना योगक्षेम ब्रह्महम एवमी त्याही परमस्वर आपल्या अवयवभवनाना देत असल्याने भागवत संप्रदायातील माधुसूतानी या एकनिष्ठतेची, अनन्यत्वाची महती पुन पुन बघन बली आहे

ईश्वराच्या अखंड अनुयायांजाला ही अनन्यभक्ती आवश्यक खरीच, पण तुकारांनी जाणती एका हेतूने श्रीविठ्ठल या दैवताचा वारवार एकनिष्ठेने पुस्तकार केला असावा महाराष्ट्राच्या पटल्या काळात देवधर्म व परमार्थ-विचार याची भोटीच पडमड होऊन धुड दबावे व देवतांचे माहात्म्य माजले होते हिताचारान, वेदगट कल्पनांना

नवसाना, इष्टनामनायं सिद्धीना, जयोरी भागांना ऊत आला होता या सर्व फुटिर वृत्तीना व व्यद्योगामी प्रवृत्तीना वाध घालून वास्तव्य, कल्या, एकनिष्ठा, इत्यादी भावावर पुष्ट झालेली भक्ती सताना वाढवावयाची होती या दृष्टीने त्यांनी श्रीविठ्ठलाच्या एकनिष्ठ भक्तीचा पुरस्कार बारवार केला आहे अनेक देवदेवतांच्या वा क्षुद्र उपासांच्या पाठी-मागे, नघी चमत्कारामुळे, वगैरे कामनातुप्तीसाठी लागणाऱ्या जनतेस शुद्ध, सार्वत्रिक व प्रेममय उपासनेचा मार्ग साधूनाना दाखविला. हा बदल ज्ञानदेवाच्या वाढणाऱ्यामुन्य अभिप्रेत आहे नाना देवदेवतांचा वृजवृजाट व त्याची लौकिक हेतूसाठी पूजा या गोष्टी त्या या भक्तीमय मारक असल्याचा पुढारा भगवताच्या मूखातूनच ज्ञानेश्वरांनी केला आहे. 'आणि माझ्या ठायीं भवतो । फळराखीं जया आतीं । घनोद्देशे विरक्ती । नटणे जेव्हां 'भक्ती एकावर जडली आहे असे दाखवावयाचे व लौकिक फळासाठी नाना देवांचे उबरठे झिजवायचे । या चंचल वृत्तीचे वर्णन करताना ज्ञानेश्वरांनी लिहिले आहे, 'ना तरी कातल्या मानसीं । रिमोनी स्वैरिणी जैसी । राहाटे जारेंतो । जावयालागीं । तैसी मातें किरीटी । भजनी या पाउटी । कश्चि जो दिठी विषो सुये ॥ 'बरवर भजन देवाचे व मनात हेतू ऐहिक विषयाचा, अशी अवस्था या प्रकाराने होत असे ज्ञानेश्वरांनी श्रीवृष्णाच्या तोंडाने वदविले आहे, 'एकादशीच्या दिवसी । जेजुका पादु आम्हासि । तेजुकाचि मामासो । पत्रमोच्या विवशीं 'अशा प्रकारे हा भक्त 'अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणमरी । अरयेन रावदारी । अहेव जैसी 'एखादी अखंडसीमायवती सबध गावाचे उबरे झिजवून आपल्या सोभायाचा टेंमा मिरविने, तत्तोच जया अज्ञानी भक्ताची तऱ्हा असते अशा अडाणी भवानी व त्याच्या सवाम भक्तीने सर्वसामान्यांची फार दिशामूल वेलेली होती, म्हणून तुकारामसारख्या सतानी भगवद्-गीताप्रणीत अनन्यभक्तीचा प्रचार केला स्वतः त्याक्षरयीचे आचरण घालून दिले एका श्रीविठ्ठलाबाचून यांना दुमरे वाही दिसत नसे

१४६४ नव्हे खळवादी मताच पुरता । सत्याचो हे सत्ता उपदेश ॥ १ ॥
साक्षस्वेसी मना आणार्थी उत्तरें । परिपार्थी खरे खोटे कळे ॥ २ ॥
नव्हे एकदेशी शब्द हा उलता । ब्रह्मांडापुरता घेईल त्यासी ॥ ३ ॥
तुका विनवणी करी जाणतियां । बहुमतें बाया भ्रमो मये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा -खळवादी-दुष्ट मताना प्रसार करणारे, परिपार्थी-सोबटी, परिणामी, एकदेशी-एकमार्गी, उलता-भोजका

अर्थ-जे कुणो दुष्ट मताचा पुरस्कार करणारे आहेत, ते आपल्या मताच्या सिद्धीसाठीच खटाटोप करतात, पण मो मात्र तसा नाही साक्षा उपदेश खरेपणाच्या सत्तेवरचा असतो ? खळवादी लोकांचा उपदेश व भाषा उपदेश या दोहोंची मनाची साक्ष ठेवून परोक्षा करायची, म्हणजे सोबटी खरे कोणते, खोटे कोणते; याचा निवाडा सहज होईल. २ साक्षा हा दावद काही एकमार्गी नाही, किंवा संकुचित म्हणजे भोजकाही नाही; जो त्याचा अर्थ मनापासून पाहिले त्याला तो सारे ब्रह्मांड व्यापून राहिला आहे असे समजेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून माझी जाणतर्पणा विनती आहे की, अनेक खलभतवाद्यांच्या नादी लागून लोकांनी विनाकारण भ्रम करू नयेत ४

१४६५ याचि नावे दोष । राहे अंतरीं किल्मिय ॥ १ ॥
मना अंगीं पुण्य पाप । शुभ' उत्तम संकल्प ॥ २ ॥
विजाऐसीं फळें । उत्तम कां अमंगळें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चित्त । शुद्ध कराये हे नित' ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- किल्मिय-सशय, शक्वा, विवल्प, चित्त-नित्य, नेहमी अथवा नीती

१ अशुभ, २ हित

विवरण-कीर्तन हे प्रभूच्या गुणकीर्तिगायनाचे प्रमुख साधन भागवत संप्रदायात या कीर्तनाला वा नामस्मरणाला मोठेच महत्त्व असा या एका सर्वोत्तम साधनाची परंपरा नारदापासून सुरू झालेली महाराष्ट्रात नामदेवरायांनी तिचा प्रारंभ केला परमार्थविचार, कथानिरूपण, नृत्य, वाद्य, संगीत, भजन इत्यादींचा सुरेख मळ असलेले हे एक प्रभूकृपासपादनाच या त्याच्या प्रेमात तल्लीन होण्याचे प्रमुख साधन परंतु याही साधनाचा दुरुपयोग घेदेवाईक व भाडू वधाकार करीत राहिले पाटासाठी कीर्तन करणाऱ्यांची संख्या वाढत राहिल्याकारणाने साधु-संताना कीर्तनाच्या मर्यादा सांगणे अत्यावश्यक झाले कीर्तनाच्या थात्यापेक्षा कीर्तनकारावर बघने अधिक आली मुख्य म्हणजे कीर्तनकाराने आपल्या कथेचे मोल कधी मागू नये जो मोल मागेल त्याची गती काय होईल हे तुकोबानी या अभंगात आपल्या नेहमीच्या परखट पद्धतीने सांगितले आहे 'भाते परीस थोरी कथा । भाड घेता न लाजे' म्हणून दुसऱ्या या एका ठिकाणी त्याने धिंकार केला आहे 'कथा करोनिया मोल ज्यापे घेती । तेही दोघे जातो नरकामये' अस त्यांनी आपली एका अभंगात स्पष्टपणे सांगितले आहे 'जेथे कीर्तन कराये । तेथे अन्न न सेवार्थ' असा बडन दडन सांप्रदायिकांना घालून दिल्या आहे 'तट्टा वृषभासी दाणा । तृण मागे नये जाणा' हाही दारवावा ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे

१४७१ नाइकावे कार्नां तपाचे ते घोल । भरतीविण फोल ज्ञान सागे ॥ १ ॥

धाखाणी अद्वैत भक्तिभावेविण । दुख पावे सोण श्रोता ववता ॥ २ ॥

अह ब्रह्म ह्यणोनि पाळोतसे पिडा । नो बोलावे भाडा तया सवे ॥ ३ ॥

वेदबाह्य लड बोले जो पायाड । त्याचे काळें तोड सतामध्ये ॥ ४ ॥

तुका म्हणे खडी देवभक्तपण । थरिष्ट त्याहून श्वपच तो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सोण-कष्ट, पिडा-गरीरास, भाडा-भाडखारावरारवर, लड-नास्तिक, खडी-खडण

करता श्वपच-मांस खाणारे अत्यज

अर्थ - श्रीहरीच्या भक्तीशिव्याज जो ज्ञानाचे फोलपणे विवरण करतो, त्याचे शब्द कानांनी ऐकूमुडा नयेत १ मनात भक्तिभाव नसताना जो अद्वैताचे तत्त्वज्ञान सांगतो तो दुखी होतो, त्याचा श्रोताही कधी होतो २ 'अह ब्रह्मास्मि' म्हणतो, पण स्वतःच्या गरीराबो मान आवडने जोपासना करतो अशा या भाडखोर माणसांनी धोलूमुडा नाही ३ हा नास्तिक मनुष्य वेदबाह्य असलेले विचार बोलतो तो सतामध्ये काळतोडना म्हणूनच ओळखला जातो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा ब्रह्मनिरूपण करतो, पण देवभक्ताचे माते खडण करतो, त्यामुळे ह्या मनुष्याहून कुत्र्याचे मांस खाणारा अत्यजच श्रेष्ठ मानणे चाब आहे ५

१४७२ वेदविहित तुम्ही आइका हो कर्म । बोलतो तो बर्म सतापुड ॥ १ ॥

सारी वर्ण जाले एकाचिये अर्गी । पापपुण्य भागी विभागिले ॥ २ ॥

प्रथम पाउली पायविला पय । आदि मध्य अंत भेद नाही ॥ ३ ॥

आवे बोरी वड वाभूळ चदन । गुणागुणे मित्र अग्नि एक ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मन उगमन जो होय । तोवरि हे सोय विधि पाळो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उ-मन-स्वरूपासुखाची अवस्था

अर्थ - वेदांनी सांगितलेली कर्म जी आहेत ती तुम्ही ऐका त्याचे रहस्य मो सर्व सतासमक्ष सांगत आहे १

एकाच परब्रह्मापासून, तत्त्वापासून चारही वर्ण निर्माण झाले आणि ते आपापल्या गुणांप्रमाणे वाटले गेले २ पहिल्या प्रथम सर्वांचा दर्जा सारखाच असून त्या श्रीहरीच्या ठिकाणी आदो, मध्य व अंत अशा फरक नसतो ३ आवे, बोरी, वड, वाभूळ, चदन या वृक्षांत गुणायुष्याचे भेद असले तरी त्यांचा अगोनीसो सवध येताच ते सब एकच होतात ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत आपले मन उगमनीच्या अवस्थेपर्यंत पोचले नाही, तोपर्यंत शास्त्रसममत अशा मार्गाचे गेले पाहिजे ५

• **विवरण :-** परमार्थ व भक्ती याच्या क्षेत्रात साधुसत्तांनी वर्ण व जाती याची बघने घोडी मिथिल केली असे दिसते तरी परंपरागत वेदविहित आचारधर्मच ते प्रधान मानीत होते. या अभंगात तुकोबांनी वेदप्रणीत वर्णविचार सांगितला आहे. जोपर्यंत मनाची अतिशय उच्च अवस्था निर्माण झालेला नाही, तोपर्यंत वेदप्रणीत वर्णाश्रम धर्माचाच मार्ग स्वीकारायला हवा, असे त्यांनी आग्रहाने सांगितले आहे. अगदी प्रारंभी वर्णविशेषरहित असेच जग ब्रह्मदेवाने एकाच अक्षापातून निर्माण केले. महाभारतातील सातिपर्वत, भृगुभारताज याच्या सवादात या विचाराचा चांगला खुलासा केलेला आहे. 'घारी वर्ण जाले एकाचिमे अर्गी । पापपुण्य भागीं विभागले ' या तुकारामबुवांच्या वचनाचे मूळ वदाचित याच स्थानात आगळे. प्रथम वर्णविरहित असलेल्या जगाचे विभाग पापपुण्यात्मक कर्मांमुळे होत राहिले. ज्यांना भोग आवडत, सत्ताप येत असे, यादसांची वामे करण्याची इच्छा ज्यांना होई व ज्यांचा वर्ण तांबूस होता ते क्षत्रिय झाले. गुरेदोरे पाळून शेती करणारे पीत वर्णांचे लोक वैश्य झाले आणि हिसाचार व सेवावृत्तीत समाधान मानणारे शूद्र बनले. या तीन अवस्था निर्माण होण्याच्या आधी प्रारंभी सर्व ब्राह्मणच मानले जात असत. या चारही वर्णांच्या उदयाचा क्रम वादग्रस्त असला तरी हे चारही वर्ण एकातूनच पुढे समाजाच्या गरजेनुसार निर्माण झाले हे मान खरे. 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणधर्मविभागश्च. ' या शीतेच्या वचनाचा अर्थ असा की, पूर्वी वर्ण जन्मावरून ठरत नसून गुणधर्मवरून ठरत असे. पुढे गांतेने प्रत्येक वर्णाचे गुणधर्मही विस्तारपूर्वक सांगितले आहेत. त्यांच्या वर्तव्याची मीमांसा केली आहे.

आह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र याची कामे त्यांच्या स्वभावजन्म म्हणजे प्रकृतिसिद्ध गुणाप्रमाणे विभागलेली आहेत. शम, दम, तप, शुचिर्भूतपणा, शांती, सरळपणा, अध्यात्मज्ञानाची आवड, आस्तिक्यबुद्धी इत्यादी स्वभावधर्मांचे ब्राह्मण झाले. शीर्ष, तेजस्विता, धैर्य, दक्षता, युढानून पलायन न करणे, दानृत्व, प्रजेवर सत्ता चालविणे ही क्षत्रियाची कर्मे होत. कृपी म्हणजे शेती, गुरेदोरे पाळण्याचा धंदा व्यापार ही कामे वैश्याची. सेवा करणे हे शूद्रांचे काम. या चार वर्णांचा प्रारंभ एकच होता. त्यांच्यात प्रथम प्रथम भेद नव्हता. पण पुढे पापपुण्यात्मक मेदाचा विस्तार आत्म्यावर त्यांच्यात फरक पडला. असे असले तरी परमेश्वराच्या दृष्टीने त्यांच्यात अनेकच मानावा; जसा विविध प्रकारच्या लाकडात अग्नी लागल्यावर त्याचे स्वरूप एकच सता. चातुर्वर्ण्यप्रणीत विविध कर्मे प्रत्येकाने पाळावीत; पण ज्यांच्या मनाची फार उच्च अवस्था झाली आहे त्याला यातून सुटका मिळाली असा तुकोबांच्या विवेचनाचा रोख दिसतो. याच वर्णाश्रमांच्या आधारेने लोकानी स्वमुखाचे कर्मे करीत जावीत. शानेश्वरानी या सदमति सांगितले आहे, 'कर्माद्रिये मुखे । करितो कर्म अखेले । जिये का वर्णविसेले । मागा आली. '

१४७३ तीयांचें जे मूळ व्रतांचें जें फळ । अह्म ते केवळ पंडरिये ॥ १ ॥

तें आम्हीं देखिलें आपुल्या नयनीं । फिटलीं पारणीं डोळियांची ॥ २ ॥

जीवाचें जीवन मुखाचे सेजार । उभें फटीं कर ठेवूनियां ॥ ३ ॥

जनाचा' जनिता कृपेचा सागर । दीर्घां लोभापर दुष्टां' काळ ॥ ४ ॥

सुरवरां चितनीं मुनिवरा ध्यानीं । आकार निर्गुणीं तेचि असे ॥ ५ ॥

तुका म्हणे नाहीं श्रुतीं आतुडलें । आम्हा सांपडलें गीतीं गातां ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - धृती-वेदाना, आतुडलें-सापडले

अर्थ -मर्या तीयांचे मूळ व सर्व व्रतांचे फळ असे जे परब्रह्म तेच पंडरपुरात विठेवर उभे राहिले आहे १ ते आम्ही आपल्या डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले आहे त्याला पाहून आमच्या डोळ्यांचे पारणे फिटले आहे. २ जे सर्व जीवांचे जीवन मुखाचे सेजार. उभे फटीं कर ठेवूनियां ३ जनाचा जनिता कृपेचा सागर आहे. हा दीर्घांग लोभ करणारा असून दुष्टांना कालाप्रमाणे नष्ट करणारा आहे. ४ देवादिकांच्या चिंतनात व मुनिभेदांच्या ध्यानाने हाच एकमेव असतो. निर्गुणात

अर्थ - मनामध्ये कोणत्याही प्रकारचा विकल्प अवघा सशय राहाणे हाच दोष आहे १ पाप व पुण्य ही मनाच्या घन्यावाईट प्रवृत्तीमुळेच निर्माण होतात शुभ अवघा अशुभ सकल्प मनामुळेच उत्पन्न होतात, अवघा उत्तम सकल्प करणे म्हणून उत्तम होय. २ जसे बीज असेल तशी त्यास चांगलीवाईट फळे येतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून आपले चित्त नेहमी शुद्ध करून ठेवावे हे चांगले, अवघा चित्त शुद्ध करावे यातच हित आहे, अवघा चित्त शुद्ध असावे हीच चरी नीती आहे ४

१४६६ कुशळ वक्ता नव्हे जाणोव श्रोता । राहे भाव चित्ता घडूनिया ॥ १ ॥

धन्य तो जर्गी धन्य तो जर्गी । ब्रह्म त्या अर्गी वसतसे ॥ २ ॥

न धोवी तोड न करो अधोळी । जपे सदाकाळीं रामराम ॥ ३ ॥

जप तप ध्यान नेणे योग्य युक्तो । कृपाळु जो भूतीं दयावंत ॥ ४ ॥

तुका म्हणे होय जाणोनि नेणता । आवडे अनंता जीवाहूनि ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीरा - कुशळ - कुशल, चतुर, जाणोव - जाणणारा

अर्थ - तू उगाव चतुर वक्ताही होऊ नकोस अवघा जाणणारा धोताही घनू नकोस चित्तामध्ये ईश्वरा-विषयी एक भाव मात्र घडून राहा १ ज्याच्या अर्गी परब्रह्माची प्रमा फाकली आहे, ब्रह्माची वस्ती ज्याच्यात झाली आहे तो या जगात धन्य धन्य होय २ सदासर्वकाळ रामनामाचा जप करावा, पाशियाय तोंड धुणे अवघा अधोळ करणे याही क्रिया करू नयेत ३ सर्व भूतमात्राच्या ठिकाणी जो कृपाळू व दयावंत आहे त्यास जपजाप, तप, ध्यान, योग्याय, भुक्ती इत्यादींची पर्वा नसते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो सब काही जाणतो, पण मी जाणले आहे, असा गर्व ज्याच्यात उद्भवत नाही तोच परमेश्वराला जीवाहून प्रिय वाटतो ५

विबरण - जा 'जाणोनि नेणता' असता तोच ईश्वराला आवडतो, यानील मर्म समजावून घेव्यामारले आहे. सर्व काही जाणवे, समजून घ्यावे, पण मी जाणले आहे असे दर्शवू नये जाणणारा कोण आहे याचाही विचार ठेवा ईश्वराची मन निगडित करण्याच्या, त्याला अपेण करण्याच्या पद्धतीही भगवद्गीतेत वर्णन केल्या आहेत. ३ पले मन हे भगवताच्या चरणी त्याच्या वृत्तीसहित घालावे, 'आटा पाहारासासरी' एक क्षण तरी परमेश्वराने द्यावा, तसा अभ्यास वाढवावा, पण हाही अभ्यास अवघड वाटत असेल तर 'मनं धाचा देहें' जेता जो व्यापाव होय. तो मी बरितु आहे. ऐसे न म्हणें 'मनं काही त्याच्याच प्ररणने होत असल्याची दृढ श्रद्धा असावी 'करणे का न करवे । हे आपर्वें तोच जाणे । पदव घळतसें जेणे । वरमातेनि 'असा या परमातनसतेतून जर सर्व व्यापार होत असतील तर मग सर्व जाणून नेणनेपणा घकरणे हच उचित नव्हे काय ? ईश्वराला जाणवे, त्याच्यामधील व आपल्यामधील एकत्व प्रचीतीम येणच हेच खरे जाणणे पण हेही नेणत्याच्या भूमिकवरून कारण 'मी जाणले' यात मी, जाणत्याची क्रिया व ज्याला जाणले तो असा फरक आळाख, तेव्हा जाणायचे, पण जाणवले कुणी यावे भान ठेवायचे, असा भावाय यावेरीच इतर वितीही आसने जाणली व एका परमेश्वराने ओळखले नाही तर ते जाणणेही व्यर्थच होय 'वेदविद नही जाह्ला । तरी मातें नेणतीं धाया येला' असाच निरकर्म वाढून ज्ञानस्वामी म्हटले आहे, 'म्हणऊनि मज ऐकेशिण । हे त्रयीधर्म अकारण । आतां मातें जाणोनि काहीं नेण । तू सुखिया होसी ।'

१४६७ फाळाचिया सत्ता ते नाहीं घटिका । पडरीनायका आठविता ॥ १ ॥

सदाकाळ गणना करो आपुण्याची । कथेंचे येळेची आज्ञा नाही ॥ २ ॥

याकारणें माझ्या विठोबाची कीर्ति । अहं हे त्रिजगतीं थोर वाट ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जन्मा आलियाचे फळ । स्मरणा गोपाळ तेंच खरें ॥ ४ ॥

शब्दायं टीरा - घटिका - क्षण

१ रामनाम, २ याग, ३ वाटे

अर्थ-ज्या क्षणात पांडुरंगाचे चित्त होते त्या क्षणावर काळाची सत्ता चालत नाही. १. काळपुरुष हा क्षणक्षणाचे आमुष्याचा हिशेब करीत असतो, परंतु कथा चालू असताना जो वेळ जातो त्याची गणना करण्यास मात्र त्यास अनुज्ञा नाही. २. याचसाठी माझ्या विद्येबाबत्या कर्तोची वाट तीनही जगांत फार थोर आहे. ३. तुका-तुकाराम महाराज म्हणतात, मनुष्याच्या जन्मास येऊन गोपाळाचे स्मरण करणे हेच खरे जन्मास आल्याचे फळ आहे. ४.

१४६८ धरोघरीं बहु जाले फवि । नेणे प्रसादाची चवी ॥ १ ॥

लंडा भूषणांची चाड । पुढें न विचारि नाड ॥ २ ॥

काढावें आडतें । तेंचि जोडावें स्वहितें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कळे । परि होताती अंधळे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लंड-डोपी, खोट्या. चाड-इच्छा. नाड-फगवणूक.

अर्थ-धरोघर कविता करणारे कवी पुढेकळच झाले आहेत; परंतु त्यांच्या कवितेत प्रसाद मुळीच नसतो. १. अशा या डोंगो व खोट्या कवींना जगामध्ये भूषण मिरविण्याची इच्छा असते. पण यापामून अखेर फसगत होते याचा विचारच ते कधी करीत नाहीत. २. या कवींचा उद्योग, म्हणजे दुसऱ्या चांगल्या कवींच्या कृतींतील आयते समर्थक शब्द काढावेत आणि आपल्या हितासाठी आपल्या कवितेत जोडून घ्यावेत एवढेच त्यांना माहित असते. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, या त्याच्या करण्याचा परिणाम त्याचा त्यांना माहित असून ते मुद्दाम तिकडे डोळेझाक करतात ४

१४६९ नये पाहों मुख मात्रागमन्याचें । तेंसें अमक्ताचें गुरुपुत्रा ॥ १ ॥

ह्मणऊनि वरें धरितां एकांत । तेंणे नव्हे घात भजनासी ॥ २ ॥

नये होऊं कदा निंदकाची भेट । ज्या द्वैत पोटीं चांडाळाच्या ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नका योलों त्यासी योष्टी । ज्याचिये दृष्टी पाप घाडे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घात-विघ्न, द्वैत-विपक्ता.

अर्थ - आईशी गमन करणाराचे कधी तोंडसुध्दा पाहू नये. त्याचप्रमाणे सद्गुरूची कृपा ज्यांच्यावर झाली त्यांनी अमक्ताचे तोंड बघू नये. १. प्रासाठी एकातयासाठी तेवढे करवून अधिक धागले. त्यायोगे ईश्वराच्या भजनात विघ्न येणार नाही २. निंदा करणाराची भेट कधीच घेऊ नये, कारण त्या चांडाळाच्या पोटात विषमनेचा विचार असतो ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यास बाह्यमायोवर पाप घडते, अशांच्याबरोबर भाषणसुद्धा करू नये. ४

१४७० कथा करोनियां द्रव्य घेती देती । तयां अद्योगति नरकवास ॥ १ ॥

रवरव कुंभपाक भोगिती' यातना । नये नारायणा कहुणा त्यांची ॥ २ ॥

असिखड्गधारा छेदितो सर्वांग । तप्तमूमी अंग लोळवितो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तया नरक न चुकती । सांपडले हातीं यमाचिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कुंभपाक-एक प्रकारचा भयानक नरक, असिखड्गधारा-तरवारीच्या पाण्याची धार.

अर्थ :- श्रीहरीची कथा कटन जे द्रव्य घेतात, मोयदला भावतात, किया घेतात त्या दोषानाही नरकाची प्राप्ती होऊन ते अद्योगतीस जातात. १. रौरव कुंभपाकाच्या नरकाच्या यातना त्यांना भोगाव्या लागतात यातून तप्त अशा मूमीवर लोळविले जाते ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा लोकांच्या वाटप्राप्त झालेल्या नरकातना कधी चुकत नाहीत. ते प्रत्यक्ष यमाच्याच हाती अडकलेले असतात. ४

या समुणात हाच एकमेव असतो ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवाचे भमं वेदांनाही समजलेले नाही; पण आम्हांला माझ याचे गुणगान नामसंकीर्तनात करीत असताता हा सापडलेला आहे. ६

१४७४ माझे मनोरथ पावविले सिद्धी । तई पायीं बुद्धि स्थिरावली ॥ १ ॥

समाधान जीव राहिला निश्चळ । गेली हळहळ स्मरणें हे ॥ २ ॥

त्रिविध तापाचें जालेंसे दहन । सुखावले मन प्रेममुखें ॥ ३ ॥

महालाम चाचें वसे पांडुरंग । अंगाअंगीं संग अवडित ॥ ४ ॥

जीवनाचा जाला ओलावा अंतरीं । विषय विश्वंमरीं सामावले ॥ ५ ॥

तुका म्हणें माप भरी आलें सितें । धारवोळ गंगे पूर वाहे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंतरीं-मनान, सितें-परिपूर्ण, पुरेपुर. धारवोळ-पाण्याचे ल्हानमोठे प्रवाह

अर्थ - देवा, तुझ्या पावलावर माझे बुद्धी स्थिर झाली व त्यायोगे माझे सर्व मनोरथ परिपूर्ण झाले आहेत.

माझ्या जीवात समाधान झाल्याने तो आता निश्चल होऊन राहिलेला आहे या व्योहरीच्या स्मरणामुळे माझ्या मना-
तोल हळहळ दूर झाली. २ याच्या हृष्येमुळे त्रिविध ताप जळून नष्ट झाले व मन प्रेमभराने सुसावून गेले ३
माझ्या बाणीत या पांडुरंगाचेच नाम घेत असल्यामुळे मला मोठा काम झाल्यासारखा वाटतो. याची अखंड सतत
अवस्थेच्या रूपाने आहे. ४ माझ्या मनात या ईश्वराच्या कृपेचा ओलावा निर्माण झाला असून या विश्वभराच्या
पोटात सर्व विश्व भरून राहिल्याची अनुभूती मला आलेली आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अनेक ल्हानमोठे
पाण्याचे प्रवाह ज्याप्रमाणे गंगेस येऊन मिळतात, त्याप्रमाणे या ईश्वराच्या हृष्येचे माप शिबोशींग भरून आले आहे ६

१४७५ हृष्येचें उत्तर देवाचा प्रसाद । आनंदी आनंद वाढवावा ॥ १ ॥

बहुताच्या भाग्यें लागले जाहाज । येथें आता काज लवलाहे ॥ २ ॥

अलभ्य तें आले दारावरी फुका । येथें आता घुका न पाहिजे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जिह्वाश्रयणाच्या द्वारे । माप भरा बरें सियेवर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा काज-कार्य

अर्थ - देवाच्या हृष्येने मी बोलतो आहे, हाच देवाचा प्रसाद समजा आणि याचा आनंद सर्वत्र वाढवावा १

पुष्कळ लोकांच्या भाग्याने परमायर्षी हे जराज आपल्या जवळ आले आहे आता आपले कार्य साधून घेण्याची
तुम्ही त्वरा करावी २ जे मिळण्यास बघीत आहे, ते फुकटाफुकटी दारावर आले आहे, आता त्याचे सेवन न करण्याची
चूक तुम्ही करू नका ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता बाणी व कान यांच्या साहाय्याने भक्तीचे माप शिबो-
शींग भरून घ्या ४

१४७६ पापपुण्यमुखदुःखाचीं मंडळें । एक एकाबळें याव' घेतो ॥ १ ॥

कवतुक डोळा पाहिले सकळ । नाचवितो काळ जीवासी' तो ॥ २ ॥

स्वर्गाचिया भोगें सरतां नरक । मागें पुढें एक एक दोहों ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भय उपजले मना । घेई नारायणा कडिये मज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा मंडळें-फेरे, घाव-विमावा

अर्थ :- पापपुण्य, मुखदुःख इत्यादींचे फेरे एकमेकांच्या घळाने विसावतात, दुष्ट होतात १ असे हे सर्व कीतुक
डोळ्यांनी पाहिले आहे सर्व जीवांना हा काळच नाचपीत आहे २ स्वर्गामधील दिव्य भोग भोगून पुण्याचा साठा
तापला वी मग नरकासाठीचा भोग सुरू होतो असे एकामागून एकसारखे चक्र चालू असते. ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, हा सर्व प्रकार पाहून माझ्या मनात भय उत्पन्न झाले असल्यामुळे नारायणा, मला प्रेमाने उचलून तुम्ही
कडेवर घ्याये ४

१४७७ वचना फिरती अधम जन । नारायण तो नव्हे ॥ १ ॥

केला आतां अंगीकार । न मनी भार समर्थ ॥ २ ॥

संसाराचा नाही पांग । देव सांग सकळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कीर्त वाणू । मध्यं नाणू संकल्प ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा : अंगीकार-स्वीकार, पांग - उणीव, कीर्त-कीर्ती, वाणू-वर्णन करू, नाणू - आणणार नाही.

अर्थ - विलेले वचन फिरवितात ते अधमच होत नारायण माय तसा नाही. १ त्यानेच माझा आता स्वीकार केलेला आहे. आणि याविषयी त्याने काही ओझे मातलेले नाही. २ आतां समाराज काही उणीव राहिलेली नाही देव सर्व काही परिपूर्ण करणार आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही त्याची कीर्ती वर्णन करू. मध्येच कोणत्याही प्रकारचा संशय मनात आणणार नाही ४

१४७८ कया करोनियां मोल ज्यापें घेंतो । ते ही दोघे जाता नरकामध्ये ॥ १ ॥

ग्रह्य पूर्ण करा ब्रह्म पूर्ण करा । अखंड स्मरा रामराम ॥ २ ॥

मधुरवाणीच्या नका पडो भरी । जाल यमपुरी भोगावया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कारीं ब्रह्मांड^१ ठेंगणे । हात पसरतो जिणे घिग त्याचें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा : ब्रह्मांड-सर्व जगत्

अर्थ - श्रीहरीची कथा केलून जे लोक त्याबद्दल मोबदला घेत्यात ते व त्यांना मोल देणारे असे दोघेही मरकास जातात १ अखंड राम राम असे स्मरण करून पूर्ण ब्रह्माचा अनुभव घ्यावा. २ या रामनामाखेरीज इतर मधुर वाणीच्या भरीस पडू नका. नाही तर यमलोकाची शक्कल शिक्षा भोगाची लागेल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, रामनामाच्या घोषाने सर्व जगत् ठेंगणे करून सोडविले. जो उगाव पोटासाठी हात पसरतो त्याचे जगणे घिगकार करण्याजोगेच होय ४

१७७९ गोड नावे धीर । परी साकरेचा धीर ॥ १ ॥

तैसे जाणा ब्रह्मज्ञान । बापुडे तें भक्तीविण ॥ २ ॥

रुची नेंदी अन्न । ज्यांत नसतां लवण ॥ ३ ॥

अंधळ्याचे अम । शिकविल्याचेची नाम^२ ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तारा । नावे तंव-याच्या सारा ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा : धीर-धीर, धीर-साह्य, लवण-मीठ.

अर्थ : दुष्टाची धीर ही फार गोड लागते, पण तिला साखरेचे साहाय्य आते. १ त्याचप्रमाणे नुसते कोरडे ब्रह्मज्ञान भक्तिशिवाय दीनवाणे आहे. २ असात मीठ नसले तर त्याला कधीच धागली लव येणार नाही ३ अंधळ्याला कितीही शिकविले तरी काय उपयोग ? त्याला शिकविण्याचे अम, एवढेच काम होऊन धसते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तबो-याच्या नीटपणे लागलेल्या तारा हाच सारमूत अर्थ वाढणाऱ्या आहेत. ५

१४८० नन्न जाला भूतां । तेणे कोडिले अनंता ॥ १ ॥

हेंचि शूरत्वाचे अंग । हरी आणिला धीरंग ॥ २ ॥

अचघा जाला पण । लवण सकळां कारण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाणी । पातळ^३ तें परी खणी ॥ ४ ॥

१ कळिकाळ २ काम ३ पातळपणें तळा आणि

तु गापा. II १५

शब्दार्थ व टीपा -हरी-परमभूत अशा अवस्थेला पण-सार्थक

अर्थ -सर्व भूतमात्रांमुळे जो वित्त झाला त्यानेच आपल्या नश्रत्वाने अनेक स्वदपाच्या परमात्म्यास आप त्यात सामावून घेतले आहे १ ज्याने नश्रत्वाच्या भूमिबेवट्टन थीटरीस पणभूताच्या अवस्थेला आपले आहे तोच खरा शूर होय २ सर्व रचीला जसे भोठ वारणीभूत असते, सार्थकी येते, त्याचप्रमाणे नश्रत्वामुळे हा प्रभू स्वाधीन होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पाणी पानळ असले तरी याच गुणाने ते दगडही छणून जाण्यास समर्थ असते ४

विवरण - भक्तिमार्गात लीनपणाला, नश्रत्वाला पारब महत्त्व असते मान लवणे, चरणी मस्तक ठेवणे, अङ्गार सोडणे, दरण जाणे अशाच मार्गाने प्रभू आपलापत्र नरता येतो 'शिष्यस्तेह्मांश मा त्वा प्रपन्नम्-' 'मी तुमचा निष्य तुम्हास रागण आला आहे मला बोध करा,' या अर्जुनाच्या भूमिकेमुळे त्याला गीतार्थाचा वाघ झाला आहे दुसऱ्या एका अमगात तुकाराम महाराजांनी 'महापुर्णे झाडे जाती । तेथ लव्हाळें वाघती ' असे म्हटले आहे महापुर्णत झाडे वाटून जातात, पण लव्हाळे मात्र वाचनात. का ? तर ते नश्र होताना म्हणून म्हणूनच तुकारामद्वारा लहानपण मागताना नश्रत्वाची भूमिका घेताना 'दरणागत झालों । तेणें सोपणा मुकलों ' अने त्यानी एका ठिकाणी म्हटले आहे आणखी एका अमगात काही दृष्टान्त देऊन त्यानी 'सोन दीन हेंचि सार । भय उतरावया पार' असा निष्कर्ष काढला आहे याही ठिकाणी त्यानी 'पुर्णे मातलिया नदी । लव्हा नादे जीवन सधी । बस उन्मळीनि मेदी । परि जो कप्री मनेना' असा आपला नेहमीचा आवडता दृष्टान्त दिला आहे

१४८१ आपुल्या सहिमानें । घातु परिते केले सोनें ॥ १ ॥
तैसे न मनीं माझे आता । गुणदोष पढरीनाया ॥ २ ॥
गावाखालील वाहाळ । गणा न मनीं अमगळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मातो । केलो कस्तुरीनें सरती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा -न मनी-मानू नकोत, सरती-माग्य

अर्थ - सोखड घातु होत असली तरी परिताने आपल्या स्पर्शाने त्याचे सोने घनवून टाकले १ त्याप्रमाणे देवा, पढरीनाया, माझे गुणदोष न पाहाता माझ्यावर कृपा कर २ गावातील मद्यानाले गंगेला मिळतात, तेव्हा ती काही स्थानां अमगळ म्हणून दूर करीत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कस्तुरीच्या सहवासाने मातीसही माग्यता मिळते ४

१४८२ आशावड वक्ता । भय श्रोतियाच्या चित्ता ॥ १ ॥
गातो तेंचि' नाहीं ठावे । तोंड वाली काहीं द्यावे ॥ २ ॥
जाले लोभाचे माजर । मोक मागे दारोदार ॥ ३ ॥
माप आणि गोणी । तुका म्हणे रितीं दोन्ही ॥ ४ ॥

१४८३ तत्र शिष्या मान । दुग्धा म्हणे नारायण ॥ १ ॥
 ऐश्रीं ज्ञानार्ची डोवडे । आशा विटबिलीं मूढे ॥ २ ॥
 उपदेश तो जगा । आपण सोवळा इतका मांगा ॥ ३ ॥
 रसनाशिदनाचे अंकित । तुका म्हणे वरदळ स्फीत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- तत्र-तत्र, डोवडे-टोणभे, वरदळ-वरवरच्या, स्फीत-कीर्तीसाठी

अर्थ :- कुणी ताक दिले तर काही मुल ते आपल्या शिष्यांना देतात, आणि दूध मिळाले तर ते नारायण-स्वरूप समजून स्वतःच घेतात ? असे हे ज्ञानाने चारावलेले टोणभे असून या मूढांनी विषयासक्तानी आपली विटंबना करून घेतली आहे ? हे आपण स्वतः सागाइतके सोवळे असून लोकाना मात्र परमाद्याचा उपदेश करा-यला तत्पर असतात ? तुकाराम महाराज म्हणतात, रसनेच्या आणि विषयाच्या स्वाधीन असलेले हे लोक चरवरच्या कीर्तीसाठी सोमावलेले असतात ४

१४८४ ब्रह्मचारी धर्म घोकावे अक्षर । आश्रमी विचार पटकर्म ॥ १ ॥
 धानप्रस्थ तरी संयोगी विधोग । संन्यास तो त्यास संकल्पाचा ॥ २ ॥
 परमहंस तरी जाणे सहज धर्म । तेथें याती धर्म कुळ नाही ॥ ३ ॥
 बोले धर्म जो चाले याविरहीत । तो जाणा पतित श्रुती बोले ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे कांहीं नाहीं नैसाविण । मोकळा तो सीण दुःख पावे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अक्षर-वेद, आश्रमी-गृहस्थाश्रमात, पटकर्म-स्नान, सध्यापासना, दान, देवपूजा, भक्तिविस्तार, वैददेव अथवा अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान, परिग्रह अशी सहा कर्मे, सीण-दुःख

अर्थ - ब्रह्मचर्याश्रमाचा मुख्य धर्म वेदांचे पठण करावे हा असून गृहस्थाश्रमी माणसाने यजनयाजनादी पटकर्म करावीत ? धानप्रस्थ आश्रमात स्त्रीपुत्रांनी एकाच असले तरी विधोग्याश्रमाचे राहावे आणि सत्यासधर्मांमध्ये सर्व संकल्पाचाच त्याग कराव्यास हवा ? परमहंसस्वित्तीमध्ये धर्माचे, परमाद्याचे रहस्य सहजतेने ध्यानात घेते या ठिकाणी जात, कुळ, धर्म याचा सबंध उरत नाही ? असा विचार सांगूनही जो याविरहित वागतो तो पापीच समजावा, असे वेदांचेच सांगणे आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, विधिनियमांसेरीज काही उपयोग होणार नाही जो कुठलेच नियम न पाळता मोकळा राहील तो शोबटो दुःख पावेल हे निश्चित ५

विवरण :- मागे अष्टमस्कंधा १४७२ मध्ये तुकाराममहाराजांनी वेदविहित असा चार वर्गांचे जे दर्शन ब्रह्मविज्ञ, त्यास अनुसरून या अष्टमस्कंधात त्यांनी आश्रमधर्मांची बहूती निवेदन केली आहे वर्गाश्रमधर्मांची बल्लना वेद व उपनिषदे यातून साकार झालेली असून तुकोबांनी त्यास मान्यता दिली आहे समाजाच्या व्यवस्थेसाठी जशी वर्णव्यवस्था गुणधर्मावरून रुढ झाली तशीच व्यक्तीच्या हितासाठी आश्रमव्यवस्था दृढ झाली सर्वसामान्यपणे धर्मर र्भाषी आयुर्मर्यादा घडून व एकर मानवी कर्तव्याचा विचार करून विद्यासाधन, प्रापचिक कर्तव्ये, सामाजिक ऋण, वैयक्तिक साधना इत्यादी बाबींचा विचार करून आश्रमधर्मांची बल्लना सारारलेली आहे ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम अशा चार आश्रमांतून मानवी जीवन परिपूर्णताकडे वा विवासाकडे घाव घेत राहाते आपल्या प्रवृत्तिवर्तुषात या चारही आश्रमांची जोपासना नीटपणे व्हावी अशा सनातन धर्माचा आदेश होता. कोणत्याही एकाच वर्तीचा परिपोष होऊन जीवन एकाच होण्यापेक्षा विद्यासाधना, प्रापचिक कर्तव्ये, वैयक्तिक परमार्थविचार, सामाजिक ऋण इत्यादी विविध वर्गांनी वैयक्तिक जीवन परिपुष्ट होऊन त्याचा यथाक्रम विकास व्हावा अशी योजना त्यान होती. चातुर्वर्ण्यप्रमाणे वाटपास आलेली कर्मे आश्रमव्यवस्थेप्रमाणे नरण्यातच मानवी जीवनाचे मार्गच मानले जात असे. या आश्रमव्यवस्थेत एकापेक्षा दुसरा आश्रम अधिक प्रगतीचा,

उत्तम अवस्थेचा असे; हे सूचित झालेले दिमते महाभारतातील शांतिपर्वात म्हटले आहे, 'धनुष्यदी हि निःश्रेणी व्रक्ष्येया प्रतिष्ठिता । एतामारुह्य निःश्रेणी ब्रह्मलोके सहीयते ।' या चार आश्रमरूपी पायऱ्यांचा हा जिना शेवटी ब्रह्मपदास गेलेला आहे. या जिन्याने एका आश्रमातून दुसऱ्या आश्रमात जाऊन प्रगती साधता येत असेर ब्रह्मलोकात मनुष्य यामुळे मोठेपणा मिळविता. सन्यासाश्रमातील आकर्षक ध्याची भूल पडून सर्वसामान्य लोकांनी स्वतःची कुवत लक्षात न घेता एवढम या आश्रमाकडे वळण्याची धाई न करता आधीच्या आश्रमातील वर्तव्यावडेही त्यांनी लढ धावे, असे मागण्याचा सावधपणाही स्मृतिधार पाळताना 'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलित-मात्मन । अपत्यस्यैव पापस्य तदारण्य समाश्रयेत्' अगाला वळभा पडून नातवडे दृष्टीस पडली म्हणजे गृहस्थाने वानप्रस्थ होऊन अग्न्यास ध्यावा, अशी सूचना देण्याचेही कारण हेच की, मनुष्य आपल्या शिरावर श्पी, तितर, देव अशी ऋणे घेऊन जन्माला आला असल्याने वेदाध्ययनाने ऋषिंचे, पुत्रोत्पादनाने पितरांचे व यनादी वर्मांनी देवांचे ऋण पेंडण्याचीही जबाबदारी माणसाची आहे याचा विस्तर पडू नये

मगध मानवी जीवनातील वर्तव्यवृद्धीचे चित्र या आश्रमधर्मांच्या व्यवस्थेने उभे राहाते सन्यासकुणी ध्यावा ? याचेही व्यावहारिक दृष्टीने उत्तर दण्याचा प्रयत्न विदुग्नीनीत दिसतो. विदुराने धृतराष्ट्रास सांगितले आहे, 'उत्पाद्य पुत्राननुशास्य कृत्वा वृत्तिं च तेन्योऽनुविधाय काञ्चित् । स्थाने कुमारोः प्रतिपाद्य सर्वां अरण्यसंस्थोऽय मूनैर्बभूवेत्' गृहस्थाश्रमात अमतांना पुत्र होऊन त्यांना ऋण न ठेवता त्यांच्या पोटापाण्याची थोडी व्यवस्था करून आणि सर्व मूलीना योग्य अशी स्वच्छे पाहून दिल्यावर मग वानप्रस्थ होऊन सन्यास घेण्याची दृष्टा करावी वर्णधर्मानुसार वर्म कडून जीविताचे धार्यक करून दाखविण्याची ही एक आश्रमधर्मांची व्यवस्था होती. कुणीही केवळ ससारान न रमता आमुष्यात एक उच्चनम ध्येय असू करून, त्याकडे रोल घळून मार्ग आक्रमण करण्याचे मार्गदर्शन या आश्रमव्यवस्थेत होत ईश्वरप्राप्ती हे अखेरचे साध्य हे तर लखेच, पण सर्वसामान्य लोकांनी गृहस्थधर्माकडे दुर्लक्ष कराव असा स्मृतिधाराराचा उद्देश नाही उलट अनेक ठिकाणी गृहस्थाश्रमाची महत्वाच दशाची वर्णन केलेले आहे 'यदा मातरना-भित्य सर्वे जीवन्ति जन्तव । एव गार्हस्थ्यवर्तयित्य वर्तन्त इतराश्च' 'पुत्रीमानष्या आश्रयाने व्याप्रमाणे सर्व जण जिवत राहानात, व्याप्रमाणे गृहस्थाश्रमाचा आश्रय करून इतर आश्रम आहूत, असाच निर्वाजा महाभारतकार व मनु दत्त असदात इतर आश्रम नद्या, तर गृहस्थाश्रम सागर असे मनुने म्हटले आहे

वेदप्रणीत असा या आश्रमधर्माचा पुरस्कार साधुसंतानी केला दिसतो 'वर्गाश्रम करितो चोष्ठ । तस्मिन् पावसो उत्तम लोक' असा स्पष्ट आदेश मुकोबाचा आहे एकनाथीना तर आपल्या भागवतात दोन स्वतंत्र अध्याय वर्णाश्रमधर्मांच्या विवरणासाठी दिले आहेत एकाच विषय पुरापापामुन जम वर्ण निर्माण झाल, तमच आश्रमही याच पुष्पतत्वाश्रामुन निर्माण झाले स्नान, आसन, वसन, मोन, वृक्षेवा, स्वाध्याय इत्यादी श्रद्धाचारीव्रताचे विवेक एवनाथानी स्पष्ट केले आहेत त्यानंतर गृहस्थधर्मात पटकर्मांची व पंचमहायज्ञाचा महत्त्वाची चर्चा करून एवनाथानी स्यामधर्माची महती वर्णन केली आहे वर्णव्यवस्थेप्रमाणे आश्रमाचा विचारही जुन्या समाजरचनेत महत्त्वाचा होता ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाची रूपरता या वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थेने होती या व्यवस्थेतून जो मुदला, मुक्त राहिला त्याला शीणच होणार असा मुकोबाचा निष्कर्ष आहे

१४८५. आम्ही क्षेत्रीचे सन्यासी । वेहमरित हृषीकेश । माहीं केले ऐसी । आशाकामबोहरी ॥ १ ॥

आले दयाचित अग । सहज तें आम्हा भाग । दाता पाडुरग । ऐसा करिता निश्चिती ॥ २ ॥

दड धरिला दडायमान । मुळीं मुडिलें मुडण । बंदी' बंद कीपीन । बहिरयास ओढडें ॥ ३ ॥

काळे साधियेला काळ । मन करुनि निश्चळ । लीकिकीं विटाळ । धरुनि असों एकात ॥ ४ ॥

पार्यकारणाची चाली । याचावाचत्वं नेमिली । एका नेमं चाली । स्वरूपोंच राहाणें ॥ ५ ॥

नव्हे वेपघारी । तुफा आहाच वरयरी । आहे तैसीं वरी । तडें निवडितों वेदाची ॥ ६ ॥

अध्याय व टीपा क्षेत्रीचे-दहर्षी क्षेत्रातील, अपाधित-याचना न करता मिळेल तेवढ्यावर सतुष्ट राहा-
याची मृती, पद-वचनय, ओडडे-मादेवीन हातांचा दह, आहाच-वरवर, लडे-विभाग

अयं - आम्ही देहस्वी क्षेत्रातील सन्यासी आहोत आमच्या देहात श्रीहरी बोधरूपाने भरून राहिलेला आहे आशा व कामना यांना आम्ही आमच्या मनातून बाहेर काढून टाकले आहे. १ या दात्या पाहुरगाने कृपा केल्यामुळे आम्ही निश्चित झालो आहोत, आमच्या अंगी सहजच अयाचित वृत्ती आलेली आहे २ श्रीहरीच्या अनुसंधानाचा दड आम्ही अखंड स्वरूपाचा धारण केलेला आहे अतानाही वृत्तीचे भळ आम्ही मुडून टाकले आहेत वध-प्रयाची लवोढी तेसून साडेतीन हाताच्या देहाचा विचार बाहेर काढून टाकला आहे ३ आमचे मन निश्चल झाले असल्याने त्याने स्वरूपाच्या ठिकाणी एकरूप होण्याचा काळ साधला आहे आम्हास लौकिकाचा विटाळ असल्याने आम्ही एकान्तातच निवास करीत असतो ४ माझी वाणी ही वाच्यस्वरूपाच्या श्रीहरीची एकरूप झाली आहे तिची कार्यकारणस्वरूपाची चाल खाता घरघरचीच राहिली आहे आम्ही स्वस्वीच निवास केला असल्याने त्याच एका निश्चयाने आमची चाल होते आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हा तुकाराम वरवरचा वेप धारण करणारा सन्यासी नाही जे वेदाचे विभाग आहेत त्यातीलच काही निवडून मी त्याचे विवरण करीत असतो ६

विवरण -अथग क्रमांक १४७२ व १४८४ यात वर्णप्रमथर्माची महती तुकारामबुवांनी सांगितली सत्त्वाचा त्याग म्हणजे सन्यास असे स्पष्ट केले परमहत्ताचा सहजधर्म विवरून सांगितला आता या अमगात तुकाराम महाराज स्वतःच्या सन्यस्त वृत्तीचे वर्णन मोठ्या अधिवाच्यवाणीने करीत आहेत एकदा सत्कल्पांचा, आदावासाचा त्याग झाला म्हणजे अंगी सन्यस्त वृत्ती वापते परमहत्ताचे सहज गुण अंगी उमटतात 'तेंचें प्राती धर्मं दुळ नाहीं' अने सांगण्यान बुवा विसरत नाहीत तुकारामबुवांची जात त्यांच्या सन्यस्तवृत्तीला आठ येणार नाही वेदाचा दरा अर्थ आम्हासच माहीत असल्याचा यथाय अभिमान त्यांनी एके ठिकाणी प्रकट केला आहे विधिप्राप्त्यप्रमाणे तुकारामांनी सन्यास घेतलेला नव्हता, परंतु अंगा सन्यस्त वृत्ती पुरेपूर वाणली असल्यामुळे आपण 'क्षेत्रींचे सन्यासी' कसे आहोत याचे रूपवाच्या आश्रयाने त्यांनी वर्णन केले आहे तुकाराम महाराज देह क्षेत्राचे राहाणारे म्हणून 'क्षेत्रींचे सन्यासी' खरेच, पण येथे क्षेत्र शब्दाचा आणखी एक महत्त्वाचा अर्थ अभिप्रेत आहे भगवद्गीतेतील तेराव्या अध्यायात पहिल्याच श्लोकात 'इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते' -अर्जुन, या शरीरासच क्षेत्र असे म्हंटले आहे, असे स्पष्ट केले आहे पंचमहाभूतांचे जे शरीर त्यासच क्षेत्र अशी पारिभाषिक सज्ञा आहे पंचमहाभूते, बह्विदार, बुद्धी, अव्यक्त प्रवृत्ती, दह सृष्टम इदिय, एक मन, पाच इंद्रियांचे पाच विषय, इच्छा, द्वेष, मुक्त, दुःख, संपात, चेतना व धर्म अशा एकूण सत्त्वांचा समुदाय म्हणजे क्षेत्र होय या क्षेत्रीचे आपण सन्यासी आहोत असे तुकाराम महाराज म्हणतात, त्यांनाही अथ समजावून घण्यासारखा आहे हे क्षेत्र अथवा शरीर ज्या गुणधर्मांचे व सत्त्वांचे बनले आहे त्यात पंचविषय, अहंकार, द्वेष, इच्छा, सुखदुःखादी विकार, इत्यादींचा प्रभाव मोठा असतो याना अनुसहन करून जे राहतात या सत्कल्पांचा त्याग म्हणजे सन्यास असे तुकारामबुवांनी म्हंटले आहे आपल्या अंगातील कणाकणांतून व रोमरोमातून प्रभुक्रपा भरून राहिल्यान आणि आशा व कामना यांच महत्त्व नाहीसे झाले असल्याने आपण खऱ्या अर्थाने सन्यासी आहोत असे बुवा म्हणतात बुवांच्या मनाची ही धारणा परंपरेस घडून आहे 'ज्ञेयं स नित्यसन्यासी यो न द्वेष्टि न वांक्षति। निर्विकारो हि महाबाहो सुखं ब्रह्मात्म-मुच्यते' -जो वशापाही द्वेष करीत नाही आणि वशाचीही इच्छा करीत नाही, धोच पुण्य नित्य सन्यासी समजावा जो सुखदुःखादी द्वेषापासून मुक्त झाला तो आमीआपच इतर सर्व ब्रह्मवापासून मुक्त होतो तुकारामबुवा या अर्थाने मुक्त झालेले त्यांनी प्रत्यक्ष यतीधर्म स्वीकारला नसला तरी त्यांची वृत्ती खऱ्या अर्थाने सन्यासाची होती वरवर ते प्रापंचिक असले, तरी ते वास्तविक दृष्टीने सन्यस्त वृत्तीचे होते या सन्यस्त वृत्तीचे वर्णन श्रीज्ञानदेवरांनी फारच समर्थ रीतीने केले आहे त म्हणतात, 'तरी गेलियाची खेन करो। न पवता चाड न धरो। जो गुणस्वच्छ अतरी। मेव जेता ॥ आणि मी माझें ऐसी आठवण। विसरले जयाचें अत करण। पार्था तो सन्यासी जाण। निरतर ॥ जो मने ऐसा आहला। सर्वां तोचि सांडिला। म्हणोनि सुखें सुख पावला। अलडित ॥ आतां गृहाधिक आधेचें। तें बाहीं मलयें स्वजाचें। जें घेतें जाहले स्वभाचें। नि सगु म्हणऊनि ॥ देवें अग्नि विभोनि जायें। मग ते राखोंदे केवळु होयें। ते ते कापुसे दिवसू ये जिंयापरी ॥ संता असतेनि उपाधी। नाकळजे तो जमंवर्षी। जदाचिचे बुद्धी। सकलु नाही ॥ म्हणोनि कल्पना जें सांडे। तेंचि मग सन्यास

घडे । या कारणे दोनी सापडे । सन्यासयोग ॥' ज्ञानेश्वराच्या या वर्णनाप्रमाणे तुकाराम महाराज 'क्षेत्रींचे सन्यासी' खरोखरीच आहेत. देहभाव विसरला, कुणास काही मागण्याचे कारण उरले नाही, मी, माझे हे भाव नाहीसे झाले यापेक्षा सन्यास धर्म कोणता ? तुकाराम महाराजांनी या अवगात आपण अवाचित म्हणजे जे मिळेल त्यावर सतुष्ट कसे आहेत, आपल्या हातात दड कोणता आहे, आपण सन्याशाप्रमाणे मूढण कसे केले आहे, आपण कोपीन कोणती नेसली आहे, इत्यादी बाबींचे रूपकात्मक वर्णन फारच समर्पक रीतीने केलेले आहे अशा वृत्तीवर आल्यावर लोकाकाचा विटाळ धरून एकान्ताचे सेवन करणे अगत्याचे आहे असे त्यांनी येथे सांगितले आहे. जनसमूदायाचा वीट ह ज्ञानी माणसाचे एक लक्षणच गीतने सांगितले आहे. एकान्तवासाशिवाय प्रमुचितनही नीट घडत नाही म्हणूनच तुकारामबुवा भामनाथ अथवा भडारा डांगरावर स्थिरावले. तेथील वृक्षवेलीच्या व वनचराच्या सहवासात रममाण झाले पृथ्वीचे आसन, आकाशाचे पावहण, वषाक्रमडलूचा परिवार, हरिकथेच्या भोजनाचे विविध प्रकार आणि आपल्याच मनाशी आपला सवाद असा घाट या 'सन्यासी' तुकाराम-बुवाचा होता 'येथे सुखे रुचे एकान्ताचा वास' असा त्यांनी आपल्या एकांतवासाचा हेतू स्पष्ट केला आहे.

१४८६ निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन । आश्रमासी स्थान कोपी गुहा ॥ १ ॥

कोठें ही चित्तासी नसावे बघन । हृदयीं नारायण साटवावा' ॥ २ ॥

नये बोलो फार वंसो जनामधीं । सावधान बुद्धी इद्रियें दमो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घडो घडोने साधावी । त्रिगुणाची गोवी जगवूनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा -दमो-दमन करावीत, दडपून टाकावीत, त्रिगुणाची-सत्त्व, रज, तम या तीन गुणाची, गोवी-गुतागुत, जगवूनी-मोडवून

अर्थ -उदरनिर्वाह होईल एवढे अन्न व अरीररक्षण होईल एवढे आच्छादन आपणास असावे गुहेत अगर सोपटात निवास करावा १ कुठल्याही विषयासबधी आपल्या चित्तास मोह नसावा आपल्या हृदयात नेहमी नारायण साठवावा. २ लोकांत फार बोलू नये, त्यांच्यात फार बसू नये बुद्धी सावधान ठेवून इद्रियांचे दमन करावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सत्त्व, रज, तम या त्रिगुणाच्या गुतागुतीची सोडवणूक करून एकएक क्षण ईश्वरचरणी अर्पण करून साधावा ४

जरूरीपेक्षा अधिक संग्रह न करणे, उपाधी लावून न घेणे, निर्बनता, अकिंचनत्व जाणूनबुजून पत्करणे इत्यादी तत्त्वाचा विकास होत राहिला. पंचमहायज्ञाची कल्पना निर्माण झाली. घन मिळवून त्याचा चांगला विनियोग करणे फार कठिन काम, म्हणून गरजा अणदीक्ष कमी करून उपाधीरहित मन करून ईश्वरचित्तनास मोकळे राहाणे साधुसत्ताना युक्त वाटले. म्हणूनच अपरिग्रहतेत्या महत्त्वाचे स्थान साधुसत्ताच्या चरित्रात मिळाले आहे. 'निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन.' एवढे बमले की मग इतर वस्तूची स्थाना जरूरीच वाटत नाही. 'साधकाची दशा उदास असावी। उपाधि नसावी अंतर्वाही' अशी त्याची शिक्षण आहे. प्रसंग पडला तर 'झाडें बोरोपीनि खाउनियां पाला। आठवी विठ्ठला वेळोवेळा' अशी त्याच्या मनाची वृत्ती होती. 'नको देऊ देवा द्रव्य आणि माग्य। तो एक उड्डेण होय जीवा' असे तुकाराममुर्खानी कळवळून म्हटले आहे. कारण 'तुका म्हणे करी फकिराचे परी। रात्रंदिवस हरि येईल माचे' फकिरी पत्करल्यानंतरच श्रीहरीची जवळीक वाढते असा त्याचा अनुभव आहे. या फकिरी वृत्तीचे वर्णन व अपरिग्रही वृत्तीचे दर्शन या अमगात आहे. 'कोठेंही चित्तासी नसावें बंधन' अशी अवस्था असेल तरच नारायणाला हृदयात साठविणे सुलभ होईल. आणि अशी बंधनरहित अवस्था निर्वाहापुरत्या अन्नवस्त्रापुरतीच इच्छा असेल तर निर्माण होईल. लोकांत फार बसू नये, बोसू नये, एकान्ताचे सेवन करावे हाही मोलाचा विचार या अमगात आहे, असा वृत्तीचा मनुष्यच नेहमी योगी माणसासारखा सतुष्ट राहतो 'वायिवेवीण सागव। जेंसे जळें नित्य निर्भय। संसार निवृत्ताय। संतोषी जो' असा ज्ञानदेवानो या वृत्तीच्या माणसाचा सतोप निवेदन केला आहे 'जो घबालामें न सोखे। अलामें न पावखे' अशी त्याची वृत्ती बनते.

१४८७ जैसीं तैसीं तरी। शरणागतें तुझीं हरी ॥ १ ॥

आतां न पाहिजे केले। श्रीद लटिकें आपुलें ॥ २ ॥

शुद्ध नाहीं चित्त। परी म्हणवितो भवत ॥ ३ ॥

भज कोण पुसे रंका। नाम सांगे तुझे तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- शरणागतें-शरण आलेला, रंका-वरिवाला.

अर्थ :- श्रीहरी, मी कसाही असलो तरी तुलाच शरण आलेलो आहे. १. आता तू भक्तवत्सल, पतितपावन हे श्रीद छोटे ठरवू नकोस. २. मागे चित्त कदाचित शुद्ध नसेल, पण मी तुला भवत आहे. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, भला गरिबाला कोण विचारतो ? म्हणून तर देवा, मी तुला नाच सांगतो. ४

१४८८ नाशवंत देह नासेल हा जाणा। कां रे उच्चाराणा वाचें नाम ॥ १ ॥

नामैच तारिले कोटपान हें कोटी। नामें हे' बं कुंठीं बसविले ॥ २ ॥

नामापरतें सार नाहीं त्रिभुवनीं। तें कां तुम्ही मनीं आठयाना ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाम वेदांसी आणलें। तें दिलें गोपाळें फुकासाठीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- नाशवंत-नाश होणारा, न टिकणारा, आणलें-येष्ट.

अर्थ :- लोकांही, हा देह नाहीसा होणारा आहे, नाशवंत आहे असे समजून तुम्ही तुमच्या धाणीने सतत रामनामाचा उच्चार का करीत नाही ? १. या नामस्मरणाने कोटधन्यो लोक तरले आहे, कियेकांना बं कुंठाचा साम झालेला आहे. २. यामुळे नामासारखे सारभूत असे दुसरे धागले साधन त्रिभुवनात नाही. मग तुम्ही त्याची आठवण तुमच्या हृदयात धारदार का नाही करीत ? ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रचारचे रामनाम वेदांसाठी येष्ट आहे. श्रीहरीने आम्हांला हे फुकटचे प्राप्त करून दिले आहे. ४

१४८९ आळवितों वाळें। मातेतें सुख आपलें ॥ १ ॥

घावें आवडी जातुकें। पाहे निवे कयतुकें ॥ २ ॥

त्यास पंते कर्जाळ धावेत, अथवा ध्यावेत. ध्यात सुखच असते. हे पंते जरी बुडाले तरी उभयपक्षांना विता वाटण्याचे कारण नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, बी जे हे सांगत आहे त्यातील वर्म जाणून दरोबर आचरण करावे, एकाच्या ऐवजी दुसरे करू नये. ५

१४९२ अग्नीमाजी पडे घातु। लीन होऊनि राहे जांतु ॥ होय शुद्ध न पवे घातु। पटंतुप्रमाणें ॥ १ ॥
बाह्यचरणाचें कारण। मिथ्या अवघेंचि सापण १। गर्व ताठा हें अज्ञान। मरण सर्वें बाहातसे ॥ २ ॥
पुरें मातलिया नदी। लव्हा नदि जोधनसंधी। वृक्ष उन्मळोनि भेदी। परि तो कधीं मंगेना ॥ ३ ॥
हस्ती परदळा जो भंगी। त्या पायी न मरे भुंगी। कोण जाय संगी। पाणोवाणी तयेच्या ॥ ४ ॥
पिटितां घणें वरि सरा। त्या पोटी राहे हिरा। तैसा काय तगती गारा। त्या थोरा होऊनि ॥ ५ ॥
लीन दीन हेंचि सार। भव उतरावया पार। बुडे मायां भार। तुका म्हणे बाहोनि २ ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा :- पुरें- महापुराने, मातलिया-माजलेली असताना, हस्ती-हत्ती, परदळा- शत्रूच्या सैन्यास भंगी-भोडतो, मट करतो, पाणोवाणी-पाठोपाठ, घणें-घणाच्या आघाताने, सरा-हवे तसे, तगती-टिकतात, भव-ससारसमुद्र, पार-तरून जाण्यात.

अर्थ :- अनात मडलेली घातू यस्यातील तत्तु जसा लीन मायाने असतो त्याप्रमाणे आत राहून शुद्ध होत जाते, जळून तर जातच नाही. १ बहिरंगाचे भूयण अथवा भायण हे सर्व धोटेच आहे. गर्व अथवा ताठा करणे अज्ञानच आहे. ते त्याच्या मरणापर्यंत टिकून राहते. २ नदीला महापूर जाला जसताना पुष्कळच पाणी घेते; त्यात लव्हाळे मज्ज झाल्याने टिकून राहतात, पण मोठमोठे वृक्ष मात्र उन्मळून जातात; पण लव्हाळे मात्र मंगत नाहीत. ३ हत्ती शत्रूच्या सैन्याचा भंग करतो, पण त्याच्याच पायासालची भुंगी मात्र मरत नाही. अशा हत्तीच्या पाठोपाठ कुणी जाये ? ४ घणाच्या आपाताने काटेत तसे ठोकले तरी हिरा टिकून राहते; पण त्याऐवजी हिचपेक्षा गारगोठ्या म्हणून घणाच्या आपाताने ठोकल्या तर त्या टिकतील काय ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, लीन दीन होणे हेच संसारसागर तरून जाण्याचे एकमेव सारभूत साधन आहे. उगाच धोरणाचा भार डोव्यावर घेतल्यात भवसागरात वाहून जाण्याचा मात्र प्रसंग येईल. ६

१४९३ आम्ही धीर जुंझार। कळं जमदादे मार। तापटिले भार। मोड जाला दोषांचा ॥ १ ॥
जाला हाहाकार। आले हांकीत जुंझार। शंखचक्रांचे शृंगार। कंठीं हार तुळसीचे ॥ २ ॥
रामनामांकित धाण। गोपी लाविला चंदन। झळकती निशार्णे। गरडटके पताका ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काळ। जालो जिकोनी निश्चळ। पावला सकळ। भोग आम्हां आमचा ॥ ४ ॥
शब्दायं व टीपा :- जमदादे-यमाच्या दाढेवर, भोग-ऐश्वर्य.

अर्थ :- आम्ही फार मोठे योद्धे आहोत, यमावर हल्ला करून आम्ही त्याचे बात पाडू. अनेक दोषांवर मारा करून त्यांचा आम्ही मोड करू. १ यामुळे फारच मोठा हाहाकार जिकडे तिकडे चडावा. सर्व योद्धे आमच्यामोवती कामा झाले. त्यांच्या अंगांवर शंखचक्रांचे शृंगार होते. त्यांच्या गरडपात तुळसीच्या पाळा विसत होत्या. २ त्याचे बाण रामनामाने चिन्हांकित झाले होते. त्यांच्या मुत्रेवर गोपीचंदनाचे टिके आहेत. त्यांची निशार्णे झळकत असून गरड-टकेच्या पताका सर्वत्र विराजत आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे आम्ही काळासही जिंकून निश्चळ झालो आहोत. आमचे सर्व ऐश्वर्य आम्हांस मिळाले आहे. ४

विवरण :- या एका अमगात तुकोबांनी आपण भक्तीच्या क्षेत्रातील फार मोठे वीर पुरुष आहोत असे रूपकाच्या आध्याने वर्णन केले आहे या भक्तीवीरांच्या हत्त्या प्रत्यक्ष यमावरच असतो. शंखचक्र, तुळसीची पाळा, रामनामाचे बाण, गोपीचंदनाचे चिह्न ही याची आयुधे होत. याची निशार्णे गरडावित आहेत. असे हे विद्वत्ताचे

चोर पुरप यमांगही नमवायला धावतात. दुमच्या एका अमंगात तुजोवानी म्हुटले आहे, 'घोर विठ्ठलाचे गाढे । कळिकाळ पायी पडे ।' या बोराचे दया, क्षमा, शांती हे अभगवाण झुपूचा पराभव करण्यास तमयं अगतात. धर्मचे पालन करण्यासाठी या भवनवीरांना अशा प्रकारचे युद्ध रात्रदिवस करावे लागते. 'तीक्ष्ण उत्तरें । हातीं घेऊनि घाण फिरें ' अशा स्वतःचा उद्योग तुजोवानी वर्णन केला आहे.

१४९४ आदायद्ध तो जगाचा दास । पूज्य तो उदास सर्वजना ॥ १ ॥
 आहे तें अधीन आपुले हातीं । आणिका ठेवितो काय योल ॥ २ ॥
 जाणतिपा पाठीं लागला उपाध । नेणता तो सिद्ध भोजनासी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भय बांधलेसे गाढी । चोर लागे पाठी दुम तया ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:- आणिका-दुतरांता, उपाध-उपाधी, अटवणी, दुम-धाऊन.

अर्थ :- नाना प्रकारच्या आशांनी जो यद्ध झाला आहे तो जगाचा दास आहे, असे समजावे आणि जो उदास आहे तोच सर्व लोकांना पूज्य होतो. १ हे बोगहो मायं परकराचे को नाही हे आपल्याच हातांत असते. इतरांना उगाध बोल देऊन काय उपयोग ? २ जो तानी आहे, जायता आहे त्याच्या मागे अनेक प्रकारच्या उपाधी लागतात; आणि जो नेणताच असतो त्याच्यामाठी धावते तयार झालेले भोगन असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्यामागे कामकीप्रायी चोर धावू लागले आहेत त्याला पजर मोठी सोती आहे असे समजावे. ४

विवरण :- परमार्थनामान असताना मगबद्विप्राप्तीसाठी नाना प्रकारच्या लौकिक इच्छा, वासना व आशा याचा त्याग करणे अगत्याचे आहे. कारण 'आमापादागतबंधाः' नेवरो आयापासानी बद्ध असलेले लोक या मार्गात टिकत नाहीत. म्हणूनच तुजोवानी दुमच्या एका अमंगात 'आशा हे समूळ साणोनि काढायो । तैर्ह्यांच गोसावी म्हवें तैणें ' असे म्हटले आहे. आशा मुळामगट उपटून टाकावी. कारण आपली इच्छा-वासना तुप्त झाली नाही की दुःखाना प्रारंभ होतो. म्हणून मन वासनांरहित करणे हाच एव उत्तम उपाय होय. 'तस्मात्सर्वान्छां परित्यज ' सर्व इच्छाच मोड, हा वसतिष्ठानी केलेला उपदेश महत्त्वाचा आहे. कोणत्याही इच्छेचा उदय होच दुःख आहे. म्हणून उदास असणे, निरिच्छ असणे, निराश राहणे हेच बोर गुन्हाचे साधन आहे. 'आशा हि परम दुःखं नैराशं परमं सुखम्' आशा हेच श्रेष्ठ दुःख असून नैराश्य हेच मोठे सुख आहे असे भागवतवारांनी म्हटले आहे. 'अपि राज्यादपि स्वर्गादपि दोरपि माधवात् । अपि कातासमासंगां राराप परमं सुखम् ' राज्य, स्वर्ग, चंद्रमंडळ, वैकुण्ठविपती विष्णू अथवा सुंदर काना पाव्या समाधमापामुवही जे सुख बघीच मिळणार नाही ते परम नैराश्यापासून प्राप्त होते. असा निर्वर्ण योगवामिष्ठाने दिला आहे. असा हा निराश यमुष्यच जपाला पूज्य वाटतो. कारण तो बघी कुणापासून काही मागत नाही तो निरिच्छ निराशच असतो. उलट आशाबद्ध मनूष्य मात्र जगाचे शास्त्र पत्करतो, कारण तसे कल्याणवाय त्याच्या आशा बघी पूर्ण होणारच नाहीत.

१४९५ आणिकांसी तारी ऐसा नाही कोणी । घड तें नासोनि भलता टाकी ॥ १ ॥
 सोनं शुद्ध होतें अवीट तें घरीं । नासिलें सोनारों अळंकारी ॥ २ ॥
 ओल शुद्ध काळी फाळें जिरें बीज । कंचें लागे निज होता तेथें ॥ ३ ॥
 एक गहू करितो अनेक प्रकार । तांजा दिवसी क्षीर घुणरिया ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे विषा रचि एका हातीं । पाद्यानी नासितो नवनीत ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- आणिकांसी-सर्वांना, अळं-चांगला, अविट-चांगले, दुद, काळी-पेरणीच्या दिवसात निज-हवे अगलेले, दिवसी-गव्हाचा एक छासपदार्थ, पाद्यानी-अहणो, मूखें बाई.

अर्थ :- या संसारसागरातून सर्वांना तारोळ असा कुणीही नाही उलट चांगला माणूस माद अर्धवट व ढोंगी साधूपुरुष विषयवून टाकतात. १ सोने आपल्या घरी आहे तोपर्यंतच ते चांगलें शुद्ध स्वरूपात राहते, पण ते सोनारा-कडे अलंकार घडविण्यासाठी गेले की त्यात होनता निर्माण होते. २ चांगल्या सुपीक जमिनीत ओल उत्तम आहे, पेरणीचे विषयही आहेत, पण अशा प्रसंगी काळ्या जिऱ्याचे बी पेरून हवे असलेले चांगले धान्य कसे प्राप्त होणार? ३ गहू एकच असला तरी त्याचे अनेक प्रकार करता येतात कुणी त्याचा सांज करतील, कुणी त्याच्यापासून खोर करील, कुणी आणखी एखाद्या पदार्थ करतील, तर एखादी सामान्य स्त्री त्यापासून घुमत्याच बनवेल. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, एखाद्या भाग्यवान माणसाच्या हातून विपात्तही चर येईल तर एखादी भटाणी व मूखं चाई लोण्यासारखा पदार्थही नासवून टाकील. ५

१४९६ वाटे या जनाचें योर या आश्चर्य । न करितो विचार कां हिताचा ॥ १ ॥

कोण दम ऐसा आहे यांचे पोटी । येईल शेवटीं कोण कामा ॥ २ ॥

काय मानुनियां राहिले निर्दिचती । काय जाब देती यमदूतां ॥ ३ ॥

कां हों विसरलीं मरण वापुडीं । काय यांसी गोडी लागलीसे ॥ ४ ॥

काय हातीं नाहीं करील त्यासी । काय जालें यांसी काय जाणीं ॥ ५ ॥

कां हों नाठविती देवकीनदना । सुटाया बंधनापासुनियां ॥ ६ ॥

काय मोल यासी लागे धन वित्त । कां हें यांचें चित्त घेत नाहीं ॥ ७ ॥

तुका म्हणे कां हों भोगितील लाणी । कां त्या चक्रपाणी विसरलीं ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- जाव-उत्तर, खाणी-अनेक जन्म, योनी

अर्थ :- या लोकचि मला फार आश्चर्य वाटते; हे आपल्या स्वतःच्या उदाराचा विचार, हिताचा विचार काहीच कसा करीत नाहीत? १ यांच्या अंतःकरणात असा कोणता विश्वास आहे? आयुष्याच्या मखेरीस यांच्या मदीस कोण घेणार आहे? २ हे लोक कुणाच्या निश्चयाने निष्काळजी राहिले आहेत? अतकाळी हे यमदूतां पुढे काय जाब देतील? ३. यांना मशी कोणती गोडी लागली आहे? यांना मरणाचा विसर वा पडला आहे? ४ यांना कोणती गोष्ट करता घेणार नाही मशी आहे? यांना सर्व काही द्रव्य असूनही हे स्वहिताची चिंता करीत नाहीत; यांना काय झाले आहे, कुणास माहीत? ५ हे लोक देवकीनंदन श्रीकृष्णास वा आठवत नाहीत? त्याला आठवून संसारबंधनापासून मुक्त्याचा प्रयत्न हे का करीत नाहीत? ६ प्रभूच्या चित्तास यांना काय किमत पडते? धनाची व संपत्तीची दास काय आवश्यकता असते? यांच्या चित्तात हे काधीच कसे येत नाही? ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या चक्रपाणी प्रभूला विसरून अनेक जन्मांची लाण हे का भोगतात? ८

१४९७ काय एकां जालें तें कां नाहीं ठावें । काय हें सांगायें काय म्हूण ॥ १ ॥

देखतील डोळां ऐकतील कानां । बोलिलें पुराणीं तें ही ठावें ॥ २ ॥

काय हे शरीर साच कीं जाणार । सफळ विचार जाणतो हा ॥ ३ ॥

कां हें कळों नये आपुलें आपणा । याळतल्य तारुण्य बुद्धदशा ॥ ४ ॥

कां हें आवडलें प्रियापुत्रघन । काय कामा कोण कोणा दालें ॥ ५ ॥

कां हें जन्म यांयां घातलें उत्तम । कां हे रामराम न म्हणती ॥ ६ ॥

काय भुली यांसी पडली जाणतां । देखती मरतां आणिकांसी ॥ ७ ॥

काय करिती हे बांघलिया काळें । तुका म्हणे चळें यत्प्रपाशों ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साच-मरोथर, भुली-विसर, याळें-यमदूतांची

अर्थ - विरयेक सत्तारी लोकांची प्रशस्तिदाय काय स्थितो झाली, याची आठवण काय यांना येत नाही ? यांना या गोष्टी वृत्ती म्हणून सांगाय्यात ? १ केवळ प्रपञ्चलोभाने जीवाचो अवस्था बसो होते हे त्यांनी ओळखायो पाहिजे आहे, बाबांनी ऐकले आहे पुराणांत जे सांगितले आहे तेही यांना माहीत आहे २ हे शरीर सरीरगरेचे आहे, म्हणजे टिबणारे आहे की सपणारे आहे हेही हे पूर्ण जाणतात ३ आपल्या जीविततात बाळगण, तारण्य य यद्धत्व येणार हे यांचे यांना स्वतः सा बसे बळत नाही ? ४ यांना त्रिप पत्नी, पुत्र, धनसंपत्ती यांची आवड एवढी निर्माण बसो झाली ? अतरेच्या घटबेस यांच्यापैकी कोण कोण उपयोगास येणार आहे ? ५ हा उत्तम असा नरनग्न, हे लोक असा यापा या घालयौत आहेत ? हे रत्ननामाच्या उच्चार मुलांनी वा करोत माहीत ? ६ इतर भागने मरण पावताना पाहून यांना सावधपणा बसा येत नाही ? यांना स्वतःच्या मरणाचा विस्तर कसा पडला आहे ? ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, यांना यमवृत्तांनी वजापाशी बांधल्यावर हे काय करणार आहेत ? ८

१४९८ जुमार ते एक विष्णुदास जर्गो । पावपुण्य अर्गो नातळे त्या ॥ १ ॥

गोविंद आसर्गो गोविंद शयर्गो । गोविंद त्या मर्गो यंसलासे ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं पुद्गु भाळो कर्दो दोमे माळ । कांपिजे कळिकाळ तया मेणे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे शरच्चक्राचे झुगार । नामामृतसार मृलामाजी ॥ ४ ॥

शब्दाथ य टोपा - नातळे - स्वर्ग करोत नाहीत ऊर्ध्व-उमा, पुद्गु-वयाळावरील गयाची रेष

अर्थ - या जगात प्रपञ्चाशी युद्ध खेळणारे एवमेव झुजार पुरव म्हणजे विष्णुदासच होत यांच्या अगात पाप-पुण्याचा स्पर्जो होत नाही ? आसनावर, अयव्यावर सवत्र गयाच्या मनी एका गोविंदावेध नाम असते, त्याच्या मनात सतत गोविंदाचीच वसती झालेली असते २ यांच्या भाळावर उभे गयाचे पुद्गु य गळपात तुळशीच्या माळा दोमून विसतात यांना पाहून कळिकाळही भयाने कपित होतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शरच्चक्र हे यांच्या मूढेवरील झुगार होत आणि यांच्या मुळतून नामामृताचे सार सतत स्रवत असते यामुळेच हे झुजार बनले आहेत ४

१४९९ जेणे नाहो केले आपुले स्वहित । पुढिलाचा घात इच्छीतसे ॥ १ ॥

सचितासो जाय मिळोनि या खोडी । पतनाचे ओढीवरी हाव ॥ २ ॥

वाघले गाठी ते लागले भोगावे । ऐसियासी देवे काय कीजे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जया गावा जाणे जया । पुसोनिया तया वाट चाले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टोपा - खोडी-सवत्र

अर्थ - जो आपले स्वहीत स्वतःच न साधता दुसऱ्याच्या घाताची इच्छा करतो १ त्याच्यापाशी ही वाईट सवत्र त्याच्या प्रारब्धानुसारच झाली आहे असे समजावे त्याची हाव नेहमी पतनाकडच असते २ याच्या प्रारब्धाच्या गाठीवपावर न बांधलेले वसेल ते त्यांना भोगावे लागणारच अशांना देव काय करणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याला ज्या गावास जायचे असेल त्याने त्या गावाच्या वाटेचा शोध घेऊन मार्ग काढावा ४

१५०० मानी भक्ताचे उपकार । ऋणीया म्हणवी निरतर ।

केला निर्गुणी आकार । कीर्त मुखे वणिता ॥ १ ॥

म्हणोनि जया जे वासना । ते पुरवितो पढरिराणा ।

जाला भक्तांचा आदणा । ते उपकार फेडावया ॥ २ ॥

अवस्थीकारणे । जन्म घेतले नारायणे ।

एवढे भक्तीचे लहणे ४ । दास्य करी हा दासाचे ॥ ३ ॥

१ जोडीवरि २ लागले, ३ कीर्त मुखे गर्जता, ४ लाहणे

म्हणिये^१ करिता शंका न धरी । रक्षपाल बळिच्या द्वारी ।

भक्तीचा आभारी । रोग न पुरे जावया ॥ ४ ॥

अर्जुनाचे स्वघार । ते वागयी सर्वेश्वर ।

एवढे भक्तीचे उपकार । मागे मागे हिंडतसे ॥ ५ ॥

पुंडलिकाचे द्वारी । सम पाडली^२ विटेवरी ।

न चजे कट करी । धरुनि तेथे राहिला ॥ ६ ॥

भावभक्तीचा अकित । नाम साजे दिनानाय ।

म्हणोनि राहिला निवात । तुका चरण धरोनि ॥ ७ ॥

भाव्याय व दोषा-कीर्ती, आदणा-स्वाधीन, लहणे-प्रेम, लोभ रोग-प्रवेश, शिरकाव, स्वघार-स्वराचे घोडे, न चजे-ठुठेही जात नाही.

अर्थ-हा ईश्वर किती भक्तवत्सल आहे पाहा हा आपल्या भक्तांचेच उपकार मानतो या भक्तांनी याची कीर्ती वारवार मुखानी राजून घाला निर्गुणाचा सगुण बंला, म्हणून हा आपल्या भक्तांचे म्हण मानतो १ याप्रमाणे ज्या भक्ताची जो जशी वासना असेल ती तशी तो पुरवितो हा षडरोषाच्या त्याच्या उपकाराची फेड परग्यासाठी आपल्या भक्ताच्या स्वाधीनच झालेला असतो २ अवस्थीसाठी या मारायणाने वहा घेऊ शर्मवास पत्करले आपल्या दाताचे दासत्व पत्करून घ्याने भक्तिविषये प्रेम प्रकट केले आहे ३ अशा प्रकारचे काम करताना याला बसली शंका मनात येत नाही हा बळीराजाच्या द्वारात द्वारपाल होऊन राहिला आहे अशा रीतीने हा आपल्या भक्ताचा आभारी झाला आहे त्यामुळे दास बाहेर कुठे जाण्यास शिरकावच मिळत नाही, सबडच सापडत नाही ४ हा अर्जुनाच्या स्वघार असून त्याचे घोडे हाकण्याचे काम करीत असतो याला भक्तीचे एवढे उपकार वाटतात की, तो सारखा त्याच्या मागून हिंडत असतो ५ हा पुंडलिकाच्या द्वारात समचरण विटेवर ठेवून, कमरेवर हात ठेवून उभा राहिला आहे ६ अशा हा ईश्वर भावभक्तीच्या स्वाधीन झालेला आहे यास दिनानाय हे नाम घागले शोधून दिसते म्हणूनच तुकाराम त्याचे चरण धरून निवातपणे राहिला आहे ७

विवरण - या अभंगात ईश्वराचे भक्तवत्सल्य तुकारामबुवांनी व्यक्त केले आहे स्वतः ईश्वरच आपल्या भक्तासाठी वातावीत होतो, त्याच्या भेटीसाठी तळमळत असतो, त्याच्या उदारासाठी उत्सुक असतो अशी अनेक उदाहरणे पुराणातून मिळतात. येथे अवरीप, बळीराजा, अर्जुन, पुंडलीक इत्यादींचा उल्लेख तुकाराम महाराजांनी केला आहे पुराणप्रथातून अवरीप राजाची वधा दिलेली आहे कातिक महिन्यासधील एकादशीचे त्रिदिनारमन व्रत करून द्वादशीच्या दिवशी हा उपोषण मोडायलास प्रवृत्त होत असताना दुर्वास ऋषी त्याच्याकडे आला स्नान करण्यासाठी तो जो नदीवर गेला तो परत लौहूर आलाच नाही इकडे द्वादशी सपण्याच्या अगोदर उपवास सोडणे जरूरीचे म्हणून घ्याने नैवेद्य समर्पण करून तीर्थ घेतले, अवरीपाच्या या कृत्याचा दुर्वास फार राग आला त्याने आपल्या जटोपातून एक वृक्षा निर्माण केला व तो अवरीप राजाच्या पाठीमागे लावला एवढ्यात विष्णूच्या सुदर्शनाने वृक्षाचा नाश केला विष्णूने तो वृक्षा दुर्वासच्याच पाठीमागे लावली. विष्णूच्या सांगण्यावरून अवरीपाकडे दुर्वास याला एवढ्या एक वर्षाच्या काळापर्यंत अवरीप जपावीच होता दुर्वासचे त्याने चांगले स्वागत केलें सुदर्शनाची स्तुती करून त्याने ते परत फिरवून दुर्वास उत्तम प्रकारचे भोजन दिले अशा प्रकारे श्रीविष्णूने या आपल्या भक्ताचे रक्षण केले

बळीराजाची वधा ही पुराणातून अनेकदा झालेली आहे बळी हा प्रल्हादाचा मुलगा विरोचन याम देवी नावाच्या भायेंपातून झालेला मुलगा हा दैत्याचा राजा असून मोठा विष्णुभक्त होता. परंतु पुढे याच्या राज्यात देव, ब्राह्मण व भूमी यांना फार त्रास होत राहिला. तेव्हा भगवान विष्णूने वाघन वृद्धचे रूप धारण करून याम पाताळात हाकून घावे म्हणून देवाचा आग्रह गुरू झाला. कधी कधी याच्याकडून विष्णुनिंदाही घडत राहिली. प्रल्हादाने

१५०२ ठाकलोसैं द्वारीं । उमे याचक भीकारी ॥ १ ॥
मज भीक कांहीं देवा । प्रेमभातुकें^१ पाठवा ॥ २ ॥
याचकाचा भार । नये घेऊं येरझार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दान । सेवा घेतल्यावांचून ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- याचक-याचना करणारा, प्रेमभातुकें-प्रेमाचा खाऊ.

अर्थ:- देवा, तुमच्या दारात मी याचना करणारा असून, भीकारी उभा असून कृपेची भीक मागत आहे. १ देवा, मला तुमच्या प्रेमाच्या खाऊची थोडी भिक्षा घाला ना. २ भीक मागण्यास जो येतो त्याला हेलपाटे घालायला लावून त्याचे ओंते दाट्याने आपल्या शिरावर जगाच घेऊ नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कोणत्याही प्रकारची सेवा न घेता दाट्याने दान दिले तर ते धोष्टे दान होय. ४

सदाशिवावर अभंग ॥ २ ॥

१५०३ काय धर्म नीत । तुम्हां^२ शिकवावें हित ॥ १ ॥
अवघें रचिलेलें हेळा । लोळा ग्रह्यांड सकळा ॥ २ ॥
नाम महादेव । येयें निवडला भाव ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वेळे । माझें तुम्हां कां न वळे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ टीपा :- हेळा-अण.

अर्थ:- देवा, तुम्हाला धर्म, नीती शिकवून आम्ही काय हिताच्या गोष्टी सांगाय्यात ? १ तुम्ही तर सहज समजतीने, लोलने एका क्षणात सारे त्रह्यांड निर्माण केले आहे. २ यावरून तुमचे नाव महादेव आहे हा भाव स्पष्टच झाला. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पण माझी उद्धाराची वेळ मात्र तुम्हांस का समजत नाही ही ? ४

१५०४ भांडावें तें^३ गोड । पुरे सकळ ही कोड ॥ १ ॥
ऐसा घरींचा मा मोळा । ठावा निकटां जवळ्यां ॥ २ ॥
हाक देतां वारीं । येतो जवळी सामोरीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे शिवें । मागितलें हातीं द्यावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कोड-इच्छा, मोळा-रीत.

अर्थ:- देवा, तुमच्याशी जो जो भांडण करावे तो तो तुम्ही गोड होत जाता व आमची इच्छा पूर्ण करता. १ अशी तुमच्या घरची रीत आहे. ती मला मी तुमच्या जपदी जवळचा म्हणूनच समजली. २ दारात उभे राहून तुम्हांस हाका मारल्या की तुम्ही घावून आमच्याजवळ येता. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू शिव, म्हणजे कल्याणकारक आहेस. आम्ही जे मागीत आहोत ते तू आमच्या हातीं द्यावेत ४

१५०५ ऐसैं कांं जालें तें मज ही न वळे । कीर्तनाचे रळेपळे जरीं ॥ १ ॥
कंसैं तुम्हां देवा वाटतसे वरे । संतांचीं उत्तरे लाजविलीं ॥ २ ॥
भाविकां कंटक करिताती पीडा । हा तंव रोकडा अनुभव ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाम निर्याणीचा वाण । याचा अभिमान नाहीं तुम्हां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- रळेपळे-गोधळ, तिरुष्ट अवस्था, अव्यवस्थित रूप, कंटक-दुष्ट लोक.

१ प्रेम वाहेरी, २ तुक, ३ तो.

यास 'तुझे राज्य नष्ट होईल तू विष्णूक धारण जा' असे सांगितके पुढे नर्मदातीरावर भृगूकच्छ प्रदेशात अश्वमेध यज्ञ याने चालू केला अमता विष्णू वामनवटूच्या रूपाने तथे प्रकट झाला वामनाने त्रिपादभूमी मागितली बळीने ती देताच श्रीविष्णूने आपले ब्रह्मावतारी रूप प्रकट केले बळीने त्याच रात्रचाच सवस्वी दान दिले श्रीविष्णू त्याच्यावर प्रसन्न होऊन म्हणाले, 'तुझ्या विघ्नाचलावरील प्रार्थनेने मी सतुष्ट झालो आहे तू भावनि मन्वतरात इंद्र होईल, सध्या तू सुतलात राहून तेथे मी तुझा द्वारपात्र होईन, माझे वन तुझे रक्षण करील ' वामनाने यानंतर या आपल्या भक्ताने वरगणानातून मुक्त केले बळीने ब्रह्मा, विष्णू, मरेंच यांनी सतुनी वस्न तो विष्णूच्या आज्ञेने सुसाने पाताळात राहू लागला. आपल्या एकाचिष्ठ भक्ताची सर्व जबाबदारी भगवत याप्रमाणे नेहमी घेत असतो साधुसत्तांनी या त्याच्या गुणाची वीर्ती वर्णन करून त्याला निर्गुणाचा समूह केला

१५०१ सागें जाणती शकुन । भूत भविष्य वर्तमान ॥ १ ॥
 त्यांचा आम्हांसो कटाळा । पाहों नावडती डोळी ॥ २ ॥
 रिद्धिसिद्धींचे साधक । याचासिद्ध होती एक ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाती । पुण्यसयें अधोगती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- याचासिद्ध- याणीची सिद्धी असणे, पुण्यसयें-पुण्याच्या नागामुळे

अर्थ-जे कुणी शकुन सागणारे आहेत आणि भूत, भविष्य व वर्तमानकाळ यांतील घटना सागणारे आहेत ! अशा लोकांचा आम्हांस मोठाच कटाळा आलेला असतो त्यांचा बोटपानी पाहणे सुद्धा आम्हांस नको वाटते २ काही लोक रिद्धीसिद्धींचे साधक असतात, काही लोक याणीची सिद्धी प्राप्त झालेले असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा लोकांनी जी पुण्ये केलेली असतात त्यांच्या क्षयामुळे, नागामुळे असे लोक अधोगतीलाच जातात ४

१५०८ अवघीं भूतें साम्या आलीं । देखिलीं म्यां कं होतीं ॥ १ ॥

विश्वास तो खरा मग । पांडुरंगकृपेचा ॥ २ ॥

माझी कोणी न धरो शंका । हो' कां लोकां निर्द्वंद्व ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जें जें भेटे । तें तें वाटे मो ऐसें ॥ ४ ॥

शब्दांचे घ टीपा - भूतें-प्राणीमात्र, सर्व जीव, निर्द्वंद्व-मुखदुःख, यथापयथ, आद्यानिरागा इत्यादी द्विधाच्या पळीकडे.

अर्थ:-सर्व जीवाच्या ठिकाणी एकाच हरीच्या ह्याची प्रचीती साम्यावाने मग कधी येईल काय ? १ अशी अवस्था जेव्हा निर्माण होईल तेव्हाच पांडुरंगाची खरी कृपा झाली असे मानता येईल २ माझी भीती कुणालाही वाटू नये भाव्याविषयी सर्व विश्वासेने सुखदुःख, भीती, आद्यानिरागा इत्यादी वास्तवीत निर्द्वंद्व स्वरूपे ३ तुकाराम महा-
राज म्हणतात, जो जो प्राणी मला भेटेल ते ते माझेच रूप आहे असे मला वाटते ४

विचरण.- तुकारामवाच्या आत्मानुभूतीचा एक सर्वोत्तम आविष्कार या तत्त्वदर्शी अभंगात झालेला दिसतो सर्वत्र एकच चैतन्यतत्त्व व्यापकपणे मरून राहिल्याचा अनुभव आपणाम यावा अशी तीव्र उत्कंठाही या अभंगात आहे. या अभंगामागे तुकोवाच्या आत्म्यातील एक लहानसा पण महत्त्वाचा प्रसंग मागितला जातो. एकदा एकादशीच्या निमित्ताने तुकाराम महाराज आठवडीस श्रीजानेश्वराच्या दर्शनास गेले होते दर्शन झाल्यावर त्यांनी प्रदक्षिणेंस प्रारंभ केला वाटेतील शेतात बघने झोलाने झुलत होती. त्यावर पाखराचा पंवा मनसोक्तपणे दाणे टिपून होता तुकोवाला पाहताच पक्षी उडून गेले एक खगदी साधी घटना. पण आपल्या जाणिवेने पक्षी उडाल्याचे पाहून तुकोवा मनात चरकले त्याच्या मनात शंका वाटून गेली या पाखराला आपले भय वाटले ? ते तसे का वाटाय ? आपण चैतन्यमय, पाखरे चैतन्याचा नाजूक व सहजसुंदर आविष्कार ! जोवळभाची ताटेही एका बीजाच्या पोटीच फुलून गेलेली ! असे अमताचा चैतन्याची ओळख चैतन्याला वाटाय ? की परस्परबाईल भय निर्माण व्हावे ? की आपल्या चैतन्यप्रतीतीमध्येंच काही कमतरता आहे ? या प्रश्नांनी युवाचे अंतःकरण हलावून गेले. साच्या विश्वातील चराचर मूढीत एकाच चैतन्याचा घागा अनुभविणारा हा तत्पुरुष कळवळून गेला. या साम्यत्वाची या चैतन्यानुभूतीची प्रचीती त्वरेने यादी म्हणून तुकोवा पांडुरंगाचा घावा कर लागले. 'अवघीं भूतें साम्या आलीं । देखिलीं म्यां कं होतीं' अशी एक तत्त्वदर्शी ओळ ह्याच्या मुखातून झवली आपली भीती कुणासच वाटू नये, एकच चैतन्यस्वरूप असणारे सर्व भूतचान साम्यत्वाचे आपणाम अनुभवसा यावेत, जे जे आपणाम भेटेल ते ते स्वतः प्रमाणेच भासवने, अशी फार मोठी क्षेप तुकोवाच्या मनाने या अभंगात घेतली आहे पांडुरंगाची पूर्ण कृपा झाली चैतन्यानुभूतीचा आविष्कार रोमरोमात घडवून घेला निर्भयता प्रगटली मग पूर्वी भीतीने उडून गेलेली पाखरे युवाच्या अपाखाद्यवर निर्भयपणे खेळू लागली ! तुकोवाच्या नामस्मरणात सामील झाली द्विधातीत अवस्थेत तुकोवा रमून गेले

तुकोवासारख्याच्या अनुभूतीत येणारी ही साम्यावस्था उपनिषदे व गीता याच्यातून विकसित होत राहिलेली आहे ईशोपनिषदात म्हटले आहे, 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभिविजातत । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ' जो विद्वान् पुरुष सर्व भूतानां-जीवाना आत्मतत्त्वांतच पाहणारा व आत्मतत्त्वाम सर्व भूतमात्रात पाहणारा तो कधी इतर प्राण्याची घृणा करणार नाही. तत्त्वज्ञाना पुरुषात सर्व जीवमान आत्मस्वरूपी वाटतात, तो सर्वात आत्मरूपाचाच अनुभव घेतो. असा या एकत्वाच्या या साम्यत्वाच्या भूमिबेवर तत्त्वदर्शी अनुभवात शोक, मोह, दुःख, भीती यांना स्थान कस असणार ? गीतेने याच साम्यवादी दृष्टीचा अनुवाद अनेक ठिकाणी केलेला आहे 'सर्वभूतस्य मामानं सर्वभूतानि चक्ष्मणि । ईक्षते योगयुक्तात्मनः सर्वत्र समदर्शनं ' योगयुक्त चित्त असलेला व सर्वाभूती एकसारखे आत्मतत्त्व पाहणारा स्थितप्रज्ञ पुरुष सर्व प्राणिमात्रात आपल्याला व आपल्याच्या ठिकाणी सर्व भूतमात्रात पाहणारा परमश्रेष्ठ

१ ऐसे हो का निर्द्वंद्व

तु गाथा ॥ १७

अयं- देवा, या जगतामध्ये शीर्तनामिषयो एवञ्च शोध्यत वा माजता आहे, असे हे वा पडत राहिले हे नाही समजत नाही ? पूर्वीच्या संतांनी शीर्तनाचे मृत्यु सांगिताना जी वचने उच्चारली, त्यांना साज घाटेल अशी स्थिती देवा तुम्ही कशी निर्माण वेली हो ? २ भाविक लोकांना दुष्ट लोक पीडा देतात हा अनुभव आम्हांत भरपूर आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पारे मृत्युजे तुमचे नाव अश्वरच्या यागाप्रमाणे असून त्याचा तुम्हांत अभिमान बसा नाही हो ? ४

१५०६ तुम्ही वसलेली निर्गुणाचे खोळे । आम्हां कां हे डोळे कान दिले ॥ १ ॥
नाइकचे तुम्ही अपकीर्ति देवा । अद्वेरीसी सेवा न देखे ॥ २ ॥
आपुले पोटीं तो राखिलेला याव । आम्हांसी का माय अल्प दिला ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दु खी असे हें कळो छ। पुढिलिया धंद्या मन नेघे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा - तोळें-तोळेंत, तोंडावरून घेतलेल्या पाषाणात, अद्वेरीसी-तोडून दिली, याव-अवकाश.

अयं - देवा, तुम्ही मात्र निर्गुणपणाचे पांघरुण झोब्यावर घेऊन स्वस्थ आहात मग आम्हांसच डोळे, कान इत्यादी इन्द्रिये देऊन संपुण वा केले ? १ अशी अपकीर्ती, देवा, तुमची होते हे वानाच आता ऐकवत नाही तुम्ही सेवा सोडून घायना लोक उत्सुक होतात हेही पाहायत नाही. २ तुमच्या पोटात घरे पहाता आमच्या विषयीच्या भाषात मोठाच अवकाश असूनही आम्हांत मात्र सो पोडाच घाटघात वा आवा आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी याविषयी दु खी आहे हे ध्यानात असू या तुमच्या आता या ईश्वरमत्तीच्या घघात माते भन पारसे लल घालेनासे झाले आहे ४

विशरण - निर्गुण निरावार ब्रह्मातस्व स्वतःच्या इच्छेने पुण्यळ अशाची प्रवटले एकाच बीजाचा विस्तार झाला. खरे पाहता सगुणनिर्गुणात भेद नाही एवच दुष्टाच्या अवस्थेला आले पण पुढे परमार्थविचारात जीव बद्ध, पापी व ईश्वर मुक्त. पावन, निर्गुण, निरावार म्हणून निराळा अशी बल्ल्या दृढ झाली ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी जीवाने अनंत साधने करावीत आणि त्यास मिळवावे अशा तत्त्वज्ञानात बळ प्राप्त झाले परंतु तुकारामबुवासारखे धेष्ट पदवीस बढलेले महारसे सतपुष्ट प्रेममलहाच्या भूमिनेवरून ईश्वरासच दटावून विचारू शकतात 'तुम्ही मान निर्गुण नि कराराच्या पाषाणात स्तब्ध आहात आणि आम्हांस इन्द्रियाचे मगुणपण कुठून आले ? मग या इन्द्रियाच्या विषयात गुरफटण्याची पाळी तरी वा आली ? जीवाच्याच वाटघात हे कुठून आले ? असे धिटाईचे प्रश्न साधुसत विचारू शकतात ईश्वर निर्गुणनिराकाराच्या अवगुठनासाठी दडला असल्याने त्यास त्याची दूषणे लोकांकडून ऐकू येत नाहीत, पण आम्हांस डोळे कान दिले असल्याने ही अपरीती ऐकवत नाही, अशी बुवाची येथे एक तत्रार आहे

१५०७ सोमैं छदें काहीं । देव जोडे ऐसे नाहीं ॥ १ ॥
सारा अवघें गावाळ । डोळ्या आडोळ पडळ ॥ २ ॥
शुद्ध भावाविण । जो जो केला तो तो सोण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कळे । परि होताती अवधळे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा - गावाळ-केरकचरा, पडळ-पडदा

अयं :- अनेक प्रकारचे वेध धारण करून नाना प्रकारचे छद्म करण्याने लोक आहेत, पण त्याच्या या कल्प्या पासून देवाची प्राप्ती होते असे नाही १ अज्ञानाचा सर्व पडदा तुमच्या डोळ्यावरला काढून टाका सारा देह-बुद्धीचा केरकचरा दूर करा २ एका शुद्ध भावाविना जे जे कराल त्याचा नुसता त्रासच होत राहील ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे सर्व लोकाना कळते, पण ते बुद्धामच आधळप्राप्त्याने चाणतात ४

एक । सेव्य जेंतें उबक । तेंसैं जयातें तिनूही लोक । आकांक्षिती । जो सदाहूच संव । साडोनिया लाग । एकाकी असे भांग । आंगीं सूनो ॥ ... जो निवेतें मेचे । स्तुति न इलाचे । आकाश न सणे । लेपु जेंसा ॥ तेंसे निंदे आणि स्तुती । मानू कळनी एके पांती । विचरे प्राणवृत्ति । जनीं घनीं ॥ साव लाटिके योगी । न बोले जाहला, मीनी । जो भोगितां जन्मनी । आरायेता ॥ जो घ्या लाभें न तोखे । अलाभें न पारखे । पाउसेवण न सुखे । समुद्र जेंसा ॥ अणि वामूसि एके ठायीं । विडार जेंसे नाही । तंता न घरीच कहीं । आचयो जो ॥ आघवीचो आकाश स्थिती । जेवि वामूसि नित्यजस्ती । तेवि जगचि विधांति- । स्थान जया ॥ "

साम्भवृत्ती अंगी बाणलेल्या योगी पुरुषाच्या मनाची दृढातीत अवस्था कशी होती. याचे मापेक्षा अधिक चांगले वर्णन इतरत्र मिळणार नाही. तुकारामबुवा या अवस्थेचा पोचले होणे. जोशळ्याच्या ताटावर वसलेली पाखरे इतकी धोड व्हावीत, की त्यांनी आपल्याही अंगावर बसले अशी त्यांची मनीषा होती; ती सकळ झाली. आपली घोडीमुढा भोली कुणास धाटू नये, असा त्याचा आग्रह होता. तुकारामबुवांच्या अंगासाचावर चिमण्या अथवा पाखरे खेळू लागली, या प्रसंगात अतिशयोक्ति आहे असेही मानण्याचे कारण नाही. योगी पुरुषाच्या वा संतश्रेष्ठांच्या आयुष्यात इतकी निर्भयता येतेच. त्यांच्या समत्ववृत्तीचा मोठा आधार चराचर सृष्टीस वाटत असतो. या सवधीचे एक माधुनिक बाळातील उदाहरण देण्यासारखे आहे.

लो, टिळक मंडाले येथे तुकाबास भोपत असताना, भगवद्गीतेचे चिंतन करीत होते. गीतारहस्याचे लेखन चालू होते. अनेक सदसंघांनी कपाटे बघलेली होती. पहाटे उठून स्नानसंध्या करावी, जपजाप्य उरकावे व गीतेच्या चिंतनात रमावे अशी त्यांची दिनचर्या होती. त्याच्या संपूर्ण हालचालीत पूर्णस्वाम गेलेल्या, साम्भवृत्तीच्या योगी पुरुषाचे प्रतिबिंब उमटत राहिले होते. त्या वेळचा त्याचा एक आचार्य कुलकर्णी या नावाचा होता. त्याने लोकमान्यांच्या समत्ववृत्तीचे वर्णन करताना लिहिले आहे, 'किंत्पेक दिवसाच्या या परिठाठामुळे येथील चिमण्या फार धोड झाल्या. इतक्या की, त्या खोलीत येत, बुकाटेबलावर वसत व महाराज जेवण्यास बसले की त्यांच्या ताटा-पाटा भोवती जमत. फार काय पण त्या चिंब विंग करीत माथ्याप्रमाणे त्यांच्या अंगावरही बसत.' इशज पहारे-कन्याना या दुष्पाचा मोठा विस्मय वाटे. सर्व प्राणिमात्र हे एकाच ईश्वराचे अवयव आहेत, त्याचे सुखदुःख एकच आहे, याच वृत्तीतून खरी निर्भयता प्रकट होत असते.

१५०९ सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण । सर्वं करी पूर्ण मनोरथ ॥ १ ॥

येथें अलंकार शोभती सकळ । भावबळें फळ दृच्छेचें तें ॥ २ ॥

अंतरिचें बीज जाणे फळवळा । ध्यापक सकळां महानाडाचा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाही चालत तांतडी । प्राप्तकाळघडी आल्याविण ॥ ४ ॥

संक्षेपं च दीपः- घडी-वेळ, समग्र.

अर्थ:-ईश्वरावर विश्वास टाकून जे खरेखुरे संकल्प करतात त्यांचे सर्व मनोरथ नारायण पूर्ण करीत असतो. १ असाच ठिकाणी सर्व प्रकारचे भलकार शोभून दिसतात. आपल्या इच्छेचे फळे आपल्या भावबळाने आपणांस मिळते. २ सर्व महानाडास व्यापून राहिलेला हा परमेश्वर आपल्या शक्तीच्या अंतःकरणातील स्वप्ना कळवळघाचे बीज जाणेत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, उगाच कोणत्याही गोष्टीची घाई करून चालत नाही, साम होण्याची वेळ आल्याशिवाय उतावळेपणाचा उपयोग होणार नाही. ४

१५१० काय घाणूं आतां न पुरे हे वाणी । मस्तक चरणीं ठेवीतसैं ॥ १ ॥

थोरेंचि तांडिली आपुली परिसैं । नेणे तिवीं फेंसैं लोंबडासी ॥ २ ॥

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विमूति । देह काटविती उपकारें ॥ ३ ॥

यागी पुरुषाचे लक्षण सांगताना गीतेच्या सहाव्या अध्यायात म्हटले आहे, 'आत्मोपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः' अर्जुना, जो योगी पुरुष आपल्याप्रमाणे सर्व भूतमात्रांना पाहता, सुख-दुःखानाही समान मानतो त्याच श्रेष्ठ योगी होय याचा सुद्धा, मित्र, वैरी, उदासीन, मध्यम, द्वेषी, बघुगण, धर्मात्मा, पापी यांच्यात नेहमीच समत्व प्रतीत होणे 'सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यशत्रुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धीर्विशिष्यते' ज्ञानी पुरुष विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, शाय, हत्ती, कुत्रा, चांडाल या सर्वांना समत्वाने पाहतो 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गविह्वस्तिनि । शुनि चैव दशपावे च पंडिता समवद्विन' अशा रीतीने साम्यवृत्तीत राहणाऱ्या श्रेष्ठ पुरुषाची अवस्था निर्द्वंद्वस्वभावाची होते सुखदुःख, शत्रूमित्र, मानापमान, दातोष्ण धानील अभेद त्यांना प्रतीत झाल्यामुळे त्यांना बनलेही असतही या जगात उरत नाही 'सम शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो । शीतोष्ण सुखदुःखेषु सम सङ्गविर्जितः' अशा साम्यवृत्तीत परमावसाधनेत पाश्च महत्त्व आहे या समभावाच्या आययामुळे जगातील वित्त्येक दुःखे दूर होतील माणसामाणसातील भीती नष्ट होईल

गीतेवर आधारलेल्या भागवतधर्मात या साम्य वृत्तीचा फारच मोठा गौरव साधुमतांनी केला आहे 'भूताचेनि अनेकपणे । अनेक नोहे अत करणे । वेवळ एवत्यवि माझे जाणे । सर्वत्र जो जैसा उदकाचेनि आपुण्यें रसु । का गपनाचेनि माझे अवकाशु । तेंस मातेनि रपें रपसु । पुढपु तो या 'असे या योगी पुरुषाचे वचन धीज्ञानस्वराने केले आहे 'जैसा पटीं लुतु एकु' सर्वत्र दिवतो तसाच प्रकार आत्मत्वाने चराचर सृष्टीकडे पाहणाऱ्याचा असतो पान निराळया आकाराचो, त्याची सख्याही मोठी, पण रोप एवच असते 'ना तरी वृक्षाचीं पानें जेथुलीं । तेथुलीं रोपें नाहीं लाविलीं । ऐसी अद्वैत दिवते पाहाली । राखी जया 'अशा रीतीने अद्वैताची पहाट होऊन सदां साम्याची प्रभा फारत राहाते हा योगी पुरुष 'आपणपेया सारिते । तो चराचर देखे । अलजित ' या वृत्तीचा असतो 'सुखदुःखादि दम' । का शुभाशुभे कर्म । वीनी ऐसी सनीधर्म । नेनेचि जो हे एकैक काय सांगवें । जया त्रैलोक्याचि आयवें । भी ऐसे स्वभावें बोधें आलें म्हणीनि आपणपां विषय देखिजे । आणि आपण विदव होइजे । ऐसें साम्याचि एक उपासिजे । पांडवा या 'असी याच्या मनाची अवस्था बनलेली असते

१५१३ असें येथीचिया दीनें । भाग्यहीन सकळां ॥ १ ॥
भांडवल एवढें गांठीं । नाम कंठीं धरियेलें ॥ २ ॥
आणिक तें दुजें कांहीं । मज नाहीं यावरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे केला फीणें । एवढा नेणें लौकिक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- गांठीं-स्वाधीन, जवळ

अर्थ- मी या भूमीवर एक भाग्यहीन व सर्वांत दीन असा मनुष्य आहे. १ मी माझ्या वाणीत सतत नाम-स्मरणाचा अलंकार धारण केला आहे हेव माझे एकमेव भांडवल आहे. २ याखेरीज मी दुसरे कसलेही साधन जाणीत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझा एवढा लौकिक फुलो वाढविला हे काही मला समजत नाही ४

१५१४ गायें नाचें वायें^१ टाळी । साधन कळीं उत्तम हे ॥ १ ॥
फाय जाणों तरले किती । नाव ऐती या बेंसा ॥ २ ॥
सायासाचें नाहीं फाय । घेतां नाम बिठोबाचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे निर्वाणीचें । शस्त्र साचें हें एक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वायें-वाजविणे, कळीं-कल्पयुगात, सायासाचें-प्रयत्नाचे, निर्वाणीचें-सकटकाळाचे, अतपाळाचे.

अर्थ -या कलौयुगात श्रीहरीचे नाम घाणे, त्याच्या नामस्मरणात नाचणे, टाळी वाजविणे हीच साधने फार उत्तम आहेत. १ या साधनामुळे भवसागरातून कितीजण तरले हे काही समजत नाही; पण ही नाच चांगली लग्नार आहे आयती. हीत सुखाने बसा. २ या नामाच्या साधनामुळे इतर काही प्रयत्नाचे कारण उरणार नाही; एक विठ्ठलाचे नाव घेतले की पुरे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सकटकाळाचे किंवा अंतकाळाचे एक खरे शस्त्र रस-णासाडी जर कोणते असेल तर ते श्रीहरीचे नामच होय. ४

१५१५ सर्वकाळ माझे चित्तीं । हेचि खंती राहिली ॥ १ ॥
बैसलें तें रूप डोळ्यां । वेळोवेळीं आठवे ॥ २ ॥
वेव्हाराची सरली मात । अखंडित अनुसंधान ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वेध जाला । अंगा आला श्रीरंग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - खंती-विता, मात-वात, वेध-वेध, अनुसंधान-तद्रूपता.

अर्थ -आता माझ्या चित्तात सतत ही एक चिंताच लागली आहे १ मा श्रीहरीचे रूप माझ्या डोळ्यात जे एकदा बसले आहे, त्याचीच आठवण मला पुनः पुन होते. २ आता मला लौकिक अवयवा प्रापंचिक व्यवहाराची गोष्ट आठवत नाही. ती संपून गेली आहे. आता अखंड अनुसंधान याचेच केवळ आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीरपाचे रूप माझ्या मनात ठसल्यामुळे मी त्याच्याशीच तद्रूपता पावली आहे. ४

१५१६ जंसे^१ दावी तेंसा राहे । तरि कां देव दुरी आहे ॥ १ ॥
दुःख पावायाचें मूळ । रहणी ठाव नाहीं ताळ ॥ २ ॥
माळामुद्रांवरी । कंचा सोयें जोडे हरि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देखें । ऐसे परीचीं बहुतेक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- ताळ-ताळमेळ, हिरोव

अर्थ - जसा घरवरून भवतपणाचा आप आणतोस तसा जर खरोखरीच आतून असतील तर देव काय माग कर आहे ? १ पण सत्या भक्ताच्या राहणीचा साळमेळ तेथे नसल्यामुळे हा बाह्य डामडोल दुःखासच कारण होतो २ घरवर माळा, मुद्रा बारी घालून नाना प्रकारची सोंगे आणल्यास श्रीहरीची प्राप्ती बरी होईल ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारची सोंगे आणणारेच भक्त नेहमी आडळतात असे समज ४

१५१७ अवघा तो झपुन । हृदयीं देवाचे चरण^१ ॥ १ ॥
येथें नसतां वियोग । लाभ उणे बाय भग ॥ २ ॥
सग हरिच्या नामाचा । शुचिभूत सदा याचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हरिच्या दासां । शुभवाळ अवघ्या विंश ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उणें-व्यमतरता, सग-सावत

अर्थ - आपल्या हृदयात सतत श्रीहरीचे धरण अथवा चित्त धारण करून घटनें करणे हाच सग शुभ स्वरूप आहे १ यात जर बघी वियोग होणार नाही तर भग येथे लाभाची बाय उणीय राहणार आहे ? २ घागीत नेहमी श्रीहरीच्या नामाचीच सोबत असल्यामुळे ती शुचिभूत होऊन जाते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हरीच्या दासांना सर्व दिवा व सर्वकाळ हे शुभकारकच असतात ४

१५१८ ब्रह्मरुपाचीं कर्में ब्रह्मरुप । विरहित सकल्य होती जाती ॥ १ ॥
ठेविल्या दिसे^२ रगाऐसी शिळा । उपगि निराळा स्फटिक मणि ॥ २ ॥
नानाभाषामते आळवितो बाळा । प्रदोष^३ तो मूळ जननीठायीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझे नमन जाणतिया । लागतसे पाया वेळोवेळां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - शिळा-दगड, प्रदोष-ज्ञान, ओळख

अर्थ - जो ब्रह्मरूप झालेला असतो त्याची कर्मेंही ती पुढल्याही स्वरूपानुसार होत नसल्याने ब्रह्मरूपच असतात १ स्फटिकाच्या शेजारी ज्या रगाचा दगड ठेवला असेल त्या रगाचा स्फटिक दिसतो पण मूळ स्वरूपात निराळाच असतो २ लहान मुलास अनेक शब्दांनी हाक मारतात, पण ते त्या सघीना न ओळखता फक्त आईच्या शब्दांचीच ओळख ठेवते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आम्ही नमन अक्षमतांनी कोबाना असून मो त्यांच्या पायांत वारवार स्वर्ण करीत आहे ४

१५१९ नाहीं सुगधाची लागत लावणी । लावावी ते मनीं शुद्ध होता ॥ १ ॥
वाया हातीं माप चालें सज्जनाचे । कीर्ति मुख त्याचे नारायण ॥ २ ॥
प्रमा आणि रवि काय असे ज्ञान । उदयीं तव^४ जन सकळ साक्षी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बरा सत्याचा सायास । नधनीता नामा नाहीं पुन्हा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ज्ञान-दुसरे निराळ नवनीता-अमृतास

अर्थ - सद्गुणाच्या सुगधाची पेरणी कधी करावी लागत नाही भक्ताच्या शुद्धतेनेच त्या सुगधाचे बीजारोपण होत असते १ सुगधाचा प्रसार जसा वायामुळे होतो त्याचप्रमाणे सज्जनाच्या गुणसुगधाचा प्रसार नारायणाच्या मुखातून होतो २ सूर्य व प्रकाश हे बाय निरनिराळे आहेत ? त्याच्या उदयाची साक्ष सर्व लोकाना पटत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सत्याच्या प्राप्तीविषयी प्रयत्न करणे चांगले अमृताचा जसा नाश होत नाही तसेच सत्यही कधी मरण पावत नाही ४

१ चित्त, २ दावी, ३ प्रदोषी तो मूळ जननी, ४ वे

१५२० तीर्थाटणे ऐकें तपें हुंवरती । नाथिले धरिती अभिमान ॥ १ ॥
 तैसे विष्णुदास नव्हती सावडे । एकाचिया पडे पायां एक ॥ २ ॥
 अक्षरें आणिती अंगासी जाणीव । इच्छा ते गौरव पूज्य व्हायें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे विधिनिषधाचे डोहीं । पडिले त्यां नाहीं देव कधीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- हुंवरती-गुरकावतात, नाथिले-छोटा, सावडे-भोळेभावडे, अक्षरें-वेदाच्या अध्ययनाने ज्ञानाने, जाणीव-महत्त्व.

अर्थ.- काही लोक तीर्पयात्रा करून या ज्ञाना प्रकारची तपे करून गर्वाने गुरकावतात आणि विनाकारण छोटा अभिमान धरतात. १ त्यांच्याप्रमाणे भोळेभावडे विष्णुदास नाहीत; ते एकमेकांच्या पायाच पडतात. २ काही लोक वेदाच्या अध्ययनामुळे आपणांस ज्ञाते समजून, महत्त्व देऊन आपला महिमा लोकांत धाडतात अशी इच्छा करतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे जे कर्मकांडात व विधिनिषेधांच्या डोहात बुडतात, त्यांना देवाची प्राप्ती कधीच होत नाही. ४

१५२१ पटे डाळूं आम्ही विष्णुदास जगां । लागों नेदूं अंगों पापपुण्य ॥ १ ॥
 निर्मर अंतरीं सदा सर्वकाळ । घेतला सकळ भार देवें ॥ २ ॥
 बळिवंत जेणें रचिलें सकळ । आम्हां त्याचें बळ अंकितांसी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आम्ही देखतचि नाहीं । देवाविण काहीं दुसरें तें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पटे-पट्ट्याचा छेळ, निर्मर-आनंदिन, सुखाने.

अर्थ :- या जगतात आम्ही विष्णुदास पट्टे सेळणारे दारूवीर आहोत, त्यामुळे आमच्या अंगात पापपुण्य आम्ही लागू देत नाही. १ आम्ही सदासर्वकाळ मनाने आनंदित असून आमच्या चरितार्थाचा सर्व भार देवाने घेतलेला आहे. २ सर्वांत यत्नवान असणाऱ्या या देवाने या सृष्टीची रचना केली आहे, आम्ही त्याचाच आधार घेऊन त्याच्या स्वाधीन झाली आहोत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या देवाशिवाय दुसरे काही पाहातच नाही. ४

१५२२ कयेचा उलंघ तो अधमां अधम । नावडे ज्या नाम ओळखा तो ॥ १ ॥
 कासया जीऊन जाला भूमी भार । अनउपकार भगते कुंसी ॥ २ ॥
 निव्हेचा आदर जागरणीं वीट । त्याचे पोटीं फोट कुपव्याचें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दोन्ही बुडविलीं कुळें । ज्याचे^१ तोंड फाळें कयेमाजी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उलंघ-भयंदा मोडणे, अधम-नीच, दुष्ट, जीऊन-जगून, अनउपकार-वृत्तघ्न, फोट-पुट, मार.

अर्थ.- जो कयेत येऊन कयेची भयंदा मोडतो व ज्यात भीहरीचे नाम आढळत नाही तो अधमाहून अधम समजावा. १ तो जन्मास येऊन या भूमीत भारभूत का झाला आहे ? आईच्या कुडीत जन्म घेऊन हा एवढा वृत्तघ्न का होतो ? २ त्याला कीर्तनामुळे होणाऱ्या जागरणाचा वीट असून झोप मात्र फार प्रिय असते. त्याच्या पोटात असे कुपव्याचे पुट मोठेच साचलेले असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो भीहरीच्या बंधेत काळे सोंड करून धरतो; हरीबधेत विनम्र होतो, त्याने आपल्या आईचे व बापाचे अशी दोनही कुळे तारु बुडविली आहेत, असे समजावे. ४

१५२३ सांडोनियां वो अक्षरी । काय कहूं हा पसारा ।
 विधिनिपेधाचा भार । तेणें दातारा नातुडती ॥ १ ॥
 म्हणोनि योवडपा उत्तरी । याचे जणें निरतरी ।
 नाम तुजें हरी । भवसागरीं तारूं ते ॥ २ ॥
 सयंमय ऐसे घेवाचे वचन । श्रुति गर्जती पुराणे ।
 नाहीं आणीक ध्यान । रे साधन मज पाह ॥ ३ ॥
 शेवटीं ब्रह्मार्पण । यावि मयाचे फारप ।
 काना मात्रा यांयांविण । तुका म्हणे विबुली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दो अक्षरी-रा म या दोन अक्षरांना, नातुडती-सापडव नाहीस, तारू-नार होटी, घाड-
 आवड, इच्छा, विबुली-अंगेर

अर्थ - रा म हो दोन अक्षरे सोडून इतर सर्व बार्बांचा पसारा घेऊन मी काय बट ? हा विधिनिपेधांचा
 भार काय उपयोगाचा ? यामुळे काही परभेदयर हाती येणार नाही १ म्हणून मी योवडपा शब्दांनी रयाचा जप
 पाटवार बरोत असतो श्रीहरी तुझे नाम हे भवसागर तटव जाण्याचे एक चांगले साधन आहे २ वेद, धृतो, पुराणे
 याची गर्जना तू सवय्याची आहेस अशीच आहे म्हणून तुझ्यावाचून मला कुठलेच ध्यान नाही व मी इतर साधनांची
 इच्छा करीत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आयुष्याची भलेर ब्रह्मार्पण याच शब्दाने द्यायची असते हेच
 सार्थक आयुष्याचे हे या रामनामाच्या मंत्रानेच साध्य होते याचीच्या कानामात्रा यांर द्यायची असेत त्यावर
 शून्य पडो त्यांची भलेर होवो ४

१५२४ हरिनामाचे कहनि तारु । भवसिंधुपार उतरलो ॥ १ ॥
 फावलें फावलें आतां । पायीं सता विनटलो ॥ २ ॥
 हरिनामाचा शस्त्र घोडा । संसार गाढा छेविला ॥ ३ ॥
 हरिनामाचीं धनुष्यकाडे । विन्मुख तोडे कळिकाळ ॥ ४ ॥
 येणेंचि बळें सरते आम्ही । हरिचे नामीं लोकीं तिहीं ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे जाली साचे । श्रीविठ्ठलाचे डिगर ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - तारू-नार होडी विनटलो, लागळो, दूड झालो, छेविला-नष्ट केला, सरते-थेवट
 डिगर-सेवक

अर्थ - हरिनामाची नाव तयार करून मी या ससारसागरातून तटव चलो १ आता या सताच्या पायांनी
 लागून मी तृप्त झालो आहे २ श्रीहरीनामाचा घोडा व शस्त्र यांच्या सहपाने मी जबरदस्त सत्सारास नष्ट करून
 टाकले ३ हरिनामाच्या धनुष्यबाणांनी मी बळिकाळाचे तोंड विन्मुख करून टाकले त्यांना घालवून दिले ४ या
 हरिनामाच्या बळानेच आम्ही त्रैलोक्यात थेवट पडवीस पोचलो आहोत ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या
 श्रीविठ्ठलाचे निदचयाने काळे सेवक झालो आहोत ६

१५२५ नव्हें हे मुख्य मेघवृष्टि घाणी । ऐकावी कानीं सतजनीं ॥ १ ॥
 आरुष हा शब्द देवाचा प्रसाद । करविला वाद तैसा केला ॥ २ ॥
 वेहपिंड दान दिला एकसरें । मृद्धिचे तें खरे टांकसाळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे झरा लागला नवनीत । सेविलिया हित पोट घाय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ टीपा - गृहत्व-मोठेपणा, आरुप-बोवडा, धाय-तृप्त

अर्थ - काही एक मोठेपणा अशी घेऊन आम्ही हा उपदेश करीत आहोत असे नव्हे आमचा हा उपदेश मेघवृष्टीप्रमाणे सहजच सर्वांना समान असा आहे तो तुम्ही संतसज्जनानी ऐकावा. १ माझा हा शब्द बोवडा असला तरी तो देवाचा प्रसाद आहे असे समजावे. त्याने जसे बोलते केले तसे मी बोलतो. २ मी आपल्या देहाचे दान एक-दाच त्या श्रीहरीस केले. या मूळ श्रीहरीच्या टंकसाळीमधून माझ्या शब्दाचे खरे नाणे आता बाहेर पडत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरिनामामृताचा एक जिवंत क्षराच माझ्या हाती लागला असून त्याचे सेवन केल्याने लोक तृप्त होतील ४

१५२६ घटीं अलिप्त असे रवि । अग्नि काष्ठामाजी जेवी ।

तेसा नारायण जीवी । जीवसाक्षीवर्तने ॥ १ ॥

भोग ज्याचे तया अंगी । भिन्न प्रारब्ध जयी ।

विचिन ये रंगी । रंगे रंगला योसावी ॥ २ ॥

देह संकल्पासारिखें । एक एकांसी पारिखें ।

मुख आणि दुःखें । अंगीं कर्म त्रिविध ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कोडें । न कळे तयासीं सांकडें ।

त्याचिया निवाडें । उगवे केलें विद्वान ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- पारिखे-निराळे, त्रिविध कर्म-पाप, पुण्य, पापपुण्यमिश्रित अशी कर्म, उगवे-सोडवावे. विद्वान-कौशल्य, शिस्ती.

अर्थ:-वाण्याने मरलेल्या घटात सूर्याचे प्रतिबिंब दिसते, वण सूर्य रमातून मिन्न असतो, सर्वसामान्य काष्ठाने आनी असतो, तो प्रत्यक्ष अग्नीपेक्षा निराळा असतो. त्याप्रमाणे सत्य प्राणिमात्रात नारायण पास करीत असला तरी तो साक्षित्याने श्रमपेक्षा भिन्न आहे. १ मित्रभिन्न प्रारब्धकर्मांमुळे नाना भोग प्राप्त होतात, त्यांचा भोवता जीव आहे या मित्रत्वाच्या रंगाने माझा स्वामी रंगलेला आहे. २ अतकाळी जसा ज्याचा सकल्य असतो तसा देह त्यास प्राप्त होतो म्हणून एका देहापेक्षा दुसरा भिन्न असतो. पाप-पुण्य व पापपुण्यमिश्रित कर्म अद्या त्रिविध कर्मानुसार या देहाला सुख अथवा दुःख प्राप्त होते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे कोडे ज्याला समजत नाही त्याला मात्र जन्ममरणाचे व देहदुःखाचे मोठेच सकट आहे. वण परदेश्वर सर्वत्र असून साक्षित्याने भिन्न आहे, हे ज्याने कौशल्याने कोडे सोडवून घेतले तो मात्र पातून मुक्त होईल. ४

१५२७ सद्गदित कंठ दाटो । येणें फुटो हृदय ॥ १ ॥

चितनाचा एक लाहो । तुमच्या अहो विट्ठला ॥ २ ॥

नेत्रां जळ बाहो । सदां आनंदाचे रोमांच ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कृपादान । इच्छी मन हे जोडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- लाहो-लाभ.

अर्थ - देवा, तुमच्या स्मृतीने माझा कंठ नेहमी दाटून येतो आणि याच प्रेममराने माझे हृदय फुटून जाय. १ अहो विट्ठला, तुमच्या एका चितनाचा हाच सज्ज मला होवो. २ तुमच्या स्मरणाने माझ्या रोज्यापातून सतत अभुषणा बाहोत व आनंदाचे रोमांच अंगावर उमटते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, असे हे कृपादान मला मिळावे एवढीच माझा मनाची इच्छा आहे. ४

१ तेथी, २ दाटे, ३ फुटे, ४ बाहे

तु. गाथा II... १८

विवरण - आपणास भवनीचा, ईश्वरभेटीचा अनुभव कसा याचा याचे फार मार्मिक वर्णन तुकाराम बुवानी या अभंगात केले आहे. नुसत्या स्मरणाने, चिंतनाने कठ सद्गदीत व्हावा, अगावर रोमाच उभे राहावेत, छाती फुटून निदान डोळ्यांतून अश्रुधारा झराव्यात, अशी त्याची एकमेव इच्छा आहे. बुवाची ही इच्छा भक्ति शास्त्रामधील रोमाच, स्वेद, अश्रु, कप, स्तब्ध अथवा तटस्थपणा, मानसिक शांती, आणि आनंद अथवा स्तब्ध भक्ति-निरोधन, स्वद रोमाच, वैरस्य, कप, वण पालटणे (वैवर्ण्य), अश्रुपात आणि प्रलंघन चेष्टानिरोध या अष्ट सात्त्विक भावाना धरूनच नारदभक्तिसूत्रात भक्तगौरव वरताना भक्त दवासवधीच सतत वातालाप करताना त्याची 'कठावरोधरोमाचाश्रुभि' अशी अवस्था होत असल्याचे नारदानी सांगितले आहे. भक्ताच्या मनाची अवस्था या अष्टसात्त्विक भावानी कशी होते याचे मोठे हृद्य वर्णन एकनाथानी भाषवतात केले आहे. ते म्हणतात, 'चित्तचंतपा होता भेटी। हर्ष बाण दाटे कठी। पुलकाकित रोमाच उठी। उन्मीलित दुष्टि पुत्राळे। करिता अच्युतचितन। सप्रेम गर्हिवरे मन। अट्टहासे करो वदन। अनिवार स्फुदन ऊर्ध्व श्वासे। परस्परें निज सवाडू। करिता जाला स्वरूपाव बोधू। नेत्रें जळ अंगी स्वेदू। प्राणस्पंदु पागळे।'

१५२८ जेथें देखें तेथें उभा। अवघ्या गगनाचा गाभा ॥ १ ॥

डोळा बसले बसले। ध्यान राहोनि सचले ॥ २ ॥

सरसावले मन। केले सोजवळ लोचन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सवे। आता असिजेत देवें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गगनाचा-आकाशाचा, गाभा-मारमूत आरमा, सचले-साठून राहिले, लोचन-डोळ सवें-बरोबर

१५३० पाणिपान दिगंबर । हस्त करा सारिखे ॥ १ ॥
 आवश्यक देव मनीं । चितनींच सादर ॥ २ ॥
 भिक्षा कामधेनुऐशी । अवकाशीं शयन ॥ ३ ॥
 पाघरोनि तुका दिशा । केला वास अलक्षीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ घ टीपा - दिगंबर-दिशा हेच वस्त्र पाघरून मुक्तपणे हिडणाऱ्या, वेराग्यशील पुरुषाचे, सादर-तत्पर, अलक्षीं-लक्षात न यणारा

अर्थ - ज कुणी दिगंबर आहेत अशा पुरुषाचे हात हेच पात्राप्रमाणे असतात ? त्याच्या मनात सतत परमेश्वराचेच चिंतन चालू असून ते त्याविषयी तत्पर असतात २ भिक्षा ही त्यांना कामधेनुसारखी वाटते त्याचे शोषणेही अगदी मोकळ्या जागी असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा लोकानी दशदिशाचे पांघरून करून अलक्षणीय अशा परमेश्वरापाशीच निवास केला आहे ४

१५३१ विषयीं बिसर पडिला नि शोष । अर्गो ग्रह्हरस ठसावला ॥ १ ॥
 माझी मज झाली अनावर चाचा । छद या नामाचा घेतलासे ॥ २ ॥
 लाभचिया सोसे पुढें चाली मना । घनाचा कृपणा लोभ जसा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे गंगासागरसगर्गी । अवघ्या जाल्या ऊर्मि एकमय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ घ टीपा - नि शोष-ममूळ सोस-होस

अर्थ - माझ्या अर्गी ग्रह्हरसाचे तत्त्व पूर्णत्वाने ठसले असल्यामुळे मला सर्व विषयाचा समूळ बिसर पडलेला आहे १ मी या नामाचा छद घेतला असल्यामुळे ही बाणी मराठी मलाच आवरेनारशी झाली आहे २ घनचा कृपण मनस्य जसा लोभी असतो तशीच माझ्या मनावी घाल मोठपण होताने या नामासाठी जतुक घनत्वी आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, व्याप्रमाणे गंगा नदी सागराची पूजवणे सवमात समस्त होते, त्याप्रमाणे माझ्या सर्व वृत्ती या भीरीच्या रूपात एकबटून गेल्या आहेत ४

१५३२ कृष्णरामनाम मांडीं पावोळी^१ । तेणे होईल होळी पापा घुनी ॥ १ ॥
 ऐसा मना छद लावी रे अभ्यास । जया नाही नास ग्रह्हरसा ॥ २ ॥
 जोडी तरी ऐसी करावी न सरे । पुढें आस नुरे^२ मागताली ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसे घरा काहीं मनीं । यातायाती साणीं चुकतील ॥ ४ ॥

शब्दार्थ घ टीपा - पावोळी-पा माळी, रागा, घुनी-नास, जोडी-लाभ, साणी-जन्ममरणाच्या योगी

अर्थ - रामकृष्ण रामकृष्ण अशा नामाच्या तु ओळी आठ, यांचा उच्चार कर त्यामुळे पापाची होळी होऊन त्याचा नाश होईल १ अभ्यासपूर्वक असाच छद तू तुझ्या मनास लावून घे यामुळे ज्या ग्रह्हरसास नाश नाही असे ते तुला प्राप्त होईल २ असा लाभ जोडायचा की ओ काही संपणार नाही त्याची मात्ती शाक्यावर भय करेण-त्याही विषयाची इच्छा उरत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, व्यायोगे जन्ममरणाच्या अनेक योगींचे फेरे चुकतील असे काही तरी मनात धरावे ४

१५३३ परमार्थी तो न म्हणावा आपुला । सलग्नी घाकुला हेळू नये ॥ १ ॥
 थोडाचि स्फुल्लिग बहुत दावागिनि । वाडता इधनीं वाढविला ॥ २ ॥
 पित्यानें तैसा वबावा कुमर । जयाचे अतर देवें^३ वसे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे शिरीं थाहावें सापर । माझी असे सार नवनीत ॥ ४ ॥

१ माडी पारे वोळी, माडी रे पावोळी, २ उरे, ३ देवबाजी

शब्दार्थ व टीपा:- ऐलू नये-अवहेलना करू नये, दादागनी-अरण्यातील अग्नी, कुमर-पुत्र, नवनीत-लोणी.

अर्थ:- जर एखादा परमार्थी लहान असला तरी तो आपले मूल आहे समजून त्याची अवहेलना कधी करू नये. १ अग्नीची ठिकाणी लहान असली तरी अरण्यातील वणव्यात तिचेच स्वरूप इंधनाची वाढ होऊन मोठे होते २ ज्याच्या अंतःकरणात देवाची वस्ती झाली आहे तो आपला पुत्र असला तरी पित्याने त्याला वदना करावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्या भांड्यात सारमूत असे लोणी आहे, त्या भांड्याचे सापरही आपल्या शिरी वाहून त्याविषयीचा आपला आवर व्यक्त करावा. ४

१५३४ ज्याचा ऐसा अनुभव । विदव देव सत्यत्वे ॥ १ ॥

देव तया जवळी असे । पाप नासे दर्शन ॥ २ ॥

कामश्लोघा नाहीं चाली । मूर्तीं जाली समता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भेदाभेद । गेले वाद खंडोनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- चाली-अवगट, स्थान.

अर्थ:-सर्व जण हे खरोखर देवच आहे असा अनुभव ज्यात आला आहे, १ त्याच्याजवळ देवाची वस्ती असते. त्याच्या दर्शनानेच पाप नाहीये होते २ त्याच्याजवळ कधी कामक्रोधादी वृत्तींना स्थान नसते सर्व भूतमात्रां-विषयी त्याची बुद्धी समत्याची असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भेद-अभेद असे मतवाद त्याच्या ठिकाणी संशित होऊन गेलेले असतात ४

१५३५ सेवा ते आवडी उच्चारार्थें नाम । भेदाभेदकाम निवारुनि ॥ १ ॥

न लगे हालावे चालावे बाहेरी । अवघेचि घरीं वसलिया ॥ २ ॥

देवाचींच नामें देवाचिपे शिरीं । सर्व अलंकारीं समर्पावीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आहे भावेचि संतोषी । वसे नामपाशीं आपुलिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- आवडी-प्रेमाने.

अर्थ - भेदाभेदाविषयीची हाक घर्चा सोडून देऊन परमेश्वराचे नाम प्रेमाने उच्चाराने, हीच जरी त्याची सेवा होय. १ त्यासाठी आपल्या जागेवरून हालावे लागत नाही, थो घरातून बाहेर जावे लागत नाही. घरच्या घरीच सर्व काम आपणास होतात २ देवाची विविध नामेच अलंकार समजून देवाच्या शिरावर मनोमाये अर्पण करावीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देव हा केवळ एकनिष्ठ भावानेच संतुष्ट होणारा आहे, तो आपल्या नामधारका-पाशीच नित्य असतो ४

विवरण:-वलिपुगात सर्व साधनामध्ये अनिराग मोपे असे साधन नामस्मृतीनाचे मानले जाते. रत्नावनात जाण, तपश्चर्या करणे, यज्ञयागादी क्रिया करणे या योष्टींना नामापुढे किमत् नाही. आपल्या स्थानावर बसूनच त्याची एकनिष्ठतेने आठवण करावी 'नलगे सायास जाणें वनान्तरा । सुखें येतो घरा नारायण' असो त्याची ध्याती आहे घरदार साडण्याची जरूरी नाही. 'मातां गृहादिषु आधर्वे । तें काहीं नलगे त्याजवें' म्हणून ज्ञानेश्वरांनी या मार्गाची मुलभूता स्पष्ट केली आहे एका महत्त्वाच्या अर्थगात ज्ञानदेवांनी म्हटले आहे 'कां साडितो गृहाध्रम । कां साडितो क्रियाकर्म । कासया साडितो कुळीचे धर्म । आहे तें वरं वेणुळींच' हे वेणुळे वरं म्हणजे परमेश्वराच्या नामस्मरणाचा मार्ग होय या अर्थगातील दुसरा एव विचार म्हणजे परमेश्वर हा एकनिष्ठ भावामुळे सर्वोपतो. त्याला वर्मकांडाचा डामहीन नको, धीमतीचे ऐश्वर्य नको, यज्ञयागादी व तपादी क्रियाचे प्रबडवर नको. निस्सीम-भावाच्या उल्लामाने ईश्वरास एखादे पान, एखादे फूल अथवा पाण्याचा एखादा थेंब जरी अर्पण केला तरी तो संतुष्ट होतो अस्मिन्भावाने अर्पण बरेली चवरीची बोरें त्याला प्रिय वाटतात, द्रोणीने दिलेले भाजीचे पान त्याला वृत्त करते, सुदाम्याच्या पोसातीनी तो संतुष्ट होतो. कारण 'पं वरिण एको मो जाणें । तेच साजें घोर न म्हणें । आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया' अशी त्याची एकमेव इच्छा असते. यासाठीच तो असा नामधारकास स्वतःजवळ करीत असतो

१५३६ ज्ञानियाचे घरीं चोजविता देव । तेथें अहभाव पाठी लागे ॥ १ ॥
 म्हणोनिया ऐसे साडिले उपाय । धरियेले पाय वृद्ध तुझे ॥ २ ॥
 वेदपरायण पंडित वाचक । न मिळती एक एकामधीं ॥ ३ ॥
 पाहो गेलो भाव कंसी आत्मनिष्ठा । तेथें देखें चेष्टा विपरीत ॥ ४ ॥
 आपुलिया नाहीं निवाले जे अगें । योगी करती रागें गुरगुरू ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे मज कोणाचा पागिला । नको बा विठ्ठला करू आतां ॥ ६ ॥

शब्दाय य टीपा - चोजविता-शोध घेता, साडिले-सोडले, पागिला-स्वाधीन, अवि

अर्थ - जे ज्ञानी पुरुष आहेत त्यांच्या घरी देवाचा शोध केला तर तेथे देवाऐवजी ज्ञानाचा अभिमानच पाठीमागे लागलेला दिसला १. देवा, म्हणून मी इतर सर्व उपाय सोडून तुझे पाय वृद्धतेने धरले आहेत २. वेदात पारंगत असलेले पंडित, वाचक यांची मते एकमेकांना कधीच मिळत नाहीत ३. जे आत्मनिष्ठ आहेत त्यांच्या भावा-बद्दल मी चौकशी केली तेव्हा त्यांचा व्यवहार विपरीतच घाटला मला ४. योगी पुरुष आत्मसाधनेने शांत झालेले दिसावेत, पण तेही एकमेकांवर रागान गुरगुरणारे दिसतात ५. तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला अज्ञापूर्वी कुणाच्याही स्वाधीन करू नकोस ६.

१५३७ पदरीची वाट पाहे निरतर । निड्यावरी कर ठेवूनिया ॥ १ ॥
 जातिया निरोप पाठवों माहेरा । का मज सामुरा साडियेले ॥ २ ॥
 पैल कोण दिसे गड्डाचे बारिके । विठ्ठलासारिके चतुर्भुज ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धीर नाहीं माझ्या जीवा । भेटसी केवढा पाडुरगा ॥ ४ ॥

शब्दाय य टीपा - निरतर-सदैव, निड्यावरी-कपाळावर, साडियेले-सोडले, बारिके-वाहन

अर्थ - कपाळावर हात ठेवून मी एकसारसी पदरपूरची वाट पाहत आहे १. जे कुणी पदरपूर वा माझ्या माहेरास जातात, त्यांच्याकडे मला या सासरी असे एकाकी का सोडले असत निरोप मी पाठविला आहे २. पलीकडच्या बाजूस गडगाच्या वाहनावर विठ्ठलासारखे बसलेले कोण धरे दिसत आहे? ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, पाडुरगा, तू मला कधी भेटशील रे? आता माझ्या मनास धीर नाही ४.

विवरण - तुकारामबाबांच्या अघोर मनाचे दर्शन या अवघात तीव्रतेने झालेले दिसते पदरपूर हे त्याचे माहेर होते मायबाप पाडुरगान फार दिवसात भेट दिली नाही, स्वतःस निरोप पाठवून पदरपूराच्या माहेरास नेले नाही म्हणून तुकोबा तळमळून बाबल्याबरोबर निरोप पाठवितात, आणि विठ्ठलाचा परत निरोप किंवा तो स्वतः येईल या वाशने कपाळावर हात ठेवून मनाभाव त त्याची वाट पाहतात एवढ्यात कुणी जाले की काय अशी गका त्यांच्या मनास येते गडगाचे वाहन दिसे विष्णूचे चतुर्भुज रूप दिसू लागते तुकोबांच्या मनाची उलघाल असा वळी वशी हात असे याचे मोठे हृद्य चित्रण या अवघात आहे.

१५३८ ऐसी जोडी करा राम^२ कठीं घरा । जेणें चुके केरा गर्भवास ॥ १ ॥
 नासिघत आटी प्रिय।पुत्रघन । बीज ज्याचा सीण तेंचि फळ ॥ २ ॥
 नाव धड करा सहस्रा नामाची । जे सर्वसिध्दीची थडी पावे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काळा हाणा तोंडावरी । माता भरा हरिरामबाणीं ॥ ४ ॥
 शब्दाय य टीपा - नासिघत-नाश पावणारे, आटी-प्रयत्न, खटखट, थडी-तल्लोर

अर्थ - रामनामाच्या लाभाची अशी प्राप्ती करून घ्यावी ते निरंतर कळात राहिल व त्यामुळे गर्भवासाचे फरे चुकतील १ स्त्री, पुत्र, धनवैभव यांच्या रक्षणाचा प्रयत्न शोबटी नाशवतच आहे ज्याचे बीज बुड्याचे त्यास फळेही कष्टदायकच येणार २ तेव्हा तुम्ही विष्णुसहस्रनामाची एक चांगली मात्र तयार करा, हिच्याच साह्याने भवसिंधूचा पेलतीर तुम्ही गाढाल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या हृदयाचा माता हरिनामाच्या बाणाने भरा व बाळाच्या तोंडावर त्याचा भरपूर मारा करा ४

विवरण - येथे रामनामाची महती सामताना तुकाराम महाराजांनी विष्णुसहस्रनामाचा उल्लेख करून रामनामाची सागड श्रीविष्णूशे, पर्यायाने श्रीविठ्ठलाची घालून दिलेली आहे श्रीविष्णूचे राम, कृष्ण, विठ्ठल हे अवतार असल्यामुळे विष्णुसहस्रनामाची आठवण तुमच्यांना होणे स्वाभाविक आहे भागवतधर्माच्या हे विष्णुसहस्रनाम पूर्वापासूनच प्रिय वाटे आणि त्याचा पाठही बारबार होत असता हे विष्णुसहस्रनाम महाभारताच्या अनुशासन पर्वाने एकोणचाळीसावा अध्याय म्हणून आले असून नामस्मरणाचे एक सर्वोत्तम साधन म्हणून याचा उल्लेख अनेकानी केलेला आहे 'नामाचे या सत्प्राचरी। नावा इया अवधारी। सन्निध्या ससारीं तारु जाहलें' असा या सहस्रनामाचा उल्लेख ज्ञानेश्वरानी स्पष्टपणे केला आहे 'सहस्रनामाचे वाटणे। खादें घेतलें नेटणें।' अशी नामदेवांनी याची स्तुती केली आहे तुमच्यांना या विष्णुसहस्रनामाचा चांगलाच परिचय असावा असे त्याच्या इतर अभंगावरूनही वाटत 'सावळे हप ह्यावें डोळा। साचो अठरांचा गोळा। पदर लागो नेरी छळा। नाममंत्रमाळा विष्णुसहस्र' 'सहस्रनामाची आरळी। एक एकाद्विनि पळी रे,' 'सहस्रनामाचे रूपडें। भक्तकंवारी घोसडें,' 'मांडवल माझे मिरबिमी जनीं। सहस्रवोषणी नाममाळा,' 'एक नामा माहौं साळ। केली सहस्राची माळ', 'कळस बाहियेला निरीं। सहस्रनाम भूजा करी।' असा प्रकारचे उल्लेख त्यांनी विष्णुसहस्रनामाचे मोठ्या गौरवाने केले आहेत

या विष्णुसहस्रनामाचा परिणाम तुमच्यांच्या मनावर झालेला पाहण्याचे आणखी एक साधन म्हणजे या सहस्रनामामधील अनेक नामे तुमच्यांच्या अभंगातून वापरली दिसतात केशव, पुरषोत्तम, गोविंद, माधव, अच्युत देवकीनंदन, वासुदेव, गण्डध्वज, नारायण, दामादर, मुकुंद, हरी, भक्तवत्सल, पापनाशन इत्यादी नावे तुकाराम-दुवाच्या अभंगातून अनेकदा आलेली दिसतील भागवत संप्रदायात विष्णूला म्हणजेच विठ्ठलाला असलेले महत्त्व अनयसाधारण असल्याने बारकरी सत्ताना विष्णुसहस्रनाम प्रिय वाटावे यात शक्य नाही। नित्य पाठत असणाऱ्या या सुंदर व धर्मपूर्ण स्तोत्राने भक्तजनांच्या मनावर चांगलाच परिणाम केलेला दिसेल

१५३९ पाहें भजकडे भरोनिया दृष्टी। बहुत हिपुटी जालों माते ॥ १ ॥
करावेसे वाटे जीवा स्तनपान। नव्हे हे वचन शुगारिक ॥ २ ॥
सत्यासाठीं माझी शब्दविवचना। जोडित्या वचनाचे तें नव्हे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी शळवळपाची शीव। मालासे जीव कतल्याने ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हिपुटी-कष्टी, उदास शुगारिक-वरवरच्या भूषणाचे

अर्थ - माते, पिताबाई, माझ्याकडे कृपेने भरलेल्या दृष्टीने पाहू ना मी फारच कष्टी झालो आहे १ माझ्या जीवास माते तुमचे स्तनपान करावेसे वाटते हे माझे बोलणे केवळ वरवरच्या भूषणाचे नसून अंतराचे आहे २ माझ्या शब्दांतील विचार हे सत्याच्या प्राप्तीसाठीचे आहेत इतर बर्बोप्रमाणे केवळ शब्दाला शब्द जोडून मी काव्य करीत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी मोठ्या कळकळीने तुला हाक मारीत आहे माझी शीव तुला यावी माझा जीव या प्रकाराने फार गिणून गेला आहे ४

विवरण - या व यामावरच्या इतर अनेक अभंगातून तुकाराम महाराज विठ्ठलास बाई समजून हाक मारताना दिसतात श्रीविठ्ठल हा पिता, वधू, सखा, मित्र तर आहेच, पण अधिक सलगो निभवणे करता येईल असे माझे बाळ आणि माता यांचे असल्याने मातृभक्तीच्या अनुभवाने सतांच्या साहित्यातून महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे

उसळून वर येते ' अधिक कोंडितां घरफारी । भलतीचडे घाली उडी ' अशा विपरीत अनुभवात ते गुरफटून गेलेले होते या अवस्थेतून तुकारामबुवा हळुहळू बाहेर पडत होते नामस्मरण, कोठेन, एवादीगीत, सतमहाराष्ट, वैराग्य इत्यादी उपायानी ते आपल्या मनास निरख अगुप्त दोषत होते घडून पुनून मन स्वच्छ, निर्मळ ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होते म्हणूनच ' नित्य मवा दीस जामुतोचा ' असा अनुभव त्यांना येत राहिला

अवसळ व वचळ अशा या मनाच्या स्वरूपामुळे भक्ती ही वाटते ठितवी सोपी नाही, असे तुकारामांनी स्पष्ट केले आहे फार सोपी असलेली वस्तू आपणाम गट्ट्याची वाटतच नाही यामुळे या सोप्या वस्तूचा भावार्थ समजावून सांगणे अगत्याचे होऊन बगन भविनसाधनेतील नामस्मरणाने मार्ग सोपे तर खरेच, पण मन व त्याच्या वृत्ती याचा निग्रह बरणे, त्यांना भगवताच्या चरणी समर्पित करणे, हे फार अवघड असल्यामुळेच तुकाराम महाराजांनी भक्तीस ' मुळावरची पोळी ' म्हटल आहे. या मार्गाने जो यशस्वी होईल तोच खरा गुर वीर असे त्यांना वाटते याचप्रमाणे जनावाडीच्या एका भक्तातही तिने भक्तीची कठिणता नाना दृष्टान्त देऊन वर्णन करताना म्हटले आहे, ' भक्ति ते इगळाची खाई । रिपण्या त्या होत बठिण असे ॥ भक्ति ते बठोण विप्रदास घेणे । उदास पै होणे जीवें भावें ॥ भक्ति तें कठोण भक्ति बठोण । खड्याचे धार बाण च सोसो तया । भक्ति ते बठिण विचाराने पाहू जनी । भविन-घोमें छतसमागमी सवें सिद्धी ' या महत्त्वाच्या भगवान जनावाडीने भक्तीचे कठिणपण वर्णन केले आहेच, पण त वाठिण दूर बसे होईल तेही मुचविले आहे

१५४२ पापो म्हणों तरी आठवितो पाप । दोष घळी काय तयाहूनी ॥ १ ॥

ऐसा विचारचे घालून कोडणी । काय चरपाणी निजलेती ॥ २ ॥

एकवेळ जेणे पुत्राच्या उद्देशें । घेतल्याचे कसं नेलें दुख ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अहो वंकुठनायका । चिता का सेवका तुमचिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बळी-बलवान, बोंडणी-कोडल्याची अवस्था

अर्थ-देवा, मी पातकी आहे असे समजावे तर भला तुमचे पाप आठवतात, पण त्यामुळे माझ्या पापाचा मान नाश होत नाही तेव्हा तुमच्या पापापेक्षा माझे पाप बलवान समजावे की काय ? १ या विचाराने माझ्या मनाची अवस्था बोंडण्यासारखी होत आहे, चक्रपाणी, तुम्ही असा प्रसंगी होयलात की काय ? २ एका यजामिन्याने आपल्या वारापण नावाच्या पुत्राच्या निमित्ताने अतबळी देवा, तुमचे माय घेतले, पण त्यामुळे तुम्ही त्याचे सर्व दुख निवारण केले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अहो वंकुठनायका, मी तुमचा सेवक असूनही मला चिता असली तर बरे दिसते का ? ४

१५४३ उगविल्या गुती । ऐसा मार्गे नेणो किती ॥ १ ॥

ख्याती केली अजामेळें । होतें निघाले विघाळें ॥ २ ॥

मोकलिला प्रायश्चित्ती । कोणी न धरितो हार्ती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मुबत वाट । वंकुठाची घडघडाट ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गुती-गुते, प्रश्न, अडचणी, मोकलिला-सोडून दिला

अर्थ - पुढे दिव्याप्रमाणे देवा, तुम्ही किती तरी गुंते आतापर्यंत सोडोविले आहेत, त्याची गणनाही करता येणार नाही १ अनामिकाच्या पुण्याईने दिव्याने निघाले होते, म्हणजे ज्याने पुण्याचे सपादम अगदीच केले नव्हते, त्याने एका नामाच्या जोरावर मुक्ती मिळवून मोठाच पराक्रम केला मोठेच नाव मिळविले २ खरे म्हणजे सव प्रायश्चित्तानी त्याला टाकून दिले होते, सोडले होते, त्याचा स्वीकार कुणीच करत नव्हते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रकाराने नामाच्या साह्याने वंकुठाची वाट मोकळी व सर्वाना मुलम अशी होते ४

विवरण - बरील दोनही अक्षयातून ज्याचा उल्लेख झाला आहे, त्या अजामिळाची कथा भागवतात आली आहे अनेक सतानी या अजामिळाचा सदर्म दिलेला आहे बान्धुबुज देशातील हा एक ब्राह्मण सदाचारी होता पण पुढे एका वेश्येच्या नादी लागून याने शपथ्या पत्नीचा व मुलाचाही त्याग केला. वाटसरू लोकांना लुटणे, घूल खेळणे, दुसऱ्यांना फसविणे, चोऱ्या करणे, अशा पापकर्मानी तो धनार्जन करी वेश्येसमून त्याला ब्रह्म भुले झाली त्यातील धाकटा नारायण हा त्याचा फार आवडता मुलगा होता. पुढे मरणाच्या वेळी याने आपल्या पुत्रास, नारायणास हाक मारली अतःकाळी 'नारायणा'चे स्मरण अजामिळास झाले, म्हणून यमदूताच्या हातून ईश्वराने याला सोडविले यमदूत व विष्णुदूत यांच्यातील संवाद ऐकून त्याने भागवतधर्मचि महत्त्व समजावून घेतले त्याला वृत्त-बर्माचा पदचाताप झाला व तो शेवटी श्रीहरीचा एकनिष्ठ भक्त बनला आणि हा विरक्त होऊन हरिद्वारला गेला व तेथेच त्याने योगेस दह समर्पण केला

१५४४ सरळीं हीं नामें उच्चारवीं सदा । हरि वा गोविंदा रामकृष्णा ॥ १ ॥

पुष्प पर्वकाळ तीर्थें हो सकळ । कथा सिधूजळ म्हाऊ घेती ॥ २ ॥

अवघेचि लाम बसलिया घरा । येती भाव घरा एके ठायीं ॥ ३ ॥

सेळया मंदरा गाई सेवा घेती होंती । कामघेनु तेसी नव्हे एक ॥ ४ ॥

तुका म्हणे सुखें पाविजे अनंता । हें यम जाणता सुलभचि ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सरळीं-सरळ, स्वच्छ, सोपी.

अर्थ - लोकहो, हरी, गोविंद, रामकृष्ण, या सोप्या व सरळ नामाचा उच्चार नेहमी करावा १ या हरिनामाच्या सागरात स्नान करण्यासाठी सर्व पुष्प काळ, सर्व तीर्थें येत असतात २ या एका दैवाच्या ठिकाणी वृंदभाय घारण कैदास सर्व प्रकारचे लाम घरच्या घरी होत असतात ३ शेळया, मंदरा, गाई, यांच्याप्रमाणे काम-घेनुची सेवा करण्याची जहरी नसते, ती आपोआपच इच्छा कृप्त करवारी असते सगळ्या प्रकारे नामाचे आहात्म्य आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, दैवाच्या नामाचे महत्त्व व रहस्य जाणणे सोपे आहे हे जाणल्याने त्या सनातनी प्राप्ती सहजासहजी होते ५

१५४५ पवित्र तो देह याणी पुष्पवंत । जो यदे अच्युत सर्व काळ ॥ १ ॥

तयाच्या चित्तनें सरतील दोषी । जळतील रासी पातकाच्या ॥ २ ॥

देव इच्छी रज चरणींची माती । धावत चालती मागे मागे ॥ ३ ॥

पाप त्या उरले वेगळें आणीक । चैकुठनायक जया कठीं ॥ ४ ॥

तुका म्हणे देवभक्ताचा संगम । तेथें ओघ नाम त्रिवेणीचा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - रासी-रासी, डोंग, रज-गूळ, धुळीचे कण

अर्थ - जो नेहमी अच्युताच्या नामाचा धोप बरीत असतो, त्याचा देह पवित्र समजावा, त्याची याणी पुष्पवान मानावी १ असा भक्ताच्या चित्ताने अनेक दोषी लोकांचा उद्धार होईल त्यांच्या पापांच्या दिगांचा जळून नाश होईल २ असा धंद्याबांध्या पायांबरोल धूलिपणासाठी देवमुद्रा इच्छा करतात, यांच्या पापांची माती बपाळाच्या सायत्यात त्यासाठी ते यांच्या मागेमग धावतही जातात ३ बपाच्या बटात चैकुठनायकाची वस्ती शालेली आहे त्यास आणखी काय उरले आहे ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेथे देव व भक्त यांचा संगम झाला आहे, तेथे नामस्मरणाचा तिसरा ओघ असतोच, व असा प्रकारे अणायकसारख्या या त्रिवेणीसंगमाचे महत्त्व येथेही आले समते ५

विवरण- वरीलप्रमाणेच याही अभगात ईश्वरास आई समजून तुकाराम महाराजांनी करून बाणीने आळविले आहे ईश्वर वृषेचा सागर आहे असे सांगूनच म्हणतात, तर मग आपला उद्धार होण्यास एवढा उशीर का? अशी शका त्याच्या मनात आली आहे या विठ्ठलमाऊलीने आपणास प्रेमरसाचा पाह्ला पाजावा म्हणून मुक्तकठाने व आतं स्वरांने विठ्ठलमातेची तुकोबा नाना प्रकारांनी आळवणी करतात कारण या पांडुरंगाखेरीज त्याच्या मनाला तृप्ती नाही

१५४१ भक्ति तों कठिण शुळावरील पोळी । निवडे तो बळी विरळा शूर ॥ १ ॥

जेयें पाहें तेयें देखीचा पवंत । पायाविण भित^१ तातडीची ॥ २ ॥

कामावले तरी पाका^२ ओज घडे । रुचि आणि जोडे श्लाघ्यता हे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मना पाहिजे अकुडा । नित्य नवा दिस जागृतीचा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा - देखीच्या-वरवरचा, कामावले-नमावले, रुच देऊन तयार केले, पाका-स्वयंपाकास, ओज-तेज, चव, श्लाघ्यता-श्रेष्ठत्व

अर्थ - शुळावर चढलेल्या माषासास दिलेल्या पोळीप्रमाणे ईश्वराची भक्ती अतिशय कठिण आहे तिचा स्वीकार करणारा एखादाच बलवान व शूर निपटतो १ चांगला, खोल माया जर नसेल तर त्यावरची तातडीने बांधलेली भक्ति जशी पोखळ असते तशीच ही भक्ती घरवरची, दुकान दिसण्याच्या पर्वतासारखी असते २ सामग्री मीठ जमवून चांगले लक्ष देऊन जर स्वयंपाक केला तरच पदार्थांना चांगली चव येते, रुची येते, आणि वरपारास श्रेष्ठत्व प्राप्त होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आपल्या मनास हत्तीला साळपावर आणण्यास वापरतात तसा अकुडा नेहमी हवा भक्ती करणाऱ्याने हा अकुडा मनास लावावा म्हणजे नवी जागृती निश्चयाने येईल ४

विवरण - ईश्वरप्राप्तीचे ज्ञानमार्ग, कर्ममार्ग, भक्तिमार्ग असे तीन मार्ग असून त्यातील भक्तिमार्ग हा अति-साध सोपा म्हणून सांगितला असताना तुकाराम महाराज या अभगात भक्ती ही शुळावरील पोळीप्रमाणे कठिण आहे असे म्हणतात यातील मर्म समजावून द्यावयास हवे गीताभागवतातील एकूण शिक्षण अशी की भक्तिमार्ग अनि-साध मुलम, विनाकष्टाचा 'क्लेशोऽधिकस्तस्तेषां अप्यस्तासक्तचेतसां । अप्यस्ता हि गतिर्दुःख देहवशमिरवाप्यते' अव्यवस्थाच्या ठिकाणी मनाची एकाग्रता होण्यास फार बऱ्हा असून देहेंद्रियपारी मानमान अव्यवस्था ही प्राप्ती बऱ्हाच असून आहे, असे गीतचे मागणे आहे अव्यवस्थाची, निराशारनिर्गुणाची उपासना सर्वसामान्य लोकांसच नव्हे तर अर्जुनासारख्या एकनिष्ठ श्रोत्रुष्पगिण्यासही कठिण वाटली श्रोत्रुष्णाचे विश्वरूपदर्शन त्याला शाल्यावरावर ता पवित्र झाला, त्याने त्याला भयमिश्रित भावनेने वदन केले, वण घेवढी तो म्हणाला, 'तदेव मे दशंय वेद रूप प्रसीद देवेश जगन्निवास, 'जगन्निवासा देवा प्रसन्न भूता आणि मला तू आपल पूर्वांचिच रूप दाखवा अशी त्याची मागणी होती हे पूर्वांचिच रूप कस होत ? तर 'किरीटिन गदिन चबहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमर्हं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भय विश्वमूर्ते' किरीट व बदा धारण करणारे, हानात चक्र पेटलेले, पूर्वांशप्रमाणेच मी तुम्हांला पाहू इच्छिता सहस्रबाहो विश्वमूर्ते त्वाच चतुर्भुजरूपान तुम्ही प्रबट दृष्ट ईश्वराचे हे संपूर्णरूप म्हणजे भक्तीच एकमेव अधिष्ठान

या संपूर्णरूपाची उपासना अतिशय सोपी असा प्रकार सर्व सतपुण्यांचा आहे 'भक्तिरयं बहु सोपा' अनेक तुकाराम महाराजांनी इतरत्र म्हट^१ आहे 'तुका म्हणे मुक्ता बाट । वेतुढींची घटघटाट' असे म्हणून या मुक्त बाटेची त्यांनी स्तुति केली आहे या भक्तीमार्गाने गेल्यास 'कुळासाठी जोडे हरी' असे त्यांनी दारदार म्हटले आहे 'जरी तुज ग्रावा देव । तरी हा सुलभदयाय' म्हणून भक्तीचा योग्य युवांनी अनेकदा केला आहे या सुलभ व विनम्र भक्तीच्या मार्गास कुलीही यावे व आपला उद्धार करवून घ्यावा नामस्मरण, संकीर्तन, मंत्रन, सतसमागम

इत्यादी साधनाची भक्तिमार्ग लहानथोराना नव्हे तर पापी व चाड्यानाही सुलभ झाला आहे ' या रे या रे लहान-पोर । पातो भलते नारी नर । कराया विचार । न लगे चित्ता कोणासी ' अशी त्याची ग्वाही आहे या भक्तिमार्गात तोयमायाची, यतमायाची, शरीरकष्टांची, कृतातपाची अकुरीच गाही घरदार सोडून रानावनात जायला नवो. ' न लगे हालवे घालवे दाहेरी । अवघेचि घरीं बैसलिपा ' घरच्या घरी बसून आपल्याच स्थानावर राहून ईश्वरास भक्तीच्या मार्गाने जवळ करता येते, असा या मार्गाचा लौकिक आहे ' मुखीं नाम हातीं मोक्ष ' अशी याची प्रतिज्ञा आहे

अशा रीतीने सोपा, सुलभ, विनाकष्टाचा भक्तिमार्ग असून सुकारामवृद्धा या अमनात भक्तीला सुळावरची पोळी म्हणतात. ' देखीचा पर्वत, ' ' पायाविण नित ' याजवढल जसा सावधगिरीने विचार व्हावा, तसाच तो भक्तीच्या स्वरूपाविषयीही श्यावा असे तर त्याना म्हणावयाचे नाही ? फार सुलभ, फारच सुलभ भक्तिमार्ग याचा विपरीत अयें लोकानी घेऊ नये, अशी सावधगिरीची सूचना त्याना द्यावयाची आहे भक्तीमध्ये आपले मन सर्व बापनाविनाशस्तुति भगवताला अर्पण करावयाचे असते, फळासाठी लागते कर्म मो करणारा असा अभिमान सोडावा लागतो, आपले सर्व चलनचलन त्याच्या सत्तेने होऊ असते, असा विद्वान दूड व्हावा लागतो भक्तिमार्गाने एक क्षण जरी परमेश्वराकडे लागला तरी तो सर्व स्वस्वविरूप, इच्छाज्ञाशा, विविध वृत्ती याच्या राहित समाप्त व्हावा लागतो असा प्रकारे एकाच मन करून ते सर्व वृत्तीच्या अरोवर ईश्वराकडे वळविणे किती अवघड आहे, ह्याचे ह्यासच समजण्यासारखे आहे म्हणूनच दाराव्या अध्यायात गीतेच्या आधारेने श्रीकानेश्वरानी हे धन्य नसले तर ते असे एवामागून एक पर्याय सांगितले आहेत मलाच सर्व कर्म अर्पण कर, आपले मन माझ्या ठिकाणी अर्पण कर आपली बुद्धी मजकडेच केंद्रित कर, किंवा हे धन्य नसेल तर अग्न्यात वाडवून माफी प्राप्ती करून घे, अभ्यासासाठी असमर्थ असतील तर जो कर्म करतील ती मजसाठीच आहेत असे समज, आणि हेही अश्वन झाले तर कर्मपळाचा पू त्याग करावात, अशी उपाययोजना भगवत एकसारखी सांगतात, याचाच अर्थ असा की, मन ताझ्यात येणे, ते सर्व वृत्तीमद्वित भगवताकडे वळविणे, कर्मफळाचा त्याग करणे या गोष्टी वाटनात तबड्या मोच्या नाहीत कारण माग-

उत्तळून वर येते 'अधिक कोंडिता चरफडी । भलसीकडे घाली उडी' अशा विपरीत अनुभवात ते गुरफटून गेलेले होते या अवस्थेतून तुकारामबुवा हळूहळू बाहेर पडत होते नामस्मरण, कोर्तन, एकादशीव्रत, सतसह्याम, वैराग्य इत्यादी उपायांनी ते आपल्या मनास नित्य अकुस टाकत होते घुऊन पुसून मन स्वच्छ, निर्मळ ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होते म्हणूनच 'नित्य नवा शीस जागृतीचा' असा अनुभव त्यांना येत राहिला

अवखळ व चंचल अशा या मनाच्या स्वरूपामुळे भक्ती ही वाटते तितकी सोपी नाही, असे तुकोबानी स्पष्ट केले आहे फार सांगी असलेली वस्तु आपणास म्हत्वाची वाटतच नाही यामुळे या सोप्या वस्तूचा भावार्थ समजावून सांगणे अवघ्याचे होऊन यसते भक्तिसाधनेतील नामस्मरणादी मार्ग सोपे तर खरेच, पण मन व त्याच्या वृत्ती याचा निग्रह करणे, त्यांना भगवताच्या चरणी समर्पित करणे, हे फार अवघड असल्यामुळेच तुकाराम महाराजांनी भक्तीस 'मुळावरची पाळी' म्हटले आहे या मार्गाने जो यशस्वी होईल तोच सारा सार वीर असे त्यांना वाटते याचप्रमाणे जनावाडींच्या एका अभंगानेही तिने भक्तीची कठिणता नामा दृष्टान्त देऊन वर्णन करतांना म्हटले आहे, 'भक्ति ते इगळाची खाई । रिपण्या त्या होत कठिण असे ॥ भक्ति ते कठीण विपद्यास धेणे । उदास पै होणे जीवें भावें ॥ भक्ति ते कठीण भक्ति कठीण । खड्याची धार दाण न सोसी तपा । भक्ति ते कठिण विचारनि पाह जनी । भक्ति-योगें दत्तसमागमीं सर्वें सिद्धी' या म्हत्वाच्या अभंगाने जनावाडीने भक्तीचे कठिणपण वर्णन केले आहेच, पण छ वाठिण्य दूर वसे हाईल तेही मुचविल आहे

१५४२ पापी म्हणों तरी आठवितो पाय । दोष वळी काय तयाहूनी ॥ १ ॥

ऐशा विचाराचे घालून कोडणी । काय चनपाणी निजलेती ॥ २ ॥

एकवेळ जेणे पुत्राच्या उद्देशें । घेतल्याचे कसे नेले दुख ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अहो बंकुठनायका । चिता का सेवका तुमचिमा ॥ ४ ॥

रावदायं व टीपा - वळी-बलवान, कोंडणी-कोडण्याची अवस्था

अर्थ - देवा, मी पातकी आहे असे समजावे तर कला तुमचे पाय आठवतात, पण त्यामुळे माझ्या पापाचा मात्र नाश होत नाही तेव्हा तुमच्या पापापेक्षा माझे पाप बलवान समजावे की काय ? १ या विचाराने माझ्या मनाची अवस्था कोंडण्यासारखी होत आहे, चक्रपाणी, तुम्ही असा असणो होपत्तात की काय ? २ एकदा अजापिळाने आपल्या नारायण नावाच्या पुत्राच्या निमित्ताने अत्ताळी देवा, तुमचे नाव घेतले, पण त्यामुळे तुम्ही त्याचे सर्व दुख निवारण केले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अहो बंकुठनायका, मी तुमचा सेवक असूनही मला चिता असली तर धरे दिसते का ? ४

चिवरण :- वरील दोनही अभागातून ज्याचा उल्लेख आला आहे, त्या अजामिळाची कथा भागवतात आली आहे. अनेक सतती या अजामिळाचा सदभं दिलेला आहे. कान्यकुब्ज देशातील हा एक ब्राह्मण सदाचारी होता. पण पुढे एका वेश्येच्या नादी लागून याने आपल्या पत्नीचा व मुलाचाही त्याग केला. वाटसरू लोकाना लुटणे, दूत खेळणे, दुसऱ्यांना फसविणे, चोऱ्या करणे, अशा पापकर्मांनी तो घातार्जन करी. वेश्येपासून त्याला बहा मुले झाली. त्यातील धाकटा नारायण हा त्याचा फार आवडता मुलगा होता. पुढे मरणाच्या वेळी याने आपल्या पुत्रास, नारायणास हाक मारली. अतःकाळी 'नारायणा' चे स्मरण अजामिळास झाले; म्हणून यमदूताच्या हातून ईश्वराने याला सोडविले. यमदूत व विष्णूदूत यांच्यातील संवाद ऐकून त्याने भागवतग्रंथमि महत्त्व समजावून घेतले. त्याला दूत-कर्माचा पश्चात्ताप झाला व तो शेवटी श्रीहरीचा एवनिष्ठ भक्त बनला. आणि हा विरक्त होऊन हरिद्वाराला गेला व तेथेच त्याने मगेंस देह समर्पण केला

१५४४ सरळीं हों नामें उच्चारार्वां सदा । हरि वा गोविंदा रामकृष्णा ॥ १ ॥

गुण्य पर्वकाळ तीर्थें ही सकळ । कया सिधुजळ न्हाऊं येती ॥ २ ॥

अवघेचि लाभ वेसलिया घरा । येतो भाव घरा एके ठायीं ॥ ३ ॥

सेळ्या मॅढ्या गाई सेवा घेती हांसी । कामधेनु तेंसी नव्हे एक ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मुखे पाविजे अतंता । हें वर्म जाणतां सुलभचि ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सरळीं-सरळ, स्वच्छ, सोपी.

अर्थ:- लोकहो, हरी, गोविंद, रामकृष्ण, या सोप्या व सरळ नामांचा उच्चार नेहमी करावा १ या हरिनामाच्या सागरात स्नान करण्यासाठी सर्व पुण्य काळ, सर्व तीर्थें येत असतात. २ या एका देवाच्या ठिकाणी बुद्धिमाय धारण केल्यास सर्व प्रकारचे लाभ घरीच घरी होत असतात. ३ शेळ्या, मॅढ्या, गाई, यांच्याप्रमाणे काम-धेनुची सेवा करण्याची जखरी नसते, ती आपोआपच इच्छा तृप्त करण्यास असते. तशाच प्रकारे नामाचे माहात्म्य आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाच्या नामाचे महत्त्व व रहस्य जाणणे सोपे आहे. हे जाणल्याने त्या अनंताची प्राप्ती सहजासहजी होते ५

१५४५ पवित्र तो देह धाणी गुण्यवंत । जो वदे अच्युत सर्व काळ ॥ १ ॥

तयाच्या चितने तरतील दोषी । जळतील रासी पातकाच्या ॥ २ ॥

देव इच्छी रज चरणींची माती । धांवत चालली मागें मागें ॥ ३ ॥

फाय त्यां उरलें वेगळें आणीक । बँकुंडनायक ज्यां कंठीं ॥ ४ ॥

तुका म्हणे देवमयतांचा संगम । तेथें ओघ नाम त्रिवेणीचा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- रासी-रासी, डींग, रज-यूळ, धुळीचे वण.

अर्थ:-जो नेहमी अच्युताच्या नामाचा घोष करीत असतो, त्याचा देह पवित्र समजावा, त्याची धाणी गुण्यवान मानावी १ अशा मयताच्या घित्ताने अनेक दोषी लोकांचा उद्धार होईल. त्याच्या पायांच्या दिवांचा जळून नाश होईल २ अशा बँकुंडांच्या पायांवरील धुलिवणण्यासाठी देवपुढा इच्छा करतात, यांच्या पायांची माती रूपाळाला लायतात. त्यासाठी ते यांच्या मागोमाग धावतही जातात. ३ ज्याच्या कठात बँकुंडनायकाची यस्ती झालेली आहे, त्यास अणखी फाय उरले आहे ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेथे देव व भक्त यांचा संगम झाला आहे, तेथे नामस्मरणाचा तिसरा ओघ असतोच; व अशा प्रकारे गंगायमुक्तान्तरवती या त्रिवेणीसंगमाचे महत्त्व येथेही झाले असते ५

१५५१ सकळिकाचे समाधान । नव्हे देखित्यावाचून ॥ १ ॥
 रूप दाखवीं^१ रे आतां । सहस्रभुजांच्या मडिता ॥ २ ॥
 शस्त्रप्रपद्यगदा । गदडासहित ये गोविंदा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे फांग्हा । भूक लागली नयनां ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - सकळिकाचि-सर्व इंद्रियाचे, मडिता-सांभवत

अर्थ - देवा, तुका आता पाहिल्याशिवाय माझ्या सर्व इंद्रियाचि समाधान होणार नाही १ सहस्र हातांनी शोभित असणाऱ्या देवा, तुमचे हे गौरयशाली रूप मला दाखवा २ पण ते दीर्घपाळ डोळ्यांत व हृदयांत सामावणारे नसल्याने तुमचे आपले शस्त्र, चक्र, गदा, वदम इत्यादी युक्त आंगारे व गदडासहित असणारे रूप मला दाखवा पाच रुपाने तुम्ही ममकडे यावे ३ तुषाराम महाराज म्हणतात, का होवा, तुम्हे हे सगुणसुंदर रूप पाहणाऱ्याची माझ्या डोळ्यांना फार भूक लागली आहे रे ४

विवरण - या एका लहानसा अमळान सहस्र हातांनी घोभायमान असणाऱ्या सर्वव्यापी परमेश्वराचा फार चांगला चित्रलेख आहे भगवत सर्व बराचर जगान भरून राहिला आहे, त्याला अनेक बाहू आहेत, अनेक पाय आहेत अनेक उदरे, अनेक तांडे, अनेक डोळे असणाऱ्या या विराट परमेश्वराचा ना आदी, ना मध्य, ना अंत याची प्रमा चौहोवडे फांगली याचे तेज रखरखीत अग्निसूर्याप्रमाणे पाला अन्त दाहू, चद्रमूर्ते हे पावे डाळे, पेटलेला अग्नी ह याचे तांड अशा या विराट विदेवरूपाचा माहू कितीही झाला तरी तो मनावर दीर्घ बाळ स्थिर राहू शकत नाही श्रीकृष्णाने अनुमान आपले विदेवास भरून राहिलेले रूप दाखविले, पण सैबटी अनुमानेच त्याला पुन मूळचे निरीट, गदा, शस्त्र, चक्र, यांना धारण करणारे आपले रूप दाखवा अशी विनंती केली सहस्रबाहूचा हा परमेश्वर त्याच्या भक्ताला चतुर्भुज होऊन हवा होता सहस्रभुजांनी मंडित असणाऱ्या या परमेश्वरास तुषाराम महाराज विनंती करतात, 'शस्त्रप्रपद्यगदा । गदडासहित ये गोविंदा' या सगुण व सुंदर रूपाची भूक व तहान त्यांना लागली होती 'सैबे चतुर्भुज रूप तुजें । तो कितावा आम्हां' असे धोसादेश्वरानीही म्हटले आहे

१५५२ पतितपावना । दिनानापा नारायणा ॥ १ ॥
 तुजें रूप माझे मनीं । राहो नाम जपो वाणी ॥ २ ॥
 ब्रह्माडनायका । भक्तजनांच्या पाळका ॥ ३ ॥
 जीवाचिया जीवा । तुका म्हणे देवदेवा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - पाळका-पालन करणाऱ्या देवा

अर्थ - नारायणा, तू पतितत्वा उद्धार करणारा व दीनांचा सगळ्ळ करणारा आहेस म्हणूनच तूला पतितपावन व दीनानाय अशी नावे आहेत १ तुमचे रूप माझ्या मनात नित्य स्थिर व्हावे आणि माझ्या वाणीने नेहमी तुझ्याच नामाचा जप व्हावा २ देवा, तू सव ब्रह्माडचा धनी आहेस तू भक्तांचे पालन करणारा आहेस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, तुम्ही सव जीवांचे जीव व देवांचे देव आहात ४

१५५३ करों हेंचि काम । मना जपे राम राम ॥ १ ॥
 लागो हाचि छंद । मना गोविंद गोविंद ॥ २ ॥
 तुका म्हणे मना । मज सीक द्यावी दीना ॥ ३ ॥

शब्दायं व टीपा - दीना-गर्वास्त

अर्थ :- मना, रामनामाचा अखंड जप करण्याचेच तू काम करावेत ? मना, तुला गोविंद, गोविंद हाच छंद एकसारखा लागू दे. २ तकाराम महाराज म्हणतात, मना, मला परिबाला तू होच भोक घाबोस ३

१५५४ आपुलिया लाजा । धावे भक्तांचिया काजा ॥ १ ॥
नाम धरिलें दिनानाय । सत्य करावया दत्त ॥ २ ॥
आघात निवारी । छाया पीतांबरें करीं ॥ ३ ॥
उभा कर कटीं । तुका म्हणे याजसाठीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साजा-लाज राखली जावी म्हणून, काजा-काम करण्यासाठी, आघात-संकट.

अर्थ :- हा देव आपल्या श्रीदाची व नामाची लाज राखण्यासाठी भक्तांचे काम करण्यास घाबून येतो. १ अनायाचे रक्षण करण्याया या देवाने म्हणूनच दीनानाथ असे नाव धारण केले आहे. तो हे प्रत सरे करीत असतो. २ भक्तांबरोल कोणतेही संकट हाच निवारीत असतो, आणि त्यांच्यावर आपल्या पीतांबराची छाया करीत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा विठ्ठल याच कामासाठी कमरेवर हात ठेवून उभा राहिलेला आहे. ४

१५५५ साद्यावया भवितकाज । नाहीं लाज हा घरीत ॥ १ ॥
ऐसियासी शरण जावें । शक्ती जीवें न बंची ॥ २ ॥
भीष्मपण केला खरा । धनुर्धरा रक्षीलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे साक्ष हर्ता । तो म्यां चित्तां धरियेला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भवितकाज-भक्ती करणाऱ्याचे काम, न बंची-ऊसवत नाही, धनुर्धरा-अर्जुनात.

अर्थ :- आपल्या भक्ताचे काम साद्यण्यासाठी या श्रीहरीला कधी लाज याटत नाही १ हा आपल्या जीवाने व शक्तीने कधी फतवीत नसल्यामुळे मासच धापण घेतल धरण जावे. २ यानेच मारती मुद्राच्या वेळी भीष्माची प्रतिष्ठा खरी करून आपल्या भक्ताचे, अर्जुनाचेही रक्षण केले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याची साक्ष माझ्या जणूच असल्यानेच मी याला माझ्या चित्तात धारण केला आहे. ४

१५५६ धेनु चरे घनांतरां । चित्त बाळकापें घरीं ॥ १ ॥
तैसें करीं वो माझे आई । ठाय देउनि राखें पायीं ॥ २ ॥
काडितां तळमळी । जिघनावाहेर मासोळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कुडी । जीवाप्राणांची आवडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- ठाय-आश्रय, जीघनावाहेर-पाण्यावाहेर, मासोळी-मासा, कुडी-देह.

अर्थ :- घाय पनात चरत असते; पण तिचे चित्त घरी असलेल्या तिच्या मासरावर असते. १ त्याप्रमाणे विटाई माऊली, मला तुझ्याजणूच आश्रय देऊन मला तुझ्या पायीच राखावे. २ पाण्यावाहेर काडलेला मासा जसा तळमळतो, तशीच मासी अयल्या झालेली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देहाला जीवाची, प्राणाची मोठीच आवड असते. ४

१५५७ हरिजनाची कोणां न घडायी निदा । सगहात गोविंदा नाहीं त्याचें ॥ १ ॥
रुपा येऊनिपां घरी अयतार । भक्तां अभयंकर खळां कट्ट ॥ २ ॥
दुर्वास हा छळां माला मांयश्रुयी । सुवर्शन रयासी जाळित फिरे ॥ ३ ॥
द्रीपदोच्या शोभें कीरवांची दांति । होऊनि श्रीपति सगहप केलें ॥ ४ ॥

१५४६ पाप ताप दैन्य जाय उठाउठों । जालिया भेटी हरिदासांची ॥ १ ॥
 ऐसें बळ नाही आणिकांचे अंगी । तपें तियें जगीं दानें घतें ॥ २ ॥
 चरणीचें रज बंदी शूळपाणी । नाचती कीर्तनीं त्यांचे मायां ॥ ३ ॥
 भव तरावया उत्तम हे नाव । भिजों नेंदी पाव हात कांहीं ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे मन जालें समाधान । देखिले चरण वैष्णवांचे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उठाउठो-तावडतोव, स्वरित, शूळपाणी-दाकर, महादेव, भव-संतार, नाव-होडी, पाव-पाय.

अर्थ.-हरिदासांची भेट झाल्याबरोबर सर्व प्रकारचे पाप, ताप व दैन्य स्वरित नाहीते होते. १ या जगात अनेक तपे, तीर्थे, दाने, प्रते यांची साधने असली तरी वैष्णवांच्या अंगी असणारे बळ इतराच्या ठिकाणी दिसून येणार नाही २ जे हरिकीर्तनात नाचतात त्यांच्या चरणांस बंदन करून, त्यांची पायधूळ प्रत्यक्ष महादेवही मस्तकावर धारण करतात ३ भवसागर तप्त आभ्यास, संसारसमुद्र ओलांडण्यास ही वैष्णवस्त्री नाव फारच चांगली असून हिच्या आभयामुळे कुणाचे हात, पाय, ओले होणार नाहीत. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मा वैष्णवांचे पाप पाहून माझा मनात फारच समाधान झाले आहे. ५

१५४७ येणें घोंघें आही असों सर्वकाळ । करुनि निमळ हरिकथा ॥ १ ॥
 आम्ही भूमीवरी एक दडवांचे । निधान हें वाचे सांपडलें ॥ २ ॥
 तरतील कुळें दोन्ही उभयतां । गातां आईकृतां मुखरूप ॥ ३ ॥
 न चळे हा मन न ह्मणों यातीकुळ । न लगे काळ वेळ विचारावी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे माझा विठ्ठल विसावा । सांठवीन हांवा हृदयांत ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- दडवाचे-गुदवी, घामवड, निधान-साठा. हावा-होसने.

अर्थ.-आम्ही निमळ संतवरणाने श्रीहरीची कथा करून त्याच घोषाने सर्वकाळ राहू. १ या भूमीवर आम्हीच एक गुदवी आहोत, कारण गोमच्या वाणीस श्रीहरीच्या नामाचा हा मोठाच साठा सापडला आहे २ ही हरिकथा जे कुणी गातात व ती जे कुणी ऐवतात अशा दोघांचीही दोन्ही कुळे (आईकडून व बापाकडून असलेली) उदरून आतील, ते सुप्ररूप होतील. ३ हा नाममंत्र कधीही न चळणारा आहे, अचल आहे, याच्या उच्चाराने जाती काळ, वेळ याच्या विचाराची जरूरी नाही ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा विठ्ठल म्हणजे माझा एक विसावाच आहे, मी मोठ्या होसने म्हणून त्यास हृदयात साठवीत आहे ५

१५४८ बहुतां जन्मींचें संचित । सबळ होय जरि बहुत । तरिचि होय हरिमवत । कृपावंत मानसीं ॥ १ ॥
 म्हणवी म्हणिवारा तयांचा । दास आपुल्या दासांचा । अनुसरले याचा । काया मनें विठ्ठलीं ॥ २ ॥
 गते भूतदया मानसीं । अवघा देखे हृषीकेशी । जीये न विसरे त्यासी । मागे मागे हिंडतसे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे निविकार । शरणागतों घळपंजर । जे जे अनुसरले नर । तयां जन्म चुकलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संचित-माठलेले पुण्यकर्म, वअपजर-वयाचा पिढरा.

अर्थ.-पुण्य जन्माचे साठलेले पुण्यकर्म जर फार बलवान झाले तरच मनात हृषीची भावना निर्माण होते १ तो मनुष्य हरिमवत बनतो. २ ज्यांनी विठ्ठलाच्या ठिकाणी आपला देव, आपली बाप्ता, आपले मन इत्यादी सर्वस्व प्रपंच केले व त्याचेच केवळ अनुसरण केले आहे, त्यांचे दास्याच देव वरती आर्ति त्यांच्या दासांचा मी म्हणणारा

सेवक आहे असे तो म्हणवून घेतो. २ ज्यांच्या मनात नेहमी भूतभार्याविषयी दया असते, जे सर्वत्र त्या हृषीकेशाचे रूप पहातात त्यांना देव एक क्षणभरही धिस्वत नाही. नेहमी तो ज्यांच्या मागेमागेच असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे निर्विकार झाले असून शरण आले आहेत, अशांना तो वज्याच्या पिंजऱ्याप्रमाणे संरक्षण देतो अशा या देवात जे जे लोक शरण गेले, त्याच्या जल्ममरणाचे फेरे चुकतात. ४

१५४९ तालं लागलें वंदरीं । चंद्रभागेचिपे तिरों ॥ १ ॥

लुटा लुटा संतजन । अमुप हे राखी घन ॥ २ ॥

जाला हरिनामाचा तारा । सीड लागलें फरारा ॥ ३ ॥

तुका जवळी हमाल । भार घालवी विठ्ठल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - तारू-नाव, जहाज, तारा-नाव, जहाज, भार-ओझे.

अर्थ - या चंद्रभागा नदीच्या काठावर, पंढरपूर या बंदरास हे विठ्ठलरूपी जहाज लागले आहे. १ संत लोकोही, या जहाजावरील पारमार्थिक व भक्तिविययक घनाच्या अनेक राखी लुटून घ्या. २ या हरिनामाच्या जहाजाचे सीड डोक्याने फरारत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी त्याच्या जवळच हमाल म्हणून विठ्ठलरूपी मालाचे ओझे वाहण्यासाठी उभाच आहे. ४

विवरण :- तुकाराम महाराजांचा हा एक अति उत्कृष्ट असा रूपवात्मक अभंग आहे. तुकोबाचा व्यवसाय दुकानदारीचा होता. व्यापाराच्या निमित्ताने त्यांना ठिनठिकानी हिंडावे लागे. या अभंगात विठ्ठलनामाचे जहाज पंढरपूर बंदरात चंद्रभागेच्या तीरावर लागले आहे, अशी मोठी हूच कल्पना बुवानी घेली जाई. या जहाजावरील घनाचा साठा साधुसत्तांनी लुटावा अशी त्यांनी विनंती केली आहे. मी स्वतः हमाल होऊन सत्तांना यासाठी मदत करण्यास तयार आहेच, असे त्यांनी मुचविले आहे. विठ्ठलनामाच्या व्यापारात आपण भारवाही हमाल आहोत, अशी तुकोबांची भूमिवा अनेकदा प्रगट झाली आहे. 'फोडिले पांडुरंग धग्याचा हा माल । मी संव हमाल भारवाही' असे त्यांनी दुसऱ्या एका अभंगात म्हटले आहे. तुकारामबुवानी आपल्या घरातील, व्यवसायातील शब्द या रूपके याचा वापर अनेक वेळा केलेला आहे. 'पेच हाटीं येच हाटी । बांध वाटीं पारखून' म्हणून कधी ते आपल्या वाहकाना विचारतात. कधी 'उतरला कसो पारा माल' म्हणून समाधान पावतात. कधी 'सर्वंग झालें सर्वंग झालें । घरा झालें घंदरींचे' म्हणून हवरा करतात. कधी 'वाहे धवर झारका । रोप आली पुंडलीका' अशा शब्दात त्यांनी विठ्ठलनामाच्या व्यापाराचे कीर्तुल केले आहे. 'गडरी घोहोटा घातला दुकान', 'जवळी हाट पडरोचा' इत्यादी वचनानुन पंढरपूरच्या वाजाराचे मोठे समर्थक वर्णन त्यांनी केले आहे. या वाजाराचे रूप कसे आहे, येथे काय स्वस्तात मिळते ? बुवानी सांगितले आहे. 'प्रेम पिकले अपार । नाही साठवावया पार' अशी स्थिती पंढरपूर या बंदरात असलेल्या व्यापाराची तुकोबांनी वर्णन केली आहे.

१५५० लाळवीन स्वरे । कंशा मधुरा उत्तरें ॥ १ ॥

ये वो ये वो पांडुरंगे । प्रेमपाह्या मज दे ये ॥ २ ॥

पसहनि चोची । घचनें हों करणेचीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चळी । आम्ही लडिवाळे आळीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चळी-बलवान, आळी-हट्ट.

अर्थ :- देवा, मी तुम्हात मधुर असा शब्दांनी लाळवीन. १ पांडुरंगा, ये ये तू. मला तू प्रेमाचा पाह्या पात्र. २ पसो व्याप्रमाणे वरणें चोच घालून पावना करतात तशी माझी ही करणेची घचने आहेत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही असा लडिवाळपणाचा हट्ट करीत असल्यामुळेच बलवान झालो आहोत. ४

न साहेचि वद्गु पाठवा पारिखा । धुडाबिला सखा बळिमद्र ॥ ५ ॥

तुका म्हणे अगों राखिली दुर्गंधी । अश्वत्थामा वघी पाठवपुत्रा ॥ ६ ॥

शब्दायें व टोपा - साहात-सहन, अभयकर-अभय देणारा, वद्गु-वद्गुवाहन, अर्जुनाचा पुत्र बळिमद्र-श्रीकृष्णाचा बडिल वधू बळिराम, अश्वत्थामा-द्रोणाचार्याचा पुत्र

अर्थ - हरिमत्तांची जर कुणी निंदा केली तर तो या गोविंदास वघी सहन होणार नाही १ त्यांच्या रक्षणासाठी हा सगुणरूपाने अवतार धारण करतो व भक्ताना अभय देणारा व दुष्टाना कष्ट देणारा होतो २ अश्वत्थी राजास छळण्यासाठी दुर्गंध आला तेव्हा भगवताने त्याच्या पाठीमागे सुदर्शन चक्र पाठवून त्यास भयकर ताप दिला ३ द्रौपदीची विटवना झाल्यावर तो आपण सतप्त झाली त्यायोगे कौरवांची ज्ञाती संपली असा वैज्री याच श्रीपतीने तिला मदत करून कौरवांचा नाश केला ४ पांडवांच्या विरुद्ध धागपारा बघू परमेश्वरास सहन झाला नाही व आपला चोरला वधू बळिराम पांडवांच्या विरुद्ध झाल्यामुळे त्यास त्याने पृथ्विप्रदक्षणेस पाठवून दिले ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, द्रोणपुत्र अश्वत्थामाने अध्याच्या रात्री छापा घालून पांडवांचे पाच पुत्र मारले, म्हणून भगवतानी त्याच्या जगात नेहमीच दुर्गंधी ठेवली ६

विवरण - परमेश्वर आपल्या भक्तांचे रक्षण वसे करतो, सगुण रूप धारण करून भक्तांची सवटे दूर वशी करतो, याच वर्णन अनेक उदाहरणानी तुक्तीबांनी या अभगात केले आहे दुष्टाचा नाश करून मज्जनाचे रक्षण करण्याच वार्म भगवत करित असतो वधरीप राजाला छळत्यावरून भगवताने दुर्गंधाच्या माग सुदर्शन चक्र लावल्याची कथा आपण मागे पाहिलीच आहे द्रौपदीच्या क्षोभामुळे कौरवांचा नाश पना झाला व या वार्मी श्रीकृष्णाची प्रथमसामून पांडवांना मदत करी होत राहिली, हेही प्रसिद्ध आहे वधू म्हणजे वद्गुवाहन हा अर्जुनाचा व विभागदेवा मुलगा हा मणिपूरचा राजा चाल्यावर पांडवांच्या अस्मभेय यज्ञाच्या वेळी अर्जुनाचा घाडा यांच्या राज्यात गेल्यावर याचे व अर्जुनाच घनयोर युद्ध झाले अर्जुन युद्धात मरण पावला. पण पुढे मृतसजीवक मणी पराक्रमाने जाणून वद्गुवाहनाने अर्जुनास जिवंत करण्याचा प्रयत्न केला दरम्यान अर्जुनाच शीरच कुणी घोरून नेल होत श्रीकृष्णाने ते आपल्या पुष्पप्रनावाने परत मिळविले व अर्जुनास सजीव केले भारतीय युद्धाच्या वेळी ज्या ज्या वेळी बळीराम पांडवांच्या विरागी होई त्या त्या वेळी श्रीकृष्णाने पांडवांना सावध केले याच क्षिप्य भीम व दुर्गंधीन यांपैकी कुणासच मदत करण्याचा प्रसंग नवो म्हणून हा काही काळ सांप्रवात्रेही गला होता अश्वत्थामा हा द्रोणपुत्र सत्ताचिरजीवांपैकी एक हाय भारतीय युद्धाच्या अवतरीम याने मध्यरात्री निविरात घिरून द्रौपदाची पाचही मुन ठार केली द्रौपदीम अतिशय शोक झाला तिने त्याच्या डाव्यातील मण्याचा हट्ट धरला तेव्हा भीम व अर्जुन यादा सो मणी मिळविण्यासाठी श्रीकृष्णाने मदत केली या युद्धात अश्वत्थामाने आपल्या डाव्यातील मणी वाडून पांडवांस झिरा परंतु पांडवांच्या उत्तरेच्या पोली अर्जुनाचा वज्राचा नाश होऊन असा अश्वत्थामाने आपण शिण्यामुळे श्रीकृष्णानेही याच शरीर रक्त व पू माती दूषित होईल असा आप दिना म्हणूनच याचा उल्लेख 'अगों राखिली दुर्गंधी' असा उल्लेख तुकारामाना केला आहे

विवरण :- सर्व वर्णामध्ये ब्राह्मण वर्ण तुकोबानी येथे मानला हे खरे. पण तो केवळ जन्माने ब्राह्मण ठरतो असे त्यांना वाटत नाही. जो हस्तिनाचे वीज जाणतो तोच खरा ब्राह्मण असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. तुकाराम महाराजांच्या मताने तर सर्व धर्म व सर्व वर्ण एकाच ब्रह्मापासून निर्माण झाले असल्यामुळे ते समानच आहेत. हरिकथा ज्यास आवडत नाही व वैष्णवाचा सहवास ज्यास नकोसा होतो, तो ब्राह्मण नव्हेच असे त्यांना वाटे. उलट एखाद्या अत्यज्ञाच्या जातीत जन्माला आला व तो जर रामकृष्णाचे नाम मुखाने उच्चारून सावळ्या विठ्ठलाचे रूप मनात साठवीत असला तर तो ब्राह्मणच समजावा असे, त्यांनी म्हटले आहे. ' ब्राह्मण तो पाती अंत्यज असतो । मानावा तत्त्वतां निश्चयेसी । रामकृष्ण नामें उरुचारी सरळें । आठवीं सांकोळें रूप मनीं ' खरे म्हणजे विष्णु-दामाना पाती, धर्म, वर्ण याचे वधन नसते. ' वर्णअस्मिने कोण घाले पावन ? ' असा प्रश्न त्यांनी केला आहे आणि ' अंत्यजावि घोनि तरल्या हरिमनेन ' असा निर्वाळा दिला आहे; आणि ' माति धर्म नाही विष्णुवासा ' हे आपले मत त्यांनी स्वर केले आहे. ' तुका म्हणे नाहीं जालीसर्वें काम । ज्याचे मुनीं नाम तोचि धर्म ' असा त्याचा विश्वास आहे खरे म्हणजे चाव्ही वर्ण एकाच ब्रह्माच्या अगापासून झाले असे त्यांना वाटे. मार्गे ' घेदविहित तुम्ही आइका हो कर्म ' (कमाव १४७२) या अंगंत तुकोबानी आपली वर्णविभागवद्दली कल्पना स्पष्ट केली आहे.

१५५९ विठ्ठल हा चित्ती । गोड लागें यातां गीतीं ॥ १ ॥
आम्हां विठ्ठल जीवन । दाळ चिपळिया घन ॥ २ ॥
विठ्ठल हे वाणी । अमृत हे संजिवनी ॥ ३ ॥
रंगला या रंगें । तुका विठ्ठल सर्वांगें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संजीवनी :- जीवदान देणारी विद्या.

अर्थ :- श्रीविठ्ठलाचे भाव गीतात गाडले असता चित्तात फारच मोड लागते १ आम्हांस श्रीविठ्ठल हेच जीवन वाटते. दाळ व चिपळिया हेच आमचे घन आहे २ विठ्ठलाचे नाम वाणीत आहे ते अमृताप्रमाणे जीवदान देणारे आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या विठ्ठलरंगानेच सर्वांगांनी रंगून गेलो आहे ४

१५६० विठ्ठल विठ्ठल मंत्र सोपा । करो पापा निर्मूल ॥ १ ॥
भाम्यवंता छंदा मनीं । कोडें कानीं ऐकती ॥ २ ॥
विठ्ठल हे देवत भोळें । चाड काळें न घरायी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भलते पाती । विठ्ठल चित्ती ते शुद्ध ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कोडें-वैतुकाने, चाड-दुष्टा.

अर्थ :- विठ्ठल हा मंत्र फार सोपा असून त्यामुळे पापाचा समूळ नाश होत असतो. १ जे भाम्यवंत आहेत त्यांच्याच मनांत हा छंद असतो व त्यांचेच कोडकोतुक कानांनी ते ऐकित असतात २ विठ्ठल हे देवत फार भोळे असून त्यासंबंधी कोणतीही दृष्ट्या फाळ घडू शकत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कोणत्याही जातीचा मनुष्य असला तरी त्याच्या चित्तात जर विठ्ठल असेल तर तो शुद्ध म्हणावा लागेल ४

१५६१ म्हणे विठ्ठल द्रष्टा नव्हे । त्याचे बोल नाइकावे ॥ १ ॥
मग तो हो का कोणी एक । आदि करीनि ब्रह्मादिक ॥ २ ॥
नाहीं विठ्ठल जया ठावा । तोही डोळां न पाह्यावा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाहीं । त्याची भोड मज कांहीं ॥ ४ ॥

अर्थ:- श्रीविठ्ठल हा वस्त्र नाही असे जे कुणी म्हणतात, त्याचे शब्द आपण ऐकू नयेत. १ मग कुणीही असे ना, आगवी वहादेव जरी असला तरी त्याचे म्हणणे ऐकू नये. २ ज्याला श्रीविठ्ठल भाहीत नाही त्याचे मुख डोळ्यांनी कधी पाहू नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे जे कुणी असतील त्याची मला मुळीच पर्वा नाही. ४

१५६२ एक पाहातसां एकांचीं म्हणें । सावध त्या मुणें कारे म्हा' ॥ १ ॥

मारा हाक देवा मय अटाहासें । जंव काळाऐसें जालें नाही ॥ २ ॥

मरणाची तंव पांढोडी पदरीं । जिणें तोचि धरि माप भरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धिग वाहाती मारण । अंगा जालें मय हालो नेदी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- म्हणे-दहनक्रिया, प्रेत जळण्याचे दृश्य.

अर्थ:- एका माणसाचे प्रेत चितेमध्यें जळत असल्याचे लोक पाहतात, पण त्या दृश्याने ते सावध का होत नाहीत ? १ जोपर्यंत काळामुळे चितेत जाण्याची वेळ आली नाही तोपर्यंत भयाने व आप्ताहाने देवास हाक मारा. २ मरणाचे पांढोडे प्रत्येकाजवळच असते, त्याचे भय असावे. मरण आले नाही तोपर्यंतच आयुष्याचे माप श्रीहरीच्या चित्ताने भरून घ्यावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे प्रपंचाचे सर्व मार्ग धिक्कार करण्यासारखेच आहेत, एकदा का शेवटी मरणप्रसंग आला म्हणजे ते आपणास हनु देतील देणार नाहीत ४

विवरण :- परमापेनाधनात मृत्यूची भीती मतत बाळगण्याचे महत्त्व फार सांगितले आहे जिवनपणी समार करीत असताना मरणाचे भय कसासाठी सांगितले आहे ? दुसऱ्याची प्रेते जळताना पाहून आपण सावध व्हावे असे तुकारामवाद्या का म्हणतात ? 'जन्ममृत्युमरणाव्याधि दुःखदोषानुदर्शनम्' जन्म, मृत्यू, जरा, व्याधी व दुःख यांना होप मानण्याची बुद्धी असावी असे गीतेत का म्हटले आहे ? या प्रश्नाची उत्तरे साधुसत्तानी गोपण्याचा प्रयत्न केलेला आहे एकतर असे कां इतराप्रमाणेच आपल्या आयुष्याचा शेवट केव्हा ना केव्हा तरी होणार याची जाणीव सतत असली की आपल्या हातून बार्ड कमें सहसा होणार नाहीत. दुसरे असे की, मरण जवळच येऊन ठेपले आहे, या जाणिवेने आहे या आयुष्याचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करण्याकडे मग मूर्ति होत राहाते. यासाठीच मृत्युकडे सज्ज देऊन असावे, असा साधुसत्तांच्या उपदेशाचा सारांश आहे. नायानी आपल्या प्रसिद्ध अशा चिरजीवपदात साधकाने 'निस्प मरण जाण समीप' असा अवस्थेत असावे असाच आग्रह घरलेला आहे. ज्ञानी माणसाने नेहमीच जरा, व्याधी व मृत्यू याचे भय वाजवावे, असे सत्तानी बारवार सांगितले आहे. 'आणि जन्म मृत्यू दुःखे । व्याधी योध्मंथ कलुषे । तिर्ये आमा न येता देखे । दुष्टि ओ ' साधकाने याप्रमाणे जन्म, मृत्यू, जरा, व्याधी यांच्याविषयी सावध असावे 'आणि मृत्यु पुढां आहे । तो कऱ्हातीं का पाहे । परी आनीच होये । सायनु धो ' या शीतानेद्वराच्या वचना-प्रमाणे मृत्यू आन घडा या कलाती घडो, पण तो केव्हा तरी घडणार आहे, असे समजून साधक प्रथमापासूनच सावध असतो

याप्रमाणे मृत्यू हा मनात भीती व दरास निर्माण करून माणसाम यत्नागर्षित प्रवृत्त करणारा आहे; पण तो सर्वांना केव्हा ना केव्हा तरी येणार असल्याने समत्वाचा निश्कांकही आहे. 'मृत्यू न म्हणें घोर घोर । मृत्यू न म्हणें हरिहर । मृत्यू न म्हणें खवतार । भगवतत्वे ' म्हणून रामदासाने मृत्यूची महती वर्णन केले आहे ती एवढापा माठीच की, मोठमोठ्या अवतारी पुरुषांनाही मृत्यू टळत नाही, तर मग सर्वसामान्य माणसांनी यापासून किती मावघ असावे ? आणि मृत्यूचे हे भय पोटी कसासाठी ? दुसऱ्या चिंता जळताना पाहून सावध व व्हायचे ? रामदासाने मर्मपत्र शब्दात उत्तर केले आहे - 'ऐसे जाणोनिया जावें । यचि मार्यंकीच करावें । जतीं मरोनि उरवावें । कौति-रूपें ' मृत्यूची भीती एकदा मनात बाळगल्यास मरणानंतरही खमरत्वाची कीर्ती आपणास मिळत राहिल. सर्वजण नेवटी नास पावतान, मृत्युवश होतात. राजे मरतात, पंडित मरतात, धनवान मरतात; मग जगते कोण ? रामदासाने उत्तर दिले आहे. 'असे ऐसे सफळही येते । परंतु येवचि राहिले । जे स्वरुपाकार जाले । आत्मतानी '

जे आत्मज्ञानी झाले ते मरणासाठी भाऊन अमर झाले तुकाराम महाराज याच कोटीतील सत्पुरुष होते त्यांनी तर मरणाचा सोहळा आपल्या डोळ्यांनी पाहिला होता 'मरणाही आधी राहिलों मरानी' म्हणून त्यांनी स्वतःची अनुभूती सांगितली आहे 'ज्ञाता प्रेतरूप शरीराचा भाव । लक्षयेत्तु ठाव श्मशानीचा' (अभंगक २६६८) हा एक तुकोवाचा या दृष्टीने चिंतनीय अभंग आहे अशा प्रकारे जन्ममरणाच्या चक्राचा अर्थ मनात आणून माणसाने आपले वर्तन ठेवावे. दुसऱ्याचे मरण पाहून सावध व्हावे मरणांमधील अमरता ओळखावी यासंदर्भाचा एकनाथाचा एक अभंग येथे द्यावासा वाटतो एकनाथ म्हणतात -

फूल झडे एक फळ सोसें । तया पायीं तेंही नासे १
एक भागें एक पुढे । मरण विसरले बापुडे २
शेजारी निमाले कोणाचे लादीं । सर्पें गेला सापें खादली मादी ३
मरण ऐकतां परता पळे । पळे तोही गसणीं जळे ४
प्रेत देखोनी बोसाच्या जाती । योमें म्हणतो तेही मरतो ५
मरण म्हणता यू यू म्हणतो । पुढे ते खोंडे मसणीं जळतो ६
पळेना घळे तोचि सापडे । जणती जाणती होतातो वेडे ७
एका जनार्दनी शरण । काळ येळ तेथें न रिगे मरण ८

१५६३ सतासी तो नाहीं सन्मानाची घाड । परि पडे द्वाड अव्हेरितो ॥ १ ॥
म्हणऊनि तया न घजवि टापा । होतसे घात या दुयंळाचा ॥ २ ॥
भावहीना धाड येतसे आशका । उचितासी घुका घालावया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जया सकौच दर्शनें । तया ठाया जाणे अनुचित ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घाड-दुखा, न घजवि-जाऊ नये

अर्थ - आपला मानसन्मान पाडवावा अशी इच्छा कधी सत्ताना होत नसते पण त्याचा जे कुणी अव्हेर करतील, त्यांना दूर छोडून त्यांचा अपमान करतील, त्याचे मान फार वाईट होईल १ म्हणून सतासी अशा लोकांच्या घरी जाऊ नये त्यामुळे अशा दुबळ्या लोकांचा घातक होईल २ जे कुणी भावहीन आहेत त्यांच्या आड अनेक शका येतात, उचिताविषयी त्यांना शकाच येते अशी शका सताना मान देण्याविषयी घूक घडवून आणण्यातच येते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सताना पाहिल्याबरोबर ज्यांना शका येते अशा लोकांच्या घरी सतासी जाणे अनुचितच होय ४

१५६४ ससारसंगें परमार्य जोडे । ऐसे काय घडे जाणतेनो ॥ १ ॥
हेंडग्याच्या आळां अवघीं चिपाडें । काय तेथें गोडे निवडावीं ॥ २ ॥
ढेकणाचे धाजे सुखाची कल्पना । मूर्खत्व घचना येऊ पाहे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मध साडवी लपोटी । सांगितला सेटीं चिचार त्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जोडे-लाभ होईल, हेंडग्याच्या-पगळी चपळलेल्या चिपाडांचा भार, आळा-मान्यात सेटी -संप्रमाणे तुच्छ

अर्थ - ससार करीत असतानाच परमार्थाचा लाभ होईल, असे कधी जाणते लोकही, घडेल काय ? १ पगळी चपळून उरलेल्या चिपाडांच्या मान्यात सर्व दुष्ट अशी चिपाडेच असण्याची त्यात गोड साटे बशी सापड-वार ? २ धाज ढेकणांनी भरून गेलेली असताना तीवर सुखाने विज्ञा येईल असे कुणी म्हटले तर त्याची पणना

आपण मूर्खतिच करु. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दारूचे सेवन घेत्यावर ते इतके धुंद करते की नेसलेल्या लंगोटीचीही स्मरण राहू देत नाही; कुणी आठवण करून दिली तर तो दाखडा त्या विचारास केसाप्रमाणेच तुच्छ मानतो. ४

१५६५ जातीचें तें चढे प्रेम । पक्षी स्मरे राम राम ॥ १ ॥
ते काय गुण लागती येरा । कागा^१ पिजरा शोभेना ॥ २ ॥
शिकविलें तें सुजात सोसी । मग तयासी सोल चढे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वेपघारी । हिजडघा नारी नव्हेति ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:- पक्षी-राष्ट्र, पोपट, कागा-नावडघान.

अर्थ:- जो जातिवंत आहे त्याच्याच ठिकाणी प्रेम उत्पन्न होते. पोपटाला राम राम म्हणायला शिकविले तर तो तसे शब्द उच्चारितो. १ हा गुण काय कधी कधी प्रतीच्या पक्ष्यास मिळेल काय ? कावडघास कितीही पिज-
ऱ्यात ठेवले तरी रयास काही शोभा येणार नाही; त्याला पिजरा शोभणार नाही. २ जो जात गुणवान आहे तीच शिकविलेले ग्रहण करते व चांगल्या किमतीस घडते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हिजडघांनी जरी घायकांचा वेप धारण केला तरी काही ते बायका बनू शकत नाहीत. ४

१५६६ घसोनि पिल्लरीं । बेडूक सागरा धिक्कारी ॥ १ ॥
नाहीं देखिला ना ठावा । तोंड पिडी करी हांवा ॥ २ ॥
फुगलें काडलें । म्हणे मी राजहंसा आगळें ॥ ३ ॥
गजाहनि खर । म्हणे चांगला मी फार ॥ ४ ॥
मुलाम्याचें नाणें । तुका म्हणे नव्हे सोनें ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा:- पिल्लरीं-डबडवात, हांवा-हेवा, आगळें-थोठ, खर-गाडव, मुलाम्याचे-नीग्याचे पाणी बरबर घडवलेले.

अर्थ:- डबडवात वडवयात बसून बेडूक सागराचा धिक्कार करीत असतो. १ जे बघी पाहिले नाही, जे बघीच भाहीत नाही, त्या संबंधी उगाच तो घटघट कटन हेवा करीत असतो. २ सूत्र कावळा गर्धाने फुगतो आणि वेडेपणाने म्हणतो, मी राजहंसापेक्षा थोडे आहे. ३ हत्तीपेक्षा मी किती चांगला आहे असे एखादे गाडव म्हणत असते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, व्या नाग्यास सोन्याचा मुलामा दिला आहे, ते काही खरे सोने होऊ शकत नाही. ५

१५६७ मुक्त होता परी बळें जाला बद्ध । घेउनिया छंद माझे माझे ॥ १ ॥
पाप पुण्य अंगीं घेतलें जडून । यर्म नणे कोण फरिता^१ तो ॥ २ ॥
तुका म्हणे चांगीं गेलें चांगीं विण । जेसा भुगशीण भुगजळीं ॥ ३ ॥

शब्दायं व टीपा - भुग-हरीण.

अर्थ - जीवाराभा हा मुळासावायुतच मुक्त होता, पण पंचमहाभूतात्मक देहाचा, इद्रियांचा लोभ त्याला बाटून, मासार देह, माझी इद्रिये माझा रयास भ्रम होऊन मी बद्ध झाला. १ पाप व पुण्य चांगीं बर्ताखरे म्हणजे कोण आहे, हे न जाणूनच त्याचे बर्तव त्याने आपणाकडे घेतले. पापपुण्यात्मक कर्मांचा बर्ता कोण आहे यातील भ्रम तो

जाणतच नव्हता २ तुकाराम महाराज म्हणतात, हरीण जसे सृषजळा पाठीमागे धावून ध्येयं क्षिणते, त्याचप्रमाणे सासारिक चघनांत सापडून जीव विनाकारण क्षिणतत ३

विवरण - या एका अश्रगात तुकोवानी बद्धता व मुक्तता याच्या कल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. मी कर्म करणार, मी देह, माझे इद्रियादिकाचे नियम, माझा प्रपंच, माझी घनदोलत, अशा विचारातून वास्तविक मुक्त असणारा जीवात्मा बद्ध होत राहतो. खरे पाहता जीवास बद्धता व मोक्ष या दोनही अवस्था नाहीत. केवळ अज्ञानामुळे, देहात्म. दृष्टीमुळे, खोट्या अहंकारामुळे त्याला कर्माग्रहळ ममत्व निर्माण होऊन तो त्याचे कर्तृत्व स्वतःकडे घेतो पापपुण्ये आपल्याचमुळे होतात असे वृथा मानतो कौरवाकडील थोष्ट व ज्येष्ठ आप्तस्वनीयाना, आचार्यांना 'आपण' मारणार, ते पाप आपल्या हातून हाणार असा मोह झाल्याबरोबर अर्जुन बद्ध झाला त्याचा धमनिरास करणे श्रीकृष्णाला अगत्याचे वाटले. मारणारा अर्जुन नव्हता, मारणारे कौरव नव्हते, पण अज्ञानाने, मोहाने मुक्त असणाऱ्या जीवास हे सर्व कर्तृत्व स्वतःकडे असावे असे वाटते म्हणजे मुळात नसलेली वघनाची कल्पना करामची व मग रयातून मुक्तता मिळविण्यासाठी खटपट बरायची, हा सर्वच व्याप वृथा आहे आत्मस्थितीचे ज्ञान म्हणजेच मोक्ष, मुक्ती ही अवस्था कुठून दुसरीकडून बट्याने प्राप्त करून घ्यायची आहे असे नाही; तर जीव स्वतःच मुक्त आहे असे जाणावचे. म्हणूनच तुकाराममुक्तींनी एका अश्रगात म्हटले आहे, 'मुक्त का सया म्हणावें। वघन तें नाही ठावें' वघनच ज्यास माहीत नाही, त्यास मुक्तीची काय पर्वा ?

१५६८ पंढरिये माझें माहेर साजणी । ओविये काडणीं गाऊं गीत ॥ १ ॥
 राही रखुमाई सत्यभामा माता । पांडुरंग पिता^१ माहिपेर ॥ २ ॥
 जड्वस अकूर घ्यास आंचळपि । भाई नारदासी गौरवीन ॥ ३ ॥
 गरुड बंधु लडिवाळ पुडलीफ । यांचें कवतुक याटे मज ॥ ४ ॥
 मज बद्ध गीत संत आणि महंत । नित्य आठवीत ओवियेसी ॥ ५ ॥
 निद्रुति ज्ञानवेच सोपान चांगया । जिवलग माझिया नामदेवा ॥ ६ ॥
 नागोजन मित्रा नरहरि सोनारा । रोहिदास कविरा सोईरिया ॥ ७ ॥
 परतो भागवता सुरदास सांवता । गाईन नेणता सकळांसी ॥ ८ ॥
 घोखामेळा संत जिवाचे सोडरे । न पडे यितर यांचा घडो ॥ ९ ॥
 जीवींच्या जीवना एका जनार्दना । पाटका काढ्या मिराबाई ॥ १० ॥
 आणीक ही^२ संत महानुभाव मुनि । सकळां घरणीं जीव मात्ता ॥ ११ ॥
 आनंद ओविया गाईन मो त्यांसी । जाती पंढरीसी पारकरी ॥ १२ ॥
 तुका म्हणे माझा वळिपा वापमाप । हर्षे नांदों सपे घराचारी ॥ १३ ॥

अर्थ - हे सखे, मैत्रिणी, पदरपूर हे माझे माहेरघर आहे म त्याच्या विषयीचे माणे दळणकाडण करताना नित्य गात राहू १ राही, रघुमाई, सत्यमामा या माझ्या भाता अमून पिता पादुरग हे माझे माहेरस्थान आहे २ उदव, अकूर, व्यास, अवस्थी व नारद हे माझे बंधू आहेत मी त्यांचा उल्लेख गौरवाने करीन ३ गरुड व रुडि-याळ पुढलीक महामुनी याचे भारी कौतुक मला वाटते ४ सत व महत हे माझे नातेवाईक फार आहेत मी त्यांचे गुणगान नेहमी ओव्यातून करीत असते ५ निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, चांगदेव व नामदेव हे माझ्या जीव-त्वाप्रमाणेच आहेत ६ जगमित्र नाथा, नरहरी सोनार, रोहीदास, कबीर हे माझ्या नातेवाईकांप्रमाणेच आहेत ७ परिसा भागवत, सूरदास, सावता माळी इत्यादींचे गुणगान मी नेहमीच येणतेपणाने करीन ८ चोखामेळा सत तर माझ्या जीवाचा जीवलय असल्याने मला त्याचा विसर एवढा क्षणभरही पडणार नाही ९ जनार्दन स्वामी, त्याचे एकनाथ हे माझ्या जीवाचे जीवन आहेत काणू पाठक, मोरारजी यांच्याविषयीही मला जिह्याळा आहे १० जग-सोही अनेक महानुमावी सत थोर थोर आहेत, त्या सदांच्या चरणावर माझा जीव जडून राहिला आहे ११ जे थोर बारकरी पदरपुरला विठ्ठलाच्या शरणास नित्य नेमाने जातात त्यांना मी गौरवाच्या ओव्या मोठ्या आनंदाने गाईन १२ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे माझे मायबाप मोठे धलवान आहेत त्यांचा गौरव मी आनंदाने करीन व थरोदारी मोठ्या खुशाने राहीन १३

विवरण - या एका गोड अमृतात तुकारामबुवा स्वतःचे मन कुणाच्या सगनीत परिपुष्ट झाले आहे व स्वतःचे नातेवाईक कोण आहेत, याचा खुलासा आपल्या परम मैत्रिणीजवळ स्त्रीच्या भूमिवेवळून करीत आहेत. जिह्याळा, ममरव, जवळीव इत्यादी मावासाठी ही स्त्रीची भूमिका फार उपयुक्त होते आपल्या मैत्रिणीजवळ ही एक स्त्री आपल्या नातरुणाच्या गोष्टी हळूवारपणे करीत आहे कुणाकुणाच्या गुणगानात स्वतःस घडवता वाटते, याचाही उच्चार करीत आहे तुकारामबुवाना गणगोताप्रमाणे वाटणारे अनेक पौराणिक व ऐतिहासिक सत्पुरुष अतिमय प्रसिद्ध असे आहेत राही, रघुमाई, सत्यमामा, पादुरग, उदव, अकूर, व्यास, आबस्थी, नारद, पुढलीक, निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव, चांगदेव, नामदेव, जगमित्र नाथा नरहरी सोनार, रोहीदास, कबीर, परिसा भागवत, सूरदास, सावता माळी, चोखा महार इत्यादी सध्याच्याची एक तेजस्वी प्रभावळ तुकाराम महाराजांनी या अमृतात निर्माण केली आहे तुकारामबुवाचे घरेपुढे नातेवाईक ते हेच हेच जिवलय यांचाच आधार तुकाराम महाराजांना वाटतो 'काही पाठ केलां सताचीं उत्तरे' अथवा 'सतांचे सेविले शीर्ष पायवणी' यासारख्या ओळींमधून बुवा आपले मन भवितप्रवण कसे बनवून राहिले याचाच निर्देश करतात व या अमृतात आपला संपूर्ण परिवार उभा करून घालवितात पौराणिक व ऐतिहासिक अशा अनेक श्रेष्ठ धर्माचे येथे उल्लेख आहेत या परिवारात रोहीदास, कबीर, सूरदास, मोरारजी यासारख्या उत्तर भारतीय सत्तांचा वसा उल्लेख आहे वसाच त्यांनी रोहीदास, चोखामेळा यासारख्या अस्पृश्य सत्तांनाही गौरविले आहे, हरी लक्ष्मीय आहे चोखामाविषयी तुकोबाना अपार प्रेम दिसते त्याचा विसर एक क्षणभरही बुवाना सहन हात नाही प्रत्यक्ष ज्याचा काव्यानिधी उल्लेख आहे त्याच्याखेरीज आपलीही काही महानुमावी, म्हणजे ज्यांना थोर आध्यात्मिक अनुभव आहे त्यांचा सूचकतेने बुवानी निर्देश केला आहे हे महानुभाव सत श्रीचक्रधरप्रणीत महानुभव पयातील साधुसत की काय ? महानुभाव पदोपाविषयी अनेकदा गंमतमय असले तरी अलीकडे स आता निवळत चालले आहेत. शक्रराजाच्या पदोमधील काही सत्पुरुषांच्या वा साधु-सत्तांच्या गाठीमेठी बुवांनी होत असाव्यात या सर्व गणगोतांचे चित्रन नित्यच्या सत्सारातील दळणकाडणादी वामे करीत असतांनाच, ओव्या गाता गाता करता येण्यासारखे आहे, अथच तुकारामबुवाना येथे सुचवावयाचे आहे स्त्रीमनाम सहजमुलम वाटणारा जिह्याळा व थापवर्गाविषयी प्रम याचे मोठे विलमनीय दर्शन बुवानी या अमृतात घडविले आहे

१५६९ पोट लागलें पाठीशी । हिडवितें देशोदेशीं ॥ १ ॥

पोटाभेजें जिकडे जाये । तिकडे पोट येतें सवे ॥ २ ॥

जप तप अनुष्ठान । पोटासाठी जाले दीन ॥ ३ ॥
पोटें सांडियेली चवी । नीचापुढें तें नाचवी ॥ ४ ॥
पोट काशियातें भरे । तुका म्हणे मुरझरुं भरे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- पोटाभोंबे-पोटाच्या भीतीने, सर्वे-बरोबर.

अर्थ-पोट एकदा पाठीशी लागले की ते अनेक देशात आपणाला हिडविते ? या पोटाला सोडून त्याच्या भीतीने हुसारीकडेही जाता येत नाही; जिंकडे आपण जावे तिकडे आपल्याबरोबर पोटाची चिंता येत असतेच. २ जप, तप, अनुष्ठान करणार्यांनाही ही चिंता आहेच. पोटासाठी तेही दीन झालेले दिसतात. ३ पोटाच्या चितने जीवनाची रुचीच संपून जाते. कारण नीच बाणसापुडे या पोटासाठी नाचावे लागते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे पोट कसे भरावे ? या चितनेच बाणसे शुकन शुकन मरणाच्या पयास लागतात. ५

आरत्या ॥ १३ ॥

१५७० जगदीश जगदीश तुज म्हणती । परि या जनानाजी असलील युक्ति ।
पुण्यपापविरहित सकळां अधिपति । दृष्टा परि नळणी अलिप्त गति ॥ १ ॥
जय देव जय देव जय पंडरिताया । श्रीपठरिनाया ।
नुरे पाप विट्ठल म्हणतां सर्वथा ॥ २ ॥
आगम निगम तुज नेणती कोणी । परि तू भाव भवित जवळीच दोन्ही ।
नेणतां विधियुक्त राते पूजेनी । न माये गह्वाडीं संपुण्डशयनीं ॥ ३ ॥
असुरां बाळ भासे विश्वाळ पुढें । पत्तरी मुल एक चावितो घुडें ।
भक्ता शरणागता झाले तो पुढें । दावी धाट जाऊं नेशी याकडें ॥ ४ ॥
एकाएकीं बहु विस्तरला सुखें । खेळें त्याची लीळा तोचि कवतुके ।
तेथें नरनारी कवण घाळके । काय पापपुण्य चुलडु खें ॥ ५ ॥
सकळां वर्मां तूचि जाणशी एक । बद्ध मोक्ष प्राप्त आणि सुपदु ख ।
जाणो म्हणतां तुज ठकलीं बहुतेके । तुका म्हणे शरण आलो मज राखें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जगदीश-जगाचा स्वामी, धनी, नलिवी-कमळ, आगम निगम-वेद व साम्ने, घुडें-मोठ-मोठे देह

अर्थ-देवा, तू जगाचा स्वामी म्हणून सर्वजण तुला जगदीश, जगदीश म्हणतात, पण तू मोठ्या युक्तीने या जगापेक्षा वेगळाही आहेस. पाण्यात राहूनही कमळ जसे घर, पाण्यापामून अलिप्त असते, तशाच प्रकारे तू सर्व पापपुण्यांचा अधिपती असूनही सर्व प्रकारच्या पापपुण्यांपासून अलिप्त आहेस ? देवा, पडरीनाथा, ओपडरीनाथा, तुला प्रियार जयत्रयकार असो तुमो 'विट्ठल' असे नाव घेताच कोणतेही पाप मग शिल्लक राहात नाही. २ येथे अथवा शास्त्रे तुमो स्वरूप काहीच जाणू शकत नाहीत. पण तू मात्र भाव व भक्तीच्या जवळ आहेस. त्यांच्या जवळ मोठ्या प्रेमाने आतोस ईश्वराची पूजा शास्त्रशुद्ध नाहीत नसलेल्यांच्या मायासाठी सर्व द्रव्यांदात न मावणारा हा परमेश्वर आपल्या भक्तांच्या हृदय संपुष्टात गुप्ताने राहतो. ३ बुद्ध अपुरीना विट्ठला, तू भक्तर स्वरूपाचा बाळ भासतोस अक्राळविक्राळ मुल पसहून महाबुद्ध बैरागींची प्रचंड शरीरे तू थावीन असतोस, पण शरण

महिमा वर्णू तरि पांगलिया भुक्ति । सिणला श्रेय चिरल्या जिह्वा करितां स्तुती ।
भावेविण काहीं न चलेचि युक्ति । राखें शरण तुक्याबंधु करी विनंती ॥ ६ ॥

शब्दायें व टीपा - कंसरायें-कंसराजाने, देहदीर्घे-देहाच्या दीपाने, सानें-लहान, पांगलीं-थ्रमली, थवली, सही-सहा घासने, अठरा-अठरा पुराणे, विल्लार-वाईचा समूह, बोधन.

अर्थ - कंसराजाने देवकीचे सात गर्भे नष्ट केले म्हणूनच हा अनंत गोकुळात श्रीकृष्णरूपाने जन्मास आला. कंसाचे हे दृष्ट कृत्यच देवाच्या या अवतारास खरे निमित्त झाले. असुरांचा संहार करून आता याने आपल्या भक्तांचे रक्षण करावे ? सर्व विश्वास भ्रमून राहिलेल्या देवा, तुझा निवार जयजयकार असो हे वाया, मी माझ्या देहाच्या दीपाने तुझी आरती करीत आहे ? वस्तूत हा स्थूल रूपाचा असूनही भक्तांच्यासाठी हे असे सहान रूप धारण करीत असतो. व्याचा जसा मध्य असेल तसे हा स्वतःचे रूप धारण करतो. जे क्रूर दैत्य आहेत, त्यांना हा भयानक सिंहाप्रमाणे अथवा हत्तीप्रमाणे भासतो. हा काळास महाकाळ असतो. पण यशोदेच्या मांडीवर मात्र ताण्डे रूप घेऊन विराजतो. ३ याचे रूप अनंत प्रकारांनी वर्णन केले तरी त्याचा अंत लागत नाही. हा सगुण आहे की निर्गुण आहे? याचाही निर्णय नोट होत नाही. सहा शास्त्रें व अठरा पुराणें याचे वर्णन करता करता घकून गेली. पण हा देव कौतुकाने गोकुळातील गौळियांची गार्दीबासरे सांभाळीत असतो. ४ तेहतोस कोटी देवांच्यापेक्षा हा धेंढूच आहे याच्या पावलांखाली पाताळ असून याच्या मुकुटावर स्वर्ग आहे. चौदा भुवने याने गिळून टाकली तरी याचे पीट भरत नाही. पण गोपाळाचे उष्टे खाऊन मान हा देव संतुष्ट होतो. ५ याचा महिमा वर्णन करता करता वेव घकून गेले याची स्तुती करता करता शोपाची जीम फाटून दुर्भंग झाली. तुक्याबंधू असो विनंती करीत आहे की, एका भावाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही साधनाने हा यश होत नाही. शरण आलेल्या या तुक्याबंधूचे देवा, तू रक्षण करतोस. ६

१५७४ परमानंदा परमपुरुषोत्तमराया । अच्युता अनंता हरि मेघदयामा ।
अविनाशा अलक्षा परता परब्रह्मा । अकळकळा कमळापती न कळे महिमा ॥ १ ॥
जय देव जय देव जय जो श्रोपती । मंगळशुभदायका करीन आरती ॥ २ ॥
गोविंदा गोपाळा गोकुळरक्षणा । गिरिधरकर भवसागरतारक दधिमयना ।
मधुसूदन मुनिजीवन धरणीश्रमहरणा । दीनघस्तळ सकळां मूळ जय जयनिधाना ॥ ३ ॥
विश्वंभरा सर्वेश्वर जगदाधारा । चंद्रधर करुणाकर पावन गजेंद्रा ।
सुखसागर गुणआगर भुगुटमणी दूरा । कल्याणकैवल्यमूर्ति मनोहरा ॥ ४ ॥
गळडासना शेषशयना नरहरी । नारायणा ध्याना सुरवरहरगौरी ।
नंदा नंदनवंदन त्रिमूर्तनामीतरी । अनंतनामीं ठसा अवतारांवरी ॥ ५ ॥
सगुणनिर्गुणसास श्रीमंत संतां । भगवाना भगवंता कालकृतांता ।
उत्पत्तिपाळणपामुन संहारणसत्ता । शरण तुक्याबंधू तारों रिति बहतां ॥ ६ ॥

शब्दायें व टीपा - परमानंदा-श्रेष्ठ प्रभारच्या आनंदरूपा, अलक्षा-अदृश्य अमगारा ईश्वर, परता-दृष्टीच्या पलीकडे, अकळकळा-ज्याची गोभा समजून येत नाही असा, गिरिधरकर-हगडावर पर्वत धारण करणारा, धरणीभ्रम-हरणा-पृथ्वीवरचा भार दूर करणारा, गुणआगर-गुणाचा साठा, गण, सुरवरहरगौरी-अनेक देवांना श्रेष्ठ अगलेले नंबर पार्वती, बाणहत्ता-बाळाचाही बाळ यमपारा, रिति-प्रचारांनी

अर्थ:- देवा, तू धेंढू प्रभारच्या मानवरूपात द्यवत होतोस. परम पुरुषोत्तम राम तूच आहेस अच्युता, अनंता, श्रीहरी, मेघदयामा, ही तूतोच नावे आहेत. तू अविनाशी, अदृश्य, दृष्टीच्या पलीकडे अगत्याच्या परब्रह्माचे

स्वरूप आहेस. तुझ्या सोदर्याची शोभा समजून येण्यासारखी नाही; कमळापती, तुझा महिमा ध्यानात येण्यासारखा नाही. १ हे श्रीपती, तुझा त्रिवार जयजयकार असो. सर्वांना शुभमंगलाचे दान करणाऱ्या देवा, मी तुझी मनोभावे आरती करीन २ गोविंद, गोपछा, गोकुळाचे रक्षण करणाऱ्या देवा, तू आपल्या हातावर पर्वत धारण केला आहेस, भवसागरातून तू भवतांना तारून नेतोस, दधिमयनात तुला गोडी वाटते. मधुसूदना, सर्व मुनींचे तू जीयनच आहेस पृथ्वीचे सारे थम तू दूर करतोस सर्वांना तूच दीनवत्सल होऊन सांभाळतोस. सर्वांना जयाची प्राप्ती तुझ्यामुळेच होते. ३ देवा, तू विश्वंभर आहेस, सर्वेश्वर आहेस, सर्व जगाचा आधार आहेस. तू क्षत्रपति आहेस, तू कठजंघा सागर आहेस गजेंद्राला पावन करणारा आहेस. तू सुखाचा सागर, गुणांची खाण असून शूरांचा मुकुटमणी आहेस. तुझी कल्याण व कैवल्य प्राप्त करून देणारी मूर्ती अतिशय मनोहर अशी आहे. ४ हे गरुडासना, शेषशयना, नरहरी, नारायणा, सर्व देवांत थोड्या असणारे शिवशक्ती तुझे स्मरण करतात. सर्व त्रिभुवनांत तूच नंदराजाला नंदमन्याप्रमाणे मुषदायी वाटतोस तू अनेक अवतार अनेक नावांनी घेऊन आपला ठसा उमटविला आहेस ५ तू समुण का निर्गुण याची साक्षा तुझे श्रीमत शंतमयत देतास. हे भगवाना, भगवंता, तू प्रत्यक्ष काळाचाही संहार करणारा काळ आहेस या जगाची निर्मिती, रक्षण व संहार यांची सर्व सत्ता तुझ्याजवळ आहे. अशा सर्व समर्थ देवा, हा तुझ्याबद्दल तुला धरण घाला आहे. त्याचे रक्षण अनेक प्रकारांनी तू कर. ६

१५७५ पंढरि पुण्यभूमी श्रीमादक्षिणवाहिनी । तीर्थं हें चंद्रभागा महा पातकां धुनी ।

उतरले वैकुंठमहानुख मेदिनी ॥ १ ॥

जय देवा पांडुरंगा जय अनायनाया । आरती ओंवाळीन तुम्हा लम्मीकांता ॥ २ ॥

नित्य नवा सोहळा हो महावाद्यांचा गजर । सन्मुख गरुड पारीं उभा जोडुनि कर ।

मंडितचतुर्भुजा कठीं मिरवती फर ॥ ३ ॥

हरिनाम कीर्तन हो आनंद महाद्वारी । नाचती प्रेमसुखें नर तैबिच्या नारी ।

जीवनन्मुक्त लोक नित्य पाहाती हरी ॥ ४ ॥

आपाढी कार्तिकी हो गरुडक्यां भार । गजंती नामघोषें महावैष्णववीर ।

पापाती रोग नाही असुर कांपती सुर ॥ ५ ॥

हें सुष्टु पुंडलिकें कसें आणिलें वापें । निर्गुण साकारलें आम्हांलागों हें सोपें ।

अलिच्या भक्तापुढे मान दास होऊन तो पुढे पुढे चालतो त्याना सख्ख वाट दाखवितो त्याना वेड्यावाकड्या वाटेने जाऊ देत नाही ४ हा ईश्वर खरे म्हणजे एकत्यानेच सर्वत्र विस्तारलेला असला तरी त्याने स्वमुखासाठी अनेक रूपे धारण केली आहेत तो स्वतःच आपला खेळ व्यक्त होण्याची श्रीडा कौतुकाने करीत असतो त्याच्यापुढे स्त्री-पुरुष, लहानयोर, पाप-पुण्य, सुखदुःख असा भेद कुठून उरणार ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, सर्वे रहस्याना जाणणारा तूच एक या जगतात आहेस यद्वता, मोक्ष, कृतकृत्य, सुखदुःख या सर्वे याची तुलाच एकट्याला समजतात. तुला जाणले, असे म्हणणारे बहुतेक फसलेले असतात. पण देवा, हा अभिमान मला नाही मी तुला धारण बालो आहे- मला तुझ्या पायासी राख ६

१५७१ दैत्यभारे पीडिली पृथ्वी वाळा । म्हणोनि तूज येणें जाले गोपाळा ।
भवितप्रतिपाळक उत्सव सोहळा । मंगळें तुज गाती आवळ वाळा ॥ १ ॥
जय देव जय देव जय गरुडध्वजा । श्रीगरुडध्वजा ।
भारती ओवाळू तुज भक्तीफाजा ॥ २ ॥
गुण रूप नाम नाहीं जयासी । चिंतिता तेंसाचि होसी तपांसी ।
मत्स्य कूर्म वराह नरसिंह जालासी । अमुरा बाळ म्हण ठाके ध्यानासी ॥ ३ ॥
सहस्र रूपें नाम सांबळ्या ना गौरा । श्रुति नेती म्हणती तुज विश्वमरा ।
जीवनां जीवन तूचि होसी दातारा । न कळे पार दह्याविका सुरवरा ॥ ४ ॥
सता महंता घरीं म्हणवी म्हणिवारा । शंखचक्रगदाआयुधाचा भारा ।
सुदर्शन घट्टी फिरे अवश्वरा । सकुमार ना स्पूळ होसी गोजिरा ॥ ५ ॥
भावेविण तुजें न धडे पूजन । सकळ हो गगा जाल्या तुजपासून ।
उत्पत्ति प्रलय तूचि करिंसी पाळण । धरुनि राहिला तुका निश्चयीं धरण ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दैत्यभारें - दानवाच्या ओढ्यामुळे, मंगळें - मंगल गीते, भवितकाता - मन्त्रीच्या साठी, पार - अंत, सोमा, मर्यादा, अवश्वरा - नवटप्रसंगी

अर्थ - देवा, गोपाळा, वाळा, दानवाच्या ओढ्यामुळे ही पृथ्वी पीडून गेली होती, त्यावेळेस तुला या पृथ्वी वर अवतार घ्यावा लागला देवा, तू भक्ताचा सामाळ करणारा आहेस तुझ्या जन्माच्या वेळीं भुवासिनींनीं मंगलगीते गाऊन तुझे गुणगाय केले १ गरुडध्वजा, तूमा त्रिवार ध्वजव्यकार असो भक्तीच्या साठी अवतीर्ण झालेल्या देवा, मी तुला भारती ओढाळीत आहे २ खरे पाहता तुला गूण, रूप, नाम नाही, पण प्रकटने जने चिंतन करावे तसे रूप तू धारण करतोस त्याच्यासाठीच तू मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह यांचे अवतार घेतलेस देवा, तू दैत्यांसाठी प्रत्यक्ष बाळ आहेस अनेक ऋषिमुनी तुझे ध्यान करण्यासाठी तत्पर झालेले दिसतात ३ देवा, तुला हजार रूपे व नावे धारण करतोस, परंतु तत्त्वतः तू काळ्या नाहीस, साखळ्या नाहीस, बी गौराही नाहीस सर्व दिश्याला भरून राहणाऱ्या देवा श्रुती तुजें वर्णन नति नेति शब्दाच शब्दांत करतात पण सब जगाचे जीवन दातारा, तूच आहेस, दह्याविक दैत्यांनाहो तुझ्या कर्तव्याचा अंत लागत नाही ४ तू साधुसत्ताच्या घरी जास करून त्यांचा दास म्हणवून घेतोस दास, चक्र, गदा इत्यादी आयुधांचे श्रीते धारण करतोस भक्ताच्या सवटप्रसंगी तुझे सुदर्शनचक्र त्यांच्या रक्षणार्थ फिरत असते देवा, मूळातच तू स्कूल नाहीस, सुकुमार वा मूढस नाहीस, साक्षित गोजिरा नाहीस ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, खऱ्या भक्तीनिवासा तुजें मोट पूजन होणार नाही सर्वे पवित्र नद्या तुझ्याच धरणापासून निर्माण झाल्या आहेत साय जगाची निर्मिती, सामाळ व विनाग तूच करतोस, म्हणून मोट्या निश्चयाने मी तुजे धरण दृढ भावाने घडन टेंविले आहेन ६

१५७२ फाय तुझा महिमा वर्णू मी कितो । नाममात्रें भवपाश तुटतो ।
 पाहाता पाउले हे विष्णुमूर्ती । कोटिकुळा सहित जें उडरती ॥ १ ॥
 जय देव जय देव जय पढरिरामा । श्रीपढरिरामा ।
 कन्हनिया कुरवडी । साडीन काया ॥ २ ॥
 मगळ आरतीचा योर महिमा । आणीक द्यावया नाही उपमा ।
 श्रीमुख्यासहित देखे जो कर्मा । पासुन सुटे जैसा रवि नासी तमा ॥ ३ ॥
 धन्य व्रतकाळ हे एकादशी । जागरण उपवास घडे जयासी ।
 विष्णूचे पूजन एकासावेसी । नित्यमुक्त पूज्य तिहीं लोकासी ॥ ४ ॥
 न वजे बापा काळ जे तुज ध्याती । असे तुझा वास तयाच्या चित्ती ।
 घाले सुखें सदा प्रेमें डुल्लती । तीर्थें मळिण वास तयाचा पाहाती ॥ ५ ॥
 देव भक्त तूचि जालासी दोन्ही । वाढावया सुख भक्ति हे जतीं ।
 जड जीवा उद्धार होय लागोनि । शरण तुका वदी पाउले दोन्ही ॥ ६ ॥

शब्दार्थ थ टोपा - नाममात्रें-वैवल नामस्मरणाने, भवपाश-ससाराची बधने, साडीन-ओवाळून टाकीन,
 तमा-अधारास, नवने-घालवीत नाहीत, घाले-सतुष्ट झाले

अर्थ - देवा, मी तुझा महिमा कितो म्हणून वर्णन कराय ? केवळ तुझ्या नामस्मरणाने ससाराची बधने
 तुटून जातात हे विष्णुमूर्ती देवा, तुसी पावले पाहाताच जडमूड जीवाचा कोटिकुळासहित उडार होतो १ श्रीपडरी-
 रामा, तुझा त्रिवार जयजयकार असो मी देहाची कुरवडी धरून तो तुझ्यावरून ओवाळून टाकीन २ देवा,
 तुझ्या मगळ आरतीचा महिमा फार मोठा आहे त्याला तुसरी उपमाच द्याय अशी नाही ज्याप्रमाणे सूर्यप्रकाशामुळे
 अधारास नष्ट व्हावे लागते, त्याप्रमाणे तुझ्या श्रीमुखाचे दर्शन होताच साऱ्या जगाचाईत कर्मापासून मुक्तता मिळते ३
 एकादशीचा व्रतकाळ हा मोठा धन्य होय या दिवशी प्रभुचित्नात जागरण, उपवास आणि एकनिष्ठेने श्रीविष्णूचे
 पूजन घडते आणि असा भक्त नित्य भक्त असून निष्कवनातील सोकाना पूज्य होतो ४ काळ विनाकारण बापा न
 घालिता जे लोक तुझे ध्यान मनोभावे करतात त्यांच्या चित्तात तुझा वास अखंडपणे असतो असे भक्त तुझ्या
 प्राप्तीने सतुष्ट झालेले असून नेहमी प्रेमानंदाने डुलून असतात भलीन झालेली तीर्थें अशा वैष्णव भक्तांचाच आसरा
 घेतात, पाद पाहातात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा या लोकात भक्तिमुक्त पाडावे म्हणून तूच देवच भक्त
 या दोन्ही रूपांत व्यक्त झालास जडमूड जीवाचा उद्धार व्हावा म्हणून देवा तू अवतार घेतोस अशा तुला मी शरण
 आलो आहे मनोभावे मी तुझे दोन्ही पाय धरून त्यांना वदन करीत आहे ६

१५७३ कसरायें गर्भं वीघघेले सात । म्हणोनि गोकुळासी आले अनंत ।
 ध्यावया अवतार जाले हेचि निमित्त । असुर सहास्रनि तारावे भक्त ॥ १ ॥
 जय देव जय देव जय जय विश्वरूपा । श्रीविश्वरूपा । ओवाळीन तुज देहदीपें बापा ॥ २ ॥
 स्थूलरूप होऊनि धरितसे सार्ते । जैसा नाथ सैसा तयाकारणे ।
 दंष्ट्यासी भासला सिंह गजाने । काळासी महाकाळ यशोदेसी तान्हे ॥ ३ ॥
 अनंत वर्णा कोणा न कोळचि पार । सगुण को निमूण हा ही निर्धार ।
 पांगळीं साही अठरा करिता वेव्हार । तो बळितसे गोळियाचे खिलार ॥ ४ ॥
 तेहत्तिस कोटि तिहीं देवासी श्रेष्ठ । पाउले पाताळी' नेणती स्वर्ग मुगूट ।
 गिळिलीं चीदा भुवनें तरि न भरेचि पोट । तो खाउन घाला गोपाळाचे उच्छिष्ट ॥ ५ ॥

१५७६ अवतार गोकुळीं हो जन तारावयासी । लावण्यरूपडे हें तेजपुंजाळरासी ।
 उगवता कोटि विवें रवि लोपले शशी । उत्साव' सुरवरा मही थोर मानसीं ॥ १ ॥
 जय देवा कृष्णनाथा जय रघुसाईकाता । आरती ओवाळीन तुम्हा देवकीसुता ।
 जय देवा कृष्णनाथा ॥ २ ॥
 वसुदेवदेवकीचो वद फोडुनी' शाळ । होउनि विदवजनिता तया पोटीचा बाळ ।
 दैत्य हे आसियेले समूळ कसासी' काळ । राजया उग्रसेना केला मयूरापाळ ॥ ३ ॥
 राखता गोघर्नें हो इंद्र कोपला भारी' । मेघ जो कडाडिला शिळा वर्षता धारी ।
 राखिले गोकुळ हे नर्तीं धरिला गिरी । निर्मय लोकपाळ अवतरले हरी ॥ ४ ॥
 कौतुक पाहावया माव ब्रह्मघानें केली । वत्से ही चोरनिषा सत्यलोकासि नेली ।
 गोपाळ गार्दयत्से दोहीं ठायीं राखील । सुखाचा प्रेक्षसिधु अनायाची माउली ॥ ५ ॥
 तारिले भवतजना दैत्य निर्दाळुनि । पाडवा साहकारी आडल्या निर्वाणी ।
 गुण मी काय वणूं मति केवढी वाणी' । विनवितो दास तुषा ठाव देई' चरणीं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा -मही-पृथ्वी, बंद शाल-बदिगाळा, वारागृह, तुषण, माव-माया, कपट, निर्दाळुनि-नाश करून, साहकारी-मदत करणारा, निर्वाणीं-मकटाच्या प्रसंगी, ठाव-आशय

अर्थ -लोकाचे रक्षण करण्यासाठी या धोकूप्य भगवानने गोकुळात अवतार घेतला आहे या धोकूप्याचे रूप अतिशय लावण्यसंपन्न असून ते पुत्राळलेल्या तेजाचो जणू रासच आहे कोट्यवधी सूर्य व चंद्र जरी आकाशात उगवले तरी पाच्या तेजापुढे ते सिके पडतात, त्याचे तेज लोपून जाते कृष्णाच्या या अवतारामुळे देवाना व पृथ्वीवरील लोकांना मोठाच जसाह व आनंद वाटू लागला आहे १ देवा, कृष्णनाथा, हरिप्रसीकाता, तुषा मी भयजयकार करतो देवकीसुता, देवा, मी तुझी आरती मनोमाचे करून तुला ओवाळीत आहे २ या धोकूप्याने जन्मास पेंताच वारागृह फोडून वसुदेव व देवकी यांची वधने सोडली हा देव सर्व विदबास जन्म देणारा असूनही त्याचा बालक म्हणून त्याच्या पोटी जन्मास आला या कृष्णाने दैत्यांचा पराभव केला कसस तर प्रत्यक्ष बाळ ठरला हा याने उग्रसेनाला राज्य देऊन भयुरेचे रक्षण केले ३ गोवधनयाग करून याने गोघर्णाचे रक्षण केले असा इंद्रदेव रागावला व त्यान रागा धून मेघासमूह शिळावर्षावाप्रमाणे पन्नपवट्टी चालू केली सवत्र प्रलयच शाली अशा प्रसंगी धोकूप्याने आपल्या नखावर गोवर्धन पर्वत धारण करून गोकुळाचे रक्षण केले सव लोक यामुळे निर्मय झाले कारण गोकुळात हा एक थोर लोकपालक अवतीर्ण झाला होता ४ एके प्रसंगी या कृष्णाचे कौतुक पाहाण्यासाठी ब्रह्मदेवाने कपट केले त्याने सर्व गार्द व वासरे चारून सत्यलोकास नेली त्यावेळी या कृष्णाने गोकुळातील लोकांनाही सांगितले व सत्य लोकांतील गार्दवासराचेही रक्षण केले असा हा धोकूप्य प्रेमाचा सागर आहे जनार्णाचो ही प्रत्यक्ष माताच आहे ५ तुषाराम महाराज म्हणतात, हा दस दैत्यांचा नाश करून आपल्या भक्तांचे रक्षण करीत असतो पाडवांना त्यांच्या सरदप्रसंगी याने साह्य केले अशा या देवाचे गुणवर्णन मी काय करू ? त्यासाठी लागणारी वाणी व बुद्धी मला आहे काय ? मी तर त्याचा दास असून मला आपल्या चरणांवर आश्रय द्यावा अशीच विनंती मी त्याला करीत आहे ६

१५७७ सुंदर अगकाती मुख भाळ सुरेल । वाणली उठी अर्गी टिळा साजिरी रेल ।
 मस्तकीं मगुट फानीं कुडला' तेज फांके । आरषत दत हिरे कंसे शोभले तिके ॥ १ ॥
 जय देवा चतुर्भुजा जय लावण्यतेजा । आरती ओवाळीन भवतारिया हा योजा । जय० ॥ २ ॥

१ उल्लाह, २ फाडिनी, ३ वगार्दि, ४ धरि, ५ वागू ६ मागे, ७ बुडने

उदार जुहार हा ज्या वाणिती श्रुति । परतल्या नेति म्हणती तया न कळे गति ।
भाट हा चतुर्मुख अनुवाद करिती । पागलीं साही अठरा रूप न गति ॥ ३ ॥
एकोनि रूप ऐसे तुजलासीं घुडिती । घोडके नग्न एक निराहार यति ।
साधने योग नाना तपें दारण किती । साडिले सुख दिली ससारा शांती ॥ ४ ॥
भरुनि माजी लोका तिहीं नादसि एक । कामिनी मनमोहना रूप नाम अनेक ।
नासति नाममात्रें भवपातके शोक । पाउले यदितोती सिद्ध आणि साधक ॥ ५ ॥
उपमा धावयासीं बुजें काय हे तुज । तत्त्वसि तत्त्वसार मूळ जालासी बीज ।
खेळसि बाळलीळा अवतार सहज । विनविती दास तुका कर जोडोनि तुज ॥ ६ ॥

शब्दाय व टीपा - भाळ-कपाळ रेल-रेखीव, आरक्त-तावुस, निके-खरोखर, भोजा-सुंदर एपाच्या देवा
निराहार-उपवास करणारे

धर्म- या धोहरीची अगकाती अतिशय सुंदर असून याचा भातप्रदेश व याची मुखशोभा अतिशय रेखीव
अशीच आहे याने अयाला सुगंधित उठो लावली असून कपाळावर सुंदर व रेखीव असा कस्तुरीचा टिळा लावलेला
आहे याच्या मस्तकावर रत्नजडित असा मुकुट असून याच्या कानातील मकरकुंडलाचे तेज सतत पत्तरत आहे याचे
ओष्ठद्वय तांबूस रंगाचे असून याचे बाव हियाप्रमाणे शोभून दिसतात याच्या मस्तकावरील ब्रेस तर भारी खुलून
दिसतात १ चतुर्भुजा, देवा, लावण्याच्या तेजाने शोभणाऱ्या देवा, तुला जयजयकार असो भवतारखा, सुंदरा, मी
तुला मोठ्या भक्तीने आरती ओवाळीत आहे २ हा देव मोठा उदार व दूर द्याहे याचे वर्णन करण्यासाठी
मोठ्या तत्परतेने वेद सिद्ध झाले पण 'नेति नेति' म्हणतच त्यांना परतावे लागले त्यांना त्याची गती समजली
नाही प्रत्यक्ष महादेव भाट होऊन आपल्या चारही मुलांनी याचे भुषण वर लागला पण याचा अंत लागला नाही
याचे वर्णन करता करता सहा शास्त्रे व अठरा पुराणे वकून गेली ३ तुझ्या रूपासधरी बाही ऐकून ऐकून तुझ्या
शोभात अनेक ताघक तुला घुडू लागले तुझ्या प्राप्तीसाठी लोक उघडे बोडके नाग, सन्यासी होऊन उपासतापास
वरीत राहिले नाना प्रकारची योगसाधना लोक करतात नाना प्रकारची दाख सपे आवरतात शिष्यांनी
तुझ्यासाठी आपली सत्संभूत व वस्त्राची दातोही टाकून दिली ४ देवा, तू सर्व त्रिलोकास नग्न राहिला आहेस
कामिनीमनमोहना तुला अनेक नामे आहेत, अनेक रूपे आहेत, तुझ्या वैयळ नामाच्या उच्चारानेच ससारातील
पातके मष्ट होतात, शीघ्र दूर होती पिढ्य या साधक तुझीच पावले बदन करतात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात,
देवा, तुला उपमा धावयास कुठरी यत्नू कोणती बाही तू सर्व तत्त्वांचे सारभूत असो तत्त्व असून सर्व व्यक्तींचे
मूळ बीज आहेस अवतार धारण वरून सहजासहजी तू नाना प्रकारच्या बाळलीला खेळतोस, मी हा दास तुला हात
जोडून विनती करीत आहे ६

१५७८ सकुमार मुखकमळ निजसारनिर्मळ । सायळी सुनीळ तनु भ्रमराग फुरळ ।
झळकति विषय तेजें दत्त भाज पातळ । निरर्वात मयूरपत्रें मृगुद कुडले माळ ॥ १ ॥
जय देवा जगदीश्वरा । धन्य रसुमाईवरा ।
रती वरीन काया । ओवाळिन सुंदरा । जय० ॥ २ ॥
गोजिरें ठाणमान भूजा मटित चारी । शोभति शल्लचक्रपादपद्म मोहरी ।
हृदयीं ग्रहपद वागले शूगारी । गर्जति चरणीं याकी कठ कोकिलास्वर्यी ॥ ३ ॥
धवधवित उठी अर्गीं वावन चंदनाची । लल्लाटीं कस्तुरिचा कास पितावराची ।
कटिसून थर साजिरें प्रभा थर मोतियाची । संगीत सकळ मूद्रा , पावले कुकुमार्ची ॥ ४ ॥

सौभाग्यसुख सागर गुणलावण्याणी । लाघवी दीनवत्सल विश्व लाविलें ध्यानी ।
आश्चर्य देव करितो ऋषि राहिले मुनि । धन्य ते प्रसवली ऐसिया नंदपत्नी ॥ ५ ॥
वर्णितां ध्यान महिमा भुति राहिल्या नेति । रविकोटि चंद्र तारा प्रकाश न तुळती ।
उदार सुर गंभीर पूर्ण आनंदमूर्ति । तुक्याबंधु म्हणे स्तवं भी काय किती ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा.— तनु-शरीर, भ्रमरांग-भ्रमराप्रमाणे निळे सावळे वण असलेला, मोहरी- वासरी, वावन चंदनाची- एक प्रकारच्या थेंब चंदनाची, लळाटी- नषाळावर, न तुळती-तुलनेस घेत नाहीत.

अर्थ:- या धीहरीचे रूप मुकुमार असून भूषण कमळाप्रमाणे सुंदर आहे. याचे शरीर भ्रमराप्रमाणे निळेसावळे असून पांजे केस फुरळे आहेत याचे दात दिव्य तेजावे वक्राकृत आहेत याच्या मुकुटातील भूषणसे मोठी शोभून दिसतात. याच्या कानातील कुंडले व गळ्यातील मळ यांची शोभा अवीड आहे. १ जगदीश्वरा, देवा, तुझा जयजय-कार असो. रत्नमाईवरा, तुझी धन्यता असो सुंदरा, मी तुझ्यावहून माझी काया ओवाळून ठाकून आरती करीन. तुझा अथर्वप्रकार असो. २ तुझे आसन मोठे शोभून दिसणारे आहे. तू चारी भुजानी शोभणारा आहेस. तू, चक्र, गदा, पद्म व वातरी यांनी तू सुशोभित दिसतोस. तुझ्या हृदयात ब्रह्मपदाचा निवास असून तोच तुझा मंगल आहे. तुझ्या चरणातील यावयांचा आवाज कोकिलाच्या श्वराप्रमाणे भंगुर आहे ३ बावनीच्या चंदनाची उडी धवधवीतपणे तुझ्या अंगास देवा, मातलैली आहे तुझ्या कपाळावर कस्तुरीचा रेखीव टिळा आहे. तू पीतांबराची सुरेल कास कसलेली आहेस. तुझ्या कटीचे भूषण शोभून दिसणारे असून त्यावर मोत्याची प्रभा पडलेली दिसते तुझी मुद्रा सकल संगीताची असून तुझी दाबले जणू कुंकुमाची आहेत. ४ देवा, तू सौभाग्यमुलाचा सागरच आहेस. गुणलावण्याची तू खाण आहेस. तू मोठा लाघवी असून दीनवत्सल आहेस. तू आपल्या ध्यानी साऱ्या विश्वाला लाबले आहेस. देव तुझ्या रूपाचे आश्चर्य करतात, तर ऋषीमुनी तुझे रूपवर्णन करता करता मूक झाले आहेत. अशा रूपगुणसंपन्नाला प्रसवून नंदपत्नी यशोदा धन्य झाली आहे ५ तुक्याबंधू म्हणतात की, याचे ध्यान व पावा महिमा वर्णन करता करता धूनी बसून गेल्या 'नेति नेति' असे त्यांना म्हणावे लागले. याच्या लावण्याची शोभा वर्णन करण्यासाठी कोटी सूर्य-चंद्र पांचा प्रकाशही तुलनेस येणार नाही. हा मोठा उदार, गंभीर, पूर्ण रूपाचा, आनंदमूर्ती असणारा देव आहे मी त्याचे वर्णन किती ब मते करू ? ६

१५७९ महा जी महादेवा महाकालमर्दना । मांडियेंले उपतप महादीप्त दाहणा ।
परिधान ध्याप्रावर चिंताभस्मलेपना । स्मशान कोडास्यळ तुझा जी त्रिनयना ॥ १ ॥
जय देवा हरेश्वरा जय पार्वतीवरा । आरती ओवाळिन कंबलपदातारा । जय ॥ २ ॥
रुद्र हें नाम तुम्हां उप्र संहारासी । शंकर शिव मोळा उदार सर्वसी ।
उदक वेलपत्र टाळी वाहिल्या देसी । आपुलें पद दासां ठाव देई कंलासी ॥ ३ ॥
त्रैलोक्यव्यापका हो जन आणि विजन । विराटस्वरूप हें तुजें साजिरे ध्यान ।
करितो वेद स्तुती कीर्ती मुखें आपण । जाणतां नेणवे हो तुमचें महिमान ॥ ४ ॥
बोलतां नाम महिमा असे आश्चर्य जयी । उपदेश केल्यानंतरें पापें पळती वेगो ।
हरहर घाणी गर्जे प्रेम संचरे व्यो । राहिलि दृष्टी चरणी रंग मोनला रंगो ॥ ५ ॥
पुनूनि लिंग उभा नुका जोडोनी हात । करितो विज्ञापन परिसावी हे मात ।
अखंड राहूं घावे माझें चरणी चित्त । घातले साष्टांग मागे मस्तकी हात ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- महाकाळमर्दना- महाकाळाचा नाश करणाऱ्या महादेवा, महाशैल- महा तेजस्वी, व्याघ्रांबर- वाघाचे काडे, त्रिपत्ता-तीन डोळ्याच्या शकरा, कैवल्यदातारा- मोक्ष देणाऱ्या, मिनला- भिनला, मिसळून गेला, विनापना- नम्र विनती, मात- गोष्ट, हकीगत.

अर्थ - महाकाळाचा नाश करणाऱ्या महान महादेवा, तुम्ही उग्र असे तप आरंभिले असून तुमचे रूप भयंकर व महातेजस्वी असे आहे. तुम्ही व्याघ्रांबर धारण केले असून चित्तेतील अस्म साऱ्या अंगात लावले आहे. तीन डोळ्यांच्या देवा, महादेवा, स्मशान हेच तुमचे त्रीडास्थान आहे. १ हरेश्वरा, पार्यंतीवरा, तुम्हा जयजयकार असो. मोक्षसुखाचे दान देणाऱ्या दातारा, मी तुला मनोभावे आरती ओवाळीत आहे २ तुम्ही उग्र भावाने जगाचा संहार करता म्हणून तुमचे नाव रुद्र आहे. देवा, शंकरा, तुम्ही फारच भोळे आहात भक्तावर उदार होऊन सर्वस्व देता तुम्ही. केवळ पाणी, बेलाचे पान, अथवा नुसती टाळी, यांनी तुम्ही संतुष्ट होता व भक्तांना आपले कैलासाचे स्थान देता ३ देवा, तुम्ही साऱ्या त्रैलोक्याला भडून आहात. जन, यन, विजन; यांत तुम्हीच भडून राहिले आहात तुम्ही विराट स्वरूपाचे असलात तरी हे तुमचे स्थान मात्र शोभून दिसणारे आहे. आपल्या मुखाने घुमवी स्तुती करावी म्हणून वेद प्रयत्न करतात, पण शेवटी तुमचा महिमा जाणता येणार नाही, असेच ज्ञान ध्यांना होते ४ देवा, तुमच्या नामाचा महिमा सांगितला तर लोकांना या जगात भारी आश्चर्य घाटेले. तुमच्या नामाचा उपदेश केल्यावरिवर सर्व पापे वेगाने पळून जातात. 'हरहर महादेव' अशा वाणीची गर्जना होताच अंगात प्रेम संचारते देवा, तुमच्या चरणीच माझी इष्टी स्थिरावून राहिली आहे तुमच्याच रंगात मी मिसळून गेलो आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हण- सात, देवा, मी आपल्या जिवाचे पूजन करून हात जोडून उभा आहे. मी एक विनंती करून काही समत आहे ते एकाचे तुमच्या चरणी माझे चित्त अक्षडणें राहू या. मी तुम्हास साष्टांग नमस्कार घातलेला आहे, तुमचा चरदहस्त माझ्या मस्तकी असावा. ६

१५८० अवतारनामभेद गणा आदि अगाद' । जयासि पार नाहीं पुढें छुटला वाद ।

एकचि दंत शोभे मुख विक्राळ दोंद । ग्रहांडामाजि दावी अनंत हे छंद ॥ १ ॥

जय जया गणपती भोंवळित आरती । सजिऱ्या सरळ भुजा फरशकमळ शोभती ॥ २ ॥

हे मही डेंगणी हो तुज मृत्युनायका । भोंवरि फेंर देतां असुर मदिले एकां ।

घातले तोडरीं हो भवतजनपाळका । सहस्र नाम तुज भूषितभूषितदायका ॥ ३ ॥

सुंदर शोभला हो रूप लोपलीं तेजें । उपमा काय देऊं असे आणिक दुजें ।

रविशशितारांगणें जयामाजी सहजें । उदरीं सामावलीं जया ग्रहांडवीजें ॥ ४ ॥

वर्णिता शेष लीळा तया भागलीं मुखें । पांगुळले वेद चारो रंसे राहिले सुखे ।

अवतार जन्मला यो तिमनाभी या मुखें । अमूर्त भूतिमंत होय भवतीच्या सुखे ॥ ५ ॥

विद्व हें रूप तुजें हस्त पाद मुखडें । ऐसाचि भाव देई तया नाचतां पुढें ।

धूप दीप पंचारति ओंवाळिन निवाडें । राखें या शरणगता तुका खेळतां लाडें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- अगाद-जगाध, दंत-दात, विक्राळ-माळे, दोंद-पोट, भुजा-हात, फरश-परदा, कुन्हाड, मही-पृथ्वी, भोवति-पृथ्वीवर, भोवती, निवाडे-अखेरीस, खरोखर.

अर्थ - या देवाच्या अवतारांत व नामांत नांना भेद असले तरी हा आदीस्वरूपाचा असून अगाध आहे याचा अंत काही केल्या लागत नाही या शोधाचा वादच पुढे छुटून जातो. या देवाचा एकच दात शोभून दिसतो याचे पोट मोठे आहे. हा सर्व ग्रहांसार आपले अनंत छंद दाखवित असतो. १ हे गणपती, तुम्हा जयजयकार असो. मी तुला आरती ओवाळीत आहे तुम्हे सर्व हात सरळ असून शोबिवेन आहेत. त्यातील एकात असणारा परमहूी कार

शोभून दिसतो २ नृत्यात पुढारी या प्रमुख अक्षणाचा देवा, तुला नृत्य करायला ही पृथ्वी अपुरी झाली आहे या पृथ्वीवर तू कोर घरातच अनेक दुष्ट खगुरांचा नाश झाला भवतजनपालका देवा, तुझ्या पायांच्या तोडरात, पाळपात काहीजण मरू शकले भक्तिभुक्तिरायबा, देवा, तुला सह्य नाभे आहेत ३ देवा, तुझ्या सुंदर रुपाने तू शोभून दिसतोस तुझ्या रुपाच्या प्रभावाने सारी तेजे सोपून गेली आहेत. तुझ्या रूपतेजाचे वर्णन करण्यासाठी आणखी समर्थ अशी दुसरी कोणती उरमा आहे ? तुझ्या रूपतेजात सहस्रांशही रदिशरींचे तारागण समाविष्ट झाले आहे अनेक प्रज्ञाढाची बीजे तुझ्या विशाल उदरात साठवलेली आहेत ४ देवा, तुमो लोका वर्णन करताना दोयही पकून गेले त्याचे मुख थमून गेले पारो येथ थमून, मागून 'नेति नेति' म्हणून सुज्ञात राहिले आहेत लिंग, नामी, मूल अशा विशिष्ट अवयवांच्या रुपाने या गणपतीचा अवतार झालेला आहे भवनीच्या मुखासाठी अमूर्त असणारा हा देव कृतिमत झाला आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, हे विश्व तुझे हात, पाय व मुख यांच्या रुपानेच शोभते याच्या पुढे नाचताना अताच पात्र बनान निर्माण होतो असेलस मी धूप, दीप घानी युक्त अशा पंचारतीने याला ओवाळीन भोळ्या प्रेमाने खेळत असणान्या व शरण आलेल्या मला देवा, तू जवळ करावेत ६

१५८१ फनचच्या परिघाळीं उजळून आरती । रत्नवीपशोभा कंशा पाजळल्या ज्योती ॥ १ ॥

ओवाळू ने माये सवाहच साजिरा । राहिरसुमाईसमयभामेच्या वरा ॥ २ ॥

मडितचतुर्भुज दिव्य कानीं कुडले । थोंमुखाची शोभा पाहता तेज फाकले ॥ ३ ॥

वैजयंती माळ गळा शोभे श्रीमत । शतचक्रपदापथ आयुधे शोभत ॥ ४ ॥

सावळा मकुमार जेसा कंदळीयामा । चरणीचीं नेपुंरें याकी गर्जतीं नभा ॥ ५ ॥

ओवाळिता मन हे उमं ठाकले ठायीं । समदृष्टि समाधि तुक्या लागली पायीं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - फनचच्या- सोन्याच्या, परिघेळीं- तबरात, वरा- पतीस,

अर्थ - सोयाच्या तबरात मी ही आरती उजळून लावली आहे रत्नवीपाच्या प्रज्ञाश्रमामने या आरतीच्या सर्व ज्योती कदा प्रकाशमान झाल्या आहेत ? अक्षून याहेल्ल सुंदर अक्षणांच्या व राही, रसुमाई व सत्यमामा यांच्या पतीस मी आरती ओवाळीन आहे २ याचे चारी हात वस्त्रालंकारानी सुशोभित झाले आहेत याच्या कानांत दिव्य कुडले तबरात आहेत याच्या मुखाची शोभा पाहता असंख्य तेजस फाकले असत्याचा अनुभव पेलो ३ याच्या गळ्यातील वैजयंतीमाळ शोभून दिसते हा मोठा श्रीमत आहे शत, चक्र, शंख, पदम ही आयुधे पाला कारच शोभतात ४ हा सावळा मुकुमार इतका कोबळा आहे की, जणु कंदळीचा गामाव याच्या चरणातील नेपुंरे व याच्या घांती गजना नेघवरनेत्रमामने होत असते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात याला ओवाळीत अस- ताना माने चित्त पावश ठिकाणी स्थिर झाले आहे याच्या समदृष्टीवर व समचरणावर भासे मन स्थिर झाले आहे मी या समचरणावर मस्तक ठेवीत आहे ६

१५८२ भवतीच्या पोटीं बोध काकडा ज्योती । पंचप्राण जीवे भावे ओवाळू आरती ॥ १ ॥

ओवाळू आरती माझ्या पदरीनाथा । दोन्ही कर जोडोनि चरणीं ठेवीन माथा ॥ २ ॥

काय महिमा वर्णू आता सांगणें ते किती । कोटि ब्रह्महत्या मुख पाहता जाती ॥ ३ ॥

राही रसुमाई दोही दों वाहीं । गमूर पिच्छचामरे दाळिति ठायीं ठायीं ॥ ४ ॥

तुका म्हणे दीप धेऊनि उन्मनति शोभा । विटेवरी उभा लावण्यगामा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काकडा- काडीची ज्योत धोवार्ही- दोन्ही बाजूस

अर्थ - भवतीच्या पोटी जन्मलेल्या बोधरूपी काकडाच्या ज्योतीने व पंचप्राणाने जीवेभावे या देवाची आरती करू १ माझ्या पदरीनाथाला आरती ओवाळू याला दोन हात जोडून माझ्या चरणावर मी माथा ठेवितो

२ या माझ्या पडरीनायाचा महिमा किती वर्णन करू ? आणि सांगू तरी काय व किती ? याचे श्रीमुख पाहाताच कोट्यावधी दहाहस्या व त्यांची पातके नष्ट होतात. ३ याच्या दोन्ही बाजूंना राहो व रखुमाई जन्मा असून मयूर-पिसाच्या चवयानी त्या घाला पुन पुन बारा घाळीत आहेत. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या काकड्याची ज्योत म्हणजे उन्मतोची शोभाच आहे. या पडरीनायांच्या रुपाने विटेवर लावण्याचा भावाच जणू उभा आहे ५

विवरण.— आपले आराध्यदैवत श्रीपडरीनाथ याच्या रूपवर्णनाच्या व गुणवर्णनाच्या या दहारदार अशा तेरा आरत्या तुकोबाच्या अभंगात घोषून दिसणाऱ्या आहेत. या सर्व आरत्यातून श्रीकृष्णाचे, श्रीविठ्ठलाचे अतिशय मनोहर असे रूप तर वर्णन केले आहेच; पण तत्त्वबोधाच्या दृष्टीनेही या आरतीच्या अभंगाचे महत्त्व विशेष आहे. आरती ओवाळण्याचा विधी आपल्या भक्तिपरंपरेत फार वैशिष्ट्यपूर्ण असाच असतो. आराध्यदैवताची मनोभावे पूजा झाली आहे; गंध, अक्षता, फुले, धूप, नैवेद्य यांनी देवाची पूजा केल्यानंतर तबकात निराजन घेऊन ईश्वरास आरती ओवाळण्यातील पवित्रता व उच्चारात अनुभवून पेंण्यासारखी आहे. या ओवाळल्या जाणाऱ्या दीपावरोदर, ज्योतिवरोदर जणु आपला देहच इष्ट देवतेवरून ओवाळून टाकण्याचा भाव आपल्या मनात निर्माण झालेला असतो देवघरात ईश्वर व भक्त यांच्या राग्यानील आरतीचा सोहळा छोट्यांना, पानांना व मनाला तृप्त करणारा असतो बाळबुदाच्या गादात आरतीच्या शुद्धांतील अर्थघन विचार मनात घुमत असतात आरतीमधील गुणवर्णनाने व ईश्वराच्या वास्तव्ययुक्त आविष्काराने ऐकणाऱ्याचे व म्हणणाऱ्याचे मन पुलकित होऊन जाते.

वरील तेरा आरतीअभातीतील तीन आरत्या (क्रमांक १५७३, १५७४, १५७८) या तुक्यावंघूच्या असाव्यात असे घाटते. तुकोबाचे आराध्य दैवत पडरपूरचे श्रीविठ्ठल वा श्रीकृष्ण. परंतु या आरत्यात एक आरती महादेवाची (क्रमांक १५७९) व एक आरती गणपतीची (क्रमांक १५८०) आहे, हे ध्यानात घ्यावयास हवे तुकोबाचा भक्तिमार्ग सर्वांचा समावेश करणारा होता. शिव, गणपती, श्रीराम, ही सर्व एकाच पादुरगाची रूपे त्यांनी मानली होती

१५८३ धन्य दिवस आजि दर्शन संतांचें । नांदे तया घरीं दैवत पंढरीचें ॥ १ ॥
 धन्य पुण्य रूप कैसा जाला संसार । देव आणि भक्त दुजा नाहीं विचार ॥ २ ॥
 धन्य पूर्व पुण्य चोडवले निश्चें । संतांचें दर्शन जाले भाग्ये चहुतें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धन्य आह्वां जोडली जोडी । संतांचें चरण आतां जीवे न सोडीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — बुज्ज — ठुसरा, वेगळा, निस्तं— घरे,

जयं — ज्यांच्या घरी पंढरीचा विठ्ठल हे दैवत नास्त आहे असा सत्ताचे दर्शन झाल्यामुळे आजचा दिवस धन्य झाला आहे. १ हा माझा संसार कसा पुण्यरूप होऊन धन्य झाला आहे देव व भक्त यांच्यात वेगळेपण नाही, अशीच मला आज प्रचीती झाली आहे. २ माझे सरोवर पूर्वेपुण्यच फळात आलेले दिसते म्हणूनच मोठ्या भाग्याने मला या सत्ताचे दर्शन झालेले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हाला या सत्तांची प्राप्ती झाली आहे, म्हणून आम्ही धन्य आहोम. आता या सत्ताचे चरण जीव वेला तरी सोडणार नाही. ४

१५८४ गाऊं याणूं तुज विठो तुझा करूं अनुवाद । निकडे पाहों तिकडे सर्वंमय गोविंद ॥ १ ॥
 आनंद रे धिठोवा जाला माझे मनीं । देखिले लोचनीं विटेसहित पाउले ॥ २ ॥
 न करीं तपसाघनं रे भुवतीचे सायास । हाचि जन्मोजन्मीं गोड भवतीचा रस ॥ ३ ॥
 तुका ह्णजे आह्वां प्रेमा उजे तें काई । पंढरीचा राणा सांडविला हृदयीं ॥ ४ ॥

१ आता न विसभे घडी, २ गाऊ नावू विठु तुझा.

शब्दायं व टीपा - लोचनीं- डोळपांनी, सायास- प्रपत्त, उर्जे- रणी

अर्थ - देवा, विठ्ठला, आम्ही आता तुम्हेंच गुण गाऊ त्यात तल्लीन होऊन नाचू तुम्हाच गुणाचा अनुवाद करू निकडे पाहावे तिकडे मला सर्वत्र गोविंदच दिसत आहे १ विठ्ठला, माझ्या मनात आता आनंदी आनंद भरून राहिला आहे. कारण मी माझ्या डोळ्यांनी तुमची विदेवरीत पावले पाहिली आहेत २ मी आता माणुदे जपतपादी साधने किये पुरतोचे प्रयत्न करणार नाही. र्पाची भरजच मना काही चरलेली नाही जन्मीजन्मी भक्तीचा हा गोड रसच मी सेवन करीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हाला आता प्रेमात काय कमी आहे ? कारण आता आम्ही हा पडरीचा रागा आमच्या हृदयात साठविलेला आहे ४

१५८५ मागणें तें एक तुजप्रति आहे । देशी तरि पाहें पांडुरगा ॥ १ ॥

या सतासी निरर्थी हें मज देई । आजिक दुज काहीं न मगें तुज ॥ २ ॥

तुका ह्याने आता उदार होई । मज ठेवीं पायीं संतांचिया ॥ ३ ॥

शब्दायं व टीपा - तुजप्रति- तुझ्याजवळ, निरर्थी- स्वाधीन कर

अर्थ - पांडुरगा, मी तुला आता एक मागणे मागणार आहे तू देशात असशील तर हेच एक दे १ तू आता या सताच्या स्वाधीन मला कर पावावून मला तुझे दुसरे काहीही नको २ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, पांडुरगा, तू मला एवढेच देण्यासाठी उदार व्हावेस, मला सताच्या चरणांशी ठेव ३

विवरण - वरील तीन अमगना वारकरी पंथात फारच महत्त्व आहे या अमगाच्या आधीच्या तेरा आरत्यांवर हे अमग आले आहेत, यातील अचिरत ध्यानात येण्यामारखे आहे मनात संतुष्टता देणारी आरती पाली, विठ्ठलाचे रूप व गुण वर्णन करून मन तृप्त झाले, बाळाच्या यजरात ते तल्लीन होऊन विठ्ठलाच्या चरणांशी स्मिरावले डोळ्यात पाणी साचले कठ सद्गदीन शाला धूपदीपांच्या पवित्र वातावरणात बाह्य अंगाचा विसर पडला की तोंवटी ईश्वराला काय मागायचे ? कशाची इच्छा करायची ? घन दे, रूप दे, पोवन दे, मोक्ष दे, स्वर्ग दे, अशी मागणी घोर सत कधीच करीत नाहीत आरतीच्या निमित्ताने मताचा सहवास झाला, त्याचे दर्शन झाले. पाहून दुसरा थोडा लाभ कोणता ? म्हणूनच तुकोबा ठरवतात, 'सताचे चरण आता जोवें न सोडी' सतसहवासार्थी निरंतर भूक त्याच्या पोटात असते एकदा पडरीचा रागा हृदयात साठवला की मग सतसहवासाखेरीज दुसरी कमलीच अपेक्षा तुकोबांना नाही. शेवटी तुकारामाच्या मागतात ते हेच की, मला या सताच्या स्वाधीन कर, मनाच्या पायाशी मला बास हवा असाच एकमेव मागणी तुकोबांची आहे, कारण या सताच्या सहवासातच ईश्वराच्या प्राप्तीवर मार्ग खुला होत असतो 'सतचरण लागता सहज । वासनेचे बीज जळूनी जाय' सताच्या पायां-वरील धूलिकणाच्या स्पर्शाने सर्व वासना नष्ट होतात व मग हृदयस्थ नारायणाची जाणीव होऊ लागते

या सताची ओड तुकोबांना फारच मोठी आहे कारण हे सत त्यामासिवाय प्रेम करणारे असतात तेव्हा राचे हित आई ज्या कनवाळूगणाने जाणजे, त्याच वृत्तीने सत जीवाची काळजी घेतात माझ्या कृपेन तुकोबा भक्तिमार्गास लागले 'शोरली ही काया कृपेच्या बोरसे' असा अनुभव त्यांनी सांगितला आहे म्हणून सत पाहानाच 'यदीन पाउलें लोळीन चरणी', 'आजि इच्छाघणी फिटईल' अशा वृत्तीने तुकोबा कासाबोस होतात मग दर्शनाने 'प्रेमासूत पान । होईल चरणखे स्नान' असा लाभ होईल म्हणून ते सुखावतात, हे सत आपणास वारवार जागे करताना याचे सहज बालग हाच घोर उपदेश असतो, असे तुकोबांनी म्हटलं आहे त्यांना सत हेच सोपरे वाटतात, कारण हच की, 'सदा देव आठवितो' म्हणून अशा सताचा सहवास आपणास मिळावा अशी त्यांची विठ्ठलाजवळ येवटची मागणी आहे.

स्वामींनीं काया ब्रह्म केली ते अभंग ॥ २४ ॥

१५८६ शोधितांचि नये । ह्मणोनि वोळगतीं पाये ॥ १ ॥
आतां दिसों नये जना । ऐसें करा नारायणा ॥ २ ॥
परतोनि मन । गेलें ठायींचि मुरोनि ॥ ३ ॥
विसरला तुका । बोलीं चालों जाला मुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- वोळगतो- आश्रय घेतो, सेवा करतो.

अर्थ:- देवा, तुमचा शोध आता कोणत्याही प्रकारे घेता येत नाही, म्हणून मी तुमच्याच पायांचा आश्रय घेत आहे. १ नारायणा, आता मी लोकांच्या दृष्टीस पडू नये असेच तुम्ही करा. २ माझे मन देहादी विचार व प्रापंचिक गोष्टी यांतून परतून स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी मुरून राहिले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आता व्यावहारिक गोष्टी सोडण्याचालण्याचे विचारून गेलो असून जणू मुकाच बनलो आहे. ४

१५८७ रज्जुसर्पाकार । भासयेलें जगडंबर ॥ १ ॥
ह्मणोनि आठवतीं पाय । घेतों आलाय बलाय ॥ २ ॥
दृश्य द्रुमाकार लाणी । केलों सर्वस्वासी घणी ॥ ३ ॥
तुकां तुकला तुका । विदवीं भरोनि उरला लोकां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- सर्पंरज्जुकार:- दोर हा सर्पप्रमाणे असल्याचा भास, जगडंबर- जगाचा पसारा, आलाय बलाय- साटाटा दिवे ठेवून ओशाळणे, दृष्ट काढणे, दृश्य- दिसणारे जग, द्रुमाकार- झाडाचा आकार, लाणी- शेवट, तुकां- तुलनेत, तुकला- तुळला गेला, उतरला गेला.

अर्थ:- दोरी ही सर्पप्रमाणे भासल्यावर जसा भ्रम होतो, त्याचप्रमाणे स्वस्वरूपावर हा जगाचा पसार । भासत आहे. १ म्हणूनच श्रीहरीचे सत्य स्वरूपाचे पाय मी आठवितो आणि मोठ्या प्रेमाने व कौतुकाने त्याची दृष्ट काढतो. २ हे जे दिसणारे जग आहे तेच झाडाच्या आकाराच्या शेवटच्या स्वरूपाचे रूप होय. पण मी त्याचे मूळ अनुभविल्यामुळे सर्व अवयवी तृप्त झालो आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी परब्रह्माच्या तुलनेत उतरलो गेलो असल्यामुळे सर्व विद्वाना मरून राहून लोकांवर उपकार करण्यासाठी उरलो आहे. ४

१५८८ ह्मणवितों दास । परि मी असें उदास ॥ १ ॥
हाचि निश्चय माझा । परि मी निश्चयाहुनि दुजा ॥ २ ॥
सरतें कर्तृत्व माझ्याने । परि मी त्याही हून मित्र ॥ ३ ॥
तुका तुकासी तुकला । तुका तुकाहुनि निराळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- दुजा- निराळा, सरतें- पूर्ण होते.

अर्थ:- मी स्वतःला श्रीहरीचा दास म्हणवितो; पण खरोखर मी तसा फारच उदास आहे. १ असाच माझा निश्चय झाला आहे. परंतु मी या निश्चयाहुन निराळा आहे. २ माझ्या योगाने सर्व कर्तृत्व पूर्ण होत असेल, पण मी त्या कर्तृत्वाहुन निराळा आहे. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, मी परब्रह्माच्या तुलनेत उतरलो. परंतु खरे पाहता मी त्या तुलनेच्या स्थितीतूनही निराळा आहे. ४

१५८९ घोंटवीन लाळ ब्रह्माज्ञान्या हातीं । भुक्तां आत्मस्थिती सांडवीन ॥ १ ॥
ब्रह्मभूत होते कायाच कीर्तनीं । भाष्य तरी म्हणो देवा ऐसा ॥ २ ॥

१ आठवितो, २ जो का.

तीर्थभ्रामकासी आणिन आळस । कडु स्वर्गवास करिन भोग ॥ ३ ॥

साडवीन तपोनिघा अमिमान । यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥ ४ ॥

भक्तिभाग्यप्रेमा साधीन पुरुषार्थ । अहोचा जो अर्थ निजठेवा ॥ ५ ॥

धन्य ह्मणवीन म्ह लोकीं लोका । भाग्य आहो तुका देखिलला ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साडवीन- सोडव्याम लावीन, ब्रह्मभूत- ब्रह्मस्वरूप, तीर्थभ्रामकासी- तीर्थयात्रेसाठी भ्रमण करणाऱ्याना

अर्थ - मी प्रह्मनामो माणसास लाऊ घोटायला लावीन आणि आत्मस्थिती ज्ञाना प्राप्त झाली आहे अशा मुक्तांना ती स्थिती सोडायला लावीन १ पारण थोडरीच्या या कीर्तनातच शरीर बहुरूप होते व देवात ऋषी करण्याचे भाग्य भोगायला मिळते २ तीर्थयात्रा करपारे ज कुणी आहेत त्यांना मी आळस आणोन, स्वर्गवास व तेथील माना प्रशारचे भोग पाना मी बडबट करून दाखवीन ३ जे कुणी तपोनिघी आहेत, त्यांचा अमिमान मी बुर करीन यज्ञ आणि दान करणाऱ्यांना मी लाजवीन ४ अज्ञानाच्या भ्रमाने व भाग्याने मी परमेश्वरास जाऊन मिळण्याचा पुरपाप साधीन परब्रह्माचा जो अर्थ आहे तो स्वतःचा ठेवा असल्यासारखे करीन ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या लोकातील लोकांकडून मी असे म्हणवून घेईन की आम्ही भाग्यवान व धन्य आहोत, आम्ही तुकाराम महाराजांना पाहिले ६

१५९० ससाराचे अर्गी अवघींच ध्यस्तने । आहो या बीतनें शुद्ध जालों ॥ १ ॥

आता हें सोंबळें जाले त्रिभुवन । विषम घोजून साडिले ॥ २ ॥

ब्रह्मपुरीं वास करणें अवड । न देखिजे तोड विटाळाचे ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे आह्या एकाताचा वास । अहो ब्रह्मरस सेवू सदा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ध्यस्तनें-मगटे, विषम-अगुद, हीन,

अर्थ - या ससाराच्या ठिकाणी तब सफटच उपाधीच आहेत, पण आम्ही मात्र या कीर्तनमन्त्राच्या मार्गाने गुढ स्वरूपास घळून पोचलो १ आता हें त्रिभुवन आम्हास गुढ स्वरूपाचे झाले आहे आम्ही त्यातील अगुद भावच घळून टाकला आहे सोडून दिला आहे २ आता ब्रह्मस्वरूपात अवडपणाने निवास करीत आहे त्यामुळे देहानुबुद्धी प्रपञ्चत्ती, सुखदुःखादी भावना याच्या विटाळाचे तोंडही दिसत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता आमचे वास्तव्य एकांतात असून नैहमी ब्रह्मस्वरूपात राहून आम्ही ब्रह्मरसाचेच सेवन करू ४

१५९१ तुम्ही मनकादिक सत । ह्मणविता कृपावत ॥ १ ॥

एवढा करा उपकार । देवा सांगा नमस्कार ॥ २ ॥

भाकून करुणा । विनवा बंकुठोचा राणा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज आठवा । मूळ लवकरी पाठवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भाकून- विनवणी करून मूळ-निमंत्रण बोलावण

अर्थ - अहो मनकादिक सत लोकां तुम्ही कृपावत आहात ना ? १ अज एवढा एक उपकार माझ्यावर करा ना तुम्ही माझा नमस्कार व निरोप देवाला सांगा ना २ माझ्यासाठी त्याला विनवणी करून ब्रह्मणापूर्वक शब्दात त्या बंकुठोच्या राण्यास सांगा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात त्या देवाला असे सांगा की माफी आठवण करा व मला घळून जाण्यासाठी बोलावण पाठवा ४

१५९२ आपुल्या माहेरा जाईन मी आता । निरोप मा सता हातीं आला ॥ १ ॥

सुख दुःख माझे ऐकिले कानीं । कळवळ्या मनीं कण्ठेचा ॥ २ ॥

कहनी सिद्ध मूळ साउले भातुके । येती दिसे एके न्यायपासी ॥ ३ ॥

त्याचि पथें माझे लागलेसे चित्त । वाट पाहे नित्य माहेराची ॥ ४ ॥

तुका म्हणें आता येतील न्यायया । अगें आपुलिया मायबाप ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मूळ-बोलवणे, निमनण, साउलें-वरून, भातुके-छाऊ

अर्थ - मी आता माझ्या माहेरास जाईन, कारण या सताच्या हाती तिकडून मला निरोप आला आहे । माझ्या सुखदुःखाची हकीगत माझ्या आईबापांनी कानांनी ऐकली असेल, आणि त्यांच्या मनात कण्ठेचा कळवळा आला असेल । त्यांनी मला बोलावणे पाठविण्याची तयारी वस्त्र व खाऊ पाठवून केलेली दिसते ते मला नेण्यासाठीच येत आहेत असे दिसते । त्यांच्याच मार्गाकडे माझे चित्त एवसारखे लागले आहे मी आता रोज माहेराचीच वाट पाहत आहे । ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मला ते न्यायला लोकरच येतील ५

१५९३ चिह्ने उमटतीं अर्गीं । शकुना जोगी उत्तम ॥ १ ॥

आठवला बापमाय । येईल काय मूळ मेणो ॥ २ ॥

उत्कठित जाले मन । तेचि खुण तेथींचि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काम वारीं । आळस घरीं करमेना ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मूळ-बोलावणे, निमनण, काम वारीं-लौकिक कामासंबंधी

अर्थ - आज माझ्या अगावर शुकुनाची चिह्ने उमटत आहेत । तीं अशीं की, मला आज माझ्या आईबापांचे स्मरण झाले आहे त्याचे बोलवणे व म्हणणे आज माझ्याकडे येईल । २ माझे मन त्याच्याविषयी अतिशय उत्कठित झाले आहे हीच खूण त्याच्या येण्याची होय । ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा परिस्थितीत माझे मन रमत नाही लौकिक कामासंबंधी आळस येतो घरीं करमेनासे झाले आहे । ४

१५९४ आरोनिया पाहे वाट । कटकट सोसेना ॥ १ ॥

आलिपास पुते मात । तेथें चित्त लागले ॥ २ ॥

दळीं काढीं लोकांऐसे । परि मी नसे ते ठायीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येथें पिते । तेथें तसे असेल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आरोनिया-अत्यंत उत्सुक होऊन, मात-हकीगत, घातां पिते-वेड

अर्थ - मी भोड्या उत्सुकतेने माझ्या आईबापांची वाट पाहत आहे मला आता ही लौकिक गोष्टींची कटकट सोसयत नाही । माहेराच्या वाटेने जे कुणी येणारे दिसते त्यास मी आईबापांची घातां विचारोत आहे माझे सधे चित्त तिकडेच गुंतले आहे । २ दळणकाढणादी व्यवहार मी इतर लोकासारखे करीत असतानाही माझे चित्त त्या कामांत बिलकुल नाही । ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला माझ्या माहेरच्या माणसाचे वेड लागले आहे व त्यांनाही माझे असेच वेड लागले असणार । ४

१५९५ येथीलिया अनुभवे । कळीं जीवें हें येतसे ॥ १ ॥

दोहीं ठायीं एक जीव । माझी कीव त्या अर्गीं ॥ २ ॥

भूक भुकेचि खाउनि धाय । नाहीं हाय अन्नाची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सुख जालें । अंतर घालें त्यागुणे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा- धाय-संतुष्ट होते, हाय-हाव, अंतर-मन, अंत-करण, घालें-तृप्त झाले

अर्थ-येथील अनुभवावरून असे वाटते की, १ माझ्या व माझ्या आईबापांच्या ठिकाणी असणारा जीव एकच आहे यामुळे त्याच्या चित्तात माझ्याविषयी कीव या कणव असलीच पाहिजे २ आता भूकच भुकेला खाऊन तृप्त झाली आहे आता अन्नाविषयी हाव माझ्या मनात मुळीच उरलेली नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आज माझे अंत करण यामुळे फारच तृप्त झाले असल्याने मला फारच सुख झाले आहे, ४

१५९६ पेल आले हरि । शंख चक्र शोभे करीं ॥ १ ॥

गड घेतो फडस्कारें । ना भी ना भी म्हणे स्वरे ॥ २ ॥

मुगुडकुंडलांच्या दीप्ति । तेजें लोपला गमस्ति ॥ ३ ॥

मेघझ्यामवणं हरि । मूर्ति डोळस साजिरी ॥ ४ ॥

चतुर्भज वंजयंती । गळां माळ हे वळती ॥ ५ ॥

पीतांबर झळके कंसा । उजळत्या दाही दिशा ॥ ६ ॥

तुका जालासे संतुष्ट । घरा आले वंकुंडपीठ ॥ ७ ॥

शब्दायं व टीपा-पेल-पलीवडून, दीप्ति-तेजाने, गमस्ति-मूर्त्य

अर्थ-त्याच्या हातात शंख, चक्र, गदा, पद्म इत्यादी आयुधे शोभत आहेत, असे धोहरी पलीकडून येत आहेत. १ त्याच्या गडवाहनाचा फडस्कार ऐकू येत असून 'तु भिऊ नकोस, भिऊ नकोस' असेच जणु तो स्वरेने म्हणत आहे २ त्याच्या मस्तकावरील मुकुटाच्या व कानांतील कुंडलांच्या तेजाने आकाशातील सूर्य निस्तेज झाल्यासारखा दिसतो ३ या धोहरीचा वर्ण मेघासारखा सावळा असून याची मूर्ती चांगली साजरी व सुंदर दिसत आहे ४ यात चार हात असून याच्या गळ्यात वंजयंती माळ वळत आहे ५ याचा पीतांबर असा झळकत आहे की, जणु त्यामुळे दाही दिशा उजळून गेल्या आहेत ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या घरी आज वंकुंडपीठ असे असल्यामुळे मी अगदी संतुष्ट झालो आहे ७

१५९७ शंखचक्रगदापद्म । पेल आला धुरुपोत्तम ॥ १ ॥

ना भी ना भी भक्तराया । येगीं पायलीं सजया ॥ २ ॥

दुर्धन येतां विते दुष्टी । घाकें दोष पळती सुष्टी ॥ ३ ॥

तुका देखोनि एकला । वंकुंडीहूनि हरि आला ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा-पेल-पलीवडे, ना भी-भिऊ नकोस, येगीं-स्वरेने, लगबगीने.

अर्थ-शंख, चक्र, गदा, पद्म या आयुधानी शोषणारा हा धोहरी धुरुपोत्तम पलीकडच्या सोरावर आलेला दिसतो १ 'भक्तयेष्टा, तु भिऊ नकोस, भिऊ नकोस' मी तुझ्याबरोबर स्पर्धगीने येत आहे' असेच जणु तो म्हणत आहे. २ तो दुर्धन येतानाच दुष्टीय पडतो व त्याच्या घाबाने सुष्टीमयीस सर्व दोष पळून जातात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला एवढापासो पाहून वंकुंडाहून हा धोहरी पाझपाटाटी आलेला आहे ४

१५९८ पैल दिसतील भार । दिंडी पताका अपार ॥ १ ॥
 आला पंढरीचा राणा । दिसतील त्याच्या खुणा ।
 सुख वाटे मना । डोळे बाह्या स्फुरती ॥ २ ॥
 उठिले गजर नामाचे । दळभार वेष्टणांचे ॥ ३ ॥
 तुका करो रिता ठाव । त्यांसी बंसावया वाव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- भार-समुदाय, अपार-असंख्य, बाह्य-बाहू, हाव, दळभार-समुदाय, रिता-रिक्तामा, ठाव-जागा, वाव-जागा.

अर्थ:-पलीकडे असंख्य दिंड्या, पताका यांचे समुदाय दिसत आहेत. १ आज खरोखर पंढरीचा राणा आलेला दिसतोय. त्याच्या वेष्ट्याच्या खुणाच सर्वत्र दिसतात. २ त्याच्या वेष्ट्याने मला केवढे सुख वाटत आहे ! त्यामुळे माझे डोळे व बाहू स्फुरण पावतात. ३ वेष्ट्यांच्या समुदायांतून थोडरीच्या नामाचे गजर एकसारखे हांत आहेत ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्यांना बसण्यासाठी मी उठून जागा रिक्तामी करीत आहे ५

१५९९ चला जाऊं रे सामोरे । पुढें भेटों विठ्ठल धरे ॥ १ ॥
 तुका आनंदला मनीं । कैसा जातो सोढांगणीं ।
 फेडावया धनी प्रेमसुखाची आजि ॥ २ ॥
 पुढें आले कृपावंत । मायबाप साधुसंत ॥ ३ ॥
 तुका आळंगिला बाहीं । ठेविला विठोबाचे पायीं ॥ ४ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - धुरे-थेट, धनी-तुप्ती, बाहीं-हातांनी.

अर्थ:-चला, आपण सर्वजण सतांना व विठ्ठलाला सामोरे जाऊ, त्या थेट विठ्ठलाला जाऊन भेटू. १ मला तुकारामाला आज फार मोठा आनंद मनात झालेला आहे. आज मनाची तुप्ती स्थावी म्हणून मोठ्या प्रेमाने मी त्याला लोटावण घालीन. २ मायबाप असलेले कृपावंत साधुसंत हे पुढे आले आहेतच. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, मला त्या साधुसंतांनी आपल्या हातांनी बघट्याळून आर्तिगन देऊन विठ्ठलाच्या पायावर ठेविले ४

१६०० पाहुणे घरासी । आजि आले हृषीकेशी ॥ १ ॥
 काय करूं उपचार । कोण मोडकी जर्जर ॥ २ ॥
 कण्या दरदर । पाण्यामाजी रांधिल्या ॥ ३ ॥
 घरीं मोडकिया बाजा । वरि वाकळांच्या झेजा ॥ ४ ॥
 मुलमुद्धि तुळसी दळ । तुका म्हणे मी दुर्बळ ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- उपचार-आदरसत्कार, कोण-डोपडी, जर्जर-भोव, जुनी, शेजा-अथरुण.

अर्थ:-आज त्रिखंडाचा धनी हृषीकेश माझ्या घरी पाहुणा आलेला आहे. १ त्याचा आदरसत्कार मी करू तरी कसा ?-माझी डोपडी जुनी असून मोडकळीस आलेली आहे. २ पाण्यामध्ये मी मूसत्या कण्या दरदरून शिजविल्या आहेत. ३ माझ्या घरी त्या विश्वाच्या धन्याला बसायला द्यायलाही नोटेसे आसन नाही. घरीं मोडकी बाज असून त्यावर काटण्या वाकळ्याने अंथरण मी बसेतरी केले आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी फारच दुर्बळ व गरीब असल्यामुळे त्याच्या मुलमुद्धीस केवळ तुळसीचे पानच मी देऊ शकतो. ५

१६०१ सतीं केला अगोकार । त्याची अभिमान थोर ॥ १ ॥
 काहीं ठेविले चरणीं । घेती तेंचि पुरवूनि ।
 तुका पायवणी । घेऊनिया निराळा ॥ २ ॥
 नसता काहीं सचित । भेटी जाली अवचित ॥ ३ ॥
 देव मिळोनिया भवत । तुका केलासे सनाय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अगोकार-स्वीकार, पायवणी-पायाचे तीर्थ सचित-पूवपुण्याईचा ठेवा

अर्थ - सतानी माझा स्वीकार केला असल्याने त्यांना माझा मोठाच अभिमान वाटतो १ त्याच्या पायावर जे काही ठेवावे ते पुरवून घेतात, मानून राहतात मी तुकारामाने त्याच्या पायाचे तीर्थ घेऊन मी निराळाच राहिलो आहे २ माझ्या पूर्वपुण्याईचा साठा काही विशेष प्रकारचा नसताना त्याची भेट अकस्मात रीतीने झाली ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाने आणि भक्तानी मिळून मला सनाय केले आहे ४

१६०२ अवघिपाच्या आलों मूळें । एका वेळे न्यावया ॥ १ ॥
 सिद्ध व्हावें सिद्ध व्हावे । आधीं ठावें करितो ॥ २ ॥
 जोंवरि ते घटिका दुरी । आहे उरी तो काळ ॥ ३ ॥
 भगळाचे वेळे उमे । असों शोभे सावध ॥ ४ ॥
 अवघिपाचा योग घडे । तरी जोडे इलाप्यता ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे पाहे घाट । बहु आट करुनि ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मूळें-बोलावणे करण्यासाठी, इलाप्यता-पतोप, अनाद, आट-यत्न, प्रयत्न

अर्थ - मी तुम्हा सर्वांनाच बोलावणे करण्यासाठी आलो आहे तुम्हा सर्वांना मला पोचविण्यासाठी न्यायला आलो आहे १ तुम्ही सर्वांनी आता तयार व्हावे आधीच अग्ने सूचना मी शोधता करीत आम्ही २ जोपर्यंत जाण्याचा क्षण दूर आहे तोपर्यंतच उरलेल्या बगळात सर्वांनी तयारी करावी ३ भगळकार्याच्या वेळी सावधपणे व शोभेल अशा रीतीने उमे राहून वेळ साधावा ४ अशा वेळी सर्वांची भेट होण्यानेच मोठा आनंद होतो ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुष्कळ प्रयत्न करून मी त्या लक्षाची आता घाट पाहत आहे ६

१६०३ सकळ ही माझी बोळवण करा । परतोनि घरा जावे तुम्हीं ॥ १ ॥
 कर्मधर्मे तुम्हा असावे कल्याण । ध्या माझे वचन आशीर्वाद ॥ २ ॥
 वाढवूनि दिलों एकाचिये हातीं । सकळ निश्चितो जालो तेथें ॥ ३ ॥
 आता मज जाणें प्राणेश्वरासर्वें । माझिया भावें अनुसरलों ॥ ४ ॥
 वाढविता लोभ होईल उसीर । अवघींच छिडर करा ठायीं ॥ ५ ॥
 धर्म अर्थ काम जाला एके ठायीं । मेळविला जिहीं हाता हात ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे आता जाली हेचि भेटी । उरल्या त्या गोष्टी बोलावया ॥ ७ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बोळवण-पाठवणी, पोचविण

अर्थ - लोकांही तुम्ही सब आता मला पोचवून गावण आरापण्या घरी जावे १ कर्मधर्माच्या योगाने जाणुन तुमचे कल्याणच होईल असा माझा आशीर्वाद तुम्ही घ्यावा २ तुम्हीच माझे पालनपोषण केले व मला वाढविले आणि ईश्वराच्या स्वाधीन केल्यामुळे माझ्या भक्तांनिक सब जिता दूर झाली ३ आता मला माझ्या प्राणाच्या धापाबरोबर जायचे आहे मी माझा भावनिक ह्याला अनुसरलो आहे ४ आता तुम्ही लोभ वाढविल तर माझ

फार उशीर होईल, म्हणून तुम्ही तुमचे मन व सर्व इद्रिये आता आपल्याच ठिकाणी स्वस्थ करा. ५ ज्यांनी माझ्या हातात हात दिला आहे, त्यांच्या वाय्वतीत धर्म, अर्थ, काम हे तीनही पुरुषार्थ एकदमच प्राप्त झाले आहेत. ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता जाली हीच शेवटची भेट होय असे तुम्ही समजावे. यानंतर आमची हकीकत केवळ बोलण्यापुरती मात्र उरणार आहे. ७

१६०४ बोलिलों तें आतां पाळावें वचन । ऐसें पुण्य कोण माझे गांठीं ॥ १ ॥
जातों आतां आज्ञा घेऊनिमां स्वामी । काळक्षेप आम्ही करूं कोठें ॥ २ ॥
न घडे यावरि न घरवे धोर । पीडतां राष्ट्र देखोनि जग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुम्ही दिसे मोकलिलें । काम आतां आलें जीवित्वाचें ॥ ४ ॥
शब्दार्थ व टीपा:- गांठीं-जवळ, मोकलिलें-सोडलेले.

अर्थ:-बोलण्याप्रमाणे वचन पाळावे, असे पुण्य आता माझ्याजवळ कुठे आहे ? १ अहो स्वामी, मी आता आपलो आज्ञा घेऊन जातो. आम्ही कुठेतरी कालक्षेप करू, दिवस कडू. २ राष्ट्रातील सर्व लोक पीडलेले आहेत, कष्टी झालेले आहेत, हे पाहून आमच्याने येथे राहावणार नाही, आम्हांस धोर घरवणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही आता मला सोडलेले दिसते, आता जीवित्वास धारण करून उपभोग तरी काय ? ४

१६०५ करावें तें काम । उगाच द्राढवाचा धम ॥ १ ॥
अवघें एकनम । राज्य बोलों चालो नये ॥ २ ॥
हुजयाची सत्ता । न चलेसी जाली आतां ॥ ३ ॥
आतां नाही तुका । पुन्हा हारपला लोकां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- हुजयाची-दुसऱ्याची

अर्थ:-आता काही लौकिक काम करणे हे उगाच धम वाढविण्यासारखे आहे. १ आता सर्व एकनम राज्य झाले असल्याने निराळे बोलणे, चालणे काहीं उरलेच नाही. २ आता येथे हुजयाची दुसऱ्याची सत्ता चालणार नाही. अशी स्थिती येथे निर्माण झाली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी तुकाराम पुन. दिसणार नाही. लोकांच्या दृष्टीने तो आता हरबऱ्यासारखाच आहे. त्यांना मी नाहीसा झालो आहे. ४

१६०६ आम्ही जातों तुम्ही कृपा असों द्याची । सकळा सांगावी विनंती माजी ॥ १ ॥
वाढवेळ जाला उभा पांडुरंग । बैकुंठा थीरंग बोलावितो ॥ २ ॥
अंतकाळीं विठो आम्हांसी पावला । कुडीसहित जाला गुप्त तुका ॥ ३ ॥
शब्दार्थ व टीपा:- वाढवेळ-उशीर, फार वेळ, कुडीसहित-थरीरासहित.

अर्थ:-आम्ही आता जातो. माझ्यावर तुमची कृपा असावी अशी विनंती तुम्ही सर्वांना सांगावी. १ मोहरी मला बैकुंठाला बोलवित आहेत फार वेळ झाला असून पांडुरंग तिष्ठत उभे आहेत. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा विठोवा आम्हांस अंतकाळी पावला आहे, प्रसन्न झाला आहे. इतके बोलून देहासहित तुकोवा गुप्त झाले. ३

१६०७ तुका उतरला तुकी । नवल जाले तिहीं लोकीं ॥ १ ॥
नित्य करितों कीर्तन । हेंचि माझे अनुष्ठान ॥ २ ॥
तुका वसला विमानें । संत पाहती लोचनीं ॥ ३ ॥
देव भावाचा मुकेला । तुका बैकुंठासी नेला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - तुर्की-तुलनेत, लोचनी-डोळ्यानी

अर्थ-मी तुकाराम परब्रह्माच्या तुलनेत पूर्णपणे उतरलो आहे. तीनही लोकांत या गोष्टीचे नवल वाटते १ मी निरप कीर्तनमक्ती करीत असतो हेच माझे अनुष्ठान आहे २ तुकाराम विमानात बसला असून त्याचे वैकुण्ठगमन सतलोक डोळ्यांनी पाहता आहेत ३ देव हा भक्तीचा झुकेला असल्यामुळे त्याने तकारामास वैकुण्ठाला नेले असे तुकाराम महाराज म्हणतात ४

१६०८ न देखिजे ऐसे केले । या विठ्ठले दुखाती ॥ १ ॥

कूपेचिपे सिंहासनीं । अधिष्ठानीं दैसविलें ॥ २ ॥

वाजता तो नलगे वारा । क्षीरसागरा शयनीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अवघे ठायीं । मज पायीं राखिले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वाजता-कटाळ्याचा, प्रासण्याचा.

अर्थ-पुनः प्रपंचातील दुःखे दिसणार नाहीत असे या विठ्ठलाने केले १ याने आपल्या कूपेच्या सिंहासनाच्या अधिष्ठानावर मला नेऊन घसविले २ क्षीरसागराच्या शयनावर आता प्रासण्याचा अवघा कटाळ्याचा वाराही लागत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीने मला सर्व ढिकाणी रक्षण देऊन आपल्या पायाशी राखले ४

१६०९ बाराणसीपर्यंत असो मुखरूप । सगावा निरोप सतासो हा ॥ १ ॥

येथूनिया आम्हा जाणे निजघामा । सवे असे आम्हा गरड हा ॥ २ ॥

कृपा असों द्यावी मज दीनावरी । जातसो माहेरी तुका म्हणे ॥ ३ ॥

झके १५७१ एकाहत्तरीं विरोधनामसयत्तरीं फालगुनवद्य द्वितीया

॥ २४ ॥

सोमवासरीं प्रथमप्रहरीं तुकोबा गुप्त जाले ॥ १ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बारणसी-कासी, वारणा व असि या नद्यावरील क्षेत्र, निजघामा-वैकुण्ठाला, सवे-बरोबर

अर्थ-येथून काशीपर्यंत मुखरूप आहोत, असा आशा निरोप सर्व सताना सांगे १ आता आम्हाला या मृत्युलोकाहून वैकुण्ठलोकाला जाणे आहे आमच्या बरोबर हा गरड आहेच २ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मजसारख्या गरिबावर तुमची सर्वांची कृपा असू द्यावी मी माझ्या माहेरी जात आहे ३

विवरण - बरील चौवीस अमग 'स्वामींनी काय ब्रह्म केले' त्या बेटेचे आहेत, अस स्पष्ट दिसत नाही शब्दांतून याच अमगाना नियमाचे अमग 'अस म्हटले आहे निरविराळ्या शास्त्रात या अमगाच्या सत्यतेही घोडाफार भद्द आहे तुकोबाच निपाठ बाणत्या वर्षी झाले ? अने १५७१ री १५७३ साली ? तुकाराम महाराज वैकुण्ठलोकी वस गेले ? ते कुडीसहित म्हणजे गरीब वैकुण्ठला गेले वाय ? तुकोबांनी वीरनात आपली बाया ब्रह्म केली म्हणजे वाय कर ? अजून अनेक महत्त्वाचे प्रश्न याप्रसंगी निर्माण होतात तुकोबाचे वैकुण्ठगमन हा एक वादग्रस्त मुद्दा आजही शास्त्राला आहे तुकारामांनी जळगमाधी घेतली, तुकोबा हिमालयाच्या यात्रेत निघून गेले, तुकोबा चारचौपासासारखेच आपल्या घरीच दिवंगत झाले तुकोबांनी विमानातून वैकुण्ठ प्रमाण केले, मस विविध मतप्रवाह विद्वानांनी वर्षां करून रड केले आहेत तुकोबांनी आपला इह पंचमहाभूतात विहीन केला, असही एक मत प्रवाह आहे तुकोबाचा निर्जीव दह नंतर वृषामच सापडला नाही, म्हणून त्याच्या अंगरच्य्या अपत्येवद्दल मोठेच मतभेदांतर दिसून येते

या वादाचे आपली एक कारण वने की स्वतःच्या अंतर्काळामधी तुकोबांनी जे बाही तोमबतोम अमग लिहिलेले दिसतात, त्याच्या अरेपणाविषयीही कित्येकांना शंका वाटते. कारण 'कुडीसहित जाला गुप्त मुद्दा', 'तुका

बैकुंठासी नेला ' अशी भक्ताळी विधाने वैकुंठासी झालेले तुकारामबुद्धा कशी करतील ? या शकेला उतर देणारे आहेतच जे तुकाराम सदेह वैकुंठाला जातात, त्यांना नवीकच्या काळातील आपला निर्वाणकाल विराणे काही अजकब नाही त्यांनी जे दिमरे तेच स्वमुखाने आघी वर्णन केले व त्यानुसार वैकुंठाचा मार्ग सुधारला, 'विचा वैकुंठपीठच त्यांना नेण्यासाठी भलोबावर खबरदारे

असा या मतमतांतराच्या वजाळात काही तात्त्विक प्रश्नांचीही चर्चा झालेली दिसते तुकोबाच्या वैकुंठाचे स्वरूप तरी कोणते ? त्यांनी आपला देह ब्रह्मीभूत वेळा म्हणजे काय केले ? पंचमहाभूतात देहाम समर्पण करण्यातील रहस्य काय ? इत्यादी प्रश्नांचा तात्त्विक छल करणारे छेप विद्वानांनी व सशोधनांनी लिहिलेले आहेत कुणी पुराणकाळापासून समकालीन पिढीपर्यंत मोषकोण सदेह स्वर्गास वा वैकुंठाम गेले याची मादीच तयार केलेली दिसते कुणी योगमार्गाने देह अदृश्य करता येतो, त्याचे रूपान्तर साधता येते असा मुद्दा उघडित केला मंगेश रामचंद्र टाकी यांचे या सदमति ' श्रीतुकाराम महाराजांचे सदेह श्रीवैकुंठगमन ' या नावाचे एक पुस्तक माहाण्यागारचे आहे. श्रीतुकाराम महाराज सदेह म्हणजे लिगदेहाने स्वधामास म्हणजेच अनादि-श्रीवैकुंठास वसे गेले व त्यांनी आपला स्थूल देह 'आपोनारायण' कसा केला याचे विस्तृत वर्णन त्यांनी केले आहे महाराजांचा स्थूल देह 'आपोनारायण' झाला हे सिद्ध करण्यासाठी या लेखकाना ' निवधाम निर्वाणाचे अभय ' सांगली येथील ' केवलय धामा ' तील श्रीवानु-रावजी कोटनीस यांच्याकडून मिळाले हे अभय श्रीमहिपतीबाबांच्या ' भवतलीलामृत ' ग्रंथात वर्णन केल्याप्रमाणे महाराज पुष्पच विमानात असून चार नोस दूर गल्यानंतर विमान थांबवून भक्तबुद्धास पाठविले अशी श्री टाकी यांची विचारसरणी आहे 'रा कोटनीस यांच्या वहीतीत अभयावरून तुकोबाचा स्थूल देह जलरुप स्वरूपाचा निर्णय श्रद्धास्वनि काढलेला आहे

मंगेश रामचंद्र टाकी यांच्याही आघी डॉ ' रा ग. हर्षे यांनी ' तुकाराम ' या नावाचे एक विवेचक पुस्तक लिहिले असून त्यातही तुकोबाच्या अखेरीसिपयी फार चांगली व समर्पक अशी चर्चा केलेली आहे श्री हर्षे यांना नगर जिल्ह्यातील दोवगाव येथील विठ्ठलाचे पुजारी पुरुषोत्तमनुवा यांच्या जीर्ण वाडात ' तुकाराम महाराजांच्या निर्णयाचे अमग असल्याची नाद सापडली, त्या अमगातील ' आले परब्रह्म घोटपासातील धूम्य ' ' गुढ्याइतका गेला पाण्यात बिबिनि ' ' माडपा वरतें पाणी जाले तें दारीर ' ' कठ आणि उर तें जोवन ' इत्यादी ओडोबक्क तुकोबांनी जलसमाधी घेतली असावी, असा निष्कर्ष 'रा हर्षे यांनी काढला आहे फार तर ही जलसमाधी लोकाना खुबवून स्थानी घेतली असावी असे त्यांना वाटते परंतु 'रा टाकी यांच्या मते जलसमाधी घेणे निराळे आणि देह 'आपोनारायण' वरणे निराळे

तुकाराम महाराजांचे वैकुंठगमन हा एव अति वादग्रस्त मुद्दा झालेला आहे ज्या अभयावरून काही तपाम करावा त्या अभयाच्या अस्मल स्वरूपाबद्दल भक्तेद आहेत अशील स्थूल स्वरूपाच्या विवेचनावरून जिनामूनी यासवयी आगखी विचार घराबा नूत तुकोबाच्याच समकल्पा जाणाऱ्या काही अभयावरून त्यांच्या वैकुंठगमनाचे स्वरूप सामान्यून घेण्याचा प्रयत्न करू

संसाराच्या तापाने सण होऊन तुकोबा परमार्थाकडे वळले घरी बसलेली विठ्ठलभक्ती त्यांनी पुन निट्टेने चालू केली भागनाय, भडान्याच्या डोंगरावर नामस्मरण, सद्ग्रथाचे वाचन-चितवन-मनन यांच्या साह्याने बुवाचा साधनक्रम मुरु झाला सद्गुरूंनी बघा झाली नामदेवाचा उपदेश झाला आणि टूटूटू तुकोबांच्या आपुन्यभमात बदल झाला मनाला नित्य अकुश लावून रोज नवी जन्मूती त्याला येऊ लागली ' तुका झाला पादुस्य ' या अवस्थेला तुकाराम महाराज पीकले ज्यासाठी साच्या जीविनाचा अट्टहाम हातो ते प्राप्त झाले ' सुटलीया टावा सुलेचिया ' अनी अवस्था प्राप्त गाली ' ' तर्षे तुलें पाणी घोळणती ' याहून पुनरे खेळ माग्य कोनने ' ' पुतिलें पळळ तिगिर विट्टे ' ' जगति भरले प्रह्लादने ' असा अनुभव येत राहिला. ' तुका म्हणे घोट घरे ' दारी तृप्तता आली ' ' पुतिसहित भन रिचे प्रेमदोही ' ' नाडवनी देही देहमाय ' या वचनांनुसार सर्व विट्ठलभक्त राहिल्यापी प्रपीती आली ' ' हांमो दसो माया वाडून आबटो ' अतरांची गोरी अबोट ते ' ' सेवा सुचें रूचि विनोद वचन ' ' धाही मारायण एवाएकी ' असा थोर भूमिचेवर त मुमत्तवाद करू लागले. ' तुपा म्हणे आतां घोलें अ योमये '।

काया वाचा मनं उरलों नाही ' असा मन म्यितीने तुकोबा तृप्त होऊन गेले ' स्वर्ण मेळविता जळें । काय उरलें निराळें ? । तैमा समस्त आलों । तुझाजी सामावलों ' अशी स्थिती ज्यानी अनुभवली त्यांना या जगात आता दुमरे काय हवे होजे ? ' तुका म्हणे आता आनदी आनदु । गोविंदे गोविंदु विस्तारला ' असा स्वानंदात ते रममाण झाले.

तुकोबासारखे भगवद्भक्त स्वतःच्या साक्षात्पारात, स्वमुखात इतर जगाला बसे विसरतील ? त्याच्या स्वमुखात अवघ्या जगाची चिंता असते सर्वसामान्यांना सन्मार्गास जावणे हा त्याच्या स्वमुखाचाच एक भाग असतो जे रजले, याजले आहेत त्याला ते जवळ करतात, त्याचे अर्थ पुमतात, त्याच्या मनाचे कष्ट दूर करतात ' तुका म्हणे आता उरलों उपकारापुरता ' असाही भूमिकेवरील कार्य पूर्ण हात आले, ' आपण जेवुनि जेववी लोका । सत-पण करी तुका ' असे स्वतः बुवांनीच आपल्या याही कार्याचे वर्णन केले आहे स्वतःच्या उद्धाराबरोबरच इतरांसाठी उद्धार होऊन वृत्तापे झाल्यावर मग या जगात काय कार्य उरते ? ' तुका म्हणे केला अवधियाचा उद्धार । आता तमस्कार शेवटीचा ' या अक्षरेच्या भूमिकेवर तुकाराम महाराज उभे राहिले.

सतयेष्ट तुकोबांना आपली अक्षरे जवळ आल्याचे समजले, त्या अवस्थेमध्येही याही भाग त्यांनी पाहिलाही असावा. ' आपुलें मरण पाहिलें मो डोळा ', ' बोळविला देह आपुलिये हातें ', ' जाला प्रेतलप शरीराचा भाव ', ' जरा कर्णमूर्ती सामो आलों गोष्टी '. मृत्यूाचे भेटी अवघी आली ' इत्यादी वचनावरून तुकोबांना आपल्या अक्षरेची बाहूल उमगली होती असे वाटते. तुकाराम महाराजांच्या अक्षरेच्या दिवसाचे मूळ मनारेखान्त करणे अतिशय अवघड असे काम आहे फाल्गून वद्य २ या दिवशी तुकोबांनी वैकुंठास प्रयाण केले याच्या आघीचे याही दिवस तपशीलाने उल्लेख नाहीत. परंतु कालिक दश एकादशीस ते आळंदी येथे श्रीमानेस्वर महापद्माच्या यानेस आले असावेत. तेथे समाधीपुजे त्यांनी अक्षरेचे कीर्तन केले. ' भक्ति तें नमन वरिण्य तो त्याग ' हा अमग कीर्तनाचा अभाव सर्व भूतमात्र व पदरीनाप यातील अक्षेद त्यांनी वर्णन केला ' जें जें भेदे मृत । तें तें मानिजे भयवत् ' या ज्ञानेश्वराच्या उक्तीप्रमाणे सर्व भूतमात्रात भगवताची प्रकीर्ती आपणसत यावी असा त्याचाही उपदेश होता. त्याचा भार कीर्तनभक्तीवर होता. या जड देहाने आपणाम ब्रह्मरूप कसे प्राप्त होणार ? या प्रश्नाचा विचार करीत असतानाच त्यांनी उपायही एका अमगात सांगितला ' घोटघेत लाऊ ब्रह्मज्ञान्या हातो ' हा त्याचा प्रसिद्ध अमग या सदमर्मात फारच महत्वाचा आहे ' ब्रह्ममृत काया होतसे कीर्तनी ' असे त्यांनी आपल्या प्रतिपादन केले ब्रह्मज्ञान, मुक्ती, तीर्थयात्रा, स्वर्गवास, तपश्चर्या, यज्ञ, दान इत्यादी मागपिशा कीर्तनभक्तीच श्रेष्ठ, असे त्यांनी पुन पुन प्रतिपादन केले याच कीर्तनरसात आपला देह ब्रह्मस्वरूपाचा करता येतो, हा त्याच्या नित्यपणाचा भावार्थ. कीर्तनात मानवी देह ब्रह्मस्वरूपाचा होतो म्हणजे काय ? याचा साधा अर्थ असा की, कीर्तनाच्या आरंभी आपण देहाच्या इद्रियवृत्तीवर असतो. आपली मुखशुद्धी लोकिव स्वरूपाची असतात पण पुढे कीर्तनात जमजसा रंग भरत जातो तसता आपला देहरूप भाव पालटतो वृत्तींतून अंतर पडते मनःशुद्धीचे तारात्य ईश्वरासी हात निजानंदाची आपणासच आपल्या ठिकाणी अनुभूती येते. हेच सत्या अर्थात सत्तांनी वैकुंठशील मानजे आहे याचा अनुभव पणे म्हणजेच काया ब्रह्मरूप करणे होय.

एतनाम महाराजांनी या विषयाचे विवेचन बहरदार पद्धतीने केले आहे भक्त प्रेमळपणाने कीर्तन करतो तेव्हा त्याच्या हृदयात श्रीहृदीचे ध्यान साराखे त्याचीच सर्व विन्हे मन्नाच्याही अंगावर उमजतात ' भरत कीर्तन करी जेणें प्यानें । तें ध्यान दुष्ट ठसार्चें भवे । तेव्हा देवाची निज किर्तु । भक्ते पायणे संपूर्ण ॥ इयाम धनुर्मंज पीतावर-शरी । शसचक्रादि आयुधें छरीं । हें स्वरूपता भक्तातिं वरी । कीर्तन मळरीं पाडोनी ॥ तेव्हा देव भजन समसमान । समान अवयव सम चिह् । भावें बरितां हरिबीतन । एवढें महिमान हरिमनार्चें ॥ भावें बरितां हरिबीतन । तेणें सतोपें जनार्दन । उमपता पडे आलिंगन । मिठी परतोत मुटेना ॥ तेव्हा सगहपोतरा । देवी प्रगटें घराघरीं । दुमरे देतावया ससारीं । सर्वथा उरी घेतला ' असा प्रकारच्या कीर्तनातील तादात्म्यातूनच वैकुंठ-उभे राहजे, व भक्तीची काया ब्रह्मरूप होऊन जाते

आळंदीस कीर्तन वेल्पावतर तुकोवाला या वाहन जताकिपयी पूर्ण उदामोन्नाच वाट लागली ' तुका म्हणे नाही आघाताचा धारा । ते स्थळीं रातारा ठाव माथ ' म्हणून तुरोदाच्या मनास ध्यास लागला आता आपणास या मृत्युलोकाचा निवास नको अशीच विनवणी त करू लागले ' तरी तुज भक्ताची आण देवा । जरी तुका येथें ठेवा ' असा निकारचरही मधून मधून ते घेत असत आपल्या आयुष्याच्या शेवटची वेळ आली असल्याने त्यांनी भोळखून आपल्या कुलदेवतेचेही स्मरण केले ' शेवटील घडी बुडतो न वेळ । साधावा तो फाळ जवळी आता । तुका म्हणे चिंति कुडीची देवता । घारावा भोंवती मिळ्या शब्द ' मग त्यांनी आपल्या मनातील अथवा नारायणास कळविली ' आता दिसों नये जना । ऐसे करा नारायणा ' अशी त्यांनी विनती केली सनकादिकांना विनती करून ' मूळ लोकरी पाठया ' अथवा देवाम त्यांनी निरोप दिला आता आपण आपल्या माहेराम जाणार याचेच सुख त्यांच्या मनास फार झाले स्वतः मायबाप नारायण आपणास न्यायला येणान्, हा सताचा निराप ऐकून तुकोवा मुखावेलें त्यांना शुभसंकुन होऊ लागले आल्यागेल्याना ते पडरीरावाची हरीगत विचारू लागले रोजच्या व्यवहारातील रपाचे लक्ष उडून गेले

एवढ्यात तुकोवा उषासाठी उत्सुक होते, तेच सुख समोर अवतरले शक्यचकाने शोभणारे धोहरी नदीच्या पलीवडच्या तीरावर त्यांना दिवू लागले ' भिऊ नकीम, भिऊ नकीम ' असे शब्द आपल्या पत्ताच्या पडताराने गडद करीत असण्याचे त्यांनी ऐकले श्रीहरीच्या मुटुटाच्या तेजाने आवाशातील मुर्यें ठोपून गला ' मेघश्यामवर्ण हार । मूर्तीं डोळस साजरी । खुतुमूंज बेंतघरी । गळा माळ हे रुळती ' हे सगुणमूदर रूप पाहून दुवाचे मन सतुष्ट झाले श्रीहरीच्या पोतावरपाच्या तेजाने दाहाही दिवा उजळून गेल्या तुकोवा तृप्त झाले कारण ' घरा आले वंहुठाघोठ ' हा अनुभव काही लहानसहान नव्हता श्रीहरीबरोबरच अनेक साधुसंत झाले दिडपापतामाची एकच गर्दी उसळली नामस्मरणाचा एकच गजर झाला तुकोवा श्रीहरीस भेटण्यासाठी सामोरे गेले पांडुरगाने तुकोवांना दोनही हातांनी आलिंगन देऊन सताच्या चरणावर ठेविले देवांनी भक्तांना भेट देऊन ' तुका केलासे सनाथ '

या त्रिखंडाच्या धन्याचा पाहुणचार कसा करावा ? तुकोवाच्या मनाची कारच धादल उडाली त्याची सोपडी मोडकटीस आली होती पाण्यात कदा तरी कप्पा शिजत टाकल्या मोडक्या यानेवर फाटकी बावळ टाकून पांडुरगान त्यांनी त्यावर बसविले तुळसीदेवाची मूषगुदी त्यांनी पांडुरगास दिली हा दिवस फाल्गुन शु १० मीचा होता ही ' कप्पाची दसमी ' आजही बारवरीपयात प्रतिद आहे येथून पुढचे पाचसह्या दिवस नामसकीर्तनात व देवाच्या सदासात मोठ्या मुळाचे गेले प्रतिपदेच्या दिवशी तुनामानी अंतरची निरवानिरव केली ' माहेरीचा मज आलासे मुराळी । उद्यां घात काळीं जाणें मज ' म्हणून त्यांनी तगवत केली द्वितीयेच्या दिवशी त्यांनी आपल्या पत्नीचा निरोप घेतला ' सदासमानंत तुळसी ध्यावन । देवाचे पूजन करीत जावे ' असा तिचा उपदेश घेऊन आपल्या प्रेमळ भक्ताना आलिंगन दिते रामेश्वरभट्ट, बाळभट्ट, गणाधरपत मवाळ, सताजी जगनाडे, नावजी माळी, शिवजी बामार, लोह्याचे वामाजी जोशी, बाळवा पाटील, तुवावाचे पुन महादेव, बिठोवा हा सव मळाबा महाराजाच्या नित्य परिचारातील त्यांना काही वळून चुकले असत महाराजांनी प्रत्येकाचा प्रमाने निरोप घेतला वधु कान्हावास प्रमाने आलिंगन दिन् ' आम्ही जातो आमच्या गाथा । आमचा राम राम घ्यावा ' या शब्दात तुकोवांनी सर्व लोवाना प्रसंगाची जाणीव करून दिली ' सकळही माझी करा बाळवण ' म्हणून त्यांनी सर्वांना विनती घेऊन ' वाडेवेळ साला उभा पांडुरग । वंहुठा धोरण घोत्रायितो । अतःकाळीं विठो आम्हांनी पावला । कुडीसहित जाला मृत्त तुका ' तुकाराम महाराज नामस्मरणाच्या गजरात एवाएचो अदुष्य झाल ' देव सावाचा भुवेल । तुका वंहुठासी नेला ' दहस निर्माण झालेले चैतन्य अथा रीतीन ब्रह्मस्वरूपात विलीन झाले

तुकोवांची काथा याप्रमाणे कीर्तनात व नामस्मरणान अस्वरूप झाली त्याचे घरीर सापडले नाही ते सदेह वंहुठान गेले अनेक जो ता म्हणू ' जगला ' कीर्तन करितो अदुष्य झाले ' (तुकाराममुन नारायणवाथा) ' म्हणे रामेश्वर सकळीं पुनोर्ति । गेला तो विमानो वंसोनिषा ' (रामेश्वरपट) मानव्हेहें घेऊनि निजघाणा गेले ' (निजघा) ' नदरेहा येऊनि धापी गेला तो ऐवा वापी ' (रघनाथस्वामी निषदीबर) ' तुका वसीनी विमानाप्रती । वंहुठाप्रती आलिता ' (बहीपटी) ' सतान कीर्ति बेत्तो । बुढी सामोजी नेलो ' (कचेरवर)

‘कों सतनु भुवत शांग योगाची सिद्धी हे तुकारामों’ (मारोपत) ‘विमानों दैसविला जडदेह’ (राजाराम प्रासादी) ‘जडदेह वसा घेऊनि गेला तुकाराम थाणी’ (विद्वत्पराव आचरेकर) इत्यादी समकालीन व नंतरच्या सत्ताच्या वचनातून तुवोगा सदेह वंकुठाला गेल असतयाची माग प्रसिद्ध आहे

तुकोवाचा सदेह वंकुठप्रदास हा सतत चर्चेचा विषय होत आहे योगप्रक्रियेने तुकोवांनी आपले मारीर जळरूप वेले, अद्भुत वेले ते कसे, पाचा उलगडा आजपर्यंत तज्ञ करीन राहिल आहेत यापूर्वी अनेकानी सगरीर स्वर्गांरोहण वा वंकुठगमन केल्याच दाखेही पुराणातून मिळतात वीशवाची भगिनी सत्यवती, मिश्रू याच्यासारखी उदाहरणे घोषांनी जातात ज्यानी मृगुलावाची पारवी अनेकदा भुवतवठाने गाईनी, साधुसताच्या समागमास, नामसवीर्तनास मत्स्य दिने भुक्तीला तुच्छ मानते, ते तुकाराम महाराज वंकुठाला जाताना सगरीर का गेले ? योगमायेने त्यानी हे दृश्य का केले ? योगयाग, रिद्धिसिद्धी याचा तर त्याना भक्ती कटाळा मग आपुण्याच्या अखेरीस सदेह वंकुठास जाण्याचा चमत्कार त्यानी का करावा ? की त्याच्या अखेरीच्या प्रयोगाचे ज्ञान नीट न पाल्याने भवतानी ही चमत्कारपरंपरा चालू केली ? यासारख्या प्रश्नाची उत्तरे शोधण्यामाठी तज्ञ व व्यासंगी तत्पर आहेतच तुकाराम महाराज वसा रीतीने अद्भुत शास्त्र हा एक सधोषनाचा व तत्त्वचर्चेचा विषय असला तरी त्यायोगे त्याचे परम भक्तीने नटलेले जीवन दृष्टिआढ होणार नाही, ईश्वरी प्रेमात एवढा रगला दुमरा सत्पुरुष नामदेवाखेरीज नाही

तुकोवाच्या प्रमाणकाळाचा दिवस सोमवार की रानिवार ? हाही वादाचा मुद्दा आहे शके १५७१ की १५७३ यासंदर्भाही एकमत नाही परंपरा असे मानते की ‘शके १५७१ फाल्गुन व २ सामवासरौ प्रथम प्रहरी तुकोवा गुप्त जाले’ पण त्या वर्षीचे पंचांग असे सांगते की, या दिवशी रानिवार होता तेव्हा शके १५७१ मानापचा वर वार रानिवार वायम नारायला हवा आणि वार सामवार कामम सप्तमापचा असेल तर ती शके १५७३ च्या फाल्गुन व २ ला येतो

१६१० जाती पडरीस । म्हणे जाईन तयास ॥ १ ॥
तया आहे सवसार । ऐसे बोले तो माहार ॥ २ ॥
असो नसो भाव । जो हा देखे पडरिराय ॥ ३ ॥
चद्रभागे न्हाती । तुका म्हणे भलते याती ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा -माहार-महार, भलते-कोणत्याही पाहिल त्या

अर्थ-जे पडरीस जातात वा न जाता जाऊ जाऊ असे म्हणतत १ त्याना सत्तार आहे असे जे म्हणतील ते महार आहेत २ भाव असो अगर नसो परंतु जो पाहुरास पाहतो त्यास सत्तार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चद्रभागमध्य पाहिले त्या जातीचे लोक रानान करतात, त्यास सत्तार नाही ४

१६११ घरिपेलीं सांगें । येणें अवघीं पाहुरां ॥ १ ॥
तें हें ब्रह्म विटेवरी । उमें चद्रभागे तिरां ॥ २ ॥
अतर्व्यापी वाहे । घाडोळिता कोठें नाहे ॥ ३ ॥
योगयागतपें । ज्याकारणें दानजपें ॥ ४ ॥
दिले नेदी जति । भोग सकळ ज्या होती ॥ ५ ॥
अवघी लीळा पाहे । तुका म्हणे दासा साहे ॥ ६ ॥

शब्दाय व टीपा -सांगें-नाना प्रवारचे अवतार घाडोळितां-गोष्टा, साहे-साह

अर्थ-या पाहुरांने ज्ञाना प्रवारचे अवतार घेतले आहेत १ तेच दस चद्रमागच्या तीरावर विटवर उभे आहे २ तेच सर्वांच्या अतर्ह्य भरलेले अमृत शोणू लागले की मुळीच कोठही सापडत नाही ३

योग, यत्, तप, ज्ञान व जप इत्यादी साधने त्याच्या प्राप्तीकरिता आहेत ४ कोणो अपण केलेले व न केलेले सवें भोग तोच भोगीत आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या दासांना मदत करणे, हीच त्याची संपूर्ण खीला आहे असे समज. ६

१६१२ ज्याचे गर्जंता पवाडे । कळिकाळ पायां पडे ॥ १ ॥

तो हा पंदरीचा राजा । पुता सा चौ अठरां जणां ॥ २ ॥

चित्तितां जयासी । भुवितमुक्ति^१ कामारी दासी ॥ ३ ॥

वैकुंठासी जावें । तुका म्हणे ज्याच्या नांवें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सा-सहा शास्त्रे, चौ-चार वेद, अठरा-अठरा पुराणे, कामारी-काम करणाऱ्या.

अर्थ :- ज्या श्रीहरीच्या कीर्तीची गर्जना केली तर त्याच्या पाया यम सुद्धा पडेल. १ असा हा पंदरीचा राजा आहे। हे तुम्ही सहा शास्त्रे, अठरा पुराणे व चारी वेद यांत विचारा. २ याचे चित्तन केले असता भुवती-भुवती काम करणाऱ्या दासी बनतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याचे नाव घेतल्याने वैकुंठ प्राप्त होतो. ४

१६१३ ज्याचे गर्जंता पवाडे । श्रुतिशास्त्रां मोन्य पडे ॥ १ ॥

तेयें भाषी वाचा कितो । पुरे करावया स्तुती ॥ २ ॥

सिणलीं सहस्र तोंडें । शेषफणीऐसें धोंडें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मही । पत्र सिंधु न पुरे शाही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- मोन्य-न बोलण्याची अवस्था, मोन, मही-पृथ्वी, सिंधू-सागर, शाही-साई.

अर्थ :- या श्रीहरीचे वर्णन करतांना वेदशास्त्रेसुद्धा मुकी लागी आहेत १ असा ठिकाणी माझ्यासारख्या कुंवळाची वाणी स्तुती करामला कितो पुरो पडणार ? २ शेषाच्या कधीची हजार तोंडेही याचा गौरव करता करता पकून गेली. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीचे वर्णन करतांना, त्याचे वस लिहू पाहतांना पृथ्वीचा कागद व समुद्राचे घाईसुद्धा पुरणार नाही. ४

१६१४ देव राखे तया मारील कोण । न मोडे कांटा हिडतां वन ॥ १ ॥

न जळे न बुडे नव्हे काहीं । विष तें ही अमृत पाहीं ॥ २ ॥

न चुके वाट न पडे फंदी । नव्हे कधी यमवाधा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नारायण । घेतां गोळ्या घारी घाण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- फंदी-भानगडीत.

अर्थ :- ज्याचे रक्षण देवच करणारा आहे त्याला कोण भारणार ? तो जरी घनदाट रानायनातून हिडत असला तरी त्याच्या पायात कांटामुद्धा मोडणार नाही. १ तो कधी आपीत जळणार नाही, पाण्यात बुडणार नाही, त्याला कुणी विष दिले तरी त्याचे अमृत होऊन जाईल. २ तो कधी वाट चुकत नाही, तो कधी कुणाच्या भानगडीत सापडत नाही, त्याला कधीही यमाची धापा होत नसते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रकार हा नारायण त्याच्यावर घेणारे बाण व गोळ्या यांच्यापासून रक्षण करीत असतो. ४

१६१५ फोंडें गुंतासी द्वारकेच्या राया । वेळ कां सखया लावियेला ॥ १ ॥

दिनानाय श्रीद सांभाळीं आपुलें । नको पाहों केलें पापपुण्य ॥ २ ॥

पतितपावन श्रीदें चराचर । पातकी अपार उद्धरिले ॥ ३ ॥

सुक्याबंधू म्हणे द्रोपदीचा घांवा । केला तैसा मला पावें आतां ॥ ४ ॥

१ त्रिदिगिदी होती दासी २ ऊन

शब्दायं व टीका - दिनानाय - दीर्घाने, शरिवाये रक्षण करणारा, अपार-अमन्य

अर्थ - अरे द्वारेच्या राजा, रत्नावा, तू कुठे गुंतला आहेस ? तुला येण्यास एवढा वेळ तरी वा लागला आहे ? १ बीनचि रक्षण करणारा दीनानाय हे तुझे शीर आहे ते तू सांभाळ आमचे पापपुण्य बिनो आहे हे तू पाह नकोस २ पतिनांना पाया करण्याचे तुझे शीर घराघर जमनात प्रसिद्ध आहे त्याच अनुमग्न तू आनपपन अमन्य पातरी लोहाचा उद्धार केला आहेस ३ तुकाराम महाराजचि धमू बाह्योग म्हणतात, देवा, ज्याप्रमाणे तुम्ही शीवरीच्या धाव्याच्या वेळी धावून गेसत, त्याप्रमाणे माझे रक्षण म्हण मला आता तुम्ही वृतायं करावे ४

१६१६ फोंठे गुंतलासी कोणाच्या घांयया । आलो देवराया निद्रा तुज ॥ १ ॥
 फोंठे गुंतलासी भवितप्रेममुखें । न सुटती मुलें गोपिकाचीं ॥ २ ॥
 काय पडिते तुज कोणाचे संकट । दुरी पथ वाट न चालवे ॥ ३ ॥
 पाय माझे तुज गुण दोष दिसती । म्हणोनि थोपती कोपलासी ॥ ४ ॥
 काय जाले सांग माझिया कपाळा । उरला जीय डोळीं तुका म्हणे ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीका - घांयया-रक्षणाय, घावा ऐकून रक्षण, दुरी- दूर, कोपलासी- रागावलात, कपाळा- नसिवात

अर्थ - देवराया, तू कुणाच्या रक्षणात गुंतलास ? कुणाचा घावा ऐकून त्यात गुस्पदलास ? की तुला शीर गाली रे ? १ कुणाच्या भवितप्रेममुखात तर तू गुनलेला नाहीस ना ? गोपिकाचीं मुलें पाहण्यातील आनंद तुला सोडवत नाही ? २ की देवा, तू कुणावरचे तरी संकट दूर करण्यात गुंतला आहेस ? किंवा माझ्याकडे येण्याची वाट फारच लांब असल्याने ती तुला झालबत आहे काय ? ३ थोपती, माझे गुणदोष पाहून तू माझ्यावर रागावलास की काय ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या नसिवात तू मला नेट देऊ नयेस, असेच आहे की काय ? ते सांग ना एवढा, तुशी वाट पाहता पाहता माझा सारा जीव डोळपांत येऊन निडला आहे ५

१६१७ परस्त्रीतें म्हणतां माता । चित्त लाजवितें चित्ता ॥ १ ॥
 काय बोलीनिया तोडें । मनामाजी कानकोंडें ॥ २ ॥
 धर्मधारिष्टगोष्टी सांगे । उष्ट्या हातें नुडवी काग ॥ ३ ॥
 जें जें कर्म वसे अर्गी । ते तें आठवे प्रसर्गी ॥ ४ ॥
 बोले तंसा चाले । तुका म्हणे तो अमोल ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीका - कानकोंडें - चारटे, फसवे, नुडवी - उडवीत नाही, काग-पावळा

अर्थ - दुसऱ्याच्या वायकोस आपली माता म्हणतावा आपले मनच मनास लाजवीत असते १ मनात चोरटा भाव असताना परस्त्रीस नुसते माता म्हटल्याने काय होणार ? २ तोडाने धर्म, धर्म इत्यादीविषयी गोष्टी सांगतो, पण प्रसंग पडल्यास हाताचे शीत पडेल या भीतीने हा उष्ट्या हाताने फावळाही उडवीत नाही ३ अणा प्रसंगी आपण जे कर्म केलेले असते-ते-ते-असूनच वसते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून बोलल्याप्रमाणे जो आपले यतन ठेवितो तो पुढाय अमोलच म्हणावा लागत ५

१६१८ असत्य वचन होता सर्व जोडी । जरी लग्नघडी परउपकार ॥ १ ॥
 जाईल पतना यासि सदेह नाही । साक्ष आहे काहीं सागतों ते ॥ २ ॥
 बदविले मुखें नारायणे धर्मा । अगुष्ट त्या कर्मासाठीं गेला ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आता साभाळा रे पुढें । अतरिचे कुडें देइल दुःख ॥ ४ ॥

शस्त्रार्थ व टीपा - जोडी- साम, फायदा, धर्म- बुध्दिष्टिरावडून, अगुल्ल-अगठा, कुड्डे- असत्याचा भाव

अर्थ - सत्य प्रकारचे साम होत असले, आणि लज्जासारखा परीक्षकार जरी होत असला तरी छोटे कधी योद्धू नये १ अशा प्रसंगीही जरी असत्य भावण केले तरी तो पुरुष पतनाच्या अवस्थेला जाईल, पाविषयी एक सास पुराणात आहे तो सांगतो २ स्वतः नारायणाने ' बरो वा कुजरो ' म्हणून बुध्दिष्टिराच्या मुलातून असत्य वढविले, पण त्यामुळे धर्मराज स्वर्गलोकात जात असताना त्याचा एक अगठा तुटून पडला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता यापुढे तरी सत्यास सामाळ. जत करणाऱ्या असत्याचा भाव तुम्हांत शेवटी दुसऱ्या देईल. ४

विवरण - आपल्या धर्मशास्त्रात सत्यधर्माचा फार मोठे स्थान दिले आहे जगाचे सारे व्यवहार सत्याने होणाऱ्या बर्मावरच नीटपणे होतील. सत्याची महती सर्व शास्त्रांनी, पुराणांनी व साधुसंतानी गौरवून वर्णन केली आहे सुष्ठी उत्पन्न होण्यापूर्वी ' श्रुत व सत्य ' ही तत्त्वे उत्पन्न झाली असून त्या सत्यानेच आकाश, पृथ्वी, वामू इत्यादी पंचमहाभूते आवळून धरलेली आहेत, असा सत्याचा शौर्य पेदातून केला आहे. सत्य मा सत्यापा अर्थप असणारे, वधीही नाहीसे न होणारे, असा असत्यामुळेच 'सत्यापरस्ता नाही धर्म'. सत्य तेंचि परमहंस ।' असा निर्णय साधुसंत घेतात 'नास्ति सत्यापरतो धर्म' असा महाभारताचा उपदेश आहे हजार अवधमेव आणि सत्य याची तागडीत घालून तुलना केली तर सत्यच अधिक भरेल अशी सामी महाभारतबाराची आहे मनुष्यमात्राचे सर्व व्यवहारांना आश्रयीमूत असणारी शाणी ही सत्यावरच उभारलेली असली पाहिजे, असा भनूचा आदर्श आहे 'सत्यपूतां वेदेवाचम्' जे बोलामधे ते सत्यच बोलवे असा रणाचा उपदेश आहे

'सत्य वद । धर्म चर' असा उपनिषदाचा धर्म आहे मीज्जानी प्राण मोडण्यापूर्वी बुध्दिष्टिरास ८० उपदेश केला आहे त्यातही शेवटी, 'सत्येयु मातितय्य च सत्य हि परम वलम्' असाच निर्णय वाडला आहे 'सत्य स्वर्गस्य तोषान परावारस्य बौरिव' अशी महती सत्याची महाभारतबाराची वर्णन केलेली आहे 'सत्यमेव जयते नानृतम्' असे आपल्या धर्माचे श्रीदवाक्यच आहे

माच सत्याचा पुरस्कार सर्व साधुसंतानी केलेला आहे 'सत्य असत्यासी मन केलें त्याही' असे म्हणूनच तुकोबानी आपली साधना आरंभिली परंतु अनेक पळी मानवी व्यवहारात सत्यास मुरड घालावी लागते सारासार विवेक करावा लागतो पुष्कळांच्या अथवा सड्डनाच्या कल्याणाचे सत्य बोलण्यास मुरड घालावी असे विचारी लोकांनी अनुभवावरून ठरविले हातात धारदार सड्ड घेऊन एखादा मारेकरी दोनदुवळ्या गाईच्या पाठीमागे लागला आहे, ती गाय आपल्यापुढून गेली आहे, आणि तो मारेकरी 'गाय येणून गेली का हो ?' असा प्रश्न विचारीत आहे मा प्रश्नास आपण काय उत्तर द्यायचे ? छातीवर बसून दरोडेखोर 'परांनील द्रव्य वुटे आहे ?' असा प्रश्न विचारीत असताना सरे बोलामधे काय ? महाभारतकारांनी या प्रश्नाचा निवार करताना म्हटले आहे 'अकूजननं चेन्मोको नाथज्जेत्कयञ्चन । अयस्य कूजितय्ये शक्रेन्वाप्यकूजनात् । अयस्तथानुत्त वरतु सत्याविति विचारितम्-' न बोलता मोक्ष म्हणजे मुक्ता होणार असेल तर काही झाले तरी बोलूच नये, आणि बोलामधे अगत्याचे असेल तर त्यावेळी सत्यापेक्षा छोटे बोलणे अधिक प्रयास, असे विचारी साक्षांनी ठरविले आहे कारण सत्याचे वचन वेळळ घाटाच्या उच्छ्वारासाठी नसून मानवी व्यवहाराच्या सोकमसाठी, बत्त्यापासाठी आहे म्हणूनच महाभारतात म्हटले आहे- 'सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यासि हि त्रित वदेत् । परमृतहितमत्यंत एतत्सत्य मत मम-' मरव बोलणे हेच प्रशस्त, पण सत्यापेक्षाही सर्व भूताचे ज्ञात हिन असेल त बोलवे कारण सर्व भूताचे ज्ञात अत्यंत हिन तेच माझ्या मत सरे सत्य होय अर्थातच अशी वचने अययादमूल असा व्यावहारिक अडचणीतून मरण वाढण्यासाठीच अगतात हे व्यापास घ्यायला हवे

प्रस्तुतच्या अग्रगात लाभासाठी, लज्जा जमविण्यासाठी छोटे बोलण्याचा जो उत्प्रेक्ष तुकोबानी पहिल्याच ओळीत केला आहे, त्यालाही आधार महाभारत व मनुस्मृती यांचा आहे 'न मर्ममुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीपु-
रात्रम विधाकस्ते । प्राणस्ये सर्वधनारहुरे वज्रानुताग्याहुरपसराणि' अतुत, बायकाजवळ, विवाहाभ्या वेळी, प्राणावर सरत येऊन धनमान आणि मित्रजवळ बचावण्यासाठी छोटे बोलण पातक नाही' असे धर्मशास्त्र जरी सांगत अथवे

तरी तो काही नित्याच्या वागण्याचा नियम नाही सर्वत्र सर्व प्रसंगी सत्याचाच आधार माणसाने घ्यावा, असाच सिद्धान्त आहे युधिष्ठिराने 'नरो वा कुजरो वा' असे द्रोणाचार्यास वडवणीच्या प्रसंगी सांगितले, ते असत्यच भाषण झाले म्हणूनच एवढी जमिनीवर चार अंगुळे चालण्यास त्याचा रथ इतरांच्या प्रमाणेच जमिनीवर झाला व घटना-भर का होईना, पण त्याम नरकवास पत्करावा लागला स्वर्गास जात असताना त्याचा अंगठा गळून पडला भीष्माचा वध क्षात्रधर्मप्रमाणे पण शिष्यडीला पुढे वरून केन्नामुळे अर्जुनास स्वतःचा मुलगा बर्फवाहन याच्याकडून पराभूत व्हावे लागले या उदाहरणावरून हेच सिद्ध होते की अपवादभूत परिस्थितीत जे वागण्याचे नियम सांगितले ते सिद्धान्त नव्हेत अनुशासन पर्वत महादेव पार्वतीस सांगतात, 'आत्महेतोः परार्थं वा नमंहास्याध्यात्मता । ये मुखा न वदन्तीह ते नरा स्वर्गंगामिन - स्वार्थविरिता, दुसऱ्याच्या हितासाठी किंवा धट्टेनेही जे पुरुष या जगात बघीही असत बोलत नाहीत, त्यानाच स्वर्गप्राप्ती होणे-सत्याचा हाच गौरव तुकीबाच्या या अभंगात प्रकट झाला आहे

१६१९ जळो त्याचे तोड । ऐसी का ते घ्याली राख ॥ १ ॥

सदा भोवयासी गाढी । क्रोध घडघडीत पोटी ॥ २ ॥

फोडिली गोवरी । ऐसी दिसे तोडावरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाही । चित्ता समाधान काही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-ध्याली-प्रसवली, जन्म दिला, भोवयासी-ढोळ्यावरील भुवयास

अर्थ-अशा या दुष्टास प्रसवणाऱ्या ह्या राईच्या तोंडात आण लागो १ ह्याच्या ढोळ्यावरील भुवयास नेहमीच गाढी असतात, ह्याच्या अत करणात नेहमीच क्रोध उफाळलेला असतो २ एखादी गोवरी कोझारी तशी ह्याच्या तोंडास कळत प्राप्त झालेली असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा दुष्ट माणसाच्या चित्तास काहीही समाधान मिळत नाही ४

१६२० तोडें खाये फार । पादे बोघा करी मार ॥ १ ॥

एक ऐसे ते शाहाणे । आपुले अधीन तें नेणे ॥ २ ॥

कुले घालून उघडे । रागें पाहे लोकाकडे ॥ ३ ॥

खेळे घूतकर्म । मग रोंविली जुलूम ॥ ४ ॥

निजता आला मोहो । बीता म्हणे भेला मोहो ॥ ५ ॥

तुका म्हणे त्यानीं । मनुष्यपणा केली हानी ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा-एक-दुमरे कुणी, बीता-प्रसूत होता, मोहो-पत्तो

अर्थ-तोंडात आपल्या अदमासाबाहेर खातो ह्याचे दुष्टण पादाचा मारा सतत करीत असतो १ कुसरे कुणी असे शाहाणे असतात की स्वतःची इद्रिये स्वतःच्या स्वाधीन ते बघीच ठेवत नाहीत २ आपलेच कुले आपण कुणी उघडे टाकतात आणि मग लोक ह्यामाग्न लागले की ते रागावतात ३ घूतकर्म खेळून पैसा गमावल्यावर अन्याय फार झाला म्हणून ते रोंविलेत सुटतात ४ पत्तीजबड निजताया एखादीला मोह आवरत नाही, पण प्रत्यक्ष प्रभुत्वाचा समय येताच मग नवऱ्याला गिर्या बेज लागते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशाच ढोळ्यानी माणसाच्या जमाची हानी केलेली आहे ६

१६२१ पतिप्रता नेणे आणिकाची स्तुती । सर्वमावे पति ध्यानीं मनीं ॥ १ ॥

तैसे माझे मन एकविध जालें । नायडे विठ्ठलेंविण दुजें ॥ २ ॥

सूर्यविकासिनी नेधे धडकळा । गाय ते कोविळा घातेंसी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बाळ मातेपुढें माचे । थोर आणिहाचे मायडती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आनिकाचि-इतरांची, नेघे-घेत नाही, स्वीकारीत नाही.

अर्थ:-पतिव्रता स्त्रीस इतरांची स्तुती कधीच आवडत नाही. तिच्या ध्यानीमनी सर्वमाधाने एक पतीच असतो. १ त्याप्रमाणे माझे मन ईश्वराधिपयी अकण झाले असून मला आता विठ्ठलाशिवाय दुसरे काहीही भावडत नाही. २ सूर्यविशासी कमल चंद्राच्या प्रकाशाने कधी उमलत नाही. कोकिल पक्षी फक्त पसंत श्रुतूतच गायन करतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यत्कि हे आपल्या आईपुढेच प्रेमाने नाघते; इतरांचे शब्द त्याला कधीच आवडत नाहीत. ४

१६२२ पंडित म्हणतां घोर मुख । परि तो पाहतां अवघा मूर्ख ॥ १ ॥

काय करावें धोकिलें । वेदपठण यांवां गेलें ॥ २ ॥

बेदीं सांगितलें तें न करी । सम ब्रह्म नेणे दुराचारी ॥ ३ ॥

तुका देखे जीवीं शिव । हाचि तेथींचा अनुभव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सम-समस्याने अगणारे

अर्थ:-सर्वे जाणणारा पंडित असे म्हटले असता यास फार मुल्ल खाते. पण बोटा बिचार करून पाहि-
त्यास तो मूर्खच आहे असे दिसते. १ त्याने सर्व वेद धोकून पाठ केले असतील, पण त्यातील अर्थ वा रहस्य त्याला न समजल्यामुळे त्याचे ते धोकणे शायच गेले असे समजावे. २ कारण वेदांत जे काही सांगितले आहे, ते तो कधी आचरीतच नसतो सर्वत्र समस्याने असणारे द्रष्टात्त्व हा कधीच अनुभवीत नाही, म्हणून हा दुराचारीच समजावा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वेदांतील मुख्य अनुभव हाच की, जीव व शिव एकच आहे. हा अनुभव मी घेतला आहे. ४

१६२३ पंडित तोचि एक भला । नित्य भजे जो विठ्ठला ॥ १ ॥

भवघें सम ब्रह्म पाहे । सर्वां भूतीं विठ्ठल आहे ॥ २ ॥

रिता नाहीं फोणी ठाव । सर्वां भूतीं वायुदेव ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तोचि दास । त्या देखिल्या जाती दोष ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-भला-श्रेष्ठ, चांगला, रिता-रिवाजा, ठाव-स्थान

अर्थ:-रोज विठ्ठलाला मनोभावे भजतो तोच श्रेष्ठ पंडित मानावा १ तो सर्वत्र असलेले ब्रह्मत्त्व ओळखतो, सर्व भूतकाळात असलेले विठ्ठलत्त्व जाणतो. २ त्याला ईश्वराशिवाय रितामे असे कोणतेच स्थान दिसत नाही सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी त्याला वायुदेवतत्त्वच अनुभवास येते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा मनुष्यच खरा विठ्ठलाचा दास आहे. त्याचे दर्शन होताच सर्व दोष निघून जातात. ४

१६२४ एका पंडितजन । तुमचे वंदितो चरण ॥ १ ॥

नका कलं नरस्तुति । माझी परिसा हे विनंती ॥ २ ॥

अस आच्छावन । हे तों प्रारब्धा अधीन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वाणी । मुखें वेंचा नारायणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नरस्तुती-माणसाची स्तुती, परिसा-एका, वेंचा-खर्च करा

अर्थ:-अहो पंडितजन, एका, मी तुमचे पाय घालून विनंती करीत आहे ती ऐका १ तुम्ही ईश्वरास सोडून कधीही माणसाची स्तुती करू नका, अशी माझी नम्र विनंती आहे तुम्हास, ती तुम्ही ऐका २ अन्न आणि यस्त्र याची प्राप्ती प्रारब्धानुसार होत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही आपली वाणी नारायणाच्याच गुणवर्णनात खर्च करा. ४

१६२५ विठ्ठल टाळ विठ्ठल विढी । विठ्ठल तोंढीं उच्चारा ॥ १ ॥

विठ्ठल अयध्या सोडयला । विठ्ठल बोला विठ्ठल ॥ २ ॥

विठ्ठल नाव विठ्ठल भेद । विठ्ठल छड विठ्ठल ॥ ३ ॥

विठ्ठल सुला विठ्ठल हुला । तुक्या मुलां विठ्ठल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नाव-ध्वनी, भेद-ध्वनीचे प्रकार, नादभेद म्हणजे नादरूपाने अवतरलेले ब्रह्म, मुखर गायन, मजन.

अर्थ - सोबही तोंडातून एवढी विठ्ठलावाच उच्चार करी तुमच्या हातातीज टाळ व बीणा विठ्ठलरूप समजा १ तुमचे सार्व सोडयल विठ्ठलरूपच आहे असे माना मुलां विठ्ठल विठ्ठल असे सतत म्हणा २ भावाचे, ध्वनींचे सर्व प्रकार विठ्ठलस्वरूपच आहेत सार्व छडही विठ्ठलच सांगवत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे मुल विठ्ठलच, तुला विठ्ठलच अग्या नेहमी माझ्या मुलात विठ्ठलनामच असते ४

१६२६ काय तुझे बेंचे मज भेटी देता । यचन घोलतां एक दोन ॥ १ ॥

काय तुझे रूप घेतों मी चोरोनि । त्या भेजे लपोनि राहिलासी ॥ २ ॥

काय तुझे आम्हां करार्यें पंकुठ । भेऊ नको भेट आतां मज ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुझी नलगे बसोडी । परि आहे आवडी दर्शनाची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बेंचे-जखं होणे, भेजे-भीतीन, भेवो-मिळ, बसोडी-दली, आवडी-आवड, प्रेम, लोभ

अर्थ - देवा, तू मला सेंट दिलीस तर तुझे काय सच होते रे ? माझ्याशी एकदोन घडने बोललास तर तुला काय पचं येईल ? १ मी तुझे रूप बोट्यांनी पाहिले तर ते काय चोरून टाकितो बी काय ? या भीतीने तू लपून राहिला आहेस ? २ तुझ्या पंकुठात मला काय करायचेय ? मी बाहो ते मागत नाही तू मिळ नकोस आता मला लोकर भेट ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला तुझी एक बसोडी नको पण तुझ्या दर्शनाची आवड मात्र माझ्या मनात फार आहे रे ४

१६२७ सतनिदा ज्याचे घरीं । नव्हे पर ते यमपुरी ॥ १ ॥

त्याच्या पापा नाहीं जोडा । सर्गे जना होय पोडा ॥ २ ॥

सतनिदा आवडे ज्याशी । तो जिता चि नर्कवासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तो नष्ट । जाणा गाढव तो स्पष्ट ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जोडा-तुलना, जोडीदार

अर्थ - ज्याच्या घरी सतत सतनिदा होत असते ते घर नसून प्रत्यक्ष यमपुरीच आहे असे मानावे १ त्याच्या पापाला दुसरा जोडीदारच कुणी मिळण्यासारखा नसतो त्याच्या सपतीने सर्व लोकांना पोडाच होत असते २ ज्यांना सतांची निदा आवडते ते जितक अगळे तरी नर्कवासच भोगीत असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात असे जे सतनिदक असतात ते केवळ नष्ट व गाढवच असतात असे मी स्पष्ट सांगतो ४

१६२८ आले देवाचिया मना । तेथें कोणाचे चालेना ॥ १ ॥

हरिश्चंद्र तारागणी । वाहे डोबा घरीं पाणी ॥ २ ॥

पांडवाचा साहाकारी । राज्यावरीनि केले दुरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जगेचि राहा । होईल तें सहज पाहा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - साहकारी- साह्यकारी, मदत करणारा

अर्थ - एकदा एकाही शेवट करण्यची असे देवाच्या मनात आले तर तेथे कुणाचेच काही खालत नाही १ हरिदत्त राजा व तारामती राणी यांचे वैभव केवढे ! पण देवाच्या मनात येताच त्यांना डोंडाच्या घरी पाणी भरण्याची पाळी आली २ हा श्रीहरी शर पाहता पाडवांचा साह्यकारी, पण शेवटी घानेच त्यांना राज्यावरून घाट केले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून आपण उभेच राहून, देवावर विश्वास ठेवून जे जे घडेल, सहज होईल ते पाहात असो ४

११२९ निजल्याने गाता उभा नारायण । वसत्या कीर्तन करिता डोले ॥ १ ॥

उमा राहोनिया मुखी नाम वदे । नाचे नाना छवे गोविंद हा ॥ २ ॥

मारगी चालता मुखी नाम वाणी । उमा चक्रपाणी मार्गे पुढे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे यासी कीर्तनाची गोडी । प्रेमें धाली उडी नामासाठी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - मारगी-मार्गाने

अर्थ - या नारायणाचे नामस्मरण कुणी निजत्यानिजत्या करील तर नारायण त्याच्या जवळ उभा राहील आणि कुणी आसनावर बसून याचे गुणसंकीर्तन करील तर तो आनदाने डोलू लागतो १ कुणी उभे राहून आपल्या मुखाने याचे नाम उच्चारील तर हा गोविंद नाना प्रकारच्या छवाने नाचू लागतो २ मार्गाने चालता चालता मुखाने अखंड नामस्मरण केले तर हा चक्रपाणी मार्गपुढे उभे राहून संरक्षण करतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या देशाला कीर्तनाची मोठीच गोडी आहे कुणी याचे प्रेमाने नामस्मरण करील तर तो त्याच्यासाठी मोठ्या आनंदाने तो त्याच्याकडे उडी घेतो ४

११३० काम प्रीथ आम्ही वाहिले विठ्ठलीं । आयडी धरिली पायासवे ॥ १ ॥

आतां कोण पाहू मार्गे परतोनि । गेले^१ हारपोनि देहभाव ॥ २ ॥

रिद्धिसिद्धी सुलें हाणितल्या लाता । तेथें या प्राकृता कोण मानी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्ही विठोबाचे दास । कर्तुनि^३ ठेलो प्राप्त ब्रह्मांडाचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - आयडी-प्रेम, प्राकृता-समाराजा, ठेलें-राहिले

अर्थ - आम्ही आमचे सर्व कामक्रीडावी विकार विठ्ठलास अर्पण केले आहेत आणि त्याच्या पायाविषयीचे प्रेम आमच्या चित्तात आम्ही साठविले आहे १ यामुळे आमचे देहभान नाहीसे झाले असून आता परत सत्साराकडे वळून कोण पाहता ? २ या श्रीहरीसाठी रिद्धीसिद्धीना सुद्धा त्याचा माहेन तुच्छ मानले, तेथे या कृत्तिक सत्साराला कोण मानतो ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आम्ही विठोबाचे दास असून सर्व ब्रह्मांडाचा प्राप्त करून आनदाने राहिलो आहोत ४

११३१ उठाउठों अभिमान । जाय ऐसे स्वळ कोण ॥ १ ॥

तें या^१ पदरीस घडे । खळा पासार रोकडे ॥ २ ॥

अधूचिया धारा । कोठें रोमांच शरीरा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काला । कोठें अश्वेव बेखिळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - उठाउठों- ताबडतोब खळा- दुष्टाना, रोखडे- प्रत्यक्ष

अर्थ-सायडतोब अभिमान निघून जाईल असे एखादे स्वळ तुम्हास माहीत आहे काय ? १ अशा प्रकारचे स्वळ हे पडरपूर असून मधे स्वरित अभिमान दूर हातो या ठिकाणी दुष्टांच्याही हृदयास पासार कुटतो, प्रत्यक्ष

१ नामापाठी, २ गला, ३ गिळुनि, ४ हें

इव येतो २ या ठिकाणी शेंढर्पातून शरणागता अशुद्धाचा बाळू स्नानात मंगलार रोमांच उभे राहणाना १
तुकाराम महाराज म्हणतात अगा रीतीने अशुद्धाचा बाळू तुम्ही इतरत्र कुठे पाहिला आहे काय ? ४

१६३२ पढरी पढरी । म्हणतां पापाची बोहरी ॥ १ ॥

धन्य धन्य जगां ठाय । होतो नामाचा उत्साय ॥ २ ॥

रिद्धिसिद्धी लोटागणी । प्रेमसुखाचिया खाणी ॥ ३ ॥

मधिक असरानें एवा । भुवकुठ म्हणे तुका ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - बोहरी - राखरागोडी, नाग, टाव-स्नान

अर्थ - पढरी, पढरी अगा उत्साह करताच अनेक पातकांचा नाग होतो १ वा स्नानातच पंढरपूरचे हे

स्नान इतक्या घाब आहे येथे नामस्मरणाचा उत्साह सतत होत असतो २ पंढरपूर हो केवळ प्रेमसुखाची लाग भूमी
येथे रिद्धीसिद्धी लोटांगणे घालीत घत असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मू पा एवा अधिक असराने हे
पंढरपूर प्रत्यक्ष भुवकुठच बनले आहे ४

१६३३ भल्प माझी मति । म्हणोनि पेंतों बाकुळती ॥ १ ॥

माता वास्तवा वास्तवा । मज पाउले वेढाया ॥ २ ॥

बोर माझ्या मना । माहीं माहीं मारायणा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दया । मज करा अभागिया ॥ ४ ॥

टीप - प्रथम पदातील अमरकृमाक ८०६ हा या ठिकाणी मनाच्या तमा माला आहे अर्थ व शब्दाथ

ह्या ठिकाणी कृपा पाहावा

१६३४ भार घालीं देवा । न लगे देश डोई घ्यावा ॥ १ ॥

देह प्रारब्धा अधीन । सोसे अधिक वाडे सोण ॥ २ ॥

व्यवसाय निमित्त । फळ देतसे सचित ॥ ३ ॥

तुका म्हणे फिरे । भोवडीने दम जिरे ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - भार-श्रीम सौम्य-हव्यामाने शोण-नाश सचित-प्रारब्ध, देव, भोवडी-बेरी मूळी,

अर्थ - लोकहो, तुम्ही आपला सर्व भार देवावर घालावा उदरनिर्वाहासाठी उगाच देवाची मदत नका १

आपला देह आपल्या प्रारब्धाच्या स्वाधीन असून जो जो तुम्ही अधिष्ठ हव्यामाने वागल तो तो तुम्हास अधिष्ठ
मात्र मात्र होईल २ उदरनिर्वाहासाठी व्यापारव्यवसाय करणे हे एक निमित्त मात्र आहे फळ मात्र देवानुसारच
मिळत राहाते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात उगाच पोटासाठी व्यवसाय करीत फिराल तर धरी मऊन जसा दम
नाहीसा होतो तशी अवस्था तुमची होईल ४

१६३५ भोग भोगवरी द्यावा । सचिताचा करुनी ठेवा ॥ १ ॥

शांती घरणे जिवासाठी । दशा उत्तम गोमटी ॥ २ ॥

वेह लेलावे असार । सत्य परउपकार ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हे मिरासी । झुडी द्यावी ब्रह्मरसी ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - गोमटी - चांगली लेखावा-मानावा, असार-नाशवत मिरासी-हक्काची वनमदारी

अर्थ - लोकहो जसे आपले प्रारब्ध असेल तसा भोग व्यापारास मिळतो हे ध्यानात घेऊन प्रारब्धाचा

बाटा प्रारब्धाकड द्यावा १ जीवभाव नाहीसा करून एक शांतीच बनत धारण करावी हीच अवस्था फार चांगली
व उत्तम आहे २ आपला वेह नाशवत मानावा आणि लोकांवर नेहमी उपकार करावा ३ तुकाराम महाराज

१ बोहरी, २ भुमची

म्हणतात, मनाची ही शांततेची अवस्था हीच आपली वतनवारी असून पाष अक्षयेच आपण महाराष्ट्रात दुसरी वेळीं बसामे. ४

१६३६ येथे बोलोनिमां काय । व्हावा गुरू तरि जाय ॥ १ ॥

मज न साहे वांकडे । ये विठ्ठलकयेपुढे ॥ २ ॥

ऐकोनी मरसी कया । जंव आहेसि तुं बीता ॥ ३ ॥

हुरमतीची चाड । तेणें न करावी बडबड ॥ ४ ॥

गुसेल कोणी त्यास । जा रे करीं उपदेश ॥ ५ ॥

आम्ही विठ्ठलाचे वीर । फोडूं कळिकाळाचें शीर ॥ ६ ॥

घेऊं पुढती जन्म । वाणूं कीर्तं मुत्तें नाम ॥ ७ ॥

तुका म्हणे मुक्ती । नाहीं आस्तचि ये चित्तीं ॥ ८ ॥

शब्दायं व टीपाः- न साहे- सहन होत नाही, हुरमतीची- अकूची, कीर्तं- कीर्ती, आस-इच्छा

अर्थः- आपणाम गुरू हवा वसा हट्ट धरणाच्या इसमास तुकारामबाबा म्हणतात, तुला जर गुरू हवा तर मग येथे कीर्तनात बोलून काय उपयोग ? तुला जर खरोखरीच गुरू हवा तर तू येथून निघून जा । या विठ्ठलाच्या कथेत हे असे वाकडे बोलणे मला सहन होणार नाही २ इतके दिवस कया ऐकलीस पण त्याचा काहीच उपयोग झालेला दिसत नाही तू जिवंत असूनही स्वयंच मेल्यासारखा आहेस ३ क्याला आपल्या अकूची किंमत असेल त्याने वृथा बडबड करू नये. ४ जो कुणी तुला बिचारील त्याना तू उपदेश करण्यासाठी जा. ५ आम्ही या श्रीविठ्ठलाचे पराजमी वीर असून प्रत्यक्ष यमाचेही मस्तक फोडण्याचे सामर्थ्य आमच्यात आहे ६ आम्ही वारंवार जन्म घेऊ आणि मुलाने नाम व गुण याची कीर्ती गात राहू ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या चित्तामध्ये मुक्तीची इच्छा मुळीमुळा नाही. ८

१६३७ अनुहातीं गुंतली नेणे बाह्य रंग । वृत्ति येतां मग बळ लागे ॥ १ ॥

मदें साते' सया नाहीं देहभाव । आपुले अवयव क्षापरितां ॥ २ ॥

आणिकांची वाणी वेद तेणे मुत्तें । उपचारदुःखें नाठवती ॥ ३ ॥

तें सुख बोलतां आश्चर्यं या जना । विपरीत मना भासतसे ॥ ४ ॥

तुका म्हणे बाह्य रंग तो विठ्ठल । अंतर नियालें महारसें ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपाः- अनुहातीं-यांगादी धारणांनी जो दसनादाचा ध्वनी ऐकू येतो तो, मदें-मदाने, साते'-जन्मत होतो, अंतर-मन

अर्थ- हृदयात होणाऱ्या सोहं सोहं ध्वनीला अनुकूल ध्वनी म्हणतात त्या ध्वनीच्या ठिकाणी विचाराने ज्याची पुरती अंतर्मुख होऊन रंगली आहे तिला बाह्य परिस्थितीवर आगण्यास कष्ट पडतात. १ आनंदाने जो मदींमन होऊन नाचत आहे, त्याला आपला देह व अवयव आपल्याची आढवणव राहात नाही. २ ज्याच्या मुलाने सतत परब्रह्मचेच चिंतन होत आहे, त्याला बाह्य दुखाची आढवण होत नाही ३ ज्या सुखाच्या अनुभवात वैयक्तिक मुक्त दुखाचा संस्कार नाहीसा होतो, त्यास सुखाचे वाणीने वर्णन केले असता लोकांचे मनाला ते विपरित भासून त्याचे आश्चर्यं घाटेल. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्यांना बाहेर सर्वत्र विठ्ठल दिसत असतो कारण त्याचे अंतःकरण परब्रह्माच्या रसाने शांत झालेले असते ५

१६३८ महारसगोडी सयासी फावली । वासना निमाली सकळ ज्यांची ॥ १ ॥

नाहीं त्या विटाळ अखंड सोंदली । उपाधीदेगळीं जगणिवेष्ट्या ॥ २ ॥

मन हे निश्चळ जाले एके ठायीं । तर्पां उणें पाई निजमुखा ॥ ३ ॥

तोचि पुण्यवर्ते परस्वपशारी । प्रबोधी त्या नारोनरलोचा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे त्याचि पार्थी पायपोस । होऊनिया यात बरित तेथें ॥ ५ ॥

शब्दायं य टीपा-कावली-मिळाली, प्राप्न मारी, प्रबोधी-जाग बरतात, जागृती आणतात

अर्थ-सत्सारांतोत्त ज्यांची दासना समूह नदीशी झाली आहे त्यांनाच ब्रह्मरसाची गोडी प्राप्त झाली असल्याचे समजावे १ असा पुण्य जाणिवेच्या उपाधीशिवाय असल्याने अपाङ्ग सोबळाच घनलेख आहे त्याला भेद सावाचा विटाळ पार्थीच झालेला असतो २ ज्याचे मन एका परमेश्वराच्या चिन्हाणी स्थिरावले आहे त्याच्या निजमुखात कुठलीच कमतरता राहणार नाही ३ स्त्रीपुरुषांना परमावधिप्रसन्न जे जागृती आणतात तेच पुण्यवर्त व परीपकारी समजावेत ४ तुकाराम महाराज म्हणतात त्यांच्या पार्थीक पायपोस होऊन तेथेच असद्वर्ण निवास करीन ५

१६३९ जेंसे तेंसे राहे देवाचे हें देणें । यत्न करितां तेणे पाय नव्हे ॥ १ ॥

दासा कृपासिधु नुपेसी सर्वया । अतरींची व्यया कळे त्यासी ॥ २ ॥

मागो नेणे परी माय जाणें घम । वाळा नेदी भ्रम पावो काहीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज अनुभव अगें । यचन याउगें मानेना हें ॥ ४ ॥

शब्दायं य टीपा-उपेसी-उपशा करणार नाही वाउगें-वेगळें

अर्थ-जन्मी आपली भावसाधना असेल तसे देवाचे देणे आपल्याला प्राप्त होते असा भावमवस्थीने प्रयत्न केल्यास काय नाही होणार ? १ कृपाचा सागर असणारा हा परमेश्वर आपल्या दासाची उपेक्षा कधीही करणार नाही दासाच्या अंतःकरणातील व्यथा त्याला चांगलेच समजलेली असते २ मृताने जरी काही मागितले नाही तरी त्याला काय हवे असते ते आईला माहीत असते ती वाळाला काहीही भ्रम होणार नाहीत अशीच वागते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा मला भ्रम लगेच अनुभव झालेला असल्यान मी इतर कृपाचे वेगळें झेलणें मानणारच नाही ४

१६४० आम्हा हरिच्या दासा काहीं । भय नाहीं त्रैलोक्यीं ॥ १ ॥

देव उभा मागें पुढें । उगवी कीडें सकट ॥ २ ॥

जैसा केला तैसा होय । घावे सोय धरोनि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे असों सुखें । गाऊं मुखें विठोबा ॥ ४ ॥

शब्दायं य टीपा-उगवी-सुटका करतो दूर वरतो

अर्थ-आम्हा हरिदासाना आता त्रैलोक्यातही कसलेच भय उरलेल नाही १ कारण आमच्या माथपुढे देव उभा असतो २ याचो ज्या भावनेन भक्ती करावी तसा तो कृपावत होऊन भक्ताच्या सरसगास धावून येतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात या विठोबाचे गुण गाऊन आम्ही जित्ये सुखातच राहू ४

१६४१ परब्रह्मपरनारीचा अभिलास । तेथून हारास सर्वमाग्या ॥ १ ॥

घटिका दिवस मास वर्षे लागती तीन । बाघले पतन गाठोडीस ॥ २ ॥

पुढें घात त्याचा रोकडा शकुन । पुढें करी गुण निश्चयेंसी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एका तडताययड । काळ लागे नाड परी खरा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- अमिलास-इच्छा, वासना, हुरास-हास, नाश, रोकडा-उघड, स्पष्ट, तडतायबड-स्वरित, तावडतोव, नाड-नाश, विघ्न, अडचण.

अर्थ:-दुसऱ्याचे द्वय व दुसऱ्याची स्त्री यांची जो इच्छा करतो त्याच्या भाग्याचा नाश तेथून होतो. १ कुणाचा नाश एका घटकेत होईल, कुणाला एखादा दिवस, कुणाला एखादा महिना वा कुणाला काही वर्षेही लागतील; पण त्यांच्या पदरी नाश हा कायमचाच बांधला आहे असे समजावे. २ त्याचा घात पुढे केव्हा तरी होणार असे निश्चयाचे चिन्ह स्पष्ट दिसते. कारण त्याने जे कर्म केलेले असते त्याचे फळ त्याला अवितच मिळत असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कुणाचा नाश एका क्षणात म्हणजे स्वरित होतो, तर कुणाच्या नाशास काळावधी लागतो हे खरे; पण शेवटी नाश होतो हेच स्पष्ट आहे. ४

१६४२ समयांचें केलें । कोणां जाईल मोडिलें ॥ १ ॥

यांयां करावी ते उरे । सटपट सोस पुरे ॥ २ ॥

ठेविला जो ठेवा । आपुलाला तेंसा खावा ॥ ३ ॥

ज्याचें त्याचे हातीं । भुके तयाची फजिती ॥ ४ ॥

तुका म्हणे कोटी । वाळे जाले शूळ पोटी ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-याया-व्यर्थ, शूळ-शूल, सुळ, एक आयुध.

अर्थ:-समयांनीच जे केले आहे ते मोडण्यास कोण घनावणार ? १ त्याच्याविषय सटपट करणे शक्यच आहे. कुणी सटपट केली तर अखेर केवळ भ्रम मात्र उरतात. २ ज्याने जशी प्रारब्धकर्माची ठेव ठेविली असेल त्याप्रमाणेच भुस-दुखाचा लाभ त्याला होईल. ३ ज्याची जी वस्तू आहे ती त्याच्या हातात आहेच. त्याविषय जो जगाच दडवडतो, त्याची मात्र फजिती आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी अनेक माणसे आपल्या आई-वार्पांच्या पोटी शूळ म्हणूनच जन्मास आलेली दिसतात. ५

१६४३ हे माझी मिराशी । ठाव तुझ्या पायांपाशी ॥ १ ॥

याचा धरीन अभिमान । करीन आपुलें जतन ॥ २ ॥

देऊनियां जीव । बळी* साधिला हा ठाव ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । जुन्हाट हे माझी सेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- मिराशी- हवराची वसणवरणात वसणारी वतनदारी, ठाव- स्थान

अर्थ:- देवा, तुमच्या पायाशी स्थान मिळणे हीच माझी वतनदारी आहे. १ मला माव गोष्टीचा अभिमान असल्यामुळे मी या मिराशीचा सोमाळ करीन. २ आमच्या वाड्याडिलांनी जीव देऊन हे मिराशीचे स्थान मिळविले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमच्या पायाची सेवा करणें ही माझी फार जुनाट अशी मिरासदारी आहे. ४.

विवरण:- तुकाराम महाराज ज्या विठ्ठलाचे गाडे भक्ता होते, त्याच्या भक्तीची परंपरा त्याच्या धरी फार पूर्वीपासून होती. पराणे मुळचे ब्राह्मणे त्यांपासलीच म्हणून गुपी व सप्तम अवले तरी त्यांची खरी सत्ता विठ्ठलाची भक्ती हीच होती. याचाच अभिमान तुकोबानी आपल्या अमघातून गाडला आहे. तुकोबाचे धराणे खरे पाहता देह येथील महाजननीचे. पण ही लीपिच मिरास बुडाना कधीच हवीची वाटली नाही. त्याच्या इनाम जमिनीचे नाचही सरकारी बागदपनातून 'विठ्ठल टिपे' असेच मापडळे. त्याच्या मिरासदारीत श्रीविठ्ठलाच्या भक्तीचा घागा प्रमुख आहे. त्याच्या घराण्यातील आठवे पूर्वज विश्वमरदाबा हे मोठेच विठ्ठलभक्त होते. त्यांनीच बांधलेले विठ्ठलमंदिर बुवानी दुरस्त केले. पांडुरंगाची धरणसेवा हीच माझ्या बडिलांची मिरास असून त्यांनी एकादशी महाप्रताची उपामपराणी

१ बडिली.

तु. गाथा ॥ .. २५

वस्तु विठ्ठलाला जवळ वेळे आहे, त्यांनी घरपत्तेवेचा घाटा माझ्याकडे दिला आहे, असे त्यांनी एका अमगात म्हटलं आहे 'यशपरपरा दास मी अश्विनी मी यशपरपरेने अश्विनी असा दाम आहे, असे म्हणून आपल्या या अलीकडि मित्रास-दारीचा गौरव केला आहे 'पदरीची घारी आहे मझे घरी' याचा दुबाना मोठाच अविमान आहे आपल्या उमास्य दैवताबद्दल त्यांनी म्हटले आहे-सहज घडिला होतो सेवा । म्हणून पुजितो या देवा घडिलानो या देवाची पूजा वेळी म्हणून आणखीनच महत्त्व वाडले श्रीविठ्ठल हो आपल्या 'कुळाची कुळदेवी' आल्याचे त्यांनी सांगितले आहे घराण्यातील सर्व बुद्धधर्म आपण निष्ठेने पाळू असा त्याचा विश्वास होतो. अशी ही 'जुम्हाट सेवा' कार घेथे अस-त्याची खात्री दुबाना नेहमीच घाटे

१६४४ नेणे गति काय कवण अधोगति । मानिली निश्चिती तुझ्या पायी ॥ १ ॥

कर्म धर्म कोण नेणे हा उपाव । तुझ्या पायी भाव ठेविलेला ॥ २ ॥

नेणे निरसू पाप पुण्य नेणे काय । म्हणऊनि पाप धरिले तुझे ॥ ३ ॥

येडा मी अविचार न कळे विचार । तुज माझा भार पाडुरगा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तुज करिता नव्हे काय । माझा तो उपाय कवण तेथें ॥ ५ ॥

शब्दाय व टोपा - उपाय-उपाय निरसू- दूर वर

अर्थ-देवा, उत्तम गती कोणती, अधोगती कोणती, हे मी काहीच जाणित नाही मी केवळ तुझ्या पायाशीच विश्रुती मानली आहे १ कर्म कोणते, धर्म कोणता, त्याचे उपाय कोणते याचीही मला काही माहिती नाही माता भाव केवळ तुझ्याच पायाशी आहे २ पाप दूर कसे करावे, पुण्य बसे असते, हे मला समजत नाही म्हणून मी तुप पाप धरले आहेत ३ मी आपला असा वेडा व अविचारी असून मला तुमच्या प्राप्तीचा विचारही चुकत नाही म्हणून माता सर्व भार देवा पाडुरगा तुझ्यावर आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही केले असता काय होणार नाही ? त्यासाठी माझ्यासारख्याचा उपाय तो कितीसा चालणार आहे ? ५

१६४५ तुझा म्हणऊनि जालो उतराई । त्याचे बर्म काई तें मी नेणे ॥ १ ॥

हातीं धरोनिमा दार्वीं मज वाट । पुढें कोण मोट तेचि देवा ॥ २ ॥

देवभवतपण करावे जतन । दोहीं पक्षीं जाण तूचि बळी ॥ ३ ॥

अभिमाने तुज लागली हे लाज । शरणागता काज करायया ॥ ४ ॥

तुका म्हणे वहु नेणता मी फार । म्हणऊनि विचार जाणविला ॥ ५ ॥

शब्दाय व टोपा - काज-काम, काय

अर्थ-देवा, मी तुझा आहे असे म्हणून तुझा उतराई झालो आहे उपकार फेडण्याचे याखेरीजचे दुसरे बर्म मला माहीत नाही १ देवा तू माता मला हाताला घेऊन जो वाट चांगली असेल तीच कृपा करून दाखीव २ स्वामी व सेवक हा भाव देवा तुम्ही जतन करून ठेवा कारण उषयपक्षी तूच बलवान असा साहचर्यारी आहेत ३ शरण आलेल्याचे काय करण्याचे द्वादश असल्याने यात काही कमी पडले तर त्याची लाज देवा, तुम्हासच आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी कारण नेणता असल्यान मी हा विचार तुमच्यापुढे मांडला आहे ५

१६४६ मारगीं चालता पाऊलापाडलीं । चिंतावी भाडली पाडुरग ॥ १ ॥

सर्वं सुख लागे घेऊनिया पाठी । आवडीचा कठीं रस ओती ॥ २ ॥

पीताबरें छामा करो लोमापर । पाहे तें उत्तर आवडीचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हेंचि करावें जीवन । वाचे नारायण तान भूक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वाचे-वाणीने, अथवा वाचवील.

अर्थ:-रस्त्याने घालत असताना पावलोपावली पांडुरंगमाऊलीचे चिंतन करावे. १ म्हणजे मग हा देव सर्व सुखे घेऊन आपले चिंतन करणाराच्या पाठीशी राहातो आणि आपल्या आयडीचा नामरस त्याच्या कठात ओततो. २ आपल्या भक्तावर हा आपल्या पीतांबराची छाया कहेन त्याच्यावर अथार लोभ करतो आणि आपल्या आयडीची उत्तरे भक्ताकडून बशी घेतात हेच तो पाहतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याचे नामच जीवन करावे, वाणीने याचाच जप करावा, म्हणजे तहानमुळेची आठवण राहणार नाही, अथवा याचे नाम घेतल्यावर मग तो तहानमूक वाचवील. ४

१६४७ जालीं आतां दास । माझे तोडोनियां पाश ॥ १ ॥

ठाव घावा पायांपाशी । मी तों पातकांची राशी ॥ २ ॥

सकळ ही गोवा । माझा उगवून देवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भय । फरा^१ जवळी तें नपे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गोवा-प्रपंचाचा गुंता, ठाव-आश्रय.

अर्थ:-देवा, संसाराचे सर्व पाश तोडून मी आता तुला दास झालो आहे. १ तेव्हा आता मला तुमच्या पायांपाशी आश्रय द्यावा कारण मी पातकांची रास आहे. २ देवा, माझा हा प्रपंचविषयक गुंता तुम्ही सोडवावा तुकाराम महाराज म्हणतात, जन्ममृत्यूचे भय मला न घाटेले असे करा. ४

१६४८ अंतरीचें जाणां । तरि कां पेंढें दिलें मना ॥ १ ॥

तुमची करावी म्यां सेवा । आता अवेरितां देवा ॥ २ ॥

नव्हती मोडामोडी । केली मार्गे तेवि घडी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दिला थाव । पायीं लागो विला भाव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-अंतरीचें-मनातले, ठाव-स्थान, थाव-अवसर.

अर्थ:-देवा, माझ्या मनातील तुम्ही सर्व याही जाणता. मग तुम्ही मनात असे का आणले ? १ मी तुमची सेवा करीत असतानाही तुम्ही मला दूर कराले ? २ मागे जेव्हा तुम्ही देवमत्त असत मात्र निर्माण केला तेव्हाच हा शब्द मोडला असता तरी घरे होते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्हीच मला अवसर दिला तुम्हीच तुमच्या पायांनी भाव स्थिर होऊ विला. आता अवेर का करता ? ४

१६४९ पवित्र होईन चरित्रचचारें । रूपाच्या आघारें भोजिरया ॥ १ ॥

आमुर्तरी झुडि पुण्य नाहीं गांठी । पायीं घाळों मिठी याहें डोळां ॥ २ ॥

गाईन ओविया शिष्टांच्या आघारें । सारीन विचारें आयुष्या या ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुजें नाम नारायणा । ठेवीन मी मना आयुलिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - शिष्टांच्या-वागव्या, नायुगताच्या, सज्जनाच्या

अर्थ:-देवा, तुमच्या सगुणमंदर रूपाचे मी चरित्र गाईन आणि त्यामुळे मी पवित्र होऊन जाईन ? १ माझी मुली बघी आहे व कसलेही पुण्य माझ्याजवळ नाही म्हणून देवा, मी तुमच्या पायांस मिठी घालून तुम्हांस डोळे भरून पाहत आहे. २ पूर्वी जे सज्जन होऊन गेले, त्यांच्या साह्याने मी तुमच्या वर्णनाच्या ओढ्या गाईन. याच चिंतनामध्ये मी माझे आयुष्य घालवीन. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, नारायणा मी तुमचे नाम माझ्या मनात साठवून ठेवीन. ४

१६५० काय ऐसा जन्म जावा पांपांयिण । कांहीं तरी श्रृण असो मायां ॥ १ ॥
 कोणे तरी काळो होईल आठव । नाहीं जरी भाव भार खरा ॥ २ ॥
 शता एका तरी जन्माच्या शेवटीं । कृपाळुवा पोटी होईल ^१ दया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नाहीं फांकां तरी देत । सर्वांचें उचित सांपडलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — आठव—स्मरण, आठवण.

अर्थ:—हा जन्म असा ध्येयच जावा काय ? बाहेतरी सेवेचे श्रृण देवावर आपले असावे. १ म्हणजे देवाला कोणत्या तरी काळात आपली आठवण होईल. भाव माता खरा मसला तरी मी देवावरच भार घातलेला आहे. २ या जन्मी नाही तरी शत जन्मांनंतर वा होईना, पण त्या दयाळू देवाच्या पोटी माझ्याविषयी कृपा निर्माण होईल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्वांत शेवट अशी जी ईश्वरमनो अथवा उपासना मला सापडली आहे, तिच्यापासून मी आपले चित फाकू देणार नाही. ४

१६५१ नाहीं कोणी दिस जात पांपांयिण । साध्य नाहीं सीण लटकाचि ॥ १ ॥
 एकाचि ये मायां असायें निमित्त । नसो नाहीं हित कपाळीं तें ॥ २ ॥
 कांहीं एक तरी बोलायाचा जाणा । नेदितो याउगा उमा ठाको ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धर्म कळीं येती कांहीं । ओळखी जे नाहीं होईल ते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सीण—याम, लटका—व्यर्थ.

अर्थ:—कोणताही दिवस ध्येय वाया जात नाही. आज देवाच्या प्राप्तीचे साध्य हुस्तगत झाले नाही; आणि केलेले धर्मही ध्येय धाडतात. १ तरी सुद्धा त्या देवाने आपले कर्तव्य बरे नाही असे दृष्य त्याच्या माझ्यावर ठेवता येईल. २ आपल्याकडून आपण काही तरी स्फार करायला जागा असू द्यावी, नाही तर तो आपल्याला दारातही उभे राहाण्यास जागा देणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जशी जशी त्याच्या ठिकाणी ओळख होत जाते तस-तशी त्याची काही धर्म कळू लागतात ४

१६५२ काय करील तें नव्हे विश्वंभर । सेवकां दारिद्र लाज नाही ॥ १ ॥
 भजपासुनि हें पडिलें अंतर । काय तो अवेर करूं जाणे ॥ २ ॥
 नामाच्या चितनें नासी गर्भवास । नेदी करूं आस आणिकांची ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नेणों किती बायां गेले । तयां उद्धरिले पांडुरंगें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — अवेर—अस्वीकार.

अर्थ:—सर्व विदवांस मरून राहिलेला हा परमेश्वर, विश्वभर याने केले तर काय होणार नाही ? पण सेवकास स्वतःच्या दारिद्र्याची लाजच उरत नसते. १ भक्त्याकडूनच त्या प्रभूच्या सेवेत अंतर पडू लागले. ते जर न पडत तर तो काय मला अंतर पडू देता ? २ याच्या नामाचे चितने केले म्हणजे सर्व सांसारिक दुखाचा नाश होतो व पुढतर कशाविषयीही इच्छा मनात उरत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आजपर्यंत कित्येकजण बाया गेले हे सांगता येत नाही, पण त्याचाही उद्धार या पांडुरंगाने केला ४

१६५३ संध्या करितोसी केशवाच्या नावे । आरंभीं तें ठावें नाहीं कंसे ॥ १ ॥
 किती या सांगावे फळनि फजित । खळ नेणे हित जवळी तें ॥ २ ॥
 माजल्या न कळो उचित तें काय । न ध्यावें तें खाय ध्यावें सांडी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घेती भिती सर्वे डोकें । वावसी तीं एके अंधारलीं ॥ ४ ॥

१ येईल

शब्दार्थ व टीपा - बळ-दुष्ट, साडी-सोडून देतो, वावसी-व्यर्थ

अर्थ - तू रोज सध्या करताना केशवाचे नाव जपतोस, पण त्या केशवाचे वास्तविक ज्ञान तुला कसे नाही ? १
याला फजीत करून सांगावे तरी किती ? हा दुष्ट काही केल्या जवळ असणारे हित जाणीत नाही. २ जो मातलेला
आहे त्याला योग्य काय ते समजतच नाही जे घेऊ नये ते तो घेतो आणि जे घ्यावे त्याला तो सोडून देतो ३ तुका-
राम महाराज म्हणतात, कित्येक जण अधारामध्ये वाचपडतात व भितोस टक्कर घेऊन स्वयंच डोकें फोडून घेतात ४

१६५४ दुधाचे घागरी मद्याचा हा बुद^१ । पडिलिया शुद्ध नव्हे मग ॥ १ ॥
तसे खळा मुखें न करावे श्रवण । अहंकारे मन विटाळले ॥ २ ॥
काय करावें तों बत्तीस लक्षणे । नाक नाही तेणें वाया गेलीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणें अन्न जिरो नेदी माझी । आपुलिमा जैशी सवसणें ॥ ४ ॥
शब्दार्थ व टीपा - बुद-पेव, खळा-दुष्टाच्या

अर्थ - प्रागरभर दुधामध्ये जर एखादा मद्याचा चेंब पडला तर ते दूध अशुद्ध झाल्यामुळे निरुपयोगी होते १
त्याच प्रमाणे ज्याचे मन अहंकाराने विटाळलेले आहे त्या दुष्टाच्या मुखाने परमार्थाच्या किंवा भक्तीच्या गोष्टी
ऐकू नयेत २ सुंदरपणाची धांगली बत्तीस लक्षणे असली व एक नाक जर नसेल तर काय त्याचा उपयोग ? ती
स्वयंच होत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अन्नात पडलेली माझी आपल्या सगतीनें अन्न कधीही पचू देणार नाही ४

१६५५ सागावे ते बरे असतें हे पोटी । दुख देते छोटी बुद्धि मग ॥ १ ॥
आपला आपण करावा वेव्हार । जिंकोनि अंतर मन ग्वाही ॥ २ ॥
नाहीं मार्ग येत धोलिले बघन । पावावा तो सीण बरा मग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु झालो खटपटे । आता देवा छोटे शब्द पुरे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेव्हार-व्यवहार, सीण-नास

अर्थ - जे आपल्या मनात आहे ते स्पष्टपणे सागावे पोटात जर कपट ठेविले तर मग दुख होते १ असा
व्यवहार आपला आपण करावा व आपल्या अन्न करणास जिंकून मनास साक्षी ठेवावे २ जे बघन आपण कपट-
बुद्धीनें धोललो ते काही परत येत नाही, मग त्यापासून मोठे दुख तेवढे होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात,
देवा, अशा या खटादीयामे भो फार झालो आहे आता हे छोटे शब्द पुरे असो मला वाटते ४

॥ वाराणसीस यात्रा चालली तेव्हां स्वामींनीं
भागीरथीस पत्र धाडिलें-ते अभंग ॥ ३ ॥

१६५६ परिते वो माते मासी विनवणी । मस्तक चरणों ठेवीतसे ॥ १ ॥
भागीरथी महादीप निवारणी । सकळां स्वामिणी तीर्थांचिये ॥ २ ॥
जीतां भुक्ति मोक्ष मरणें तुझ्या तिरिं । अहिंश्यपरत्रीं मुखरूप ॥ ३ ॥
तुका विष्णुदास सताचे पोसणें । यात्रपुज्य तेणें पाठविलें ॥ ४ ॥

धम्मार्थ व टीपा:- परितें-ऐका, भुक्ति-वेदवर्षाचे भोग, अहिंश्यपरत्रीं-या लोकी व परलोकी

अर्थ - अहो भागीरथी माते, मी तुमच्या पायावर मस्तक ठेवून दिनवणी करीत आहे, ती तुम्ही ऐका १ भागीरथ राजाने मोठ्या परिधमाने तुम्हास महादोषाच्या निवारणासाठी येथे आणले, म्हणून तुमचे नाव भागीरथी असून सर्व तीर्थात तुम्हीं धेष्ट आहात २ तुमच्या सोरावर एकदा आश्रय घेतला म्हणजे निवृत्तपणीच्या सर्व ऐश्वर्याचे भोग प्राप्त होतात व परलोकात प्राण्याना सुख प्राप्त होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी ह्या विष्णूदास असून माझे पोषण या सतावडून होत असते त्या योगानेच मी हे वाणीरूप पुष्प तुमच्याकडे पाठविले आहे ४

१६५७ तुम्ही विश्वनाथ । दोनरक मी अनाथ ॥ १ ॥
 कृपा कराल ते थोडी । पाया पडिलो बराडी ॥ २ ॥
 काय उणें तुम्हांपाशीं । मी तो अर्पेवि सतोपी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवा । काहीं मातुके पाठवा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - रक-गरीब, बराडी-दीन, मातुके-खाऊ

अर्थ - देवा, विश्वनाथा, तुम्ही सर्व विश्वाचे स्वामी आहात, आणि मी मात्र केवळ दीन, अनाथ व गरीब आहे १ असा होन, दीन मी तुमच्या पाया पडत आहे माझ्यावर तुम्ही कृपा कराल तेवढी थोडीच आहे २ तुमच्या जवळ खरे म्हणजे काय कमी आहे ? आणि मी पण थोडक्यात सतोपी आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला बाहो तरी प्रेमाचा खाऊ पाठवा ना ४

१६५८ पिड पदावरी । दिला आपुलिये करीं ॥ १ ॥
 माझे जाले गयावर्जन । फिटले पितराचे ऋण ॥ २ ॥
 केले कर्मांतर । बोंब मारिली हरिहर ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझे । भार उतरले ओझे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - पदावरी-पायावर, गयावर्जन-गवेस बरावयाचे घामिष्क विधी, ब्राह्म वर्गरे

अर्थ - मी आपला देहकूप पिड आपल्या हाताने विष्णूच्या पायावर अर्पण केला आहे १ यामुळे गवेस बरावयाचे धाडकर्म बगैरे सफल होऊन माझ्या पितराचे बर्जही किटून गेले २ या ठिकाणी हरिहराचे नावे मी बोंब मारली हेच माझे कर्मांतर झाले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे माझ्यावरोल सर्व ओझे उतरून गेले आहे ४

विवरण - तुकाचाच वास्तव्य नेहमी बहुधा देह गावाभोवतीच असे आळंदी, लोहगाव, शिंगणापूर, पंढरपूर एवढे फारतर त्याच्या भ्रमणाचे मर्यादित क्षेत्र असावे वासी, गया, प्रयाग, मथुरा, वृन्दावन इत्यादी उत्तरे-तील व रामेश्वरादी दक्षिणतील तीर्थयात्रा करण्याची माठीच इच्छा हिंदू आपणाच्या मनात असून तुरीबांना स्वतःला या यात्रा पडलेल्या नव्हत्या पण काणीविस्वदेवर, गयामाना व गया येथील विष्णूपद यांच्या दर्शनास जाणाऱ्या यात्रेकरूंबावर तुरीबांनी आपल्या मनातील भावार्थ व भक्ती व्यक्त करण्यासाठी तान अमग लहून दिले भागीरथी ही पवित्र नदी अनेक पात्रकांचा नाश करणारी असून तिच्या स्थानी मोसमुचा व सामर्थ्य आहे या पवित्र गंगा नदीस अमगकूपी वावपुत्र तुकाबांनी पाठविले ह्या आपणास बाही तरा प्रसादरपी खाऊ पाठवा अशी विनंती तुरीबांनी बाणीविस्वदेवराना केली आहे आणि गवेस ब्राह्मदी कर्म करून आपल्या पितरांना मुक्ती मिळविण्याचा गटपट हिंदुमात्र करीत असतो याही निश्चिदानाचा व कर्मानाचा उत्तम मोठ्या गमतीने वृत्तानी केला आहे गवे-विषयीची श्रद्धा स्थानी इतरत्रही 'गंगाबळा पाहो हाठी थोट नवही' यासारख्या श्रवणातून व्यक्त केला आहे

एकदर हिंदू परंपरेतच गंगेचे माहात्म्य अनेक ठिकाणीं वर्णन केले आहे मणीरप राजाने आपल्या पितराच्या उद्धारासाठी ही गंगा स्वर्गाहून मृत्यूलोकी आणली, याचा बघ मणीरथाने परिश्रम घेऊन गंगेच्या तीरावर बसाहत वसविली, घेतजमीन सुधारली, राश्ट्रातीचे रूप उभे केले, असा घेतला तरी सुद्धा भारतीयांना गंगा ही माता वाटावी इतकत तिची महती आहे 'तीर्थना सोतसां गंगा, निम्नगानां यथा गंगा देवानामच्युतो यथा' अशा शब्दात भागवत ग्रंथाने गंगेचे माहात्म्य वर्णन केले आहे मयवदगीतेच्या दहाव्या अध्यायातही विभूतिविस्तार सांगताना 'स्रोतसामस्मि ज्ञान्धवी' अस भगवतानी म्हटले आहे

असे या गंगेचे महत्त्व अनेक संस्कृत व प्राकृत कवींनी वर्णन केले आहे 'स्वतरे तक्षोदरातरगतो गंगे ! विहंगो वर' 'त्वग्नीरे नरकोसकारिणी वर मत्स्योऽयं वा कच्छ' असा शब्दात वाल्मीकींनी गंगेचा महिमा वर्णन केला आहे 'सर्वतीर्थमते गंगा स्या माता न सशय,' 'कृते सर्वणि सीर्यणि त्रेताया पुकर पुरम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कतो गंगं केदलम्' इत्यादी आत्मशात पाप पोष्या जन्मसातद्वयम् । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हति गंगा कळीं युगे' इत्यादी ओळीतून पुराणग्रंथानी श्रीगंगेचे पातक नष्ट करण्याचे सामर्थ्यच वर्णन केले आहे जहाताच पंडित, कालिदास, मोरोपंत इत्यादी कविवर्यांनी गंगावर्णनातून आपली गगनचोवीसपरी थट्टा व्यक्त केलेली आहे ज गंगेविषयीचे प्रेम लोचमानसात आहे, तबडेच काशीच्या विश्वेश्वररासबधी आहे एवनाच महाराजानी गंगा व काशीचा विश्वेश्वर यांच्याविषयी एकाच अध्यायात मोठा समर्पक असा उल्लेख केला आहे 'धन्य काशीपुरी धन्य काशीपुरी । जेथें वास करो विश्वनाथ ॥१॥ तयाच्या दशनें प्राणी मुक्त होय । चारी मुक्ती पाया लागताती ॥२॥ भागीरवीं स्नान जपलागीं घडे । तमळ हें क्षबें पाव त्याचे ॥३॥ काळभैरवाचे दशनं घेईल । तत्काळ जाईल बंगुठासो ॥४॥ प्रदक्षिणा पचकौशीची जो बरी । होईल अधिकारी सत्सबाचा ॥५॥' एकाद्याच्या चरित्राचा व काशी येथील त्याच्या वारतऱ्याचा सवय प्रतिबंध आहे

तुकोदानी काशीविश्वेश्वररास व गंगेस उद्देशून जे अभंग यात्रेवरूनच्या बरोबर दिले, त्याच्यामागे एक कथाही असल्याचे सांगितले जाते लोहगांवास कोडावा लोहकरे या नावाचा एव तुकोबाचा कप्त राहात असून तो दुबाच्या कीर्तनास व भजनास नित्य येई त्याच्या गाठीमागे उभे राहून वृषभ म्हणें त्याच्या मनात एकदा काशीयात्रेंस जाण्याचा विचार आला परंतु यात्रेला जाण्याएवढा त्याच्याजवळ पैसा नव्हता. तुकाराम महाराजानी ही अडचण ओळखून त्याला एक होत दिला या होनाच्या कमत्काराचो सर्व हकीगत महीपतीबुवानी दिलेली आहे कोडीवा निघाला तेव्हा बुवानी त्याच्याजवळ बरील तीन अभंग कळन दिले त्यानी हे अभंग गंगेस समर्पण करण्यासाठी त्याला मूचता केली महीपतीबुवानी वर्णन केले आहे की, तुकोबाचे हे अभंग पोठपा प्रीतीने स्वीकारण्यासाठी गंगने आपले रत्न कणमंडित हात बाहेर काढले काशीविश्वेश्वराने अभंग ऐवताच स्वतःच्या अगावरील बेल व पुष्पे खाली टाळली !

१६५९ मयुरेच्या राया । माझे दडवत पाया ॥ १ ॥

तुमचे कृपेचे पोषणें । माझा समाचार घेणें ॥ २ ॥

नाम धरिलें कहीं । असे आर्तभूत पोटी ॥ ३ ॥

जीवींचे ते जाणा । तुका म्हणें नारायणा ॥ ४ ॥

शब्दांय व टीपा :- राया-राजा, श्रीकृष्णा, आर्तभूत-कृपेची इच्छा करणारा

अर्थ - मयुरेच्या राजा, श्रीकृष्णा, तुझ्या पायावर माझे दडवत असो १ तुमच्या कृपेने मी पोसला जाणार असल्याने तुम्ही माझा समाचार बारबार घेत जावा. २ देवा, तुमचे नाम मी माझ्या कठात धारण करून मी कृपेची इच्छा करणारा बतलो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, नारायणा, माझ्या जीवाचा माय तुम्ही नोटपणे जाणावा ४

१६६० जाय तिकडे लागे पाठी । नाहीं तुदी आठवाची ॥ १ ॥

हनुनिया मेले चित्त । माझे पीत माडवल ॥ २ ॥

दाबूनिया' रूप डोळा । मन चाळा लाविले ॥ ३ ॥

आणीक तोंडा पडिली मिठी । कान गोठी नाडकती ॥ ४ ॥

बोलिल्याचा आठव न घडे । वाणी ओढे ते सोई ॥ ५ ॥

तुका म्हणे प्रेमघणी । भरली अंगीं अखड ॥ ६ ॥

शब्दायें व टीपा - तुटी-कमतरता, बीत-वाया, व्यर्थ, पोढवे

अर्थ - हा देव जिकडे जावे तिकडे पाठीशी लागतो त्याच्या स्मृतीला कधीच कमतरता नसते त्याची विसृती कधीही होत नाही १ याने माझे वित्त हट्ट नैले आहे माझ्या जबळ एवढेच बोडसे भाडवल होते २ तुम्ही तुमचे रूप माझ्या डोळ्यांना दाखविले व माझ्या मनास त्याचाच चाळा लावून दिला ३ आता देवा, तुमच्या नामाशिवाय इतर बोलणेच नाही, तोंडाला खोळ पडली आहे इतर गोष्टी ऐकायला कानही तयार नाहीत ४ मी जे काही बोलतो, त्याचेही स्मरण मला धड नोट राहत नाही श्रीहरीच्या नामाकडे माने मन सारस ओड घेते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरीच्या प्रेमाची अखड घन अणामध्ये भरून राहिली आहे ६

१६६१ तको ऐसे जालें अन्न । मूक तान ते गेली ॥ १ ॥

गोविंदाची आवडी जीवा । करीन सेवा घणोवरी ॥ २ ॥

राहिलें तें राहो काम । सकळ धर्म देहीचे ॥ ३ ॥

देह धरिला त्याचे फळ । आणीक काळ धन्य हा ॥ ४ ॥

जाऊ नेदीं करिता सीस । क्षमा दोष करवीन ॥ ५ ॥

तुका म्हणे याच पाठी । आता साटीं जीवाची ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - तान-तहान, घणोवरी-तृप्त होईपर्यंत, मोस-हाव, इच्छा

अर्थ - आता मला अन्न नकोसे शाले असून माझे तहानमूक सर्व नाहीशी झाली आहे १ माझ्या जीवास या गोविंदाची आवड फार मोठी आहे त्याची सेवा मन तृप्त होईपर्यंत भो करीन २ देहधर्माची सर्व कामे राहिली तरी ती राहू द्या, इतर सब लौकिक कामेही राहू द्या ३ हा काळ घपावताने जात आहे हेच माझ्या देहधारणाचे फळ आहे ४ मी माझ्या मनास आता दुसऱ्या हावेकडे जाऊ देणार नाही इतरांची इच्छा करीत नाही माझ्या कडून जे दोष पडले असतील, त्याची क्षमा मी श्रीहरीकडून करयोन ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आता या देवाच्या पाठीशी लागून याला जीव अर्पण करीन अथवा जीव अर्पण करून मी देवाच्या पाठीशी राहीन ६

१६६२ वाट पाहें हरि का नये आज्ञीन । निष्ठुर का मनो धरिले ॥ १ ॥

काय करू घोर होत नाही जीवा । काय आड ठेवा उमा ठेला ॥ २ ॥

नाहो माझा घावा पडिलेला कानो । कोठें चक्रपाणी गुतलेतो ॥ ३ ॥

नाहों जालें बळो अतरा अतर । कृपायत फार ऐकतो ॥ ४ ॥

बहुता दित्ताचे राहिलें मातुवे । नाहीं कवतुके कुरवाळिलें ॥ ५ ॥

तुका म्हणे देई एकवेळा भेटो । शीतळ हें पोटीं होइल मग ॥ ६ ॥

शब्दाय व टीपा - ठेवा-प्राप्त्य, देव, घोर-वात, अतरा-मनास, अतर-मन, मातुवें-प्रमाचा साऊ, शीतल-पड, शात

अर्थ - देवा मी तुम्ही एवसारखी वाट वाहत असूनही तो श्रीहरी असून कसा आला नाही ? अता निष्ठुर-पणा त्याने मनात का धरला आहे ? १ काय करू मी ? मग मी मन स्वस्थ होत नाही, जीव शांत होत नाही माझे

कोणते प्रारब्ध आता वाड घेत आहे ? २ देवा, मी आर्त मनाने केलेला धावा तुझ्या कानावर पडत नाही का ? धन्यपाणी ? तू कोणत्या कामात गुंतला आहेस ? ३ देवा, माझ्या मनातील भाव तुला व तुझ्या मनातील मला अजून समजला नाही; पण तू तर कार कृपावत आहेस असे मी ऐकतो. ४ देवा, कार विषसांचा प्रेमाचा ताऊ तुझ्याकडून घापचा राहिला आहे. तुम्ही अन्नून मला एखाद्याही कौतुकाने कुरवाळले नाही. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला एकवेळा तरी भेट द्या ना. मम माझे मन शांत होईल. ६

१६६३ नाही दिले कधी कठिण उत्तर । तरी कां अंतर पडियेलें ॥ १ ॥
म्हणजनि आतां विषोण न साहे । लांचाबलें देहे संघट्येलें ॥ २ ॥
वेळोवेळां वाचे आठवितों नाम । अधिकचि प्रेम चढे घेतां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पांडुरंगे जननिये । घेऊनि कडिये मुक्ताविलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संघट्येलें-सलगीसाठो, मुक्ताविलें-समजूत केली.

अर्थ :- आतापर्यंत मी या देवास बघी कठिण शब्दांनी उत्तर दिले नाही. तरीमुद्धा एवढे त्याच्यात घ माझ्यात का अंतर पडले आहे ? १ म्हणून आता मला त्याचा विषोण सहन होत नाही. त्याच्या देहाच्या सलगी-साठो माझे मन लाचावले आहे. २ मी माझ्या बाणीने त्याचे नाव एकसारखे घेत आहे, असे नामस्मरण करतांना अधिकच त्याच्याविषयीचे प्रेम वाढत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या पांडुरंगमाऊलीने मला कडेवर घेऊन माझी समजूत केली ४

१६६४ आतां न करीं सोस । सेवीन हा ब्रह्मरस ॥ १ ॥
आम्हां^१ लक्षण अमृत । ब्रह्मपदींचें निश्चित ॥ २ ॥
तुमचा निज ठेवा । आम्ही पाडियेला ठावा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवराया । आतां लपालेती घांपां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सोस-दुसरी इच्छा.

अर्थ :- आता मी तुझ्या कशाचोही इच्छा करणार नाही. या ब्रह्मरसाचेच तेवढे सेवन मी करीन. १ ब्रह्मा स्वरूपाचे अमृत मी आता निश्चितपणे सेवन करीन. २ देवा, आता तमचा निजठेवा मला घांगलाच माहीत झाला आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवराया, आता तुम्ही लपून राहिलात तरी ते व्यर्थ आहे ४

१६६५ जेथें जेथें जासी । तेथें मजचि तूं पाहसी^२ ॥ १ ॥
ऐसा पसरोन भाव । रिता^३ नाही कोणी ठाव ॥ २ ॥
चित्त जडलें पायीं । पाळती हें ठायीं ठायीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पोटी । देव घालुनि सांगें गोष्टी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- रिता-रिक्ता, ठाव-स्थान.

अर्थ :- देवा, ज्या ज्या ठिकाणी तुम्ही जाल त्या त्या ठिकाणी तुम्ही मलाच पाहाल. १ मी माझ्या भक्ति-भावाचा प्रसार अशा रीतीने करीन की, त्याच्याशिवाय रितामे स्थान कुठेच दिसणार नाही २ माझे चित्त आता तुमच्या पायी जडून राहिले आहे. ते त्याच्या स्वरूपाची पाळत ठायी ठायी करीत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी भक्तिभावाने देवास पोटात घालीन व त्याच्याजवळ या गोष्टी करीन ४

१ मुलें सेवीन अमृत. २ पासी, ३ तरी.

१६६६ सापडला हातीं । तरी जाली हे निश्चिती ॥ १ ॥
 नाहीं धावा घेत मन । इद्रियाचे समाधान ॥ २ ॥
 साडियेला हेवा । अवघा सचिताचा ठेवा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काम । निरमुनिया घेतो नाम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - धावा-धाव, नेप, हेवा-हाव, सचिताचा-पूर्वकर्माचा, प्रारब्धाचा, निरमुनिया-तोडून, त्याग करून

अर्थ - हा देव आता आपल्या हृतात सापडल्यामुळे आम्ही निश्चित झालो आहोत । आता माझे मन इतर कोणाकडेही धाव घेत नाही माझ्या सर्व इद्रियाचे समाधान झाले आहे । २ मी आता माझ्या प्रारब्धाचा अवघा पूर्वकर्माचा ठेवा सर्व टाकून देऊन त्याचा हावही माझ्या मनातली सोडली आहे । ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व लौकिक वास्तनाचा त्याग करून मी या श्रीहरीचे नाम घेत असतो । ४

१६६७ मुक्तिपाग नाहीं विष्णुचिया दासा । ससार तो कंसा न देखतो ॥ १ ॥
 बैसला गोविंद जडोनिपा चित्तीं । आदि तेचि अतीं अवसानां ॥ २ ॥
 भोग नारायणा देऊनि निराळीं । ओविया मण्ळीं तोचि गाती ॥ ३ ॥
 वळ बुद्धि त्याची उपकारासाठीं । अमृत तें पोटीं साटवले ॥ ४ ॥
 दयावत तरी देवाच सारिखीं । आपुलीं पारखीं नोळखती ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे त्याचा जीव तोचि देव । बँकुठ तो ठाव चसती ते ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मुक्तिपाग-पराधीनता, उरकट इच्छा, अवसानां-बेवटी, अखेरीस, मरणाच्या वेळी, पारखी-दुमरी, ठाव-स्थान

अर्थ - जे विष्णूचे भक्त आहेत त्यांना मुक्तीची उत्कट इच्छा असत नाही तिच्यासाठी ते पराधीन होत नाहीत, आणि ते ससारालाही पाहत नाहीत । बायुष्यात सदासचकाळ म्हणजे प्रारंभी व शेवटी त्याच्या जितात गोविंदानेच निवास केलेला असतो । २ त्यांनी आपला सव भोग नारायणाला अर्पण केलेला असून मगल ओढ्यानी तेच नारायणाला गात असतात । ३ त्याचे वळ त्यांची बुद्धी याचा उपयोग नेहमी उपकारासाठीच होत असतो त्याच्या पोटात जणु अमृत साठविलेले असते । ४ देवासारखे ते दयावत असतात व त्यांच्यांत हा आपला, हा दुसरा असा भेद असत नाही । ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याचा जीव म्हणजे केवळ देवच बनलेला असून ते जेथे वस्ती करतात ते स्थान बँकुठच बनलेले असते । ६

१६६८ सेवीन उच्छिष्ट लोळेन अमणीं । वंणवा^१ चरणीं होइन जोडा ॥ १ ॥
 ऐसे जन्म आता मज देई देवा । आवडी हे जीवा सर्व काळ ॥ २ ॥
 त्याचे चरणरज घेती अगावरी । वदीत^२ ते शिरीं जाइन मागे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मेर्ये राहिलासे माघ । सकळेही वाच जाणोनिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उच्छिष्ट-उष्ट, गिःत्व राहिलेले, आवडी-इच्छा, चरणरज-पायावरील माती, वाच-अर्थ

अर्थ - मी वंणवाच्या घरी राहीन, त्याचे गिःत्व राहिलेले उष्ट साईन व त्यांच्या अंगणात लोळन घेईन त्यांच्या पायांतून जोडाही मी होईन । १ देव, मला आता अणु प्रचाराचा जन्म दे तु आता माझ्या मनाची हीच

१ चरणीं, २ वंणवाचे न्हाणी होइन बिडा, ३ वदिन

एकमेव इच्छा उरलेली आहे. २ त्यांच्या घराणांची धूळ, माती माझ्या अंगावर येवो, तिला वंदन करून, कपाळाला लावून मी ते जिकडे जातो! तिकडे जाईन. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा मयं संसार व्यय आहे हे जाणून संतांच्याच ठिकाणी माझा भाव राहिलेला आहे. ४

१६६९ क्षम देयाला हो । स्फुरताती दंड बाहो ॥ १ ॥
आतां शडशडां चालें । देई उचलूं पाउलें ॥ २ ॥
सांडीं^१ हंसगती । बहु उत्कंठा हे चित्ती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे साई । थीरंगे विठाबाई ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- क्षम-आलिप्त, हंसगती-हंसाप्रमाणे मद गती.

अर्थ:-देवा, तुम्हांला आलिप्त देख्यासाठी माझे बाहू रफुरण पावत आहेत. १ आता तुम्ही लोकर लोकर पावले उचलून माझ्यासाठी यावे. २ तुम्ही आता हंसाप्रमाणे मंदगती सोडून द्यावी, कारण मला तुम्हांला भेटण्याची भारी उत्कंठा लागलेली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, थीरंगे, साई, विठाबाई, तू माती एवढी इच्छा पूर्ण करच. ४

१६७० जेणें वेळ लागे । ऐसैं सांडीं पांडुरंगे ॥ १ ॥
कंठ कंठा मिळों देई । माझा बोरस तूं घेई ॥ २ ॥
नको पोतांबर । सांवरूं हे अळंकार ॥ ३ ॥
टाकीं बों भातुकें । लौकिकाचें कवतुकें ॥ ४ ॥
हातां^२ पायां नको । कांहीं वेगळाले राखों ॥ ५ ॥
तुका म्हणे यावरी । मग मुखें अळंकारीं ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा.- सांडी-सोडून दे, बोरस-स्नेह, स्नेहाचा पागडा.

अर्थ:-पांडुरंगे, माते, आता मला भेट देण्यास ज्यामुळे वेळ लागेल अशा सर्व गोष्टी तू सोडून दे. १ आता माझ्या कंठाला तुला कंठ मिळू दे. माझा स्नेह तू घ्यावास, माझ्या प्रेमाचा स्वीकार करावास २ तुझ्या अगावरील पोतांबर सावरण्यात व अलंकार मोट करण्यात तू वेळ नको घालवू. ३ तुझ्या ठिकाणी असणारे भेळ्याचे भातुकें (खाऊ) ते लौकिकाचे असल्यामुळे कौतुकाने टाकून दे. ४ मला आलिप्त येताना तू तुझ्या हातापायांना वेगळे राखून घाणू नकोस. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला एकदा भेट दिल्यानंतर मग मुखाने अलंकार घालण्यात वेळ सचं कर. ६

१६७१ कृपेचा ओलावा । दिसे वेगळाचि देवा ॥ १ ॥
मी हें इच्छीतसें साचें । न लगे फुकटसाई काचें ॥ २ ॥
जेणें जाय कळसा । पाया उत्तम तो तेंसा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घरीं । तुझ्या अवघिषा परी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:- साचें-खरोखरच्या, मरपस्वल्पाच्या, काचें-बच्चे, मायावी, परी-प्रकार.

अर्थ:-देवा, तुझ्या कृपेचा ओलावा काही वेगळाच दिसतो. १ मला मात्र तुमची खरोखरी कृपा हवी. तुमचे फुकटचे मायावी रूप मला नको २ जेणेकरून कळस चांगल्या पद्धतीने स्थिर होईल, असा पाया उत्तमपैकी रघणे अगत्याचे आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या घरी कृपेचे अनेक प्रकार असतील, मला त्यातील कृपाची जरूरी आहे ४

१६७२ दावूनिया कोणा काहों । तेचि वाहीं चाळविलों ॥ १ ॥
 तेंसे नको करू देवा । शुद्धभावा माझिया ॥ २ ॥
 रिद्धिसिद्धी ऐसीं आड । येती नाड नागवूं ॥ ३ ॥
 उदकाऐसी दावुनि ओढी । उर फोडी झळई^१ ॥ ४ ॥
 दर्पणांचे दिले धन । दिसे पण चरफड^२ ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे पायासाठीं । करों आटी कळों द्या ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - वाहीं-मागं, रीत, वृत्ती, नाड-नाडण्यासाठी, आडविण्यासाठी, नागवू-नागविण्यासाठी, लुवाडण्यासाठी, झळई-मृगजळ, दर्पणांचे-आरसाभोवले, आटी-प्रयत्न, सटपट

अर्थ - कुणाला काही चमत्कार दाखवून त्या मागनिं लोकांना तुम्ही चाळविले आहे १ देवा, मला मात्र तसे करू नका, कारण माझा भाव तुमच्या ठिकाणी फार शुद्ध आहे २ रिद्धीसिद्धीसारखी विघ्ने आडवणारी व नागवणारी मागित घेतात ३ मृगजळ हे पाण्या पाण्याचे रूप दाखवून हरिणाना ऊर फुटवून घेऊन घालतात त्याप्रमाणे रिद्धीसिद्धीच्या वाटा आहेत ४ आरसात पडलेले धनाचे प्रतिबिंब पाहून त्याला पकडण्यासाठी घालकाची चडफड सुरू असते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी मात्र तुमच्या पायाचा छव्या स्वरूपात लाभ व्हावा म्हणून प्रयत्न करीत आहे हे तुम्ही समजावे ६

१६७३ काय माता विसरे बाळा । कळवळा प्रीतीचा ॥ १ ॥
 आवडीने गळा मिठी । घाली उठी येसवी ॥ २ ॥
 लावूं घावे मुख स्तना । नये मना निराळें ॥ ३ ॥
 भावडाचे भातें दावी । आपुले लावी त्यास जी ॥ ४ ॥
 माझें थोडें त्याचे फार । उत्तर हें वाढवी ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे नारायणा । तुम्ही जाणा दुष्टावू ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - उठी-उठवी, भातें-खाऊ, दुष्टावू-समजूत घालणे

अर्थ - आईमध्ये घालकाच्या प्रीतीचा कळवळा असल्यामुळे ती कधी त्याला विसरू शकते काय ? १ बालक आपल्या आईच्या गळ्याला मोठ्या प्रीतीने मिठी घालीत असते ते तिला हसवून उठविते, घसबिते २ तिच्या स्तनास मूख लावण्यासाठी ते घाबत असते, त्याला त्याप्रमाणे दुसरे काही सुचतच नाही ३ कधी ते घालक आपल्या भावडाचा खाऊ दाखवित, आपला खाऊ त्याला देऊन आपणास काही नाही असे दाखविते ४ कधी ते घालक मला फार थोड्याच खाऊ त्याला मात्र पुष्कळ अशा उत्तराची तक्रारही वाढविते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, नारायणा, अशी या बालक भवताची समजत घालण्याचे तुम्हीच जाणता ६

विवरण - ईश्वराची वयथा पाहण्याची जी अनेक नाती उजडविली गेली आहेत, त्यात मातये किंवा आईचे नाते विशेष प्रसिद्ध आहे संव्य-संव्यक्त, भाऊभाऊ, पतिपत्नी, बहीणभाऊ, पितापुत्र इत्यादी नात्यावर नाही म्हटले तरी अनेक प्रकारची वयने आहेत निष्पणपणे हवा ता हट्ट करावा व अनेक अपराधांची क्षमा मागावी, असे एवढे स्थान साधुसत्तांनी मानल जाह, आणि ते म्हणजे मज्जे जगतची, जनत जन्माची माळसी पाहुरण हे होय याही माळसीजवळ काहीही मागण्यास मज्जेच वाटू नये ईश्वरास एवढा आई म्हटले की माग सर्वच परिस्थिती बदलून जावे आईच्या प्रेमाचे वर्णन काय करावे ? ता का कधी आपल्या बालकाला विसरेल ? त्याचे अपराध मनात ठेवील ? त्याला बद्दह दासन करील ? तिचे प्रेम चद्रापेक्षा धीटल वमत त्या प्रेमात स्वार्थाचा लवले नाही मसतो त्यात निर्ममता असते निर्ममना असत पुत्राचे सहस्र अपराध एकटी माताच विसरू शकत.

म्हणूनच ज्ञानेश्वरापामून सर्व वारकरी सदांनी विठ्ठलाला माऊली म्हणूनच हाक मारिली आहे मातेच्या प्रेमाचे अनेक विरोंप दर्शविणारे विरोंप दाखले ज्ञानेश्वरांनी दिलेले आहेत 'ना तरी बालक घोबडा बोलीं । बाकुडा विघुका पाऊलीं । ते चोत्र पट्टि माउली । रिसे बोधी-' आपल्या लहान मुलाचे वेडेवाकडे चालणे आईस किती गोड वाटते । ती त्याच्या चुकीच्या चालीनेच धन्य होते आपणही एके ठिकाणी त्यानी म्हटले आहे, 'ऐसा सचाडपणाचिये भुली। न सामाळये समस्या आपुली । या लागीं योग्यता जेवि भाउली । बालकाची जाणे 'ज्याला स्वतःचा तोंड राखता येत नाही, त्या लहान बाळाची बाळजी आईशिवाय कोण घेणार ? 'कां स्नेहाळू माये । सान्हाची वास पाहे' त्या प्रमाणे हळुवार दृष्टीने या ईश्वरमाऊलीन आपला सभाळ करावा अशी त्याची अपेक्षा आहे 'मायेपुढे बालका । रिगता न पडे धार' तरीच आपली स्थिति व्हावी असे त्याना वाटे बालनाला आईशिवाय दुसरा आधारच कोणता ? 'का बालका एकी मायेवाचोनी जिवे काय आहे ?' म्हणून ज्ञानदेवानी प्रश्न विचारला आहे.

असे हे आईचे प्रेम निर्भय व चित्तास निवास्त करणारे असते तिच्याच जवळ आपणाम हट्ट धरता येता तिच्याचजवळ आपणास आपल्या मनातील हितगुज सांगता येते तिच्या गळपान आवडीने आपला गळा घालता येतो तिलाच ऊठ, बस बस शब्दांच्या सत्तेने सांगता येते बाळाला जशी आईची आठवण, तशी आईलाही बाळाची आठवण तीव्रतने असते बाळाला लागलेली भूक प्रथम आईलाच समजते जीवाला लागलेल्या बळा परमात्म्यास प्रथम समजाव्यात याच भूमिबेवरून तुकोबानीही आईच्या प्रेमाचा वा वास्तव्याचा आधार घेऊन अनेक ठिकाणी आपल्या भावविदग्धाचा आविष्कार केलेला आहे या आईनेच जर बाळाला सोडने तर त्याने जावे तरी काठे ? 'माये मोहालले बोठे जावे बाळे । आपुलिया थळें न वचे तें' हे बाळ तरी कसा हट्ट करते त पाहा आईने चांगले सुमान अन्नाचे जेवण वाढले, तर या बाळाच्या मनान हट्टाचे रोष उगवते, 'सतोनिपा पळे सांडुनियां ताट' वाढलेले ताट हावळून तो वसता व दूर निघून जातो पण त्याला आपल्या आईची केवढी खानी असते । 'मागे पाहे वाट माये ऐसी' आपल्या आईने आपली समजूत काढण्यासाठी माये अशी त्याची इच्छा असते आणि आईचा जीव आधीच बासावीम सांगेला असतो घोरणा उपायी राहिल्याचे दुःख तिला छेडत असते म्हणूनच तुकारामपुत्रा म्हणनात, 'भाडबल आम्हां आळी करावी हें' हट्ट करावा एवढेच आम्हा मुलांना माहीत आहे 'बाळ मातेपाशीं रावे तानमूक, उपायाचे दुसरे काय जाणे ।' आपली लहानमूक आपण आईस सांगावी मात्र, ती सर्व उपाय करीलच, असे समजून दुःख मागाव, आईन काम द्यावा, तिची मोलणी लावीत, पण तिच्या पदचालीला लक्ष्म्यान उल्लूक व्हावे, असा मोडपा बहारीचा प्रकार या वास्तव्यमयतीत अमु दाखतो आईएवढी माया दुसरे कोण करणार ? म्हणूनच साधुसत्तांनी व सर्व धर्मप्रवर्तकांनी ईश्वरास आई म्हटले आहे मुला जितका किरकिरा तितकी त्याच्यावरील माया आईने जास्त करावी, मुलाने वेगळ्या सोडपानांच तिच जीवन बहरत, पुत्रत 'साह्याचे सापता झटे । तों तों धर्मियचि पाहा कुटें' अशी अवस्था या मायलेवराच्या सुखाची ज्ञानदेवानी बघा केली आहे असा या वस्तुल मानस मुलाचा राग बघी येईल का ? तिला मुलाचा बघी धोण वाटल का ? रामदासांनी म्हटले आहे, 'थोड माहीं कंटाळा माहीं । आलस्य माहीं प्राप्त माहीं । इतुची माया कोटीचि माहीं । माते वेगळी' असा या अंगैविक प्रेमाच्या दर्शनाचा लाभ फक्त मातेपासीच होणार, तिच्यापासीच नाना प्रकारचे हट्ट चालू राहाणार, भावाला ज्ञान साऊ का ? व मला वमी का ? अशी एव रास्त तज्ज्ञ मुलाच्या भूमिबेवरून तुकाराम महाराजांनी येथ वेगी आहे आईची माया गर्व लेखावर मारली असते ईश्वराने सर्वांवर सारसीच दृष्टा करावी, असा त्याच्या म्हण्याचा भावार्थ.

१६७४ तरी आम्ही तुसी धरियेली कास । माहीं कोणी दास धांयां गेला ॥ १ ॥

आता पदरीना उम्या विटेवरी । येईं लवकरी धावे नेटे ॥ २ ॥

पालयितों तुज उमी करोनि पाहे । कृपावता पाहूं मजकडे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुज यह कान डोळे । का' हे मासे वेळे ऐसी परी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पढरीशा-पढरीच्या ईश्वरा, विठ्ठला, नेटें-जोराने, वेगाने, पालावितें-बोलाविते, बाहे-हात.

अर्थ - देवा, मी आता तुमचीच कास धरून राहिलो आहे तुमचा आग्रह केल्यावर कोणताही दास बापा गेला नाही ? अरे पढरपूरच्या ईश्वरा, विठ्ठला, विठेवर उभा असणाऱ्या पांडुरंगा, तू लोकर व वेगाने धावत ये ? कृपावता, विठ्ठला, मी माझा हात बर करून तुला बोलावीत आहे तू एकदा धावत येऊन माझ्याकडे कृपेने पाह ! तरी ? तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुला तर पुढकळच कान व डोळे आहेत असे ऐकतो मग आता माझीच हाक कशी तुला ऐकू येत नाही ? माझी ही दयनीय झालेली अवस्था तुला कशी रे दिसत नाही ? ४

विवरण - या आणखी एका भावपूर्ण अभंगात तुकाराम महाराजांनी एका नंहीमीच्याच परतु बिनदोड मुक्तिवादाचा उल्लेख केला आहे ईश्वर एकटाच, आणि त्याला हाक मारणारे अनंत जीव, त्याने कोठे कोठे लस घावे ? असा प्रश्नाचा साधुसतानी दान प्रकारची उत्तरे दिली आहेत पहिले उत्तर असे की, ही अनंत रूपे परमेश्वर का प्रसवला ? कुणाच्या इच्छेने हे सर्व जय व्यक्त स्थितीस आले ? त्याच्याच इच्छेने हा ससार जर बाडला असेल तर मग त्यानेच सर्वांची चिंता केल्या पाहिजे 'व्याचा आरमार त्याचे माया' असाच निर्वाळा साधुसत देत असतात दुसरे उत्तर या शकेल असे की, ईश्वरास काही दोनच डोळे व दोनच कान नाहीत आपल्यासारखे ! त्याला अनेक कान, अनेक डोळे, अनेक हात असल्यामुळे तो एकाच वेळी अनेकाना मदत करू शकतो भगवद्गीतेच्या अष्टाध्यायी अष्टाध्यायात परमेश्वराच्या विराट स्वरूपाचे वर्णन करताना 'अनेक बाहूदरवक्त्रनेत्रम्' असा जो उल्लेख आला आहे याच डोळ्यांमुळे तुकोबाचा संकेत असावा आणखी विसऱ्या प्रकरानेही या शकेचे निरसन होते सर्वगामी असणारा सूर्य हा परमेश्वराचा नेत्र मानला जातो 'अग्निर्ब्रह्मा चक्षुषी चद्रसूर्यो', 'चंद्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत' अशा वैदिक बचनातून भगवताचा डोळा सूर्य असल्याचे सिद्ध होत आहे म्हणूनच मोरोपतांनी कैलाशीच्या प्रारभीच्याच काही दलोकात विचारले आहे, 'मसेन दिसलों कसा ? मयन सर्वसासी रवी' सर्वसासी भगवान सूर्यनारायण हा परमेश्वराचाच नेत्र असताना आपण त्याला दिसलो नाही हे मानावे तरी वसे ?

१६७५ करावा काटाळा नव्हे हें उचित । आघोंच का प्रीत लाविलेली ॥ १ ॥

जाणतसा तुम्ही रुपाचे लाघव । आपुले तें जीव घेतें ऐसा ॥ २ ॥

काय म्हणऊनि आलेली आकारा । आम्हा उजगरा करावया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भीड होती आजिवरी । आता देवा उरी कोण ठेवी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उचित-याग्य, लाघव-प्रेम, लात्सा, उजगरा-जागरण, विलव, उगीर, उरी-पर्वा, विमत-

अर्थ - देवा, तू आमचा काटाळा करावसा हे तुला थोप दिसत नाही असा काटाळा करावचा होता तर मग असे आघी प्रेम तरी का रे जडवलेस ? १ देवा, तुमच्या रुपाची लात्सा मला किती आहे तुम्ही जाणताच जीव घेण्याइतका घटपा त्या तुमच्या रूपामुळे मनास लागतो २ आम्हांस तुमी प्राप्ती व्हावी म्हणून आम्हीच जागरण करावे, किंवा आमच्यावर कृपेस विलव करायचा हेतू तर मग तुम्ही आकारास तरी का हो लात्सा ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला आजपर्यंत तुमच्याविषयी भीड बांदे, पण आता मात्र देवा तुमची पर्वा मी ठेवणार नाही ४

विवरण - वरील १६७३ च्या अभंगापासून पुढे १६७७ च्या अभंगापर्यंत परमेश्वरांनी पल्लू बरव्याच्या भूमिने युवा आहेत अस दिसते आपल्यावर परमेश्वराने कृपा करावी म्हणून पुनःपुनः प्रार्थना करतही काही पल्लू दिसत नाहीत पाहून तुकारामचुवा वडळीवर आपल्यागारमने दिमतात अन्व शब्दे व अनेक कान असूनही आपणांकडे ईश्वराचे लक्ष कम जात नाही ? अर्जी दावा त्याच्या मनास येऊन गेलीच आहे आता या अभंगात ते ईश्वराच्या उपदेशा करावया निघाले आहेत 'तुकायाचा अग्निवार पवडा बाटा बां, ते आता मी तुमी पर्वा बिलगुल करणार

नाही असे ईश्वराला सांगू शकतात. जर एवढी टाटातूट करायची होती तर मग आधी एवढी प्रीती तरी जडवावी का ? असाही धिटाईचा प्रश्न ते विचारू शकतात. तुम्ही या जगाच्या रूपाने आकारास तरी का आलात ? कुणी सांगितले होते तुम्हाला व्यक्त व्हायला ? या प्रश्नातील खोच ध्यानात घेण्यासारखी आहे. ईश्वर हा स्वतःच्याच इच्छेने व्यवसावर आलेला आहे त्याला एकाकी करमत नव्हते म्हणून तो अनेकत्वाच्या अवस्थेला आला. अशी श्रुतीची साक्ष आहे. याच आधारावर द्वा त्याला विचारतात 'काय म्हणऊनि आलेली आकारा ?' आम्ही बघ, आम्ही पापी, आम्ही ससारात जडवलेले आणि देवा, तू मात्र नित्य शुद्ध, मुक्त. हे कसे ? असाही प्रश्न साधुसत नेहमीच विचारतात. एकाच बीजापासून जर ही सर्व निर्मिती असेल तर बीज शुद्ध व त्याचा विस्तार अशुद्ध हे कसे संभवते ? हे आजपर्यंत बोलायची पचाइत होती; पण अधिकार घेताच तुकोबानी आधी प्रीत जडवून मग कटाळा करणाऱ्या देवास स्पष्टपणेच विचारले आहे. पुढल्यान अमगात तर प्रकरण हातघाईवर आल्यासारखे दिसते. पदर घालून हिसकला तर लोकांत कुणाच्या नावास बट्टा लागेल ? असा प्रश्न तुकोबानी विचारला आहे.

१६७६ धरुनि पालव असुडीन करें । मग काय वरें दिते लोकीं ॥ १ ॥
काय तें विचारा ठायींचें आपणां । जो हा नारायणा अवकाश ॥ २ ॥
अंतर पायांसी तों घरी या गोष्टी । पडिल्या मिठी हालों नेदीं ॥ ३ ॥
रसलेती तरी होइल बुझावणी । तांतडी करुनि साधावें हें ॥ ४ ॥
सांपडिल्या आधीं कारणासी ठाव । येथें करूं भाव दृढ आतां ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तुझे ठावके बोभाढ । मग खटपट चुकली ते ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-पालव-पदर, असुडीन-ओडीन, अवकाश-उशीर, बुझावणी-समजूत, कारणासी-कार्या-साठी, बोभाढ-कीर्ती.

अर्थ:-देवा, मी आता तुमचा पदर हाताने धरून ओडीन. मग लोकांत काय हे बरे दितेले ? १ नारायणा, असा प्रसंगास अजून अवकाश आहे, उशीर आहे, तोपर्यंतच तुम्ही त्याचा विचार करा. २ जोपर्यंत तुमच्या पायांशी माझे अंतर आहे, तोपर्यंतच या गोष्टी मी शोणहार; पण एकदा पावाना मिठी पडली की मग मात्र तुम्हाला हालू देणार नाही ३ मग या कृत्याने तुम्ही रागावलात तरी मी कशी तरी समजूत तुमची काढीन पण आधी तुमचे पाय धरण्याचे कर्तव्य स्वरेने मी पार पाडीन. ४ तुमचे पाय मला सापडले याच मोठ्या कार्यमागासाठी मी तुमच्या ठिकाणी माझा भाव आता दृढ करीत आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू कधी दिसतोस, कधी दिसत नाहीस, कधी तू व्यपन्न असतोस, तर कधी अव्यपन्न असतोस, अशी तुघी कीर्ती माहीत असल्यानेच मी. तुझे पाय दृढ धरले आहेत त्यामुळे तर माझी सर्व खटपट चुकली आहे. ६

१६७७ निष्ठुरा उत्तरीं न घरावा राग । आहे लागभाग ठायींचाचि ॥ १ ॥
तूं माझा जनिता तूं माझा जनिता । रत्नुचाईच्या कांता पांडुरंग ॥ २ ॥
मुळींच्या ठेवण्यां आहे अधिकार । दुराबोनि दूर गेलों होतो ॥ ३ ॥
पोटींच्या आठवा पडिला वितर । काहीं अला मार मायां तेणें ॥ ४ ॥
राखिला हा होता बहु घोघां चार । साक्षीनें व्ययहार निवडिला ॥ ५ ॥
तुका म्हणे काहीं घोलणें न सपे । आतां पांडुरंगें तूं मी ऐसं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-लागभाग-सबब, ठायींचाचि-मूळपाच, ठेवण्यां-ठेव्यावर, पोटींच्या-पोटच्या मुलास, चार-उपचार, लीविक

१ जोडा मारा.

तुम्हास देवपण आले असल्याची वाढवण करून दिली आहे 'यामुचिया भायें तूज देवपण। ते का विसरोनि राहिलासो ?' आपल्या भक्तावर त्वरित वृषा करीत नाही तो देव कसला ? तुकोवानी फटकळपणे म्हटले आहे, 'घिग् जिणे त्याचा स्वामी हीनपर। मरण ते बरे भले सप 'हीन स्वामीची सत्ता पत्करण्यापक्षा मरण पत्करले, असाच म्हणण्याचा रोख आहे. 'समयांचे वाळ केविलबाणे दिते। तरी कोणा हासे जन देवा ?' म्हणून आपली एका अगमान परमेश्वरापासी तनार केली आहे देवा. आम्ही तुझेच आहून असे म्हणण्यात वाय तुला कमीपणा आला ? 'तुझे म्हणविता काय नाश झाला ?' 'ऐसे वा विठ्ठला वीर्तो तुजो' अशा शब्दात ही तनार तुकोवानी मांडलेली आहे शक्ती धार न राहवून त्यानी ईश्वरास निजानान म्हणून सांगितलं आहे, 'तुम्हा आम्हा तूटी होईल यावरी। ऐसे मज हरी दिसतसे' आता तुमच्यात व माझ्यात तुनी थईक अशा भीती त्यानी व्यक्त केली आहे

परंतु भक्त अशा प्रवारच्या बल्लहान का उत्सुक होता ? ज्या मुमाने त्यान ईश्वराचे गुणगान केले त्याच मुलाने 'पांडुरंग पाहा खांदलीसे रडो'—पांडुरंगा तू गवटी रडो खाल्लीस, तुझा पराभव झाला, अस वा म्हटले जाते ? परमेश्वरासोच एवढा बल्लह आपण चव करता ? या प्रश्नाच उत्तर देताना तुकोवानी म्हटलं आहे, कवणासो चाडी कोण माझे साहे। कोण मज जाहे तुजविण ?' हा एव वृषाच पांडुरंगच असा आह वी, त्याब्यावर वाटक तसे रागावून तरी अभयच प्राप्त होते या त्रिंवासापाटा हा बल्लह अमती पाच वृत्तान तुकोवानी म्हटलं आहे, 'निष्ठुर घासाटी बरिता मायण। आहेसो तू तवनाग दाता ॥ ऐतो कोण दुख आहे निवारता ?'—ईश्वरा तू सर्व नाही जाणणारा आहस, तुझ्याशिवाय आमचे दुख काण जाणणार आहे ? या जाणवेच्या पाटीव घोडा रोप आणि बल्लह याची निमिती होव असने परमेश्वरावर आपण फार रागावलो, विनाकारण बल्लह वेळा याबोही जाणीव नैवटी तुकोवानी होन अमते 'जये ऐमे बोले कठिण उत्तरें। सलग्गें लेकुरें केली पुढें। अपराध कीजे पडला तो क्षमा' म्हणून ते ईश्वरास विनवणीही करतात 'निष्ठुरा उत्तरें न धराया राग' या शब्दात त्यानी ईश्वराची क्षमा मागितलली दिसते.

१६८३ नव्हो गाढे आळसी। जो तू आम्हापुढें आसी ॥ १ ॥

अरे दिले आम्हा हातीं। यम वेवादाचे सतीं ॥ २ ॥

धरोनिया याट। जालो शिरोमणि थोट ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा। दाद करीन खरी सेवा ॥ ४ ॥

सादार्थं व टीपा—गाढे—निर्मळ दुबळे, वेवादाचे—विवादाच, बल्लाचे, घोट—वाडगा, हरामी

सय—वेवा, तू जरी आम्हापासून पळून दूर जाणोल तरी आम्ही काही तुला तमे बट देणार नाही आम्ही काही थाळनी व दुबळे नाहीत ? अरे देवा, साधुमुक्तांनी आमच्या हातात वादविवाद करण्याचे यम दिलेले आहे २ तुम्ही पळून जाण्याची थाट वाडवून भी जाणगच वाडगा व यत्नानाचा शिरोमणी बनवो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, असा प्रकार वादविवाद बल्लहच मी माझी सेवा पुरी करीन ४

१६८४ तुझ विसर नको माझिया जीवा। क्षण एक वेडावा मायघापा ॥ १ ॥

जाओ राहो देह आता येचि घडी। वायसी थावडी याची मज ॥ २ ॥

फुडचीळ इद्रियें आपुलिया गुणे। यांचिया पाळणे कोण हित ॥ ३ ॥

पुत्र पत्नी वधू सोपरीं खाणोरीं। याचा वीण धरी सग आता ॥ ४ ॥

पिड हा उसना आणिला पाचाचा। सेकीं लाये ज्याचा त्यासी देणे ॥ ५ ॥

तुका म्हणे नाहीं आणिक सोदरें। तुजविण दुसरें पांडुरंगा ॥ ६ ॥

शशर्यं व टीपा-घडी-घटकेस, वेळेस, कुचिळ-वाईट, खाणोरी-खादाड, खाणारा चोर, पिड-शरीर, पांचाचा-पचमहाभूताचा, तेकीं-बोवटी, अत काळी

अर्थ-देवा, माझ्या जीवास तुझा विसर कधीही पडू नये केशवा, मायबापा, एक क्षणमरही तुझा विमोह होऊ नये १ माझा देह याच घटकेस जावो अपवा राहो, त्याची मग काहीच आवडी अथवा पर्वा नाही २ देहाची इद्रिये आपापल्या परीने व गुणाने अतिशय वाईट अशी आहेत, तेव्हां याचे प्रतिपालन करण्याने कोणते हित होणार आहे ? ३ पुत्र, पत्नी, बंधू, मोयरेधादरे हे सर्व फुकट खाणारे मान आहेत याची सगत खाता कुणी घरावी ? ४ हा देह पचमहाभूताकडून उगला आणलेला असल्यामुळे तो त्याचा त्याना शबटी अतःकाळी समपण करावा लागेल ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, पादुरवा तुमच्याशिवाय मला दुसरे कुणीच जवळचे जिवलग नातेवाईक नाहीत ६

१६८५ ऐसे सत्य माझे येईल अतरा । तरि मज करा कृपा देवा ॥ १ ॥
 वचनासारखें तळमळी चित्त । बाहेरि तो आत होइल भाव ॥ २ ॥
 तरि मज ठाव द्यावा पायापाशी । सत्यतैं जाणसी दास खरा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सत्य निकट सेवके । तरिच भातुके प्रेम द्यावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-अतरा-मनात, अत वरणात, ठाव-स्थान, भातुके-खाऊ

अर्थ-वरव्या अभयात हागितलेला प्रकारे जर माझ्या अत करण्यात प्रचोरीस येईल तर देवा, तुम्ही माझ्या-वर कृपा कराच १ या माझ्या वचनासारखेच माझे चित्तही तळमळीने भरलेले आहे जो भाव आता चित्तामध्ये आहे तोच बाहेरही आहे २ तरी देवा, मला तुमच्या पायाशी स्थान द्यावे मी तुमचाच दास आहे, असे तुम्ही जाणावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी तुमचा खरा व निकटचा सेवक असेन तर प्रसादरूपी खाऊ मला द्यावा ४

॥

१६८६ आदि वर्तमान जाणसी भविष्य । माये पुढें नीत सचिताचा ॥ १ ॥
 आता काय देऊ पायापें परिहार । जाणा तो विचार करा देवा ॥ २ ॥
 आपुले ते येथें काय चाले केले । जोडावे ते भले हात पुढें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे किले बोल माझे थारा । कराल दातारा होईल ते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-नीत-निवड पथवरण, पायापें-पायाजवळ, परिहार-निरसन तक्रारीचे निवेदन, गाढाणे, थारा-दूर करा विचारात घेऊ नका

अर्थ-देवा, तुम्ही मूल वर्तमान व भविष्य कळातील गोष्टी जाणता सचिताची नीट निवड करून त्या-सवधी मागचा पुढचा विचार तुम्ही करीत असता ? देवा, आता मी तुमच्या पायावर कोणत्या तक्रारीचे निवेदन कर ? देवा तुम्हाला जो विचार योग्य जाणवत असेल तो करा २ आम्ही आपल्या बळाने काही केले तर ते येथे काय चालणार आहे ? तेव्हा पुढे हात जोडावेत ह्या वर ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माझे हे बोलणे उगाच असल्यामुळे ते काही विचारात घेऊ नका जे तमच्या मनात येईल ते तुम्ही करा कारण त्यातच माझे हित आहे ४

१६८७ सुखें न मनी अवगुण । दुख भोगी त्याचे कोण ॥ १ ॥
 हे का ठायीचे न कळे । राती करा झाकुनि डोळे ॥ २ ॥
 चालोनि आड वाटे । पायीं मोडविले काटे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे फोणा । बोल देवितो दाहाणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मिथ्या-खोटा, असत्य, उपाय-उपाय

अर्थ - मी अमुक एक केले, असा बहकार ज्याच्या चित्तात नाही, प्रपंचाचा प्राप्त ज्याला वाटत नाही, त्याचा उद्देग ज्याला येत नाही, त्यालाच घरा त्याग घडला आहे असे समजावे १ हा अंतरगातील भाव तो ईश्वरच जाणतो, त्याच्याशिवाय इतर बाह्यरंग उगाध आहे बाह्यच डामडीलाचा उपाय व्यर्थ आहे २ ज्याचा त्याग केला आहे त्याचेच ध्यान मनामध्य सतत राहिले तर तो सारीच विटवना होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, खऱ्या खोट्याचा निवाडा तुम्ही स्वतः ला विचारूनच करा यासंबंधी तुम्हास दुसरे कोण सांगणार आहे ? ४

१६९४ हित व्हावे तरी दम दुरी ठेवा । चित्तशुद्धि^१ सेवा देवाची हे ॥ १ ॥

आवडी विठ्ठल गाईजे एकातीं । अलम्य ते येती लाम घरा ॥ २ ॥

आणीका अतरीं न द्यावी बसति । करावी हे शांती वासनेची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बाण हाचि निर्वाणीचा । दाउगी हे वाचा वेचू नये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतरीं-मनामध्ये, बाण-हानीचा उपाय

अर्थ - जर तुमचे घागले हित व्हायचे असेल तर मनातील दम नाहीसा करा व एकचित्ताने, शुद्ध भावाने देवाची सेवा करा १ मोठ्या आवडीने विठ्ठलाचे नाव एकान्तात बसून घात बसावे यामुळे मिळण्यात कठीण असे लामही घरी चालून येतील २ आपल्या अंतःकरणात या एका देवाशिवाय दुसऱ्या कुणासही वारा देऊ नये इतर धासमाच मनातून नाहीशी करून टाकावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हाच चित्तनाचा एक निर्वाणीचा उपाय आहे याशिवाय उगाच वाचा व्यर्थ हुकडे तिकडे खर्च करू नये ४

१६९५ हो का नर अथवा नारो । ज्याचा आवडता हरि ॥ १ ॥

ते मज विठोवासमान । नमू आवडी ते जन ॥ २ ॥

ज्याचे अंतर निर्मळ । त्याचे सयाहा कोमळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भावे । जिह्ने प्रेम योसडावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आवडी-प्रेमाने, अंतर-मन अंतःकरण

अर्थ - ज्याना धोहुरीविषयी आवड मोठीच आहे ते मग पुरुष असोत वा स्त्रिया असोत १ ते सव मला विठोवासारखेच पूज्य आहेत अशा तोकांना मोठ्या प्रेमाने मी नमस्कार करीन २ ज्याचे मन अतिशय पवित्र व निर्मळ आहे त्याचे अंतर्बाह्य अंतःस्वच्छ व कोमलच असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी मोठ्या प्रेमाच्या भावनेने माझ्या जिह्वेने त्यांची स्तुती करीन अथवा जीव त्यांच्यावरून ओवाळून टाकीन ४

१६९६ हरिची हरिकथा नावडे जया । अधम म्हणता तया वेळ लागे ।

मनुष्यदेहीं तया नाट लागले । बघोर साधिले कुमपाक ॥ १ ॥

कासया जन्मा आला तो पापाण । जत का होऊन पडिला नाहीं ।

उपजे मरोनि वेळोवेळी भांड । परि लाज लज न घरी काहीं ॥ २ ॥

ऐसियाची माता कासया प्रसयली । वर नाहीं घातली मुखावरी ।

देवधर्माविण चाडाळ हा वर । न साहे भूमि भार क्षणभरो ॥ ३ ॥

राम म्हणतां तुझे काय तें येचलें । कां हित आपलें न विचारिसी ।

जन्मोजन्मांचा होईल नरकी । तुका म्हणे चुकी जरी^२ यासो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भाट-फसवणूक, कुसपाक-एक प्रकारचा नर्क, भाड-भाडलोर, लड-नास्तिक, पाखंडी, वर-वार, वेधले-खर्च झाले, न विचारिसी-विचार करीत नाहीम.

अर्थ - ज्याला श्रीहरीची कथा आवडत नाही, त्याला अग्रम अथवा दुष्ट म्हणण्यासही फार वेळ लागतो, त्याच्याआधीच तो दुष्ट असतो, म्हणण्याचीही जरूरी नाही भाषणाचा देह त्याला मिळाला असूनही त्याची मोठीच फसवणूक झालेली असते त्याने आपल्या दया आचरणाने कुसपाक नावाचे साधन करून ठेविलेले असते १ असा हा दगड मनुष्य जन्मास तरी वा वाला ? अत होऊन का पडून गेला नाही ? हा भाडलोर मनुष्य पुन पुन जन्मास येतो व भरतो, पण याची लाज काही या पाखंडी भाषणास कधीच नसते २ असा या अग्रम भाषणास त्याच्या आईने तरी का जन्म दिलेला असतो ? जन्मल्याबरोबरच त्याच्या मुखात वार घालून त्याला तिने मष्ट का नाही वेले ? हा चाडाल आपले आयुष्य देवघर्माशिवाय घालवीत असतो याचा भार पृथ्वीस क्षणभरही सहन होत नाही ३ श्रीरामाचे स्मरण केल्यास तुझे शाय खर्च होते ? तू आपल्या हिताचा विचार का करीत नाहीस ? तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाचा व धर्माचा विचार करायला जर चुकल्या तर मात्र तुला जन्मोजन्मी नर्कवास भोगावा लागेल ४

१६९७ उपेक्षिता येणें कोणी शरणागत । ऐसी नाहीं मात आईकिली ॥ १ ॥

आता काय ब्रीव साडील आपुले । ठायींचे धरिले जाणोनिघरा ॥ २ ॥

माझ्या दोपासाठी होईल पाठमोरा । ऐसा कोण पुरा भोग वळी ॥ ३ ॥

तुका म्हणें रूप आमुच्या कैवारे । धरिले गोजिरे चतुर्भुज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - येणें-या श्रीहरीने, मात-हकीमत, गोष्ट

अर्थ - कोणी घारण झाला आहे आणि या श्रीहरीने त्याची उपेक्षा केली असे कधी ऐकले नाही ? आता तरी हा भाषले पतितपावन हे ब्रीव सोडील काय ? मूळवेव असणारे हे ब्रीव त्याने जाणून घुडून घारण केले आहे २ माझा असा काय मोठा बोंप आहे किंवा असा काय प्रचंड भोग आहे, की हा श्रीहरी माझ्याकडून पाठमोरा होईल ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमचा कैवार घेण्यासाठी तर पाने आपले साजिरे, गोजिरे रूप घारण नेले आहे ४

१६९८ आवडीसारखें सपादिले सोग । अनत हें भग जाले नाम ॥ १ ॥

कळे ऐशा वाटा रचिल्या सुलभा । दुयेंम या नभाचा ही साक्षी ॥ २ ॥

हाते जेवी एक मुखी मागे घास । माउली जयासतंसी वाळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणें माझे ध्यान विटेवरी । तंभीच गोजिरी विते मूर्ति ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सपादिले-धारण केले, दुयम-समजण्यास कठिण,

अर्थ - या श्रीहरीने आवडीप्रमाणे रूप घेतल्यावर हा अनत रूपाचा व नामाचा झाला १ लोकाना नोंट धरतीच्या वाटा सोप्या व सुलभ होतील अशा निर्माण झाल्या तो श्रीहरी तसा कळण्यात कठीण आहे पाला साक्ष या आनाशाची आहे २ एक मुलगा आपल्या हाताने जेवत असतो, दुसरा आईने मुखात घास घालावा अशी इच्छा करतो असे घालकाने भाषणे गतले तसा पद्धतीने त्याची आई त्याचे सव काही करीत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझा मनातील ईश्वराचे ध्यान विटेवर उभे राहिलेले आहे ही अशीच गोजिरी मूर्ती मला दृष्टीसंपोर विसते ४

१६९९ धन्य मी मानीत आमुले सचित । राहिलीसे प्रीत तुझे नामी ॥ १ ॥

धन्य जालों आता यासि सदेह नाही । न पडों या बाहीं काळा हातीं ॥ २ ॥

ग्रहारस करु भोजन पाली । सताचे सगती सर्वकाळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणें पोट घालेंचि न घायें । खादलेंचि साथें आवडीनें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सचित्त-पूर्वपुण्य, प्रारब्ध, सर्वह-ज्ञान, वाहीं-मार्गाने, घाले-तृप्त झाले

अर्थ - या श्रीहरीच्या नामात माझी प्रीत जडलेली अमृत्यामुळे मी माझे पूर्णपुण्य वा प्रारब्ध धन्य आहे असे मानतो ? मी यामुळे जाता धन्य झालो, यात काही शकाच नाही मी या मार्गाने कधी काळाच्या जवळपास सापडणार नाही २ सताच्या सगतीस आता नेहमी दमून ब्रह्मरसाचे भोजन सतत करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या भोजनामुळे माझ्या मनाची तृप्ती होता होत नाही, म्हणून मी याचेच सेवन पुन पुन करीत असतो ४

१७०० आवडी न पुरे सेविता न सरे । पडियेलो घुरेसवे गाठो ॥ १ ॥

न पुरे हा जन्म हें सुख सादिता । पुढती ही आता हेचि मागो ॥ २ ॥

मारगाची चिंता पालखी बसता । नाहीं उमंतिता कोसपेणी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझी विड्ढल माडली । जाणें ते लागली भूक तान ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आवडी-प्रेम, घुरेसवे-घेष्ट असा परमेश्वराची, उमंतिता-शेवटास गेल्यानंतर, सपल्या-वर, कोसपेणी-कोसाच्या मुक्कामाची, अथवा कोसाची व मुक्कामाची.

अर्थ - या सर्वश्रेष्ठ असा श्रीहरीची गाठ एकदा पडल्यानंतर त्याच्या विषयीचे प्रेम सतत नाही, की पुन पुन सेवन केल्यास पुरेसेही वाटत नाही १ श्रीहरीचे हे सुख या माझ्या हृदयात साठवीत असताना मला हा जन्म काही पुरणार नाही यासाठी देवाजवळ असाच जन्म मी मागत आहे २ एकदा पालखीत यस्यानंतर मग मार्गावरील कोसाची अथवा मुक्कामाची आपण विंता बद्दास करावी ? मार्ग सपल्यावर कसली चिंता राहते ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही विडळाई माझी आई असून तीच मला लागलेली सहान व भूक जाणीत असते ४

१७०१ नाहीं त्रिभुवनीं सुख या समान । म्हणजनि मन स्थिरावेलें ॥ १ ॥

घरियेलीं जीवीं पाडले कोमळीं । केली एकावळी नाममाळा ॥ २ ॥

शीतळ होऊनिया पावलो विश्वाप्ती । न साहे पुढती चाली चिंता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाले सकळ सोहळे । पुरविले डोहळे पादुरंगें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - एकावळी-एकेरी, चाली-पाल, डोहळे-दण्डा

अर्थ - या श्रीहरीच्या शरणासारखे सुख त्रिभुवनात नसल्यामुळे माझे मन त्याच्या पायी स्थिरावेलें आहे. १ त्याचे कोवळे घरण मी माझ्या अंतःकरणात धरून ठेविले असून माझ्या गळ्यात त्याच्या नामाची एकेरी माळ घातलेली आहे २ यामुळे मी आता त्रिभिध तपापापामून मुक्त होऊन बट झालो, मला पूर्ण विद्वानांनी मिळाली आता यापुढे चिंताची कोणतीही चाल उरलेलीच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या पादुरंगाने माझ्या सर्व इच्छा पूर्ण केल्या असून मला सर्व सुखसोहळाचा लाभ झालेला आहे ४

१७०२ मायाबापापुढें लाडिके लेकू । तैसे बोल करू कवतुके ॥ १ ॥

वृपायता घालीं प्रेमपान्हास । चोळली योरस पादुरम ॥ २ ॥

नाहीं घोर सुटी जवळी हुबरे । ठायींच पाखर कबळिते ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज होऊ नेदी सोण । बळीं नेदी भिन्न आहे ऐसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चोळली-बळली, योरस-वृषेचा पांज, पाखर-वृष, मग अथवा मृग याची याने, नेदी-देत नाही,

अर्थ-आईबापापुढे लाडके लेकरु जसे वामते तसेच पाडुराया, आम्ही तुझ्यापुढे कौतुकाने लाडके धोल वोलू. १ हे कृपेच्या सागरा, पाडुरंगा, तुम्ही आपल्या प्रेमाचा पाव्हा मोठ्या प्रेमाने माझ्याकडे वळवा, माझ्या मुखात घाला. २ खुटघाला बाघलेले यासरु जवळच असलेल्या आईकडे जाऊ शकत नाही, ते एकसारखे ओरडत असते. पण गाय मात्र त्याच्या जवळ जाऊन त्याला आपल्या स्तनातील पाव्हा देते व त्यास चाटत असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला तुझ्या वियोगाचा शोण देवा, कधी होऊ देऊ नकोस मी तुझ्याहून भिन्न आहे असे बळू देऊ नकोस. ४

१७०३ आठवों नेंदी आवडी आणिक । मरुनियां लोक तिन्ही राहे ॥ १ ॥
मन घांघे तेथें तिचेचि दुमतें । संपूर्ण आइतें सर्वकाळ ॥ २ ॥
न रगें वळावीं^१ इंद्रिये घांवतां । ठाव नाहीं रिता उरों दिला ॥ ३ ॥
तुका म्हणे समपाडलाचा खंड । केला^२ बळकट हालों नेदी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाव-स्थान, रिता-मोकळा.

अर्थ:- एवढा या धोहरीचो आवड मनात निर्माण झालो की, मग दुतःत्या कशाचीही भाडवण होत नाही. त्याचेच प्रेम तिन्ही लोकांत मरुन राहिलेले असते १ ज्या ज्या ठिकाणी माझे मन घांवते, त्या त्या ठिकाणी त्याच्याच प्रेमाचे दुमत आयते व पूर्णपणे घालायला मिळते २ त्याचे स्वरूप सर्वत्र इतके पसरलेले दिसते की, त्याने कुठे धोडीही आणा रिवागी ठेवलेली नाही त्यामुळे मला बावणारी इद्रिये ताच्या ठेवाची लागत नाहीत, ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, समचरणाचा असा हा देव पुनः हालणार नाही अशा रीतीने येथे बळकटपणे उभा केला आहे. ४

१७०४ उत्तम घालावें आमुचिये मुखों । नयारावे दुःखी होऊनि^३ तें ॥ १ ॥
न बैसे न वजे जवळून वुरी । मागें पुढें बारी घातपात ॥ २ ॥
नाहीं शंका असो मलतिये ठावों । मावळले पाहीं द्वैतादंत ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भार घेतला विठ्ठलें । अंतरों भरले घाह्या रूप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- न वजे-जात नाही, बारी-निवारण करतो.

अर्थ- ही माझी विठ्ठलमाऊली जेवढे चांगले आहे तेवढे माझ्या मुखात घालते व वाईटाचे निवारण आम्ही दुखी न रहावे अशा घेताने ती करीत असते १ हो आमचो आई माझ्याजवळ सारखो उभो असते. ती बघी पालोही घसत नाही, को बघो दूर निपून जात नाही; माझ्या मागेपुढे उभो राहून माझ्यामरील घातपाताचे सफट निवारण करीत असते २ आता आम्ही कोणत्याही ठिकाणी असलो तरी आम्हांस बसलीही शंका आलेली नसते- आमचे सर्व हंत व अर्हत मावळून गेलेले असने हा भेदच उरत नसतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या विठ्ठलाने माझा सर्व भार घेतलेला असल्यामुळे तोच माझ्या अतर्बाहृपणांत मरुन राहिलेला माहे ४

१७०५ आम्हां अळंकार मुद्राचे शृंगार । तुळसीचे हार वाहों^४ कंठों ॥ १ ॥
लाडिके डिंगर पंढरिरायाचे । निरंतर घाचे नामघोष ॥ २ ॥
आम्हां आणिकांची खाड चिपें नाहीं । सर्वें सुखें पापों विठोबाच्या ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही नेधों चिया मुबती । एकाविण चित्तों दुजें नाहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- डिंगर-गेवड, खाड-जिमन, महस्व, नेधों-घेणार नाहीत.

अर्थ:- धगावर नाना प्रकारच्या मुद्रा लावचे व तुळसीचे हार गळघात घालणे हेच आमचे अलंकार व हाच आमचा शृंगार होय. १ आम्ही या पदरीराजाचे लाडके सेवक आहोत, आमच्या वाणीत एकासारखा त्यापाच

१ घोळावी, २ जाला, ३ होऊ नदी, नाही.

पोय असतो. २ याच्यापुढे आम्हांला इतरांची बाहीच निमत नसते. याच्या पावीच, या विठोबाच्या चरणावर सर्व सुखे आम्हांस दिसतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीच्या शिष्या आमच्या मनात दुसरे बाहीच नसल्यामुळे आम्हांस मुक्तीची मुद्रा पड्या नसते. तिची आम्ही बघीच इच्छा करीत नाही. ४

१७०६ चला पंदरीसी जाऊं । रघुमादेयीवर पाहूं ॥ १ ॥

डोळे निघतील कान । मना तेथें समाधान ॥ २ ॥

सता महंतां होतील भेटी । आनंदें नाचों घाळवंटी ॥ ३ ॥

तें तीर्थांचे माहेर । सयसुखाचे भांडार ॥ ४ ॥

जन्म नाही रे आणीक । तुका म्हणे माझी भाक ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - भाक-वापय .

अर्थ:- चला, आपण सर्वजण पंढरपूरला जाऊ तेथील दक्षिणेचा पती पांडुरंग मारण पाहू या ! त्याला पाहिल्याबरोबर डोळे तृप्त होतील. त्याचा नामधोय ऐकल्याबरोबर कान निघतील. तेथे भगाला फार समाधान घाटेल २ तेथे गेल्यावर साधुसतांची भेटी होतील आणि मन आनंदाने घाळवटात माघू लागेल ३ असे हे पंढरपूर सर्व तीर्थांचे माहेर असून सर्व सुखांचे हे एक भांडारच आहे ४ या पंढरपूर क्षेत्रात आत्म्यावर पुन जन्म म्हणून येणार नाही असे तुकाराम महाराज म्हणतात, जो शपथेवर सांगतो. ५

विवरण :- या एका अतिशय सोप्या व भावपूर्ण अमळात तुकोबानी आपल्या मनात पंढरपूर व तेथील श्रीविठ्ठल यांचे किती प्रेम आहे याचे वैभव दाखवत वर्णन केले आहे येथे गेल्यावर पांडुरंगास पाहिल्यावर डोळे व कान तृप्त होतील, साधुसतांची भेट होईल, आनंदाने नामधोय कलन घाळवटात नाचायला मिळेल. हे पंढरपूर म्हणजे सर्व सुखांचे भांडार व तीर्थांचे माहेर आहे असा या पंदरीचा व तेथील विठ्ठलाचा लोभ जनक माधुसताना पडलेला दिसतो. 'रुपाचे रूपस विठ्ठलनाम वेध । पंदरीनिवास अहमराम' म्हणून निवृत्तांनायानी याचा गौरव केलेला आहे, 'बाजी अयोध्या अवति कांति । मयुरा माया गोपती । ऐसी तीर्थे इत्यादिचे आहेत । परी सरी न पवती पांडुरंगी' अशा दाखान श्रीलानदेवानी या पांडुरंगाचे व पंदरीचे महत्त्व वर्णन केले आहे 'जयासी पंदरीचा नेम । वित्तीं घळड विठ्ठलप्रेम । ते धन्य भक्त समृद्धी' असे त्यानीच या पंदरीचे व तेथील भक्तांचे वर्णन केले आहे 'अनत तीर्थांचे माहेर । अनत रुपाचें हें सार ' अने नामदेवरायानी याच्यासवधी म्हटले आहे. या क्षेत्राचा महिमा विची आहे तर 'पाहिल्या क्षणीं नासतीं पातके ? ऐसिया तुके दुजे कोण ? असे महत्त्व त्यानी या स्थानाचे सांगितले आहे 'ऐसे तीर्थे कोणी दाखवा गोमटे । जेथें प्रत्यक्ष हें भेटें चरवह' या एका अमळात नामदेवानी 'दीनाचे माहेर' जे पंढरपूर त्याचा महिमा वर्णन केला आहे म्हणूनच दुसऱ्या एका अमळात त्यानी म्हटले आहे 'सर्वं सुखरासी भोवरेचे तीरी । आमुचो पंदरी चामधेनू' 'विठोबाच्या बावा जाईन घावोने । घालीन लोळणी चरणावरी' अरी त्याच्या मनाची तीव्र इच्छा नेहमी असते 'पंदरीचे सुख नाही त्रिभुवनी' । कारण तेथे 'प्रत्यक्ष चरणांनी उभा असे; 'सर्व सताचा मुकुटमणी जो पृथ्वीक तोही तेथेंच असतो म्हणूनच तेथे 'सुखाची मिराशी' निर्माण झालेली असते या पंढरपुरास एवढे महत्त्व का ? याचे उत्तर एकनाथानी दिले आहे. 'साराचे सार गृहपाचे निजगृह । तें हें उभे आहे पंदरीचे' सर्व साराचे सार व गृह, गुप्त ज्ञानाचे ज्ञान येथे श्रीविठ्ठलाच्या रूपाने भक्तासाठी उभे आहे या पंदरीचे व येथील वैभवाचे तृप्त मनाने वर्णन करताना एकनाथानी लिहिले आहे, 'माझे माहेर पंदरी । विठ्ठल उभा विठेंवरी ॥ सत मिळाले अपार । करिताती जयजयकार ॥ टाळ घोप पताका । नाचताती वैष्णव देख ॥ विठ्ठल नामें गर्जतो । प्रेममरीत नाचतो ॥ एकाजनावनीं दारण । विठ्ठल नामें घाले पूर्ण ॥' त्यांच्या मतानेही या क्षेत्रात सर्व तीर्थे निवास करतात येथील भाग्य अनुपम्य असे त्याना वाटते

१७०७ पैल घरीं जाली चोरी । देहा करीं बोंब ॥ १ ॥
 हाबा हाबा करिंसी काये । फिराऊनि नेण्यां दायें ॥ २ ॥
 सांडुनियां शुद्धी । निजलासी गेली बुद्धी ॥ ३ ॥
 चोरीं तुला काढिला बुर । वेगळें भावा घातलें दूर ॥ ४ ॥
 भलतिप्रासी देसी बाब । लाहेसि तूं एवढा ठाव ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे अझुनि तरी । उरलें तें जतन करीं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- दायें-व्ययें, बुर-मुस्ता, लाहेसि-आलास.

अर्थ:-मायेच्या पलीकडे आत्मस्वरूपाच्या भावाची देहबुद्धीकडून चोरी झाली. त्यामुळे तुला या देहाने लाजोश करावा लागत आहे १ मोठ्या दुष्टाने तू घय्यें का आरडाओरड करतोस ? २ तू स्वरूपाच्या ज्ञानाची शुद्धी सोडलीस व देहबुद्धीच्या अज्ञानात तू निद्रा पेटून लावलास ३ इकडे चोरांनी तुझ्या घरात शिरून तुला मुस्ता काढला, तुला वेगळेपणाच्या भावावर नेकत सोडले ४ भलतप्राय विकारांना तू स्थान दिल्यामुळे तू अशा भयानक ठिकाणी प्राप्त झाला आहेस. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता यापुढे तरी तू सावध हो आणि स्वतःच्या आयुष्याचे रक्षण कर. ६

१७०८ किती वेळा खादला दगा । अझून कां गा जागसी ना ॥ १ ॥
 लाज नाहीं हिडतां गांवें । दुःख नवें नित्य नित्य ॥ २ ॥
 सर्वे चोरा हातीं फांसे । देखतां कैसे न देखसी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सांडिती वाट । तळपट करावया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- खादला-जाल्लास, दगा-घोषा, सकट, तळपट-नाश

अर्थ:- अनेक वेळा जन्ममृत्यूंच्या संकटांत सापडून तू घोका खाल्लास, पण अजूनही तू जागा का होत नाहीस ? १ रोज नवे दुःख तू भोगतोस, अनेक जन्माचा प्रवास करतोस, याची तुला कधी लाज घाटत नाही ? २ मुझ्याबरोबर असणाऱ्या चोरांच्या हातांत तुला एकदृग्वासादी फांसे आहेत. ते कैसे पाहत नाहीस ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे कामक्रोधादी चोर तुशी वाट चुकवितात व तुला नाश करायला दपून घसलेले आहेत. ४

१७०९ मुदलामध्ये पडे तोटा । ऐसा छोटा उदीम ॥ १ ॥
 आणिकांची कां लाज नाही । आळसा जिहीं तजिलें ॥ २ ॥
 एके सति सरिखी वितें । हानि हित वेगळाली ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हित घरा । नव्हे पुरा गांवढाळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- उदीम-व्यापार, घरा, जिहीं-ज्यानी, सति-सातत्याने, वितें-भाडवला

अर्थ:- मुदलामध्येच तोटा ज्यामुळे येतो असा व्यापारधंदा तोटा आहे तो कधी करू नये ? ज्यांनी आळसाला जिऊन उद्योग केला आहे त्यांच्याकडे पाहून तुला लाज कशी वाटत नाही ? २ या बाबारात सदांच फाडवळ सातत्याने एकसारखेच अस्तित्वा प्रत्येकाचा नफा व तोटा घात एवढा फरक का पडतो ? तुकाराम महाराज म्हणतात, सावध होऊन नाही तरी हित होईल असे करा ना. अगदीच पुरे खंडवळ होऊ नका ४

१७१० निरोप सांगतां । न घरीं सप न करीं चिंता ॥ १ ॥
 असो ज्याचे त्याचे मार्ग । आपण करावी ते कथा ॥ २ ॥

उतरावा भार । किवा न घ्यावे सादर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वाहे धाक । तया इह ना परलोक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - धाक-भय, इह-हा लोक

अर्थ - कथाकीर्तनात देवाचा निरोप सांगताना भनात वसलेही भय अवघा वसलेही शका उरता कामा नये १ या निरोपप्रमाणे वागणे न वागणे ज्याच्या त्याच्या स्वाधीन असल्याने आपण आपली कथा निर्मयपणाने करीत असावी २ धोते कपडे जाले आहेत किंवा नाही, अवघा या भूमीचा भार उतरतो आहे की नाही, याची चिंता करण्याचे कारण नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे कुणी ईश्वराचा निरोप कथाकीर्तनातून सांगताना शका घाळतात, त्यांना धड या लोकीचे अवघा परलोकीचे सुख कधी मिळत नाही ४

१७११ शूरत्वासी मोल । नये यामा फिके योल ॥ १ ॥

केला न संडी कंवाड । जीवेसाटीं तो हे होड ॥ २ ॥

धीर तो कारण । साहच होतो नारायण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हरि । दासा रसितो निर्धारि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - फिके-व्यर्थ, उगाच कंवाड-निर्धार, होड-पंज, निर्धारि-संबटात.

अर्थ - उगाच व्यर्थ योलण्याने कधी कार्याची सिट्टी होत नाही, योलण्याप्रमाणे शूरत्वाची वृत्ती करण्यास किंमत आहे १ जीवाची पंज लावून जो निर्धार केलेला असतो तो कधी सोडू नये २ धर्म हेच यत्नाचे साधन आहे या धर्मांमुळेच नारायणही साहचभूत होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा श्रीहरी आपल्या दासांचे रक्षण संकटप्रसंगी निश्चयाने करीत असतो ४

१७१२ हरिच्या दासा भये । ऐसे बोलो तें ही नये ॥ १ ॥

राहोनिया आड । उभा देव पुरवी कोड ॥ २ ॥

हरिच्या दासा चिंता । अघटित हे वार्ता ॥ ३ ॥

खावे त्याचे धावें । तुका म्हणे पुरवावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - भेद-भीती, कोड-इच्छा

अर्थ - श्रीहरीच्या दासाना भीती असते असे कुणीही बोलूही नये १ कारण देव त्यांच्या मागे उभे राहून त्यांची इच्छा नेहमी पूर्ण करीत असतो २ श्रीहरीच्या दासाना चिंता असणे ही तर एक अघटितच घटना म्हणावी लागेल असे कधी घडणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तो त्यांना खाऊ घालतो, त्यांना घस्त्रे पुरवितो आपले प्रेम देऊन त्याचे सर्व काही करतो ४

१७१३ दासा सर्व काळ । तेथें सुखाचे कल्लोळ ॥ १ ॥

जेथें वसती हरिदास । पुण्य पिके पाषा नास ॥ २ ॥

फिरे सुदर्शन । घेऊनिया नारायण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घरी । होय म्हणियारा कामारी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - नास-नाश, कामारी-मेवक

अर्थ - श्रीहरीच्या भक्तांना सर्व काळ हे सुखाच्या कल्लोळाप्रमाणेच वाटतात १ ज्या ठिकाणी या हरि दासाची वसती असते, तेथे पुण्याचे धोक अमाप जालेले असते पाषाचा नाश झालेला असतो. कारण हा श्रीहरी

सुखानंचक घेऊन भक्तांच्या रसणासाठी फिरत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा श्रीहरी 'होम' असे म्हणून भक्तांच्या घरी आपण होऊन सेवकाचे काम करीत असतो. ४

१७१४ आमचा स्वदेश । भुवनत्रयामध्ये वास ॥ १ ॥
मायबापाचीं लाडकीं । कळीं आले हें लौकिकीं ॥ २ ॥
नाहीं निपराद । कोणां आम्हांमध्ये भेद ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मान । अवघे आमचे हें धन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- लौकिकी-सर्व लोकांना, निपराद-नीच, दुष्ट, मान-मान हा शब्द येथे नाम म्हणून असावा, धन-धाम असाही शब्द येथे काही ठिकाणी आहे.

अर्थ:- आमचा स्वदेश या त्रिभुवनात पसरलेला असून त्यातच आमचा देश नेहमी निवास असतो. १ आम्ही या श्रीहरी मायबापाची लाडकी लेकरे आहोत, हे सर्व लोकांना माहीत आहे. २ आमच्यांत कोणी नीच अथवा अपराधी नाही, आमच्यांत कोणांत भेदभावही नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीचे नामस्मरण हेच आमचे मुखाचे विश्रान्तिस्थान आहे. ४

१७१५ काय दोरापुढे घालूनि मिष्टान्न । खरा विलेपन चंदनाचें ॥ १ ॥
नको नको देवा खळाची संपत्ति । रस ज्या पंगती नाही कये ॥ २ ॥
काय सेज बाज माकडा विकास । अळंकारा नास करुनी टाकी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काय पाजूनि नवनीत । सर्पा विय पीत अमृताचें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- खरा-गाढास, खळाची-दुष्ट लोकांची, रस-भावड, सेज-सुशय्या, चांगले अथवा नवनीत-लोणी, दूध, पीत-प्यव, वाया .

अर्थ:- जनाबरांपुढे मिष्टान्न अथवा एकदास वाटून काय उपयोग ? गाढवात चंदनाचा लेप देऊन काय उपयोग ? १ देवा, ज्यांना हरिकथेची भावड नाही त्यांची संपत्ती तू मला काधीच देऊ नकोस. २ माकडासाठी चांगली दाय्या बेसी, बाज दाखली, विलासांचे प्रकार केले तर त्याचा काय उपयोग ? ते सर्व अळंकार नष्ट करून टाकतील. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्पांना लोणी या दूध पाजून काय उपयोग ? ते प्यवच जाणार. त्याला अमृताचेही विष होणार. ४

१७१६ आनंदें एकांतीं प्रेमें वोसंडत । घेऊं अगणित प्रेमसुख ॥ १ ॥
गोप्य धन नये वारा लागीं वास । पाहों नेदूं वास दुर्जनासी ॥ २ ॥
झणो दृष्टि लागे आवडीच्या रसा । सेवूं जिरे तैसा आपणासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हें बहू सकुमार । न साहावे मार घचनाचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- गोप्य-गुप्त, वास-दुष्टी, झणो-नको, नये या अर्थाने.

अर्थ:- एकांतात आनंदाने व प्रेमाने ओसंडणारे श्रीहरीचे हे प्रेमसुख अगणितपणाने शोणू. १ श्रीहरीचे प्रेम म्हणजे एक प्रकारचे गुप्त धन आहे. याला कळत्याही प्रकारचा वारा लागून वाया होऊ नये. याचायार दुष्टांची

दुष्टी कधीही पट्ट नये. २ या माझ्या आयडीच्या प्रेमगुलाला, प्रेमरसाला कुणाचीही दुष्ट होऊ नये म्हणून एकांतता घसून जसे पचेल तसे सेवन मी करीत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे माझे सुख फारच कोवळे असल्याने त्याला कुणाच्या दावांचाही मार सहन होत नाही. ४

१७१७ मोक्षपदें तुच्छ केलीं याकारणें । आम्हां जन्म घेणें युगायुगीं ॥ १ ॥
 विटे ऐसें सुख नव्हे भक्षितरस । पुढतीपुढती आस सेंवावें हें ॥ २ ॥
 देवा हातीं रूप धरविला आकार । नेदूं निराकार होऊं त्यासी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे चित्त निवांत राहिलें । ध्याईं तीं पाउलें विटेवर ॥ ४ ॥

शब्दापं थ टोपा:-आस-आसा, नेदूं-देणार नाही.

अर्थ:- मोक्षपदाची प्राप्ती आम्ही तुच्छ मानली आहे. या श्रीहरीच्या भक्तीपुढे आम्हांस त्या मोक्षाची पर्वा नाही. आम्ही या मुलासाठी पुनःपुनः जन्म घ्यायचा आहे १ या भक्षितरसाचे मुल कधीही न विटणारे असे आहे. पुनः पुनः त्याचे सेवन करावे अशी आता सारसी याडत असते. २ या देवाने आपत्माच हातांनी आपले सगुण साकार रूप निर्माण केले आहे. आता पुनः त्याला निराकार होऊं देणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या श्रीहरीची विटेवरची पावले घेवून माझे चित्त आता निवांत झाले आहे. ४

विवरण:- आपण मागे अनेकदा पाहिले आहे की, तुकारामबुवासारख्या साधूसंतांनी ईश्वराच्या संगतीसाठी, भक्तीसाठी, मोक्षासारखे सर्वोच्च ध्येयही बऱ्या प्रतीचे मानले आहे. खरे म्हणजे आपणांच्या जन्मास आल्याचे सार्पक कोणते ? तर मुक्ती किंवा मोक्ष मिळविणे, येथील यातनांतून मुक्त होणे, ईश्वराच्या स्वरूपात जाऊन विरणे, पुनः म्हणून जन्मास न येणे इत्यादी इच्छा पूर्ण करून घेण्यासाठीच सर्वांचा अट्टाहास असतो.

या मुक्तीच्या वा मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी नाना प्रकारची यत्नरतपे व साधने लोक करतात. परंतु त्यांच्या ध्यानात मोक्षाचे अथवा मुक्तीचे खरे रहस्य आलेले नसते. एका विशिष्ट अवस्थेवर गेल्यानंतर भक्तांना मुक्तीचे काहीच महत्त्व वाटेनासे होते. आपण भक्त व देव, हा आपला जिवलग सखा, पिता, माता, बंधू, त्याच्यावर रागवावे, हसावे, त्याचा धावा करावा, त्याचे रूप विस्मृत करून घ्यावे, मुखाने त्याच्या गुणांचे सकीर्तन करावे, कामांनी त्याची कीर्ती ऐकावी, सतसमयीत त्याच्या भजनाचा लाभ घ्यावा, यातील मौर्य कधीही बऱ्या न होणारे आहे. तो भेटला नाही तरीही त्याच्या आठवणीत व विरहातही एक प्रकारचे सुख असते. कारण तेचे अखंड अनुसंधान असते. चिंतन असते जिह्वाहृदयाची ओढ असते हे सुख मुक्त आत्मावर कोठून येणार ? कोण कुणाचे ध्यान करणार ? कोण कुणावर हसणार ? कोण कुणापुढे हट्ट धरणार ? ईश्वर व त्याचा भक्त हे एकच, असे नाते ज्ञानाच्या दुष्टीने ठीक असले तरी, भक्तीसाठी दुर्जेपण एकदावर आधारलेले अत्यावश्यक आहे.

मोक्षासाठी उगाच व्यर्थ भ्रमती न करता स्वतःच्या अंतःकरणातील भगवत्प्राप्त जागून घेण्याचा प्रयत्न करावा श्रीशंकराचार्यांचा एक श्लोक आहे 'गभीरे कासारि विशति विजने घोर विपिनै । विशाले शैले च भ्रमति कुसुमार्प जडमति । समर्थे चेश सरसिजमुमानय भयते । सुखेनैव प्राप्नुजन इह न जानाति किमहो उमानाथा, शंकरा, जड बुद्धीचे पुरुष सुखाने तुमही प्राप्ती करून घेण्यास समर्थ असो आपले चित्तकमल तुला वाहण्याचे सोडून उगाच खोल तळधात, निजन अशा भयंकर अरण्यात अथवा मोठ्या पर्वतावर तुझ्या पूजसाठी फुले वेचण्यासाठी भ्रमण करतात आपल्या जवळचे चित्तपुष्प भगवत्प्राप्त अर्पण केल्याने त्याची प्राप्ती होते हे त्यांना कस समजत नाही !

या भक्तीच्या, नामसंकीर्तनाच्या सतसमागमातील सुखाच्या भूमिकेवरून साधुसतानी मुक्तीला गोंगळाचे स्थान दिले या भक्तिमुखासाठी वारंवार जन्म घ्यावा लागला तरी त्यांना कधी वाईट वाटत नाही 'आम्ही जन्म घेणे भुगामुर्खी' असे वृत्तानी याच अभंगात म्हटले आहे 'गणवासां भोती ते आघळे जन । मुक्तिसी कारण आम्ह नाही', 'धारदार जन्म घेऊ । परी पाहू पदरपूर' अशा शब्दात एकनाथानी पुन पुन जन्म घेण्याचे स्वागत केले आहे 'गणवास झालिया सतसेवा घडती' असे म्हणून त्यांनी गर्भवासाचे महत्त्व वर्णन केले आहे ही सतसेव अथवा भगवद्भक्ती मुक्त झाल्यावर कशी घडणार ? 'मुक्त झालिया न बळ भगवद्भक्ती' अशी त्यांच्या भाषेत अथवा असल्यामुळे भवताना मुक्तीची इच्छा मनात न ठेवणे हेच मुक्त होव असे सांगून एकनाथानी म्हटले आहे, 'आम्ही सुखे गणवास घेऊ देवा । मुक्तीविषा मस्तका पाप देऊ' या भूमिकेवरून साधुसत मुक्तिपदास लुच्छ लखतात 'बंकुठ, कंठास, अमरपदे तिहो । लुच्छत् भनीं भांनिताती ॥ कारण त्यांच्या घरीच सामुज्यता आपण होऊन येत असते अशी स्थिती असूनही जे कुणी मुक्ती मागतील त्यांना साधु-सत निर्भयपणे विचारतात, 'सांडोनि मजनाचा प्रमा । मुक्ति मागशी अघमा । सांडोनिया सतसप काय मुक्ति ते अघम ?' कुणी फुकट मुक्तिपद दिले तरी ते भऊ नये अस सताना वाटते

तुकाराम महाराजांनाही सतसमागपुढे मुक्तीची पर्वा नाही 'तुका म्हणे मज नलगे सायुज्यता । राहेन या सतसमागने' असे त्यांनी म्हटले आहे 'सांडुनि सुखाचा वाटा । मुक्ति मागे तो करटा' अस त्यांनी म्हटले आहे जन्मास का भ्यावे ? प्रभुप्रेमाचा दूधमात जन्मास येऊन घ्यावा 'का रे न घ्यावा जन्म । प्रेम लुटावें नाम । येथें मिळती बहीमात । माहीं बंकुठी ते मात' अशी त्यांनी तुकोवानी दिलेली आहे एका अभंगात तर त्यांनी देवास विनविले आहे, 'मोक्ष सुमचा देवा । तुम्ही दुर्लभ तो ठेवा । मज भक्तीची आवडो । माहीं अतरीं ते गोटी' पादुरगा मला कृपा करून मुक्त करू नगा, अशी विनवणी तुकाराम महाराज ईश्वरास अनेकदा करतात दिसतात. या तुको-वाची मग इच्छा तरी काय आहे ? त्यांच्याच शब्दात पाहू, 'जन्मातरे मज ऐसीं देई देवा । जेणे धरणसेवा घडे गुजो । तुका म्हणे आम्ही मुत्पलोकी भले । सुखचि अकिले पादुरगा ॥ साधुसताची सगद आणि ईश्वराच दृष्टी भरन प्रममुख यासारसी थळ गोष्ट त्यांना कुठलीच वाटत नाही या सुखासाठी ते पुन पुन जन्म घेण्यासाठी उत्सुक असतात 'नलगे बंकुठ मोक्ष सायुज्यता । सुख वाटे घेतां जन्म ऐसे' असे त्यांनी म्हटले आहे या पदरपूरपुढे, त्या बंकुठनगरीची विवा मोक्षाची काय किंमत ? कारण 'मोक्षासिद्ध तेथें हिडे वारोवारी । होडनि कामारी वोनरूप' अशा प्रकारे पदरपुरात विठ्ठलाच्या सगदीत मोक्षाची अथवा मुक्तीची पर्वा कुणालाच वाटत नाही

१७१८ नको घोलें भाडा । खीळ घालुनि येस तोंडा ॥ १ ॥

ऐक विठोवाचे गुण । करीं सादर श्रवण ॥ २ ॥

प्रेमसुखा माड । काय वाजते चामाड ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हिता । का रे नागवसी थोता ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा- सांड-भांडलोर भाणसा, चामाड-जवडा, दामाड, ताड

अर्थ-अरे भांडलोर भाणसा, हरीच्या कीर्तनात मध्येच उगाच बडबड करू नकोस तोंडात खीळ घालून गप्प बस ना १ नीट या विठोवाचे गुण ऐक मोठ्या आदराने याची कीर्ती श्रवण कर २ या विठ्ठलाच्या प्रेम-

मुलाच्या आठ उगाच तोंड याजवून येऊ नकोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या प्रेममुलाने होणाऱ्या हितास का रे व्यर्थ मृक्तोस ? ४

१७१९ अति जालें उत्तम येइयेचे लावण्य । परि ते सवासोण न म्हणावो ॥ १ ॥
उचित अनुचित केले ठाया ठाय । गुणां मोल वाय थोरपण ॥ २ ॥
शूरत्वावाचूनि शूराभाजो ठाव । नाहीं आविर्भाव आणिलिया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सोंग पोटाचे उपाय । कारण कमाईविण नाहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा—सवासोण—सुवासिनी, ठाव—स्थान, वाय—उचित, योग्य, आविर्भाव—बाह्य सांग

अर्थ—येइयेचे सौंदर्य कितीही उत्तम असले तरी तिला कुणी सुवासिनीचे महत्त्व देत नाहीत १ उचित व अनुचित अशी जी स्थाने आहेत त्यांना योग्य ते महत्त्व मिळतेच गुणांना योग्य असे मोल मिळत असते २ अगो शीय असल्याशिवाय नुसत्या बाह्य आचरणाने अथवा सोंगाने शूराच्यात कधीही स्थान मिळणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी बाह्य सोंगे आपल्यास पोटाची चिंता बूर होईल, पण त्याने आत्मप्राप्तीची कमाई कधी होणार नाही ४

१७२० शूरा साजती हतिघारें । गाढपा हासतील पोरें ॥ १ ॥
काप फेलो विटवण । मोती नासिकावाचून ॥ २ ॥
पतिघ्रते रूप साजे । सिंदळ काजळ लेता लाजे ॥ ३ ॥
दासी पत्नी सुता । नव्हे सरी एक पिता ॥ ४ ॥
मान बुद्धिमता । थोर न मनिति पिता ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तरी । आत शुद्ध दडे बरी ॥ ६ ॥

अर्थ:- पाण्यातील मत्स्याची जीवांना फोडी लोक जाळे टाकून पकडून त्यांचा घात करतात. १ असे हे प्रारंभापासूनच चालले आहे. काही जातीं काहींचे बंद प्रथमपासूनच करतात २ निरपराध इवापदांना पारधी विना-कारणच पकडत असतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दुष्ट व खांडाळ भाणसे या न्यायाने साधुसत्तांना विना-कारणच छळीत असतात. ४

१७२२ वाइटानें नलें । हीनें दाविलें चांगलें ॥ १ ॥
एकाविण एका । कैचें मोल होतें फुका ॥ २ ॥
विपें दाविलें अमृत । कडु गोड घातें हित ॥ ३ ॥
काळिमेनें ज्योती । दिवस फळीं आला राती ॥ ४ ॥
उंच निच गारा । हिरा परिस मोहरा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे मले । ऐसे नष्टांनीं फळले ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :-हीनं-कमीपणा असलेल्या वस्तूने, फुका-फुगट.

अर्थ :-वाईट व हीन अशा वस्तूंच्यामुळेच चांगल्या वस्तूंची किंमत समजते १ एकाशिवाय दुसऱ्याची किंमत फुकट देखील होणार नाही २ विप आहे म्हणून अमृताची किंमत समजते. कडु पदार्थांभ्यामुळे गोड पदार्थांची श्रव घ्यानात येते घात किंवा आघात होत असल्यानेच सरा कायदा सजात येतो ३ काजळीमुळे ज्योतीचे तेज समजते व रात्रीमुळेच दिवसाची द्रोमा घ्यानात येते ४ गारेचे तुकडे अगदी हलकेच; पण त्यांच्यामुळे हिरा, परीस, मोहरा यांचे महत्त्व सिद्ध होते. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे जगात दुष्ट लोक आहेत म्हणूनच संतांसारखे समजून घ्यानात येतात. त्यांचे महत्त्व समजते ६

१७२३ असो जळ ऐसे फार । आम्हां त्यांचे उपकार ॥ १ ॥
करितो पातकांची धुनी । मोल न घेतां सावणीं ॥ २ ॥
फुकाचे मजुर । ओझे वागविती भार ॥ ३ ॥
पार उतरून म्हणे तुका । आम्हां आपण जाता नरका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :-जळ-दुरट, धुनी-धुणे, फुकटचे-फुगटचे.

अर्थ :-असे निवक व दुर्जन दुष्टजळ असोत, आम्हांला त्यांचेच उपकार वाटतात. १ कारण ते काहीही किंमत न घेता, सावण न लावता आमची पातळे घेऊन टाकतात २ असे हे दुष्ट निवक फुकटच्या मजुरांप्रमाणे काम करतात व आमच्या पातकांचे सर्व ओझे वागवितात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे निवक आम्हांला उद्धारात नेतात व आपण भांड नरकान जातात. ४

विवरण:- बरील तीन भक्तांनी तुकारामबुवा माधुसूताना छळण्याच्या दुष्टाची व निवकाची मलावणी करीत आहेत. ज्ञानेश्वर, एतनाग, तुकाराम इत्यादी सत्तांचा विनाशकारण छळ शास्त्राचे त्यांच्या चरित्रांत दिसून येते. एक तर माधुसूताना फार वेष्ट व अद्वितीय अशा ऐश्यानुभूतीची प्रतीती आलेली असल्यामुळे ते निमेषपणे समाजास मग्यां दाखविताना, त्यांच्या दर्शनात मार्ग दाखवून इष्ट व योग्य वाप ले समजावून घ्यावना. त्यांच्या या इत्थामुळे पोटभरू व दामिर् लांबाची मोठी बळबण होते. त्याची लोभप्रियता ओमरते, त्याचे ढोंग बाहेर येते मग ते सत्पुरुषांची घट्टा करू लागतात. त्यांच्या निवेने व कुचेष्टेने आपली चण्टी होईल असे ते मानतात पण त्यामुळे त्यांचीच फजीती होते व सत्तांचे मोल माग आहे त्यापेक्षा वाढते. संत जे पाहतात, अनुभवतात ते समजण्याचीही

पुढत त्याची नसल्याने निदा करण्यापलीकडे स्थाना काढीन साधन नाही म्हणूनच तुमच्या एका अभंगात तुकाराम-
मुखांनी म्हटले आहे, 'निदर' तो परउपवारी । बाय घणू त्याची धोरो ' हा निदर' परटापेक्षा चार आहे कारण
पैम न घेता हा पाप घुऊन टाकीन अमता. तुकाराममुखाच्या मनाने हा जन्मानेरोचा परीटच असावा! किवा त्याची
तरी असावा

१७२४ संत पंढरीस जाती । निरोप घाडो' तया हातो ॥ १ ॥
माझा न पडावा विसर । तुका दिनवितो किकर ॥ २ ॥
केरसुणी महाद्वारी । ते मो असे निरतरों ॥ ३ ॥
तुमचे पापों पायतन । मोचे माझे तन मन ॥ ४ ॥
ताबुलाची पिकधरणी । ते मो असे मुख पसरनि ॥ ५ ॥
तुमची विव्हा पंढरीराया । ते सारसुखी माझी काया ॥ ६ ॥
लागती पादुका । ते मो तळील मृत्तिका ॥ ७ ॥
तुका म्हणे पढरिनाया । दुजें न धरावे सर्वथा ॥ ८ ॥

सादार्थ्य व टीपा.- किकर-दास, मोचे-जोडे, पायताण

अर्थ-हे साधुसंत पंढरपूरच्या थारोला निघाले असून मो पांढुरगास त्याच्या हाती निरोप पाठवीत आहे. १
देवा, हा तुकाराम तुमचा दास आहे त्याचा विसर तुम्हास बघी घडू नये २ तुमच्या महाद्वारात मो निघ
केरसुणी होऊन केर काढीत जाईन ३ माझे शरीर आणि मन याचे तुमच्यासाठी मो पायताण करीन ४ तुमच्या
मुखातील ताबुलाचा पोक धारण करण्यासाठी माझ्या मुखाची पिकवाणी मो करीन ५ पंढरीनाया, तुम्ही जे
मलविमर्जन कराल ते माझे शरीर ग्रहण करील ६ देवा, तुमचे चरण ज्या भूमीत लागतील तेथल्या तळांची
मो माती होईन ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, पंढरीनाया तुम्ही मला तुमच्याशिवाय वेगळे समजू नका ८

१७२५ इच्छेचे पाहिले । डोळीं अती भोकलिले ॥ १ ॥
याचा विश्वास तो काई । ऐसे विचारनि पाहीं ॥ २ ॥
सुगध अभ्यंगे पाळिता । केश फिरले जाणता ॥ ३ ॥
पिड पाळिता ओसरे । अवघी घेऊनि मागें सरे ॥ ४ ॥
करिता उपचार । कोणा नाहीं उपकार ॥ ५ ॥
अल्प जीवन करी । तुका म्हणे साधो हरी ॥ ६ ॥

१७२६ यज्ञनिमित्त तें शरिरासी बघन । का रे सृष्ट्या वाधाविण वाढविली ॥ १ ॥
 नव्हे ते भवित परलोकासाधन । विषयानी बघन केले तुज ॥ २ ॥
 आशा धरुनि फळाची । तीर्थी व्रती भुवित केचि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सिणसी वाया । शरण न वजता पढरिराया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वाधाविण-उगाच, धर्म, न यज्ञता-न जाता.

अर्थ - यज्ञयागादी कर्मे करून शरीराची बघन तू धर्म का वाढवितोस? विनाकारण वासना का वाढवितोस? १ परलोकाचे साधन यज्ञयागादी कर्मांनी साधण्याने भक्ती होत नाही उलट यातून नानाप्रकारची बघने मात्र निर्माण होतात २ फळाची आशा धरून तीर्थयात्रा वेली तरी त्यातून कधीच भुक्ती मिळणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पादरंगास शरण न जाता उगाच धर्म का वरतोस? ४

१७२७ सध्या कर्म ध्यान जप तप अनुष्ठान । अवघे घडे नाम उच्चारिता ।
 न वेचे मोल काहीं लगती न सायास । तरी का आळस करिसी जणी ॥ १ ॥
 ऐसे हे सार का मेघेसी फुकाचे । काय तुझे वेचे मोल तथा ॥ २ ॥
 पुत्रस्नेहे शोक करी अजामेळ । तव तो कृपाळ जवळी उभा ।
 अनायाच्या नाथें घातला विमानां । नेला उचलून परलोका ॥ ३ ॥
 अतकाळीं गणिका पक्षिपाच्या छवें । राम राम उच्चारिले ।
 तव त्या विनायाच्या कृपा आली । त्याने तियेसि बंकीठा नेले ॥ ४ ॥
 अवचित्ता नाम आलिमा हे गती । चिन्तिता चित्तीं जवळी असे ।
 तुका म्हणे भावें स्मरा^१ राम राम । कोण जाणें तमे दशे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सायास-प्रयत्न बघट, गणिका-पिंगला देश्या

अर्थ - या धोहरीचे नाम उच्चारताच सध्या वर्ण, ध्यान, जप, तप, अनुष्ठान वगैरे सर्व काही घडते हे नाम घेण्यासाठी काही किंमत द्यावी लागत नाही काही कष्ट पडत नाहीत. मग याचा आळस विनाकारण का करता? १ असे हे सारभूत असलेले फुकटचे नाम तू का नाही घेत? ते घेतल्याने तुझे काय स्वच होते रे? २ अजामेळाने पुत्रस्नेहामळे अतकाळी नारायण या शब्दाचा उच्चार केला त्याबरोबर तो कृपाळू देव त्याच्याजवळ येऊन उभा राहिला त्या अनायाच्या नाथाने त्याला विमानात घालून परलोकास नेला ३ गणिका अतकाळी त्या आपल्या आवडत्या पक्ष्याच्या निमित्तान 'बिडू बिडू' अथवा 'रायब रायब' असे म्हणू लागली हे ऐकून त्या रीनानायास तिची दया आली आणि त्याने त्या गणिकेबरोबर आपल्या बंकीठास नेले ४ केवळ यत्नायोगाने अवचित-पणे मृशातून ईश्वराचे नाम आले तर ही गती मिळते मग त्याचे सतत नामस्मरण केल्यास तो नेहमीच जवळ येऊन राहील म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, भक्तिभावाने राम राम असे स्मरण करा अशा रीतीने रामनाम घेणाऱ्याची स्थिती कोण बरोबर जाणणार? ५

१७२८ दुष्टाचे चित्त न मिने अतरां । जरी जन्मवरी उपदेशिला ।
 पालथे धागरी घातले जीवण । न घरीच जाण तें हो त्याला ॥ १ ॥
 जन्मा येउन तेणे पतनचि साधिले । तमोगुणे व्यापिले जया नरा ।
 जळो जळो हे त्याचे ज्वालेपण । कासया हे आले सवसारा ॥ २ ॥

१ उभा, २ स्मरता, ३ चित्त मिश्र तें अतरी

पायाण जीवनीं असतां दल्पवरीं । पाहाता अंतरीं कोरडा तो ।
 कुचर भुग नयेचि पाका । पाहातां सारिला होता तैमा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे असे उपाय सपळा । न चले या सळा प्रयत्न काहीं ।
 म्हणऊनि सग न करितां मला । धरितां अयोला सर्व हित ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - जीवने-पाणी, ज्यातेपण-जन्म, कुचर-शिजण्यास वठीण, धमचोर, पावा-सिजनेल्या अवस्थेस, सळा-दुष्टास

अर्थ - एखाद्या दुष्ट माणसास जन्मवर जरी उपदेश केला तरी त्याच्या धिताच्या धुत्तीत कधीच फरक पडत नाही पालण्या पाहरीवर पाणी ओतल्याने ते जो कुठ जाते तसा त्याला केलेला उपदेश ध्येय होतो त्यापोणे त्याला कपलीच जाणीव नसते ? मनुष्याच्या जन्मास येऊन त्याने अधोगतीच घेतली कारण त्याला तमी गुणाने व्यापलेले असते त्याच्या जन्मास वा जन्माला आग लागी तो या जगात जन्मास तरी का शाला ? २ अनेक वहरांपर्यंत एखादा दगड जरी पाण्यात असला तरी तो अतरगाने कोरडाच राहातो शिजवताना एखादा कुचर भूग शिजतच नाही, तो पूर्वाप्रमाणेच टणक राहतो ३ तुषाराम महाराज म्हणतात, सर्व आपत्तींना उपाय सापडतो, पण या दुष्टाच्या प्रयत्नीस मात्र कोणताही उपाय नाही म्हणून याची सगत कधी घळ नये, हेच उत्तम त्यामुळेच आपले सर्व प्रकारचे हित होईल ४

१७२९ कासिपानें पूजा करु केशीराजा । हाचि सदेन माझा फेडों जाता ॥ १ ॥
 उदके म्हाणू तरी स्वरूप तें तुमें । तेथें काय माझे वेचे देवा ॥ २ ॥
 गंधाचा सुगंध पुष्पाचा परिमळ । तेथें मी दुर्बळ काय करुं ॥ ३ ॥
 फळदाता तूच ताबोल अक्षता । तरी काय आता याहो तुज ॥ ४ ॥
 बाहू दक्षिणा जरी घातु नारायण । द्रव्य तेंचि अन्न जुजें काई ॥ ५ ॥
 गातां तू ओंकार टाळी नादेश्वर । नाचावया थार माहीं कोठें ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे मज अथघें तुजें नाम । धूप दीप रामकृष्णहरि ॥ ७ ॥

शब्दाय व टीपा - कासिपानें-कशानें, सदेह-दिका, उदके-पाण्याने, वेचे-सर्व होते, परिमळ-मुवास, ताबोल ताडूल, विडा, थार-स्थान

अर्थ - देवा, मी तुमही पूजा करू तरी कशाने? ही माझी शका तू निरसन कर आता ? तुला उदकाने म्हणजे पाण्याने म्हाळ पालावे तरी त्या पाण्याचे स्वरूप तूच आहेस त्याने येण्ड काय होणार आहे ? आणि त्यात मी माझे स्वतःचे असे काय देतो वरे ? २ तुला मुवासिक गंध सावावे तर गंधाचा सुगंध तूच आहेस पुष्पाचा मुवासही देवा, तूच आहेस अशा अवस्थेत मी दुर्बळ काय करुं ? ३ तुला फळाचा नैवेद्य दाखवावा तर तूच फळदाता आहेस ताडूल, अक्षता, हीमुढा तुमची रूपे आहेत आता देवा मी तुला काय बाहू रे ? ४ तुला आता देवा, दक्षिणा तरी काय देऊ ? कारण दक्षिणा ज्या घातूची बनते ते तर नारायणाचेच स्वरूप आहे आता तुला कोणत्या अन्नाचा नैवेद्य दाखवू ? कारण अन्न हे द्रव्यच आहे दुसरे काय असणार ? ५ तुमही आरती करतावा गाणे म्हणावे व अकाराचा उच्चार करून त्या छवाने टाळी बाजवावी नाचावे, तर तूच ओंकारस्वरूप व नादब्रह्मच आहेस, त्यामुळे मला आता नृत्य करायला कुठेच जागा नाही ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, धूप, दीप इत्यादींनी केलेली पोडशोपचाराची पूजा म्हणजे मी ' रामकृष्ण हरी ' म्हणून जे तुझे नाम घेतो तीच समजावी ७

जिवरण - तुकाराम महाराजांच्या या एका विशेष अभंगाचा अर्थ वाचतांना सहजच श्रीशंकराचार्यांच्या 'परापूजा' या अष्टकाची आठवण होत तुकोबाच्या वाचनात, ऐवढ्यात हे असावे गद्य, धूप, नैवेद्य इत्यादींनी परमेश्वराची पूजा करणे कसे अवघड आहे हे तुकीबानी येथ बापणात सांगितले आहे आपल्याकडे देवाची पूजा पोडशोपचार करून करण्याची प्रथा आहे दवाना आसन घ्यावे, त्याचे पाय पांथ्याने धुवायचे, त्याला स्नान घालायचे, त्याला वस्त्र व उपवस्त्र घ्यावे, त्याला यक्षोपवीत ममर्पण करावे, त्याला गंध लावायचे, पुष्प, धूप, दीप नैवेद्य, नमस्कार, प्रदक्षिणा, मधूपुष्पांजली इत्यादी उपचारांनी सगुण देवाची पूजा करण्याची रीत आहे भक्त आपआपल्या आवडीने यात विविधता निर्माण करतात आणि देवाचे रूप अधिक सौंदर्याने संपन्न असे वनवितात त्याच्याकडे डोळे भरून पाहतात, त्याच्यापुढे टाळी वाजवून बावे वाजवून नृत्य करतात अशी ही पाडशोपचाराची पूजा करायला तुकोबा एवदा वसले तो त्यांना अडचण आली एकामागून एक शका त्यांच्या मनात येत राहिली उदकाने परमेश्वरास न्हाऊ घालाय ? तर ही पूजा कशी काय होणार ? उदक हे कुणाचे स्वरूप ? आपण वेगळे असे काय त्याला अर्पण करणार ? गंधाना सुगंध, फुलाना सुवास मानी रूपे एका परमेश्वराशिवाय असून तरी घास्तील काय ? या परमेश्वराला आपण दक्षिणा तरी कशी अर्पण करणार ? कारण धातुरूपांनी परमेश्वरच प्रकट झालेला असतो मग त्याचे त्यालाच देण्यात कोणता लाभ ? आणि त्यात विशेष तरी काय ? याचे गुणगान करून माचामधे तरी कसे ? आकार, टाळी, नृत्य, गीत ही सर्व त्याचीच रूपे आहेत तेव्हा या पोडशोपचाराच्या भानमंडीत न पडता याचे नुसते 'रामकृष्ण हरी' हे नाव घ्यावे म्हणजे त्याची यथासांग पूजा झाली असे तुकोबानी म्हटले आहे

तुकाबाचा हा अभंग निर्गुण निराकार देवाच्या स्वरूपाचा असून त्यांनी मानसपूजेचा एक प्रकार घात दर्शविला आहे असे काहींचे म्हणणे आहे पण या म्हणण्याचा नीट अर्थ समजावून घ्यावयास हवा. देव निर्गुण आहे, निराकार आहे, सर्व विस्वात भरून राहिला आहे, तंन्हा त्याची सगुणपूजा करणे बरोबर नाही, असा तुकोबाना अर्थ यातून भासिते नाही देवाचे एक भव्य, उदात्त व सर्वव्यापी स्वरूप त्यांनी या अभंगात दाखविले पण शेवटी 'रामकृष्ण हरी' या नामाच्या घोषातच अवधी पोडशोपचाराची पूजा आहे असे त्यांनी निघून सांगितले नाही, सगुण देवाची पोडशोपचाराची पूजा त्यांनी नाकारली नाही किंवा तिचा निषेधही केलेला नाही मनात भाव नसताना पोडशोपचारांनी जे पूजा करतात त्याचा भाग निषेध वृथा जखर करतील, पण या अभंगाचा हतू हा नसावा ईश्वराचे सर्वव्यापी शरीर व सर्व वस्तुनामातील त्याचे वास्तव्य त्यांनी शंकराचार्यांच्या 'परापूजा' या अप्रतीम अष्टकाच्या आघाराने येथे सुचविले आहे इतकेच. श्रीशंकराचार्यांचे हे 'परापूजा' स्तोत्र या अभंगाशी तातून पाहता यावे या हेतुने येथे त अर्पासहित दिलेले आहे

अलंभे सच्चिदानन्दे निर्विकल्पंकरुषिणि । स्थितेऽद्वितीये भावेऽस्मिन्कथं पूजा विधीयते ॥ १ ॥

पूर्णस्यावाहनं कुत्र सर्वार्थारस्य सात्तनम् । ह्यच्छस्य धारमधर्घं च शुद्धस्याचमनं कृतं ॥ २ ॥

निर्मलस्य कुत्र हनानं यद्यत्र विद्योद्वरस्य च । अयोऽस्य त्यज्यस्य कुतस्तपोप्रेषीतक्यम् ॥ ३ ॥

तिलैपस्य कुतो गन्धं पुष्पं निर्वासनस्य च । निविशोपस्य का मूया कोऽलङ्कारो निराकृते ॥ ४ ॥

निरजनस्य किं धूपैर्दीर्घां सर्वंसाक्षिण । निजानन्दैकतुष्टस्य नैवेद्यं किं भवेद्विह ॥ ५ ॥

विद्वान्दान्दापोस्तुतस्य किं तांभूलं प्रकल्प्यते । स्वयंप्रकाशविभूषो योऽसायकीर्तिं भासक ॥ ६ ॥

प्रदक्षिणा ह्यनन्तस्य ह्यद्रूपस्य कुतो नति । वेदवाक्यैर्वेद्यस्य कुतः स्तोत्रं विधीयते ॥ ७ ॥

स्वयं प्रकाशमानस्य कुतो मोरारजं विभो । अन्तर्बहिरत्र पूर्णस्य कथमुद्रासनं भवेत् ॥ ८ ॥

एवमेव परापूजा सर्वार्थस्यायु सर्वदा । एकवृद्ध्या तु देवेशे विधेया ग्रहवित्तम् ॥ ९ ॥

आत्मा स्वगिरिजा मति सहचरा प्राणा शरीरं गृहम् । पूजा ते विविधोपभोगरचना निद्रा समाधिरस्यति ।

सचारः पवयो प्रदक्षिणविधोः स्तोत्राणि सर्वा निरो । यद्यत्कर्म करोमि तत्तदात्तिलं शम्भो तवाराधनम् ॥ १० ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्येण कृतं परापूजास्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

भाषार्थ -- अथ, मन्विदानद आणि निर्विकल्पंवरूपा अज्ञा अद्वितीय भावात स्थिर अमर्यावर कशा प्रकारची पूजा केली जाणार ? १ जो पूर्ण आहे त्याला आघातन कुठे कराये ? जो मर्वाचा आधार आहे त्याला कोणत्या वस्तूचे आसन द्यायचे ? जो स्वच्छंद आहे त्याला पाय धुण्यासाठी व अर्घ्यासाठी पाणी कसे द्यायचे ? जो नित्य शुद्धच आहे, त्याला आचमनाची तरी काय गरज ? २ निर्मळाचा स्नाग कसा ? संपूर्ण विद्रव्य उगाच ? उदरात सामावलेले आहे त्याला यम्य यमने अर्पण करायचे ? जो यमं व गान याच्या विरहित आहे त्याला मनाचीच तरी कसे द्यायचा ? ३ निलोपाय मध लावायचे ? जा निर्धर्मनिष्ठ आहे त्याला मुग्धामाठी पूज्य वनाम ? निर्वि-
शेषाला घोभा कशाची ? आणि निराकाराला बलशर तरी कशासाठी ? ४ निरजनाला धूनाची काय आवश्यकता ? जो सर्वमात्रां पाला नैवेद्य तरी कशासाठी ? ५ जा स्वयंप्रकाशी आहे नितम्बह्वा आहे, सूर्यचंद्रांना प्रकाश देणारा आहे व सर्व विद्रवाला आनंदित करणारा आहे, त्याला तांबूल कसा काय समर्पण करायचा ? ६ जो आत आहे त्याला प्रदक्षिणा कशी घालायची ? अद्वितीयाला नमस्कार कसा ? व जा वेदशास्त्राचीही जाणला ज्ञान नाही त्याचे स्तवन तरी कसे करायचे ? ७ जो स्वयंप्रकाशी आणि विद्य आहे त्याची आरती तरी कशी करावची ? जा आत व बाहेर सर्व परिपूर्ण आहे त्याचे विगर्जन तरी कसे करायचे ? ८ ब्रह्मदेवांनी नेहमी सर्व अवस्थात एकबुद्धीने त्या भगवानाची परापूर्णा वेष्टी पाहिले ९ ह दामो, मामा अत्या तूच अहम श्रीगर्वतोही वृद्धी आहे, प्राण आपले गण आहेत, शरीर आपली कुटी आहे, नादा प्रसारची भोग्यमात्रा आपला पूर्वचे उपकार आहेत, निद्रा समाप्ती आहे माझ्या चरणांचे चालणेच प्रदक्षिणा अजून मी जे बाकी यान्त आहे, ते मज आपले मनुनिस्तोत्रच आहे अधिक काय ? मी जे बाही करीत आहे, तो सर्व आपलीच श्रावणा आहे १०

श्री हाकराचार्यकृत परापूर्णा स्तोत्र संपूर्ण

१७३० गातां आइकता काटाळा जो करो । वात त्या अघोरीं कुमपाकीं ॥ १ ॥
रागें घमघमं जाचवितो तया । तुज दिले कासया मुख कान ॥ २ ॥
विषयाच्या सुखें अखंड जागसी । न वजे एकादशी जागरणा ॥ ३ ॥
बेचूनिया द्रव्य सेवी मलयान । नाही दिले अन्न अतीतासी ॥ ४ ॥
तीर्थाटण नाही केले उपकार । पाळिले शरीर पुढें सोमे ॥ ५ ॥
तुका म्हणे मग केला साहे दड । नाइकतीं लड सांगितलें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कुमपाकीं - कुमपाक नावाच्या अपार नरवात, बेचूनिपा - तर्क न्हन, अतीतासी - अतिथीस, लड - नास्तिक

अर्थ - श्रीहरीची कथा गाताना अथवा ऐकताना जे काटाळा करतोस त्यांना शेवटी कुमपाक नावाच्या भयानक नरकात जावे लागेल १ असा कुट्ट लोकांना घमघम मोठ्या रागाने जाच करीत असतात तुला कान व मुख कशासाठी दिले ? असे ते त्याला विचारतात २ विषयाच्या सुखासाठी तू रात्री अखंडपणे जागतोस, पण एकादशीच्या दिवशी जागरण करण्यासाठी भात्र जात नाहीस ३ जवळचे द्रव्य खच करून मद्यरानाचे सेवन करतोस, पण दारात अतिथी आला तर त्याला कधी अन्न घालीत नाहीस ४ कधी तू तीर्थयात्रा केली नाहीस, तर कधी दुसऱ्यावर उपकार केले नाहीस, पण स्वतःचे शरीर मात्र लाऊन पिऊन पुढे करून ठेविले आहेस ५ तुकाराम महाराज म्हणतात असे हे नास्तिक लोक सांगितलेले ऐकत नाहीत मग मात्र बरीलसारखा दड त्यांना सहन करावा लागतो ६

१७३१ तुजें म्हणविता काय नास जाला । ऐके वा विठ्ठला कीर्ती तुझी ॥ १ ॥
परी तुज नाही आमचे उपकार । नापरूपा थार केल्याचे ॥ २ ॥
समूर्तीं ससार केला देशघडी । साडिली आवडी ममतेची ॥ ३ ॥

लोभ दंभ काम मोघ अहंकार । याती नाहीं थार ऐसे केले ॥ ४ ॥
मृत्तिका पाषाण तैसे धन । आपले ते कोण पर नेजो ॥ ५ ॥
तुका म्हणे जालो देहासी उदार । आणीक विचार काय तेथें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नास-नाश, थार-थारा, अथय.

अर्थ - विठ्ठला, आम्ही तुमचे आहोत असे म्हणत असताना आमचा काय नाश झाला, याबाबतीची तुमची कीर्ती तू ऐक आता १ देवा, आम्ही तुला नामरूपाच्या स्वित्तीस आणले, पण आमचे हे उपकार तू कधी मानोतच नाहीस २ आम्ही आमचा सत्कार समूळ देशोध्दोस लावला, ममतेची आवड त्यासबबतीची आम्ही सोडूनच दिली ३ आम्ही आमच्या मनात काम मोघ, लोभ, अहंकार यांना मुळीच स्थान दिले नाही, असे केले ४ आम्ही घनास भातीप्रमाणे अथवा पाषाणाप्रमाणे मानले आपले व परक्याचे असा भावही आम्ही आमच्या मनात कधी आणला नाही ५ तुकाराम महाराज म्हणतात असा रीतीने आम्ही आमच्या देहावरही उदार झालो आता आपली कोणता विचार घ्यावयाचा राहिला आहे ? ६

१७३२ जाऊनिया तीर्था काय तुदा केले । चर्म प्रक्षाळिलें वरी वरी ॥ १ ॥
अतरींचे शुद्ध फासपाने जाले । भूषण त्वां केले आपणया ॥ २ ॥
बुदावन^१ फळ घोळिलें साकरा । भीतरील थारा मोडेचि ना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाहीं शांति क्षमा दया । तोवरी कासया फुदा तुम्ही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चर्म-कातडे, थारा-आधय, अतरग

अर्थ - तू तीर्थयात्रेला जाऊन काय केलेस ? बरवरचे कातडे मात्र तेथील पाण्याने धुवून काढलेस ? पण त्यामुळे शुद्ध अंत करण शुद्ध झाले काय ? अनेक तीर्थांची यात्रा केली, एवढा लौकिक मात्र मिळविलास २ बड्ड बुदावनाचे फळ सासरेत कितीहि घोळले तरी त्याच्या आतील कडूपणा कधीच जात नाही तीर्थयात्रा करून सुजे चित्त शुद्ध झाले नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मनात दया, क्षमा, शांती बुद्ध्यावासी नाही तीपर्यंत उगाच गर्वाने लुब्धपणात काय अर्थ ? ४

१७३३ बंसीन निवात शुद्ध करों चित्त । तया मुसा अतपार नाही ॥ १ ॥
येऊनि अतरीं राहील गोपाळ । सायासाचे फळ बंसलिया ॥ २ ॥
राम कृष्ण हरि मुकुंद मुरारि । मज हा उच्चारों वेळोवेळा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ऐसे वेईन मो दिव्य । जरी होइल भाव एकविघ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतपार-पारावार, मर्यादा, अतरीं-मनात

अर्थ - तू एकाच ठिकाणी जमून निवातपणे चित्त शुद्ध कर घण दुष्कृत्य मुलाका पारावार राहाणार नाही १ तुझ्या अंत करणात मग तो गोपाळ येऊन राहील त्यामुळे मोठया कष्टाने मिळणारे फळ तुला प्राप्त होईल २ रामकृष्णहरी, मुकुंदमुरारी या मन्त्राचा उच्चार तू वेळोवेळी करावास ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा रीतीन तुला भाव जर एकविघ होईल तर बर सांगितले फळ तुला प्राप्त होईल असे मो दापयने सांगतो ४

१७३४ घन्य पुडलिका बहु बरे केले । निधान आणिलें पडरिये ॥ १ ॥
न पवोजे केल्या तपांचिया रासी । तें जनलोफासी दाखविले ॥ २ ॥
सर्वोत्तम तीर्थ क्षेत्र आणि देव । सास्त्रांनीं हा भाव निवडिला ॥ ३ ॥

१ तों, २ इद्रावण

विष्णुपद गया रामधाम^१ काशी । अवघी पायांपाशीं विठोबाच्या ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मोक्ष देखिल्या कळस । सातकाळ या^२ नास अहंकाराचा ॥ ५ ॥

दशार्थं य टीपा :- निघान-देवा, साठा, न बबोजे-वायन नाही, नास-नारा

अर्थ :- या पुंडलिकाने फार घांगले केले आहे त्याने हा विठ्ठलरूप देवा पंढरपुराला आणून भरतांसाठी जमा केला. १ तयाच्या राशी जरी उभ्या बेल्या तरी हे पायणारे नाही. असे हे देवत पुंडलीक मुनीने सर्थ दाखविले. तो पुंडलीक धन्य आहे. २ हे पंढरपूर क्षेत्र सर्थ सोबांत, सर्थ क्षेत्रांत य देवांत सर्थोत्तम अस्तत्वाचा निवाडा केलेला आहे ३ विष्णुपद, गया, रामधाम य काशी ही सर्थ या विठ्ठलाच्या पायांपाशीच आहेत. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या विठ्ठलाच्या भविराचा बळस दुटन पाहिल्या तरी ताबडतोब मोक्ष मिळून अहं-काराचा नाश होतो ५

१७३५ धन्य ते पंढरी भोमातीर । आणियेलें सार पुंडलिकें ॥ १ ॥

धन्य तो हि लोक अयघा दयांचा । तुकाळ प्रेमाचा घरोघरी ॥ २ ॥

धन्य ते ही भूमी धन्य तरवर । धन्य तें सरोवर तीर्थरूप ॥ ३ ॥

धन्य त्या नरनारी मुलीं नाम ध्यान । आनंदें भवन^४ गर्जतसे ॥ ४ ॥

धन्य पद्म पक्षी कीटक पापाण । अयघा नारायण अवतरला ॥ ५ ॥

तुका म्हणे धन्य संसारातें आलीं । हरिरंगीं रंगलीं सर्वमाविं ॥ ६ ॥

दशार्थं य टीपा - सार-नारायण, भवन-घर.

अर्थ - ही पंढरपूरची नगरी य हे भोमातीर धन्य आहेत कारण या ठिकाणी पुंडलीकाने सर्थ सारांतील सार असो विठ्ठल आणून जमा केला आहे. १ येथील राहणारे सर्व लोक धन्य व दयवान आहेत. कारण येथे घरोघरी या देवाविषयीच्या प्रेमाचा तुकाळ आहे २ येथील भूमी धन्य आहे, येथील माडेकुडने धन्य आहेत आणि येथील तीर्थस्वरूपाचे चंद्रमागासरोवरही धन्य आहे ३ येथील त्रिव्या व पुरुष त्याच्या मूर्तात घोविठ्ठलाचे नाम असल्यामुळे ते धन्य आहेत त्याच्या नामस्मरणात या घोषाने त्याची घरे बुमबुमून गेली आहेत ४ येथील पद्म, पक्षी, किडे य पापाण हेही नारायणरूपाने येथे अवतीर्ण झाले असल्यामुळे धन्य आहेत. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी ही सर्व माणसे एकसारखी सर्थ भावार्थी हरिरूपात रंगलेली असल्यामुळे जन्माला येऊन धन्य झाली आहेत ६

विपरण-या एवा अमगांत तुकाराम महाराजांनी आपल्या प्रारंभीच्या दिवसात चचल अतणाच्या मनाचे प्रामाणिकपणाने वर्णन केले आहे. मन हट्टी आहे, चचल आहे, ते इद्रियाच्या विपयाकडे धाव घेते, यामुळे चित्ताची ओढाताना फार होत, हा अनुभव पुष्कळ सतानी आपल्या निवेदनात सांगितलेला आहे. 'अचपळ मन मासो नावरे आवरीता' असे रामदासांनी म्हटले आहे 'चचल हि मन कृष्ण' अशी अर्जुनाची तक्रार आहे ते आवरणपास वळीण आहे असे अर्जुनाने सांगितल्यावर 'अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते'—म्हणजे अभ्यासाने व वैराग्याने ते स्वाधीन ठेवता येते—अशी भगवतांनी त्याची समजूत वाटली आहे म्हणून तुकारामबुवा परमेश्वरास प्रार्थना करीत आहेत की, नारायणा, आता तुम्ही या बाबतीत उदाग राहू नये मला या मनाच्या बाचातून साडवावे तुको-वाना हा मनाचा वाच मना प्रवारचा होता ? अविच दृष्टीने घरात व बाहेर त्याची फटफटितो हात राहिलेली आपणास माहीत आहे. या मसारमोहातून मुटावे, मन ईश्वराच्या ठिकाणी दृढ करावे, एकात्मता रमवान, साध-सताच्या व मयाकीर्तनांच्या सगतीत लावावे, साध्याच्या श्रवणात गुनवावे, म्हणून त्यांनी प्रयत्न केल्याचेही आपण पाहिले आहे परंतु या ओढाळ प चचल मनस आवरताना आपणांस किती बघ्ट पडून, याचेही आपण त्यांनी मधून-मधून अमगातून दिले आहेत 'बाह्यात्कार कथित' दिसत असली तरी 'अतरो सत्तार' आहे काय ? अस त्यांना धाटे 'पुत्र दारा घन होता मनीं घरा। गोविंदेंतों सरा होतोंं बायें' अशी अवस्था त्यांच्या मनाची प्रारंभीची तरी असावी अस धाटून 'चित्त गुतले प्रपंचें। जाले जेवें मयतेजें' अशा प्रवारच्या ममत्वात ते गुतले असावे दुसऱ्या एका अमगात त्यांनी ईश्वराला विनविताना म्हटले आहे, 'आतां सोडवणे धावा नारायणा। मज हे वासना अनावर आपली वासना अनावर झाली, हे त्यांनी या ठिकाणी सांगितले आहे तुरोबाचे हे असे आत्मपरीक्षण नेहमी चाललेले असे 'प्रपंचाभाहेरीं नाहीं आलें चित्त। केले करी नित्य वेवसाय' असा अनुभव त्यांनी दिलेला आहे

असा या अनावर व प्रमायी मनात तुकाराम महाराजांनी प्रथम प्रथम उपदेशाची वृत्त पाहिला आहे 'अघोरा माझ्या मना ऐक एकी मात। तू का रे दुश्चित्त निरतर',—'का रे नाडविशीं हुपाळू देवासी। पोसितो जनासी एकला तो' अशा वचनातून अवघड मनास आवरण्याचा व सगळ्यांना लावण्याचा त्याचा प्रयत्न दिसतो जग आणि मन यात त्याचे अंतर्बाह्य युद्ध रावदिवस चालू असे मनींनिपट्याचे निदान तुकोबाच्या चरित्रकथावरून सापडताना घेण्यासारखे आहे 'नामजोश आड पडले पर्वत। राहिला अगत पत्तीकडे। मुलघवे मज न तापडे वाट। हुस्तर हा घाट ईद्रियाचा' म्हणून आपल्या मार्गातील अवघड्या त्यांनी स्पष्ट केल्या आहेत 'इद्रियांचो आम्ही पाहिलों अक्षितें। त्याचे रगों चित्त रगलेसे। एकाचेही मज न घडें दमन। अवघो मेणून कंती राखो' अथवा 'काय कट आता या मना। न सरी विपयाची वासना। श्रावणां ही राहता। आरें पतना मेळ पाहे ॥ 'न राहे एके ठायीं एकी घडी। चित्त तडातड मोडी। भरले विपयमोहरीं। घालू बाहे उडी भयभोहरीं' असा मोठा दुर्घट सध्या तुकोवाना करावा लागलेला दिसता या मनाचा आणखी एव मोठा दुर्गुण त्यांनी सांगितला आहे यास दडपावे तर ते दुसरीकडच उग्र रूप धारण करून सतावत, असा अगदी आधुनिक विचारही त्यांनी एका ठिकाणी सांगितला आहे 'अधिक कौडितां घरफडी। मलतीकडे घाली उडी' असा या आढाळ मनास कितीही आवरले तरी त्याची ओडी इद्रियाच्या विपयाकडच असते म्हणून वर्षी तुकोबा निर्वाणीच्या मुरात विचारतात, 'काय करू या मना आतां। का बिसरते पडरिनाया। करी ससाराची चित्ता। बेळोडेळा जागुतो ॥ मनन नावडे श्रवण। धावे विपय अवलोकून। वहुत चचळ चपळ। जाता पेता न लगे वेळ पडरीनायाम बिसरून ससारात रमणाऱ्या या ओढाळ मनास आवरण्याचे प्रयत्न तुकोबाच्या अमगात पुष्कळ ठिकाणी दिसतात शकती या मनाचा धनी जा परमेश्वर वा विठ्ठल त्याला धरण जाण्याखरीज तुकारामाना दुसरा उपाय सुचना, 'आता धावे धावे या श्रीहरी। गेलों धाया नाही तरी। न दिसे कोणी आवरी। आणोऊ जुजा तयासी ॥ अंगी प्रायना त्यानी विठ्ठलास कारंकार केली आहे

१७३८ भागतिपाचे दोनि च कर। अमित भाडार दासियाचे ॥ १ ॥

काय करू आता कासयात भरू ॥ हा मज विचार पडियेला ॥ २ ॥

एके साठवणें प्रेमें वोसडलीं। जिवहा हे भागली करिता माप ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आता आहे तेथें असो। अखुनिया बैसों पायापाशीं ॥ ४ ॥

सन्धार्य व टोपा - कर-हात, अमिस-अमर्याद, अंखुनियां-आश्रयित होऊन.

अर्थ:— माणसाच्या माणसास दोन हात असले तरी देणाऱ्या वात्याचे बांडार मात्र अमर्याद आहे. १ देवा, तुझ्या कृपेचे दान मला जे मिळाले आहे ते जरूरी कशात? हा भोळाच विचार माझ्या समोर निर्माण झालेला आहे. २ एक माझे हृदय होते; पण त्यात तुझ्या प्रेमाची साठवण केलेली असल्यामुळे तेथे जाता जागा नाही. तुझ्या दानाचे माप करताना माझी जोमही बळून गेली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी जसा आहे तसाच राहून या देवाच्या पायांपाशी आज्ञांकित होऊन बसतो. ४

१७३९ जिचें पीडे बाळ । प्राण तियेचा विकळ ॥ १ ॥

ऐसा मातेचा स्वभाव । सूत्र दोरी एक जीव ॥ २ ॥

सुखाची विश्र्वांति । उमटे मातेविये चित्ती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे संत । तुम्हो बहु कृपावंत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टोपा :- विकळ-दुःखी, कष्टी

अर्थ:— ज्या आईचे बालक दुःखाने पीडलेले असते, तिच्या प्राण नेहमीच दुःखी व कष्टी बनलेला असतो. १ मला हा आईचा स्वभाव भोळा प्रेमळ असतो. मूल व रमाची कळलेली दोरी यांचा जसा एकजीव असतो तसाच तो मुलाच्या व मातेच्या प्रेमात असतो. २ मुलास झालेल्या सुखाच्या विश्र्वांतिये स्वरूप त्याच्या आईच्या चित्तात उमटलेले दिसते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या आईप्रमाणेच तुम्ही संत फारच कृपाळू आहात. ४

१७४० यावें माहेरास । हे च सर्वकाळ आस ॥ १ ॥

घ्यावो उच्छिष्टाची धणो । तोर्यं इच्छी पाववणी ॥ २ ॥

भोग उभा वाड । आहे तोंवरी च नाड ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवें । माझे सिद्धी पाववावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टोपा:—आस-इच्छा, धणो-तुप्पो, पाववणी-पावाने तोर्यं, नाड-अडथळा.

अर्थ:— या आईबापांच्या घरी जावे, माहेरास यावे हीच माझी सर्वकाळ इच्छा असते. १ येथे येऊन उच्छिष्टा, शिल्लक असलेल्या अन्नान्या सेवनाने तुप्त व्हावे, पायांचे तोर्यं प्यावे, एवढीच एक तीव्र इच्छा माझी आहे. २ जोपर्यंत प्रारब्धभोग थाड उभा आहे, तोपर्यंत आईबापांच्या भेटीस अडथळा आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाने माझे सर्व मनोरथ आईबापांच्या प्रमाणे पूर्ण करावेत. ४

१७४१ लेंकराचें हित । वाहे माउलीचें चित्त ॥ १ ॥

ऐसी कळवळचाची जाती । करो लाभेंविण प्रीतो ॥ २ ॥

पोटीं भार वाहे । त्याचें सर्वस्व ही साहे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझे । तैसें तुम्हां संतं ओझे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टोपा:—कळवळचाची-प्रेमाची.

अर्थ — मुलाच्या हिताचीच चित्ता आईचे चित्त नेहमी धारण करीत असते. १ कोणत्याही लाभालाही लाभालाची आशा न करता प्रेम करावे. अशी खऱ्या प्रेमाची वृत्ती असते. खऱ्या प्रेमास दुसरा कोणताही लाभ नको असतो. २ ज्या मुलास तिने नऊ महिने पोटात धागविलेले असते, त्याचा सर्व भार तीच सहन करीत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, बालकाचे ओझे जसे त्याच्या आईवर असते, तसे माझे हे ओझे तुम्हां सर्व संतांवर मी दाकले आहे. ४

१७४२ आम्हां गांजी जन । तरि कां मेला नारायण ॥ १ ॥
जालों पोरटीं निडळें । नाहीं ठाव घुड आळें ॥ २ ॥
आम्हीं जना भ्यावें । तरि कां न लाजिजे देवें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देश । जाला देवाविण ओस ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— गांजी-नाग देवें, गातावते, निडळें-दुर्दैवाने, ठाव घुड-आश्रयस्थान, आळें-कोडाळे, आधारस्थान.

अर्थ:—आम्हांस हे जग प्राप्त देत आहे अशा पेढी परमेश्वर मेला आहे की काय ? १ आता आम्ही दुर्दैवाने पोरकेच झालेली आहोत. आम्हांला आता कुठलेच आश्रयस्थान उरलेले नाही. २ लोकांचे भय जर आम्हांस आहे, तर मग याची लाज देयास नाही काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा सर्व देश मला देवाशिवाय परदेशाप्रमाणे ओस झाला आहे ४

१७४३ तुम्ही पाय संतां । माझे ठेविलेले चित्तीं ॥ १ ॥
आतां बांधूं न सके काळ । जालों विषम शीतळ ॥ २ ॥
भय नाहीं मनीं । देव वसे घरीं रानीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भये । आतां स्वप्नीं ही तें नये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— विषम-कटू भाव

अर्थ:—तुम्ही संतांनी पाय माझ्या बित्तास ठेविलेले आहेत मी तुमचे पाय माझ्या बित्तास धारण करून ठेविले आहेत १ त्यामुळे आता मला काळाचीही भीती उरलेली नाही हृदयातील कटू भावही आता निवडून गेले आहेत २ आता देव माझ्या घरात, रानात सर्वत्र वसला असल्यामुळे माझ्या मनात कसलोच भीती उरलेली नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मला भय स्वप्नातही माहोत नाही. ४

१७४४ काळाचे ही काळ । आम्ही विठोबाचे लडिवळ ॥ १ ॥
कर्त सत्ता सर्वां ठायीं । वसों निकटवासें पायीं ॥ २ ॥
ऐसी कोणाची वंस्वरी । वदे आमुचे समोरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वाण । हातीं हरिनाम तीक्ष्ण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— वंस्वरी-वाणी.

अर्थ:—आम्ही या विठ्ठलाचे लडिवळ असत त्यामुळे काळाचेही काळ झालो आहोत. १ आम्ही सर्व ठिकाणी सत्ता दाखवू त्याच्या पायांशी निबटारवाने निवास करू. २ आता आमच्या विरुद्ध कुणाची वाणी बोलणार आहे ? आमच्या समोर आता कोण बोलणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हरिनाम हेच तीक्ष्ण असे वाण हातात धरून मी उभा आहे. ४

१७४५ जन्मा येऊन उदार जाला । उदार केला वंशाचा ।
मेळवून घन मेळवी^१ माती । सदा विपत्ती भोगीतसे ॥ १ ॥
नाम घेतां न मिळे अन्न । नव्हे कारण देखिलिया ।
धर्म करितां एके कानीं । बांधे निजोनि डोकियासी ॥ २ ॥

घरा व्याही पाहुणा आला । म्हणे त्याला बरें नाही ।
 तुमचे गावीं बंध आहे । वंसोनि काय प्रयोजन ॥ ३ ॥
 उजवूं कितो होतिल पोरे । मरता बरें म्हणे यासी ।
 म्हणऊनि देवा नवस करी । दावी घरीहुनि वीनें ॥ ४ ॥
 पर्वकाळीं भट घरासी आला । बोव घाला म्हणे पोरा ।
 तुमचा उणा होईल वाटा । काळ पिठासी आला ॥ ५ ॥
 दाढी करिता अडका गेला । घरात आला वाइलेपे ।
 म्हणें आता उमयी मोडी । डोई चोडी आपुली ॥ ६ ॥
 तोयं स्वप्नीं नेणे गगा । पूजन लिगा गाविचिया ।
 आडकुनि वार वंसे वारीं । आल्या घर म्हणे ओस ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे ऐसे वाहेत गा हरी । या ही तारीं जीवांसी ।
 माझ्या भय वाटे चितीं । नरका जातो म्हणोनि ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा — कारण-कार्य, उजवूं-लगे वगैरे करणे, वीनें-नैवेद्य, अडका-पंसा, उगवी-वसूल कर

अर्थ — हा कुणी एक मनुष्य पाहा जन्मास येऊन उदार साला आणि पुढीलप्रमाणे घामून घाने भावल्या कुळाचा उद्धार केला घाने पुढील धन मिळविले आणि मातीत पुरून ठेविले, सतत हा आपले दारिद्र्य भोगीतच असतो १ याचे नाव बुकून जर तोडात आले तर त्या विषयी अन्न त्यापला मिळणार नाही, याचे दर्शन होताच त्या विवशीचे काय काही मीट घडणार नाही कुणी काही धर्म केल्याचे याच्या कानी आले की याचे डोके उठते डोके घाघून हा निनूनच राहतो २ घरामध्ये कुणी व्याही अथवा पाहुणा आला तर म्हणतो, अहो मला बरेच वाटत नाही तुमच्या गावी एखादा बंध आहे का हो ? त्याला घेऊन या येथे बसून काय राहिलात ? ३ हा म्हणतो ही घरात पोरे किती शाली ? यांची लग्ने तरी आता कशी करू ? यातील काही मरतील तरी बरे त्यासाठी देवाला नवसही करतो आणि हा नवस घरातील रोजच्या जेवणाचा नैवेद्य दाखवूनच फेडतो ४ एखाद्या पर्वणीत मिश्रुक घरी आला तर हा पोराना सांगतो की, तुम्ही बोंब मारा हा मिश्रुक घसून घरच्या घायास काळ आला आहे याला पातलेला तुमचा वाटा कमी होईल ५ एकदा घाने म्हाण्याकडून हजामत करून घेतली त्याला एक अडका दिला अर्ध्या अडक्यात हजामत होते, पण उरलेला अर्धा परत येईनाते पाहून तो घरात आला व आपल्या घायकोस म्हणाला, आता तू आपले डोके भादरून घे व अर्ध्या अडका वसूल कर ६ गवेवी तोरण्याचा करण्याच याच्या स्वप्नात देखील येत नाही गावातील मनुष्याच्या लिंगाची हा कथेची पुढा करीत नाही, हा संपोदित स्वतःच्या घराच्या उदयातच अडकून बसलेला असतो व कुणी पाहुणा वगैरे आला तर सांगतो, घर रिकामे आहे कुणीच घरात नाही ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा वसे जीव या जगात कितोतरी आहेत याचेही रक्षण तू कर हे सव जीव नरकास जातील याबद्दल मला फार भय वाटते ८

१७४६ जाणे वर्तमान । परि तें न वारे त्याच्यानें ॥ १ ॥
 तो ही कारणाचा दास । देव म्हणविता पावे नास ॥ २ ॥
 वेची अनुष्ठान । सिद्धी कराया प्रसन्न ॥ ३ ॥
 तुका म्हणें त्याचे । मुदल गेलें हाटवेचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — वर्तमान-चालू व वविष्य काळ, कारणाचा-पूर्वकर्माचा, वेची-खर्च करतो, हाटवेचें-बाजाराच्या खर्चास

अर्थ:-घालू व भविष्य काळांत काय घरेलू हे तो जाणतो, पण त्याला पुढील अरिष्ट निवारण करता येत नाही. १ तो आपल्या पूर्वपन्थाचा दास्य असून मीच देव आहे, असे म्हणण्यानेच त्याचा नाश झालेला वसतो. २ हा मनुष्य नाना प्रकारच्या सिद्धी प्रसन्न रहाय्यात म्हणून अनुष्ठानात येत सचं करतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा माणसाचे सर्वस्य मूढतासपट बाजाराच्या खर्चासाठी ग्राहीते होते. ४

१७४७ घातला दुकान । पढीये तंता आहे घान ॥
आम्ही माडारी देवाचे । धावें घ्यावें माप वाचें ॥ २ ॥
उगवूं जाणों मोडी । जाली नव्हे त्याची जोडी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पुढी । मोल तंती खरी कुडी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:- पढीये-आयडेल तंता, घान-मालाचा नमुना, माडारी-माडाराचे घनी, मोडी-रीत, वागणूक, मोड, कुडी-बारीर.

अर्थ:-आम्ही घेचे परमापाचे दुकान घातले आहे. ज्याला जसा आयडेल तंता माल आमच्याजवळ आहे. १ आम्ही देवाच्या माडाराचे घनी आहोत. त्याच्या इच्छेप्रमाणे आम्ही घाणीने माप देतो व घेतो. २ ज्याची जशी वागणूक असेल, तशी त्याची समजूत आम्ही काढतो. ज्याला जे प्राप्त झाले नाही त्याला ते आम्ही मिळवून देऊ. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो शरीराचे खरे मोल आम्हांस देईल त्यास आम्ही घांगल्या मालाची पुढी देऊ. ४

१७४८ सादाविलें एका । सरें अवघिया लोकां ॥ १ ॥
आतां आवडीचे हातीं । भेद नाही ये पंगतीं ॥ २ ॥
भोकळी च पोती । नाही पुसायाची गुंती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बरा । आहे ढसाळ वेव्हारा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:-सरें-एकसरे, समत्वाने, आवडीचे-प्रेमाने, गुंती-अडचण, अडथळा, ढसाळ-सडळ

अर्थ:-मी सर्व लोकांना एकत्वाच्या भावनेने सावध बरवू हाक मारलो आहे. १ आता आमच्या या दुकानात ज्याला त्याला आवडीप्रमाणे माल येथे मिळेल येथे पंडितप्रपंच अथवा भेद नाही. २ आमच्या या दुकानातील पोती भोकळीच असल्यामुळे कुणीही माल घ्यावा त्यासाठी विचारण्याचा अडथळा येथे नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा आमचा व्यवहार पुष्कळच सडळ आहे. ४

१७४९ तडामोडी करा । परि उत्तम तें भरा ॥ १ ॥
जेणें खंडे एके खेपे । जाय तेथें लाभें वोपे ॥ २ ॥
दाविल्या सारिखें । मार्गे नसावें पारिखें ॥ ३ ॥
मार्गे पुढें ऋण । तुका म्हणे फिटें हीण ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:-तडामोडी-मोडणे, खंडे-खेपे, वोपे-विकला जाईल, पारिखे-दुसरे, हीण-हीनत्व, दारिद्र्य.

अर्थ:-धरातील काही महत्त्वाचे जिन्नस मोडा. त्याचे पैसे करा, पण त्या द्रव्याने जे उत्तम असेल त्याचाच भ्रमण करा. १ एका जन्मातच ज्यामुळे अनेक जन्मांच्या फेऱ्या सफरीत व ज्याला तेथे लाभ होईल अशा रीतीने व्यापार करा. २ तुमची वागणूक नीट असावी जे माल दाखवाल तोच घ्यावा ग्राहकाच्या पदघात वेगळा अथवा दुसराच माल दाखवू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे वागणूक तर तुमचे मागचेपुढचे ऋण फिटून दारिद्र्य दूर होईल. ४

१७५० नसावे ओशाळ । सग मानिती सफळ ॥ १ ॥
जाय तेथें पावे मान । चाले बोलिले वचन ॥ २ ॥
राहो नंदी बाकी । दात ज्याचे त्यासी टाकी ॥ ३ ॥
होवा वाटे जना । तुका म्हणे साटीं गुणा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा -ओशाळ-मिधा, होवा-हवासा, साटींगुणा-गुणासाठी

अर्थ -फधी कुणाचे मिधें असू नये तरच सर्व लोक मान देतील । जेथे तो जाईल तेथे त्याला मान मिळेल तो जे बोलेल त्याप्रमाणे लोक वागतील २ ज्याचे जे घेतले आहे, तो त्यास स्वरित परत देतो, फधी बाकी उरू देत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा मनुष्य आपल्या गुणामुळे लोकांना हवासा वाटतो ४

॥ अनघडसिद्धाच्या शर्देकरून रामेश्वरभटाच्या शरीरीं दाह
जाला तो ज्यानें शमला तो अभंग ॥ १ ॥

१७५१ चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती । ध्याग्र हे' म खाती सपं तया ॥ १ ॥
विप तें अमृत आघात ते हित । अकर्तव्य नोत होय त्यासी ॥ २ ॥
दुख तें देईल सवं मुख फळ । होतील शीतळ अग्निज्वाळा ॥ ३ ॥
आवडेल जीवा जीवाचिये परी । सकळा अतरों एक भाव ॥ ४ ॥
तुका म्हणे कृपा केली नारायणे । जाणिजेते येथे अनुभवे ॥ ५ ॥

शब्दायं व टोपा -नोत-नोती, अतरों-मनात

अर्थ -जर चित्त शुद्ध असेल तर शत्रुमुद्धा मित्र होतील. त्याला याघ व सपं यांच्यापासून भीती उरणार नाही, त्याला ते खाणार नाहीत १ विषमुद्धा अमृतप्रमाणे होईल आघात हिताप्रमाणे वाटेल त्याने अकर्तव्य केले तरी ते भीतिप्रमाण होईल २ जे दुख आहे ते परिणामी सुख होईल आणि अग्निज्वाळाही शीतल वाटतील ३ दुसऱ्याचे जीव स्वतःच्या जीवाप्रमाणे आवडतील आणि सर्वांविषयी मनात एकच भाव उमटेल ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकदा नारायणाने कृपा कैवल्यानंतर त्याला असात्र अनुभव येत राहिल ५

विवरण -आ एवा अमगाच्या मागे तुकोवाच्या चरित्रामधील एवा घटनचा मर्म सांगितला जातो बाबली देवील रामेश्वरभटाना तुकारामबुवाची कीर्ती मानवली नाही जातीचा घट्ट असताना तुकाराम वेदाचे श्रवण प्राप्त पापेस सांगतात, ही गोष्ट त्याला खपली नाही त्याने तुकोवाना अमगाच्या व्ह्या इद्रायणीच्या डोहात बुडवायला सांगितल्या तुकारामबुवांनी ही असा शिरस्तानव मानून अमगाच्या व्ह्या नदीच्या डोहात बुडविल्या व आपण स्वतः विठ्ठलच्या चिंतनात एका लढावावर मग्न झाले तुकारामबुवांच्या व्ह्या नदीत बुडाल्याचे समाधान मनात ठेवून रामेश्वरभट पुण्यास रामेश्वराच्या दस्तानास बावदास निघाले वाटेत भवानी पेंढेतील एका मशिदीत अनघडशहा नावाच्या एका सिद्ध फकीराच्या तळ्यात रामेश्वरभटाने स्नान केले आपल्या तमाजाच्या पाण्यास या ब्राह्मणाने स्नान करून वाटविले असे पाहून अनघडशहाने त्याला श्राप दिला त्यामुळे रामेश्वरभटाच्या अपाची भयकर आग होऊ लागली. कोणत्याही उपायाने ती आग कमी होईना, तेव्हा रामेश्वरभट आळंदीस गेला तेथे शानेश्वराना शरण गेल्यावर त्यांनी त्यास सुचविले की, 'खेष्ट तुकारामाची निधा तू केलीस, त्यामुळे हे दुख तुला भोगावे लागते तेव्हा सद्भावाने तुकारामासच तू शरण जा' या जाणिवेनंतर रामेश्वरभटास पश्चात्ताप झाला

१ व्हावा, २ ही

तुकोबांना आपण विनावारण छळले, अशी चूटपुट त्याच्या मनास लागून त्याने तगा अर्पाचे एक पत्र तुकोबांना लिहिले. त्या पत्रास, उत्तर म्हणून तुकोबांनी बरील अभंग लिहिला. 'होतोळ शीतळ अनिश्वाळा' म्हणजे वायू हे आता या संदर्भात स्पष्ट होण्यासारखे आहे. या अभंगातील भाव ध्यानात येताच रामेश्वरभटाच्या अंगाचा दाह बघी झाला. तो त्यानंतर देहून गेला व त्याने तुकारामांच्या चरणांवर नमस्कार केला. तुकोबांच्या संगतीत ते पुढे देहू येथेच राहू लागले. रामेश्वरभटाने या प्रसंगाचे सपत्नीकाने वर्णन आपल्या एका अभंगात केले आहे. तो अभंग असा-

“ माझी मज आली रोकडी प्रचीत । होऊनि फजित दु स पावे ॥
 काहीं द्वेप त्याचा करितां अतरी । थप्या या शरीरीं बहुत झाली ॥
 शानेश्वरें मज केला उपकार । स्वप्नीं सविस्तर सांगितलें ॥
 तुका सर्वधेष्ट त्रिप आम्हां पोहें । कां बें भवतार नाममाचा ॥
 त्याची तुज काही पडली रे निदा । म्हणोनि हे बाघा पडली तुज ॥
 आतां एक करीं सांगेन तें सुखा । धरण जाईं त्याला निश्चयें ॥
 दर्शनेंचि तुझ्या बोधा परित्कार । होय तो विचार सांगितला ॥
 तोचि हा विश्वास धरुनि मानतो । जाय कीतंतासी निश्चकाळा ॥
 म्हणे रामेश्वर त्याच्या समागमें । जाले हें आराम देहू मासैं ॥ ”

असा रीतीने रामेश्वरभटाचा पाप तुकोबांच्या वृत्तेने दूर झाला, हे अनगडगहास समजताच आपला शाप दूर करणारा हा तुकोबा एवढा आहे तरी कोण? अशी जिज्ञासा त्याच्या मनाव निर्माण झाली. अनगडगहा तुकोबांना भेटण्याच्या निमित्ताने देहून येण्यास निघाला. वाटेत तो चिंचबडचे गणपतिमठजवळ जातमणी देव याना भेटला. त्याच्या घरी जाऊन या फकिराने भिक्षा मागितली 'आपल्या हातातील बटोरा बरेल एवढे धान्य आपणांस घावे' अशी त्याने विनंती केली. कितीही धान्य ओतले तरी फकिराचा बटोरा काही भरेना. शेवटी चितामणी देवांनी एक सिद्धी निर्माण केली व तिच्या प्रभावाने अनगडगहाचा बटोरा भरल्यावर तो देहून तुकोबांच्या घरी आला. तुकोबांच्या घाकट्या गंगू नावाच्या मुलीने मूठभर पीठ बटोऱ्यात टाकताच तो भरून गेला. तुकारामाच्या दर्शनाने तो सतुष्ट झाला. दोन दिवस राहून त्याने तुकोबांचे कीर्तन ऐकले.

१७५२ लाज वाटे मज मानिती हे लोक । हें तों नाहीं एक मासे अंगीं ॥ १ ॥
 भोजुनि शिजलीं मापाचिया परी । जाळावी हे थोरी लामाविण ॥ २ ॥
 कोमळ कटक तीक्ष्ण अगरीं । पोचट ते थोरी अंफकाति ॥ ३ ॥
 चित्रींचें लेप शृंगारिलें निकें । जीवेविण फिकें रूप त्याचें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे दिसें वांमां गेलीं देवा । अनुभव ठावा नाहीं तेंपें ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - थोरी-मोठेपण, कटक-चाटा, लेप-चित्रकला.

अर्थ:- लोक मला माझ्या अंगी नसलेल्या गुणांबद्दल मान देतात त्यामुळे माझ्या मनास फार लाज वाटते हो. १ माप भोजणी करकळून झिजते ना ? तसा मी परमार्थासाठी तिजलो आहे भोजण्यात सर्व हयात गेली तरी मापास कसला लाभ होणार ? मला कसलाही लाभ झाला नाही तरी हे मोठेपण अंगी चिमटत आहे, त्याला आग लागो २ कोवळ्या काट्याचे ठोक तीक्ष्ण दिसते, पण तेही वास्तविक तसे नसते. त्याची अंगकाती जरी प्रखर असली तरी त्याच्यावर पाय देताच ते पोचट असल्याचे व्यापकत येते ३ भितीवर काढलेली चित्रे चांगली शृंगारलेली असतात, पण त्यांच्यात जीव नसल्यामुळे त्यांचे रूप फिकेंच असते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमच्या रूपेचा अनुभव मला माहीत नसल्याने मी बापाच मेलो आहे ५

१७५३ बोलविसी माझे मुख । परी या जना वाटे दुःख ॥ १ ॥
जया जयाची आवडो । तया लागीं तें चरफडो ॥ २ ॥
कठीण देतां काढा । जल्पे रोगी मेळवी दाढा ॥ ३ ॥
खाऊं नये तेंचि मागे । निवारितां रडों लागे ॥ ४ ॥
बंदा भीड काय । अतित्याई जीवें जाय ॥ ५ ॥
नये मिडा सांगों अन्न । पय्य औषधा कारण ॥ ६ ॥
घन माया पुत्र दारा । हे तों आवडी नरका थारा ॥ ७ ॥
तुका म्हणे पांत । आवडें ते करा मात ॥ ८ ॥

शब्दायें व टीपा—जल्पे—तिटकारा करून, मेळवी दाढा—तोंड बंद करतो, अतित्याई—आतताई मनुष्य, मिडा—मिडेने. दारा—पत्नी, थारा—आश्रय, प्राप्ती मात—मोष्ट, बाणूक.

अर्थ—देवा, तू माझ्या मुखाने उपदेशात्मक दाढ बोलवितोस; पण या लोकांना ते फार दुःखाचे वाटतात ? ज्याला जे आवडते त्याच्यावादी तो तडफडत असतो २ रोगी माणसास कडू काढा दिला तर तो त्याचा तिटकारा करून आपले तोंड मिटून घेतो. ३ बंद्याने जे खाऊ नये असे त्याला सांगितले असते तेच तो खात असतो मग ते निस्तरण्याची पाळी आली की रडायला लागतो. ४ बंद्याला कसली आली आहे भीड ? तो खरे तेच सांगणार; पण येथे आतताई मनुष्य जीव घालवूनच बसेल. ५ रोगी माणसाच्या मिडेने त्यास कधी भलते सत्ते खायला सांगू नये औषध घेतल्याचे शार्बक पय्यामुळेच होत असते. ६ घनबीलत, मायाममता, पुत्र व पत्नी यांचे प्रेम यांच्या लोभाने नरकाची मात्र प्राप्ती होईल. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे मी तुम्हाला अनेक उपाय सांगितले आहेत, स्वर्गील जे आवडतील त्याप्रमाणे तुमची बाणूक असू द्यावी. ८

१७५४ पतितते आनंद मनी । सिद्ध लोचि स्वभिचारवचनी ॥ १ ॥
जळो वर्म लागो आगी । शूद्रपण भलें जर्मी ॥ २ ॥
मुख पुराणीं आचारशीळा । दुस वाटे अनर्गळा ॥ ३ ॥
शूरा उल्हास अंगी । गांध्या मरण ते प्रसंगी ॥ ४ ॥
शुद्ध सोनें उजळे अंगी । हीन काळें धावे रंगी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तोचि हिरा । घनघायें निवडे पुरा ॥ ६ ॥

शब्दायें व टीपा—सिद्ध—वाईट चालीची स्त्री, लोचि—कपटी होते, आचारशीळा—सदाचारी लोकांना, अनर्गळा—दुराचारी लोकांना, गांध्या—नामदर्श, मित्र्या माणसाम, घनघायें—घणाच्या आघाताने

अर्थ :- कोणी स्वभिचाराची निंदा केली, त्याचा विशेष केलस तर पतिततेच्या मनास त्याचा फारच मानद होतो, पण वाईट चालीच्या स्त्रीचे मन मात्र अतिशय खटटू होते, कपटी होते ? म्हणून अशा या शुद्ध वर्तनास माग लागो. या जगात भलेपणाने, शुध्दत्वाने बाणणे हेच उत्तम आहे २ सदाचारी लोकांनाच कथा-पुराण ऐकताना मुख वाटते. तर दुराचारी माणसाम त्यामुळे दुःखच होते. ३ शूद्राच्या रणांगणावर जो शूर आहे, त्याचेच पाहू स्फुरण पावताना त्यालाच उल्हास वाटतो, तर जो शूद्रा आहे त्याला तो प्रसंग मरणासारखा वाटतो. ४ अग्नी-मध्ये जे शुद्ध सोने आहे तेच उजळून विघटते, पण हीन धातू मात्र काळवंडून जातात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, घणाच्या आघातानी न फुटता जो टिकून राहतो तोच हिरा खरा मानायला हवा ६

१७५५ चालिती आड वाटा । आणिका दाबिती जे नीटा ॥ १ ॥
 न मनीं तपांचे उपकार । नाहीं जोडा तो गंधार ॥ २ ॥
 विप सेयूनि घारी मार्गे । प्राण जातां जेणें सोंगें ॥ ३ ॥
 बुडतां हाक मारो । ठाय नाहीं आणिकां घारी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे न करीं हिका । गुण घेऊन अवगुण टाका ॥ ५ ॥

गव्यार्थ व टीपा :-- न मनीं-मानीत नाही, गंधार-मूर्ख, घारी-निवारण करतो, हिका-हट्ट.

अर्थ :- आपण स्वतः आडवाटेने जाऊन इतरांना जे सारखे वाटे दाखवितो, १ त्यांचे उपकार जो मानीत नाही त्या मूर्खास कोटलो मुक्ताप नाही. २ आपण स्वतः हा मार्ग मनुष्य विपप्रदान करतो व त्यापासून प्राण जात असताना दुसऱ्यांनी ते विप घेऊ नये म्हणून निवारण करीत असतो. ३ खोळ वाण्यात बुडत असताना काठावरील लोकांना तो हाका मारून सावध करतो, या पाण्याचा अंत लागण नाही असे म्हणून त्यांना सावध करित असतो. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, कस नाही हट्ट आपण घडू नये जे जो कोणी सोंगेल त्यातील अवगुण टाकून गुण तेथे घ्यावेत. ५

१७५६ कुळींचें दैवत ज्याचें पंढरीनाथ । होईन दासीसुत त्याचे घरीं ॥ १ ॥
 शुद्ध पातिकाळवर्णां चाड नाहीं । करीं भरते ठायीं दास तुला ॥ २ ॥
 पंढरीस कोणी जातो वारेकरी । होईन त्याचे घरीं पशुपाति ॥ ३ ॥
 विठ्ठलचिंतन दियसरार्थीं घ्यात । होईन पायतन त्याचे पायीं ॥ ४ ॥
 तुळसीवृंदावन ज्याचे अंगणीं । होईन केरसुगी त्याचे घरीं ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे हाचि माव माझ्या चित्तीं । नाहीं आणिकां गती चाड मज ॥ ६ ॥

गव्यार्थ व टीपा :-- चाड-इच्छा, पर्वा.

अर्थ :- पंढरीनाथ हे कुळदैवत ज्याच्या घरी आहे त्याच्या घरी मी त्याचा दासीपुत्र होऊनही राहीन. १ शुद्ध जातिकुळाची देवा, मला पर्वा नाही श्रेष्ठ वर्णाचीही इच्छा नाही. कोणत्याही जातीत जन्म दिलास तरी मला तुला दास मान कर. २ पंढरपुढला जाणारा जर कुणी वारकरी असेल तर मी त्याच्या घरी पशू होऊन त्याची सेवा करीन. ३ ज्याच्या घरी अथोराने विठ्ठलाचे चिंतन होत असेल, त्याच्या घरी मी त्याचा पायपोस, त्याचे पायतन होऊन राहीन. ४ ज्याच्या अंगणात तुळसीचे वृंदावन आहे, त्याच्या घरी मी केरसुगी होऊन त्याचे अंगण स्वच्छ राखीन. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, हाच एक निष्ठाच व सेवेचा भाव माझ्या चित्तात अगून घालेरोज मला दुसरी इच्छा नाही. ६

१७५७ अवघिया चाडा कुटित करुनि । लावीं आपुलीच गोडी ।
 आशा मनसा तृष्णा कल्पता । करुनियां देशघडी ।
 मोतूपणापासाव भुंतलों । मिथ्या संकल्प तो माझा तोडीं ।
 तुमिचे चरणी माझे दोन्ही पक्ष । अवघी करुनि दाखवीं पिंडी रे रे ॥ १ ॥
 माझे साच काय केले मृगजळ । वर्णा यस्ती कुळ अस्मिमान ।
 कुमारी भातुकें खेळती कवतुकें । काय त्याचे साचपण ॥ २ ॥
 वेगळाल्या मावें चित्ता तडातोडी । केली देशघडी मायाजाळें ।
 गोत वित्त माय बाप बहिणी सुत । बंधुवर्ग माझीं बाळें ।

एका एक न धरी संबंध पुरलिया । पातलिया जवळी काळें ।
जाणोनिया त्याग सर्वस्वें केला । सांभाळीं आपुलें जाळें ॥ ३ ॥
एकां जवळी धरी आणिकां अंतरी । तीं काय सोयरीं नव्हतीं माझीं ।
एकांचें पाळण एकांसी भांडण । चाड कवणिये काजीं ।
अधिक असे उणें कवण कवध्या गुणे । हे माय न कळेचि तुझी ।
म्हणोनि चितनीं राहिलीं थोपती । तुका म्हणे भाक माझी ॥ ४ ॥

शब्दापे व टोपाः-- घाटा-इच्छा, पिडी-देहाच्या ठिवाणी, साच-सरोवर, भामुके-भामुकलीचा खेळ, मुत-मूलगा, पुत्र, काजीं-कारणाने, माय-माया, भाव-वचन.

अर्थ :- देवा, माझ्या इतर सर्व इच्छा नाहीत्या बरून माझ्या मनास तू तुझी प्रीती जडीव. माझ्या मनातील आशा, इच्छा, कल्पना इत्यादी विकारांना देशोधडीला लाव. मी व माझा देह वेगळा व तू वेगळा असतो खोटा माव आहे, त्यात मी गुंतलो असल्याने माझी ही वृत्ती तू मोडून काढ. मीतुपणाचे माझे दोही पक्ष मी देवा, तुझ्याच चरणाघर समर्पित केले आहेत. अशीच अनुभूती देवा, माझ्या देहातही येऊ दे. १ जात, वर्ण, कुळ याचा अभिमान नृपगळ्याप्रमाणे मिळ्या असून तो बाय ससासचा खरा प्रकार असतो काय ? २ वेगवेगळे भाव मी मनास धारण केले म्हणून माझे चित्त तटातट तुटू लागले, त्याची ओढाताण झाली, या मायागळ्याने मला देशोधडीला लावले. नातेवाईक, संपत्ती, आई, वय, यशोप, एकाचाही संघर्ष मला पुरा पाटला नाही काळ्याचे बोलावणे आल्यानंतर कोणाचाही संबंध जपयोगी झाला नाही, हे मी जाणले व सर्व संघर्षाचा त्याग केला देवा, आता तू आपले हे मायाहवी जाळे नोड आवडून धर. ३ एकाघास आपल्याजवळ अधिक करावे, दुसऱ्यास दूर ठेवावे, खरे पाहता तो काय माझा संबंधी सोमरा नाही का ? एकाचे पालन मी करावे व दुसऱ्याशी भांडण निमवि, असे करण्यात मला कोणते कारण आहे ? एक अधिक, दुसरा कमी, असा भेद कोणत्या गुणामुळे होतो ? हो तुझी देवा, माया मला कळतच नाही तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, म्हणूनच मी ह्याच चिंतनातच केवळ राहिलो असे मी थोपतो, तुला वचन देऊन सांगतो ४

१७५८ आणिकां छळावया जालासी शहाणा । स्वहिता घातलें खानें ।
आडिके पळे कहनि सायास । कूपणे सांचलें धन ।
न जिरे और इवानासी भक्षितां । याती तयाचा गुण ।
तारुण्यदो अद्यय मातला । दवडी हात पाय कान ॥ १ ॥
फाम जालें यांस वायां कां ठकले । हाती सापडले टाकीतसे ।
घेउन स्फटिकमणी टाकी चितामणी । नागवले आपुले इच्छे ॥ २ ॥
सिद्धीं सेविले सेवितो यद्यम । पात्रासारिखें फळ ।
सिपिला मोतीं जन्मले स्वाती । वरपले सर्वत्र जळ ।
कापुस पट नयेचि कारणा । तयास पातला काळ ।
तेच भुजंगें धरिलें फंडीं । मा विष जाले त्याची गरळ ॥ ३ ॥
भक्षुनि मिष्टान्न घृतसाकर । सहित सोलुनि केळें ।
घालुनियां घसां अंगोळिया । वाती करूं पाहे बळें ।
कुंयावघाची आवडी बींवां । उन्हुवणी रडवी बाळें ।
तुका म्हणे जे जेंसं करितो । ते पावतो तेंसोच फळें ॥ ४ ॥

अर्थ - पंडरीनाथा, माझे प्रारब्ध अतिशय बलवान असल्याने तू त्याच्या भीतीने दूर पळून जातोस । जो पर्यंत मला जाणीव नव्हती, तोपर्यंत तू मला समजला नव्हतास, पण आता तुझे रूप समजले तू एकाचो सपावणी करतोस, एकाच लोकांच्यात मान देतोस २ माझे प्रारब्ध मात्र फारच बळकट दिसते, प्रचळ दिसते त्याच्यापुढे तुझे काहीच घालत नाही आता मी तुला उपाच कोडे वा घालावे? सकटात वा टाळावे? ३ भोगाचे अधिपती असणारे माझे प्रारब्ध बाही अन्नून तुला सापडत नाही, काढीत नाही ते अनाथारव राहते तर मग मी तुला उगाच शीण तरी देवा, कशात द्यावा? ४ तू माझ्यासाठी बाहीच बरीत नसलास तरी मी माझा हा भक्तीचा मार्ग मात्र सोडणार नाही मग मला कोणत्याही कुळात कोणताही जन्म येई ५ माझ्या ठिकाणी असलेल्या दोषांना तू नितोस मी काही आशा धरून आहे याची तुला भीती वाटते तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू पावटून बसलाच तकीच घल नकोस ६

१७६३ लोकमान देहसुख । संपत्तिउपभोग अनेक ।

विटवना दुख । तुक्षिये भेटीवाचून ॥ १ ॥

तरी मज ये भेट ये भेट । काय ठाकलासी नीट ।

थोर पुण्ये थोड । तुज दैवेचि लाधली ॥ २ ॥

काय ब्रह्मज्ञान करूं कोरडे । रितीं मावेचे^१ मापाडे ।

भेटीविण कुडे । तुक्षिये अवघे मज वाटे ॥ ३ ॥

आत्मस्वित्तीचा विचार । काय करू हा उदार ।

न देखता धीर । चतुर्भुज मज नाही ॥ ४ ॥

रिटिसिद्धी काय करू । अथवा अगम्य^२ विचार ।

भेटीविण भाव । तुक्षिये वाटे मज याचा ॥ ५ ॥

तुजवाचून काहीं व्हावे । ऐसे नको माक्षिया जीवे ।

तुका म्हणे द्यावे । दरपण पायाचे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — लोकमान-लोकाकडून मान, संपन्न रिती-रिवाजे, मावेचे-मायेचे, कुडे-वाईट दुरपण-दशन

अर्थ - देवा, लोकाकडून, संपत्तीचा उपभोग देहसुख या सर्वांपासून तुझ्या भेटीशिवाय मला दुखच वाटते, विटवना झाल्यासारखी वाटते १ तरी देवा, तू ये व मला त्वरित भेट दे उगाच नुसताच उभा काय राहिला आहेस? मोठ्या पुण्याईने तुला जसे राहण्यासाठी ही थोड मिळालेली आहे २ देवा, तुझ्या भेटीशिवाय ब्रह्मज्ञानाचा लाभ कोरडाच वाटतो तुझ्या भेटीशिवाय हे ब्रह्मज्ञान म्हणजे कोरड्या मायेचे रिकामे व वाईट मापच वाटते त्याचा मला काहीच उपयोग नाही ३ आत्मस्वित्तीचा व उदाराचा विचार याना घेऊन मी काय करू? तुमचे चतुर्भुज रूप पाहिल्याशिवाय मला धीर वाढणार नाही ४ रिटिसिद्धींना घेऊन मी काय करू? अथवा अगम्य अशा शास्त्रविचारांचा मला काय उपयोग? देवा तुझ्या भेटीशिवाय मला हा सर्व भारच वाटतो ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा तुझ्या प्राप्तीवाचून मला काही मिळावे असे वाटतच नाही यासाठी देवा, मला तुमच्या पायाचे दशन द्यावे ६

१७६४ तुका म्हणवून तुज नेणें । ऐसे काय माशें जिणें ॥ १ ॥

तरि मज कवणाचा आधार । करोनिया राहो धीर ॥ २ ॥

काय शब्दींचि ऐकिला । भेटो नव्हता' गा विठ्ठला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां । असय वेई पदरिनाया ॥ ४ ॥

शब्दायं व टोपा - नेंणे-जाणत नाही

अथ - देवा, मी तुलाच आहे असे म्हणते जात अप्रुनही मी तुला जाणित नाही, अशा अवस्थेचे माझे जमणे कशासाठी आहे ? १ तर मग मला आधार तरी कुणाचा आहे ? कुणाच्या आधारावर मी घोर धरून राहू ? २ विठ्ठला, तुम्ही जर भेट झाली नाही, तर तू दीनवस्त्रल आहेस, पतितपावन आहेस सर्वव्यापी आहेस, असे नुसते शब्दच ऐकून काय उपयोग ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता पदरीनाय, मला अमयाचे स्थान तू द्यावेस

१७६५ उद्धवअकूरासो । आणीक व्यासआवऱ्हुपी ।

हवमागवप्रव्हादासो । बाविले तें बाखर्वीं ॥ १ ॥

तरि मो पाहेन पाहेन । तुझे श्रीमुखचरण ।

उताविळ मन । तयाकारणे तेथें ॥ २ ॥

जनवधुतदेवा करीं । कंसा शोमलासो हरी ।

विदुराच्या घरीं । कण्या घरी कवतुके ॥ ३ ॥

पाडवा अकालीं । तेथें पावसीं स्मरती ।

घातले द्रौपदी । पागीं विरडें चोळीचे ॥ ४ ॥

करी गोपीचे कवतुक । पाईगोपाळासी सुख ।

बावीं तेचि मुख । दुष्टी माझ्या आपुले ॥ ५ ॥

तरि त अनायाचा दाता । मागतिपां शरणगता ।

तुका ह्मणे आता । कोड पुरवीं हे माझें ॥ ६ ॥

शब्दायं व टोपा -- हवमागव-श्रुतुध्वजाचा मुनगा, विदुर- पाडवांचा सखा, अकालीं-सकटाच्या वट्टी, पागीं- राजसूय यज्ञाच्या वट्टी कोड इच्छा

अथ - देवा उद्धव अकूर व्यास, आवऱ्हुपी हवमागव प्रव्हाद अशा भक्ताना तुम्ही जे दशन दिले तेच मला तू द्यावेत १ मी तुमचे तेच श्रीमुख व चरण बोठ्या आवडीने पाहोना माझे मन त्यासाठीच भारी उतावीळ बनले असून ते तेथेंच जडून राहिले आहे २ धुतदेव जनकराजाच्या घरी जाऊन तुम्ही त्यांना भवत केलेो तुम्ही तयें शोभून दिसलात विदुराच्या घरच्या कण्याही मोठ्या आवडीने भक्षण केल्या. ३ पाडवांच्यावर सकट पडले तेव्हा स्वामी स्मरण करताच देवा तू त्याच्या मदतीला गेलास, राजसूय यज्ञाच्या वट्टी वाढीत असताना द्रौपदीच्या चोळीचे विरड खुटले ते तू बांधलेस ४ मोकुळातील देवा तू गोपिकांचे कौतुक केलेस तुमचे श्रीमुख पाहून तेथील पाई गोपाळाना जे सुख घाले तेच मुख मला माझ्या वट्टेवर्षांनी पाहण्याचे आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा तू अनायाचा नाथ आहेस जे शरण यऊन मागणी करतात त्यांच्यावर तू कृपा करतोस तेव्हा तू माझीही इच्छा पूर्ण करायीस ६

शब्दार्थ व टीपा — खानें-चोरीस, आडके-पंसा, सायास-प्रयत्न. क्षीर-दूध, सिद्धीं-साधूसतांनी, गरळ-विष, अंगोळिया-बोटे, बोंबां-व्यर्थ. उन्हवणी-ऊन पाणी.

अर्थ-तू दुसऱ्याचा छळ करण्यात मोठा गहाळा झाला आहेस. पण यामुळे तू आपले स्वहित चोरीस घातले आहेस. एखाद्या कृपणाने एक पंसा पंसा करून पुष्कळ प्रयत्न केला व घनसंचय वाडविला, पण त्याचा त्याला उपयोग होत नाही. कुण्याला दूध घातले तरी ते त्याला जिरत नाही. कारण हा त्याचा जातिस्वभावच आहे. त्याप्रमाणे हा अधम मनुष्य तात्क्षण्य प्राप्त झाल्यामुळे मदमत होऊन गेला असून आपले हात, पाय, कान इत्यादी इंद्रिये वाया घालवीत आहे. १ अशा लोकांना काय झालेले असते? अशा प्रकारे हे टिकले कसे गेले? हातांमध्ये चागली मनुष्यदेहासारखी वस्तू येऊनही ती यांनी का टाकलेली असते? चितमणीप्रमाणे असणारी वस्तू देऊन यांनी स्फटिकाचा मणी घेतला व आपल्याच इच्छेने तो नागवला गेला २ पूर्वी कुणी साधूसतांनी किंवा सिद्ध पुरुषांनी सेवन केलेल्या पदार्थांचे सेवन हे लोक करीत असतात, पण त्यांची फलप्राप्ती अधिकाराप्रमाणेच होत असते. स्वातीच्या नक्षत्राच्या पाण्याचा वर्षाव सर्वत्र सारखाच होत अगला तरी ते शिंपल्यात पडले तर त्याचा मोती बनतो, तेच कापसाच्या रोखंडर पडले तर त्याचा नाश होतो सर्पांनी त्याचे सेवन केले तर त्याचेच विष बनते. ३ तूपसाखरेने मिश्रित असलेले वक्काद व सोळलेली केळी यांचे भोजन केल्यानंतर पश्चात बोटे घालून हे खांती येईल असे आचरण करतात. कारण यांना नेहमी व्यर्थ कुवायचीच सवय असते ऊन पाण्यामुळे सहान मुले जास्तच रडतात. तुकाराम महाराज म्हणतात, जे लोक जशी कर्मे करतात, तशी त्यांना फळे मिळतात. ४

१७५९ चंदनाचे गांवीं सर्पांची वसति । भोगिती ते होती द्वीपांतरीं ॥ १ ॥

एका ओझें एका लाम घडे देवा । संबिताचा ठेवा वेगळाला ॥ २ ॥

क्षीराची वसति अमृद्ध सेवावें । जवळी तें जावें भोगें दुरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसी बुद्धि ज्याची जड । त्याहुनी दगड बरे देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- संबिताचा-पूर्ववर्माचा, प्रारब्धाचा, क्षीराची-दुधाची, जड-मद.

अर्थ-चंदनाच्या झाडावर सर्पांची वसती असली तरी त्यांना मुगधाचा लाम होत नाही जे फार दूर असतात त्यांनाच त्या मुगधाचा लाम होतो १ याप्रमाणे देवा, एकाने ओझे वहावे आणि दुसऱ्याने त्याचा लाम घ्यावा अशी स्थिती प्रारब्धांमुळेच होत असते २ गाईच्या स्तनाजवळच गोचोडाची वसती असते, पण तिला जन्मभर रक्तच प्राशन करावेले घाटते व त्या दुधाचा उपयोग दूर असणाऱ्या लोकांनाच होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी या गोविंदेप्रमाणे ज्याची बुद्धी मज आहे, त्यांच्यापेक्षा दपड झालेले देवा बरे घाटते ४

१७६० तुज दिलें आतां करीं यत्न याचा । जीवभाववाचाकायामन ॥ १ ॥

भागलो दातारा सीण जाला भारी । आतां मज तारीं शरणागता ॥ २ ॥

नेणतां सोसिली तयाची आटणी । नव्हतां ही कोणी कांहीं माझीं ॥ ३ ॥

यम नेणें दिशा हिडती मोकट ३ । इद्रियें सुनाट दाही दिशा ॥ ४ ॥

येरसारीफेरा ३ सिणलीं सायासी । आतां ह्याकेशी अंगिकारीं ॥ ५ ॥

तुका म्हणे मन इद्रियांचे सोई । घावे यासी काई करूं आतां ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- सीण-शाठ, आटणी-खटपट, प्रयत्न, मोकट-मोकाट, शरणागते

अर्थ-देवा, मी आता माझा जीव, कायावाचामनेकरून तुला अर्पण केला आहे. तू आता त्याचे घाटेल ते करून रक्षण कर. १ शानार, मी आता फार शिणून गेलो आहे. मला भारी धम झाले आहेत. तू मला, या शरणागताला आता शरणावेत. २ मागे हे कुणी सर्वधित नसताना बी त्यांना साक्षात्त्याचा आणि पोसण्याचा सटाटोप

केला, धम घेतले. ३ देवा, तुम्हा भक्तीचे धर्म न ओळखल्याने माझी इंद्रिये सर्व दिशांनी व्यर्थच भटकू लागली आहेत. ४ हवीकेशा, या जन्ममृत्यूच्या केन्नांनी मी कारण वमली आहे आता तू माझा स्वीकार करावास्त. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे माझे मन इश्यांच्या ओढीने सतत धावत असते. आता मला मी काय करू ? ६

१७६१ स्वयं पाक करी । संशय तोचि घरी । संदेहसगरीं । आणीक परी बुडती ॥ १ ॥
जाणे विरळा एक । जालें तेंथीचें हे मुख । देखिले बहुतेक । पुसतां वाट चुकले ॥ २ ॥
तोचि जाणे सोंवळें । शोधी विकल्पाचीं मुळें । नाचती पाल्हाळें । जे विटाळें कोंडिले ॥ ३ ॥
तोचि साधी संधी । सावध त्रिकाळ जो बुद्धी । संदेहाचा संधी । वेढी आणीक धरियेले ॥ ४ ॥
अखंड तें ध्यान । समबुद्धि समाधान । सोम वांयांविण । ते झांकून वसती ॥ ५ ॥
करणे जयासाठीं । जो नातुडे कवणे आटी । तुका म्हणे साटी । चित्तवित्तेंवांचूनि ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — संदेहसगरीं—संशयाच्या समुद्रात, आटी—परिधमाने.

अर्थ—स्वतःच्या हाताने स्वयंपाकाची सिद्धता करणाराच जर सशय बाळगणारा असेल तर संशयाच्या सागरात तो इतरांनाही वार बुडवून टाकेल १ ईश्वराच्या प्रीतीचे भुल जाणारा भवचित्त एकादा असतो इतर पुष्कळ लोक झुकलेल्या धाट्याची जाणारे मी पाहिले आहेत २ जो नाना विकल्पाची मूळे शोधून काढतो, तोच सोबळा समजावा व जे नुसता बाह्य पसारा दाखवितात ते विटाळाने भरलेले आहेत असे समजावे. ३ जो त्रिकाळ सावध असतो, तोच स्वमुखाची वा वात्स्यायनीची सधी साधतो, पण जे संशयाच्या सधेत पडले त्यांना कुणीतरी वेढीत धरल्याप्रमाणेच त्यांची स्थिती होत असते ४ समबुद्धीने, समाधानाने जे ईश्वराचे अखंड ध्यान धरतात तेच खरे आहे जे नुसतेच डोळे झाकून घेऊन सोप करतात, त्याचे सर्वत्र वागणे धाया गेलेले असते ५ जो परमार्थाचा विचार करायचा असतो तो या देवासाठी अवस्थाने इतर कोणतेही परिश्रम केले तरी तो प्राप्त होत नाही आपले सर्व चित्त, वित्त त्याला अर्पण केल्याशिवाय त्याची प्राप्ती होत नाही ६

१७६२ माक्षिया संचिता । दृढ देखीनि बळिवंता ।
पळसी पंढरिनाया । मेणें आतां तयाच्या ॥ १ ॥
तरि भज कळलासी । नव्हतां भेटी जाणीवेसी ।
एक संपादिसी । मान करिसी लोकांत ॥ २ ॥
तरि हें प्रारब्ध जी गाडें । कांहीं न चले तयापुढें ।
काय तुज म्यां कोडें । रे सांकडें घालावे ॥ ३ ॥
भोगधीपति' क्रियमाण । तें तुज नांगवे आशून ।
तरि का वांयांविण । तुज म्यां सोण करावा ॥ ४ ॥
तुज नव्हतां माझे कांहीं । परि मी न सडों भवितसोई ।
हो कां भलत्या ठायीं । कुळीं जन्म भलतेसा ॥ ५ ॥
तू मितोसि माक्षिया दोषां । कांहीं सामणें ते आशा ।
तुका म्हणे ऐसा । कांहीं न धरीं संकोच ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — संचिता—प्रारब्धास, मेणे—मीतीने, बाडें—बलवान, प्रबळ, सांकडें—सकट, नांगवे—आटी-पन नाही, अनावर होते.

एकादशीच्या व्रतावर याची निष्ठा विशेष प्रकारची होती. हे स्वमागदाचे व्रत भ्रष्ट व्हावे म्हणून ब्रह्मदेवाने मोहिनीस मदार पर्वतावर पाठविले. स्वमागदही या बेली या पर्वतावर शिवारीसाठी आला होता तिच्याशी विवाह करण्याचे माने ठरविले. हिने एकदा याला एकादशी व्रत भोडण्याचा प्रसंग आणून घेतला. त्याने ते म्हणणे नाकारल्यावर तिने त्याच्या मुलाच्या शिराची मागणी केली, त्यास तो नवूल झाडला. मुलावर तलवार घालणार तोच श्रीविष्णू तेथे प्रकट झाले व त्यानी तो अनर्थ वाचविला अशी कथा नारदपुराणात दिली आहे

१७६६ भागता भिकारी जालीं तुझे द्वारी । देईं मज हरि कृपादान ॥ १ ॥
 प्रेम प्रीति नाम उचित करावे । भावें संचरावे हृदयामाजी ॥ २ ॥
 सर्वभावें शरण आलो पाडुरंगा । कृपाळु तूं जगामाजी एक ॥ ३ ॥
 तापत्रयें माझी तापविली काया । दीतळ व्हावया पाय तुझ ॥ ४ ॥
 संवधीं जनवाद पीडलो परोपरो । अंतरलो दुरी तुजसी तेणे ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे आतां तुझा शरणागत । करावे सनाय मायबाप ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — काया-शरीर, जनवाद-जनापवाद

अर्थ-देवा, मी आता भिकारी होऊन दुःखा दारात आलो आहे तरी तू मला तुझ्या कृपेचे दान द्यावेस १ तुमचे प्रेम, तुमचे नाम याच्याविषयी खळबळावड, रची तू माझ्या मनात निर्माण करावीस, माझ्यात अट्टने तुम्ही प्रवेश करावा २ पाडुरंगा, मी सर्व भावाने शरण आलो आहे, या जगामध्ये तूच एक कृपाळू आहेस ३ देवा, त्रिविध तापाने माझे शरीर आता तापून गेले आहे दुःखा पायाच्या कृपेने ते दीतळ होऊन जाईल. ४ मातेवाईक व जनलोक यांच्या ज्ञानाने, जनापवादाने मी फार पीडित झालो असून त्यामुळे तुला माझ मी अंतरलो आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हा आता तुलाच शरण आलेलो असून मायबापा, तू मला सनाय कर ६

१७६७ भाव नाहीं काय मुद्रा वाणी । धैसें बघळा निदचळ ध्यानीं ॥ १ ॥
 न मनी नाम न मनी ह्यासी । वाचाळ शब्द पिटी भासी ॥ २ ॥
 नाहीं चाड देवाची काहीं । छळणे टोके तस्करघाई ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे त्याचा सग । नको शब्द स्पर्शाभंग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — न मनी-मानीत नाही, चाड-पर्वा, तस्करघाई-चोराप्रमाणे, टोके-इच्छिती.

अर्थ-ज्याच्या अंत करणात ईश्वराविषयी भाव नाही, पण जो वाहेरून मुद्रा वगैरे साधून शृंगार करतो, बाणीचे विलास करतो त्याचा काय उपयोग? बघळाच्या निश्चल ध्यानाप्रमाणेच पाचे वागणे असते १ हा नामाला मुद्रा मानीत नसल्यामुळे मी त्याला कधीच मान देणार नाही हा नुसताच शार्विक वाचळणारा म्हणून बडबड करित असतो २ याला कधी देवाची पर्वा वाटत नाही एखाद्या चोराप्रमाणे हा दुसऱ्याच्या ठेऱ्याची इच्छा करून असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा माणसाची सगळी मला मुळीमुद्रा नको त्याच्याशी भावण करण्याचाही प्रसंग माझ्यावर बघी येऊ नये, देवा ४

१७६८ दिनदिन शंका वाटे । आयुष्य नेणवता पाडे ॥ १ ॥
 कैसीं भुललीं यापुढीं । दमविषयाचे साकडों ॥ २ ॥
 विसरलीं मरण । त्याची नाहीं आठवण ॥ ३ ॥
 देखत देखत पाहीं । तुका म्हणे आठव नाहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — दिनदिन-दिवसदिवस, पाडे-मोलाचे, साकडों-गंधदात, आठव-स्मरण

अर्थ:-माझे हे मोलाचे आयुष्य संपून बाया जाते अशी अज्ञानताच मला दिवसेंदिवस शका येत आहे ?
वीन लोक इद्रियादिकांच्या लोभापुढे कसे झुकून गेले आहेत ! हे सर्व लोक दम व विषय यांच्या सकटात
सापडले आहेत २ स्वतः स पुढे मरण येणार असल्याचेच हे लोक विसरून गेले आहेत त्याची जाळपण सुद्धा पांना
नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोकांचे मरण पाहूनही हे लोक सावध होत नाहीत ४

१७६९ माझे मज आतां न देखें निरसतां । ह्मणऊन आधार केला ।

संसाराची आस सांडुनि लोकिक । जीव भाव तुज दिला ।

नव्हतीं माझीं कोणी मी कवणांचा । अर्थ मोहो साडवला ।

तारीं मारीं करीं भलते दातारा । होऊन तुझा आतां ठेलों रे ॥ १ ॥

असो माझे कोडे तुज हें सांकडे । मी असेन निवाडे मुखरूप ।

ब्राह्मकासी चिता फाम पोटवेया । जमा झिरीं मायबाप ॥ २ ॥

पापपुण्यें श्रुति आदित्या । शास्त्रांस न लग्नेचि ठाव ।

विधिनिषेध गोविलीं पुराणे । वेदासी तो अहंभाव ।

ओंकाराचे मूळ व्यापिले माया । तेथें न धरेच' भाव ।

ह्मणऊन काबाड सांडिले उपसतां । घरिले तुझेचि नांव ॥ ३ ॥

तनमनइद्रियें ठेवुनि राहिलो । सर्व आता तुझे पार्यो ।

तप तीर्थ दान करवूं कवणा । हातीं अधीन तें मन काई ।

आह्मिक्यें परत्रें चाड नाहीं सर्वया । जन्म सदा मज देई' ।

मायामोहपाश करीं विप तैसे । तुका ह्मणे माझ्याठायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- निरसता-दूर करण्याचे, काबाड-श्रम, आह्मिक्ये-इहलोकाची

अर्थ- देवा, माझ्या मीपणा दूर करण्याचे मी जाणत नाही म्हणून मी तुझा आश्रय केला आहे सर्व
संसाराची आशा व लोकिक टाकून देऊन मी आपला जोवपाव तुम्हाला सर्वण बेला, आता वेहासबंधी माझी, कोणो
नव्हेत, आणि मोहो कोणाचा नव्हे, त्या विषयीची इच्छा व मोह टाकला, आता मी तुमचा होऊन राहिलो आहे,
दातारा, माझा उद्धार करा अगर मारा, पाहिजे ते करा १ आता मजविषयीचे हे सर्व तुमच्या मरतकी अतो, मी
तुमच्या जिवावर निश्चयाने मुखरूप राहीन, बालकाच्या शिरावर आईचा असल्यावर त्याला पोटाची आणि चिंता
करण्याचे कारण नाही २ तुमच्या स्वरूपाच्या शोध वेदधृतीच्या आधाराने जर करावा, तर त्या श्रुती पापपुण्याच्या
घाटा घाटीत आल्या आहेत शास्त्रालाही शोध लागत नाही विधिनिषेधाच्या घाटा घाटीत सर्व पुराणे गुतली
आहेत व नवाचे ठिकाणी जाणीवेचा अहंभाव आहे, आणि ओंकाराचे मूलस्थान मायेने व्यापिले आहे, म्हणून
तेथे थड्या बसत नाही पाकिरता हे सर्व काबाड टाकून देऊन मी निश्चयाने तुमचे नामच कठी घरिले आहे ३
माझे शरीर, सर्व इद्रियासहित मनही तुमच्या पायावर ठेऊन, तुमच्या पायाचीच आशा धरली आहे आता तप,
तीर्थ, दानादी साधने मी कोणाचे हातून काळ ? माझे स्वाधीन काय राहिले आहे ? मला इहलोकाची अगर परवाची
गरज राहिली नाही, तुमचो सेवा करण्याविषयी मला सर्व काळ जन्म द्या तुकाराम महाराज म्हणतात, मोहमाया-
सबधी जे पादा आहेत, ते माझ्या ठिकाणी विषासारखे करा ४

१७७० तुझे नाम गोड नाम गोड । पुरे कीड सकळ हो ॥ १ ॥

रसना येरा रसा विटें । येतां घोट अधिक हे ॥ २ ॥

आणिका रसे मरण पांठी । येणें तुझे ससरें' ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आहार जाला । हा विटला' आम्हांसी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपाः— कोड-इच्छा, रसना-जीभ, येरों-इतर, दुसऱ्या

अर्थः— देवा, तुम नाम अति गोड गोड आहे रे. या नामामुळे मनातील सर्व इच्छा पूर्ण होतात. १ इतर दुसऱ्या रसाचे सेवन केल्यास जिभेला बोट येतो, म्हणून या नामाचा घोटच अधिक घ्यावा हे बरे. २ इतर रसांच्या सेवनाने मरणच पदरी असेल, पण या नामरसाने ससारबंधने संपून जातात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठलनामाचा आस्वाद हाच आमचा आहार बनला आहे. ४

१७७१ घालों सुलें ढेंकर देऊं । उमटें जेवूं तोंवरी ॥ १ ॥
 श्रीडा करूं निरंजनीं^१ । न पुरे घणी हरिसर्वें ॥ २ ॥
 अवघे खेळों अवघ्यामधीं । डाईं न पडो ऐसी बुद्धि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे वांचवितों^२ । आम्हां सत्ता समर्थ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपाः— घालों-सतुष्ट झालो निरंजनीं-एकातात, घणी-तृप्ती, डाईं-डावात

अर्थः— या श्रीहरीच्या नामाने आम्ही तृप्त झालो आहोत. या तृप्तीचे ढेंकर आम्ही देऊ अशी तृप्ती उमटेपर्यंत आम्ही श्रीहरीच्या नामामुताचे भोजन करू. १ या हरीबरोबर आम्ही एकांतवत्सात निरंतर श्रीडा करू. श्रीहरीबरोबर श्रीडा करीत असताना आमची तृप्तीच कधी होत नाही. २ आम्ही सर्वांच्या बरोबर खेळ खेळू, डावात मात्र हरणार नाही, अशी आपची बुद्धी आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठलाची सत्ता आम्हांस याचविषयास समर्थ आहे. ४

१७७२ एकल्या नव्हे खेळ चांग । घरिला संग म्हणऊनि ॥ १ ॥
 उमटे तेव्हां फळे नाव । भेदानेच निवडेना ॥ २ ॥
 दुसरा परी एक ऐसा । न वजे रिसा निकुरें ही ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कळत्यां कळे । येर खेळे खेळ म्हण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा— एकल्या-एकत्यात असताना, एकटे असताना, संग-सोबत, रिसा-नासाने, निकुरेंही-निकाराने, निवडयाने.

अर्थः— एकटे असताना खेळ कधीच चांगला होत नाही. म्हणून समभावाच्या बेलगवांची भी संगत जोडली १ कोणतेही वाद्य बाजू लागल्यावरच नाद श्रवू येतो व त्यामुळे त्या वाद्याचे स्वरूप समजते. त्याशिवाय वाद्यांचे निरनिराळे प्रकार समजणार नाहीत २ एक दुसऱ्याप्रमाणेच असतो, पण निश्चयाने पराक्रम घेता व कितीही त्रास घेतला तरी तो दुसऱ्याची बरोबरी करू शकत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा प्रकार जे दाहणें आहेत त्यांनाच समजेल इतरांना तो खेळच वाटेल. ४

१७७३ बोलविलें जेणें । तोचि पाचें^३ गुह्य जाणें ॥ १ ॥
 मी तों कावाडाचा घनी । जेवूं मागायें यिकीनि ॥ २ ॥
 मजुराच्या हातें । माप जालें गेलें रितीं ॥ ३ ॥
 जाला पुरविता । पांडुरंग माझा पिता ॥ ४ ॥
 मापवापासवें । वाळें कौतुकें खेळायें ॥ ५ ॥
 जंसा करिती धंदा । तंसा पडोनियां छंदा ॥ ६ ॥
 त्याच्या साच गाई म्हंसी । येणें खेळायें मातीशीं ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे बोल । माझा बोलतो विठ्ठल ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- गृह्य-भयं, रहस्य, कावडाचा-अमाचा, कण्टाचा, यिकोनी-रडून, रितें-रिकाते, साच-खन्या.

अर्थ:- ज्या त्रिदुलाने मला बोलविले अथवा बोलते केले तोच त्यातील रहस्य जाणू शकतो. १ मी केवळ अमाचाच धनी असून रडून भाकन आईवापाजवळ जेवायला भागावे एवढेच मला समजते. २ मनुराच्या हाताने घान्याचे भाप घातले तरी शेवटी भाप रिकामे झाल्यावर मजूरही रिकाभाच राहतो. ३ माझा भाप पांडुरंग माझ्या सर्व वासना पूर्ण करणारा झाला आहे. ४ आईवापाबरोबर मूल कौतुकाने व निर्भयतेने खेळत असते. ५ ते जमा घंदा करतील तसाच छंद आम्हांत जडून आम्ही त्याचे अनुकरण करतो. ६ आईवापाच्या आईभूशी खन्याखुन्या असतात, पण मुले मात्र मातीच्या आईभूशी करून त्यांत रमतात. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे सर्व बोल तो विठ्ठलच बोलवितो. ८

१७७४ कां हो तुम्ही माझी बदविली वाणी । नेदा हे निवडून पांडुरंगा ॥ १ ॥
आणीक म्यां कोणां पुसावा विचार । मुळीं संवसार दुराविला ॥ २ ॥
स्वामिसेवा म्हण घेतली पदरीं । सांगितलें करीं कारण तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाहीं शिकविलें जेणें । तो याच्या वचनें उगा राहें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- नेदा-देत नाही ? म्हण-म्हणून, कारण-वाम.

अर्थ:-अहो पांडुरंगा, तुम्ही माझी वाणी का बदविली, हे मला अजून समजावून का सांगत नाही ? १ आम्ही आमचा संसार मुळापासून धूर केल्यामुळे आता सुमण्याखेरीज आम्ही कुणाचा हो विचार ज्याचा ? २ स्वामीची सेवा घडले या हेतूने मी या वाणीस पदरी घेतले असून तुम्ही सांगितलेले काम देवा, मी करीत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पाखेरीज दुसरे काही तुम्ही शिकविले नाही, तोपर्यंत आम्ही त्याच्या वचनावर विश्वास ठेवून स्वल्प दाह. ४

१७७५ सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण । जोंबरी^१ हा प्राण जाय त्याचा ॥ १ ॥
आणिकांचा धाक न धरावा मनीं । निरोपावचनीं^२ टळीं नये ॥ २ ॥
समय सांभाळूनि आगळें उत्तर । द्यायें नेदी वज्र तपापरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तरी म्हणवावें सेवक । खादलें तें अन्न हक होय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- डळी लये-चुकू नये, अठर पटू देऊ नये

अर्थ:- स्वामीची अथवा धन्याची आज्ञा प्रमाण मानून सेवकाने असावे प्राण जाईपर्यंत त्याने त्याची आज्ञा मानली पाहिजे. १ या कामी दुसऱ्या कुणाचाही धाक त्याने अनात आणू नये आणि स्वामीचा निरोप सांगण्यात चुकू नये. २ स्वामीकडून जर प्रसंगी भलतेच घडले तर त्यास बऱ्याप्रमाणे भेदपार उत्तर द्यावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा भोले त्यालाच सेवक म्हणावे असाच सेवकाला स्वामीचे अन्न घाण्याचा हक्क आहे. ४

१७७६ नये पुसों आज्ञा केली एकसरें । आम्हांसी दुसरें आतां नाहीं ॥ १ ॥
ज्यांचे^३ तो बळिवत सर्व निवारितां । आम्हां काय चिंतां करणें लागे ॥ २ ॥
युद्धीचा जनिता विद्याचा व्यापक । काय नाहीं एक अंगों तपा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज होईल यारिता । तरी काय सत्ता नाहीं हातीं ॥ ४ ॥

१ समुळी, २ तोबरी, ३ निरोपावचनी, ४ हाच अन्न, ५ ग्याचा.

शब्दार्थ व टीपा:—पडी-वेळेस, घाड-वीतुक, बावड.

अर्थ:—देवा, मी माझ्या मुखाने तुझे नाव मोठ्या प्रेमाने न घेईन तर माझी जीव झडून जावो. १ हीच कीर्ती मला देवा, तुम्ही घायो अशी माझी मागणी आहे. मी याखेरीज दुसरे काहीही तुला मागत नाही. २ तुम्ही डोळेही जावोत. ३ माझ्या मनाला जर सर्वकळ तुझे ध्यान लागले तर त्या चांडाळ मनाचा धक्का असो. ते जळून जावो. ४ माझे पाप देवा, तुझ्याकडील मार्ग घालत नसतील तर अनता, ते गळून पडावेत. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुझ्यावाचून जगण्याची मला कोणतीच आवडती इच्छा नाही. तुझे नामच तेवढे मला प्रिय आहे. ६

१७८३ म्हणसी होऊनी निश्चिंता । हळुनियां अवधी चिंता ।

मग जाऊं एकांता । भजन करूं ।

संसारसंभ्रम आशा लागे पाठी । तेणें जीवा साटी होईल तुझ्या ॥ १ ॥

सेकों नाडसील नाडसील । विषयसंगें अवघा नाडसील । मागुता पडसील भवडोहीं ॥ २ ॥

शरीर सकळ मायेचा बांधा । यासी नाहीं कधीं अराणूक ।

करिती तडातोडी आंत बाह्याकारों । ऐसे जाती चारी दिवस वेगीं ॥ ३ ॥

मोलाची घडी जाते घांटांविण । न मिळे मोल धन देतां कोडी ।

जागा होईं करों हिताचा उपाय । तुका म्हणे हाय करिती मग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—सेकों-तेवढी, अराणूक-विघाती, घडी-वेळ, बोडी-बोटी किमतीचे.

अर्थ:—सर्व चिंता दूर करीन, निष्काळजी होईन व मग एकांतता जाऊन भजन करीन, असे म्हणतील तर संसाराच्या संभ्रमातच तुझ्या पाठीमागे आशा लागेल व तो मुत्ता एके दिवशी जीव घेईल. १ शेवटी विषयांच्या संगतीत धू फतशील व नंतर संसारसमुद्राच्या डोहात बुडून जाशील. २ हे शरीर मायेचेच बनलेले असल्याने त्याला बघी विघाती मिळणार नाही. अंतर्बाह्य निवास करणारे विषयाचे चोर तुम्ही एकसारखी ओढाताण करतील, आणि आपल्याचे चार दिवस तसेच निघून जातील. ३ मोल्यवान अन्ना बागुण्याचा वेळ व्यर्थ खर्च होईल मग कोटि किमतीचे धन खर्च केले तरी तो वेळ बाही पुन. मिळणार नाही तेव्हा तू आता मोट जाणा हो स्वहिताचा विचार कर. नाही तर मग तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला हाय हाय करून रडत असण्याची वेळ येईल. ४

१७८४ कनवाळू कृपाळू भवतांलागीं मोही । गजेंद्राचा घांवा तुवां केला विठार्ड ॥ १ ॥

पांडुरंगे ये वो पांडुरंगे । जीवाचे जिवलगे ये वो पांडुरंगे ॥ २ ॥

भवतांच्या कंवारें कपटलीस चिटुले । आवश्यकीकारणें जन्म दाहा घेतले ॥ ३ ॥

प्रल्हादाकारणें संतंभों अवतार केला । विदारुनि दैत्य प्रेमपांढ्या पाजिला ॥ ४ ॥

उपमन्याकारणें कंसी घांवसी लवलाहीं । पाजी प्रेमपांढ्या सीरसागराग्राणी ॥ ५ ॥

कोरवीं पांचाळी समेमाजी आणिली । वस्त्रहरणीं वस्त्रे कंसी जाली माउली ॥ ६ ॥

दुर्वास पातला धर्मा छळावया वनीं । घांवसी लवलाहीं शालादेठ घेऊनि ॥ ७ ॥

कृपाळू माउली भुवितभुक्तिभांडार । करों माझा अंगीकार तुका म्हणे विठुले ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—विदारुनि-पोट चिरून, दैत्य-हिरण्यकशिपू, पांचाळी-द्रौपदी, शालादेठ-माजीचे

पात, भुवितभुक्तिभांडार-भोगाचे व भुक्तीचे भांडार

अर्थ — विवाही, माऊले, तू आपल्या भक्तराणी कृपाळू होऊन, कनवाळू होऊन त्याला मोहन टाकतेस मकाच्या मिठीत सापडलेल्या राजेंद्राने तुला घाव करतच तू त्याची मुक्ती केलीस ? अथवा पांडुरंगे, तू माझ्या जीवाची जीवलग आहेस तू माझ्यासाठी घावून ये २ विठ्ठले, तू भक्ताचे रक्षण करताना कण्टलीस, तुला पासाठी फार थम पडले अवज्रपीसाठी तू दहा जन्म घेतलेस ३ भक्त प्रह्लादाच्या रक्षणासाठी तू खांबातून प्रकट झालास आणि हिरण्यकशिपूचे पोटाचे चिह्न भक्त प्रह्लादास प्रेमाचा पान्हा पाजलास ४ उपमन्यूसाठी तू स्वरित घाबलास आणि त्याला क्षीरसागराचा लाभ देऊन प्रेमाचा पान्हा पाजलास ५ बुध्द कोरवाना द्रौपदीस भर सभेत आणले आणि तिचे वस्त्रहरण केले तेव्हा तूच वस्त्ररक्षणे तिचे कसे रक्षण केलेस ? ६ पांडव वनवासात असताना दुर्वास ऋषी त्यांना छत्रण्यासाठी आले तेव्हा तूच द्रौपदीचा घावा घेऊन घावत आलास व तिचे आणि धर्मराजाचे रक्षण एक भातीचे पान घाऊन केलेस ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे तू कृपाळू माऊली असून सर्व सुखमोगाचे व घारी मुक्तीचे भांडार आहेस तेव्हा तू माझा स्विकार करावास विठ्ठले ! ८

विवरण — या आणखी एका अमनात तुकाराम महाराज कळवळून देवास माऊली म्हणून हाक मारतात व या आईने आपल्या भक्ताचे रक्षण सकटप्रसंगी कसे केले याची वाढी उदाहरणे देतात गजेंद्र, अवज्रपी, प्रह्लाद, उपमन्यू, द्रौपदी इत्यादींचे दाखले तुकोबानी इतरही अनेकदा दिले आहेत गजेंद्राची कथा पुराणातून आलेली आहे हा खरे म्हणजे पांडव देवाचा इन्द्रात्मन राजा. सध करीत असताना एवढा अग्रह आला असताना त्याच्याकडे याचे लक्ष गेले नाही म्हणून मुनीने त्याला मर्यामित हत्ती होण्याचा शाप दिला नकाने घरले असता श्रीविष्णूची प्रार्थना केल्यावर तुम्ही मुक्ता होईल असाही उपाय त्याने त्याला दिला होता हेतु नावाचा एक गर्भव देवता मुनीच्या सापाने त्रिभुट पर्वतावरील सरोवरात नर होऊन पडला होता त्याने या हत्तीस पाण्यात पकडून ठेविले, त्यावेळी हत्तीने श्रीविष्णूचे स्मरण केले, तेव्हा विष्णूने नरकम ठार करून गजेंद्राची सुटका केली याप्रमाणे भगवताच्या कृपेने नरक व गजेंद्र या दोघाचाही उद्धार झाला गजेंद्राच्या कथेवर सस्कृत भराठी कवींनी अनेक आख्याने रचली आहेत 'गजेंद्र हो हत्ती सहस्रवर्षे' या एका अमनात (क्रमांक ३०८७) तुकोबानी या गजेंद्राची संपूर्ण कथा पोंडण्यात दिली आहे 'गजेंद्र पशु आपले मोकलिलला' याही आणखी एका अमनात (क्रमांक २४५५) तुकाराम बुवानी गजेंद्रकथा वर्णन केली आहे. अवज्रपी, प्रह्लाद, उपमन्यू, द्रौपदी, धर्मराज यांचे उल्लेख तुकोबा अनेकदा करतात. त्याच्या कथाही सर्वत्र प्रसिद्ध अशाच आहेत

१७८५ कवणा पापाणासी धरुनि भाव । कवणावरी पाव ठेवूं आता ।
म्हणऊनि निश्चित राहिलो मनी । तूच सर्वां खाणीं देखोनिपा ॥ १ ॥
कवणाचे कारण न लगेचि काही । सर्वां सर्वां ठायीं तूं भज एक ।
कायावाचामन ठेविले तुझ्या पायी । आता उरले काई न दिसे देवा ॥ २ ॥
जळें जळ काय घोविले एक । कवण तें पातक हरले तेथें ।
पापपुण्य हे वासना सकळ । ते तुज समूळ समर्पिलो ॥ ३ ॥
पितरस्वरूपी तूचि जनार्दन । सव्य ते कवण अपसव्य ।
'तुका म्हणे जीत पिंड तुम्हा हातीं । देऊनि निश्चिती मानिलो ॥ ४ ॥

शब्दायं य दोषाः— पाव-पाय, पिंड-देह, खाणीं-योनी, जन्म.

अर्थ— मी आता कोणत्या पापाणास देव मानून भाव धारण करू ? कोणत्या दगडावर पाप देऊन स्थिर होऊ ? सर्व योनींमध्ये तुम्हीच सत्ता आहे असे पाहून मी मनाने निश्चित झालो आहे ? देवा, आता सर्व जिवांची तूच एक मला असल्यामुळे मला आता तुजपावून तुझ्या कृपाच्या साहाय्याचे कारणच नाही मी, माझे शरीर, माझी पाणी, माझे मन, हे सर्व तुझ्या पायावर अर्पण केले आहे आता मला दुसरे काही उरले आहे असे काही दिसत नाही २

शब्दार्थं व टीपा:- एकतर-एकवारखी, वारिता-निवारण करणारा

अर्थ — विठ्ठला, तुम्ही एकतरखी जो आता बेली आहे, तिच्याबद्दल फारसे न विचारता आम्ही तो मानू. कारण आता आम्हांस तुमच्याशिवाय दुसरे कोण आहे हो ? १ आम्ही सर्व दुःखे निवारण करण्यास तो श्रीहरी समर्थ असताना आम्हाला आता चिंता करण्याचे कारण तरी काय आहे ? २ हा श्रीहरी बुद्धिदाता असून सर्व विदवाला मरून राहिलेला आहे त्याच्या अंगी कोणती शक्ती नाही ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे दुःख निवारण करण्याइतकी कोणती मत्ता त्याच्या हातात नाही ? ४

१७७७ बळिवंत आम्ही समयाचे दास । घातलीया कास फळिकाळासी ॥ १ ॥

तेथे मानसाचा^१ कोण आला पाड । उलंघोनि जड गेलों आधीं ॥ २ ॥

संसारचे बळि साधिले निधान । मारिले दुर्जन पडवणें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एक उरला धरिता ठाव । घेर केले वाव तृणव्रत ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा — निधान-साठा, वाव-ध्वज, तृणव्रत-गवताएवढे

अर्थ — आम्ही श्रीविठ्ठल या समयाचे दास असल्याने बलवान आहोत काळाबरोबरही झुज खेळण्यास आम्ही चाचा मारुन सिद्ध झालो आहोत १ आम्ही सर्व जड प्रकृती ओलाडून आलो आहोत तेथे आता मनाचा बलला अडथळा घेणार आहे ? मनाची किंमत तो काय ? २ सर्व ग्रहण व लौकिक सत्सारास बळी देऊन आम्ही परमार्थाच्या साठ्याचे साधन बरे आहे काम, शोध, लीम इत्यादी सहा मानू आम्ही मारुन टाकिले आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ईश्वरावाचून इतर ते पदार्थ ध्येय व गवताएवढे चुच्छ मानून उरलेली एक परमार्थाची स्थितीच आम्ही आश्रमाय घेतलेली आहे ४

१७७८ एका गावें आम्हीं विठोबाचे नाम । आणिकांपें काम नाही आतां ॥ १ ॥

भोडूनियां वाटा सुखम^२ सगर । केला राज्यमार चाले ऐसा ॥ २ ॥

लावून मृदंग टाळश्रुतिधोप^३ । सेवू दह्यारस आवडीनें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे महापातकी पतित । ऐसियाचें हित हेळामार्जे ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा — दुस्तर-तत्कन जाण्यास बठिण, श्रुति-बोणा, हेळामार्जे-एका क्षणात.

अर्थ — आम्ही एका विठोबाचे नाम गाऊ त्याच्या वाचून इतरांचे काही कामच नाही आता १ सुख व तत्कन जाण्यास बठिण अशा ज्या इतर साधनांच्या वाटा आहेत, त्या आम्ही भोडून टाकल्या. सर्व राज्यमार नोंद घालून अशा भक्तिमार्गास राजमार्गाचे स्थान प्राप्त करून दिले २ बोणा, मृदंग याच्या सुरात टाळाचा घोष मिळवून आम्ही मोडपा आवडीनें ईश्वरनामाच्या प्रत्युत्तराचे सेवन करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या आमच्या भ्रामर्जि जे महापातकी व पतित आहेत त्यांचा एका क्षणात उद्धार होतो. ४

१७७९ याचेच्या चापल्यें यहू जालो कुशळ । नाहीं बीजमूळ हाता आलें ॥ १ ॥

म्हणोनि पडरिराया दुखी होतें मन । अंतरीचे कोण जाणे माझे ॥ २ ॥

पूज्य जालों अंगा आला अमिमान । पुढील कारण खोळवले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खून न कळोचि निरुती । सांपडलों हर्ता अहंकाराचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा — बीजमूळ-परमार्थाचे सारे रहस्य, अंतरीचें-मनाचे, कारण-परमार्थाचे कार्य, निरुती-खरी.

अर्थ — वाणीच्या चापल्यामुळे मी मोठा कुशल वक्ता म्हणून नावाल्यास आलो, पण परमायींचे खरे रहस्य काही माझ्या हाती अजून आले नाही १ म्हणून पंढरीराया, माझे मन फार दुःखी होत आहे रे; पण माझ्या मनाचे हे दुःख तू द्यावाचून कोण जाणणार आहे? २ लोकांत पुष्पता वाढल्यामुळे मला अभिमान चढला. त्यामुळे परमायींचे पुढील कार्य मात्र थांबून राहिले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी अहंकाराच्या हाती सापडल्यामुळे परमायींची खरी खूण मला समजलीच नाही. ४

१७८० आतां काढाकाढी करीं वा पंढरिराया । नाहीं तरी वांयां गेलीं दास ॥ १ ॥

जाणतां वसलां दगडाचे नावे । तिचा^१ धर्म ध्यावे प्राण हाचि ॥ २ ॥

मनाचा स्वभाव इंद्रियांचे^२ ओढी । पतनाचे^३ जोडी वरी हांव ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाली अंधळ्याची परी । आतां मज हरी वाट दारी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपाः— नावे— नावेत, होडेत

अर्थ — अरे पंढरीनाथा, आता मला वा प्रयत्नाच्या बंधनातून बाहेर काढ एकदा. नाही तर हा तुझा दास व्यर्थ द्याय गेला असेच होईल १ जाणूनवजून मी दगडाच्याच नावेत बसलो आहे. आणि तिचा स्वभाव तर बुडवून प्राण ध्यायचा आहे. २ इंद्रियांच्या ओढीने विषयांकडे धाव घेण्याचा स्वभाव माझ्या मनाचा बनला आहे त्यामुळे त्याची हाव पतनाकडेच असते. ३ माझे अवस्था एखाद्या अंधळ्याप्रमाणे झाली आहे तेव्हा, श्रीहरी, आता मला मजला नोट मार्ग दाखीव ४

१७८१ सज्जन तो शब्द सत्य जो मानो । छळी दुर्जन आणिकांसी ॥ १ ॥

एक गुण तो केला दोंडापों । ज्याचा त्यास पाहीं जंसा तंसा ॥ २ ॥

भाविक शब्द बोले वाणीचा । लटिका वाचा वाचाळ तो ॥ ३ ॥

परउपकार घडे तो भला । नाठपाळ त्या दया नाही ॥ ४ ॥

जाणीवंत तो पायरी जाणे । अधम तो नेणे छुंढ जंसा ॥ ५ ॥

हित तें अनहित केलें कसें । तुका म्हणे पिसें लागलें दास ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपाः— वाणीचा—कमी, पिसे—वेड

अर्थः— जो सत्याच्या दारुतास मानतो सोच सज्जन आहे असे समजावे. आणि जो द्वेषांना छळतो तो दुर्जनच समजावा. १ एकच गुण असतो, पण तो दोन ठिकाणी वाटला गेल्यास ज्याचा जसा स्वभाव तसा त्याला अनुभव येतो. २ जो भाविक व सारिक आहे तो फार कमी बोलतो, आणि जो स्वराड असतो, त्याचीच पडपड विशेष प्रकारची असते. ३ ज्याच्या हातून परोपकार घडतो तेव्हा भक्त असून ज्याला ज्यो कुणाचे दया येत नाही त्याला नाठ्याच समजावे. ४ आपली योग्यता जो ओळखतो तोच ज्ञानी समजाय व जो लुटाप्रमाणे पाहोच जाणीत नाही तो अधमच समजावा. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या अधमाने पाहा जे हित तेच अनहित कसे केले त्यास खरोखरच वेड लागलेले असते. ६

१७८२ तुझे नाम मूर्खी न घेतां आवडी । जिव्हा तेचि घडी झडो माझी ॥ १ ॥

हें मज वेई हें मज वेई । आणिक दुजे कांहीं न मागे तुज ॥ २ ॥

बहिर कान तुझी कीर्ती नाइकर्ता । पाय न देखतां जात डोळे ॥ ३ ॥

मना तुजें ध्यान नाहीं नित्य काळ । पिसें चांडाळ जळो जळो ॥ ४ ॥

हातपाय तेणें पंयें न चळतां^१ । जावे ते अनंता गळीनियां ॥ ५ ॥

तुजविण जिणें नाहीं मज घाड । तुका म्हणे मोड नाम तुजें ॥ ६ ॥

१ तिचा तो स्वभाव प्राण ध्यावा, २ इन्द्रियाची, ३ पतनाची, ४ स्वभाव, ५ चालता.

शब्दार्थ व टीपा — घडी-वेळेंस, चाड-कोतुक, आवड.

अर्थ — देवा, मी माझ्या मुखांने तुझे नाव मोठ्या प्रेमाने न घेईन तर माझी जीभ झडून जावी. १ हीच देणगी मला देवा, तुम्ही घाबी अशी माझी मागणी आहे. मी याखेरीज दुसरे काहीही तुला मागत नाही. २ तुम्ही कोतो मी जर ऐकिली नाही तर माझे कान देवा, अहिरे होवोत आणि तुझे पाप जर पाहाता आले नाहीत तर माझे डोळेही जावोत. ३ माझ्या मनाला जर सर्वकाळ तुझे ध्यान लागले तर त्या चाडाल मनाचा धक्कार असो ते जळून जावो. ४ माझे पाप देवा, तुझ्याकडील मार्ग चालत नसतील तर अनंता, ते गळून पडावेत. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुझ्यावाचून जगण्याची मला कोणतीच आवडती इच्छा नाही. तुझे नामच तेवढे मला प्रिय आहे. ६

१७८३ म्हणसी होऊनी निश्चिंता । हरुनिर्मा अवघी चिंता ।

मग जाऊं एकाता । भजन करूं ।

संसारसभ्रमें आशा लागे पाठी । तेणे जीवा सादी होईल तुझ्या ॥ १ ॥

सेकीं नाडसील नाडसील । विषयसंगें अवधा नाडसील । मागुता पडसील भवडोहीं ॥ २ ॥

शरीर सकळ मायेचा दाधा । यासी नार्हीं कधीं अराणूक ।

करितो तडातोडी आत याह्यात्कारों । ऐसे जगती चारी दिवस वेगों ॥ ३ ॥

मोलाची घडी जाते घामाविण । न मिळे मोल घन देता कोडी ।

जागा होईं करों हिताचा उपाय । तुका म्हणे हाय करिसी मग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सेकीं-गेवटी, अराणूक-विषयाती घडी-वेळ, कोडी-पोटी निमतीचे

अर्थ — सर्व चिंता दूर करीन, निष्काळजी होईन व मग एकाग्रता जाऊन भजन करीन, असे म्हणतील तर संसाराच्या सभ्रमातच तुझ्या पाठीमागे आशा लागेल व ती तुझा एवे दिवशी जीव घेईल. १ शेवटी विषयांच्या संगतीत तू फसशील व नंतर संसारसमुद्राच्या डोहात बुडून जाशील. २ हे शरीर मायेचेच घनलेले असल्याने त्याला कधी विषयाती मिळणार नाही. अतर्बाह्य निवास करणारे विषयाचे घोर तूसे एकसारखी ओढाताण करतील, आणि आमुष्याचे चार दिवस तसेच निघून जातील. ३ भौत्यवान अशा आमुष्याचा वेळ धर्य सर्व होईल. मग कोटि निमतीचे घन खर्च केले तरी तो वेळ काही पुन मिळणार नाही. तेव्हा तू माता मोठ जागा हो स्वहिताचा विचार कर नाही. तर मग तुकाराम महाराज म्हणतात. तुला हाय हाय करून रडत बसण्याची वेळ येईल. ४

१७८४ कनवाळू कृपाळू भवतालागीं मोहो । गजेंद्राचा घाघा तुवां केला विठाई ॥ १ ॥

पाडुरंगे ये वो पाडुरंगे । जीवाचे जिवलगे ये वो पाडुरंगे ॥ २ ॥

भवताच्या कैवारें कष्टलीस विठुले । आबन्धुपीकारणे जन्म दाहा घेतले ॥ ३ ॥

प्रल्हादाकारणे स्तर्भा अवतार केला । विदारुनि दैत्य प्रेमपाह्या पाजिला ॥ ४ ॥

उपमन्याकारणे कैसी घावसी लवलाहीं । पाजी प्रेमपाह्या क्षीरसागराठायीं ॥ ५ ॥

कौरवीं पाचाळी सभेमाजी आणिली । यक्षहरणीं वरकें कैसी जाली पावली ॥ ६ ॥

दुर्वास पातला धर्मा छळावया वनीं । घावसी लवलाहीं शाळावेठ घेऊनि ॥ ७ ॥

कृपाळू मांडली मुक्तिमुक्तिमाडार । करों माझा अंगीकार तुका म्हणे विठुले ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा — विदारुनि-मोठ चिरून, दैत्य-द्विरश्चकसिपू, पांचाळी-द्रोपदी, शाळावेठ-मानीचे गान, मुक्तिमुक्तिमाडार-मोगाचे व मुक्तीचे भाडार

अर्थ:- विठाई, माऊले, तू आपल्या भक्तासाठी कृपाळू होऊन, कनवाळू होऊन त्याला मोहून टाकतेस. नक्राच्या मिठीस सापडलेल्या राजेन्द्राने तुला धावा करताच तू त्याची भुवता केलीस १ अगे पाडुरगे, तू माझ्या जीवाची जोबला आहेस तू माझ्यासाठी धावून ये २ विठले, तू भक्तांचे रक्षण करताना कष्टलीस, तुला यासाठी फार धम पडले. अंबश्रीसाठी तू इहा जन्म घेतलेस ३ भवत प्रल्हादाच्या रक्षणासाठी तू खांबातून प्रकट झालास आणि हिरण्यकशिपूचे पोट चिखन भक्त प्रल्हादास प्रेमाचा पाव्हा पाजलास ४ उपमन्यूसाठी तू त्वरित धावलास आणि त्याला क्षीरसागराचा लाभ देऊन प्रेमाचा पाव्हा पाजलास ५ बुद्ध कौरवानी द्रौपदीस भर समेत आणले आणि तिचे वस्त्रहरण केले तेव्हा तूच वस्त्ररूपाने तिचे कसे रक्षण केलेस ? ६ पाडव यवनासात असताना दुर्वास ऋषी त्याला छळण्यासाठी आले तेव्हा तूच द्रौपदीचा धावा ऐकून धावत आलास व तिचे आणि धर्मराजाचे रक्षण एक मातीचे पान खाऊन केलेस. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे तू कृपाळू माऊली असून सर्व सुखभोगांचे व चारो मुक्तीचे माडार आहेस तेव्हा तू माझा स्वीकार करावास विठले ! ८

विवरण:- या आणखी एका अमगात तुकाराम महाराज कळवळून देवास माऊली म्हणून हाक मारतात व या आईने आपल्या भक्ताचे रक्षण सकटप्रसंगी कसे केले याची काही उदाहरणे देवात गर्जेन्द्र, अबन्धूपी, प्रल्हाद, उपमन्यू, द्रौपदी इत्यादींचे दाखले तुकोवानी इतरही अनेकदा दिले आहेत गर्जेन्द्राची कथा पुराणातून आलेली आहे. हा खरे म्हणजे पाडव देशाचा इन्द्रधुम्न राश. तप करीत असताना एकदा अगस्त्य आला असताना त्याच्याकडे याचे लक्ष गेले नाही म्हणून मुनीने त्याला मदोग्मत हत्ती होण्याचा याप दिला. नक्राने घरले असता श्रीविष्णूची प्रार्थना केल्यावर तुसी सुटवा ही ईश्वर अमाही उत्थाप स्थाने त्याला दिला होता. हुद्द नावाचा एक गधर्व देवळ मुनीच्या घासाने भिडून पर्वतावरील सरोवरात नक्र होऊन पडला होता त्याने या हत्तीस पाण्यात पकडून ठेविले, त्यावेळी हत्तीने श्रीविष्णूचे स्मरण केले, तेव्हा विष्णूने नक्रास ठार करून बजेन्द्राची सुटवा केली याप्रमाणे भगवताच्या वृत्तेने नक्र व गर्जेन्द्र या दोघांचाही उद्धार झाला गर्जेन्द्राच्या कवेवर संस्कृत मराठी कवीनी वनेक आल्याने रचली आहेत 'गर्जेन्द्र तो हत्ती सहस्रवर्षे' या एका अमगात (क्रमांक ३०८७) तुकोवानी या गर्जेन्द्राची संपूर्ण कथा पोडक्यात दिली आहे. 'गजइन्द्र पशु आर्षे मोकोलिलला' याही आणखी एका अमगात (क्रमांक २४५५) तुकाराम बुवानी गर्जेन्द्राच्या वर्णन केली आहे. अबन्धूपी, प्रल्हाद, उपमन्यू, द्रौपदी, धर्मराज यांचे उल्लेख तुकोवा अनेकदा करतात. त्याच्या कथाही सर्वत्र प्रसिद्ध अशाच आहेत

१७८५ कवणा पापाणासी धरुनि भाव । कवणावरी पाव ठेवूं आतां ।
म्हणऊनि निश्चित राहिलों मनीं । तूंचि सर्वां शार्पां देखोनियां ॥ १ ॥
कवणाचे कारण न लगेचि कांहीं । सर्वां सर्वां ठायीं तूं मज एक ।
कायावाचामन ठेविले दुष्ट्या पायीं । अस्तां उरले काई न दिसे देवा ॥ २ ॥
जळें जळ काय घोविले एक । कवण तें पातक हरले तेथें ।
पापपुण्य हे वासना सकळ । ते तुज समूळ समर्पिली ॥ ३ ॥
पितरस्वरूपी तूंचि जनार्दन । सव्य तें कवण अपसव्य ।
'तुका म्हणे जीत पिंड तुम्हां हातीं । देऊनि निश्चिती मानियेली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- पाव-पाय, पिंड-देह, शार्पी-योनी, जन्म.

अर्थ:- मी आता कोणत्या पापाणास देव मानून भाव धारण करू ? कोणत्या दगडावर पाय देऊन स्थिर होऊ ? सर्व योनींमध्ये तुमीच सत्ता आहे असे पाहून मी मनाने निश्चित झालो आहे १ देवा, आता सर्व ठिकाणी सृष्टी एक मला असल्यामुळे मला आता तुज्यावरून दुसऱ्या कुणाच्या साह्याचे कारणच नाही. मी, माझे शरीर, माझी बाणो, माझे मन, हे सर्व दुष्ट्या पापावर अर्पण केले आहे आता मला दुसरे काही उरले आहे असे काही दिसत नाही. २

शरीरात पाण्याचा थंडा आहे म्हणून त्याला पाण्यानेच धुऊन काय होणार ? त्यामुळे कोणते पातक दूर होणार आहे ? पापपुण्याची सर्व वासनाच देवा मी तुला अर्पण केली आहे. ३ तू जनार्दन प्रत्यक्ष पितरस्वरूपाचाच आहेस. त्यामुळे सध्य कोणते, अपसव्य कोणते, याची उठाठेव मी कडाला कर ? तुकाराम महाराज म्हणतात, हा माझा जिवंत देहच मी तुझ्या हाती देत आहे. त्यामुळे तर मी निष्काळजी बनलो आहे ४

१७८६ सिंगलों दातारा करितां येरसारा । आतां सोडवीं संसारापासोनियां ॥ १ ॥

न सुटेचि बाकी नव्हे झाडापाडा । घातलोंतें खोडा हाडांचिया ॥ २ ॥

मायबापे माझीं जीवाचीं सांगाती । तीं देतील हातीं काळांचिया ॥ ३ ॥

पडताळून सुरी बसली सेजारीं । यमपासा करीं घेऊनियां ॥ ४ ॥

पाठी पोटीं ऐकें लागलों सरसीं । नेती नरकापाशीं ओढूनियां ॥ ५ ॥

जन साह्यभूत असे या सकळां । मी एक निराळा परदेशी ॥ ६ ॥

कोणां काकुलती नाहीं कोणे परी । तुजविण हरी कृपाळुवा ॥ ७ ॥

तुका म्हणे मज तुझाची भरवसा । म्हणऊनि आमा मोकलिली ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपाः— झाडापाडा—हिंगेव, खोडा—सापळा

अर्थ.— दातारा, मी अनेक जन्माच्या येरसाराच्या करतांना आता गिणून गेलो आहे रे आता तू मला या संसारतापातून सोडोव ना १ माझ्या सचित्त भर्माची बाकीही अजून फिटत नाही, की पापपुण्याचा हिशेबही नीट होत नाही. त्यामुळे मी देहातील हाडाच्या सापळ्यात मात्र सापडलो आहे २ माझ्या जीवाचा सामाज्य करणारी माझी आईबापे, पण वेळ येताच त्याचा उपयोग काहीच न होता ती मला काळाच्या हातीच देनात ३ हा यम तर हातामध्ये सुरी पातळून व कासा धरून माझ्या शेजारीच येऊन बसला आहे ४ कामगोपादी विचार व प्रारब्धकर्मे माझ्या पाठीपोटात लागून मला नरकाकडे ओढून नेतात. ५ इतर सर्व लोक यानाच साह्य करणारे असल्याने मी मात्र एक वेगळाच व परदेशी होऊन बसतो ६ देवा, कृपाळू धीहरी, तुझ्यावाचून इतर कुणालाच माझी जीव कधी येत नाही. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून देवा, मला तुझाच एक भरवसा आहे. यासाठी देवा मी इतर सर्व माझा कधीच सोडून दिलो आहे ८

१७८७ देवाचा भवत तो देवासी गोड । आणिकांसी चाड नाही त्याचो ।

कवणाचा सोडूरा नव्हेच सांगाती । अवघिया हातीं अंतरला ॥ १ ॥

निष्काम वेडे ह्मणती थापुडें । अवघियां सांकडें जाला कैसा ।

माझें ऐसें त्या न ह्मणतीं कोणी । असे रानीं वनीं भलते ठायीं ॥ २ ॥

प्रातःस्नान करी विभूतिचर्चन । देखोनियां जन निंदा करी ।

कठीं तळसीमाळा वेंतोनि निराळा । ह्मणती या चाडाळा काय जालें ॥ ३ ॥

गातां शंका नाहीं वैसे भलते ठायीं । शिष्या देती आई वाप माऊ ।

घरीं बाइल ह्मणे कोठें व्याली रांड । बरें होतें पंड भरता सरी ॥ ४ ॥

जन्मोनि जाला अवघियां वेगळा । ह्मणोनि गोपाळा दुर्लभ तो ।

तुका ह्मणे जो संसारा दसला । तेणेंचि टाकिला सिद्धपंथ ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपाः— सांकडें—शकट, बडकण

अर्थ:— देवाचा भवत देवालाच मोठ वाटतो आणि त्या भक्तालाही दुसऱ्या कुणाचीच गरज नसते. तो भक्त कुणाचा सोपरा नसतो, की कुणाचा सोवतोही नसतो. तो सर्वांच्या घामुसध दूर झालेला असतो. १ अशा या भक्तास लोक निष्काम, वेडा व बापुडा म्हणून हिणवतात, या सर्वांवाच त्याची अडचणच वाटते, त्याला कुणीच आपले असे म्हणत नाही. तो रातवनात कुठेही मळत्या ठिकाणी वास्तव्य करून असतो. २ हा भक्त सकाळी स्नान करून सर्वांगाला मस्म लावतो. त्याचे हे वागणे पाहून भोवतीचे लोक त्याची निंदा करतात, मळ्यात तुळशीच्या माळा घालून हा वेगळाच होऊन एकान्तात बसतो. तेव्हा या चांदाळाला झाले तरी काय, असे लोक विचारतात ३ कुठल्याही ठिकाणी असून देवाचे शरणे घालता त्याला कसलीच शका कधी येत नाही; पण याच त्याच्या कुल्याला पाहून याचे आईबाप व भाऊ बघाला विधा देतात. घरची बायको म्हणत असते की, याच्या आईने-रांडेने याला जन्म तरी कसा दिला ? हा नपुसक होऊन घरण पावेल तर बरा. ४ जन्माला येऊन हा भक्त सर्व दृष्टींनी वेगळ्याच बसतो. म्हणूनच पोवाड्यांना तो दुर्लभ वाटतो. तुकाराम महाराज म्हणतात, जो सतारास मूकला, ज्याने प्रपंचाचा श्याम केला, तोच सिद्धपंथाला जाऊन पोचेल. ५

१७८८ कस्तुरी भिनली जये मूर्तिके । तयेसी आणिके कंसी सरी ॥ १ ॥
लोखंडाचे अंगी लागला परिस । तया आणिकास कंसी सरी ॥ २ ॥
तुका म्हणे मी न वजे यातीवरी । पूज्यमान करीं वैष्णवांसी ॥ ३ ॥
शब्दार्थ व टीपा — भिनली-भिसळली, सरी-बरोवरी, न वजे-जाणार नाही.

अर्थ — एकदा कस्तुरी मातीस मिळाली की त्या मातीची बरोवरी दुसऱ्या वस्तूशी कशी होणार ? १ लोखंडाच्या अंगाला परिस लागल्यानंतर नय त्याची बरोवरी इतरांना कशी करता येईल ? २ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी कधी जातीवर जाणार नाही, जातीकडे दृष्टी देणार नाही. तो विष्णुभक्त आहे, एवढेच पाहून त्यास पूज्य मानीन. ३

१७८९ अनुहात ध्वनि वाहे सकळां पिडां । राम नाहीं तोंडीं फंता तरे ॥ १ ॥
सकळां जीवांमाजी देव आहे खरा । देखित्या दुसरा विण न तरे ॥ २ ॥
ज्ञान सकळांमाजी आहे हे साच । भक्तीवीण तेंच अस नधे ॥ ३ ॥
काय मुद्रा कळत्या कराव्या सांगता । दीप न लगतां उमसनीचा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे नका पिडाचें पाळण । स्थापूं नारायण आतुडेना ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— अनुहात-मोह सोहें असा ध्वनी, पिडी-शरीरात, हृदयात, साच-सरोवर, उमसनीचा-स्वरुपानुभवाची अवस्था, पिडाचे-शरीराचे, आतुडेना-सापडणार नाही.

अर्थ — सर्व लोकांच्या शरीरात अथवा हृदयात 'सोहें सोहें' असा ध्वनी होत असतो हे तर सरेच, परंतु मुलाख रामनामाचे चिंतन नसत तर त्याचा शरणीपाय होईल तरी काय ? १ सर्व जीवांत त्या परमेश्वराचे अस्तित्व आहे हे तर सरेच, पण समुपस्थाने दुसऱ्या देवाचा साक्षात्कार झाल्याशिवाय तो कधी शरी तत्त्व जाईल काय ? २ सर्व लोकांत ज्ञान असते हे सरे; पण भक्तीशिवाय त्याला दृष्टारवाची सर कधीच येणार नाही. ३ योगाच्या सर्व मुद्रा समजल्या असे दुसऱ्यास सांगून काय उपयोग ? अथर्वत स्वरुपानुभवाची अवस्था प्राप्त झालेली नाही तोपर्यंत त्या सर्व स्पर्श होत ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, यासाठी देहाच्या रसग्राच्या भक्तीची स्थापना करू नका. त्यायोगे नारायण कधीही तुम्हांस सापडणार नाही ५

१७९० नेणें अर्थ काहीं नव्हतो माझे बोल । दिनवितों कोपाल सत क्षणी ॥ १ ॥
 नव्हतो माझे बोल बोले पांडुरंग । असे अगसणें व्यापूनिया ॥ २ ॥
 मज मूढा शक्ती कंचा हा विचार । निगमादिका पार बोलावया ॥ ३ ॥
 राम कृष्ण हरी मुकुदा मुरारि । बोबड्या उत्तरीं हेचि ध्यान ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे गुरुकपेचा आधार । पांडुरंगें भार घेतला माझा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — मूढा-मूर्खान, निगमादिका-बदादिशाने, पार-शीमा, रहस्य, तात्पर्य

अर्थ — मला कसलाही अर्थ समजत नाही, मी जे बोलत आहे ते माझे बोल नाहीतच यशी मी विततो तुम्हास करीत आहे याबद्दल सत लोक तुम्ही कदाचित् रागवाल १ मी जे बोलतो, ते माने बोल नव्हते, पांडुरंगच माझ्या भुक्ताने बोलत आहे. तोच माझ्या सर्वांगात व्यापून राहिलेला आहे मी तर मूर्खच आहे, वेदादिकाचे तात्पर्य सांगण्याची शक्ती व तेवढा प्रगल्भ विचार याची प्राप्ती मला कुठून असणार ? ३ राम, कृष्ण, हरी, मुकुद, मुरारी या बोबड्या शब्दांनीच मी ध्यान करीत असतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात मला गुरुकपेचा आधार असल्यामुळेच त्या पांडुरंगाने माझा सब भार उचलला आहे ५

१७९१ देवासी लागे सकळासी^१ पोसावे । आम्हा न लगे खावे काय चिंता ॥ १ ॥
 देवा^२ विचारावें लागे पापपुण्य । आम्हासी हे जन अवघें भले ॥ २ ॥
 देवासि उत्पत्ति लागला सहार । आम्हा नाहीं फार थोडें काहीं ॥ ३ ॥
 देवासी काम लागला^३ धदा । आम्हासी ते सदा रिकामीक ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आम्ही भले देवाहून । विचारिता गुण सर्वंभावे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — विचारावें-विचार करावा लागतो रिकामीक-रिकामेपण

अर्थ — देवाला सर्वांचा साम्राज्य करावा लागतो, पण आम्हाला स्वतःच्या लाभ्यापिण्याचीही चिंता करावी लागत नाही १ देवाला लोकांच्या पापपुण्याचा विचार करावा लागतो, पण आम्हाला हे सर्व लोक पुण्य-दानच वाटतात २ देवाला या जगाची उत्पत्ती वाढ, महार या गोष्टी कराव्या लागतात, पण आम्हाला मात्र थोडेफारही काम नाही ३ देवाला अशा प्रकारे फार मोठा उद्योग आहे, पण आम्हाला मात्र नेहमी रिकामेपणच आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात आम्ही अशा प्रकारे देवाहून फारच मोठे आहोत गुणकर्मानही श्रेष्ठ आहोत असे विचार करता पटून येईल ५

१७९२ घईन मी जन्म याजसाठी देवा । तुझी चरणसेवा साधायया ॥ १ ॥
 हरिनामकीर्तन सताचे पूजन । घालू छोटागण महाद्वारी ॥ २ ॥
 आनवें निर्मर असो भलते ठायीं । मुजदु खें नाहीं चाड आम्हा ॥ ३ ॥
 आणीक सायास न करीं न घरीं आस । होईन उदास सर्वं भावें ॥ ४ ॥
 मोस आम्हा घरीं कामारी तें दासी । होय सागों तेंसी तुका म्हणे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — निर्मर-परिपूर्ण, चाड-इच्छा, पर्वा, सायास-प्रयत्न, कामारी-काम करणारा

अर्थ — देवा, तुझी चरणसेवा साधावी पाचसाठी मी पुनः पुन जन्म घईन १ हरिनामाचे कीर्तन व साधु-सत्ताचे पूजन करून मी तुमच्या महाद्वारी भक्तिभावाने छोटागण घालीन २ मी कुठेही असलो तरी आनंदाने परिपूर्ण राहीन आम्हाला लौकिक सुखाची कसलीच पर्वा नाही मी आता बुगण्या कुठल्याही प्रयत्नात राहाणार नाही

१ सकळा, २ देवासी, ३ लागला हा धदा

की कुसरी कसली आवाही धारण करणार नाही. सर्व भावानी मी उदास होऊन राहीन ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मोक्ष आमच्या घरी आम्ही सांगू तो कामे करणाऱ्या दासदासीप्रमाणे उत्सुक असतो ५

१७९३ देवा तुज मज पण । पाहो आगळ्या तो कोण ॥ १ ॥
तरी साच मी पतित । तूं च खोटा दिनानाथ
म्वाही साधुसत जन । कळनि अर्गो लावीन ॥ २ ॥
आम्ही धरिले भेदाभेद । तुज नव्हे त्याचा छेद ॥ ३ ॥
न चले तुजो काहीं त्यास । आम्ही बळकाविले दोष ॥ ४ ॥
दिशा भरल्या माझ्या मने । लपालासी त्याच्या भेजे ॥ ५ ॥
तुका म्हणे चित्त । करी तुझी माझी नीत ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — आगळ्या—थेट, साच—सरोवर, छेद—भेद, नीत—नीती, वागणे

अर्थ — देवा, तुझ्यामाझ्यात कोण थेट आहे हे पाहू या ना एवढा १ तेव्हा तुझ्या ध्यानाने मने येईल की, मी पतित असूनही लरा आहे व तू दिनानाथ असूनही स्नेहा आहेस साधुसत एक मुखाने अशीच म्वाही देतील ती मी तुझ्या मायी आरोतच २ आमच्या मनात आम्ही भेदाभेदाची, ईताची भावना कल्पिली आहे तिचा भेद काही तुझ्याकडून होत नाही ३ असे हे दोष आमच्या अपात आहेत, ते तुझ्याकडून काही कधी मज्जत होत नाहीत ४ माझे चित्त सर्व दिशांकडे धावत असल्याने ते सर्वत्र भरून राहिले आहे, पण तू मात्र या नीतीने लपून राहिला आहेस देवा ५ तुकाराम महाराज म्हणतात तुझ्यामाझ्यातील अशा वागण्याचा विचार आता माझे चित्त करीत आहे ६

अर्थ — बरबर बेलेत्या कपटी सायणाने देव कधी सापडत नाही मनात असलेला शुद्ध भावच यासाठी बोलायला हवा १ ज्या परमानंदाची, परमेश्वराची हितगुज करायचे, तो अत करणातील भाव जाणीतच असतो २ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्हाला जर आपले हित साधायचे असेल तर शुद्ध भावाने तुमचे चित्त स्वच्छ ठेवावे ३

१७९५ नव्हे ब्रह्मज्ञान घोलता^१ सिद्ध । जव हा आत्मबोध नाही^२ चित्तीं ॥ १ ॥
काय करिसी वाया लटिकाचि पाव्हाळ । अम तो केवळ जाणिवेचा ॥ २ ॥
मीच देव ऐसे सागसी या लोका । विषयाच्या सुखा टोकोनिया ॥ ३ ॥
अमृताची गोडी पुढिला सागसी । आपण उपवासी मरोनिया ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जरि राहील तळमळ । ब्रह्म तें केवळ सदोदित ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — टोकोनिया-नजर ठेवून, राहील-नाहीशी होईल

अर्थ — जोपर्यंत चित्तामध्ये आत्मबोध उभटलेला नाही तोपर्यंत कितीही ब्रह्मज्ञान बोलण्यात आले तरी ते काही शुद्ध स्वहृपाचे नसते १ जोपर्यंत आत्मानुभवाचा वाटा प्राप्त झाला नाही, तोपर्यंत जगाच शब्दाचा पाव्हाळ काय कामाचा ? केवळ ज्ञानाचे शब्द हे थमच नव्हेत का ? २ मीच देव आहे, असे वृ लोकाना सांगतोस, आणि तू स्वतः मान अनेक विषयसुखावर नजर ठेवून असतोस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्हाला हृदयातील तळमळ जर नाहीशी होईल, तर तू सदोदित केवळ ब्रह्म होशील ५

१७९६ गगाजळा पाहीं पाठी पोटा नाहीं । अवगुण तो काहीं अमृतासो ॥ १ ॥
रवि दीप काळिमर काय जाणे हिरा । आणिका तिमिरा नरा^३ तरे ॥ २ ॥
कर्पूरकाडणी काय फोंडा कणी । सिंधू मिळवणीं काय चाले ॥ ३ ॥
परिस चित्तमणि आणिकाचा गुणी । पालटे लापोनि नव्हे तेंसा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसे जाणा सतजन । सर्वत्र संपूर्ण गगन जेंसे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — आणिका-इतराचा, सिंधू-समुद्र, गगन-आकाश

अर्थ — गगेच्या पाण्याला पाठ व पोटा असा फरक काही नसतो अमृताच्या ठिकाणी एवढी बोध नसतो १ सूर्य, दिवा व हिरा हे काळोखास जाणतात काय ? उलट त्यांच्यामुळे इतराची काळोखी मात्र नाहीशी होते २ कापूर कितीही कांडला तरी कधी त्याच्या पासून फोंडाकणी निघेल का ? समुद्रात कितीही पाणी आणखी मिळविले तरी त्याची वाढ होईल का ? ३ परिस व चित्तमणी हे इतराच्या गुणाची कधी पालटत नाहीत तेच इतरांचे गुण पालटवितात. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आकाश जसे सर्वत्र व परिपूर्ण असते, त्याप्रमाणे सत लोक असतात, असे तुम्ही जाणा ५

१७९७ परिस काय धातु परिस काय धातु । फेडितो निभ्रातु लोहपातु ॥ १ ॥
काय तपाहूनि जालासी वापुडें । फेडिता साकडें मातें एक ॥ २ ॥
कल्पतरु फोड पुरवितो रोकडा । चित्तमणि खडा चित्तिले तें ॥ ३ ॥
चंदनाच्या वासे वसता चंदन । होती काण्ठ आन घुसयाती ॥ ४ ॥
काय त्याचे उणें जालें त्यासी देता । विचारों अनता तुका म्हणे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — लोहपातु-लोखंडाच हीनख, साकडें-सरक, फोड-इच्छा, आन-इतर, विचारो-

विचार कर

१ बोलता हें निद २ नावे

अर्थ:— परोस घातूला लागल्यावर काय त्याचे सोने बनवून टाकोत नाही? लोखंडाचे हीनाच तो निःसंशयच दूर करीत असतो. १ देवा, माझे संकट दूर करण्यात तू त्या परिस्थितीला कमी शक्तिमान झालास की काय? २ रूपतरू हा इच्छिलेली वस्तू देऊन प्रत्यक्षाचे समाधान देतो चिंतामणीचे रत्न जे चिंताचे ते आपणास देते ३ चंदनाच्या वासामुळे त्याच्या भोवती असलेले इतर वस्तूवेळीही चंदनाप्रमाणे सुगंधित होऊन जातात. ४ या सर्व वासनांनी इतरांना खूप दिले, म्हणून काय त्यांना काही उणे पडले की काय? याचा देवा, अनंता, तूच विचार कर. ५

१७९८ तोडुनि पुष्पवटिका फळवृक्षपाती । बामळा राखती कलनि सार ॥ १ ॥

कोण हित तेणें देखिलें आपुलें । आणिक पाहिलें सुख' काई ॥ २ ॥

घान्ये बीजें जेणें जाळिलीं सकळें । पेरितो फाळें जिरें बीज ॥ ३ ॥

भोडोनियां वाटा पुढिलांची सोय । आडरानें जाय घेउन लोकां ॥ ४ ॥

विपाचें अमृत ठेवूनियां नाम । करितो अधम ब्रह्महत्या ॥ ५ ॥

तुका म्हणे त्यास नाइके सांगतां । तया हाल करितां पाप नाहीं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — पुष्पवटिका—कुलाची वाय.

अर्थ — जे कुलाची व फळांची वाय तोडतात व बामळीच्या साड्याने रक्षण करतात १ त्यांनी भस्मे करण्यात कोणते हित पाहिलेले असते? त्यांना यात सुख तरी कोणत्या प्रकारचे वाटते? २ घान्याचे बी ज्याने सर्वेच्या सर्व जाळून टाकले व शेतात कडू जिरें व कारळे यांचीच पेरणी केली तर कोणते हित होणार? ३ पुढे येणारांची सोय करणाऱ्या वाटा मोडून टाकून सर्वे स्त्रिकांना आड रानात घेऊन जाणाऱ्याचा फायदा काय? ४ विपाला अमृताचे नाव देऊन ते ब्राह्मणांना दिल्याने काय फायदा होणार? जसट त्याला ब्रह्महत्याचे पातकच लागणार. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी कृत्ये करणाऱ्या माणसाने जर सांगितलेले ऐकले नाही, तर त्यास हालजपेष्टा दिल्यास पाप लागणार नाही. ६

१७९९ संसाराच्या मेणें । पळों न लाहेसें कलें ॥ १ ॥

जेयें तेथें आपण आहे । आम्ही करावें तें कायें ॥ २ ॥

एकतांतीसी' आव । तीहीं लोकां नाहीं याव ॥ ३ ॥

गांवा जातो' ऐसे । न लगे म्हणावें तें फंसे ॥ ४ ॥

स्वप्नाचे परी । जागा पाहे तंव घरीं ॥ ५ ॥

तुका म्हणे कायें । तुहां घेतले' म्या' आहे ॥ ६ ॥

काय पंगतीस कोंडा । एकांतासी साकरमांडा ॥ ३ ॥

काय एकपण । पोतां घालुनि गांठी खूण^१ ॥ ४ ॥

काय ध्यावें ऐसें । तया आपण अनारिसें ॥ ५ ॥

तुका म्हणे मधीं^२ । आतां तोडूं भेद बुढी ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— विद्दीं—संबंधी, पोतां—पदरामघील, अनारिसें—वेगळे

अर्थ:— देवा, तुम्ही पतितांना तारण्यासाठी उत्सुक असता असे ऐकतो, मग माझ्या संबंधीच एवढे निष्ठुर कसे झाला हो ? १ तुम्ही आपल्या भक्तांना जो कृपा दिलीत, तोच मलाही तुम्ही द्यावी. तेच प्रेम मला तुम्ही द्यावे. १ एकांतात एखाद्या साकरमांड्याचे जेवण घ्यावे व बाहेर पंगतीतील इतर लोकाना मात्र कोंडा वाढायचा, हे धरे दिसते का देवा ? ३ पदरामघील घन गाढ सारून लपवून ठेवायचे ही काम एकदाची खूण आहे ? ४ आपणाला एक व दुसऱ्याला वेगळेच, हे तुमचे करणे काय बरोबर आहे ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता तुमच्यात व माझ्यात असलेली भेदबुद्धी दूर करू या. ६

१८०१ चित्त तुझ्या पायीं । ठेवुनि जालों उत्तराई ॥ १ ॥

परि तूं सोटा केरीराजा । अंतपार न कळे तुझा ॥ २ ॥

आम्ही सर्वेस्वें उदार । तुज देऊनिपां घोर ॥ ३ ॥

इंद्रियांची होळी । संवसार दिला बळी ॥ ४ ॥

न पडे विसर । तुझा आम्हां निरंतर ॥ ५ ॥

प्रेम एकासाठी । तुका म्हणे न वेचे^३ गांठी ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— अंतपार—सीमा, मर्यादा, एकासाठी—एकामुळे, एकागिवाय.

अर्थ:— देवा, तुझ्या पायांवर मी मागे चित्त अर्पुन आता उत्तराई झालो आहे. १ वण केरीराजा, तू आता सोटाच आहेस. तुझ्या स्वमावाची सीमा कळत नाही, धदाज लागत नाही. २ आम्ही आमचे सर्वस्व तुला अर्पण करून उदार झालो आहोत. ३ इंद्रियादिकांच्या विषयांची होळी करून आम्ही आमच्या संसाराचा बळी दिला. ४ तुझा मला विसर कधीच होणार नाही. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्या एकागिवाय मी माझ्यानवच्छेदे प्रेम कुणालाच बंधी दिलेले नाही ६

१८०२ आम्ही पतित म्हणोनि तुज आलों शरण । करितों चित्तन दिवस रात्रों ॥

नाहों तरी मज काय होती चाड । धरावया भोड तुज चित्तों ॥ १ ॥

आम्हां न तारावें तुम्ही काय करावें । सांगीजोर्जे भावें नारायणा ॥ २ ॥

अन्याय एकाचा अंगीकार करणें । तया हातीं देणें लाज तेच ।

काम तें शूरत्व मिरवुनि घोलणें । जयाभाजी दावणें घळरया ॥ ३ ॥

पोहपा अप्रच्छन्न घालूनियां घरीं । दंडितो बहोरी आलियासी ।

नव्हे कीर्ति कांहों न मरने लोकां । काय बिटवणा तैसे ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षासी काय द्यावें हें प्रमाण । पाहातां दर्पण सादा काई ।

तुका म्हणे तरी आम्हां कां न कळे । तरलों किंवा आम्ही नाहों ॥ ५ ॥

शस्त्रायं व टीपा - चाड-चारण, जरुरी, मोह्या-पाणपोया, कीर्त-कीर्ती, बपेण-आरसा.

अर्थ - देवा, आम्ही पापी असल्यामुळेच तुला शरण आलो आहोत. रात्रदिवस तुझे चिंतन आम्ही करीत आहोत नाही तर तुम्ही भोड घरण्याची काय जरुरी मला होती ? १ आमचे रक्षण न कराल तर देवा, तुम्ही काय करणार आहात ? नारायणा, तुम्ही मला हे भाय मनात धरून सांगा ना २ एखाद्याचा स्वीकार करून त्याला दुसऱ्याच्याच हाती देणे हे लाजिरवाणे काम आहे. नुसते तोंडाने घडबड करण्यात बसले शूरवीर आले आहे ? जगांमध्ये असल्या धार्मिक बळाची काय किंमत आहे ? ३ घरात अन्नछत्र व पाणपोया घालून घरात बाहेर उभे राहणारास मान जो बंड करतो, त्याची कधीही कीर्ती होणार नाही. लोकानही त्याचे हे करणे माग्य होणार नाही. ही एक विट-मनाच होईल ४ प्रत्यक्षाला काही प्रमाण घ्याने लागते का ? एकदा आरशात पाहिल्यावर दुसऱ्याच्या साक्षीचा उपयोग तरी काय ? तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही सरलो किंवा नाही हे आम्हांस का समजत नाही ? ५

१८०३ काग वग रिठा मारिले बाळपणीं । अवघी दंत्यखाणी गुडविली ॥ १ ॥

तो मज दावा तो मज दावा । नंदानंदन जीवा आवडे' तो ॥ २ ॥

गोवर्धन गिरी उचलिला करीं । गोकुळ भीतरी राखिलें ॥ ३ ॥

वधुनि भोमासुरा आणिल्या गोपांगना । राज्य उग्रसेना मयुरेचें ॥ ४ ॥

पाडव जोहरीं राखिले कुसरी । विवराभीतरीं घालविले ॥ ५ ॥

तुका म्हणे हा भक्तांचा कृपाळ । दुष्टजना काळ नारायण ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - काग-एक असुर, वग-कमाच्या पक्षातील एक असुर, रिठा-एका असुराचे नाव, नंदानंदन-नदाचा मुलगा श्रीकृष्ण, भोमासुरा-नरकासुर नावाच्या राक्षसात, जोहरीं-लाक्ष्मणासुर, कुसरी-कुसलतेने.

अर्थ :- या श्रीकृष्णाने लहानपणीच काय, वग, रिठा, इत्यादी असुरांना ठार मारून दंत्यांची लागण नष्ट केली १ तो भोक्कण मला दाखवा ना हो । नदाचा मुलगा तो कृष्ण माझ्या जीवास फारच आवडतो २ याच श्रीकृष्णाने आपल्या हाताच्या थोड्यावर गोवर्धन पर्वत उचलून सर्व गोकुळाचे रक्षण केले ३ नरकासुराचा वध करून याने गोकुळातील गोपींची मुटका केली. मयुरेचे राज्य उग्रसेनास दिले ४ जळणाऱ्या लाक्षागृहातून मोठ्या घनु-राईने यानेच पाडवाचे रक्षण केले. त्यांना विवरातून मुक्कलपणे याने बाहेर आणले. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा देव भक्तांचा कनवाळू असून दुष्ट लोकांचा काळ आहे. ६

विवरण - देव हा भक्तांची सफेद वस्त्रांनी निवारण करितो, याची उदाहरणे तुकाराम महाराजांनी अनेक अभंगातून दिलेली आहेत. या अभंगात भगवान श्रीकृष्णाने लहानपणीच जी प्रचंड वृत्ते करून असुरांचा नाश व भक्तांचे रक्षण केले त्याचा उल्लेख आहे. काग, वग, रिठा हे कमपाक्षीडोल दंत्य श्रीकृष्णाने मारिले वक किंवा वग हा वंमाक्षीडोल एक प्रमुख दंत्य श्रीकृष्णाचा वध करण्यासाठी गोकुळात बगळपाचे रूप घेऊन आला होता. कृष्ण आपल्या मित्रांबरोबर वनात खोडा करीत असताना याने त्याला गिळून टाकले. परंतु कृष्णाने त्याच्या अंगाचा दाह बरायला मुरुवात वेल्पावर याने श्रीकृष्णाने जमिनीवर सोडल्यावर श्रीकृष्णाने त्याचा जवळ विरून ठार वेल्पाची वया भागवतात आहे. गोकुळातील गोवर्धन पर्वत आपल्या बरगळीवर धारण करून श्रीकृष्णाने गोकुळावरीलपाचे रक्षण केल्याचे प्रसिद्ध आहे गोकुळात दरवर्षी इद्राचा उत्सव होत असे, पण इद्राचा शव दूर घ्यावा या हेतूने श्रीकृष्णाने एवढा गाई व पर्वत याचाच उत्सव बरगळ्याचे ठरविले, इद्रास या गोष्टीचा भारी राग येऊन याने गोकुळावर अफाटपणे पर्जन्यवृष्टी केली. तेव्हा कृष्णाने सर्व गोकुळावासीयांना गोवर्धनपर्वताच्या आश्रयाम नेंऊन त्याचे रक्षण केले. कसाचा वध करून राज्य उग्रसेनास दिल्याचेही प्रसिद्ध आहे. भोमासुर म्हणजे नरकासुर-हा प्राण्योत्पत्तिपुराचा राजा. भूमिपुत्र म्हणून याचे भोमासुर हे नाव होते. भूदेवीने विष्णूस प्रसन्न करून घेऊन

यास वैष्णवासत्र मिळवून दिल्यामुळे हा मदनत झाला होता अनेक प्रकारची उत्तमोत्तम ररने आणि विविध प्रकारचे दागदागिने याने मिळविले होते गंधर्व, देव, अप्सरा, गोकुळातील गोपकुमारी अशा सोळा हजार कन्या हरण करून याने त्यांना अलखा नगरोजवळ मिणिपर्वतावर ठेविल्या होत्या त्यांची विशी करून घन मिळविण्यासाठी त्याचा येत असावा श्रीकृष्णाने या दीन व सकटग्रस्त स्त्रियांची सुटका करण्यासाठी भोमासुरावर स्वारी करण्याचे ठरविले निसुद, हयग्रीव, विरूपाक्ष इत्यादी अनेक दैत्यांना ठार मारून श्रीकृष्णाने प्रागज्योतिषपुरावर स्वारी केली आपल्या सुदशनचक्राने नरकासुराचा वध करून त्याच्या वदिवासात असलेल्या सोळा हजार कुमारिकांची कृष्णाने सुटका केली पाहवाना नष्ट करण्यासाठी बौरवानी एक लाक्षागृह तयार केले होते त्यातून श्रीकृष्णाच्या चातुर्याने ते सुखरूप बाहेर पडल्याची कथाही महाभारतात प्रसिद्ध आहे

१८०४ तुजविण देवा । कोणा म्हणे माझी जिह्वा ॥ १ ॥
तरि हे हो का शतस्रड । पडो झडोनिया राड ॥ २ ॥
काहीं इच्छेसाठी । करिल वळवळ करटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कर । कटीं तयाचा विसर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जिह्वा-जोम, खड-तुकड, कर-हात, कटीं-कमरेवर

अर्थ - देवा, तुझ्यागिवाय माझी जोम कुणाचे स्मरण करील ? १ ती इतरांचे स्मरण करील तर तिचे शरभर तुकडे होऊ देत ती राड झडून जाऊ देत २ कुडली तरी लौकिक इच्छा घडून ती वळवळ करील तर ती करटी समजवी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात ज्याचे हात कमरेवर आहेत अशा पाहुरगाचा तिला विसर पडेल तर तिची अवस्था अशीच होईल ४

१८०५ आम्हा सर्वभावे हेंचि काम । न विसभावे तुजें नाम ॥ १ ॥
न लगे करावी हे चिंता । तरणे करणे काय आता ॥ २ ॥
आसनीं भोजनीं शयनीं । तुजें नाहीं ध्यानीं मनीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कृपानिधी । माझी तोडिली उपाधी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विसर्वावे-विसरावे, सोळावे

अर्थ - देवा, तुझ्या नामाचा कधीच विसर पडू नये व तुझे नामस्मरण आम्ही सदैव करावे, हेच एक आमचे काम आहे १ तरून जाग्यासाठी काही करावे हे आता आमच्याकडे उरलेच नाही आता आम्हाला कसलीच चिंता उरलेली नाही २ आम्ही आसनावर असलो तरी भोजन करीत असलो तरी, अथरणावर शोयण्याच्या तया रीत असलो तरी तुमंच रूप देवा, आमच्या ध्यानीं मनीं असते बुबरे काहीही मनात येतच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कृपानिधी देवा प्रपंच्यासवधीची सर्व उपाधी तुम्ही माझी तोडून टाकली ४

१८०६ नव्हे काहीं कवणाचा । भाव जाणवला साचा ॥ १ ॥
म्हणोनि तुझ्या पायीं । जीव ठेविला निश्चयीं ॥ २ ॥
शरीर जायाचे कोपट । याची काय खटपट ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वायांविण । देवा कळों आला सीण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साचा-खरोखर, कोपट-गवताची मोवडी

अर्थ:- देवा, मी तसा कुणाचाच नाही, हा साय मला खरीखरच समजून आला आहे. १ म्हणूनच देवा, निश्चय करून मी माता जीव तुझ्या पायावर ठेविला आहे २ पंचमहाभूतांचे हे खरीर वपताच्या शोपडीप्रमाणे एके दिवशी जळून जाणार आहे ; याचे रक्षण करण्यासाठी खटपट करून काय उपयोग ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देहाची प्रपचाचे रक्षण करण्याचा साराच प्रयत्न व्यर्थ असून त्यात केवळ शोणत्र असल्याचे देवा, मला कळून आले आहे. ४

१८०७ रज्जू धरूनियां हातीं । भेडसाविलीं नेणतीं ।
कळीं येतां चित्तीं । दोरी दोघां सारिली ॥ १ ॥
तुम्हांआम्हांमध्ये हरी । जाली होती तंसी' परी ।
मृगजळाच्या पुरीं । ठाव पाहों तरावया ॥ २ ॥
सरी चिताक' भोंवरी । अळंकाराच्या परी ।
नामें जालीं दुरी । एक सोनें आटितां ॥ ३ ॥
पिसांचीं पारवीं । करोनि बाजागिरी दावी ।
तुका म्हणे तेवीं । मज नको चाळवूं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टीपा - रज्जू-दोरी, भेडसाविली-भीती दाखविली, परी-प्रकार, बाजागिरी-जादूगार, गावडी, चाळवूं-फसवू.

अर्थ - कुणी एखाद्याने हातात दोरी धरून हा साप आहे अशी भीती नेणत्या मुलांना दाखविली तर ती फसतीलच. पण ही दोरी आहे, साप नव्हे हे समजताच भीती नाहीती होते व दोघांनाही बोरीचा अनुभव सारखाच येतो. १ श्रीहरी, असाच प्रकार तुमच्या व माझ्या संबंधात घडला आहे. केवळ मृगजळाच्या पुरात न सापडून तरून जाण्याचा आशय शोषण्याचा मार्ग मी शोधित आहे २ सरी, चिताक, बुगडी हे दागण्यांचे प्रकार वेगवेगळे मराने सरी, त्यांची नावे निरनिराळी असली तरी त्यांना, मुळीत पाळून आटविल्यावर नामाची निश्चिती दूर होऊन मुसते सोनें मात्र उरते ३ तुकाराम महाराज म्हणताना, एखादा गावडी पितांचा पारवा करून दाखवितो, तो काही सरा नसतो, त्याप्रमाणे देवा, तुम्ही मला फसवू नका ४

१८०८ नेघें तुजें नाम । न करीं सांगितलें काम ॥ १ ॥
वाढे' वचनें वचन । दोष उचचारितां गुण ॥ २ ॥
आतां तुझ्या घरा । कोण करी येरजारा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ठायीं । मजपाशीं काय नाही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टीपा:-नेघे-घेत नाही

अर्थ:-देवा, मी काही आता तुझे नाव घेणार नाही, की तू सांगितलेले कामही करणार नाही. १ कारण तुझ्या गुणबोधाचा उच्चार केला की, उगीच बोलण्याने बोलणे मात्र वाढते २ आता तुझ्या घराकडे कोण हेतपाडे घालणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता माझ्या ठिकाणी येणे बसत्या घसत्याच काय नाही ? ४

१८०९ व्यवहार तो सोटा । आतां न वजों तुझ्या वाटा ॥ १ ॥
एका नामा नाहीं ताळ । केली सह्यांची माळ ॥ २ ॥
पाहों जातां घाई । खेळसी लपंडाई ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चार । बहु करितोसी फार ॥ ४ ॥

१ ऐसी, २ चितांक, ३ वाटे.

गु. गाथा ॥ ... ३४

शब्दायं व दोषाः— न बज्रौ—जाणार नाही, चार—वेढेचार, चेष्टा.

अर्थः— देवा, तुला सारा व्ययहारच छोटा आहे रे. आता मी काही तुला वाटेला जाणार नाही. १ कारण तुला काही एकच नाम नाही; एकाच नावाचा भेल काही बसत नाही सहस्र नामांची माळ तुझ्यासाठी आहे. २ तुला कुठे एका ठिकाणी थोड्यावे तर तू तेथे सपडत नाहीस, असा लपटाव खेळतोस तू. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे देवा, तू फार चेष्टा करितोस. ४

१८१० लटिकाचि केला । सोंग पसारा दाविला ॥ १ ॥

अवघा बुडालासी ऋणें । बहुतांचें देणें घेणें ॥ २ ॥

लाविलेलीं चाळा । बहु दावून पुतळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हात । आम्ही अवरिली मात ॥ ४ ॥

शब्दायं व दोषाः— लटिकाची—खोटाच, मात—बोलणे, भाषण.

अर्थः— देवा, तू अनाथनाथ, पतितपावन अशी नावे धारण करून उगाचच सोंग संपादन केले आहेस. १ पुष्कळ भक्तांच्या सेवेच्या ऋणाने तू बुडून गेला आहेस. तुझ्याकडून अनेकांचे देणेंघेणें उरले आहे. २ देवा, पुतळ्या, तू पुष्कळाना लोभ दाखवून फसविले आहेस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माता याविषयी आम्ही हात व बोलणे आवकून घेतो ४

१८११ दाखवून आस । केला बहुतांचा नास ॥ १ ॥

घोंटा झोंडा शिरोमणी । भेटलासी नागवणी ॥ २ ॥

सुलाचें उत्तर । नाहीं मुदलासी यार ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काय । तुझें ध्यावें उरे हाथ ॥ ४ ॥

शब्दायं व दोषा — आस—आसा, नास—नास, घोंटा—कुमाडी, ठर. झोंडा—दाढगा, निलाजरा, नागवणी—फसविणारा, धार—आधार

अर्थः— देवा, आजपर्यंत तू पुष्कळाना आसा लवून फसविले आहेस. अनेकांचा तू नास केला आहेस. १ असा तू कुमाडी व निलाजऱ्या लोकांचा शिरोमणी आहेस सर्वांना फसविणारा भेटला आहेस तू. २ आमच्या सेवेच्या ऋणाचे जे मुद्दल देवा तुझ्याकडून आहे, त्याविषयी आधार वाटेला असे सुझावे उत्तरहीतू कधी देत नाहीस. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझे आम्ही काय ध्यावे रे ? शेवटी हाथ हाथ करणे एवढेच आज उरणार आहे. ४

१८१२ लाज ना विचार । बाजारी तूं भांडखोर ॥ १ ॥

ऐसें ज्याणें व्हावें । त्याची गांठी तुजतावें ॥ २ ॥

फेडिसी लंगोटी । घेसी सकळांसी तूटी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चोरा । तुला आप ना दुसरा ॥ ४ ॥

शब्दायं व दोषा — गांठी— भेट, तुटी—वैर, आप—स्वतःचा, आपले.

अर्थः— देवा, तुला पत्ताचो लाज नाही की विचार नाही. बाजारात बसून भांडण करणारा तू आहेस १ तुझ्यासारखाच जी भांडखोर असेल त्याची व तुझी भेट ठीक होईल. २ तू संपोटी फेडून सगळ्यांशीच वैर पाकृतोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, चोरा, तुला आपले व परक्याचे अने काही उरतच नाही. ४

१८१३ ठाय नाहीं बूढ । धरें घसविसी फुड ॥ १ ॥

भलते ठायीं तुला वास । सदा एरवी उदास ॥ २ ॥

जागा ना निजला । घाला ना भुकेला ॥ ३ ॥

न पुसतां मलें । तुका म्हणे घुसें घोलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— बुड-मूळ, कूड-झोपडी, घाला-तृप्त, बुझे-समजतोस

अर्थ:— देवा, तुझ्या मूळाचा शोध लागता लागत नाही. पृथ्वीवर सर्वत्र घरे व झोपड्या; बसवून तू मात्र अदृश्यच राहिलास ? कोणत्याही ठिकाणी तूझा निवास असतो. तू नेहमीच उदास घुत्तीने असतोस. २ तू घड जागाही नाहीस, झोपलेलाही नाहीस. तू घड झकेलेला नाहीस, की तृप्त झालेलाही नाहीस. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू कुणालाही न विचारताही समजतोस व बोलतोस. ४

१८१४ श्वांना दिली सवे । पायांभोंवेतें तें भोंवे ॥ १ ॥
तैसी जाली मज परी । वसे निकट सेजारीं ॥ २ ॥
जेवितों जवळी । येऊनियां पुच्छ घोळी ॥ ३ ॥
कोपेल तो धनी । तुका म्हणे नेणें मनीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सवे—लाडाची सवय, भोंवे—घोटाळवे, परी—प्रकार.

अर्थ — मालकाने आपल्या कुत्र्याला सारखी गोंजरण्याची, लाडाची सवय केली की ते सतत त्याच्या पायांशीच घोटाळते ? सता देवा माझाही प्रकार झाला आहे. मी तुझ्या अगदी जवळ वास्तव्य करून बसलो आहे २ मालक जेव्हायला बसला की कुत्रे त्याच्याजवळ येऊन बसते व एकसारखी शेंपटी हालविते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या या करण्याने आपला मालक रानावेल हे त्याच्या ध्यानातच येत नाही. माझीही तशीच अवस्था झाली आहे. ४

१८१५ बटवट केली । न विचारितं मना आली ॥ १ ॥
मज कराल तें क्षमा । कैसे नेणों पुरुपोतमा ॥ २ ॥
उचित न कळे । जिव्हा भलतेंचि बरले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काहीं । लौकिकाची चाड नाही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — न विचारता-विचार न करता, चाड-पर्वा, गरज.

अर्थ — मनात कसलाही विचार न करता देवा, मनात आले त्याप्रमाणे उगाच शब्दांची बटवट केली ? पुरुपोतमा, माची मला तुम्ही क्षमा कशी कराल हेच मला काही समजत नाही २ योग्यायोग्य न समजल्यामुळे भाषी जीम हवेतसे बरळते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला थोडी बुद्धी लौकिकाची पर्वा नाही ४

१८१७ आतां पंढरीनाया । माझ्या निरसाचें मया ॥ १ ॥
 मनीं राहिली आशांका । स्वामिभयाची सेवका ॥ २ ॥
 ठेवा मायां हात । कांहीं बोला अमयमात ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे लाडें । खेळें ऐसें करा पुढें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — निरसाचें—दूर करावे, अमयमात—अमयाची गोष्ट.

अर्थ:—पंढरीनाथा, आता माझे भय तुम्ही दूर करावे. १. देवा, मी तुमचा सेवक असल्याने स्वामी रागावेल की काय ? अशी शंका माझ्या मनात उरली आहे. २. माझाठी माझ्या मस्तकावर तुम्ही हात ठेवा व अमयाची गोष्ट माझ्याजवळ बोला. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमच्यापुढे कीतुकाने व लाडाने खेळेन असे करा ४

१८१८ कवतुकवाणें । बोलों बोंबड्या वचनें ॥ १ ॥
 • हें तों नसायें अंतरीं । आम्हां' घरायाचें दुरी ॥ २ ॥
 स्तुति तेंसी निदा । मज्जा समचि गोविदा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बोले । मज तुम्ही शिकविले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — अंतरीं—मनात.

अर्थ — देवा, तुमच्याजवळ मी गोठ्या कीतुकाने व बोंबड्या बोलाने बोलत आहे. १. आज मला दूर ठेवण्याचे तुम्ही देवा, मनात बसल आणू नका. २. गोविदा, स्तुती अथवा निदा यांना तुम्ही समान माना. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही मला जे शिकविले आहे तेच मी बोलत आहे. ४

१८१९ असो मागें जालें । पुढें गोड तें चांगलें ॥ १ ॥
 आतां माझे मनीं । कांहीं अपराध न मनीं ॥ २ ॥
 नेदीं अवसान । फरिता' नामाचें चितन ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बोले । तुज आधींच गोविले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — न मनीं—मानू नकोस, मनात ठेवू नकोस, नेदीं—देऊ नकोस, अवसान—विथाती, विसावा, गोविलें—गुतबून ठेविले

अर्थ:— देवा, आतापर्यंत जे झाले ते झाले, यापुढे तरी चांगले भाषण मी करीन. १. आता घेवून पुढे माझे अपराध काही मनात तुम्ही ठेवू नका. २. तुम्हा नामाचे चितवन करताना आता देवा, मला विसावाच पेंऊ देऊ नकोस ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी या वचनाने तुला यापूर्वीच गुतबून ठेविले आहे. ४

१८२० मातेविण बाळा । आणिक न माने सोहळा ॥ १ ॥
 तेंसे जालें माझ्या चित्ता । तुजविण पंढरिनाया ॥ २ ॥
 वाट पाहे मेघा विदु । नेघे चातक सरिता सिधु ॥ ३ ॥
 सारसांसी निशी । ध्यान रवीच्या प्रकाशी ॥ ४ ॥
 जोवनाविण मस्त्य । जेंसे धनूलागीं वस ॥ ५ ॥
 पतिव्रते जिणें । भ्रताराच्या वर्त्तमानें ॥ ६ ॥
 कृपाणाचें धन । लोभालागीं जेंसें मन ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे काय । तुजविण प्राण राहे ॥ ८ ॥

शब्दार्थं व टीपा — न माने-मानवत नाहीत, नेथे-थेत नाही, सारिता-नदी, सिधू-समुद्र, सारसांती-सारस पक्ष्यांना, जीवनावीण-पाण्याशिवाय

अर्थ — आईशिवाय बाळाला इतर सुखोपचार मानवतच नाहीत १ पडरीनाथा, माझ्या चित्तास अशा-प्रमाणेच अवस्था प्राप्त झाली आहे २ घातकपक्षी मेषातून स्वाती नक्षत्राचे विबू केव्हा पडतील याचीच वाट पाहात असतो, त्याला नवी किंवा समूह याच्या पाण्याची जरूरी नसते ३ सारस पक्षी माढीच्या भेटोसाडी रात्र-भर नवीच्या एका तीराला ओरडून सुषोदयाचीच वाट पाहत असतो ४ पाण्यावाचून मात्ता अथवा धेनूवाचून मासरू जसे तडफडते, तशीच मागी अवस्था झाली आहे ५ गावी गेलेल्या पक्षीच्या वातमीनेच पतिव्रता स्त्रोस तिथे सुसह्य होते ६ कृपण माणसाचे मन घनाच्या लोमाने तडपळते ना ? ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याचप्रमाणे देवा, तुझ्याशिवाय काय माझे प्राण टिकून राहतो ? ८

१८२१ तुजऐसा कोणी न देलें उदार । अमयदानभूर पाडुरगा ॥ १ ॥

शरण येती त्याचे न विचारिती दोष । न मागता त्यास अडळ देसी ॥ २ ॥

घायसी आडणीं ऐकोनियां घावा । वड्वारें देवा भवताचिया ॥ ३ ॥

दोष त्याचे जाळी करूपकोटिधरी । नामसाटीं हरि आपुलिया ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तुज वाणू कंशा परी । एक मुख हरी आयुष्य थोडें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — आडळ-स्फिर अविनाशी पद, आडणीं-सवटाच्या वळी

अर्थ — पाडुरगा, भवताना अमय देण्यात तुझ्यासारखा दानभूर पुणोच नाहीं तुझ्यासारखा उदार मी कुणी पाहिलाच नाही १ जे तुला शरण आले आहेत त्यांच्या दोषांचा तू विचारच कधी करीत नाहीस त्यांना न मागताच तू अविनाशी पद देतोस २ भक्तजननी सवटाच्या वेळी केलेला घावा तू ऐकतोस व त्याच्या वंधारा साठी घाबून येतोस ३ जे कुणी देवा तुझे तामस्मरण करतात, त्यांचे दोष कोटघावदी असले तरी ते तू जाळून टाकतोस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला मी कोणत्या प्रकाराने यणू ? कारण वर्णन करण्यास मला एकच सोड असून आयुष्यही कार थोडे लाभले आहे ५

१८२२ काय सुखे उपकार पाडुरगा । सायो मी या जगामाजी आता ॥ १ ॥

जतन हे माझे करुनि सचित । दिले अयचित आयुनिया ॥ २ ॥

घडल्या दोषांचे न घलीच भरी । आली पास थोरी कृपा देवा ॥ ३ ॥

नव्हतें ठाडके आडकिले नाहीं । न मगतां पाहीं दान दिले ॥ ४ ॥

तुका म्हणे याच्या उपकारासाठीं । नाहीं मागे गाठी काहीं एक ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — गाठी-स्वाधीन, पदरी

अर्थ — पाडुरगा, तुझे उपकार मी जगामध्ये साणू तरी किती ? १ माझे जन्मांतरीचे पुण्य जतन करून तूच अवचितपणे आणून हातांत दिले आहेस २ जे दोष माझ्या हातून घडले असतील त्याच्या भरीस माझी पुण्याई तू घातली नाहीस, हीच देवा, तुझी मोठी कृपाच संप्रदायला हवी ३ मला कधी माहीत नव्हते, मी कधी एकले नव्हते, असे हे दान न मागता तू जाणून दिले आहेस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवाच्या उपकाराची कड करण्यासाठी माझ्या पदरी काही सुडा नाही ५

१८२३ वाळूनिया जन साडी मज दुरी । करिशील हरी ऐसें कधीं ॥ १ ॥

वाटवीन पाय धरुनि अनुत्तर । वाहे जळ थोंप नाहीं डोळा ॥ २ ॥

नायडती जीया आणीक प्रकार । आयडो ते फार एकांताची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसी धरितों वासना । होई नारायणा साह्य मज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— वाळूनिर्मा-मोडून

अर्थ:— धोहरी, हे सर्व सोक मला सोडून जातील व मी दूर एकांतात एकटाच राहीन असे तू कधी करशील रे ? १ असे घडल्यावर मी पदचोतापयुक्त होऊन तुमचा पायांचे चिंतन करीन, पाभुळे माझ्या डोळ्यांना मोव नमून त्यांतून एवसारखे पाणी ओघळत राहते २ देवा, माझ्या जीवास याखेरीज दुसरे ध्येय कोणतेच आयडत नाहीत रे. मला पणत एकांताचीच फार आवड आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, नारायणा, आधीच माझ्या चिंतने वासना धरली असल्यामुळे तुम्ही मला साह्य करावे. ४

१८२४ सांगतों या मना तें माझें नादके । घातायरी टेंके चांडाळ हें ॥ १ ॥

म्हणऊनि पाहे तरतें घुडतें । न लाहे पुरतें बळ करूं ॥ २ ॥

फाय तें संचित न पळे पाहातां । मतिमंदचिंत्ता उपजतें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसें बळ नाहीं अंगीं । पाहोनिपां येगीं पार टाकीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— घातायरी-घात करण्यासाठी, टेंके-टपले आहे, पार-पलीकडे

अर्थ:— मी माझ्या मनास दुपटू लांगून पाहतो, पण ते माझे मुळी ऐकतच नाही हे चांडाळ मन माझा घात करण्यासाठीच टपलेले असते १ मी आता तरणार की बुडणार, याचाच मी विचार करीत आहे, पण या दुपटू मनापुढे माझे बळ नाही चालत नाही २ माझे पूर्वसंचित कसे बाम आहे, हे बाहो मला मोठ कळत नाही. मी मतिमंद असल्यामुळे मला माझ्याच उदाराची आता चिंता यादू लागली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या संतारसागराच्या पलीकडे मी आता सदन जाईन, असा बलवान विद्वानस काही माझ्यात नाही. ४

१८२५ आतां नको चुकीं आपुल्या उचिता । उदारा या कांता रसुमाईच्या ॥ १ ॥

आचरावे दोय हें आम्हां विहित । तारावे पतित तुमचे तें ॥ २ ॥

आम्ही तो आपुले केलेसे जतन । घडो तुम्हांकून घडेल तें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे विठी चतुराच्या राया । आहे तें कासया मोडो देसी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— तुम्हांकून-तुमच्याकडून

अर्थ:— एकामेकीच्या आता कृपाळू पाडुरवा, तू आता आपल्या उचित अशा कर्तव्यकर्मास धुकू नकोस. १ दोघाचे आचरण करावे हे आम्हा जीवाना योग्यच आहे आणि आमच्यासारख्या पतिताचा तुम्ही उद्धार करावा हे तुम्हास योग्य आहे २ दोघ आचरण, हे आम्ही आपले कर्तव्य केले आहे. देवा, आता तुमच्याकडून तुमचे कर्तव्य मोट व्हावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चतुर पुरुषांच्या हे राजा विदुला, हा पूर्वापातूनच चालत आलेला मार्ग तू का सोडून देत आहेस, जुना मार्ग तू सोडू नकोस ४

१८२६ मुखे बोलावे तें जीविचे जाणसी । विदित पायांपासीं सर्व आहे ॥ १ ॥

आता हेंचि मले भाकावी करणा । विनियोग तो जाणां तुम्ही त्याचा ॥ २ ॥

आपलें तों घेंयें केले नव्हे काहीं । साधनाच्या व्हांहीं पडों नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देह दिला पिडवान । वेळोवेळां कोण चिंत्ता करी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— विदित-माहीत, याहीं-मार्गात.

अर्थ:— देवा, आता आम्ही आमच्याच मुखाने काय बोलावे ? आमच्या जीवाचे तुम्ही सर्व जाणीत आहातच आमचे सर्व काही तुमच्या पायांशी माहीत आहेत १ आता आम्ही तुमची करणा भाकावी हेच घामले आहे. याचा काय उपयोग होईल तो तुमचा तुम्हीच जाणावा २ आता या ठिकाणी आमचे काही केल्या चालेनासे झाले आहे,

म्हणून आता विविध प्रकारच्या इतर साधनांच्या भरीम बळणे नको ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हा देहविष देवा, तुलाच दान म्हणून अर्पण केला आहे आता त्याच्याविषयी पुन पुन चिंता बोग करीत बसेल ? ४

१८२७ कामातुरा भय लाज ना विचार । शरीर असार तूणतुल्य ॥ १ ॥
नवल हे लोळा करित्याचे लाघव । प्रारब्धे भाव दाखविले ॥ २ ॥
लोमालोम एका घनाचिये ठायीं । आणिकाची सोई चाड नाही ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भूक न विचारो प्रकार । योजे तेंच सार ययाकाळें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - असार-सोटे, खाद्य-किंमत, जरूरी

अर्थ - कामाने अथ झालेल्या माणसात भीती, लाम अवया बसलाही विवेक उरत नाही मनातील इच्छित साध्य होण्यासाठी तो आपले शरीर वापरत, सोटे व तूणत भावतो १ त्या कामातुर माणसाचे हे पापणे व हे कौशल्यपूर्ण लाघव नवलपूर्ण आहे प्रारब्धामुळेच हा सर्व भाव प्रवट झाला आहे २ कृपण माणसाचा लोम कसत एका घनाच्याच ठिकाणी असतो, त्याला इतराची कधी गरजच वाटत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भूक लागलेला मनुष्य खाण्या-बाईट अन्नाच्या विचारच करीत नाही ऐन वेळेत ये निळेल ते अन्न तो जात असतो ४

विवरण - घरील अन्नपातील पडिण्या चरणान कामातुर मनुष्याचे वर्णन तुकोरानी केले आहे ते वाचून 'कामातुराणां न भय न रुजः' या मुमाविताची आठवण होते तुकाराम महाराजांना गीता, भागवत इत्यादी संहिते प्रयाचा जसा परिचय होता, तसेच त्याचे संहिते वाचन, पठणही विविध प्रकारचे अन्नाचे अनेक संहिते सदमे, सुमरिपिते, वाक्यार्थ त्याच्या अन्नपातून वारवार बालेली दिसतात

१८२८ बाघे सोडी हें तो घन्याचिये हातीं । हेकडे गोवितो आपणा वळें ॥ १ ॥
भुल्लिमाती नाही देहाचा आठव । घेतल्याने भाव पालटिला ॥ २ ॥
घरात रिघावे दाराचिये सोई । भितीसवे डोई घेऊनि फोडी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवा गेलीं विसरीन । आता यम कोण दावी याती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हेकडे-हट्टी लोक, गोविली-गुनवून घेतात, घेतल्याने-घेतल्याच्या विपारी विपानी

अर्थ - कुणात बाधून ठेवणे अथवा सोडणे हे त्याच्या घ-याच्या स्वाधीन असते असे असता हे लोक कथंच आपल्याने स्वतःच गुनवून घेतात १ घेतल्याचे बी लाऊन जे कुणी येहोप झाले त्यांना स्वतःच्या देहाची स्मृती नसते या विपानी त्याचे सर्वत्र भाव पालटून दाखलेले असतात २ घरात जायचे असले तर दरवाजातूनच गेले पाहिजे, नाही तर, भितीवर डोके आवटून कुठून जाईल ना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, हे सर्व लोक तुला विसरूनच गेले आहेत आता खरे भय यांना दाखविणार तरी कोण ? ४

१८२९ कवण जन्मता कवण जन्मविता । न कळे कृपावता माव तुझी ॥ १ ॥
कवण हा बाता कवण हा मागता । न कळे कृपापता माव तुझी ॥ २ ॥
कवण भोगिता कवण भोगविता । न कळे कृपावता माव तुझी ॥ ३ ॥
कवण ते रूप कवण अरूपता । न कळे कृपावता माव तुझी ॥ ४ ॥
सर्वा ठायीं तूचि सर्व ही जालासी । तुका म्हणे यासी दुजे नव्हे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा माव-माया

अर्थ - कृपावता देवा, खरे म्हणजे जन्मणारा कोण ? जन्म देणारा कोण ? तुझी हो माया काही समजतच नाही १ कृपावता, मागणारा कोण आहे देणारा कोण आहे ? ही तुझी माया काही समजतच नाही. २ कृपावता

देवा, कोण भोगणारा आहे, भोगविता कोण आहे ? तुम्ही ही भाषा काही समजत नाही. ३ कृपावंता, देवा, कोण रूपवान आहे, कोण अरूपवान आहे ? मी तुम्ही भाषा कधी समजतच नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तूच सर्वांच्या ठिकाणी व्यापून राहिला आहेस, तुजवाचून या जगात दुसरे काही नाहीच. ५

१८३० जेथे देखे तेथे तुम्हीच पाउलें । विश्व अवघें कोंदाटलें ।
 रूप गुण नाम अवघा मेघश्याम । वेगळें तें फाय उरलें ।
 जातां लोटांगणीं अवघोच मेदिनी । सकळ देव पाट जालें ।
 सदा पर्वकाळ सुदिन सुवेळ । चित्त प्रेमें असे घालें ॥ १ ॥
 अवघा आम्हां तूच जालासी देवा । संसार हेवा कामधंदा ।
 न लगे जाणें कोठें कांहींच करणें । मुखीं नाम ध्यान सदा ॥ २ ॥
 वाचा बोले ते तुझेचि गुणवाद । मंत्रजप कया स्तुति ।
 भोजन सारूं ठायीं फल तांबोल काहीं । पूजा नैवेद्य तुज होती ।
 चालतां प्रदक्षिण निद्रा लोटांगण । दंडवत तुजप्रति ।
 देखोन दृष्टी परस्परें गोष्टी । अवघ्या तुझ्या मूर्ति ॥ ३ ॥
 जाल्या तीर्थरूप बावी नदी रूप । अवघें गंगाजळ जालें ।
 महाल मंदिरें माड्या तनघरें । शोपड्या अयर्धी देव देवाइलें ।
 ऐके कानीं त्या हरिनामध्वनी । नाना शब्द होत जाले ।
 तुका म्हणे या विठोबाचे दास । सदा प्रेममुखें घाले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— मेदिनी-पुढी, पाट-थेठ स्थान, घाके-तुप्त झाले, हेवा-हाव, बावी-विहिरी, तनघरे-शोपड्या.

अर्थ:— देवा, मी जेथे पाहून तेथे तुम्हीच पायले दृष्टीस पडतात, सर्व विश्व तुझ्याच रूपाने व्यापून राहिले आहे रूप, गुण, नाम इत्यादी रूपानी मला हा सर्वत्र या मेघश्यामाचे दर्शन घेत आहे. त्याच्या दिवाय दुसरे काही उरलेच नाही. मी कुठे लोटांगण घालावे तर सर्व पृथ्वीच मला देवस्वरूप भासते, थेट स्थानाप्रमाणे वाटते. सर्व वेळ हा सुविनच वाटतो, सुवेळ वाटते, माझे चित्त यामुळे सर्वत्र प्रेमाने तुप्त झाले आहे. १ देवा, जोही वाजूस तूच आम्हाला अनुभवाने येतोस तुझ्यादिवाय आता आम्हाला संसाराची हावच उरलेली नाही व दुसरा कोणता कामधन्दाही राहिलेला नाही कुठे जाणें व काही करणें हे सुद्धा आता उरलेले नाही. आमच्या मुलात नेहमी तुमचेच नाम असते, आणि चित्तामध्ये तुमचेच रूप असते. २ आमची याणी झोले ते तुमचे गुणवर्णन असते तिच्यामुळे तुम्हीच कया, स्तुती आणि मंत्रनाद्री गुणानुवाद होत असतात. एखाद्या ठिकाणी आम्ही भोजन करू, काही फळ व तांबूल घणें भक्षण करू, तर त्यामुळे देवा, तुमची पूजा होते, तुम्हांलाच नैवेद्य समर्पण होतो आम्ही कधी वाटेने जरी चाललो तरी श्यामुळे देवा, तुला प्रदक्षिणा होत, आम्ही निद्रेसाठी लवडले तर तुला लोटांगण घातल्यासारखे होते जे कुणी आमच्या दृष्टीस पडतात त्यांच्याशी परस्पर गोष्टी आम्ही करतो तेव्हा तो तुम्हीच रूपे असल्याचे आमच्या ध्यानात येते. ३ विहिरी, नद्या, आठ इत्यादींचे पाणी आम्हांस तोषप्रमाणे वाटते. या सबांचे पाणी आम्हांस तांबजलाप्रमाणे भासते मोठमोठे महाल, मंदिरे, माड्या, तनघराच्या शोपड्या ही सर्व आम्हांस देवालयच भासतात, त्यांत आम्ही देवाचेच रूप पाहतो जे आम्ही नाना प्रकारचे शब्द ऐकतो ते धोहरीच्या नामाचे ध्वनीच शटतात. तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या विठोबाचे दास झालो असल्यामुळे नेहमीच प्रेममुखाने तुप्त झालेले आहोत. ४

विवरण — साक्षात्कारानंतर थोर साधुसत्ताची वृत्ती जगदाकार वशी होते आणि त्यांना 'वामुदेव सर्व-
निति'—सर्वत्र वामुदेवच भरलेला आहे, अशी प्रचीती वशी येते याचे सत्कृष्ट वर्णन तुंबोवाच्या या श्रमगात आले
आहे. सर्व चराचर जगतात एक वामुदेवतत्त्व भरून राहिल्याची अनुभूती म्हणजेच ईश्वराचा साक्षात्कार. सर्व विदव
मेघद्वयामाच्या अस्तित्वाने भरून गेलेले जाणवते सत्पुरुषाचे बाणणे, बोऱ्ये, पायंप्रयत्न असणं, इत्यादी नित्या या
विश्वदेवाच्या उपासनेसाठीच होतात त्याचे महज बालगणे प्रदक्षिणा होते आणि निद्रेची अवस्था लोटागणप्रमाणे
अमंते त्यांना मदी, बूप, आठ, विहीर इत्यादींचे गाणो गणानुगणप्रमाणे पवित्र वाटते मोठमोठ्या राजवाड्यापासून
शोषडापापर्यंत एकाच वामुदेवाची निवासस्थाने त्यांना वाटतात अशा प्रकारे त्यांच्या सर्व क्रियांच वामुदेवाच्या
अनुभूतीने, अस्तित्वाने भारावलेल्या अमंतात हा वामुदेव तरी कोण ? महाभारतातील पातिपदांत पाचा खुलासा
यसा आहे की, 'सर्वभूताधिवासश्च वामुदेवस्ततो ह्यहम्'—सर्व भूतांच्या ठायी मी वास करतो म्हणून मला वामुदेव
म्हणतात, असा अर्थ या वामुदेव शब्दाचा असल्याने त्याच्या सर्वग्यापत्त्वाचा वाद्य होण्यामागता आहे

सर्व चराचर व्यापून राहिलेल्या या वासदेवतत्त्वाची अनुभूती विविध प्रकारांनी थोर साधुसत्ताना येत
अमंते 'हैं तमस्तहो श्रीवामुदेवो' ऐसा प्रतीतीचा धोतला भावो' अशी ज्याची स्थिती, त्यांना ईश्वराच्या मक्तीचा
सरा लाम झाला अथ श्रीजानेश्वरानो म्हटले आहे. तो जेथे पाहीर तेथे परमेश्वराचे स्वप्न त्याला दिसलं. 'ते वेळीं
जपाकडे भास पाहे। तेव्हा मोक्ष तया एवु आहे। अथवा निवास्त जरी राहे। सरी मोक्ष तया' असे या श्रेष्ठ
पुरुषाच्या दृष्टीचे वर्णन श्रीजानेश्वरानी केले आहे या श्रेष्ठ मगताला सारे विश्व परमेश्वरस्वरूपाचे असल्याची अनुभूती
वशी येते, याचे मोठे समर्पक वर्णन करताना भागवतकारानी म्हटले आहे—'आणि तो प्रवत आकाश, वायू,
जानी, उदक, पृथ्वी, मक्षत्र, तारे, प्राणिजात, दशदिशा, वृक्षप्लवादिन, नद्या, समुद्र—हे सर्व हरीचेच रूप आहे असे
समजून वस्तुमानाला हरिभावानेच वदन करीत अमतो' (११-२-४१) सर्व विदवच मनताला याप्रमाणे श्रीहरि-
रूपाचेच नटलेले कसे दिसते, याचे मोठे ध्वजारदार वर्णन एवनाथानी केले आहे

'पृथ्वीतो गळारण आहे। तेचि घनु समुद्र भांच लहे ॥ तेंते देवाचेचि अण पाहे। दिशाये वाच्य होय
दशदिशा ॥ जेसा आपलिया आंगोळिया। गणतां विसती वेगळालिया ॥ वरी असती लायलिया। स्वयें सगळिया असल
अर्गी ॥ तेवीं वनवल्ली दमंदाय। देखोनि म्हणे हैं हरीचे अण। अनन्य भायें लगवण। मित्र भाय बैखेना ॥ म्हणे
द्वयद्रुम वनवल्ली। हेचि अमृतकोटि रोमावळी। हरीचेनि अणें असे वाढले। निजशोभा शोमली हरीरूपार्थें ॥ जेचि
मदाच्या पारविमा। लोंवोनि पाहती वेगळालिया। त्याही वटदणें सचलिया। पटला मुकलिया म्हणों नये ॥ तेंचि
चंतन्यापासोनि घोघ। निघाले सारितारुप अनेग। तेही चंत'यघनचाय। विद्रुपें साग सदां घातली ॥ हो पा चद्रविदीं अमृत
जेंते। बिबीं विवरूप होऊनि असे ॥ तेवीं भगवतीं ससारु नासे। अजनविश्यासे भगवद्रूप ॥ ऐसे वेगवेगळे भाग। पाहतां
उल्हासे जय पांय। तय अवयें उघटें जय। देवांचि साज स्वयें जाला ॥ यालागीं सर्व भूतांचे ठायीं। अनन्य कारण फेसा
पाहो। लवज जंसे सामरा पायीं। ठायीं ठायीं जडोनि ठाके ॥ तैय मृगीही देखोनि जाण। हरिचपरी धदी आपण।
मशकासही अनन्य कारण। घाली लोटागण भगवद्रूपें। गो घर चाडाल इथान। अति निध जे हीन जन ॥ ते
भगवद्रूप देखोनि पूर्ण ॥ घाली लोटागण अनन्यभावे ॥ हरिरूपें देखे पापाण। भगवद्रूपें बदी तूण। जगमस्यावरादिकां
कारण ॥ घाली लोटागण चिदंशुभायें ॥'

१८३१ जे दोष घडले न फिटे करिता काहीं। सरते तुझ्या पायीं जाले तेंते ॥ १ ॥

माझा वा हो वरु नये अगीकार। जालेती निष्ठुर पाडुरण ॥ २ ॥

यातिहीन नये ऐकी ज्या वेढ। तया दिले पद वेकुडेंचि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कां रे एकाचा आभार। घेसी माथा भार वाहोनिपा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सरते-सपले, आभार-भार, जोडे

अर्थ — कोणत्याही उपायानी जे दोष सप्त नाहीत, मसे दोघी लोक मुझ्या पापाजवळ आले आणि त्येचि दोष सपले १ पाडुरगा, असे असूनही तुम्ही माझा स्वीकार का हो करीत नाही ? माझ्याविषयीच असे निष्ठुर तुम्ही का हो झालात ? २ वेदाचे श्रवण ज्यानी करू नये असे जे हीन जातीचे आहेत, त्यांनामुद्धा देवा, तू बंकुठीचे स्थान दिलेस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मू सर्वांचा भार स्वतःच्या डोक्यावर घेतला आहेस, मग माझ्या एकट्याचा तुला भार का वाटतो तुला ? ४

१८३२ हरिकयेची आवडी देवा । करितो सेवा दासाची ॥ १ ॥

म्हणोनि हिडे मागे मागे । घरटी जागे घालितसे ॥ २ ॥

निलंज्ज भोजे नाचत रंगी । भरते अर्गी प्रेमाचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे विकले देवे । आपण भावे सदसाटी १ ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा — भोजे-सतोषाने सदसाटी-बदली

अर्थ — देवाला आपल्या कयेची मोठीच आवड असल्याने जे कोणी अशी हरिकथा करतील त्या दासाची सेवा तो करीत असतो १ या दासाच्या माग मागे तो हिडतो व ते ज्या जागी वसतील, तेथे तो घिरट्या घालीत राहातो २ तो निलंज्ज होऊन भोळ्या सतोषाने त्याच्या प्रेमात व रगात यऊन नाचतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अगा प्रकारे आपल्या हरिभक्ताच्या अनेक भावाच्या बदली या देवाने स्वतः स भक्ताना विकलेले असते ४

१८३३ साधन संपत्ति हेचि भाझे धन । सकळ चरण विठोबाचे ॥ १ ॥

शीतळ हा पय माहेराची वाट । जवळीच नीट सुखरूप ॥ २ ॥

बंणबाबा सग रामनाम १ गाणे । मडित भूषणे अलंकार ॥ ३ ॥

भवनदी आड नव्हतीसी जाली । कोरडीच चाली जावे पायी ॥ ४ ॥

माधबाप दोघे पाहातील वाट । ठेवूनिया कटी कर उर्मी ॥ ५ ॥

तुका म्हणे केव्हा देखेन कळस । पळाली आळस निद्रा भूक ॥ ६ ॥

शब्दाय व टीपा — शीतळ-गात कटी-बमरेवर

अर्थ — विठोबाचे पाय हे आमचे सर्व धन आहे, हीच आमची सर्व साधने व हीच आमची संपत्ती आहे १ हा भक्तिमाग भोळा शात असून ही माहेराची वाट जवळची, नीट म्हणजे निर्घोक व सुखस्वरूपाची आहे २ बंण बाबाच्या संगतीत राहून रामनामाचे गाण गाण हेच आम्हास भूषण व अलंकाररूप आहे याच शक्तिभ्यांनी आम्ही घोमून दिसतो ३ यामुळ सत्साराची नदी नाहीशी झाली, अपवा तो कोरडीच पडली आता पायी जाण्यास राहोच हरकत नाही ४ विठोबा व रत्नमाय ही आमची माधबापे कमरेवर हात ठेवून पाशी वाट पाहत आहेत ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या देवाचा कळस केव्हा पाहीन असे मला झाले आहे या चिंतनात मगला आळस, मागी निद्रा, मागी भूक सारे काही पळून गेले आहेत ६

१८३४ ययार्थवादे तुज न वर्णवे कदा । बोलतो ते निद्रा करितो तुमी ।

वेदधुति तुज नेणतो कोणी । चोवीस ठेंगणीं घाडोळिता ॥ १ ॥

आता मज क्षमा करावे देवा । सलगो ते केशवा बोलिलेलो ॥ २ ॥

सगुण कीं साकार निर्गुण कीं निराकार । न कळे हा पार वेदा धुतो ।

तो आम्ही भावे केलासी लहान । ठेवूनिया नावे पाचारितो ॥ ३ ॥

सहस्रमुखें शेष सीणला स्तविता । पार न बळतां दह्यां ठेला ।

तेथें माझी देहबुद्धि तें काई । घोर मी अन्यायी तुका म्हणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — यथायथावे—उचित अशा अर्थाने, घोषीत—अठरा पुराणे व सहा शास्त्रे, घोषीता—
गोधता, पाचारितो—बोलावितो, हाच मारितो, शेष—शेष नावाचा नागर्थेष्ठ, पार—अत

अर्थ — देवा, उचित अशा अर्थाने तुझे वर्णन कधीच करता येणार नाही जे जे बोलावे ते ते तुझे निदा-
रूपच वर्णन होते १ तुला वेद व श्रुती सुद्धा जाणू शकत नाहीत तुला शोध घेताना अठरा पुराणे व सहा शास्त्रे
सुद्धा टेंगरी झाली आहेत देवा, तू मला यासाठी क्षमा कर आता वैश्या, मी भोळ्या सत्त्वगुणेने तुम्ही स्तुतीच बेली
आहे. २ देवा, संपुण आहेस की निर्गुण, तू साबार आहेस की निराकार. याबद्दल धर्तरीकडून काहीच अत लागत
नाही, निर्गुण लागत नाही अशा तुला आम्ही आयच्या भावमत्तरीने म्हान, संपुण, साबार करून ठेविला आहे व अनेक
नावांनी तुला आम्ही हाका मारू लागलो आहोत ३ शेष नाग आपल्या हजार मुलांना तुझे वर्णन करताना एकून
गेल्या आणि तुझ्या मुलांचा अंत न लागल्यामुळे प्रत्यक्ष द्रव्यदेवही स्वयं होऊन राहिला तुकाराम महाराज म्हणतात,
अशा परिस्थितीत देवबुद्धीने मी तुमचे वर्णन केले त्याची वाप रिमत? देवा, मी या बाबतीत फारच अन्याय
बेला आहे ४

१८३५ कृष्ण गातां गीतां कृष्ण प्यातां चित्तां । तेहो कृष्ण होतो कृष्णध्याने ॥ १ ॥

आसनीं शयनीं भोजनीं जेयितां । म्हणारे भोगितां नारायण ॥ २ ॥

ओविये दळणीं गावा नारायण । काढिता कांडण करितां काम ॥ ३ ॥

नर नारी माति हो कोणी मलतीं । भावे एका प्रीती नारायणा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे एका भावे भजा हरी । कांति ते दुसरो रूप एक ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा— ओविये—ओप्पातून.

अर्थ.— कृष्णाचेच गाणे सतत मांडण्याने, कृष्णाचेच ध्यान जित्यात नेहमी केल्याने श्रीकृष्णरूपच माणुळे
होता येते १ शासनावर बसले असताना, अयद्यावर झोपताना, जेवण करीत असताना, अनेक भोग मोगीत
असताना, त्या नारायणाचे स्मरण करा २ दळण दळीत असताना नारायणाचेच गुणगान ओप्पातून करावे, कांडण
करीत असताना व इतरही कामे करताना त्याचेच गायन करावे ३ कोणत्याही जातीचे पुढण असोत अथवा स्त्रिया
असोत त्यांनी एकनिष्ठतेने या नारायणावर प्रीती जडवावी ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकनिष्ठतेच्या सावा-
नेच या कोहरीचे भजन करावे सूर्य व त्याची कान्ती अशी एकरूप, तसेच तुम्ही व हरी एकरूप व्हाल ५

पिचरण — जगाचे जगात ध्यान, शास्त्राच्या स्वरूपाची प्राप्ती श्वास्त हाते, या सिद्धान्ताचे वर्णन करून युवांनी
आपणास आलेल्या अनुभवाचे सार कथन करून लोकांनीही जळी, स्पळी, आसनावर, रायनावर, कामधदा करीत असताना
त्या सर्वदर्याचे ध्यान ठेवाव असा उपदेश येथे केलेला आहे वित्याच्या अन्त उद्योगात ईश्वराच्या अस्व अनुसधा-
नाने वृत्ती कृष्णमय बसो होते, यासवधी भागवतात गोपीची जी तदानीर वृत्ती वर्णन केली आहे, ती माहाण्यासारखी
आहे कारण या समर्पित तदाकार वृत्तीचा आदर्श श्रीनारदानीही 'यथा यज्ञगोपिकानाम्' अशा सद्वात केलेला आहे.
भागवतकारांनी गोपींच्या तदाकार वृत्तीचे वर्णन करताना म्हटले आहे, 'या दोहनेऽवहने सयनीपदेय-। प्रेखे-
नारमरुदितोक्षणमार्जन दो । गायति चैनमनुरक्तप्रियोऽश्रुकथयो । छान्या प्रजस्त्रिय उदयमचित्तपाना '—दूध काढताना,
वाडताना, दही घुसळताना, भूमी सारवताना, शोच देताना, मुले रडत असताना, सडासमार्जन करताना गोपी
श्रीकृष्ण प्रभूवर अनुरक्त असतात व त्याचे गुणगान करताना त्यांच्या ठिकाणी मनाने विरून जातात गोपींच्या या
तन्मयेनेच्या वृत्तीचे वर्णन करताना श्रीतायमहाराजानी भागवतात म्हटले आहे, 'करितां दळणकांडण । माझे दीर्घ-
स्वरे गातो गुण । कीं आदरित्या दक्षिमयन । माझे चरित्रगायन त्या करितां ॥ करितां सडासमार्जन । गोपिकांसी
माझे ध्यान । माझे स्मरणे जाण । परिचे (शोके) देणे बाळका ॥ गायींचें रोहून करिता । माझे स्मरणीं आसवतता ।
एव सर्वकर्मा घर्तता । माझ्या विसरचो यातीं विसरल्या ॥ करिता गमनागमन । अखंड माझ्या ठायीं मन । आसन

भोगन प्राप्तन । करितां मद्भ्यान् तयासी' याच तदानार धृत्तीने नित्याच्या व्यवहारातील कामेही चोख होतात, अहकाराची बाधा होत नाही सर्व प्रभुसत्तेतून हात असल्याचा प्रत्यय येतो 'बळिता बाळित । तुज गाईन अनता ।' अशी जनावाईनेही साथ दिलेली आहे

१८३६ डोळिया पाझर कठ माझा दाटे । येऊ देई भेटे पाडुरगे ॥ १ ॥
 बहु दिस टाकिले निरास का केले । कोठें वो गुतले चित्त तुझें ॥ २ ॥
 बहु धदा तुज नाहीं वो आठव । राहिलासे जीव माझा कठीं ॥ ३ ॥
 पढरीस जाती चारकरी सता । निरोप बहुता हातों घाडीं ॥ ४ ॥
 तुजविण कोण सावा धावा करी । ये वो झडकरी पाडुरगे ॥ ५ ॥
 काय तुझी वाट पाहो कोठवरी । कृपाळु कापरी विसरलासी ॥ ६ ॥
 एक वेळ माझा धरुनि आठव । तुका म्हणे ये वो ग्यावयासी ॥ ७ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सावा-नभावित, प्रामाणिक

अर्थ — पाडुरगा, तू, मला आता लोकर भेट दे माझ्या डोळपातून एकसारखे पाण्याचे पाझर कुटत आहेत कठ दाटून येत आहे ये तू मला भेट १ तू फार दिवस मला टाकून दिले आहेस मला असे निरास का केलेस देवा ? तुझे चित्त इतर कुठे गुप्त राहिले आहे काय ? २ तुला काम कारच असल्यामुळे तुला माझी आठवणच राहत नाही माझा प्राण तुला भेटण्यासाठी कडादी यत्न मिडला आहे ३ पडरपूरला जाणारे कुणी चार बरी सत आहेत, त्याच्याबरोबर मी तुला निरोपही पाठविला आहे ४ तुझ्यावाचून पावून येऊन रक्षण करणारे कोण प्राणाणिक आहे ? तूच पाडुरगा, लोकर ये व माझे रक्षण कर ५ मीहरी, तुमो घाट मी आता कोठवर पाहू रे ? तू कृपाळु अमूनही मला विसरलास की काय ? ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता एक वेळ माझी आठवण तू कर आणि मला नेण्यासाठी ये ७

१८३७ अधिक कोंडिता चरफडी । भलतीकडे घाली उडी ॥ १ ॥
 काय करू या मना जाता । का विसरतें पढरीनाया ।
 करी ससाराची चिंता । वेळोवेळा मागुती ॥ २ ॥
 भजन नावडे श्रवण । धावे दिवय अवलोकून ॥ ३ ॥
 बहुत चचळ चपळ । जाता येता न लगे वेळ ॥ ४ ॥
 विती राखो वोनी काळ । निजलिया जाये वेळ ॥ ५ ॥
 मज राखें आता । तुका म्हणे पढरीनाया ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा — मागुती-मागून बारवार, कोंडिता-दडपले असताना

अर्थ — या मनाला मी अधिक कोंडून ठेवू लागलो तर ते जास्तच चरफडते आणि भलतीकडे उडी घालते । मी या अशा मनाम करू तरी काय ? ते पढरीनायाला का विसरते ? आणि हे पुन पुन ससाराची चिंता करीत का राहाते ? २ याला कधी भजन आवडत नाही, की काही सत्त्वांचे ध्वन आवडत नाही दाह्य दिवय पाहून मात्र त्याच्याकडे त्याची धाव नहमीच असते ३ असे हे मन फारच चचळ व चपळ आहे याला कोणीकडे जायला व जायला वेळ बघीच लागत नाही ४ निजलेल्या व जमलेल्या अवस्थेत याला मी कोठवर सांगू ५ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, पढरीनाया, आता तूच माझ रक्षण कर ६

१८३८ कया प्रावर्ण । नव्हे भिसेंचे तें अन्न ॥ १ ॥
 करों यापरी ह्महित । विचारुनि धर्म नीत ॥ २ ॥

देऊळ नव्हे घर । प्रपच परउपकार ॥ ३ ॥

विधिसेवन काम । नव्हे शब्द रामराम ॥ ४ ॥

हत्या क्षत्रधर्म । नव्हे निष्काम तें कर्म ॥ ५ ॥

तुका म्हणे सती । करुनि ठेविली व्याडती ॥ ६ ॥

शब्दाय व टीपा — कथा-वापळ, गोघडी, प्रावर्ण-पाघरूप

अर्थ — वापळ बिया गोघडी हे काही इतर वस्त्राप्रमाणे या पांघरणाप्रमाणे वस्त्र नाही भिक्षा भागून वागलेले अन्न इतर अन्नाप्रमाणे नाही १ याप्रमाणे धर्मनीतीचा विचार करून स्वतःचे हित साधून घे २ देवाचे देऊळ हे काही इतर देवळांप्रमाणे नाही लोकांवर उपकार करून सत्कार केला असताना त्याचा सत्कार इतर सत्कारी भाषांसारखा नसतो ३ शास्त्राने सांगितलेल्याप्रमाणे विषय सेवन करण्याचा हा इतर विषयी लोकांप्रमाणे नसतो, राम हा शब्द काही इतर शब्दांप्रमाणे नसतो ४ बूढभूमीवर अन्नचो केलेली हत्या हा क्षात्रधर्म असतो, तो काही इतर हत्यांप्रमाणे नसते निष्काम बूढीने केलेले कर्म हे इतर कर्मांप्रमाणे नसते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे नीती पूर्वीच्याच सतानी आयतो करून ठेविली आहे ६

१८३९ पडोनिमा राहों । उगाच सताचिचे पायाँ ॥ १ ॥

न लगे पुसणे^१ सागावे । चित्त शुद्ध करीं भावे ॥ २ ॥

सहज ते स्थिति । उपदेश परमुक्ति^२ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भाय । जवळी धरुनि आणी देव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — नलगे-लागत नाही

अर्थ — लोकांही, तुम्ही साधुसत्ताच्या पायांवर उगाच पडून राह्या १ त्यांना काही पुसावे लागत नाही, सागावे लागत नाही, पण शुद्ध भाव भागत धारण करून त्यांची सेवा केली पाहिजे २ या सतांचे सहज बागणेही इतरांना उपदेश करण्यासारखे असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भनात भाव धरून तुम्ही या सतांच्या पायांशी असाल तर त्यामुळे ते देवास तुमच्याजवळ आणतील ४

१८४० देवाचे घरी देवे केली चोरी । देवे देव नागवून केला भिकारी ॥ १ ॥

धावणिया धावा धावणिया धावा । मार्गाचि नाहों जावे कवणिया गावा ॥ २ ॥

सर्वेचि होता चोर घरिचिया घरां । फादलियावरी केले अवघें वाटोळे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येथें कोणीच नाहों । नापयले कोण गेले कोणाचे काई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — मार्ग-शोध, मार्गाचा तपास, सर्वेचि-बरोबर

अर्थ — या देहूपी देवाच्या घरी देवाच्या कुपने कामक्रोधादी विकार देहात्मबुद्धीचे अज्ञान याची चोरी देवानच केली देवान या विकारांना व अज्ञानास नष्ट केले अशा प्रकारे देवानच स्वतःच्या घरात चोरी करून देवा सच फतविले, भिकारी केले १ आता कुणीतरी मदतीस धावा हो मदतीस धावा हो या चोराचा शोधच लागत नाही. कोणत्या गावाला जाऊन याचा तपास करावा ? २ हा चोर माझ्या बरोबरच असून माझ्या देहूपी घरातच राहत होता पण याला सध्या सापडतच नाही तेव्हा वाटोळे करून टाकले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, घरे पाहता या ठिकाणी कोणीच चोर येत नाही आता कोण चोरीस गेला, कोण ठकविला गेला, हे कधी सांगता येईल काय ? ४

१८४१ अवघेचि निजों नका अवघिये ठायीं । वेळ अवेळ तरी सांमाळावी काहीं ॥ १ ॥
 जतन करा रे जतन करा । घालूं पाहे घराबरी घाला चोरटें ॥ २ ॥
 सीतरिलीं फार खाती सोंवताले फेंदरे । गेले नये हाता सेकीं तळमळ उरे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आम्ही करूं आपले जतन । न लगे काहीं कोणां घावे उघडा रे कान ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घाला-हल्ला, सीतरिलीं-फनले गेले, सेकीं-शेवटी

अर्थ - लोकोहो, तुम्ही सर्वजण अशा या ठिकाणी झोपून जाऊ नका काही वेळेचा, अवेळेचा सामाळ तरी करावा १ लोकोहो, तुम्ही तुमचे रक्षण करा घरावर चोरटे लोक हल्ला करून घेत आहेत २ आजपर्यंत फार लोक जन्ममरणाच्या फेऱ्यात गेले साऊन फसले गेले आहेत एवढा नरजन्माचे घन आपल्या हातून गेल्यानंतर ते काही परत आपल्या हाती येणार नाही शेवटी तळमळ करीतच वसावे लागेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपले हित आम्ही जतन करू कुणाला काही त्यासाठी घावे लागणार नाही नीट कान उघडे ठेवून ऐका हो ४

१८४२ काळोसी साऊन कंवाड केला घोर । आपुलिया हितें जाले जनामध्यें शूर ॥ १ ॥
 का रे तुम्ही नेणा का रे तुम्ही नेणा । अल्पसुखासाठीं पडशी विपत्तीचे घाणा ॥ २ ॥
 नाहीं ऐसी लाज काय तयापें आगळें । काय नव्हे केले आपुलिया बळें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तरी सुख अवघेचि यरें । जतन करून हीं आपुलालीं ढोरें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कंवाड-निरवय, विपत्तीचे-मकटाच्या, घाणा-पाण्यात, भोवऱ्यात

अर्थ - या सतानी मोठा निश्चय व धोर करून अज्ञानाच्या अंधकाराचा नाश केला व आपले हित साधून हे लोकामध्ये शूर बनले लोकोहो, हे तुम्हाला का समजत नाही ? तुमच्या ध्यानात हो बाव का येत नाही ? अजिंक अशा इद्रियमुखासाठी अनेक जन्ममृत्यूच्या भोवऱ्यात वा विनाकारण पडता २ त्या सतापाशी तुमच्यापेक्षा काही विशेष होते काय ? माची लाज तुम्हास कशी दाटत नाही ? त्यांनी स्वहित स्वतःच्या बळावरच साधले नाही काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे बागण्यातच सर्व सुख आहे हें ध्यानात ठेवा यासाठी आपली इद्रियरूपी गुरेढोरे नीट सांभाळा, त्यांना स्वाधीन ठेवा ४

१८४३ जाय परतें काय आणिला काटाळा । बोला एक वेळा ऐसे तरी ॥ १ ॥
 का हो केले तुम्ही निष्ठुर देवा । मानेना हे सेवा करितों ते ॥ २ ॥
 भाग्यवत त्यासी सांगितल्या गोष्टी । तें नाहीं अद्भुतों आमुचिया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुम्हाससुनि अंतर । न पडे नहों स्थिर बुद्धि माझी ॥ ४ ॥

अंतरां संसार भवित वाह्यात्कार । म्हणोनि अंतर तुझ्या पार्थी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काय करूं नेणें धर्म । आलें तैसें कर्म सोसूं पुढें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — बुर्जन-वाईट.

अर्थ:- वाईटगा, मला स्वतःला जाता अनुभवानेच समजून येत आहे. उगाच तुमच्यावर कशाला रसावे ? १

माझे हे वाईट, हुरी, चित्त आवरता आवरले जात नाही, हे माझे मन माझाच घात करण्यासाठी प्रवृत्त झाले आहे २ माझ्या अंतःकरणात सत्साराविषयी आसपटी असून मी वाहेलून मग्न भक्ती दाखवीत असतो; म्हणून तर देवा, तुझ्या पार्यापासून अंतर पडत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्या प्राप्तीचे धर्म माझ्या ध्यानात येत नाही, त्याला मी करू काय ? आता जसे पूर्वकर्म असेल त्याप्रमाणे सर्व काही सोसू. ४

१८४५ तुजकरितां होतें आनाचें धान । तारिले पापाण उबकीं देवा ॥ १ ॥

कां नये कंवार करूं अंगीकार । माझा बहु भार जड जाला ॥ २ ॥

चुकलासी म्हणों तरी जीवांचा हीं जीव । रिता नाहीं ठाव उरों दिला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसें काय सत्तावळ । माझे परीं कृपाळ आहां तुम्ही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — पापाण-दगड, उबकीं-पाण्यात, रिता-रिकामी

अर्थ:- देवा, तुम्ही एकदा करायला लागला म्हणजे एकाचे दुसरे करून टाकता. काहीब्या वाहीच करता तुम्ही पाण्यात दगड घुंदा तारले आहेत १ असे असूनही माझा कंवार घेऊन तुम्ही माझा स्वीकार का अजून करीत नाही ? माझे ओसे तुम्हांस फार वाटते की काय ? २ माझ्यावर कृपा करण्यास तुम्ही चुकलात असे म्हणावे तर सर्व जीवांच्या जीवांत देवा, तुम्हीच निवास करून आहात थोडोहो जागा तुम्ही रिकामी ठेविलेली नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे असे काय सत्तावळ तुमच्यावर घालणार ? पण देवा, तुम्ही कृपाळू आहात. ४

१८४६ फळ देंठीं हून झडे । मग मागुतें न जोडे ॥ १ ॥

म्हणोनि तांतडी खोटी । कारण उचित्ताचे पोटी ॥ २ ॥

• पुढें चढे हात । त्याग मागिला उचित ॥ ३ ॥

तुका म्हणे रणी । नये पाहों परतोनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — झडे-पडते, कारण-कार्य.

अर्थ :- देवापासून एकदा फळ तुटले की, किंवा ते त्याला जोडता येत नाही. १ यामागे कोणत्याही कामात उतावळापाचा छोटोच असतो, उपयोगी नसतो. उचित व यथायोग्य करण्यातच कार्य झाल्यासारखे असते २ एकदा घुटल्या घुटल्या साध्य गोष्टी हातास आल्या की मागील बाबींचा त्याग करणेच उचित होय ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शूर पुरुषांनी रणांगणातून मागे पाहू नये; मागील आज्ञांत गुंतू नये. ४

१८४७ अगो देखोनियां सती । अंगीं रोमांच उठती ॥ १ ॥

हा तो नव्हे उपदेश । सुख अंतरीं उल्लास ॥ २ ॥

वित्तगोतांकडे । वित्त न घाली न रडे ॥ ३ ॥

आठवूनि एका । उडी घाली म्हणे तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वित्तगोतांकडे-उपपत्ति व नातेवाईक यांच्यात.

अर्थ:- पतीवरोबर सहगमन करताना आमीच्या भोठभोठ्या ज्वाला पाहून एखाद्या सतीच्या अगावर आनंदाचे रोमांच उठतात. १ हा प्रकार काही बरवर उपदेश करून कधी होत नसतो. अतरीच्या मनाच्या उल्लासानेच

हे मुख तिला प्राप्त झालेले असते. २ त्या सतीचे आपल्या घनाकडे व्यपवा नातेवाइकांकडे लस नसते. त्यांच्यासाठीच ती रडतही नसते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, केवळ आपल्या पतीस आठवून ती अग्नीत उडी घालापण सिद्ध झालेली असते ४

१८४८ फळ पिके देठों । निमित्त्य वारियाची भेटी ॥ १ ॥

हा तों अनुभव रोकडा । फळों भेतेो खरा कुडा ॥ २ ॥

तोडिलिया बळें । बांयां जाती काचों फळें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मन । तेथें आपुलें^१ कारण ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा — रोकडा-प्रत्यक्ष, कुडा-सोटा, काची-कच्ची

अर्थ — कोणतेही फळ देठासी पिकले की मग साध्या वाऱ्याच्या भेटीच्या निमित्तानेही ते खाली गळून पडते. १ हा अनुभव सर्वांना प्रत्यक्ष असण्या वाहे खऱ्या सोट्याचा निवाडा सहजच होत असतो २ पण बळेंचे कच्ची फळे तोडल्यास ती बायाच जातील. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व कार्यासिद्धीचे कारण मन हे एवच आहे. ४

१८४९ हालवून खुंट । आर्घी करावा बळकट ॥ १ ॥

मग त्याच्या आघारें । करणें अवघेंचि बरें ॥ २ ॥

सुख दुःख साहे । हर्षामयीं मंगा नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जीवें । आर्घी मरोनि राहावें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:— खुंट-खुंटा, हर्षामयीं-आनंदाचा वा दुःखाच्या प्रसंगी, मंगा नये-मंगत नाही.

अर्थ:— कोणताही खुटा बाघी हालवून बळकट करावा. १ मग त्याच्या साहाय्याने जे काही साध्याचे ते कार्य साध्याचे, तेव्हाच ते कार्य चांगले होईल. २ अनेक सुखाचे वा दुःखाचे आघात जो सहन करतो तोच आनंदाच्या अथवा दुःखाच्या लाटांनी मंगत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपली जीववशा अगोदर नाहीशी करून आपण साध्य साधण्यास तत्पर असावे ४

१८५० धावे माते सोई । बाळ न विचारितां^१ कांहीं ॥ १ ॥

मग त्याचें जाणें निके । अंग चोडवी कौतुकें ॥ २ ॥

नेणे सर्फ दोरी । अगी भलतें हातों धरी ॥ ३ ॥

तोविणे तें नेणे । आणीक कांहीं तुका म्हणे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा — सोई-आश्रयामाठी, निवे-खरे, बऱ्यासाठी

अर्थ — आईस पाहून रडणारे बालक तिच्याकडेच आश्रयामाठी घाब घेत असते येणाऱ्या अडथळ्याचा ते काही विचारच करीत नाही १ मग ती आई बाळाच्या बऱ्याकरिता मोठ्या कौतुकाने त्याच्या रसणस घाबते. २ हे बालक अगो, सर्फ, अथवा दोरी यांत काहीच जाणोच नसने, बऱ्या भलताच सदार्थ ते हातात धरते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे बालक एवढ्या आईशिवाय काहीच जाणोच नाही. ४

१८५१ भोग द्यावे देवा । त्याग भोगीच बरवा ॥ १ ॥

आपण द्यावें एकीकडे । देव कळेवरी जोडे ॥ २ ॥

घोजे ययाकालें । उत्तम पाला कडे^३ मूळें ॥ ३ ॥

घंचरु^४ त्यासी दोष । तुका म्हणे मिथ्या सोस ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा — बरवा—चांगला, कळेवरीं—देहानेच

अयें — भोग भोगताना ते देवाला समर्पण करून भोगल्यास त्यामुळे भोगातूनही त्याच घडतो १ सायें भोग परमेश्वरास अर्पण करून आपण एकीकडे असोवे, अल्पित असोवे, म्हणजे मग देवाची प्राप्ती आपल्या देहानेच होईल देहांतच देव असत असल्याचो अनुभूती येईल २ मूक लागली असताना कबमुळे अथवा पाला याची योजना केल्यास उत्तमच होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो आत्मसंयम करीत असतो, त्यास विनाकारणच दोष लागतो, म्हणून त्याचा सोत कधी जणु नय ४

विवरण—इंद्रियादी वृत्तींची सर्व कर्मे करावीत, भाग भागावेत, पण ते ईश्वराला समर्पण झाले आहेत अशा वृत्तीने मग या भोगातच त्याच असतो असा भोगाचा कधी अतिरेक होत नाही. कर्ताकविता, बुद्धिदाता कोण आहे याच्यावर लक्ष असल्यावर कोणतेही वाईट कर्म हातून होणार नाही भगवद्गीतेच्या नवव्या अध्यायात या विषयी सांगताना भगवताने म्हटले आहे, 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यन् । यत्तपस्यसि कौतेय तत्कु-
च्य मयैवंपणम्'—कौतेय, तू जे वरतास, खातोस, हुवन करतोस, दान करतोस, तप वरतोस ते सर्व मला अर्पण करीत जा असा अर्पण करण्यापासून मनोवृत्तींचे फरक पडून राहातो कर्मांचे व्रतन कर्म करणाराला उरत नाही भागव-
तातील आपल्या नित्याच्या परिचयातील श्लोक 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्बाहुदयात्मना वाऽनुसृतस्वभायात् । करोति यस्तत्फलं परस्मै नारायणायैति समर्पयेत्तत्'—वाचा, याचा मन, इंद्रिये बुद्धि अगर आत्मा यांच्या प्रवृत्तीने विवा स्वभावानुसार जे जे काही आरण करतो, ते सर्व परात्पर नारायणाला समर्पण करावे याच समर्पित वृत्तीचा निवर्तक आहे आपल्या नित्याच्या भोजनाच्या वेळीही 'योगिद' 'योगिद' म्हणण्यातील कृष्णार्पण बुद्धी ध्यानात घ्यावी 'इव कृष्णायनमस्तु', 'हरिदाता हरिमोक्ष' असे म्हणून उदक साडण्याची प्रथा आहे, तीमधलही रहस्य हेच आहे कोणतेही कर्म कृष्णार्पणबुद्धीने करावे, फळाची आशा घळू नये, असे झाल्यावर वाईट वासना वा पापकर्मांची प्रवृत्ती उरणार नाही आपली सर्व क्रियांच समर्पित भावनेने असावा या समर्पित भावनेचे कार चांगले वर्णन गीतस चोष्मा अध्यायात ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मगो ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन यत्तत्त्व ब्रह्मकर्म समाधिना—अर्पण म्हणजे हुवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, हवि म्हणजे अर्पण करायचे द्रव्य ब्रह्म, ब्रह्मगो ब्रह्मचे हुवन केले याप्रमाणे सर्वच कर्म ब्रह्म अर्पण केले बुद्धी झाली त्याला ब्रह्म प्राप्त झाले असेच समजावे—या ब्रह्मज्ञात झालेले आहे सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयात निवास करून सर्व भोग भोगणारा भगवतच आहे, या भावनेचे आणखी समर्पक वर्णन—
'अहं वैश्वानरो भूया प्राणिनां देहमाधित । प्राजापानसमायुक्त पचाम्यन्नं तनुविषम—मी वैश्वानररूप अग्नी होऊन प्राण्यांच्या देहात राहिला असून प्राण व अपान यांनी युक्त होऊन चार प्रवारांच्या अन्नाच पचन करितो गीतसत आठे आहे असा प्रकार सर्वप्राण्यां परमेश्वराच्या सर्व कर्म समर्पण केल्यावर जे भोग भोगले जातात तही त्यागाच्याच योग्यतेने होत. 'सर्वि सर्वाणि कर्माणि सत्यम्'—ब्रह्मज्ञायाच कर्माणि सग स्वक्या करोति य । लिप्यते न स पापेन पदमपत्रमिवाभ्रमसा ।' मर्यादेस भनस्तात कुत्र कर्मणि भ्रवर । इत्यादी गीतेतील व भागवतातील वचनातून समर्पित भावनेने कर्म करणाराच खरा स-यासी असा आपण सबब दिसतो भगवद्गीतेचा हा भावार्थ ज्ञानेश्वरांनी अनेक ठिकाणी आपल्या भाष्यात स्पष्ट केला आहे ते म्हणतात, 'तरो उचिते कर्म आयधी । तुवो आचरोनि मज अर्थाधी । तुवा शरीरपरा नोहर्षी । कामनाजात सांडाये । मग अवसरोवित भोगाये । भोग सकळ ॥ ज जे बाही व्यापार फुडो । बां भोग हुन भोगिशी । अथवा यज्ञी यजिशी । ज्ञानाविद्यी तें क्रिया जात आयवे । जें जें निपजेल स्वभायें । तें भावना करीनि करवे । आदिपा मोहरा ॥' या वृत्तीने भोग भोगतानाही त्याच घडत असतो 'भोगी झाला त्याग । गोती गातो पाडुरग असे दुसऱ्या एका अमरात तुलनेवाचीही म्हटली आहे

१८५२ पायाच्या प्रसादे । काहीं बोलिलो चिनीवे ॥ १ ॥

मज क्षमा करणे सती । नव्हे अयभूत युक्ति ॥ २ ॥

नव्हे हा उपदेश । तुमचे बडबडिलो शेष ॥ ३ ॥

तुमचे कृपेचे पोपणे । जन्मोजन्मीं तुका म्हणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—बिनोदें—सलपीने, कमीअधिक लडिवाळपणाने.

अर्थ:—सतजनहो, मी आपल्या पायाच्या प्रसादानेच लडिवाळपणाने, सलपीने कमीअधिक बोललो. १ माझी ही उक्ती माझ्या स्वतःची नाही, म्हणून तुम्ही संतानी मला क्षमा करावी. २ काही उपदेश करावा म्हणून मी बोललो नाही, तुमच्याच वचनातीक उरलेला भाग घेऊन मी बोलतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जन्मोजन्मी माझे पोषण तुमच्याच कृपेने झाले आहे. ४

१८५३ जायांचें अंगुलें लेतां नाहीं मान । शोभा नेंदी जन हांसबिलें ॥ १ ॥

घुसळितां ताक कांडितां भूस । साध्य नाहीं क्लेश जाती वायां ॥ २ ॥

तुका म्हणे नाहीं स्वता भांडवल । भिकेचें तें फोल बीज नव्हे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—अंगुलें—भूषण, अंगठी, फोल—फोलनट.

अर्थ:—दुसऱ्याचे अंगठीसारखे भूषण आपल्या अंगावर आवण घातले तर काही मान वाढत नाही. ते शोभूनही दिसत नाही. उचट ते पाहून इतर लोक भात्र हसतात. १ लोणी काढलेले ताक घुसळून अथवा निवामी झालेला भूसा वाडून काय उपयोग ? त्यापामून काहीच साध्य होणार नाही, उगाच क्लेश मात्र होतात व श्रम श्राया जातात. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, स्वतः जवळ जर भांडवल नसेल तर भीक मागून आणलेले पुरत नाही. भीकेचे आणलेले पोचट घाग्य पेरल्याने त्याचे फळही बीज होणार नाही. ३

१८५४ न बोलावे परी पडिला प्रसंग । हाकलितें जग तुझ्या नामें ॥ १ ॥

लढिकेंचि सोण मांडिला पत्तारा । भिकारी तूं खरा कळों थालें ॥ २ ॥

निलाजिरीं आम्ही करोनिया घोर । राहिलों आघार धरुनियां ॥ ३ ॥

फैसा नेणों आतां करिसी शेवट । केली कटकट त्याची पुढें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे कांहीं न बोलसी देवा । उचित हे सेवा घेसी मासी ॥ ५ ॥

झाली आहेत; असे धर्यं काही तुमच्याजवळ नाही. २ आजपर्यंत तुम्ही पुष्कळ जीवांना फसविले, आता मात्र कृपेचे दान घेतल्याशिवाय तुला पुढे जाऊ देणार नाही. ३ देवा, तुमच्या नाभाची ओळख झाली नव्हती तोपर्यंत मी फार बुद्धी होतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, भाड्याकडून एकवेळ चुकी झाली, पण आता मी आपल्या सेवेची बाकी उरं देणार नाही. ५

१८५६ फंसा कृपाळु हें न कळसी देवा । न दोळसी सेवा घेसी माझी ॥ १ ॥
काय ऐसें वळ आहे तुजपाशीं । पाहों^१ हा रिघसी कोणा आड ॥ २ ॥
पाडियेला ठायीं तुझा पार मारा । अवघा दातारा लपसी तो ॥ ३ ॥
आतां तुम्हां आम्हां उरी तोंचि बरें । काय हीं उत्तरें वाढवनि ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मज साह्य जाले संत । म्हणऊनि मात फावली हे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— पार मारा—ठावाठिगाणा, उरी—अंतर

अर्थ:— देवा, तुका कृपाळु फसे म्हणावे हेच मला संपन्न नाही. कारण भाड्याकडून मू ऐवा मात्र घेतोस, पण भाड्याची बोलत नाहीस १ असे वागण्यात कोणते बळ आहे हे तुझपाशी २ वेळ आली म्हणजे तू कुणाच्या आड लपशील हे मी पाहोनाच ३ दातारा, मू कुडे कुडे लपवीस तो ठावाठिगाणा मना माहीत आहे. ३ आता तुमच्यात अ आमच्यात अंतर आहे तेच देवा, बरे. उपाच बोलन घोलणे कदास वाढवावे ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला हे असे बोलण्यात संत साह्यपन्न आहेत म्हणून तर मला घोलण्याला फावले आहे ५

१८५७ चुकलिया आम्हां करितसां दंड । हाकासी कां खंड पांडुरंगा ॥ १ ॥
चाळयिलीं एके रिद्धिसिद्धीबरी । तेंसा मी भिकारी नव्हें देवा ॥ २ ॥
कां मी घेयें गुंतों मांडुनि पसारा । मागुता दातारा दंभासादीं ॥ ३ ॥
केलें म्यां जतन आपुलें वचन । ठायींचि धरून होतों पोटी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ताळा घातला आडाखीं । ठावें होतें सेकीं आडविसी ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— हाकासी—हवनाच्या बाबतीत, सड—उणीव, नवार, चाळयिलीं—फसविली, ताळा—हिनेव, आडाखीं—अंदाजाने, तवांने—सेकीं—शेवटी.

अर्थ:— देवा, आमच्याकडून संवत काही चुकी झाली की तू दंड करतोस. मग पांडुरंगा, वामचे जे हुस्काचे पेंगे आहे त्यास नकार का दे देतोस ? १ इतरांना तुम्ही रिद्धीसिद्धीसारखे खुल्लक प्रकार देऊन फसविले, पण मी तशा प्रकारचा भिकारी नाही देवा २ दातारा, केवळ दम माजविण्यासाठी मी येथे व्यर्थ पसारा मांडून का दे राहू ? ३ मी आपले वचन हृदयात धरून ठेविले होते त्याचे रक्षण केले. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू शेवटी मला आडवशील हे माहीत होते, म्हणून तर अंदाजाने मी हिनेव करून मेळ नमविला आहे ५

१८५८ कृपावंता कीप न घरावा चित्तीं । छळूं बळोवती स्तुती करूं ॥ १ ॥
आम्ही तुझा पार काय जाणों देवा । नेणों कंसी सेवा करावो ते ॥ २ ॥
अनंता अरूपा अरूखा खच्युता । निर्गुणा सच्चिता सर्वोत्तमा ॥ ३ ॥
चांगली हीं नामें घेतली ठेवून । जालासी ल्याहाम भवितकाजा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तुझ्या पायांबरी सदा । मस्तक गोविंदा असो माझा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— बळोवती—बाकड्या बोलाने, पार—अन, मीमा.

१ पाहो हरी घेसी कोण आड, २ भक्तिचाजी.

अर्थ — कृपावता, देवा, आम्ही तुम्हाला वाकड्या बोलाने छळले अथवा चांगल्या शब्दांनी तुमची स्तुती केली तरी तुम्ही चित्तात राग घरू नये ? देवा, तुसा अत आम्हांस कसा त्यागणार ? तुसी सेवा कशी करावी हेही आम्हांस समजत नाही २ अन्ततः, अक्षया, अलसा, अच्युता, निर्गुणा, सच्चिता, सर्वोत्तमा, अशी तुशी नावे आहेत ३ अशी चांगली नावे तू स्वतःला ठेवून घेतली आहेस, आणि आम्हा भक्ताच्या कार्यासाठी तू लहान झाला आहेस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, गोविंदा, तुमच्या पायावर माझे भक्तक सदासर्वकाळ असो ५

१८५९ आता तुसा भाव कळो आला देवा । ठकूनिया सेवा घेसी माझी ॥ १ ॥

टाकून साकडे आपुलिये माया । घातला या सत्तावरी भार ॥ २ ॥

स्तुति करवूनि विटिला डागोरा । तें^१ कोण दातारा साच करी ॥ ३ ॥

जातीचे वाणी मी^२ पोटीचे कुडें । नाका मजपुढें ठकाठकी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे नाही आले अनुभव । आर्यांच मो देवा कसे^३ नाचो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — ठकूनिया — कसवून, साकडे — मकट, अडवण, साच — खरा, कुडें — वाईट, ठकाठकी — कमवा फसवी

अर्थ — देवा, आता तुसा भाव मला चांगला समजून आला आहे तू मला कसवून माझी सेवा घेत आहेस ? मी माझे सवट तुमच्या माझ्यावर टाकून या सत्ताव्यावर भार घालून मी राहिलो आहे २ तुमची स्तुती करून साऱ्या जगात तुमचा डागोरा पिटला जात आहे, तो तुमच्याशिवाय कोण हो खरा करणार ? ३ मी एक जातीचा वाणी असल्यामुळे मनाचा मोठा वाईट आहे माझ्यापुढे फक्त बापसंबी नका कर ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा जोपर्यंत तुमच्या वृत्तेचा अनुभव मला आला नाही, त्याच्या आधीच आनंदाने कसा नाचू मी ? ५

१८६० जन पूजी पाचा मज का आभार । हा तुम्ही विचार जाणा देवा ॥ १ ॥

पत्र कोण मानी बदितील सिक्का । गौरव सेवका त्याचि मुळें ॥ २ ॥

मी मीपणें होतों जनामघों आघों । कोणे दिलें कधीं फाय तेव्हा ॥ ३ ॥

आता तू भोगिता सर्व नारायणा । नको आम्हा दीना पोडा कर ॥ ४ ॥

आपुलिया हातें वेसील मुशारा । तुका म्हणे खरा तोचि आम्हा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सिक्का — छाप, ठमा, मुशारा — मुसाहिरा, पवार

अर्थ — लोक मला पूज्य मानितात याचे आभार मजवर कशाचा ? याचे कारण देवा, तुम्हीच जाणावे ? नुसते पत्र पाहून कोण त्यास मान देईल ? पण त्याच पत्रावर देवा, तुमचा ठसा असल्यावर तो कापड लोक मानवील तुमच्या कृपेने मला मान आहे २ पूर्वी मीपणाच्या अहकाराने या मयात यावरत होतोच, तेव्हा मला कुणी मान दिला होता ? ३ आता मात्र नारायणा तुमच्या कृपेने सब उचचार होतात, पण रयांचा भोक्ता तूच आहेस आम्हा दीनांना उगाच आता पोडा देऊ नका ४ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, तू आपल्याच हाताने जो मुसाहिरा देतील तोच मला खरा घाटेला ५

१८६१ आमची कां न ये तुम्हासी करुणा । किती नारायणा आळवावे ॥ १ ॥

काय जाणां तुम्ही दुवळाचे जिणें । वीमदाच्या गुणें आपुलिया ॥ २ ॥

देतो घंती करिती सटपटा आणिके । निराळा कोतुकें पाहोनिघां ॥ ३ ॥

दियस योटीं आम्हीं घरियेलें माय । बाह्यतों सकलप स्वहिताचा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मग वेसी कोण्या काळें । खुबुर दुवळें होतों आम्ही ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—बोटी-बोटाच्या हिरोवाने, चुकुर-चूकार.

अर्थ:—नारामणा, तुम्हांस आमची कथना कशी बरे येत नाही अजून ? तुमची आळपणी तरी शिती करावी हो ? १ तुम्ही तुमच्या बंधवाबद्दल गुणित रंग आहात मध्यासारख्या दुवेंढ्याच्या जीवनाची काय पर्वा तुम्हांस ? २ इतर लोक देण्याघेण्याची खटपट करून प्रपंचाचा मांड माडीत आहेत, आणि तुम्ही तो प्रकार कौतुकाने पाहता आहात ३ आम्ही मात्र दिवस हातांच्या बोटांनी मोडीत जाहोत आणि स्थहिताचा संकल्प मनात धरीत आहोत ४ देवा, तू तूमी कृपा आम्हांवर कोणत्या काढी करणार आहेस ? आम्ही चुकार व दुबळ आहोत, तोवरच तू कृपा करावीस. ५

१८६२ तुम्हां आम्हां तुटी होईल पावरी । ऐसें मज हरी दिसतसे ॥ १ ॥
यचनाचा काहीं न देखों आधार । करावा हा धीर कोठरी ॥ २ ॥
सारिलें संचित होतें गांठीं काहीं । पुढें ऋण तेंही नेदी कोणी ॥ ३ ॥
जावेंचि न लगे कोणांचिया घरा । उडाला पातेरा तुझ्या संगें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आम्हां हाचि लाभ जाला । मनुष्यधर्म गेला पांडुरंगा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—तुटी-अंतर, वियोग, संचित-साठलेले पुण्य, पातेरा-नवच.

अर्थ:—धोहरी, जाता तुमचा व आमचा वियोग होईल असेच दिसत आहे. १ काही वचनांचा आधार घेऊन जाता तुमच्या बाटाची धीर घेऊन कुठवर मी राहोवे ? तुमच्या खोल्याचा आधारच दिसत नाही. २ थोडें पुण्य साचले होते, ते सवें मो खर्च केले. जाता यापुढे कुणी ऋण मला देणार नाही. ३ कोणाच्याही घरी जाणे शकत नाही; कारण देवा, तुझ्या सगळीने मला लोकांतील पतक नाहीशी झाली आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्या सहवासाने माझा मनुष्यपणा नाहीसा झाला हाच एक मोठा लाभ झाला म्हणावचा. ५

१८६३ देव मजूर देव मजूर । नाहीं उजुर सेवेपुढें ॥ १ ॥
देव गांढघाळ देव गांढघाळ । देखोनिपां बळ लपतसे ॥ २ ॥
देव तर काई देव तर काई । तुका म्हणे राई तरी मोटी ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—उजूर-मागता येण्यासारखी सवय, गांढघाळ-मिश्रा, दुबळ.

अर्थ:—देव हा आपल्या भक्तांचा मजूर आहे. भक्तांनी केलेल्या सेवेपुढे त्याला कीर्णतीही सवय मागण्यासारखी नसते. १ हा देव फारच मित्रा आहे. कारण भक्तांचे बळ पाहूच हा लपून बसतो. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव आहे तरी कसा ? तर त्याच्यापेक्षा राईमुढा मोठी घाटेल इतका तो सूक्ष्म आहे. ३

१८६४ देव दयाळ देव दयाळ । साहे कोट्हाळ बहुतांचा ॥ १ ॥
देव उदार देव उदार । थोड्यासाठीं फार देऊं जाणे ॥ २ ॥
देव चांगला देव चांगला । तुका लाभला चरणीं ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—कोट्हाळ-घास, दगदग.

अर्थ:—हा देव फार दयाळू आहे हो. पुष्कळ भक्तांची दयवण हा सहन करतो. १ हा देव फारच उदार आहे हो; कारण फार थोड्यासाठी हा भक्ताला खूप कपडे दान करीत असतो. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव फार चांगला आहे हो म्हणून तर त्याच्या चरणीं मी लोन झालो आहे. ३

१८६५ देव बासर देव बासर । असे निरंतर जेथें तेथें ॥ १ ॥
देव खोळंबा देव खोळंबा । मज झळंबा म्हूण कोडी ॥ २ ॥

१ तपतसे.

देव लागट देव लागट । लाबिलिया घट जीवीं जडे ॥ ३ ॥

देव बावळा देव बावळा । भावे जवळा लुडबुडी ॥ ४ ॥

देव न व्हावा देव न व्हावा । तुका म्हणे गोवा करी फानीं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — दासर-अमर्यादिन, सोडवा-अक्रिय, झळवा-स्पर्श करून, व्यापून, घट-समय, ग्रीती, गोवा करी-गुतचित्तो

अर्थ — हा देव बेयदा अमर्यादि आहे तो सर्वत्र व्यापून राहिलेला आहे. १ हा देव स्वतः अक्रिय असूनही मला आपल्या माघेने त्याने व्यापून टाकून कोडिले आहे. २ हा देव मोठा लागची आहे भक्तानी त्याला प्रेमाची घटक लाविली की तो त्याच्या जीघात जडून राहतो. ३ हा देव मोठा मोठामावडा आहे ज्याच्या मनात भाव आहे त्याच्याचवळ हा लुडबूड करतो. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा जसा देव मला गको, कारण तो आपल्या कामनेत मला गुतचित्तो. ५

१८६६ देव निडळ देव निडळ । मूळ नाहीं डाळ परदेशी ॥ १ ॥

देव अकुळी देव अकुळी । भलते ठायीं सोयरीक ॥ २ ॥

देव लिगाड्या देव लिगाड्या । तुका म्हणे भाड्या दभें ठकी ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा — निडळ-निराधार, डाळ-फादी, लिगाड्या-उल्लाडाली करणारा, सवाडखोर, भाड्या-भाडखोर

अर्थ — हा देव मोठा निराधार आहे कारण त्याला कुठलेच मूळ नाही की परियाराची फादीही नाही तो परदेशीच घाटतो. १ या देवास कुठही नाही कारण तो कुणाशीही सोयरीक करतो. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव मोठा लघाडखोर आहे, कारण हा भाडखोर देव सर्वाना दमाने फतचित्तो. ३

१८६७ देव बराडी देव बराडी । घाली वेंटासटीं उडो ॥ १ ॥

देव भ्याड देव भ्याड । रासे बळीचे भ्याड ॥ २ ॥

देव भाविक भाविक । होय दासाचा सेयक ॥ ३ ॥

देव होया देव होया । जसा म्हणे तया तसा ॥ ४ ॥

देव लाहान लाहान । तुका म्हणे अनुरेण ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- जोडा-मुलनेस

अर्थ:- हा देव मोठा चांगला आहे कारण जसा भक्ताचा भाव असेल तसा हा त्याला पावतो १ हा देव मोठा उदार आहे. तो एकदा देऊ लागला की मग कारभोड्याचा कधी विचार करीत नाही २ हा देव मोठा यत्नवान आहे याला त्रिमूयनात दुसरा कोणी तुलनेस नाही. ३ असा हा देव आपणांस ह्याच कारण तो सर्व जीवांना भावयुक्त आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव मोठा चांगला आहे. म्हणूनच हा तुकाराम त्याच्या चरणी लागला आहे. ५

१८६९ देव पाहों देव पाहों । उंचे ठायीं उभे राहों ॥ १ ॥
देव देखिला देखिला । तो माहीं कोणां म्हाला ॥ २ ॥
देवा कांहीं मागों मागों । जीव भाव त्यासी सांगों ॥ ३ ॥
देव जाणे देव जाणे । पुरवी मनींचिये सुणे ॥ ४ ॥
देव मातर मातर । तुला म्हणे अभ्यंतर ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- मातर-माती.

अर्थ:- असा हा देव आपण पाहू या. त्यासाठी मनाची उंच वृत्ती आपण कर १ असा हा देव ज्याने पाहिला त्याला कुणाचीही भीती वाटत नाही २ या देवाजवळ आपण काही मागू व त्याला जीवाभावाताने पाहो मागू, मागू ३ हा देव जाणकारा असून काही न सांगता भक्तांच्या मनातील भाव नुसत्या खुणेनेच ओळखतो. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव म्हणजे जग कारभारखा आहे. हा आपल्या भक्ताच्या जिज्ञासेल जड भाव कातरून टाकतो ५

१८७० देव आमचा आमचा । जीव सकळ जीवांचा ॥ १ ॥
देव आहे देव आहे । जवळीं आम्हां अंतरवाहे ॥ २ ॥
देव गोड देव गोड । पुरवी कोडाचेंही कोड ॥ ३ ॥
देव आम्हां राखे राखे । घाली कळिकाळासी काखे ॥ ४ ॥
देव दयाळ देव दयाळ । फरी तुवयाचा सांभाळ ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कोड-माड, इच्छा, काखे-बगलेत.

अर्थ:- हा देव आमचा आहे हा सर्व जीवांचाही आहे. १ हा देव आमच्याजवळ सर्वत्र अतर्वाह्य स्वरूपात भरलेला आहे. २ हा देव मोठा गोड आहे कारण हा आपल्या भक्तांच्या अंतःकरणातील इच्छा पूर्ण करतो. ३ हा देव कळिकाळाला बगलेत घालून आपल्या भक्तांचे रक्षण करीत असतो. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा देव फार दयाळ असून तो माझा सांभाळ करीत असतो ५

१८७१ जाऊं देवाचिमा गांवां । देव देईल विसांवा ॥ १ ॥
देवा सांगो मुखदुख । देव निवारेल भूक ॥ २ ॥
घालूं देवासीच भार । देव सुखाचा सागर ॥ ३ ॥
राहों जवळी देवापाशीं । खातां जडोनि पायांसी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आम्ही वाळें । या देवाचीं लडिवाळें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- निवारेल-दूर करील. भार-ओझे.

१ अतरीचे.

अर्थ:- चला, आपण देवाच्या गावाला जाऊ. त्या ठिकाणी देव आपणांस विधांती देईल. १ या देवाला आपण आपले मुखदुःख सांगू. कारण आपली सहानुभूती दूर करील असा हा देव आहे. २ हा देव मुखाचा सागर असल्यामुळे आपण आपले ओते त्याच्यावरच घालू. ३ आता आपण देवाच्या पायांशीच बृद्ध भाव घेऊन राहू. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या देवाची फार लाडकी बाळेच आहोत. ५

१८७२ - प्रेम तेथें वास करी । मुखीं उच्चारितां हरी ॥ १ ॥
 प्रेमें पायें तया गांवा । चोजवीत या वैष्णवां ॥ २ ॥
 प्रेम पाठी लागे बळें । भरत देखोनियां भोळें ॥ ३ ॥
 प्रेम न वजे दवडितां । शिरे बळें जेथें कया ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे थोर आत्मा । प्रेमा घरीं विष्णुदासां ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- चोजवीत-शोध करीत

अर्थ - ज्या ठिकाणी मुलातून श्रीहरीच्या नावाचा उच्चार होत असतो, त्या ठिकाणी प्रेमाचा निवास असतो. १ याच प्रेमाच्या साह्याने वैष्णवांच्या गावाचा शोध करीत करीत घाबरे. २ भोळ्या भक्तांना पाहून प्रेम त्यांच्या मागेमागे लागते. ३ जेथे श्रीहरीची कथा चालू असते तेथे प्रेमाचा शिरकाव होतो व तेथून त्याला कुणी हाकून विले तरी ते जाहेर जात नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या प्रेमामुळे मला या विष्णुदासांच्या घरी राहाण्याची मोठीच आत्मा निर्माण झाली आहे. ५

विवरण :- वरील जाठनऊ अमंगीत तुकाराम महाराजांनी देवाच्या स्वरूपाचे व गुणाचे अतिशय सोप्या भाषेत फार चांगले वर्णन केले आहे. देव आपल्या विठी जवळ आहे, तो किती चापला आहे, दयाळू आहे, हितकर्ता आहे, उदार आहे, किती भक्तवत्सल आहे, याचे अगदी सरळ पण अर्थगर्भ भाषेत तुकाराम महाराजांनी वर्णन केले आहे. वरच्या अमंगीत श्रीहरीप्रेमाचे माहात्म्य दुबानी सशेषाने वर्णन केले आहे. श्रीहरीच्या भक्तीचा आधार त्याच्याविषयी अतोव प्रेम हाच आहे ही भक्ती मुख्य. प्रेमस्वरूपा आहे 'सात्वज्जिह्मन् परमप्रेमरूपा' असे हिचे स्वरूप नारादानी भक्तिमुद्रात वर्णन केले आहे. या श्रीहरीच्या स्वरूपात महज प्रेमाने मिसळून जाणे हीच त्याची एक प्रकारची भक्ती आहे 'देहवी तिजो ना घोयो । हे पहिलो ना सरती । पै भासिये सहजस्थिती । भक्तिनाम' अशी या प्रेममय भक्तीची अवस्था श्रीज्ञानदेवांनी सांगितली आहे मनेवाचा-कायातहित असे हे प्रेम भगवताला समर्पण करावे, तेव्हा तो नित्य जवळच असतो. या प्रेमाचे फारसे वर्णन करता येत नाही 'अनिबंधनीय प्रेमस्वरूप । मूळास्वादनवत्' हे प्रेम बोलायचे नमते, अनुभवायचे असते. 'प्रेम नये बोलता सांगतां दावितां । अनुभव चित्ता चित्त जाणें' असे तुकारांनी म्हटले आहे. या प्रेमासिवाय भक्ती होऊच शकत नाही. 'प्रेमेवीण श्रुतिस्मृतिज्ञान । प्रेमेवीण ध्यानपूजन । प्रेमेवीण ध्वज शीतल । दया ज्ञान नृपनाथा' अशी या प्रेमाची महती एकाशानी गाडली आहे देव याच प्रेमाचा लोभी आहे

१८७३ संत मानितील मज । तेणें वाटतसे लाज ॥ १ ॥
 तुम्ही कृपा केली नाहीं । चित्त माझें मज ग्याही ॥ २ ॥
 गोविलों थोरिवां । दुःख वाटतसे जोवा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माया । अवरा हे पंढरिराया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गोविलों-गुंतली गेलो, थोरिवां-लौकिकाच्या थोरवीत.

अर्थ:- सत लोक माझा मोठा मानसन्मान करतील याची मला मोठी लाज वाटते. १ देवा, तुम्ही आजपर्यंत माझ्यावर कृपा केलेली नाही याबद्दल मला माझे चित नेहमी सास देत आहे २ लौकिक घोरवीड्या मुखात मी गुंतत घालण्यामुळे मला मोठे दुःख होत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पंढरीराया, तुम्ही ही आपली साया आता आवळून घ्या. ४

विवरण:- आपल्या पारमार्थिक अधिवाराची जाणीव तुकाराम महाराजांना सतत होती. लोक आपणास साधू म्हणतात, सत म्हणतात; या मानास आपण वित्री योग्य आहोत याची परीक्षा देवा कठोरपणाने नेहमी करीत. आपले चित्त अवलंब आहे, ते प्रपचादी वृत्तीत पुनः पुनः रमते, त्याला खेचून बाणले तर ते बड करते. हे मन पढरी-नाथाला नेहमी विसरते, ससाराच्या चिंतेत रमते याला भजन व कथाश्रवण या गोष्टी आवडत नाहीत फार चंचल अणणाऱ्या या मनाचे दुःखणे तुकारामबुद्धाने अनेक अभ्यासानुसृत ध्यवत केले आहे अशी अवस्था असूनही लोक आपणास सत मानतात याची बुद्धाना श्रमाश्रित्येने चिंता वाटते एक प्रकारचा सजोचही त्याच्या मनात निर्माण होतो. ईश्वराची कृपा आपणावर पूर्णपणे झालेली नाही, याची खात्री असल्याने त्याच्या मनाचे हे दुःखणे अधिकच ठणवत राहू ते. म्हणून तुकाराम महाराज पांडुरंगास घोरपणाची ही माया आवरण्यामाठी येथे विनवीत आहेत.

१८७४ नाहीं तुम्ही केला । अंगीकार तो विठ्ठला ॥ १ ॥

सोंगे' न पवोले पडी । माजो फुटकी सांगडी ॥ २ ॥

प्रेम नाहीं अंगी । मने म्हणविले जणी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । मन चांपां कां चालवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंगीकार-स्वीकार, पडी-तीरावर, सांगडी-नाथ, साक.

अर्थ:- विठ्ठला, जोपर्यंत तुम्ही माझा स्वीकार केलेला नाही, १ तोपर्यंत या भक्तपणाच्या मुसत्या सोंगाने मी पलीकडच्या तीरावर कसा जाणार ? फुटक्या नावेच्या साहसाने कुणी पलंतीर गाढू शकतो का ? २ देवा, तुमच्याबद्दल माझ्या अंगी प्रेम नाही, तरी जपाकडून माग घेते म्हणून मी घेतले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला तुम्ही असे विनाकारण का फनविता वरे ? ४

१८७५ आतां चक्रधरा । झणी आम्हांस अन्हेरा ॥ १ ॥

तुमचीं म्हणविल्यावरी । जैसीं तैसीं तरी हरी ॥ २ ॥

काळ आम्हांस खाय । तरी तुजें नांव जाय ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । आतां पण सिद्धी न्यावा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - झणी-नका, पण-वचन, श्रीद.

अर्थ:- चक्र धारण करणाऱ्या देवा, आता तुम्ही मला दूर सोडू नका १ एकरा तुम्ही मला तुमचे म्हटल्यावर आम्ही जसे आहोत तसे तुमचेच राहाणार. २ जर काळाने आम्हांला प्राप्तले तर देवा, तुमचेच नाव जाईल ना ! ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, क्षतितपावन, अनयनाथ हे तुमचे श्रीद य भक्तांचे रक्षण करण्याचा तुमचा पण तुम्ही सांभाळा ना ४

१८७६ मज ऐसे कोण उद्धरिलें सांगा । शीवें पांडुरंगा बोलतसां ॥ १ ॥

हातींच्या कांकणां कायसां आरिसा । उरलों मी जेसा तैसा आहे ॥ २ ॥

धन्वंतरी^३ हरी रोग्याचिचे वेधे । तें तों कांहीं येथें न देखिजे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाहीं अनुभव अंगें । वचन चाडगें कोण मानी ॥ ४ ॥

१ सांगे, २ काय तो अरसा, ३ धनमन्त्री.

तु माया २ ३७

शब्दार्थ व टीपा:— हरी-दूर करतो, येथे-ज्याथे, रोंगास.

अर्थ:— पांडुरंगा, पापी सोकांचा उद्धार करण्याचे तुमचे शीव ना ? मग माझ्यासारख्या पापी जनांचा उद्धार तुम्ही कधी केला आहे का ? १ हातातील कंकण पाहण्यास आरसा कजाला हवा ? मो तुम्ही कुण न होता मगचा तसाच उरलो आहे. २ मोठा घन्वेंतरी रोंग्याच्या व्यथेस दूर करतो, तसे सामर्थ्य तर तुमच्यात काहीच दिसत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत तुमच्या कृपेचा अनुभव मला आलेला नाही, तोपर तुमच्या शीराचे फुकटचे वचन कोण मान्य करणार ? ४

१८७७ काय तें सामर्थ्य न चले या काळें । काय जालीं वळें दाखितहीण ॥ १ ॥

माझिया संचितें आणिलासी हरी । जालें तुजवरी वरिष्ठ तें ॥ २ ॥

काय गमाविली सुदर्शन गदा । नो' बोला गोविंदा लाजतसां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काय विदाचें तें काम । सांडा परतें नाम विनानां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— न चले-चालत नाही, हरी-पराजय.

अर्थ:— देवा, तुमचे ते पूर्वीचे सामर्थ्य आता या काळात चालत नाही को काम ? तुमो वळ काय माते ? तू दाखितहीन झालास को काय ? तुझ्या हातांत असलेली सुदर्शन, गदा इत्यादी आमुळे काय मातो रे ? ती गमावल्यामुळे गोविंदा, तू लाजेने व्यथित झालास को काय ? २ को माझ्या पूर्वसंचितानेच तुला पराभव केला ? तुझ्या-पेसाही ते धेष्ट ठरले को काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मग पतितपावन, अनापनाच असा धोडांचे काम काम ? ही नावे तुम्ही मोडून घा ना. ४

१८७८ बळ बुद्धी बेचुनियां शक्ती । उदक घालवावें मुक्ती ॥ १ ॥

नाहीं चळण तया अंगीं । धावें लवणामार्गे, वेगीं ॥ २ ॥

पाट भोट कळा । भरित पखाला सागळा ॥ ३ ॥

बीज ज्यासी घ्यावें । तुका म्हणे तैसें श्हावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:— बेचुनियां-वचं करून, चालवून, उदक-पाणी, लवणामार्गे-उत्ताराच्या मार्गे, सागळा-पाण्याची झारी

अर्थ:— आपले बळ, बुद्धी व सामर्थ्य खचं करून मोठ्या बुद्धीने पाण्याच्या प्रवाहास वाट करून द्यावी. १ या पाण्याच्या अंगी मूळचे चलन मुळीच नसते. जसा उत्तार असेल तसा मार्गाने ते वेगाने जाते. २ आपण आपल्या युक्तीने तयार केलेला पाट भोटेने, पखालीने अपवा पाण्याच्या झारीने भरून टाकावा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्या बीजास जसे पाणी घावे तसा प्रकारचे ते होते. ४

१८७९ न म्हणे साना थोर । बुष्ट पापी अथवा चोर ॥ १ ॥

सकळा घावी एकी चवी । तान हर्हुनि निववी ॥ २ ॥

न म्हणे दिवस राती । सर्व काळ सर्वां मूर्ती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे झारी । धेतां तांब्यानें सापरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — साना-लहान, चवी-चव.

अर्थ:— तहान दूर करण्याचे सामर्थ्य अंगी असणारे पाणी हा लहान, हा थोर असे कधी म्हणत नाही. किंवा हा बुष्ट, हा पापी अपवा हा चोर असा भेदभावही त्याच्याजबळ कधी नसतो. १ या सर्वांना एकाच प्रकारची चव वेऊन त्यांची तहान दूर करण्याचे तेवढे त्याला माहीत असते. २ पाणी तहान दूर करताना कधी दिवस वा रात्र

१ त्या भेगे गोविंदा

असेही म्हणत नाही. सर्व प्राणिमात्रांना नेहमीच ते तृप्त करते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे पाणी कुणी घातल्या झारीने घेईल, कुणी तांद्याने, कुणी पातीच्या पांढऱ्याने घेईल, तरी त्याची गोडी सारखीच असते ४

१८८० इच्छा घाड नाही । न घरी संकोच ही काही ॥ १ ॥

उदका नेलें तिकडे जावें । केलें तें संहज व्हावें ॥ २ ॥

मोहरी कांदा जंम । एक वाफा मित्र रस ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सुख । पीडा इच्छा पावे दुःख ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — घाड-होस, गरज

अर्थ — अमक्याच घाटेने आपणास ज्यावे अशी इच्छा व होस पाण्याला कधी नसते कुणी कुठे त्याला नेले तरी कधी संकोच वाटत नाही १ असे हे पाणी तिकडे ज्यावे तिकडे जाते त्याचा उपयोग जसा करावा असा होतो २ एकाच वषात मोहरी, कांदा, ऊस असे निरनिराळे पदार्थ लावले तरी त्याचे एकाच पाण्याच्या योगाने मित्र मित्र घर्वांचे रस निर्माण होतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या पाण्यापासून लोक आपापल्या इच्छाप्रमाणे सुख दुःख पावतात ४

१८८१ तरले ते मागें आपुलिया सत्ता । कमाई अनंता करुनियां ॥ १ ॥

घसरें फोडितां धर्म तेवें कोण । ते तुज अनन्य तुम्ही त्यासी ॥ २ ॥

मज ऐसा कोण सांगत' चांया गेला । तो तुम्ही सारिला पांढुरंग ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नांदासारखी करणी । न देखें हें मनीं समजावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — करणी-कर्तृत्व, काम

अर्थ — अनता, पूर्वी आपल्या स्वतःच्या शक्तीने कमाई करून पुष्कळ लोक तरून गेले ते तुम्ही तारले असे नाही १ कुणाची तरी अनन्य भक्ती तुम्ही घेता व मग त्याचा उद्धार करता असे उसणे घेऊन फेडण्यात धर्म कोणता ? ते भक्त तुम्हांस अनन्य असतात, तुम्ही त्यांना अनन्य राहता एवढेच २ माझ्यासारखा पांढुरंग, असा कोण पातकी आहे की जो तुमच्यामुळे तरला ? माझ्यासारखा चाया गेलेला पातकी मनुष्य पांढुरंग, तुम्ही कधी तारला आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमचे नाव पतितपावन, अवापनाय असे आहे, पण या नावास शोभेल असे कार्य तुम्ही कधीच केलेले नाही. असे तुम्ही तुमच्या मनात नक्की समजावे ४

१८८२ कवणांशीं भांडी कोण भाजें साहे । कोण मज आहे तुजविण ॥ १ ॥

परिलें उदास बुरडुरांतरे । साडी एकसरें केली भाजी ॥ २ ॥

आडकोन माझे नाडकसी बोल । देखोनियां खोळ बुंधी घेसी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एके गावींची घसती । म्हणऊनि खंती वाटे देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — साडी-त्याग, एकसरें-एवाएकी, बुंधी-बुरखा

अर्थ — देवा तुझ्यापासून मी कुणाशी भाडू रे ? तुझ्याशिवाय मला दुसरे आहे तरी कोण रे ? १ असे असून तुम्ही मला बुर ठेविले, उदास ठेविले, माझा एकाएकी त्याग केला तुम्ही २ भाजें बोलणे तुम्ही ऐकले न ऐकल्यासारखे करता मला पाहून तुम्ही आपल्या मुखावर बहजांचा बुरखा घेता देवा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही आम्ही एका गावाचे असे असून एवढा बुरखा, याचेच फार दुःख घाटते माझ्या मनास ४

१८८३ आळवितां फंठ शोकला भीतर । आयुष्य वेचे धीर नाहीं मना ॥ १ ॥
 अन्नून कां नये हें तुझ्या अंतरा । विनाच्या माहेरा पांडुरगा ॥ २ ॥
 घन विसे डोळा दगडाचे परी । भोग ते शरीरों विय जाले ॥ ३ ॥
 चुकलों बाय ते मज क्षमा करीं । आळिगूनि हरी प्रेम घावें ॥ ४ ॥
 अवस्था राहिली रूपाची अंतरों । बाहेर भीतरी सर्व काळ ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे माझे सकळ उपाय । पांडुरगा पाय तुझे आता ॥ ६ ॥

अर्थार्थ व टीपा - शोकला-शोयला, सुकला, अंतरा-मनात

अर्थ - देवा, तुझी आळवणी करता करता माझा वठ पार मुकून गेला रे माझे मत करण व्याकुळ होऊन गेले आहे आयुष्य सप्त आत्म्यामुळे आता माझ्या मनात कुठलाच धीर होत नाही १ दोनडु लिताना माहेर वाढणाऱ्या पांडुरगा, अन्नून तुझ्या मनात माझ्याविययी कृपा अशी उपजत नाही २ मला ज्ञाना घनसंपत्ती दगडाप्रमाणे विसत असून शरीरात सारे भोग वियाप्रमाण घाटतात ३ थोडरी, माझ्याकडून काही चुक झाली असेल तर मला क्षमा करावी मला आळिगून देऊन प्रेम घावे ४ देवा, तुझ्या रूपाचे दर्शन घेण्यासारखीच माझ्या मनाची अवस्था एकसारखी राहिली आहे याच इच्छने अतर्कितच सर्वत्र मी स्थापून राहिलो आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरगा, आता तुझे पाय आठवणे घातच माझे सर्व उपाय आहेत ६

॥ शिवाजी राजे यांनीं स्वामींस अवदागिरी, घोडा,
 कारकून असे न्यावयास पाठविले ते अभंग ॥ १४ ॥

१८८४ दिवटघा छत्री घोडे । हें तो मर्यात न पडे ॥ १ ॥
 आता येवें पढरिराया । मज गोविसी कासया ॥ २ ॥
 मान दम चेष्टा । हे तो झूकराची विष्टा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवा । माझे सोडववणे घावा ॥ ४ ॥

घाटते ३ एका-नाचे सेवन करावे, लीबिक गोष्टी कधी मोठू नयेत असे भावना मनात येते ४ लोक, धन, शरीर हे मला वचनासारखे तुच्छ घाटते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात पंडरीबाया, सारी सत्ता आता तुझ्याच हातात आहे ६

१८८६ विरचीने केले ग्रह्याड सकळ । तयामाजी खेळ नाना युक्ति ॥ १ ॥
 युक्तीचा बाळक घालुनिष्ठ ज्ञानी । गुह्यमक्ति मनीं विद्वासेसी ॥ २ ॥
 ऐसा तुझा प्रेमा फळे काहीं एक । पाहूनिया लेख पत्रिकेचि ॥ ३ ॥
 शिव तुझे नाम ठेविले पवित्र । छत्रपति सूर विद्वाचे कीं ॥ ४ ॥
 व्रत नेम तप ध्यानयोग कळा । करुनि मोकळा जालासी तूं ॥ ५ ॥
 हहेता लागला आमचिये भेटी । पयामाजी गोष्टी हेचि थोर ॥ ६ ॥
 याचे हे उत्तर ऐक गा भूपती । लिहिली विनती हेताची हे ॥ ७ ॥
 अरण्यावासी आम्ही फिरो उदासीन । दर्शन ही हीन अमंगळ ॥ ८ ॥
 घन्याविण काया जालीसे मळीन । अन्नरहित हीन फळाहारी ॥ ९ ॥
 रोडके हात पाय दिसे अवफळा । काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ १० ॥
 तुका म्हणे माझी विनती सलग्गीची । यार्ता हे भेटीची करू नका ॥ ११ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विरचीने-ब्रह्मदेवान हहेता-हेतू

अर्थ - ब्रह्मदेवाने या सुष्टीची सर्व रचना केली या जगालात त्याने नाना प्रकार व धर्म्या करून विविध सज्ज केली आहेत १ तू बालक मोठा युक्तीचा असून घालुनिष्ठ व ज्ञानी आहेस मनात विद्वासान तू गुह्यी मक्ती धारण केली आहेस २ अशा प्रकारे जिह्याडपाचे तुझे प्रेम तुझ्या पत्रातील मजकूर पाहून समजते ३ तुझे नाव शिव असे पवित्र ठेविले असून विद्वाच्या देवी सूर्याप्रमाणे तू छत्रपतीच आहेस ४ व्रत नेम, तप ध्यानयोग इत्यादी करून तू मोकळा झाला आहेस ५ आमच्या भेटीचा हेतू तुझ्या मनात आलेला दिसतो पयामध्ये याच थोर गोष्टी तू लिहिल्या आहेस ६ आता त्या पत्राचे उत्तर असे ऐक की, भेटीचा हेतू ठेवून या विनती केलीस त्याप्रमाणे हे पत्रा नोंद एक ७ आम्ही सद्योदित अरण्यात राहणाऱे असून उदासीन होऊन आम्ही फिरत असतो आमचे दर्शनही हीन व अमंगल असते ८ आमच्या जगावर घड घडूनही तत्त्वांमुळे आमचे शरीर महामोच मळलेले असते आम्ही अन्न नीटसे घेतच नाही येथी वाकडी फळे भक्षण करून राहानो ९ अशा आहारांमुळे आमचे हातपाय कमजोर झालेले असून त्यांना कसलीही वळा नसते अशा आमच्या रूपाच्या दर्शनाचा सोहळा कशासाठी ? १० तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी ही भोवत्या सलग्गीची विनती तुम्हांस आहे ती नीट ऐका आपल्या भेटीची गोष्ट आता काढू नका ११

१८८७ ऐसी माझी याणी दीनरूप पाहे । हे त्या वरुणा आहे हृदयस्याची ॥ १ ॥
 नहो कीविलखाणे नाहीं आम्ही दीन । सर्वदा शरण पाडुरणी ॥ २ ॥
 पाडुरग आम्हां पाळिता पोसिता । आणिकाची कया काय तेथें ॥ ३ ॥
 तुझी भेट घेणे काय हे भागणे । जाणेंचे हे शून्य केले आम्हीं ॥ ४ ॥
 निराशेचा गाव दिघला आम्हासी । प्रवृत्तिमायासी साडियेले ॥ ५ ॥
 पतिव्रतेचे हें मन पति भेटो । तैसे आम्ही विडोमाजी नांरो ॥ ६ ॥
 विश्व हें विठ्ठल नाहीं घुजें काहीं । देखें तुजें ही तयामाजी ॥ ७ ॥
 तुज ही विठ्ठल ऐसेचि वाटलें । परि एक आले आदर्थें हे ॥ ८ ॥

सद्गुरुश्रीरामदासाचे भूषण । तेथें घालों मन चढों नको ॥ ९ ॥

बहुता ठायीं वृत्ति चावळली जेव्हा । रामदास्य तेव्हां घडे कंसे ॥ १० ॥

तुका म्हणे पापा चातुर्पसागरा । भक्तिभाव तारा भाविकासी ॥ ११ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हृदयस्वाची-हृदयात राहणाऱ्या नाचण्याची, रामदास्य-रामदासाचे कार्य

अर्थ - अतो माती वाणी दीन स्वहृदाची आहे ही त्या हृदयात निरंतर निवास करणाऱ्या ईश्वराचीच कृपा आहे १ तसे आम्ही केविल्याने प दीन नाहीत कारण आम्ही नेहमीच त्या पांढराला शरण गेलेलो आहोत २ तो पांढर्या आमचे पालन पोषण करतो, तेथे इतरांचे साहचर्य आम्हांस वशासाठी हवे ? ३ आमची तुम्ही नेट व्हावी ही मागणी तरी वशासाठी ? कोणत्याही लौकिक भाशेने आम्ही झगूय केले आहे ती नष्ट केली आहे ४ परमेश्वराने आम्हांला निराशेच्या गावाचे धनी केले आहे त्यामुळे प्रयत्तिपर कार्यास आम्ही सोडून दिले आहे ५ पतिव्रता स्त्रीचे मन हे जसे पतीच्या भेटीसाठी उत्सुक असते, तशीच उत्सुकता विठोबाच्या भेटीची आमच्या मनात नारत असते ६ आम्हांस हे सर्व विदव एका विठ्ठलाने भरलेले विसते, दुसरे काही श्याशिवाय दिसतच नाही तुम्ही पाहानेही यातच सामावलेले आहे ७ साइयासारखेच या विठ्ठलामुळे मुलाही वाटले असते, पण एक गोष्ट त्याच्या भाई आली ८ शीसद्गुरु रामदास हे दैशाचे भूषण आहे तू त्याच्या ठिकाणी मन घाऊ तेव्हा जित डळू देऊ नकोत ९ नाना ठिकाणी वृत्ती चाळवतील तर मग रामदासाचे काय घडून वसे येणार ? १० तुकाराम महाराज म्हणतात, चातुर्पाच्या सागरा, शिवया, भक्तिभावानेच भाविक लोक तरले जातात ११

१८८८ तुम्हायासीं आम्ही येऊनिया काय । वृथा सीण आहे चालण्याचा ॥ १ ॥

मागावें हें अन्न तरी भिक्षा थोर । यस्नासी हे धार चिण्या बिंदी ॥ २ ॥

निद्रेसी आसन उत्तम पापाण । वरी आवरण आकाशाचे ॥ ३ ॥

तेथें काय करणें कवणाचो आस । वांघा होय नाश आयुष्याचा ॥ ४ ॥

राजगृहा याथे मानाचिये आसे । तेथें काय वसे समाधान ॥ ५ ॥

रायाचिये घरीं भाग्यवता मान । इतरा सामान्या' मान नाहीं ॥ ६ ॥

देळोनिया वस्त्रें भूषणाचे जन । तातकाळ मरण येते मज ॥ ७ ॥

एकोनिया मानाल उदासता जरी । तरी आगृहा हरि उपेक्षीना ॥ ८ ॥

भातां हेचि तुम्हा सागणें कौतुक । भिसे ऐसे सुख चाहीं नाहीं ॥ ९ ॥

तपव्रतपाग महा भले जन । आशाघट्ट हीन वर्तताती ॥ १० ॥

तुका म्हणे तुम्ही श्रीमत मानाचे । पूर्वीच देवाचे हरिभक्त ॥ ११ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सीण-त्रास, बिंदी-रस्त्यावरील

अर्थ - तुमच्यापासी येऊन आमचा काय कायदा होणार ? चालण्याचा मात्र विनाकारण त्रास होणार आहे १ तुमच्यापासी येऊन काही अन्न भागण नाही, भिक्षेसारखे थोर सुख नाही आणि वस्त्राविषयी म्हणतील तर रस्त्यावरील एखादी विघोही आम्हांस मोठी वाटते २ पापाणाच्या आसनावरच आम्हांस चांगली निद्रा येते वर आकाशाचे पांघरूण असतेच ३ अशा अवस्थेत कुणी कशाची व कुणाची आशा करावी ? उपाच आयुष्याचा नाश मात्र व्हायचा ४ मोठ्या मानाची आशा घेऊन राजगृहास यावे काय ? तेथे वसले समाधान आम्हांस मिळणार ? ५ जे कुणी लौकिक दृष्टीने चायवदान असतील त्यांनाच राज्याच्या घरचा मान वाटेल इतर सर्व-सामान्यांना त्याची काहीच किमत नाही ६ नाना विचारीची मोठी वस्त्र व दागिने यांचा लाभ इतर लोकांना

वाटला तरी मला माझ यांना पाहून तात्काळ मरण आल्यासारखे वाटते ७ आमचे हे बोल ऐकून तुम्ही उदास झालात तरी श्रीहरी आमची कधीच उपेक्षा करणार नाही. ८ आता तुम्हांला हेच फोवुकाने पुन. एकदा सांगतो की, भिक्षुप्रमाणे सुख कुठेच नाही. ९ तय, दत्ते, यज्ञयोग करणारे लोक फार थोडे असतील; पण ते चासनांनी बद्ध असल्यामुळे हीनच असतात. १० तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही मात्र मनानेच धीमंत आहात आणि पूर्वोपासूनच श्रीहरीचे भक्त आहात. ११

१८८९ आतां एक योग साधावा हा नीट । मल्याचा तो घोट मानूं नये ॥ १ ॥
जेणे योगें तुम्हां घडों पाहे दोय । ऐसा हा सायास करूं नये ॥ २ ॥
निंदक दुर्जन संप्रह्रां असती । त्यांची युक्ती चित्तीं आपूं नका ॥ ३ ॥
परीक्षावे फोण राज्याचे रक्षक । विवेकाविवेक पाहोनियां ॥ ४ ॥
सांगणें न लगे सर्वज्ञ तूं राजा । अनायांच्या काजा साहच रहावें ॥ ५ ॥
हेचि ऐकोनियां चित्त समाधान । आणीक दर्शनं चाड नाहीं ॥ ६ ॥
घेऊनियां भेटो कोण हा संतोष । आयुष्याचे दिस गेले गेले ॥ ७ ॥
एकदोनो कर्म जाणोनिया यम । आपुलिया भ्रमं राहूं आतां ॥ ८ ॥
कल्याणकारक अर्थ याचा एक । सर्वां भूतीं देण एक आत्मा ॥ ९ ॥
आत्मारामों मन ठेवूनियां राहे । रामदासां पाहूं आपणेशां ॥ १० ॥
तुका म्हणे राया धन्य जन्म क्षिती । त्रैलोक्य हे स्याति कीर्ति तुझी ॥ ११ ॥

हावार्थ व टीपा:- सायास-कष्ट, प्रयत्न, काजा-कार्यासाठी, चाड-इच्छा, क्षिती-पुर्वीवर

अर्थ:- राजा, आता मी सांगतो तो एक योग नू नीट साधावा. जे चांगले आहे त्याचा घोट कधी करू नये १ ज्यामुळे तुमच्याकडे दोय घेईल असे कोणतेही प्रयत्न तुम्ही करू नयेत. २ आपल्या भोवती निंदा करणारे दुर्जन नेहमीच असतात, त्यांची बोलणी मनार कधी आपू नयेत. ३ जे राज्याचे रक्षक असतील त्यांची मोठ परीक्षा करावी, मोठ विवेक कडून यागावे ४ राजा, तू सर्वज्ञ आहेसच तुला काही साप्राये असे नाही जे अनाथ आहेत त्याचे काम करण्यासाठी तू नेहमी मदत करावीस ५ तुमचे हेच कार्य ऐकून आम्हांस समाधान होईल आणखी दर्शन घेण्याची व देण्याची मनार इच्छा नाही. ६ भेट घेतल्यानंतर आणखी आनंद तो कसला होणार ? आम्हाच्या आयुष्याचे दिस अता सप्त आले. ७ एकदोन कर्मातील मर्म जाणून आम्ही आता आमच्याच भक्तिप्रेमाच्या नादात दंग राहू. ८ याचा अर्थ कल्याणकारकच अपून सर्व भूतमात्रांतून एक असलेला आत्मा तू पाहूदात ९ त्या आत्मा-रामावर चित्त ठेवून तू बाप व रामदासांच्याच मूर्तींमध्ये आम्हांस पाहू १० तुकाराम महाराज म्हणतात, राजा, तुमा जन्म या पुर्वीवर धन्य आहे. त्रैलोक्यात तुझी कीर्ती वाढेल. ११

१८९० आतां हे विनवणी प्रधानअष्टक^१ । प्रभूती विवेक समजावा ॥ १ ॥
प्रतिनिधि मानरक्षक चतुर । साहिवकाचें घर तुम्हांपाशीं ॥ २ ॥
मज्जुचे धणी लेखनकारक । पत्रांचा विवेक समजावा ॥ ३ ॥
पेशवे सुरनिस चिटनिस डबोर । राजाज्ञा सुभं सेनापति ॥ ४ ॥
भूपण पंडितराय विद्याधन । वैद्यराजा नमन भासो असे ॥ ५ ॥
पत्राचा हा अर्थ अंतरीं जाणोनि । विवेचीनि यवर्णी घाला तया ॥ ६ ॥

सात्विक प्रेमळ दृष्टांताच्या मते । बोलिलो बहुत कळावया ॥ ७ ॥

पयास्थित निरोप सांगणे हा राया । अर्थ पाहा यांयां जाऊं नंदा ॥ ८ ॥

मिडेंसाठी बोला गाळूनि अर्थात । अनर्थकारी तुमते होइल तेणे ॥ ९ ॥

तुका म्हणे तुम्हा नमन अधिकाऱ्यां । सांगणे तें राया पत्र माझे ॥ १० ॥

शब्दायं व टीपा - प्रधानअष्टक-अष्टप्रधान, भुजमुचे-जमाखर्चि, पेशवे-मुख्य प्रधान, सुरनीस-गिबरे मारण्याचे काम करणारा, सचीव, चिटनीस-पत्रव्यवहार करणारा कारवून, डबीर-महत्त्वाच्या बागदावर सहाय्य करणारा अधिकारी, सुमत-प्रधान

अर्थ - आता यानंतर मी गिबरेगाथाच्या अष्टप्रधानांना विनंती करीत आहे तुम्ही या माझ्या पत्रातील विवेक राजाला समजावून सांगावा. १ प्रतिनिधी मोठे मानरक्षक व खतुर आहेत सात्विकनेने तर ह्यांच्या जवळ घरच बसेल आहे २ जमाखर्चि काम करणारे व हिशेब गिबरेगे भुजुमदार यांनी या पत्रातील विवेक राजाला समजावून सांगावा ३ पेशवे, सुरनीस, चिटनीस, डबीर, राजासा सुमत, सेनापती यांनीही हे काम करावे ४ भूपण पंडितराय, विद्याधन, चंद्रराज यांना माझे नमन असो ५ या सर्वांनी या माझ्या पत्राचा अर्थ मनात नोंद जाणून घ्यावा. नोंद विचार करून राजाच्या कानी तो घालावा ६ सात्विक व प्रेमळ दृष्टांताच्या साह्याने मी हा उपदेश राजाला समजावा म्हणूनच पुष्कळ सोपा केला आहे ७ राजाला नोंद पयास्थित रीतीने माझा निरोप बळखा यातील अर्थ पाया घालून नका ८ केवळ भीड वा सकोच मगात धरून काही अर्थ गाळाल तर माझ सुमण्यावर मोठी अनर्थकारक अशी सडकवरपरा येईल ९ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही राजाचे अधिकारी आहात, तुम्हाला माझा नमस्कार असो माझ्या पत्रातील अर्थ राजाला नोंद समजावून सांगावा. १०

१८९१ जाणोनि अंतर । टाळिशील करकर ॥ १ ॥

तुज लागली हे जोडी । पांडुरंगा बटु कुडी ॥ २ ॥

उठविसी दारी । घरणे एखाद्या परी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाये । कसे सोडीत ते पाहें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - करकर-बटवट, कुडी-वाईट

अर्थ - देवा, तुला भेटण्याची माझी सठमळ जाणून तू ही गिबरेगाथा बघून आलेली बटवट टाळशील १ पांडुरंगा, तुला असो ही बटवट लावून देण्याची माझी वाईट खोड लागलेली आहे २ एखाद्याच्या मागे उगाव घरणे धरण्यासारखे लचाड तू साधारण ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्हाला पाय मी कसे सोडतो तेच पाहता मी ते सोडणार नाहीच ४

१८९३ काय दिला ठेवा । आम्हां विठ्ठलचि व्हावा ॥ १ ॥
 तुम्ही कळलेली उदार । साटों परित्याची गार ॥ २ ॥
 जीव दिला तरी । वचना माझ्या नये तरी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धन । आम्हां गोमासासमान ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठेवा-लाभ, गार-गारभोटी

अर्थ:- तुम्ही आम्हाला काय लाभ करून देणार आहात ? आम्हाला हा एक विठ्ठलच हवा १ तुम्ही फार मोठे उदार आहात असे समजले; वण परित घेऊन गारभोटी देण्यात तुम्ही उदार कातले ? २ या विठ्ठल-कृपेने मुखातून जी अमृतवचने बाहेर पडतात त्यांची सर एखाद्याने जीव दिला तरी कधी मायची नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हाला धन हे गोमासाप्रमाणे घाटते ४

१८९४ पिकपावे धन । ज्याची खास करो जन ॥ १ ॥
 पुढे जरे खातां देतां । नव्हे खंडण मयितां ॥ २ ॥
 खोली पडे ओली बीज । तरीच हातीं लागे निज ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धनो । विठ्ठल अक्षरें हों तिन्ही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मयिता-मोजमाव करताना.

अर्थ:- लोक ज्याची इच्छा करतात असे धन तुम्ही पुच्छळ पिकवावे. १ ते इतके की, कितीही खाल्ले तरी ते उरावेच, त्यावे मोसमास करताना ते कधी संपूच नये. २ खोली सजल जमिनीत बीज पडेल तर हातादी उत्तम पिकावे हित प्राप्त होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला मान 'विठ्ठल' ही तीन अक्षरेच धनाप्रमाणे, धन्याप्रमाणे वाटतात ४

१८९५ मुंगी आणि राव । आम्हां सारखाची जीव ॥ १ ॥
 गेला मोठ आणि आशा । कळिकाळाचा हा फांसा ॥ २ ॥
 सोने आणि माती । आम्हा समान हे चित्तों ॥ ३ ॥

अर्थ - तिन्ही भुवनात याता आम्ही येथ्याचे धनी आहोत १ हा देव आमचा मायबाप असल्यामुळे आमच्या हातात सर्व प्रकारचे सामर्थ्य आले आहे. २ आमच्या अंगी जे सर्व प्रकारचे बळ आहे ते त्रिभुवनात कुठे सापडेल काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याता आमचीच सत्ता सर्वत्र आहे ४

१८९७ आम्ही तेणे सुखी । म्हणा विठ्ठल विठ्ठल सुखी ॥ १ ॥

तुमचे येर वित्त धन । तें मज मूर्तिकेसमान ॥ २ ॥

कंठी मिरवा तुळशी । दत्त करा एकादशी ॥ ३ ॥

म्हणवा हरिचे दास । तुका म्हणे मज हे आस ॥ ४ ॥

शब्दायं य टीपा - येर-इतर

अर्थ - मुखाने विठ्ठल विठ्ठल म्हणण्यातच आम्हाला मोठे शुभ प्राप्त होते १ तुमचे इतर धन व वित्त या गोष्टी आम्हाला मातीप्रमाणेच वाटतात. २ तुळ्यात तुळशीची साठ घालावी, एकादशीचे व्रत करावे, हेच आमचे धन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे बागून श्रीहरीचे दास म्हणवून घेण्याचीच इच्छा मला फार मोठी आहे ४

अशाच एका प्रसंगाच्या निमित्ताने निर्माण झालेले वरील चौदा अमग आहेत हे अमग किती ? चार, की मऊ की चौदा ? असा वादग्रस्त प्रश्न निर्माण झालेला आहे अमग क्र १८८६-१८९० पर्यंतचे पाच अमग फार मोठे आहेत त्यांची रचना व त्यातील उल्लेख पाहून ते तुकोबाचे नसावेत असे मानण्यात येत छत्रपती, अष्टप्रधान, रामदास यांना महत्त्व तुकोबाच्या नियोगानंतर आले तुकोबाचे नियोग शके १५७१ अथवा १५७३ साली झाले असे मानण्यात येते यानंतर जवळ जवळ पंचवीस वर्षांनी राज्याभिषेक झाला मग तुकोबाच्या अमगात छत्रपती, अष्टप्रधानांची नावे याचा उल्लेख कसा ? ही काव्यदोषात्मक विसंगतीच नव्हे काय ? तसेच या मोठ्या अमगात रामदासाचा उल्लेख पुन पुन आला आहे. हा तरी किनघट शक्य आहे ? इत्यादी प्रश्नामुळे वारं वार छत्रप्राप्त या मोठ्या पाच अमगाना प्रक्षिप्त मानण्याची चाल आहे

परंतु आधुनिक संशोधनाचा मार्गोवा घेतल्यास या मोठ्या अमगातीलही अर्थ नीट लागतो असे दिसून येईल ' धेऊनियां मेढी कोण हार सतोय । आयुष्याचे दोस बापा येले ' या उल्लेखावरून तुकोबांनी हे अमग नियोगापूर्वी एकदोन वर्षांच्या अवधीत लिहिजे असावेत छत्रपती, अष्टप्रधान यांची माहिती राज्याभिषेकाच्या आधीपासूनही मिळते शिवाजी राजांनी तज्जवर येथे शहाजी राजे यांच्या सहवागात हिंदुराज्यपद्धतीचा नमुना लहानपणीच पाहिलेला होता शहाजी राजांनीच छत्रपतिपद, अष्टप्रधानादींची निर्मिती, हिंदवी स्वराज्याची निर्मिती इत्यादी बाबतीत शिवरायाना प्रेरणा दिली होती शिवाजी राजाना पुर्व प्राप्ती पाठविताना जी निवडक मागने शहाजी राजांनी त्यांच्या बरोबर दिली होती त्याचा तपशील शिवभारतकारांनी दिलेला आहे शहाजी राजांनी दिलेल्या सूचनांप्रमाणेच प्रधान बाने करीत हाते शके १५७९ च्या सहजरमध्ये पेशवे, मुजूमदार, डवीर, मुरनीस, मरनीस, सवनोम बगैरे उल्लेख आहेत ' तेरीज रकमालाचारवीई महाराज छत्रपती साबाजी राजे तो हवेली तलब किले सरसगड येवील मुमादे १३ गाबाच्या जमावदी प्रकरणीचा तक्ता ' या शके १५६९ च्या पत्रात छत्रपती असा उल्लेख आलेला आहे तेव्हा राज्याभिषेकानंतरच अष्टप्रधानांच्या नेमणुका व छत्रपती या नावाचा उल्लेख असा प्रकार नसल्याने तुकोबांचे हे पाच अमग प्रक्षिप्त मानण्याचे कारण नाही

आम्हां पाळिला पोसिता । आणिकाची कथा काय तेवें ? ' निराशेचा बांध दिघला आम्हांतो । प्रवृत्तिमागासी साडि-
येले ॥ ' आम्हांला एकच डगम आहे ' पतिप्रतेवें मन पति भेटो, तैसे । आम्ही विठोबाजी नावो । '

याप्रमाणे आपण ' प्रवृत्तिमागासी साडियेले ' असे तुकोवाची म्हटले आहे ते त्याच्या एकदर मनोवृत्तीस अनुसरून आपला निर्माणबळ नवळ आला असल्याचेही त्यांनी याच अमरातून मुचित केले आहे या निवृत्तीच्या मन स्थितीत यांनी शिवरायांचे महत्त्व चायले ओळखल्ले दिसते ' युक्तीचा बाळक ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी ', ' शिव पुणें नाम ठेविले पवित्र । छत्रपती सूत्र दिव्याचे बों ' म्हणून त्यांनी शिवाजीचा मयार्य गोरव केला आहे आणि शिव-
रायांना उपदेश करताना त्यांनी म्हटले आहे— हावी घेतल्या कामाचा योग नीट माघावा, भल्याचा वीट बघी मानू नये निंदक दुर्जनाची युक्ती मनात बघी आणू नये चौकट्या त्यांनी सार म्हणून सांगितले आहे, ' परीसावे कोण राग्याचे रसक । विवेकाविचेक पाहोनिया ॥ सांगले न लगे सर्वज्ञ तू राजा । अनायाच्या काजा साह्य म्हवे ॥ ' याच भूमिकेवरून त्यांनी अरुप्रधानाना दिलेल्या सूचनाही महत्त्वाच्या आहेत

१८९८ नाहीं काटाचा गुमान । गोवी भ्रमरा सुमन ॥ १ ॥

प्रेम प्रीतीचे बायलें । तें न गुढे काहीं केले ॥ २ ॥

पदरीं घालीं पिळा । घाप निवळ साटी बाळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भावें । भेणें देवे आकारावें ॥ ४ ॥

शब्दाथ ब टोपा— गुमान—गवी, चिता गोवी—तुविन

अर्थ— ओठमोठ्या साकडाना बोरण्यात तद्वर असणाऱ्या मुगास त्याची बाहीस पर्वा बाटत नाही अशा
भ्रमरास मुगधी कमल मात्र आपल्यान गुनवून ठविते ? प्रेमाच्या मृगाने जे बायले गेले आहे ते कोणाच्याही
प्रयत्नाने सुटणारे नसते ? लहान बालक साकडान आपल्या बापरण्या पररास पिळा घालून त्याला खेडून उभे असते
अशा येळी दाखितमान याही केवळ प्रेमाच्या पोटी दुबळ्या बनलेला असतो ? तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे
गुढ भावामुळेच निराकार देव पिऊन आकारास येत असतो ४

१८९९ भावापुढें बळ । नाहीं कोणाचे सयळ ॥ १ ॥

करी देवावरी सत्ता । कोण त्याहूनि परता ॥ २ ॥

वसे तेथें येती । न पाचारिता सर्व शक्ति ॥ ३ ॥

तुका म्हणे राहे । तयाकडे कोण पाहे ॥ ४ ॥

शब्दाथ ब टोपा— परता— दुसरा, न पाचारितां—न बोलाविता

अर्थ— एवढा ईश्वराविषयी भाव दुष्ट वेला को मग त्याच्या विरुद्ध कोणाचेही बळ बघी घालत नाही ?
अशा भाविकाची देवावर सत्ता असते याच्याबाबून दुसरा अशी सत्ता करणारा कोण आहे ? २ हा भाविक जेव्हा बसले
तेव्हा न बोलावता सव दाखी घेतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तो जेव्हा राहिल त्याकडे पाहण्या नजरेने कोण
पाहू शकणार ? ४

१९०० भावाचिया बळें । आम्ही निर्भर* दुबळें ॥ १ ॥

नाहीं आणिकाची सत्ता । सदा समाधान चिता ॥ २ ॥

तर्का नाहीं ठाय । येथें रियादया याव ॥ ३ ॥

एकछत्री राज । तुक्या पांडुरंगी काज ॥ ४ ॥

शस्त्रार्थ व टोपा - निर्भर-आनंद, मुखरूप, निर्भय, पाप-स्थान काज-बाम

अथ - आम्ही दुबळ असलो तरी या श्रीहरीवरील एकचिंताच्या भावामुळे आम्ही मुखरूप व आनंदी आहोत ? आमच्या चिंतात मेहमीव समाधान असल्यामुळे त्यावर दुसऱ्या कुणाचीच सत्ता कधी चालणार नाही ? अनेक प्रकारच्या कुतर्कांना प्रवेश करण्यास आमच्या चिंतात स्थानच नाही ? तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे काम या पांडुरंगाशी असल्यामुळे त्याचे एकछत्री राज्य माझ्या ठिकाणी आहे ४

१९०१ सत्तावत्तं मन । पाळी विठठलाची आन । १ ॥

आता वाहोनिया शिरं । सांगितले तेंच करीं ॥ २ ॥

सरलीसे धाव । न लगे वाढवादी हाव ॥ ३ ॥

आहे नाही त्याचे । तुका म्हणे कळे साचे ॥ ४ ॥

शस्त्रार्थ व टोपा - धर्त-वागने

अर्थ - आता माझ मन त्या पांडुरंगाच्या सत्तेप्रमाणे वागते यासाठी त्याला घातलेली विठ्ठलाची शपथ ते पाळते ? त्याला जो आशा मी करतो ती शिरसावट भानून ते काम करीन असते ? अनेक विषयाची हाच आता या मनास उरलेली नाही, ती वाढवावी असेही त्याला घाटत नाही ? आता या मनास जे काही आहे व नाही यासंबंधीचे ज्ञान चांगलेच झाले आहे ४

१९०२ खावे त्याचे घावे । जमाखर्च तुझ्या नावे ॥ १ ॥

आता चुकली खटपट । झाड्या पाड्याचा दोभाट ॥ २ ॥

आहे नाहीं त्याचे । आम्हा काम साध्याचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चिंता । भार वाहे तुझ्या माया ॥ ४ ॥

शस्त्रार्थ व टोपा - झाड्या पाड्याचा-रोजवा हिंगोव

अथ - देवा, चांगले घावे, अशावर कात्रे घालावेत, काही कुणाचा घावे, अशी सव कामे आम्ही करतो, पण पाचा जमाखर्च तुमच्या नावाने आम्ही मांडतो ? आता आम्हाला कसलीही खटपट करण्याचे कारण नाही रोजच्या हिंसावाची कटकट आता आमच्याकडे नाही ? काही आहे अथवा काही ? ती दाबदल फक्त साध्याचे काम मात्र आमचे आहे ? तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या चिंतेचा सव भार आम्ही देवा, तुझ्याच माझ्यावर समपण केला आहे ४

१९०३ आता बरें जाले । माझे मायाचे निघाले ॥ १ ॥

चुकली हे भरमर । भार मायाचे डोंगर ॥ २ ॥

नसता काहीं जोडी । करिती बहुते तडातोडी ॥ ३ ॥

जाला झाडापाडा । तुका म्हणे गेली पोडा ॥ ४ ॥

शस्त्रार्थ व टोपा - मायाचे-डोंगरावरचे बीस, भरमर-वण्ट, बातापात, झाडापाडा-निकाल हिंसावाचा निवाडा

अथ - - माझ्या माझ्यावरचे सव ओझे निघाले हे एकापरी बरे झाले ? डोंगरावरील डोंगरांखंड भार उतरले त्यामुळे माझ्यामागेचे कष्ट संपले ? काहीही प्राप्त विसताना या विकारानी माझे फार तडातोडी केली होती ? तुकाराम महाराज म्हणतात, आता सर्व हिंसावाचा निवाडा झाल्यामुळे माझ्या मागेची पोडा दूर झाली आहे ४

१९०४ संचितचि खावें । पुढे कोणाचें न घ्यावें ॥ १ ॥
 आतां पुरे हे चाकरी । राहों वसोनियां घरीं ॥ २ ॥
 नाही काम हातीं । आराणूक दिवसरती ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सत्ता । पुरे पराधीन आतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - संचितचि-जे वचें गाठविले त्याप्रमाणे, आराणूक-विधाती.

अर्थ - आता आम्ही आमच्या पूर्वसंचिताप्रमाणे जे मिळेल ते सेवन करू. यापुढे इतरचि आम्ही काही घेणार नाही । आता इतरांची चाकरी करणे पुरे; आता आम्ही आत्मस्वरूपी स्वस्थही राहू. २ आता आम्ही कोणत्याही कामनेच्या, विषयाच्या हाती सापडणार नसल्याने रात्रंदिवस आम्हांस विश्र्वानीच मिळणार आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता पराधीनता पुरे झाली. आता आम्ही स्वतःच्या सत्तेने घाणू. ४

१९०५ ज्याचे गांवीं केला वास । श्यासी नसावें उदास ॥ १ ॥
 तरीच जोडिलें ते भोगे । कांहीं आघात न लगे ॥ २ ॥
 बाढवावी थोरी । मुखें म्हणे तुझे हरी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हे गोमटी । दास न घालावी तुटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- वास-निवास, गोमटी-उत्तम, थोर.

अर्थ - ज्याच्या घरी अथवा गांवीं आपण निवास केला श्याच्याविषयी बघी उदास राहू नये. १ असे केले तरच आपणास मिळविलेल्या वस्तूचा उपभोग घेता येईल वसलीही अडचण घात घेणार नाही. २ कीहरी, आम्ही तुमच्या गांवी राहू, तुमची थोरवी वर्णन करू व तुमचे म्हणवून घेऊ. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दासाचे वसलेही तुकसान होऊ नये हेच उत्तम होय ४

१९०६ माझा तुम्ही देवा केला अंगीकार । हें मज साचार फैसे कळे ॥ १ ॥
 कां हो कांहीं माझ्या नये अनुभव । विचारितां देवा आहे तेंसा ॥ २ ॥
 लौकिकाचा मज लाविसी आभार । शिरोरत्नभार दुःखाचा हा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नाही पालट अतरी । तेथें दिसे हरी ठकाठकी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साचार-खरोखर, विचारितां-विचार करून पाहता, अतरी-मनात, ठकाठकी-पसवी फपवी.

अर्थ - देव, तुम्ही माझा अंगीकार केला आहे हे खरोखर मला कसे कळते ? १ माझी माझ्या अनुभवाम काहीच बसे येत नाही ? विचार करून पाहता देवा, मी आहे तसाच वसा राहिलो आहे ? २ मत्सीच्या विषयीचा माझा लौकिक वाढवून त्याचे ओघ का वाढविले ? या शिरोरत्नाचे ओशेष मला वाटत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत माझ्या अंतःकरणाला पालट झाला नाही, तोपर्यंत देवा तुमची मीने कसबाकसवीच मला दिसते. ४

१९०७ तोढें घोलावें तें तरी घाटे सरें । जीव घेरघेरें वचिजे ना ॥ १ ॥
 हें तुम्हां सांगणे काय उगवूनि । जाये समजोनि पांडुरंगा ॥ २ ॥
 जेव्हाचाचि लूण दाडिल्या अंतरी । प्रीतीने हे घरी चाली तेथें ॥ ३ ॥
 तुका म्हण बहु परीचे आदर । अत्यंत वेध्दहारसंपादणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वचिजे-न वगविण्याच्या बूद्दीने, उगवून-समजावून, उपढ वचन

अर्थ - जीवानी एकमेवास फसविण्याच्या मुढीने न थोडले तरच ते तोंडाने बोललेले खरे वाटते ? देवा, हे काय तुम्हास समजावून सांगायला हवे ? पाडुरगा, तुम्हीच हे समजावून घ्या २ जेवणारास काय हवे, काय आयडते हे पाडणारासच चंगले समजणे कारण आवडत्या पदार्थाकडे खाणाराची ओढ असते हे वाढणारास समजते ३ सुनाराम महाराज म्हणतात आदरसत्काराचे प्रकार पुण्यज असतात, काही अत्यंत अगत्याचे असतात काही वर वरच्या घणहारासाठी असतात ४

१९०८ न पालटे एक । भोळा भवतचि भाविक ॥ १ ॥

येरां नास आहे पुढें । पुण्य सरतां उघडें ॥ २ ॥

नेणे गर्भदास । एक विण्णुचाचि दास ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खरें । नाम विठोबाचे वरें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - येरा-इतराना

अर्थ - जो भाविक भवत आहे त्याच्या स्वयतीत कधीही थडल होत नाही ? इतराना पुण्याचा नाश होताच स्वस्वतोपासून भ्रष्टता आहे २ पण विण्णुदासाना मात्र गर्भदासाची विता नसते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठोबाचे नाम हेच उत्तम व तरे आहे ४

॥ स्वार्मिर्नी पत्र पंढरीनाथास पंढरीम पाठविलें ते अभंग ॥ ३६ ॥

१९०९ कोणा मुखें ऐसी ऐकेन मी मात । चाल तुज पंढरिनाथ बोलावितो ॥ १ ॥

मग मी न धरों आस मागेल बोमाट । वेगों धरिज वाट माहेराची ॥ २ ॥

निराजले चित्त करितें तळमळ । केधवा देसती मूळ आले डोळे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कडं भाग्याची उजरी । होईल पडरी देखावया ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - मात-हकीगत, वातमी, निराजले-नामक, बटाळते, मूळ-आमरण, उजरी-उदय प्रकाश

अर्थ - चल, तुला पंढरीनाथ बोलावित आहे, अशी बातमी मी कुणाच्या बरे मुलातून ऐकेन ? १ अशी बातमी ऐकल्यानंतर मी मागची सव आत्रा व सव सद्य सोडून त्वरेन माहेराची वट धरीन २ माझ चित्त घाट पाहता पाहता त्रासून बटाळून गले आहे मला माहेराचे मूळ आले आहे, असे दुस्य माने डोळे केव्हा बरे पाहतील ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पंढरपूर पाहण्याच्या भाग्याचा उदय केव्हा होणार आहे ? ४

१९१० का भाशा विसर पडिला भायबापा । सडियेली कृपा कोण्या गुणें ॥ १ ॥

कैसा कठुनिया राहों सवसार । काय एक धोर देऊ मना ॥ २ ॥

नाहीं निरोपाची पावली वारता । करावी ते चिंता ऐसी काहीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एक वेचून वचन । नाहीं समाधान केले माझें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - वारता-वार्ता, एकीगत, वातमी, वेचून-खर्च करून

अर्थ - मायबाप पाडुरगास भाशा विसर कसा बरे पडला ? कोणत्या कारणामाठी त्याने भाड्यावर कृपा करण्याचे सोडून दिले ? १ आता या जगातील सत्कारात मी दिवस तरी कोठे कडू ? माझ्या मनास धोर तरी कोठवर देऊ ? २ त्या विठ्ठलाच्या निरोपाची वार्ता काहीच अजून समजली नाही अशी त्याबद्दलची चिंता तरी किती करावी ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात एखादे कुपेचे वचन बोलून, खर्च करून या पाडुरगाने माझे समाधान केले नाही ४

- १९११ काहीं माझे कळो आले गुणदोष । म्हणऊनि उदास धरिलें ऐसे ॥ १ ॥
 नाही तरी घेयें न घडे अनुचित । नाहीं ऐसी रीत तया घरीं ॥ २ ॥
 कळावे तें मना आपुलिया सवें । ठायींचे हें ध्यावे विचारुनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मज अद्देरिले देवें । माझिया कर्तव्यें बुद्धीच्या ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - विचारुनि-विचार करून

अर्थ - या देवाला माझे बाही गुणदोष समजून आले आतांल म्हणूनच तो माझ्याविषयी असा उदास राहिला असेल १ असे नसले तर याच्या ठिकाणी असे अनुचित बाघी घडत नाही, याच्या घरी असे अनुचित करण्याची रीत नाही २ आपल्याबरोबर असलेल्या आपल्या भगवत घरी स्थिती समजते, म्हणून स्वतःच्या मनाच्या स्थितीचा स्वतःच विचार केला पाहिजे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या कर्तव्यबुद्धीचा विचार करूनच मा देवाने माझा अद्देर केलेला असावा ४

- १९१२ नव्हे घोर काहीं पाठवू निरोप । आला तरी कोप येऊ सुखें ॥ १ ॥
 कोपोनिया तरी देईल उत्तर । जेंसे तैसे पर फिरावूनि ॥ २ ॥
 नाहीं तया तरी काय एक पोर । मज तो माहेर आणीक नाहीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे असे तयामध्यें हित । आपण निघात असों तयें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - कोप-राग

अर्थ - आता मला घोर घरवत नाही त्याला आपण होऊन काही निरोप पाठवू ? त्याबद्दल त्याला राग आला तरी मला येऊ देत १ रागायून का होईना पण एकदा त्या मला उत्तर तरी देईल किंवा नसेतरी बोलेलच २ त्याला तरी काय एक देण्यासाठी एकच पोर आहे असे नाही, पण मज्या माझ माहेर एकमेव आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात म्हणून त्याला निरोप पाठविण्यातच आपण हित यत्नसामुळे आपण कधी निघात वरून राहू नये ४

- १९१३ आता पाहो पय माहेराची वाट । कामाचा बोभाटा पडो सुखें ॥ १ ॥
 काय करू आता न गमसे जाले । बहुत सोसिले बहु दिस ॥ २ ॥
 घर लागे पाठीं चित्ता उभे वारे । आपुले तें झुरे पाहावया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जीव गेला तरी जाय । धरिला तो देव भाव सिद्धी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - न गमसे-जरमेनास

अर्थ - आता मी माहेरच्या वाटची मार्गप्रतीक्षा करीतच राहीन, मग घरातोल कामाचा बोभाटा झाला तरी खगल होवो १ मी आता कल तरी काय ? मला करमेबासे झाले आहे मी फार दिवस कष्ट सोसले २ घर माझ्या पाठीशी लागल्यासारखे झाले असल्याने माझ्या चित्तास उभे वारे सुटले आहे मीय आईबापांचे रूप पाहण्यासाठी माझे चित्त मुरू लागले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता माझ जीव गेला तरी जावो, देवाचा मी आश्रय शब्द भावनेन धरलेला आहे तो सोडणार नाही ४

- १९१४ धिनवीजे ऐसे भाग्य नाहीं देवा । पायाशीं केशवा सलगी केली ॥ १ ॥
 धोटपणें पय लिहिलें आवडी । पार नेणे बोडी मति माझी ॥ २ ॥
 जेथें देवा तुझा न कळोचि पार । तेथें मी पामर काय वाणू ॥ ३ ॥
 जसे तैसे माझे योल अंगीकारों । बोवड्या उत्तरीं गोरयितो ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे विटवरी जीं पाडलें । तेथें म्या ठविले भक्तक हे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पार-मार्घ्य, सीमा, मर्यादा.

अर्थ:- देवा, तुम्हाला मी जाणून विनंती करावी असे माग्य माझे नाही आज मात्र आपल्या पायांकी विनंती करून केशवा, सलग्नीच वाढवीत आहे मी. १ घिटार्हे व आवड बनत घरून मी तुम्हास पत्र लिहिले आहे. माझ्या अल्प बुद्धीस तुमचे सामर्थ्य जाणवत नाही २ देवा, जेथे तुमच्या स्वरूपाचा अंतर्च काही लागत नाही तेथे मी पामर तुमचे काय वर्णन करू ? ३ देवा, माझे हे वेडेबाकडे बोल कसेही असले तरी त्यांचा स्वीकार तुम्ही करा. कारण मी या माझ्या बोलवड्या बोलण्याने गौरवच करीत आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवाची पाउले मी विटेवर पाहिली; त्यांवर मी हे माझे मस्तक ठेविले आहे ५

१९१५ देवांच्या ही देवा गोपिकांच्या पती । उदार हे खाती त्रिभुवनीं ॥ १ ॥

पातकांच्या रातो नास्तितोसी नामें । जळतील कमें महा दोष ॥ २ ॥

सर्वं सुखें तुझ्या चोळगती पायीं । रिद्धि सिद्धि ठायीं मुक्तिचारी ॥ ३ ॥

इंद्रासी दुर्लभ पाविजे तें पद । गीत गातां छंद वातां^१ टाळी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे जड जोड शक्तिहीन । त्यांचें तूं जीवन पांडुरंगा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बोलगती-प्राप्त होतात.

अर्थ.- हे देवाच्या देवा, गोपिकांच्या पती अतथाच्या देवा, तू उदार आहेस अशी तुम्ही ख्याती त्रिभुवनांत आहे. १ तुझ्या नामाच्या उच्चाराने पातकांच्या राती नाहीशा होतात, सर्वं दुष्कर्म जळून जातात, महादोष नाहीसे होतात. २ तुझ्या पायी देवा, सर्वं सुखे प्राप्त होतात, रिद्धीसिद्धी, चारही मुक्ती यांना तुझ्याच पायांचा आश्रय आहे. तुझ्या पावाच्या आश्रयाने या गोष्टी प्राप्त होतात. ३ इंद्रास दुर्लभ असणारे स्थान श्रीहरीचे नाम दुस्वराने गाण्यामुळे व त्याच्या ताळात टाळी वाजविल्यामुळे प्राप्त होते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे जीव जड व शक्तिहीन आहेत, त्यांचे पांडुरंगा, तू जीवन आहेस. ५

१९१६ फाय जालें नेणो माझिया कपाळा । न देखीजे डोळां मूळ येतां ॥ १ ॥

यहु दिस पाहें वचनाची वास । धरिलें उदास पांडुरंगा ॥ २ ॥

नाहीं निरोपाचें पावले उत्तर । ऐसें तों उत्तर निष्ठुर न पाहिजे ॥ ३ ॥

पडिला विसर किवा कांहीं धंदा । त्याहनि गोविंदा जळुरसा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आले वेचाचें सांकडें । देणे धर्मेणें पुढें तो हो धाक ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मूल-गामन, वास-वाट, सांकडे-मक्कट.

अर्थ.- देवा, माझ्या तक्षिल्ल काय आहे, मला काही माहीत नाही. मला जाहेराने आभंगण असलेले काही मी डोळ्यांनी पाहूत नाही. १ पांडुरंगा, मी तुमच्या उत्तराची वाट फार पाहिली हो. तुम्ही माझ्याविषयी उदास का आहात? २ मी तुमच्याकडे जो निरोप पाठविला, त्याचे उत्तर मला काहीच आले नाही अशी निष्ठुरता देवा आमच्याविषयी नसावी ३ तुम्हास आमचा विसर पडला की काय? किंवा इतर कुठल्या तरी महत्त्वाच्या उद्योगात तुम्ही गुंतलात की काय गोविंदा ! ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्हाला माझ्यासाठी काही खर्च करावा लागेल असे सांकडे पडले आहे की काय? त्याचप्रमाणे तुम्हाला काही वेण्यांसाठी धाक वाटत असावा. ५

१९१७ एवढा संकोच तरि कां व्यालासी । आम्ही कोणापाशीं सोड वातूं ॥ १ ॥

कोण मज पुसे सिलले भागले । जरी मोकलिले तुम्हीं देवा ॥ २ ॥

कवणाची वाट^१ पाहीं कोणीकडे । कोण मज ओढे जीयलग ॥ ३ ॥

कोण जाणे मासे जीवचिं सांकडें । उगविल कोडें संकटाचें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तुम्ही देखिली निश्चिती । काय मासे चितो^२ पांडुरंगा ॥ ५ ॥

१ वाहतां, २ वास, ३ निश्चिती.

शब्दार्थ व टीपा - व्यातासी-रग्म दिलास मोरशिते-गोडवे, टाकने सांघडे-गकट उगडोल-सोडवीस

अर्थ-देवा, तुला ह्या बरण्याचा एवढा सकोच वाटत होता तर मग इतक्या जीवांना जन्म तरी कशामाठी रे दिलास? आता माझी आमचे कुल कुणापाशी तोंड उघडून सांगाने? १ मो इमलो आहे, भागलो आहे, अजी घोबरतो देवा, तुम्ही एवढा मात्ता त्याग देव्यावर कोण बरपार आहे? २ मो आता कुणाची वाट कोणत्या दिशेने पाहू? असा कोण माझा जीवलाग आहे की तो मला जवळ करील? ३ माझ्या जीवावरचे सरद कोण जाणून घेतले रे? मला सज्जातून सोडविणारा कोण आहे? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरंग माझ्या चित्तात अशी कोणती निदिधितो तुम्ही पाहिलो हो? ५

१९१८ वेईं डोळे भेटी न धरीं संकोच । न धर्तीं काहीं वेंच तुजवरी ॥ १ ॥

तुज घडयावे ऐसा कोण धर्म । अहर्निशीं नाम घेता थोडे ॥ २ ॥

फार थोडे काहीं करनि पातळ । त्याजमध्ये काळ कडे लागू ॥ ३ ॥

आहे माही तेच सारीन सिंदोरी । मार तुजवरी नेदीं माझा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आम्हां सेकराची जाती । भेटावया संतो वाटतसे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेंच-उच, सारीन-मन करीन, संतो-वाळजी

अर्थ-देवा, मला तुमो दुष्टिभेट होऊ व भेट देण्यास तू सकोच वगरे वस्तु यासाठी मो तुला कोणापाच सर्वात घालीत नाही? तुला कुठल्या तरी सकटात घुडयावे हा कुठला धर्म? तुमो नाम रात्रदिवस घेतल्यातही थोडेच आहे? थोडेकर बरला आम्ही तुमो नाम घेत जाऊ व त्यात आमचा काळ बसा तरी घालवू? ३ देवा, माझे जी काही सविताची सिंदोरी आहे तोच मो बजी तरी पुरवून लाईन, खर्च करीन मो माझा मार काही तुझ्यावर घालणार नाही? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमची सेकराची जात अशी की, त्यांना तुला भेटण्याची काळजी नेहमीच वाटावी ५

१९१९ सोण भाग हरे तेथींच्या निरोपे । देखिलिया रूप उरी नुरे ॥ १ ॥

इद्रियाची धाव होईल कुटित । पावेल हें चित्त समाधान ॥ २ ॥

माहेर आहेसे लौकिकीं पळावे । निडळ घरवे शोभा नेवी ॥ ३ ॥

आस नाहीं परी उरी बरी याटे । आपले ते भेटे आपणासी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे माझी अविट आयडी । खडण तातडी होऊ नेदीं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हरे-नाहीसा होता, निडळ-निराधार, दुईवी, खडण-तूट, ताटातूट, तातडी-कधीही.

अर्थ-माझ्या माहेरचा मला निरोप आला की माझ्या भनाचा शोण सगळा नाहीसा होतो मग प्रायस रूप पाहिल्यावर तो तर मुळीच उरपार नाही? १ माझ्या सर्व इंद्रियांची धाव थांबून माझ्या चित्तास समाधान प्राप्त होईल २ मला माहेर आहे असे लौकिकात समजून यावे, नाही तर मग निराधाराची ही शोभा काही चांगली नाही ३ मला आता कोणतीही वाझा उरलेली नाही, पण तुझ्या भेटीची इच्छा उरलेली घरी वाटते जे आपले ते आपणास भेटवे, असा भाव त्यामुळे वाटत राहतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुझ्याविषयी माझ्या मनात असणारी आवड अवीट आहे ती कधी कमी होणार नाही तीत तू कधीही ताटातूट करू नकोस ५

१९२० धरितो यासना परी नये फळ । प्राप्तीचा तो काळ नाहीं आला ॥ १ ॥

तळमळी चित्त घातले खापरें । फुटतसे परी लाहीचिया ॥ २ ॥

प्रकार ते काहीं नाधडती जीवा । नाहीं पुढें ठावा काळ हातीं ॥ ३ ॥

जातो तळा येतों मागुताला^१ वरी । वोळखाचे फेरी सांपडलो ॥ ४ ॥

तुका म्हणे बहु करितो विचार । उतरें डोंगर एक चढें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वोळखाचे-पाण्यातील भोवरा, सकट.

अर्थ.- मी देवा, तुझ्या भेटीची इच्छा करितो, पण अजून फळ काही मिळत नाही तुझ्या प्राप्तीची वेळ काही अजून आलेली नाही । खापरत भावतना काही जगो कुटवे, तसे माझे चित्त देवा, तुझ्यासाठी तळमळते २ देवा, तुझ्या भेटीशिवाय इतर कोणतेही प्रकार माझ्या मनास आवडत नाहीत, पण अजून तुमो भेटही झाली नाही; आता पुढे काय होईल, हे त्या काळाच्याच हाती आहे ३ पाण्याच्या भोवऱ्यात एक प्राणी तळाशी जातो व दुसरा वर येतो, तथा प्रकारे मी या सकटस्त सापडलो आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, अनेक विचारांच्या झोंगरांवर मी चढतो आणि उतरतो हा एक माझ्या मनाचा छंदच आहे ५

१९२१ कां माझे पंढरी न देखती डोळे । काय हे न फळे पाप यांचें ॥ १ ॥

पाप पंयें कां हे न चलती वाट । कोण हें अदृष्ट कर्म बळी ॥ २ ॥

कां हे पायांवरी न पडे मस्तक । शेंम कां हस्तक न पवती ॥ ३ ॥

का या इंद्रियांची न पुरे वासना । पवित्र होईना जिव्हा कीर्ती ॥ ४ ॥

तुका म्हणे कडें जाऊनि मोटळें^३ । पडेन हा लोळें महाद्वारीं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पंयें-मागने शेंम-आलिंगन, मोटळें-घरीर

अर्थ - माझे डोळे या पंढरीस का पाहात नाहीत? यानी असे पाप तरी कोणते केले आहे ते काही समजत नाही । माझे पाप पंढरीची वाट का चलत नाहीत? असे होण्यास माझे कोणते बलवान प्रारब्ध आड आले आहे? २ माझे हे मस्तक त्या पादुरांच्या पायावर का बरे पडत नाही? आणि त्या विठ्ठला आलिंगन घ्यायला माझे हे हात का बरे पुढे होत नाहीत? ३ माझ्या या सर्व इंद्रियांची ही वासना का बरे पुरी होत नाही? देवा, तुमची कीर्ती गाऊन ही माझी जीभ पवित्र का होत नाही? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या वेहाचे हे मोटकुळे महाद्वारात कधी लोटागण घेईल असे मला झाले आहे. ५

१९२२ काय पोरे जालीं फार । किया न साहे करकर ॥ १ ॥

म्हणऊनि केली सांडी । घास घेऊं न व्हां^३ तोडीं ॥ २ ॥

करूं फलागती । तुज भांडणे भोवतीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे टाचे । घरीं जालेसे घरीचें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - करकर-कटकट सांडी-त्याग, फलागती-भांडणे, टाचे-उणोव, कमतरता बरोचे-पुष्कळ अप्रणामशी.

अर्थ - देवा, तुला केकरे फार झाली की काय रे? किंवा त्यांची कटकट तुला सहन होत नाही? १ आम्ही मुले तुझ्याजवळ असलो की तुला एकाही घास घेण्यास अवघी देणार नाही म्हणून का तू आमचा त्याग केला आहेस? २ देवा, तुझ्याभोवती मोंगाट करून आम्ही भांडण करू जशी का घास्ती तुला घाटते? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, की देवा, तुझ्या घराचा लग्नसामग्रीचा सांठा सगळा म्हणून का तू मला जवळ करीत नाहीस? ४

१९२३ काहीं चितेधिण । नाहीं उपजत सोण ॥ १ ॥

तरी हा पहिला बिसर । मामा तुम्हां जाला भार ॥ २ ॥

आली काहीं तुटी । गेली सुटोनियां गांठी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घरीं । बहु घंसले रिणकरी ॥ ४ ॥

१ मागुवा लोकरी, २ मोटाळे, ३ न स्हायें.

शब्दार्थं यं टीपा - उपजत-निर्माण होत, सीण-आग, तुटी-तूट, खोट

अर्थ-देवा, मनात कसली तरी चित्ता असल्याशिवाय कधी त्रास निर्माण होत नाही १ माझा भार तुमच्यावर फार झाला वा ? या चिंतेमुळे तुम्हाला माझा विसर झाला की काय ? २ निवा देवा, तुमच्या सचपांमध्ये काही तूट झाल्यामुळे यं जवळचा साक्ष सपत्न्यामुळेच तू माझ्याकडे लक्ष देत नाहीस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्या दारात पुष्कळच रिणकरी बसले असावेत, म्हणूनच माझा विसर तुला झाला असावा ४

१९२४ निरोपासी वेचे । फाय बोलता फुकाचे ॥ १ ॥

परी हे नेघेवेचि यश । भेओ नको सुखी आस ॥ २ ॥

सुख समाधानें । कोण पाहे देणे घेणे ॥ ३ ॥

न लगे निरोपासी मोल । तुका म्हणे वेचे बोल ॥ ४ ॥

शब्दार्थं यं टीपा - वेचे-सर्च होते, नेघेवे-पेववत नाही भेओ नको-भिऊ नकोम

अर्थ-देवा, कुणावरवीर तरी निरोप पाठविला असतास तर तुझे बाप खर्च झाले असते रे ? फुकटच्या शब्दामुळे तुला काय खर्च येतो रे ? १ पण हे यश काही तुझ्याच्याने मोडपणे घेववत नाही तरी देवा, आता तू भिऊ नकोस, सुखात राहा २ जो स्वतःच्या सुखातच गुंग होतो तो दुसऱ्याचे देणेघेणे कधीतरी जाणतो का ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, निरोपाचे शब्द पाठविण्यास काहीच खर्च लागत नाही, तेव्हा एवढे शब्द तरी खर्च कर ना. ४

१९२५ जोडीच्या हव्यासे । लागे धनाचेवि पिते ॥ १ ॥

मग भाणीक दुसरें । लोभ्या नावडती पोरें ॥ २ ॥

पाहे दव्याकडे । मग अवघें ओस पडे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । तुला बहुतच हेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थं यं टीपा - जोडीच्या-प्राप्तीच्या, पिते-वड, हेवा-हाव

अर्थ-कृपण व लोभी माणसास धनाच्या प्राप्तीच्या हव्यासामुळे तेच एक वेड सतत लागून राहाते १ मग त्या लोभी माणसास एका इव्याशिवाय दुसरे काहीही, स्वतःची पोरेंसुद्धा आवडत नाहीत २ तो नेहमी केवळ धनाकडेच पाहता आणि त्यामुळे त्याला सर्व व्यर्थ वाटते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, याप्रमाणे तुलाही फार हाव सुटलेली दिसते पुष्कळांचा लोभ तुला असल्यामुळे मला तू जवळ करीत नाहीस ४

१९२६ मविले मवितो । नेणो रासी पडिल्या कितो ॥ १ ॥

परि तू घालाचि न घासी । आले उभाउभों घेसी ॥ २ ॥

अवघ्यां अवघा फाळ । वाटा पाहाती सळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाहीं । अराणूक तुज काहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थं यं टीपा - मविले-मोजले मवितो-मोजतात, अराणूक-विसावा

अर्थ-एकदा मोजलेलच परत मोजावे, अशा कितो राशी पडलेल्या आहेत हे काही समजत नाही १ पण तू एकदा तूट झाला असलास तरी आपल्या सक्तांमिंपयी अतृप्त आहेस जे कुणी तुला धानतेने भेटतील त्यांना तू सापडतोय जवळ बघतोय २ मदारसर्वकाल सर्व वाटा तुझ्याबद्दल यऊन मिळतात, अथवा सधे लोक तुझ्याबद्दल ओढे लागून बसतात, तुझीच वाट पाहतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, तुला यामुळे थोडाही वितावा कधी मिळत नाही ४

१९२७ न बसती खालीं । सम उभाच पाउलीं ॥ १ ॥

ऐसे जाले बहुत दिस । जालीं युवें अठ्ठाविस ॥ २ ॥

नाही भग सीण । अराणूक एक क्षण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे किती । मापे बेलीं देती घेती ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा — सम-एवतारखे, भग-त्रास, सीण-कष्ट, नास, अराणूक-विघाती

अर्थ — देवा, एकसारखे पाप जोडून तू उभा राहिला आहेस, तू खाली कधी बसतच नाहीस १ वशा अव स्पेत पुष्कळ दिवस होऊन गेले अतृप्योस युगे होऊन गेली तरी तू अजून उभाच आहेस २ तुला पाचा कधी त्रास घाटत नाही, कारण तू क्षणभरही कधी विघाती घेत नाहीस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात तुझ्याजवळ देणेघेणे करण्याची मापे किती आहेत हे समजतच नाही ४

१९२८ जोडी^१ कोणासाठीं । एवढी करितोसी आढी ॥ १ ॥

जरी हे आम्हा नाही मुख । रडो पोरे पोटीं भूक ॥ २ ॥

करुनि जतन । कोणा देसील हे धन ॥ ३ ॥

आमचे तळमळे । तुजें होईल वाटोळें ॥ ४ ॥

घेसील हा श्राप । माझा होऊनिया बाप ॥ ५ ॥

तुका म्हणे उरी । आता न ठेवीं यावरी ॥ ६ ॥

शब्दाथ व टीपा — जोडी-प्राप्ती मिळकत आढी-प्रयत्न, सटपट, उरी-उणीव

अर्थ — देवा, भसे अतोनात भ्रम करून कुणासाठी रे एवढी प्राप्ती करून ठेवितोस । १ तुझ्या मा प्राप्तीचे जर आम्हास सुख नाही तर काय तिचा उपयोग ? पोटास भूक लागल्याने तुझे ही पोरे रडतात ना २ तू या सर्व धनाचे जतन करून कुणाला रे देणार आहेस ? ३ देवा, आमच्या या तळमळीमुळे तुझे मात्र वाटोळे होईल माझा हा श्राप घेसील ४ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, म्हणून तू आता याविषयी काही उणीव ठेवू नकोस ५

१९२९ करुनि चाहाडी । अघघी बुडवीन जोडी ॥ १ ॥

जरि तू होऊनि उदास । माझी बुडविसो आस ॥ २ ॥

येयें न करीं काम । मुखें नेधें तुजें नाम ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कुळ । तुजें बुडवीन समूळ ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा — जोडी-प्राप्ती आस-इच्छा

अर्थ — देवा, तू कधीच कृपा करीत नाहीस अशी तुमची चहाडीकरणे मी तुझी सर्व प्राप्ती बुडवून टाकीन १ उदास होऊन तू जर माझी इच्छा बुडवशील तर मी असेच करीन देवा २ मी येथे राहून काहीमुद्दा काम करणार नाही मुखाने तुझे नाममुद्दा बघी घेणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला भक्ताना काहीच उपयोग नाही असे सांगून तुस कुळध मी समूळ बुडवून टाकीन ४

१९३० समर्थाचे पोटी । आम्ही जन्मलो करटीं ॥ १ ॥

ऐसी जाली जयां कीर्ति । तुझ्या^१ नामाची फजिती ॥ २ ॥

येयें नाहीं पाया । न ये कोणी मूळ न्याया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जिणे । आतां खोटें जीवपणे ॥ ४ ॥

१ जोटी केली कोणा-०, २ माझ्या.

शब्दार्थ व टीपा — करंटी-दरिद्री, कमनशिबी.

अर्थ — देवा, तुझ्यासारख्या समर्थच्या पोटी जन्मास येऊन आम्ही असे कमनशिबी असावे ना ? १ तुम्ही जर अशी कीर्ती साप्त्या जगात वाटली तर तुझ्या नामाची मोठीच फजिती होईल. २ घेवे मला काही सायला नाही, की मला कुणी माहेरी नेण्यासाठी आमंत्रण पाठवीत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता जिवत राहूवही हे जणू मला धर्यच वाटू लागले आहे ४

१९३१ पुढें तरी चित्ता । काय घेईल ते आता ॥ १ ॥

मज सांगोनियां घाडों । वाढ पाहातों बराडी ॥ २ ॥

कंठीं धरिला प्राण । पायांपाशीं आलें मन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चित्ता । बहु वाढतसे आतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — बराडी-बराडी, आघाळभूत, भुकेलेला

अर्थ — देवा, आता यापुढे तरी तुझ्या चित्तात येईल तसे तू कर १ मला तू घेऊन जाण्यासाठी निरोप पाठीव ना मी भुकेलेला तुम्ही वाढ पाहातो आहे २ मी तुझ्यासाठी देवा, प्राण बंडासी धारण केला आहे. माझे मन तुझ्या पायांशीच अर्पण केले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू आता कृपा करी काय करशील याविषयी मला फार चिंता वाढते ४

१९३२ कंचा मज धीर । कोठें बुद्धि माझी स्थिर ॥ १ ॥

जें या मनासी आवरू । आंत पोटीं वाव धरू ॥ २ ॥

कंचो शुद्ध मति । भाडवल ऐसे हातीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अंगा । कोण दशा आली सांगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — वाव-अर्थ

अर्थ — देवा, मना कसला धीर आलाय ? माझी बुद्धी तरी कुठे स्थिर आहे ? १ आत पोटात धरून या भाड्या मनास आवरावे तर तेही चघल असल्याने धर्य होते २ माझी वास्तना तरी शुद्ध आहे का ? हे असे शुद्ध भाडवल देवा, भाड्या हाती असल्याने तू मला कसा भेटणार ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे देवा, माझ्या अंगाची कसा फजितीचा प्रसंग आला आहे हे तुम्हीच सांगा. ४

१९३३ समर्पक बाणी । नाहीं ऐकिजेसी कानीं ॥ १ ॥

आता मावें करुनि साक्षा । पाया बडिलों विठोबाच्या ॥ २ ॥

न कळे उचित । करू समाधान चित्त ॥ ३ ॥

तुका म्हणे विनती । विनविली घरा चिर्ती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — समर्पक-योग्य, साक्षा-सरोवर

अर्थ — देवा, कानांनी नीट ऐकावी अशी योग्य बाणी माझी नाही १ पण मी आता माव धरून सरोवरच विठोबाच्या पायां पडत आहे २ ज्यामुळे चित्तास समाधान होईल असे काही योग्य ते कसे करावे हे मला समजत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी यत्राने देवा, तुम्हांला जी विनती केली आहे, ती तुम्ही चित्तात धारण करावी. ४

१९३४ येती वारकरी । वाट पाहातीं तोंवरी ॥ १ ॥
घालूनियां बंडवत । पुसेन निरोपाची मात ॥ २ ॥
पत्र हातीं दिलें । जया जेथें पाठविलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येती । जाइन सामोरा पुढती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—मात—हकीगत.

अर्थ—पठरपुराहून वारकरी परत येईपर्यंत मी त्याची वाट पाहीन. १ ते आल्यावर मी त्यांना बंडवत घालीन व विठ्ठलाच्या निरोपाची हकीगत विचारीन. २ मी त्यांना विठ्ठलास पत्र लिहून तेथे पाठविले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ते वारकरी समोर येताच मी त्यांना सामोरा जाईन व भेटेन. ४

१९३५ रुळे महाद्वारी । पायांखालील पायरी ॥ १ ॥
तैसें माझे बंडवत । निरोप सांगतील संत ॥ २ ॥
पडे बंडकाठी । देह भलतीसवा लोटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बाळ । लोळे न धरितां सांभाळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—णळे—लोळें, बंडकाठी—हातातील काठी

अर्थ—मंदिराच्या पायाखालच्या पायरीवर म्हणारात मी लोळण घेईन. १ असा हा माझ्या बंडवताचा निरोप संत विठ्ठला सांगतील. २ हातातील काठी खाली पडवी तथा माझा देह देवाच्या समोर पडेल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एखादे बालक जसे आपल्या अंगाचा सांभाळ न करता जमिनीवर लोळते त्याच प्रमाणे मी लोटांगण घेईन. ४

१९३६ तुम्ही संतजनीं । माझी करावी विनयणी ॥ १ ॥
काय तुमचा अग्याय । त्यासी अंतरले पाय ॥ २ ॥
माझा बहुतां रीती । माझी कीव काकुलती ॥ ३ ॥
न देखे पंढरी । तुका चरण विटेवरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—माका—सागा, कानावर घाला.

अर्थ—संतजनहो, तुम्ही माझी एवढी विनंती देवास करा. १ तुमच्याचा अग्याय अग्याय तरी काय झाला? की त्याला तुझे पाय दिसू नयेत, असे तुम्ही त्या पंढरगाला विचारा. २ तुम्ही मजविषयी कीव व काकुलती पुण्यळ प्रमाणात त्याच्या कानावर घाला. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला या पंढरपुरातील विठ्ठलाची पावले विटेवर विसत नाहीत; असे का? हेही विचारा. ४

१९३७ होइल कृपादान । तरी मी घेईन धांवोन ॥ १ ॥
होती संतांचिया भेटो । आनंदें नाचों वाळवंटीं ॥ २ ॥
रिघेन मातेपुढें । स्तनपान करीन कोडें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे साप । हरती देखीनियां वाप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:—रिघेन—वेईन, जाईन, कोडें—कीतुकाने

अर्थ - जर मनवर ईश्वराची कृपा होईल तर मी त्याच्यापुढे धावत येईन १ त्याच्या दरोवर आनंदाने वाळवटात नाचता येईल २ त्या दक्षिणीमातेपुढे जाऊन मी मोठ्या कोतुकाने स्तनपान करीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे तो माझ्या पादुरंग पाहिल्याबरोबर माझ्या मनाचा सारा ताप दूर होईल ४

१९३८ परिसोनि उत्तर १ जाव देईजे सत्वर ॥ १ ॥

जरी तू होसी कृपावत १ तरि हा बोलावीं पतित ॥ २ ॥

नाणी काहीं मना १ करुनि पापाचा उगाणा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाहीं १ काय शक्ति तुझे पायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परिसोनि-एकून, नाणी-आणू नगान, उगाणा-साडा

अर्थ - देवा, माझे हे शब्द ऐकून त्याचे उत्तर तू सत्वर दे १ तू थोर कृपावत आहेस, तरी माझ्यासारख्या पतिताला बोलावणे पाठीव २ तू मनात काही आणू नकोस माझ्या सवें पातकाचा नाश करूनच तू मला बोलाव ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यासाठी तुझ्यापाशी शक्ती नाही की काय ? ४

१९३९ ऐकोनिया कीर्ती १ ऐसी घाटती बिधाती ॥ १ ॥

माते सुख डोळा पडे १ तैयें कोण लाभ जोडे ॥ २ ॥

बोलता ये धाचे १ घोट नये जिरहा नाचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धावे १ यासना ते रस घ्यावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - माते-मग

अर्थ - त्या श्रीहरीची कीर्ती ऐकल्या बरोबरच मनाना बिधातीचे सुख मिळते १ मग ते सुख प्रत्यक्ष डोळ्यामधोर उभे राहिल्याम केवडा तरी त्यामुळे लाभ होईल २ त्या सुखाचे वर्णन या बाणीने करता येणार नाही किया जिनेलाही त्याचा घोट न येता ती दानदाने नाचत असते ३ लक्ष्मण महाराज म्हणतात, ते प्रेमसुख भोगण्यासाठी माझी वासना धावत आगते, त्या प्रेमरसाचा आस्वाद घेण्यास ती उत्सुक असते ४

१९४० किती करु शोक १ पुढें वाढे दुखें दुख ॥ १ ॥

आता जाणसी तें करीं १ माझे कोण मनीं धरी ॥ २ ॥

पुण्य होते गाठी १ तरि का लागती हे आटी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बळ १ माझी राहिली तळमळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गाठी-जवळ स्वाधीन, आटी-प्रयत्न, लटपट

अर्थ - देवा, आता मी तुझ्या भेटीसाठी किती शोक करायचा ? त्यामुळे दुखाने दुःख मात्र वाढते १ आता तुला समजेल तसे तू कर माझे कोण मनावर घणार आहे ? २ जर माझ्याजवळ भरपूर पुण्याचा साठा असता तर एवढी लटपट का करायी लागली असती ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माझ्या मनात असलेली तळमळ हेच एक माझे बळ आहे ४

१९४१ करील आवाळी १ माझ्या दाताची कसाळी ॥ १ ॥

जासी एसादा मरोन १ पाठी लागेल हें जन ॥ २ ॥

१ बोलठां एकाचे

घरों लागे कळह^१ । नाहीं जात तो शीतळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पोरवडे । मज येतील रोकडे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- आवाळी-फजिती, कसळी-रामाने बोलणे, कळह- भांडण, तंडा, शीतळ-सुखकर.

अर्थ:- माझ्या अशा या रागाच्या बोलण्याने तुझी मात्र फजिती होईल. १. माझ्या सीवतेच्या बोलण्याने तू एखाद्या वेळी म्हणू लागशील; मग मात्र सर्व सोक माझ्या पाठीशी लागशील. २. घरात एकदा भांडणतंडा सुरू झाला की मग कुणासच सुखकारक वाटत नाही. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, मग माझ्या वाटपास मात्र केवळ पोरकटपणा येईल. ४

१९४२ आतां आशीर्वाद । माझा असो मुखें नांद ॥ १ ॥

म्हणसी कोणा तरी काळें । आहेतसीं माझीं बाळें ॥ २ ॥

बुरी दुरांतर । तरी घेसी समाचार ॥ ३ ॥

नेंसी कधीं तरी । तुका म्हणे लाज हरी^२ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दुरांतर-पुष्कळ काळानंतर.

अर्थ:- देवा, मू मुखाने नांद असो माझा तुला आशीर्वाद आहे. १. ही माझीच लेकरे आहेत असे कधी तरी तू म्हणशीलच. २. दूर कुठेही असलास तरी पुष्कळ काळानंतर का होईना पण तू माझा समाचार घेशील. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, ओहरी, तुला लाज असल्याने तू कधीतरी मला घेऊन जाशील. ४

१९४३ आतां हे सेवटीं । माझी आडकायी गोष्टी ॥ १ ॥

आतां घावा वचनाचा । जाव कळे तेंसा याचा ॥ २ ॥

आतां करकर । पुढें न करीं उत्तर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ठसा । तुसा आहे राखें तेंसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- करकर-कटकट.

अर्थ:- देवा, आता सेवटी माझे एक म्हणणे तरी ऐक. १. आता तुम्हास कळेल तसा मला वचनाचा जाव घा. २. आता मी वेडेवाकडे शब्द बोलून तुम्हापुढे कटकट करणार नाही. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता तुसा असो धोडाचा ठसा असेल तसे मू बघ. ४

१९४४ बोलिलों तें आतां । कांहीं जाणतां नेणतां ॥ १ ॥

क्षमा करावे अन्याय । पांडुरंगे माझे माय ॥ २ ॥

स्तुती निदा केली । लागे पाहिजे साहिली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे लाड । दिला तेंसें पुरवा कोड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- साहिली-सहन केली, कोड-कीतुक.

अर्थ:- देवा, मी आतापर्यंत काही जाणतेपणी अथवा नेणतेपणी जे काही बोललो १. त्याची मू क्षमा करावीस. पांडुरंगे, माय, तू माझे अन्याय विसरून जा. २. मी तुझी स्तुती अथवा निदा केली तरी तू सहन केली पाहिजेस ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही माझे कीतुक आजवरच्या लाडाप्रमाणे करावे. ४

१ कळ हे, २ घरो.

तु. गाथा-२ ...४०

१९४५ माहोरचा काय घईल निरोप । म्हणऊनि झोंप नाही डोळां ॥ १ ॥
 वांट पाहें आस धरुनियां जीवीं । निडळा हे ठेवों वरी बाहे ॥ २ ॥
 - बोटवरी माप लेखितो-विवस । होतों कासावोस धीर नाही ॥ ३ ॥
 काय नेणों संतां पडेल' विसर । कीं नव्हे सादर मापवाप ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तेथें होईल दाटणी । कोण माझे आपी मना तेथें ॥ ५ ॥

शब्दाथं व टीपा:-आस-इच्छा, निडळा-कपाळावर, बाहे-हात, लेखितो-मोजतो, दाटणी-गदी, सादर-तत्पर.

अर्थ :- माझ्या माहेरून आईबापांचा काय निरोप घईल ? असे मनात येऊन माझ्या डोळ्यावरची झोंप नाहीशी झाली आहे. १ मी माझ्या जीवात त्याची मोठी इच्छा धरून, कपाळावर हात ठेवून वाट पाहत आहे. २ मी बोटांच्या मापाने विवस मोजीत आहे, माझा जीव अतिशय कासावीस होत असून मला मुळीच धीर नाही आता. ३ हे साधुसंत माझा निरोप सांगायला विसरले की काय ? किंवा माझे मापवापच तत्पर नाहीत असे विसते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तेथे आईबापांशी भाविकताची गर्दी झाली असेल, माझे तेथे कोण मनावर घेणार ? ५

१९४६ परि तो आहे कृपेचा सागर । तोंवरी अंतर पडों नेदी ॥ १ ॥
 बहुकानडूष्टी आइके देखणा । पुरोनियां जना उरलासे ॥ २ ॥
 सांगितल्याविणें जाणे अंतरिचें । पुरवावें ज्याचें तेंसं कोड ॥ ३ ॥
 बहुमुखें कीर्ती आइकिली कानीं । विश्वास ही मनीं आहे माझ्या ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे नाही जात यांयांविण । पाळितो वचन बोलिलों तें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- देखणा-देखणारा, कोड-कोतुक, होम.

अर्थ:- पण असे वसे होईल ? तो माझा मापवाप कृपेचा सागर वास्त्याने तो आहे तोपर्यंत काही कमी पडू देणार नाही. १ त्याला पुष्कळ कान व डोळे असून तो सर्व काही पाहाणारा आहे, तो सर्व जगाला पुरून उरला आहे. २ मनात जे असेल ते तो न सांगता जाणून घेतो व ज्याची जशी इच्छा असेल तशी त्याची होत तो पुरवितो. ३ त्याची कीर्ती मी पुष्कळांच्या मुखांनी, कानांनी ऐकली आहे, माझ्या मनात त्याच्याविषयी पूर्ण विश्वास आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपले बोललेले वचन जो पाळतो त्याचे बोलणे कधीच ध्यर्थ जात नाही. ५

१९४७ यावरि न कळे संचित आपुलें । कसें बोटवलें होइल पुढें ॥ १ ॥
 करील विसरे घाडितां मुळासी । किंवा धाडा ऐसी तांतडी हे ॥ २ ॥
 जोंवरी हे डोळां देखें वारकरी । तों हें भरोवरी करी चित्त ॥ ३ ॥
 आस वाढविते बुढीचे' तरंग । मनाचे ही वेग वाढवती ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तेव्हां होतील निश्चळ । इंद्रियें सकळ निरोपानें ॥ ५ ॥

शब्दाथं व टीपा:- संचित-देव, प्रारब्ध, बोटवले-उभे राहिले, विसरे-विघ्न, मुळासी-आमंत्रण घाडण्यात, भरोवरी-वत्पनांचे श्रम, सायास, वाढवती-वाढवत, निश्चळ-स्थिर.

अर्थ:-आता यानंतर मज्जे प्रारब्ध वसे काय आहे हे चाही समजत नाही. पुढे काय ओडवणार आहे हे बळत नाही. १ मला आमंत्रण पाठविण्यात ते विघ्न आणील किंवा लोकर धाडा जशी तातडी करील ? २ जोपर्यंत हे वारकरी निरोप घेऊन आलेले डोळ्यांनी विसरत नाहीत तोपर्यंत माझे हे चित्त वत्पनांचे उगाधच धम करणार. ३

आशेमुळे बुद्धीचे नाना प्रकारचे तरंग वाढतात, मनाच्या चांचक्याचे विकारही वाढतात. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याचा निरोप येईल तेव्हाच माझी सर्व इद्रिये शांत होतील. ५

१९४८ होईल निरोप घेतला यावरी । राखळाभोतरीं जाऊनियां ॥ १ ॥
 करुनियां दधिमंगळभोजन । प्रयाण शकुनसुमुहूर्ते ॥ २ ॥
 होतील दाटले सद्गदित कंठी । भरतें या पोटीं वियोगाचें ॥ ३ ॥
 येरयेरां भेटी क्षेम आलिंगनें । केलीं समाधानें होतीं संतीं ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे चाली न साहे मनास । पाहाती कळस परपरतीं ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा.- राखळाभोतरीं-देऊळात जाऊन, परपरतीं-पुन पुनः.

अर्थ-- देऊळात जाऊन बारकरी संतांनी देवाजवळ भाक्षा निरोप सांगितला असेल. १ निघण्याच्या वेळी बहिष्कातचे मंगल भोजन करून प्रयाण करण्यासाठी मुहूर्त व शकुन पाहून ते निघण्याच्या तयारीत असतील २ या श्रीहरीचा वियोग होणार म्हणून त्यांचा कंठ तद्गदित झाला असेल, त्यांना प्रेमाचे भरतें आले असेल. ३ तेथून निघते वेळी एकमेकांनी एकमेकांस आलिंगन देऊन परस्परांचे समाधान केले असेल. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, परत घरी निघाल्यावर वियोगदुःख मनास राहून न झाल्याने पुनः पुनः ते कळसाकडे घमत असतील ५.

१९४९ ऐसी ते सांडिली होईल पंडरी । येत बारकरी होते वाटे ॥ १ ॥
 देखिले सोहळे होती आठयत । चालती ते मात करुनियां ॥ २ ॥
 केली आइकिली होईल जे कया । राहिलें तें चित्ता होइल प्रेम ॥ ३ ॥
 गरडटके टाळ मृदंग पताका । सांगती ते एकां एक सुख ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आतां येती लयलाहीं । आलिंगून काहीं देइन क्षेम ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा.- सांडिली-नोंडली, मात-वातघोट, हकीगत, बाहीं-हातांनी, क्षेम-आलिंगन.

अर्थ-- बारकरी संतांनी पंडरपूर क्षेत्र सोडले असेल व ते वाटेने परत येत असतील. १ पंडरीत असताना यात्रेचे जे सोहळे त्यांनी पाहिले असतील त्यांची आठवण करूनच ते चालत असतील त्याच गोष्टींची हकीगत घोलत घोलत ते चालत असतील. २ त्यांनी तेथे जो कया केली असेल, ऐकली असेल त्यातील प्रेमच त्यांच्या चित्तात स्थिरावले असेल. ३ गरडटका, टाळ, मृदंग, पताका इत्यादी बरोबर घेऊन ते भजनात वंग होऊन एकमेकांस सुखवीत असतील. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता हे बारकरी संत लवकर येतील आणि त्यांना मी दोनही हातांनी कवटाळून आलिंगन देईन. ५

१९५० क्षेम मायबाप पुसेन हें आधीं । न घलीं हें मधीं सुख दुख ॥ १ ॥
 न करीं तांतडी आपणांपासून । आइकेन कानीं सांगती तें ॥ २ ॥
 अंतरांचें संत जाणतील गूज । निरोप तो मज सांगतील ॥ ३ ॥
 पायांवरी डोई ठेवीन आवरें । प्रीतिपडिभरें आळिगून ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे काया करीन फुरवंडी । ओवाळून सांडीं त्यांपरून ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा.- क्षेम-पुत्र, प्रीतिपडिभरें-प्रेमाच्या उमाळपाने.

अर्थ-- ते संत आल्यावर मी प्रथम माझ्या मायबापाचे कुशल विचारून, मध्येच मी माझ्या मुल-दुःसाच्या गोष्टी कधी वाडणार नाही. १ मी माझ्याबद्दल उगाच उतावळेपणा करणार नाही ते सांगून ते मुवाटपाने ऐवढे २ संत माझ्या मनातील रहस्य बरोबर जाणून मला मायबापाचा निरोप सांगतील. ३ मोठ्या

आदराने मी त्या सतांच्या पायांवर झोके ठेवीन श्रीतीच्या उमाळघाते मी त्यांना आलिंगन देईन ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी त्यांच्यावरून माझा देह ओवाळून टाकीन. ५

- १९५१ होइल माझी संतीं भाकिली करुणा । जे त्या नारायणा मनीं बैसे ॥ १ ॥
 झंगारुनि माझीं बोवडीं उत्तरें । होतील विस्तरें सांगितलीं ॥ २ ॥
 क्षेम आहे ऐसें होइल सांगितलें । पाहिजे घाडिलें शोध मूळ ॥ ३ ॥
 अवस्था जे माझी ठावी आहे संतां । होइल कृपावंता निरोपिली ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे सवें पेईल मुन्हाळी । किवा कांहीं उरी राखतील ॥ ५ ॥

शास्त्रार्थ व टीपा - दृगारुनि-सुशोभित म्हणून, गौरवून, मुन्हाळी-लग्न क्षात्यानंतर नवरीच्या पाठराखणी म्हणून गेलेले मनुष्य

अर्थ:- ज्यामुळे त्या नारायणाच्या मनात माझ्या विषयी दया निर्माण होईल अशी करुणा संतानी त्याच्या पुढे भाकिली असेल. १ माझे वेडेवाकडे व बोवडे शब्द त्यांनी सुशोभित करून गौरवाच्या भाषेत सांगितले असतील २ माझ्या विषयीचे सर्व कुशल त्यांनी सांगितले असेल व त्याला लोकर बोलावणे पळविले पाहिजे असा भाग्रह घरला असेल ३ विठ्ठलाशिवाय माझ्या मनाची जी स्थिती झाली आहे ती त्या सताना माहीत असल्याने ती सर्व हकीगत त्या कृपावंतानी त्याला सांगितली असेल ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्या बगेवर मला वेष्टा-साठी कुणीतरी मनुष्य येईल, किंवा त्या सतानी काही मनात ठेवले असेलच ५

- १९५२ दोहींमध्यें एक घडेल विश्वासें । भातुकें सरिसें मूळ तरी ॥ १ ॥
 करितो निरास नि शोय न घडे । कांहीं तरी ओडे वित्त मायें ॥ २ ॥
 लौकिकाची तरी घरितील लाज । काय माझ्या काज आचरणें ॥ ३ ॥
 मयवा कोणाचें घेणें लागे रीण । नाहीं तरी हीनकर्मी कांहीं ॥ ४ ॥
 द्यालीचिये अंगीं असती वेष्टना । तुका म्हणे मना मन साक्ष ॥ ५ ॥

शास्त्रार्थ व टीपा - मूळ-जोनावणे, आर्जन, निरास-निराशा, द्यालीचिये-जन्म देणाऱ्या आईच्या, वेष्टना-वेदना.

अर्थ:- मला तुमच्याकडील आर्जन हाच खाऊ मिळाला तर तुमच्यामाझ्यात एक प्रकारचा विश्वास निर्माण होईल १ देवा तु कधी सगुनं निरासा करजोत असे कायें होगार नाही. आईच्या चित्ताची ओढ मुला-करिता असतेच २ काही लौकिकाची तरी लाज त्यांच्या चित्ताला दाटेल ना । माझ्या आचरणाशी काय काम आहे ? ३ नाही तर मला कुणाचे श्रृंण घेण्याचे काय कारण आहे ? मी काही हितकर्ता नाही. ४ जो जन्म देणारी आई असते तिच्याच मनास वेदना होतात तुकाराम महाराज म्हणतात, याबद्दलची साक्ष माझ्या मनास चांगलीच आहे ५

- १९५३ संसतां कोणापे नाहीं समाधान । विवरे हें मन तेचि सोई ॥ १ ॥
 घडी घडी मज आठवे माहेर । न पडे विसर क्षणभरी ॥ २ ॥
 नो^३ बोलावें ऐसा करितो विचार । प्रसर्गीं तों फार आठवतें ॥ ३ ॥
 इंद्रियांसी याही पडिली ते चाली । होती विसावली येचि ठायीं ॥ ४ ॥
 एकतरें सोस माहेरासी जावे । तुका म्हणे जीवें^३ घेतलासे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कोणाचे-कोणात, कोणाच्या पाणी, विवरे-विचार करते, बाहो-ओप.

अर्थ:- आता मला कुणाच्या जवळ बसल्याने सभाषण होत नाही केवळ या माझ्या मापवापाचाच विचार माझ्या मनात सारखा येत असतो ? मला माझ्या माहेराची आठवण राहून राहून एकसारखी होत असते. एक क्षणभरही त्यांचा विस्तर मला होत नाही २ या सवयी काही बोलू नये असाच विचार मी करतो, पण प्रसंग आला की मला त्याची फार आठवण येते. ३ माझ्या सर्वोद्दयाच्या ओघांची शिक्षा या बाजूने आहे. याच ठिकाणी त्यांना विश्वांती मिळत असते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, माहेरास जावे असा माझ्या मनास एकसारखा ध्यास वाटत असतो, माझ्या मनास तोच एकसारखा सोस आहे. ५

१९५४ नाहीं हानि परी न राहावे निसुर । न पडे विस्तर काय करूं ॥ १ ॥
पुसाविशी वाटे मात कापडियां । पाठविती न्याया मूळ मज ॥ २ ॥
आणिक या मना नावडे सोहळा । करितें टकळा माहेरींचा ॥ ३ ॥
बहु कामें केलें बहु कासावीस । बहु जाले दिस भेटी नाहीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे त्याचें न कळे अंतर । अवस्था तों फार होते मज ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निसुर-निष्काळजी, मात-हरीगत, वाती, कापडियां-पात्रेकहना, टकळा-ध्यास, कामें-इच्छेनं, अंतर-मन

अर्थ:- माझी काही हानी होत नाही हे सरे, पण मला निष्काळजीपणाने राहावत नाही. मला त्याचा विस्तर मूळीच पडत नाही त्याला काय करू ? १ जे पात्रेकरू वारकरी आहेत त्यांना वातां विचाराची असे वाटते, मला नेण्यासाठी आभरण घेईल का ? असे त्यांना विचारलेवे लागते २ माझ्या मनाला या खेरीज दुसरा कुठलाच सोहळा नको. त्याला एकसारखा माहेरचा ध्यास आहे. ३ याच एका इच्छेने मला फारच कासावीस केले आहे. कारण पुढेकळ विवस झाले तरी अजून मापवापाची भेट झाली नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला बाहो त्याच्या मनाचा पांग लागत नाही. आणि इकडे तर माझ्या मनाची अवस्था फारच बिकट होत आहे. ५

१९५५ तोंवरी म्यां त्यास कैसें निवेधार्थें । जों नाहीं बरवें फळों आलें ॥ १ ॥
कोणाच्या मूळें तट नाहीं माणें । वसन वाडणें बोलों नये ॥ २ ॥
दिसे हानि परी निरास न घडे । हे तंव रोकडे अनुभव ॥ ३ ॥
आपुलियां भोगें होईल उशीर । तोंवरी फां धोर केला नाहीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे गोड करील सेवट । पाहिली ते वाट जाण्यो आहे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बरवें-मध्य, खरो परिस्थिती, तट-तट, दुष्कीर्ती.

अर्थ - जोपर्यंत त्याच्या विषयी खरी परिस्थिती समजली नाही तोपर्यंत त्याचा निवेध मी कसा करायचा ? १ यापूर्वी त्याने कुणाचा निवेध केला, उपेक्षा केली अशी दुष्कीर्ती अजून माझ्या कानां आलेली नाही तेव्हा त्याच्या विषयी काही बाबते बोलू नये हेच बरे २ थोडी हानी मला दिसत आहे, पण या कामी निरास होत नाही मला नये. हा अनुभव तर आता प्रत्यक्षच रोजचा आहे ३ आपल्या प्रारब्धकर्मानुसार उशीर होईल तो होईल, तोपर्यंत धीर धरण्यास काय हरकत आहे ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा मापवाप माझे सेवटी सर्व गोडच करील, कारण यापूर्वी त्याने आपल्या भक्तांची काय वाट लावली ते मला माहीत आहे ५

१९५६ माहेरींचे आले ते मज माहेर । सुखाचे उत्तर करि न त्यासी ॥ १ ॥
 पायावरी माया आठिगीन बाहीं । घेईन लवलाहीं पायवणी ॥ २ ॥
 सुख समाचार पुसेन सवळ । कंसा पर्वकाळ आहे त्यास ॥ ३ ॥
 आपुले जीवींचे सुखदुख भावें । सागेन अघवे आहे तैसे ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे वीट नेघे आवडीचा । बोलिलीच वाचा बोलवीन ॥ ५ ॥

शब्दां व टीपा - बाहीं-हातांनी पायवणी-पायाचे तीर्थ

अर्थ - माझ्या माहेरहून जे सत येतात ते मला माझ्या माहेराप्रमाणेच वाटतात त्यांच्याशी मी सुखाने
 समापण करीन १ मी त्याच्या पायावर डोंबे ठेवीन, दोनही हातांनी त्यांना आलिंगन देईन मी त्याच्या पायाचे
 तीर्थ घेईन २ मी त्यांना सुखाचा सर्व समाचार विचारून, त्यांना माझ्याकडे येण्यास पर्वकाळाचा भूतर्त बसला
 आहे ? ३ मी आपल्या नाकाचे सुखदुख ज आहे ते मी त्यांना भविष्यभाषाने नसे आहे तसे सांगीन ४ तुकाराम
 महाराज म्हणतात, जे माझ्या प्रेमाचे आहे ते पुन सांगण्यात मला कटाळा येणार नाही मी जे पूर्वी बोललो तेच
 पुन त्यांच्याशी बोलिन ५

१९५७ वियोग न घडे सन्निध घसले । अखंड राहिले होय चित्तों ॥ १ ॥
 विसरु न पडे विकल्प न घडे । आले तें आवडे तया पथें ॥ २ ॥
 यामावा विसर नाठवे शरीर । रसना मधुर नेणे फिकें ॥ ३ ॥
 निरोपासी काज असो अनानिक । निवडिता एक नये मज ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे हित चित्तें ओडियेले । जेथें तें जमले जावे यणे ॥ ५ ॥

अर्थ - आता माझे सखेसाथरे असलेले वारकरी घेतील माझ्या जोदास होच एक मोठी इच्छा लागून राहिली आहे १ मी विठ्ठलाला जो निरोप पाठविला होता त्याची हकीगत ते मला सांगतील माझ्या माहेरचा समळा वृत्तान्त मला मग समजेल २ कोणता लाभ झाला, काय काय माल तेथे होता, कोणास काय काय मिळाले हे सर्व मी विचारोन ३ माझ्यासाठी मायबापाने कोणता धाऊ धाडला आहे ते मी विचारोन आणि ते सुखी आहेत ना ? अशी मी चौकशी करीन ४ तुकाराम महाराज म्हणतात ते काय सांगतील ते मी मनात पाव धारण करून कानांनी ऐकेन ५

१९५९ काय करावे म्या केले ते विचार । पडेल साचार काय पाहो ॥ १ ॥
काय मन नाही धरीत आवडी । प्रारब्धी जोडी तेच खरी ॥ २ ॥
काय म्या तेथेचे राधिले चारोनि । ते हे करीं मनीं विवचना ॥ ३ ॥
आणीक ही त्यासी बहुत कारण । बहु असे जिणे ओडीचे ही ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आम्हा बोळगल्यावरी । परतो माघारी केली नाहीं ॥ ५ ॥

शब्दाय व टीपा - साचार-खरोखर, कारण-बामे

अर्थ - मी पुढकळ विचार केला, पण त्याला काय बरायचे ? त्यामुळे काही अनुभवात खरोखर घेते काय ? हा सारा प्रश्न आहे १ मन काय बंधो वडाची भावड धारण करीत नाही ? पण बैबभोगाने जे प्राप्त होते तेच खरे २ मी काय त्या ठिकाणचे दिसविलेले घ्यालून पाहिले आहे ? मला काय अनुभव आहे ? तर मग त्याची विवचना मी मनाची का बरावी ? ३ त्याला आणखी पुढकळच कामे असतील त्याच्याही निवाची कार ओढाताण होत असते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हाला एवढा निरोप दिसावच याने परत आम्हाला बोलाविले नाही, आमची चौकशी केली नाही ५

१९६० आम्हां अराणूक सवसारा हातो । पडली मळती आजिवरी ॥ १ ॥
पुनदाराधन होता मनी धदा । गोवियेली सदा होतो कामें ॥ २ ॥
बोडयले ऐसे दिसते कपाळ । राहिले सकळ आवरोनि ॥ ३ ॥
माणें पुढें काही न दिसे पाहाता । तेथूनिया चित्ता उपजली ॥ ४ ॥
तुका म्हणे पाट पाह्याचे कारण । येथीचिया हिणे जाले भाग्य ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अराणूक-विधाति, गोवियेली-गुतून गेली होती, कपाळ-गसीव, कारण-काम

अर्थ - आम्ही आजपर्यंत सवसाराच्या मोहात सापडलो असल्याने काही विधातोच आम्हास मिळाली नव्हती १ आमच्या मनात सतत बापको मुले घन, धवा याचीच चिंता होती याच्याच वास्तनांनी आम्ही गुतून गेली होती २ आता मात्र देव उजाडले आहे असे घाटते कारण आता राव बघने आवरली गेली आहेत ३ भागे पुढे पाह्याचे तो काहीच न दिसल्याने मात्र आता मनात चिंता निर्माण झाली आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच्या प्राप्तीविषयी मी हीनमाग्य झाल्यामुळे त्याची पाट पाहण हेच काम आता उरले आहे ५

१९६१ बहु दिस नाही माहेरची भेटी । जाली होती तुटी व्यवसायें ॥ १ ॥
आपुल्याला होतो गुतलो व्यासमें । नाही त्या प्रसमें आठवले ॥ २ ॥
तोडिले तुटते जडती जडले । आहे ते आपुले आपणायें ॥ ३ ॥

१ होती

बहु^१ निरोपाचे पावले उत्तर । जवळीच पर एक तें ही ॥ ४ ॥

काय जाणो मोह होईल साडिला । बहु दिस तुटला तुका म्हणे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - तुटी-वियोग, व्यासने-व्यवसायात

अर्थ - आईबापाची भेट पुष्कळ दिवसात झाली नाही प्रपचाच्या व्यवसायात सापडल्यामुळे वियोग निर्माण झाला होता १ मो आपल्याच व्यवसायात व प्रपचात गुंतून राहिलो असल्याने त्याची आठवण मला राहिली नाही २ नात्याचे व प्रेमाचे सवध तोडले की तुटतात व जडविले की जडतात, आपण वागू तसे ते टिकतील ३ माझ्या निरोपाचे उत्तर पुष्कळ प्रकारे मिळाले, ते एक माझ्या जवळ आहेच ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुष्कळ दिवस आईबापाचा सवध तुटला असल्याने त्यांनी माझा सवध अथवा लोभ सोडला आहे असेच वाटते ५

१९६२ होतों नेणों जालीं कठिणे कठीण । जवळीच मन मनें ग्वाही ॥ १ ॥

आम्ही होतों सोई साडिला मारग । घडिले तें मग तिकून ही ॥ २ ॥

निश्चितीनें होते पुढिलाची साडी । न चाले ते कोडी मायबापा ॥ ३ ॥

आम्हा नाहीं त्याचा घडिला आठव । त्याचा बहु जीव विखुरला ॥ ४ ॥

तुका म्हणे जाले घर्माचे माहेर । पडिले अंतर आम्हाकून ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - तिकून-निकडून, आईबापाकडून, विखुरला-तळमळला

अर्थ - मो कार कठोर बसोवा झाली म्हणून आईबाप माझ्याशी कठोर झाले की काय न बळे माझ्या कठोरपणाविषयी माझे मनच ग्वाही देत आहे १ आम्हीच आईबापांचा अथवा माहेरचा मार्ग सोडला मग त्याच्या-कडूनही सैध घडून आले २ अशा या निश्चयामुळे लहान मुलाची मात्र आवाळ होते आणि मग ही कोंडी त्या आईबापांसही चालत नाही ३ आम्हाला त्याची आठवण झाली नाही, पण त्यामुळे त्याचा जीव मात्र फार बळबळून गेला ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्यामुळे हे मायबाप म्हणजे जणू घर्माचे झाले आहेत, कारण आमच्याकडूनच अंतर पडले ना ५

१९६३ आता करावा कां सोस वायाविण । लटिकाचि सीण मनासी हा ॥ १ ॥

असेल ते फळो येईल लोकरी । आता वारकरी आल्यापाठी ॥ २ ॥

बहु बिलवाचे सन्निध पातले । घीराचे राहिले फळ पोटी ॥ ३ ॥

घालिले तें ठाव पावेल सेवटी । पुरलिया तुडी पाउलाची ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आसे लागलासे जीव । म्हणऊनि कींय भाकीतसे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सीण-त्रास आल्यापाठी-आल्यानंतर, आसे-इच्छा, आशा

अर्थ - आता मी इथे सोस का करावा ? उघाच माझ्या मनास त्रास मात्र होत राहणार ? जे असेल ते लोकरच समजून घेईल, वारकरी परत आल्यानंतर सब काही समजेलच २ ज्याला फार मोठा उसोर होता ते आता अगदी जवळ येऊन पावले आहे, आता पोडा घीर घरला की फळ हातांनी घेईलच ३ जे मार्ग चालत आहेत ते दोघटी मुखामास पोचतीलच जर मार्गात पावलेच रोवून राहिली तर मात्र वियोग होत राहील ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझा जीव आणोला लागला आहे म्हणून तरी मी ही करुणा भाकीत आहे ५

१९६४ भागलेसी देवा । माझा नमस्कार घ्यावा ॥ १ ॥

तुम्ही क्षेम कीं सकळ । वाळ अवघे गोपाळ ॥ २ ॥

मारणीं चालता । श्रमलेती येता जाता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काहीं । कृपा आहे माझ्या ठावी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भागलेली-श्रमलेले दमलेले

अर्थ - जहो देवा, तुम्ही कार धमून गेलेले आहात मी तुम्हास नमस्कार करितो ? तुम्ही सर्व बाल-
गोपालांसहित मुखरूप असावे ? यावेने जाण्यायेण्यामुळे तुम्ही कार धमून गेले आहात ? तुकाराम महाराज
म्हणतात तुमची माझ्यावर काही कृपा आहेच ४

१९६५ घालूनिया ज्योती । वाट पाहे दिवसरती ॥ १ ॥

बहु उताविल मन । तुमचे व्हावे दखण ॥ २ ॥

बालो बोलवीत । तसे पाचि पथें चित्त ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पेणी । येतां जाता दिवस गणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दखण-दर्शन, बोलवीत-बोलवीत, पेणी-मुक्काम

अर्थ - मी माझ्या बोलण्यात वाट घालून रात्रदिवस तुमची वाट पाहत आहे । माझे मन फारच उतावले
आहे असून तुमचे दर्शन व्हावे अशी श्यास मारी उरकटा आहे ? तुम्हास जाताना मी ज्या वाटेवर घालवीत असलो
पाच वाटेकडे मी चित्त लावून बसलो आहे ? तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या मार्गावरील जातायेताचे
मुक्काम मी मोठीत बसलो आहे ४

१९६६ आज दिवस धन्य । तुमचे जाले दखण ॥ १ ॥

सांगा माहेरींची मात । अवघा विस्तारीं घुत्तात ॥ २ ॥

आइकतो मन । फटनि सादर श्रवण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाम । माझा सकळ सभ्रम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दखण-दर्शन मात-हकीगत वातमी, सभ्रम-समारंभ

अर्थ - तुमचे दर्शन झाल्यामुळे आज माझा दिवस धन्य झाला आहे ? आता तुम्ही माझ्या आईबापांकडून
सब हकीगत सांगा ? मी ती उरकटित व सादर मनाने ऐकेन ? तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाचे नाम हाच
आमचा मोठा आर्तबचावक समारंभ आहे ४

१९६८ काय पाठविलें । सांगा भातुकें विठ्ठलें ॥ १ ॥

आसे लागलासे जीव । काय केली माझी जीव ॥ २ ॥

फेडिलें मूढतर । किंवा कांहीं जरजर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सांगा । कसें आतें पांडुरंगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भातुकें-साऊ, मूढतर-दुःख, दैन्य, जरजर-जीर्ण, फाटके वस्त्र, आतें-इच्छा, तीव्रता.

अर्थ :-माझ्या विठ्ठलमाऊलीने कोणता प्रेमाचा साऊ पाठविला आहे ते सांगा ना ? त्याने माझ्याविषयी कोणत्या प्रकारची चर्चा केली आहे ? हे ऐकण्याची माझ्या जीवास फार मोठी आज्ञा लागून राहिलेली आहे. २ त्याने माझे कोणते दैन्य वा दुःख दूर केले ? मला त्याने काही जुने, फाटके वस्त्र पाठविले आहे काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या पांडुरंगास माझ्याबद्दल तीव्र इच्छा कोणती आहे ते सांगा. ४

१९६९ आजिचिया लाभें ब्रह्मांड ठेंगणें । सुखी जालें मन कल्पवेना ॥ १ ॥

आतंभूत माझा जीव जपांसाठी । त्यांच्या जाल्या भेटो पायांसर्वें ॥ २ ॥

बाटुली पाहतां तिणले नयन । बहु होतें मन आतंभूत ॥ ३ ॥

माझ्या निरोपाचें आणिलें उत्तर । होइल समाचार सांगती तो ॥ ४ ॥

तुका म्हणे भेटो निवारला । ताप । फळले संकल्प संत आले ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कल्पवेना-कल्पनाच करता येत नाही, आतंभूत-तीव्रतेने इच्छा करणारा, तिणले-कटौती झाले, नासले, नयन-डोळे.

अर्थ :-आज तुमच्या बर्षनामुळे जो लाभ झाला आहे त्यामुळे मला ब्रह्मांड ठेंगणे वाटत आहे. १ माझे मन किती सुखी झाले आहे पाची कल्पनाच करवत नाही. २ माझा हा जीव ज्याच्या निरोपासाठी तीव्रतेने व्याकुळ झाला होता, त्यांच्या पायांची भेट मला आज झालेली आहे. ३ त्यांची वाट पाहता पाहता माझे डोळे कटौती झाले. त्यांच्या बर्षनासाठी माझे व्याकुळ मन फारच उत्सुक होते. ४ माझ्या निरोपाचे उत्तर हे संतलोक आणतील आणि तिकडचा सर्व समाचार मला सांगतील. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा सत्ताची भेट झाली असल्याने सर्व ताप दूर झाला आहे कारण सत घरी आल्यामुळे माझ्या मनाचे संकल्प परिपूर्ण झाले आहेत. ५

१९७० आजि बरवें जाले । माझें पाहेर भेटलें ॥ १ ॥

डोळां देखिले सज्जन । निवारला भाव सोण ॥ २ ॥

धन्य जालो आतां । क्षेम देऊनियां संतां ॥ ३ ॥

इच्छेचे पावलों । तुका म्हणे धन्य जालों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बरवें-बागले, क्षेम-आलिप्त.

अर्थ :-आज मला माझे आईबाप भेटले हे फार चांगले झाले. १ माझ्या डोळ्यांनी आज मी साधुसंत पाहिले. त्यामुळे माझा सर्व धीण दूर झालेला आहे. २ या साधुसंतांना आदरवाचन देऊन मी धन्य झालो आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे या तीव्र इच्छेने होते ते प्राप्त झाल्यामुळे मी धन्य झालो आहे. ४

१९७१ वोरसोनि येतो । वत्सें घेनुवेच्या चित्तीं ॥ १ ॥

माझा कराया^१ सांभाळ । वोरसोनिचां कृपाळ ॥ २ ॥

स्नेहें भूक तान । विसरतीं जाले सोण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कौतुकें । दिलें प्रेमाचें भातुकें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा—वोरसोनि—प्रेमभरणे, वत्सलतेने.

अर्थ :- प्रेमाच्या भराने गाईच्या चित्तात तिची वातरे येतात. १ त्याचप्रमाणे तुम्ही कृपाळू सतसज्जनांनी मला प्रेमाने सांभाळावे २ तुमच्या प्रेमाच्या लामामुळे माझे भूक, तहान व परिभ्रम यांचे निवारण होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा खाऊ यला माझ्या मायबापांनी कौतुकाने दिला आहे. ४

१९७२ आलें तें आर्घीं खाईन भातुके । मग कवतुकें गाईन ओल्या ॥ १ ॥

सांगितला आर्घीं आइको निरोप । होइल माझा बाप पुढे^२ तो तें ॥ २ ॥

तुका म्हणे माझे सखे वारकरी । आले हे माहेरोहून आजि ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा—भातुके—प्रेमाचा लाऊ.

अर्थ :- जो खाऊ माझ्या मायबापांनी माझ्यासाठी पाठविला आहे तो मी प्रेमाने अगोदर खाईन. मग कौतुकाने ओल्या गाईन १ आईबापांनी माझ्यासाठी निरोप सांगितला आहे तो मीच ऐकेन २ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे सखे वारकरी मित्र आज माझ्या आईबापांच्या मावाहून आले आहेत. ३

१९७३ आमुप जोडल्या मुसाचिया रासो । पार त्या भाग्यासो नाहीं आतां ॥ १ ॥

काय सांगों सुख जालें आलिंगनें । निवालो दशनें कांति माझी ॥ २ ॥

तुका म्हणे यांच्या उपकारासाठीं । नाहीं माझे गांठी कांहीं एक ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा—पार=अल, सीमा.

अर्थ :- या संतांच्या भेटीमुळे अपार असा सुखाच्या रासो माझी मिळविल्या आहेत. आता त्या भाग्यास काही सीमाच उरलेली नाही १ त्यांच्या आलिंगनामुळे जे सुख झाले त्याचे वर्णन मी काय करू ? माझ्या मनाचा तार त्यामुळे एकदम दूर झाला. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, या वारकरी संतांनी माझ्यावर जे उपकार केले आहेत ते फंडण्यासाठी माझ्याजवळ काही नाहीच ३

१९७४ पवित्र म्हावया घालीन लोळणी । ठेवीन चरणीं मस्तक हें ॥ १ ॥

जोडोन हस्तक करीन वितवणी । घेईन पायवणी घोवोनियां ॥ २ ॥

तुका म्हणे भांडवल माझे सुचें । संतां हें ठायींचे ठायें आहे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा—पायवणी—पायाचे ठीप, सुचें=दोडे, अल्प

अर्थ :- पवित्र होण्यासाठी मी या संतांच्या पायावर लोळण घेईन, आणि त्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवीन. १ मी हात जोडून त्यांना विनंती करीन व त्यांच्या पायावर घाबल जाऊन सीप घेईन. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे माझे अल्पते भांडवल आहे. माझे हे मूळचे भांडवल या संतांना माहीत आहे ३

१ करावा. २ पुढे टोचि

पत्राचे अमंग समाप्त । ३६ । १९ । ११ । ६६ ।

विवरण.— वरील १९०९ अभयमहावाचापुन १९७४ कर्णाटपर्वणचे ६६ अभय 'पन्नाचे अभय' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांत पुन चौथी वर्षवारी अशी बेनी जाते बी, पहिले ३६ संतांबरोबर पाठविलेल्या पन्नाचे अभय, दुसरे त्या पन्नाच्या उत्तराच्या मार्गप्रतीक्षेचे १९ अभय, आणि तिसरे परत आलेल्या सतांची भेट झाली ते ११ अभय अशा एकूण ६६ अभयांत तुकारामबुवांनी विद्वंगांत निरोपासाठी सतांबरोबर पत्र पाठविले, निरोपाच्या प्रतीक्षेत अवस्थे चित्ताने बाळ बडिला आणि पुन ते संतांच्या दर्शनाने स्वरूप पावले, असा धोड्यापाठ मधितार्य आलेला आहे या पन्नात्मक अभयांच्या मागे चौथी भूमिका आहे ती अशी

तुकाराममहाराजांच्या परी पडरपुरची बारी नेहमीप्रमाणेच पूर्वीपासून चालू होनी प्रत्येक वर्षी आपाही व वातिकी एकादशीत बुवा पडरपुरला जत असत एवढा बारीच्या तुकाराम बुवा हिक्तापाने आजारी झाले वारकरी संतांच्याबरोबर आपणांस बारीस जाता येत नाही; असे पाहून बुवांच्या चित्ताची उलपाळ झाली त्यांना पाऊलही उचलणे दाय्य मरूते असा वेळी चौदावे वारकरी पडरपुरला जाण्यासाठी निघाले आपली बारी घुबगार म्हणून बुवांना अविश्रय दुःख झाले दोघटी त्यांनी पाडरगासाठी अभयामक पत्र लिहिले या पन्नात्मक अभयांतिल ग्वाघुळता, उत्कठा, मनाची कोषळीक आणि माहेराची ओढ समझ पाहून पाहण्यासारखी आहे पांडुरगास आपला त्रिसर का पडला ? माझे बाही गुणदोष मायबापांच्या मनांत झाले की बाय ? त्याला अनेक मुले असली तरी 'मज तो माहेर आणीक नाही', एवढा तुला आमच्याविषयी राग होता तर मग तू आम्हांला जन्म तरी वा रे दिलास ? देवा, तुम्ही एवढा तोडल्यावर माझी चौदशी तरी कोण करणार ? देवा, ममता पुढटया निरोप पाठविण्यात तुझा काय दे तर्क होतो ? तू सत्य असताना आम्ही 'तुझ्यापोटी करटी निपजली असो तुमो बीतीं कधी होऊ नये, असा अनेक भावभावनांनी तुकारामबुवांनी देवाची मनापासून आळवणी केलेली आहे वारकरी पडरपुरास जातील, आपले पत्र पांडुरगाच्या हाती देतील, मग पांडुरग आपले शोमकुसल विचारिल, ही तुकीबांच्या मनाची आत्ता आहे त्यांनी वारकरी सतानाही परोपरीने विनवून " बाय तुज्याचा अभयप । त्यासी अंतरले पाय । चाका छहुतां रीती । माझी काँव काकुसती । " अशी प्रार्थना केली आहे

यानंतर माहेरचा निरोप कसा येईल, केव्हा येईल या विवेत तुकारामबुवांची शोचन नाहीची झाली आहे कपाळ्यावर हात ठेवून ते वारकरी संतांची वाट पाहत उभेच राहिले सत देवळात जातील, निरोप येतील, 'श्रद्धे भंगल भोजन' करून शुभमूर्त पाहून परत निपतील, त्याचे कठ विषोपाच्या भावनेने सद्गदीत झाले असतील, प्रस्तरांची आलिंगने घडली असतील, परतीच्या वाटेवर पडरपुरचे सुखसोहळे वारकरी आठवीत असतील, त्याच गोष्टी ते एकमेकांशी करीत असतील, ते आने म्हणजे त्यांच्या पायावर डोके ठेवून मायबापांचा निरोप पी ऐकेन असा विचारांत तुकीबांचे मन भारावून गेले होते वारकरी सतांच्या सर्व यात्रेचे एक मानसविज रेखीवपणे त्यांनी शोधपापुढे उभे केले आपल्या बोवड्या बाणीने देखणे रूप सतानी वर्णन करून मते सांगितले असेल, आपणास मूळ पाठविण्यासाठी त्यांनी पाडरगाची प्रार्थना केली केली असेल, या वारकरी सतांचे स्वागत आपण त्यांच्या पायावर लोळण घेऊन करू, असा प्रकारच्या स्वप्नात तुकारामबुवा सुग होऊन गेले होते

दोघटी वारकरी सत पडरपुरातून झाले. त्यांचे स्वागत बुवांनी उचित अशा शब्दात केले आहे मार्गाने चालता चालता तुम्हास यम झाले असतील तुम्ही सर्व बालगोपाल सुखरूप आहात ना ? माझे नमस्कार प्यावेत तुमच्या वाटेकडे माझ चित्त केव्हापासून होते तुमचे दर्शन व्हावे म्हणून माझ्या मनाची तळमळ होती आज तुमच्या दर्शनाने माझे जीवित धन्य झाले माझे मापयाप बाय म्हणाले ते झटकन सांगा आता माझ्या माहेरातून कोणते 'आतुके' तुम्ही आणले आहे ? आज मला तुमच्या दर्शनामुळे बहाड ठेपणे होऊन गेले आहे, आज माझे माहेरच मला भेटल्याने मनास फार आनंद झाला तुमच्या दर्शनानेच माझ्या मनाचा हाप दूर झालेला आहे अशा भावेत तुकाराम महाराजांनी वारकरी संतांचे स्वागत केले आहे

या सर्व अभयातून तुकीबांच्या मनाच्या उत्कट अवस्थेची, त्यांच्या विद्वलप्रतीची चांगलीच प्रचीती येते तुकीबांच्या मनाचा जिझाळा व त्याची आनुरता यांचे बयार्थ दर्शन या पन्नांच्या अभयांमुळे पडते सतचरित्रवार

महीपतीबुवानी तुकोबाच्या आयुष्यातील या प्रसंगाच बहुरादार वर्णन आपल्या 'भवतलीलामृत' नावाच्या प्रयातील सद्यत्ताच्या अध्यायात केले आहे 'आपादी कातिकी पडरीसी । मेम न टळोचि पात्रेसी । तों अकस्मात एके वियशी । ध्याया शरीरासी उदमवली ॥ शीत ज्वरें बरोनि लाग । देह परम जाहला सोण । म्हणे पात्रेसि आलें महाधिण । उपाय कोणता करावा ? ' या चिंतित बुवा होतें ह्रिक्तापाच्या घात्रेने ध्याच्या नित्यनेमान बाधा आली या अडचणी-मुळें त्याचे चित्त विरचलून गेले 'गाय देखतां भस्म हुपरे । कां चद्रासोण तळमळी घकोर । घातक न देखतां जळधर । तेवी चित्ती हुरे सर्वदर ॥ म स्य तळमळी जळधिण । कां भस्मेर्षाचूनि आवरे ताणें ॥ कां कृपणाचे हुरपता घन । न पडे चैन तयासी ॥ तैसी पदरोची अतरता वापी । तुक्यासी छेद पाटे अतरी । मार्गी घले पाडल भारी । यास्तय अतरीं मुरतसे ॥' एवढ्यात हातात टाळपटाका घेऊन विठ्ठलाच्या गजरात पडरपुरास निघालेले वारकरी देहस आले त्याच्याजवळ तुकोबानी एव पय लिहून दिले तुकोबाच्या अग्रगांवा योग्य असा भावार्थ जाणताना महीपतीबुवानी म्हटले आहे, 'एवढे सकोची तुमैं अतर । तरी मग कशास श्यालासि पोर । श्याचा जार त्यासीच भार ।' 'हरिणी दृष्टोस न पडे पाडसा । तें टुकटुका पणुे वाही बिशा । मजही तैसीच जाहली दशा । पदरोशा तुज ठवें ॥ घातकासि मेघ ओळसतां देख । तुपेंन न पुरे रयाच्य द्रोव । मजही तैसे घाटे बुल । प्रकार अनैक काय सांगीं ॥ कां मातेनं टारोनि बीघले तणें ॥ तें जनात विसे केयिलवाच । संशोच दशा मजकारणें । हविमणीरमण जाणसी हू'

या भावैक सत्तात रामेश्वरचट्ट गथाधर मवाळ बटुसकर सत्ताजी लेणी हस्यानी वारकरी होते असे महीपती सांगतात तुकोबाचे पत्र पाहून पांडुरंगही वाहिलेचून आला त्याने तुकोबाचा आणण्यासाठी गड्याचे वाहन पाठविले. आणणासही येथे तुझ्यानिवाय येन पडत नसल्याचे पांडुरंगाचे तुकोबास बळविले परंतु बुवा या गड्यावर बसून गेले नाहीत 'मासी अवस्था सांगुनि तया । येथें आचार्य पदरीनाथा । म्हणोनि गवडाविये पाया । प्रेमळ तुक्या लायतसे । असा आग्रह तुकोबानी घरला दरम्यान वारकरी वरत आले 'तुम्हांसि भेटायया कविमणीपती । सत्वरची येती आज येवें' असा निरोप वारकरी सतांनी तुकोबाला सांगितला तुकाराम महाराज त्याचीच वाट पाहता होते अशा वेळी घडलेल्या एका प्रसंगाचे वर्णन महीपतीबुवानी करताभा म्हटले आहे 'ऐसा रीतीं प्रेमळ तुका । चित्तीं आडवी वंकुठनापका । तों गगनीं शळके भरुड टका । निजममत सखा प्रतसे ॥ खग म्हनीं वंकुठपती । अकस्मात उतरले सिती । पोताबराची शळके दीप्ती । तेणें गमस्ती लेवला ॥ ठाण साजिरें सुकुमार । जघनीं बोहो कर । विष्य कुडले मकराकार । थोमुख मनोहर थोहरीचे । विष्य कोस्तुम बंजयती । मयूरविच्छें शिरीं जमती । तुळसीहार गळां मिरविते । देखितां विधाती होय जीवा ।' अशा या श्रीविठ्ठलाच्या भेटीने बुवा सतुष्ट झाले त्यानी बघी ही सगुणस्वरूप पाहतां दृष्टीं । घरणीं मिठी घातली 'तुकाराम बहुराजाच्या वनाच्या अग्रयात पडिलेली शूटी अगा रीतीने महीपतीबुवानी पूर्ण केली आहे

१९७५ मना एक करीं । म्हणे जाईन पदरी । उमा विटेंवरी । तो पाहेन सांवळा ॥ १ ॥

करीन सांगसी' ते काम । जरी जपसी हे नाम ।

नित्य वाचे राम । हरि कृष्ण गोविंदा ॥ २ ॥

लागें सताचिया पाया । कये उरहास गायया ।

आलो मागावया । शरण देई उचित ॥ ३ ॥

नाचे रगीं वाहे टाळी । होय सादर ते काळीं ।

तुका म्हणे मळी । सांडूनियां अतरी ॥ ४ ॥

शरणाच व दोषा-काहें-बाजीव

अर्थ :- मना, मी सांगतो सखे तू बर. मी बंडखोरता जाऊन तेथे विटेवर उभा असलेला तो इयामुंदर विठ्ठल पाहीन असे तू म्हण एवढा. १ तू तर नेहमी बाप्तीने राम, कृष्ण, हरी, गोविंद असे नाम घेतील तर मी तुझे तू सांगतील ते काम करीन. २ तू संतर्थाच्या पायांशी मग्न राहाय कीर्तनात प्रभुनाम गाण्यासाठी उत्साह धर. हेच मी तुला शरण येऊन भागत आहे जे बाप उचित आहे ते तू मला दे. ३ भजनरंगात प्रेमाने तू नाच व आनंदाने टाळी वाजव, पायिपयो तू तत्पर हो तुकाराम महाराज म्हणतात, तू आपल्या अंतःकरणातील विकारांचा तय मळ वाडून टाक. ४

१९७६ न राहे क्षण एक संकुंठो । शीरसागरीं त्रिपुटी ।

जाय तेथें वाढी । येणयांची घायोनि ॥ १ ॥

भायिक मे माये मोळें गुणाचें । आयडे तयाचें नाम घेतां तमासी ॥ २ ॥

जो नातुडे कवणिये परी । तपें दानें प्रतें थोरी ।

म्हणतां याचे हरि । राम कृष्ण गोविंदा ॥ ३ ॥

चोदा भुवनें जया पोटी । तो राहे भक्तांचिये कंठी ।

करुनियां साढी । चित्त प्रेम दोहींची ॥ ४ ॥

जया रूप ना आकार । धरो नाना अयतार ।

घेतलीं हजार । नाथें ठेवून आपणां ॥ ५ ॥

ऐसा भक्तांचा ऋणी । पाहतां आगमों पुराणीं ।

नाहीं तुका म्हणे ध्यानीं । तो कीर्तनीं नाचतसे ॥ ६ ॥

शब्दाथं व टीपा :- त्रिपुटी-शेष, गवड व लक्ष्मी या तीन्यांचा समुदाय, नातुडे-सावडत नाही, आगमी-वेदांन, शास्त्रात.

अर्थ :- हा श्रीहरी एक क्षणभरही संकुंठात राहात नाही. शेष, गवड व लक्ष्मी या त्रिपुटीचे जेथे वास्तव्य असते अशा शीरसागरातही त्याला राहाणे आवडत नाही. हा जेथे प्रेमळ संन्याय वाढी करून मननात गुंन झालेले असतात तेथे हा द्यावत जातो. १ असा हा श्रीहरी मोठा भायिक, मोठ्या व गुणसंपन्न आहे याचे नाम घेणाऱ्या भक्तांची यास मोठीच आवड असते. २ तप, व्रत, दान इत्यादींनी हा देव कधीच प्रसन्न होत नाही. अशा कोणासाठी ज्यापांनी न सापडणारा हा देव घाणीने हरी, राम, कृष्ण, गोविंद असे नाम घेताच भक्तांकडे द्यावत घेतो. ३ ज्या देवाच्या पोटामध्ये चोदा भुवने सामावलेली आहेत, तो हा देव आपले स्वतःचे प्रेम व भक्तांचे चित्त यांसाठी भक्तांच्या कंठात निवास करून राहतो ४ या देवाला खरे म्हणजे रूप नाही, आकार नाही, तरी याने भक्तांसाठी अनेक अवतार घेऊन आपणास हजार नामांनी साकार केले. ५ असा हा देव भक्तांचा ऋणी आहे. हा शास्त्रात अथवा पुराणांत शोध घेता कधी सापडणार नाही पण तुकाराम महाराज म्हणतात, तो आपल्या भक्तांच्या कीर्तनात मात्र आनंदाने नाचत असतो. ६

विवरण - देव हा भक्तांचा नेहमीच ऋणी असतो मोठमोठे यज्ञयाग करणाऱ्या, जपतपादी साधने करणाऱ्या कर्मठांत त्याला कमलेही प्रेम वाटत नाही. सारत्रे व पुराणे यांच्या वाचनांनीही त्याची प्राप्ती होणार नाही. मात्र हा श्रीहरी आपले नामस्मरण प्रीतीने जेथे घेतले जाते अशा कीर्तनात सतत उभा असतो. तो कधी संकुंठात अथवा शीरसागरातही राहात नाही. त्याला नेहमी आपल्या भक्तांच्या प्रेमाची भूक असते. म्हणून भगवंताच्या कीर्तनाचा महिमा सर्व साधुसंतांनी विशेष प्रीतीने वर्णन केलेला आहे 'कीर्तनाच्या सुखें सुखी होती

देव 'अशी सास आद कीर्तनकार नामदेव यानी दिलेली आहे ' कीर्तनाची आवडी देवा । वेकुठाहुनी घाली घावा । नवल वेंकुठेंच नसे । तो कीर्तनी नाचतसे ॥ पाळघा घोळधासाठीं । घाघे त्याच्या पाठोपाठीं ॥ ' अशा भावेंत एकनाथानी भगवताच्या कीर्तनप्रभाचे वर्णन केले आहे ' भावर्षी करिता हरिकीर्तन । हृदयीं प्रगटे जनार्दन । घोर कीर्तनाचे सुख । स्वयं तिळे आपण देख । ' जसा कीर्तनमहिमा त्यानी वर्णन केला आहे या देवाला ' नाचडे वेंकुठ शेषशयन । वर्णवसदन आवडले ॥ रमा म्हणे कंती नवलपरी । देव भुलले वर्णवाघरीं । जो नासुडे ध्यानी समाधी साधनीं । तो स्थानदे कीर्तनीं नाचतसे ॥ जो यज्ञायदानीं काही नेचे मायें । तो झावशी क्षौरातधी उष्म्या उष्म्या लाये ॥ लक्ष्मी म्हणे देव आतुडे कवणे बुद्धी । वर्णवाची सेवा करावी प्रशुद्धी । ' अशा शब्दात एकनाथानी देवाचे कीर्तन-प्रेम वर्णन केले आहे

भगवताच्या गुणकीर्तनामुळे सारे दिवसच वसे घवळून जात व यामुळे या सुखास स्वतः भगवतही कसा उत्सुकलेला असतो याचे वर्णन ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायात ज्ञानेश्वरानी फार चांगल्या प्रकारे केले आहे कीर्तन-प्रसंगामुळे प्रायश्चित्ताचे व्यवसायच संपले, कारण पापाचे नावमुद्धा आता कीर्तनात उरलेले दिसत नाही अमुता-शिवाय जगणे व योगाशिवाय डोळ्यानी वैभल्य पाहणें या गांधी कीर्तनामुळेच राख होतात या कीर्तनामुळे जगाला ' एकसारें आनदाचे आवाह' निर्माण झालेले असते या कीर्तनमुखाची स्वतः भगवतालाही कशी व केवढी ओढ असत, हे सांगताना ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, ' तो भी वेंकुटीं नसे । एक घेळ भानुचिर्बोही न दिते । घरी योगिबोर्बोही मानसे । जमरडोनि जाय । परी सयावानी पाडया । भी हारपला निवसाया । जेथ नामघोषु बरबा । करितो ते मासे ॥ '

१९७७ स्वल्प वाट घेता जाऊ । याचे गाऊ विठ्ठल ॥ १ ॥

तुम्ही आम्ही खेळीमेळी । गदा रोळीं आनवें ॥ २ ॥

ध्वजा कुचे गरुडके । गुगार निके करोनि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हेच नीट । जवळी वाट वेंकुठा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-स्वल्प-थोडी, सोपी, निके-चांगले खराखर

अर्थ- ही कीर्तनाची माममहतीची वाट सोपी असल्याने आपण त्याच वाटेने जाऊ या मुखाने विठ्ठलाचे नाम गाऊ. १ तुम्ही व आम्ही सर्व मिळून खेळीमेळीं व आनदाच्या भरता त्या भीहरीला गाऊ २ हे ध्वज, हे कुचे अपवा मोरवेल हे गरुडके माना घागल्या रीतीने सुशोभित करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वेंकुठात जाण्यासाठी हीच जवळची नीट असणारी वाट आहे ४

१९७८ आनदाच्या फोटी । सादवत्या आम्हा पोटीं ॥ १ ॥

प्रेम^१ जालिला प्रवाहो । नामओघ लबलाहो ॥ २ ॥

अखळ खडेना जीवन । राम कृष्ण नारायण ॥ ३ ॥

थडी आहिषय परत्र । तुका म्हणे सम तोर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-फोटी-प्रकार, बडी-जिनारा, आहिषय-हा लांक, परत्र-परलोक, सम-सारखाच.

अर्थ-आनदाचे सर्व प्रकार आमच्या पोटात साठविलेले आहेत १ आमच्या मुखातून हरिनामाचा ओघ मोठ्या वेगाने गुरू आहे २ राम, कृष्ण, नारायण या नामांच्या उच्चारामुळे माझ्या जीवनास खड नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, नामसकीर्तनाचा हा बुर या लोकीच्या व परलोकीच्या दोनही तोरिवरून एकसारखाच भरून वाहत आहे ४

१९७९ चाहाडाची माता । व्यभिचारीण तत्पता ॥ १ ॥
 पाहे संतांचें उणें । छिद्र छळावया सुनें ॥ २ ॥
 जाणीं त्याच्या वाचें । काही सोडिलें माठीचें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घात । व्हावा ऐसी जोडी मात ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- चहाडाची-चहाडा. करणाराची, तत्पता-सरोवर, सुनं-तुनं, मांठीचें-पदरचे, मात-गोष्ट

अर्थ :- जो चहाडी करतो त्याची आई सरोवर व्यभिचारीणच समजावी. १ संताचा कमीपणा त्यांना छळण्यासाठी कुत्र्याप्रमाणे हे मोघीत असतात. २ जणू काही त्यांच्या भावाच्या पदरचेच पांती काही घेतलेले असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याचे बोलणे स्वतःचा घात व्हावा असेच असते. ४

१९८० सायें ज्यासी सायें । तेणें प्राणासी मुकार्यें ॥ १ ॥
 काय लाघला दुर्जन । तोंडावरी युंकी जन ॥ २ ॥
 विंचु हाणी नांगी । अग्न लावो आणिकां अंगी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाती । नरका पाउलीं चालती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आणिकां-दुसऱ्याच्या.

अर्थ :- ज्याला साय घावतो तो प्राणासच मुकतो. १ रघुपासून त्या दुर्जनास काय मिळाले ? सर्व लोक मात्र त्याच्या तोंडावर युंक्त असतात. २ विंचू आपली मांगी दुसऱ्यांना माहन त्यांच्या अंगाची आगजाग करून सोडतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या दुष्ट लोकांची पावले नरकाकडेच पडत असतात. ४

स्वामींनीं स्त्रिस उपदेश केला ते अभंग ॥ ११ ॥

१९८१ पिकल्या^१ सेताचा आम्हां वेतो वांटा । चौघरी गोमटा पांडुरंग ॥ १ ॥
 सत्तर टके वाकी उरली मागे तो हा । मागे झडले दाहा आजिवरी ॥ २ ॥
 हांडा भांडीं गुरें दाखवी ऐवज । आजघरीं बाजे पैसलासे ॥ ३ ॥
 मज यासी भांडतां जाव नेदी बळें । म्हणे एका वेळे घ्याल वांटा ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे स्त्रिये काय बो करावें । नेदितां लपवें काय कोठें ॥ ५ ॥

विवरण - आपल्या पत्नीस तुकोबानी केलेल्या उपदेशाच्या अकण अमगाची हा पहिलाच अमग फार महत्त्वाचा आहे. यातील रूपकाचा अर्थ समजावून घेण्यासारखा आहे. मानवी देह हे एक क्षेत्र असून त्याचा मालक पदरपुरचा श्रीविठ्ठल अथवा परमेश्वर असून त्याने हे क्षेत्र बहिष्वाटीसाठी, वसण्यासाठी आपणास दिलेले आहे, अशी भूमिका तुकोबानी या ठिकाणी घेतलेली आहे. मानवी देह म्हणजे क्षेत्र हा विचार आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या परंपरेत प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. 'दृढ शरीर कौंत्य क्षेत्रमिदमिषीयते' कौन्तेया, या शरीरासच क्षेत्र असे म्हंटले आहे. अशी मुरुवातच गीतेच्या तेराव्या अध्यायाची आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश ही पंच-महातत्त्वे, अह्नार, बुद्धी, अव्यक्त प्रकृती, दहा सूक्ष्म इंद्रिये व मन, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पंचेन्द्रियाचे पाच विषय, इच्छा, द्वेष, मुक्त, दुःख, संपात, चेतना म्हणजे प्राणादिकांचा व्यापार आणि धृती म्हणजे धैर्य, अज्ञा या ३६ तत्त्वांचा समुदाय म्हणजे मानवी देहाचे हे क्षेत्र, अशी गीतेने कल्पना केलेली आहे. क्षेत्राच्या अवयवा देहाच्या वर्णनाचे कार्य अनेकानी, अनेक प्रकारानी करून या तत्त्वांची सख्याही वेगवेगळी सांगितली आहे.

या देहाच्या क्षेत्राची ही तत्त्वांच्या सख्येवरून कल्पना समजावून घेतली म्हणजे या अमगाचा अर्थ मुलभ होत जाता. या गोमट्या चौथरीम, पाडुरगाम आम्ही दहा टक्क्याचा वाटा आठापर्यंत दिला आहे व अजून सत्तर टक्के बायचे आहेत, म्हणजे एवूण ऐंशी टक्क्यांचा हिशेब पूर्ण करायचा आहे असे तुकाराम महाराज म्हणतात, यातील अर्थ काय ? हे ऐंशी टक्के मान्याचे आले कुठून ? दहा टक्के आपीच देऊन पूर्ण केले आहेत म्हणजे काय ? या प्रश्नाची उत्तरे योग्यतः देहाच्या अवयवा क्षेत्राच्या तत्त्वांच्या सख्येचा हिशेब ठपासणे म्हत्वाचे आहे. तुकोबाच्या मताने हा देह ऐंशी तत्त्वांचा आहे. त्या सर्व तत्त्वांचा हिशेब देणे मानवी जीविताने म्हत्वाचे आहे. या ऐंशी टक्क्यातील वहाच टक्के प्राजपत्य दिले आहेत. दहा टक्के म्हणजे पाच टक्के ज्ञानेन्द्रिये व पाच टक्के कर्मेन्द्रिये माना ईश्वरमजनात गुंतवून मी या दहा टक्क्यांचा हिशेब चुकता वेला आहे असे बुवा म्हणतात, आणि आता उरलेल्या सत्तर टक्क्यांचा हिशेब पूर्ण करणे आहे अस त्यांना म्हणायचे आहे. हे सत्तर टक्के समजावून घेण्यासाठी ऐंशी तत्त्वांचाच थोडा परिचय करून देऊ.

पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश या पंचमहाभूतांचा विचार प्राचीन तत्त्वपरंपरेत म्हत्वाचा असून यातूनच पुढे ही सद्या वाढलेली दिवून येत. नर सांगितल्याप्रमाणे गीतेने ही तत्त्वसख्या छत्तीस मानली आहे. भागवतातील एकादश स्कंधातील आविमन्वा अध्यायात या तत्त्वसख्येचा नपशीलथार विचार केलेला आहे. तुकारामबुवांच्या मताने ही तत्त्वे ऐंशी असून त्यांनी हे क्षेत्र समूह झालेले आहे. ही ऐंशी तत्त्वे अशी:-

अर्थकरणपञ्चक - अत करण, मन, बुद्धी, चित्त व अहंकार

प्राणपञ्चक - व्यान, समान, उदान, अपान व प्राण

शानेन्द्रियपञ्चक - श्रवण, दृक्, चक्षु, शिक्छा व घ्राण

कर्मेन्द्रियपञ्चक - वाचा, हस्त, पाद, शिश्न व गुद

विषयपञ्चक - शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध

ही ढाली पंचवीस तत्त्वे ही मूळमदेहाची तत्त्वे मानली जातात. याखेरीज अशीच स्थूल देहाचीही पंचवीस तत्त्वे मानली आहेत, ती अशी

पृथ्वी - अस्थी, मांस, त्वचा, नाडी व रोम

आप - शुक, शोणित, ताल मूत्र व रुद्र

तेज :- शुद्धा, तुषा, आलस्य, निद्रा व भ्रंशुन

वायू - चळण, बळण, प्रसारण विरोध व आकुंचन

आकाश - काम, क्रोध, मोह, मोह आणि भय

स्थूल देहाची ही पंचवीस व सूक्ष्मदेहाची वरील पंचवीस मिळून ५० तत्त्व शाली यानंतर आणखी तत्त्वांचे उपभेद करून ही सख्या बीसपर्यंतही नेढा येते ती अशी -

देहाच्या अवस्था - जागृती,	स्वप्न, सुषुप्ति व तृती
देहाचे अभिमानी :- विद्व,	तंजस, प्राज्ञ व प्रशमनामा
देहाची स्थाने - नैऋ,	कठ, हृदय व मर्धक अथवा मस्तक
देहाचे भोग - स्थूल,	प्रतिबिंबन (स्वप्नभोग), आनंद व आनंदभाग
देहाच्या भागा - अवयव,	उवार, अकार व अर्धमात्रा
देहाचे गुण - तम,	रज, सत्व व शुद्धगत्व

अर्थ:-नीट विचार करून पाहता असे चितते की, सर्व एकाचेच राज्य आहे. मग मला कुसरा कोण पाठीशी घालील ? १ हे सर्व अंगण मागून, पुढून मोठ्ठेच असल्याने आम्ही आता कोणत्या रीतीने वळून पळून जावे ? २ या पोण्ड्याच्या हातातील काठीने आम्ही हिडणे तरी किती ? कुठेही आम्ही गेलो तरी आमच्या पाठीमागे पाचे वूत लागतात. ३ याची कुळघाडी कुठून मी परापला गेलो, असे मला झाले आहे आता हा मला जीव गेला तरी सोडणार नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता येवेच याची सर्व बाकी पूर्ण करून राहावे व तो जे वेईल ते त्याचे हेच उत्तम. ५

१९८३ नागवून एके नागवींच केलीं । फिरोनियां आलीं नाहीं येथें ॥ १ ॥
 भेणें सुतो कोणी न घेती पालवीं । करनियां गोवी निसंतांन ॥ २ ॥
 एके तीं गोविलीं घेऊनि जमान । हासतील जन लोक तथा ॥ ३ ॥
 सरले तथांसी घाली वंकुंठी । न सोडो हे साटी जीयें जाली ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे जालें जाणोनि नेणतीं । सांपडलीं हातीं याचे आम्ही ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-नागवून-गवंश घेऊन, नागवींच-निधन, उपडे, भेणें-पोतीने, सुतो-लोभ, जमान-जामीन, गोवी-गुप्तवून ठेविनो.

अर्थ:-याने वियेकाचे सर्वस्व हरण करून रयांना निर्घन केले आहे, उजाड केले आहे, हे लोक किडून कधी सत्तारात आलेच नाहीत १ याच्या या भीतीमुळे लोभाने कुणी घाला वदरातच घेत नाहीत; कारण हा सपांचे धाडोळे करून स्वतःच्या स्वतःपात गुंतवून ठेवितो. २ याने आणखी वियेकाचे जामीन घेऊन रयांना गुप्तवून ठेविले आहे. रयांना तर लोक आता हसू लागले आहेत ३ ज्यांचे सर्व येणें किडले आहे रयांना हा ताबडतोब बंकुंठालाच नेतो. जीव एवढा घाला समर्पण झाला की तो घाला सोडीत नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे आम्ही सर्व जाणून नेणते झालो आहोत. आम्ही याच्या हातात सपडलो आहोत. ५

१९८४ आतां तूं तयास होई यो उदास । आरंभला नास माझ्या जीवा ॥ १ ॥
 जखर हें जालें मज । कां नावडे । उपास रोकडे घेती आतां ॥ २ ॥
 धरें म्या तुझिया जीवाचें तें काय । म्हावें तें हें पाहें विचारुनि ॥ ३ ॥
 तुज मज तुडी नव्हे या विचारें । सहित लेकुरें राहों सुखें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तरी तुझा माझा संग । घडेल वियोग कधी नव्हे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-नास-नाग, विचारुनि-विचार करून,

अर्थ:-ज्याने मला रीतीने माझ्या जिवाचा नास आरंभला आहे, त्याच्यासंबंधी तू उदास हो. त्याची आशाच सोड. १ याची मला जखरी आहेच तुला तो का आवडत नाही ? आता याच्याविना उघडउघड उपास घडतील मला. २ बरे, याच्या पुढे तुझ्या जीविताने एवढे काय मोठेसे ? याची प्राप्तो कशी होईल याचाच विचार करून तू राहा. ३ यासारखाच जर तू विचार करशील तर तुझ्यामाझा कधीच वियोग होणार नाही सर्व मुलांलेकरांतहित आपण सुखाने राहू ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तरच तुमीमाझी संगत नीट होईल व तीत कधी वियोग घडणार नाही. ५

१९८५ काय करूं आतां माझिया संचिता । तेणें जीवविता साटी केली ॥ १ ॥
 न म्हणावें कोणी माझे हें करणे । हुकुम तो येणें देवें केला ॥ २ ॥

कहनि मोकळा सोडिलों भिकारी । पुरविली तरी पाठी माझी ॥ ३ ॥
 पाणिमा भोंपळा जेवायया पार्ने । लाविलों धो येणें देवें आम्हां ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे पासी नाहीं धो कष्टा । आहे नामवणा ठापा मज ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सचिता-प्रारब्धमा, नामवण-मर्त्यवृत्त-प्रणाम

अर्थ :- आता मी या माझ्या प्रारब्धभोग्यास बळू तरी वाप ? याने माझा जीव व माझं तारे धन हरण केले आहे । हें सधें भाग्य करणे आहे असे कुणी म्हणू नये, हा सधें हुकुम या देवानेच केलेला आहे । त्यानेच मला भिकारी करून मोकळे सोडले आहे त्याने माझी अगदी पाठ पुरविली आहे. ३ पाणी पिण्यासाठी भोंपळा व जेवायला पान अशी माझे अवस्था या देवाने केलेली आहे । तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवात काही बयाव मेत नाही तो सर्वस्व हरण करणारा आहे हे मला पूर्णपणे माहीत आहे ५

१९८६ नको घडूं आस व्हावे या बाळांस । निर्माण तें त्यास त्याचे आहे ॥ १ ॥
 आपुला तूं गळा घेईं उभयूनि । चुबवीं जाचणी गर्भवास ॥ २ ॥
 ऐवज देखोनि बांधितील गळा । म्हणोनि निराळा पळतसे ॥ ३ ॥
 देखोनि यां त्यांचा अवघड मार । कापे परपर जीव माझा ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे जरी आहे माझी चाड । तरी करीं वाड चित्त आता ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आस-इच्छा, उभयूनि-मोडवून, ऐवज-डेवा, माटा, चाड-जकरी, माझ्या, वाड-पोर, मोठे

अर्थ :- माझ्या मुलाबाळांना भरपूर निळावे अशी माझा तू आता घळू नशीत त्यांच्यासाठी त्यांच्या प्रारब्धाने जे निर्माण झाले आहे जें त्यांना मिळालेच । तू मात्र या सर्व मोहातून स्वतः गळा सोडवून घे गर्भ-वासाचा मार तू चुबव २ आपल्या जवळ काही घनाचा या इच्छेला साठा असेल तर गळाच बांधिला जाईल, या भीतीने मी गर्भस्वाचा शपाय करून पळ काढील आहे । ३ त्यांची ती अवघड शिक्षा पाहूनच माझ्या जीवाचा गुस्ता परकाय होत आहे ४. तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला सरोजरीच जर माझी जकरी असेल तर तू आता मुने चित्त मोठे कष्टन वाग ५

१९८७ मले लोक तुज बहु मानवती । वाडेल या कीर्ति जगामाजी ॥ १ ॥
 म्हणे मेलीं गुरें भाडीं तेलीं चोरें । नाहींत लेकुरें जालीं मज ॥ २ ॥
 खास निरमूनि कठिण हे मन । करीं यो समान वख रंसे ॥ ३ ॥
 किंचित हें सुख टाकी धो युकोनि । पावसील घनी परमानंद ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे थोर चुकती सायास । भववधपाश तुटोनि या ॥ ५ ॥

१९८८ ऐक हें सुख होईल दोघांसी । सोहळा हे ऋषि करिती देव ॥ १ ॥
जडितविमानें वसवितो मानें । गंधर्वांचें गाणें नामघोष ॥ २ ॥
संत महंत सिद्ध येतील सामोरे । सर्वसुखा पुरे कोड तेथें ॥ ३ ॥
आलिगून लोळीं त्यांच्या पायांवर । वाजं तेघवरी मायबापें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तया सुखा वर्णू काय । जेव्हां बापमाय देखें डोळीं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कोड-इच्छा.

अर्थ:- तू माझे ऐक. घामुळे आपणां दोघांनाही सुख होईल. ऋषी, मुनी व देव हा आपला सोहळा पाहातील. १ रत्नजडित विमानांत मोठेपर मन्मरताने आपणांस वसवितो. गंधर्वांचे गाणे व नामघोष आपल्यासाठी होईल. २ संत, महंत, सिद्ध व सर्वजण आपणांस सामोरे येतील. तेव्हा आपली सर्व सुखांची इच्छा पूर्ण होईल. ३. आपण त्याला आलिगून देऊन त्याच्या पायांवर लोळणच घेऊ आपले मायबाप आहेत तेथपर्यंत आपण जाऊ ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेव्हां आपण आपल्या मायबापांना आपल्या डोळ्यांनी पाहू, तेव्हाच्या सुखाचे को काय वर्णन करू ? ५

१९८९ देव पाहावया करीं घो सायास । न धरीं हे आस नाशिवंत ॥ १ ॥
विन शुद्ध सोम सकाळीं पातला । द्वादशी घडला पर्वकाळ ॥ २ ॥
द्विजां पाचारुनि शुद्ध करीं मन । देईं घो हें दान यथाविध ॥ ३ ॥
नको चिंता कलं वस्त्रा या पोटाची । मांडली आमुची पांडुरंग ॥ ४ ॥
तुका म्हणे दुरी सांगतों पाह्हाळीं । परो तो जवळी आहे आम्हां ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- सायास-सुटपट, प्रयत्न, द्विजां-ब्राह्मणांना, पाचारुनि-बोलावून.

अर्थ:- देव पाहाण्यासाठी तू काही प्रयत्न कर ना. या नारायंत प्रपंचाची इच्छा कधीच धरू नकोस, १ चांगला सोमवारचा दिवस शुद्ध व पवित्र असा उजवाळा आहे द्वादशीला पर्वकाळ प्राप्त झाला आहे २ तू ब्राह्मणांना बोलावून आप व मन शुद्ध करून विधीप्रमाणे सर्वेष्टाचे दान दान टाक ३ अंगावर वस्त्र कसे मिळेल, अथवा पोटास भस कसे मिळेल, याची चिंता कधी तू करू नकोस. कारण आपणांस सांभाळणारी ती मांडली पांडुरंग समर्थ आहे. ४. तुकाराम महाराज म्हणतात, माते हे सांगणे दूरचे व पाह्हाळाचे असेल, पण हा पांडुरंग मात्र अगदी जवळ आहे. ५

१९९० सुख हें नावडे आम्हां कोणा धळें । नेणसी अंधळे जालोसी तूं ॥ १ ॥
भूक तान कंसी राहिली निश्चळ । खंडले चपळ मन ठायीं ॥ २ ॥
द्रव्य जीवाहूनि आवडे या जना । आम्हांसी पायाणाहूनि हीच ॥ ३ ॥
सोडरे सज्जन जन आणि वन । अवघें समान काय गुणें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आम्हां जवळीच आहे । सुख बुद्ध साहे^१ पांडुरंग ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- खंडले-स्थिर झाले.

अर्थ:-कठल्याही यष्टामुळे आम्हांला सत्तारसुख हे कधीच आवडणार नाही तू अंधळी झाली असल्यामुळे तुझ्या ध्यानात हे येत नाही. १ आमची भूक व तहान ही जाणवण्या जागी निश्चळ होऊन राहिली आहेत चवळ असणारे मनुष्य जाणवण्या जागी स्थिर झाले आहे. २ या सत्तारी स्त्रोकांना द्रव्य जीवापेक्षा प्यार असते, पण

आम्ही मात्र त्याला दगडापेक्षा वाईट मानतो ३ तोपरे अर्गज नातेवाईक सज्जन, इतर लोकांना आम्ही समान कोणत्या गुणामुळे मानतो ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा पांडुरंग आमच्या जवळच असून तो आमचे सर्व सुखदुःख सहार करीत असतो ५

१९९१ गुह्यपे मज बोलविले देवें । होईल हे^१ ध्यावे हित काहीं ॥ १ ॥
 सत्य देवें माझा वेला अगोकार । आणोक विचार नाहीं आतां ॥ २ ॥
 होई बळकट घालूनिया पास । हाचि उपदेश तुज आतां ॥ ३ ॥
 सडा समाजंन तुळसीवृंदावन । अतीतपूजन सात्त्विकाचे ॥ ४ ॥
 वंणघाची दासी होई सर्वभावे । मुलीं नाम ध्यावे विठोबाचे ॥ ५ ॥
 पूर्णबोध स्त्रीभ्रतार सबाद । धन्य जिहीं याद आइकिला ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे आहे पांडुरंगकथा । तरेल जो चित्ता धरील कोणी ॥ ७ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अगोकार-स्वोकार, अतीतपूजन-अनिघीच पूजन

अर्थ - या देवाने धीगुह्यपेमुळेच मला बोलते वेळे त्यातील ज्यामुळे काही हित होईल त्याचा स्वीकार करायला १ खरोखर या देवाने माझा स्वोकार केला आहे याविषयी आता दुसरा विचारच असण्याची जरूरी नाही २ आता कास घालून धैर्यवान हो हाच आता माझा तुला उपदेश आहे ३ तुळसीवृंदावनापुढे रोज सडा-समाजंन वृ कर अतिर्याचे व त्राहाणाचे व पूजन करावेस ४ सर्वभावाने वंणघांची दासी होऊन तू सेवा कर मुलांने सतत तू विठोबाचे नाव ध्यावेस ५ पती व परती यांच्यानील हा पूर्णबोध्याचा सबाद ज्यांनी ऐकला ते धन्य होत ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही पांडुरंगकथा जे कुणी ऐकतील जे चित्तात धारण करतील ते धन्य होत त्यांचा उद्धार होईल ७

'कोणाची घाईल होऊनिया ओढ ! सवसारी काढू आपबा किती ॥ काय तरी वेळ तोडतील पोरे ! भरतीं तरी बरे होते आता ॥' असे निर्वाणीचे उद्गार तिने काढले आहेत एकापरीने जिजाईचा बाग तिच्या भूमिकेवरून पाहता योग्यच वाटतो. ती एव सामारिब स्त्री तिलाही तिची कर्तव्ये होती ना ! आणि सर्व सुट्टीच्या रहस्याचा शोध घ्यायला निघालेले तुकारामबुवा, रमाचही काही चुकले असे म्हणवत नाही असाध्य अशा ध्येयाने वेढावलेल्या महापुरुषाच्या ससाराची परवड अशीच होते लौकिकांच्या मोडपट्टीने त्याचा थारपणा माणू नये, हेच खरे

तुकोबाच्या बलीक जीवितची साक्ष लोकांना पटू लागली त्याचे नामस्मरण, त्याची भजनप्रीयता, त्याची अभगवाणी, त्याची सलीलता, त्याचा सहज, सरळ स्वभाव याचा परिणाम होऊन त्याच्या भोवती लोक नित्य जमत असत मग त्याच्या या गर्दीस पाहून जिजाई सतापत असे, कधी वारकऱ्यांच्यावर रामावत असे तिची सोम्यपणाने सप्रभूत काढीत आपल्या घरी उगाच कोण येतील ? काय व्याचा त्याला घडा नाही ? परंतु देवासाठी झाले ग्रहाड सोडरें ! कोमट्या उत्तरे काय येचे ? या देवासाठी सारे ब्रह्मांड आपले नातेवाईक बनले आहे त्यांना भीड कोमल शब्दात उत्तर देतील तर तुझे पाय खर्च होईल ? अशा शब्दात तुकाराम महाराज तिची समजूत काढीत अशाच एका प्रसंगी त्यांनी तिला हा पूर्ण बाधाचा उपदेश केला आहे तो आजही कुणाही ससारी स्त्रीस उपयुक्त होण्यासारखा आहे

महीपतीबुवानी पूर्णबाधाची वास्तवभूमी देताना तुकोबाच्या ससाराच मथार्य चिन रखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे तुकोबा व जिजाई यांची शाब्दिक उलट नेटमी होत अस बुवा वंतागाने, वैराग्याने भश्याच्या आगरावर बसत गावातील देवळास कीर्तन करत हा मसला उघाव जिजाईला सहज होत नसे तुकोबाचे लक्ष पदाकडे व प्रपचाकडे अगदी नाही असे पाहून ती एवढा त्यांना म्हणाली, 'तू दोन महिने न घेसी घरा । तरी मी कोणाची होऊ शारा । मा ससारा घालू ?' या जिजाईच्या प्रश्नावर तुकोबाची महमीषिच उत्तर दिले आहे, 'विठोबा रजुमाई बापमाय । त्याचे पाय आठवीत जाय । तरी आपदा न होय ससारी ॥' असे म्हणून तुकोबा घरी आले. आणि 'द्वारी द्वायतीं होती तुळसी । सदा स्वयंदासी वसले ' या दिवशी एकादशी होती असे महीपतीबुवानी म्हटले आहे ते बरोबर दिसते कारण दुसऱ्या दिवशीच्या द्वादशीच्या पर्ववाळाचा उल्लेख पूर्णवाधाच्या अभगात आहे. तुकोबानी ही योग्य संधी पाहून जिजाईस परमार्थाचा बोध केला आणि म्हटले, 'उदयीक द्वादशी सोमवार । स्नान करीनि येई सायर । मग पाचारोनि द्विजवर । लुटवी घर त्या हार्ती ॥ अन्नवस्त्र माचो जिता । मनात नको करू संचंदा । पांडुरंग पाय शिरीं असता । शीं जणे तरचता घरीं नेंदि ॥ माते ऐकशील भरी उत्तर । तरी जगो कीर्ती वाढेल धोर । म्हणावे भाईं नली घोर । भेलो घुरे च्याच्यायिण ॥ आसनीं रसोनिया जाण । चव्या ऐसे करावे मन । लेणुरे जाहली नाहीत म्हणोन । करो सोडवण अणुली ॥ बळकट घालूनिया कांत । साडीं नाश-भताची आस । दण्डिज, अतोत घास । पुत्री भरीरात आणोनि ॥ वंणयाची दासी होऊनि माये । सतासि अनन्य शरण जावे । विठोबाचे नाम घ्यावें । श्रमभावं करानिया ॥ अकरा अभय ऐना रीती । कातेसी उपदेश केला प्रीती । पूर्ण बोध प्रप त्यासी म्हणती । ऐकता विरवितहीन जीवा ॥ तुवावाच्या पूर्ववाधाच्या अभगाची पूर्ण छाया महापती-बुवाच्या या ओव्यातून दिसत तुकाराम महाराजांच्या उपदेशप्रमाणे जिजाईन खरेच ब्राह्मणाना घर लुटून दिल, परंतु शणिक वैराग्याने जिजाईची मूळ वृत्ती निवळला नाही परंतु तिची 'प्रपचाकडे मुरडली वृत्ती' म्हणून मही-पतीने तिच्या मनाची शांताकुल अकरवाही वर्षेन केनी आहे

१९९२ खडा रवाळी साकर । जाला नामाचाचि फेर ।

न दिसे अतर । गोष्टी ठापीं निवडिता ॥ १ ॥

तुम्ही आम्ही पांडुरंगा । मिश्र ऐसे काय सांगा ।

चाळविले जगा । मी हूं माझे यासाठी ॥ २ ॥

पार्थी हातीं नाकीं दिरीं । हेम राहे' अळखारीं ।

मुसे आल्यावरी । काय जिवडे येणळे ॥ ३ ॥

निजलिया लाभ हानी । तोच खरी ते स्वप्नीं ।

तुका म्हणे दोन्ही । निघारलीं जायतीं ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - रयाळी-घरडी, जाद गांधर, हेम-सुवर्ण, मुसे-मुशीत आटल्याम.

अर्थ -- लडो साखर, जाडो घरडो माखर आणि नेहमीचो साखर यांच्या नावांतच मेव आहे मोरोन फरक पाहू जाता बाहीच विसणार नाही ? त्याचप्रमाणे, पांडुरंगा, तुमच्याआमच्यात मेव काय आहे तो सांगू हा मी, हे माझे, असा दुजाभाव निर्माण व्हा. तुम्ही लोकांना वसविता २ पायात, हातात, नाखात आणि डोक्यात घालण्याचे निरनिराळे सुवर्णालकार बरे तरी त्यानील सोने एकच असते मुशीत घालून हे दागिने आटविल्यास त्याचे निराळेपण उरेल काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सोपेत असताना, स्वप्नात असोपर्यंत त्यातील हानी-लाभ खरे वाटतात, पण एखादा जाग असल्यावर मात्र हे दोन्ही मात्र निघारले जातात ४

१९९३ आम्ही जाणो तुझा भाव । कंचा भक्त कंचा देव ।

बीजा नाहीं ठाय । कंचे फळ दोयदीं ॥ १ ॥

सपाविले बहु रूप । कंचे पुण्य कंचे पाव ।

नव्हतो आम्ही आप । आपणासी देखिले ॥ २ ॥

एके ठायीं घरिच्याघरीं । न फळता जाली चोरी ।

तेथें सेंचि दुरी । जाणे येणे खुदले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धरुनि हातीं । उर ठेविली मागुती ।

एकातीं लोकातीं । देवभक्तिसोहळा ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - ठाय-ठिकाण, भक्ता

अर्थ -- देवा आम्ही तुझ्या स्वरूपाचा भाव जाणतो तेव देव व भक्त कसले आले आहेत ? जेथे बीजाचा ठकाणा नाही तेथे शोबटी फळे तरी कुठून मिळणार ? १ तुम्ही नाताविषय रूपानी लोंग घेतले आहे तेव पाव कोणते आणि पुण्य तरी कोणते ? जोपर्यंत आम्ही आपले नव्हतो, तोपर्यंत तुम्ही दाखविले ते खरे भासत होते २ घरच्या घरी तुमचे आणि आमचे बास्तव्य एकत्रच होते परंतु हे न बळक्यासारखे होऊन आत्ममावाची चोरी झाली आणि या अज्ञानाच्या अशा निवृत्तीमुळे ज-अमृत्युच्या घेरा संपून गेल्या ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे देवाने आम्हांस हाताशी धरले आणि एकान्तात व लोकात देव व भक्त यांच्या प्रेमाचा सोहळा अनुभवण्यासाठी ईशमाव शिल्लक ठेवला ४

१९९४ काहीं बोलिलो बोवडे । मायबापा तुम्हापुढे ।

सलगी लाडें बोंडें । मज क्षमा करावी ॥ १ ॥

काय जाणावा महिमा । तुमचा म्या पुण्योत्तमा ।

आवडीनें सीमा । साडविली मज हातीं ॥ २ ॥

घडे अवज्ञा सत्यत्ये । बाळें बापासी न म्यावे ।

काय म्यां साणावे । आहे ठावें तुम्हासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । प्रेम लोभ न सांडावा ।

पाळिला पाळावा । लळा पुढती आपळा ॥ ४ ॥

शब्दायं य टोपा - कोडें-कोतुकांने आवडीने-प्रेमान

अर्थ - मायबापा, तुमच्यापुढे मी मोठ्या सल्लोने, लाडाने, प्रमाने बोवडे घोललो, याची मला तुम्ही क्षमा करावी ? पुरुषोत्तमा, तुमच्या महिम्येचे वर्णन मी काय करावे ? मी तो काय जाणावा ? परंतु प्रेमाने काही मर्यादेचे उल्लंघन माझ्या हातून झाले असेल ? मुलाचे विषयाशी जवळचे, सहपक्षाचे नाते असल्याने निर्भयतेने त्याची अवज्ञा होऊ शकते, देवा, हे मी काय आपल्याला सांगवे ? तुम्हास सर्व काही ठाऊक आहेत ? तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझ्या विषयीचा लोभ तुम्ही सोडू नये, आजपर्यंत तुम्ही माझे पालनपोषण केले आहे, त्याप्रमाणेच किंवा त्याहून अधिक लळा लावून माझे लाड पुरवावेत ४

१९९५ बहु भितो जाणवणा । आड न ये नारायणा ।

घेईन प्रेमपांढ्रा । भक्तिमुख निवाडें ॥ १ ॥

याज्ञी तुळे ऐसे काहीं । दुजे त्रिभुवनीं नाहीं ।

काला मात वही । प्रह्लादिका दुर्लभ ॥ २ ॥

निमिषायं सतरागति । घास बंकुडी कल्पाती ।

मोक्षपदें होती । ते विद्याती वापुडी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हेचि देई । भीतूंपणा छड नाहीं ।

बोलिलो त्या नाहीं । अगेबाची आवडी ॥ ४ ॥

शब्दायं य टोपा - जाणवणा-ज्ञानीपणास निवाडें-सरोवर, ग्यायाने, ह्मणाने, अखेरीस

अर्थ - देवा, मी ज्ञानीपणास फार भीत असतो नारायणा, यासाठी हा ज्ञानीपणा माझ्या आड येऊ देऊ नकोस मी भक्तिप्रेमाच्या पांढ्या घेऊनच सरोवर गुंथी होईन ? या भक्तिप्रेमाची तुलना होईल असे दुसरे काही प्रेमाभाव नाही भक्तिप्रेमाच्या मिळारपातील काल्पाचा वहीभक्त प्रह्लादिकांनाही दुर्लभ असतो ? एखाद्या अर्घ्या क्षणाची जी सतसतती लाभते तीमधील मुख वरपातापर्यंत बंकुडात वास मिळाल्याच्या सुखाएवढे असते मोक्ष, बंकुडाची मुळे वापुडी होऊन सतसपातच विद्यानीसठी येतात ? तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी-तु-पणाचा छड होणार नाही अशीच बेगणी मला तू द्यावीस मी ज्या अग्नेदुःखावनेविषयी बोललो त्याची मला तशी आवड नाही ४

विवरण - या अमगाड तुकाराममुखां आपणास ज्ञानीपणा नको, त्यामुळे प्रेममुखास कमतरता येईल असे सल्लमून सांगत आहेत या भक्तिमुखाची तुलना होईल असे त्रिभुवनात दुसरे काही नाही असे बुवा आपणाने येथे सांगतात गोबुद्धात श्रीगृष्णावरवर खेळ खेळताना जी वहीभाताचा बाला करून प्रेमाने एवमेबाच्या मुखात घालतात त्यांना याडी काय वर्णन करावी ? हा घास प्रह्लादिकाना गुढा दुर्लभ आहे यमुनेतील पाण्यात मासाचे रूप घेऊन दव यातील भाग सेवन करण्यात टपलेले असतात असा माधुसूताची साक्ष आहे ' काल्याचि ये आसं । देव जळीं शाले मासे ' । अम तुर्वीवानीच मूढले आहे भक्तीच्या या मुखापुढे मोक्ष, बंकुड अथवा लभेदभावनेची आवड पांवीही पक्की माधुसूताना नसते अग्नेदेव सत्वज्ञानाच्या दृष्टीने ठाव असले तरी प्रेममुख भोगण्यासाठी ' मी तूपणा संड नाही ' अशीच अवस्था वसायला हवी, या प्रेममुखाच्या आयष्याने मोसादिव मुळे वापुडी होऊन लीनदीन होणात, यामाडी मूक्तीची हाव सताना बधीच नसते मुक्तिपदास मिळवून सतसगती व ईश्वराशी हितगुन वरण्यातील मोठी कोण मोक्षप्राप्त करणार होईन ? प्रह्लादान गुढा या प्रेममुखापुढे किने पक्की ' घाड घरीन प्रह्लादानी ।

१ येती.

दु. गाथा-२ ...४३

तरी मज धर्य ध्याली जननी ॥ मज प्रेम बडिचे देवा । न मागे आन बहीही बंडवा ॥' अज भवनभेट नामदेवाची म्हुटले आह ' सोडून गुलाचा पाटा । मुबिन मागे तो बरटा ॥' अजा भागेन तुषारानी या सुखाच्या तुलनेने मूर्तीचा निषेध केला आहे

१९९६ देवा आतां ऐसा करीं उपचार । देहाचा विसार पाडीं मज ॥ १ ॥
तरीच हा जीव गुल पाये माझा । यरें बेरीराजा कळो आलें ॥ २ ॥
ठाव देई चित्ता राखें पायांपाशीं । सपळ वृत्तींसी अलङ्कित ॥ ३ ॥
आसं मय चित्ता लाज काम प्रोध । तोडावा संधं यांचा माझा ॥ ४ ॥
मागणे ते एक हेंचि आहे आता । नाम मुलीं सतसग देई ॥ ५ ॥
तुका म्हणे नको बरपंग देवा । घेई माझी सेवा भावमुद ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाव - आश्रय, आस - आण, इच्छा, बरपंग - बरबरीची, बाह्यात्कारी.

अर्थ - देवा, आता माझ्यावर असा एक उपचार कर मला माझ्या देहाचा विसार पाड १ बेरीराजा, तू असे केलेस तरच माझ्या जीवाला गुल होईल हे मला घाणले समजून आने आहे २ सर्व वृत्तींच्या सहित तू माझ्या चित्ताला अलङ्कण करीस तुझ्या पायांपाशी आश्रय दे ३ आशा, भीती, विता, लाज, काम व क्रोध इत्यादी वृत्तींचा व माझा संबंध तू तोडून टाक ४ माझ्या मुलात सतत तुझे नाम असू दे, व सतसगती नेहमी असावी एवढीच मागणी मी तुझ्याजवळ करीत आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझ्याकडून बरबरीची सेवा न घेत शुद्धभावाची मनापासूनची सेवा तू घे. ६

१९९७ तुज न करिता काय नव्हे एक । हे तो सकळिक सतबाणी ॥ १ ॥
घेई माझा भार करीं कडवार । उत्तरीं हा पार भवसिंधु ॥ २ ॥
उचित अनुचित पापपुण्यकाला । हा तो नवे मला निघडितां ॥ ३ ॥
कुठित राहिली बोलता बोलता । पार न पवता याणी पुढें ॥ ४ ॥
पुसता ही कोणा न कळे हे गुज । राखें आतां लाज पाडुरंगा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे बहु पाहिले या जीवे । वमं आले जी ठावे नाम तुझें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कडवार - पक्क, नड, पार - अत, गुज - रहस्य, मयं

अर्थ - देवा तू एकदा करावचे मनात आणलेस तर काय माही होणार ? सब काही घडेल अशी सर्व सतांची साक्ष आहे १ यासाठी देवा, तू माझे ओझ घे, माझा पण घडून मला या भवसिंधूतून तहान न्या २ उचित काय आहे, अनुचित काय आहे पाप काय पुण्य काय, याची सरमिसळ झाल्याने मला त्यातून उचित व पुण्यमय अशी निवड करता आलेली नाही ३ माझी बाणी तुझ वचन करता करता थमून गेली आहे कुठित झाली आहे तुझ्या कीर्तीच्या वचनाचा अंत तिला लागत नाही ४ तुझ्या प्राप्तीसंबंधीचे मम बुणाला विचारावे तर रम्येनाही हे समजत नाही पाडुरंगा, आता माझी लाज तूच राख ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या जीवान आतापर्यंत पुरकळ शोध केला पण तू प्राप्त होण्यातील मम तुझे नाम असल्याचे मला माहीत शाले ६

१९९८ मज त्याची भीड मूलघये देवा । जो म्हणें केशवा दास तुसा ॥ १ ॥
मज आवडती बहु तैसे जन । करिती कीर्तन कया तुझी ॥ २ ॥
साडूनिया लाज नाचन त्यापुढें । आडवती फोडें नाम तुझें ॥ ३ ॥

न लगे उपचार होईन भिकारी । वैष्णवांच्या घरीं उष्टावळी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे जाणों उचित अनुचित । विचारुनि हित तेंचि करूं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- नुलंघने-मोडवत नाही, फोडें-कोतुकाने.

१ अर्थ- देवा देशाचा, मी तुझा रात आहे असे जे म्हणतात त्यांची भीड माझ्याच्याने मोडवत नाही. २ देवा, तुझे कथाकीर्तन सतत करणारे जे कुणी आहेत तेच मला फार आवडतात. ३ जे तुझे नाम कोतुकाने गातात त्यांच्यापुढे मी सर्व सोडून प्रेमाने माघेन. ४ मला दुसरे कमळेही सुखाचे उपचार नकोत. मी भिकारी होईन व या वैष्णवांच्या घरी उष्ट्या पत्रावळीही उचलण्याचे काम करीन त्यांच्या उष्ट्याचे सेवन करून राहीन. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी उचित, अनुचित याचा योग्य विचार करून जे हिताचे आहे तेच नीट विचार करून करीन. ५

१९९९ तुम पाय माझे राहिलेले चित्तीं । ते मज दावितो वरं देवा ॥ १ ॥

आम्हां अंधा सुद्धा पायांचा आधार । जाणसी विचार चालवितां ॥ २ ॥

मन स्थिर ठेलें इद्रिये निश्चळ । हें तों माझे वळ नव्हे देवा ॥ ३ ॥

पापपुण्य भेद नासिलें तिमिर । त्रिपुण शरीर सांडियेलें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तुम्हा प्रताप हा खरा । मी जाणें दातारा शरणागत ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वरं-रहस्य, ठेलें-राहिले, तिमिर-अंधार.

अर्थ:- देवा, तुम्हा पाय माझ्या चित्तान राहिलेले असल्यामुळे ते मला सुद्धा प्राप्तीचे रहस्य दाखवितात. १ आम्हां अंधांच्या लोकांना आधार करून सुद्धाच पायांचा अगुन तूच आम्हांला या मार्गात ठेवण्याचे जाणतोस. २ देवा, माझे मन स्थिर राहिलेले अमून सर्व इद्रियेही शांत झाली आहेत. हे काही माझे वळ नव्हे. ३ पापपुण्याचा भेद नाहीसा झाल्याने अज्ञानाचा अंधार संपला अमून मरव, रज, तम या तीनही गुणांनी माझ्या शरीराचा त्याग केला आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा सर्व प्रताप खरोखर तुम्हाच आहे. मी तुला शरण आलेला जाणत आहे. ५

२००० जेवें जातो तेवें तूं माझा सांगाती । चालविसी हातीं धरतियां ॥ १ ॥

घालों पाटे आम्ही तुम्हाचि आधार । चालविसी मार सर्वें माझा ॥ २ ॥

घोलीं जातां वगळ करिसी तें नीट । नेली लाज धीट केलों देवा ॥ ३ ॥

भयघे जन मज जाले लोकगळ । सोडरे सकळ प्राणसखे ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आतां खेळतीं कोतुकें । जालें तुसं सुख अंतर्गहीं ॥ ५ ॥

अवघेचि आम्ही त्यालों अळंकार । शोमलों हि फार अवघ्यांवरी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आम्ही सदैवाचे^१ दास । करणे न लगे आस आणिकांची ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - आराण्यक-गानि, मुख, आस-दृष्टा

अर्थ - भातीचे व हरिनामाचे दीप या खेदेस भरपूर झाले असल्यामुळे आम्हांला मुखाळव प्राप्त झालेला आहे सर्व काळ आता आम्ही ह्या प्रेममुखात राहू १ मला सग्यांभासून आता सौख्य व समाधानच प्राप्त झाले आहे त्यामुळे माया सर्व शोणमाग नाहीता झाला आहे. २ आता आम्हांला सर्वत्र पांडुरंगाचेच दर्शन होत आहे तोच आमच येत आहे त्यामुळे जगातील मुत्ते-झाडे असा भेद नाहीता झाला आहे ३ आम्ही हरिनामाचे सर्व अलंकार धारण केले आहेत त्यामुळे आम्ही सर्वव्यापेक्षा सुशोभित झालो आहोत ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही विठोबाचे सुवेदी दास झालेले असल्यामुळे इतर बोवाची आत्मा बरण्याचे कारण नाही ५

२००२ साधनें आमुचीं अज्ञेचीं धारके । प्रमाण^२ सेवके स्वामिसत्ता ॥ १ ॥

प्रकाशिले जय आपुल्या प्रकाशे । रति कर्मरसे अलिप्त ह्या ॥ २ ॥

सांगणे तें नाहीं करणे आपण । मोलही वचन ब्राध जाले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्हां मांडवल हातीं । घेरदारा खाती वेचडिपें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - धारके-प्राण बरगारी

अर्थ - स्वामीचा अवका घड्याचा अधिकार हेच तोड्यास प्रमाण असते, त्याप्रमाणे या जगातील सत्ता धारण करणारी सर्व साधने भागव्याच आशेत असतात १ सूर्य स्वतःच्या प्रकाशाने सर्व जगाला प्रकाशित करतो, पण या कृपाभासून तो अलिप्त असतो त्याप्रमाणे मी या साधनांमधून वेगळाच आहे २ यासबवी आपण आम्हांस सांगण व त्याप्रमाणे करणे पाची जटरीच नाही दासतो आमच्या मोलाच्या पचनानेच आम्ही पायले गेलो आहोत, अथवा आपण जे सांगतो ते करीत नसलो तर आपले मोलाचे वचन पाया घेत्यासारखे होणे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, साव भांडवल आमच्या हातात असून लोभ मात्र अग्न्याच्या नित्रोतरी खेपा करीत आहेत ४

२००३ शुभ जाल्या दिशा अवघाचि काळ । अशुभ मगळ मणळाचे ॥ १ ॥

हातींचिया दीपें दुराविली निशी । न देखिजे कंसी आहे ते ही ॥ २ ॥

सुख दुःखाहून नाहीं विपरीत । देतील आघात हितफळे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां आम्हांसी हे भले । अवघेचि जाले जीव जंत ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - निशी-रात्र

अर्थ - आम्हांला आता सर्व दिशा व सर्व बाळ शुभदायक-शालेन असून जे जे अशुभ आहे ते ते सर्व भगलांतील मगळ बनले आहे १ भक्ति प्रेमाचा अवका आत्मज्ञानाचा दिवा आमच्या हातात असल्यामुळे ज्ञानाची रात्र नाहीशी झाली आहे ती कशी असते हे बुद्धा आता आम्हांस रिसत नाही २ सुख हे दुःखाहून काही वेगळे आहे असे भासत नाही आघात अथवा सकट हेही आम्हांस हित्याची फळे देते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आम्हांस जगातील हे सर्व जीवजन्म उत्तमच घाटत आहेत ४

२००४ पाप पुण्य दोन्ही वाहाती मारग । स्वर्गनर्कभोग याचीं पेशी ॥ १ ॥

एका आड एक न लगे पुसावे । जेव्हा देखावें सायें भूक ॥ २ ॥

राहाटीं पडिले भरोनिया रितें । होतील मागुर्ती येतीं जाती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्ही खेळतियांमधीं । नाहीं केली बुद्धि स्थिर पाहो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मारग - मार्ग, वेणी - मुक्काम, रिते - रितामे.

अर्थ - या जगात पाप व पुण्य असे दोन मार्ग असून पापमार्गाने जाणारे नर्काच्या व पुण्यमार्गाने जाणारे स्वर्गाच्या, भोगाच्या मुक्कामात पोचतात. १ जेवणामागून भूक व मुक्कामागून जेवण असे चक्र चालू आहे. यांत कोण कोणाच्या मार्ग हे विचारावेच लागत नाही, त्याप्रमाणे स्वर्ग व नरक अर्थात पुण्य व पाप एकामागून एक असे आहेत. २ रहाटवाडापाच्या चक्रात एक भाडे भरून घेते व ते जगेंद्र रितामे होते, असेच चक्र एकामागून एक याप्रमाणे चालू असते पापपुण्य व नर्कस्वर्ग यांचेही असेच असते. जन्ममृत्यूंच्या खेपा अशाच असतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही याच चक्रात खेळत असलो तरी आम्ही त्यांत आमची बुद्धी स्थिर ठेलेली नाही. ४

२००५ हित तें हें एक राम कंठीं राहे । नाठवितो देहभाव वेहीं ॥ १ ॥
हाचि एक धर्म निज बीजवर्म । हेचि जळो कर्म केलां म्हा ॥ २ ॥
चित्त राहे पायीं रूप वंसे डोळां । जीवें कळवळा आवडोचा ॥ ३ ॥
अखंड न खंडे अमंग न भंगे । तुका म्हणे गंगे मिळणी सिंधु ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बीजवर्म - बीजरीच्या प्राप्तीचे रहस्य, मर्म.

अर्थ - श्रीहरीचे, श्रीरामाचे नाम कंठात राहिले ही एक हिताचीच गोष्ट झाली. यामुळे देह असूनही देहभाव आढळत नाहीत. १ श्रीहरीच्या प्राप्तीचे हेच एक रहस्य असून, हाच एक धर्म असून याच्यामुळे महान अशी प्रारब्ध-वर्म जळून जात आहेत. २ माझे चित्त त्याच्या पायाशी स्थिर होते आणि त्याचेच रूप डोळ्यांत असून राहाते त्याच्या प्रेमाचा कळवळा जीवात सतत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, गंगा समुद्रात मिळाली तरी ती अखंडपणे वाहात असते, त्याप्रमाणे ईश्वरप्रेमात कधीच नवड न पडता ते अखंडपणे प्रवाहित असते, न रंगणारे अमंग असे त्याचे रूप असते. ४

माझिये जातीचें मज भेटो कोणी । आवडोची घणी फेडावया ॥ १ ॥
आवडे ज्या हरि अंतरापासुनि । ऐसियाचि मनीं आतें पाझे ॥ २ ॥
सयालागीं जीव होतो कासवीस । पाहातोल् वास नयन हे ॥ ३ ॥
सुफळ । हा जन्म होईल तेयून । देतां आलिंगन घेणवांसी ॥ ४ ॥
तुका ह्यानें तीचि सुदिन सोहळा । गळूं या गोपाळा घणीवरि ॥ ५ ॥

धिकलें स्वरूप आलिया घुमरी । राती ते अंबरीं न समाये ॥ ४ ॥

मोजितां त्याचा अंत नाही पार । खुंदला व्यापार तुका म्हणे ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- परवडी-नाना प्रवारची, घालिया-मनुष्य होऊन, मोमंडलें-प्रकट झाले, घुमरी-गुपकळ, ओनप्रोत, भरघोस, अंबरीं-आकाशान.

अर्थ :- श्रीहरीचे कथामृत आणि संतांचा सहवास हेच आमचे जीवन होय. १ संतांच्या दगतीत एके ठिकाणी बसून नाना प्रकारचे भोजन आम्ही करू व नायामुताची गोडी पावलोपावली आम्ही घालू. २ या भोजनाने तृप्त झाल्यावर, संतुष्ट झाल्यावर आनंदाचे देकर येतील आणि वाणीतून प्रेममुखाच्या शब्दांचा प्रवाह प्रकट होईल. ३ घामुळे श्रीहरीच्या कृपेचे, स्वरूपाचे दीक भरपोत येईल, त्याच्या राशी आकाशात न जावणाऱ्या होतील, ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या मुखराशी भोज्याच्यात तर त्यांना अंत नाही, म्हणून त्यांची गगती करण्याचे कामच खुंटन गेले आहे. ५

२००८ जोडिलें तें आतां न सरे सारितां । जोव बळी देतां हाता आलें ॥ १ ॥

संचित सारुनि बांधिलें धरणें । तुंधिलें जीवन साक्षेपें हें ॥ २ ॥

शीत उष्ण तेथें सुखदुःख नाही । अंतर सबाही एक जालें ॥ ३ ॥

बीज तो अंकुर पत्र झाला फळे । प्राप्तबीज मुळें अवघें नासे ॥ ४ ॥

मुका म्हणे नामीं राहिलीते गोडी । बीजाच्या परवडी होती जाती ॥ ५ ॥

सारभूत असे असून ते विकृत ध्यापला किंमत धावी लागत नाही सत्सारसमूह तहान जाण्यासाठी दावाच उपयोग होईल ३ भागच्या काळात झालेल्या अनेक थोर थोर भाग्यवतींनी याच नामध्वनी मालाचा साठा स्वतः जवळ केला होता ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या दुकानात खोटा, वाईट, असा माल नाही कोणताही घातपात करणारा माल आमच्या जवळ नाही चित्त शुद्ध करून हा माल तुम्ही घ्यावा ५

२०१० पर्जन्ये पडावे आपुल्या स्वभावे । आपुलाच्या देवे विके भूमि ॥ १ ॥
बीज तेचि फळ येईल शेवटीं । लाभहानितुटी ज्याची तया ॥ २ ॥
दीपाचि ये अंगीं नाहीं दुजाभाव । धनी^१ चोर साव सारखेचि ॥ ३ ॥
काळले ढोंपरा ककर तित्तिरा । राजहस्ता चारा मुक्ताफळे ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे येथें आवडी कारण । पिकला नारायण जया तैसा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साव-समाधित, प्रमाणित, ककर-लहान खडा, दगड, तित्तिर-तित्तिर नावाचा पक्षी, आवडी-प्रेम

अर्थ - पाऊस आपल्या स्वभावाप्रमाणे सर्वत्र सारखाच पडत असतो परंतु जमीन मात्र आपापल्या मनुष्याच्या ईश्वरप्रमाणे विकृत असते १ जसे बीज घेरले जाईल त्याचप्रमाणे शेवटी फळ हाताशी येईल ज्याच्या याच्या प्रारब्धाप्रमाणे लाभ भयबा हातो होत असते २ दिवा सूर्यास सारखाच प्रकाश देत असतो हा घराचा पालक, हा खोर, हा समाधित मनुष्य असा भेद तो कधी करीत नाही, त्यास सर्व सारखेच वाटतात ३ काळज्याला जनावराचे दोष, तित्तिर पक्ष्याला लहान दगड आणि राजहस्ताला भाग सौर्याचा चारा, अशी व्यवस्था असते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे आपली आवड भयबा आपला भाव मुक्ताकारणीभूत असून त्यास अनुसरून नारायणाच्या कुपेचे फळ ज्याचे श्यास मिळत राहील ५

२०११ धीर तो कारण एकविधभाव । पतिव्रते नाही सर्वभाव ॥ १ ॥
घातक हे जळ न पाहाती दृष्टी । वाट पाहे कठीं प्राण मेघा ॥ २ ॥
सूर्यविकासिनी नेघे चद्रामृत । वाट पाहे अस्तज्वलाची ॥ ३ ॥
धेनु येऊ नंदी जवळी आणिका । आपुल्या बाळकाविण वत्सा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे नेम प्राणासवेसाठी । तरीच या गोष्टी विठोबाची ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- कामारी-काम करणारा, रज-धुळीचे कण, बेताळीस-बेचाळीस कुळांचा, कपळी-पास सार-तात्पर्य.

अर्थ :- मी सतांच्या घरी मनोभावे काम करणारा असं त्यांचा दास आहे. मी त्यांच्याच दारांत व मात-घरांत लोळत असतो. १ संतचरणाच्या धुळीचे कण घासूळे सहजच माझ्या अंगास लागतात व त्यामीने माझ्या बेचाळीस कुळांचा उडार होतो. २ हे संत जेवून झाल्यावर मी त्यांच्या उष्ट्या पत्रावळी गोळा करून त्यांतील अन्नाचा पास मुखात घालीत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी याखेरीज दुसरा विचारच मनात आणीत नाही. संतसहवास हेच तात्पर्य माझ्या मनास पडले आहे. ४

२०१६ एक शेरा अन्ना चाड । येर वाडगी बडबड ॥ १ ॥

कां रे^१ तृष्णा चाडवितो । बांधवूनि मोहपाशीं ॥ २ ॥

गोट हात तुझा जागा । येर सिणसी वाजगा ॥ ३ ॥

तुका ह्याने श्रम । एक विसरतां राम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- चाड-आठवण, याद, येर-दुसरी, इतर. गोट-साडेतीन.

अर्थ :- मला गृहस्था, लक्षात देव की, तुला एक शेरा अन्नाचीच आठवण असावी. इतर बडबड त्याखेरीज सर्व व्यर्थच मानावी लागेल. १ उगाच स्त्रीपुत्रादिकांच्या व संसारस्थापाच्या मोहाच्या पाशात का बांधून राहातोस? उगाच त्यांची भाशा का वाडवितोस? २ तुला राहण्यासाठी खरे म्हणजे साडेतीन हाताची जागा पुरे आहे. त्यासाठी इतर खटपट व्यर्थच आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या रामभावास विसरून राहिल्यास बाकीच्या साधनांत सर्व श्रमच होतील ४

२०१७ आलें घरायेच^२ पॅठे । पुढें मागुतें न भेदे ॥ १ ॥

होसी फजीती वरपडा । लक्ष चौऱ्यासीजे वेडा ॥ २ ॥

माहीं कोणांचा सांगात । दुःख भोगितां आघात ॥ ३ ॥

एका पाडलाची वाट । कोणां सांगावा बोमाट ॥ ४ ॥

जुंतिजेसी घाणां । नाहीं मारित्या करुणा ॥ ५ ॥

तुका ह्याने हित पाहें । जोंवरि हें हातीं आहे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- घरायेच-हा शब्द भरायेच असा असावा. वरपडा-स्वाधीन शास्त्रावर, पडल्यावर, सांगात-सोबत. जुंतिजेसी-जुपलेल्या बॅलास.

अर्थ :- लोकांही, या मनुष्यजन्मास तुरुंग देहकृपाने आळा आहात, सोपयेंतच या वेडेच्या बाजारात भरपूर माल हरिकृपेचा भरून घ्या नाहीतर मागेपुढे काय मिळेल असे नाही १ जर का चौऱ्याऐशी लक्ष भोवतींच्या केप्यांत पडलात तर मात्र तुमची कार भोठी फजिती होईल. २ अशा प्रसंगी दुखाचे आघात सोसताना कुणाची सगत सोबत नसते. ३ या आडरानात भटकताना एक पाऊलवाटच असल्याने तिथे मार्ग चुकल्यास कुणास विचारता येईल? ४ घाण्याला जुंपलेल्या बॅलास ती घेऊन मदततीने चालू लागल्यास पाठीवर मारच घसते. त्याची दया मारणारास कधीच येत नाही. ५ म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत हा तरदेह प्राप्त झाला आहे, आपल्या हातात आहे तोपर्यंतच आपले हित साधून घ्या. ६.

२०१८ लाभ जाला बहुतां विसी । लाहो करा पुढें नासी ।

मनुष्यवेहा ऐसी । उत्तमजोडी जोडिली ॥ १ ॥

१ काम तृष्णा. २ भरायेच.

तु. गाथा-२ ... ४४

घेई हरिनाम सादरे । भरा सुखाचीं भाडारे ।
जालिया घ्यापारे । लाहो हेवा जोडीचा ॥ २ ॥
घेउनि माप हातीं । काळ मोघी दिवस राती ।
चोर लाग घेतो । पुढें तसे पळावे ॥ ३ ॥
हित सावकासे । ह्मणे करीन ते पिते ।
हातीं काय ऐसे । तुका ह्मणे नेणसी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लाहो-प्राप्ती, फायदा. नासो-नाश होईल हेवा-हाव, मोघी-मापतो मोजतो. पिते-वडेपण

अर्थ - पुढेकळ दिवसांनी मापसाचा उत्तम वेळ मिळालेला आहे तर त्याचा पुरेपूर फायदा करून घ्या नाही तर त्याचा पुढे नाश होईल. १ माठधा आदराने श्रीहरीचे नाम घ्यावे व सुखाचे भाडार भरून ठेवावे त्याचा प्राप्तीचा या बाबतीत जास्त प्राप्तीची हाव मनात ठेवावी २ कारण हा काळ हातात माप घेऊन दिवस रात्र मोजत असतो, त्यामुळे चोर माप सांगले असताना जसे आपण पळतो तशीच त्वरा स्वहिताच्या साधनासाठी करावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सावकाश म्हणतारपणी या जन्माचे हित आम्ही पाहू असे म्हणालात तर ते वेडेपण होईल कारण आपले आपल्या हाती नाही हे तुम्ही काय जाणित नाही ? ४

२०१९ सुखाचे ओतले । दिसे श्रीमुख चागले ॥ १ ॥
मने धरिला अभिळास । मिठी घातली पायास ॥ २ ॥
होता दुष्टादुष्टी । ताप गेला उठाउठी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जाला । लाभ लाभ दुणावला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ओतले-आतून तयार केल अभिळास-अभिलाषा, इच्छा, उठाउठी-तावझनोव

अर्थ - या श्रीहरीचे मूल इतके चागले दिसे की ते जणु सुखरसच ओतून निर्माण झाले असावे ! या रूपाची भावना मनाने इच्छा धारण केली व त्याच्या पायास मिठी घातली २ याची दुष्टादुष्ट होताच भावना मनाचा ताप तावडतोव निघून गेला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या अशा लाभाने भावा लाभ दुप्पट झाला आहे ४

२०२० शरा लागला सुखाचा । ऐसा मापारी कडचा ॥ १ ॥
जो हे माप जोडें धरी । सळें जाळी ते आवरी ॥ २ ॥
जाले बहु काळ । कोणा नाहीं ऐसे बळ ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सळ । नाहीं पाहेसा सकळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा मापारी-मापाडवा, माप घेणारा. सळ-माजमाज करण्याची सळई सळ-सार, तात्पर्य, ठाव

अर्थ - या श्रीहरीच्या दर्शनाच्या व कृपेच्या सुखाचा तो शरा मला सापडला आहे त्याचे भोजमाप करणारा मापाडी कोण होणार ? १ हे माप करण्यासाठी जो सळई धरील तो आपले माप आवळूनच धरेल त्याच्याने हे माप करण्यासार नाही २ जेव्हा भोजवाद करण्याचे प्रयत्न पुढेकळ वेळा झालेले आहेत पण त्याचे माप करण्याचे बळ आहे कुणाजबळ ! ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या सर्वांची भोजवाद करून त्याचा ठाव गाठण्यात यश मिळवील असा कुणी नाही ४

२०२१ आहोी बोलो तें तुज कळे । एक दोहीं ठायीं खेळे ॥ १ ॥
काय परिहाराचे काम । जाणे अतरींचे राम ॥ २ ॥
कळोनिया काय चाड । माझी लोकांसी बडबड ॥ ३ ॥
कारण सवे एका । अवघे आहे म्हणे तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतरीचें-मनातील चाड-पर्व, किंमत, सर्वे एका-एवासवे, एकासाठीच

अर्थ - देवा आम्ही जे बोलतो ते तुला चांगलेच कळते कारण तुझ्यात व माझ्यात अशा दोनही ठिकाणी तुमचे तत्त्व एकत्वाने संचार करीत असते खेळत असते । अशा स्थितीत तुला सर्व सांगण्याचे काय कारण आहे ? तू राम माझ्या मनातील सर्व जाणीत असतोस २ उगाच माझी ही बडबड इतर लोकांना कळण्यात काय आहे ? त्याची मला काय पर्वा आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला फक्त एका ईश्वराच्या कृपेचेच कारण आहे तेच माझे सर्व साध्य आहे ४

२०२२ उमटते ते ठायीं । तुझे निरोपावें पायीं ॥ १ ॥
आम्हीं करावे चिंतन । तुझें नामसकीर्तन ॥ २ ॥
भोजन भोजनाच्या काळीं । मागीं करुनिया आळी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माया । मार तुझ्या पदरिनाया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठायीं-मनात अत करणात, आळी-हट्ट

अर्थ - देवा आमच्या अत करणात जे जे वाही उमटेल ते ते सर्वे तुझ्या पायावर आम्ही अर्पण करू । मॅहमी तुझे नामसकीर्तन व चिंतन आम्ही करावे २ भूष लावताच भोजनाच्या वेळेस आम्ही हट्ट करून तुझ्याजवळ भेनामृताचे भोजन मागू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात पदरीनाया, माता सर्वे मार तुझ्याच माझ्यावर आहे ४

२०२३ केला पण साडी । ऐसियासी ह्मणसी सडी ॥ १ ॥
आतां पाहा विचारून । समर्थासी बोले कोण ॥ २ ॥
आपला निवाड । आपणचि करितां गोड ॥ ३ ॥
तुहीं आहीं वेवा । बोलिला बोल सिद्धी ग्यावा ॥ ४ ॥
असे धुरे उणें । मागें सरे तुका ह्मणे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पण-प्रतिज्ञा, सडी-स्वाद, उन्मत्त, विचारून-विचार करून, धुरे-मोठेपणा

अर्थ - देवा, केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे जो वागत नाही रपास स्वाद अथवा उन्मत्त म्हणतात । १ पाचा तुम्हीच विचार करून पाह्यावा तुम्ही समर्थ असल्याने तुम्हांस कोण बोलणार ? २ आपला निर्णय आपणच करून घ्यावा हे कार चांगले असते ३ देवा, तुम्ही व आम्ही निळून जो प्रतिज्ञा केले आहे तो सिद्धीस ग्यावी ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या विषयात जर मागे सरण झाले तर ते तुमच्या मोठेपणास कमोपणाचे आहे ५

२०२४ न रहावे तें जालें । तुझां आह्मासी लागले ॥ १ ॥
आता हालमाकलमें । भाडोनिया पाडू यमें ॥ २ ॥
पाटोळ्यासबेंसाटी । दिली रगट्याची गाठी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हरी । आणूनिया करिन सरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हालमाकलमें-हबरीनुपरी पाटोळ्या सर्वेमाडी-वेगमी वस्त्रात, रगट्याची-पिशात वस्त्राची हरी-गंगमव वस्त्र, सरी-बरोजरी

अयं देवा तुमचे आमचे भांडण झाले ही न होणारी ती गोष्ट झाली खरी । आता हमरीतुमरीवर येऊन भांडण उकटून एकमेकांचे यम काढू २ देवा, तुमच्या अगावरीन देवमी व विपती पीतांबरात माझ्या भिकारड्या १ पटपाची पाठ विली आहे ३ परंतु तुकाराम महाराज म्हणतात की तुम्हांस जिवेन, तुमचा परामश करून तुमच्याशी बरोवरी करीन ४

२०२५ पतितमिरासी । ते म्या घरिला जीवेंसी ॥ १ ॥

आतां घळिया सांग कोण । ग्वाही तुजें भाजें मन ॥ २ ॥

पावनाचा ठसा । दावीं मज तुसा कैसा ॥ ३ ॥

घाव' तुका म्हणे जाले । रोख पाहिजे दाविलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पतितमिरासी-पतितपणाचा हक्क, घळिया-बळवान, ठसा-गवती, सामर्थ्य घाव-व्यर्थ

अयं - देवा, पतित आणण्याचा माझा हक्क की बजावला आहे ती माझी भिकारवारीच आहे ती मी जीवा पावान सामाळली आहे १ आता बुद्ध्यामाझ्यात कोण बलवान आहे सांग यास बुद्ध्यामाझ्या मतांची साक्ष आहे २ पावन करण्याची शक्ती बुद्ध्या अशी बऱ्या प्रकारची आहे ती मला दाखीय ना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू जर अशी प्रचीती आणून दिली नाहीस तर तुला पतितपावनपणाची कोर्तो व्यर्थच म्हणावी लागेल काही तरी रोख प्रत्यय ह्या ४

२०२६ करितां बेरझारा । उभा न राहासी बेव्हारा ॥ १ ॥

हे तो झोंडाईचे चाळे । काय पोटीं तें न कळे ॥ २ ॥

आरोगुनी मुग । वंसलासी जेंसा बग ॥ ३ ॥

तुका म्हणे किती । बुडविलों आळवितों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बेरझारा-व जा हेलपाटे बेव्हारा-व्यवहारासाठी हिरोव देण्यासाठी झोंडाईचे-दाडगे पणाचे चाळ-कृत्य, आरोगुनी-गिळून बग-बगळा

अय - देवा तुझ्या दारात आम्ही किती हेलपाटे घातले पण तू व्यर्थहार पूण करण्यासाठी बुद्ध्या बारात आमच्यासमोर उभाच राहात नाहीस १ असे हे तुझे वापणे गड बंडगाईचे असून तुझ्या मनात तरी काय आहे ते समजत नाही २ जणू मग गिळून स्वस्थ राहून बगळाप्रमाणे तू स्वस्थ बसला आहेस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात तुला आळविणाऱ्या किती तरी लोकांना तू असे बुडविले आहेस ४

व मांडवीर नाही. ४ ज्यामुळे तुळा कटकट वाटेल ती व्यवहारच आम्ही सोडून देऊ ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या सतांच्या देखतच या व्यवहाराचा निकाल देऊ ५

२०२८ सिंचन करितां मूळ । वृक्ष ओलावे सकळ ॥ १ ॥
नको पृथकाचे भरी । पडों एक मूळ घरी ॥ २ ॥
पाणचीन्नाचें दार । वरिल दाटावें तें थोर ॥ ३ ॥
वश जाला राजा । मग आपुल्या त्या प्रजा ॥ ४ ॥
एक चिंतामणी । फिटे सर्व सुखधनी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे घांवा । आहे पंदरी विसांवा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पृथकाचे-वेगवेगळ्या देवांच्या, पाणचोर-गारुडबाजवळचे एक पाण पात पुणवळ भोवे अमतात, त्याचे बरेच ताड दाखले तरच त्यात पाणी टिबू शकते. नाहीतर भोकातून पाणी गळून जाते, सुखधनी-मुखाची इच्छा, घावा-धावत जा

(अर्थ :- झाडांच्या मुळांनाच पाणी घातल्यास सर्व वृक्ष पानाकुत्रांसहित ओलावून जातो. १ याप्रमाणे वेगवेगळ्या देवांच्या मादी न लागता सारमूत अतयारा हा पंदरीचा बैबच धरून ठेवावा २ गारुडबाजवळचे पाणचोर पात असते, त्याचे बरील टोक बाबून धरले तर त्यात पाणी कायम राहाते ३ एवढा राजासच वश कशन घेतले की सर्व प्रजा आपलीच आहे असे मानायला हरकत नाही. ४ मनात हवा असलेला पदार्थ वेणारा चिंतामणी एकदा हाती आल्यावर मग सर्व प्रकारच्या मुखांची इच्छा तृप्त होते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा सर्व मुखाचा धनी पंदरीत आहे, त्याकडे धावत जा. तेच तुम्हास बागली विपत्ती मिळेल. ६

२०२९ कर्ह याची कया नामाचा गजर । आम्हां संवसार काय करी ॥ १ ॥
म्हणवू हरिचे दास लेऊं तीं भूपणें । कांवे तयाभेणें कळिकाळ ॥ २ ॥
आशा भय लाज आड नये चिंता । ऐसी तया सत्ता समर्थाची ॥ ३ ॥
तुका म्हणें कर्ह ऐसियांचा संग । जेणें नव्हे भंग चिंतनाचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लेऊ-धारण करू, अनावर वागवू, सव-सोबत

(अर्थ :- आम्ही याच श्रीहरीची कया नाऊ व याच्याच नामाचा गजर करू. मग आम्हांला संसाराची काय भीती आहे ? १ याच हरीचे आम्ही दास म्हणवून घेऊ आणि याच्या नामाचे वागले अनावर धारण करू. त्यामुळे प्रत्यक्ष यमासही भय धाटून तो परंपर कापू लागेल २ आशा, भय, लाज, चिंता हे विकार आमच्या मनाच्या आड येत नाहीत, अशी या आमच्या सामर्थ्यान प्रभूची सत्ता आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यामुळे नामचिंतनाचा भंग होणार नाही अशा या प्रभूची आम्ही सोबत करणार आहोत ४

२०३० काय तपें खातो अन्न । काय ध्यान बगाचे ॥ १ ॥
अंतरांची बुद्धि खोटी । भरले पोटीं वाईट ॥ २ ॥
काय जंदीर नाहीं धांवी । राख लाबी गाढव ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सुसर जळीं । काडळीं कां न न्हाती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बगाचे-बगळ्याचे, धांवी-बिळात.

अर्थ - मनात भाव नसताना उगाच घरघर निराहारी राहाण्यात काय अर्थ आहे ? तसे पाहिले तर तपें तरी अन्न कुठे जातो ? बगळ्याचे ध्यान काय कामाचे ? १ अतः करणात खोटी बुद्धी भरून राहिलेली असल्यामुळे

वाईट वासनाच सधं मनात भरलेल्या थरनात २ गुन्हेमळे उगाच राहण्यात काय अर्थ ? उंदीर नाही बिळात राहत ? अगाला राख लावून बरबर ढोंग बरण्यात काय अर्थ ? गाडव नाही राखेत लोळत ? ३ उगाच मनाने भाय नसताना पाण्यात मूडी मारण्यात काय अर्थ आहे ? तुकाराम महाराज म्हणतात, सुखी पाण्यातच असतात, आणि बावळपाचे स्नान असतेच की, पण ते काय वाभावे ? ४

२०३१ मदै मातलें नागधे नाचे । अनुचित याचे बडबडो ॥ १ ॥

अता शिकवाया कोणासी विचार । कर्म तें दुस्तर करवी धोड ॥ २ ॥

आले अगासी ते बळिघंत गाढें । काय वेड्यापुढे धर्मगोती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कळों येईल तो भाय । अंगावरि पाय उमटता ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मर-मात्र, रूफ, मातले-माजले, दातर-वाईट, कठीण, गाडे-बलिष्ठ

अर्थ - एतद्या दाहसारख्या वदार्थांच्या तेढाने भरत झाल्यावर, माजल्यावर एतद्या मागव्यानेच माचतो आणि बाणोने अनुचित प्रवाची बडबड करतो ? त्याचे हे वाईट बर्मेच त्याला धोड करीत असल्यामुळे विचार तरी कोणाला शिकवाया लागणार ? २ जी स्थिती अशी प्राप्त होते तीच बलवान असल्यामुळे या वेड्यापुढे धर्मगोतीचे महत्त्व तरी काय सांगावे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शेवटी धर्मज्ञांचे धाव अगावर पडलीत तेव्हा स्वतःचा बागणुकीचा भाव त्याच बागलाच समजून येईल ४

२०३२ सोन्याचे पर्वत करवती पापाण । अवघे रानोरान कल्पतरु ॥ १ ॥

परि या दुर्लभ विठोबाचे पाय । तेथें हे उपाय न सरती ॥ २ ॥

अमृते सागर भरवती गगा । म्हणवेल उगा राहे काळा ॥ ३ ॥

भूत भविष्य कळो येईल वर्तमान । करवती प्रसन्न रिद्धिसिद्धी ॥ ४ ॥

स्थान मान कळो येती योगमुद्रा । नेंववेल बारा यज्ञाडासी ॥ ५ ॥

तुका म्हणे मोक्ष राहे आलीकडे । इतर बापुडे काय तेथें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - करवती-करवतील, न सरती-उपपायी नाहीत, स्थान-स्थान

* अर्थ - योगसिद्धीच्या साहाय्याने सुवर्णाचे पर्वत व दगडही धनविता येतील सर्व रानांतील सर्व वृक्ष कल्पतरु धनविता येतील १ पण या वाईटपाचे पाय दुर्लभच राहतील त्याच्या प्राप्तीसाठी मात्र हे उपाय अपुरेच पडतील २ अमृताने सागर व गगा भरून टाकता येईल प्राण ध्यायला आलेल्या प्रत्यक्ष यमासही भोवविणे, उगा राहा म्हणणे सोपे आहे ३ विशेष प्रयत्नाने भूत, भविष्य व वर्तमानकाळातील घटना समजतीलही सर्व प्रकारच्या रिद्धिसिद्धि प्रसन्न करून देता येतील ४ स्थान व त्याचे मान अशा प्रकारच्या योगमुद्रा समजतील आणि प्राणवायू यज्ञाडासही नेता येईल ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, परंतु या थोड्यापासून मोक्षही अलिंकडेच राहतो, तेव्हा बरोलसारख्या इतर गोष्टींची काय किंमत ? ६

विवरण - या अभागात रिद्धिसिद्धीचे सामर्थ्य, योगयागाची मातबरी माचवापेला थोड्याचे पाय थोडे आहेत हे फार चांगल्या रीतीने तुंबोवानी स्पष्ट वेगळे आहे. माणसास या आयुष्यात काय हवे अमृते ? भरपूर सोनेनाणे, अमरत्व देणारे अमृत दीर्घायुष्य, भूतभविष्याचे ज्ञान अल्पपरिचयात रिद्धिसिद्धीच्या साहाय्याने अकल्पिताची प्राप्ती, इच्छितेले फळ देणारा एवादा कलशक, एखादी नामधेनु याचीच इच्छा माणसास एकसारखी असते या गोष्टी मिळाल्या की आपण सुखाने राहू अशी त्याची भ्रामक कल्पना असते तुकाराम महाराज मागतात, मोठ्या प्रयत्नाने अपवा योग-सामर्थ्याने रिद्धिसिद्धी बरा होईल सुवर्णाचे पर्वत, सुवर्णाचे दगड, रानोमाळ सर्व कल्पतरूच, सागर व गगा अमृताने

मरुन दिसतील यम उभा राहिल, मृत भविष्य समजेल, योगमुद्रेच्या साहाय्याने चारा ब्रह्मांडास नेता येईल परंतु या सर्व गोष्टींमुळे मोक्षही मिळणार नाही, वी सत्या सुखाची प्राप्तीही होणार नाही

असा या 'इश्वरीय' सुखाचा साधुसतानी नेहमीच वोट मानला आहे. योगसाधनेत ब्रूट अधिग, गरीर-यातना फार म्हणून साधुसतानी तीम दूर साहज नाममकीर्तनाचा मार्ग सुलभपणे चोलाळला. योगसाधनेतून प्राप्त होणाऱ्या रिद्धीगिद्धी याचा ईश्वरप्राप्तीत अडथळाच मानला नितवृत्तीचा निरोप रत्न त्याचा स्वतःमध्ये लय करून द्रष्टा जेव्हा स्वस्वरूपानुभावात निमग्न होतो तेव्हा त्या स्थितीस योग म्हणतात. या अवस्थेमांडो यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी या आठ अंगांचा अभ्यास करावा लागतो. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा इत्यादि प्रक्रियातून माणसास जाव लागते, हठयोगात गरीरब्रूटम म्हणून असते भूचरी, खेचरी, अगोचरी, अलक्ष शास्त्री, पशुपती अचल इत्यादी मुद्रांचे साधन करावे लागते. नामो, हृदय, मूकुटी, नासाय यांची एका स्थानावर स्थ बेदित कराव लागते. आसन, प्राणायाम, नाना प्रकारचे बंध यांच्या साहाय्याने नामाच्या स्थानावर अनगेली कुडलिनी नावाची एक सर्पाकार शक्ती जागृत होते व ती हळूहळू वर सरवू लागते. मूलाधारचक्र, स्वाधिष्ठानचक्र, मणिपूरचक्र, अनाहतचक्र, विशुद्धचक्र, अजितचक्र इत्यादीतून ही कुडलिनी ब्रह्म-रघ्राच्या दारातून सहस्रदल कमळापर्यंत पोचत. येथील अमृत बिंदूचे प्राशन करते अशी ही प्राणशक्ती कुडलिनी या अमताच्या अभ्यासपर्यंत पाचून सृष्ट होते.

असा प्रकारच्या योगसाधनापासून नाना प्रकारच्या सिद्धीची प्राप्ती हात असते अजरामर हाण्याची सिद्धी, गरीर पुष्ट करणारी गरिमा सिद्धी, आकाशगमनसिद्धी, सिद्धदर्शनसिद्धी, परव्यायबधेगसिद्धी, दूरदर्शनसिद्धी इत्यादी सिद्धीची प्राप्ती होऊन बाटेल त वमतकार करण्यास सामर्थ्य अशी येते परंतु या सिद्धीच्या प्राप्तीमुळेच ईश्वर दुरावतो, या सिद्धीची प्राप्ती म्हणजे ईश्वरप्राप्ती नव्हे ह ज्ञानी माणसाने ओळखावे. सिद्धीच्या चमत्कारातून अथवा त्या योगे प्राप्त झालेल्या नामाच्या पर्वतापासून, कल्पतरूपासून, अमृताच्या सागरापासून, मृतभविष्याच्या ज्ञानापासून, दीर्घायुष्याच्या प्राप्तीपासून ईश्वराची जवळीक कशी साधणार ? बिठोवाचे पाव प्राप्त होण्यासाठी या साधनाचा काहीच उपयोग होत नाही. एकनाथ महाराजांनी या सिद्धीचे समग्र वर्णन आपल्या भागवताच्या पधराव्या अध्यायात केले असून त्याच्यामुळे ईश्वरप्राप्तीस अडथळा कसा येतो हेही स्पष्ट केले आहे. माझे भजन करताना साधकांनी सिद्धीची वाट धरू नये असे सांगताना एकनाथ म्हणतात -

"अध्वेक करिता माझे भजन । तेणे शीघ्र माझी प्राप्ती जाण । तेथें सिद्धीवरी घालिता मन । आली मागवण मत्प्राप्तीसी ॥ ज्यासी विषयभोग लागे मोड । तोच सिद्धीची चाहे पाड । ज्यासी माझे प्राप्तीचे कोड । तो पाछीना बड श्रद्धिसिद्धीचे ॥ ज्यासी लौकिकें अतिप्रतिष्ठा । तो सिद्धीच्या सोसी खटपटा । ज्यासी मत्प्राप्तीची निष्ठा । तो वचेना वाटा सिद्धीच्या ॥ माझे प्राप्तीनिकट जाण । उठे सिद्धीची नागवण । मार्गे छळावया व्यामोहक-पण । विलंबकारण मत्प्राप्ती ॥ माझे स्वरूप अद्वैतता । तेथें सिद्धींच्य नागायस्का । ते मायेची व्यामोहकता । जाण तत्त्वता उडवा ॥ "

एना भक्तीच्या प्राप्तीपुढे, ईश्वराच्या प्रेमापुढे रिद्धीगिद्धीची व लौकिक प्राप्तीची पर्वा साधुसताना कधीच नसते. श्रीवृष्णदयार्णवांनी आपल्या हरिहरदा गद्याच्या चौदाव्या अध्यायातही ईश्वरप्राप्तीच्या व भक्तीच्या तुलनेने सिद्धीचा असाच निषेध करताना म्हटले आहे,

"स्वर्गोपलब्धीसाठी । दानमार्ग एक हट्टी । जाकनि बसती कपाटी । महादुष्टटी अभ्यासी ॥ हे दुर्लभ के जशें टाके । न जोडता पोडिजे तुजें । तथापि गरी भरती मुखें । नसता टाऊकें निजवर्म ॥ भवजळीं चंचळ मानसमाता । धारणा गळें रोधिता पक्षा । तळबळी पावोनि परम क्लेश । विभ्रान्तिलेहा न घासता ॥ पंचप्राणी यमोक्त पवने । वाहतां टवटविते सर्व करजे । सोमरींच्या अस्तावरी होणे । सरोधने त्याचेनि ॥ प्राणनिरोधें पिंड पडे । तो भवव्याघ्रातें वरपड । मुकाप्यासे ऊर्ध्व पक्षडे । तें आसुडे मूर्छेतें ॥ तेणे देह चिरकाळ राहे । परि अज्ञान अणुमात्र न बजाय । म मेलिया तवे देह लाहे । उजे काय ते ठायीं ॥ यों ह्याचि देह वाचे । तरी विशेष काय ये

तयाचे । देहबुडी गुमागुमाचे । भोगणे न दवे वारीनी ॥ मूठ्यां बरीच गिरवले । प्रेम मुलानी अतरले । आम
ज्ञाना बुरी ठेले । ऐसे ताडले अमरत ॥ एव सयं मंगला जननी । ते तव भक्ति अष्टेरनि । जे प्रवतले मान
साधनी । बलेशमरणीं त्या पडली ॥ अंते साबुनि शुद्ध बघ । स्वसखा अलोकून । त्याचें वरितें दीर्घ काडण ।
बलेशावांचून फळ न लभे ॥'

२०३३ भाविका हें धर्म सापडले निवे । रोवितो वयतुके घणीवरि ॥ १ ॥
इच्छितील तंसा नाचे त्याचे छेद । यदितो तों पदे सकुमारे ॥ २ ॥
विसरले भुवित भवितअमिळाले । ओढत सरिते मुख आले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाहीं मागायाची आस । पांडुरंग त्यास विसवेना ॥ ४ ॥

शब्दांय व टीपा - निवे-तर, वायव, घणीवरी-गुण्ट हाईपरंत, अभिलासे-दरछेने, आस-दरछा,
विसवेना-दूर करीत नाही

अर्थ - या भाविक लोकांना धोहरीच्या प्राप्तीचे तरे दम सापडले आहे म्हणून त्याचे त कोडुकाने सगुष्ट
होईपर्यंत तेथून करतात १ असे हे भाविक जमी इच्छा करतील त्याप्रमाणे त्याच्या छेदाने देव माघत राहातो
आणि या देवाची मुकुमार पावले हे भाविक भवत मोठ्या प्रेमाने वदितात २ भवतीच्या इच्छेने हे भाविक मोक्ष-
मुजाला गुंडा विसरून जातात त्याच्या बरोबर प्रेमाच्या ओढीने हे वरितमुख निवटच आलेले असते ३ तुकाराम
महाराज म्हणतात, या भाविकांना बाहेरी मागण्याची इच्छाच नसते कारण पांडुरंग त्यांना बघीच दूर करीत
नाही ४

२०३४ भवता समागमें सयंभावे हरि । सर्व काम करी न सागता ॥ १ ॥
साठवला राहे हृदयसपुष्टी । बाहेर घाकुटी मूर्ति उभा ॥ २ ॥
मागण्याची वास पाहे मुलाकडे । चित्तिल्या रोकडे मनोरथ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जीव भाव देवापायीं । ठेवूनि ते काहीं न मागती ॥ ४ ॥

शब्दांय व टीपा - समागमें-सहवासात, बराबर, वास-वाट

अर्थ - हा धोहरी आपल्या भक्तांच्या सहवासात सवभावाने असतो न सागता भक्तांची सव कामे तो
करीत असतो १ तो आपल्या भक्तांच्या हृदयसपुष्टीत जरी साठवलेला असला तरी बाहेर सगुण व लहान मूर्तीच्या
रूपाने तो सतत जवळ उभाच असतो २ हे भक्त काही भागतील कीं काय ? या प्रश्नाने तो त्याच्या मुलाकडे
पाहून एकसारखी वाट पाहत असतो आणि ज्या इच्छा आपल्या भक्तांना होतात त्या तो ताबडतोब पुरा करतो ३
तुकाराम महाराज म्हणतात, या भक्तांनीही आपला जीवभाव त्या देवाच्या पायावर अर्पण केलेला असतो ते त्याच्या
जवळ इतर काही भागतच नाहीत ४

गेले आहेत त्यांच्यांत या भगवंताचे प्रेमरूप जणु बसून ओतलेले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेथे अशा या भक्तराजांचे घसती असते त्या ठिकाणी श्रीहरीची घसती असते यात फसलाही संशय नाही. ४

विवरण :- या एका भावपूर्ण अर्भगात तुकोबांनी स्वतःच झालेल्या ब्रह्मानंदाचे गोवर वर्णन केले आहे. सर्वं तुकाबा संपत्ती, मनाचे बरेपण दूर होतात, दुरदूर, तळमळ, व्यापा संपून चित्त हरिरूप होऊन जाते मनाच्या सर्व वृत्ती परम प्रेमस्वरूपाच्या ठिकाणी लीन होतात, अगाबर अष्टमास्तिक भाव प्रकट होतात, डोळ्यातून आनंदाश्रू वाहू लागतात, सर्व इद्रियांचे व्यापार वेचळ ब्रह्मरूप होऊन गेल्यामुळे सर्वत्र श्रीहरीची प्रचींती येत असते या अनुभूतीचे मोठे हृद्य व आनंददायक वर्णन तुकोबांनी अनेक ठिकाणी केलेले असते. वास्तविक पाहता या प्रेमाचे वर्णन करता येण्यासारखे नसते 'भक्तापणें गूळ खादिला । गोडी नये सांगावला 'अशीच या भक्तिप्रेमाची गोष्ट असली तरी भोगमुखाची चव तुकोबांनी अनेक ठिकाणी बघ्यानी खाकार बेलिली आहे. 'रूप पाहतां लोचनी । मुख जालें वो साजणी ' अशा अनुभवांचे मुख ज्यानी अनुभवले त्यांचे वर्णन तरी कसे करता येणार ? 'पाहतां लोचन मुखावेलें ' 'मुखाचे ओतले । विते श्रीमुख चांगलें ' 'होता दुष्टादुष्टी । ताप गेला उडाउडी । ' अशी अवस्था भक्ताच्या मनाची होऊन जाते, असे तुकाराम महाराजांनी वर्णन केले आहे. 'रूपी गुंतले लोचन । पायी स्थिरावले मन ॥ वैभवावर हारपला । तज पाहतां विवला ॥ बळी नेवीं मुख दुःख । तहान हारपली भूक ॥ 'अंगी आपल्या मनाची अवस्था साह्याचे तुकाराममुखा सांगतात. 'स्थिरावली वृत्ति पांगळला प्राण । अतरींची खून पावोनिपा । पुंजाळले नेत्र झाले धर्षोग्मीलित । कंठ सद्गदित रोमांच झाले ॥ ' अशा भाषेत तुकोबा या आनंदानुभूतीचे वर्णन करतात. ही अवस्था मोठी सुखमय खरीच. 'काय सांगें झाले बाहींचिया बाही' म्हणून तुकाराम महाराज वर्णन करतात, 'आनंदाचे कोही आनंद तरंग । आनंदाची अंग आनंदाचे ' अशा या आनंदाच्या अनुभवात सर्वं सगलाचा निबान असतो. एकदा अतरीची ज्योत प्रकाशली, ईश्वराच्या कुपेचा प्रकाश फाकला की मग 'तेवीचा आनंद' ब्रह्मांडीं न माये । उपमेसी काय वेऊ मुख ? ' अशी अवस्था होऊन जाते. या मुखाचे, या आनंदाचे, या दुर्लभ प्राप्तीचे वर्णन तरी किती करावे ? जेथे दुष्टी आईल तेथे 'गगनीं गामा ' उभा असलेला जाणवतो, दिसतो. 'डोळा बसलें बसलें । प्यान राहोनी सचलें ' , अशी मनाची अवस्था होऊन जाते.

२०३६ कासया गुणदोष पाहीं आणिकांचे । मज काय त्याचिं उणें असे ॥ १ ॥

काय पापपुण्य पाहीं आणिकांचिं । मज काय त्याचिं उणें असे ॥ २ ॥

नष्टदुष्टपण कवणाचें घाणू । तयाहून अणु^१ अधिक माझे ॥ ३ ॥

कुचर खोटा मज कोण असे आगळा । तो मी पाहीं खोळां आपुलिये ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मी भांडवलें पुरता । तुजसी पंढरिनाथा लाविरेले ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आणिकांचे-इतरांचे, दुःखाचे, बाण-वर्णन करू, कुचर-अचोरे, कपटी.

अर्थ :- मी दुसऱ्याचे गुणदोष कदासाठी पाहू ? ते काय माझ्यापाशी अवधीच नाहीत की काय ? १ मी दुसऱ्याचे पापपुण्य कदास पाहू ? माझ्यापाशी काय त्याची उणीव आहे की काय ? २ मी दुसऱ्याचा नष्टपण व दुष्टपणा कदासाठी वर्णन करू ? त्यापेक्षा अणुभार माझ्याकडे अधिकच आहे. ३ कपटी, कामबुकार अशा माझ्यापेक्षा जास्तो कोण आहे ? मी तो माझा डोळ्यांनी पाहणार आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, पंढरीनाथा, घरील दुर्गुणांचे भांडवल माझ्याजवळ मोठे असून ते मी तुलाच समर्पण केले आहे ५

काळें पुरविली पाठी । वरुषें जालीं तरी साठी ॥ ४ ॥

काळ मोवताला भोंवि । राम येऊं नेदी जिये ॥ ५ ॥

तुका म्हणे काळा । कर्म मिळतें तें जाळा ॥ ६ ॥

शब्दायें व टीपाः- नेणां-जाणीत नाहीस, सांपडी-शडप.

अर्थ :- तुझ्याजवळ काळ सतत उभा आहे तो तू जाणीत नाहीस. पण तो अखेरीस तुझ्या डोळ्यांपर वडप घालील व तुझ्या कानांत खुंटचा ठोकील. तुला दिसणार नाही, ऐकू येणार नाही असे तो करील. १. यामाठी तू मोठ्या हुपारीने आपल्याच ठिकाणी सावध होऊन राहा. २. काळ पाह! तुझ्याच जवळ असंडपणे उभा असून तो तुला काही दानघर्मही नोटसा करू देणार नाही. ३. तुझ्या वपस्ती जरीं साठ वर्षे पूर्ण झाली तरी तो काळ काही तुझी पाठ सोडणार नाही. तो तुझ्या पाठीस सारखाच आहे. ४. हा काळ तुझ्याभोवती सारखा उभा आहे, फिरत आहे. तो तुला मुखाने शमनाममुद्रा नोट घेऊ देणार नाही. ५. तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमं हे कर्म काळाला साहस करणारे असल्यामुळे तू या श्रीहरीच्या नामाने रयाचे दहन कर. ६

शब्दायं व टीपा - सधर्मी-कपडे धुण्याचे परटाचे पात्र उबळणी-स्थच्छता

अर्थ - दुष्ट मनुष्य हा सज्जनाचे भूषणच आहे कारण तो सज्जनांची निंदा करून स्वतःचे पुण्य सज्जनांना अपण करतो व त्यांचे दोष स्वतः घेतो हा सज्जनांना एक अलभ्य लाभच होतो १ अशा या परोपकारी दुष्ट माणसाची धाव होय कारण हा दुष्ट्यावर उपकार करून स्वतः मात्र नरकास जातो २ परटाचे कपडे धुण्याचे पात्र स्वतः मळाने मासले जाते, पण दुष्ट्याचे कपडे मात्र स्वच्छ करते या दुष्टाचे तसेच असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा दुष्टांचा खरोखरीच मोठ्या प्रेमाने आवर करावा ४

२०३९ साहोनियां टाकीघाये । पायाण देवचि जाला पाहे ॥ १ ॥

तया रीती दूढ मन । करीं साधाया कारण ॥ २ ॥

चाण शस्त्र साहे गोळी । शूरा ठाव उच स्थळीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सती । अण न देखे ज्या रीती ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - टाकीघाये-टाकीच पाव, कारण-नाम अण-अनी

अर्थ - टाकीचे पाव सहन नसल्यानंतरच दगडाला देवपण आलेले असते हे पाहा ना १ त्याप्रमाणे आपले काय साधण्यासाठी तू आपले मन दूढ ठेव २ आणि, शस्त्राचे पाव व गोळ्यांचा मारा सहन केल्यावरच माराला ऊच स्थानावरचा मान मिळतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सती जाणारी स्त्री आनीची पर्यां कधीच करीत नाही अग्निप्रवेशामुळेच ती सतीग्यास पोचलेली असते ४

२०४० तेणे बेशीं माझीं खोरिलीं अगें । मानावरया जग आरमपणे ।

नाहीं घाड भोड ससाराचे कोड । उदासीन सर्व गुणें ।

भय मोह लज्जा निरसली शका । अवधियां एकचि पणें ।

विठ्ठलाच्या पायीं विसीनि राहिलीं । भागलीं नुठित तेणे ॥ १ ॥

आतां त्यासीं काय चाले माझें यळ । जालोसे दुर्बळ सत्यहीन ।

दग्ध पट दिसे सगति^२ बरवट । काय त्याचे कारण ॥ २ ॥

आळसे दुष्टी न पाहे आपुले । एकचि देखिलें सर्वरूप ।

मानामान तेथें खुटीनि राहिले । पिशुन तो कोण बाप ।

ज्योति ना अघार अवघा एककार । तेथें काय पुण्यपाप ।

विठ्ठलावांचुनि कारींच नावडे । बैगळाल्या आवे रूप ॥ ३ ॥

बळबडिवार लौकिक वेव्हार । गली अज्ञा तूण्णा भाया ।

मुखदु खाची वार्ता नाइके । अतरलो दुरी तया ।

मीतूपणनिष्काम होऊनि । राहिली आपुलिया ठाया ।

तुजविण आतां मज नाहीं कोणी । तुका म्हणे देवराया ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - घाड-इच्छा, भागली-श्रमली, नुठित-उठन नाहीत, पट-दस्त्र बरवट-चांगली जशीच्या तशी, पिशुन-द्राड चहाडसोर, दुष्ट

अर्थ - या धोहरीचे स्वरूपविशेष असा की, त्याने माझी सर्व अणे खोरून टाकली त्यामुळे मी हे सर्व जग आप्तस्वरूपाचे मानू लागलो मला आता लौकिक ससाराची इच्छा भोड आणि कौतुकही नाही मी सर्वाविषयी उदास झालो आहे माझ्यामधील भय, मोह^३ लाज व शका यंचि निरसन झाले अगून सव एकच असल्याचा अनुभव मला

आला आहे माझी सर्व इद्रिये विठ्ठलाच्या पायावर बसून राहिली आहेत विषयाच्या सगतीने ती दमलेली असल्यामुळे ती आता या पायावरून उठतच नाहीत १ आता त्यांच्या ठिकाणी माझे बळ काहीच चालत नाही मी त्याच्याविषयी आता दुर्बल व सत्यहीन बनलो आहे जळालेल्या वस्त्राची घडी जशी चांगली जशीच्या तशी दिसते परंतु तिचा उपयोग मात्र नसतो, तशीच माझ्या इद्रियाची अवस्था झाली आहे २ मी आता आपल्या ससाराकडे आळसदृष्टीनेही पाहत नाही कारण मी फक्त त्याचे एकच रूप पाहिले आहे या अवस्थेत माझा मान वा अपमान नाहीता झालेला आहे त्या ठिकाणी चाप आदिकरून द्वादश नात्याबाद्दी सर्वच राहिलेल्या नाही या स्थितीत प्रकाशही नाही आणि अंधारही नाही सर्व एकच प्रकाशमय आत्मस्वरूप आहे तेथे पापपुण्यासही अवसर नाही निरनिराळ्या रूपांहून विठ्ठलाचे रूपच मला सर्वत्र दिसते. दुसरे काही दिसतच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात बळाचा, मोठपणाचा, लौकिकाचा, व्यवहाराचा विचारच आता नाही आत्मा, तृष्णा माया या वृत्तीही आता गेल्या मुबदुळाची वार्ताही माझ्या कानावर आता पंत नाही मी त्याच्यापासून घाबलाच दुपवलो आहे मी-तृष्णाच्या भावनपासून मी निष्काम होऊन मुक्त झालो आहे मी आता आपल्याच स्वरूपात स्थिर झालेलो आहे देवराया, आता मला तुझ्याबाबतून दुसरे कुणी नाही रे ४

२०४१ कथा पुराण ऐकत । शोषें नाथिले तत्त्वता ।
खाटेवरि पडता । व्यापी चिंता तळमळ ॥ १ ॥
ऐसी गहन कर्मगति । काय तपासी रडती ।
जाले जाणते जो विसीं । काहीं नेथे आपुला ॥ २ ॥
उदक लाविता न घरे । चिंता करी केव्हा सरे ।
जाऊ नका धीरें । म्हणे करिता टवाळया ॥ ३ ॥
जवळी गोंचिड क्षीरा । जंसी कमळणी ददुरा ।
तुका म्हणे दुरा । देशत्यागें तपासी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नाथिले-व्यापिल, उदक-पाणी, टवाळया-टवाळतया क्षीरा-दुधाच्या, कमळणी-कमळ-कद, ददुरा-बडकास

अर्थ - कथापुराण ऐकत असताना या भूर्त्तिस शोषेन व्यापलेले असते आणि घरी खाटेवर पडल्यावर मात्र अनेक प्रकारच्या चिंतनांनी हृदय तळमळत राहते १ अशी ही कथयती मोठी बडीण असते, तिच्यापुढे काय रडायचे ! मोठे मोठे जाणते झाले तरी ते याविषयी आपल्या चिंतित काही जाणीव घरीत नाहीत २ कथेत शोष यज्ञ नये म्हणून कुणी बोटघांवा पाणी लावले तरी काही जखपोष होत नाही ही कथा केव्हा सरेच जंगी एक चिंता व्याच्या मनास असते पण उलट टवाळक्या करताना यात्र कुणी जाऊ त्यागला तर तो त्याला जाऊ नको असे धोराने म्हणून धसवितो ३ दुधान भरलेल्या गार्दच्या तंतनाशीच गोघोट असते पण तिला बाही त्या दुधाचा लाभ होत नाही चिखलात कमलरुंद असूनही त्याचा लाभ तेथे राहाणाऱ्या बेडघांना होत नाही तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे हा भूर्त्तिस मनःस्थ कर्ममध्ये असूनही देवराया केलेल्याप्रमाणे द्वारच असतो ४

२०४२ सदेह बाधक आपआपणयातें । रज्जूसर्पवत भासतसे ।
भेजनिपां काय देखिलें येणें । मारें धार्येप्रिण लोळतसे ॥ १ ॥
आपणचि तारी आपणचि मारी । आपण उडवरी आपणया ।
शुकनळिकेन्याये गुतलासि काय । विचारुनि पाहें भोकळिया ॥ २ ॥

पापपुण्य कैसे भाजिले अक । दशकाचा एक उरविला ।-

जाणोनिया काय होतोती नेणता । शून्या^१ ठाव रिता नाहीं नाहीं ॥ ३ ॥

दुरी दृष्टी पाहें ग्याहाळून । मृगजला पाणी न म्हणें चाडा ।

धावताचि फुटे नव्हे समाधान^२ । तुका म्हणे जाण पावे पोडा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सदेह-मग्न, रज्जुसर्पवत्-दोरी ही सापाप्रमाणे, शुकनळिवेन्यायी-राघ किंवा पोपट नालिकेच्या भ्रमाने गुनून पडतो त्याप्रमाणे, विचारति-विचार करून, भाजिले-हमी केले

अर्थ - सशय हा नेहमी आपला आपणासच बाधक होतो दोरी ही सापाप्रमाणे भासली तरी तिची बाधा केवळ सशयानेच होणारच या ठिकाणी उगाच भिऊन काय उपयोग आहे ? त्याचे पारे कारण पाहायला हवे मार खात्यावाचूनच सोळव्यात काय बर्ये आहे ? १ आपणच आपणास तारीत असतो, मारीत असतो आपणच आपला उद्धार करायचा असतो पोपट जसा पित्रव्यातीत नलिवेच्या भ्रमात सापडून फसतो, तसा तू या सत्तारचक्रात कसा काय सापडलास ? गीत विचार स्वरूपाचा एवढा पाहू तू भोवळाच आहेस असे तुला दिसले २ पापपुण्याची वजावट वेत्यावर घाकी धूपच उरते बहावरचे मृग्य पुस्त्यावर एकाचाच आकडा घाकी उरतो तसे पापपुण्याच्या वजावटी नंतर धूम्य राहते १ ते रिकामे नसते, शानाच्या अनुभवाने परिपूर्ण असते, हे तुला ठाऊक असून तू धळानच नेणत्यासारखे का धावतोस ? ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, जरा धारकाईने य दूर दृष्टीने ग्याहाळून पाहा ना । उगाच मृगजलास पाणी समजून राहू नकोस नाहीतर त्याच्या पाठीमागे लागून छाती मात्र फुटून जाईल विनाकारण कुल मात्र पावतील ४

२०४३ कथे उभा अण राखेल जो कोणी । ऐसा कोण गणी तया पापा ॥ १ ॥

येथें जो पातकी न येताच मला । रणीं कुचराला काय चाले^३ ॥ २ ॥

कथे दैसीनि आणीक चर्चा । धिग त्याची वाचा कुमपाक ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐलपेल ते थडीचे । युडतील साच मध्यमार्गी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - रणीं-रणागणावर, युद्धप्रसंगी, कुचर-कुचराई करणारा, कुमपाक-एक प्रकारचा नक, साचे-बरोबर

अर्थ - कथेमध्ये उभा राहून जो अगबोरपणा करील त्याच्या पापाची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? १ असा पातकी कथेमध्ये न येईल तरच मला अगबुद्धार माणसाचा युद्धप्रसंगी काय उपयोग ? २ कथेमध्ये असून जो इतरांच्या गप्पा करतो त्याच्या वाणीचा धिक्कार असो तो कुमपाकाचा नकच समजावी ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, भवतवीच्या पलीकडेचे अमोत किंवा अलीकडेचे असोत, कथेमध्ये अशी घटनाक करतील तर नवीच्या मध्यमार्गीच बुडून जातील ४

२०४४ नावडे ज्या कथा उठोनिया जाती । ते यमा फावती बरे बोजा ॥ १ ॥

तो असे जवळी गोचिडाच्या न्यायें । दैशत्यायें ठाव तया दुरी ॥ २ ॥

नव्हे मला कोणी नावडे दुसरा । पाहणा किकरा धमा होय ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तया करावे तें काई । पापाण का नाहीं जळामध्ये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बोजा-सहज आयतेच, किकरा-दाग

अर्थ - श्रीहरीची कथा आवडत नाही म्हणून जे कुणी उठून जातील ते घमाच्या हाती सहज आयतेच सापडतील ? गाईच्या पाताजवळच गोविंदाची यस्ती असते, पण तिला दूध न मिळता रगतच मिळते तरीच त्याची स्थिती होते अशा भाषासास कथेचा लाभ न होता तो देशत्याग केल्याप्रमाणे कथासुखाला बुरावतो ? असा मनुष्य चांगला तर नव्हेच, पण दुसरा कुणी भला जवळ येईल तर तोही त्याला आवडत नाही असा हा मनुष्य घमाच्या दासाचा पाहुणाच होतो ? तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा भाषासास काय करावे ? नदीच्या पाण्यात पुष्कळ दगड असतात ना ? त्यातलाच तो एक ४

२०४५ जवळी नाहीं चित्त । काय माडियेले प्रेत ॥ १ ॥

कंसा पाहे चर्मदुष्टि । दीप स्नेहाच्या शेंबटीं ॥ २ ॥

कातेलेसे इग्न । तैसे दिशा हिडे मन ॥ ३ ॥

याचे कानीं हाणे । कोण बोय तुका म्हणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - स्नेहाच्या-देवाच्या, कातेलेसे-पिमाळलेले, श्वान-कुत्रे

अर्थ - हरीच्या कथेत बसला आहे, पण चित्त जर स्वाधीन नसेल तर त्याचा उपयोग काय ? त्याचे प्रेतच जणु तिथे असते ? दिव्यातील तेल संपायच्या वेळी अशी त्याची ज्योत मोठी होत असते, त्याचप्रमाणे त्याची अज्ञानाच्या दाणी होणारी बुद्धी घळलेली असते ? पिसळलेल्या कुत्र्याप्रमाणे त्याचे मन चतुर्दिशांना धावत असते ? तुकाराम महाराज म्हणतात, असा या भाषासाच्या कानावर कुणी बोंब मारावी ? ४

२०४६ दुर्बळा वाणीच्या एक दोनि सिद्धि । सदैवा सनाधि विश्वरूपी ॥ १ ॥

काय त्याचे धामा गेले तें एक । सदा प्रेममुख सर्वकाळ ॥ २ ॥

तीर्थ देव दुरी सदा भाग्यहीना । विश्व त्या सज्जना दुमदुमिले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे एक बाहाती मोळिपा । भाग्ये अगळिपा घरा येती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सदैव-मुदवी, भाग्यवान

अर्थ - नाना प्रकारचे उपाय करून जे लोक वाणीच्या एक दोन सिद्धी मिळवतात ते दुबळेच होत परंतु विश्वरूपाने व्यक्त झालेल्या परमेश्वराशी ज तावात्म्य पावतात तेच भाग्यवान होत ? त्यांचे काय धामा जाते ? ते नेहमी एक श्रीहरीचे प्रभुपदच भोगतात ? असा या भाग्यहीन लोकाना देव व तीर्थ यांचा बुरावाच असतो आणि सज्जनाचा देव सत्य विश्वात दुमदुमून राहिलेला असतो ? तुकाराम महाराज म्हणतात एवढ्या लाकडांची मोठी डोक्यावर घेऊन उपश्रमिका करतो, तर दुमदाच्या घरी बाण अत्यंतच यत राहिले ४

२०४७ परिमळें काष्ठ ताजवा तुळविले । आणोक^१ नावाचो थोडो ।

एक तों कांतिचे चमविलीं ढवळारें । एकाचिया कुड मेडो ।

एक दोनरूप आणितो मोळिया । एक ते बाघीनि माडी ।

अवघिया धाजार एकचि जाला । मांविफलीं आपुल्या पाडीं ॥ १ ॥

गुण तो सार रूपमध्यकार । अवगुण तो फार पीडीतसे ॥ २ ॥

एक गुणें आगळे असतो । असोत्य नावाचे रडे ।

एक समर्थ दुर्बळा घरी^२ । फार मोलाचे थोडे ।

एक झगझग करिती वाळवंटी । कोणी न पाहाती तपाकडे ।

ससाय सप्त अपुलाले घरीं, मायेक दैन्य बापुडे ॥ ३ ॥

एक नामें रूपें सारख्या असती, अनेकप्रकार पाती ।

ज्याचिया सचितें जैसें आले पुढे । तयाची तैसीच गति ।

एक उचपटीं वेंसोनि मुखें । दास्य करवी एका हातीं ।

तुका म्हणे का मानिती मुख । चुकलिया बाया खती ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - परिमळें-मुवासांमुळे, ताज्यां-तराजूनें, तुळविते-मापले, मोनले, डबळारें-घरे, कुड-कुपण, मेडी-मेडी

अर्थ - चंद्रनाथ मुवास असल्यामुळे त्याचे तराजूनें मापून वजन होते, त्याला चागली किंमत येते इतर वाण्ट या नावाने लाकडे घोडी आहेत का ? काही लाकडे चागली कापून रयांची घरे बनवितात, तर काही लाकडाचा कुपण व मेडी याच्यासाठी उपयोग होतो काही लाकडाच्या मोठ्या बांधून गत्य किंमतीत त्या विकल्या जातात तर काहीचा उपयोग माडी बांधण्यासाठी होतो अशी ही लाकडे एकाच याजारात असतात, पण आपल्या किंमतींनी विकली जातात । अशा ठिकाणी गुणवत्ता हे सर्वश्रेष्ठ घटक आहे हव हे मध्यम प्रकारचे मानले जाते आणि पीडादायक अनुभव तर कनिष्ठ स्वल्पाचा असतो २ खड्यामध्ये गुणवान खडे वेगळेच असतात अमोलिक खडे श्रीमताच्या घरी असतात, पण असे किंमतवान खडे दुर्लभ अशा गरिबाच्या घरी थोडेच असतात वाळवटात कित्येक खडे स्वर्गाच्या प्रकाशात चमचम करतात, पण त्यांच्याकडे कुणीही पाहता नाही माम्बराने व सपन्न लोक आपापल्या घरी सुधाने असतात आणि दुसरे काही मान गरिबीतच राहातात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मायावी व रूपानीं कित्येक सारखेच असले तरी त्यांच्यात अनेक प्रकारच्या जाती असतात पूर्वीच्या कर्माप्रमाणे ज्याला त्याला चागली अथवा वाईट गती मिळत असते एक उच चानावर घसून दुसऱ्याकडून सेवा करून घेतो, यामध्ये मुख आहे असे हे लोक का मानतात ? आणि हे मुख सपत्यावर मग उगाच तळमळ तरी का करतात ? ४

२०४८ नाहीं आम्हा शत्रु सासुरें^१ पिशुन । दाटले हे घन माहियेर ॥ १ ॥

पाहें तेथें पांडुरंग रखुमाई । सत्यमामा राही जननिया ॥ २ ॥

लज्जा भय काहीं आम्हा चिता नाहीं । सर्वसुखें पायीं वोळणती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्ही सदैवाचीं बाळें । जालीं लडिवाळें सकळाचीं ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - पिशुन-दुष्ट, घन-घनदाट, वोळणती-प्राप्त होतात

अर्थ - आम्हांस कुणी शत्रु नाहीत, सोपरे नाहीत किंवा दुष्टही नाहीत आम्हांस सर्वत्र हा माहेररूपी विठ्ठलच घनदाटपणे स्थापून राहिलेला दिसतो १ जेथे पाहिले तेथे पांडुरंग, रखुमाई, सत्यमामा, राही असे आई-बापच दिसतात २ म्हणून आम्हांला भय, लाज, चिंता वगैरे काही नाही सर्व प्रकारची सुखे आमच्या पायाशी प्राप्त होतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही त्या विठ्ठलाची बाळें सदैव देववान आहोत, त्यामुळे आम्ही सर्वत्रच लाडके आहोत ४

२०४९ गर्भों असता वाळा । कोण पाळी याचा लळा ॥ १ ॥

कंसा लाघवी सूत्रधारी । कृपाळुवा माझा हरी ॥ २ ॥

सर्प पिलीं वितानि जाय । वाचलिया कोण माय ॥ ३ ॥

गर्नीं लागला कोसेरा । कोण पुरवी तेथें चोरा ॥ ४ ॥

पोटीं पापाणाचे जीव । कवण जीव त्याचा भाव ॥ ५ ॥

तुका म्हणे निदचळ राहें । होईल तें सहज पाहें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लळा-लाढ, कोसेरा-काळी विडा

अर्थ-आर्क्ष्या गर्भांत बाळ असताना त्याचे लाढ कोण करीत असतो ? १ पाप्मा हा धोहरी कमा कृपाटू, भाषवी व मूर्खपार आहे पाहा २ सपिण जन्मतोच आपल्या पिताचा खाऊन टाकते, पण त्याना तिच्या तावडीतून वाचविणारा याच्याशिवाय कोण आहे ? ३ कोळी किड्याने आपल्या अंगच्या ततूचे घर उच ठिकाणी बेंतेले असते, त्याला तिचे घारा कोण पुरविते ? ४ जमीनीतील दगडाच्या खालीही अनेक जीव असतात, त्याचा जीव याच्याखेरीज कोण वाचविणार ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोकोहो, तुम्ही निदचित राहा आणि याच्या कृपेने जे जे होईल ते निदचित बनाने पाहा ६

२०५० न म्हणे कवणा सिद्ध साधक गव्हार । अवघा विश्वभर वाचूनिया ॥ १ ॥

ऐसे माझे बुद्धि काया घाचा मन । लावीं तुझें ध्यान पाडुरगा ॥ २ ॥

गाता प्रेमगुण शका माझ्या मनीं । नाचता रगणीं नाठवावी ॥ ३ ॥

देईं चरणसेवा भूताचे भजन । वर्णां अमिमान साडवूनि ॥ ४ ॥

आशापाश माझी सोडीं माया चिता । तुजविण ध्याया नको काहीं ॥ ५ ॥

तुका म्हण सर्व भाव तुझे पायीं । राहे ऐसे देईं प्रम देवा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गव्हार-मूर्ख

अर्थ-मी तुंगालाच सिद्ध, साधक अथवा मूर्ख म्हणणार नाही कारण सर्वत्र हा विश्वभरच व्यापून राहिला आहे त्याशिवाय मी दुसरे काहीच जाणीत नाही १ पाडुरगा अशा प्रकारे माझ्या बुद्धीत, शरीरात, वाचेत, मनात तुझेंच ध्यान लाव २ धोहरीचे प्रेमगुण गाताना त्याच्या प्रमाने रगणात नाचताना माझ्या मनात भलतीच शका येऊ देऊ नकोस ३ वर्णाभिमान सोडून देऊन सर्वांमते तुज वास्तव्य असल्याने त्यांचे भजन व तुझी चरण सेवा एवढ्याच गोष्टी दे ४ माझ्या सर्व आंगेचे पाश, माया विला याची बधने सोडून तुझ्याशिवाय दुसरी कोणतीच व्यया मला ठेवू नकोस ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझे सर्व भाव तुझ्या पायीच स्थिरावतील असे प्रेम मला तू द्यावेत ६

२०५१ अग्निमाजी गेले । अग्नि होऊन तेंच ठेलें ॥ १ ॥

काय उरलें तथा पण । मागील तें नाम गुण ॥ २ ॥

लोह लागे परिता अगो । तो ही मूपण जाला जर्पो ॥ ३ ॥

सरिता ओहळा ओघा । मगें मिळोनि जाल्या गया ॥ ४ ॥

चंदनाच्या वासे । तथ चंदन जाले स्पर्श ॥ ५ ॥

तुका जडला सत्ता पायीं । दुजेणया ठाव नाही ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लोह लोण्ड, तरू-पाडे, सरिता-नद्या

अर्थ-एखादा पदार्थ अगदी टाकला कीं तो अविष्णव होऊन जातो १ मग त्या पदार्थाचे मागील नामरूप व गुण यांचा माग काही उरले नाही २ लोण्डाच्या स्वरु परिणाम होनाच ते अगाला मुबर्गाच्या रूपाने मूपण होते ३ एकाद गणेत नद्या ओड नहान वाने मिळाले की ते गणारूप होऊन जातात. ४ चंदनाच्या मुवासातुळे भोवतीची इतर शाडेही स्पर्शामुळे चंदनरूप हाऊन मुगणी बनतात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याप्रमाणे मीही मत्तांच्या पायाचीच जडलो आहे त्यामुळे माझ्यात वेगळेपणाम अवभरच उरलेला नाही ६

२०५२ ऐशा भायें जालो । तरी घन्य जन्मा आलो ॥ १ ॥
 कळें तळीले पायरी । सत पाय देतो वरी ॥ २ ॥
 प्रेमाभूतपात । होईल चरणरजें स्नान ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सुखें । तया हरतील दु खें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कळे-बागणें, रहाणे तळीले-सालच्या, चरणरजें-चरणावरील धुळीच्या कणामुळे

अर्थ - पुढीलप्रमाणे मी भाग्यवान झालो तरच माझ्या जन्माचे सायंक झाल्यासारखें होईल ? सर्वात खालच्या पायरीवर राहाणे आले तर मज तीवर पाय देतील २ त्याच्या धीहरीप्रेमाभूताचे सेवन करता येईल त्याच्या चरणरजामुळे धूलिस्नान होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारच्या सुखाने सर्व दु खे नाहीशी होतील ४

२०५३ करिता या सुखा । अतपार नाहीं लेखा ॥ १ ॥
 माया पडती सतपाय । सुख कैवलय तें काय ॥ २ ॥
 ऐसा लाभ नाही । दुजा विचारिता काहीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे गोड । तेथें पुरे माझें कोड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतपार-सोबत, मर्यादा कोड-इच्छा

अर्थ - पुढीलप्रमाणे असलेल्या सुखास मर्यादा नाही असेच समजा ? डोक्यावर सताचे पाय पडत आहेत त्याच्यापुढे कैवलयसुख ही काय विमत आहे ? विचार करून पाहता अशा प्रकारचा लाभ श्रीकृष्णात दुसरा नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात हेच फार गोड आहे येथे माझ्या सव इच्छा पूर्ण होतील ४

२०५४ वेव जया गाती । आम्हां तयाची सगति ॥ १ ॥
 नाम धरिपेले कठी । अथवा साटविला पोटी ॥ २ ॥
 अकाराचे बीज । हातीं आमुचे तें निज ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ब्रह्म मोटें । अणुरनिषा घाकुटें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निज-स्वस्वरूपाचे

अर्थ - वेदांनी ज्याची महती वर्णन केली आहे त्याची सगती आम्हांला आहे १ त्याचे नाम आम्ही आमच्या कडात धारण केले आहे २ आम्ही आमच्या पोटात घातून ठेविला आहे ३ अकाराचे बीजरूपाचे जें स्वरूपपात्रे निधान आहे तेच आमच्या हातात आले आहे ४ ते फार मोठे असूनही अणुपरमाणुपेक्षाही सूक्ष्म आहे ४

विवरण - मराठी साधुसत्ताच दैवत पदरीचा पाडुरा हा वदप्रणीत असल्याचे अनेकदा सांगितले जात वेदांनी याची स्तुती पाडलेली करते हा श्रद्धी म्हणजे प्रत्यक्ष अकारस्वरूप होय असे या अभंगात म्हटले आहे अ हे वर्णमालेतील लघ्वर प्रह्लादे प्रदीक मानते जाते अकाराची उपासना म्हणजेच सर्व चराचर विश्वास मरून राहिलेल्या ब्रह्मत्त्वाची उपामना होय. 'अ इत्येकाक्षर ब्रह्म' अशा शब्दात गोतन या अकारस्वरूपी ब्रह्माचा उल्लेख केला आहे सुष्टीच्या आरभी प्रथम ब्राह्मण वद व यत हे उत्पन्न झाले असून ही सव निमित्ती ज्या ब्रह्मापासून झाली त अकाररूपच मानते जाते 'अस्तत्सत्' हा सत्स्वरूप सत्याचे मूळ होय हे तरच जस विश्वव्यापी आहे तसच त 'अणोरणीयान्' म्हणजे अणुपेक्षा धाकटही आहे, सूक्ष्मही आहे नावेद्वरांनी याच वर्णन जें एतनाहून जुने । जें परमाणूहून जाणें । जयावेनि सतिथयानें । शिख चळें' अशा ममका शब्दात केले आहे 'हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझे स्वरूप परम' असा या अकाराशी ब्रह्माचा संबंध आहे

२०५५ तूं श्रीयेचा पति । माझी बहु होन^२ याती ॥ १ ॥
 बोघे असों एके ठायीं । माझा माया तुझे पायीं ॥ २ ॥
 माझ्या^३ दीनपणां पार । नाहीं बहुं तूं उदार ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पांडुरंगा । मी ओहोळ तूं गंगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- श्रीयेचा-लक्ष्मीचे.

अर्थ :- देवा, तुम्ही लक्ष्मीचे पती आहात आणि मी तर फारच होन जातीचा आहे. १ परंतु बोघे आपण एकाच ठिकाणी असू. माझे मस्तक तुमच्या पायांवर असावे २ माझ्या दीनपणात अंत मसला तरी तू मात्र फार उदार आहेस. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरंगा, मी एक साधा ओहोळ असून तू गंगा आहेस. ४

२०५६ मी याचक तूं दाता । काय सत्य पाहीं आतां ॥ १ ॥
 म्या तों पसरिला हात । करीं आयुलें उचित ॥ २ ॥
 आम्ही घ्यावें नाम । तुम्हां समाधान काम ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवराजा । वाद खंडीं तुझा माझा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- खरी-नाहीसा कर.

अर्थ :- देवा, मी याचक असून तू दाता आहेस. आता यातील खरे काय ते पाहूच. १ मी याचक म्हणून तुझ्यापाशी हात पसरला आहेच; आता उचित असे दान देण्याचे काम तू करावेस. २ आम्ही देवा, तुमचे नाम घ्यावे आणि तुम्ही आमच्या मनाचे कृपा करून समाधान करावे हे बरे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवराजा, तुम्ही आपले काम करून तुमच्यामात्रा वाद खंडन करून टाका, नाहीसा करा ४

२०५७ तुझे पोटीं वाव^४ । व्हावा ऐसा माझा भाव ॥ १ ॥
 करीं वासनेसारिखें । प्राण फुटे येणें दुःखें ॥ २ ॥
 अहंकार खोटे । वाटे श्वापदांचे थाटे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आई । हातीं घरुनि संग देई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वाव-आश्रय, वाटे-समुदाय

अर्थ :- देवा, तुझ्या पोटात मला आश्रय मिळावा अशी माझ्या मनाची भावना आहे. १ माझ्या या वासने-प्रमाणे तू दान द्यावेस कारण तुझ्या विषोऽदुःखामुळे माझे प्राण फुटू पाहात आहेत २ या सत्साराच्या वाटेने अहंकारादी श्वापदांचे समुदाय ठिकठिकाणी आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आई धिटाई, तू मला हाती घेऊन स्वतःची सगती दे ४

२०५८ वारीं परोवरी । कुडीं^५ कवाडीं मी घरीं ॥ १ ॥
 तुमच्या लागली पोपणा । अवघे ठायीं नारायणा ॥ २ ॥
 नेदीं खाऊ जेवूं । हातीं तोडीचे ही घेऊं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अंगी । जडली ठायींचा सलगी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- परोवरीं-परवरी, माजघरान. कुडीं-तुटी, झोपडी, कवाडीं-दारात

१ तुम्ही तरी हो श्रीपति. २ दीन, ३ माझा दीनपणा फार, ४ ठाव, ५ कुटि.

अर्थ :- दारात, माजघरात अथवा शोपडीत, शोपडीच्या दारात जेथे तुम्ही जाहात तेथे मी आहेच १ नारायणा, सर्व ठिकाणी माझ्या पोपणाचे काम तुमचेकडेच आहे २ तुला आम्ही खाऊ वा जेऊ देणार नाही तुमच्या हानीतोंडीचेही आम्ही घेऊ ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मूळच्या सत्तपोनेच मी तुमच्या अगास येऊन जडलो आहे ४

२०५९ मज कोणी काहीं करी । उमटे तुमचे अंतरी ॥ १ ॥
ध्याला वाढविले म्हण । मज मुख तुज सीण ॥ २ ॥
माझे पोट घाले । तुझे अर्गो उमटले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे खेळें । तेथें तुमघियां चळें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — ध्याला-जन्म दिलात घाले-समुष्ट झाले

अर्थ — देवा, मला जर कुणी काही घरेवाईट केले तर म्याचा ठसा तुमच्या अंतःकरणावर उमटतो. १ तुम्ही मला ज म दिलात, वाढविलेत, म्हणूनच मला सोडें मुख झाले तुम्हांत मात्र शीण झाला २ माझे पोट भरल्या-मुळे मी समुष्ट झालो यामुळे तुमच्या चित्तातही तो आनंद उमटला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेथे तेथे मी तुमच्याच प्रेमबळावर खेळत असतो ४

२०६० जोडोनिया कर । उभा राहिलो समोर ॥ १ ॥
हेंचि माझे मांडवल । जाणे कारण विठ्ठल ॥ २ ॥
भाकितो करणा । आता नुपेक्षावे दीना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे डोई । ठेवों वेळोवेळा पायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — नुपेक्षावे-उपेक्षा करू नये

अर्थ — मी बोलही हात जोडून देवाच्या समोर उभा राहिलो आहे १ हेच माझे मांडवल आहे याचे कारण या विठ्ठलास माहीत आहे २ मी आता करुणा साकत आहे माझी उपेक्षा यापुढे करू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी वेळोवेळी तुमच्या पायांवर डोके ठेवीत आहे ४

२०६१ आम्ही घ्यावे तुजें नाम । तुम्ही आम्हा घ्यावे प्रेम ॥ १ ॥
ऐसे निवडिले मुळीं । सर्ती बैसीनि सफळीं ॥ २ ॥
माझी डोई पायावरी । तुम्ही न धरावी दुरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे केला । खड दोर्घाचा विठ्ठला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — खड-बराबर

अर्थ — देवा, आम्ही तुमचे नाम घ्यावे व तुम्ही आम्हाला प्रेम द्यावे १ असाच निवाडा मज सतांनी एकत्र येतून पूर्वांच केला आहे २ मी माझे डोके तुमच्या पायावर ठेविले आहे ते आता तुम्ही दूर करू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठला, असाच करार तुमच्याग्रामघर्षात झाला आहे ४

२०६२ वारिले लिगाड । बहुदिसाचे हे जाड ॥ १ ॥
न बोलावे ऐसे केले । काहीं वाडणें तितुले ॥ २ ॥
जाला चौघाचार । गेला खडोनि वेव्हार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवा । करीन ते घ्यावी सेवा ॥ ४ ॥

१ येथें, २ अमा

शब्दार्थ व टीपा:- चारिलें-दूर केले. लिपाड-लचाड. जाड-जड.

अर्थ :- पुण्यद्वय विषयचि सेवेचे हे स्वर्गाड मी आता दूर केले. १ देवा, आम्ही असा आणीक काही बोलू नये असे तुम्ही केले आहे. २ चारचौपात निषादा होऊन तुमच्याआमच्यातील मतभेद संपून गेला. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी तुमची जी सेवा करीन ती तुम्ही मान्य करून घ्यावी. ४

२०६३ पायरेचे वाघ्न । भग करो क्षीदक्षीण ॥ १ ॥

ऐसे होती पातपात । लाभे विण संगे चीत ॥ २ ॥

जन्माची जोडी । वाताहात एके घडी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे शंका । हित आड या लौकिका ॥ ४ ॥

किती घेरझारा । मागें घातलिया घरा ॥ ३ ॥
 मासें मज नारायणा । देता का रे नये मना ॥ ४ ॥
 भांडावे ते किती । बहु सोसिली फजिती ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे ताहीं । लाज तुझे अर्गी कांहीं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सदी-सधी

अर्थ - देवा आम्ही भिकारी तुझ्या दारी घरणे घडून तुला कोडग्यासाठी घसलो आहोत १ आता आम्ही तुला कुठही हालचाल करू देणार नाही आम्हांला ही चांगली खत्री आता मित्राली आहे २ यापूर्वी तुझ्या दारात आम्ही किती तरी हेलपाटे घातले आहेत ३ नारायणा, माझे मलाच देताना तुझ्या मनास एवढा सकोच का रे ? ४ तुझ्याशी आम्ही आता भांडावे तरी किती रे ? आजपर्यंत या कामी पुष्कळ फजिती सोसली ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आता तुझ्या ठिकाणी पोरी सुद्धा लाज उरलेली नाही ६

२०६७ जालों द्वारपाळ । तुजें राखिले सकळ ॥ १ ॥
 नाहीं लागो दिले अगा । आड ठाकलो मी जगा ॥ २ ॥
 करुनिया नीती । दिल्याप्रमाणे चालती ॥ ३ ॥
 हातों दड काठी । जना त्रिवाचिचे साटी ॥ ४ ॥
 यळ बुद्धी मुक्ती । तुझ दिल्या सर्व शपती ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे घरा । आता घेईन मुशारा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मुशारा-वतन

अर्थ - देवा, मी तुला द्वाररक्षक होऊन तुजे सर्व काही सांभाळले १ तुमच्या व जगाच्या मध्य मी उभा राहून तुम्हास कासलाही धक्का लागू दिला नाही २ ज्याप्रमाणे नीतिनिधम करून दिले आहेत त्याप्रमाणेच जग घालत आहे ३ हातामये दड अर्थात काठी घडून, तुम्हास जीव समपण करून मी रक्षणाच उभा आहे ४ देवा आम्ही आमचे यळ, बुद्धी मुक्ती या सव शक्ती तुलाच अपण केल्या आहेत ५ तुकाराम महाराज म्हणतात या सेवेबद्दलचे आता खरे वेतन मी तुमच्या जवळून घेईन ६

२०६८ फळाची तो पोटी । घडे विद्योगे ही भेटी ॥ १ ॥
 करावे चिंतन । सार तेंचि आठवण ॥ २ ॥
 चित्त चित्ता ग्वाही । उपचारें चाड नाही ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवा । पावे अतरींची सेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चाड-गरज

अर्थ - तुमच्या विद्योगातही भेटीच्या योगाचे फळ मिळत आहे १ ते असे की तुमचे चिंतनच सतत करावे तुमची आठवणच सारमूत आहे २ एकाच्या चित्ताला दुसऱ्याच्या चित्ताची ग्वाही उपयोगी पडते त्या ठिकाणी इतर उपचारांची काही आवश्यकता उरत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अत करणाऱ्यासून केलेली सेवाच वेचाला पावते ४

२०६९ दुबळाचे कोण । ऐके घालूनिया मन ।
 राहिलें कारण । तयावाचून काय तें ॥ १ ॥

कळों आले अनुभवे । पांडुरंगा माझ्या जीवे ।
 न' संगतां ठावे । पडे चर्या देखोनि ॥ २ ॥
 काम क्रोध माझा देहीं । भेदाभेद गेले नाही ।
 होतें तेंचें काहीं । तुज कृपा करितां ॥ ३ ॥
 हे तों नव्हे उचित । नृपेक्षावे शरणागत ।
 तुका म्हणे रीत । तुमची आम्हां न कळे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कारण-कार्य

अर्थ - कुयंळाची हकीगत लक्ष देऊन कोण ऐकणार ? त्याच्याबाबून तुणाचे काय कार्य झडणार ? १
 पांडुरंगा, हे असे मला माझ्या अनुभवांमूळेच समजले तुम्ही जरी मला सांगितले नाही तरी तुमची चर्या पाहूनच
 मला सर्व काही समजले २ माझ्या अंतःकरणातील कामक्रोधाची विकार व भेदाभेद भाव अजून गेले नाहीत अशा
 स्थितीत तुमची कृपा झाली तरी काय होणार ? ३ देवा, हे तुमचे कारणे उचित नाही शरण आलेल्याची अशी उपेक्षा
 कधी करू नये तुकाराम महाराज म्हणतात या बाबतीत तुमची रीत काय आहे, हे मात्र आम्हांस समजत नाही ४

२०७० आम्ही भाव जाणो देवा । न कळती तुझिया मया ।
 गणिकेचा* कुढावा । पतना न्यावा दशरथ ॥ १ ॥
 तरी म्या काय गा करावे । कोण्या रीती तुज पावे ।
 न संगतां ठावे । तुम्हाविण न पडे ॥ २ ॥
 दोनी फाकलिया वाटा । गोवो केली* घटापटा ।
 नव्हे धीर काटा । आड राने भरती ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझे डोळे । तुझे देखती हे चाळे ।
 आता येणे वेळे । चरण जीवे न सोडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मया-माया, कुढावा-कुडावा, रक्षण, गोवी-गुवा, घटापटा-पटाकावा, पडतलू इत्यादी
 अर्थ वदवद

अर्थ - देवा, तुमची माया काही समजत नाही हा भाव मात्र आम्ही जाणतो गणिकेने शेवटी तुमचे नाव
 घेतले, त्या वेळी तू तिचे रक्षण केलेस दशरथाने पुत्रस्नेहाने रामराम म्हणले तेव्हा तुम्ही त्याला पतनाला नेले १
 असे आहे तर मग आम्ही आता काय करावे ? कोणत्या मार्गाने तुला आम्ही पावावे ? हे तुम्ही सांगितले नाही तर
 आम्हांस समजणारच नाही २ पापपुण्याच्या, स्वर्गनरकाच्या या दोन वाटा पडलेल्या आहेत घटाकाश व पडतलू
 यासारख्या शब्दांच्या जमाळाने विचारांचा गुताच झालेला आहे यामुळे लोकांचा धोर न वाटता ते आडरानातच
 शिरतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारच्या तुमच्या चेष्टा माझे डोळे पाहतात, आता या वेळेस मात्र
 जीव मेला तरी मी तुझे पाय सोडणार नाही ४

२०७१ घेरशारों जाला सोण । बहु केले खेवक्षीण* ।
 भाडणासी दिन । आजो पेंथें कावला ॥ १ ॥
 आता काय भीड भार । घरुनिय लोकाचार ।
 बुडवून वेव्हार । सरोबरी करावी ॥ २ ॥

१ नगता हें ठावे २ गणिकेचा करिशी कुडावा, ३ वेला, ४ डोडकीण

आले बहुताच्या मना । का रे न होसी साहाणा ।
मुळींच्या वचना । आम्ही जावो आपुल्या ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चौघामधीं । तुज नेले होतें आघी ।
आता नाही^१ मधीं । उरी काहीं राहिली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - खेदक्षीण-खेद, दुःख, बप्पट, सरोबरी-बरोबरी उरी-जेवट

अर्थ - देवा, तुझ्या घरी हेलपाटे घालण्यातच मला फार शींग झाला फार कष्ट झाले पण आता तुमो-
माझी गाठ पडली असल्यामुळे माडण करण्यास विषय सापडला आहे १ आता लोकांचाराची भीड धरून काप
करायचे ? आता तुझ्यामाझ्यातील बंधवहार गपवून तुझ्याशी बरोबरी करावी असे वाटते २ असे हे प्रकार पुढक-
ळाच्या ध्यानात आले असूनही तू अजून साहाणा वा होत नाहीस ? तुमचेआमचे जे मूळचे वचन आहे ते धरून
आम्ही सावध आहोत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा पूर्वीं तुला चारचौघात नेऊन ठराव केला होता आता
स्थासवघी काही शिवट उरलेला नाही ४

२०७२ कल्पतरूखालीं । फळें येती मायीतलीं ॥ १ ॥
तेथें बैसल्याचा भाव । विचारुनि बोले ठाव ॥ २ ॥
छावे ते उत्तर । येतो प्रतियाचा^२ फेर ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मनीं । आपुल्याच लाभहानि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विचारुनि-विचार करून ठाव-योग्य अस, प्रतियाचा-अनुभवाचा

अर्थ - कल्पतरूच्या खाली बसल्यावर जी जी इच्छा आपण करू, ती ती फळे आपणास मिळतील १ मात्र
तेथे बसल्यावर हा कल्पतरू आहे असे जाणून, विचार करून जे योग्य आहे तेच बोलावे २ जसे तुमचे उत्तर जाईल
त्याप्रमाणे अनुभवाचा लाभ तुम्हास येईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, लाभ अथवा हानी या गोष्टी आपल्या
मनातील इच्छेप्रमाणे होतात ४

२०७३ रंगले या रंगें पालट न धरी । खेवले अतरी पालटेना ॥ १ ॥
सावळें निखळ कृष्णनाम ठसे । अगसर्गे कंसे शोभा देती ॥ २ ॥
पवित्र जाले तें न लिपे विटाळा । नेदी बैसे मळा^३ आडवरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काळें काळें केले तोंड । प्रकाश अपड देखोनिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - खेवले-भिन्नळ स्विटावळ, अपड-गुच्छळ प्रखर

अर्थ - एकदा प्रभुप्रमाणे अत करण रंगले म्हणजे ते काही पालटत नाही प्रभूचे ध्यान एकदा अत करणात
मिनले की मग स्वात पालट होत नाही १ सुद्ध, सावळे कृष्णनाम अत करणावर ठसले असल्यामुळे अगाला कशी
शोभा आलेली आहे २ ज पवित्र झाले ते कधीही विटाळाने लिपले जात नाही, की कधी कुठलाही मळ स्वतःवर
बसू वेत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात प्रभुप्रेमाचा हा प्रखर प्रकाश पाहून काळाने तोंड काळ केले आहे ४

२०७४ जगा काळ खाय । आम्ही माया दिले पाय ॥ १ ॥
नाचो तेथें उभा राहे । जाता व्यम^४ करी साहे ॥ २ ॥
हरिच्या गुणे घाला । होता खातचि भुकेला ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हळू । जाला कदत शीतळ ॥ ४ ॥

१ आता नामधी, २ श्रीतीचा जि, ३ मला, ४ वग

शब्दार्थ व टीपा - द्यग-वमी, नुटी, घाला-सृज साया.

अर्थ - सर्व जगाचा प्राप्त करणारा जो बाळ त्याच्या मस्तकावर आम्ही पाप विलेला असतो १ आम्ही प्रभुकीर्तनात जेथे वाचत असतो तेथे हा काळ ब्रम्हा राहतातो आणि काही उगे शास्त्रास मवत करतो २ सर्व विश्वाचा प्राप्त करणारा भुक्तेलाच असणारा हा काळ धीहरीचे गुणकीर्तन ऐकून तुप्त झाला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, प्रखर असणारा हा काळ आमच्यासाठी हळूहळू पड झाला आहे ४

२०७५ ग्रहसर घेई काढा । जेणे^१ पीडा वारेळ ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोबाचे । अणीक वाचे न सेवीं ॥ २ ॥
भवरोगाऐसे जाय । अणीक काय क्षुल्लके ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे बाधा । अणीक कदा भूताची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वारेळ-निवारेल, दूर होईल

अर्थ - अरे माणसा, तू ग्रहसराचा बाडा घे ना त्यामुळे तुम्ही सव पीडा दूर होईल १ त्याला पथ्य कस्त विठोबाचे नाम वाचेने घेणे हेच आहे बाखरीज या वाणेने आणखी काहीही उच्चार नये २ यामुळे भवरोगासारखी व्याधीही दूर होते, तेथे इतर किरकोळ रोगांची काय कथा ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला यामुळे इतर भूतांचीही बाधा कधीच होणार नाही ४

२०७६ अगें अनु जाला मज । सतरजवरणाचा ॥ १ ॥
सुखी जालो या सेवनें । दुस नेणे पावरी ॥ २ ॥
निर्मात्याचे सुळसीदळ । विष्णुजळ चरणीचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भावसार । कडनि फार मिश्रित ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अगें-स्वतःला

२०७८ करितां कोणाचें ही काज । नाहीं लाज देवासी ॥ १ ॥
 वरें करावें हें काम । धरिलें नाम दीनबंधू ॥ २ ॥
 करुनि अराणूक पाहे । भलत्या साहचर्यावया ॥ ३ ॥
 बोले तैसी करणी करी । तुका म्हणे एक हरि ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा.- काज-कार्य, काम, अराणूक-गुळ, समाधान.

अर्थ.- आपल्याही भक्तांचे काम करताना या देवात कसलीच लाज वाटत नाही. १ दीनबुद्धितांचे भले करायचे हेच त्यांचे काम असते. कारण त्याने स्वतःचे नावच दीनबंधू असे धारण केले आहे. २ तो सर्वांची चौकशी करून सर्वांना समाधान देतो. पाहिजे त्याला मदत करतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, धोलत्याप्रमाणे वागणारा हा एक धोहरीच आहे. ४

२०७९ उमें चंद्रभागे तोरीं । कट धरोनियां करीं ।
 पाउलें गोजिरीं । विटेवरी शोभलीं ॥ १ ॥
 त्याचा छंद माझ्या जोवा । काया याचा मनें हेया ।
 संचिताचा ठेवा । जोडी हातीं लागली ॥ २ ॥
 रूप डोळियां आवडे । कीर्ति धवणीं पवाडे ।
 मस्तक नावडे । उठों पायांवरीनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नाम । ज्याचें नासी प्रोद्य काम ।
 हरी भयधम । उच्चारितां वाचेसी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा.- कट-कस, कबर, हेवा-हाव.

अर्थ :- या धोहरीचे रूप चंद्रभागेच्या तीरावर कबरेवर हात धरून उभे आहे. याची गोजिरवाणी पावले विटेवर मोठी शोभून दिसत आहेत. १ माझ्या जोवाला याचाच छंद कायावाधाने करून लागलेला आहे, त्याचीच हाव माझ्या मनात आहे. प्रारब्धानेच मला हा ठेवा माझ्या हातीं लागला आहे. २ याचे रूप माझ्या डोळ्यांना फारच आवडते. याची कीर्ती, वर्णन केलेले पवाडे ऐकायला फार आयडतात. याच्या पायांवरील मस्तक वर उचलावे असे वाटतच नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या नामामुळे कामक्रोध हे विकार नाहीसे होतात व तेच यांनी उच्चारिताच सत्सारभ्रमाचाही नाश होतो. ४

२०८० आम्हां हेंचि भांडवल । म्हणो विठ्ठल विठ्ठल ॥ १ ॥
 सुखें तरों भवनदी । संगें वैष्णवांची मादी ॥ २ ॥
 याखराचें वाण । सांडूं हें जेवूं जेवण ॥ ३ ॥
 न लगे वारंवार । तुका म्हणे येरझार ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा.- मादी-मंडावा, समुदाय, याखराचे-एक लोखंडी पदार्थ, येवें निविड वस्तू.

अर्थ:-आम्ही मुखाने विठ्ठल विठ्ठल म्हणत राहू. हेच आमचे खरे भांडवल होय. १ या भांडवलाच्या जोरावर आम्ही वैष्णवांच्या समुदायासहित भवनदी मुखाने तरून जाऊ. २ या खेरीज अतृप्याच्या निविड वस्तूंचे जेवण न करतो. या विठ्ठलनामाचेच जेवण आम्ही जेऊ. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे जन्ममृत्यूच्या येरझारा पुन पुन घालण्या लागणार नाहीत. ४

२०८१ आता माझ्या भावा । अतःच नको देवा ॥ १ ॥
 आले भागा तें करितो । तुझें नाम उच्चारितो ॥ २ ॥
 दूढ माझे मन । येथें राखावे बाघोन ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे वाटे । नको फुटो देऊ फांटे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भागा-वाटपास

अर्थ - देवा, माझा मुजबियमी जो भाव आहे त्यात आता अतर पडू देऊ नकोत १ माझ्या वाटपास तुझ्या नामाचे चिह्नन करणे आले आहे ते मी करतो. २ याच ठिकाणी माझे मन दूढ राहील असे करा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या मार्गात उगाच फांटे फुटू देऊ नका ४

२०८२ काय देवापाशीं उणे । हिडे दारोदारीं मुनं ॥ १ ॥
 करी अक्षराची आटी । एके कयडीच साटीं ॥ २ ॥
 निंदी कोणा स्तयी । चिंतातुर सदा जीवीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भाड । जळो जळो त्याचे तोंड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मुनं-कुत्र्याप्रमाणे, आटी-आटाभाट, खटाणीय, प्रयत्न, भांड-मूर्ख

अर्थ - खरे पाहता देवापाशी काय कमी आहे ? उगाच कुत्र्याप्रमाणे दारोदार हिडण्यात काय अर्थ आहे ? १ एखाद्या कवडीसाठी उगाच अक्षराचा, पाठांतराचा खटाटोव करण्यात काय अर्थ ? २ कावासाठी एखाद्याची स्तुती करावी, तर कुणाची निंदा करायी व अथवा काय सदांच चिंतातुर असावे, अशीच काहींची अवस्था असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा या मूलचि तोंड जडून जावो ४

२०८३ भागणे ते मागे देवा । करू भवती त्याची सेवा ॥ १ ॥
 काय उणे त्यापाशीं । रिद्धिसिद्धी ज्याच्या दासी ॥ २ ॥
 कायावाचामन । करू देवा हें अर्पण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे विश्वभर । ज्याच्यानं हें चराचर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चराचर-मजीविनिर्जीव, संपन्न-अचन्न

अर्थ - जे काही आम्हास भागणे भाग्याचे ते आम्ही देवापाशी त्याची सेवा व भक्ती करून भागू १ त्याच्या जवळ काय कमी आहे ? रिद्धिसिद्धी तर त्याच्या दासीच आहेत २ अथवा या दयाला आम्ही आम्हाचे कायावाचा-मन अर्पण करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा या विश्वभरामुळे विश्वाला भरून राहिलेल्या देवामुळेच सर्व मजीविनिर्जीव जगात नटले आहे ४

२०८४ चित्ती नाहीं जात । त्याचा पाडुरग दास ॥ १ ॥
 असे भक्ताचि ये घरीं । काम न सांगता घरी ॥ २ ॥
 अनायाचा बधु । असे अर्गो हा सबधु ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भावे । देवा सत्ता राववावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जात-इच्छा

अर्थ - ज्याच्या चित्तात कसलीही आशा उरकली नसते त्याचा पाडुरग हा दास असतो १ असा हा ईश्वर आपल्या भक्ताच्या घरी न सांगता काम करीत असतो २ कारण अनायाचा बधु असा हा त्याचा सबध सर्वांनी असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात भावघळ्याच्या सत्तन देवास असे आपलेसे करून राववावे ४

२०८५ कर्कशसंगति । दुख उदड फजितो ॥ १ ॥
 नाहीं इह ना परलोक । मजुर दिसे जैसे रक ॥ २ ॥
 घचन सेटावरी । त्याचे ठेवूनि धिक्कारी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पायीं वेडो । पडिली कपाळी कुहाडो ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - कर्कशसंगति-माडखोर स्त्रीची संगत इह-या लोकीव, रक गरीब दख्खी सेटावरी-

क्षुल्लक कपटाप्रमाण

अर्थ - कर्कश वृत्तीची अपवा माडखोर स्वभावाची मायको मिळाली की नवऱ्याची उदड फजितो होत असते एकसारसे दुख त्याला सहन करावे लागते १ तिच्या संगतीत त्याला या लोकी मुस कधी मिळत नाही, व परलोकातही कधी मिळण शक्य नसते एखाद्या गरीब मजुराप्रमाण त्याची अवस्था घनलेली असते २ अशी ही स्त्री नवऱ्याचे घचन क्षुल्लक मानून त्याचा पुन पुन धिक्कार करते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अशी स्त्री म्हणजे पायात पडलेली भली मोठी बडीच होय बिवा कपाळावर पडलेली कुहाडच तिका समजावे ४

२०८६ बीज पेरे सेतो । मग गाडेवरी याहातो ॥ १ ॥
 वाया गेले ऐसे दिसे । लाभ त्याचे अर्मी दसे ॥ २ ॥
 पात्याची जतन । तरि प्राती येती कण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आळा । उदक देता लाभ फळा ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - सेतो-वातात प्रातीं यती-प्रत्यया येवी असे असावे आळा-आळे उदक-पाणी

अर्थ - वातात थोडसे जरी बीज पेरले तरी गाड्या भरमटून ते घरी नेता येते १ जमिनीत बीज टाकल्या बरोबर ते वाया गेलेसे दिसते पण तसे करण्यातच लाभ असतो २ पेरल्यानंतर उगविल्या पिकाच्या पात्याचे जतन केले तरच भरपूर धान्यकर्णांचा लाभ होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात बीजाच्या झाडात चांगले आळ करून पाणी दिले तरच चांगले फळ हाती येईल ४

२०८७ जाणावे तें सार । नाहीं तरी दया फार ॥ १ ॥
 डोळे झांकिल्या रवि । नाहीं ऐसा होय जेव्हा ॥ २ ॥
 बहुथोड्या आड । निवारितां लाभ जाड ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे खरें । नेले हातींचि अधारें ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - रवि-सूर्य, जेव्हा-ज्याप्रमाणे

अर्थ - मुख्य सारभूत तत्त्व काय आहे ते जाणावे नाही तर फार मोठा दया होत राहातो १ डोळे नर झांकले तर उगविलेल्या सूर्याच्या प्रकाशाचा काय उपयोग ? तो असून नसून ज्याप्रमाणे सारलाच होय २ त्याप्रमाणे अज्ञानाचे थोडे थोडे निवारण झाले आहे ते बुर केले की मोठाच लाभ होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अज्ञानाच्या अधारामुळे हाती असलेले सत्यज्ञानाचे खरे तत्त्व दुरावत्यासारखे होते ४

२०८८ मुळीं नेणवण । जाला तरी अभिमान ॥ १ ॥
 वाया जावे हेचि खरे । केले तेणेचि प्रकारें ॥ २ ॥
 अराणूक नाहीं कधी । जाली तरि भदबुद्धि ॥ ३ ॥
 असरली नाच । तुका म्हण नाहीं ठाव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नेपण-प्रज्ञान, अराणूक-विघ्नांनी, गुग, अंतरली-चुरली.

अर्थ - मामा वेह हेच सर्वस्व असा अभिमान माला हेच मुळी अज्ञान आहे । असा या प्रकाराने लोक धाया जातात हेच परे २ अशी भंववुडी माली की मग काही जीवानी विघ्नांची मिळणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भयसागर तत्पन नेपारी नावच धुवली की मग पैलतीरावरील आश्रयाचा लाभ होणार नाही. ४

२०८९ संवसारसंति आले हो आइका । सुटीचें तें नका केणें मरं ॥ १ ॥

लाभावर हा काळ अवघे विचारा । पारखी ते करा साह्य येयें ॥ २ ॥

शुंगारिलें दिसे न कळे अंतर । गोविला पवर उगवेना ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खोटें गुंप्ता बिसरें । हातिविया परें हातीं घ्यावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - संवसारसंति-समाशाच्या बाजारात, केणें-माल, विचारा-विचार करा, गोविला-दड-मिला, उगवेना-सावरून नाही, घ्यानात येत नाही, गुंप्ता-गूतून राहिल्यात

अर्थ - या संवसारच्या बाजारात आलेल्या लोकांनी, नीट ऐका ज्यामुळे तुमचे नुकसान होईल असा खोटा माल तुम्ही येथे खरेदी करू नका. १ हा तुमच्या फायद्याचा काळ आहे याचा तुम्ही सर्वज्ञ नीट विचार करा, जे कुणी मालाची पारख करणारे असतील त्याचे साह्य घ्यातुम्ही. २ बाही माल बळून चांगला शुंगारलेला दिसतो; पण त्याचे अंतरंग बाही समजून येत नाही दडून राहिलेला फसवा पवर बाही त्याच्या घ्यानात येत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुढील मालाच्या भरवदावर बिसार देऊन गुंतून राहिल्यात तो व्यवहार खोटा होईल. मालाची चांगली परीक्षा बळून हातोहात किंमत व माल बळून घेऊन खोलीचा व्यवहार करावा हे चांगले. ४

२०९० सारावीं लिगाडें घरावा मुपंय । जावें उस्तोत हळूहळू ॥ १ ॥

पुढें जातियाचे उमटले माग । भांडावले जग आढरानें ॥ २ ॥

वेचल्याचा पाहे वरावरि साडा । बळाचा निघडा पुढिलिया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जैसी दाखवावी वाणी । ते टावी भरोनी शेवट ती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लिगाडें-लघाडे, मुपंय-चांगला भाग, उस्तोत-उत्कृष्टोत, आढरानें, माग-मार्ग, वेचल्याचे-वचं झाल्याचा, साडा-हिरोब, वाणी-वाचा

अर्थ - सत्तारातील सर्व लघाडें संपवून सन्मार्ग घरावा आणि तोच हळूहळू आपलीत गावा १ पुढे जे सापुरव चालून गेले आहेत त्यांच्या मार्गाने जावे परंतु भांडावून गेलेले जग हे न जाणून आढरानात व्यर्थ गिरून फसते. २ जे आपले आपुण्य सचं होते त्याचा हिरोब बारवार करावा जो बलवान निघट्या छातीने पुढे जाईल त्याचा मार्गोवा घ्यावा ज्या जो मना रीतीने पुढे जातो तो बलवान समजावा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या वाचने बोलून आपण जसे दाखवितो तसेच माण शेवटपर्यंत भरून घावे हे चांगले ४

२०९१ बुद्धिमंदा शिरी । भार फजिती पदरी ॥ १ ॥

जाय तेथें अपमान । पावे हाति थुंकी जन ॥ २ ॥

सरियाचा पाड । मार्गे लावावें लिगाड ॥ ३ ॥

तुका म्हणे करी । वर्म नेणे भरोवरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पाड-किमन, लिगाड-खोटे कृत्य, म्नाड भरोवरी-श्रम, खटाटोप

अर्थ - जो परमार्थाविवयो मतिमद असतो त्याच्या डोक्यावर अज्ञानाचा फार मोठा भार असतो त्याच्या पदरी फजितीच येत असते १ तो जेथे जातो तेथे अपमान पावतो त्याची हानी होते, लोक त्याच्या तोंडावर पुरुत असतात २ तो खऱ्याची किंमत प्रथम बाळग्यतो पण मग नंतर खोटप्रावे काही तरी लबाड निर्माण करतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे त्याचा खटाटोप एकसारखा चालू असतो, पण त्याला परमार्थाचे मर्म कधीच सापडलेले नव्हे ४

२०९२ पूर्वजासी नर्का जाणे ते एक आडका ॥ १ ॥

निवा करावी चाहाडी । मनीं धरुनि आवडी ॥ २ ॥

मात्रागमना ऐसी । जोडी पातकांची रासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वाट । कुमपाकाची ते नीट ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कुमपाव-एक प्रकारचा नव

अर्थ - लोकहो, तुमच्या पूर्वजांना नर्कास पाठवायचे असले तर मग एक गोष्ट करा १ मनात मोठे प्रेम धरून दुसऱ्याची निवा व चाहाडी सतत करावी २ मात्रागमनासारखी पातकांची रास जोडावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी ही वाट घेऊन कुमपाक नावाच्या नर्काचीच आहे ४

२०९३ देहा लावी वात । पालव घाली जाली रात ॥ १ ॥

वेडी ते वेडी बहुतच वेडी । साखता गोडी खवी नेणे ॥ २ ॥

कडिये मूल भोवतें भोंये । भोकलुनि रडे घाये ॥ ३ ॥

लेकरें वित्त पुढे जगा । मात्रा गोही कोण तो सगा ॥ ४ ॥

आपुली शुद्धि जपा नाही । आणिकाची ते जाणे काई ॥ ५ ॥

तुका म्हणे ऐसे जन । नर्का जाता राखे कोण ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - देहा-दिवसा, पालव-पदर भोंये-फिरते, वित्त-वीत, ज-म देऊन गोही-नवरा

अर्थ - अशी ही स्त्री पाहू दिवसा दिवा लावून बसते आणि रात्र झाली की पदराने ती तो विसवून टाकते १ अशी ही स्त्री फारच वेडी म्हणायची, कारण तिला कुठल्याही पदार्थाची गोडी अथवा चव समजत नाही २ अशी स्त्री आपल्या लहान मुलाम कडेवर घेते आणि मूल हरवले म्हणून स्वतःमोवतीच फिरते व घाय भोकलून रडायला लागते ३ ही स्वतःच्या मुलाना जन्म देते आणि लोकांना मात्रा जवरा कोणता ती सांगता, असे विचारीत घुटते ४ जिला आपली स्वतःचीच शुद्धी नाही ती दुसऱ्याचे काय जाणिल ५ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा प्रकारचे लोक नरकास जात असताना त्यांना कोण आडवू शकणार ६

२०९४ आवडीचे दान देतो नारायण । बाहे उमारीन राहिलासे ॥ १ ॥

जें जयासी रुचे तें करी समोर । सयंज उडार पायबाप ॥ २ ॥

ठायीं पडिलिया तेंचि लागे खावे । ठायींचेचि घ्यावे विचारुनि ॥ ३ ॥

खोज पेरुनिर्मा तेंचि घ्यावे फळ । डोरलीस केळ्या केचे लागे ॥ ४ ॥

तुका म्हणे देवा काहीं मोल नाही । तुसा तूचि पाहीं अन्न सला ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बाहे-हात, विचारनि-विचार करून.

अर्थ:- ज्याला ज्याची आपड आहे तसे दान हा नारायण देत असतो, अशी इच्छा पूर्ण करणारा नारायण हात धर करून दानासाठी उभा आहे. १ असा हा उदार व सर्व जाणणारा मायबाप ज्याला जे आपडेल ते समोर आणून ठेवितो. २ आपले प्रारब्ध जे असेन त्याचप्रमाणे आपली आपड निर्माण होणे व आपणास सावे लागते, यासाठी प्रथमच मोठे विचार करून पागावे. ३ जे बीज पेरवे तेच फळ आपणास मिळेल. शेरलीच्या भांडाला केडी कशी येतील ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या संवधी देवास काही बीज लागता येत नाही. तुमाच तू मित्र का शत्रू आहेस हे मोठे पाहा. ५

२०९५ अडचणीचें वार । बाहेर माजी पैस फार ॥ १ ॥
काय करावें तें मौन्य । दाही विद्या हिडे मन ॥ २ ॥
बाहेर दावी वेश । माजी वासनेचे लेश ॥ ३ ॥
नाहीं इंदियां दमन । काय मांडिला दुकान ॥ ४ ॥
सारविलें निकें । वरि माजी अवघें फिकें ॥ ५ ॥
तुका म्हणे अंती । कांहीं न समोच हातीं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- अडचणीचे-लहान, माजी-आन, पैस-पुढळ जागा, गैमपान जागा, मौन्य-मुरेपणा. निकें-पांगले.

अर्थ:- आतबाहेर चांगली ऐतपैस जागा ठेवून एखाद्याने घर बांधले; पण आत शिरण्याचे वार मात्र कार लहान ठेविले तर काय त्याचा उपयोग ? १ मन जर दहूही दिशांना चौकुर घावत असेल तर त्या मीनाचा तरी काय उपयोग ? २ बाहेरून परमार्थाचा भाव आणणारा वेप आहे; पण आत मात्र वासनेचे लेश तसेच आहे. काय याचा उपयोग ? ३ बाहेर इंदियांचे दमन मोडणे होत नाही आणि उगाच परमार्थाचे दुकान मांडून काय उपयोग ? ४ बरून फार चांगले सारवून स्वच्छ केले तरी आजून सर्व मळते असेल तर काय उपयोग ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा मुळे शिवटी तुझ्या हातात काहीच लागणार नाही. ६

२०९६ लय लख्खनिदां जालीं म्हणती देव । तो ही नव्हे भाव सत्य जाणा ॥ १ ॥
जालीं बहुश्रुत न लगे आतां कांहीं । नको राहूं ते ही निश्चितीनें ॥ २ ॥
तपें दानें काय मानिसी विश्वास । बीज फळ त्यास आहे पुढें ॥ ३ ॥
कर्म आचरण यातीचा स्थगुण । विशेष तो गुण काय तेवें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जरी होईल निष्काम । सरिच होय राम देखे डोळां ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- लय-एकतानता, लख्खनिदां-पाहून.

अर्थ:- कधी तरी कधी तरी वृत्तीची एकतानता झाली की आपणच देव झालो असे जे समजतात त्यांचा भाव खरा नसतो असे समजावे १ आपण फार ध्येय केले, आपण आता बहुश्रुत झालो, आता काही करण्याची जरूरी नाही, असाही निश्चितीने तू गप्प राहू नकोस. २ पुढळ सप केले, दान केले यांचाही विश्वास मानू नकोस. वारण त्यांचे फळ भोगण्यासाठी पुढे जन्म घ्यावाच लागणार आहे. ३ कर्मचे आचरण हा त्या जातीचा व वर्णाचा स्वभावधर्मच आहे. तो आचरल्याने विशेष असे काय साधले गेले ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोक जर खरोखरीच निष्काम वृत्तीने काम करतील तरच त्यांच्या डोळ्यांना रामाचे दर्शन होऊन ते रामरूप होतील ५

२०९७ पुरली घांव कडिये घेईं । पुढे पायीं न चलवीं ॥ १ ॥
 कृपाळुवे पाडुरगे । अगसणे जिवलगे ॥ २ ॥
 अवघी निवारावी भूक । अवघ्या दुःख जन्माचे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बोलवेना । लावीं स्तना ईश्वरे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निवारावी-डूर करावीत

अर्थ - देवा, आता घावून घावन पाय दुखायला लागले आई, आता तू आम्हास कडेवर घे पुढे आता आमच्या पायांनी आम्हास चालवत नाही १ कृपाळू पाडुरगे, आई, तू आमच्या अगसणाने जिवलग झाली आहेस २ आमची सर्व भूक तू डूर करावीत सर्व जन्माचे दुःख तू डूर कर ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आई, आता मला फारसे बोलवत नाही, तू खटकन मला आपल्या स्तनासा लाव व प्रेमपात्रा पाज ४

२०९८ जे जे मना घाटे मोड । ते ते जोड पुरविशी ॥ १ ॥
 आता सूचि बाह्याकारां । अवघ्यापरी जालाशी ॥ २ ॥
 नाही सायासाचे काम । घेता नाम आवडी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सर्वसांगे । पाडुरगे दयाळे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जोड-इच्छा, सायासाचे-कष्टाचे, श्रमाचे

अर्थ - साध्या मनास जी जी मोड वाटते ती ती इच्छा देवा, तू पूर्ण करतोस १ आता सूचि बाह्य आतून व बाहेरून सर्वत्र एकच म्हण राहिला आहेस २ तुझे नाम मोठ्या प्रेमाने घेताना इतर श्रमाची जरूरीच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दयाळे, पाडुरगे आमचे सर्व यथासांग झाले आहे ४

२०९९ जेथे माजी दृष्टि जाय । तेथे पाय भावीन ॥ १ ॥
 असेन या समाधाने । पूजा मनें करीन ॥ २ ॥
 अवघाच अवघे देती । मुखरासी सपन्न ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बघन नाही । ऐसे काही ते करू ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भावीन-भावना करीन, अनुभावीन

अर्थ - देवा, जेथे जेथे माजी दृष्टी जाईल तेथे तेथे तुझेच पाय मी अनुभावीन १ त्याच समाधानाने मी तुसी पूजा मनाने करीन २ तू सवस्पा सर्व काही देतोस तू मुखरासींनी सपन्न आहेस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुन ज्यामुळे ससारबधन उरणार नाही ते आम्ही करू ४

२१०० नातुडे जो कवणे परी । उभा केला विडेवरी ॥ १ ॥
 भला भला पुढलिका । मानलासी जनलोका ॥ २ ॥
 कोण्या काळें मुखा । ऐशा कोण पावता ॥ ३ ॥
 अवघा आणिला परिवार । गोपी गोपाळ्याचा भार ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे धन्य नाते । भूमी बैकुंठ आणिले ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नातुडे-सापडत नाही, मानलासी-मान्य झालास

अर्थ - जो कुणालाही सापडत नाही असा देव पुढल्लियाने विटेवर उभा केला आहे ? पुढल्लिका, तू फार चांगला भक्त आहेस रे ! कारण तुला या सव सोबायडून मायता मिळालेली आहे २ नाही तर असा या भक्ति-मुलाची प्राप्ती कोणत्या पाळात असा रीतीने कुणास झाली असती ? ३ गोपी, गोपाळ या सर्वांचा परिवार तू येथे आणलेला आहेस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू साक्षात येकुड या समीवर आणून आम्हांस धन्य केले आहेस ५

२१०१ अवघे चुकविले सायास । तप रासी जीया नास ॥ १ ॥

जीव देऊनिया घळो । अयघीं तारिलीं दुबळीं ।

केला भूमडळीं । माजी योर पयाडा ॥ २ ॥

काहीं न मगे याची गती । लुटवितो जगा हातीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भक्तराजा । कोण घणीं पार तुसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सायास-बष्ट, परिश्रम, नाम-नाम नाम, पयाडा-कीडी

अर्थ - अनेक प्रकारची तपे करून घेवाला प्राप्त करून घ्यायचे बष्ट या बंधनवाची सर्व चुकविले ? त्यांनी श्रीहरीच्या घरणी आपल्या जीवाला बळी देऊन सव दुबळ जीवाना तारले आणि या भूमीवर जीनीं पाण्याइतके पोर बर्ताव करून ठविले २ कुणास काही मायायचे नाही हीच याची रीत असते सर्व जगाकडून मात्र हे श्रीहरीचे प्रेम लुटवतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भक्तराजा तुसा अपार महिमा कोण वर्णन करू शकणार ? ४

२१०२ प्रमाण हें त्याच्या बोला । देव भक्ताचा अकिला ॥ १ ॥

न पुसता जाता नये । तालीं बसता ही भिये ॥ २ ॥

अयघा त्याचा होत । जीव भावा ही सहित ॥ ३ ॥

घडे उपचाराची घाणी । काहीं मग म्हणऊनि ॥ ४ ॥

उदासीनाच्या लागें । तुका म्हणे घाये मार्गे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अकिला-स्वार्थीन

अर्थ - हा देव आपल्या भक्ताच्या स्वाधीन इतका आहे की, त्याचा दाख हव त्याला प्रमाण असते १ तो त्यांना विचारत्याखरीज कुठ जात नाही, आणि विटेवर ताली बसण्यासही हा भितो २ सव जीवभावासहित हा त्यांच्याच ठिकाणी सव लक्ष वेष्टून अनन्य झाला आहे ३ तुम्ही काही तरी मागा हो असो उपचाराची घाणी हा आपल्या भक्ताकडे उच्चारीत असतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे कुणी उदासीन आहेत, त्याच्या पाठीमागे हा घावत असतो ५

२१०३ काहीं न मागती देवा । त्याची करू घाये सेया ॥ १ ॥

हळूहळू फेडी म्हण । होऊनियां रुपें बीत ॥ २ ॥

होऊ न सके वेगळा । सण एक त्या निराळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भक्तिभाव । हाच देवाचा ही देव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - न सके-न नव, दाखत नाही

मग - जे कुणी या देवास काहीच मागत नाहीत त्याची सेवा करण्यासाठी हा घावत असतो १ स्वतः बीतवाने रूप घेऊन हा भक्ताचे म्हण हळूहळू कडीत असतो २ त्याच्याशिवाय एक सणही हा वेगळा राहू शकत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकनिष्ठेचा भक्तिभाव हाच देवाचा ही देव आहे ४

१ रूप धरानिया दीना

२१०४ जाणे अंतरिचा माव । तोचि करितो उपाय ॥ १ ॥
न सगे सांगावें मागावें । जीवें भावें अनुसरावें ।
अविनाश ध्यावें । फळ धोर धरोनि ॥ २ ॥
वाळा' न मागतां भोजन । माता घाली पाचारून ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तरी । एकीं लंघियेले गिरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अविनाश-शाश्वतचे, पाचारून-बोत्रावून, लंघियेले-ओलाडले, गिरी-पर्वत.

अर्थ :- आपल्या भक्तांच्या मनातील भाव ओळखून हा ते पूर्ण करण्याचे उपाय करित असतो. १. माता काही सांगायचे लागत नाही, मागावे लागत नाही, अविनाशाने त्यास एकनिष्ठेने अनुसरावे आणि धोर घरून शाश्वतचे फळ घ्यावे. २. सहान वाढास स्वतः बोलावून त्याने न मागताच आई श्याला प्रेमाने भोजन देत असते. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, या बेवाच्या आश्रयाने कित्येकांनी पर्यंतही ओलांडून वास्तविले. ४

२१०५ आम्ही नाचों तेणें सुखें । वाजं टाळी गार्तो मुखें ॥ १ ॥
देव कृपेचा कोवळा । शरणागता पाळी सळा ॥ २ ॥
आम्हां जाला हा निर्धार । मार्गे तारिलें अपार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे संतो । धर्म दिले आम्हां हातो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वाजं-वाजवू.

अर्थ :- या श्रीहरीच्या प्रेममुखात आम्ही प्रेमाने नाचू, टाळी वाजवू, आणि मुलाने त्याचे नाम गाऊ. १. हा देव कोवळा कोवळपा हृदयाचा असल्याने कृपाळू आहे. शरणागतांचे हा प्रेमाने रक्षण करतो. २. याने पूर्वी अनेक जीवांना तारले; आम्हांतही तो तारील असा आमचा विश्वास आहे. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे प्रेमाचे धर्म संतांनी आमच्या हातात दिले आहे. ४

२१०६ जालों निर्भर मानसी । म्हणऊनि कळलासी ॥ १ ॥
तुझे म्हणवितो त्यांस । भय चिंता नाही आस ॥ २ ॥
धुकविसी पाश । गर्भवासयातना ॥ ३ ॥
तुझें जाणोनियां धर्म । कठीं धरियेलें नाम ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तेणें सुखें । विसरलों जन्मदुःखें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निर्भर-निश्चित, निष्काळजी, आस-आशा.

अर्थ :- देवा, तू आम्हांस नीट कळलास म्हणून आम्ही मनातून निष्काळजी झालो. १. आम्ही देवा, तुझे आहोत, असे जे म्हणतात, त्यांना कसलीही भीती, चिंता अथवा आशा उरत नाही. २. त्याची सर्व प्रकारच्या पाशांतून व गर्भवासयातनातून मुक्तता होते. ३. हा तुझ्या स्वभावाने विशेष जाणून आम्ही आमच्या मुखात त्याचेच नाम सतत धारण केले आहे. ४. तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीच्या प्रेममुलामुळे आम्ही जन्मदुःखी विसरलो. ५

२१०७ नको दुष्टसंग । पडे भजनामधीं भंग ॥ १ ॥
काय विचार देखिला । सांग माझा तो विठ्ठला ॥ २ ॥

१ वाळ

दु. गाथा-२ ...४८

तुज निपेधितां । मज न साहे सर्वथा ॥ ३ ॥
एका माझ्या जीवें । याद करूं कोणासवें ॥ ४ ॥
तुझे वणूं गुण । कीं हे राखों द्रुष्टजन ॥ ५ ॥
काय करूं एका । मुखें सांग म्हणे तुका ॥ ६ ॥

सादार्थं व टीपा :- भंग-खट, अंतर.

अर्थ :- देवा, मला दुरदाची रांगत देऊ नकोत. त्यांच्यामुळे तुझ्या भजनात संड पडतो. १ विठ्ठल, माझ्या-
सांगची तुम्ही काय विचार केला आहे तो तरी सांग ना. २ हे द्रुष्ट लोका नेहमी तुम्हा निषेध करतात, ते मला
मुळीच सहन होत नाही. ३ पण मी माझ्या एवढ्याच्यानेच कुणाकुणाशी याद करावा ? ४ या माझ्या मुलाने मी
तुझे गुणगान केला, गाऊ ? की या द्रुष्ट लोकांना गप्प बसवू ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या माझ्या एका
मुलाने मी काय तरी काय ते देवा, तुम्ही सांगवा ६

२१०८ विठ्ठल माझी माय । आम्हां मुला उणें काय ॥ १ ॥
घेतों अमृताची धनी । प्रेम बोसंढले स्तनी ॥ २ ॥
श्रीढी वंणवांच्या मेळीं । करूं आनंदाच्या जळीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कृपावंत । ठेवीं आम्हांपाशीं चित्त ॥ ४ ॥

सादार्थं व टीपा :- धनी-तुप्ती, श्रीढी-लेंदू.

अर्थ :- विठ्ठल ही आमची आई असल्याने आमच्या मुलाला कमली उणीव आहे ? १ हिच्या तत्तांतून
ओमडणारे प्रेमदाय अमृताप्रमाणे असून त्याच्या सेवनेने आमची तुप्ती पूर्णपणे होते २ आम्ही वंणवांच्या मेळा-
व्यात आनंदाने श्रीढी करू, लेंदू लेंदू, आनंदाच्या जळात पोहू. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तो कृपावंत श्रीहरी
आपले चित्त आमच्या जवळच ठेवीत असतो ४

२१०९ भवितुसुखें जे मातले । ते कळिकाळा शूर जाणे ॥ १ ॥
हाती बाण हरिनामाचे । वीर गर्जती विठ्ठलाचे ॥ २ ॥
महां बोपा आला त्रास । जन्ममरणां केला नाश ॥ ३ ॥
सहस्रनामाची आरोळी । एक एकाहूनि बळी ॥ ४ ॥
नाहीं भाजिकाचा गुमान । ज्याचें अकित त्यावांचून ॥ ५ ॥
तुका म्हणे त्यांच्या घरी । मोक्षसिद्धी या कामारी ॥ ६ ॥

सादार्थं व टीपा :- मातले-मत झाले, रगले, गुमान-पत्नी, कामारी-नाम वरणाच्या दावी.

अर्थ :- भवितुसुखाने रगलेले जे भवितवीर असतात ते कळिकाळासही निकषारे शूर होतात. १ हातांत
हरिनामाचे बाण घेऊन विठ्ठलाचे हे वीर नामाची गर्जना करीत असतात २ याच्या सामर्थ्यामुळे महावीरही त्रास
होऊन नाहीसे होतात आणि जन्ममरणादींचे दुख नाहीसे होते ३ एकाहून एक बलवान अश्याच्या या भवत-
वीरांनी विष्णुसहस्रनामाची आरोळी चारंबार दिलेली असते ४ हे भवतवीर ज्याच्या स्वाधीन असतात त्याच्या
सेवेज इतर कुणाचीच ते पर्वा करीत नाहीत ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या भवतवीरांच्या घरी
रिद्धीमिद्धी व मोक्ष काम करणाऱ्या बासीप्रमाणे वागतात. ६

२११० पंधरा दिवसां एक एकादशी । कां रे न करिती सतसार ॥ १ ॥
 काय तुसा जीव जातो एका दिसे । फराळाच्या मिसे घणी घेसी ॥ २ ॥
 स्वहित कारण मानवेल जन । हरिकथा पूजन वेंणयाचे ॥ ३ ॥
 थोडे तुज घरीं होती उजगरे । वेड्यासी कां रे मरती जातां ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे का रे सकुमार जालासी । काय जव देसी यमदूता ॥ ५ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - मिसे-निमित्ताने, घणी-तृप्ती, उजगरे-जागरणे.

अर्थ - 'तर पंधरा दिवसांनी एक एकादशी, असे सर्व घटांचे सार असलेले वत तू का रे करीत नाहीस ? १
 जर कधी केलेस तर फराळ करायला मिळेल या निमित्ताने तूत होतोस पण एक दिवस उपास घडला तर काय
 तुसा जीव जातो की काय ? २ जर तू या दिवशी हरिकथा ऐकशील, वेंणयाचे पूजन करशील तर तुझे स्वतःचे
 हित होईल आणि लोकही तुला मानतील ३ तुला घरच्या घरी काय थोडी जागरणे होतात । तर मग देवळात
 जाऊन या एका दिवशी हरिकीर्तनासाठी जागरण केलेस तर काय मरशील का रे ? ४ तुकाराम महाराज म्हण-
 तात, एवढा कसा रे तू नाजूक व सुकुमार साचाम ? अशाचे शेवटी यमदूतांना काय जाव देशील ? ५

२१११ कया हे भूषण जनामध्ये सार । तरले^१ अपार बहुत येणे ॥ १ ॥
 नीचिये कुळींचा उंचा बंद होय । हरीचे जो गाय गुणवाद ॥ २ ॥
 देव त्याची माथां बंदी पायधुळी । दीप झाला कुळीं यंशाचिये ॥ ३ ॥
 त्याची निदा करी त्याची कुळ वाणी । मुख संवदणी रजकाची ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे नाहीं चोरीचा व्यापार । विठ्ठलाचे सार नाम घ्यावे ॥ ५ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - सवदणी-परटाचे धुण्याचे पात्र

अर्थ - सर्व साधनात श्रीहरीची कथा हेच एक सारभूत सत्त्व आहे या साधनामुळे अनेक जीव सत्त्व गेले
 आहेत १ जो या श्रीहरीचे गुणगाय गातो तो नीच कुळातील असला तरी उंच कुळीचा होऊन सर्वांना बघ होतो २
 देवच त्याच्या पायांवरील धूळ आपल्या मस्तकावर धारण करतो जणू तो आपल्या कुळाचा ब्रह्मदीप आहे असे
 तो मानतो ३ त्याची निदा जे करतील त्यांच्या तोंडास रक्तपिती होईल त्याचे मुख परटाच्या कपडे धुण्याच्या
 पात्राप्रमाणेच समजावे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, सारभूत असलेले हे विठ्ठलनाम काही चोरीचा व्यापार
 नव्हे, यात काही लपवाळपत्ती नाही ५

२११२ टाळधोळ मुख नामाचा गजर । घोषे जपजयकार ग्रहानंद ॥ १ ॥
 गरुडके दिडी पताकाचे भार । आनंद अपार ग्रह्यादिकां ॥ २ ॥
 आनंदे वेंणव जाती लोटागणी । एक एकाहूनि भद्रजाति ॥ ३ ॥
 तेणे सुखें सुटे पाषाणा पासर । नष्ट खळ नर शुद्ध होती ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे सोपे वैकुंठवासी जातां । रामकृष्ण कया हेची वाट ॥ ५ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - भार-मनुष्यास, भद्रजाति-हत्ती, खळ-डुफ

अर्थ - नामाचा गजर, टाळधोळाचा ध्वनी आणि या सर्वांच्या घोषामुळे ग्रहानंद होतो १ गरुडके
 विडपा, अनेक पताकांचे समुदाय यांना बाहून ब्रह्मादिकलाही फार मोठा आनंद होतो २ हत्तीप्रमाणे बलाढ्य
 असणारे वेंणव एकमेकांना मोठ्या प्रेमाने लोटांगण घालतात ३ या प्रेममुलामुळे पाषाणांलाही पासर पडतो व

दृष्ट असलेले कोकही या माममकीर्तनामुळे द्रष्ट होऊन जातात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात रामहृत्पांथी नया करणे हीच वंजुठाला जाण्याची एक सोपी याट आहे ५

विघरण - वरील दोनही अमर्गांनं कल्पियुगात थ्येष्टतेस पावलेल्या नाममकीर्तनाच्या साधनाचे माहात्म्य तुंगोवानी वर्णन केले आहे सर्व साधनांमध्ये योग, सर्व जातीच्या लोकांना उपयुक्त, मर्दाना मुलम आणि तडव वंजुठाची याट अमगारे हेच एव साधन असल्याचे साधुमनांनी सांगितले आहे भागवतानं सांगितल्या नवविधा भक्तीतही कीर्तनभक्तीच प्राधान्य देण्यात आले आहे नारदमुनी हे या कीर्तनभक्तीचे आद्य प्रवर्तक असून त्याच्या मते 'हरेनाम हरेनाम हरेनामैव वेदसम । कलौ तास्येव तास्येव नास्त्येव गतिरग्न्या ' हरिनामाभ्या निवाय कल्पियुग दुसरे साधनच नाही या कीर्तनभक्तीची अनेक वैशिष्ट्ये मगळी साधुमुक्तीची अनेक प्रसंगी सांगितली आहेत 'एवं योगयायादि तपसाधने । पोरटी केवळ हरिकीर्तने । कल्पियुगी नामस्मरणे । जग उद्धरणे हरिकीर्तनी ' असे एवनापायी म्हटले आहे, 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । सातदीप लावू जगी ' अथ म्हणून नामदेशनी कीर्तनाचा मुफाळ महाराष्ट्रात केला ' बाळयेळ नसे नाममकीर्तनाची । उधनोच घेती हेंहि तमे ' असे म्हणून त्यांनी कीर्तनाचे सांगितले आहे आणि 'हेंचि कलिमाजी साधन । आवडी कीर्तन हरीचें ॥ न घडे योगयाय तप । होय अनुताप कीर्तनी ' असे सांगून एवनापायी कीर्तनभक्तीने कोणकोण तरले त्याची नामावली ही दिती आहे तुकारानी तर या कीर्तनापासूनच आपल्या आध्यात्मिक जीवनाचा प्रारंभ केला आहे 'अवीट हे सार हरिकथा पाउली', प्रेम अमृताची धार । काहे देवाही समोर ', 'सोपे धर्म आम्ही सांगितले सती । टाळ विडो हातीं घेऊन नाचा । समाधिचे मुख सांडा ओवाळूनी ।' ऐसा या कीर्तनी बहुरस ' असा शब्दांतून तुकाराम महाराजांनी कीर्तनाची महती वर्णन केली आहे

२११३ देखोवेली करितो गुरू । नाहीं ठाडका दिचाह ॥ १ ॥

धर्म तें न पडे ठायीं । पांडुरंगाविण काहीं ॥ २ ॥

शिको कळा शिकों येती । प्रेम नाही कोणा हातीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सार । भविन नेणती गद्दहार ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - देखोवेली एनाचे पाहून गद्दहार - अढाणी मूर्ख

अर्थ - एकाचे गुरू केलेला पाहून दुसरा गुरू करतो गुरूत्वहयाचा खरा विचार कुणासच माहीत नसतो १ पांडुरंगाखेरीज परमा्याचे शत्रे रहस्य कुणालाच समजणार नाही २ अनेक कला शिकविल्यानंतर मतीस पण धोहरीचे प्रेम हे काही कुणाला असे शिकवून देता येणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व साधनांचे सार असलेली ही भक्ती अढाणी मूर्खाना समजत नाही ४

२११४ भाग्यवत म्हणो तया । कारण गेले पढरिराय ॥ १ ॥

तरले तरले हा भरवसा । नामधारकाचा ठसा ॥ २ ॥

भुक्तिमुक्तिचे तें स्थळ । भोळेभाविण निर्मळ ॥ ३ ॥

गाढलें पुराणों । तुका म्हणे वेदवाणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठसा - बहिवाट रान

अर्थ - जे पढरीनाथाला दारण गेले आहेत तेच भाग्यवत म्हणावे लागतील १ तेच खरोखर तरले हा विद्वान आहे नामधारकांची अशीच रीत आहे २ निमळ मनाचे जे भोळे भाविण आहेत त्यांना हे भक्तीचे व मुक्तीचे एक स्थानच वाटते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वेदांनी व पुराणांनी पाच मतांचा अनुचार केला आहे ४

२११५ जेंसें चित्त जयावरी । तेंसें जवळी तें दुरी ॥ १ ॥
 न लगे द्यावा परिहार । पा कोरडे उत्तर ।
 असें अप्यंतर । साक्षभूत जवळी ॥ २ ॥
 अवघें जाणें सूत्रधारी । कोण नाचे कोणे परी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बुद्धि । ज्याची तेच तया सिद्धि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परिहार-पुढावा, समर्थन.

अर्थ :- जसे ज्याचे चित्त एखाद्यावर जडलेले असते तशी ती वस्तु जवळ अवघा दूर असते । या गोष्टीचे समर्थन करण्याचीही जवळी नाही, नुसत्या कोरड्या उत्तराची काय किंमत ? या सर्वांच्या जवळ साक्षीभूत असे मन अस्तेच. २ कोण कोणत्या प्रकारे नाचतो हे जाणवारा व सर्व जगाची सूत्रे धारण करणारा तो देव जाणवारा आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याची जशी बुद्धी असेल तशी त्याला सिद्धी प्राप्त होईल ४

२११६ नाहीं पाइसन भूपतीशीं दावा । धिग त्या कर्तव्या आगी लागो ॥ १ ॥
 मुंगियांच्या मुखा गजाचा आहार । न सह्यावे भार जाय जीवें ॥ २ ॥
 तुका म्हणे आधीं करावा विचार । शूरपणें तीर मोकलावा ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पाइसन-पायनन, जोडा, वहाण ६, भूपतीशीं-राजाशी, गजाचा-हत्तीचा.

अर्थ - ज्याला पायात घालायला पायतन नाही त्याने राजाशी येर करणे स्वयंच आहे अशा त्याच्या कर्मांचा आग लागो. १ मुंगीच्या मुखात हत्तीला लागणारा आहार पातला तर त्या भाराने असह्य होऊन तिचा जीवच जाणार. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून प्रत्येकाने आपल्या सामर्थ्याचा अगोदर विचार करावा. शूरपणाने युद्धात उभे राहून मग वाण सोडवा ३

२११७ तिन्ही लोक म्हणे बांधिले जयानें । सर्वसिद्धि केणें तये घरीं ॥ १ ॥
 पंदरीचोहोटां घातला दुकान । मांडियेले वान आवडीचे ॥ २ ॥
 आपाडी कार्तिकी भरियेले हाट । इनाम हे पेंढ घेतां देतां ॥ ३ ॥
 मुबित कोणी तयें हातीं नेचे फुका । कुटितोला मुखा प्रेमाचिया ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे संतसज्जन भाग्याचें । अनंता जन्मंचि सांटेकरी ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेणें-माल, चोहोटां-उपठघावर, वान-वाण, प्रकार, हाट-बाजार

अर्थ :- भवितत्वाभार्याच्या श्रूणात ज्याने तीनही लोकांना बांधून ठेविले आहे, त्याच्या घरी सर्व रिद्धी-सिद्धींचा मालक असतो । या वीष्णवांनी पंढरपुरास उपठघावर आपले दुकान उघडले आहे ज्याला जसे आवडतील तसे प्रकार त्याच्या दुकानात आहेत. २ या ठिकाणी दर आपाडी व कार्तिकी एकादशीत हरिनामाचा बाजार भरतो आणि या जागी नामाची देवघेव करताना इनामही दिले जाते ३ येथे मुक्ती मिळते, पण ती फुकट मुद्या घ्यायला कुणी तयार नसते ते केवळ प्रेममुखाचीच लूट करतात ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे सतसज्जन मोठे भाग्याचे आहेत त्यांनी अनंत जन्म घेऊन देवच साठविलेला असतो ५

२११८ दु.खाचिये साटीं तियें मिळे मुख । अनाथाची भूक दैन्य जाय ॥ १ ॥
 उदाराचा राणा पंदरीस आहे । उभारोनि बाहे पालवितो ॥ २ ॥
 जाणतिपाहून नेणत्याची गोडी । आळिगी द्यावडी करुनियां ॥ ३ ॥

१ मुंगिया

शोण घेऊनिया प्रेम देतो साटी । न विचारी तुटी लाभा काही ॥ ४ ॥

तुका म्हणे असो अनाथ दुवळी । आम्हांसी तो पाळी पांडुरंग ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बाहे-बाहू, हात, चालविनो-बोलाविनो

अर्थ - या पदरपुराम जो कुणी येईल त्याचे दुख नाहीसे होऊन त्याला मुक्ताची प्राप्ती होईल जो कुणी अनाथ असेल त्याची भूक भरणे, रंग्य जाईल १ कारण या ठिकाणी सर्व उदारांचा राजा पांडुरंग पदरपुरात उभा आहे तो आपल्या भक्तांना हात उभारून प्रेमाने बोलावित आहे २ या देवाला शहाण्यापेक्षा नेणव्याची प्रीती मोठीच असते तो त्यांना मोठ्या प्रेमाने आनविण देतो ३ तो आपल्या भक्तांचा सारा शोण घेतो व उलट त्यांना प्रेम देतो यावेळी कायद्यातोट्याचा तो बघी विचारच करीत नाही ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही अनाथ दुवळे आहोत म्हणूनच तो पांडुरंग आमचे पालनपोषण करीन असतो ५

२११९ आणिक मात माझ्या नावडे जोयासी । बाप करू यासी पांडुरंगा ॥ १ ॥

मुखा तेचि गोड श्रवणा' आवडी । चित्त माझे ओढी तुझे पार्यो ॥ २ ॥

जये पदीं नाहीं विठ्ठलाचें नाम । मज होती थम आइकतां ॥ ३ ॥

आणिकारे मज म्हणवितो लाज । वाटे हें सहज न बोलवे' ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मज तूच आवडसी । सर्वभावेदिसीं पांडुरंगा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मात-गोष्ट, पदीं-गमदान

अर्थ - पांडुरंगा मला तुम्याबाबून दुसरी कोणतीच गोष्ट आवडत नाही मला मी तरी बाप करू ? १ मुखाचे शीर्षीं मुखाचे पायीं अशी व बानाने ऐकायी अशी गोडी मला आहे तुम्याच पार्यांनीं माझे चित्त ततत ओढले जाते २ एका शब्दांतून विठ्ठलाचे नाम नाही ते शब्द ऐकून असताना मला कार थम होतात ३ मी तुम्हा दुमन्यांचा माझे हे म्हणताना माझ्या मनास मारी लाज वाटते सहज म्हणून बोलण्याचाही सरोच वाटतो, ४ तुकाराम महाराज म्हणतात पांडुरंग, सर्व भावांनिशीं तूच मला कार आवडतो ५

२१२० कळेल हें तसें गाईन मी तुज । जनासर्वें काज काय' माझे ॥ १ ॥

करीन मी स्तुती आपुले आवडी । जंसी माझ्या गोडी वाटे जोवा ॥ २ ॥

होऊनी निर्मर नाचेन मी छदें । आपुल्या आनंदे करुनिपां ॥ ३ ॥

काय करू कळा पुढती या कुसरी । जाणिवेच्या परी सकळिका ॥ ४ ॥

तुका म्हणे माझे जयासर्वे काज । भोळा तो सहज पांडुरंग ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काज-काम निर्मर-निश्चिंत कळा-बला

अर्थ - देवा मला जसे कळेल तसे मी तुझे गुणगान करीन, इतर लोकांनीं माझे बाप काम आहे ? १ मी आपल्या आवडीप्रमाणे तुझी स्तुती करीन जसे माझ्या मनास गोड वाटेल तसे मी स्तवीन २ हरिनामाच्या छंदात मी निश्चित होऊन आपल्याच आनंदात नाचेन ३ मला इतर कलाकुसर वा पुढतीं पांची काय जहरी आहे ? जाणतेपणाचे सर्व प्रकार घेऊन तरी मला काय करावचे आहे ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्यांनीं माझे काम आहे तो हा पांडुरंग भोळा व सहजप्राप्य असतो आहे ५

२१२१ तयासी नेणती बहु आवडती । होय ज्या चित्ती एक भाव ॥ १ ॥
 उपमन्यु धुव हे काय जाणती । प्रह्लादाच्या चित्ती नारायण ॥ २ ॥
 कोळी मितल पशु इवापदे अपारे । कृपेच्या सागरे तारियेलीं ॥ ३ ॥
 काय तीं गोपाळें चागलीं शाहाणीं । तया चक्रपाणी जेवीं सवे ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे मोठा माविक हा देव । आम्ही त्याचे पाव धरुनी ठेलो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उपमन्यु-व्याघ्रपादाचा भुलगा, याला शंकराने शिरगायत्र दिला, धुव-देव, पाव-पाय, ठेलो-राहिलो

अर्थ - ज्याच्या चित्तात मोहरोषियी एकाचिठ्ठेचा भाव आहे असे नेणत लोख त्याला फार आवडतात ! उपमन्यु, धुव हे काय जाणीत होते ? त्यांना काय ज्ञान होते ? प्रह्लादाच्या चित्तात तर फक्त एक नारायणच होता २ कोळी, मितल, पशु अनेक इवापदे याचाही या कृपेच्या सागराने उडार केला ३ गोकुळात गार्द राक्षगारी गवळपांघी तो घेरे काय विशेष चागली होती ? शाहाणी तरी होती ? पण हा चक्रपाणी देव त्याच्या बरोबर मोठ्या आक्तीने जेवण करी ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा आमचा मोठा देव आहे त्याचे पाव आम्ही आमच्या चित्तात धरून ठेविले आहेत ५

२१२२ न लगे पाहावे अवड वाकडें । उच्चारावे कोडें नाम तुझें ॥ १ ॥
 नाहीं वेळ नाहीं पडिताचा धाक । होत कां याचक येवयवते ॥ २ ॥
 पुराणीं ही कोडें न मिळे पाहातां । तेंशीं या अनता ठेवू नामें ॥ ३ ॥
 आपुलिया मना उपजे आनंद । तैसें करू छंद कथाकाळीं ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आम्ही आनंदचि घालो । आनंदचि त्यालो अलंकार ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अवड-अडेवाड, कोडें-कीतुवाने घालीं-सतुष्ट शाली

अर्थ - देवा, आम्ही कीतुकाने तुमं नाव उच्चारितो ते वेडेवाकडे आहे की बसे आहे हे आम्ही कधीच पाहत नाही ! तुमं हे नाम घ्यायला आम्हाला काळवेळही पाहावी लागत नाही आम्हास या कामी वेदाध्ययन करणाऱ्या पंडितांचीही कधी भीती वाटत नाही २ सा या पुराणातूनही कुठे मिळणार नाहीत एवढी नावे आम्ही या देवाला, या अनताला प्रेमाने ठेवू ३ आमच्या मनस ज्याभूळे आनंद निर्माण होईल असा छंद कथेच्या वेळी आम्ही करीत राहू ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच आनंदाने आम्ही सतुष्ट झालो याच आनंदाचे अलंकार आम्ही आमच्या अनावर घातले आहेत ५

२१२३ दैन्य दुख आम्हा न येती जवळी । दहन हे होळी होती दोप ॥ १ ॥
 सर्वं सुखें येती माने लोटागणीं । कोण दासी आणि दुष्टीपुढे ॥ २ ॥
 आमुची आवडी सतसमागम । आणीक त्या नाम विठोबाचे ॥ ३ ॥
 आमचे भागणे मागो त्याची सेवा । मोक्षाची निर्वंदा कोणा चाड ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे पोटीं साटाविला देव । न्यून तो हा भाव कोण आम्हा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दहन-जळणे, चाड-इच्छा न्यून-नमंतरता

अर्थ - आमच्या जवळ आता दैन्य व दुख कधीच येणार नाहीत सर्व दोष आमचे जवळूनच गेले आहेत ! जगातील सर्व सुखे मोठ्या मानाने आम्हास लाटावण घालीत येतात पण त्यांना आम्ही आमच्या दुष्टीपुढे सुटा ठेवीत नाही २ सतांबा सहवास आणि या विठोबाचे भाव हीच आमच्या मनाची आक्ती आहे ३ या विठोबारावाची

तेवा हेच आमचे मागणे असून याखेरीज मोक्षाची इच्छा कोणता दुर्बो मनुष्य करील ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव आम्ही आमच्या हृदयात साठविला असून आतां आम्हांला कोणत्या गोष्टीची कमतरता आहे ? ५

२१२४ काळतोंडा मुना । भलतें चोरुनि करी जना ॥ १ ॥
 धिग त्याचें साधुपण । विटाळनि यतें मन ॥ २ ॥
 मंत्र ऐसे घोकी । वडा व्हायें जेणें लोकी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे थीत । नागवला नव्हे हित ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मुना-कुत्रें, थीत-व्यर्थ, वाया.

अर्थ :- लोकांना समजू न देता अधारात भलभलतें मार्मिक प्रयोग करणारा हा मनुष्य काळतोंडपा कुत्र्यासारखाच आहे. १ याचे मन दुराधाराने विटाळलेले असल्यामुळे त्याच्या साधुवाच्या परवरच्या वागणुकीचा धिक्कार असतो. २ लोकांनी आपणांस वडा व्हावे म्हणून हा यशस्करणाचे मंत्र घोकीत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात याचे जिणे व्यर्थ असून हा सर्वस्वात नागवला गेला असून याचे हित कधीच होणार नाही. ४

२१२५ विठ्ठल मुषितदाता । नव्हे मरो हे बोलता ॥ १ ॥
 मज न साहायें कानीं । विष उत्तर लागे मनीं ॥ २ ॥
 हरीकपेंतें धिक्कारी । शत्रु माझा तो बंदी ॥ ३ ॥
 मुना काळतोंडा । जो या देवा म्हणे घोडा ॥ ४ ॥
 अहं म्हणे ब्रह्म । नेणे भयतीचें तें वर्म ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे क्षण । नको तपाचे' दर्पण ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- मुना-कुत्रे.

अर्थ:- विठ्ठल हा मुक्ती कधीच देत नाही असे जे कुणी म्हणतोल ते ताकाळ समज जातील. १ मला हे बालने माझ्या कानांनी अगदी सहज होत नाही. हे उत्तर माझ्या मनास विषप्रमाणे तोंबले २ श्रीहरीच्या कपेंचा जो कुणी धिक्कार करील तो माझा शत्रूच होईल. ३ या माझ्या विठ्ठलास जो कुणी घोडा म्हणेल तो काळतोंडपा कुत्र्याच होय ४ मोच ब्रह्म आहे असे जो म्हणतो त्याला भक्तीचे वर्म मुळीच समजलेले नसते. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा लोकांचे मला एक क्षणमरही दर्शन नको ६

२१२६ यमपुरी त्यांनी वसविली जाणा । उच्छेद भजना विधी केला ॥ १ ॥
 अयघड कोणी न करी सांगतां । सुलभ बहुतां गोड वाटे ॥ २ ॥
 काय ते नेणते होते मार्ग श्रुपी । आधार लोकांसी ग्रंथ केले ॥ ३ ॥
 द्रव्य दारा कोणें स्थापिलेलें धन । पिडाचें पाळण विषयभोग ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे बोर्ही ठायीं हा फजित । पावे यमदूतजना हातीं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- दारा-पत्नी, पिडाचे-देहाचे

अर्थ - देवाच्या मजनविधीचा जे कुणी विच्छेद करताना त्यांनी यमपुरीच वसविली आहे असे वाटते १ कुणाला एखादी कठिण गोष्ट सांगितली तर ती कुणी करील नाही पण घोपी गोष्ट मात्र सर्वांना गोड वाटते. २ मार्गाले काळाचे श्रुतिवर्ग काय वेडे होते की काय ? त्यांनी तर लोकांना आचारासाठी प्रथ तयार केले आहेत ३

१ भक्तिभाव वर्म २ तपाचे कोण दर्पण.

ह्याच्यापैकी कुणी धन, स्त्रीपुत्रादिक, वेहाळे सोयज, विषयभोग इत्यादींची प्रतिष्ठा वाढविली आहे काय ? ४
तुकाराम महाराज म्हणतात, हे न समजणारा अनुष्य यमदूताकडून आणि लोकाकडून अशा दोनही बाजूनी फजीत पावतो. ५

२१२७ न फळतां कोणीं मोडिपेले दत । तया प्रायश्चित्त चाले कांही ॥ १ ॥
जाणतिपां घच्छलेप जाले थोर । तयांस अधोर कुंभपाक ॥ २ ॥
आतां जरी कोणी नाइके सांगतां । तया शिकवितां तेंचि पाप ॥ ३ ॥
काय करूं मज देवें बोलविलें । माझे खोळंबलें काय होतें ॥ ४ ॥
सुका म्हणे जना पाहा विचारुनी । सुय वाटें मनीं तेंचि करा ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - कुंभपाक-भोपण नर्क, विचारुनी-विचार करून

अर्थ :- एकादशीसारख्या व्रताचा भग नकळत झाला तर त्याला काही प्रायश्चित्त आहे. १ पण जाणून ब्रूजून त्या व्रताचा भग करणारे जर कुणी असतील तर ते त्यांचे पाप घच्छलेपासारखे होऊन शेवटी त्यांना कुंभ-पाकाचा नर्क भोगावा लागेल. २ अशा या वाटेने कुणी जात असताना त्यास सांगितले तरी तो कधी ऐकतच नाही अशा माणसास काही शिकविले तरी शिकविणारासच पाप लागणार. ३ हे सर्व सांगण्यासाठी देवानेच मला बोलले केले नाही तर माझे काय खोळ्याबले होते ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून लोकही, नीट विचार करून घ्या. ज्या योगी तुमच्या मनास सुख वाटेल तेच करा. ५

बिबरण :- ज्या माणसास तपांचे, व्रतांचे महत्त्व समजत नाही, त्याला शिकवून काय उपयोग ? उलट शिकविणाराम पाप लागायचे. अशा माणसास कुणी काही न शिकवावे हेच बरे 'इयं ते नातपस्काय नामव्रताय कदाचन । म चाशुभपदे बाध्यं म च मा योज्यसुपति' हे गृह्य ज्ञान ज्याला तप नाही, भक्ती नाही, व ऐकण्याची इच्छाही नाही, जो माझी नेहमी निंदा करतो त्याला बघीही सामू नकोस अशी स्पष्ट सूचना भगवद्गीतेत शेवटी भगवतानी दिलेली आहे. ज्ञानेश्वरानी याला गृहभक्तीची जोड दिली आहे. 'अथवा साधुसुहि जाता । परी गृहभक्ती जो दिला । तो बेवीं अथज बाळिला । तैसा बाळी 'म्हणून गृहभक्तीविहीन माणसाचे भवितव्य त्यांनी स्पष्ट केले आहे. अशा माणसास उपदेश करून काय फायदा ? मुदर, टपोरे मोठे अगून काय उपयोग ? दोरा ओवण्यासाठी त्याला भोकच नसेल तर ? सागर भोळा गभीर असून उपयोग काय ? त्यावरील पर्जन्याची वृष्टि अथंथच नाही वा होणार ? एकादशीसारखे व्रत, भक्ती, सतसहवास, भगवत्प्रेम यांच्याखेरीजची इतर सर्व सामग्री काय कामाची ? 'दीपेदीप ठाण दिवी । रात्रीची अंशो' अशीच त्याची योग्यता मानावी. 'अग गीरे आणि तरुणें । धरि लेइले आहे लेणें । परी येकेलेनि प्राणें । सांडिले जेवी ॥ सोनिपाचे सुंदर । निवांछिले होय घर । परी संपावना द्वार । रंघले आहे ॥ निपजे विश्वास चोखट । परी माजी असे कळकट । असो मंत्री वषट् । - गंजणी जैसी' अने सरस दृष्टांत एकामागून एक देऊन स्पष्टपणे सांगितले आहे की 'याकारणें धनजया । तो भवतु मेधावो स्वविद्या । तरी नको धापा द्या । जास्ती आतळीं देवो' गृहभक्तिविहीन तपही साधुव्रताना मान्य नाही

या अभिमत आपणास देवाने दोखले केले आहे नाही तर आपले नाव खोळविले हाते ? अशा एव नेहमीचा विचार तुकारामवद्वानी स्वस्त वेला आहेत 'नव्हती माझे बोल बोल पाडुरग । असे अंगसग ह्यापुनिया', 'यचनाचा अनुभव हातीं । बोलविती देव मज', 'आपुनिया बळे नाहीं मी बोलत । परि त्या विश्वमरे बोलविले', 'सुका म्हणे मज बोतविती देव', 'मज बिडबगर बोनापतो,' इत्यादी वचनांनी आठवण या ठिकाणी होण्यासारखी आहे.

२१२८ वाचे विठ्ठल नाही । तोचि प्रेतरूप पाही ॥ १ ॥
धिय त्याचे ज्यालेपण । मार न साहे मेविन ॥ २ ॥

न वंसे कीर्तनीं । गुण साइके जो वानीं ॥ ३ ॥

जाता काटाळे देऊळा । तोचि सुना मुसकाळा ॥ ४ ॥

हरिमक्तिविण । त्याचे जळो दाहाणपण ॥ ५ ॥

तुका म्हणे तेणे । यशा आणियेले उर्जे ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - ज्यालेपण-जगताला येणे, मेदिन-पुढरी, मुना-मुने

अर्थ - ज्याच्या वाणीत विठ्ठलाचे नाम येत मारी तो मनुष्य जिवंत असता तरी प्रेताप्रमाणेच मानावा ? तो जगताला येऊन स्वयं त्याचा धिक्कार अतो त्याच्या पापाचा भार पुष्कोला सहन होत नाही २ असा हा मनुष्य श्रीहरीच्या कीर्तनास कधी बसत नाही की कधी वाननी त्याचे गुणकीर्तन ऐकीत नाही ३ देवाच्या देवळात जायला कटाळा करणाऱ्या या माणसास वाटतेच कुत्रेच समजावे ४ ज्याला श्रीहरीची भक्ती माहीत नाही त्याच्या दाहाणपणास आण लागो ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा माणसाने आपल्या कुळास व वनालाच कमीपणा आणला आहे ६

२१२९ तारिलीं बहुतें चुकवूनि घात । नाम हें अमृत स्वीकारिता ॥ १ ॥

नेणतां सायास शुद्ध आचरण । यातीकुळहीन नामासाठीं ॥ २ ॥

जन्म नाव धरी भवतोच्या पाळणा । आकार कारणा याच साठीं ॥ ३ ॥

असुरीं घाटली पाप होती फार । मग फेडो मार पुण्यीचा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे देव भक्तपण सार । क्यतुकवेव्हार त्यासाठीं ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - घात-आघात, मगट

अर्थ - जो कुणी हरिनामामुक्ताचे सेवन करतो त्यास देव अनेक सहाय्यीतून तारतो १ त्याचे आचरण किती शुद्ध आहे, त्याने साधनाचे परिष्कृत किती केले आहेत, त्याचे यातिरूल किती शुद्ध आहे इत्यादी शोकादी न करता तो केवळ नाम घेतो यासाठीच उदारला जातो २ असा भक्ताच्या उदारतासाठीच व भक्ताच्या वासनपोषणासाठीच त्यान आकार धारण करून विठ्ठल हे नाव स्वीकारलेले आहे ३ जगहा देव फार माजतात, पुष्कोला पापाचा फार मोठा मार होतो तेव्हा देव भक्तार धारण करून या पुण्यीचे भोते कमी करीत असतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात या देवास भक्ती हेच सारभूत तत्त्व यादत असल्यामुळे तो त्यासाठीच भक्तीचा व्यवहार कौतुकाने वाढवीत असतो ५

२१३० याचिया आधारे राहिलो निश्चित । ठेवूनिया चित्त पायीं सुखें ॥ १ ॥

माझे सुखदुःख जाणें हित फार । घातलासे मार पांडुरया ॥ २ ॥

कूपेची पोसणीं ठायींचीं अखिलीं । म्हणऊनि लागली यास चिंता ॥ ३ ॥

मन राखे हातीं घेऊनिया काठी । इद्रियें तापटी फाको नेदी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे दासी अवघड नाही । शरणागता काहीं रक्षावया ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा - अखिलीं-ताव्यात असलेली, आनाधारक

अर्थ - या विठ्ठलाच्या पायावर मोठ्या सुखाने आम्ही आमचे चित ठेविले असल्याने या आधारावर निश्चित होऊन राहिलो आहोत १ हा देव माझे सुखदुःख नीट जाणतो, माझ्या हिताची जपणूक फार करतो म्हणून आम्ही आमचा सब मार या पांडुरगावरच घातला आहे २ आम्ही त्याचेच आनाधारक असून त्याच्या कृपेवर पोसलेलो आहोत म्हणूनच आमची चिंता त्याला नेहमी करावी लागते ३ हा देव आमच्या मनाचे रक्षण

१ राखला, २ वारिली, ३ नाम, ४ कौतुके वेव्हार, ५ पापटी

हातात वियेवाची बाडी घेऊन करीत असतो तापट इद्रियांना इतरत्र फाकू देत नाही ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, शरण आलेल्यांचे रक्षण करणे यात काहीच बडोण नाही ५

२१३१ उभाउभो फळ । अर्गो मन्नाचे या बळ ॥ १ ॥

म्हणा विठ्ठल विठ्ठल । गोड आणि स्वल्प बोल ॥ २ ॥

कळिकाळाची बाधा । नव्हे उच्चारिता सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे रोग । घारे भवाऐसा भोग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — उभाउभो-विरित, घारे-दूर होनात

अर्थ — पुढे दिलेल्या मन्नाच्या अर्गो विरित फलप्राप्ती देण्याचे सामर्थ्य आहे १ यासाठी तुम्ही विठ्ठल विठ्ठल असा मोठे व सोप्या शब्दांच्या मन्नाचा निरर्थक उच्चार करू २ या मन्नाचा सतत उच्चार केल्यावर कळिकाळाचीही बाधा तुम्हास बघी होणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या मन्नामुळे भवभोगासारखे भोग दूर होतात ४

२१३२ जेंसा अधिकार । तैसे धोलावे उत्तर ॥ १ ॥

काय घाउगी घसघस । आम्ही विठोबाचे दास ॥ २ ॥

आम्ही जाणो एका देवा । जेंसी तेंसी करू सेवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माये । माझे पुढे पडेल ठाये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — घसघस-बटबट

अर्थ — ज्याचा जसा अधिकार तसा त्याला उपदेश करीत जाया १ आम्ही विठोबाचे दास असल्याने तुमची सर्व बटबट आमच्यापुढे स्वयंच आहे २ आम्ही फक्त हाच एक देव जाणतो व कधीतरी त्याचीच सेवा करितो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे कुणी माव ठेवून माझे ऐकतील त्यांना त्याची किंमत पुढे समजून येईल ४

२१३३ न वजतां घरा । आम्ही कोणाचा दातारा ॥ १ ॥

कां हे छळूं येती लोक । दाट घळेंचि फंटक ॥ २ ॥

नाहीं आम्ही खात । काहीं कोणाचे लागत ॥ ३ ॥

कळे तेंसी सेवा । तुका म्हणे करूं देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — वजतां-जातां, फंटक-दुष्ट

अर्थ — दातारा, आम्ही काही कुणव्या घरी कधी जात नाही १ असे असून हे दुष्ट लोक छळण्यासाठी घळेंच का घरे आमच्याकडे येतात ? २ आम्ही कुणाचे काही खात नाही की कुणाचे आम्ही काही देणे लागत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आम्हाला जशी संपत्ती तशी सेवा आम्ही तुझी करू ४

२१३४ मोहरोनी चित्ता । आणू हळूचि वरि हिता ॥ १ ॥

तों हे पडतो आघात । खोडी काढितो पडित ॥ २ ॥

सयतारा भेणे । काहीं उसती तों भेणे ॥ ३ ॥

एखादिया भावे । तुका म्हणे जवळी यावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — मोहरोनी-भावित वरून, वळवून, भेणे-घोटीने, वेणे-मुक्काम

अर्थ - आम्ही आमच्या चित्तास बळवून हळूहळू स्वहितावर विचार करीत असतो. १ तेव्हापासून पंडित सोब काहीतरी आमची चूक वाढतात व आमच्यावर आघात करतात २ या संमाराच्या भीतीने स्वप्न होऊन आम्ही परमार्थमार्गाचा मुक्तराम हळूहळू गाडीन असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कोणत्या तरी एका माथाने आरण देवाच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न करावा ४

२१३५ काय जाणो घेव । आम्ही आगमाचे भेद ॥ १ ॥

एक रूप तुम्हें मनीं । घरुनि राहिलो चितनीं ॥ २ ॥

कोठें अधिकार । नाहीं रानट विचार ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दीना । नुपेसावे नारायणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आगमाचे-शास्त्रातील, रानट-रानटी, माधेगुणे

अर्थ - देवा, आम्ही घेवांचा अर्थ काय जाणवा ? शास्त्रातील भेदही आम्ही जाणू दाखत नाही ! आमच्या मनात तुम्हेंच तेव्हा एक रूप दिवरावलेले असते त्यावेळी चित्तन आम्ही करीन असतो. २ तसा आमचा अधिकार तरी व्हेत आहो ? आम्ही केवळ रानवट आहोत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा नारायणा, आम्ही दीनांची उपेक्षा बघी करू नये ४

२१३६ धर्माचे पाळण । करणे पापांड खंडण ॥ १ ॥

हेंचि आम्हां करणे काम । घोज वाढवावे नाम ॥ २ ॥

तीक्ष्ण उत्तरे । हातीं घेऊनि घाण फिरें ॥ ३ ॥

नाहीं भीड भार । तुका म्हणे साना थोर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पापांड-नास्तिक मत

अर्थ - मद्रमांचे पालन करावे, नास्तिक मताचे खटण करावे १ हेच काम आम्हांला करावेंच आहे. सर्व धर्मांचे बीजभूत असलेले प्रभूनाम वादविषयांचे काम आमचे आहे २ घासाडी तीक्ष्ण दम्यांची उत्तरे हेच बाण हाती घेऊन आम्ही नेहमी फिरत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या कामात आम्ही कुणाही लहान थोराची कधीच भीडभाड ठेवीत नाही ४

विचरण- आपल्या नामधर्माविषयीची यथार्थ जाणीव तुकोबाची या अमगात प्रबळ वेळी आहे डोग, दम, दुराचार याचा नायनाट करून नाममकीर्तनाचा व प्रभुप्रेमाचा मार्ग स्थापित व्हावा म्हणून तुकोबाचा अवतार होता. नात। धर्ममते, नाना पावड विचार, नात। भेद यांच्यावर तुकोबाचा कठोरपणे प्रहार करावे लागले म्हणून मज असण्यास हा विष्णूनाम प्रसंग पडनाच बघायलाही बघीत होत राहो आपले सर्व जीवनच ईश्वरकृपेने भरलेले असल्याने त्याच बळावर आता आपणाम लोकाधर्माची माझामाझ करायची आहे अशी यथार्थ जाणीव बुबांना होती ' नाम थिठोदाचे घेईन मी वाचे । बीड बल्हातीचे तूका म्हणे । ' याप्रमाणे तुकोबांना हरिनामाचे बीज हस्तगत झाले असल्याने याच बीजाचा प्रसार करण्याचे कार्य त्यांना करण्याचे होत नागवणाच्या कृपेने आपली बाणी मिश्रित झाली आहे, आपण आता केवळ उग्रवापुत्रे उरलो आहोत, बागी भूमिका तुकोबाची बनली होनी फार पूर्वीपासूनही आपण अनेक धर्मप्रसाराचे काम करीत असल्याने तुकोबांनी एका अमगात म्हणून आहे ' मागे बहुता जन्मी । हेंचि करित आलों आम्ही ॥ ' आपण थोदरीचे जुनेच मवणडी जमून 'रामहृण नापयग ' असे प्रभूनामाचे चित्तनाम रमती असेही एका अमगात त्यांनी म्हटले आहे दाबाने ममाघी लाविली तेव्हा आपण तिथे होतो असे त्यांनी आणखी

एका अभंगात (क २४७८) म्हटके आहे 'स या मोट्याचा निवाडा करण्यासाठी आपण जाहीन असे तुकाराम-बुवानी' उजळावया आलों घाटा । खरा छोटा निवाडा' या खोळीत म्हटले आहे धर्मसंस्थापनेच्या बाबतीत साह्य करण्यासाठी, नवनीचा डागोरा पिटण्यासाठी आपला अवतार आहे अशी योग्य जाणीव तुंबोबाना होती, 'आम्ही बंकुठवासी आलों पावि कारणासी' हा अभंग तुंबोबाची भूमिका स्पष्ट करण्यात समर्थ आहे.

२१३७ नियडावे खडे । तरी दळण^१ वोजें घडे ॥ १ ॥

नाहीं तरि नासोनि जाय । कारण आळस उरे हाय ॥ २ ॥

नियडावे तन । सेतीं करावे राखण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नीत । न विचारिता नव्हे हित ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वोजें-जागरे, स्वच्छ तन-वायफळ गवत, न विचारिता-विचार केला नाही तर, नीत-नीती

अर्थ - खडे निवडून दळण दळले तरच ते चांबले होते १ आळसाचे तसे जर केले नाही तर ते नासून जाईल व मग मात्र हाय हाय करावे लागेल २ शेतातील वायफळ गवत निवडून काढावे व पिकाचे रक्षण करावे तरच लाभ होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात धर्मनीतीचा मोट विचार केला नाही तर खरे हित होणार नाही ४

२१३८ दुर्जनाचा मान । सुखें करावा खडण ॥ १ ॥

लात हाणोनिया वारी । गुड वाट शुद्ध करी ॥ २ ॥

बहुतां पीडी खळ । त्याचा घरावा विटाळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नखें । काढुनि टाकिजेती सुखें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - खडण-नाहीसा गुड-गोटा दगड, खळ-दुष्ट

अर्थ - दुर्जनाचा मान मुखाने नाहीसा करावा त्याची मानखटणा बरावी १ लाप हाणूनच रस्त्यावरील धोंडा दूर करून वाट मोकळी करावी २ अनेकांना प्राप्त देणारा ओ मनुष्य त्याचा मनात विटाळ न कर घरावा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात नखे जशी आपण वगडून दूर टाकतो, त्याप्रमाणे या दुष्टाचा त्याग करावा ४

२१३९ नका धरु कोणी । राग वचनाचा मनी ॥ १ ॥

येथें बहुताचे हित । शुद्ध करोनि राखा चित्त ॥ २ ॥

नाहीं केली निदा । आम्हीं दूषिलेसे^२ भेदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज । येणे विण काय काज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दूषिलेसे-दूषण दिले काज-वारण

अर्थ - माझ्या उपदेशपर वचनाचा कुणी राग मनात धरु नका १ तुम्ही चित्त शुद्ध करून उपदेश ऐका त्यामुळे पुष्कळांचे हितच होणार आहे २ आम्ही कोही कुणाची निंदा केली नाही वण भवबुद्धीच्या वृत्तीस मात्र आम्ही दूषण दिले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात नाहीतर माझे या कामावाचून काय अडले होते ? ४

२१४० काहीं जडभारी । पडता ते भवसरीं ॥ १ ॥

तुज आठवावे पाय । आम्हीं मोकलून धाय ॥ २ ॥

तान पीडी मूक । शीत उष्ण वाटे दुख ॥ ३ ॥

तुका म्हणे लाड । तेथें पुरें माझें कोड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- ऋमारी-मोठे मवट, कोड-इच्छा.

अर्थ :- फार मोठे सवट देवा, जेव्हा आमच्यावर येऊन पडते, १ तेव्हा आम्ही तुम्ही आठवण बाबून घाय मोकलून रडतो २ आम्हांला तहान-मूब यांची पीडा झाली अथवा योन-उदय यांचे दुःख झाले की आम्ही तुम्ही आठवण करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच पायांशी माझे सर्व स्टाव व इच्छा पुण्या होतात. ४

२१४१ होऊनि कृपाळ । भार घेतला सकळ ॥ १ ॥

तूंचि चालविसी माझे । भार सकळ ही ओझे ॥ २ ॥

देह तुझ्या पायां । ठेवुनि झालों उतराई ॥ ३ ॥

कायावाचामने । तुका म्हणे दुजें नेणें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कृपाळ-कृपाळू, दुजे-दुगरे.

अर्थ :- देवा, तू कृपाळू होऊन माझा सर्व भार घेतला आहेस १ माझा योगक्षेम देवा, तूच चालवीत आहेस. माझे ओझे तुझ्यावरच सर्व आहे २ मी हा माझा देह तुझ्याच पायावर ठेवून उतराई झालो आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी कायावाचामनेवरून तुझ्यानिघाय दुसऱ्या कुणासच जाणीत नाही. ४

२१४२ आतां होईं माझे बुद्धीचा जनिता । अथरावें चित्ता पांडुरंगा ॥ १ ॥

येथूनियां कोठें न वजें बाहेरी । ऐसें मज घरीं सत्ताबळें ॥ २ ॥

अनावर गुण बहुतां जातोचि । न योलायें याचे ऐसें करीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हित कोणिमे जातोचि । तुज ठायें साचें मायवापा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जनिता-जन्म देणारा, न वजें-जाऊ नये.

अर्थ - पांडुरंगा, आता तू माझ्या बुद्धीस जन्म देणारा हो या भ्रमणाच्या चित्तास नीट आवकून घर. १ मुझ्याखेरीज इतर कुठे माझ्या चित्ताने जाऊ नये अशा तत्वेने तू मला आवलेसे कर. २ माझ्याजवळ आवरला न येणारे अनेक प्रकारचे दुर्बुध्द आहेत ते माझ्या मूल्यातून बाहेर न यावेत असे तू कर. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मायवापा, माझे हित कशा प्रकारचे व कशात आहे तू जाणतोसच ४

२१४३ नित्य या मनासी करितो विचार । तों हें अनावर विषयलोमो ॥ १ ॥

आतां मज राखें आपुलिया बळें । न देखें हें जाळें उगवतां ॥ २ ॥

सांपडलों गळीं नाहीं त्याची सत्ता । उगळी आमुता घेतला तो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मी तो अज्ञानचि आहे । परि तुझी पाहें घास देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अनावर-आवरता न येण्याजोगे, उगवतां-मुटण्याची.

अर्थ - मी माझ्या मनात सतत विचार करीत आहे. परंतु हे आवरता न येणारे मन विषयलोमो बनले आहे १ देवा, तू आता मला स्वतःच्या सामर्थ्यानेच राख मला काही या जाळ्यातून मुटण्याची सोप विसत नाही. २ या माझ्याने गळ तोंडात धरल्याने ती आता खाबलाच सापडला असून त्यातून नितटण्याची शक्ती मात्र त्याच्या जवळ नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी तर फार अज्ञानीच असून तुम्ही पाह पाहात आहे ४

२१४४ दुबंळाचे हातीं सांपडलें धन । करितां जतन नये त्यासी ॥ १ ॥

तंसी परी मज झाली नारायणा । योगक्षेम जाणा तुम्ही आतां ॥ २ ॥

खातां लेतां नये मिरविता वरि । राजा दंड करी जनराग ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मग तळमळ उरे । देखिलें तें शुरे पाहावया ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- परी-प्रकार.

अर्थ:- दुर्बळाच्या हातात धनसंपत्ती आल्यास त्याला तिचे रक्षण नाही करता येत नाही १ नारायणा, सत्ताच प्रकार माझ्या बाबतीत झाला आहे. या माझ्या योगक्षेमामची सर्व व्यवस्था तुम्हीच आता करावी २ दरिद्री व दुर्बल माणसाला धनाचा उपयोग करतांना, दागदागिने वापरताना करता येत नाही, ते बोरीचे समजून राजा शिला करतो तर लोक त्याचा रागराग करतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे उरलेले असते त्याकडे पाहून तळमळ करीत राहाणे मात्र शिल्लक राहाते ४

२१४५ मागें जैसा होता माझे अंगीं भाव । तैसा एक ठाव नाही आतां ॥ १ ॥

ऐसें गोही माझे मन मजपाशीं । तुटी मुदलेसी त्रिसे पुढें ॥ २ ॥

पुढिलांचे मना आणि गुणदोष । पूज्य आपणांस करावया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाली कोवडघाची परी । पुढेंचि उकरी लाभ नेणें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - गोही-साक्षी, परी-प्रकारे.

अर्थ - पुर्वी देवाविषयी माझ्या मनात जो एक भाव होता त्याचा थोडाही भटा आज शिल्लक राहिलेला नाही १ याविषयी माझे मनच मला साक्ष देत आहे भावमयत्तीच्या मुदलातच तुट येत आहे २ दुसऱ्याचे गुण-दोष मी माझ्या मनात आणून स्वतःचे मोठेपण दाखवितो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी स्थिति एखाद्या कोवडघाप्रमाणे झाली आहे. त्याच्याच्या पदामासाठी ते उजिरडा उकरत उकरत पुढेंच जाते व खाद्यपदार्थ त्याच्या पायाशीच असतो ४

२१४६ किती तुजपाशीं देऊं परिहार । जाणसी अंतर पांडुरंगा ॥ १ ॥

आतां माझे माझे हातीं देई हित । करीं माझे चित्त समाधान ॥ २ ॥

राग आला तरी कापूं नये मान । बाळा मायेविण कोण दुजें ॥ ३ ॥

तुका म्हणें ऐसा होईल लौकिक । मागे बाळ भोक समयाचें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- परिहार-सांगणे, समर्पन, अंतर-मन

अर्थ:- देवा, माझ्या स्थितीचे आता मी किती समर्थन कळव सांगू रे ? पांडुरंगा, तू माझे मन सर्वस्वी जाणतोस १ आता माझे हित माझ्या हाती देऊन माझ्या चित्ताचे समाधान तू करावेस २ राग आला तरी तू माझी मान कापू नयेस आईशिवाय घालकास मायेचे दुसरे कोण असते ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमचे शालक, समर्पाचे बाळ भोक मागत आहे असा तुमचा लौकिक होईल ना ! ४

२१४७ लाज वाटे पुढें तोंड दाखविता । परि जाऊं आता कोणापाशीं ॥ १ ॥

चुकलिया काम मागतो मुशारा । लाज फजितखोरा नाहीं मज ॥ २ ॥

पाय सोडूनियां फिरतो बासर । स्वामितेवे खोर होऊनियां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज पाहिजे दंडिले । पुढें हे घडले न पाहिजे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - मुशारा-गामाचा मोबदला, बासर-घुराघुरा

अर्थ:- देवा, यापुढे तुम्हाला तोंड दाखविण्याची भारी लाज वाटते पण मी आता जाऊं तरी कुणापाशी ? १ मी तुमची सेवाचाकरी करण्याचे काम चुकवून त्याचा मोबदला माग मागत आहे अशा या फजितखोर मला लाज

शब्दायं व टीपा - जरले-रुपांतरित झाले, पाझरले

अर्थ - माझ्या चित्तात या थोडरीचे जे रूप होते तेच पामरून माझ्या अनुभवात आले ? असे हे रूप मनात जवळच कधी असते, कधी आवडीने पुन पुन व्यक्तात येत असते २ जे झाले तेच पुन-सावेते वाटते तुम्हाला उभे बरेले आहे ४

२१६५ पोटीं झूळ अर्गो उटी चदनाची । आवडीं सुखाची कोण तया ॥ १ ॥
तसें मज कां गा केले पंदरिराया । लोकिंक हा' यांयां वाढविला ॥ २ ॥
जवरिलियापुढें वाढिलो मिष्टाग्रें । काय चयी तेणे घ्यावी त्याची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मढें शुगारिले वरी । तेचि जाली परी मज देया ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - झूळ-झूळाची व्याख्या, जवरिलियापुढे-ज्याला ताप आला माह त्याच्या पुढे

अर्थ - ज्याला पोटाच्या झूळाची व्याख्या आहे त्याच्या अंगत चदनाची उटी लावून वाय उपयोग ? त्याला काय सुख होणार त्यापामून ? १ पंदरीराया, याप्रमाणे तू मला का बरेले आहेस ? तुमी प्राप्ती नसताना उगाचच हा माझा लोकिंक का वाढविला आहे ? २ ज्याच्या अंगत ताप आहे त्याच्या पुढे मिष्टाग्रे वाढून काय उपयोग ? त्याने त्याची काय चय घ्यावी ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात प्रेताला वरपर शुगारतात त्याप्रमाणे देवा, माझी स्थिती झाली आहे ४

२१६६ बेगडाचा रंग राहे कोण बाळ । अर्गे हे पितळ न देखता ॥ १ ॥
माझे चित्त मज जवळीच गोही । तुमी मज नाहीं भेटी ऐसे ॥ २ ॥
बासीमुता नाहीं पित्याचा ठाव । अवघेचि वाव सोग त्याचे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी केली विटबना । अनुभवे जना येईल कळों ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - गोही साध, स्वाही, पित्याचा-बापाचा, ठाव-पता, वाव-व्यर्थ

अर्थ - बेगडाचे रूप पितळप्रमाणे चकाकून दिसते, पण ही चमक किती वेळ टिकणार ? १ त्याप्रमाणे देवा, तुमीमाझी भेट झाली तर होईल अशी भावो माझे चित्त मलाच देत आहे ? बासीमुताला स्वतःच्या बापाचा काही पता माहीत नसतो, त्यामुळे त्याचे कोणत्याही जातीचे आचरण व्यर्थच होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे देवा, माझी विटबना होत असल्याचा अनुभव सर्व जनांचे कळून येईल ४

२१६७ मजपुढे नाहीं आणीक बोलता । ऐसे काहीं चित्ता वाटतसे ॥ १ ॥
याचा काहीं तुम्हीं देखावा' परिहार ॥ सर्वज्ञ उदार पांडुरगा ॥ २ ॥
कामक्रोधे नाहीं साडिले आसन । राहिले वसोन देहामध्ये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आता जालो उतराई । कळों यावे पायीं निरोपिले ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - आणीक दुमरा, परिहार-विचार

अर्थ - माझ्यापुढे दुसरा कोण बोलका आहे ? असे माझ्या चित्तास एकसारखे वाटत आहे १ सर्व जणांच्या उदारा पांडुरगा, ही अवस्था दूर करण्यासबधी तुम्ही विचार करा ना २ जेजून माझ्या मनातील कामक्रोधानी आपले स्थान सोडलेले नाही ते माझ्या देहातच स्थान बळकट करून आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही माझी स्थिती समजून पावी म्हणून पायांशी ठेविली असून त्यामुळे मी आता उतराई बनलो आहे ४

शब्दायं व टीपा :- परी-प्रकार.

अर्थ:- दुर्बलाच्या हातात धनसंपत्ती आल्यास त्याला तिचे रक्षण वाही करता येत नाही १ नारायणा, तसाच प्रकार माझ्या वास्तवीत झाला आहे. या माझ्या योगक्षेमाची सर्व व्यवस्था तुम्हीच आता करावी. २ वरित्री व दुर्बल माणसाला घनाचा उपयोग करतात, दगदागिने सावरतात करता येत नाही; ते चोरीचे समजून राजा शिला करतो तर लोक त्याचा रागराग करतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे उरलेले असते त्याकडे पाहून तळमळ करीत राहाणे माय शिल्सक राहाते. ४

२१४५ मागे जेसा होता माझे अंगी भाव । तेंसा एक ठाव नाही आतां ॥ १ ॥

ऐसें गोही माझे मन मजपाशीं । तुटी मुदलेसी विसे पुढे ॥ २ ॥

पुढिलांचे मना आणि गुणदोष । पूज्य आपणांस करावया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाली कोंबडघाची परी । पुढेंचि उकरी लाभ नेणें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- गोही-माक्षी, परी-प्रकारे.

अर्थ:- पूर्वी देवाविषयी माझ्या मनात जो एक भाव होता त्याचा थोडाही अंश आज निल्लक राहिलेला नाही १ याविषयी माते मनच मला साक्ष देत आहे. भावमक्तीच्या मुदलातच तूट येत आहे. २ दुसऱ्याचे गुण-दोष मी माझ्या मनात आणून स्वतःचे मोठेपण दाढवितो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी स्थिति एखाद्या कोंबड्याप्रमाणे झाली आहे. लाण्याच्या पदार्थासाठी ते उबिरदा उकत उकत पुढेच जाते व खाद्यपदार्थ त्याच्या पायांशीच असतो ४

२१४६ किती तुजपाशीं देऊं परिहार । जाणसी अंतर पांडुरंगा ॥ १ ॥

आतां माझे माझे हातीं देई हित । करीं माझें चित्त समाधान ॥ २ ॥

राग झाला तरी फारुं नये मान । बाळा मायेविण कोण दुजें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसा होईल लौकिक । मागे बाळ भोक समयाचें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- परिहार-सांगणे, समर्थन, अंतर-मन.

अर्थ:- देवा, माझ्या स्थितीचे आता मी किती समर्थन करून सांगू रे? पांडुरंगा, तू माझे मन सर्वस्वी जाणतोस. १ आता माझे हित माझ्या हातीं देऊन माझ्या चित्ताचे समाधान तू करावेस २ राग झाला तरी तू माझे मान कापू नयेस. आईशिवाय थालकास मायेचे दुसरे कोण असते? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमचे बालक, समयाचे बाळ भोक मागत आहे असा तुमचा लौकिक होईल ना! ४

२१४७ लाज घाटे पुढें तोड दाखवितों । परि जाऊं आतां कोणापाशीं ॥ १ ॥

चुकलिया काम मागतों मूझारा । लाज फजितखोरा नाहीं मज ॥ २ ॥

पाय सोडूनियां फिरतों बासर । स्वामितेचे चोर होऊनियां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज पाहिजे दंडिले । पुढें हें घडलें न पाहिजे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- मुझारा-नामाचा मोबदला, बासर-तैरावरा.

अर्थ:- देवा, यापुढे तुम्हाला तोंड दाखविण्याची मारी लाज घाटे पण मी आता जाऊ तरी कुणापाशी? १ मी तुमची सेवावाकरी करण्याचे काम चुकवून त्याचा मोबदला माग मागत आहे. असा या फजितखोर मला लाज

शब्दार्थ व टीपा :- अठमारी-मोठे सवट, कोड-इच्छा

अर्थ :- फार मोठे सकट देवा, जेव्हा आमच्यावर येऊन पडते, १ तेव्हा आम्ही तुमी आठवण काढून घ्याय मोकलन रडतो २ आम्हांला तहान-मूष याची पोडा झाली अथवा दोन-उष्ण पांचे दुख झाले की आम्ही तुमी आठवण करू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच पायांशी माझे सर्व लाड व इच्छा पुण्या होतात. ४

२१४१ होऊनि कृपाळ । भार घेतला सकळ ॥ १ ॥

तूंचि घालविसी माझे । भार सकळ ही ओझे ॥ २ ॥

वेह तुझ्या पायां । ठेवुनि झालो उतराई ॥ ३ ॥

कायावाचामने । तुका म्हणे दुजे नेणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कृपाळ-कृपाळू, दुजे-दुसरे

अर्थ - देवा, तू कृपाळू होऊन माझा सर्व भार घेतला आहेस १ माझा योगक्षेम देवा, तूच चालवीत आहेस माझे ओझे तुझ्यावरच सर्व आहे २ मी हा माझा देह तुझ्याच पायावर ठेवून उतराई झालो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी कायावाचामनेकरून तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कुणासच जाणोत नाही ४

२१४२ आतां होईं माझे बुद्धीचा जनिता । अवराने वित्ता पाडुरंगा ॥ १ ॥

येथूनिया कोठें न बजें वाहेरी । ऐसे मज घरीं सत्ताबळें ॥ २ ॥

अनावर गुण बहुतां जातींचे । न योलावे दाचे ऐसे करीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हित कोणिये जातीचे । गुज ठावें सार्वें मायबापा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जनिता-जन्म देणारा, न बजे-जाऊ नये

अर्थ - पाडुरंगा, आता तू माझ्या बुद्धीस जन्म देणारा हो या भ्रमणाच्या वित्तास नीड आवकून घर. १ येथूनिये इतर कुठे माझ्या वित्ताने जाऊ नये अशा सत्तेने तू मला आनलेसे कर. २ माझ्याजवळ आबरता न येणारे अनेक प्रकारचे दुर्गुण आहेत ते माझ्या मुखातून बाहेर न यावेत असे तू बर. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मायबापा, माझे हित कशा प्रकारचे व कशात आहे तू जाणतोसच ४

२१४३ नित्य या मनासी करितो विचार । तीं हें अनावर विषयलोभी ॥ १ ॥

आतां मज राखें आपुलिया बळें । न देखें हें जाळें उषवर्ता ॥ २ ॥

सांपडलों गळों माहीं त्याची सत्ता । उगळी मागुता घेतला तो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मी तो अज्ञानचि आहे । परि तुसी पाहे दास देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अनावर-आवरला न येण्याजोगे, उषवर्ता-मुटण्याची.

अर्थ - मी माझ्या मनात सतत विचार करीत आहे परंतु हे आबरता न येणारे मन विषयलोभी बनले आहे १ देवा, तू याता मला स्वतःच्या सामर्थ्यानेच राख मला काही या जाळ्यातून मुटण्याची सोय दिसत नाही. २ या माझ्याने गळ सोंवात घरह्याने तो माता चांगलाच सांपडला असून त्यातून निसटण्याची दाखती मात्र त्याच्या जवळ नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी तर फार अज्ञानीच असून तुमी वाट पाहत आहो ४

२१४४ बुवंळाचे हार्ती सांपडलें धन । करिता जतन नये त्यासी ॥ १ ॥

तेंसी परी मज झाली नारायणा । योगक्षेम जाणां तुम्ही आतां ॥ २ ॥

खातां लेतां नये मिरवित्तां बरि । राजा दंड करो अनराग ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मग तळमळ उरे । देखिले तें झुरे पाहायया ॥ ४ ॥

२१५१ पाळिलों पोसिलों जन्मजन्मांतरीं । यागविलों करीं धरोनिधां ॥ १ ॥
 आतां काय माझा घडेल अव्हेर । मार्गे बहु दूर वागविलें ॥ २ ॥
 नेदी वारा अंगीं लागीं आघाताचा । घेतला ठायींचा मार मायां ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बोल करितों आवडी । अविट तेचि गोडी अंतरींची ॥ ४ ॥

शब्दापं व टीपा :- करीं-हातात. आघाताचा-खटाचा.

अर्थ :- देवा, पूर्वी अनेक जन्मी तुम्ही माझे शालनपोषण चांगल्या प्रकारे केले. आम्हांला हातात धरून वागविले. १ पूर्वी लूप दूरच्या बाळातही मला आपल्या बरोबर वागविले. आणि आताच माझा अश्वेर कराल काय ? २ आमच्या आंगवर कोणत्याही प्रकारच्या संवर्टाचा वारा येऊ नये म्हणून माझे सर्व ओझे तुम्ही स्वतःच्या शिरावर घेतले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या मनात जी अविट अशी गोडी निर्माण झाली आहे. तिच्याविषयीच मी मोठ्या प्रेमाने बोलत आहे. ४

२१५२ पांडुरंगा कांहीं आडकावी मात । न करावें मुक्त आतां मज ॥ १ ॥
 जन्मांतरे मज ऐसी देई देया । जेणें चरणसेवा घडे तुझी ॥ २ ॥
 वात्सालीन कीर्ती आपुलिया मुखें । नाचेन मी सुखें तुजपुढे ॥ ३ ॥
 कल्लि कामारी दास दीनाहुनी । आपुला अंगणीं टाब मज ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आम्ही मृत्युलोकी भले । तुझेचि अंकिले पांडुरंगा ॥ ५ ॥

शब्दापं व टीपा :- मात-मोठ, हकीकत, कामारी-वाम वरणारा, अंकिले-स्वाधीन.

अर्थ :- पांडुरंगा, माझे एक मोठे ऐका ना. मला तुम्ही कधीच मुक्त करू नका. १ ज्यामुळे तुमची चरणसेवा सतत होईल असेच जन्म देवा, मला पुनः पुनः घावेत. २ ज्यामुळे मी तुम्ही कीर्ती स्वतःच्या मुखाने गाईन आणि भक्तीने तल्लीन होऊन मी तुझ्यापुढे नाचेन. ३ अत्यंत शून असो काम करणारा सेवक करून मला तुमच्या अगण्यात आश्रय द्या. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हांला हा मृत्युलोकच भला वाटतो. आम्ही तुम्ही आत्ताधारक दास आहोत तेच बरे. ५

विवरण-साधुसताना स्वर्गाची, मुक्तीची किंवा मोक्षाची पर्वा कधीच नसते, हा विषय पूर्वी अनेकदा येऊन गेलेला आहे. ईश्वराच्या निर्गुणनिराकार स्वरूपात एकरूप होऊन जाणे, पुनर्जन्म, साधारदुःख, इद्रियांचे विषय, पापपुण्य, स्वर्गर्क इत्यादी वृद्धांतून सुटणे आणि सहजस्वितोत्, आत्मानंदात रमून जाणे ही मुक्तीची स्थूल वल्पना. आपण ससायात बद्ध आहोत, त्यातून मुक्त होऊन ईश्वरस्वरूपाची मिळण्यासाठी सारी साधने खटपट करतात. परंतु सतानी बद्धतेची वल्पनाच बाहून टाकिली. 'मुक्त कासया म्हणावें । बंधनचि नाहीं ठावें' अशी अवस्था स्वामी वर्णन केली आहे. शाश्वतवाय वरवर जे बंधन वाटते त्याचेही रूप नीट निराखून पाहिल्यावर, बोधाच्या दृष्टीने त्याकडे पाहिल्यावर तेही बंधन वाटतच नाही. आपली जसे की, एकदा मुक्त झाले की सपले सर्व ! तो सतसहवास, ते सगुणरूपदर्शन, ती अतःकरणशील हुरहूर, ती प्रेमाची प्रतीक्षा, ते शुभचक्र, तो वरकरणीचा खोटा पल्लू, ती साधिक माझाची चमक, ती व्यर्थ मनाची दळमळ, ते मीलनाचे सुख, नामधिननाचे ते समाधान इत्यादींची गोडी मुक्तीच्या अवस्थेत कुठून पाहायला-मोघायला मिळणार ? म्हणूनच साधुसत मुक्तीला, मोक्षाला अश्वेरून अनेक जन्मांची होम घरतात. सतसग, चरणसेवा, नामस्मरण, कर्तव्यमज्जन, व्याधि रूपदर्शन यातील आनंदापेक्षा मुक्ती नोण श्रेष्ठ मानणार ? हा सगुण देह नाना साधनानी कष्टवासचा, त्याचा नाश करायचा आणि मग मुक्तीचे सुख अनुभवायचे, हेही संताना मान्य नाही. हा देह. हा प्रपंच. हे पंचविषय निर्माण कुठून झाले ? या प्रश्नाच्या

१ तेंती, २ आपले

तु गाथा-२ -५०

वाटत माही २ मी तुमचे पाप सोडून इतरत्र संराबरा भटकतो तुमच्या सेवेत मात्र त्यामुळे उणीव निर्माण झाली ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यापुढे असे काही न घडावे म्हणून मला चापली शिक्षाच झाली पाहिजे ४

२१४८ पुढिलिया सुखें निव देता मले । बहुत चारले होय दुख ॥ १ ॥
हे तो वर्म असे माउलीचे हातीं । हाणी मारी प्रीती हितासाठीं ॥ २ ॥
खेळता विसरे मूक तान घर । धरूनिया कर आणी वळें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पाळी^१ तोडींचिया घासे । उदार सर्वेस्ये सर्वकाळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चारले-दूर पाल

अर्थ - पुढे चालले मुख मिळाले म्हणून वटुलियाचे औपध देणे हितकारक आहे त्यामुळे प्रदील दुःख दूर झाल्यासारखे होते १ असे हे वम आईच्या हातात असते ती आपल्या लेकरांना मारहाण करीत असली तरी ते सारे हितासाठीच असते २ मूल खेळता खेळता तहानमूक वितरण जाते पण त्याची आई मात्र त्याला त्याचा हात धरून बळीत ओढून आणीत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात खोडवा घास देऊन याप्रमाणे आई आपल्या मुलाचे पालनपोषण करीत असते ती सतत उदारच असते ४

२१४९ आता गुण दोष काय विचारिसी । मी तो आहे रातो पातकाची ॥ १ ॥
पतितपावनासवे समागम । अपुलाला धर्म चालवीजे ॥ २ ॥
घनघाय^३ भेटी लोखंडपरिसा । तरी अनारिसा न पालटे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माती कोण पुसे फुका । कस्तुरीच्या तुका समागमें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - रातो-राम, डीग घनघाय^३-गणाच्या घावान फुका फुकत, तुका-तुलनेन म्हवासान

अर्थ - देवा, माना मात्र गुणदोष काय विचारता ? मी तर पातकाची रातच आहे १ परंतु नहमी पतित पावनाचा सहवास असल्यान ठीक दोषही आपापला घम समाजोत्त आहेत २ सोगडी घणाच्या घावान जरी लोखंडाची व परिसाची भट झाली तरी इतर काही न होता लोखंडाचे सुवर्णच होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एरवी मातीस फुकट तरी कोण विचारतो ? पण कस्तुरीच्या सहवासान तिचा मोल चढते ४

२१५० कृपावत्ता दुजें नाहीं तुम्हा पोटी । लाडे बोले गोडी^५ मुख मातें ॥ १ ॥
घेडनि भातुकें लागसील पाठी । लायसील ओंठें ब्रह्मरस ॥ २ ॥
आपुलिये पाख घालिसी काखर । उदार मजवर कृपाळू तू ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्हाकारणे गोविंदा । यागविसी गदा सुदर्शन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दुजें-दुजाभाव गोडी-गाष्टा घातुकें-ताड

अर्थ - देवा कृपावत्ता, तुमच्या पोटात दुजाभाव नाही यासाठी तुम्ही व आम्ही एकत्र यऊन मोठ्या प्रमाणे गुलाच्या गोष्टी करू हेच मला मोठे सुख आहे १ हातात लाड देऊन मू आपल्या घातकांच्या माग माग तोस त्यांच्या मुलात ब्रह्मरस घालतोस २ आपल्या स्वतःच्या मलाची छाया ह्यांच्यावर करितोस असा मू भाषण करतो फार मोठा कृपाळ व उदार आहोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात गोविंदा, मू आमच्यासाठीच हातात गदा, सुदर्शन इत्यादी आपुघे कापवीत आहेत ४

कया मंत्रजप कया हरी ताप । कयाकाळीं कांप कळिकाळासी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे कया देवाचें ही^१ ध्यान । समाधि लागोन उभा तेथें^२ ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- हरी-दूर करते, नासी-नाश करते.

अर्थ - श्रीहरीची कया दुख दूर करते. तीच संसारानून मुक्त करते. अशी या विठोबाची कया फार चांगली आहे. १ कथेमुळे पापाचा नाश होतो. दोघी लोकांचा उद्धार होतो आणि जे मूढ आहेत त्यांना कथेमुळे समाधीच लागते. २ कया हेच तप व ध्यान असून तिला अनुष्ठांनाचेही महत्त्व आहे. हरिकया ही अमृताच्या सेवनाप्रमाणे आहे. ३ कया हाच मंत्रजप असून कया सर्व प्रकारचे ताप हरण करते कथेच्या वेळी प्रत्यक्ष यमाचाही सीतेने परकाप होतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, कया हे देवाचेही ध्यान असून तो कथेत समाधिरूप होऊन उभा असतो ५

विवरण - हरिकया हेच कलियुगात सर्वश्रेष्ठ व सर्वात सोपे असे साधन सांगितले आहे. जप, तप, ध्यान, मंत्र, तीर्थयात्रा या सर्व गोष्टी हरिकथेने साधतात. देवाचे अस्तित्व याच कथेमध्यें मूर्तिमत असते. 'अखड तेथें पांडुरंग । कीर्तनीं नाचतसे अमंग ।.. माम घेता धावे विद्वल । मल्लें तप नल्लें मोल । कष्ट न लागती बहूसाळ ॥ हा कृपळू दीनाचा ' अशी साक्ष नामदेवाची आहे. या कीर्तनाच्या प्रेमासाठी देव बैकुंठीहून घाबत येतो. या देवास कीर्तनची आवड किती आहे ? 'नवल बैकुंठीच नसे । तो कीर्तनीं नाचतसे ॥ भाळपामोळपासाठीं । धावे त्याच्या पाठोपाठी ॥ ' 'देवासी प्रिय होय कीर्तन । नावे येऊन आनवें ॥ न विचारी यातकुळ । असोत अमंगळ भलतसे ॥ अशो या कीर्तनाची आवड भगवतास असल्याचे एकनाथानी म्हटले आहे ' कीर्तन ते पूजा कीर्तन ते भक्ति । कीर्तन होय मुक्ति सर्व जीवा । पातकी चाडाळ असोत भलते । कीर्तनीं सरते कलियुगी ॥ ' असा महिमा स्वामी कलियुगाचा वर्णन केला आहे. या एका सोप्या साधनाचा उपयोग आचारानुष्ठाना होत असल्याची साक्ष साधु-सत्ताची आहे.

२१५५ काय ऐसा सांगा । धर्म मज पांडुरया ॥ १ ॥

तुझे पायीं पावे ऐसा । जेणे उगवे हा फांसा ॥ २ ॥

करीं कृपादान । तैसें बोलवीं वचन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । माझे हृदय वसवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उगवें-मुटेल, फांसा-गुता, पाश

अर्थ :- पांडुरंगा, असा एखादा धर्म मला सांगा ना १ ज्यामुळे मी तुमच्या पायी येऊन पावेन व संसार-पाशातून माझे मुटका होईल. २ माझ्यावर कृपा करतील अशी वचने माझ्याकडून देवा, तुम्ही बोलवा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझ्या हृदयात तुम्ही वसती करा ४

२१५६ मला म्हणे जन । परि नाहीं समाधान ॥ १ ॥

माझे तळमळी चित्त । अंतरालें विते हित ॥ २ ॥

कृपेचा आधार । नाहीं दंभ जाला भार ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कृपे^३ । अंतराय कोण्या पापें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंतराय-तुटी, वसतरता.

अर्थ - लोक मला चांगले म्हणतात, पण त्यामुळे माझ्या मनास मात्र समाधान नाही. १ माझ्या हितास भतर पडलेले असल्यामुळे माझे चित्त एकसारखे तळमळत असते २ तुमच्या कृपेचा आधार काहीच नाही आणि

उत्तराच्या शोधात सर्व काही गवसणारे आहे. मेल्यानंतर, देहत्यागानंतर मोक्ष आम्हास मिळेल असे म्हणणाऱ्या लोकाना थोडानादेवानी मूर्ख म्हटले जाई. 'दीप येस्यावरी कंवा जो प्रकाश?' असा प्रश्न त्यांनी केला आहे 'आहे मी हा कोण करावा विचार' हाच एक सर्वमुखाचा थोड माग आहे.

पठरपूरची दारी सोडून, मत्स्य सोडून, कोण मुक्तीच्या मार्गे लागणार? ईश्वराचे पाय अतरून मुक्तीची आशा कोण करणार? चुकून ईश्वराने मुक्ती दिलीच तर? तर मग नामदेव म्हणतात, 'मग मी काय करू वेकुंठ-नायका। ऐशा प्रेममुखा कोठें पाहू?' 'क्षणो मुक्तिपद देसो पांडुरंग। मग या सतसंगा कोठें पाहो?। मग हे पंढरी आनंद सोहळा। कपणाचे डोळो पाहो देवा ॥ मग हे हरिकृपा अमृत संजीवनी। कवणाचे भवणीं ऐको देवा?' अशी ही अवस्था मुक्तीच्या भयाने नामदेवाची झालेली दिसते. पुढटचो मुक्तीही कुणी मग पत्करीत नाहीत. वाङ्मयात सत दीनरूप घेऊन व्हिडली, पण मुक्तीवडे पाठ फिरविलीच, नामदेवांनी तर मोक्षालाच सताचे दास बनविले आहे 'होन्ही कर जोडनि मोक्ष पाहे दास। म्हणे होईन दास हरिदासांचा,' 'भवतांचिया पायां पडे पुढता पुढनी। मज करा सांगली मोक्ष म्हणे।'

गर्भनाम न पुनर्जन्मास मिण्याचे काय कारण? जन्म घेण्यामुळेच सतसेवा घडेल, प्रभूचे मगुण दखन होईल थोडक्याच महाराजांनी म्हटले आहे, 'गर्भवासा भीती ते आघळे जन। मुक्तिसी कारण नाही आम्हा ॥ गर्भवासा झालिया सतसेवा घडती। मुक्त झालिया न वळे भगवद्भरती ॥ आम्ही मुखें गर्भवासा घेऊ देवा। मुक्ती-चिया मस्तकी पाय देऊ ॥' 'मुक्त झालो याच वरपनेत वढ होतो ही वृथा समजूत असल्याने मुक्ती खरी नव्हे असे मागताना एकापासोनी म्हटले आहे, 'मुठलें म्हणता बाधला होता। मुक्त म्हणे त्याचे अंगी ये घडता ॥ बडता नाही जेथें मुक्त ते काई। भ्राती हो ठाई सोंबसते ॥' आणि हीच वरपना तुकोबाची आहे, 'मोक्षपदें मुळ केलीं या कारणें। आम्हा जन्म घेणे गुणगुणें।' आणि हे जन्म कशासाठी? 'कोणता हेतू सताच्या मनात असतो?' 'एका हातीं डाळ एका हातीं चिपुडिया। यालिती हुमरी एक वाहतती टाळिया। भातले बँप्यव गडली नापा रुदें। नाहीं चाड मोक्षपदीं भजनीं आवडी ॥' या मुलामाठी मनुष्यजन्माची, देहाची हीम साधुमतांना असते.

२१५३ माझे अंतरीचे तोचि जाणे एक। वेकुंठनायक पांडुरंग ॥ १ ॥
जीव भाव त्याचे ठेविलेला पायीं। मज चिंता नाही कवणेविशीं ॥ २ ॥
मुखसमारंभें संतसमागमें। गाऊं वाचे नाम विठोबाचें ॥ ३ ॥
गाता पुण्य होय आइकतां लाभ। संसारबंद तुटली ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जीव तयासी विकला। आणीक विठ्ठलाविण नेणें ॥ ५ ॥

श्रावणं च टोपा - अतरेचि-मनांतोळ.

अर्थ - हा वेकुंठनायक पांडुरंगच एका आमच्या मनातील भाव ओढवतो. १ त्याच्याच पायांवर मो माझा जीवभाव ठेवून दिलेला आहे, आता मला बऱ्याचोही चिंता करण्याचे कारण नाही. २ मोठ्या समारंभपूर्वक या मुखाने सतसह्यासात या विठोबाचे नाम प्रेमभरित गाऊ ३ या शाण्यामुळे पुण्य होते च ऐकण्याने लाभच पवरी पडतो आणि शेवटी सत्संगधर्मेने सुटून जातात ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी माझा हा जीव त्या विठ्ठलामच विकला आहे, त्याच्याशिवाय मी दुसरे काही जाणीतच नाही ५

२१५४ कया दुःख हरी कया मुक्त करो। कया याचि बरी विठोबाचो ॥ १ ॥
कया पाप नासो उद्धरिले दोयो। समाधि कयेसी मूढजना ॥ २ ॥
कया तप ध्यान कया अनुष्ठान। अमृत हें पान हरिकृपा ॥ ३ ॥

२१६८ सावित्रीचें विटवण । रांडपण करोतसे ॥ १ ॥

काय जाळावें तें नांव । अवघें वाव असे तें ॥ २ ॥

कुबेर नांव मोळी वाहे । कैसी पाहें फजिती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ठुणगुण देखें । उर्षीं मूर्ख कुंदतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- वाव-व्यर्थ, ठुणगुण-दामिकपणा, कुंदणे-धमंड करणे.

अर्थ:- एखाद्या स्त्रीचे नाव सावित्री असून ती रांडपणा करीत असेल तर त्या नावाचा काय उपयोग ? त्या नावाला काय जाळावचेय ? सर्वच व्यर्थ आहे मग. २ एखाद्याचे नाव मात्र कुबेर; आणि धंदा मात्र मोळी वाहण्याचा केवढी ही फजिती पाहा ना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, उगाच दामिकपणा दाखवून व्यर्थ का धमंड करता ? ४

२१६९ न गमेसी जाली दिवसरजनी । राहिलों लाजोनि नो' बोलावें ॥ १ ॥

रुचिबिण काय शब्द घान्या माष । अनादरें कोप येत असे ॥ २ ॥

आपुलिया रडे आपुलेंचि मन । दाटे समाधान पावतसे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुम्ही असा जो जाणते । काय कर्तं रिते वादाबाद ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- न गमेसी-करमेनासे, रजनी-रात्र, कोप-नटकार, राग

अर्थ :- देवा, तुझ्याशिवाय मला रात्रदिवस करमेनासे झाले आहे. पण सानेमुळे मला न बोलवल्यामुळे मी तलाच मूक राहिलो आहे. १ माझ्या शरणाची कधी तुम्हांस काहीच विसत नाही. काव्यास मोक्षत्याग्रमाणे ते व्यर्थच होत असल्याने या अनादरामुळे मला तुमचा रागच येत आहे ३ आपले मन आपल्या टिकाणी रडत असते व मग आपण होऊनच समाधान पावते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा! हे सर्व तुम्ही जाणित आहात, उगाच मी व्यर्थ वादविवाद कशासाठी करू ? ४

२१७० मेल्यावरि मोक्ष संसारसंबंध । आरालिया बद्ध ठेवा आम्हां ॥ १ ॥

चागवीत संदेह राहों कोठवरी । मग काय घोरी सेवकाची ॥ २ ॥

गाणें गीत आम्हां नाचणें धानंदें । प्रेम कोठें भेद अंगा येतें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे किती सांगावे दृष्टांत । नसतां तूं अनंत सानुकूल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आरालिया-विधाती घेतल्यावर, संदेह-संशय.

अर्थ - देवा, आम्ही तुमच्या टिकाणी विधाती घेण्यास आल्यावर आम्हांस बद्ध करून ठेविता. पण मेन्या-नंतर आम्हांस संसारबंधन उरणार की मोक्ष मिळणार ? हे काय समजावे ? १ अशा प्रकारचा संशय मी कुठवर घाणू ? यात तुमच्या सेवकाचा घोरसंशय तो काय राहिला ? २ आम्ही तुमचे गीत गाऊन तुमच्या पुढे प्रेमाने व धानंदाने नाचावे पण बरोल प्रकारचा भेद अथवा संशय मनात असल्यावर असे प्रेम अगो कुठून येणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे आणखी किती दृष्टान्त घावेत ? अनंता, तू जर अनुकूल नसशील तर काय त्याचा उपयोग ? ४

२१७१ एकाएकीं आतां असावेसे वाटे । तरिच हे खोटे चाले केले ॥ १ ॥

वाजवून तोड घातलो' बाहेरी । कुल्प' कफनी दारीं माजी वसा ॥ २ ॥

शब्दायं व दीपा :- क्षरलं-रूपाद्वरितं शाले, पाक्षरले

अर्थ - माझ्या चित्तात या धीहरीचे जे रूप होते तेच पाक्षरून माझ्या अनुभवास आले ? असे हे रूप मनात जवळच कधी असते, कधी आवडीने पुन पुन व्यक्तास येत असते २ जे खाल्ले तेच पुन खावेसे वाटते, व ज्याची भेट घेतली आहे त्यालाच पुन भेटावेसे वाटते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आमच्या लोभाने तुम्हांला उभे केले आहे ४

२१६५ पोटी झळ अर्गो उटी चंदनाची । आवडी मुखाची कोण तया ॥ १ ॥

तैसें मज का गा केले पंढरिराया । लौकिक हा' बाया वाढविला ॥ २ ॥

उदरिलियापुढे वाढिलीं मिष्टान्ने । काय चवी तेणे घ्यावी त्याची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मढें शृंगारिले वरी । तेचि जाली परी मज देवा ॥ ४ ॥

शब्दायं व दीपा - झळ-झळाची व्यथा, उदरिलियापुढे-ज्याला ताप आला आहे त्याच्या पुढे

अर्थ - ज्याला पोटाच्या झळाची व्यथा आहे त्याच्या अंगास चंदनाची उटी लावून काय उपयोग ? त्याला काय सुख होणार त्यापामून ? १ पदरीराया, पात्रमाणे तू मला का केले आहेस ? तुम्ही प्राप्ती नसताना उगाचच हा भाषा लौकिक का वाढविला आहे ? २ ज्याच्या अंगात ताप आहे त्याच्या पुढे मिष्टान्ने वाढून काय उपयोग ? त्याने त्याची काय चव घ्यावी ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, प्रेताला वरवर शृंगारतात त्याप्रमाणे देवा, माझी किंगी झाली आहे ४

शब्दार्थ व टीपा:- वाड-पोर, मोठे, दीपक-दिवा, सांगातीं-बरोबर, वाड-गरज

अर्थ :- देवा, आता माझे सर्व ओंते तुम्ही तुमच्या शिरावर घ्यावे. १ आम्ही तुमच्या पोटी दगड जन्मास आलो आहोत, त्याला काय करायचे ? तुम्हीच आमचे मन आता मोठे करा. २ आमचे डोळे व प्रकाश देणाऱ्या दिव्याची बातही तूच होऊन आमच्या बरोबर चल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हांला यासंबंधी आता दुसरा विवाह करण्याची गरज नाही ४

२१६१ असोत हे बोल । अवघें तूंचि भांडवल ॥ १ ॥

माझा मायबाप देवा । सज्जन सोयरा कैदावा ॥ २ ॥

गाळियेले भेद । सारियेले वादावाद ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मधीं । आतां न पडे उपाधि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- गाळियेले-सपविले, सारियेले-सपविले, नष्ट केले

अर्थ :- आता मी जे बोललो ते असु द्या. देवा, तूच तर आमचे सर्व भांडवल आहेस. १ तूच माझा सज्जन, सोयरा, माय, बाप आहेस. २ तुम्हीच सर्व भेद संपविले व वादविवाद नष्ट केले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी कोणत्याही उपाधीत कधी पडणार नाही. ४

२१६२ करीन कोल्हाळ । आतां हाचि सर्वकाळ ॥ १ ॥

आतां ये धो माझे आई । देईं भातुकें विठ्ठाई ॥ २ ॥

उपायासी नाम । दिलें याचें पुढें क्षेम ॥ ३ ॥

धीज आणि फळ । हेचि तुका म्हणे मूळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- कोल्हाळ-अट्टहास, गोंगाट, कटकट, उपायासी-योगक्षेमासाठी, निर्वाहासाठी

अर्थ :- देवा, आता सदासर्वकाळ मी कटकट करित राहणार आहे. १ विठ्ठाई. माते, आता मू धावून ये व मला प्रेमाचे भातुके दे २ योगक्षेमासाठी तू आम्हांस तुझे नाम हे एक साधन दिले आहेस, तेच कल्याणदायक आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, धीज आणि फळ या सर्वांचे मूळ नाम हे एकच आहे. ४

२१६३ धनासींच धन । करी आपणें जतन ॥ १ ॥

तुज आळवितां गोडी । पांडुरंगा खरी जोडी ॥ २ ॥

जेविल्याचें खरें । घरी उमटे ढेकरें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घाय । तेथें कोठें उरे हाय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- जोडी-प्राप्ती, घाय-नृप्ती

अर्थ - धन स्वतःचे रक्षण स्वतःच करीत असते. १ त्याप्रमाणे पांडुरंगा, तुला आळविण्यात मला गोडी वाटते व त्यामुळेच तुला प्राप्ती होई २ पोटर जेवण खातानेच ढेकर खात्यानेच समजते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकदा तुम्ही खात्यावर मग तळमळ कुठून उरणार ? ४

२१६४ अनुभवा आले । माझे चित्तिचि सारलें ॥ १ ॥

असे जवळी अंतरे । फिरे नावडोच्या फेरें ॥ २ ॥

खादलेंचि पाटे । लायें भेटलेंचि भेटे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे उभें । आम्ही राखियेलें लोभें ॥ ४ ॥

साधुत्वाच्या दमाची तर वाढ लोकात फार झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कोणत्या पाषाणुळे देवा, तुमच्या कृपेत कमतरता पडत आहे हे काही समजत नाही ४

२१५७ शिकविले बोल । घोलें तेंसी नाहीं बोल ॥ १ ॥
 आता देवा सदेह नाहीं । वाया गेलों यासी काहीं ॥ २ ॥
 एकाताचा वास । नाहीं सकलपाचा नास ॥ ३ ॥
 बुद्धि नाहीं स्थिर । तुका म्हणे शब्दा धीर ॥ ४ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - ओल-भावना, अत करणाची वृत्ती सदेह-शरीर

अर्थ - जसे देवा, तुम्ही शिकविले तसे बोल मी बोलतो पण त्याप्रमाणे अत करणाची वृत्ती बनत नाही १ देवा, आता माझा जन्म वायाच गेला यात कसलीही क्षमा नाही २ नाना सकलपाचा नाश होऊन प्रभुप्राप्तीचा एकात काही मला प्राप्त झालेला नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी बुद्धी स्थिर नाही आणि माझ्या शब्दातही निश्चय नाही ४

२१५८ उचिताचा दाता । कृपावता तू अनता ॥ १ ॥
 का रे न घालिसे धांव । तुझे उच्चारिता नाव ॥ २ ॥
 काय बळपुक्वि । नाहीं तुझे अगों शक्ति ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तू विदयमर । ओस माझे का अतर ॥ ४ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - ओस-रिकामे, अतर-मन, हृदय

अर्थ - अनता तू उचित असे दात देणारा असून कृपावत आहेस १ तुझे नाव मी उच्चारितो ते-हा तू माझ्याकडे का रे घावून घेत नाहीस ? २ तुझ्याजवळ काय बळ व पुक्ती नाही ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू विदयमर असूनही माझ हृदय माझ तुझ्यानिवाड रिकामे का आहे ? ४

२१५९ वाहावतों पुरी । आतां उचित तें करी ॥ १ ॥
 माझी शक्ति नारायणा । कीव माकाची कदणा ॥ २ ॥
 आम्हा ओढी काढ । तुझे क्षीण झाले बळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे गोडी । जीवा मातेचिपा ओढी ॥ ४ ॥
 शब्दार्थ व टीपा - पुरी-नगरनदाच्या पुरात

शब्दार्थ व टीपा:- घाड-थोर, मोठे, दीपक-दिवा, सांगाती-बरोबर, घाड-गरज

अर्थ:- देवा, आता माझे सर्व ओझे तुम्ही तुमच्या झिरावर घ्यावे. १ आम्ही तुमच्या पोटी दगड जन्मास आलो आहोत, त्याला काय करायचे ? तुम्हीच आमचे मन आता मोठे करा. २ आमचे डोळे व प्रकाश देणाऱ्या दिव्याची वातही तूच होऊन आमच्या बरोबर चल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हांला यासंबंधी आता दुसरा विवाह करण्याची गरज नाही. ४

२१६१ असोत हे बोल । अवघें तूंचि भांडवल ॥ १ ॥

माझा मायबाप देवा । सज्जन सोयरा केसवा ॥ २ ॥

गाळियेले भेद । सारियेले वादावाद ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मधीं । आतां न पडे उपाधि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- गाळियेले-संपविले, सारियेले-सर्पविले, नष्ट केले.

अर्थ:- आता मी जे बोललो ते असु या. देवा, तूच तर आमचे सर्व भांडवल आहेस. १ तूच माझा सज्जन, सोयरा, माय, बाप आहेस. २ तुम्हीच सर्व भेद संपविले व वादविवाद नष्ट केले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मी कोणत्याही उपाधीत कधी पडणार नाही. ४

२१६२ करीन कोलहाळ । आतां हाचि सर्वकाळ ॥ १ ॥

आतां ये धो माझे आई । देईं भातुकें विठई ॥ २ ॥

उपायासी नाम । दिलें याचें पुढें सोम ॥ ३ ॥

बीज आणि फळ । हेंचि तुका म्हणे मूळ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- कोलहाळ-अट्टहास, गोंगाट, कटकट, उपायासी-योगक्षेमासाठी, निर्वाहासाठी

अर्थ:- देवा, आता सदासर्वकाळ मी कटकट करीत राहणार आहे. १ विठई. माते, आता तू धावून ये व मला प्रेमाचे भातुके दे. २ योगक्षेमासाठी तू आम्हांस तुझे नाम हे एक साधन दिले आहेस, तेच कल्याणदायक आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, बीज आणि फळ या सगळी मूळ नाम हे एवच आहे. ४

२१६३ घनासींच घन । करी आपण जतन ॥ १ ॥

तुज आळवितां गोडी । पांडुरंगा खरी जोडी ॥ २ ॥

जैवित्याचें खरें । वरी उमटे ढेकरें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धाय । तेथें कोठें उरे हाय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- जोडी-प्राप्ती, धाय-नृप्ती

अर्थ:- घन स्वतःचे रक्षण स्वतःच करीत असते. १ त्याप्रमाणे पांडुरंगा, तुला आळविण्यात मला गोडी वाटते व त्यामुळेच तुला प्राप्ती होई. २ पोटभर जैवज सात्वति ढेकर आल्यानेच समजते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकदा मृत्ती शान्यावर मग तळमळ हुडून उरणार ? ४

२१६४ अनुमया आलें । माझे चित्तीचें क्षरलें ॥ १ ॥

अंसे जवळी अंतरे । फिरे लावडीच्या फेरें ॥ २ ॥

खादलेंचि पाटे । पावें भेटलेचि भेटे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे उमैं । आम्ही राखियेलें लोभें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- क्षरलें-रूपांतरित झाले, पाझरले.

अर्थ :- माझ्या चित्तात या भीहरीचे जे रूप होते तेच पाझरून माझ्या अनुभवात आले. १ असे हे रूप मनात जवळच कधी असते, कधी आवडीने पुनः पुनः व्यक्तास येत असते २ जे खाल्ले तेच पुनः खावेसे वाटते, य ज्याची भेट घेतली आहे त्यालाच पुनः भेटावेसे वाटते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आमच्या लोभाने तुम्हांला उभे केले आहे. ४

२१६५ पोटीं झूळ अंगीं उठी चंदनाची । आवडी मुखाची कोण तया ॥ १ ॥
तसें मज कां या केलें पंदरिराया । लौकिक हा^१ यांयां वाढविला ॥ २ ॥
ज्वरिलियापुढें वाढिलीं मिष्टानें । काय चवी तेणें घ्यावी त्यांची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मढें शृंगारिलें वरी । तेचि जाली परी मज देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- झूळ-झूळाची व्यथा, ज्वरिलियापुढे-ज्याला ताप आला आहे त्याच्या पुढे.

अर्थ :- ज्याला पोटाच्या झूळाची व्यथा आहे त्याच्या अंगास चंदनाची उठी लावून काय उपयोग ? त्याला काय सुख होणार त्यापासून ? १ पंडरीराया, याप्रमाणे तू मला का केले आहेस ? तुझी प्रप्ती नसताना ज्याचच हा माझा लौकिक का वाढविला आहे ? २ ज्याच्या अंगात ताप आहे त्याच्या पुढे मिष्टाने वाढून काय उपयोग ? त्याने त्याची काय चव घ्यावी ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, प्रेताला बरबर शृंगारतात त्याप्रमाणे देवा, माझी त्विती झाली आहे. ४

२१६६ बेगडाचा रंग राहे कोण बाळ । अंगें हें पितळ न देखतां ॥ १ ॥
माझें चित्त मज जवळीच गोही । तुझी मज नाहीं भेटी ऐसें ॥ २ ॥
दासीमुतां नाहीं पित्तियाचा ठाव । अवघेचि बाव सोग त्याचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी केली विटंबना । अनुभवें जना येईल कळीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गोही-साक्ष, ग्राही, पित्तियाचा-वापाचा, ठाव-पत्ता, बाव-व्यर्थ

अर्थ :- बेगडाचे रूप पितळाप्रमाणे धकाकून दिशते, पण हो खमक बिती वेळ टिकणार ? १ त्याप्रमाणे देवा, तुसीमाझी भेट झाली नाही तर होईल अशी ग्राही माझे चित्त मलाच देत आहे. २ दासीपुत्राला स्वतःच्या वापाचा काही पत्ता नाहीत नसतो, त्यामुळे त्याचे कोणत्याही जातीचे आचरण व्यर्थच होते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे देवा, माझी विटंबना होत असतयाचा अनुभव सर्व जनांस कळून येईल. ४

२१६७ मजपुढे नाहीं आणीक बोलता । ऐसें फाहीं चित्ता घाटतसें ॥ १ ॥
याचा कांहीं तुम्हीं देखावा^२ परिहार ॥ सर्वज उदार पांडुरंगा ॥ २ ॥
कामक्रोधें नाहीं साडिलें आसन । राहिले वसोन देहामध्यें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां जालीं उतराई । कळीं मायें पायीं निरोपिलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आणीक-दुसरा, परिहार-विचार

अर्थ :- माझ्यापुढे दुसरा कोण बोलला आहे ? असे माझ्या चित्तास दृक्सारखे वाटत आहे. १ सर्व जाणणाऱ्या उदारा, पांडुरंगा, ही अवस्था दूर करण्यासंबंधी तुम्ही विचार करा ना. २ अजून माझ्या मनातील कामक्रोधानी आपले स्थान सोडलेले नाही ते ग्राह्या देहातच स्थान घळश्ट बघून आहेत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही माझी स्थिती समजून यावी म्हणून पायांशी ठेविली अमून त्यामुळे मी आता उतराई बनलो आहे. ४

२१६८ सावित्रीचें विटंबण । रांडपण करीतसे ॥ १ ॥

काय जाळावें तें नांव । अवघें दाव असे तें ॥ २ ॥

कुबेर नांव मोळी वाहे । कंसी पाहें फजिती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ठुणगुण देखें । उगीं मूर्ख कुंदतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- बाव-व्यर्थ, ठुणगुण-वाधिकापणा, कुंदणे-घमेंड करणे.

अर्थ:- एखाद्या स्त्रीचे नाव सावित्री असून ती रांडपणा करीत असेल तर त्या नावाचा काय उपयोग ? १ त्या नावाचा काय जाळायचेय ? सर्वच व्यर्थ आहे मग. २ एखाद्याचे नाव मात्र कुबेर; आणि धंदा मात्र मोळी घाहण्याचा. केवडी हो कनोती पाहू ना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, उगाच दांनिकापणा दाखवून व्यर्थ का घमेंड करता ? ४

२१६९ न गमेसी जाली दिवसरजनी । राहिलों लाजोनि नो' बोलावें ॥ १ ॥

रुचिणि काय शब्द घाच्या माप । अनादरें फोप येत असे ॥ २ ॥

आपुलिया रडे आपुलेंचि मन । वाटे समाधान पावतसें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुम्ही असा जो जाणते । काय करूं रिते बादावाद ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- न गमेसी-करमेनासे, रजनी-रात्र, कोर-ठिटवाण, राग

अर्थ :- देवा, तुझ्याशिवाय मला रात्रंदिवस करमेनासे शाले आहे. पण लाजेमुळे मला न बोलवल्यामुळे मी तलाच मूक राहिलो आहे. १ माझ्या शब्दाची रुची तुम्हांस काहीच दिसत नाही. घाच्यास मोजल्याप्रमाणे ते व्यर्थच होत असल्याने या अनादरांमुळे मला तुमचा रागच येत आहे. ३ आपले मन आपल्या ठिकाणी रडत असते व मग आपण होऊनच समाधान पावते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, हे सर्व तुम्ही जाणित आहात, उगाच मी व्यर्थ वादविवाद कशासाठी करू ? ४

२१७० मेल्यावरि मोक्ष संसारसंबंध । आरालिया घड ठेवा आम्हां ॥ १ ॥

वागवोत संवेह राहों कोठवरी । मग काय थोरी सेवकाची ॥ २ ॥

गाणें गीत आम्हां नाचणें आनंदें । प्रेम कोठें भेदें अंगा घेतें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे किती सांगावे वृष्टांत । नसतां तूं अनंत सानुकूल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आरालिया-विप्राप्ती घेतल्यावर, संवेह-संशय.

अर्थ:- देवा, आम्ही तुमच्या ठिकाणी विप्राप्ती घेण्यास आल्यावर आम्हांस घड करून ठेवता पण मेल्या-नंतर आम्हांस संसारसंबंध उरणार की मोक्ष मिळणार ? हे काय समजावे ? १ असा प्रकारचा संशय मी कुठवर वागवू ? यात तुमच्या सेवकाचा पोरयण तो काय राहिला ? २ आम्ही तुमचे गीत गाऊन तुमच्या पुढे प्रेमाने व आनंदाने नाचू. पण यरील प्रकारचा भेद मगचा संशय मनात आल्यावर असे प्रेम जगो कुठून येणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे अणखी किती वृष्टांत घावेत ? अवता, तू जर अनुकूल नसशील तर काय त्याचा उपयोग ? ४

२१७१ एकाएकीं आतां असावेसे वाटे । तरिच हे खोटे घाळे केले ॥ १ ॥

वाजवून तोंड घातलों^१ वाहेरी । कुलप^२ करुनी दारों माजी वसा ॥ २ ॥

उजेडाचा केला दादोन अधार । सवे हुद्देदार चेप्याविला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मय होतें तोंचि वरी । होतो कांहीं उरी स्वामिसेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - एकाएकी-एवढ, कुलूप-कुलूप माजी-आठ, यसा-राहिलात

अर्थ - देवा तुम्हाला नेहमी एकटे राहावेतो पाटते. म्हणूनच असे हे सोटे घाळे कसविण्यासाठी तुम्ही बेलेत १ देव निर्गुणनिराकार असल्याचे सांगून आगहांस घाटेर घाडीबिलेत आणि आपण स्वतः कुलूप घालून आत बसून राहिलात २ तुमच्या घरात शांनाचा प्रकाश असूनही मूढांमच तुम्ही अज्ञानाचा अंधार पसरविला आहेसे पाटते आणि रयाबरोबरच तुमच्या करणीचे समयन करण्याचा वेदशास्त्राच्या हुद्देदारास प्रवृत्त केले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत तुमचे-आमचे स्वामीसेवकाचे नाते उरले होते तोपर्यंत तुमचे मय आमच्या मनात शिल्लक राहिले होते ४

२१७२ काय नव्हेसी तू एक । देखो कासया पुण्य ॥ १ ॥

मुग्या कंचे मुगळे । नटनाटप तुझे घाळे ॥ २ ॥

जाली तरी मर्यादा । किंवा प्राप्तावे गोविंदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे साचा । कोठें जासी हृदयांचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पूक-निघळ वेगळे, साचा-तरावर

अर्थ - देवा, या विविध वस्तूंच्या रूपाने तू एकच आहेस काय ? असे असताना मी तुला वेगळेपणाने का पाहू ? १ मुग्या मुगळे असे अनेक प्राणी कसले आहेत ? हे सर्व नाटकी घाळे तुमचे आहेत २ गोविंदा, तुझ्या कर्तृत्वाची मर्यादा झाली म्हणून आम्ही का प्राप्ताचे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, तू तर आमच्या हृदयात आहेस तू जाणार कुठे दुसरीकडे ? ४

२१७३ का जो वाडविले । न लगता हें उगले ॥ १ ॥

आता मानिता काटाळा । भोवतीं निळालिया दाळा ॥ २ ॥

लावूनियां सवे । पळता दिसाल वरवे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वापा । येता न कळाचि रूपा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उगले-उगाच वरवे-नामले सवे-सवय

अर्थ - देवा हा व्याप जर तुम्हास नको होत तर उगाच हा पसारा तरी का वाडविला ? १ तुमच्या भोवती आम्ही भुलेबाळ जमर झालो आहेत, आता आमचा कटाळा कणास करता ? २ आम्हाला तुमची सवय तुम्ही लावलीत किंवा सेवेत लावलेत व तुम्ही मात्र निराकारात पळून जाता हे चांगले दिसते का ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात वापा तुम्ही विविध रूपानी नटलात तेव्हा तुम्हास हे ज्ञान नव्हते का ? ४

२१७४ क्षुबेलिया अन्न । घावे पात्र न विचारन ॥ १ ॥

धर्म आहे वर्मा अर्गी । वळले पाहिजे प्रसर्गी ॥ २ ॥

द्रव्य आणि कन्या । येथें कुळ कर्म सोडण्या ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पुण्य गाठी । तरिच उचितासी भेटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - क्षुबेलिया-भुलेलेल्यास, पात्र-योग्यता वर्मा-रहस्य थम समजण्यात

अर्थ - जो क्षुधेने व्याकुळ झालेला आहे त्यास योग्यतेचा विचार न करता अन्न घ्यावे १ कोणत्या प्रसंगी काय करावे हे कळण्यातच धर्माचे रहस्य आहे २ इक्ष्वाकू व कन्यादान मात्र करताना चांगले वाईट कळू व धर्म याचा शोध करून करावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात पुण्य जर पडरी असेल तर धरीलप्रमाणे उचित गोष्टी घडून येतात ४

२१७५ वेचावे ते जीवे । पूजा घडे ऐशा नावे ॥ १ ॥
बिगारीची ते बिगारी । साक्षी^१ अतरींचा हरी ॥ २ ॥
फळ बीजाऐसे । कार्यकारणासरिसे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मान । लवणासारिखें लवण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेचावे-तुच करावा लवण नम्रत्व, लवण

अर्थ - आपला जीव देवाला समर्पण करण्यानेच देवाची खरी पूजा होत असते १ याशिवाय सर्व बिगारीच्या कामाप्रमाणे असते यास साक्षीदार अतः करणातील धोहरी आहे २ बीजाप्रमाणे फळ असते, आणि कारणाप्रमाणेच कार्य घडते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या जवळ असे नम्रत्व असेल त्यास त्याप्रमाणे देव मान देतो ४

२१७६ मज नाहीं धीर । तुम्ही न करा अंगीकार ॥ १ ॥
ऐसे पडिले विपम । बळी देवाहूनि कर्म ॥ २ ॥
घाली नेणे बाट । केल्या न पवे^१ बोभाट ॥ ३ ॥
बैचो नेणे जीवे । तुका उदास धरिला देवे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंगीकार-स्वीकार, विपम-संकट, बैचो-खर्च करावा

अर्थ - देवा, तुम्ही माझा स्वीकार केलेला नसल्यामुळे मला यात धीर धरवत नाही १ असे हे संकट पडले असून या देवाहून माझे कर्म घटवान झालेले दिसते २ देवा, तुमच्याकडे येण्याची बाट मला माहीत नाही आणि तुमच्या मावनें बोभाटा केला, तर तो मला पचत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या देवाचा खर्च देवा, तुमच्या सेवेत कसा करावा हे समजत नाही कारण तुम्ही मला दर्शनाविषयी उदास केले आहे ४

२१७७ तळमळी चित्त दर्शनाची आशा । बहु जगदीशा कष्टा केली ॥ १ ॥
घचनींच सत पावले स्वरूप । माझे नेदी पाप मोया येऊ ॥ २ ॥
वेठीऐसा करीं भवितवेवसाव । न पवेचि जीव समाधान ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कडें देसील विसावा । पाडुरमे घावा घेतें मन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेठीऐसा-जुलमाच्या कामासारखा

अर्थ - जगदीशा, तुझ्या दर्शनाच्या आशेने माझे चित्त चारच तळमळत आहे तुमच्या प्राप्तीविषयी मी फार तळमळ केला १ या कष्टाच्या शब्दांनी अनेक सतींना तुझे स्वरूप प्राप्त झाले, तुझ्या स्वरूपाला ते पोचले, पण माझे पाप मात्र असा हा योग काही आणू देत नाही २ जुलमाच्या कामासारखा मी या भक्तीचा व्यापार करीत आहे, त्यामुळे माझ्या जीवास समाधान घाटत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात पाडुरमा, मला तू कधी विसावा देशील रे ? माझ मन एकसारखे भोड घेत आहे ४

२१७८ हागता हो खोडी । चळण^१ मोडवितें काडी ॥ १ ॥
 ऐसे अनावर गुण । आवरावे फाय म्हण ॥ २ ॥
 नाहीं जरी सग । तरी बडबडविती रग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवा । तुमची न घडेचि सेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चळण-हालचाल, म्हण-म्हणून, सग-सोबत, सहवास, रग-रगात येऊन

अर्थ - एखादा शोक्याला बसला तरी त्याला जवळची काडी मोडून काहीतरी हालचाल करावीशी वाटते ! अशा अनावर खोडी कित्येकांना असनात काय काय म्हणून सादराव्यात ? २ दुसऱ्या कुणाची सगतसोबत नसता-नाही स्वतः शीघ्र बडबड रगात येऊन कुणी करतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा अवगुणामुळे देवा तुमची सेवा मात्र कधी घडत नाही ४

२१७९ वेह निरसे तरी । बोलावया नुरे उरी ॥ १ ॥
 घेर बाचेचे धाजाळ । अळकारापुरते बोल ॥ २ ॥
 फाचे तरी फडे । जातो ऐसे चित्त ओढे ॥ ३ ॥
 विष्णुदास तुका । पूर्ण धनी जाणे चुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नुरे-उरत नाही, धाजाळ-धाणीच व्यय जाळ, फाचे-फ-व

अर्थ :- ज्याच्या वेहाचा निरास झाला आहे त्याला बोलावला काहीच उरत नाही १ त्यावाचून इतर तब धाणीचे व्यय जाळें असते कंयळ अलंकारिक शब्दज्ञातच असते २ तीमी कच्चे आहे तोपर्यंतच ते कडकड भसा भावाज करून बडत असते त्याप्रमाणे ज्याची जशी जात असेल तसे त्याचे चित्त ओढले जाते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी विष्णुदास अमून मळ्यात पूर्णत्व आहे, को चुका आहेत हे तो श्रीहरीच जाणून आहे ४

२१८० खोट्याचा विकरा । येथें नव्हे फाच हिरा ॥ १ ॥
 काय दावायाचे काम । उगाच बाढवावा थम ॥ २ ॥
 परीक्षकाविण । मिरवो जाणां ते तें होण ॥ ३ ॥
 तुका पाया पडे । वाद पुरे हे क्षणडे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विकरा-विक्री

अर्थ - काच हातांत घेऊन कुणी हा हिरा आहे असे समजेत त्याचे हे खोटे यथे विकले जाणार नाही १ त्याप्रमाणे मुद्दही उगाच तुमच्या साधुत्याच्या रागा बद्दलसाठी दाखविता ? उगाच थम मान बाढतील २ मोठ परीक्षा वेत्याखेटीज अगावरीज जे जे दाखिने मिरवावले ते ते छोटे आहेत असे समजावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वादविवाद य क्षणडे जाता पुरे मी तुमच्या बापाय पडते ४

२१८१ पढरीस घडे अतित्यायें मृत्य । तो जाय पतित अध पाता ॥ १ ॥
 दुराचारे^१ मोक्ष सुखाचे धसति । मोठी याळमूर्ति पादुरग ॥ २ ॥
 केला न सहावे^२ तीर्थउपवास । कथेविण दोषसाधन तें ॥ ३ ॥

कालियापें भेद मानितां निवडे । श्रोत्रियांती जोडे अंत्यजता ॥ ४ ॥
माहेरीं सलज्ज ते जाणा सिंदळी । काळिमा काजळी पावविते ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तेथें विद्वांस जतन । पुरे श्रीमास्नान सम पाय ॥ ६ ॥

सद्वार्थ व टीपा - आतिथ्यापें-आतडाईपणाने, दुराग्रहाने, कालियापें-कीर्तनाचा काला त्यामध्ये.

अर्थ - पंढरपुरात जर कुणी आतडाईपणाने जीव देईल तर तो पातकी नरकालाच जाईल. १ या ठिकाणी कुणी बुराचारी असेल तरी पदचात्तापाने त्यास मोक्ष मिळेल. कारण येथे मोठी भावडी अशी पांडुरंगाची बाळ मूर्ती आहे. २ या स्थानावर जर कुणी तीर्थ, उपवास केला तर तो या देवास सहज होत नाही. आणि या ठिकाणी हरि-कीर्तनाखेरीज इतर कोणते साधन आचरले तर ते दोषास्पद होते. ३ कीर्तनाच्या काळ्यामध्ये कुणी भेद मानला व कुणी कुणास निवडून दूर ठेविले तर ते मोठे बेदशास्त्र असतील तरी त्यांना अस्पृश्यपत्न प्राप्त होईल. ४ जी स्त्री भावल्या घरी आईबापांच्याजवळ लाजते ती आईट चांगेली आहे असे समजावे. अशा स्त्रीला काजळीप्रमाणे काळिमा लागेल. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, येथे मनात विद्वांस ठेवून, श्रीमा नदीच्या पाण्यात स्नान करून विठ्ठलाच्या समचरणावर मस्तक ठेवावे हे चांगले. ६

२१८२ चातुर्थाच्या अनंतकळा । सत्या विरळा जाणता ॥ १ ॥
हांसत्यासवें हांसे जन । रडतां भिन्न पालटें ॥ २ ॥
जळी ऐसे वाजट बोल । गुणां मोल भूस मिथ्या ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अंधळ्याऐसें । योगळ पितें कौतुक ॥ ४ ॥

सद्वार्थ व टीपा - वाजट-क्रियेशिवाय व्यर्थ बोलणारा, पिमें-वेडे

अर्थ - चातुर्थाच्या अनंत कला अंगी असणारे श्रेष्ठ अनंत आहेत. पण सत्य जाणणारा वधचित्त असतो १ हसणाऱ्या भाणसाच्या-संगतीने हारे जग हसतच असते व उलट रडणाऱ्याकडे पाहून हसत राहतो. २ क्रियेचीच बोलण्यास भाग लागी. कारण चांगल्या गुणांना किंमत आहे. नुसत्या मुस्कटास झूय किंमत राहाते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वेडे लोका कौतुकाने शांद्ध्याप्रमाणे वागतात व फसतात. ४

२१८३ नयो घाचे अनुचित वाणी । नसो मनीं कुडो बुद्धि ॥ १ ॥
ऐसें मागा अरे जना । नारायणा विनवूनि ॥ २ ॥
कामक्रोधां पडो चिरा । ऐसा बरा साम्यास ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नानाछंदें । या विनोदें न पडावें ॥ ४ ॥

सद्वार्थ व टीपा - कु - वाईट, चिरा पडो-दुष्ट पडावा, बंद व्हावेत, साम्यास-प्रयत्न

अर्थ - माझ्या मागेने अनुचित शब्द कधी उच्चारले जाऊ नयेत व मनात कधी वाईट बुद्धी निर्माण होऊ नये. १ अहो लोकही, नारायणास विनती करून तुम्ही अशीच मागणी करा. २ कामक्रोडाची विचारांवर बगड पडून ते बंद व्हावेत असेच प्रयत्न तुम्ही करावेत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, उगाध नाना प्रकारच्या छंदांत घट्टेने सुटा पडू नका. ४

२१८४ मासिया देहाची मज नाहीं चाड । कोठें कहां कोड आणिकांचें ॥ १ ॥
इच्छितां ते मान मागा देवापासीं । असा संचितासी गुंपले हो ॥ २ ॥

१ निवारें, २ येथें, ३ मरव, ४ आपण, ५ गुफे.

वेह आम्ही केला भोगाचे सांभाळीं । राहिलो निराळीं मानामाना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कोणें^१ वेचावे यचन । नसतां ती सीण वाडवावा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - चाड-पर्वा, कौतुक, शोड-नीतुर, गुपडे-गुतडे

अर्थ - मला माझ्या देहाची पर्वा नाही. तेव्हा मी दुम याचे कौतुक कुठे करू ? १ सोडहो, तुम्ही आपल्या सचिन कर्मात गुंतून राहिलेले आहात ज्याची इच्छा करता ते देवासाठी मागा ना २ आम्ही आपला वेह प्रारब्ध-भोगाच्या स्वाधीन केला आहे आणि घातापमानाहून वेगळे होऊन राहिलो आहोना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता यासाठी कुणी शब्द खर्च करून ज्ञानासाठी परित्यक्त वाडवावेना ? ४

२१८५ धरितां इच्छा दुरी पळे । पाठी सोहळें उदासा ॥ १ ॥
म्हणजनि असट मन । नका पुण सांगतां ॥ २ ॥
आमिपापासीं अवघें धर्म । सोस धम पाववी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे धीज न्यायें । तेथें यावे फळानें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - असट-अमन

अर्थ - कुठल्याही विषयाची इच्छा करताच तो दूर पळत राहना उलट स्वात्पाकडे पाठ फिरविताच अनेक सुखसोहळे मागे लागतात १ म्हणून मनाने आसत असलेही तुम्हांस एव खूण सांगत आहे २ विविध प्रकारच्या विषयभोगांचा सोस करणे हेच सर्व दुःखाचे मर्म आहे असे समजा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तिकडे ब्रीज न्यावे तिकडे फळ येतेच ४

२१८६ वेद शास्त्र नाहीं पुराण प्रमाण । तयाचे यदन नावलोक^२ ॥ १ ॥
तार्कियाचे अग आपणा पारिखें । माजिऱ्यासारिखें चाईचाळे ॥ २ ॥
माता निंदी तया कोण तो आधार । भंगले त्यापर याचे नावे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आदराणे ज्याची चाली । तयाची ते बोली मिठेविण ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - यदन-ताड, नावलोक-पाहू नका, माजिऱ्यासारख-मान्यावलेल्या, माजल्ल्या, चाईचाळे बरळता

अर्थ - वेद, शास्त्र, पुराणे यात सांगितलेले ज्याला माय नाही त्याचे सोडही पाहू नका १ जो तार्किक असतो तो स्वतःलाच पारखा झालेला असतो ज्याच माजलेल्या भाषणाप्रमाणे ध्येयंच बरळत असतो २ जो चाईची निंदा करतो त्याला कुठला आधार असणार ? त्याच्या पापाचे खापर त्याच्या दोषावर फुडलेले असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याचे वागणे असे वाडवावांचे व शास्त्रविरहित असते, त्याचे बोलणे मिठाशिवाय असलेल्या अन्नाप्रमाणे वाळणीच असते ४

२१८७ कस्तुरीचे अगो मोनली मूर्तिका । मग वेगळी का येईल लेखू ॥ १ ॥
तयापर भेद नाही देवमवती । सदेहाच्या युवित सरो द्याव्या ॥ २ ॥
इधने तें आगी सयोगाच्या गुणें । सामरा दहणे वाहाळ तोंचि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मार्शे साक्षीचे यचन । येथें तो कारण शुद्ध भाव ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- भीनली-मिगळली, भिनली, सेखूं-ममनाची, संदेहाच्या-संशयाच्या, वाहाळ-ओहोळ.
साक्षीचे-अनुभवाचे.

अर्थ:- माती एकदा कस्तुरीत मितळसी की तो काय बेगळी समजावी ? १ त्याप्रमाणे देव आणि भक्त यांच्यांत भेद नसतो. यासंबंधी संशयाच्या ज्या ज्या कल्पना असतील त्या सर्व नाहीता कराव्यात. २ अग्नी आणि इंधन यांच्या संयोगातच इंधन म्हणजे लाकडे वगैरे अग्निरूप होऊन. सागराला ओहोळ मिळाल्यावर ते सागररूपच होऊन जातात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे माझे बोलणे अनुभवाचे असून या ठिकाणी केवळ शुद्ध भावाचे कारण आहे. ४

२१८८ भवित तें नमन वैराग्य तो त्याग । ज्ञान ग्रहीं भोग ग्रह्यतनु ॥ १ ।
देहाच्या निरसनें पाविजे या ठायी । माझी ऐसी काया जंघ नव्हे ॥ २ ॥
उदक अग्नि धाम्य जाल्या घडें पाक । एकाविण एक कामा नये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज कळे ते चांचणी । बडबडीची वाणी अथवा सत्य ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा:-उदक-पाणी, पाक-स्वयंपाक.

अर्थ:- सर्वाभूती भगवद्भाव कल्पून नमन करणे ही भक्ती असून सर्वस्वाचा त्याग करणे हे वैराग्य आहे. देह बहुरूप करून ग्रहाचा भोग घेणे हे ज्ञान आहे. १ देहभावाचे निरसन करून, म्हणजे हा देह माझा नव्हे असे समजून स्वस्वभावाची प्राप्ती करून घेता येते. २ पाणी, अग्नी व धाम्य या गोष्टी एकत्र आल्या तरच उत्तम स्वयंपाक होईल. यातील एक जररी नसेल तरी काही उपयोग होणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही पोकळ बडबड आहे की, सीत काही सत्य आहे हे चोडी परीक्षा करिताच समजून येईल. ४

विवरण-या अर्थात भक्ती, वैराग्य आणि ज्ञान यांच्या समर्पक व्याख्या तुकारामदासांनी केल्या आहेत. 'ज्ञान ग्रहीं भोग ग्रह्यतनु' शरीरचे ग्रह्यरूप वरून परब्रह्माचा भोग भोगणे हे खरे ज्ञान असे या ठिकाणी सांगितले आहे. या नक्षत्रेचा मोठा विस्तार करणे आस्थावस्थेच आहे. पंचमहाभूतांचा हा देह ग्रह्यरूप करणे म्हणजे काय करणे ? हे समजण्यासाठी आधी ब्रह्मस्वरूपाची थोडी ओळख करून घेणे अत्यावश्यक आहे. हे ब्रह्म कोणते आहे ? याची वर्णने उपनिषदे, गीता इत्यादी ग्रंथांनी केलेली आहेत. हे 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नास्तुष्यते' हे अनादी, सर्वांच्या पलीकडे असून त्याला 'सत्' म्हणत नाहीत, आणि 'अमत्'ही म्हणत नाहीत प्राणीही हे ब्रह्म कोणते आहे ? भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायात वर्णन केले आहे -

'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽर्धोऽक्षिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमस्तोत्रैः सर्वभावात्म्यं तिष्ठति ॥

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियदर्शितम् ।

असर्वं सर्वभूतैर्व्य निर्गुणं पुण्यमोषम् च ।

बहिर्लतइव भूतानामवर परमेव च ।

भूतस्यात्मपरितोष दूरस्थं चान्तिकेच तत् ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमत् च तत्तत्तैर्व्य प्रतिष्णु प्रभविष्णु च ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरतमस परमुच्यते ।

ज्ञानं शेषं ज्ञानगम्यं द्विज सर्वस्य शिष्टतम् ॥" (गीता १३ : १३-१७)

ज्यागा सर्व तापनी हानपाय आह, सर्व बाजूची टोळे डोरी व ताटे आह, सर्व बाजूंनी बान आहेत, तेच या लोरी सर्वन व्यापून राहिले आहे सर्व इंद्रियांच्या गुणांचा आसाम होणारा असून त्याला कोणतेच इंद्रिय नाही जे सर्वोपामून आणवा म्हणजे निरुक्त असूनही सर्वांना धारण करणारे आणि निर्गुण असूनही गुणांचा उपयोग घेणारे आहे सर्व भूतांच्या आन व वाहरही आहे ते अचर आहे व चरही आहे मूढन असल्यामुळे ते अवित्तोय आहे दूर असूनही जवळ आहे त तत्त्वन अविवक्षा म्हणजे अखंड अमूर्ती सर्व भूतात जणु फाय नानास्थाने विभागून राहिले आहे, व सर्व भूताना धारण करणार, ग्रामणार व उत्तम करणारेही तब समजले पाहिजे, त्यालाच तेजोचिही तज व अध्वरापात्रीहच म्हणताना ज्ञान जे ज्ञानावधे ते (ज्ञेय) व ज्ञानगम्य म्हणजे ज्ञानानेच समजणारेही तेन असून सर्वांच्या हृदयात तर अधिष्ठित पाऊन आहे

बद, उपनिषद व गीता घानी वर्णन केलेल्या या ब्रह्माच्या रूपावस्थेन जो ब्रह्माच ज्ञान होत तसेच त्याचे व जगातचेही सर्वध मूर्चित होताना व आत्मन असूनही सर्वांना धारण करते, निर्गुण असूनही गुणांचा उपयोग घेते, सर्व भूतांच्या आत व वाहर हच अखंड असूनही सर्व भूतमानान विभागून राहिलेले आहे इत्यादी वर्णनावरून त्याचा व व्यक्त जगाचा सर्वध मूर्चित पाहिला आहे हच सर्वध योगब्रामिष्ठामारया महत्वाच्या प्रधानही वर्णन केलेला आहे

‘यस्मिन्सर्वं यत सर्वं सत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।

सर्वं सर्वतया सर्वं चरसर्वं सर्वदा रिपतम ।

म्हणजे ते जगातील सर्व वस्तूंचा आधार आहे सब ज्याच्या घालणीचे आहे जे सर्वांचे उपादान व निमित्त कारण म्हणजे मापवाग आहे याच ब्रह्माचा विद्वान म्हणजे जग होय ‘असृष्ट्वर्हं हि जगज्जगच्च असृष्ट्वर्हणम्’ म्हणजे जगतही ब्रह्माचीच झालेली वृद्धी असून पाच प्रांत्यावर ह जग ब्रह्मरूपाने व्यापलेले आहे असा अनुभव येतो. समुद्राच्या ठिकाणी तरंग, विष्णू लाटा इत्यादी अनेक स्फांनी असणारे एवच जल असत, त्याप्रमाणे विस्वातील अनंत वस्तूंच्या स्फांनी आत्मतत्त्वच ब्रह्मरूपाने विस्तृत असते ह सर्व व्यनत जग एकाच ब्रह्मतत्त्वाचा विस्तार आहे, एकाच बीजापासून हा सर्व विस्तार पालून आहे एकाच मुक्तांचे हे नाना अलंकार बनले आहेत पाताळात, भूतळी, स्वर्गात, तूणात, प्राण्यात व इतरत्रही हे विद्वध परब्रह्मच दिव्यत असत फल, पुष्प, लता, वन, शास्ता, स्कंध आणि मुळे पाणी युक्त असलेला वृक्ष ज्या बीजातच मूळभराने असतो, त्याप्रमाणे ह जग या ब्रह्मात मूळस्थाने असते. सूर्यवान् मध्यामध्य जमा अग्नी, दुधाक्षय्ये जने मूप, मिरचीत जसा निवटण्या, त्याप्रमाणे हे सर्व चैतन्य त्या ब्रह्मात असत मातीच्या ठिकाणी वाहूची व लावडाच्या ठिकाणी जसो प्रतिमा अव्यक्त रूपाने असते किवा काळ्या रंगात जसा पुढे रेंगाटल्या जाणाऱ्या चित्राच्या विविध रंगातील छटा अमतात, त्याप्रमाणे सर्व व्यक्त वस्तू त्या परब्रह्मात अव्यक्त रूपात अस्ततात

अशा प्रकारे ब्रह्माचे व जगाचे सर्वध असल्याचे ज्ञान अनुभवान्त झाले की पंचमहाभूताचे बनलेले घरीरही ब्रह्मरूप होऊन जावे मागे घरीर देणारे आहे अथवा मी म्हणजे माझे घरीर हा भाव बरोबर नाही घरीरच ब्रह्मरूप असल्याचे जाणगे, अनुभवणे हे खरे ज्ञान होय ‘मासी ऐसी काया नये ।’ असे मानगे म्हणजे काय हे आता स्पष्ट होईल ही काया कीर्तनरसातही प्रहीभूत होऊन जात असा तुकारामजुवाचा स्वानुभव आहे

२१८९ श्रीसतांचिया माया चरणावरी । साष्टांग हें करीं दडयत ॥ १ ॥

विधांती पावलो सामाळउत्तरीं । वाढले अतरीं प्रेममुख ॥ २ ॥

डोरली हे काया कृपेच्या वोरसे । नव्हे अनारिते उद्धरली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज न घडता सेवा । पूर्वपुण्येढेवा बोंडवला ॥ ४ ॥

गद्गध ५ टीपा - डोरली-गोमली, गुगारित झाली, अनारिते-बणळे

अर्थ - श्रीसत्ताच्या घरगावर माया ठवून त्यांना साटास वडवत मी घालीत आहे १' तुम्हीच माझ्या वित्तातील प्रेममुख यादविले असल्यामुळे मी या विधातिस्थळास पोवलो आहे आता या स्थितीचा तुम्ही सामाळ करावा २ तुमच्या कृपेच्या बर्पावाने माझी काया (शरीर) मुशोभित झाली आहे आता सरोवर उद्धारा-शिवाय काही दुसरे वेगळे आहे असे नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पूर्वपुण्याईमुळे मला हा ठेवा सतांची सेवा न घडताच मिळाला आहे ४

२१९० नेणो काय नाड । आला उचित काळा आड ॥ १ ॥
नाहीं जाली सतभेटी । येवढी हानी काय मोठी ॥ २ ॥
सहज पायापासीं । जवळी पावलिघा ऐसी ॥ ३ ॥
चुकी जाली आता काय । तुका म्हणे उरली हाय ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - नाड-प्रतिबध, अडसर, अडथळा

अर्थ - योग्य वेळेच्या आड कोणता अडथळा आला आहे हे काही समजत नाही १ साधुसत्ताची प्रेट झाली नाही ही काय मोठी हानी नाही २ नाहीतर त्याच्या पायापाशी सहजासहजी येऊन पोचली असती ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता एकदा चुक झाल्यावर काय उरणार ? नुसते हाय हाय बरणे हेच ४ -

२१९१ आणीक काहीं नेणे । असे पायाच्या चितने ॥ १ ॥
माझा न व्हावा विसर । नाही आणीक आधार ॥ २ ॥
भाडवत सेवा । हाचि ठेविलेला ठवा ॥ ३ ॥
करीं मानभावा । तुका विनती करी देवा ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - आणीक-दुसर, मानभावा-मावाचा मान

अर्थ - भीहरोच्या पायावे मी चितन करीत असल्याने तुमारे काहीच जाणीत नाही १ देवा, माझा विसर तुम्हास कधी नव्हता, कारण मला तुमच्याशिवाय दुसरा कुठलाच आधार नाही २ तुमच्या सेवाकृपी भाडवलाचाच तेवढा ठेवा माझ्या जवळ आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही माझ्या पावसवतीचा मान ठेवावा, अशीच माझी विनती आहे ४

२१९२ आशय माझी वाणी बोवडीं उत्तरे । केली ते लेंकुरें सलही पायीं ॥ १ ॥
कराये कवतुक सतीं मायवापीं ॥ जीवन देउन रोपी विस्तारिजे ॥ २ ॥
आघारें वदली प्रसादाची वाणी । उच्छिष्टसेवनी तुमचिया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हेचि करितो विनती । मागेन पुढती सेवादान ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - आशय-वहधावावड्या, जीव-पाणा

अर्थ - माझ्या वेडपावाकडच्या शब्दांनी मी तुमच्यापाशी बोलली बोवड्या उतरांनी तुमच्याशी भावण केले, ही लहान लेकराने आपणांपाशी सलही बेली आहे १ सत मायबापांनी याचे कौतुक करावे व माझ्यात असलेल्या या प्रेममयतीस पाणी देऊन तिचे रोप घागले वाढवावे २ आपल्याच आघारांमुळे माझ्या सोडून ही प्रसादाची वाणी बाहेर पडत आहे तुमच्याच उच्छिष्टसेवनात मी बोलत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपणांकडून मला पुढे सेवेचे दान मिळेल हीच विनती मी आपणास करीत आहे ४

१ तुज जवळी पावली ऐसी, २ मागेनि

२१९३ पुरुषा हातीं कंकणचुडा । नवल दोडा घुतिया ॥ १ ॥
 पाहा कंसी विटंबना । नारायणा देतिली ॥ २ ॥
 जळो ऐसी निदावळी । भाटवोळीपणाची ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पाहों डोळां । अवकळा नये हे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — दोडा-डाड, वाईट, भाटवोळीपणाची-भाटाप्रमाणे व्यर्थ बडबड करण्याची.

अर्थ — पुरुषाच्या हातांत यांगड्याचा चुडा असणे हे मोठे वाईट नवल आहे. १ नारायणा, पाहा ही कंसी विटंबना आम्ही पाहिली ती २ भाटाप्रमाणे व्यर्थ बडबड करण्याची वृत्ती असणाऱ्याच्या बीबास आग लागी. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारची अवकळा डोळ्यांनी पाहणे नको. ४

२१९४ वितीयेवढें पोट । केवढा बोमाट तयाचा ॥ १ ॥
 जळो याची विटंबना । भूक जना नाचवी ॥ २ ॥
 अमिमान तिरां भार । जाले खर तुणेंचे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तरका जायें । हाचि जीवें व्यापार ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:-तिरां-डोक्यावर, खर-गाढव.

अर्थ-वितीयेवढे पोट अगून ते नरण्यासाठी केवढी यातायात करावी लागते. त्याच्या भरणाशिवाय केवडा बोमाटा होतो १ पोट्याची भूक माणसास वाटेल तसे नागविते. अशी त्याची विटंबना जळून जावी. २ विविध तुणांचे म्हणजे इद्रियाच्या पिंपयांचे ओतने डोक्यावर घेऊन लोक गाढवच बनले आहेत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशामुखे बीबास तरकाला गाण्याचाच व्यापार घटतो ४

२१९५ सेवडासी जरी आलें । तरी जाले आद्यळें ॥ १ ॥
 स्वहिताचा लेश नाही । दगडा काहीं अंतरीं ॥ २ ॥
 फाम परित्यासवें भेटी । खापरखुंदी जालिया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अघम जन । अवगुणचि वाडवी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — अघम-हीन, वाईट.

अर्थ-मृत्यूचा दिवस आला तरी हे लोक पाहा कसे अज्ञानाने आद्यळे जाले आहेत. १ अशा या दगडाच्या मनात स्वहित साधण्याचा लेशही नाही २ खापरान्या तुकड्याची भेट परित्याशी झाल्यावर फाय उपयोग ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा या वाईट लोकाकडून अयमुणच वाढविले जातात ४

२१९६ प्रायश्चित्तें देतो तुका । जातो लोका सकळां ॥ १ ॥
 धरितील ते तरती मनीं । जातो घायी दया त्या ॥ २ ॥
 निग्रहअनुग्रहाचे ठाय । देतो घाय पाहोगि ॥ ३ ॥
 तुका जाला नरांसिहीं । मय ताहीं कूपेनें ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - घाणो-नरकास, निग्रह-दमन अनुग्रह-कृपा

अर्थ - सर्व लोकानां प्रायश्चित्त देत हा तुकाराम निघाला आहे १ हा मात्ता उपदेश जे मनात धरून वागतील ते तरतील आणि जे ऐकणार नाहीत ते नर्कात बायच जातील २ दमन किंवा कृपादान हे समोरच्या माणसाचा अधिकार पाहूनच ठरवावे लागते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाच्या कृपेने मी नरसिंह असल्या-मुळे मला कसलेही मय नाही ४

२१९७ हुज्जनाचे अग अवघेंचि सरळ । नर्काचा कोयळ साटवण' ॥ १ ॥
खाय अमगळ घोलें अमगळ । उठवी कपाळ सघट्टणे ॥ २ ॥
सर्पा मंत्र घाले घरावया हातीं । खळाची ते जाती निखळवि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काहीं न साहे उपमा । आप्तीव अधमा घोखट्याची ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - सघट्टणे-सगळीन सळाची-दुष्टाची निखळवि-अगदीच

अर्थ - हुज्जनाचे सर्व अगच सरोवर नर्क साठविण्याचा कोयळा आहे १ त्याचे लागे अमगळ असते घोलणे अमगळ असते आपल्या सगळीने तो दुसऱ्याचे कपाळ उठवीत असतो २ मन्त्राच्या सामर्थ्याने सर्पही हातात धरता येतो, पण त्यापेक्षाही या दुष्टाची जात कारख बाईट असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा या हुज्जनास कोणत्याही बाईटाची उपमा दिली तरी ती शोभत नाही, इतका तो बाईट असतो ४

२१९८ एका जो सतजन । सादर मन करुनि ॥ १ ॥
सकळाचे सार एक । कटक ते रयजावे ॥ २ ॥
विशेषता काढाहूनि । सेवित्या घाणो आगळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ज्याची जोडी । ते' परवडी वंसीजे ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - कटक-दुष्ट लोक सेवित्या-खाणारास आगळी-अग्रिम जोडी-सगत, सोबत, परवडी-विशुल लाभ

अर्थ - सतलोकहो, तुम्ही सारखे चित्ताने मोट एका १ सर्व गोष्टींचे एक तात्पर्य को दुष्ट लोकाचा त्याग करावा २ काढावेसा बादा खाणाराचीच अग्रिम घाण येते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याची जशी सगत करावी तसा विशुल लाभ व्हायचा ४

२१९९ आज्ञा पाळुनिमा असे एकसरें । तुमचीं उत्तरें सताची हों ॥ १ ॥
भागवूनि देह ठेवियेला पार्यो । चरणावरि डोई येयूनचि ॥ २ ॥
येणे जाणे हें तो उपाधीचे मूळ । पूजा ते सकळ अकर्तव्य ॥ ३ ॥
तुका म्हणे असे चरणींचा रज । पर्दोच सहज जेथें तेथें ॥ ४ ॥

२२०० न सडावा ठाव । ऐसा निश्चयाचा भाव ॥ १ ॥
 आतां पुरे पुन्हा पात्रा । हेंचि साहसि सयंत्रा ॥ २ ॥
 सनिष्ठचि सेवा । असों करवियां देवा ॥ ३ ॥
 आज्ञेच्या पाळणे । असे तुका सतां म्हणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सडावा-सोडावा, ठाव-स्थान, ठिराव, साहस-त्याग वरून

अर्थ- देवा, आता तुमचे स्थान मी बघी सोडणार नाही, असा माझ्या मनाचा निश्चय झाला आहे १ आता पुन जन्माला येण्याची यात्रा पुरे. सवस्वाचा त्याग वरून मी आता हेव धरून राहिलो आहे २ देवा, तुमची सेवा करीत आम्ही सतत तुमच्याजवळ राहू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सतही, मी तुमच्या आज्ञेचे पालन करीत आहे ४

२२०१ उपाधीचे बीज । जळोनि राहिले सहज ॥ १ ॥
 आम्हा राहिली ते आता । चाली देवाचिया सत्ता ॥ २ ॥
 पराधीन तें जिणें । केलें सत्ता नारायणें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाणें पाय । खुटले आणीक उपाय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चाली-वाणणे, वागणे

अर्थ - सर्व प्रापक्षिक उपाधीचे बीज आता सहजासहजी जळून गेले आहे १ आता या देवाच्या सत्तेने चालणे एवढेच आमच्यावरिता राहिले आहे २ आमचे जीवन या नारायणाने स्वतःकडे घेऊन पराधीन केले, त्याच्या सत्तेने ते चालणार ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी फक्त आता या देवाचे पायच जाणीत असल्याने आता इतर उपाय खुटून गेले आहेत ४

२२०२ गोविंदावाचोनि वदे ज्याची वाणी । हगवण घाणी पिटपिट ते ॥ १ ॥
 मस्तक साडूनि सिसकुल गुडघा । चार तो लयघा वावळघाचा ॥ २ ॥
 अगभूत म्हणू पूजितो बाहाणा । म्हणता शहाणा घेईल कैसा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे वेश्या सार्गे सवासिणी* । इतर पूजनीं भाव तैसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सिसकुल-डोव्यात घालायचा फुलाचा अलंकार

अर्थ - एका गोविंदाशिवाय ज्याची वाणी बोलत राहाते, ते त्याचे बोलणे हगवणेच्या घाणेच्या पिटपिटण्यासारखे आहे १ स्त्रियेच्या डोव्यात घालायचा फुलाचा अलंकार जर गुडघ्यास बांधला तर तो वावळघाचा वावळघाचारच विले २ अगभूत म्हणून पायातील जोडघाची जो पूजा करतो त्यास शहाणे कसे म्हणता येईल ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, इतर देव्यांची पूजा करण्याचा भाव हा वेश्येस बुवासिनी म्हणून मोलाविष्यासारखे आहे ४

२२०३ कुतयाऐसे ज्याचे जिणें । सग कोणी न करीजे ॥ १ ॥
 जाय तिकडे हाडहाडी । गोहवाडीच सोडरी ॥ २ ॥
 अवगुणाचा त्याग नाही । खबळे पाहीं उपदेश ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कंची लवी । ठेंग्या केवीं अकुर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सग-सोबत, गोन्हाडी-गुखाडी, हमीनदारी, लयी-नम्रता, टेंप्या-खुंट.

अर्थ :- ज्या माणसाचे जिणे कुठ्याप्रमाणे असते त्याची सगळी कुशीही करीत नाही. १ तो जिकडे जाईल तिकडे कुठ्याप्रमाणे त्याला हाडहाड केली जाते. त्याला त्याचे सगळेसोबरे हामीनदारीतच भेटतात. २ असा मनुष्य कधी अवगुणीचा त्याग करीत नाही. कुशी त्याला उपदेश केला तर तो खचळून जातो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा माणसास नम्रतो कुठून येणार ? खुंटाला कधी अंकुर फुटेल काय ? ४

२२०४ सर्वथा ही छोटा संप । उपजे संप मनासी ॥ १ ॥
बहु रंगें भरलें जन । संपन्नच अवगुणी ॥ २ ॥
सेविलिया निष्कामबुद्धी । मदे शुद्धी सांडवी ॥ ३ ॥
त्रासोनियां बोले तुका । आतां लोकां दंडवत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संप-विषाद, सांडवी-सोडते, संपते.

अर्थ :- अशा प्रकारच्या वाईट माणसाचा सगळो छोटा असतो. कारण त्याच्या संगतीने मनास विषाद निर्माण होतो. १ जप अनेक रंगांनी भरले असून ते अवगुणांनी संपन्न असो आहे. २ सदा तरी निष्काम बुद्धीने सेवन केले तरी त्यामुळे शुद्धी संपते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारच्या लोकांना दंडवत असो. मी असे त्रासून बोलतो आहे. ४

२२०५ उपचारासी वाज जालां । नका योलां यावरी ॥ १ ॥
असेल तें असो तेंसं । भेटीसरिसें ममन ॥ २ ॥
हुसण्यामध्यें कोण मिळें । छंद चाळे बहु मते ॥ ३ ॥
एकाएकीं आतां तुका । लीकिका या बाहेरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वाज जालां-कटाळलो, वागलो.

अर्थ :- लोकांही, पुष्कळ उपचार करून मी आता कटाळलो. आता तुम्ही यातबंदी काही ओळू नका. १ जसे असेल तसे असू या. भेट होताच मी तुम्हास नमन करतो. २ कारण, अनेक छंद व अनेक चाळे करणारे लोक पुष्कळ आहेत, त्यांच्यात कोण मिसळणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या लीकिकाच्या बाहेर निघून मी एकटा राहिलो आहे. ४

२२०६ मी तें मी तूं तें तूं । कुंकड हें लाडसी ॥ १ ॥
वचनाची पडो तुटी । पोटीचें पोटीं राखावें ॥ २ ॥
तेथील तेथें येथील येथें । वेगळ्या कुंथें कोण भारें ॥ ३ ॥
याचें यास त्याचें त्यास । तुवपानें कास घातली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कुंकड-कोणीकडे.

अर्थ :- माझ्यात मीपणा व तुझ्यात तुपणा असे लाड मी कोणीकडे करू ? १ अशा वचनाची तूटच पडावी. पोटातले पोटातच राहावे. २ त्या ठिकाणीचा धर्म त्या ठिकाणी, व या ठिकाणीचा धर्म या ठिकाणी, असा वेगळ्या कुंथ्याचे ओशे कोण सहन करणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणूनच त्याचे त्याला व पाचे पाला हा भाव नाहीसा करण्यासाठी मी प्रतिका केली आहे. ४

२२०७ लाडाच्या उत्तरीं वाढवितो बघहे । हा तो अमंगळ जातिगुण ॥ १ ॥
 तमाचे शरीरीं विटाळचि वसे । विचाराचा नसे लेश तो ही ॥ २ ॥
 कवतुके घ्यावे लेकराचे बोल । साहिलिया मोल ऐसे नाहीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काय उपदेश सळा । म्हाडनि काडळा क्षतें धुडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - बळहे-एव, भाडण, तम-राग, सळा-दुष्टाग, क्षतें-जखमा

अर्थ - प्रथम लाडाआडाने बोकू मग लाडण करणे हा अमंगळ गुण जाणावा ? ज्याच्या अंगी फार राग त्याच्या दिवानीं विटाळ यशस्वी करून असतो त्याच्या मनात चांगला विचार अगमरही नसतो ? माझे लेकराचे हे बोल कौतुकाने घ्यावेत मग ते सहन देत्यावर अमोल आहेत ? तुकाराम महाराज म्हणतात, दुष्ट माणसास उपदेश करून काय कायदा ? बायलपास चांगले म्हाऊ माणू घातले तरी तो भेलेल्या जनावराच्या जखमाच दोषीत राहणार ४

२२०८ आतां मज देवा । इचे हातींचे सोडया ॥ १ ॥
 पाठी लागलीसे लासी । इच्छा जिते जैसी तैसी ॥ २ ॥
 फेडा आतां पाग । अर्गीं लपवुनी अग ॥ ३ ॥
 दुजें नेणें तुका । कांहीं तुम्हासी ठाडका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लासी-एव राक्षसी

अर्थ - देवा, आता मज या इच्छेच्या हातून सोडवा ? ही इच्छा नेहमीप्रमाणेच जिवंत असून एखाद्या राक्षसीप्रमाणे माझ्या मागे लागली आहे ? माझे अग तुमच्या अंगात समावून घेऊन देवा माझे बाग फेडा आता ? तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा मी तुमच्यावाचून दुसरे काही जाणेत नाही, हे तुम्हांस माहीत आहे ४

शब्दार्थ व टीपा - पारिले-माहीत नसते, मोहवाडोचा-गुवाडोचा, हगीनदारीचा, शणी-नये, सोण-दुस, धम, दहपणे-दशानाने, कारण-काय

अर्थ - जो कुणी धिळेंचे सेवन करीत असतो त्याला अमृताची धव माहीत नसते, कारण वाईट व अमंगल लोकांचे सोयरी अमंगलच असतात १ हगीनदारीचा अत कधी पाहू नये त्याचप्रमाणे दुर्जनाची सोयरीही सतानी कधी करू नये २ या दुर्जनांच्या अंगी असणाऱ्या भेसळीच्या या योगात अमंगल गुण असतात त्यांच्या दशानानेच मनात दुस निर्माण होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या घरी दुर्जनाची छी हू हे धन असते, तेथे आमचे काय काम असणार ? ४

२२११ चाबळले काय न करो यडवड । न म्हणे किके गोड भुकेले तें ॥ १ ॥
उमजत्याविण न घरी सामाळ । असो पळपळ जनाची हे ॥ २ ॥
गरज्या न कळे आपुलिया चाडा । कराची ते पीडा कोणा चाई ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भोगितेल भोगें । सचित तें जोगें आहे कोणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चाबळले-वेडे पागेन, गरज्या-गरजवत, चाडा-गरज, जकरी

अर्थ - जो कुणी भुवनेने पीडला गेला आहे तो कधी अन्न किके म्हणजे माळणी अवघा गोड असे म्हणत नाही वेड लागलेला मनुष्य मनास घाटेल तशी यडवड करीत नाही काय ? १ असा मनुष्य शुद्धीवर आल्याखेरीज स्वतःच्या देहाचा सामाळ करणार नाही यामुळे अशा लोकांजवळ पळपळ करणे घुरे आहे २ जो कुणी गरजवत आहे त्याला आपल्या गरजेसाठी कुणाला कशी पीडा द्यावी हे समजत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोक आपापल्या आरण्याप्रमाणे भोग भोगतील कुणाचे सचित योग्य प्रकारचे आहे ? ४

२२१२ आपुला तो देह आम्हा उपेक्षित । कोठें जाऊ हित सांगें कोणा ॥ १ ॥
कोण नाही दक्ष करिता ससार । आहों हा विचार धमन केला ॥ २ ॥
नाहीं या घरीत जीवित्याची चाड । कोठें करू कोड आणिव्याचे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे असों^३ वितोनिचा देवा । मी माझें हा हेवा सारुनिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - धमन-स्वाग, चाड-इच्छा, कोड-पर्वा, हेवा-हाव, सोव

अर्थ - आम्ही आमच्या देहाचे उपेक्षा केली आहे आता कुठे जाऊन कुणाला हिताचा विचार मी सांगू ? १ आपला सत्कार करण्याविषयी कोण दक्ष नाही ? आम्ही मान या सत्काराच्या विचाराचा त्याग केला आहे २ जिये मी माझ्या मित्राची काळजी करीत नाही, इच्छा घरीत नाही निवें दुसऱ्याची पर्वा कुठे करू ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी, माझे अशी हाव सोडून देऊन आम्ही व्योहरीचे विनन करून राहू ४

२२१३ चाकरीवाचून । खार्णे^४ अनुचित वेतन ॥ १ ॥
धणी काढोनिया निजा । करील ये कामाची पूजा ॥ २ ॥
उचितवेगळें । अभिलाषें तोंड कळें ॥ ३ ॥
सागे तरी तुका । पाहा लाज नाही लोका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेतन पगार धममूल्य

अर्थ - धन्याची काहीएक चाकरी न करता चाकरान पगार खाण हे उचित नाही १ चाकराने धन्याची योग्य ती सेवा केल्यावरच योग्य तो पौरव घनी चाकराचा करीत असतो २ योग्य अशी चाकरी न करताच

पगाराची इच्छा करणारा काळतोंड्या असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी एवढे सांगत असतानाही पाह
या लोकांना कसलीच साज नाही ४

२२१४ यरें सावधन । राहाये समय राखोन ॥ १ ॥

नाहीं सारखिया वेळा । अवघ्या पावतां अवकळा ॥ २ ॥

लाम अथवा हानी । थोड्यामध्येच मोघनी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे राता । आपणा नाहीं तोंचि वासा ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा - मोघनी-शुन यासा-नाश,

अर्थ - लोकांही, तुम्ही नीट समय ओळखून घागले सावध रहा १ सर्व वेळा काही अवकळा प्राप्त
करून देणाऱ्याच असतात असे नाही २ शकुनाप्रमाणे लाम होण्याची अथवा हानी होण्याची वेळ थोडक्यातच
बळून येते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जीपर्यंत तुमच्या आयुष्याचा नाश होत नाही तोपर्यंतच तुम्ही तुमचे
स्वतःचे रक्षण करून घ्या ४

२२१५ काय कर जी दातारा । काही न पुरे सत्तारा ॥ १ ॥

जाली भाकडाची परि । येतों तळा जातो वरी ॥ २ ॥

घालीं मलते ठायीं हात । होतो शिम्पा बस लात ॥ ३ ॥

आदि अर्तो तुका । सांगे न कळे झाला चका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- जोडो-प्राप्ती, सुनें-कुने.

अर्थ :- सज्जनांची निंदा करून खेदरे खावो हीच अखेर दुर्जनांची प्राप्ती असते. १ काही तरी निमित्त काढून जे सज्जनांचे उणे काढण्यासाठी कुत्र्याप्रमाणे धावतात. २ हे दुर्जन कधी मुखाने रामनाम घेत नाहीत. काया-वाचामने करून संतांची निंदा करणे हेच त्यांचे एकमेव काम असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, संतांची निंदा त्यांच्या मागून करावी हेच त्याच दुर्जनांच्या वाट्यात आलेले असते. ४

२२१८ शादीचे तें सोंग । संपादितं राजा व्यंग' ॥ १ ॥

पाहा कंसी विटंबना । मूर्खा अमाग्याची जना ॥ २ ॥

दिसतें तें लोपो । झिज्या वोढूनिया पापी ॥ ३ ॥

सिंदळी त्या सती । तुका म्हणे पुंका घेती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- शादीचे-लग्नाचे, व्यंग-वमोषणा.

अर्थ :- लग्नाचे नुसते सोंग जर रामाने सपादन केले तर ते त्याला कमीपणा आणणारे आहे. १ असा या अभागी व मूर्ख लोकांची विटंबना कशी झाली आहे पाहा. २ जे तोंड चांगले दिसते ते कपाळावरील झिजा ओढून जो बडवितो तो पापीच असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चांगली सती असून जी भाईट घालोने बागते तिच्या तोंडावर लोक पुंका असतात. ४

२२१९ भक्ता म्हणजनि बंचावें जीवें । तेणें शेण खावें काशासाठी ॥ १ ॥

नासिले अडबड कोपीन ते माळा । अडचण राजळामाजी फेली ॥ २ ॥

अंगीकारिले सेवे घडे अंतराय । त्या जाला न्याय खापरचा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कोठें तगों येतो घाणों । आहाच ही मनीं अधोरता ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- बंचावें-फमवावे, अडबड-बडबोरा

अर्थ :- आपण देवाचे भक्त आहोत असे तोंडाने म्हणतो आणि तशी सेवा मात्र करीत नाही. मग त्याने अने शेंग तरी काशासाठी खावे ? १ असे भक्त कडबोरा वाटतात, कोविन घेतात, गळघात माळा घाततात, पण त्याचा वाय उपयोग ? त्यांचा नाशच होतो. असे भक्त देवळात उभाचच गर्दी करून सोडतात २ जी सेवा परकरलेली असते तिच्यात अंतर पडते. तेव्हा खापर-परीस-न्यायाप्रमाणेच मात्रा परिणाम होणार. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या भनात उभाचच अधोरता असते असे धावेरदे मन कधी टिकून राहील काय ? ४

२२२० गयाळाचें' काम हिताचा आवारा । लज फजितखोरा असत नाहीं ॥ १ ॥

चित्ता न मिळे तें डोळां सल्लो येतें । असावें परतें जवळूनि ॥ २ ॥

न करावा संग न बोलावी मात । सावधान चित्त नाहीं त्यासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दुःख देतील माकडे । घालितो सांकडे उकराटें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.- गयाळाचे-गवाळाचे, वावळ्याचे, आवारा-खटाटोप, सांकडे-सकट.

अर्थ :- स्वहिताचा व्यर्थ खटाटोप करीत बसणे हे गवाळ्याचे काम आहे याची त्या फजितखोरास लाजही असत नाही. १ जो आपल्या मनासारखा वागण नाही तो डोळ्यात सारखा सलत राहतो. म्हणून आपण त्याच्या-पापून दूरच असावे. २ ज्याचे चित्त स्वहिताविषयी सावध नाही त्याचा संग कधी घरू नये. हिचा त्याच्यासाठी मापणही करू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे माकडाच्या मृतीचे लोक भलतेच सकट निर्माण करून मला दुःख देतात. ४

- २२२१ बहु बरें एकाएकीं । संग चुकी कराया ॥ १ ॥
 ऐसे बरें जाले ठावे । अनुभयें आपल्या ॥ २ ॥
 सांगावे तें काम मना । सलगी जना नेदावी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे निघे अगो । दुजे संगीं आतळतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आतळतां - रपरां हाताच

अर्थ - लोकांची सगळी सोडून एकापासून राहावे हे मला फार बरे वाटते ? असे हे मला स्वतःच्या अनुभवावरून घांगले समजून आले आहे २ जे काही काम असेल ते आपल्या मनास सांगावे इतर लोकांनी त्यासाठी सलगी करू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दुसऱ्याच्या संगतीत आपल्याने जसे लाकडाच्या घर्षणातून आपण निर्माण होते तशी ती दुसऱ्याच्या रागतीने आपली यवज्जा होऊन नाश होतो ४

अलकापुरीं स्वामी कीर्तनास उभे राहिले तेव्हां कवित्वाचा
 निषेध करून लोक बोलिले कीं कवित्व बुडवणें तेहां कवित्व
 बुडवून पांच दिवस होते ॥ लोकांनीं फार पीडा केली कीं
 संसारही नाही व परमार्थही बुडविला. आणीक कोणी असतें
 तें जीव देतें. मग निद्रा केली ते अभंग ॥ २० ॥

- २२२२ भूतबाघा आम्हा घरीं । हे तों आश्चर्य गा हरी ॥ १ ॥
 जाला भक्तीचा कळस । आले घसतीसी दोय ॥ २ ॥
 जागरणाचें फळ । दिली जोडोनि तळमळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देया । आहाच कळो आली सेया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आहाच-अर्थ, उगाच

अर्थ - अहो धोहरी, भूताची, इतर प्राणिमायाची आम्हांस बाधा व्हावी हे तर मोठेच आश्चर्य आहे ? हा तर भक्तीचा कळसच झाला म्हणायचा, कारण येथे दोषाची वसती झाली २ हरिजागरणाचे फळ तळमळीच्या रूपाने मला प्राप्त झाले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमची आम्ही सेवा केली तो धर्मच म्हणावी लागेल असे दिसते ४

- २२२३ नाहीं जो वेचलो जिवाच्या त्यागें । तोंवरी चाउणें काय बोलो ॥ १ ॥
 जाणिवले आता करीं ये उदेश । जोडी किवा नाश तुमची जीवे ॥ २ ॥
 ठायींचिचि आले होतें ऐसे मना । जावे ऐसे वना दृढ जाले ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मग वेचीन उत्तरें । उद्देशिले खरें जाल्यावरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेचलों-खर्च झालो, अर्पण झालो

अर्थ - जीव समर्पण करून जोपर्यंत सेवेस लागलो नाही तोपर्यंत कायगे असे काय बोलाले ? १ तुमची प्राप्ती करून घेण्यास मी माझ्या जीवाचा नाश करून घेईन किंवा तुमच्यासाठी जीव समर्पण केल्यावर एक तर तुमची प्राप्ती तरी होईल, किंवा नाश तरी होईल हे आता समजून आले आहे २ प्रथमप्राप्तच वनात जावे असे

आमच्या मनात बुड झाले होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मनात जो उद्देग धरला आहे तो खरोखरच पूर्ण झाला तर मी बेवाशी मायण करीन. ४

२२२४ करूं कवित्व काय नाही आतां लाज । मज भवतराज हांसतील ॥ १ ॥

आतां आला एका निवाड्याचा दिस । सत्याविण रस विरसला^१ ॥ २ ॥

अनुभवाविण कोण करी पाप । रितेवि संकल्प लाजलावे^२ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां न धरवे धीर । नव्हे जीव स्थिर माझा मज ॥ ४ ॥

शब्दाचें व टीपा :- निवाड्याचा-निर्गंधाचा, निवालाचा, रितेंव-रीकळ, व्यर्थ.

अर्थ :- आता कवित्व करण्याविषयी मला काय लाज वाटत नाही काय ? कारण भवतराज आता मला हसतील ना. १ आता निर्गंधाचा एक दिसत आलेला आहे खऱ्याचावून रसाचा विरस होत राहिल. २ अनुभवा-विषाण पाप तरी कोण करील ? व्यर्थ संकल्प करणे स्थिरवाणे काम आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मला धीर धरवत नाही; कारण माझा जीवच आता स्थिर राहिलेला नाही ४

२२२५ नाहीं आइकत तुम्ही माझे बोल । कासया हें फोल उपणूं भूस ॥ १ ॥

येसी तें करीन बैसलिया टाया । तूचि बुसायया जघळी देवा ॥ २ ॥

करावे ते केले सकळ उपाय । आतां पाहो काय अद्भुत वास ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आला आजेसी सेवट । होऊनियां गीट पायां पडो^३ ॥ ४ ॥

शब्दाचें व टीपा - उदणू-पातळ, भूस-फोलकट, बुसायया-घसजूत पातण्यासाठी, वास-वाट.

अर्थ :- देवा, तुम्ही माझे बोलणे काही ऐकत नाही. मग मी उगाच फोलकट, भूस पातळ कशाला ? १ देवा, मू मला समजाविण्यासाठी जघळ येतील असा उपाय करून मी पाच ठिकाणी घसून राहिल. २ आनण्यात मी जे जे उपाय करायचे ते केले आहेत. आता अनुनही मी तुमची वाट वाहू काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आपल्या आजेची अखेर झाली. मी आता गीट होऊन तुमच्या पायां पडतो ४

२२२६ नव्हे तुम्हां सरी । येवढें कारण मुरारी ॥ १ ॥

मग जेंसा तेंसा काळ । वाट सारावा पातळ ॥ २ ॥

स्वामीचे तें सांडें । पुत्र होतां काळतोंडे^४ ॥ ३ ॥

शब्दा नाहीं रची । मग कोठें तुका येची ॥ ४ ॥

शब्दाचें व टीपा - सरी-तरी शब्द येवे असावा, कारण-कारण, वाट-उत्तम, पातळ-वाईट, सांडें-कमी होते, रची-किमत.

अर्थ :- मुरारी, एवढे तुझा माझे काम सुपन्नाने होत नाही ना ? १ मग चांगला अथवा वाईट काळ जसा येईल तसा काढावा २ मूला काळतोंड्या निघावावर श्याब्या पिर्याचे म्हणवही कमी होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शब्दांची एकदा किंमत कमी झाल्यावर मग ते कशाला बोलावेत ? ४

२२२७ केल्यापुरती आळी । कांहीं होते टाळाटाळी ॥ १ ॥

सत्यसंकल्पाचें फळ । होती^५ न दितेचि यळ ॥ २ ॥

बळणांश्या ओल्या । रित्या खरें माथें घ्याव्या ॥ ३ ॥

जातीं उलळें घाटूं । तुका म्हणे राज्य घाटूं ॥ ४ ॥

१ विसरला, २ लाजवाढे, ३ पडे, ४ काळें सोड, ५ हे तो.

तु पावा-२ .५३

शब्दार्थ व टीपा - वाळी-हट्ट, घाटू-लायटी पळा, घाटू-मिळवू

अर्थ - हट्ट वेल्यापुरती काहीतरी देऊन बशीतरी मात्ती वाळावाळी होते ? साथ सकल्याच्या फळाची प्राप्ती होईल असे काही दिसत नाही ? २ दळणाच्या वेळी ज्या ओण्या म्हणत्या जातात त्या सव्याशेठ्या मागाने कदा मोगल्या जातील ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जसळें, लायडी पळपा यानी राग्य मिळविणे कधी शक्य होईल काय ? ४

२२२८ आता नेम जाला । याच कळसीं विठ्ठला ॥ १ ॥

हातीं न धरीं लेखणी । काय मुसकुट ते घाणी ॥ २ ॥

जाणे तेणे काळ । उरला सारीन सरळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाटी । घाटू कोरडा शेवटीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कळसीं-वेवटी, अखेरीस, घाटी-घगा.

अर्थ - विठ्ठला, आता अखेरीस मी मनाशी निश्चय बेला आहे ? मी पुन म्हणून हातात लेखणी धरणार नाही उगाच फोल घाणी खर्च करण्यात काय अर्थ आहे ? २ उरलेला बाळ जसे मला समजेल तशा प्रकाराने मी कठीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शेवटी कोरडा झालेला घसाच बघा तरी घाटून राहीन ४

२२२९ पावावे सतोप । तुम्हीं यासाठीं सामास ॥ १ ॥

काहीं आयडी घचनें । पालवून क्षणक्षणे ॥ २ ॥

घावे अमयदान । भुमी न पडावे यचन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे परस्परें । काहीं घादधीं उत्तरें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सामास-प्रयत्न.

अर्थ - देवा, तुम्ही सतुष्ट व्हावे यासाठी पावे सतत प्रयत्न होत आहेत ? क्षणाक्षणास देवा तुम्हांस आवडणारी वचने मी घोलत आहे २ तुम्ही मला अमयदान घावे यामचे बोलणे ममीवर पडल्यासारखे व्यर्थ न व्हावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, परस्परत प्रेमाचे काही समापण वाडयावे ४

२२३० घोलता वचन असा पाठमोरे । मज भाव बरे कळो आले ॥ १ ॥

मागितले नये अदधीनें हाता । नाहीं थरी सत्त । आदराची ॥ २ ॥

समाधानासाठी लाविलेसे कान । चोरले तें मन दिसतसा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्हां तुमचेचि फद । बरदळ छद कळो येती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अदधीनें-आवडले नवल्याचे, रुची नवल्याने, बरदळ-बरबरच

अर्थ - आम्ही काही राबू घोलू लागलो की तुम्ही पाठमोरे होता असे तुमच्या मनातील भाव मला सांगते समजून आले १ तुम्हास मी जे मागती ते न आडव्यामुळे व त्याचा आदरही तुमच्या मनात नवल्यामुळे ते काही आमच्या हाती येत नाही २ चित्ताचे समाधान व्हावे म्हणून आम्ही कान लावून बसलो आहोत पण तुम्ही मात्र आपले मन घोळून ठबले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आम्हांस तुमचे हे बरबरचे छद फद समजून येतात ४

२२३१ काशासाठीं वंसो कळनिया हाट । वाडगा बोभाट डागोरा हा ॥ १ ॥

काय आले एका जिवाच्या उडारें । पावती उच्चारे काय हो ते ॥ २ ॥

नेवी पट परी अर्से तों न मारी' । आमुलिये थोरीसादीं राजा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां अवेरिलें तरी । मग कोण करी दुकान हा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- हाट-बाजार, पट-राज्याधिकार.

अर्थ:- देवा, हा बाजार भरवून तुमच्या सामर्थ्याचा श्रव्य डांगोरा आणि बोमाटा मी
करू ? १ एका जोबाच्या उद्धाराचे काय हो विशेष आहे तुम्हाला ? एका नामाच्या उच्चारानेवर तू पापतोस.
इतर गोष्टींची जखरी काय आहे ? २ आपली स्वतःची थोरली रक्षण करण्यासाठी राजा आपल्या नावड्या
मुळात जरी राज्याधिकार देत नसला तरी असाक्षिवाय काही उपाशी ठेवून मारत नाही ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, तुम्ही जर आता आपा स्वोकार केला नाही तर मग मी हा दुकानाचा पसारा तरी कशासाठी केला आहे ? ४

२२३१ (अ) माझा मज नाही । आला उद्यम तो काहीं ॥ १ ॥
तुमच्या नामाची जतन । नव्हता थोर याडे सीण ॥ २ ॥
न पडावी निदा । कातीं स्वामीची गोविंदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लाज । आम्हां स्वामीचें तें काज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उद्यम-प्राम, कटाळा, काज-कार्य.

अर्थ:- माता मला काही कटाळा आलेला नाही १ पण तुमच्या नावाच्या कौतिकाचे जतन होत नाही
माचे फार बाईट वाटते. २ गोविंदा, स्वामींची निदा माझ्या काती येऊ नये असे मात्र वाटते. ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, आम्हां स्वामीच्या कार्याबद्दल मनात लाज आहे. ४

२२३२ काहीं मागणें हें आम्हां अनुचित । वडिलांची रीत जाणतसीं ॥ १ ॥
बैह तुच्छ जालें सकळ उपाधी । सवेपाशीं बुद्धि राहिलीसे ॥ २ ॥
शब्द तो उपाधि अचळ निश्चय । अनुभव हा काय नाही अंगीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बैह कांकिला विभागी । उपकार अंगीं उरविला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कांकिल-वाटला गेला, विभागला गेला.

अर्थ :- इतर कोणाजवळ काही मागवे हे तर आम्हांला अयोग्य वाटते कारण आम्ही संतांसारख्या
वडिलांची रीत जाणून आहोत. १ बैह व सर्व उपाधी आम्हांस तुच्छ वाटतात आमची बुद्धी देवाच्या सेवेतच
राहिलेली आहे. २ अचल व निश्चल असा स्वरूपाच्या पुढे शब्द हीही एक उपाधीच आहे. असा अनुभव आमच्या
अंगी नाही काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पंचमहाभूतांचा बैह पंचमहाभूतांत मी घातून टाकिला आहे
आणि अंगी परोपकार सेवका ठेविला आहे ४

२२३३ मागितल्यास कर पसरी । पळतां मरी यत्नशी ॥ १ ॥
काय आम्ही नेणों वर्म । केला श्रम नेणतां ॥ २ ॥
बोलतां घरें घेतां रागा । कठीण लागा मागेंमागें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येथे बोली । असे चाली उफराटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कर-हात, यत्नशी-बोळ, बोटी, पदर.

१ मरी, २ तुम्हा, ३ उमविला, ४ पसरी कर.

अर्थ :- देवा, जो कुणी काही तुमच्यापाशी मागतो त्याच्याच पाशी तुम्ही हात पसरता व जो तुमच्यापामून दूर पळून जातो त्याची तुम्ही भोटी मरता १ हे तुमचे कर्म काय आम्ही जाणोत नाही ? न जाणता उगाच धम मात्र आम्ही केले २ कुणी चांगले बोलले तर तुम्ही त्याच्यावर रामावता, आणि जो बडीस हृदयाचा आहे त्याच्या मागे मागे मात्र तुम्ही लागता ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी ही तुमच्या ठिकाणी उलटपा पद्धतीची रीत आहे. ४

२२३४ असो तुम्हें तुजपाशीं । आम्हां त्यासी काय घाड ॥ १ ॥
 निरोधें कां कोंडू मन । समाधान असोनी ॥ २ ॥
 करावा तो उरे आट । खटपट घाटतसे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घेऊनि राया । कां मो भंगा^३ मुकेन ॥ ४ ॥

पादार्थ व टीपा :- घाड-विमन, वर्षा, जखमी, निरोधे-दडपून, विरोध करून, आट-खटपट, परिश्रम

अर्थ - देवा, आता तुमचे तुमच्यापाशी अन्न दे आम्हांला काय त्याची जरूरी आहे ? १ वित्ताचे निरोधून वरून त्यासाठी मी मनाला बसता कोंडून घेऊ ? आम्हा मनास समाधान घाटत आहे २ जो जो खटपट करावी तो तो बाईसच लागून प्राप्त मात्र शेवटी उरतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी उगाच रागवून माझ्या घाटघास झालेल्या विभागास कदासाठी मुक्त ? ४

२२३५ आहे सेंचि पुढें पाहों । घरे आहों येथेंचि ॥ १ ॥
 काय वाढवूनि काम । उगाच धम तूण्णेचा ॥ २ ॥
 सिध्दावर्ता ओघों वरें । घाली पुरे पडेना ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बळितां मन । आम्हां क्षण न लगे ॥ ४ ॥

पादार्थ व टीपा :- सिध्दावर्ता-मिथर राहिल्यास

अर्थ - मी या ठिकाणी आहे तसेच घरा आहे येथे असूनच पुढचे प्रकार काय होतील ते पाहू १ उगाच काम वाढविण्यात काय अर्थ आहे ? विनाकारण तूण्णेचे मात्र दुस होणार २ वाहत्या ओघातच स्थिर राहाने घरे. कारण वाहाराया ओघात कितीही घालले तरी पुरे पडणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या धीहरीचे मन बळविताना आम्हांस एक क्षणही लागणार नाही ४

२२३६ सांगा दास नव्हें तुमचा मी कंसा । ऐसे पंढरीशा विचारनि ॥ १ ॥
 कोणासाठी केली प्रपंचाची होळी । या पायां वेगळी मायबापा ॥ २ ॥
 नसेल तो छावा सत्यत्वासी घोर । नये भाजूं हीर उफराटे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आम्हा आहिवय परत्री । नाहीं कुळगोत्रीं दुजे^३ कांहीं ॥ ४ ॥

पादार्थ व टीपा - विचारनि-विचार करून, हीर-अकुर, आहिवय-ऐटिच, इहलोक, परत्री-परलोक

अर्थ - पंढरीराया मी तुमचा दास बसा नाही हे नोंद विचार करून सांगा घरे १ अहो मायबाप, मी तुमच्या पायांखेरीज इतर कदासाठी आम्हा प्रपंचाची होळी केली आहे ? २ सत्य ज्या ठिकाणी आहे त्यास घोर नसेल तर तो तुम्ही छावा उलट धीन उगवणार नाही असा रीडीने त्याचा अकुर भरवून टाकू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्हासिवाय आमच्या कुळगोत्रात या लोकां व बरलोनी दुसरे कुणीही नाही ४

२२३७ अतन्यासी ठाव एक सयंकाजें । एकाविण हुजें नेणे चित्त ॥ १ ॥
न पुरतां आळी देशधडी व्हायें । हें काय बरवें दिसतसे ॥ २ ॥
लेंकराचा भार माऊलीचे शिरी । निदळ तें बुरी धरिलिया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे किती घातली लांढणी । समर्थ होऊनि केवढासाठी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- काजें-बायें, आळी-हट्ट, निदळ-दुर्बली.

अर्थ:- जे भक्त देवा, तुला अतन्य घाले आहेत त्या सयांच्या कामांचे ठिकाण एकच आहे. त्यांचे चित्त या एकाशिवाय दुसरे काहीही जाणते नाही. १ त्यांचा हट्ट पूर्ण न होता त्यांनी बेमोघासी लागले हे काय चांगले दिसते का ? २ लेकराचा सर्व भार आईच्याच शिरावर असतो. तिने त्याला दूर ठेविले तर ते दुर्बलीच ठरेल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही चांगले समर्थ असून एवढाशा कामासाठी केवढी लांघण लावता ! ४

२२३८ स्तुति तरि करूं कोणापासीं । कीर्ती तरि कंसी पाखाणाची ॥ १ ॥
खोट्या तंव नाहीं अनुवादाचें काम । उरला तो भ्रम धरि घरा ॥ २ ॥
म्हणवायें त्याची पुण नाहीं हातीं । अवकळा कजिती सावकाशें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हेंगे तुमचें माझे तोंड । होऊनीयां लंड आळयितों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- हेंगे-इकडे, लंड-निलाजरा.

अर्थ - देवा, तुमची स्तुती मी कोणापाशी व किती प्रकारांनी करावी ? तुमची कीर्ती तरी कंसी वर्णन करावी ? १ उगाच तुम्हा खोटा अनुवाद करून काम मागणार नाही त्यापेक्षा बरघरचा भ्रम राहिलेला बरा. २ तुम्हांस काही गौरवाचे तर त्याचा काही अनुभव आलेला नाही. आमची मात्र कजिती व विडंबना सावकाश घेऊन आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माणवी इकडे मी निलाजरा होऊन तुमचे वर्णन तोंडाने वाट आहे ४

२२३९ काहींच न लगे आवि अवसान । चढत कठीण दिसतसां ॥ १ ॥
अवघ्याच माझ्या येचविल्या शक्ती । न चलेसी युक्ति जाली पुढें ॥ २ ॥
बोलिलें वचन हारपलें नभों । उतरलों तों उभों आहीं तैसीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काहीं न करावेंसें जालें । थकितचि ठेलें चित्त जगें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- आवि-प्रारब्ध, अवसान-शेवट, येचविल्या-पर्विल्या, नभों-आकाशात.

अर्थ:- देवा, प्रारंभापासून शेवटापर्यंत मनाला कसलीच आशा वाटत नाही. तुम्ही फार कठीण व अप्राप्य दिसता १ माझ्या सर्व शक्ती खर्च झाल्या, तुम्ही नाहीसा केल्या. आता तुमच्यापुढे काही युक्ती चालेल असे दिसत नाही २ मी जे जे बोललो ते आकाशात नाहीसे होऊन गेले आणि आम्ही मात्र जसे आहेत तसेच तुमच्यापाशी उभे आहोत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता जाणवी काही करावे असे वाटतच नाही चित्त थकत थकत उगाच होऊन राहिले आहे. ४

२२४० रुपें गोविलें चित्त । पायीं राहिलें निश्चित ॥ १ ॥
तुम्हीं देवा अवघेंचि गोमटे । मुख देखतां दुःख न भेटे ॥ २ ॥

१ रुपी गोविलें चित्त.

जाली इद्रिया विश्रांति । भ्रमता पीडत ते होतों ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भेटी । सुटली भवबदाची गांठी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गोविलें-गुनून राहिले गोमटे-चागटे

अर्थ - देवा, तुमच्या दृष्ट्या ठिकाणी माझे चित्त गुनून राहिले आहे, तुमच्या पापांशीच निर्विचल होऊन राहिलेले आहे ? देवा, तुम्ही सर्वेश्वरी चांगले अज्ञात तुमचे मुल पाहिल्यावर दु माझे दर्शनही होत नाही ? अनेक विषयांच्या ठिकाणी भ्रमण केल्यामुळे कष्टी झालेली इद्रिये तुमच्या ठिकाणी विश्रांतीस पावली आहेत ? तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमची भेट झाल्यामुळे सत्तारवधनाची पाठ सुटली ४

स्वामींनी तेरा दिवस निद्रा केली. मग भगवंतें येऊन समाधान केलें कीं, कवित्त कोरडे आहे तें काढणें उदकांतून

२२४१ थोर अन्याय केला तुला अत म्या पाहिला । जगाचिया^१ बोलासाठीं चित्त क्षोभविले ॥ १ ॥

भागविलासो वेला सीण अधम मी यातिहोन । झाकुनि लोचन दिवस तेरा राहिलों ॥ २ ॥

अवघे घालूनिया कोडे तानमुकेचे साकडे । योगक्षेम पुढें तुज करणें लागेल ॥ ३ ॥

उदकीं राखिले कागद चुकविला जनवाद^२ । तुका म्हणे शीद साच केले आपुले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अधम-दुष्ट, कोडे-कौतुबाने, साकडे-मकड, साच-सरोवर

अर्थ - देवा, माझे दुष्ट्यावर सकट घालून मी तुला अत पाहून फार मोठा अन्याय केला आहे लोकांच्या बोलण्यासाठी मी माझे चित्त प्रलुभ्य केले ? मी दुष्ट व यातिहीन असून तुला फार कष्ट देऊन धमविले आहे मी ? स्थितीत कोडे झाकून तेरा दिवस तसाच राहिलो ? देवा, दुष्ट्यावर मी सहानुभूतीचे सर्व सकट घालून राहिल्यामुळे तुलाच भासा योगक्षेम आता पाहता लागेल ? तुकाराम महाराज म्हणतात देवा कवित्तच्या वृष्ट्याचे कागद पाण्यातून तारून तू जनापवाद चुकविलास व आपले शीद राखलेस ४

२२४२ तू कृपाळू भाउली आम्हा दीनाची साउली । न सरित आलो बाळवेशें जवळी ॥ १ ॥

माझे केले समाधान रूप गोजिरें सगुण । निवविले मन आलिंगन देऊनी ॥ २ ॥

कृपा केली जना हातीं पायीं ठाव दिला सर्ती । कळीं नये चित्तों दुःख कैसे आहे तें ॥ ३ ॥

तुका म्हणें मी अन्यायी क्षमा करीं वो माझे आई । आता पुढें काई तुज घालू साकडे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा न सरित-न सवरित, लगवणीने त्वरित, साकडे-मकड

अर्थ - देवा, तू आमची कृपाळू आई असून आम्हा दीनांची सावली आहेस तू लगवणीने बाळवेश धारण करून आमच्या जवळ घावून आलीस ? सुंदर व सगुण रूप दाखवून तू माझ्या चित्ताचे समाधान केलेस, आलिंगन देऊन माझे मन तृप्त केलेस, शीतल केलेस ? तू लोकाकडून कृपा बघविलीस आणि सत्ताही आपल्या पायी मला आश्रय दिला म्यामुळे आता दुःख कसले आहे याची विचारा जाणवही होत नाही ? तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे आई, मी अन्यायी असल्याने मला तू क्षमा कर घापुडे तुला माझी सकट घालू नाय ? ४

२२४३ कापो कोणी माझी मान तुजें पीडित दुर्जन । तुज होय सौण तें मो न करीं सर्वथा ॥ १ ॥
चुकी जाली एकवेळा मज पासूनि चांडाळा । उभें करोनिपां जळा माजी यह्या राखिल्या ॥ २ ॥
नाहीं केला हा विचार माझा कोण अधिकार । समर्थ्यासी भार न कळे कैसा घालाया ॥ ३ ॥
गेलें होऊनिपां मागें नये बोलों तें वाउगें । पुढिलिया प्रसंगें तुका म्हणे जाणावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सोक-धीण वास, माजी-आत.

अर्थ - देवा, कुणी माझी मान कापली अथवा दुष्ट लोकांनी मला कितीही पीडा दिली तरी ज्यामुळे तुला श्रांत होईल असे मी काही करणार नाही. १ देवा, तुला पाण्यात उभे राहून यहुपांचे रक्षण करायला लावले ही माझ्यासारख्या चंडाळाकडून मोठोच चूक झाली. २ या कामी माझा अधिकार कोणता हाही विचार मी केलेला नाही. तुझ्यासारख्या समर्थवर मी विली म्हणून ओसे घालावे ? याचाही विचार मी केलेला नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे यापूर्वी होऊन गेले ते गेले, आता त्याविषयी बायगे करायलाटी बोलोवे ? पुढल्या प्रसंगी मात्र मी नीट जाणून राहीन. ४

२२४४ काय जाणें मी पामर पांडुरंगा तुझा पार । धरिलिया धीर काय एक न करिसी ॥ १ ॥
उतायिल जालों आधीं नतिमंद हीनबुद्धि । परि तूं कृपानिधी नाही केला अव्हेर ॥ २ ॥
तूं देवांचा हों देव अवघ्या ब्रह्मांडाचा जीव । आम्हीं दासा फोंय कां भाकणें लागली ॥ ३ ॥
तुका म्हणे विश्वंभरा नी तो पतितच सरा । अन्याय दुसरा दारों घरणें वसलो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पार-अंत, सोमा, महिमा.

१ अर्थ.- पांडुरंगा, मी पामर मनुष्य मी तुझा महिमा कसा जाणणार ? धीर धरल्यानंतर तू काय करणार नाहीत ? १ देवा, मी नतिमंद व बुद्धिहीन असून आधीच उतायळा झाली आहे पण तू कृपेचा साठा असल्यामुळे माझी उपेक्षा बधीच केली नाहीत २ तू सर्व देवांचा देव व सर्व जगताचा जीव आहेस, असे असताना माझ्या दासाना काकुळतीस का बांधे लागते ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विश्वाला भक्त राहिलेल्या देवा, मी तर जराच पतित आहे, आणि तुझ्या दारी घरणें घरून बसलो आहे, हा दुसरा अन्याय केला आहे. ४

२२४५ नव्हती आली सीसा सुरी अथवा घाय पाठीवरी ।
तो म्यां केला हरी एवढा तुम्हां आकांत ॥ १ ॥
वाटिलासी दोहीं ठायों मजपाशीं आणि डोहीं ।
लागों दिला नाहीं येथें तेथें आघात ॥ २ ॥
जीव घेती मायबापें पीड्या अन्यायाच्या कोपें ।
हें तो नव्हे तोपें साहीं तोंचि जाणीतलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कृपावंता तुज ऐसा नाहीं दाता ।
काय वाणूं आतां थापी माझी कुंटली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सीसा-सीप, दोके, गान, कोपें-रागाने, वाणूं-वचन वर, कुंटली-बुटली

अर्थ.- ओहरी, माझ्या डोक्यावर कुणी एखादी सुरी ठेविली नव्हती अथवा कुणी माझ्या पाठीवर दावही घातलेला नव्हता ; की त्याच्यासाठी मी एवढा आकांत करावा ? देवा, माझ्या अंगणाचे रक्षण करण्यासाठी तुला बोहात आणि माझे रक्षण करण्यासाठी काठावर अशा दोन्ही ठिकाणी वाटून रहावे लागेल आणि या दोन्ही ठिकाणी तू काही

आघात पोचू विला नाहीत ७ तेव्हाचें थोडा जरी अपाय देता तरी लोखिण जगातील आईबाप रागाने आपल्या मुलाचा जीवमुडा घेतील, पण तुम्ही माता अपराध एवढा त्हाण नमूनरी तो तुम्ही सहन केला, हे मो जाणून आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कृपावता, तुल्यासारखा मोठा बाता दुमरा कुणी नाही तुम्हे मो काय वर्णन करावे ? माझी घाणी तर कुठित होऊन गेली आहे ४

वर्षान केला

२२४६ तूं माउलीहून मयाळ चद्राहून शीतळ । पाण्याहून पातळ कल्लोळ प्रेमाचा ॥ १ ॥
देऊं काशाची उपमा दुजी तुज पुढ्योत्तमा । ओवाळून नामा तुझ्या वरनि टाकिलों ॥ २ ॥
तुवां केलें रे अमृता मोड त्या ही तू परता । पाचा तत्याचा जनिता सकळ सत्तानायक ॥ ३ ॥
काहों न बोलोन आता उगाच चरणीं ठेवितो माया ।
तुका म्हणे पढरिनाथा क्षमा करीं अपराध ॥ ४ ॥

शब्दाचें व टीपा - मयाळ-मायाळ, परता-पक्षा, जनिता-जन्म देणारा

अर्थ - देवा, तू आईपेढाही मायाळ आहेस तू चद्राहून शीतळ असून पाण्यापेक्षा पातळ आहेस तू जणु प्रेमाचा झोहूच आहेस १ पुढ्योत्तमा, तुला मी दुसरी उपमा तरी कशाची देऊ ? तुझ्या नांवावरून मी माझ्या बेहास ओवाळून टाकिले आहे २ देवा, तू जे मोड अमृत निर्माण केले आहेस, त्यापेक्षाही तू मयूर आहेस पृथ्वी, आप (पाणी), तेज, वायू आणि आकाश या पाच तत्त्वाना जन्म देणारा तूच असून स्रष्टाहीसही तूच आहेस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पढरीनाथा, आता मी काही न योशता उगाच राहातो आणि चरणावर सस्तक ठेवितो माझे सर्व अपराध तू क्षमा करावेस ४

२२४७ मी अवगुणी अन्यायी कितो म्हणोन सांगो काई । आता मज पायीं ठाय बेई विट्टले ॥ १ ॥
पुरे पुरे हा सत्तार कर्म बळिवत दुस्तर । राहो नेदी स्थिर एके ठायीं निदबळ ॥ २ ॥
अनेक बुद्धीचे तरंग क्षणाक्षणा पालटती रंग । धरु जाता सग तव तो होतो बाघक ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आता अवघी तोडीं माझी चिंता । येऊनि पढरिनाथा वास करीं हृदयीं ॥ ४ ॥

शब्दाचें व टीपा - दुस्तर-तरून जाण्यास कठिण

अर्थ - विट्ठल माये, मी तर फारच अवगुणी व अन्यायी आहे कितो तेही सांगता येणार नाही आता मला तुझ्या पायाचा आश्रय घावा १ आता हा मला लौकिक सत्तार पुरे झाला कारण माझे सचित कर्म तहून जाण्यास बाघक ठरत आहे ते मला एके ठिकाणी दाखवरही पियाती धऊ देत नाही २ माझ्या बुद्धीचे अनेक तरंग क्षणाक्षणा रंग पालटून उमटत आहेत त्याचा जो जो सग धरावा सो तो बाघकच होत जातो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पढरीनाथा, माझी सग विंता आता तू दूर कर, आणि माझ्या हृदयात वास्तव्य करून घेता ४

विचरण - वरील वीस व सात अशा अष्टाग्या गणन तुकाराम महाराजांच्या आयुष्यातील एक महत्त्वाचा व कसोटीचा प्रसंग झालेला आहे प्रपंच व व्यवसाय याचा बोट येऊन तुकोबानी आत्मिक साधनेचा माग वाता-छाव्यास प्रारंभ केला गुरुकृपा व नामदवप्ररणा यामुळे तुरोबाना आध्यात्मिक अधिकार प्राप्त झाला त्याच्या मुखातून भक्तिरसात्मक वक्तिव निघू लागले त्याच्या कीर्तनास शेकडो आबालवृद्ध येत राहिले. अनेकानी त्याच्या

अमृतमधुर धानीचा आस्वाद लुटला अनेकानी त्यांना साष्टांग दळवत घालायला मुकुवान वेली तुकोवाना यातील काहीच नको होते, पण देवाचा निरोप मात्र काव्यवाणीच्या द्वारे सांगणे अगत्याचे होते म्हणून त्याची भवितरसारमक अशी अभगवाणी नित्य सवत राहिली त्यामुळे वर्गाभिमानाने अहंकारी झालेले रामेश्वरभट्टासारखे लोक खवळून गेले. तुकोवा वेदान्तचर्चा अनधिकाराने आपल्या अभ्यासतून करतावे पाहून बाही दुष्ट लोकानी तुकोवाना विरोध केला जातीचा सूड आणि मुखात वेदान्तवाणी ! श्रुतीचा अर्थ याने काय म्हणून सांगायचा ? अशी उत्तार रामेश्वरभट्ट-प्रभृती वरिष्ठ वर्गाच्या नैत्यानी खडू तुकारामवृत्तापाशीच केली आपण कवित्व करण्याचे सोडून दळ, पण झाले आहे या कवित्वाचे काय करावे ? या वृत्ताच्या प्रश्नावर उत्तर मिळाले, 'सर्व कवित्व इद्रायणीच्या डोहात बुडवून टाकावे.' ब्रह्मवृन्दाची ही आज्ञा शिरसामान्य करून वुवानी आपल्या बह्या वस्त्रात बांधल्या; त्या नीट बुडव्यात म्हणून त्यात दगड घालून इद्रायणीच्या डोहात विठ्ठलाचे नाव घेऊन बुडविल्या

आपल्यावर आलेल्या या सकटाचे दुषाचे मन हृदयन गेले. त्यांनी आकाश केलेला नसला तरी आपल्या हातून एवढे दिव्य होण्याइतकत अन्याय व अपराध तरी कोणता झाला, याचा शोध ते आपल्या मनाशी घेत प्रसले अंगात दोष निर्माण झाले हाच वाय भवतीचा बळस समजायचा ? मन हा भक्तीचा पसारा मांडला तरी कशासाठी ? प्रपचाची होळी कशासाठी केली ? अशा प्रश्नांनी तुकोवाचे मन गलबळून गेले अभगवाण्या बह्या बुडविल्याने परमार्थ सपला आणि परचा प्रपच तर बेव्हाव दुष्टोभट्ट झालेला होता. तुकोवानी या विचारामुळे अभगवाणी सोडले आणि तेरा दिवसपर्यंत उपवास केला विठ्ठलाच्या चितनात हा बाळ त्यांनी घालविला तुकोवानी निर्वाणीच्या प्रसंगी श्रीहरीलाच सापडे घातले. भगवद्भक्ताची तळमळ व सकटप्रस्तावत्या पाहून पांडुरंगही खडबडून पागे सारले व त्यानी धीहृणाचे बाळरूप घेऊन आपल्या भक्ताचे रक्षण केले अभग पाण्यातही सुरक्षित आहेत अशी प्रेरणा तुकोवाना श्रीहरीने दिली तुकोवानी डोहाकडे पाहिले, तो आपले अभगवाङ्मय 'अभग' असल्याचे त्याच्याही ध्यानी घेऊन त्यांना ईश्वरीलीलेचे कौतुब बाटले हा अलौकिक चमत्कार पाहून त्यांच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रूंच्या धारा वाहू लागल्या. आपल्यासाठी भगवत्तास आपण जिवी कष्ट दिले, 'जनांचिचा बोलतासाठी' चित्त क्षोभविले 'असे त्यानी म्हटले. ईश्वराला आपण दमविले, त्याच्यावर भलतेच सापडे घातले, याचा तुकोवाना परवाताप झाला. 'ज्ञानिनी कोचन दिवस तेरा राहिलो' असे त्यानीच म्हणून 'उबको रातिले बावड ! चुकविला जनबाव' अशी वस्तुस्थिती कथन केली आहे या प्रसंगीचे दीवटचे सात अभग भवतीने आर्द्र झालेले अमृत तुकोवाच्या मनाचे अनेक नाजूक धागे मात विणलेले दिवतील आपण पांडुरंगास विनाकारण दोष दिल्याबद्दलचे दुःख, ईश्वराने पाण्यातून बह्या राखल्या म्हणून कौतुक, आपल्या अन्यायाची जाणीव, यापुढे विठ्ठलाला असा दोष न देण्याचे आश्वासन, माऊलीहून मायाळू, भट्टाहून शीतळ, बाष्पाहून पातळ असण्याच्या या प्रेमबलशेळरूप श्रीहरीचा महिमा वर्णन करण्याची अधमर्यता, इत्यादी विविध भावनांनी वृत्ताचे मन कपथेने, कुतजतेने, आपल्या अपराधाच्या जाणिवेने भिजून चिब झाले आहे तुकोवाना वास्तविक पाहता चमत्काराची आवड नव्हती; पण या एका अद्वितीय चमत्कारामुळे, जलदिव्यामुळे त्याची कीर्ती अधिकच पसरली, आणि तुकोवाच्या मुखातून देवच बोलतो ही यक्षा बळावत गेली.

हावून याव, अमाच उपक्रम दुष्ट प्रवृत्तीच्या लोकानी केलेला होता 'यासि उपाय योजाया निका । देशोघडो कराया तुका । त्याचा अपमान होईल देसा ।', यासाठी हे अग्रम खोब तरार झाले 'तुका शूद्र जातीचा निश्चित । आमि श्रुति मयितायं बोलतो' हे त्याना पधत पडले नाही 'हरिकीतन करीनि तेणें । भाविक लोकसि घातलें मोहन । त्यासि नमस्कार करितो ब्राह्मण । हें आम्हां वारणे धडलाघ्य' हे मूक्य दुःखे समावित ब्राह्मणवर्णाचे होते या तुकोबाच्या प्रचाराविद्द रामेश्वरमठानी चळवळ सुरू झाली त्यानी स्वष्ट गब्दान तुकारामबुवांना ऐकविले 'तु तरी यासोचा शूद्र निश्चित । कवित्व बोलसो कीर्तनांत । त्यांत अर्थ उमटत धुतीचे ॥ अधिकार नमतां बोलसो कसे । शास्त्रविद्द आम्हांसि दिते । तरी वचतया आणि भोतयास । शेरव असे यातना ॥ तरी आज्ञापामून हे बविता । तुवा न घोलायो सवेंचा ।' इतकेच बोलून रामेश्वरमठ यावडे नाहीत त्यानी यापूर्वीच्या कवित्वाची विव्हेवाट लावण्यासाठी तुनाराना उजाविले की, 'लिहिलें कवित्व आपुल्या हातें । बुडवों उदकात नेऊनो ॥' तुकारानी ही वाजा प्रमाण मानली पांडुरंगमूर्तीला साष्टांग नमस्कार घालून त्याचीच इच्छा ममजून त्यानी 'लिहित्या बह्मा घेतल्या समस्त । मग इद्रायणीच्या होहांत । नेऊन बुडवित स्वहस्तें ॥ यस्मात् गाढोडें बाघोनि जाण । त्यामाजीं घातले पादाण । विठ्ठल नामें बह्मनि गजत । देतसे सोडोन उदकांत ॥

यानंतर तुकाबाच्या मनाचा झालेला उदय महीपतीबुवांनी फार चांगल्या व मर्मपर्व रीतीन वर्णन केला आहे 'देवालयच्या द्वारासभोर । युदावनीं होती सावर । घेंण्या तुका तिजवर । घेंसे सारवर जाऊनिया' या स्थानावरून तुकोबांनी जे हृदयस्पर्शी अमय रचिले, त्याच्या आधाराने महीपतीबुवांनी तुकोबाच्या विरक्त मनाचे चित्र रेखाटले आहे तेरा दिवसाची घोर उपासना व साधना पूर्ण झाल्यावर पांडुरंगाचेही अंत करण इवले आणि 'ऐसे लोढता तेरा दिवस । काप करी जगनिघास । रात्रीं बुट्यांत दडुतांस । दाखवितसे जगदात्मा ॥ म्हणे तुझ्याचे अमय निश्चित । म्या कोरडेवि रसिले जळ्यात । आता बह्मा तरघोनि वरया येत । तरी बाढाव्या स्वरित जाबोनि' तुकाराच्या बह्मा पांडुरंगाने उदकातून कोरड्या वर बाढल्यामुळे तुकोबाच माहात्म्य वाढले पण पांडुरंगास गीण दिल्याने त्याच्या मनास फारच यातना झाल्या त्यानी ईश्वराची पुन सात अमगात कडगा भाकणी सेही अमय अरपत रमाळ व तळमळाच आहेत. महीपतींनी म्हटले आहे, 'तेरा दिवस बुडविता शेंखों । कोरड्या बह्मा निघाल्या उदकां । म्या तरी लुटून नेत्या भाविकां । प्रहयात लोको व्हावया ॥ कोरडे कागद उदकात । स्वयं रसिले हकिमणी फातें । हे देवोदेशी प्रगटली मात । प्रीतीनें प्रत उतरितो ॥ जेंसीं पुण्य अर्पां एके स्वळीं । परीं मुवात घात्रे नभमडळीं । तेंसीं तुझ्याची कीर्ती भूमडळीं । होप ते घेळीं 'जलदिव्याच्या प्रसंगामुळे अगा रीतीने तुकाराम महाराजाची कीर्ती चोदा दिगाना फाकून राहिली

२२४८ बरे आम्हा कळो आले देवपण । आता गुज बोण राखे तुझें ॥ १ ॥
मारिले का मज सांग आजिवरी । आता सरोवरी तुज मज ॥ २ ॥
जें आम्ही बोलो ते आहे तुझ्या अर्गों । देईन प्रसर्गों आजि शिष्या ॥ ३ ॥
निलाजिरा तुज नाहीं याति कुळ । खोरटा मिदळ ठावा जना ॥ ४ ॥
खात्ती घोडे माती जीव जत झाडें । एकले उघडें परदेसी ॥ ५ ॥
गाढव कुतरा ऐसा मज ठावा । बईल तू देवा भारयाही ॥ ६ ॥
लटिका' तू मार्गे बहुताती ठावा । आले अनुभव माझ्या तें ही ॥ ७ ॥
तुका म्हणे मज खळिले भाडा । आता धीर तोडा न धरवे ॥ ८ ॥

जे जे बोलतो ते ते सत्य सुखा अंगी आहे देवा, मातादीच मी आजच्या प्रसंगी निघपा देणार आहे. ३ देवा, तू मिलाजरा आहेस. तुला यातो-कुळ काही नाही तू चोरटा आणि निदळ आहेस हेही मला माहीत आहे. ४ जीव, जंतू, झाडे, माती यांचे तू भक्षण करतोस तू परदेशी असून एकटा व जयडावागडा आहेस. ५ देवा, तू गाढव घ कुत्रा आहेस. तू नुसते ओसे पाहणारा बंड आहेस. ६ तू पिती खवड आहेस हे पुर्वी पुष्कळांना माहीत झाले आहे, आणि तोच अनुभव आज मलाही आलेला आहे. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला मांडखोरास तूच जवळविले आहेस. म्हणून माझ्या तोंडास आता धोर धरयत नाही. ८

२२४९ आम्ही मांडीं तुजसवें । वमीं घरुं जालें ठावें ॥ १ ॥
होसी सरड वेडुक । घाघ गाढ्या हो पाईक ॥ २ ॥
बळ करी तया भ्यावे । पळो लागे तया घ्यावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दूर परता । नर नारी ना तूं मृता ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गाढ्या-मिथा.

अर्थ - देवा, तुझे वरं आम्हास माहीत झाल्यामुळे आम्ही आता सुखादरीयर मांडणार आहोत १ बघी तू सरड व वेडूक होतोस, तर कारणपरचे तू मिथा सेवक जयवा बांधवी घनतोस. २ जो कुणी तुझ्याशी बळजोरीने वागतो त्याला तू भितोस आणि जे कुणी तुझ्यापासून दूर पळतात त्यांना तू जवळ करतोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, असा तू पुरव आहेस, की स्त्री आहेस, की भूत आहेस हे बाहीव समजत नसल्यामुळे तू आमच्या पासून दूर राहा कसा ४

२२५० काय साहतीस फुका । माझा बुडविला वका ॥ १ ॥
रोण घराचें पांगिलें । तें न सुटे काहीं केले ॥ २ ॥
घीपाचिया मत्तें । आधीं खरें केलें होतें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे यावरी । आतां मोड कोण धरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - फुका-फुटवचे, वका-साठविलेले घन, रोण-वज, पांगिलें-शिरले, घुसले

अर्थ :- देवा, हे माझे बोलणे तू फुकट का सहन करतोस ? माझ्यासारख्या गरिमाचा साठलेला ठेवा तू बुडविला आहेस १ घरात एकदा कर्ज शिरले की मग ते काही केल्या फिटतच नाही २ माझे हे जे सेवेचे कर्ज देवा, तुझ्याकडे आहे ते चारचौघासमक्ष खरे करून दाखविले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याता यानंतर तुला कोण मोड घालणार ? ४

२२५१ प्रीतीचा कळहे' पदरासी घाली पीळ । सरों नेवी बाळ मागें पुढें पित्यासी ॥ १ ॥
काय लागे त्यासी बळ हेडावितां कोण काळ । गोविते सबळ जाळीं स्नेहसुत्राचीं ॥ २ ॥
सलगी दिला लाड योले तें ते वाटे गोड । करी बुझावोनि कोड हाती बेऊनि मातुके ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बोल कोणा हें कां नेणां नारायणा । सलगीच्या वचना केचे उपजे दिपम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कळहे-कळह, भाडण, हेडाविता-शिडवाहन, कोड-कीतुवाने, दिपम-भेदाची भायना.

अर्थ :- प्रेमाचा कळह म्हणून बालक याणाच्या पदरास पीळ घालून त्याच्याशी जोडते व आपल्या बापास मागेपुढे सरकू देत नाही १ त्या मुलास शिडकावून दूर करण्यास पित्यास किती वेळ आणि बळ लागणार ? पण

पक्षत्याघर मला प्रेमळ आईप्रमाणे वटेथर घेतोस मी त्याच्या सगतीने सव सुवास पाव होईन १ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्या सेवनातील उरलेला घास मी आयडीने सेवन करीन त्यांनी जी आज्ञा केली आहे ती मी कधीही मोडणार नाही ४

विषय - बरीच तीन अभंगाने तुकाराम महाराजांनी साधुसंतांना आपणास श्रीहरीच्या स्वाधीन करण्याविषयी पळवळून विनंती केली आहे आपणांस वेचळ ईश्वराचे स्वाधीन करण्यासाठी त्यांनी मनाजवळ प्रायश्चा केला आहे हे सत मोठे वनवाळू व घरमल आहेत परमार्थाच्या वाटेवर चालताना जर गोण आला तर हे प्रेमळ आईप्रमाणे आपणास नाद्यावर अथवा वडेवरही घेतोस असा विद्वान येथे व्यवन झाला आहे याच्या तत्परतेनेच गोपाळ आपल्यावर कृपा करीत अशी तुक्तीवाची श्रद्धा आहे असा या संतांचा मतिमा अनेक माधुसूतनांनी वर्णन केला आहे 'महासुती' सत जगां अवतरले । उडराया आले बीन जना ' म्हणून नामदेवांनी या संतांचे वर्णन केले आहे 'माझे मायबाप साधुसंतजन । माझे जीव प्राण अंतरांचे ॥ मयमयाहूनि तारिपेले मज । घाले भोळें गुन प्रेम दाखो ' अशा त्यांचा प्रेमळ स्वभाव नामदेवांनी वर्णन केला आहे याचमुळे तमायबापाप्रमाणे चालतात या संतांना देवापेक्षाही महत्त्व दिलेले आढळून येनाम्यानी म्हणून आहे संतचरणांचे रज कण । तेणें तिही देव पावन ' अशी या संतांची घोर योग्यता म्हणूनच 'सतवारी' कुतरा झाली । प्रेमरसाती सोवऱो ' असा त्यांना म्हणून आहे तुकाराम महाराजांनी तर या मायबाप संतांची अनेक अभंगाने स्तुती केली आहे याच्याच वृत्तेमुळे आपली 'कामा डोरणी' अने त्यांनी एके ठिकाणी म्हणून आहे ज्यावर नत पाय दरील अशी पायरी होण्यातही त्यांनी घयता मानली आहे या संतांचे उपचार तरी किती मोठे ? हे आपणांस नित्य जागवीत असनात यांचे सहज बोलणेही हिताचे असते यामे जमी आपल्या घासराम सामाळत, तस हे सत आपणास समाळतात अशी घुवाची खात्री होती या माधुसूतनांचे आगमन घरी झाले की, दमरा दिवाळीचा आनंद घेऊन येतो सनाच्या आंगिनाने त्याची बाया दिव्य होऊन जायची ' आम्हा सोयरे हरिजन । असा त्यांचा विद्वान होता माऊलीला नहमी ऐक्याचच दिन दिसव कोणत्याही लाभाचा हेतू मनात धरून तो प्रेम करीत नाही मत्तहा असेच असतात म्हणून त्यांच्या पायावर लोळण घेण्याने तुक्तीवाना घन्यता वाटते संतांनी आपणांस समाळले, यामुळे आपण कृतवृत्त झालो असे त्यांनी म्हणून आहे या संतांनी आपणास देवाच्या स्वाधीन केले असल्यामुळे दुवाना मोडीच घेयना वाटत आहे

२२५८ लाघवी सूत्रधारी दोरी नाचवी कुसरी ।

उपजवी पाळूनि सहारि नानापरिचीं लाघवे ॥ १ ॥

पुरोनि पडरिये उरले भवितमुखें लाचावले ।

उभेंचि राहिले कर कटीं न बैसे ॥ २ ॥

बहु काळें ना सावळें बहु कठिन ना कोंवळें ।

गुणत्रया वेगळें बहुबळें आयीले ॥ ३ ॥

असोनि नसे सकळामधीं मना अगोचर बुद्धी ।

स्वामी माझा कृपानिधि तुका म्हणे विठ्ठल ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - कुसरी-कोट्याय, अगोचर-न भासणारा

अर्थ - हा श्रीहरी मोठा लाघवी आहे तो सर्वांना जन्म देतो, त्याचे पालन करतो त्याचा सहार करतो इत्यादी नाना प्रकारची लाघवे हातात प्रारब्धाची दोरी घेऊन तो कोट्याने बरीत असतो १ तो सवत्र घेऊन राहिलेला असून पदरीच्या ठिकाणी उरलेला आहे तो नहमीच भवितुषास लालचावलेला असून बमदेवर नीट हात ठेवून उभा राहिलेला आहे तो कधी खाली असतच नाही २ हा श्रीहरी फार काळा नाही की सायळाही नाही

१ मुखावले

तो कार कठीण नाही, कोवळाही नाही. तो सत्वरजतम या गुणत्रयावलीकडचा असून अतिशय यत्नवान आहे. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, तो सर्वात असून नसल्यासारखा आहे, तो मनघुटींना न भासणारा, न समजणारा आहे. असा हा माझा स्वामी कृपेचा साठा श्रीविठ्ठल आहे. ४

२२५९ कीर्तन ऐकावया भुलले धयण । श्रीमूढ सोचन देखावया ॥ १ ॥
उदित हें भास्य होईल कोणे काळीं । चित्त तळमळी म्हणऊनि ॥ २ ॥
उतावीळ बाह्या घेतिलागीं दंड । लोटांगणी घड जायवासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माया ठेवीन चरणीं । होतील पारणीं इंद्रियांचीं ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा - धयण-कान, सोचन-डोळे, घड-नरीर, देह.

अर्थ:- श्रीहरीचे कीर्तन ऐकण्यासाठी माझे पान उरमुक झाले आहेत. तसेच माझे डोळे ! याचे मूळ पाहण्यासाठी उतावीळ बनले आहेत ? अशा प्रकारे माझे भास्य कोणत्या वेळी बरे उदयास येईल ? यासाठीच माझे चित्त तळमळत आहे ? माझे बाह्य अथवा दंड या श्रीहरीला आर्तलग्न देण्यासाठी उतावीळ बनले असून माझा देह त्याला लोटांगण घालण्यासाठी अतिशय उरमुक बनला आहे ? तुकाराम महाराज म्हणतात, मी माझे मस्तक श्रीहरीच्या चरणावर ठेवीन. त्यामुळे माझ्या सर्व इंद्रियांची पारणे किटतील ४

२२६० नाम घेतां कंठ शीतळ शरीर । इंद्रियां व्यापार नाठवती ॥ १ ॥
गोड गोमटें हे भृतासी याड । केला कडवाड माझ्या चित्तें ॥ २ ॥
प्रेमरसें जाली पुष्ट अंगकांति । त्रिविध सांडिती ताय अंगें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तेथें विकाराची मात । योर्लो नयें हित राकळांचें ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा:- शीतळ-शांत, याड-मोठे, थोर, कडवाड-निर्वचय, मात-गोष्ट

अर्थ:- श्रीहरीचे नाम घेतल्यानंतर माझा कंठ व माझा देह शांत होऊन जातो. विविध इंद्रियांना आपापले विषय मुझा आठवेनासे होतात ? अशा प्रकारचे हे थोर श्रीहरीनाम भृतापेक्षाही गोड असल्यामुळे तेच घेण्याचा माझ्या मनाने निश्चय केला आहे. २ या श्रीहरीच्या प्रेमरसाने माझे अंगकांती पुष्ट झालेली आहे. यामुळे माझे त्रिविध ताय नाहीसे होतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरीच्या नामामुळे नाना विकार निर्माण होतात ही गोष्टही कधी बोलू नये. यातच सर्वांचे हित आहे. ४

२२६१ स्वामिकाज' गुरुभक्ति । पितृवचन सेया पति ॥ १ ॥
हेचि विष्णूचि महापूजा । अनुभाव नाही दुजा ॥ २ ॥
सत्य धोले मुखें । दुखवे आणिकांच्या कुलें ॥ ३ ॥
निश्चयाचे बळ । तुका म्हणे तेंच फळ ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा:- अनुभाव-दुसरा विचार.

अर्थ:- घन्याचे काम, गुरुची भक्ती, पित्र्याचे वचन व पतीची सेवा ? या गोष्टी करीत राहाणे हीच खरी विष्णूची महापूजा आहे. यात दुसरा विचार शक्यच नाही ? मूलाने खरे धोलणे आणि दुसऱ्याच्या दुःखाने शमत. दुःखी व्हावे, हीही विष्णूची महापूजा आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याचा जसा निश्वास असेल तसे त्याला फळ मिळेल. ४

१ डोळ्याची, २ स्वामिसेवा गुरु भक्ति । पितृवचन पाळिती ॥

तसे काही तो बरोत नाही कारण सगळं असा पुत्रप्रेमाने तो त्या जाळपातच गुंतून जातो २ प्रथम मोठ्या लाडाने सलग्नी करून त्याच्याशी वागण्याने ते जे बोलील तेच भाषणोड घाटते उलट त्याने हट्ट केला तर त्याची कौतुकाने समजून करून त्याच्या हातावर प्रेमाने दाऊच दिला जातो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मारापणा हे सर्व मी कुणाजवळ घोलू ? हे तुम्हाला समजत वा माही ? आमच्या सलग्नीच्या घोळण्याने तुमच्या मनानं भेदाची भावना कशी निर्माण होणार ? ४

२२५२ मार देखोनि बंणवांचे । दूत पळाले दमाचे ॥ १ ॥
आले आले बंणववीर । पाळा वायती अमुर ॥ २ ॥
गळडटक्याच्या मारे । भूमी गर्जे जयजयकारें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे काळ । पळे देखोनिचां बळ ॥ ४ ॥

मारापं व टीपा - मार-समुदाय

अर्थ - बंणवांचे समुदाय पाहून दमाचे दूत पळून जातात ? बंणववीर आलेले पाहताच अमुर काळ धरयर कापू लागतो २ गळडटकाची करून गामश्रीच्या समुदायामुळे ही भूमी हरिनामाच्या गर्जनेने तुमडूमून जाते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या बंणववीरांचे बळ पाहून काळ भिजून दूर पळ काढतो ४

२२५३ रगों रगें रे१ धीरगे । काय भुल्लासी पतगे ॥ १ ॥
दारीर जायाचे ठेवणें । धरिंसी अमिळास क्षणें ॥ २ ॥
नव्हे तुसा हा परिवार । द्रव्य दारा क्षणमगुर ॥ ३ ॥
अतकाळींचा सोडरा । तुका म्हणे विठो घरा ॥ ४ ॥

राशार्ध व टीपा - अमिलाय-इच्छा, लोभ, क्षण-नको, दारा-वायको.

अर्थ - धीहरीच्या रगाने तू रगून जा पतर्गाच्या वरवरच्या पण माहीना होणाऱ्या रंगाना काय घुलून राहिलास ? १ दारीर हा नष्ट होणाराच ठेवा आहे त्याचा लोभ तू मनात धरू नकोस २ द्रव्य, पत्नी इत्यादी भोवतीचा परिवार हा खरोखर तुसा मग्न तो क्षणात माहीना होणारा आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अत-काळी सोडविणारा सोडरा हा धीहरीच आहे. त्याचाच आशय द्या ४

२२५४ जन्मा पेडनि काय केले । तुवा मुदल गमाविलें ॥ १ ॥
का रे न फिरसी माघारा । अझुनि तरी फजितखोरा ॥ २ ॥
केली गाठोळीची नासी । पुढें भीकच मागसी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ठापा । जाई वापल्या आलिया ॥ ४ ॥

२२५५ पंढरीस जाते निरोप आइका । वंकुठनायका क्षेम सांगा ॥ १ ॥
 अनायांचा नाथ हे तुमों वचन । धर्मिं नको दोन गांजों देऊं ॥ २ ॥
 प्राप्तिलें भुजंगें सपें महाकाळें । न दिसे हें जाळें उगवतां ॥ ३ ॥
 कामक्रोधमुनीं इवापदीं बहुतीं । वेढलों आयतीं मायेचिये ॥ ४ ॥
 भृगुजलनदी बुद्धविता तरी । आणूनियां धरी तळा नेते ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे तुवां धरिलें उदास । तरि पाहीं वास कवणाची ॥ ६ ॥

भावार्थ व टीपा :- जाते-जाणारे, क्षेम-कुशलता, भुजंगें-मर्पणे, उगवतां-मुटका, मुनीं-कुत्री
 आयतीं-भोवऱ्यात, वास-वाट.

अर्थ :- अहो, पंढरीच्या पात्रेस जाणारे लोकहो, माझा एक निरोप तुम्ही ऐका. वंकुठनायक जो श्रीविठ्ठल
 त्याला माझा एक निरोप तुम्ही सांगा १ देवा, 'मी अनायांचा नाथ आहे' हे तुमंचे वचन आहे ना ? हे वचन
 सत्यं करण्यासाठी मी धावून ये. या दोनदास दुखीकधी करू देऊ नकोस. २ या महाकाळकधी सर्पाने मला प्राप्तलेले
 आहे. त्याच्या मिठीतून मुटका होईल असे दिसत नाही ३ कामक्रोधादी कुश्यांनी व अनेक इवापदांनी मला घेरलेले
 असून मी मायेच्या मोयऱ्यात सापडलो आहे. ४ ही भृगुजलकथाची संघारकधी नदी मला बुद्धवत मत्तली तरी कधी
 तळाशी नेते, तर कधी वर आणते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू जर आमच्या ठिकाणी उदास राहिलास
 तर आम्ही घाब तरि कुणाची बाहोबी ? ६

२२५६ कृपाळू सज्जन तुम्ही संतजन । हेंचि कृपादान तुमचें मज ॥ १ ॥
 आठवण तुम्ही द्यावी पांडुरंगा । कीव माझी सांगा काकुलती ॥ २ ॥
 अनाथ अपराधी पतिताआगळा । परि पायविंगळा मका करूं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुम्ही निरवित्यावरि । मग मज हरि उपेक्षीना ॥ ४ ॥

भावार्थ व टीपा :- आगळा-विशेष प्रकारचा, निरवित्यावरि-स्वाधीन केल्यावर.

अर्थ :- तुम्ही संतजन सर्वच कृपाळू व सज्जन आहात. तुम्ही मला पुढीलप्रमाणे कृपेचे दान द्यावे. १
 तुम्ही माझी आठवण त्या पांडुरंगास द्यावी व माझी माझी कीव त्याला काकुलतीने सांगायची. २ मी अनाथ आहे,
 अपराधी आहे, विशेष प्रकारचा पापी आहे वण तुम्ही मला आपल्या पायांपासून वेगळे करू नका, असे तुम्ही देवाला
 माझ्याबद्दल सांगा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकदा तुम्ही साधुसंतांनी मला श्रीहरीच्या स्वाधीन
 केल्यानंतर तो माझी उपेक्षा कधीही करणार नाही. ४

२२५७ संतांचिया पायीं माझा विश्वास । सर्वेभार्ये दास जालो त्यांचा ॥ १ ॥
 तेचि माझें हित करिती सकळ । जेणें हा गोपाळ कृपा करी ॥ २ ॥
 भागलिया मज बाहतील कडे । त्यांचियांनीं जोडे सर्वे सुख ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे शेष घेईन आवडी । वचन न मोडीं बोलिलों तें ॥ ४ ॥

भावार्थ व टीपा :- भागलिया-पक्क्यावर, शेष-उरलेला

अर्थ :- संतांच्या पायांवर माझा मोठा विश्वास अतल्यामुळे मी सर्वेभाषाने त्यांचा दास झालो आहे. १
 त्यांच्यामुळेच हा गोपाळ माझ्यावर कृपा करील आणि माझे त्यामुळे सर्व प्रकारचे हितच होईल. २ हे संतजन मी

१ पतिन, २ विमदास, ३ कटिये.

२२६२ चित्त घेऊनियां तूं काय देसी । ऐसे मजपासी सांग आधीं ॥ १ ॥
 तरिच पंढरिराया करिज साटोपाटो । नेघें जया तुटी येईल तें ॥ २ ॥
 रिद्धिसिद्धि कांहीं वाविसी अन्निळास । नाहीं मज आस मुक्तीची हो ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुजें माझें घडे तर । भवतीचा भाय रे देणे घेणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साटोपाटो-देवपेव, बदला, अभिलाप-लाजुव, आभा

अर्थ :- बेया, तू माझे चित्त घेतील, पण त्याच्या यवती तू मला काय देणार आहेस ? हे मला आधी सांग १ पंढरीनाथा, तरच मी गुरुपाशी देवघेवीचा व्यवहार करीन ज्यात मला तूट येईल, असे मी काही घेणार नाही. २ मला रिद्धिसिद्धीची आशा दाखविलीत तर त्याचा वाटो जपयोग नाही मला मुक्तीचीही इच्छा नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुला व माझा जर हा व्यवहार क्षाला तर आम्ही तुला आमचे चित्त देणे व तू आम्हांला भवतीचा जिह्वा देणे असा प्रकार होईल ४

२२६३ तुला संग पुरे संग पुरे । संगति पुरे विठोबा ॥ १ ॥
 आपल्या सारिखें करिसी दासां । भिकारिसा जग जाणें ॥ २ ॥
 रुपा नाहीं टाव नांवा । तैसें आमुचे^१ करिसी देवा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तोपें आपुले भंडोळें । करिसी वाटोळें माझें तैसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संग-सोनत, तोपें-तो ये, तुवा, तू, भंडोळें-गुहाळे

अर्थ - विठोबा, आता तुला संगत पुरे झाली असे मी पुन पुन सांगतो १ तू जसा भिकारी आहेस तशीच अवस्था तू आपल्या दासांची करितोस हे संपादना माहित आहे २ तुझ्या रुपाचा व नावाचा जसा पत्ता नाही त्याप्रमाणे तू आम्हांसही नामरूपविरहित करतोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त जसे स्वतःचे सर्वस्व गुहाळून ठेविले आहेस, त्याप्रमाणे माझेही वाटोळे तू घरातील ४

२२६४ आतां मज तारीं । वचन हें साच करों ॥ १ ॥
 तुजें नाम दिनानाय । त्रिदावळी जगविएयात ॥ २ ॥
 कोण लेखी माझ्या दोषा । तुला त्रिभुवनीं ठसा ॥ ३ ॥
 चांयां जातां मज । तुका म्हणे तुम्हा लाज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साच-खरे, लेखी-ध्यानात ठेवणार

अर्थ :- देवा, तू आता माझे रक्षण कर मला तार व आपले पतितपावन हे ब्रीद खरे करून घालीव १ बीवांचा नाय हे तुझे नाव, ही तुज्या बीवावळी, सर्व जगात प्रसिद्ध आहे २ अतावनाच व पतितपावन, असा त्रिभुवनात माजलेला तुला शिक्षा माझ्यावर असताना माझे दोष कोण ध्यानात ठेवणार ? माझ्या दोषांची काय किमत आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमचा असूनही जर वाषा गेलो तर साच याची लाज तुम्हांसच वाटायला हवी ४

२२६५ विठ्ठल आमुचा निजाचा । सज्जन सोयरा जीवाचा ॥ १ ॥
 मायबाप चुलता यंध । अवघा तुजशीं संबध ॥ २ ॥
 उभयकुळींसाक्ष । तूचि माझा मातुळपण ॥ ३ ॥
 समपिली काय । तुका म्हणे पंढरिराया ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - निजांचा-आत्मस्वरूपाचा काया-अरीर

अयं - श्रीविठ्ठल हा आमच्या जीवाचा स्वरूप असा सोबरा जन्म तो आम्हांत आत्मस्वरूपाचा वाढतो १ मासे भायबाप, चुलता, बंधू तूच असून हे सर्व सवय सुखाशीच आहेत २ पिता व माता मा दोन्ही कुळाशी तूच सवयी असून मातुसंपत्तीही तूच आहेत अशी साक्ष आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात पदरीनाथा हा माझा देह मी तुलाच संपर्पण केला आहे ४

२२६६ वेदाचा तो अयं आम्हांतीच ठावा । पेरानों वाहावा भार माया ॥ १ ॥

खादल्याची गोडी देखिल्यासी नाहीं । भार घन याही मजुरीचे ॥ २ ॥

उत्पत्तिपाळणसहाराचे निज । जेणे नेले बीज त्याचे हातीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आले आपणाचि फळ । हातोहातीं मूळ सापडलें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - पेरानी-दुसऱ्यानी, इतरानी

अयं - वेदांचे खरे सात्यं आम्हांतच माहित आहे सरा अयं आम्हीच जाणतो इतरानी उगाच आपल्या डोक्यावर ओसे मात्र वाहावे १ प्रत्यक्ष पदार्थ साप्यात जो रुची आहे, तो काही तो माहाण्यात नाही सपत्तीचे ओसे वाहाणाऱ्या मजुरास त्याचा काय उपयोग ? २ उत्पत्ती, पालन, सहार यांच्या स्वरूपाचे बीज ज्याने नेले त्याच्याच हाती ते आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हाला सर्वांचे मूळ सापडले असून त्याचे फळही हातीं आलेले आहे ४

विवरण - तुकारामदुवाच्याच सांगण्याप्रमाणे ते जातीनें बूद कुणवी, त्याचा घटा बंधवाचा, परंतु ईश्वरी कृपेने त्याचे संपूर्ण जीवन पालटून गेले श्रीहरीसी त्याचे जीवन एव रूप झाले भगवच्चिंतन, वधाकीर्तन, नामस्मरण, एकान्तवास सद्गुरुकृपा, सतसहवास यानी त्याचे आयुष्य बदलून गेले ईश्वरी तेजाने प्रकाशित झाल्याने त्याच्या मुखातून ईश्वराचीच वाणी प्रकट झाली या प्रमादपूर्वक व प्रासादिक वाणीमुळे त्याचा लौकिक बाढू लागला आपली वाणी आपली स्वतःची नमून विठ्ठलाची आहे अशी त्याची निष्ठा असल्याने त्याची सत्ते अनेकदा बोलून दाखविले 'तव्हुनी माझे बोल बोलें पाडुरव', 'बोलवितो देव मज', 'आपुल्या बळे माहीं भो बोलत । सदा कुपावत याचा त्याची', 'परि त्या विश्वमरें बोलाविलें', 'तुका म्हण मज बोलवितो देव', 'मज विश्वमर बोलवितो', 'बरे साक्षत्वेसी वाणी । नारायणी मिभित' इत्यादी वचनातून तुकोबाच्या कर्तृत्वामागील ईश्वरी प्रेरणा स्पष्ट झाल्यामुळे सहजच त्याच्या भोवती अनेक लोक जमू लागले त्याच्या कथाकीर्तनास गर्दी झाली त्याच्या पायावर लोक डोके ठेवू लागले, यामुळे काही लज्जप्रतिष्ठित कट्टी झाले हा बूद तुकाराम ब्रह्मज्ञान सापनी वेदातील उत्तमज्ञान बोलतो याला काय अधिकार' असा लह्याच प्रचार सुरू झाला आणि या विरोधकांना तुकारामदुवा कधी सौम्यपणान, कधी कडक रीतीने उत्तरेही देताना दिसतात आपणासच वेदाचा खरा अर्थ माहित असल्याचे त्यांनी या अग्रभात आत्म-विश्वासपूर्वक सांगितले आहे वेदाची नुमती धोकपट्टी करणारे नुसते मारवाही आहेत पण खरा वेदाय आपणच जागला आहे अशी त्याची श्रद्धा आहे 'सकळ शास्त्राचे हें सार । हें वेदाचें गव्हार' म्हणजे हा पदरीनाथा असल्याचे त्यांनी सांगितले आहे 'वेदाचें गव्हार न फळ वाढका' असे त्यांनी एका अग्रभात म्हटले आहे तुकोबाच्या या अधिकाराचे महत्त्व अनकानी माग्य केले आहे

२२६७ आमचा तू ऋणी ठायींचाचि देवा । मायावया ठेवा आलों दारा' ॥ १ ॥

वर्म तुजें आह्या सापडलें हातीं । धरियेले चित्तीं दड पाय ॥ २ ॥

बैसलों घरणें कोंडोनिया द्वारों । आतूनि याहेरी मेओं नेदी ॥ ३ ॥

१ दारा

तु गाथा-२ ५५

तुज मज सरी होईल या विचारें । जळो भांडसोरें निलाजिरें ॥ ४ ॥

भांडवल भासें मिरवीती जनी । सहस्र घोषणी नाममाळा ॥ ५ ॥

तुका म्हणे आम्ही केली जिये साटी । तुझां आह्यां तुटी घालूं आतां ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - टापीचा-मूळचा, सरी-बरोबरी

अर्थ - देवा, तू आमचा मूळबाप म्हणो आहेस म्हणून आम्ही आमचा वृषेचा ठेवा तुला मागायला आलो आहोत ? तुझे पाप आम्ही आमच्या चित्तात दुष्ट धरून ठेविले आहेत हेच तू आमच्या हातांत सापडल्याचे रहस्य आम्हांत सापडले आहे ? मी तुम्हांला बोंडून ठेविले असून तुमच्या दाराशी घरणे धरून बसलो आहे तुला आता आतून बाहेर घेऊच देणार नाही ? अशा या वागण्याने तुम्ही-आमी बरोबरी होईल म्हणून या भांडसोरपणाच्या निलाज्या वृत्तीला आग लागो ४ नाममाळेत विष्णुसहस्रनाम ओवणे हेच भाशे एक भांडवल तू लोकांत मिरवीत आहेस ५ तुकाराम महाराज म्हणतात आम्ही तुम्हांला जीव अपण केला असून आता तुमचाआमचा सबंध तुटून गेला आहे ६

२२६८ काय घोविले माहेरी मन मळलें अंतरीं ।

गादलें जन्मचरी असत्यकाटें काटलें ॥ १ ॥

सांडो व्यापार दंभाचा शुद्ध करीं रे मन वाचा ।

तुझिया चित्ताचा तूच ग्वाही आपुला ॥ २ ॥

पापपुण्यविटाळ देहीं भरितां न विचारिसी काहीं ।

काय चाचपसी मही जी असड सोवळी ॥ ३ ॥

कामक्रोधा वेगळा ऐसा होई कां सोवळा ।

तुका म्हणे कळा गुंडून ठेवीं कुसरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घोविलें-घुटले गादलें-व्यापारनें, मही-पृथ्वी, गुंडून-गुंडाळून, कुसरी-कला, कायत्य,

चातुर्ग

अर्थ - शरीर बाहेरून घुण्यात काय अर्थ आहे ? आतील मन तर मळलेले आहे जन्ममर असत्याचा व्यवहार करून ते अनेक घोयानी व्यापले आहे ? यासाठी दंभाचा व्यापार तू सोडून दे तू आपले मन व वाणी शुद्ध कर तुझ्या चित्ताचा तूच साक्षी आहेस ? पापपुण्याच्या विटाळाने तू देहाचो भरती करीत आहेस पासवघी काहीच कसा विचार तू करीत नाहीस ? सदैव सोवळी असणारी पृथ्वी मात्र तू शुद्धाशुद्धतेसाठी चापशीत बसला आहेस ? तुकाराम महाराज म्हणतात, कामक्रोधादी विकारापासून वेगळा निघून तू सोवळा बन कलाकुसर व ज्ञानचातुर्ग तू गुंडाळून ठेव ४

अर्थ :- ऊस वाढविला की त्याची गोडी वाडत असल्यामुळे म्हणजे गुळ व साखर हे त्याचेच विविध प्रकार होतात. १ बापा, तू सत्यकर्माचेच आचरण कर. त्यामुळे तुझेच हित होऊन असत्याचे दुःख बूर होईल. २ साखरेचे आळे करून त्यात कांदा लाविला तरी लहानमोठ्या प्रमाणाने ह्याची दुर्गंधीच येईल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सत्य व असत्य हे अशा प्रकारचे असते, याचा विचार तू कर ४

२२७० पायाण देव पायाण पायरी । पूजा एकावरी पाय ठेबी ॥ १ ॥
सार तो भाव सार तो भाव । अनुभवीं देव तेचि जाले ॥ २ ॥
उदका भिन्न पालट काई । गंगा गोड येरां चवी काय नाही ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हें भाविकांचें यम । येरीं धर्मधर्म विचाराये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- उदका-पाण्यात, येरां-इतराना, येरीं-इतरांनी, विचाराये-विचार करावा.

अर्थ :- देव पायाणाचाच असतो आणि त्याच्या देवालय्याची पायरी पायाणाचीच असते पण एकाची पूजा करायची असते, आणि एकावर पाय घावा सायतो १ यावरून असे दिसते की, भावहूच एक सार आहे असे ज्यांच्या अनुभवगत आले ते देवच झाले आहेत. २ पाण्यापाण्यांत मेंद असला तरी रुचीत काही घटन असतो का ? गंगेच्या पाण्यात विनोद गोडी व इतर मद्याच्या पाण्याला काय गोडी मसते ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यासंबंधीचे रहस्य भाविकांनाच समजेल. इतरांनी धर्मधर्माची खुशाल जर्वा करीत बसताये. ४

२२७१ जन्मा येऊनि कां रे निदसुरा । जायें भेटी वरा रत्नमाईच्या ॥ १ ॥
पाप ताप दैव्य जाईल सकळ । पावसी अढळ उत्तम तें ॥ २ ॥
संतमहंतसिद्धहरिदासदाटणी । फिटती पारणी इंद्रियांची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तेयें नामावा गजर । फुलाची अपार लुटी घेई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- निदसुरा-प्रडाणी, अर्धवट, दाटणी-समुदायात.

अर्थ:- मनुष्याच्या जन्माला येऊन असा अडाणी का रे राहूतोस ? रत्नमाईचा पती जो श्रेष्ठित्व त्याच्या भेटीसाठी जा ना तु. १ त्यामुळे तुझे पाप, ताप व दैव्य मष्ट होईल व तू उत्तम असे अढळपद मिळवशील. २ संत, महंत, सिद्ध, हरिदास यांच्या समुदायात तुझ्या इन्द्रियांची पारणी फिटतील. ती समाधानी होतील. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेचे हरिनामाचा गजर सुरू आहे तेथील मुलाचा लाभ तू अपार लूट. ४

२२७२ काय धोविलें कातडें । काळकुट भीतरि फुडें ॥ १ ॥
जगा राहें लोकमांडा । चाळविल्या पोरीं रांडा ॥ २ ॥
घेसी बुंधी पानवथा । जगाच हालविसी माया ॥ ३ ॥
लावून बैसे टाळी । मन इंद्रियें मोकळी ॥ ४ ॥
हालवीत घेस माळा । विषयजव येळोवेळां ॥ ५ ॥
तुका म्हणे हा व्यापार । नाम विठोबाचें सार ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- धोविलें-घुसले, भीतरिं-आत, अत करणात, फुडें-वाईट. लोकमांडा-भाडखोरा, बुंधी-सोळ, पानवथा-पाणवड्यावर.

अर्थ:- अंगारचे कातडे घुसल्याने काय उपयोग होणार ? काळकुट विषाप्रमाणे वाईट विकारांनी भरलेले तुझे अंतःकरण आहे. १ भाडखोर भाणसा, गण राहा. उबाच अडाणी रोडोपोरांना का फसवीत आहेस ? २

भागवतप्रावर घमून डोण्यावर सोळ घेऊन गायी हलवून ध्यानधारणेचे सोंग उगाध का करतोत ? ३ तोंड गप्प करून बसलास, पण तुमही इद्रिये मात्र संराटपणे मोडली आहेत. ४ ह्मतात माळ घेऊन हालवीत बसला आहेत, पण इद्रियांच्या विषयांचा मात्र सतत स्पर्श चालू आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा तर पोट भरण्याचा मुढ व्यापार आहे बिठ्ठलाचे नाम हेच एक जीवित्याचे सार आहे. ६

२२७३ येईं यो येईं यो येईं धांवोनियां^१ । विलंब का यायां लाविला कृपाळे ॥ १ ॥

विठायार्ई विद्वंमरे भयच्छेदके । कोठे मुंतलीस यगे विदवव्यापके ॥ २ ॥

न करीं न करीं न करीं आतां अळस अवेहे^२ । व्हावपा प्रकट केवें दूरि अंतर ॥ ३ ॥

नेघें नेघें नेघें माझी वाचा विसावा । तुका म्हणे हांवा हांवा हांवा साधावा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा.— अवेहे-अवेद, अस्वीकार, हावा-ह्म्यास, हाव, इच्छा.

अर्थ— कृपाळे बिठ्ठले, तू आता घायत घायत ये. विनाकारण उशीर का लावितस ? १ संतारपास सोरणादे, विद्वंमरे, विठायार्ई, विदवव्यापके, तू कुठे मुंतून राहिलो आहेस ? २ तू आता अळस करून मासा अवेहे करू नकोस. तू प्रबट होऊन मला भेट देण्यास आता बुध्दामाश्रयात बाप फार अंतर राहिले आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी वाणी तुला हाका भारताचा बघीच बिभ्रती घेत नाही तिला हाच एक ह्म्यास सतत असतो ४

२२७४ हेंचि याच्या ऐसें मागावे दान । वंदुनि चरण नारायणा ॥ १ ॥

धीर उदारीव निर्मळ निर्मत्सर । येणे सर्वेश्वर ऐसें नांव ॥ २ ॥

हाचि होईजेल पाचिया विभागें । अनुभवयो अंगें अनुभवयील ॥ ३ ॥

जोडे तपाचे कां न करावे सायास । जाला तरि अळस दीनपणें ॥ ४ ॥

पावल्यामागें कां न घलायो धांव । घरित्या तरि हांय बळ^२ येतें ॥ ५ ॥

तुका म्हणे घालूं खंडीमध्यें टांक । देवाचे हें एक करुनो घेऊं ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उदारीव-उदारपणा, सायास-प्रयत्न, टांक-थोडा भाग.

अर्थ— या नारायणाचे चरण घेउन करून त्याच्या कृपेचे दान त्यास मागावे १ याच्या अंगी धीर, उदारत्व, निर्मळपणा आणि निर्मत्सराव हे चार गुण असल्याने हा सर्वेश्वर म्हणून ओळखला जातो २ या लक्षणांपैकी काहींनी संपन्न असलेला देवच होऊन जाईल अनुभव घेऊ पाहण्यासाठीच याचा अनुभव येईल. ३ जे प्राप्त होण्यासारखे आहे त्याच्याबद्दल प्रयत्न का करू नये ? या कामात जर अळस होईल तर मग दीनत्व पवरी येईल ४ जो आपणांस पावण्यासारखा आहे त्याच्या भागे का घायत जाऊ नये ? आपण जशी जशी हाव घरू तसे बळ आपल्या अंगी येत असते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, दुसऱ्याच्या लशीभर मालामध्ये आपला टाकभर थोडा भाग टाकून त्याच्यावर जसा हक्क सांगितला जातो, तसेच आपण त्या सर्वेश्वर ईश्वराचे वाटेकरी होऊ. ६

२२७५ सत्ताबळें येतो मागतां विभाग । लावावया लाग निमित्त्य कहं ॥ १ ॥

तुझीं ऐसीं मुखें कहं उच्चारण । घोले नारायण सांपडव् ॥ २ ॥

असेविण नाहीं उपजत मोहो । तरिच हा मोहो न पडे फदीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां व्हावें याजऐसें । सरिसे सरिसे समागमें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — लाग-संबध, असेविण-तीव्र इच्छेजिवाय, मोहो-नवरा.

१ धावोनि लवलाहप, २ थाप, ३ बळी येते.

अर्थ :- एक सत्ता असली म्हणजे तिच्या बळावर देवाकडे आपल्या मिमाणाची वाटणी मागता येते. देवाची संबंध जोडायला वाही तरी असे निमित्त करावे लागतेच. १ 'देवा, माझी तुझे आहोत,' असे मुखाने उच्चार आणि या बोलण्याने नारायणास सापडू. २ कुठलीही आशा असल्याशिवाय काही मोह उत्पन्न होत नाही. स्वतःच्या पत्नीविययी आशा असल्यामुळेच सवरा इतर फंदात पडत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या देवासारखेच म्हावे आणि एकसारखे त्याच्या बरोबरच असले. ४

२२७६ करितां होया व्हावें चित्तचि नाहीं । घटापटा कांहीं काळ नये ॥ १ ॥

मग हालतचि नाहीं जबळून । करावा तो सीण सीणवितो ॥ २ ॥

साहतचि नाहीं कांहीं पांहुळलें । उगल्या उगलें दळत आहे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तरी धोलावें झांकून । येवें खुणे धूप पुरतेंचि ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- होया व्हावें-होला हो, सीण-श्रम, पांहुळलें-विचलित झाले, उगल्या-उगाच, घात.

अर्थ :- घटापटाची शब्दांच्या सटपटीत जे वाद होतात, त्यांत होला हो म्हणावे. पण त्यांत आपले मन मात्र घालून बसू नये. १ असे कैत्यानेच ईश्वर आपल्या जयळून हासतच नाही. माखेरीज जे जे करावे ते केवळ श्रमच होतात. २ थोडेसे जरी मन विचलित झाले तरी ते देवाला सहन होत नाही. पण ते जर वात थ स्थिर झाल्यास देव तेच राहातो आणि ते दळल्यास तोही चळतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून जे धोलावे ते आडपडद्याने धोलावे. असे कैत्यानेच लुगेला धूप पटेल आणि कार्यसाध होईल. ४

२२७७ संतसंगें याचा यास तवकाळ । संचला सकळ मूर्तिमंत ॥ १ ॥

घालूनियां काळ अवघा बाहेरी । त्यासीच अंतरी यास विला ॥ २ ॥

आपुलेंसैं जिहों नाहीं उरों दिलें । चोखवितां भलें ऐसीं स्यळें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाहीं शांक्त परिमळ । चंदनाचें स्यळ चंदनचि ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - संचला-राहतो, चोखवितां-गोष्टताना, परिमळ-सुवास.

अर्थ :- हा श्रीहरी पूर्णत्वाने मूर्तिमंत होऊन नेहमी संतांच्या सगतीने राहत असतो. १ कारण या संतांनी कामक्रोधादी विकारांचा काळ बाहेर घालून आपल्या अंतःकरणात देवाला राहाण्यासाठी स्थान दिलेले असते. २ ज्यांनी स्वतःचे म्हणून काही उरू दिले नाही अशा संतांचा शोध करीत जाणे चांगले असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्या ठिकाणी चंदनाचे झाड आहे ते स्यळ चंदनमय होऊन गेले असल्यामुळे त्याचा सुवास काही हाकला जात नाही. ४

२२७८ पुष्ट कांति निवती ओळें । हे सोहळे थोरंगी ॥ १ ॥

अंतर्बाहीं विलेपन । हें भूषण मिरवूं ॥ २ ॥

इच्छेऐसी आवड पुरे । विश्वंमरे जवळी ॥ ३ ॥

तुका करी नारायण । या या सेवन नापाचें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - विलेपन-माखणे.

राहिलेल्या देवाजवळ आपल्या इच्छेप्रमाणे आपली आवड पूर्ण होते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या नारायण नामाचे सेवन मी करीत असतो ४

२२७९ सुकाळ हा दिवसरजनी । नित्य^१ घणी नवीच ॥ १ ॥
 करुण सेवू नानापरी । राहे उरी गोडीनें ॥ २ ॥
 सरे ऐसा नाहीं शरा । पंक्ती करा समवेत ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बरवा पान्हा । काऱ्हाबाई माउलीचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घणी-तृप्ती, करुण-करुण असवे, उरी-जिल्ब

अर्थ - याच्या नामस्मरणाचा सुकाळ मला रात्रदिवस मिळतो त्यामुळे नित्य नवी तृप्ती अनुभवास येते । या नामाचे सेवन मी माना प्रकारानी करून पाहतो तरीही त्याची गोडी मजून जिल्बक आहेच २ याच्या सेवनासाठी पुष्कळांच्याबरोबर पणत केली तरी हा शरा सपेल आता नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या काऱ्हाबाई माऊलीचा प्रेमपान्हा सेवन करण्यास फार चांगला आहे ४

२२८० पाहतां तव एकला विते । कैसा असे व्यापक ॥ १ ॥
 ज्याचे त्याचे मिळणीं मिळे । तरी खेळे बहुरूपी ॥ २ ॥
 जाणिवेचें मेदी अंग । विसां^२ रंग निवडीना ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घेचि ठायीं । हे तो नाहीं सर्वत्र ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जाणिवेचें-ज्ञानाचे

अर्थ - या देवास जेव्हा पाहते तेव्हा तो एकटाच दिसतो पण तो सर्व जगाला व्यापून राहिलेला आहे. १ ज्याचा जसा भक्तिभाव असेल 'तसा' प्रकारे तो बहुरूपी रूप धारण करून मिळतो, असे मीलनाचे खेळ खेळतो. २ आपल्या ज्ञानाचे अंग तो इतरांना दिसू देत नाही, आणि बुद्ध्या रंग तो आपल्याहून वेगळा दाखवित नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे प्रकार याच देवाच्या ठिकाणी आहेत इतरत्र कुठे दिसणार नाहीत ४

२२८१ तुम्हांसाठीं आम्हां आपुला विसर । करितां अन्हेर कैसें विते ॥ १ ॥
 विचारा जी आतां ठायींचें हे देवा । आम्हां नये हेवा वाढविता ॥ २ ॥
 आली टाकोनियां सुखाची वसती । पुढें भाव्या धुवित खुंटलिया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाला सकळ घृतांत । केला प्रणिपात म्हणऊनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विचाराजी-विचार करा, हेवा-हाव, प्रणिपात-नमस्कार

अर्थ - देवा, तुमची प्राप्ती व्हावी म्हणून आम्हाला आमचा विसर पडतो आता जर तुम्ही आमचा अन्हेर केला तर ते कसे दिसेल बरे ? १ देवा, याचा तुम्हीच जगोदर विचार करा ना आम्हाला मागली हावही वाढविता येत नाही २ तुमच्या जवळची सुखाची वसती लासावी म्हणून मी सर्वत्र टाकून तुमच्याकडे आली आहे. तुमच्या पुढे माझ्या सर्व यत्न्या खुटलेल्या आहेत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा सर्व घृतांत मी आपल्या पायांजवळ बसून सांगितला व तुम्हांस नमस्कार केला ४

२२८२ करावा उद्धार हें तुम्हां उचित । आम्ही केली नीत कळली ते ॥ १ ॥
 पाववील हाक धावा म्हणऊन । करावे जतन ज्याचे तेणें ॥ २ ॥

दुश्चिंतासी बोल ठेवायासी ठाव.। ऐसा आम्ही भाव जाणतसों ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मास कायावाचामन । दुसरें तें ध्यान करित नाहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नीत-वागणूक, रीत.

अर्थ :- देवा, आमचा उद्धार तुम्ही करावा हे चिंतितच आहे. यासाठी आम्ही जी योग्य वतणूक जशी कळली तशी तशी केलीच आहे १ ती अशी की 'देवा, धावा' अशी हाक तुम्हांला पोचेल अशी आम्ही भारली आहे आता उत्तर देण्याचे ज्याचे त्याने पाहावे २ आता जो आपले काम करण्याकडे दुश्चित करील, लस देणार नाही, त्याला बोल लावण्यास जागा राहिल असाच भाव आम्ही जाणून आहो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कायावाचा-मनेवरून मी तुझ्यासंरोज दुसरे कसले ध्यान करीतच नाही ४

२२८३ संताचे उपदेश आमुचे मस्तकीं । नाहीं मृत्युलोकीं राहाणेसा ॥ १ ॥

म्हणऊनि बहु तळमळी चित्त । येईं बी घांवत पांडुरंगे ॥ २ ॥

उपजली चिता लागला उसीर । होत नाहीं घोर निडळ वाटे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पोटीं रिघालेंसे भय । कसूं आतां काय ऐसे जाले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- तिडळ-कपाळी, नतिबात, रिघालेसे-निर्माण झाले.

अर्थ -मृत्युलोकात राहू मये असा संताचा उपदेश आमच्या मस्तकावर सतत आहे. १ यासाठीच आमचे चित्त फार तळमळते पांडुरंगे, वृ श्वरित घाऊन ये. २ तुला याथला फार उसीर झाला म्हणून माझ्या मनात चिता निर्माण झाली आहे. जिवाला घोर पुरत नाही तुझी-माझी भेट नतिबात नाही असेही वादू लागते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पाविषयी आता माझ्या पोटात भय निर्माण झाले आहे. आता कऱ्हा तरी काय असे होऊन गेले आहे. ४

२२८४ काळावरि घालूं तरि तो सरिसा । न पुरतां इच्छा दास कैसे ॥ १ ॥

आतां नाहीं काहीं उत्तिराचें काम । न खंडाचें प्रेम नारायणा ॥ २ ॥

देणे लागे मग विलंब की आड । गोड तरि गोड आदि अंत ॥ ३ ॥

तुका म्हणे होईल दर्शने निश्चिंती । गाईन तें गीतीं ध्यान मग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सरिसा-बरोबर

अर्थ :- देवा, तुझीमाझी भेट होत नाही याचे निमित्त अनुकूल न होणाऱ्या काळावर घालावे तर तो काळ नेहमीच माझ्या धरीवर असतो असे असून जर आमची इच्छा पूर्ण होणार नसली तर आम्ही तुमचे दास कसे ? १ नारायणा, आता उसीराचे काहीच कारण नाही. आमचे जे प्रेम तुझ्यावर आहे ते छिन्नित करू नकोस २ ते कधी तरी घावेच लागणार आहे. मग उगाच उसीर तरी का ? जे गोड आहे ते आरमापासून शेवटपर्यंत गोडच असावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्या दर्शनामुळे मन निश्चित होईल आणि मग ते ध्यान मी गीतांत प्रेमाने गाईन. ४

२२८५ परउपकारें कायावाचामन । वेचे मुडर्शन रक्षी तथा ॥ १ ॥

पाजसाटीं असें योजिलें श्रीपति । संकल्पाचे हातीं सर्व जोडो ॥ २ ॥

परपीडे ज्याची जिव्हा मुंडताळे । यमदूत डाळे करिती पूजा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अंबळूपी दुर्वाघना । काय झालें नेणां दुर्वासया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- वेचे-वर्च करतो, मुडताळे-बळबळते, हालते, डाळे-टाळे, जोडपाच्या तळव्याने.

१ पर उपकार कायावाचामने, २ मुडताळे, ३ टाळे

अर्थ - कापावाचामनेकडून जे दुसऱ्यावर उपकार करतात त्यांचे रक्षण श्रीहरी हातात सुवर्शनघक घेऊन करीत असतात १ श्रीपतीने याचसाठी सुदर्शनचक्राची योजना केलेली आहे आपापल्या सत्त्वाप्रमाणे आपणांस सर्व काही प्राप्त होते २ दुसऱ्याला दुसऱ्या देण्यासाठी ज्याची जीव बळबळते त्याची ओढ्याच्या टाळ्याने घमटून घुना करतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अक्षय्यपीला छळत्यामुळे दुर्वासात काय झाले व सगजनाचा छळ सत्त्वामुळे दुर्वासानास वसे शासन झाले, हे काय तुम्ही जाणोत नाही ? ४

२२८६ हागित्याचे सिके^१ घोगयाचि राहे । अपशकुन पाहे वेडगळ ॥ १ ॥

अत्यंत समय नेणता अयकळा । येऊ नये यळा सिक धरा ॥ २ ॥

भोजनसमयीं ओकाचा आठव । ठकोनिया जीव कष्टी करी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे किती सांगो उगवून । अभाग्याचे गुण अनावर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उगवून-समजावून

अर्थ - लहान मुल हगतांना ओपवे उभे राहाते, म्हणून कुणी वेडगळ मनुष्य एरवही नुसताच भोगवा उभा राहिला तर तो अपशकुन समजावा १ योग्य भसा म्हणवाचा समय न ओळखणे ही एक प्रकारची विडवनाच होय म्हणून भलत्याच गोष्टीचा आग्रह न धरावा, अग्नी शिक्कण भतात असू या २ तुपास भोजनाच्या वेळेत ओकारीची आठवण सत्त्वामुळे कायचूक होऊन जीव मात्र फार कष्टी होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आणखी समजावून सांगू तरी किती ? जे अभागी असतात त्यांचे गुणच अनावर असतात ४

२२८७ नारे^२ तरी काय नुजेडे कोवडे । कळुनिया वेडे आप्रो दावी ॥ १ ॥

आडत्याचे साहे फुकाचा विभाग । विक्षेपानें जगची थू करी ॥ २ ॥

नेमून ठेविला करत्यानें काळ । नल्हयेसे बळ कर पुढें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देव साहे जाल्याबरी । असागचि करी सर्व^३ साण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नारे-न मारवे, ओरडला नाही तर, नुजेडे-उजाडणार नाही, आघो-आग्रह, नल्हयेसे-नलाहेसे, येणार नाही, प्राप्त होणार नाही

अर्थ - कोवडे पहाटेच्या सुमारास ओरडले नाही तर काय उजाडायचे राहते काय ? पण हे न समजूव नाही लोक न उजेडावे म्हणून आग्रहाने आपले कोंबडे झाकून ठेवितात १ पण त्यांना समजत नाही की कोंबडे तिरडल्यामुळे लोकांना जाग आणण्याचे कुकटचे ध्येयही ते घालवून घसतात उलटपा कामात त्यांनी हरकत घेतल्याने जग मात्र त्यांची छी तु करते २ विदवकर्त्याने काळाचे नियमन करून ठेविले असून त्यातील विपरीत माग न येईल असे प्रयत्न आपण करावेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एक वेळ देव साहच झाला तरच तो अप्रुपर्णा पूर्ण करील ४

२२८८ तरी सदा निर्भर दास । चिंताआसविरहित ॥ १ ॥

अवघाच एकीं ठाव । सर्व^४ माय विठ्ठलीं ॥ २ ॥

निरविलें तेव्हा त्यास । जाला वास त्यामाजी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे रूप^५ प्यावे । नाहीं ठावे गुणदोष ॥ ४ ॥

शब्दायं व दीपा :- निर्मल-निष्कालजी.

अर्थ :- श्रीहरीचे दास हे चित्त, आदात यांच्या विरहित असल्याने नेहमीच निष्कालजी असतात. १ त्याचा सर्व विद्यास एकाच श्रीहरीच्या, विठ्ठलाच्या ठिकाणी असतो २ त्यांना देवाच्या ठिकाणीच निरविलेले असल्यामुळे त्यांचे त्याच ठिकाणी वास्तव्य असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्वोदित श्रीहरीचे रूप मांडवाचे, त्याचे ध्यान करावे, एवढेच त्यांना माहीत असते. त्यांना इतर गुणक्षेप माहित नसतात. ४

२२८९ वेडिया उपचार करितां सोहळें । काय सुख फळे तयासी तें ।
अंधापुढें दीप नाचती नाचणें । भविष्यभार्येविण भविष्य तेंसी ॥ १ ॥
तिमाणें^१ राखण ठेविलें सेता । घालुनिमां माया घुना तया ।
खादलें म्हणोनि सेवटीं योंयली । ठायींची मुळी कां नेणां रया ॥ २ ॥
मुकियापासाव सांगतां पुराण । रोगिया मिष्टान्न काय होय ।
नपुंसका काय करील पक्षोणी । रुचिविण वाणी तैसे होय ॥ ३ ॥
हात पाय नाहीं करिल तो काय । वृत्ता^२ फळ आहे अमोलिक ।
हातां नये तैसा बापांच तळमळी । भावेंविण मोळीं म्हणें तुका ॥ ४ ॥

शब्दायं व दीपा :- तिमाणें-बोतातील माणसांच्या आकाराचे वृजगावणे.

अर्थ :- वेड्या माणसात कितोही चांगले उपचार करून घडविले, तत्रविले तरी त्याचे सुख त्याला काय सधनपार ? अंध माणसापुढे खूपसे दिवे लावून नुसत बेलें तरी त्याचा त्याला काय उपयोग ? त्याप्रमाणे मायायावून श्रीहरीची चपती स्पर्श आहे. १ अंतःची राखण करण्यासाठी काठीवर मडके घालून, त्याच्यावर घुना कासून वृजगावणे तयार करतात पण पाखरे धाग्य खातानच, आणि दोयटी खाल्ले खाल्ले म्हणून ओरड होतेच. पण पक्षी धाग्य नेणारच या मूढाच्या गोष्टीकडे कसे दुर्लक्ष होते ? २ मुक्या माणसापुढे पुराण सांगून काय उपयोग ? रोगी माणसापुढे मिष्टान्न ठेविले तरी त्याला त्याची चव काय ? जो नपुंसक आहे त्याला सौख्यवंती स्त्रीचा काय उपयोग ? त्याचप्रमाणे ज्या यागीस हृष्टिप्रसाची रुची नाही ती स्पर्शच होय. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शाळावर असूनच ससे फळ लागले आहे, पण ज्याला हात पाय नाहीत त्याला त्याचा काय उपयोग ? फळ हातास येत नाही म्हणून तो उगाचच तळमळतो. त्याप्रमाणे नि सोम भाव पार ईश्वराधिपती नसेल तर या भोळ्या माणसाचा उपयोग नाही. ४

२२९० मेघवृष्टीनें करावा उपवेश परि गुहनें न करावा शिष्य ।

वांटा लागे त्यास कैत्या अर्थकर्माचा ॥ १ ॥

द्रव्य वेचार्यें अन्नछत्रां भूतीं छायें सर्वत्र ।

नेदाचा^३ हा मुत्र उत्तमयात्री पोसणा ॥ २ ॥

बीज न पेंरावें खडकीं ओल नाहीं ज्याचे बुडसों ।

पोतां ठके सेसों पाठी लागे विद्याण ॥ ३ ॥

गुज बोलावें संतांशीं परनी राखावी जैसी दासी ।

लाड देतां तिपेसी वांटा पावे कर्माचा ॥ ४ ॥

मूढ कसुनि पाहार्थें वरि रंगा न मुलावें । -

तुका म्हणें ध्यावें ज्या नये मुटी तें ॥ ५ ॥

१ तिमाणें, २ वृत्ती, ३ न दावा.

तु. गाथा-२-५६

साम्याय व टीपा - धीर्ता-धैर्य, सेधी-नीवटी

अर्थ - मेघाचा वर्षाव जसा सर्वत्र समभावाने होतो, त्याप्रमाणे उपदेश करावा पण एकादाच शिष्य निवडून गुरूने त्याला ज्ञानमंत्र देऊन दीक्षा देऊ नये असे जो गुरू करील त्याला शिष्याच्या पापाचा अर्धा वाटा प्यावा लागेल १ जवळचे द्रव्य अन्नछत्र घालून खर्च करावे, ते सर्व प्राणिमात्रांना द्यावे परंतु चांगल्या श्रीमंत जातीच्या माणसाने दुसऱ्याचा पुत्र पोषणपास्ताठी वस्तुक म्हणून घेऊ नये २ खडकाळ जमिनीत कधी बीज पेरू नये कारण या जमिनीच्या बुडाला ओल नसते अशा ठिकाणी बी पेरले तर व्यर्थ होऊन पेरणारा फसतो आणि सरकाराचा सारा मात्र घालू राहतो ३ जे काही गुरू बोलायचे असेल ते साधुसत्तांपाशी बोलावे आपल्या आपकीसही गृह्य गोष्ट न सांगता तिला दासीप्रमाणे सेव्यावे तिचे जर या बाबतीत लाड केले तर तिच्या पापाचा अर्धा वाटा प्यावा लागतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, कोणतीही गोष्ट शुद्ध का अशुद्ध आहे याचा निवाडा तो कसावर घामून करावा जेवढे बरच्यारें रयास बसून जाऊ नये ज्यापासून आपणाला तोटा येणार नाही, अगाच वस्तूचा स्विकार करा ५

विवरण - लोकाना उपदेश बसा बरावा याविषयी तुकाराम महाराज या अभंगात फार महत्त्वाचे स्पष्टीकरण देत आहेत तुकोबानाही अनुभव आला असता ईश्वरी साक्षात्काराची प्रभा घरीरावर पळू लागल्यावर नामसकीर्तन व अखंड ध्यान व मनन यांचे सुख प्रवृत्त लागल्यावर, मुष्णतून हरिमिश्रित बाणी खूब लागल्यावर बुद्ध्याच्या भावती खेवडो लोक जमा झाले असत त्याच्या कीर्तनांनी, प्रभुप्रेमाने झुललेले अनेक लोक त्यांना गुरू मानीत असावेत पण समकालीन गुरुप्रमाण ज्ञानमंत्र देऊन, छा छू करून तुकाराम महाराजांना गृह्य मिरवावयाचे नव्हत स्वतःला झालेल्या श्रीहरिकृपेचा अनुभव आणि प्रेमा सवे जमतेला बाटायचा ह तर होतेच, पण त्यातून शोणाम, बुद्धाबाजीस अवसर मिळू नये म्हणून ते खबरदारी घेत असत 'तुका म्हणे आता उरलीं उपकारापुरता' या वचनाप्रमाण त्यांचे उरलेले आयुष्य लोकांच्या उद्धाराकडे खर्च पाळे 'आपण जेऊन जेववी लोका । सतर्पण करी तुका' स्वात्ममुक्ताच्या आस्वादाने मज्जण सतुष्ट भावेत ही भूमिका तुकोबाची होती पण स्वतः महत् व्हावे, गुरू म्हणून मिरवाव, शिष्यपरंपरा बाढवावी, हाही मार्ग त्यांना पसत नव्हता समकालीन जगात चाललेला परमार्थाचा व्यापार आणि गुरुबाजीचे दाग तर त्यांना विल्कूल मानवत नव्हते चित्तनुस एकांतात जाऊन शोणावे, पण ब्रह्मज्ञान कान फुकून सांगण्यासाठी त्यांना एकांतवास नको होता 'नेणे कुको कान । माहीं एकांतोचें ज्ञान' अशी त्यांची भूमिका होता सरळ साधा, सोपा नामसकीर्तनाचा मार्ग म्हटला म्हणजे तेथे गुरुत्वान व गुरुमत्वास फार लय मसावा 'कपट काहीं एक । नेणे बुद्ध्यावे लोक ॥ तुमचें करितो कीर्तन । याती उत्तम ते गुण ॥' अस त्यांनीच एका अभंगात म्हटले आहे जडीबुटी देणे, चमत्कार करणे, चाहुराची वृत्ती विळवून मठाधिपती होणे, देवताचंदाच तुकान मांडण घटपटादी पात्रित्याचा शुष्क वाद करणे, बुधा माळा जपणे, जारणमारण करणे इत्यादी समकालीन गुरुवाजीतील दाग बुडाना वसे मानवणार ? त्यांना एक विद्वळ भाहीत 'रामकृष्ण हरि' हा एकच भत्र भाहीत गुरुशिष्यपण । हें तो अघम लक्षण । भूतीं नारायण खरा । आप तैसाचि वृत्तरा ।' जशी त्यांची वृत्ती असल्याने सर्वाभूती नारायणाचे स्मरण राखून सर्वांना उघडजा चाणी सारस्त्राच उपदेश द्यावा नारायण अंतर्भासी राहून बोलवितो आणि आपण 'मयबुद्धीन' उपदेश करतो ही बुद्ध्याची भूमिका मेघाचा वर्षाव सर्वत्र समान वसतो जशी भूमीची कुवत तशी तिच्यातील फलधारणा मेघाला त्याबद्दल कधी खती वाटत नाही 'उपदेशी तुका । मेघबुद्धीनें आडका ।' असाच मूर बुद्ध्याचा उपदेशाचा सवत्र आहे कारण त्यांनीच म्हटले आहे, 'मेघबुद्धीकाहीं न विचारो ठाव । जसा ज्याचा भाव त्यासी फळे, मेघाचा स्वभाव बुडने प्यावा, सपन्नाने त्याने पाह्यावे 'माहीं विचारोत । मेघ हणण-वारी शेत 'हे ध्यानात ठेवावे 'पजन्ये पडावें आयुल्या स्वभावे । आयुयाला दैं पिके भूमी' हेच बुद्ध्याचा उपदेश-पद्धतीचे सार होय

२२९१ नावडावें जन नावडावा मान । कवनि प्रमाण तूचि होई ॥ १ ॥

सोडवून' देहसदय ध्यसने । ऐसी नारायणे कृपा कीजे ॥ २ ॥

१ सोडवि, साडविण

नावड्यावें रूप नावडावे रस । अवघी राहो आस पायांपाशी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आता आपुलिया सत्ता । करुनि अनता ठेवा^१ ऐसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आस-इच्छा, आना

अर्थ - देवा लोकांनी दिलेला मान मला आवडू नये लोकांनी केलेला गौरव आवडू नये माझ्या नावडीचा विषय तूच एक व्हावास १ देहासंबंधीची जी जी वस्तूने असतोस, ती तू दूर करावीस नारायणाने अंगी कृपा माझ्यावर करावी २ तुझ्या कुठल्याही वस्तूनेच माझा आठव मला होऊ नये आणि इतर रसांपिंपयी गोष्टी वाटू नये माझ्या सव इच्छा केवळ आपल्या पायांपाशीच असण्यात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अनता, तुम्ही आता मला आपल्या सत्तेने अधिक करून ठेवावे ४

२२९२ उपाधिवेगळे तुम्ही निर्विकार । काहीच सत्तार तुम्हा नाही ॥ १ ॥

ऐसे मज करुनी ठेवा नारायणा । समूळ वासना नुखावी ॥ २ ॥

निसग तुम्हासी राहणे एकट । नाही कटकट साहो^१ येत ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाही मिळो^२ येत झिळा । रगासी सकळा स्पटिकाची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नुखावी- उरू देऊ नये, काढावी

अर्थ - देवा, तुम्ही सर्व प्रकारच्या उपाध्याया विरहित आहात निर्विकारही आहात तुमच्या मागे वसलाही सत्तार नाही १ नारायणा, मला अंगीच अवस्था मिळवून द्या माझी कुठलीच वासना समूळ उरू न घ्यावी २ निसग होऊन एकटे राहणे तुम्हांला आवडते कुठलीही कटकट तुम्हांला सहन होत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, स्पटिकाचा डगड सव रगांनी मिळूनही ज्याप्रमाणे वेगळाच दिसतो तशी अवस्था तुम्ही माझी करा ४

२२९३ माहार माते घपणी भरे । न कळे खरें पुढील ॥ १ ॥

योगळ अघमाचे गुण । जातां घडी न लगेचि ॥ २ ॥

श्याम शोळी स्यामिसत्ता । फोप घेता उत्तरे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गुमान कां । सांगों लोका अघमासी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - माते घपणी-मातेचे वणी मातेच्याविषयी प्रतिज्ञा गुमान-पर्व, चिंता.

अर्थ - मात्रागमनासारखे नीच कृत्य करण्याविषयी ज्याची प्रतिज्ञा असते ती महार जाहीरच समजावण घ्याव पाहिजेत काय होईल हे त्याला समजणारे नसते १ अशा अघम भागताचे गुण अतिशय वाईट असतात ते माहीते करण्यास एक सणही लागणार नाही २ एखादे कुत्रे लाडाने घन्याच्या अंगावर घस्त्राप्रमाणे धडून सत्ता आढविते, पण मालव रगावताच निमुटपणे खाली उतरते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा अघम लोकांची पर्व कशासाठी करावी ? त्यांना मो समजावून सांगत आहे ४

२२९४ डोळ्यामध्यें जेंसे कणु । अणु तें हि न संपाये^१ ॥ १ ॥

तैसे शुद्ध करो^२ हित । नका चित्त वाटवू ॥ २ ॥

आपल्याचा कळवळा । आणिका बाळावरि न ये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बीज मुढा^३ । जंशा^४ चाडा पिकाच्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- मुझी-कणगीत, चाहा-इच्छेने

अर्थ - डोळ्यांत गेलेला एखादा सहानुता कणही जसा सोसत नाही ? त्याप्रमाणे तुम्ही आपले गूढ हिताचे रक्षण करा विषयलोभाने उपाय चित्त बाटवू नका २ आपल्या लेकरांवर जशी ममता असते तशी इतरांच्यावर कधी नसते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुढे चांगले पीक पावे या इच्छेनेच कणगीत घाग्याचे बीज संपवून ठेवितात, तसे तुम्ही स्वहितासाठी जपा ४

२२९५ मुखीं नाम हातीं मोक्ष । ऐसी सास बहुतासी ॥ १ ॥

वेंणयांचा माल खरा । तुरतुरा वस्तुसो ॥ २ ॥

मसम दड न लग्ने काठी । तोयीं आटी भ्रमण ॥ ३ ॥

‘तुका म्हणे आडकाठी । नाहीं भेटी देवाचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आटी-कट, थप. तुरतुरा-स्वरित

अर्थ - मुखात ओहरीचे नाम घेतल्यावर मोक्ष हातात आल्यासारखाच असतो असो पुण्यळाची सास आहे ? नामचिंतन व कीर्तन हा संताचा माल चांगला व खरा असून याचा स्वप्न स्वरित होत असतो ? याच्यासाठी मसम, दड व काठी अशा बाहुषोपचारांची काहीच गरज नसते तीर्थयात्रांचा निमित्ताने भ्रमण करण्याचेही धम यामुळे नकोत ? तुकाराम महाराज म्हणतात, या नामचिंतनाने देवाच्या भेटीस काहीच अडथळा उरत नाही ४

विवरण - जलियुगात नामसकीर्तन हेच एक साधन आत्मावृद्धांना सोपे व खात्रीचे असे आहे यज्ञयाग, दानधर्म, व्रतवैकल्पे, कर्मबाड, तीर्थयात्रा, उपासतापास, तारीरद इत्यादी खटपटीत न पडता सहज सुलभ व सोपे असे हे नामचिंतनाचे साधन सर्वत्र साधुसंतानी गौरविले आहे नामसकीर्तनामुळे मोक्ष रोकडा होऊन हातात येतो मुखात नाम आणि हातात मोक्ष इतर साधनात देहदड, उग्रतपस्त्रया, अरण्यवास इत्यादीचे धम असतात तीर्थयात्रेने मोक्ष मिळेल, पण तीर्थयात्रेचे कष्ट घ्याव लागतील ‘मोक्ष देऊनि उदार । काशी होय कीर । परि घेंवणे लागे क्षरीर । तिचे गांवीं ॥ हिमवतु दोष लागे । परि जीविताची हानि होये ॥’ असे ज्ञानेश्वरांनीही म्हटले आहे गंगेत बुडून मरण आले तरच मोक्ष, नामाचे तसे नाही ‘तरी भक्तीं न बुडिजे । रोकडाचि साहिजे । न भरतो मोक्षु ’ या ज्ञानेश्वरांच्या उक्तीप्रमाणे देहदड अथवा मृत्यू न होता रोख मोक्ष नामसकीर्तनाच्या साधनाने हावी येतो कपाळाला मसम लावणे, हातात दड घेणे, तीर्थयात्रासाठी भ्रमण करणे, इत्यादीची येथे जरूरी नसते म्हणूनच नामदेवांनी म्हटले आहे, ‘थत, तप दान, हवन, पूजन । न जले साधन नाम म्हणता ॥’ नाम हे सकळ तीर्थींचे तीर्थ आहे हे नामसकीर्तनाचे अतिशय सोपे साधन कसे आहे हे वर्णन करितात तुकारामदेवा म्हणतात, ‘नामसकीर्तन साधन पै तीर्थे । जळतील पावें जन्मान्तरीचीं । न सपती सापास जावे वनान्तरां । सुखें येतो घरा नारायण ॥’ असा या नामाचा महिमा आहे

२२९६ आमी लागो सया सुखा । जेणें हरि नये मुखा ॥ १ ॥

मज होत कां विपत्ति । पांडुरंग राहो चित्तीं ॥ २ ॥

जळी तें समूळ । घन सपत्ति उत्तम कुळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । जेणें घडे पुसी सेवा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- धागी-आग

अर्थ :- ज्यामुळे धीहरीचे नाम मुळात येत नाही त्या मुळात आग लागो ? मला कासलीही विपत्ती आली तरी घालेल, पण माझ्या चित्तात पांडुरंगाचे स्थान असावे २ धन, संपत्ती, उत्तम कळ हे धीहरीवाचून असले तर ते जळून जावो ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यामुळे तुम्ही सेवा देवा, घडेल अशी अवस्था मला हवी आहे ४

२२९७ आता न म्हणे मी माझे । नये मार काही ओसे ॥ १ ॥

तूंच तारिता मारिता । कळों आलासी निरुता ॥ २ ॥

अवघा तूंच जनार्दन । सत बोलतो वचन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाडुरंगा । तुझ्या रिगालों वोसगा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- निरुता-निश्चयाने

अर्थ - हा माता देह, हा मी, असे मी आता काही म्हणत नाही अशा प्रकारचे ओसे मी कधी शिरावर घेणार नाही ? देवा, तूच आता तारणारा व मारणारा आहेस असे मला निश्चयाने कळून आले आहे २ देवा, तूच एकदा सर्वत्र असणारा जनार्दन आहेस, असे सताचे वचन आहे ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, यात माझे स्वतःचे असे तिळमरही नाही ४

२२९८ समुद्रबळयाकित पृथ्वीचे दान । करिता समान न ये नामा ॥ १ ॥

म्हणऊनि कोणी न करावा आळस । म्हणा रानोविबस रामराम ॥ २ ॥

सकळ ही शास्त्रे पठण करिता वेद । सरी नये गोविंदनामं एके ॥ ३ ॥

सकळ ही तीर्थे प्रयाग काशी । करितां नामाशी तुळेंति ना ॥ ४ ॥

कवंतीं कर्मरीं देहासी दडण । करितां समान नये नामा ॥ ५ ॥

तुका म्हणे ऐसा आहे श्रेष्ठाचार । नाम हेंच सार विठोबाचे ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - यळयाकित-वेष्टिलेल्या, सरी-बरोबरी, तुळेंति-बरोबरीने येती, कर्मरीं-एक प्रकारच्या शास्त्राने

अर्थ - विविध समुद्रांनी वेष्टिलेल्या पृथ्वीचे दान जरी दिले तरी त्यामुळे प्रभूच्या नामाची बरोबरी होत नाही ? म्हणून कुणीही या नामाच्या काभी आळस करू नये रात्रदिवस राम राम असे म्हणत राहावे २ सर्व शास्त्रे व वेद पाठ केले तरी गोविंदाच्या नामाची बरोबरी त्यामुळे होणार नाही. ३ प्रयाग, काशी, इत्यादी सर्व तीर्थस्थानांच्या जरी यात्रा केल्या तरी याची बरोबरी नामाबरोबर होणार नाही ४ तीर्थस्थानात देहदडासाठी कवंतीने अथवा तीर्थे शास्त्राने जरी देहावर आघात केले तरी त्यामुळे नामाची बरोबरी कधीच होणार नाही ५ सुकाराम महाराज म्हणतात, विठोबाचे नाम हेच एक सारमूत तत्त्व आहे, असे सर्व श्रेष्ठ लोक सांगत आले आहेत ६

विवरण - या आणखी एका महत्त्वाच्या अग्रगात तुकोबानी नामाचे माहात्म्य निवेदन केले आहे ममुद्र-वेष्टित पृथ्वीचे दानही नामाच्या बरोबरीने येणार नाही असे स्थानी येथे मागितले आहे सर्व शास्त्रे पाठ केली, प्रयागकाशी वगैरे तीर्थस्थाने गेली, अनेक प्रकारचे देहदड सोसले तरी नामाची सर काही येणार नाही तुकोबांच्या मते विठ्ठलाचे नाम हेच सर्व साधनाचे एकमेव सार आहे या नामानेच सर्वांचा उद्धार होणार आहे उगाच शरीर-कष्ट देणाऱ्या इतर साधनाकडे जावे कदाचाला ? ज्ञानेश्वरांनी एका बह्मदार अग्रगात इतर साधनांपेक्षा नामाचे साधन गते श्रेष्ठ आहे हे सांगताना म्हटले आहे ' अष्टाक्षर्योमं च तिगिजे । यमनेम निरोध न कीजे रमा ॥ याचा

१ काही । माझे तिळमरही नाही.

गीत गाईज । गाता वाता ध्वर्णा ऐकजे रया । गीता छबें अथ डोलजे । लीला विनोदें सत्तार तरिजे रया । बाप-
रसुमादेविषक विठ्ठल । नामें जोडे हा उपावी कीजे रया ॥' हे नाम अतिशय पवित्र असून अमृताहून उदार आहे असें
त्यांनी म्हटले आहे । नामदेवांनीही नामालाच महत्वाचे स्थान दिले आहे ते म्हणतात, 'नाम हेंचि कर्म नाम हेंचि
धर्म । केसाव हेंचि धर्म सांगितलें ॥ नाम सुद्ध स्नान नाम सुद्ध सध्या । नामाधिणें वेदां आणिक नाही ॥' या नामाची
बरोबरी कुणीसुदा करू शकणार नाही । नामदेवांनी एका अभंगात म्हटले आहे, 'नामाचे सामर्थ्य नेणती वेदशास्त्रें ।
शेवार्चीं तीं वस्त्रें मोनावलीं ॥ गंगा गणपती वडसुपें थोड । शंकर वरिष्ठ मोलावले ॥ भोग्य पराशर उद्वष अगड ।
ब्रह्मा मुचकुद भीनावले । नामा म्हणे काय जाणें भी ते स्तुति । दाटोनि धोपति उमा केला ॥' असा या नामाचा
महिमा सर्वें सतानी गायिला आहे

२२९९ अवघ्या वाटा जाल्या लीण कळीं^१ न धडे साधन ।

उचित विधि विधान न कळे न धडे सर्वया ॥ १ ॥

भक्तिपथ बहु सोपा पुण्य नागवया^२ पापा ।

येणे जाणें सेपा येणेंचि एक खडतो ॥ २ ॥

उमाराणि बाहे विठो पालवीत आहे ।

दासां मोचि साहे^३ मुलें बोलें आपुल्या ॥ ३ ॥

भाविक विश्वासी पार उतरिलें^४ त्यांसी ।

तुका म्हणे नासी कुतवयचि कपाळीं ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- कळीं—कलियुगात, विधिबिधान-विधीप्रमाणे प्रक्रिया, पालवीत-बोलावीत

अर्थ - परमार्थाच्या अथवा प्रमुखाप्तीच्या सर्व वाटा लीण होऊन येथेमा आहेत या कलियुगात ही साधने घडतही नाहीत त्यांच्या विधींचे उचित असे साधने त्यांच्या प्रक्रियासहित उपलब्धही नाहीत. ती मोठ कळत नाहीत आणि कळली तर त्याप्रमाणे काही धडत नाही १ म्हणून या सर्वात थोडुराच्या भक्तीचा मार्ग फार सोपा आहे या मार्गाने पाप नाहीसे करण्यासाठी पुण्य सर्वत्र सापत नाही या एकाच मार्गाने जन्ममृत्यूच्या सेपा सुटवता जातात २ या मार्गाने येण्यासाठी हात उमाराऊन हा विठुराम तुम्हांत बोलावीत आहे 'मी माझ्या दासांचे सर्व बाही सहन करीन' असे तो बोलत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या मार्गाविषयी जे कुणी भाविक व विश्वासी आहेत त्यांना हा थोडुरी सत्तारसागरातून पार करतो, आणि जे केवळ कुतर्की आहेत त्यांचा नाशच होतो ४

विवरण - नामसंकीर्तनावर आधारलेला हा भक्तिमार्ग अतिशय सोपा असल्याने बहुजनानी त्याचेच आचरण करावे, असा सर्व साधुसत्ताचा उपदेश होता ईश्वरप्राप्तीचे वा परमार्थसाधनाचे इतर सर्व मार्ग कष्टदायक व कटवटीचे आणि फार पोटपा लोकनाच जमणारे असल्यामुळे साधुसत्तांनी भक्तिमार्गाचाच पुरस्कार केलेला आहे । अव्यक्ताची, निर्गुण निराकाराची उपासना सहजच नसल्याने सगुणाधिष्ठित भक्तिमार्गास महत्त्व आले । भगवद्गीतेनेही 'क्लेशोपशान्तस्तथा । अव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ताच्या ठिकाणी चित्ताची एकाग्रता करू पाहणा-
राम कष्ट हातात 'असक्त अभिप्राय व्यक्त केला आहे । या हरिभक्तीच्या मार्गात 'इद्विषे कौडितीं न कौडिती । विषय सोडितां न साडती । पुढत पुढती बायो येती । या लागीं हरिभक्ति धोतिली देवे 'अशी धारणा असल्याचे सांगून एकनाथ महाराजांनी म्हटले आहे, 'इद्विषे कौडितीं न लपती । सहजें राहे विवदासक्ती । एवढे-सामर्थ्य हरी भक्ती । जाण निश्चिती नुपवती ॥ योगी इद्विषे कौडितीं । ते भक्त सापिती भगवत्भक्ती । योगी विषय ते त्यागिती । ते भक्त अपिती भगवती ॥ योगी विषय त्यागिती । त्यागितां देह बुक्ती होती । भक्त भगवती

अपिती । तेणें होती नित्य मुक्त ॥ दरार सुत गृह प्रण्य । करावे भगवतासी अर्पण । हे भागवत धर्म पूर्ण । मुख्यवें मजन या नांव ।' इतर साधनांत व भक्तिमार्गांत हा मूलत फरक असल्याने कलियुगात भक्तिमार्गाच सुलभ झाला, विनयोक्त झाला जुन्या अवघड व क्षीण झालेल्या वाटांनी न जाता भक्तिमार्गाच्या सोप्याराजमार्गाने जाण्यासाठी सत यासाठी सांगतात

या राजयोगी मार्गाची मुलभूता भक्तविजय वयाच्या पंधराव्या अध्यायात फार चांगल्या प्रकारे वर्णन केली आहे ' ते निजकळा हातासी येतां जाण । मग न लगेचि तीर्थाटन । वेदशास्त्राभ्यासन । काहीं न लगेचि सर्वथा ॥ मग कासया पाहिले तपसायास । करणे न लगेचि कायावलेख । सतसगतीं धरिता विद्यास । नासनी दोष क्षणमात्रें ॥ वज्रासनीं वंसायें नेहमी । काहींच न लगे खटपटी । पास करणे गिरीकपाटीं । घ्या चावटी कासया ? ॥ कासया करावें उग्र तर । नलगेचि काहीं मज्जप । सतसर्गे प्रविष्ट ताव । निवृत्तील सर्व क्षणमात्रें । नलगे भस्मोदून फार । नलगे वाढव्यें जटाभार । लोकाचारी दांभिक पसर । नलगेचि सर्वथा ॥ सर्वांमूर्तीं कडणा भरित । जिह्मेति असवे नामामृत । तेज्वांचि मन होईल निवृत । क्षणमात्र न लगता ॥ क्रियाकर्मं करिता खटपट । परी प्रेमेविण येतो वीट । हे आत्मज्ञानासी नव्हे याट । घ्या कटकट कर्मठा ॥ साधनायांमूनिया जाण । हाचि मार्ग बहू सोपान । प्रेम करावे हरिकोतन । रामकृष्ण गोविंद ॥ तीर्थप्रतें तयें चोउडें । कीर्तनापुढें तीं बापुडें । सादोनि घोरपणाची प्रीती । लाजोनि गेलीं सकळिका ॥ तो हा प्रसिद्ध राजयोग । सर्वीं थरिठ असे चाम । अक्षड धरुनि सतसग । वाचेसि नाम असावे ॥ असा या सहजगुणम भक्तिमार्गाचा महिमा आहे

२३०० आम्हीं नामाचे धारक नेणारे प्रकार आणीक । सर्व भावे एक विठ्ठलवि प्रमाण ॥ १ ॥
न लगे जाणावें नेणावें गावे आनंद नाचावे । प्रेममुख ध्यावे वैष्णवाचे सगती ॥ २ ॥
भावयळें घालू कास लज्जा चिंता दवडू आस । पायीं निजध्यास म्हणों' दास विष्णूचे ॥ ३ ॥
नय नाहीं जन्म घेता मोक्षपदा' हाणों लाता । तुका म्हणे सत्ता धरू निकट सेवेची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - धारक-धारण करणारे

अर्थ - आम्ही या श्रीहरीचे नाम घेणारे भक्त आहोत याच्याशिवाय आम्हास इतर कुसरे प्रकार माहीत नाहीत आम्हास सवभावानी हा एक विठ्ठलच प्रमाण आहे १ याच्या पुढे आम्ही काही जाणावे अथवा नगावे असे नाहीच पाच्या नामाच्या शुद्ध प्रेमाने नाचावे, गावे आणि प्रेममुखाची लयलूट या वैष्णवाच्या सगतीत करावी एवढेच आम्हास माहीत आहे २ श्रीहरीच्या प्रेमाची कास घालून लज्जा, चिंता, आशा या वर्तूंना नाहीसे करू या एका विठ्ठलाच्याच चरणाचा व्यास धरून आम्ही स्वतः स त्याचेच विष्णुदास म्हणवून घेऊ ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पाच्या सगतीत आम्हांला अनक जन्म घेताना कसलेही भय धाटत नाही मोक्षमुखावर तर आम्ही लाय मारून चुकल केलेला असतो यापुढे या श्रीहरीच्या सेवेची सत्ताच संपादन करू ४

२३०१ आम्ही हरिचे सवगडे जने ठायींचे वेडे वागडे ।
हातीं धरुनी कडे पाठीसर्वें वागविलों ॥ १ ॥
म्हणोनि भिन्न भेद नाहीं देवा आम्हा एकदेही^३ ।
नाहीं जालों कहीं^४ एका एक वेगळे ॥ २ ॥
निद्रा करितां होतो पायीं सर्वेचि लफा घेतली तई ।
वानरें गोवळ गाईं सवे चारित फिरतसों ॥ ३ ॥
आम्हा नामाचे चित्तन राम कृष्ण नारायण ।
तुका म्हणे क्षण खातां जेवतां न वितर्भों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - टापीचे-मूळचे, गोवळ-गुरेसाठी, माराळ

अर्थ - आम्ही धोहरीचे कार जग्या बाळाचे खेळगडी मित्र आहोत मूळचे आम्ही त्याचेच वेडवागडे सोबती असून आम्ही धोहरीला हातावर, बरेबर, वाढीवर घेऊन वागाविले आहे १ म्हणून त्याच्यात व छामच्यात मित्रप्राप्त नाही देव व आम्ही वेहानेही एकरूप आहोत यासाठीच आम्ही एकरूपीत सोबून बाघी वेगवेगळे झालेले नाही २ धोहरी जव्हा निद्रा करीत असे तेव्हा त्याच्या पायांशी आम्ही होतो त्याने क्या येतो संवा घेतली त्यावेळी आम्ही मानरूपाने त्याच्या साह्यात होतो घोड्यात त्याच्या बरोबर गोसाळीच्या रूपात गाई चारताना आम्ही फिरत असू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हांत रामरूप, मारायन या नावाचे चिन्हा साताना, जंतवाना निघ होत असते त्याला आम्ही बाघी एक क्षणभरही विमथत नाही ४

२३०२ मागे बहुतां जन्मों हेंचि वरित घालों आम्ही । भवतापथमीं दुःखें मोडिलीं नित्यू त्यां ॥१॥
गजों हरिचे ववाडे मिळों' यंपणव यागडे । पाझर रोखडे वाडू पायाणामध्यें ॥ २ ॥
भाव द्रुढ नामावळी हयें नाथों पिटू टाळी । घालू पायां गळों कळिकाळ त्यावळें ॥ ३ ॥
यामक्रोय बदलाणी' तुया म्हणें दिले दोही । इद्रियांचे धणो आम्ही जालों गोसायी ॥४॥

शब्दार्थ व टीपा - भवतापथमीं-गंसारतापाच्या मूळे, बघटान, बागडे-गूर, बदलाणीं-बदिसा'यात, तुडगात, धणो-आलूक, धनी

अर्थ - मागे अनन्त जन्मांत आम्ही हेच काम करीत आले आहोत संसारतापाच्या कपटाने जे दुःखी झाले असतील त्यांना शांत करण हेच आमचे काम होते १ आम्ही गूर घेणव जमवून हरिकीर्तनाच्या मंत्राने पायाच हृदयी मागताच्या हजमावूनही बघटचे पाझर पोहू २ धोहरीचे नाम आम्ही गूढ मापाने घेऊ आणि मोठ्या मानवाने नाचत नाचत टाळी पिटू आणि या यळाच्या योगाने प्रत्यक्ष कळिकाळासाठी आम्ही पायांजाली तुडगू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आम्ही कामक्रोधावी विचार बदिसा'यात टाकून इद्रियांचे मालक असूनही गोसायी बनले आहोत ४

नामार्थं व टीपा - निवाडे-निर्णयासाठी, दाब-दाखीव, साय-खरा

अर्थ :- देवा तू खरा अमर आहेस आणि दातारा, मी मात्र तसा नाही हे कसे होऊ शकते ? १ चळ, या वादप्रसूत प्रस्तावाचा निर्णयासाठी आपण सताच्या जखळ जाऊ २ तुला जर नाम नसेल तर मला तरी कुठे आहे दाखीव ३ तुला जर हए नसेल तर मला तरी कुठून येणार ४ ? माझे रूप मग दाखीव ना ४ तू नाना प्रकारच्या लीला खेळतोस, त्यांहून मी काय वेगळा आहे का ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू ज्याप्रमाणे खरा अथवा खोटा असतोस, त्याचप्रमाणे मीही खराखोटा आहे ६

विषय - या आणखी एका तत्त्वदर्शी अभंगात तुकावानी आपले व परमेश्वराचे नाते विती दृढ आहे आणि देव व भक्त हू रूपगुणांच्या बाबतीतही अभिन्न बसे आहेत हे भाषाया समर्पक रीतीने वर्णन केले आहे या अभिप्रायाचा खुलासा थोडा करता येण्यासारखा आहे एकच ब्रह्मतत्त्व माना एकरूपानी व्यक्त झाले, आकारात आले अर्थात या व्यक्त जगाच्या ठिकाणी मूळच्या बीजाचे सव गुण यणारच भक्ताचे नाम व रूप हे मूळ तत्वाच्या, ईश्वराच्या नामरूपाहून वगळे बसे असणार ? भक्त या सापेक्ष शब्दातच ईश्वराचे अस्तित्व असून ते एकरूप आहे बाह्य आकार वेगळा, परंतु रंग गुण, मूलतत्त्व याची समरूपता आहे एखाच बीजाचा हा विस्तार म्हणजे हे नाना गुणाना, रूपानी नटलेज जग हा सवध निरंतरचा आहे नित्याचा आहे विषय वस्तूचा सवध नामम कसा ठिकणार ? 'न सभवति सवधो विषयाणां निरंतरम्' - विषय वस्तूचा सवध निरंतर नसतो गुणरूपानी एक असणाऱ्या वस्तूच एकाच येऊ शकतात सजाताय वस्तू सजातीय वस्तूचीच एकरूप होते 'सजातीय सजातीयैर्नैवत्वमधिगच्छति' असा सिद्धान्त असल्याने शरवराची रूपे मित्र भगाली तरी गुणरूपाच मूळतत्त्व एकच असते 'कटकत्व पूर्वाग्रहस्ततरगत्य पुनर्जात । यथा न समवायस न जगत्पुण्योद्वरात' - सोयाच बडे मोपाहून मित्र नसत अथवा पाण्याची लाट पाण्याहून मित्र नसते त्याप्रमाणे नामरूपात्मक जग हे ईश्वराहून विद्र अमूच दाबत नाही मोतेमध्येही भगवताने 'मया ततमिद सर्वं जगद्व्यपस्तमूर्तिना' - मीच आपल्या अव्यक्त रूपाने हे जग विस्तारले अथवा व्यापिले आहे का बीजाचे जाहलें तय । अथवा भांगाराचे अलवार । तैसा भज एकाच विस्तार । तें हें जय ॥ असे मोठे समर्पक दगन व्यक्त-अव्यक्त जगाचे एकरव दाखविताना ज्ञानेश्वरानी केले आहे या दृष्टीने ईश्वर व त्याचा भक्त हे भोगमाटी, जैन पाखण्यासाठी द्वैतावर असले तरी त्यांच्यात एकरूपताच आहे त्याच्या लीलातूनच याची भक्ताची निर्मिती आहे

२३०४ मत्र चळे^१ पिते लागतें सत्वर । अवद्ध ते फार तरले नामें ॥ १ ॥
अशीच तो बाघी आणि का अक्षरा । नाम निदमुरा घेता तरे ॥ २ ॥
रागज्ञानघात चुकता होय वेळ । नाम सर्वकाळ शुभदायक ॥ ३ ॥
आणिका भजना^२ बोलिला निषेध । नाम तें अमेव सकळा मुखीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तपें घालिती घालणी । वेदया उद्धरुनि नेली नामें ॥ ५ ॥

शब्दाव व टीपा - चळे-चळला तर, नाही चूक घाली तर पिते-वेढ अवद्ध-वेढेवाकडे, निदमुरा-अधवट पोपेव असलेला, घालणी-घोका

अर्थ - काही मत्र असे असतात की, त्यात काही उच्चारणाची चूक झाली तर ताबडतोब वेढ लागण्याची पाळी येते, परंतु घीहरीचे नाम कसेही वेडेवाकड ग्याइले तरी ते तारते १ इतर मत्र अगुद अवस्थेत म्हटले तर ते म्हणणारास बाधक होतात आणि नाम मात्र अव्यक्त पोपेत असतानाही धतले तरी ते तारते २ इतर गायनास वेढेचे व रागाचे शान आयदयक आहे, त्यात जर काही चूक झाली तर मात्र घात होतो नाम मात्र नेहमीच शुभकारक असते ३ इतर काही भजनांना विधिनियेव सामिललेला आहे पण नाम मात्र सव जातानी सदैव ध्याये असे

१ चळ, २ भजना विधि बोलिला

तु गाथा-२ ५७

असते ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, इतर अस्तपायी सहस्तर साधने जीवात घोरा निर्माण करतात; पण नामाने मात्र विनयोक्त वार्य साधते नामोच्चाराने गणिकेचाही उदार होऊन गेला ५

२३०५ नव्हती ते संत करितां कवित्व । संतांचे ते आप्त नव्हती संत ॥ १ ॥
 येथें नाहीं वेश सरतें आढनांदि । निघडें घायदाव व्हावा अंगी ॥ २ ॥
 नव्हती ते संत धरितां भोंपळा । करितां धाकळा आवरण ॥ ३ ॥
 नव्हती ते संत करितां कीर्तन । सांगता पुराणे नव्हती संत ॥ ४ ॥
 नव्हती ते संत वेदाच्या पटणे । कर्म आवरणे नव्हती संत ॥ ५ ॥
 नव्हती संत करितां तप तीर्थाट्ये । सेविलिया यन नव्हती संत ॥ ६ ॥
 नव्हती संत माळांमुद्रांच्या भूषणे । भस्मज्वभूळणें नव्हती संत ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे नाहीं निरसला देहे । तों अवघे हे संतारिक ॥ ८ ॥

शास्त्रार्थ व टीपा - घायदाव-मागधर्म, पेच, अधिवार, प्रायर्णा-पांश्रूण.

अर्थ - केवळ कविच केव्हाने कुणी जत होत नाहीत सतांचे आप्तसबघी अवस्थानेही कुणी संत होत नाहीत ! सतांचा पेच धारण केव्हाने अथवा संत हे आढनाव धारण केव्हाने कुणी संत होत नाहीत सतत्व येण्यासाठी सता अधिवारच अगो घाणून जो वेगळा निघडला जातो तोच संत होय २ हातात मिडीसाठी भोंपळा घेऊन आणि अगावर बिण्यांचिरगुंडांची धाकळ बांधून घेतल्याने कुणी संत कधी होत नाहीत ३ बरबरेचे कीर्तन केव्हाने कुणी संत होत नाहीत कुणी पुराण सांगितले म्हणून संत होत नाहीत ४ वेदपठण करून कुणी संत होत नाहीत किंवा नाना कर्मांचा आवरणाने कुणी संत होत नाहीत ५ तपश्चर्या व तीर्थयात्रा केव्हाने कुणी संत बनत नाहीत किंवा तपःब्रतात जाऊन बसल्याने कुणी संत होत नाहीत ६ गळपात माळा व कपाळावर मुद्राभूषणे घातल्याने अथवा सर्वांगायर भस्माची जळजळ केव्हाने कुणी संत होत नाहीत ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, देहमावाचे निरसन स्नाय्यातिपाय कुणी संत होत नाहीत जोपर्यंत देहमान टिकून आहे तोपर्यंत ते सर्व संतारी आहेत असे जाणावे ८

विवरण - या एका सुंदर लभगात तुकारामबुवांनी संत गुणात म्हणाय आणि गुणाय म्हणू नये याची विस्ताराने मांडणी केली आहे ज्याचा देहमात्र नष्ट झाला आहे तोच संत जाणावा असे त्यांनी म्हटले आहे केवळ कवित्व करतो, सताचा नातेवाईक आहे, वेपमूया सताची आहे अगावर फाटकी चारळ आहे, कीर्तनपुराण सांगतो, वेदपठण करतो, तप केले आहे तीर्थयात्रा केली आहे या काहीं सतत्वांच्या खुणा नाहीत सतत्व अगो येण्यासाठी देहमात्र निरसला पाहिजे मी, माझेपणा हा भाव नष्ट झाला पाहिजे देहमावाविषयी तो उदासीन हवा त्याच्या अंतःकरणात प्रेमाचा जिह्वाळा निरंतर अगला सताचे लक्ष्य ओळखावा सून । जो विस उदासीन देहमावा । सतत अतरी प्रेमाचा जिह्वाळा । धाचे ससे चाळा रामकृष्ण ॥ अशी संत ओळखण्याची खुण नामदेवांनी सांगितली आहे ' तेचि एक संत जाणा । आवडतो नारायण । पांडुरंगावाचुनि । न जाणे दुपरे पाही ॥ सुखीं नाम अमृतवापी । घाले मलीं दुल्लती ॥ असे मलाचे वर्णन सेनामहाराजांनी केले आहे ' तेचि संत तेचि संत । ज्याचा हेत विठ्ठलीं । नेणती काहीं टाणाटोणा । नामस्मरणवाचुनी । काया वाचा आणि मन । घाले चितनीं दुल्लती ॥ निळा म्हणे धिरवत देहीं । आठवचि नाहीं विषयाचा ॥ ' असे सताचे रूपण निळोबारायानी केले आहे

२३०६ हेंचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

गुण गाईन आवडी । हेचि मात्सी सर्व जोडो ॥ २ ॥

न लगे मुक्ति आणि' संपदा । संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गर्भदासी । मुखे घालावे आम्हासी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वायडी-प्रेमाने, जोडी-प्राप्ती

अर्थ - देवा, तुला विसर मला कधीच होऊ नये हेच एक वान मला तू दे । तुझे गुणगान मी मोठ्या प्रेमाने करीन हीच खरी माझी प्राप्ती आहे २ माझेरीत्र मला मुक्ती नको अथवा धनसंपदाही नको नेहमी सतीची सगल माझ असावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एवढे इत्थानतर मग देवा, मला सुखाने गर्भवास द्यावा ४

विवरण - बारकरी पयात या अमगात विशेष प्रकारचे महत्त्व आहे. कथानिरूपण अथवा भजनादी सेवा पूर्ण करताना देवास काय मागायचे ? याचा फार श्रेष्ठ आदर्श सतानी आपणासाठी ठेवलेला आहे साधुसत कधी स्वतःसाठी वाहीही देवाजवळ मागीत नाहीत लौकिक लोभाची त्यांना इच्छाच नसते ज्ञानेश्वरांनी गीतेचा भावार्थ सांगण्याचा वाक्यज पूर्ण केल्यावर काय समाधान मागितले ? तर दुष्टाची वक्रता दूर व्हावी, दुरिताचा तिमिर नाहीसा व्हावा, सर्व विषय स्वधर्माच्या सूर्योदयाबरोबर सतुष्ट व्हाव, आणि सज्जनाची सोबत मिळावी, सर्व सुखानी युक्त होऊन आदिपुरुषाच्या ठिकाणी अखंडितपणे भजनमग्न व्हावे या ठिकाणी तुकाराम महाराजही देवाजवळ असेच निस्वार्थपणे मागणे मागीत आहेच देवाचा आपणास विवर न व्हावा, त्याच्या गुणगानात मंही प्रेम वाटावे, साधुसताची सगल सदैव असावी असे मागणे बुवानी या अमगात किले आहे जन्माजन्मी देवाचेच दास होण्याची इच्छा तुजोवांना आहे 'सतसंग सर्व काळ । अखंड प्रेमाचा कल्लोळ ॥ चंद्रमार्गे स्थान । तुका मागे हेंचि दान ॥' एवढी साधी इच्छा बुवाच्या मनातील आहे 'या सतासी निरबी हेंचि मन देई । आणि बुजें काही म मागे तुज' अशी त्याच्या मनाची सहज निश्चिती आहे

२३०७ भाग्यवता हे परवडी । करिती जोडी जन्माची ॥ १ ॥

आपुलाल्या लाहो भावें । जें ज्या व्हावे तें आहे ॥ २ ॥

इच्छाभोजनाचा दाता । न लगे वित्त करायो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आल्या याच्या । वस्तु घन्या मोलाच्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परवडी-प्रकार, लाहो-लाभ, घन्या-मुबलाभास, वस्तीस

अर्थ - जो भाग्यवत असतो त्याचा प्रकार असा असतो की, तो चांगल्या जन्माची प्राप्ती करून घेत असतो १ जे ज्याला हवे ते त्याला त्याच्या भाग्यनेत्रापाणे लाभते २ हा थोडोरी इच्छेप्रमाणे हवे ते भोजन देणारा आहे यासाठी कुणी वित्त करू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चांगल्या मोलाच्या वस्तू या ठिकाणी बसतील आल्या आहेत ४

२३०८ वचुनिया' पिड । भाता दान करी लड ॥ १ ॥

जेंसी याची चाली वरी । तेंसा अतरला दुरी ॥ २ ॥

मेला राखे दिस । ज्यालेपण जाले वीस ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । लोभें न पुरेचि सेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पिड-देह, घरीर, लड-दाडगा मनुष्य, ज्यालेपण-जिवतपणा

अर्थ - आपल्या देहाने सेवा न करता हा दांडगा मनुष्य आढाव्या दिवशी भाताच्या पिडाचे दान करित असतो १ अशी याची वागणूक असल्याने हा देशापासून दूरच राहातो २ पितर जिवत असेपर्यंत हा कधी

स्यांचो घोरशी करीत नाही, आणि ते संस्थानतर भात्र ध्यानगत ठेवून ध्याऊ करीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा सोबी माणसाचो सेवा देवाना पोचत नाही ४

२३०९ अधीरा माझ्या मना ऐसे एकी भात । तूं कां रे दुश्चित निरंतर ॥ १ ॥

हेचि चिंता काय खाये म्हणऊनि । भले तुजहूनि पसिराज ॥ २ ॥

पाहा तें घातक नेधे भूमिजळा । वरये उन्हाळा मेघ तया ॥ ३ ॥

सफळपातींमध्यें ठक हा सोनार । त्याघरीं व्यापार झारियाचा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे जळीं घनीं जीव एक । तयमात्री लेख काय असे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भात-गावट, झारिया-झारेवरी, मोनाराच्या दुकानातील राख वगैरे गाळून सांठ्याच वण वाढणारा, लेख-विचार कर

अर्थ - माझ्या उतायळ्या मना, तू एव पोष्ट ऐक ना निरंतर तू असा दुश्चित का राहतोस ? १ पोढाला काय खावे ? होच चिंता तुझ्या मनास आहे ना ? अथ अशी चिंता न करणारे पक्षी तुझ्यापेक्षा पुष्कळच घातले की २ हे घातक पक्षी पाहा. जमिनीवर पडलेले पाणी बघीव पोन नाहीच म्हणून त्याच्यासाठी उन्हाळ्यात मुढा घेतातून पाण्याचा वर्षाव होत असतो ३ सर्व जातीत फसविणारा म्हणजे सोनार होय तरीही ध्याव्याच घरी झारेवरी काम करून सोने मिळवितात आणि आपले पोट भरतात ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, वनात व पाण्यात जीव आहेत, वण त्यांच्यापाशी कशाचा साठा आहे, हे मोठ विचार करून तू पाहा ना ५

२३१० का रे नाठविसी कृपाळु देवासी । पोसितो जनासी एकला तो ॥ १ ॥

बाळा दुधा कोण करितें उत्पत्ती । घाढवी धोपति सर्वें' दोह्मी ॥ २ ॥

फुटती तक्षर उज्जणकाळमासी । जीवन सयासी कोण घाली ॥ ३ ॥

तेणे सुक्षी काय नाहीं केली चिंता । राहे त्या अनता आठवूनि ॥ ४ ॥

तुका म्हणे ज्याचे नाम विदवभर । त्याचे निरंतर ध्यान करीं ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नाठविसी-आठवत नाहीस, जीवन-पाणी

अर्थ - अरे, तू या कृपाळु देवास का आठवत नाहीत ? तो एकदा देवच सर्व जगाचे पालनपोषण करीत असतो १ बाळासाठी दुधाची निमिनी कोण करतो ? तोच धोपती घर्मांमधील बालक व स्तनातील दूध पाना एकदमच निर्माण करतो २ भर उन्हाळ्याच्या दिवसात तक्षरानां नवी पालवी कुटले त्यांना पाणी कोण घालतो ? ३ अशा या देवाने तुम्ही चिंता काहीच केली नसेल काय ? त्या अनताची आठवण करून तू स्वस्थ राहा ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याचे नावच विदवभर आहे, त्या देवाचे तू निरंतर ध्यान करीत जा ५

२३११ उदारा कृपाळा पतितपावना । त्रिदें नारायणा साच तुझीं ॥ १ ॥

वर्जिलासी जैसा जाणतां नेणता । तैसा तू अनता साच होसी ॥ २ ॥

दैत्या काळ भक्ता मेघदयामूर्ति । चतुर्भुज हस्तीं शख चक्र ॥ ३ ॥

काम इच्छा तया तैसा होसी राणी । यशोदेच्या स्तनीं पान करी ॥ ४ ॥

होऊनि सकळ काहींच न होसी । तुका म्हणे यासी वेद ग्वाही ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साच-मत्स्य, राणी-रानात, वनात

अर्थ - नारायणा, उदार, कृपाळु पतीतपावन ही तुम्ही व्रीदे सत्य आहेत १ अनता, जाणून अथवा मेणून जे कुणी बुते वर्णन करतात त्याप्रमाणे खरोखर तू होतोस २ बुष्ट लोकाना तू काळाप्रमाणे आणि भक्तांना

मेघस्याभास्या भूर्तोप्रमाणे दितनोत ३ गोपिकांच्या इच्छेप्रमाणे कुंजघनात तू प्रेनिक झालास आणि यशोदेच्या भागीवर बसून पालकपाने तू तिचे स्तनपान केलेस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, तू सर्व होऊनही तू काहीच होत नाहीस याला येदांची साक्ष आहे ५

२३१२ एका सतजन उत्तरें माझे दोवडे बोल
करीं लाड तुम्हापुढें हो कोणी झणी कोपाल ॥ १ ॥
उपाय साधन आदका कोण गति अवगति ।
दूढ बंसोनि सादर तुम्ही घरावे चिर्ती ॥ २ ॥
धर्म तयासी घडे रे ज्याचे स्वाधीन^१ भाज ।
कर्म तयासी जोडे रे भीत नाहीं लाज ॥ ३ ॥
पुण्य ते जाणां रे भाइनो परउपकाराचे ।
परपीडा परनिंदा रे खरें पाप तयाचे ॥ ४ ॥
लाम तयासी जाला रे मुखीं देव उच्चारी ।
प्रपचापाठी गुतला हाणी तयासीच थोरी ॥ ५ ॥
मुख तें जाणा रे भाइनो सतसमागम ।
बुख तें जाणा रे भाइनो सम तेथें विपम ॥ ६ ॥
साधन तयासी साधे रे ज्याची स्वाधीन बुद्धि ।
पराधीनामी आहे घात रे थोर जाण सवधी ॥ ७ ॥
मान पावे तो आगळा मुख्य इद्रियें राखे ।
अपमानो तो अधररसस्वाद चाखे ॥ ८ ॥
जाणता तयासी बोलिजे जाणें समाधान^२ ।
नेणता तयासी बोलिजे वाद करो भूषण ॥ ९ ॥
भला तोचि एक जाणा रे गयावर्जन करी ।
बुरा धन नष्ट भेळवी परद्वार जो करी ॥ १० ॥
आचारी अन्न काढी रे गाई अतितभाग ।
अनाचारी करी भोजन ग्वाही नसता सग ॥ ११ ॥
स्वहित तेणेंचि केले रे भूर्तो देखिला देव ।
अनहित तयाचे जाले रे आणी बहुनाच ॥ १२ ॥
धन्य जन्मा तेचि आले रे एक हरिचे दास ।
धिग ते विपयीं गुतले केला आयुष्या नास ॥ १३ ॥
जोहरी तोचि एक जाणा रे जाणें सिद्धलक्षणे ।
वेडसर तो भुले रे सरदळभूषणे ॥ १४ ॥
बळियाळा तोचि जाणा रे भवित दूढ झरीरीं ।
गाढ्या तयासी बोलिजे एक भाव न धरी ॥ १५ ॥

खोल तो वचन गुरूचे जो गिळून बैसे ।
 उयळ धीर नाहीं अंगीं रे ह्यानें होईल कैसें ॥ १६ ॥
 उदार तो जीवभाव रे ठेवी देवाचे पायीं ।
 कृपण तपासी बोलिजे पेडे उपाधिदाई ॥ १७ ॥
 चागलेपण तेंचि रे ज्याचे अतर दृष्ट ।
 बोंगळ मळिण अतरीं वाणी वाहे दुर्मय ॥ १८ ॥
 गोड तेंचि एक आहे रे सार विठ्ठलनाम ।
 कडु तो ससार रे लक्षचौण्याशी जन्म ॥ १९ ॥
 तुका ह्यानें मना घरी रे सतसपत्तिसोई ।
 न लगे काहीं करावें राहें विठ्ठलपायीं ॥ २० ॥

शब्दायें व टीपा - मान-वामकी, गयवर्जन-गयेंस आदादी कर्म, आचारी-आचारसंपन्न

अर्थ - अहो सतसज्जन, मासे हे घोवडे बोल तुम्ही ऐवा मी तुम्हांपुढे साड कडून घोलत आहे बाबूद कुणी मनात राव घरु नये १ उत्तम गती कोणती, अघोपती कोणती हे तुम्ही एखाप चित्ताने नीट ऐका दूध चित्ताने धारण करा २ ज्याच्या स्वाधीन स्वतःची धावकी आहे, त्याच्याकडूनच गृहस्थाश्रमान मोठ धर्म घडतो आणि ज्याला कधी भीती व लाज वाटत नाही त्याच्याकडूनच कर्म घडत असते ३ माझा बघूनो, परोपकार हेच पुण्य आहे असे तुम्ही जाणा दुसऱ्याची निंदा करणे व दुसऱ्यास पोडा देणे हेच पाप आहे असे मानावे ४ जो मुलाने देवाचे नाम नेहमी उच्चारतो त्याला लाभ झाला असे समजावे, आणि जो केवळ प्रपचातच गुनून राहिलेला आहे त्याची फार मोठी हानी होते ५ बघूनो, सतांचा सहवास हेच खरे सुख तुम्ही माना, आणि ईश्वर समावाने सवत्र अमृतही त्याविषयी विषय भावना मनात बाळगणे हेच दुख आहे ६ कशाची भूडी स्वतःच्या स्वाधीन आहे त्याला सर्व प्रकारची साधने साध्य होतात आणि जो दुसऱ्याच्या बुद्धीप्रमाणे वागतो त्याचा मोठाच घात होतो ७ जो कुणी आपल्या मुख्य इंद्रियांचे रक्षण करतो त्याचा सवत्र मान होतो आणि जो स्त्रियांच्या अग्रगत्याच्या गोष्टीत रमतो त्याचा अपमान होतो ८ जो सारबून तरव जाणतो त्याला जाणना म्हणावे आणि जो इतराबरोबर गुरू वादविवाद करतो त्यास नेणता समजावे ९ जो कुणी गवस जाऊन आपल्या घडिलावे आदादी कर्म करतो तो मला समजावा आणि जो कुणी ब्रह्म मिळवून बरदार करतो तो बाईट समजावा १० जो भोजनपदवी गाय व बाह्यग धांच्यासाठी घास काढून ठेवितो तोच आचारवान समजावा, आणि कुणालाही साक्षीत न घेता एकटाच भोजन करतो तो अनाचारी म्हणावा ११ ज्यानें सव प्राणिमात्रांत देव पाहिला त्यानेंच आपले हित साधले आणि जो अहमावाने वागतो त्यानें मात्र स्वतःचे अहित केले असेच समजावे १२ जन्माला येऊन जे श्रीहरीचे वाम झाले तेच धन्य होत आणि जे कुणी विषयांत गुंतले आहेत त्यांचा धिक्कार असो त्यांनी आपल्या आयुष्याचा नाश केला १३ जो सिद्धांची लक्षणे ओळखतो त्यालाच खरा जाणारा समजावा व जे कुणी बरकड भूषणांत गुलतात ते येदसच समजावेत १४ ज्याच्या ठिकाणी ईश्वराची कचनी दृढ स्वरूपाची आहे तोच एक बलवान अमून जो एवनिष्ठ भाव धरून राहात नाही तो गायबळ समजावा १५ जो आपल्या गुरूचे बघन हृदयात साठवून ठेवितो तो सधोत समजावा आणि ज्याला कसलाही धोर नसतो व कसे होईल कसे होईन असेच जो म्हणतो तो उयळ समजावा १६ जो देवाच्या पायी आपला जोव समर्पण करतो तोच उदार समजावा आणि जो स्वबहाराच्या विविध उपाधीत पडतो तोच कृपण मानावा १७ ज्याचे मन दृष्ट आहे तोच चांगला मानावा आणि ज्याचे अत करण मलोन अमून वाणीने जो धाणेरडे बोलतो त्याला बाईट समजावे १८ विठ्ठलनामाचे सारबून हेच एक गोड तरव अमून घोऱ्याऐसी लक्ष दोनींनून फिरणारा व सतारात व्यप होणारा कडमट समजावा १९ तुकाराम महाराज म्हणतात मना सतांच्या सगतीची सोय नू मनात मोट घर आणि विठ्ठलाच्या पायी लाग मग तुला इतर उपाय करण्याची जरूरी नाहीच मात्तार नाही २०

॥ येकाखडी ॥१॥

२३१३ कराया कैदाड । नाही तरी आला नाड ॥ १ ॥
 स्मरा पंढरीचा देव । मनीं धरोनिया भाव ॥ २ ॥
 खचविलें काळें । उगवा लवलाहें जाळें ॥ ३ ॥
 गज्जर नामाचा । करा लवलाहे याचा ॥ ४ ॥
 घरटी चक्रफेरा । जन्ममृत्याचा भोंवरा ॥ ५ ॥
 नानाहव्यासांची जोडी । तूष्णा करी देशघडी ॥ ६ ॥
 चरणीं ठेवा^१ चित्त । म्हणया देवाचे अंकित ॥ ७ ॥
 छंद नानापरी । कळा न पविजे हरी ॥ ८ ॥
 जगाचा जनिता । भुवितभुवतींचा ही दाता ॥ ९ ॥
 ज्ञानी भाजें भाजें । भार वागविसी ओजें ॥ १० ॥
 यांची कां रे गेली बुद्धि । नाहीं तरायाची^२ शुद्धि ॥ ११ ॥
 टणक घाकुलीं । अयधीं सरती विठ्ठलीं ॥ १२ ॥
 ठसा त्रिभुवनीं । उदार हा शिरोमणि ॥ १३ ॥
 डगमगी तो वांयां जाय । धीर नाहीं गोता साय ॥ १४ ॥
 दळीं नये जरी । लाम घरिचिया घरीं ॥ १५ ॥
 नाहीं ऐसे पाहे । कांहीं नासिवंत देहे ॥ १६ ॥
 तरणा भाग्यवत । नटे हरिकीर्तनात ॥ १७ ॥
 घडी टाकी पैलतीर । वाहे ठोके होय बीर ॥ १८ ॥
 दया तिचे नांव । अहंकार जाय जंव ॥ १९ ॥
 धनधान्य हेवा । नाडे कुटुंबाची सेवा ॥ २० ॥
 नाम गोविंदाचे । घ्या रे हेंचि भाग्य साचें ॥ २१ ॥
 परउपकारा । येचा शक्ति निंदा वारा ॥ २२ ॥
 फळ भोग इच्छा । देव आहे जयां सैसा ॥ २३ ॥
 बरया ऐसा छंद । वाचे गोविंद गोविंद ॥ २४ ॥
 भविष्याचे माया । भजन न द्यावे सर्वया ॥ २५ ॥
 माग लागला न सडीं । अळसे माती घालीं तोडीं ॥ २६ ॥
 यश फीति मान । तरी जोडे नारायण ॥ २७ ॥
 रयि लोपे तेजें । जरी हारपे हे दुजें ॥ २८ ॥
 लकार लाविला । असता नसताचि उगला ॥ २९ ॥
 वासनेची घाडी । बंद लोटया नाड्या बेंडी ॥ ३० ॥
 सरतें^३ न कळें । काय झांकियेले डोळे ॥ ३१ ॥
 खंती ते न धरा । होणें यादव कुतरा ॥ ३२ ॥

सायासाच्या जोडी । पिके काडियेल्या पेडी ॥ ३३ ॥

हातीं हित आहे । परि न करिसी पाहें ॥ ३४ ॥

अळंकार लेंणें । त्या रे तुळसीमुद्रामूपणें ॥ ३५ ॥

रयाती केली विष्णुदासी । तुका म्हणे पहा कंठी ॥ ३६ ॥

पदार्थ :- व टोपा:- कंबाड-निर्धार, निरवय, उगडा-मोडडा, घट्टी-पेन्नात, फेन्नात, जोडी-प्राप्ती, लाभ, मुष्गा-हाव, मोम, टणक-घोर, सरती-मारखे, हेवा-हाव, घोस, साबें-खरोबर, लवार-जवाडी, लुच्चेपिरी असे पद्य, न सडी-मोडू नवा, उगला-सात

अर्थ:- जनहो, तुम्ही ईश्वराविषयी निर्धार करावा. माहोत्तर तुमच्या भाग्यात प्रतिबंध येईल ! मनामध्ये माव घटून तुम्ही पंढरपुरच्या विठ्ठलाचे नाम स्मरा. २ या काळात तुम्हांत खचविले आहे. म्हणून त्याच्या जाळपा-टून लोकर सोडवून घ्या. ३ यासाठी या विठ्ठलाच्या नामाचा गजर याणीने मोठ्या स्वराने करा. ४ माहोत्तर जन्म मृत्यूच्या फेऱ्यात सापडून भोवत्यात पडाल. ५ मानाप्रकारच्या कामांचा हट्यात मगात घरात तर ही हाव तुम्हांत देशीयदोस्त लाबोल. ६ या देशाच्या घरणी वित्त अपेण कष्टन त्याचे सेवक आहेत असे म्हणा. ७ नाना प्रकारचे छंद अथवा कलाकुसरीचे यागणे यांनी काही हा थोडोरी पावत नाही. ८ हा थोडोरी सर्व जगाला जन्म देणारा असून सर्व ऐश्वर्यभोग व मुक्ती देणारा आहे. ९ असे असल्याने माझे माझे असे म्हणू नका जगाच ओसे कः वागवित ? १० यांना तरून जाण्याची बुद्धीही नाही, अशी यांची बुद्धी का रे केला ? ११ या विठ्ठलाच्या ठिकाणी लहानघोर सर्व सारलेच असतात. १२ असा हा उदाराचा निरोमणी विठ्ठल असून याचा ठसा सर्व त्रिभुवनावर आहे. १३ जो याविषयी डगमगतो, तो याचा सातो आणि ब्याला घोर नाही तो गोतेच लागो. १४ जर घराच्या घरी चांगला लाभ होत असेल तर निरापेनापासून काही डळू सधे, १५ हा देह नामावत असल्याने तो माही असेच समजून लू राहा. १६ जो हरिकीर्तनात प्रेमाने नाचतो तोच खरा तरुण व भाग्यवत होय. १७ जो बाहु डोकून पलतीरात संतारनदीतून पोहत जातो तोच खरा धार होय. १८ मनातील अभिमान जिवातिसी घालविणे याचेच नाव दया आहे. १९ घनघाण्याची हाव घटून सतत कुटुंबाची सेवा करणे हीच मोठी नडणारी गोष्ट आहे. २० गोविंदाचे नाम घेणे हीच खरोखरी भाग्याची गोष्ट आहे. २१ परीखकार करण्यात काही खर्च करा आणि कुपाचीही निंदा करणे टाळा २२ ज्या फळाची अथवा भोगाची इच्छा कराल त्याप्रमाणे देव पुरविलेला आहे. २३ याणीने गोविंद गोविंद म्हणण्याचा छंदच चांगला आहे २४ याविषय काळात म्हातारपणी भजन भक्ती करू असे मूळीमुद्रा म्हणू नवा. २५ देवाच्या प्राप्तीचा जो मार्ग सापडला आहे तो तो सोडू नका. यात आळस कराल तर तोंडात म्याती पडेल. २६ नारायणाची प्राप्ती कष्टन घ्याल तर तुम्हांत यश, फीती व भाग्यमग्नान मिळेल २७ जर दुःखाभाव नाहीता होईल तर तुमच्या प्रकाशापुढे सूर्याचे तेजही पिके पडेल. २८ शांत असतानाही नसलेला

२३१४ देवें वेळळ सेविलें । उदक कोरडेचि ठेविलें ॥ १ ॥
 नव्हे मत गूढ उमानें कांहीं । तूं आपआपणार्पें पाहीं ॥ २ ॥
 पाठें पूर वोसडला । सरिता सागर तुंबोनि ठेला ॥ ३ ॥
 वांजेघरीं बाळ तान्हा । एक बाळी दों कानां ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे पैस । अनुभविया ठावा गोडीरस ॥ ५ ॥

शाखायं व टीपा:- उमान-दुमान, उखाणा, पाठें-घाटात, पैस-मोकळी जागा.

अर्थ:- स्वस्वरूपाचा त्यास करून देव देवळात गेल्यामुळे, मोपणाच्या अवस्थेत असल्यामुळे मायारूपी उदक म्हणजे पाणी नाहीसे होऊन कोरडेच उरले. १ हे माझे मत काही गूढ अथवा उखाण्यासारखे नाही. तू आपल्याच ठिकाणी आपलेपणाचा विचार करून घ्या २ प्रथम देहमावाची जाणीव होऊन पाटात लहानसा पूर आला, तोच पुढे वाढला व त्यामुळे सर्व नद्या आणि समुद्र मरून गेले. ३ धांस स्त्रीच्या घरी एक तान्हे मूल असून ते दोन कानांत एरूच मिकवाळी घालते, हे जसे सोटे, तसेच मी, माझे, तुम हे म्हणणेही सोटेच आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, घवाच्या चित्तात देहमावाचा अथवा मोपणाचा भाव नसून मोकळीच जागा सर्वत्र आहे अशा अनुभवा लोकांना या रसाची गोडी माहीत असते. ५

लोहगांवीं कीर्तनांत मेलें मूल जीत झालें ते समर्थी
 स्वामींनीं अभंग केले ते.

२३१५ अशक्य तो तुलां नाहीं नारायणा । निर्जोवा चेतना आणावया ॥ १ ॥
 मागें काय जाणों स्वामीचे पयाडे । आतां कां रोकडे दावूं नये ॥ २ ॥
 घोर भाग्य आम्ही समर्थांचे कासे । हाणवितों दास काय थोडें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझे निवद्याचे डोळे । दावूनि सोहळे सामर्थ्याचे ॥ ४ ॥

शाखायं व टीपा:- चेतना-जिवंत, पयाडे-घोर्ती, रोकडे-प्रत्यक्ष, उघड.

अर्थ:- नारायणा, मृत झालेल्या जीवाला परत जिवंत करणे यात तुम्हांला अशक्य असे काही नाही. १ मागील काळात स्वामींनी अशा प्रकारची कीर्ती केलेली आम्हांस माहीत आहे. मग आता त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष करून का दाखवू नये ? २ समर्थांच्या कासेला आम्ही सांगलेली आहेत, हे आमचे घोर भाग्य आहे. आम्ही देवाचेच दास आहोत, असे स्वतः म्हणून घेतो हे काय थोडे शाले ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आपल्या सामर्थ्याचे सोहळे दाखवून माझे डोळे शांत करावेत. ४

२३१६ दाता तो एक जाणा । नारायणा स्मरची ॥ १ ॥
 आणीक नासिवतें काय । न सरे हाय ज्यांच्याने ॥ २ ॥
 यावे तयां काकुलती । जे दावितो सुपंथ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे उरी नुरे । त्याचे खरे उपकार ॥ ४ ॥

शाखायं व टीपा :- स्मरणी-स्मरण करवितो, हाय-तळमळ, दुःख, सुपंथ-चांगला मार्ग, उरी-कमतरता, नुरे-उरत नाही.

१ कांही.

अर्थ:- जो बोणी नारायणाचे स्मरण करविनी लोच एक दाता आहे असे समजावे १ ज्याच्या हातामुळे पाचकांची तळमळ सप्त नाही, त्या इतर नाहीना होण्याचा यत्नूघो काय विमत आहे ? २ जे साधुसंत सन्मान वांछवितात, त्यांनाच तळमळीने दारण जावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या वेणमीने काही कमतरता उरत नाही त्याचेच सरे उपकार समजावेत ४

विषय-तुकारामाच्या आयुष्यातील एका क्षमराराचा उल्लेख या अध्यायाचा भाग उभा आहे. तुकारामबुधा लोहगावी असताना एके दिवशी त्याचे कीर्तन ऐन रंगान आले होते. लोहगावचा जोशी त्याच्या कीर्तनास नियमान येत असे या दिवशी त्याचा मुदग अनिम्य खाजारी असूनही ती भविष्येमाच्या रंगाने बुवाच्या कीर्तनास आला न्याचे हे वागणे अर्थातच त्याच्या बायकोस पटले नाही. तिला नवऱ्याचा फार राग आला दुर्दैवाने थोड्याच वळात तिच्या मुलाचा प्राण गेला त्याबरोबर दुसऱ्या नवऱ्याविषयी मनास येताना होऊन मुलाच्या आईने मुलाच ते प्रेतच कीर्तनात आले व ती नवऱ्यास व तुकारामास वाटेल सन बोळू द्यायली मुलाची माया सोडून नवरा कीर्तनास बसा आला ? कीर्तनात सामर्थ्य असले तर माझ्या मलास उठवा, त्याला जिवंत करा आईच्या चित्ताची व्याकुळता पाहून, पांडुरंगाची करुणा भाकून बरील दोन अन्न महापतींनी म्हणजे पुढील प्रसंगाचे बगन करताना तुकारामांनी म्हटले आहे 'टाळविणे मुदग सुखर । बिठुलनामाचा होतसे गजर । टाळणा पुढणा बाजती घोर । रंग अपार ओढवला ॥ एक प्रहर ऐसा शीतों । सखळ धोते धवन बरीती । सेजेंच विसरुनि देहधारी । विदेह स्थिती तुकपाची ॥ शीं कौतुक बरी पढरीनाथ । श्रोते परितो समागयत । कीर्तनामाजी टाकिलें प्रेत । परतले निश्चित प्राण त्याचे ॥' मलेले मूल कीर्तनातील नामपोषाने व भक्तीच्या मागण्याने परत उठून बसले मर्कती पुढलीवरद हरी विठ्ठल अशी गर्जना केली

अलंकापुरीं ब्राह्मण धरणें वसून वेताळीस दिवस उपवासी
होता त्यास दृष्टान्त कीं देहस तुकोवापार्शी जाणें. ब्राह्मण
स्वामीपें आला त्यावद्दल अभंग ॥ ३१ ॥

२३१७ श्रीपठरीशा पतितपावना । एक विज्ञापना पायाशीं ॥ १ ॥
अनाया जीवाचा तू काजकंवारी । ऐसी चराचरीं निदावळी ॥ २ ॥
न सगता' कळे अतरींचे गुज । आतां तुझी लाज तुज देवा ॥ ३ ॥
आळिकर उपाचे करिसी समाधान । अभयाचे दान देऊनिषा ॥ ४ ॥

अगा कृपावंता जीवन तूं दाता । अगा सर्वसत्ता धरितया ॥ ३ ॥
अगा सर्वजाणा अगा नारायणा । कवणावचना चित्त द्यावें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे नाहीं अधिकार तैसी । सरती पायांपाशीं केली मायें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वरा-पती, विद्वद्भक्तिया-विदवाला जन्म देणाऱ्या, सरती-जतन केले, रक्षण केले

अर्थ :- एतुमाईच्या पती पांडुरंगा, विद्वंमरा, अरे, तू फारच उदार आहेस. १ अगा कृपा, रामा, मेघदयामा, विदवात जन्म देणाऱ्या देवा, तू सर्वांत उत्तम आहेस. २ अरे देवा, तू कृपावंत असून सर्वांना जीवनदान देणारा वाता आहेस तू सर्व सत्ता धारण करणारा आहेस. ३ नारायणा, तू सर्व जाणणारा आहेस तू माझ्या कवण वचनांकरे लक्ष द्यावेस ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यांना कसलाही अधिकार नाही, त्यांनाही तुम्ही आपल्या पायांनी आश्रय देऊन त्यांचे रक्षण केले आहे. ५

२३१९ नव्हें दास खरा । परि जाला हा डांगोरा ॥ १ ॥
यासी काय करूं आतां । तूं हें सकळ जाणता ॥ २ ॥
नाहीं पुण्यपाठी । जे' हें येचूं कोणासाठीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कां उपाधी । वाढविली कृपानिधी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- डांगोरा-कीर्ती.

अर्थ :- देवा, मी तुला खरा दास नसूनही तशी कीर्ती मात्र माझी सर्व जगात झालेली आहे. १ याला मी आतां करू तरी काय ? हे तू जाणतच आहेस. २ कोणासाठी पुण्य खर्च करावे तर तैही जवळ नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कृपानिधी देवा, माझ्या मोठेपणाची अशी उगावच उपाधी का वाढविली हो ? ४

२३२० तुजविण सत्ता । नाहीं वाचा बदविता ॥ १ ॥
ऐसे आम्ही जाणों दास । ह्मणोनि जालों उदास ॥ २ ॥
तुम्ही दिला घोर । तैणें मन झालें स्थिर ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आड । केलों मी हें तुमों कोड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कोड-नीतुक.

अर्थ :- देवा, माझी वाणी बदविण्याची सत्ता तुझ्याजिवाय इतरांत नाही. १ असे आम्ही दास जाणत असून सर्व गोष्टींविषयी उदास झालो आहोत. २ देवा, तुम्हीच घोर विल्यामुळे माझे मन स्थिर झाले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही मला आपल्या आड करून पाठीमागे पातले हे तुमचेच कौतुक आहे. ४

२३२१ काय मी जाणता । तुम्हाहूनि अनंता ॥ १ ॥
जो हा करूं अतिशय । कां तुम्हां दया नये ॥ २ ॥
काय तुज नाहीं कृपा । विदवाचिया मायबापा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे याणी । माझी यदे तुम्हांहूनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अतिशय-जास्तपणा, अतिशयोक्ती.

अर्थ :- अनंता, तुमच्यावेला काय मी अधिक जाणता आहे ? १ मी उगाच अतिशयपणा का म्हणून कराय ? तुम्हांला माझी दया का येत नाही ? २ विदवाच्या मायबापा, तुम्ही माझ्यावर कृपा वा करीत नाही ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी वाणी काय तुमच्यावेला जास्त बोलावारी आहे ? ४

१ देहे वेचू.

२३२२ काय ज्ञानेश्वरीं उणें । तिहीं पाठविलें धरणें ॥ १ ॥
 ऐकोनियां लिखित । म्हण जाणवली हे मात ॥ २ ॥
 तरी जाणें घणी । यदे सेवकाची बाणी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ठेवा । होतां सांभाळाये देवा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - तिहीं-त्यांनी, म्हण-म्हणून, मात-गोष्ट, घणी-स्वामी

अर्थ - श्रीज्ञानेश्वरांच्या जवळ कदाची समतरेत आहे म्हणून त्यांनी हा धारणकरी माझ्याकडे पाठविला १ त्यांनी लिहिलेल्या पत्रातील मनकुर ऐकता, म्हणून तर ही गोष्ट मला समजली २ सेवकाची बाणी ऐकणारा हा स्वामी आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, परमार्थाचा हा ठेवा तुम्ही नीट सांभाळून ठेवा ४

२३२३ ठेवनिमां डोई । पायीं जालों उतराई ॥ १ ॥
 कारण तें तुह्यो जाणा । मी तराळ नारायणा ॥ २ ॥
 प्रसंगीं घनत । दिले तेंचि साये अन्न ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भार । तुह्यो जाणां थोडा फार ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - डोई-डोरे, तराळ-मेवक, बातमी देणारा

अर्थ - देवा, तुमच्या पायांवर होके ठेवून मी उतराई झाली आहे १ नारायणा, याचे कारण काय आहे ते तुमचे तुम्ही जाणा मी फक्त बातमी देणारा तराळ आहे २ प्रसंग येईन त्याप्रमाणे घेतले जाणिले अन्न ते अन्न काणे एवढेच मला समजते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आमचे पोटेकार आम्ही तुम्ही जाणोतच आहात ४

उपदेश अभंग ॥ ११ ॥

२३२४ तको काहीं पडों प्रधाचिये भरी । शीघ्र घत करीं हेंचि एक ॥ १ ॥
 देवाचिये चाडे आळवावे देवा । ओत देहमावा पाडोनिया ॥ २ ॥
 साधनें घालती काळाचिये मुखी । गर्भवास सेखीं न चुकती ॥ ३ ॥
 उघारावा मोक्ष होय नव्हे ऐसा । पतनासी इच्छा आवश्यक ॥ ४ ॥
 रोकडी पातली अगसनें जरा । आतां उजगरा कोठवरि ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे घालीं नामासाठीं उडी । पाटुरग थडी पाववील ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - चाडे-इच्छेने, सेखीं-खेवटी, जरा-म्हत्तारारण, उजगरा-जागृत, जाणे, थडी-नीर, पंलरीर

अर्थ - तू पधाचे अध्ययन करण्याच्या खटपटीत उपाच पट्ट नकोस पुढे सांगितलेले एक व्रत मानू नियमाने कर १ देवाच्या इच्छेने देवास आळवावे देहमावात दूर कडून देवाची प्रार्थना करावी २ यासेरीच इतर प्रकारची साधनें तुला काळाच्या मुखात नऊन सोडतील, आणि खेवटी तुझा गर्भवास काही चुकणार नाही ३ मेल्यानंतर मोक्ष मिळेल असे उघाटीचे सांगणे म्हणजे मोक्ष नव्हतासारखाच आहे, म्हणून मुद्दाम पतनाची इच्छा का घेतोस ? ४ अगसांने उपबडधंड बूटव्य आले आहे आता तुला जागे तरी कुठवर राहू ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा पाटुरग स्वतःच्या नामासाठी घेतलीत उडी घालून तुझा पंलनीरावर पोववील ६

१ देवा होता साभाळी हा ठेवा

२३२५ नाहीं देवापासीं मोक्षाचे गाठोळें । आपूनि निराळें द्यावे हातीं ॥ १ ॥
 इद्रियाचा जय साधुनिया मन । निर्विषय कारण असे तेथें ॥ २ ॥
 उपास पारणीं अक्षराची आटी । सत्कर्मा शेवटीं असे फळ ॥ ३ ॥
 आदर्श सकल्प चारीं अतिशय । सहज तें काय दुख जाण ॥ ४ ॥
 स्वप्नींच्या घायें विवळसी द्याया । रडे रडतिपासवें मिथ्या ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे फळ आहे मूळापासीं । शरण देवासीं जाय वेगीं ॥ ६ ॥

शब्दायं च दोषा - अटी-खटपट, प्रयत्न, चारीं-दूर करावेत, साहून द्याव

अर्थ - काही निराळेपणाने आपून हातावर ठेवावे असे मोक्षाचे गाठोळे देवाजवळ नाही १ विषयाकडे ओढल्या जाणाऱ्या विषयाना सावरावे, मन निर्विषय करावे, याच गोष्टी मोक्षरूपाच्या आहेत २ नाना प्रकारचे उपास व्रताची पारणी, अक्षरे घोळण्याची खटपट इत्यादींआपून घोष्टी अशाच सत्कर्मांचो फळे मिळत राहातात. ३ मोठ्या आदराने नाना प्रकारचे सकल्प करण्याचे सोडून द्यावे, त्याचा सोस सोडावा, म्हणजे दुखाचा नाश सहज होईल असे समजावे ४ स्वप्नात झालेल्या घायाच्या दुखामुळे व्यर्थच विवळतोस, उगाचच रडतोस ५ तुकाराम महाराज म्हणतात अरे तू मूळच्या देवातच स्थिरित शरण जा म्हणजे तेथील सर्व फलप्राप्ती तुला होईल ६

विवरण - या अर्थात तुकाराम महाराज मोक्षाविषयीची धामन कल्पना दूर करून सत्यस्वरूपाच्या मोक्षाच स्वरूप स्पष्ट करीत आहेत नानाप्रकारची बर्मे, साधन, व्रते, वीर्याना केव्हापर देव कुठून दुसरीकडून मोक्षाचे गाठोळे आपून द्यावे असे नाही, तर मोक्ष आपल्या यत्नश्रुतीतच आहे विषयाकडे घ्राणणाच्या मनाने जिकणे आणि ते निर्विषय करणे यातच खरा मोक्ष आहे वास्तविक पाहता मोक्षाची कल्पना सापेक्ष आहे बद्धत्वाच्या कल्पनेखेरीज मोक्षाच्या कल्पनेस थारा नाही आणि बद्धत्वाच्या कल्पनेसही आधार नाहीच नाही इद्रियादिकांच्या विषयात सापडण हेच मुद्दपत बद्धत्वाचे लक्षण मानतात 'वदार्थवासनाबाह्यं यद्य इत्यभिधीयते' अशातील पदार्थाबद्दलची वासना बुद्ध होणे हाच बंध यातून सुटका पाली की मोक्ष वेगळा नाही अशा प्रकारच्या वागनाचा त्याग करणे हाच मोक्ष होय 'अभिव्येण परित्यागो वासनानां य उतम' म्हणून वासनाचा त्याग म्हणजे उतम मोक्ष होय आणि हा मोक्ष कुठून देवालापून अथवा आकाशातून मिळवायलाचा नसतो तर हा एव बिनाचा घम आहे 'न मोक्षो नमस्त पृष्ठे न पाताले न भूतले । मोक्षो हि चेतो विमल सप्रयत्नानविभोक्षितम्-' मोक्ष हा बुद्धे आकाशात, पाताळात किंवा पृथ्वीवर आहे अम नाही, तर सम्यक् ज्ञानाच्या योगाने आत्मस्वरूपात जाऊन पोचलेल्या मनाची निर्मल स्थिती म्हणजे मात्र होय बद्धत्वाच्या कल्पनेची सुटका हीच मोक्षाची अवस्था ज्याचे चित्त मोतल असत तो मुक्त य ज्याचे चित्त सनप्त तो बद्ध 'अत क्षीतलक्षितो हि मुक्त इत्यभिधीयते ॥ बद्ध संनप्तचित्तेति' आणि चित्ताची क्षीतलावस्थ्या वासनतयागाने होत अगते आणि हा मोक्ष मद्याच्या मोडीप्रमाण चाखताचकच समजतो 'आत्ममयेव एवामो मध्यदासावसोऽस्यत् ॥'

योगवासिष्ठात बरीलप्रमाणे वदत्त व मोक्षतव यांच्या कल्पना स्पष्ट केल्या आहेत भगवद्गीतेशा 'सप्रियम्यतिवपाम सर्वत्र सममुद्धय । ते प्राप्नुयन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता ॥' सर्व इद्रिये आवरून नवय ममबुद्धी होऊन ज राहातात ते सर्व भूतांच्या हिताला मदलले 'जो' मलाच येऊन पोचतात असे मानच प्रतिपादन आहे आणि सर्व इद्रियांना बगे आवरायच, चित्त द्वाबराला बम समर्पावच, त्याच्या ठिकाणी बुद्धीस्थिर बगी करावची, अभ्यास मला करावया, बर्माचा म यास बला करावया कर्मफलाचा त्याग कला करावया, इत्यादी विवचन भगवद्गीतेशा आलेले आहे या सर्व चर्चेचा मविताप असा की, मोक्षाचे गाठोळे देव कुठून दुसरीकडून आपून देणार नसून तो एव आपल्याच मनाची सर्वोत्तम अवस्था आहे.

२३२६ त्यजिले भेटयो आणूनि वासना । दावित्याचे जना काय काज ॥ १ ॥
 आळवावे देवा माकून कदणा । आयुलिया मना साक्ष करी ॥ २ ॥
 नाही जावे याचे दुखनि लागत । आहे साक्षमूत अंतरीचा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हा आहे कृपासिधु । तोही भवदधु तात्काळिक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - त्यजिले-जे टाकून दिले आहे, वाज-वारण

वर्थ - जे टाकून दिले आहे त्याची इच्छा पुन पुन केली तर त्याची प्राप्ती आपणास होते मग त्यापे-
 केन्याची कुठारची लोकांत मारण्याचे काय कारण आहे ? १ त्यापेक्षा आपल्या मनास ताशी व्हन देवास वदना
 माकून आळवावे हे उत्तम नाही का ? २ यासाठी काही दुख जावे याचे सांगत नाही यास अंतरीचा प्रभू साक्ष
 आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा दृष्टीचा सागर तात्काळ भवसागराचे धधन सोडून टाकण्यास समर्थ
 आहे ४

२३२७ गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ॥ १ ॥
 मग गोविंद ते काया । भेद नाही देवा तया ॥ २ ॥
 आनदलें मन । प्रेमें पासरती लोचन ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आळी । जेवी नुरेचि वेगळी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काया-शरीर, नुरे-उरत नाही

अर्थ - गोविंद गोविंद असा एकसारखा मनास जर छंद लागेल तर १ त्यामुळे आपला देहच गोविरूप
 होऊन जाईल आणि मग देव व देह यांत काहीच भेद उरणार नाही २ मन आनदाने भरून जाईल आणि बोळे
 प्रेमाधुनी पातरीतील ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याप्रमाणे आळी पतंगाचे ध्यान करता करता पतंगच होऊन
 जाते, निराळी उरत नाही तशी तुला अवस्था होईल ४

२३२८ ज्याचे जया ध्यान । तेंचि होय त्याचे मन ॥ १ ॥
 म्हणऊनि अवघें सारा । पांडुरंग दूड धरा ॥ २ ॥
 सम खूण ज्याचे पाय । उभा व्यापक विटे ठाय ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तभा । परता मनुचा हो गामा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सारा-दूर करा, शमावरता-आवासाहून अनूचाही-अणूचा सुडा

अर्थ - ज्याला ज्या विषयाचे ध्यान असते तेच रूप घेवटी त्याच्या मनातून साकार होते, त्याच रूपास तो
 पोचतो १ म्हणून इतर सव गोष्टींचा पसारा दूर सारा व या पांडुरंगास मनातून दूड भावाने धारण करा २ हा
 पांडुरंग समचरण जोडून विटेवर उभा आहे तोच सर्व जगाला व्यापून आहे अशी संपूर्ण गदा मनात असू द्या ३
 तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा देव साक्षादाहून बोर असूनही अणुरेणूच्या गाम्यातही तोच असतो ४

विवरण-या अभंगात तुकारामदेवानांनी भविष्यार्थातील एक सूक्ष्म सिद्धान्त स्पष्ट केलेला आहे ज्या
 विषयाचे आपले मन ध्यान करते त्या विषयाशीच ते मग एकरूप होते 'आळी करी भूप्रप्यान । होई कृपाचि आपण'
 अशीच अवस्था भक्ताची होत असते ज्याला ज्याचे ध्यान तेच रूपाचे मन होऊन जाते हा बुवाचा सिद्धान्त आहे या
 प्रकारच्या तन्मयतेचे एक चांगले उदाहरण म्हणजे गोपिकाचे दिले जावे त्याची वृत्ती पूर्णपणे कृष्णरूप होऊन

गेलेली होती. कारण त्याचेच ध्यान अवडपणे त्या करीत असत. 'तन्मनस्कातदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिना' । सद्गुणानेच भार्यांये नान्मायाराणि सत्सहः ॥' त्यांची मने, त्यांची प्रापणे, त्यांच्या चेष्टा सर्वच कृष्णमय झाल्या असून त्या तन्मय झाल्या होत्या व त्याचेच गुणानुवाद गात असताना त्यांना आपल्या घराचेही मान उरलेले नव्हते.

२३२९ पाहुनियां ग्रंथ करावें कीर्तन । तेव्हां आलें जाण फळ त्याचें ॥ १ ॥
नाहीं तरि वायां केली तोंडपिटी । उरी ते शेवटी उरलीसे ॥ २ ॥
पटोनियां वेद हरिमुण गावे ॥ ठावें सें जाणावें तेव्हां आलें ॥ ३ ॥
तपतीर्थार्थणें तेव्हां कार्यसिद्धि । स्थिर राहे बुद्धि हरिच्या नामीं ॥ ४ ॥
यागयज्ञादिक काय दानधर्म । तरि फळ नाम फंटीं राहे ॥ ५ ॥
तुका म्हणे नको काबाडाचे भरी । पडों सार घरीं हेंच एक ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- तोंडपिटी-फुकट बटबट, काबाडाचे-कप्याचे.

अर्थ:- अनेक प्रकारचे ग्रंथ पाहून जर कीर्तन केले तरच ते ऐकण्यासारखे, पाहण्यासारखे होते. १ तरच ते फलदाय होईलच; नाहीतर तोंडाने केलेली बडबड स्वयंच होईल, शेवटी तुमती बडबडच उरेल. २ चारही वेर पडून जर हरीचे गुण गावले तरच त्यांचा अर्थ समजला असे जाणवे. ३ तपश्चर्या, तीर्थयात्रा, इत्यादींनी कार्यसिद्धी केव्हा होईल ? तर धोहरीच्या नाभस्मरणात बुद्धी स्थिर राहील तरच. ४ पतमागादी कर्म, दानधर्म कितीही केले तरी जर प्रभुनाम कळी असेल तरच त्याचे फळ मिळेल. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, जगाच स्वयं खटपटीच्या अथवा पन्नाच्या भरीस चबू नकोस. सर्व साधनांचे सारभूत तरच एक हरिनाम आहे हेच ध्यानी घर ६

२३३० सुखें घावें अन्न । त्याचें करावें चिंतन ॥ १ ॥
त्याचें दिलें त्यासी । पावे फळ आपणासी ॥ २ ॥
आहे हा आधार । नाम त्याचें विद्वंमर ॥ ३ ॥
नाहीं रिता ठाव । तुका म्हणे पसरीं भाव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- रिता-रिकामा, ठाव-स्थान.

अर्थ :- सुखाने त्याचे चिंतन करीत करीत अन्न खावे, अथवा अन्न घ्यावे आणि त्याचे चिंतन सुखाने करीत असो. १ त्याचे अन्न त्यालाच अर्पण केल्याचे फळ मात्र आपणास मिळेल. २ यात आधार आहे. कारण तो विद्वाने पालन करणारा विद्वंमर आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्या शिवाय कुठेही रिकामे स्थान नाही, अशा भावाचा सतत प्रसार करावा ४

२३३१ संकीर्तन काय जालासी लहान । घेईं अपोशन ग्रह्यांठाचें ॥ १ ॥
करोनि पारणें आंचवें संसारा । उशीर उशिरा लावूं नको ॥ २ ॥
घरकुलनें होता पडिला अंधार । तेणें केलें फार कासावीस ॥ ३ ॥
भुगारुनि दुरी लपविलें कासो । तुका म्हणे वाखे कीतुकाचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अपोशन-एकान घोटान प्राधान करण्याचा विधी, कासो-चेष्टा, चमत्कार.

अर्थ :- तू चित्ताचा संकीर्तन करून एवढा लहान का होतोस ? देवाला आपल्या चित्तान ठेवून सर्व ग्रहणांसाठी एकाच वेळी प्राधान कर ना. १ अशा प्रकारे संतुष्ट होऊन संसारात सोडून द्यावे. या कामी उशीराने

१ उरली आहे, २ गावे.

उशीर वाडू नये उगाच. २ मी, माझे सहानुते घर, या भावनेच्या अज्ञानाने आधार पडलेला होता. त्यामुळे तू कारच कासावीस झालेला होतास ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आई बाळाच्या समाधानासाठी 'एखादा पदार्थ मुगालून दिल्याचे दाखवून तो परत कासेत सपवून ठेविते. त्याचप्रमाणे या परमेश्वराच्या घमट्याकडे चेष्टा आहेत. ४

२३३२ माझ्या बापे मज विधिलें भातुके । म्हणोनि कवतुके फ्रीडा करीं ॥ १ ॥

केली आळी पुढें बोलिलीं वचन । उत्तम हें ज्ञान आलें त्याचें ॥ २ ॥

घेऊनि विभाग जावे सयलाह्या । आलेति या ठायी आपुलिया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ज्ञानदेवीं समुदाय । कराया मी पाय घेइन घंदू ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भातुके-प्रेमाचा साऊ, आळी-हट्ट, सयलाह्या-लोवर.

अर्थ - अरे, माझ्या बापाने मला प्रेरणा साऊ दिलेला आहे, म्हणूनच मी कौतुराने घेणे फ्रीडा करीत आहे. १ मी हट्टाने, लाहाने घाएलो आणि त्याच्या पुढे बोललो; त्यामुळे त्याचे उत्तम ज्ञान मला प्राप्त झाले आहे. २ नू ज्या आपल्या स्थानावरून आला आहेस, त्याच ठिकाणी आपल्या पाठणीचा वाटा घेऊन स्वरित तू परत जा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्ञानदेवांच्या ठिकाणी अनेक भक्तांचा समुदाय आहे. मीही त्या ठिकाणी येऊन त्यांच्या पायांत वचन करीन ४

२३३३ ज्ञानियांचा मुख^१ राजा महाराय । म्हणती ज्ञानदेव ऐसे तुम्हां ॥ १ ॥

मज पामरा हे काय थोरपण । पायींचो ग्रहाण पायीं बरी ॥ २ ॥

ग्रह्यादिक जेयें तुम्हां योजगणे । इतर तुळणे काय पुरे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नेणे मुक्तीची ते खोली । म्हणोनि ठेविली पायीं दोई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पामरा-गरिबास, योजगणे-गरण येतात.

अर्थ - आपण ज्ञानी लोकांचा थेट मुखराज असल्याने आपणांस ज्ञानदेव म्हणतात. १ मग मला गरिबास हा थोरपणाचा मान का दिला ? पायांतील ग्रहाण पायांतच बरी विसने २ ग्रह्यादिक देव तुम्हांस गरण येतात, मग इतर देवांची तुलना तुम्हांस कशी पुरी पडणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी काही इतर कलाकुसरीची अथवा रीतिभातीची खोली जाणेत नाही मी फक्त तुमच्या पायांवर माझे भस्तक ठेविले आहे ४

२३३४ बोलिलीं लेंकुरें । घेडीं थाकुडीं उत्तरें ॥ १ ॥

करा क्षमा अपराध । महाराज तुम्ही सिद्ध ॥ २ ॥

नाहीं विचारिला । अधिकार म्या आपुला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ज्ञानेश्वरा । राखा पायापें किकरा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पायापें-पायाची, किकरा-चाकरास

अर्थ :- लेकरे वेदीवाकडी उत्तरे बोलतात, तथा मी बोललो आहे १ ज्ञानेश्वरमहाराज, मला पायदल क्षमा करा तुम्ही सिद्ध आहात माझा अपराध ससात आणू नका २ मी तुमचा अधिकार न विचारताच असे बोलत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्ञानेश्वरा, मला चाकराला आपल्या पायांचीच जायय द्या. ४

२३३५ काय तुम्ही जाणा । करू अश्वेर नारायणा ॥ १ ॥

तरी या रुढिवाची गोही^२ । निवडली दुसरे ठायीं ॥ २ ॥

कळीं अंतरांचा गुण । नये फिटल्यावांचून ॥ ३ ॥

आणिलें अनुभवा । जनाच्या हें ज्ञानवेदा ॥ ४ ॥

आणोक कोणी मिती । त्यांच्या चितने विश्रुति ॥ ५ ॥

तुका म्हणे वीज पोटी । फळ तैसेचि सेवटी ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पोही-मास

अर्थ - नारायणा, तुम्ही अन्हेर करण्याचे कधी जाणत काय ? १ लटकपणाची साक्ष पुसरीकडे उघडी पडतेच २ अत करणातील गुण मोकळे झाल्याशिवाय, प्रकट झाल्याशिवाय समजून येत नाहीत ३ ज्ञानेश्वर महाराजांनी हे लोकांच्या अनुभवास आणून दिले आहे ४ त्यांच्या चितनाच्या योगाने दुसरे कसलेही भय उरत नाही उलट मनास मात्र समाधान मिळते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, बीजाच्या अंगी जसा गुणघर्म असेल त्याप्रमाणेच शेवटी त्यापासून फळ मिळेल ६

२३३६ अविश्वासीयाचे शरीर सुतकी । विटाळ पातकी भेद वाही ॥ १ ॥

काय त्याचा वेल जाईल माटवा । होता तैसा ठेवा आला पुढें ॥ २ ॥

मातेचा सकलप व्हावा राजबिडा । कपळ्यांचा' घोडा उभा ठाके ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जैसा कुचराचा दाणा । परिपाकी' असा न मिळे जैसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठेवा-सविटाचा भाग, कुचर-न विजणारा दाणा

अर्थ - परमाधीन अथवा ईश्वरावर ज्याचा विश्वास नाही, त्याचे शरीर सुतकी आहे असा पातकी मनुष्य अत करणात भेदभावाचा विटाळ जाणवत असतो ? असा माणसाचा घनप्रितार वाढेल का कधी ? जसे पूर्व-संचित असेल तसा भाग वाटपास येत असतो २ आपले मूल राजबिडे व्हावे अशी आईची फार इच्छा असते, पण प्रारब्धानुसार तिच्या पुढे निवड घोंगाव उभा राहतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याप्रमाणे एखादा कुचर दाणा स्वयंपाकाच्या वेळी टणक होऊन वेगळा निघतो, त्याप्रमाणे तोही खोटाच समजावा ४

विवरण - ज्याचा देवावर, धर्मावर विश्वास नाही त्याची अग्रोगती हीईल तो पातकीच राहील गीतेत म्हटले आहे, 'अश्रद्धाता पुरपा धर्मस्यास्य परमप । अग्रास्य सा निवर्तते मृत्युससारधर्मेन' धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुष्प हे परतपा, मला यऊन न मिळना मृत्युने युक्त अतःशाच्या सत्साराच्या मार्गात परत येतात जो अश्रद्धावान आहे त्याला कोणताच ज्ञान भीट मिळणार नाही 'असश्रद्धाश्रद्धावशः सशयात्मा विनश्यति । माय सोकीर्ति न परो न मुल सशयारमना' पण ज्याला स्वतःला ज्ञान नाही आणि श्रद्धाही नाही, असा सशयान्वीर मनुष्य नास पावतो त्याला धर्म हा लोक नाही परलोक नाही आणि सुखही नाही

विवरण—तपसचर्या ही फळाची इच्छा न देवता करावी. तपाचे सात्त्विक, राजस व तामस असे प्रकार मागितले आहेत. फळाची इच्छा न देवता उरकट असेने व योगयुक्त बुद्धीने केलेले तप मात्त्विक होय. आपला सत्कार, मान, पूजा अशा दमने केलेले तप राजस होय, आणि 'भूदण्डहेणात्मनी यत्पीडया क्रियते तपः । परस्पोसावनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्' वेढया आग्रहाने आपल्याला पीडा करणारे किंवा जाणणमारणादी कर्मांनी लोवाना नाडविणारे तप तामस असे. आणि या तामस तपाकडेच पुण्यळाची वृत्ती बळते. असे लोक मूर्खपणाने, स्वतःच्या शरीरास उगाचच बघ्ट देतात कारण मुळातच त्यांची वृत्ती तामसी असल्याने त्याचे तपही तामसी व पापमार्गाम प्रवृत्त करणारे घडते. या तामसी तपाचे वर्णन करताना ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे की, असा तपात पचामीच्या जवाळा शरीराला लावल्या जातात, मस्तकावर मुगूळ जाळले जातात, व पाठीन गळ पातले जातात, रक्षरक्षीत निम्नान्यानी अंग जाळतात. हाडाला टागून, तोड खाती करून घुराचे घाम पेंतले जातात. बंडीच्या दिपमांत गळपापपंत पड पाण्यात उभे राहातात, जिवतपणी अमाच्या मांमाचे लवके सोडतात. म्हणूनच 'ऐसो नातापरी हे बाया । घाय सूतां पै धनंजया । तप कीजे नादाखया । पुढीलतें' स्वच्या शरीरावर घाव घालून दुमयाचा घात करण्यासाठी तप करणारे तामसी होत. पर्वतावरून मुटलेला दोंडा जसा आपण स्वतः फुटून तुकडे तुकडे होतो व आठ पैशाच्या दणडाचाही चुरा करतो, रयाप्रमाणे हा तामसी स्वतः नष्ट होण्याच्या पयास असतोच, पण इतरातही माहीने करतो.

२३३८ हरिकयेयांचून इच्छिती स्थित । हरिजन चित्त न घला तयें ॥ १ ॥

जाईल भंगोन आपुला विश्वास । होईल या नास कारणांचा ॥ २ ॥

ज्याच्या बंसायें भोजनपंगती । त्याच्या संगती तैसें खावें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काय जालिति जाणते । देवा ही परते थोर तुमी ॥ ४ ॥

संदर्भ व टीपा :- कारणांचा-कार्यांचा. परते-वेदा.

अर्थ—हरिकपा न करता स्वतःचे हित होईल असे जे इच्छितात, त्यांच्याकडे हरिमूर्तानी आपले लक्ष जाऊ देऊ नये. १ कारण असे झाले तर हरिकृष्णशरीर त्यांचा विश्वास दुसगून जाईल आणि त्यामुळे कार्यांचा मात्र नाश होईल. २ ज्याच्या पंगतीस भोजनासाठी बसावे त्याच्या प्रमाणेच खावे लागते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही देवापेक्षाही किंवा शहाणे झालात की काय ? ४

२३३९ सेवकें करावें स्वामीचें वचन । त्यासी हंतुंपण कामा नये ॥ १ ॥

घेईल जीव कां सारील परतें । भंगलिया चित्ते सांदी' जेना ॥ २ ॥

खद्योतें दावावी रवी केवों वाट । आपुलेंचि नोट उसंतावें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तो ज्ञानाचा सागर । परि नंदी अगर मिजों भेदें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - परतें-दूर, खद्योतें-काजच्याने, उसतावें-आवे.

अर्थ - सेवकाने आपल्या घन्याच्या वचनाप्रमाणे वागावे. तेथे भी-भूषणाचा काही उपयोग होण्यासारखा नसतो. १ 'तो आपला जीव घेईल की कामावरून दूर सारील, पण त्याची आज्ञा भीडू नये. कारण एकदा चित्त भंगले गेले की ते पुन साधले जात नाही. २ एखाद्या काजच्याने भूषास वाट करी दाखवावी ? आपल्या सरळ मार्गाने जावे हे बरे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्ञानेश्वर हे ज्ञानाचे सागर आहेत. भेदभावाच्या ओलाव्याने ते कधी हृदय ओलावू देत नाहीत ४

२३४० ज्याच्या द्वारे सोन्याचा पिपळ । जंजों ऐसे घळ रेडा बोलें ॥ १ ॥

फरील तें काय नव्हे महाराज । परि पाहे बीज शुद्ध अंगीं ॥ २ ॥

१ सादी जना.

जेणें हे घातली मुक्तीची गवादी । मेळविली मादी वैष्णवाची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तेयें गुळा काय उणें । राहें समाधानें चित्ताचिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गवादी-अन्नछत्र, मादी-समुदाय, मेळावा

अर्थ - ज्या ज्ञानेश्वरांच्या दारात सोग्याच्या पिण्ड आहे व रेशपाच्या मुखातून वेद बोलविण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्या अगत आहे ? असे ज्ञानेश्वर महाराज काय म्हणून करणार नाहीत ? परंतु ते अगो असणाऱ्या शुद्ध बोजाची परीक्षा करतात २ या ज्ञानेश्वरांनी मुक्तीचे अन्नछत्र घालून वैष्णवाचा मेळावा जमा केला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्या ठिकाणी सुखाला कोणती उणीव आहे ? त्याच्या आश्रयाने चित्तास समाधान मिळते ४

विवरण - आज्ञादीप्त समाधिरूप झालेल्या श्रीज्ञानेश्वरांचे माहात्म्य व त्यांचे वैभव तुकोबानी घरील काही भगणातून वचन केल आहे ज्ञानदेवांनी सर्व घणांसाठी मुक्तीचे अन्नछत्र घातले असे सांगून तुकोबानी त्याचा यथार्थ गौरव करत आहे ज्ञानेश्वरांनी वैष्णवाचा मेळावा जमा केला, हेही तुकोबाचे निरीक्षण मार्मिक आहे संस्कृतच्या वदित्त श्रोकटीत सामावलेले ज्ञान ज्ञानेश्वरांनी भगवद्‌गीतेवर भाष्य मराठीमध्ये लिहून सर्व जातींना दिले केले त्यामुळेच त्यांच्या भोवती अठरावड जालीचे लोक जमा झाले, 'सर्वभूमी भगवद्‌भक्त' हे शारवरी पयाचे एक महत्त्वाचे सूत्र असल्यामुळे ज्ञानेश्वरांच्या या अन्नछत्रास 'कारच महत्त्व आले या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वा-भोवती त्या काळी प्रत्यक्ष जातीत एक एक सत निर्माण झालेल्या दिवून घईल नामदेव निपी, सावता माळी, गोरा कुमार, सेना न्हावी, नरहरी सोनार चोखा महार, दासी जनी ही 'वैष्णवांच्या मादी' मधील मुख्य मंडळी होत या काळी विठोबा जणू लेकुरवाळा झालेला दिसतो या लेकुरवाळ्या विठ्ठलाचे एक मनीहर चित्र जनाबाईने बांदले आहे ते असे

'विठो भासा लेकुरवाळा । सगें गोपाळांचा मेळा ॥ १ ॥ निवृत्ति हा साधाररी । सोपानाचा हात धरी ॥ २ ॥
पुढ चाले ज्ञानेश्वर । मागे मुक्ताई सुदर ॥ ३ ॥ गोरा कुमार मादीवरी । चोखा जोबा धरोरी ॥ ४ ॥
वक्ता कडियेवरी । नामा करांगुळी धरी ॥ ५ ॥ अनी म्हणें गोपाळा । करो भक्तांचा सोहळा ॥ ६ ॥

२३४१ बहुतां छंदांचे बहु वसे जन । नये दाट मन त्याच्या सगें ॥ १ ॥
करावा जतन आपुला विदवास । अगा आला रस आवडीचा ॥ २ ॥
मुखाची समाधि हरिकथा भाडली । विश्रान्ति साजली सिणलियाची ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घुडे बाघोनि दगड । तेथे काय कोड घायापाचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - छंदांचे-मतांचे, आवडीचा-प्रेमाचा, कोड-घायदा

अर्थ - लोक अनेक मतांचे मसतात त्याच्या नादी सांगून आपण आपले मन दाटू देऊ नये ? आपल्या ठिकाणी भक्तिमुक्ताविषयी प्रेमाचा जो विदवास निर्माण झालेला आहे त्याचे जतन करावे २ हरिकथा साजली ही मुखाची समाधि यमून जे रमलेमागलेले आहेत त्यांच्यासाठी विधातीची सावली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, गळघात दगड बांधून जे बुद्ध्याच्या तयारीत आहेत, त्यांना वाघविष्यासाठी घायत जाण्यात काय फायदा आहे ? ४

२३४२ हरिकथे माहीं । विदवास ज्याचे ठायीं ॥ १ ॥
त्याची याणी असगळ । कात उदराचे थोळ ॥ २ ॥
सांडुनि हा रस । करिती आणीक सायास ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पिर्सी । यायां गेलीं किती ऐसीं ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा- सायास-प्रयत्न, छटपट पिसी-वेडे लोक

अर्थ - हरिकथेविषयी ज्याच्या मनसत विदयास नाही १ त्याची वाणी अमंगल असून जणू काय तो उवराची पिळगेस होत २ हा हरिकथेचा रस सोडून इतर साधनांची छटपट बाही लोक करतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी किती तरी वेडी माणसे भस्मत्या नाही सांगून वाया गेली आहेत ४

२३४३ प्रेम अमृताची धार । वाहे देवा^१ ही समोर ॥ १ ॥

उध्वंवाहिनी हरिकथा । मुगुटमणि सकळा तीर्था ॥ २ ॥

शिवाचे^२ जीवन । जाळी महादोष कीर्तन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हरि । इची स्तुति वाणी थोरी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - ऊध्वंवाहिनी-वर वाहणारी

अर्थ - हरिकथेचे प्रेम ही अमृताची धार असून देवाच्या समोर ती बाहात असते. १ हरिकथेचे तीर्थ वर बाहात जाणारे असून ते सव शीशेचे मुकुटमणी आहे २ कीर्तन हे जीवाचे जीवन असून या कीर्तनश्रवणामुळे महादोषाचे पातक नष्ट होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या कथेची स्तुती प्रत्यक्ष श्रीहरीमुखा करतात ४

२३४४ आता माझ्या मना । इची घडो उपासना ॥ १ ॥

ऐसे करी पादुरगा । प्रेम घोसडेसे अगा ॥ २ ॥

सर्व काळ नये । वाचे विट आड मये ॥ ३ ॥

तुका बंजवासगती । हेंचि भजन^३ पगती ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - घोसडेसे-भरून जाईल असे

अर्थ - आता माझ्या मनाकडून याच हरिकथेची उपासना घडायी १ पादुरगा, मू आता या कथेविषयी प्रेम अगमर सहन जाईल असे कर २ सर्वकाळ जरी या हरिकथेचे सेवन केले तरी तिचा थोरा घेणार नाही या भयही वाटणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, बंजवाच्या सगतीत हरिकथेचेच भोजन होत असते ४

२३४५ उपास कराडी । तिहीं करावी^१ बापुडीं ॥ १ ॥

आम्ही विठोबाचे दास । चिंता झुगारिली आस ॥ २ ॥

भवतीच्या उत्कर्षे । नाहीं भवतीचे ते पैसे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बळ । अगो आमच्या सकळ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - कराडी-वट, आस-उच्छा

अर्थ - उपासकाचे कष्ट बापडे ने कुणी करणार असतील ते करोत १ आम्ही मात्र या विठोबाचे दास होऊ आणि सर्व चिंता व इच्छा यांना दूर करू २ आपल्यात भक्तीचा उत्कर्ष झालेला असल्यामुळे आम्हांस भक्तीचे वेड कधी वाटत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात या भक्तीमुळे आमच्या अगो सब प्रकारचे बळ आलेले आहे ४

२३४६ करविली तंती केली कटकट । वाकडे कीं नोट देव जाणे ॥ १ ॥

कोणाकारणे हें जालेंसे निर्माण । देवाचे कारण देव जाणे ॥ २ ॥

तुका म्हणे मो या अस्मिमाना वेगळा । घालूनि गोपाळा मार असे ॥ ३ ॥

१ देवाचे, २ जीवाचे, ३ भोजनपगती, ४ कडाडी

शब्दायें व टीपा :- फटकट-बडबड

अर्थ:- मी ही बडबड जशी करता आलो तशी केली आहे. ती सरळ का वाकडी आहे तो एक देवच जाणें ? हे सर्व कुणाकरिता निर्माण झाले आहे ? हे देवाचे करणें देवच जाणणारा आहे. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी पाय या अभिमानानून निराळाच राहिलो असून आज्ञा सर्व भार मी गोपाळावर घातलेला आहे. ३

२३४७ तुम्ही येथें पाठविला धरणेकरी । त्याची जाळी परी आइका ते ॥ १ ॥

आतां काय पुढें वाढवूनि विस्तार । जाला समाचार आइका तो ॥ २ ॥

देवाचे उचित एकादश अंश । महाफळ त्याग करुनि गेला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सेवा समर्पूनि पायीं । जालों उतराई ठावें असो ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा:- परी-प्रवार, वृत्तान्त, महाफळ-नारळ.

अर्थ:-ज्ञानेश्वर महाराज, तुम्ही येथे जो धरणेकरी ब्राह्मण पाठविला त्याचा काय वृत्तान्त झाला तो ऐका. १ आता पापुढे फार विस्तार तरी बऱ्यासाठी करू ? काय प्रकार झाला तो ऐका २ देवाचे योग्य वर्णन असलेले अकरा अंश मी त्याला कळविले शिवाय प्रसाद म्हणून महाफळ नारळही दिला. पण तो त्याचा त्याग करून निघून गेला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही सांगितलेली सेवा मी सुमच्याच धरणी अर्पण करून उतराई झाली आहे हे माहीत असू द्या ४

विवरण -वरील एकवीस अंश हे धरणेकरी ब्राह्मणाच्या प्रकरणातील आहेत. या प्रसंगामागे एक बऱ्या माणितली आहे. बीड प्रांतातील एका देवागढे नावाच्या ब्राह्मणाने पंढरपुरास अनुष्ठान केले. आपण पुराणातील श्रुत्युक्त व्हावे असे धरणे त्याने पांडुरंगाने घटल्यावर दहा दिवसांनी त्यास विठ्ठलाने सदेश दिला, तो आळशीस ज्ञानेश्वराची आराधना करण्याचा ब्राह्मण ठेवून आळंदीस आला व त्याने ज्ञानेश्वराच्या पायांनी धरणे घेतले बारा दिवसपर्यंत अन्न वर्ज करून राहिल्यावर त्याचा निरुक्त पडून ज्ञानेश्वरांनी त्यास देह मधील तुकाराम महाराजाकडे पाठविले. तुकाराम बूड. आपणावर ते अनुग्रह कसा काय करणार ? असा विकृतर त्याच्या मनात आलाच तरी ज्ञानेश्वरांची आज्ञा म्हणून तो देहून तुकोबाकडे आला. त्याचा निरोप ऐकून तुकोबाना ज्ञानेश्वराविषयी घन्यता घाटली. ज्ञानेश्वरांचा उचित व विनम्र वाड्यात त्यांनी गौरव केला. वास्तविक पाहता ज्ञानेश्वरांच्या परी तरी काय कमी होते ? ज्ञानेशाभ्यास सत्तेने आपण काही बोलू असे समजून तुकोबानी त्याच्या पायावर डोकें ठेविले. आपण नारायणाचे निरोपे सरळ आहोत असे त्यांनी मानले व उपदेशाचे प्रसिद्ध अने अकरा अंश (क्रमांक २३२४ ते २३३४) आणि प्रसाद म्हणून नारळ रूपा ब्राह्मणास दिला.

तुकोबानी या अकरा अंशात जो उपदेश केला आहे तो सर्व सामारिक जीवाना आजही उपयुक्त होईल असा आहे 'उगाच प्रयाच्या भरीस पडून वेळ घालवू नकोस. आधीच बघ झालेले आहे इतर साधनाच्या खटपटी-सहीतू पडू नकोस देवाच्या इच्छेने देवाची प्रार्थना कर इतर साधनाची पाळाच्या मुखात मात्र व्यर्थ जातील आज मेल्यावर उद्या मोम मिळेल असा उद्यारीचा मोदा करू नकोस, आणि मोक्ष म्हणजे काय ? ते काय देवाजद-ळचे एखादे निराळे गाडोडे आहे काय ? इद्रियावर विजय मिळवून मन विविषय करणें हाच मोक्ष. पागाडी आपल्याच मनास साशी ठेवून देवाची कडणा थाक. गोविंदाचा छंद बनवून लावून घे 'मानविले मन प्रेमें पातरती नोचन' अशी मनाची अवस्था होऊ दे ज्याचा ध्यास तू घरतील तेच रूप वा तीक्ष अवस्था तुला प्राप्त होईल.' असा माठा उपयुक्त उपदेश तुकोबाना धरणेकरी ब्राह्मणास केला आणि नंतर अत्यंत विनम्र भावाने त्यांनी ज्ञानेश्वरांची क्षमा माणितली. ज्ञानियाचे गुरू महाराज ज्ञानेश्वर, आपण किती पामर आपणात हा मोठेपणा बऱ्यासाठी ? 'पायीची ब्रह्मण पायी बरो' आपल्या वैश्यावाकण्या उतराची ज्ञानेश्वरांनी क्षमा करावी अशी विनंती करून ज्ञानेश्वरांनी आपणास आपल्या पायांनी राखले अशी प्रार्थना केली. यानंतर 'जयाविषे द्वारी सोम्याचा विपळ' या एका अश्लील अंशाने

बुवांनी ज्ञानेश्वराचा पर्याय गौरव केला आहे. 'जेथे घातली मुक्तीची चमारी । मेळविली मांदी बंज्यांची' या तुकारामाच्या उक्तीत ज्ञानेश्वरीचे सर्व माहात्म्य एकवटलेले आहे.

एवढा मोठा सुन्दर व अमोल उपदेश आणि प्रसादाचा नारळ तुकाबांनी त्या ब्राह्मणास दिला खरा. पण त्याचे महत्त्व त्यास काहीच वाटले नाही. कारण शास्त्रांना व्युत्पन्न होण्यासाठी आलो आणि आपणास 'नको काही पडो पर्यायिचे घरी नाही,' 'देवापार्श्वी भाक्षाचें पांढोळें,' 'घाली मामासाठी उडी.' पंडुरंग पडो पायपील' असा भक्तीचाच उपदेश तुकारामबुवांनी दिला हे पाहून ब्राह्मण खिन्न झाला. संस्कृत ग्रंथ वाचण्यास उत्सुक असलेल्या ब्राह्मणामा प्राहून अभंग रचले नाहीत. तो ते अभंग आणि प्रवाद याचा त्याग करून गेला, अमही तुकाबांनी ज्ञानेश्वराना शिवटच्या अभंगात बघविले आहे.

यापुढे या नारळाच्या प्रसादाची महोपतीबुवांनी हावीत दिली आहे ती थोडक्यात अशी - ब्राह्मण प्रसादाचा नारळ टाकून गेल्यानंतर तुकाबांच्या दर्शनासाठी कोडोबा नावाचा एक स्वयंपार्श्व आला. या असिद्धित पण भाविक ब्राह्मणास पाहून तुकारामबुवांनी ते अवरा अभंग आणि सा नारळ याचा प्रसाद त्याम देऊन टाकला. कोडोबाने नारळ फोडून पाहिला तो त्यातून मुंदर व किंमतवान मोत्ये निघाली. या नारळाची आणखी हकीगत अशी की, अहमदाबादच्या एका सावकाराने ज्ञानेश्वराना एक नवस केला होता. त्या नवसामुळे त्याने एक लक्ष रुपयाचे जडजवाहीर भरून एक नारळ ज्ञानेश्वराना अर्पण करण्यासाठी तो आरुंदीला आला. यावेळी ज्ञानेश्वरानी त्या सावकारास प्रेरणा दिली की, हा नारळ देहम जाऊन तुकारामबुवापुढे ठेवावा. त्याप्रमाणे त्याने केले व हा नारळ तुकाबाकडे आला. घरणैकरी ब्राह्मणामा हाच नारळ मिळाला. पण त्याला त्याचे महत्त्व पटले नाही. कोडोबास नारळाला द्रव्य व अभंगातील विचारसंपत्ती याचा लाभ झाला व त्याम संस्कृत भाषा चांगलीच अवगत झाली व ती चांगल्या व्युत्पन्नने भागवताचा अर्थही नाम्न लावला. अस सांगतात की, शिवाजी महाराजापुढे पुराण सांगण्याच्या पंडिताच्या आश्रयास हा कोडोबा ब्राह्मण राहात होता. कोडोबाचा अधिकार ऐकून महाराजांनाही त्याचे दर्शन घ्याव अशी इच्छा झाली. अतःत्याचे महापतीबुवांनी लिहिले आहे.

२३४८ मरण माझें मरौन गेले । मज केले अमर ॥ १ ॥

ठाव पुसिले वुड पुसिलें । योस योसलें देहमावा ॥ २ ॥

आला होता गेला पुर । घरिला घोर जीवनी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बुनादीचे । जाले साचे उजवणें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-योस-गुप्त, रिकामा, योसले-सोडून दिले, बुनारीचे-जुने, साचे-खरोखर

अर्थ - माझे मरणच मरून गेले. त्या मरणाचेच मला अमर केले आहे. १. त्याचा ठाव ठिकाण असणारा जो देहाभिमान तोच मी मुळापामून सोडून दिला. देहपावासच गुप्त करून मी सोडून दिले. २. ज्या मार्गाने हा देहभावनेच्या विचाराचा पुर आला होता. त्याच मार्गाने तो निघूनही गेला, व मी मात्र हरिकृष्णने जीवनात घोर धरून राहिलो आहे. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे माझ्या जवळ ते फार जुने ठेवणे होते. त्याचे खरोखर आज सायंक झाले. ४.

२३४९ माझे लेखां देव मेला । असो त्याला असेल ॥ १ ॥

गोष्टी न करी नाव नेंधें । गेलों दोघें खडोनी ॥ २ ॥

स्तुतिसमवेत निदा । केला घदा उदड ॥ ३ ॥

तुका म्हणे निवात ठेली । वेचित आलो जीवितव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा-लेखां-दुष्टीन, वेचित-खर्च करीत

अर्थ :- माझ्या दृष्टीने देव मेला आहे. ज्या कुशास तो असेल तो असेल. १ आता मी त्याची गोष्ट करणार नाही की नाथही घेणार नाही. देव-भक्त असा आमचा दोघांचा जो संबंध होता तो संपून गेला आहे. २ आजपर्यंत त्याची स्तुतीसमवेत निवाही करण्याचा मी पुष्कळ उद्योग केला. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आजपर्यंत मी त्याच्यासाठी माझ्या जीवनाचा खर्च केला, पण आता मात्र मी सर्व सोडून निवान्तरणे घसलो आहे. ४

२३५० लवविलें तथा सर्वें लवे जातो । अमिमान हातीं सांपडेना ॥ १ ॥
मोळिवेचें लेणें विष्णुदासां साजे । तेयें भाव दुजे हारपतो ॥ २ ॥
अर्चन वंदन नवविद्या भवित । दया क्षमा शांति तथा ठायीं ॥ ३ ॥
तये गांवीं नाहीं दुःखाची वसती । अवघाचि भूतीं नारायण ॥ ४ ॥
अवघेचि जालें सोंवळें ब्रह्मांड । विटाळाचें तोंड न देखतो ॥ ५ ॥
तुका म्हणे गाजे वंकुठों सोहळा । याही भूमंडळामाजी कीर्ति ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लवविले-नष्ट जाले, सेणे-भर्त्कार, दामिना.

अर्थ :- जो कुणी मद्य झालेला घेढेल त्याच्या बरोबर जे विनम्र होतात, जसे वैष्णव कधी मत्तिमानाच्या हाती लागत नाहीत. १ अशा या विष्णुदासांना मोळेपणाचा दामिनाच खरा शोभून दिसतो. श्रीहरीशंकाय इतर कुठरे असणारे भाव त्याच्या ठिकाणचे लोपून जातात. २ अर्चन, वंदन इत्यादी नवविद्या भक्ती व दया, क्षमा, शांती इत्यादींची वसती त्यांच्या ठिकाणी असते. ३ त्यांच्या यावात कधी म्हणून दुःखाची वसती होतच नसते. कारण सर्व भूतमात्रांच्या ठिकाणी अनपारा नारायण ते ओळखतात. ४ त्यांच्या दृष्टीने सर्व ब्राह्मण श्रीहरीमुळे सोवळे झाले असून ते अर्भागल विटाळाचे दर्शनही कधी घेत नाहीत. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्या बोरबीचा सोहळा वंकुठात गाजत असतो व या भूमीवरही तो तसाच गाजत आहे. ६

२३५१ पंढरीची वारी आहे माझे घरी । आणीक न करीं तीर्थघट ॥ १ ॥
घत एकादशी करीन उपवासी । गार्हान अहर्निशीं मुखीं नाम ॥ २ ॥
नाम विठोबाचें घेईन मी वाचे । बोज कल्पांतीचे तुका म्हणे ॥ ३ ॥
शब्दार्थ व टीपा :- कल्पांतीचे-वत्सपाचा अंत होण्याच्या वेळचे.

अर्थ :- माझ्या कुळामध्ये घालत आलेली पंढरपूरची वारी आहे. यामुळे मी कोणतेच इतर घत करीत नाही. तीर्थयात्रीही करीत नाही. १ एकादशी घत करून त्या दिवशी उपवास करतो आणि रात्रंदिवस मुखाने श्रीहरीचे नाम मी गातो. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, कल्पाचा अंत होण्याच्या वेळचे शिल्पक राहणारे विठ्ठलाचे नाम मी खाणीने सतत घेत असतो. ३

वियरण :- या एका लहानशा अर्भगात तुकाराम महाराजांनी आपल्या कुळात कोणकोणते दैवत महत्वाचे व कोणती प्रथा प्रमुख याचा निर्देश केला आहे. बुवाच्या कुळाचे दैवत श्रीविठ्ठल व कुळाचार म्हणजे पंढरीची वारी, एकादशी घत, मुखाने अर्चनपणे नामस्मरण. श्रीहरीच्या भक्तीचे हे रोख तुकोबाच्या पराठ रथाचे बाळन पूर्वज विस्वभरबुवा यांनी रोविले. स्वतःच्या आईच्या सांगण्यावरून त्यांनी पंढरीची वारी पत्करली. कातिकापामून ज्येष्ठारपण त्यांनी पंढरपुराच्या दर एकादशीत एक यात्रेभाणे सोळा चान्या रेल्या. आपाड महिन्याच्या अष्टमीस रानी विस्वभरबुवांच्या स्वप्नात श्रीविठ्ठल झाले व रानी 'आपणच देहूत येतो' असे सांगितले. आंबियाच्या वनात त्यांनी त्याप्रमाणे सोप घेतला. बुवा व तुळसी यांचा मुवास जेमे मुदला होता ती जागा सधन न लावता त्यांनी खणायला मुदवात केनी. त्यावेळी बुवा व तुळसी अधिकच निषू लागल्या. जेवटी त्यांना श्रीपांडुरंग व रविमणी यांच्या

मुदक मूर्ती तेथे सापडल्या या मूर्तीची यथाविधी स्थापना झाली व तिच्यापुढे भजनकीर्तन सुरू झाले अशा रीतीने बुद्धान् पूर्वीसामून चालत आलेल्या वारीतून भगवताचे निवासस्थानही वेदूत निर्माण झाले

पदपूरवा विठोबा हे दंबत, यारी, एकादशी व्रत, मुधी सतत प्रभुनाम या वारवारी पदातील महत्वाच्या वार्त्ताचाही उल्लेख या अमघात आलेला आहे भागवन मप्रदायात एकादशीच्या उपवासाला फारच महत्त्व आहे चित्तमुद्धी व मनाची एकाग्रता यासाठी उपवास करण्याची पद्धत सुरू झाली असावी 'तनेत वेदानुषयनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशनेन' या बृहदारण्यानिषदातील वचनात भगवताच्या प्राप्तीचे उपाय सांगितले असून स्वाध्याय, यज्ञ, दान, तप यांच्याबरोबर अनाशन म्हणजे अन्नग्रहण राहणें, अन्नवाण्यावाचून राहणें, हाही एक उपाय सांगितला आहे अन्नप्राणी वज्रं वस्त्रं भयवताच्या सन्निध जाणे हा उपवासाचा मुख्य उद्देश होय या उपवासाच्या जाईला हरिनामाची सतत असतं तरच उपवागाचे सार्थक होत भागवतातील नवमस्कंधान अवरोप राजाचे आग्यान आत् आहे त्यातही एकादशीचा सद्य महत्त्वाचा आहे तुकाराम महाराजांनी या उपवासाचा वाध बागल्या अमर बागोने बारवार केला आहे 'एकादशीस अन्नघन । जें नर करितो भोजन । दवानविष्टसमान । अन्नमन्न ते एक ' ; 'एकादशी व्रत सोमवार न करितो । बोन र्थाची गति होईल नेणो ' 'पंधरा दिवस एकादशी । का रे न करिसो व्रतसार' इत्यादी ओळीतून युवांनी एकादशी व्रताचे महत्त्व प्रतिपादन केले असून त्याच्याबरोबर नामसकीर्तनाचीही जाड दिली आहे

२३५२ संपदा सोहळा नावडे मनाला । करो' तें टकळा पदरीचा ॥ १ ॥

जायें पदरिसी आवडी मनासी । कधी एकादशी आपादी हे ॥ २ ॥

तुका म्हणे ऐमे आर्त ज्याचे मनो । त्याची चक्रपाणी घाट पाहे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - संपदा-प्रपत्ती, टकळा-ध्यास आर्त-उत्कट इच्छा

अर्थ - संपत्तीचा सोहळा माझ्या मनात कधीच आवडत नाही त्याला एकसारखा पदरीचाच ध्यास लागलेला आहे । पदरीत जावे हीच आवड माझ्या मनास असून आपादी एकादशी कधी येते याचीच वाट मी पाहत असतो २ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रकारचो उत्कट इच्छा ज्याच्या मनात आहे, त्याचीच वाट चक्रपाणी एकसारखी पाहत असतात ३

२३५३ कथनी पठणी करुनि काय । वाचुनि रहणी वाया जाय ॥ १ ॥

मुखी वाणी अमृतगोडी । मिथ्या भुके चरफडो ॥ २ ॥

पिळणी पाक करिता दगडा । काय जडा होय तें ॥ ३ ॥

मद्यु मेळवूनि माशो । आणिका सासी पारधिया ॥ ४ ॥

मेळजनि धन मेळवो मातो । लोभ्या हातों तेंवि मुखी ॥ ५ ॥

आपलें केलें आपण खाय । तुका वदी त्याचे पाय ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - रहणी-राहणी, वागणूक

अर्थ - परमार्थविचाराचे मुसते कथन अथवा पठन असून उपयोग काय ? त्याप्रमाणे वागणूक नसेल तर ते सवच वाया जाईल ? मुलामध्ये अमृतप्रमाणे गोड वाणी असूनही आपण मात्र भुकेने तडफडतो जसे होईल २ दगड पिळून मिजविला असत त्याचा जडपणा कमी होईल काय ? ३ मद्यमासा फुलाफुलातून पुच्छळच मद्य गोळा करतात, पण त्याचा उपयोग दुसऱ्या पारध्यासाठीच होत असतो ४ लोभी मनुष्य पुच्छळ धन मिळवून ते मातीत जमिनीत पुरून ठेवितो टाकतो तीच मातो मेल्यानंतर त्याच्या हातात पडते जिवंतपणी त्याच्या हातात सातीच असते ५ तुकाराम महाराज म्हणतात आपण स्वतः केले, त्याचा अनुभव जो घेतो त्याचेच पाय मी बदन करीन ६

२३५४ उमटती वाणी । वाटे नामाचिया ध्वनी ॥ १ ॥

बरे सैवन उपकारा । घावे घावे या उत्तरा ॥ २ ॥

सरळ आणि मृद । कया पाहावी ते ऊर्ध्व ॥ ३ ॥

गात जात^१ तुका । हाचि उपदेश आइका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- वाटा-मुखाच्या वाटेने, ऊर्ध्व-उच्च गतीला, अवस्थेला.

अर्थ - माझ्या मुलातून हरिनामाचाच ध्वनी निपत आहे, १ त्याचेच सेवन करणे बरे. दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठी हेच नाम घावे व घ्यावे. २ ही हरिकथा मोठी सरळ व मृदू असून उच्च गतीला नेणारी आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हे हरिनाम असेच गात जातो आहे हाच माझा उपदेश तुम्ही सर्वजण ऐका. ४

२३५५ कयाकाळींची मर्यादा सांगतीं ते भावे बंदा ।

प्रीतीनें बोविंदा हेंचि एक आवडे ॥ १ ॥

टाळ वाद्य गीत नृत्य अंतःकरणे प्रेममरित ।

वाणिता तो कीर्त तद्भावने लेखावा ॥ २ ॥

नये अळसें मोडूं खंग कये कानबडे हुंग ।

हेळणेचा रंग दावी तो चांडाळ ॥ ३ ॥

तोंडीं बिडा माने ताठा थोरपणें घाली गेंठा^१ ।

चित्त नेदी नामपाळा मोष्टी लावी तो चांडाळ ॥ ४ ॥

कये इच्छी मान दावूनियां थोरपण ।

रजा संकोच^२ न लुगडीं सांवरि तो चांडाळ ॥ ५ ॥

आपण बंसे वाजेवरी सामान्य^३ हरिच्या दासां धरी ।

तरि तो मुळावरी वाहिजे निश्चयेसीं ॥ ६ ॥

येतां न करी नमस्कार कर जोडोनियां नम्र ।

न म्हणतां थोर आणिकां खेटी तो चांडाळ ॥ ७ ॥

तुका विनयी जना कये नाणावे अवगुणा ।

करा नारायणा श्रुणी समपंक भावे ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कीर्त-कीर्ती, कानबडे-वाकडे, हुंग-हुणन, नेदी-गळपानीच किंमतवान दागिना, रजा-पायघुळीस, धरी-समजतो, नाणावे-आणू नये

अर्थ - हरिकथा चालू असताना जी मर्यादा प्रत्येकाने पाळावी, ती मी तुम्हांत सांगतो आहे. मोठे भाव मनात धरून ती तिरसावध माना, कारण मनापासून प्रेम करणे हेच बोविंदास आवडते. १ टाळमृदगासारसी वाद्ये वाजवून, वाणी गाऊन, नृत्य करून प्रेममरित अंतःकरणाने जो श्रीहरीची गुणकीर्ती गातो तो स्वाध्यावाव-नेशी एवढ्या झाला आहे असे समजावे. २ कथा चालू असताना आळसाने व्यंग मोडू नये धयवाहुण वास्तवे करून घसू नये असे हेलनाचे प्रकार ने कुणी बरतील ते चांडाळच आहेत असे समजावे. ३ तोंडात बिडा रंगलेला आहे, मोडेपणासाठी गळपात विमलवान दागिना घालण्या आहे आणि कपेकडे पात्र रुस नाही, इतरच मोष्टी करण्यात रमून गेला आहे तो चांडाळ समजावा. ४ कपेमध्ये आपणांस मोठेपणा मिळाल्या अशी जी इच्छा करतो, संताच्या चरणावरील घुत्तीकन अगावर येतील म्हणून आपली उंची व किंमतवान वस्त्रे सामकून घसती तो चांडाळच समजावा. ५

१ जातो, २ गाठा, ३ संकोचीन, ४ सामान

तु. गाथा-२-६०

आपण स्वतः उच्च स्थानावर बसतो व जो हरिदासांना मात्र सामान्य समजून घ्यातो त्याला यमदूत निश्चयाने मुळावरच देतो. ६ कथेत आत्म्याबरोबर जो हरिदासास नमस्कार करीत नाही, हात जोडून नम्र होत नाही, इतरांना न मानता, त्यांची धोरवी न ओळखता जो त्यांना खेदून बसतो, तो चांडाळच समजावा. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी सर्व लोकांना विनवीत आहे. अशा प्रकारचे अवगुण कथेत नको आणू नयेत. आपले सर्व भाव नारायणाचाच समजण व्हावे. श्रुणी करावे. ८

विषय - या व पुढील पाच अध्यासांत तुकारामवृंदांनी हरिश्चंद्राचे माहात्म्य वर्णन केले आहे कीर्तनात कवन दवाकडे, नामस्मरणाकडे लगे आवावे इतर माहम कामडीलास अपवा पाटमाळास तेथे स्थान नाही अग वेडे वावडे करणे, पेंगणे, शापणे तवापू अथवा विडा चपळणे, जाभई देणे, साजविणे, राज्याच्या इतर विषयावर गप्पागोष्टी करणे, आपण कुणी विषय व धोर आहोत असे मानणे, या गोष्टी कीर्तनात शोभणाऱ्या नाहीत. हरिनामाविषय व प्रभुस्मरणाविषय इतर दाखी कीर्तनात येऊ नयेत अशी बुवाची शिक्कण आहे. कातून करणारे आणि कीर्तन ऐकणारे या दोघाच्या मर्यादा सत्यस्थानी घालून दिवल्या आहेत.

२३५६ कथा देवाचे ध्यान कथा साधना भडण । कथे ऐसें पुण्य आणीक नाहीं सर्वया ॥ १ ॥

ऐसा साच खरा भाव । कथेमाजी उभा देव ॥ २ ॥

मत्र स्वल्प जना उच्चारिता वाचे मना । म्हणता नारायणा अणे जळती महा दोष ॥ ३ ॥

भावे करितां कीर्तन तरे सारी आणीक जन । भेडे नारायण सदेह नाहीं म्हणे तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भडण-मर्यादेक, साच-सरोसर

अर्थ - हरिकथा हेच देवाचे सरे ध्यान आहे. सर्व साधनात कथा श्रेष्ठ असून कथप्रमाण दुसरी पुण्य कारक गोष्ट नाही. १ कथेमध्ये देव उभा असतो असा खरोखर प्रकार असतो. २ यनामध्ये देवाचे रूप कल्पून आणीने त्याच्या नामाचा उच्चार करणे, हाच मत्र सर्व लोकांना अतिशय शोषा असतो आहे. नारायण या नामाचा उच्चार करताच एका क्षणात महादोषांची दतके जळून जातात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो मनोभावे कीर्तन कडून स्वतः बरोबर इतरांना सारील, त्यास प्रत्यक्ष नारायण भेटेल यात कसलीही शका नाही. ४

२३५७ कथा त्रिवेणीसगम देव भक्त आणि नाम ।

तेथींचे उत्तम चरणरज वदिता ॥ १ ॥

जळती दोषाचे डोंगर शुद्ध होती नारी नर ।

गातो ऐकतो सादर जे पवित्र हरिकथा ॥ २ ॥

तीर्थें तया ठाया येतो पुनीत व्हावया ।

पर्वकाळ पाया तळीं वसे वंणव्या ॥ ३ ॥

अनुपम्य हा महिमा नाहीं द्यावया उपमा ।

तुका म्हण ब्रह्मा नेणे घणू या सुखा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चरणरज-पायावरील धुळीचे कण, पुनीत-पवित्र अनुपम्य-उपमा देण्यास दुसरा नाही

असा

अर्थ - देव भक्त आणि हरिनाम असा हा त्रिवेणीसगम हरिकथेत असतो. या ठिकाणी असणाऱ्या वंणव्याच्या चरणावरील धुळीच्या कणांना जो कुणी वदन करील तो उत्तम गतोस पोचेल. १ पवित्र अशी हरिकथा जे गातात ऐकतात ते नर अथवा नारी कुणीही असोत, शुद्ध होऊन जातील त्यांच्या महादोषाचे डोंगर जळून जातात. २ अशा वंणव्यांच्या कीर्तनाच्या ठिकाणी सर्व तीर्थें पवित्र होण्यासाठी येतात आणि याच ठिकाणी सर्व सर्व

काळ वास्तव्य करण्यासाठी घेतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या हरिकपेच्या महिम्मास दुसऱ्या कशाची तुलनाच नाही या मुखाचे बगन प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव देखील करू शकणार नाही ४

२३५८ साडून कीर्तन न करी वाणीक काज । नाचेन निर्लज्ज तुझ्या रागीं ॥ १ ॥
आवडीचे आतं पुरवीं पढरिराया । शरण तुझ्या पाया याचि लागीं ॥ २ ॥
टाळी वाजनिया^१ विठ्ठल म्हणेन । तेणें निवारीन भवधम ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवा नृपेक्षावें आम्हा । न्यावें निजधामा आपुलिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काज-हार्य, आतं-तीज इच्छा, वाजनिया-वाजवून

अर्थ - देवा एका कीर्तनाखरीज मी दुसरे कोणतेही कार्य करणार नाही याच कीर्तनात तुझ्या प्रेमाच्या रमात मी निलज्ज होऊन नाचेन १ पढरिराया, माझ्या मनाची तीव्र व आवडती इच्छा तुम्ही पूर्ण करावी मी यासाठीच तुमच्या पायाशी शरण आलेलो आहे २ मी हातांनी टाळी वाजवून मुखाने विठ्ठलनामाचा गजर करीत राहीन यामुळे माझ्या मनातील सर्व सत्कारभ्रम दूर करीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आमची उपेक्षा तुम्ही बघी करू नका तुम्ही सत्ता तुमच्या निवासस्थानी घेऊन जा ४

२३५९ जळती कीर्तने । दोप पळतील विघ्ने ॥ १ ॥
हेचि पळिवत गाढ । आनंद करू दिंडीपुढें ॥ २ ॥
बळि पापाची हे मूर्ति । नामसङ्घ घेऊ हातीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जाऊ । बळें दमामे ही लाचू ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गाढे-प्रेमळ कळी-जळी, दमामे-निरत नगारे

अर्थ - हरिकीर्तनामुळे महादोष जळून जातात आणि नागा प्रचारची विघ्ने पळून जातात १ हेच एक धलवान व धेष्ट असे साधन असल्याने आम्ही दिंडीमध्ये भोट्या आनंदाने नामगोप करू २ कळी हा वेगळ्या पापाची मूर्ति आहे पण आम्ही नामाचे लक्षण हाती धारण करून त्याला गप्प केले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आनंदाचे नगारे वाजवून स्वन गळाने धोहरीकडे जाऊ ४

२३६० यम^२ सांगे दूता तुम्हां नाहीं तेथें सत्ता ।
जेथें होय कया सदा घोष नामाचा ॥ १ ॥
नका जाऊ तया गांवां नामधारकाच्या शिवां ।
मुदर्शन यावा घरटी फिरे भोवती ॥ २ ॥
चक्र गदा घेऊनी हरि उभा असे त्याचे द्वारी ।
लक्ष्मी कामारी रिद्धिसिद्धीसहित ॥ ३ ॥
ते बळिपाशिरोमणी हरिमवन ये मेदिनी ।
तुका म्हणे वानीं यम सांगे दूताचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - शिवा-निव्वर सीमेवट, यावा-आगमन, घरटी-पऱ्या, मढळ, कामारी-दापी, मेदिनी-पुत्ती

अर्थ - यम आपल्या दूतांना सांगत असतो, जेथे हरिश्चर्या धारणलेली आहे, आणि जेथे सतत नामगोप होत राहिलेला आहे त्या ठिकाणी जाण्याचा अधिकार तुम्हांत नाही १ जे नामधारक वंशज आहेत त्यांच्या

गावी जाऊ नका, त्याच्या सीमेकडेही फिरू नका. धारण तेथे श्रीहरीच्या मुद्रांनघकाचे आगमन झालेले असते. ते भक्तांच्या रक्षणार्थ सतत फेऱ्या घालीत असते २ हातामध्ये चक्र व गदा घेऊन प्रत्यक्ष श्रीहरी त्यांच्या दारात उभा असतो. त्यांच्या बरोबर लक्ष्मी व रिद्धीसिद्धि या दैत्याही असतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे हरिमनस या पृथ्वीवर बलवानांतीच भ्रष्ट असतात, असे मम व्यापण्या दुतांच्या कानात सांगत असतो. ४

विवरण :- बरील पाचमहा अभंगांत तुकाराम महाराजांनी कीर्तनभक्तीची सर्वोच्छृंखला व मुलभूता निवेदन केली आहे. परमेश्वर आपल्या भक्तांचे रक्षण कीर्तनप्रसंगी नये करीत असतो हेही परोपरोने सांगितले आहे. कलि-युगातील अनिमग मुलम आणि सोप्या अशा या गाथनाचा शीख भवंच गाथुसंठाची केलेला आहे. 'तोडी मायाजाल संकीर्तने' असे निवृत्तिनाथानी म्हटले आहे. 'कीर्तनाच्या सुखे सुखी होतो देव' 'धन्य धन्य घंणव संगी अखंड तेथे पांडुरंग' कीर्तनीं नाचतसे अभंग । असह काळ सर्वदा, 'कीर्तन नवून वाचि जनार्दन । न पवसो पतन घेरमारी' असा नान्दात कीर्तनाचे महत्त्व मराठी कीर्तनाचे प्रमुख नामदेव महाराज यांनी केले आहे. 'मनिततानाविरहित गोष्टी इतर न कराव्या । मनोमार्गे वराग्याच्या मुबित विवराव्या', 'संतसंगे अंतरंगे नाम घोलवें । कीर्तनरंगी देवातप्रिय सुखे झोलवें' असा कीर्तनमहिमा सांगून एकनाथानी संतांच्या घरची कीर्तनमर्यादाही मागितलेली आहे. या कीर्तनाने देव कसा सतुष्ट होतो ? त्याचीच म्हटले आहे, 'कीर्तनाची आवडी देवा । बंहुंठाहुनी घाली घाबा । नवल बंहुंठांच मसे । तो कीर्तनीं नाचतसे' या कीर्तनातील नाममोपानी देव झुलून जातात. त्यांना बंहुंठातील घोषरायन आवडत नाही, पोणी लोकांचे ध्यान त्यांना नको असते, यज्ञयागात त्यांचे मन नसते, त्याका सारी ओढ वैष्णवांच्या घराची असते. स्वर्गातील देवमुद्रा या कीर्तनमुळासाठी ह्वापलेले असतात.

कीर्तनाच्या प्रसंगी पापाचे नावही उरत नाही. जाच करण्यासाठी यमास लक्ष्मी यमदूतास ठेपे काहीच उरत नाही. याचबरोबर फार बहारीचे वर्णन श्रीज्ञानेश्वरानी करतांना म्हटले आहे—'तरी कीर्तनाचेनि नटमावें । नाशिले श्वषसाय प्रायश्चित्ताचे । जें नामचि नाही पापाजें ऐसैं केले ॥ यमदमा अवकळा आगिली । तीयें ठायावरुनि उठविली । यमलोकीची खुंदिली । राहटीं आयची ॥ यमु म्हणे काप दमावें । दमु म्हणे कवणातें दमावें । तीयें म्हणती काप करावें सावें । दोष मोखदासि माहीं ॥'

२३६१ कांहुया रे जगजेठी । देई भेटो एकवेळे ॥ १ ॥

काय मोकलिलें वनी । सायजानीं वेढिल ॥ २ ॥

येथवरी होता संग । अंगें अंग लपविलें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पाहिलें मागें । एवढ्या वेगें अंतरला ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा :- मोकलिलें—मोडले, टाकले, सायजानीं—हिस पगुनी, द्वापदानी.

अर्थ :- कांहुया, जगजेठी, अरे मला एकदा भेट दे ना. १ मला तू असा या संसारवनात एकटेंच का सोडलेस ? येथे कायकोषादो द्वापदानी मला वेढले आहे. २ तुला येथपर्यंत सग होता. आता मात्र तू आपल्या ठिकाणी अंग का लपविलेस ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या प्रापंचिक जगाकडे पळून मागे पाहिले तोच तू आपले रूप नाहीसे केलेस. ४

२३६२ आपल्या आम्ही पुसिलें नाही । तुज कांहीं कारयें ॥ १ ॥

मागें मागें धांवत आलों । कांहीं बोलों यासटीं ॥ २ ॥

बहुत दिस' होतें मनीं । घ्यावी धणी एकतीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे उभा राहें । कांही पाहें मजकडे ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा :- धणी—नृत्नी.

अर्थ :- देवा, तुझ्यासाठी आम्ही आपलेपणासही काही विचारले नाही, त्याची पर्वा केली नाही. १ तुझ्या बरोबर काही पोडे बोलावे म्हणून तुझ्यापाठीमागे आम्ही धावत आलो. २ एकान्तात तुमी भेट घेऊन मनाची तृप्ती करून घ्यावी असे मनात फार दिवस होते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कान्होवा, तू उभा राहून माझ्याकडे पाहा. जाऊ नकोत. ४

२३६३ धन्य बा' ह्या ऐशा नारी । घरीं दारीं नांदती ॥ १ ॥
चोरुनिया तुजपाशीं । येतां त्यांसी न कळतां ॥ २ ॥
दोन्हीं ठायीं समाधान । सप्त कठिण बहुतचि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जीवासाठीं । दुर्लभ भेटो ते देवा ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा :- जीवासाठी-जीव अपंग करून.

अर्थ :- घरीवारी धन्य असून देवा, तुमची प्राप्ती करून घेणाऱ्या या नारी धन्य आहेत. १ प्रपंचामधील नात्यांच्या माणसांना न कळविता त्या तुझ्यापाशी चोरून येतात. २ अशा प्रकारे दोन्हीकडे, प्रपंचात व परमातीत सर्वांना समाधान देणे ही सत्पत्नी अवघड पोष्ट आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जायला जीव देवात अपंग करणारे जे कुणी असतील त्यांची भेट घेणे बेदानही दुर्लभ आहे.

२३६४ उदासीना पावल्या वेगीं । अंगा अंगीं जडलिया ॥ १ ॥
वेढाळिला भोंवता हरी । मयूरफेरीं नाचती ॥ २ ॥
मना जाले करिती चार । त्या फार हा एकला ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नारायणी । निरंजनी' मोनलिया ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा :- उदासीना-उदासीन झालेल्या भोळी, चार-वर्तन, वेष्टा, निरंजनी-प्रकाशरूपी, मोनलिया-प्राप्त झाल्या, मिळून गेल्या.

अर्थ :- ज्या गोकुळाच्या नारी उदासीन झाल्या त्या प्रभूच्या स्वरूपी एकदम होऊन गेल्या. १ त्यांनी थोडोचला भोवती घेर घडून त्याला वेढाळून घेतले व मोरप्रामाणे नाच करू लागल्या. २ अशा प्रकारे मनात येईल त्याप्रमाणे त्या वर्तन करू लागल्या. त्या भोळीचो पुष्कळ असून हा थोडो मात्र एकच आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या प्रकाशरूप नारायणाशी मिळून गेल्या आहेत. ४

२३६५ विपमाची शंका घाटे । सारिखें भेटे तरी सुख ॥ १ ॥
म्हणऊनि चोरिलें जना । आल्या रानां एकांती ॥ २ ॥
बुजियाशी कळों नये । जया सोय नाही हे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मोकळें मन । नारायण भोपासी ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा :- विपमाची-विपन्न स्वभावाची.

अर्थ :- विपन्न स्वभावाची जी माणसे आहेत त्यांच्याबद्दल शंकाच घाटते. आपल्यासारखेच कुणी भेटले तर सुख होते. १ म्हणूनच लोकाना न सांगता चोळून त्या भोळीचवळ अरण्यातील एकान्तात आल्या. २ ज्यांना हरिप्राप्तीच्या अनुभवाची गोडी नाही अशा लोकांना असले कस्य समजत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकान्तात नारायणाशी प्रेमभोग भोगण्यात स्वयं मन जाता मोकळे आहे. ४

१ बापा ऐशा, २ निराजनी.

२३६६ आलिंगन कंठाकंठीं । पडे मिठी सर्वांगे ॥ १ ॥
 न घडे मार्गे परते^१ मन । नारायण संभोगी ॥ २ ॥
 वचनासी वचन मिले । रिघती डोळे डोळियात ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अंतर्ध्यानीं । जीव जीवनीं विराल्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कंठाकंठीं गळघात गळ्या घालून

अर्थ :- गौळणींनी श्रीहरीस गळघात गळ्या घालून आलिंगन दिले. त्यामुळे श्रीहरीच्या सर्वांगाचे आलिंगन त्यांना घडले १ त्याचे मन नारायणासमून परतेनासे जाले नारायणाशी त्या प्रेमभोग घेऊ लागल्या २ श्रीहरीच्या शब्दाला त्याचे शब्द मिळाले असून त्याच्या दृष्टीला त्याची दृष्टी जाऊन मिडली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या श्रीहरीला अशा प्रकारे अतर्क्यात धारण करून त्याचा जीव त्याच्याच जीवनात विटन गेला आहे ४

२३६७ कोणी सुना कोणी लेकी । कोणी एकी सतता^२ ॥ १ ॥
 अवघियाची जर्गनिद । जाली घिद सारसी ॥ २ ॥
 अवघ्या अवघ्या घोरा । विना घरा मयबापा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे करा सेवा । आले जीवावर तरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सतता-स्वतः, जर्गनिद-जगावडून निदा, घिद-फजिती, विनाघरा-नवःपासिबाय

अर्थ - श्रीहरीशी एवढेप जालेल्या गौळणीत कुणी सुना होया, कुणी लेकी होत्या, तर कुणी स्वतः सना सासवा होत्या १ या सर्वांची सारखीच निदा जगावडून झाली आणि त्या फजित झाल्या २ पती, आईबाप यांना सोडून त्या श्रीहरीकडे आल्या ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या जिवावर जरी येऊन ठेपले तरी तुम्ही त्या श्रीहरीची सेवा करावी ४

२३६८ येयील जे एक घडी । तये जोडी पार नाहीं ॥ १ ॥
 किती त्याचा सामुरवास । कंचा रस हा तेथें ॥ २ ॥
 अवघे दिवस गेले कामा । नाहीं जन्मा खडण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे रतल्या^३ जनीं । सोडा क्षणी काग्होवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घडी-घटका, पार-तुलना, जणी-नवी

अर्थ - या श्रीहरीच्या जवळ जी एक घटका जाते तीच दुसरी कसलीच तुलना नाही १ त्या गौळणींत प्रपचात केवडा सामुरवास होता आणि आता या श्रीहरीच्या सपतीत कसा प्रेमरस फुलला आहे २ प्रपचाच्या कामातच सर्व दिवस गेले, पण त्यामुळे काही जन्म घेव्याचे सगट दळत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्याशी रममाण झालेल्या या गौळणींना काग्होवा, आता पुन लोकात सोडू नका ४

२३६९ चिंता नाहीं गावों विष्णुदासाचिये । घोप जयजयकार सदा ॥ १ ॥
 नारायण घरीं साठविले घन । अवघेचि याण तया पोटीं ॥ २ ॥
 सवंग सकळा पुरे घणीघरी । सेवाबया नारी नर बाळा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घेंपें आनदी आनदु । गोविंदें गोविंदु पिक्विला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- धणो-तूथी.

अर्थ :- जे विष्णूदास आहेत त्यांच्या ममता कसलोही चिन्ता उरत नाही. कारण ते एकसारखा श्रीहरीच्या नामाचा घोष आणि जयजयकार करीत असतात. १ त्यांनी आपल्या हृदयात नारायणरूपी धन साठविलेले असते. याच्या पोटातच सर्व काही पदार्थ एकवटलेले आहेत हे धन स्वस्त असून सगळ्यांना तृप्त होईपर्यंत पुरते. पुण्य, स्त्री व लहान मूल या सर्वांना याचे सेवन सुलभ आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व ठिकाणी गोविंदाच्या प्रेमाचे पोक पिकलेले असल्याने तिकडे तिकडे आनंदी आनंद आहे. ४

२३७० करिती तया वेवसाच आहे । येथें व्हा रे साहे एकां एक ॥ १ ॥

गातां भादकतां समानचि घडे । लाभें लाभ जोडे विशेषता ॥ २ ॥

प्रेमाचे भरतें भातें घ्यावें अंगीं । नटे टाळी रंगीं शूरत्वेसी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बहुजन्मांचें खंडण । होईल हा सीण निवारोनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साहे-मदत, साहज, सीण-शीण, नास, दुःख.

अर्थ :- जो कुणो परमार्थाचा विचार करील त्यांना भरपूर उद्योग आहे. त्यांनी एकमेकांना मदत करून असावे. १ श्रीहरीचे गुण एकाने पावेत, दुसऱ्याने ऐकावेत, कारण गाणारास व ऐकणारास फलप्राप्ती सारखीच आहे. एकमेकांना विशेष प्रकारचा लाभ मिळतो. २ श्रीहरीच्या प्रेमाने भरलेल्या हृदयरूपी भात्यातून हरिकीर्तनात टाळी वाजवून प्रेमात रंगावे, नाचावे व शूरत्व प्रगट करावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे तुमचे पुढील अनेक जन्म धुकतील व सर्व दुःख निवारण होईल. ४

स्वामीचें अभंगीचें नांव काढून सालोमालो आपुलें नांव
घालीत त्यावर अभंग ॥ ८ ॥

२३७१ नाहीं घाटाचें लागत । एका सितें कळें भात ॥ १ ॥

शोर निवडतें पाणी । घोंची हंसाचिपे आणी ॥ २ ॥

भांगडें फाडुनि घोंगडें करी । अवकळा तपे परी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कण । भूसीं निघडे कंचा सीण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- घाटाचें-डवळाचे, आणी-टोकाने.

अर्थ :- सगळे डवळून पाहावे लागत नाही, एका जित्याची जरी परोक्षा बेली तरी भाताचे रूप समजते. १ राजहंसाच्या घोचीच्या टोकाने दूध व पाणी निवडून वेगळे होते. २ एसावा अगस्त्या फाडून घोंगडे तयार करता, त्याप्रमाणे प्रासादिक कवींच्या काव्यातील कविनाम काढून आणले नांव घालणे ही विदंबना आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कण व भूसी यांची निवड सहज करता येते, त्यात प्रास वसला आहे ? ४

२३७२ सालोमालो हरिचे दास । म्हणउन केला अवघा नास ॥ १ ॥

अवघे बघमंगळ केलें । म्हणती एकांचें आपुलें ॥ २ ॥

मोडून संतांचीं घचनें । करिती आपणां भूषणें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कवी । जगामर्घी ह्म दावी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- बचमंगळ-हास्यास्पद स्थिती.

अर्थ :- सालोमालो पांनी स्वतः स श्रीहरीचे दास समजून सर्वच नाश केला आहे. १ प्रासादिक संतांची थाणी व आपली थाणी एकत्र करून सर्वच हास्यास्पद स्थिती त्यांनी करून घेतली आहे हे सर्व आपलेच कवित्व आहे असे ते म्हणू लागले आहेत. २ त्यांनी संतांच्या प्रासादिक काव्यातील घडने मोडली व त्यांची ओढडप्रोढ कविता करून स्वतः स मूषणे लेबविली. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे कधी जगतामध्ये कवितेची वृद्धी द्यावयात. ४

२३७३ जायाचे अळंकार । बुडवून होती चोर ॥ १ ॥
 त्यांसी ताडणाची पूजा । योग घडे बऱ्या चोरा ॥ २ ॥
 अभिलाषाच्या मुखें । अंती होती काळीं मुखें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे चोरा । होय मूषण मातेरा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- चोरा-सहज, मातेरा-नाश.

अर्थ :- चांगून आणलेले दुसऱ्याचे अळंकार बुडवून अपघात ते स्वतःचेच आहेत असे भासवून लोक चोरच घनतात. १ त्यांना मार देणे हीच त्यांची पूजा आहे हाच सहज असा योग त्यांना घांगला आहे. २ अभिलाषेच्या तुळामुळे शेवटी तोंड भाग काळो होते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा प्रकार नाश होणे घातच चोराला मूषण वाटते. ४

२३७४ कालवून विष । केला अमृताचा नाश ॥ १ ॥
 ऐशा अभागाच्या बुद्धि । सत्य लोपी नाहीं बुद्धि ॥ २ ॥
 नाक कापुनि लावी सोनें । कोण अळंकार तेणें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बावी । मोडून मदार बांधावी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अमृत-दूध, लोपी-नाहीचे होते, बावी-विहीर, मदार-मयीर.

अर्थ :- दुसऱ्याच्या कवितेत स्वतःचे दास घालून या लोकांनी दुष्पात विष पालवून इशाचा नाश केला आहे. १ अशी दुर्दैवी भाषणाची बुद्धी असते. त्याच्या करण्यामुळे सत्य नाहीसे होते, पाची शुद्धीही न्यास नसते २ नाक कापून त्यावर सोन्याची नय घातली तर त्या अलंकाराची काय जोषा साहाय्यार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे त्यांचे करणे म्हणजे मोठी विहीर मोडून मशीव बांधण्यासारखे आहे ४

२३७५ कण भुसाच्या आपारें । परि तें निवडिता बरें ॥ १ ॥
 काय घोंघाणिया थाणी । ताकामध्यें घाटी लोणी ॥ २ ॥
 सुइणीपुढें चेटा । काय लपविसी चढा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ज्ञान । दिमाकाची भनभन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घोघाणी-ओगळ, मूखं, पाघाणी-जडाणी बाई, चेटा-मुलगा, घाटा-चावर, उगाड.

अर्थ :- भुसकटाच्या अंगात असलेले घान्यकण निवडून काढलेलेच बरे असतात १ ओगळ, मूखं अथवा अडाणी बाई ताकात लोणी घोटते, हे त्या बाईचे कृत्य नासधूस करण्यासारखेच नाही काय ? २ उगाड व घावट अथे, सुइणीपुढे का कधी मुलगा लपवितो येईल ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पोखळ ज्ञान ही जगाचच रिकाम्या डोलाची भनभन आहे ४

२३७६ विकल तेयें बिका । माती नाव ठेवून चुका ॥ १ ॥

हा तो निवाड्याचा ठाव । खऱ्या खोटया निवडी भाव ॥ २ ॥

गहवारे हा विधि । पोटा वाढविले बिंधी ॥ ३ ॥

लावू जाणे विल्हे । तुकर साच आणिक कल्हे ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - ठाव-ठिकाण, गहवारे-गरोदर, विल्हे-व्यवस्था, साच-सत्य, खरे, कल्हे-कल्हईचे, मूलाभ्याचे, खोटे

अर्थ - मातीलाच बुक्का हे नाव ठेवून ती जेथे विकता येईल तेथे बिका, १ पण पेंपे मात्र खऱ्या-खोटयाचा निवाडा होण्याचेच हे ठिकाण आहे २ पोटावर बिंध्या बांधून आपण गरोदर आहोत असे दाखविण्यासाठी एखादीने पोटा वाढविले तरी त्याचा काय उपयोग ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, खरे काय आणि खोटे काय, याची व्यवस्था मी लावू शकतो ४

२३७७ विषयीं अट्टये । त्यासी आम्हा सिद्धीं नये ॥ १ ॥

देव तेथुनि निराळा । असे निष्काम देणळा ॥ २ ॥

वासनेची बुधी^१ । तेथें कंची ब्रह्मस्थिति ॥ ३ ॥

तुका म्हणे असता^२ देहीं । तेथें नाहीं जमतीं ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - बुधी-गुहा

अर्थ - जे इतिषादिकाच्या विषयाची एकदम झाले आहेत त्यांनी आम्हांला शिवू नये १ देव निष्काम असण्यामुळे त्याच्याहून कारच निराळा आहे २ जेथे नाता वासनाचा गुहा आहे (तेथे ब्रह्मस्थिती कशी अनुभवास येणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेथे देहबुद्धी शिस्तक आहे, त्याची सेवा देवापुढे कधी दुरू होत नाही ४

२३७८ नमितीं या देवा । माझी एके ठायीं सेवा ॥ १ ॥

गुणअवगुण निवाडा । म्हंस म्हंस रेडा रेडा ॥ २ ॥

जनीं जगार्दन । साक्ष त्यासी खोटागण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खडे । निवडू दळणीं घडघडे ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - घडघडे-घडघडतील, खडखड वाजतील

अर्थ - मी या देवाला नमन करतो माझी सेवा याच एका ठिकाणी आहे १ म्हंस तो म्हंस व रेडा तो रेडा इत्या स्पष्ट निवाडा कवितेतील गुण व अवगुण यांचा असतो २ जगामध्ये जनताजगार्दन हा एकच साक्षी असल्याने मी त्यास खोटागण घालीत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दळण दळण्याच्या घाघातील खडे निवडून काढू, नाहीतर ते दळण्याच्या वेळी खडखडतील ४

विवरण - सालोमाली नावाचा कुणी एक हरिदास तुकारामबुवाच्या देवी होता तो बुवाच्या अभंगाल आपले स्वतःचे चारदीन शब्द घालून ते अभंग स्वतःचे म्हणून मिरवी त्याच्या या कृत्याचा मुवांनी गरील बाळ अभंगांत निषेध वेला आहे थोड कवीच्या काव्याची भोडनीड करून ते नाथे स्वतःच्या नावाने खपविण्याचा उद्योग नेहमीच होत असतो बुवांनी या प्रवृत्तीचा येथ नदर शब्दात विवरण केला आहे भुवापुत्र कण निवडणे सोपे असून खरे रसिक हे काम चांगले करतात असे स्थानी सुचविले आहे सत्ताची बुचने प्रासादिक असतात ईश्वरी कृपेचा ठेवा त्यावर असतो तो मोडून आपली वधी भूषणे करच्याचा 'बचमगळ' प्रकार हरिदास म्हणविणाऱ्या सालोमालींनी करावा हे बुवांना पसंत पडले नाही

२३७९ जीव जीतो^१ जीवना सगें । भत्त्या मरण त्या वियोगें ॥ १
जया चित्तीं जेंसा भाव । तयां जवळि तेंसा देव ॥ २ ॥
सकळा पडिये मानु । परि त्या कमळाचे जोयनु ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माता । वाहे तान्ह्याची चिंता ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा - जीतो-जयतान, जीवन-याणी, भत्त्या-माताम, पडिये-आवडता, मानु-मूर्ख, कमळाचे-सूर्यांमळे विवगणारे, कुणारे बमळ

अर्थ - सवें प्राणी पाण्याच्या साहचर्यानेच जगतात हे खरे, परंतु पाण्याचा वियोग होतासलोच माशांना मात्र मरण येते १ ज्याच्या चित्तामध्ये जसा भाव असतो त्याप्रमाणे देव त्याच्या जवळ निवास करतो २ मूर्ख तर सर्वांचाच आवडता असतो परंतु मूर्खविकासितनी बमळाचे तो तर प्रथम जीवनच आहे ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, तांहे मूस सर्वांनाच आवडत असले तरी त्यांच्या आईत त्यांची काळजी विशेषच असते ४

२३८० मुंगीचिया घरा कोण जाय^२ मूळ । देखोनिया मूळ घाव घाली ॥ १ ॥
याचकाविण काय खोळबला दाता । तोचि घाये हिता आपुलिया ॥ २ ॥
उदका अन्न काये म्हणे मज ला ये । भुकेला तो जाये चीजवीत ॥ ३ ॥
ध्याघी पिडिला घाये बंध्याचिया घरा । दुःसाच्या परिहारा आपुलिया ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जया आपुले स्वहित । करणे तोचि प्रीत घरी कये ॥ ५ ॥

शब्दायें व टीपा - मूळ-आमरण, चीजवीत-शोध करीत

अर्थ - मूळ लागला या असे आमरण मुंगीच्या घरी आजून कोण देत असतो ? ती मूळ पाहून आपण होऊनच मुळाकडे घावत येते १ दाता कधी याचकासाठी खोळावून राहिलेला असतो काय ? तो याचकाच आपले हित साधण्यासाठी दात्याकडे धावत येतो २ 'या, मला ला' असे कधी अन्नप्राणी म्हणतात काय ? जो भुकेलेला आहे तो त्याचा शोध करीत येतच असतो ३ ओ रोगाची पीडलेला आहे तो बंध्याच्या घरी घावतच जातो आपले दुःख दूर व्हावे म्हणून तो बंध्याचा शोध येतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याला स्वतःचे हित व्हावे असे वाटते तो हरिकथवर प्रीती करतोच ५

२३८१ जन्मातरिचा परित न्हावी । जात ठेवी त्यानें ते ॥ १ ॥
वाखर जेंसा घरचरी । तोंड करी सवदणी ॥ २ ॥
पूर्व जन्म शिखामुत्र । मळ मूत्र अतरीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे करिती निवा । घुवटघटा पुडिलाचा ॥ ४ ॥

शब्दायें व टीपा - जन्मातरिचा-पूर्वजन्मीचा वाखर-वस्त्रा, सवदणी-परदाचे कपडे घुण्याचे पात्र

अर्थ - पूर्वजन्मी कोण परीत होता, कोण न्हावी होता, हे पुढे दिलेल्या कृतीवरून समजून येईल १ ज्याचे बोलणे वस्तुप्रमाणे घरघर करण्यासारखे म्हणजे कटू असते तो पूर्वजन्मी न्हावी होता असे समजावे २ आणि ज्याच्या भुक्षान्न सतत कुसण्याची निंदाच येते ते तोंड म्हणजे परित्याचे कपडे घुण्याचे पात्र समजावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा लोकांचा घटा म्हणजे दुःखाची निंदा करून त्यांना झुट करण्याचा आहे ४

२३८२ नाम^१ दूषी त्याचे नको दरवण । विष तें वचन वाटे मज ॥ १ ॥
 अमगळ घाणी नाइकचे कार्नी । निंदेची पोहणी उठे तेथें ॥ २ ॥
 काय साच लभ्य त्याचिये वचनी । कोणत्या पुराणी दिली स्वाही ॥ ३ ॥
 काय आठ लावूं त्याचिया तोंडासी । आता या जिभेसी काय करू ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे सत न मनिती त्यास । घेऊ पाहे घास यमदूत ॥ ५ ॥ २

शब्दार्थ व टीपा - दरवण-दशन, पोहणी-भाग, दुर्गंधी, साच-खरोखर सत्य, घास-घास, मनिती-मानीत

अर्थ - जो धोहरीच्या मानास दूषण देतो त्याचे दर्शनही मला नको त्याचे वचन म्हणजे मला विषा-
 प्रमाणे वाटते १ त्याची घाणी अमगळ असून ती कानानी ऐकवतही नाही कारण तिला नामाच्या निंदेची सतत
 घाण घेते २ त्याच्या शब्दांनी खरोखर काय सांग होणार आहे ? याची सास कोणत्या पुराणात दिलेली आहे ? ३
 हरिनामाची निंदा करणाऱ्या माणसाच्या तोंडास काय लावून तें बंद करू ? त्याच्या जिभेस आता कळ तरी काय ? ४
 तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा माणसाला सत बिलकुल मानीत नाहीत आणि यमाचे दूत तर त्याचा घास
 घेण्यासच दपलेले असतात ५

२३८३ येऊनि नरदेहा झाकितील डोळे । बळेंचि अघळे होती लोक ॥ १ ॥
 उजडासरसी न चलती थाट । पुढील घेमाट जाणोनिया ॥ २ ॥
 बहु फेरे आले सोसोनि धोळसा । पुढें नाहीं ऐसा लाभ मग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाऊ सावावीत थाट । भेटे^२ तरी भेटे कोणी तरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सादवीत-सावध करीत

अर्थ - बागला नरदेह प्राप्त होऊनही जे डोळे झाकून घेतील ते विचार न करता बळेच आघळे
 होतात १ ज्ञानाच्या प्रकाशाने जी वाट उजळलेली आहे ती ते कधीच चालत नाहीत, पुढील न माची आशा त्यांना
 का घाटत नाही ? २ आजपर पुष्कळ जमाचे फेरे व पळसे सोसून या नरदेहाचा लाभ झाला आहे हा जर आता
 बाया घालविला तर मग पुढे असा लाभ होणार नाहीच ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आमच्या मार्गांने
 ओकाना सावध करीत जाऊ कुणीतरी आमचे ऐकणारा आम्हास भेटेलच ४

२३८४ नव्हे जाखाई जोखाई । मायराणी भेसाबाई ॥ १ ॥
 बळिया माझा पडरिराय । जो या^३ देवाचा हो देव ॥ २ ॥
 रडी चडी शक्ति । मद्यमासातें भक्षिती ॥ ३ ॥
 बहिरव खडेराव । रोटीमुटीसाटी देव ॥ ४ ॥
 गणोवा^४ विक्राळ । लाडुमोदकाचा काळ ॥ ५ ॥
 मुज्या म्हंतामुरें । हे तो कोण लेखी पोरें ॥ ६ ॥
 वेताळें फेताळें । जळो त्याचे तोंड काळें ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे चिती । घरा खुमाईचा पती ॥ ८ ॥

अर्थ:- जासाई, जोसाई, माथारानी, भैसाबाई या क्षुद्र देवता म्हणजे देव नव्हे. १ मासा पडरीनाथ हा सर्व देवांत श्रेष्ठ असून तो सर्व देवांवाही देव आहे २ रडो, चडी या शक्तिदेवता मध्यमांशे भक्षण करणाऱ्या आहेत ३ बहिरोबा आणि सडोबा हे देव तर भरितरोड्यांना सांगारे आहेत ४ मोठ्या देहाचा गणपतीबाबा तर लाडूमोडाचा काळ आहे ५ मूजाबा, म्हंसापुर यांची मणना तर पोरांतच करावी लागेल ६ वेताळ-पिशाचांचे तर काळे तोंड जळून जावे ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही आपल्या चित्तात एक रत्नमाईचा पती पांडुरा घारण करा ८

विवरण - तुकारामबुर्बांच्या बाळी खऱ्या देवाचे रूप न ओळखता नाना प्रकारच्या क्षुद्र देवतांची उग्र व वामिक उपासना लोक करित असत. देवाच्या, धर्माच्या, भक्तीच्या नावावर वाटेल तत्ता अनाचार करण्यात मोंदू-गुरू व त्यांचे भगतपण प्रवृत्त झालेले होत. जोसाई, रडो, चडी यासारख्या क्षुद्र देवतांना मांसाचा व रक्ताचा नैवेद्य दाखविण्याची अपोरी पद्धत बळावत होती. शक्तीच्या उपासकात वाममार्गाचे प्राबल्य होत होते. मास, मद्य, मंयून असे घाणेरडे प्रकार परमार्थाच्या द्वांशात घिरून घुडगूस घालत होते. बहिरोबा, सडोबा, मूजाबा, म्हंसापुर या विरकोष्ठ देवांचे माहात्म्य वाढत होते. खऱ्या देवाचे प्रेमस्वरूप गुणासच पटत नव्हत. ध्यावहारिक सामासादो लोक या क्षुद्र देवदेवतांच्या मादी लागून अनाचारात प्रवृत्त झालेले पाहून तुकोबाना त्याची कीव माली, आणि त्यानी बडब बड्यात त्याचा निषेध केला आहे. देवावाही जो देव पडरीनाथ त्याला प्रेमाने भजावे, असा त्यांचा उपदेश आहे. केवळ रत्नमाईचा प्रेमळ पती चित्तात घारण करावा अशी त्याची गिबबण आहे. 'हरिहर सांडूनिया देव । धरती भाव झुल्लकी' याबद्दल बुर्बांच्या मनास फार खेद होत असे. यात देव व भगत असा दोषाचीही विटवनाच नव्हे बाय ? गळपात बडबड्याची माळ घालणारे, माथ्यावर सेंदुर घापणारे, दात करकरा सांगारे, लोवाना भ्यसनात लुबाडणारे क्षुद्र देव तुकोबाना नको होते. 'बहु लाज वाट चित्ता । माणिका ते देव म्हणिता' असे म्हणून त्यानी स्पष्ट केले आहे की, 'सांडूनिया हिरा । कोणें बेचायें त्या गारा ?' हिरा सोडून झुल्लक गाराची बेचणी कुणी करावी ? पण पुष्कळ लोक 'अवधियाचा पथी । त्यासी गेलों विसरोनी' अशी स्थिती असल्यामुळे तुकोबानी स्पष्टपणे आपले मत दिले आहे की 'बहुत गेलों बापा । न चजता पंडरीतया ॥' एका पडरीतयाच न

नामाच्या^१ चित्तें । बारा वाटा पळती विघ्नें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे प्राण । करा देवासी अर्पण ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - जड-सकट, मेदी-देत नाही, शीण-कपट, नास

अर्थ - एखादे फार मोठे सकट आले की दासानी, हरीच्या भक्तांनी श्रीहरीची आठवण करावी १ मग तो आपल्या भक्तांना नास होऊ देत नाही त्याच्या रक्षणासाठी सुवर्णचक्र घडून तो दूर करतो २ श्रीहरीच्या नामाचिंतनामुळे नाना प्रकारची विघ्ने बारा वाटांनी पळून जातात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून आपला प्राण भगवतास अर्पण करायचा ४

हा एक अमग एका फार मोठ्या तत्त्वाचे सुबोध दर्शन घडविणारा असून भक्तांना दिलासा देणारा आहे एखादे मोठे सकट येत राहिले तर भक्तांनी आपल्या देवाचे नुसते स्मरण अतः करणपूर्वक बरावे देव त्याचे सकट दूर करील तो आपल्या भक्तांना बसलाही शीण होऊ देणार नाही त्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी स्वतः भगवताचीच घेतली असल्याचे स्पष्ट झालेले आहे 'अनन्यचिन्तयतो मां ये जना पर्युषते । ते मां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' —जे अनन्यचिन्तयतो माझे चिंतन करून मला भजतात त्या नित्ययोगयुक्त पुण्याचा योगक्षेम मी बालवत असतो मात्र हे भक्त अनन्य वृत्तीने स्मरण करणारे असावेत अशा भक्तांना 'मीवाचूनि काहीं । आणीक गोमटीच नाही' 'त्यांना ईश्वराचाचुन दुसरे काही मुचतच नाही अशा भक्तांची सेवा ईश्वर आपण होऊन करीत असतो ज्ञानेश्वरांनी ईश्वराच्या या प्रेममय तत्परतेचे वर्णन करणारा म्हटले आहे 'आपली तहान मूक नेणें । ताह्या निके सें माजलीसोचि करणे । तैसें अनुसरले जे मज प्राणें । तयांचेन काडसेनिहि न लजे मी ॥ 'आपली तहान मूक न जाणता मुलाचे उचित अनुचित काय ते आईच जाणीत असते

२३८६ माये मोकलिले कोठें जावे बाळें । आपुलिया घळें न वचे^२ तें ॥ १ ॥

हसोनिया पळें साडुनिया^३ ताट । मागें पाहे दाट यावे ऐसी ॥ २ ॥

भाडवल आम्हा आळी करावी हे । आपणची माये घावसील ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आळी करनिया निकी । देसील मातुकीं वृत्ताऊनि ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - मोकलिले-सोडल्यावर, आळी-हट्ट, निकी-चापली, जोरदार, मातुकी-प्रेमाचा खळ, वृत्ताऊनि समजावून

अर्थ - आईने एकदा सोडल्यावर मग तिच्या बालकाने जावे तरी कोठे ? तो आपल्या सामर्थ्याने कधीच वाचणार नाही १ आईने जेवणासाठी बाडलेले ताट टाकून तो हसतो आणि दूर पळून जातो आणि आईने आपणास घोलवावे म्हणून घाट पहात असतो २ आम्ही लेकरांनी हट्ट करणे हेच आमचे मुख्य भांडवल आहे विव्दलमाजले, मूक मग आपण होऊन प्रमान आपल्याचचे घाबत येतील ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चांगला हट्ट केल्या-नंतर तू आम्हाला प्रेमाचा खळ देऊन आमची समजूत काढशील ४

विद्वरण-ईश्वराच्या वास्तव्याचे फार दहशददार वर्णन करणारे प्रसंग ब्रह्मानी या अमगात चित्रित केल्या आहेत लहान मुलास बाय स्वतःच्या बळावर मोठे होता येईल ? आईनेच त्याला सोडल्यावर तो जाणार तरी कुठे ? उलट तोच आईवर हसतो बाडलेले ताट घागे सारून तो पळून जातो आणि घनात इच्छा मान अशी की आईने आपल्या मागे घावून घावे, आपली समजूत काढावी आणि आपणास पुन पाटावर बसवाव हा अतिशय घरगुती व वास्तव्यपूर्ण अनुभव ब्रह्मानी या अमगात सजीवतेने रचविला आहे हट्ट करणे एवढेच आमचे काम, आणि त पुरविणे ईश्वराचे काम, या येथे भूमिकेवरील वास्तव्य तुकाराम महाराजांच्या इतर अमगातूनही बारवार दृष्टीस पडते 'तू माजलीहून मायाळ । चद्राहूनो शेतळ । पाणियाहून पातळ । कल्लोळ प्रेमाचा ।' या एका सरस अमगात

१ हरिलामाच्या, २ वाचे, ३ सोडोनिया.

बुवांनी ईश्वराच्या मायाळुपणाचा गोरव बेला आहे 'आळी बरावी तें कळतें बाळका । युसबावे हें कां नेना तुम्हीं'-
या ओळीत ईश्वराचे य भक्ताचे वत्तंय गणते त सुचवित आहे कधीकधी आई निष्ठुर शाली तरी बाप तिच्या
चिंतातील प्रेमभाव आटेक वी बाप ? 'बाळा माते निष्ठुर होये । परी ते स्नेह करीत आहे ' अभाव अनुभव सर्वत्र
येतो मातृप्रेमाचे य वास्तव्याचे असे अनेक हृद्य उल्लेख तुकारामबुवांनी आपल्या अमगातून केले आहेत

२३८७ नागर गोडें^१ बाळरूप । तें स्वल्प काळीचि ॥ १ ॥
गाईगोपाळांच्या मगें । आलें लागें पुडलीका ॥ २ ॥
तें हें ध्यान दिगवर । कटीं कर मिरवतो ॥ ३ ॥
नेणपणें उगेंचि उभें । भवितलोमें राहिलें ॥ ४ ॥
नेणे बरवळाचा मान । धिते चरण तम उभें ॥ ५ ॥
सहज कटाबरी हात । दहीमात शिदोरी ॥ ६ ॥
मोहरी पावा गांजिवा पाठीं । घरिली काठी ज्या काळें ॥ ७ ॥
रम्य स्थळ चद्रमागा । पाडुरगा श्रीडेसी ॥ ८ ॥
भीमा दक्षिणमुख आहे । दृष्टी पाहे समोर ॥ ९ ॥
तारावेसे मूढ लोक । दिली भाक पुडलिका ॥ १० ॥
तुफा म्हणे बंकुठवासी । भयतापासीं राहिला ॥ ११ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नागर-सुंदर, गोडें-मोडस, बरवळांचा-बरबरचा मोहरी-मुरली, गांजिवा-कळें बगरे
नेण्याचे जाळें, माक-शब्द वचन

अर्थ - या मोहरीचे हे बाळरूप मोठे सुंदर व थोडस दिसते यात्याधर्मातील हे स्वरूप असे आहे १
गाईगोपाळांच्या बरोबर ते पुडलीकासाठी पंडरपुरास आले २ हे ध्यान दिगवर असून त्याने आपले हात कमरेवर
ठवून मिरविले आहेत ३ हे भक्ताची भूमिका घेऊन उगीचच भक्तीच्या सोमाने उभे राहिलेले आहे ४ बरबर
प्रम दाखविणारांचा हा मान ठवीत नाही हा धिटवर समचरण ठेवून उभा आहे ५ या मोहरीने आपले हात
सहजच कमरेवर ठेविले असून दहीमाताची शिदोरी बरोबर घतलेली आहे ६ मुरली, पावा, कळें वगैरे नेण्याचे
जाळ इत्यादी वस्तू याने पाठीवर घतल्या असून गुराचे रक्षण करण्यासाठी याने हातात काठी घतलेली आहे ७ या
पाडुरगास श्रीडा करण्यासाठी हे चद्रमागातीर अतिरम्य स्थळ असे आहे ८ याच्या दृष्टीसमोर भीमा नदी दक्षिणमुख
होऊन याहात आहे ९ भक्तिमंद व पतित लोकांना तारण्याबद्दल याने पुडलीकास वचन दिले आहे १० तुकाराम
महाराज म्हणतात अस हा बंकुठात राहाणारा मोहरी भक्तापासीं येऊन उभा राहिलेला आहे ११

२३८८ विठ्ठलनामाचा नाही ज्या विश्वास । तो वसे उदास नरकामघें ॥ १ ॥
त्यासी धोलता होईल विटाळ । नव^२ जाये तो जळस्नान करिता ॥ २ ॥
विठ्ठलनामाची नाही ज्या आवडी । त्याची काळ घडी लेखिताहे ॥ ३ ॥
तुफा म्हणे मज विठोबाची आण । जरी प्रतिवचन करित त्यासी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उदास-डुछी पडी-घटका, आण-वाप

अर्थ - विठ्ठलनामाचा ज्यास विश्वास वाटत नाही, तो बुद्धी होऊन नरकातच पडेल १ त्याच्यासी
नृतते भाषण केले तरी विटाळ होईल पाण्यान स्नान केले तरी तो विटाळ मग जाणार नाही २ विठ्ठलाच्या

नामाची ज्ञास आवड नाही, त्याच्या आयुष्याची घटका काळ मोजीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात
'मी जर त्याच्याशी सापण करीन तरी मला विठ्ठलाची जपण आहे ४

२३८९' तया घडले सकळ नेम । मुखीं विठोबाचे नाम ॥ १ ॥

काहीं न लगे सिणावे । आणिक वेगळाल्या भावे ।

वाचे उच्चारारे । रामकृष्णगोविंदा ॥ २ ॥

फळ पावाल अवलिळा । भोग घेंकुठ सोहळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे त्याच्या नावे । तोचि होइजे स्वभावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अवलिळा-सहज

अर्थ - ज्याच्या मुखात विठोबाचे नाम गगहे त्याला सर्व नियमाचे फळ प्राप्त होते १ पासाठी नाना प्रकारच्या साधनाच्या वाटानी जाऊन उगाच भ्रम घेऊ नयेत रामकृष्णगोविंद असे नाम मात्र घाणाने सतत उच्चारारे २ यामुळे बैकुंठाच्या सुखसोहळाचे फळ तुम्हास सहजासहजी मिळत राहील ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या धीहरीच्या नामांचितनाच्यः योगाने तुम्ही स्वभावतः च हरिरूप हीऊन जाता ४

२३९० पुराणप्रसिद्ध सीमा । नामतारकमहिमा ॥ १ ॥

मार्गे जाळी महा दोष । पुढें नाहीं गर्भदास ॥ २ ॥

जें निदिले शास्त्रें । वच जाले नाममात्रें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसा । तिसुवर्नी नामठसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सीमा-मर्यादा

अर्थ - नाम हा पापी जीवाना तारक आहे असा महिमा पुराणांमध्ये प्रसिद्ध असल्याची सीमा झालेली आहे १ हरिनामाच्या चिंतनामुळे मागील महादोष जळून जातात व मग पुन काही जन्म घ्यावा लागत नाही २ शास्त्रांनी जे निदिले, दोषी ठरविले ते नामस्मरणामुळे वच ठरते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्रैलोक्यात असा हा नामाचा ठसा प्रसिद्ध आहे ४

२३९१ नाम घेता न लगे मोल । नाममत्र नाहीं खोल ॥ १ ॥

दोचि अक्षराचे काम । उच्चारारे राम राम ॥ २ ॥

नाहीं वर्णधर्मपाती । नामी अवघींचि सरती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाम । चैतन्य निजधाम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मोल-किंमत

अर्थ - धीहरीचे नाम घण्यासळी काही किंमत द्यावी लागत नाही शिवाय हा नाममत्र फार अवघडही नाही १ 'राम' या दोन अक्षरांचेच काम आहे, म्हणूनच बायीने 'राम राम' असा उच्चार करायचा २ या नामाच्या ठिकाणी धर्म, वर्ण, जात असा भेदभाव नसतो हरिनामाच्या ठिकाणी सर्वच समान रूपाचे असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे धीहरीचे नाम चैतन्याचे स्वतःचे निवासस्थान आहे ४

२३९२ नाम घेता वाया गेला । ऐसा कोणे आईकिला ॥ १ ॥

सांगा विनवितो तुम्हासी । सत महूत सिद्ध श्रुती ॥ २ ॥

नामें तरला नाहीं कोण । ऐसा द्यावा निवडून ॥ ३ ॥

सलगोच्या उत्तरा । तुका म्हणे सभा करा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उर्वेद-गुणवत्, अतिशय, तिष्ठ-मिठी जाणणारे मोगी

अर्थ - भीहरीचे नाम घेतल्याने कोणी वाया गेला असे कुणी बघी ऐवढे आहे काय ? १ अहो, सत, महंत, तिष्ठ, ऋषी तुम्ही तरी पाबडल तांगा, अशी विनंती मो तुम्हांत करीत आहे २ मेहमी नामस्मरण बरेच तरता नाही असा एखादा तरी निवडून तुम्हो दाखवायला काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मो तुम्ह्या जवळ मोठया सलग्नीने हे बोलत आहे त्याची मला क्षमा करावी ४

२३९३ फुकाचे तें छुटा सार । द्या रे अमर सदेव ॥ १ ॥
नाहीं पर्मवास पुढती । डोंगर जळती दोघांचे ॥ २ ॥
उर्वेद भावे उदड घ्यावें । नाम पावें आयडो ॥ ३ ॥
तुका म्हणे परिच्या घरी । देता उरी न सोणीजे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उर्वेद-गुणवत्, अतिशय

अर्थ - तारमूत असणारे भीहरीचे नाम तुम्ही फुवटच्या फुवट छुटा व ह्यायोगाने त्राय अमर व्हा, सुर्वेची व्हा १ पुढे, बघी तुम्हांत जन्म घ्यावा लागणार नाही, आणि पुढील पापांचे डोंगर मात्र जळून जातील २ अतिशय सोब भावमयतीने हरिनाम घ्यावे, प्रेमाने भीहरीचे नाम पावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भीहरीच्या नामस्मरणामुळे घरच्या घरी त्याचा लाभ होतो त्यासाठी देवघर घटव्याचा शीण घ्यावा लागत नाही ४

२३९४ प्रीती नाही राया^१ मजिली ते कांता । परी तिची सत्ता जगावरी^२ ॥ १ ॥
तैसे इमो जालो तरी तुझे भवत । बास यमदूत न पाहाती ॥ २ ॥
राजयाचा पुत्र अपराधी वेला । तो काय आणिकां बडयेल ॥ ३ ॥
बाहातरी खोडी परी देवमण कठी । तंसा जगजेठी म्हणे तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- राया-राजाने, मजिली-टानली, खोडली, बास-बाट पाहातरीखोडी-बहातर खोडीबा, देवमण-घोडघाच्या गळ्यातील मुभदायक वेसांचा गोबरा

अर्थ - प्रीती नसलेल्या आपल्या राणीचा त्याग जरी राजाने केलेला असला तरी सर्व जगावर तिचा अधिकार चालू शकतो ? त्याप्रमाणेच आम्ही जरी वैयक्तिक बनलो असलो तरी संवटे तुझेच भक्त आहेत, म्हणून आमची बाट यमदूत कधी पाहत नाहीत २ राज्याच्या मुळाने जरी मोठा अपराध केला तरी त्याला क्षमा करता येईल का ? पाहा ना ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एखाद्या घोड्याला जरी बहातर खोडी असल्या तरी त्याच्या गळ्यास देवमण असेल तर त्याच्या इतर सोडो वपर्यंत होतात जगजेठी बिडुला, त्याप्रमाणे भासो अवस्था आहे ४

२३९५ करावा उद्धार किंवा घ्यावी हारी । एका बोला स्थिरी राहें देवा ॥ १ ॥
निरसनें माझा होईल सदेह । अवघेचि आहे मूळ पायीं ॥ २ ॥
राहिलों चिकटून कांहींचि न कळे । कोणा नेणों काळे उदय भाग्य ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु उद्वेगला जीव । पाकीतसें कोत्र देवराया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हारी-पराजया, हार, मूळ-बाअपसंग

अर्थ - देवा, तुम्ही माझा उद्धार तरी करा किंवा उद्धार करवत नाही अशी पराजयाची कबुली तरी घ्या कोणत्या तरी एका बोलाबद्दल तुम्ही स्थिर राहा १ तुम्ही माझ्या संध्याचे निरसन करावे किंवा देवा, तुम्ही

माझी निराशा कराल तर माझा संशय घात्र घाबेल; कारण माझे सर्व आश्रयस्थान तुमच्याच पायांशी आहे. २ मी तुमच्या पायास चिकटून राहिलेली आहे. त्याच्यावाचून दुसरे काहीच मला समजत नाही. माझे भाग्य आता कोणत्या काळात उदयास येईल ते काही समजत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझा जीव या चित्तेने कारच बलबलून गेला आहे. म्हणूनच मी तुमची करुणा माझीत आहे ४

२३९६ आलिया भोगासी असावे सादर । देवावरी भार घालूं नये ॥ १ ॥
मग तो कृपासिधु निवारी सांकडे । येर तें बापुडे काय रंक ॥ २ ॥
भवाचिये^१ पोटी दुःखाचिया रासी । शरण देवासी आतां भलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां । चितावा तो आतां विश्वभर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सादर-तयार, उत्पुन, सांकडे-संकट, येर-इतर, दुसरे, रंक-दीन, भिकारी.

अर्थ- प्रारब्धकर्मानुसार जे भोगाचे लागणार आहे ते भोगण्यासाठी देवावर भार न घालता स्वतः भोगण्यास सिद्ध असावे. अथवा, देवावर भार घालून आपण भोगण्यासाठी तयार असावे. १ यानंतर मात्र तो कृपेचा सागर भक्तांपरील सकट दूर करील इतर दीन घाबडे या कांमी काय काय करणार ? २ मनात एकदा भीती निर्माण झाली की त्यातून दुःखाच्या राशीच्या राशी निर्माण होतात; यासाठी देवाला शरण गेले की बरे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याने केले असता काय होणार नाही ? म्हणून त्या विश्वभराचे चिंतन करावे. ४

२३९७ भोग तो न घडे संचितावांचूनि । करावें तें भनीं समाधान ॥ १ ॥
म्हणज्जी मनीं मानूं नये खेद । म्हणावा गोविंद बेळोवेळां ॥ २ ॥
आणिकां वसावें न लगे बहुतां । आपुल्या संचितावांचूनियां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भार घातलिया यरी । होईल कैवारी नारायण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संचितावांचूनि-माचलेल्या प्रारब्धकर्मानुसार.

अर्थ- आपल्या सचित प्रारब्धकर्मानुसार जे सुखदुःखादी भोग असतात ते भोगावेच लागतात. या विचाराने मनाचे समाधान करावे. १ यासंबंधी मनात काही खेद बाळगू नये. वारंवार गोविंदाचे नाव घ्यावे. २ आपल्या प्रारब्धकर्मावाचून कुणावरच काही हसू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपण आपला सर्व भार त्या नारायणावर घातल्यावर तो आपला कैवारी होईल. ४

२३९८ निर्वरं व्हावें सर्वभूतांसर्वें । साधन वरवें हेंचि एक ॥ १ ॥
तरीज अंभीकर करिल^३ नारायण । बडबड तो तरीज देखेंविण ॥ २ ॥
सोडरें पिशुन समानचि घडे । चित्त पर ओढे उपकारी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चित्त जालिया निमळ । तरिच सकळ केलें होय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पिशुन-परके लोक.

अर्थ- सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी आपण निर्वरं व्हावे, कुणाविषयीही येर घरू नये हेच एक साधन आहे १ असे झाले तरच नारायण आपला स्वीकार करील याशिवाय इतर बडबड स्वर्थ आहे. २ आपले जवळचे सोयरे आणि परके लोक ज्यांना समान वाटतात व ज्यांचे चित्त परोपकाराकडे ओढ घेते त्यांचा स्वीकार नारायण करील. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपले चित्त जर निमळ असेल तर सर्व कष्टांचे सारंफक होईल ४

१ घालूनिया, २ भवाचिया, ३ वरी.

दु. गाथा-२ ..६२

२३९९ दिली चाले वाचा । क्षय भागित्या तपाचा ॥ १ ॥
 रिद्धि सिद्धि येतो घरा । त्याचा कस्ती पसारा ॥ २ ॥
 मानदभांसाटो । पडे देवासवे तुटी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मेवा । वंचा वेठीच्या निर्देवा ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा-सय-गाय

अर्थ - आपण एखाद्याला आपल्या सिद्ध बाणीने साय अथवा आशीर्वाद दिला तर त्या प्रमाणात आपले तप नाश पावेल १ अशा रीतीने सिद्धी य सिद्ध त्याचा घरी येऊन त्याच्या साधुवाचा प्रसार करतात २ पण यामुळे त्याचा मानदम घादतो आणि यामुळे देव मात्र दुःखवा जातो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात एखाद्या भक्त्यावर दोष्यावर मेवाभिडाईचे ओसे दिले तर त्यास त्याचा काम उपयोग ? ४

२४०० सापल्याबांधून नव्हे अळकार । पिटूनिया सार उरले तें ॥ १ ॥
 मग कदाकाळीं नव्हे शुद्ध जाति । नातें झग्न होती मित्र तेचि ॥ २ ॥
 कळिवर बरें भोगू द्यावे भोगा । फासिले तें रोगा हाती सुटे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मन करावे पाठेळ । साहायेचि जाळ तिजेवरि ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - कळिवर-गरीर, कासिरे-कासण्या टाकून कोडल ते, पाठेळ-ओड्याच्या जनावराप्रमाणे

घोट

अर्थ - चांगल्या प्रकारे सापक्षिण्याप्रमाणे अथवा टीकल्याप्रमाणे असार जळून सारमून शुद्ध होणे उघन त्याचा अलंकार होत नाही १ असे बरे तर मग वेरुही जे अशुद्ध आहे ते गूढपणास येणार नाही जे मित्र आहेत त्याचा काही नाश केला तर तेच झग्न होतात २ आपल्या देहास प्राणप्रयोग जे जे आहेत ते भोगू द्यावेत ब्रह्माच्या पद्धत्यास कासण्या टाकल्या आहेत तेच कुटून रोगाबाधून मुक्त होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आपल्या मनास चांगले घोट करावे पदाय चांगले तिजेपर्यंत अग्नीची आग सहन करावी लागते ४

२४०१ पाठेळ करिता न साहाये वारा । साहेलिया दोरा गोणी चाले ॥ १ ॥
 आपणां आपण हेचि कसवटी । हर्षामर्ष पोटीं विरो द्यावे ॥ २ ॥
 नवनीत तोंवरी कडकडी लोणी । निश्चळ होऊनी राहे मग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जरी जग टाकी द्याया । त्याच्या पडे पायां जन मग ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - पाठेळ-ओड्याचा जनावर

अर्थ - ओड्याच्या जनावरास घोट करीत असताना ते आपणाचा वाराही सहन करीत नाही पण पुढे ते आपणाळले की मग पाठीवर मोठ्या गोग्या देखील घऊन जाऊ शकते १ याप्रमाणे आपणास जगो कसोटी लावून दुःख आनंद याचे कड पोटात विरह द्यावेत २ जोपर्यंत कडण्याचा नुसता लोण्याचा भाग आहे तोपर्यंतच ते कडकड करीत असते पण मग लोणी नाहीते झाल्यानंतर मात्र निश्चळ असे रूप घाली उरते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, टाकीचे घाव सहन करून जो जगेल त्याच्याच स्नेह पाया पडतील ४

२४०२ कावळियासी नाही दया उपकार । काळिमा अंतर विटाळसे ॥ १ ॥
 तसे कुधनाचे जिणे अमळळ । पाणरी बोगळ वडे वाणो ॥ २ ॥
 कडू भोंपळ्याचा उपचारें पाक । सेविल्या तिडीक कपाळासी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धिय साडू नेणें । साय । आदरें तें पाव त्याचे टापीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतर-मन कुपनाचे-वाईट भाषाने ज्याने घन मिळविले आहे अशाचे

अर्थ - कावळघास कुणाची बया येत नाही, की कुणाचे उपकारही नाहीत त्याचे मन काळिमेनेचे विटाळलेले असते १ त्याचप्रमाणे ज्याच्या जवळ वाईट भाषाने विटाळलेले घन आहे अशाचे जगणेच अमंगल आहे त्याच्या वाणीतून घागेरडे व अमंगल शब्द बाहेर पडत असतात २ कडू मोरळघाचे छूप चावले पदार्थ साखरेचा पाक करून केले तरी त्याचे सेवन केल्यास कपाळास तिडोकच उठते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ताप कधी विषाचा त्याग करू शकत नाही त्याच्या ठिकाणी नेहमी पापाचाच आदर असत असतो ४

२४०३ लाभ खरा नये तुदी । नाहीं आडखळा भेटी ॥ १ ॥

जाय अवघिया देना । येथें सचलासी तंसा ॥ २ ॥

मय न लागे पारखी । अवघीं सकट सारखीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बोळे । रूपें भुलविले डोळे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सचलासी-साचलला घेई-प्रकट झाला

अर्थ - धोहरीचे चितनाचा लाभ हा खरा आहे थापानून काही नुकसान तर होत नाही व त्याच्या भेटीस अडपळाही येत नाही १ हा माल सब देशना जाऊनही येथे अशाचा तसा भरलेला असतो २ त्याची एखादा प्राम्ती झाली की मग कुणी परीक्षा करणारा लागत नाही त्याच्या ठिकाणी सर्वजण सारखेच असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे धोहरीचे रूप सबंध प्रकट असून ह्यामुळे बुध्दी मोहित झालेली दिसते ४

२४०४ नको आता पुत्तो काहीं । लबलाहों असती ॥ १ ॥

जाय वेगी पदरपुरा । तो सोयरा दीनाचा ॥ २ ॥

घवनाचा न करीं गोवा । रिघें देवासीं शरण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कृपावता । बहु चित्ता दीनाची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - असती-सत्तापानून बाहेर ये, गोवा-गुता रिघे-जा

अर्थ - आता तू दुसरेतिसरे काही विसावूच नकोस या सत्तापानूनून लडकर बाहेर पडू १ आणि स्वरेने पदरपुरास जा तेथे दीनाना सामाळणारा सोयरा पादुरप उभा आहे २ मी जाईन मी जाईन अशा शब्दाचा मुसता गुता करून ठेवू नकोस तू त्या देवालाच शरण जा कसा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात तो फार कृपावत असून त्याला आपल्या दीन दासकी फारच चित्ता आहे ४

२४०६ म्हणऊनि काकुळती । येतो पुढतो पुढती ।
 तुम्हा असे हातों । कमळापती भाडार ॥ १ ॥
 फेडूं आलेली दरिद्र । तरी न लगे उशीर ।
 पुरे अभयकर । ठाया^१ ठाव रकाशी ॥ २ ॥
 कोठे न घलो धाव । याजसाठीं तजिली हाव ।
 घेऊ नंदी याव । मना केला विरोध^२ ॥ ३ ॥
 कारणाच्या गुणे । घेळ काळ तोही नेणे ।
 तुमच्या कीर्तने । तुका तुम्हा जागवी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाया ठाव-जागच्या जागी, रकाशी-गरिबास, कारण-काय

अर्थ - देवा, तुमच्या हातातच सर्व भाडार असल्यामुळे कमलापती, मी एवढा काकुळतीस येत आहे ? तुम्ही सत्येचे दाखिप द्वार करू दारता, तर आता उशीर करू नका जागच्या जागी गरिबास हाताने अभय दिले तरी आम्हांस पुरे होईल २ देवा, तुमच्याशिवाय मी पुढही धाव घालीत नाही, इतर ठिकाणची हावही सोडून विली आहे मनाला विरोध करून त्याला इतर कुठे जाण्यासाठी वावच ठेविलेला नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे कार्य म्हणजे म्हणून काही काळवेळ न जाणता मी तुमच्या कीर्तनेने तुम्हास जागवीत आहे ४

२४०७ बहु नावें ठेविलीं स्तुतीचे आवडी । बहुत या गोडी आली रसा ॥ १ ॥
 बहु सोसे सेवन केलें बहुवस । बहु आला दिस गोमटपाचा ॥ २ ॥
 बहुता पुरला बहुता उरला । बहुताचा केला बहु नट ॥ ३ ॥
 बहु तुका जाला निकट वृत्ती । बहु काकुळती येऊनिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आवडी-प्रमाने, गोमटपाचा-चांगला, नट-बेपधारी, सोगाड्या

अर्थ - तुमची स्तुती करण्याच्या प्रेरनेने मी तुम्हाला पुढळ नावे ठेविली त्यामुळे प्रेरनेलात कारव गोडी आली ? फार मोठ्या सोनाने मी त्याचे पुढळ सेवन केले, त्यामुळे पुढळच चांगले दिवत उद्योग आले आहेत २ हा भीहरी पुढळांना पुरून पुढळांच्यासाठी उरलेला आहे अन्व प्रकारचे वेप धारण करून घाने अनेकांचा उदार केलेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुढळच काकुळतीस येऊन मी आपली वृत्ती त्याच्या ठिकाणी निकटची केलेली आहे ४

२४०८ इहलोकीं आम्हा वस्तीचे पेणें । उदासीन तेणें देहमावीं ॥ १ ॥
 काय पुरतें कारण मारणों । उचघूनि घेणों जावे स्यळा ॥ २ ॥
 सोंगसपादणी चालवितो वेव्हार । अयर्ती आदरें नाहीं पोया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणें वेच लायिला सचिता । होईल पोता देता लाभ कोणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पेणें-मुक्काम, गोवा-गुतवणूक, वेव-वच

अर्थ - या मृत्युशेतात आमचा देह हे एक मुक्काम करण्याचे ठिकाण अमुनही आम्ही त्याच्या विषयी नेहमी उदासीन असतो ? या मार्गात बायसाठीच कारणांचा आद्य शोयावा लागतो, हे जाणून त्याचे उल्लेख करायचे त्यानि वैश्वरूप्याच्या स्वभास जावे २ मी जो लीनिय व्यवहार करीत आहे तो एव वेवळ सोंगसपादणी आहे त्यात अत्यंत आदराने माझी मुनवणूक झालेली नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या तबळ्या सर्व साधित वसाचा शच मी करीत आलेला आहे जो कुणो याचो देववेव करील त्यात फायदा होईल ४

२४०९ रोजकीर्दी जमा धरुनी सकळ । खताविला काळ बराबरी ॥ १ ॥
 नाहीं होत झाडचापाड्याचें लिगाड । हुजराती ते गोड सेवा रज्जु ॥ २ ॥
 चोरासाठीं रदबदल आटाहास । जळो जिणें दास्य बहुतायें ॥ ३ ॥
 सायधान तुका निर्भर मानसीं । सालझाडचाभासीं गुंपों नेणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- रोजकीर्दी-जमाखर्चाची वही, खतावणे-खात्यात घालणे, बराबरी-पुनःपुनः, लिगाड-लचाड, झाडापाडा-हिंगोवाचा निवाल, हुजराती-स्वामीच्याजवळ, निर्भर-निश्चित, सालझाडा-वर्षाच्या अखेरचा हिशेब, गुंपों-गुप्त.

अर्थ:- मी रोजकीर्दीत आजपर्यंत येलेल्या काळाचा हिशेब जमा करून ठेविलेला असून पुनः पुनः काळाची खतावणी केलेली आहे. १ आता हिशेबाच्या निकालाचे खवाड उरलेले नाही. माझी ही गोड सेवा स्वामीच्या चरणांवर रज्जु झालेली आहे. २ याशिवाय काही रदबदली करून अट्टहास करणे हे सर्व चोरासाठी होईल. असे पुष्कळांचे दास्य करणाऱ्या जिण्यास आग लागो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी माझ्या मनाशी सावध व निश्चित झालो आहे. आता वर्षाखेरीरच्या खवाडात गुंतण्याचे कारण मला काही उरलेले नाही. ४

२४१० त्रिविधकर्मचि वेगळाले भाव । निवडून ठाव दाखविला ॥ १ ॥
 आलिपाचा झाडा राहिल्याचा ठाव । सुख गौरव संतां अंगीं ॥ २ ॥
 हिशेबें आलें तें सकळांती प्रमाण । तेथें नाहीं आन चालीं येत ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नाहीं पापपुण्य खतीं । झाड्याची हुजती हातां आली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- ठाव-स्वरूप, खतीं-कामचोषभात, झाड्याची-हिशेबाची, हुजती-पावती.

अर्थ:- कर्म हे तीन प्रकारचे असते. त्याचे वेगवेगळे भाव मी निवडून दाखविले आहेत. १ जे कर्म करीत त्याचा सर्व हिशेब पूर्ण करून जे उरले ते सतांच्या अंगी लामून मी तुला ने गौरवाची स्थिती मोर्षीत आहे. २ हिशेबाने आले आहे ते सर्वांनाच कबूल आहे, येथे दुसरे काही उपाय कधी चालत नाहीत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता माझ्या कामदात पापपुण्य काही उरलेले नाही. ४ अथवा पापपुण्याची काही चिंता उरलेली नाही. सर्व हिशेब चुकता झाल्याची पावती ही माझ्या हाती आलेली आहे. ४

२४११ साकरेचें नाम घेतां कळे गोडी । तेंसी आम्हां जोडी घेणवांची ॥ १ ॥
 मोक्ष गांठी असे ठेविला वांधोनी । सोस तो भजनीं आवडीचा ॥ २ ॥
 भोजनाची चिंता माय वाहे बाळा । आम्हां तरी खेळावरि चित्त ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आम्ही देहउपकारें । गाऊं निरंतर नाचों लायों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गाडी-पदरी.

अर्थ:- साकरेचे नाव घेताच तिची गोडी समजते. त्याप्रमाणे ब्रह्मणांचा लाम आम्हांला झालेला आहे. १ मोक्ष तर आम्ही आमच्या पदरी बांधून ठेविलेला आहे. म्हणूनच आमच्या वृत्तीत प्रेमाने हरिमजनाचा सोस आहे. २ आमच्या भोजनाची चिंता आमच्या आईस असल्यामुळे आमचे चित्त खेळावरच असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाने हा मनुष्यदेह दिलेला आहे तो दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठीच म्हणूनच त्याचे गुणगान सतत बरीत आम्ही गाऊ व नाचत राहू. ४

२४१२ सुखे घेऊं जन्मांतरें । एकं यरें इहलोकीं ॥ १ ॥
 पंढरीचे वारकरी । होतां थोरी जोडी हे ॥ २ ॥

हैं तों आले अनुभव । पाहावें जीवावरुनि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे केला त्याग । सर्वसग म्हणऊनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - थोरो-थोडा, जोडी-लाम

अर्थ - मुळाने आम्ही जन्म घेऊ. कारण या मृत्युलोकी एव गोष्ट बरी आहे । येथे मदरपूरची बारी वारकरी होऊन केल्यामुळे हा मोठा लाभ झालेला बसतो २ हा तर माझा अनुभवच आहे प्रत्येकाने आपल्या जीवितात हा अनुभव घेऊन पाहावा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात म्हणूनच मी सर्वसगाचा त्याग केलेला आहे ४

२४१३ करू जाता सन्निधान । क्षणि जन पालटे ॥ १ ॥

आता गोमटे ते पाप । तुझे माय विठुले ॥ २ ॥

हरिदासाचा समागम । अर्गों प्रेम विसावे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हेंचि मन । इच्छादान मागतसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सन्निधान-जवळीक, गोमटे-चांगल

अर्थ - देवा, तुमची जवळीक केल्याबरोबर एका क्षणात सर्व लोकाची वस्ती पालटते १ विठुले आई, आता तुझे पाप फार चांगले दिसत आहेत २ हरिदासाचा सहवास झाल्यामुळे प्रभुप्रेम अगाधर भरून राहिलेले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माझ्या मनाची हीच इच्छा असून मी हेच एक दान मागीत आहे ४

२४१४ क्षीर माये तया रायतें वाढी । पाद्यानी गधडी ऐसा नावें ॥ १ ॥

समयो जाणा समयो जाणा । मलतें नाणा मलतेर्ये ॥ २ ॥

अमगळ बाणी वदवी मगळी । अशुभ वांगळी शोभन तें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नेणें समयो ठाया ठाव । राहाडी ते दाव नरकाडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - क्षीर-खीर, पाद्यानी-अडाणी, नाणां-आणू नका, राहाडी-वागजुक, दाव-व्यर्थ

अर्थ - पगतीमध्ये भोजन करताना कुणी क्षीर मागितली तर त्यास तिसटआवट रायते वाडणारी अडाणी स्त्री गधडी या नावानेच ओळखली जाते १ भासाठी नोट समय ओळखून वागावे मलत्याच ठिकाणी मलते आणू नका २ अमगळ बाणी मगल प्रसंगी कुणी बोलिल तर ती वाईट बाणी सेथे शोधून विसरणारच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात जे कुणी चांगल्यावाईट समयाचा व आपचा विचार करीत नाहीत त्यांची वागजुक स्थिती असून ती नर्कप्रमाणेच समजावी ४

२४१५ विद्या पीडी नापी । ज्याचा दोष त्याचे अर्गों ॥ १ ॥

केला पाहिजे विचार । मन मित्र दावेदार ॥ २ ॥

मधुरा उत्तरी । रावा^१ जेळे उरावरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे रेडा । सुलें जाती ऐसा पीडा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - रावा-पोपट

अर्थ - विषबाधी विपारी नापी विषबास मुढा पीडा बरते ज्याचा दोष जसेल तसा तो त्यास दुःखकारक होतो १ आपले मनच याप्रमाण आपले बंधी आहे, याचा विचार तुम्ही केला पाहिजे २ गोड गोड बोलून पोपट मातकाच्या उरावर बसूनही खेळतो ३ सुधराय महाराज म्हणतात उलट रेड्याचे पाहा तो सर्वांनाच पीडा देत राहणो ४

२४१६ तीर्थींची अपेक्षा स्यद्धों वाढे धर्म । जाणावें तें धर्म बहु पुण्य ॥ १ ॥
 बहु बरी ऐसी भाविकांची जोडी । काळ नाही घडी जात वांयां ॥ २ ॥
 करुनी चिंतन करवावें आणिकां । तो या जाला लोकां नाव जमी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसे परउपकारी । त्यांच्या पायांवरी डोई माझी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पद्यी-क्षण.

अर्थ :- तीर्थयात्रेला जाऊन जे काही मिळवू तेच आपण आहोत त्याच ठिकाणी बसून पुण्याची याद करण्याचे धर्म जाणावे. १ ज्यांच्या एक क्षणही असे पुण्य मिळविताना वाया जात नाही अशा भाविक लोकांची संगत फार बरी असते. २ जो कुणी स्वतः हरिनामाचे चिंतन करतो आणि इतरांनाही घडवितो तो या लोकांना या जगात सत्तार सत्पुन जाणारी मावथ आहे असे समजावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे जे दुस्न्यावर उपकार करणारे आहेत त्यांच्या पायावर मी माझे डोके ठेवित आहे. ४

२४१७ भयाची तो आम्हां चित्ती । राहो संतो सकेना ॥ १ ॥
 समर्पिलों जीवे भावें । काशा भ्यावें कारणें ॥ २ ॥
 करीन तें कवतुकें । अवघें निकें शोभेल ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माप भरूं । दिस सारूं कवतुकें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सती-चिता, निके-चांगले.

अर्थ :- आमच्या चितामध्ये कोणत्याही भीतीची शंकाच कधी राहू शकत नाही. १ आम्ही जीवामागचे बेयात समर्पित झालेली आहोत मग आम्ही कुणास भ्यावे ? २ जे आम्ही मोठ्या कौतुकाचे करू ते सर्व चांगले असून शोभणारेच आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या द्वेषाचे माप प्रभुप्रेमाने भरून सर्व दिवस मोठ्या कौतुकाचे व आनंदाने घालवू. ४

२४१८ पाचारितां घावे । ऐसी ठार्यांची हे सवे ॥ १ ॥
 बोले कष्टा घचर्नी । करी क्षुपा लावी स्तर्नी ॥ २ ॥
 जाणे फळवळा । भयसिद्धीचा जिह्वाळा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नाम । मार्गे मार्गे घाचे प्रेम ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सवे-सबब, पाचारिता-बोळावल्यावर.

अर्थ :- एकाद्या भक्ताने प्रेमाने हाक मारली की हा त्याच्याकडे घाबत जातो. ही त्याची मूळचीच सवय आहे. १ त्याच्याशी हा मोठ्या कष्टवचनानी बोलतो व त्याच्यावर क्षुपा करून त्याला स्तनपान देतो. २ हा देव आपल्या मनाच्या ठिकाणी बसलेला कळवळा जणून, भावसिद्धीचा सोहळा घाला समजतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, बी कुणी याचे नाम मनापासून घेतो त्याच्या मार्गे त्याचे प्रेम घाबत असते. ४

२४१९ कां जो माझे जीवें । आळस ठेविला गोसावें ॥ १ ॥
 पेवढा घात आणीक काय । चितनासी अंतराय ॥ २ ॥
 देहआत्म बंदी । केला घात कुबुद्धी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मन । कळवळी वाटे सीण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा -- गोसावी-स्वामी, अतराय-अतर

अर्थ - स्वामी, माझ्या जीवनात एवढा आढस तुम्ही का ठेविला हो ? १ यामुळे तुमच्या चित्ताने अतर पडते यापेक्षा मोठा आघात दुसरा आहे काय ? २ देहालाच आत्मा म्हणजे हाच बंध असून अन्ना कुवडी-मुठे घात झालेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे भाग्ये मज वळवळते आणि त्याचा मला फार प्रास होतो ४

२४२० दशांनाचे आतं जीवा । बहु देवा राहिले ॥ १ ॥
आता जाणसी तें करीं । विश्वभरीं काय उणे ॥ २ ॥
येयें जरी उरे चिंता । कोण दाता याहूनी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जाणवेलें । आम्हा भले एवढेच ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आत-नीज इच्छा

अर्थ - देवा, या जीवात तुमच्या दशनाचो तीव्र इच्छा आहे, अशी आवड बहुत राहिलेली आहे १ देवा, आता याविषयी तुम्हाला समजेल ते तुम्ही करा तुम्ही विश्वभर असल्याने तुमच्या ठिकाणी काय कमी आहे ? २ या ठिकाणी जर आमची चिंता उरणार असेल तर याच्या खेरीज मोठा दाता कोणता असेल ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हाला एवढेच काय ते मोठे समजले आहे ४

२४२१ संतों पाठमोरीं । मना वाटे तैसे करीं ॥ १ ॥
परि तूं जाणसी आवडी । बाळा बहुताची परवडी ॥ २ ॥
आपुलात्या इच्छा । मागो जया व्हावे जैसा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आई । नव्हसी उदास विठाई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परवडी-प्रकार

अर्थ - देवा आता आम्ही तुझ्याबद्दल पाठ करून बसलो आहोत तुझ्या मनास येईल तसे तू कर १ पण आपल्या बालकाची पुष्कळ प्रकारची आवड आहे हे तू जाणित आहेस २ ज्याला जशी इच्छा होईल तसे त्याने आपल्या इच्छेप्रमाणे मागवे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठाई, भाऊले, तू आमच्याविषयी उदासीन नाहीस ४

२४२२ विश्वभरा वोळें । बहुत हात कान डोळें ॥ १ ॥
जेयें असे तेयें देखे । मागितलें तें आइवे ॥ २ ॥
जें जें वाटे गोड । तैसे पुरवितो कोड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भेटो । काहीं पडों नेदी तुटो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वोळ-प्राप्त झालेले बोट-इच्छा

अर्थ - या विश्वभराला अनेक हात व अनेक पाय आणि बरेच डोळे आहेत १ तो जेथे असेल तेथून पाहिलो व जेथून असेल तेथून तो टोक धरतो २ ज्याला खे गोड वाटते ते त्याला देऊन तो आपल्या भक्तांची आवड पूर्ण करीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपली व आपल्या भक्तांची एकरा भट मात्परानंतर तो बाही बसो पडू देत नाही ४

विवरण-ईश्वराला अनेक हातपाय व अनेक मुखे आणि नेत्र आहेत ही कल्पना आपल्या उपनिषदातून व गीतेतून साफ झालेली आहे अर्जुनाला जेव्हा विश्वरूपदर्शन झाले तेव्हा त्याला ईश्वराच्या या सर्वव्यापी रूपाची चामळीच कल्पना आली 'अनेक यवननयनमनेकादभुतदर्शनम्' त्या विश्वरूपाच्या अनेक तोडे आणि डोळे असून त्यांत अनेक अदभुत देखावे दिसत होते असे गीतने वर्णन केलेले आहे या विश्वरूप देवाला अनेक दाहू, अनेक उदरे, असतात याचे रूप अनंत असते अशा या सर्वव्यापक ईश्वराला आपल्या भक्तांचे मनोगत समजणे अतिशय सुलभ असते.

२४२३ दाटे कठ लागे डोळिया पासर । गुण्याची अपार दृष्टि वरी ॥ १ ॥
तेणे मुखें छदें घेईन सोहळा । होऊनि निराळा पापपुण्या ॥ २ ॥
तुझ्या मोहें पडो भागील विसर । आलापें सुस्वर करिनि कठ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येथें पाहिजे सौरस । तुझाविण रस गोड नव्हे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सौरस-प्रेम

अर्थ - देवा, तुमच्या आठवणींनी माझ कठ दाटून याया डोळ्यांतून प्रेमाभू यावेत तुमच्या गुण्याची अपार सर्वांचे माझ्यावर द्याया १ त्याच छदाने मी मोठ्या सुखाने सोहळा मीगेन आणि पापपुण्यापेक्षा निराळा होईन २ देवा, तुमच्या मोहामुळे मला मागचा विसर पडतो म्हणून मी आलाप व सुस्वर यांनी तुला पाऊन कठ धर्य करीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या डिकणी हरिचिप्री प्रेम हवे तुमच्यानिवास देवा, या रसाला गोडी घेणार नाही ४

२४२४ पसहनि राहिलों याहो । सोयी अहो तुमचिये ॥ १ ॥
आतां यावे लागवेगे । पाडुरगे धावत ॥ २ ॥
येसायाची इच्छा फडे । चाली खडे रुपतरती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कृपाळुवा । करीन सेवा लागली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - याहो-याहू, हान, लागवेगे-लावणीने, खरेने, रुपतरती-रुनतात, धावतात

अर्थ - देवा, तुमची प्राप्ती व्हावी म्हणून आम्ही आमचे हात पसहनि राहिलो आहोत १ पाडुरगे आता तू मोठ्या स्वरने धावत यावेस २ देवा, यावी धारण्याने यावास खडे बोचत असल्यामुळे आता मला तुमच्या फडेवर धारण्याची इच्छा झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कृपाळू देवा, तुमची लागेल ती सेवा वारण्यास मी तय्यर आहे ४

२४२५ आह्मी जालों एकविध । गुद्या सुद्धे असवें ॥ १ ॥
यावरी तुमचा मोळा । तो गोपाळा अकळ ॥ २ ॥
घेतले तें उसणें द्यावें । काहीं भावे विनोयें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे क्रियानष्ट । तरी कष्ट घेतसा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गुद्या-गुध्याय, सरळास, सुद्धे-सुधे, सरळ मोळा-वागण्याची रीत, अकळ-म समजण्यासारखी

अर्थ - देवा, आम्ही तुमच्याशी एकराबाने अन्वय झालो आहोत तेव्हा आता तुम्ही आमच्या तो सरळपणाने सरळ असावे १ गोपाळा, यावर तुमची वागण्याची रीत बाय आहे हे मला न समजण्यासारखे आहे २

जे काही उसने घेतले असेल ते काही विशेष भावनेने परत करायला हवे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही क्रियानुष्ठ आहात म्हणूनच तुम्ही आमच्याकडून सेवा घेत बसता ४

२४२६ आम्ही आर्तभूत जिथीं । तुम्ही गोसावी तो उदास ॥ १ ॥

वादावाद समर्थार्थी । काशानशीं करावा ॥ २ ॥

आम्ही मरों वेरझारीं । स्वामी धरों वसले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे करितां वाद । काहीं भेद कळेना ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आर्तभूत-इच्छा परणारे, काशानशीं-काशासाठी

अर्थ-देवा, आम्ही जिवानिशी तुमच्या भेटीची इच्छा करणारे आहोत, आणि तुम्ही मात्र याविषयी अगदी उवासीन आहात १ तुमच्यासारख्या समर्थार्थी उगाच वादविवाद का करावा ? २ आम्ही मात्र वेरझारा करताना मरावे आणि तुम्ही स्वामींनी मात्र स्वस्थ चित्ताने स्वतःच्या घरी वसावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या घरोघर वादविवाद करून पातोले काही प्रकारच समजत नाही ४

२४२७ पुसावे ते ठाई आपुल्या आपण । अहंकारा दगूय घालूनिया ॥ १ ॥

घेर वागजाळ मायेचा अहंकार । यचनाशीं पार अज्ञान ते ॥ २ ॥

फळ सेंचि बीज बीज तेची फळ । उपनार्यें मूळ न पालटे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भयघे गव्हाचे प्रकार । सोनें अलंकार मिग्या नाव ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा . घेर-इतर, बाकीचे, वागजाळ-वाणीचे जाळे, पार-आघार, स्थाप

अर्थ-देहादिबांचा अहंकार नाहीसा करून आपणच आपल्या ठिकाणी विचार करून पाहावा १ इतर सर्व बोलणे हे वागजाळ असून तो मायेचा अहंकार आहे अशा वचनांचा आघार अज्ञान असते २ जे फळ तेच बीज व जे बीज तेच फळ असते त्याला मूळ असे दुसरे नाव दिल्याने रपाचे स्वरूप काही बदलत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पोळी, खीर, लाडू असे अनेक प्रकार गव्हाचे केले तरी गहू तेच असतात नावा प्रकारचे अलंकार केले तरी सोने मात्र एकच असते अलंकार व गव्हाचे नावा प्रकार याची नावे मिग्याच असतात ४

२४२८ माझी आतां सत्ता आहे । तुम्हा पाया हे वरती ॥ १ ॥

एकाविण नेणे दुजा । पदरिराजा सर्वांगे ॥ २ ॥

पुरवावी केली आढी । जे जे काळीं मागेन ते ॥ ३ ॥

तुका हाणे सुटसी कंसा । घरुनि दिशा राहिलो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आढी-हट्ट

अर्थ-देवा, आता माझी सत्ता तुमच्या पायावरती आहे १ मी सर्वांगीन या एका पदरिराजाखेरीज दुसऱ्या गुणातच आढळत नाही २ मी जा हट्ट आम्ही ज्या उपा वेळी करू त्या त्या वेळी तो तुम्ही देवा, पूर्ण करावा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही आता माझ्या हातातून कसे सुटणार ? मी सर्व दिशा रोखून राहिलो आहे ४

२४२९ फारले तुम्हां मागे । गयतो लागें पावलो ॥ १ ॥

आलों आतां उभा राहें । जवळी पाहे सम्मुख ॥ २ ॥

घरी होती गोवी जाली । कामें बोली न घडेचि ॥ ३ ॥

तुका ह्याने घडफुडा । जालो शाडा देई देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गोवी-गुतवणूक, घडफुडा-खरोखरच, शाडा-हियेव

अर्थ-देवा, मी यापूर्वीच तुमच्या पाठीमागे सांगली नव्हते म्हणून तुमचे फावले १ पण देवा, आतां मी तुमच्याकडे आलो असून मी आता जवळ उभा राहूनच तुम्हास सन्मुख होऊन पाहात आहे २ मी घरच्या मान-गर्वात आतापर्यंत गुप्तून राहिलो होतो त्यामुळे अनेक कामांत गुरफटलो व तुमच्याशी बोलणे झालेच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी आता खरोखर सर्वांपासून मोकळा झालो आहे आता तुम्ही तुमचा हिरोव साज घावा ४

२४३० आतां नये बोलो अश्वेराची मात । बाळावरि चित्त असों घावे ॥ १ ॥

तुज का सांगणें लागे हा प्रकार । परि हें उत्तर आवडीचे ॥ २ ॥

न वंचों वो काहीं एकाही प्रकार । आपणां अंतर नका भज ॥ ३ ॥

तुका ह्याने मोहो राखावा सतत । नये पाहीं अंत पाहुरंगा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अश्वेराची-सोडून देण्याची, मात-मोष्ट

अर्थ - देवा, आता तुम्ही मला सोडून देण्याची मोष्ट बोलू नये आपल्या बालकावर बागले लस आतामे १ तुला हे प्रकार सांगण्याची देवा, काही जरूरी आहे का ? पण मी आपल्या प्रेमाने हेच पुन बोलत आहे २ एकाही प्रकारात देवा, तुम्ही मला फसवू नये, अत वेऊ नवे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मीहापासून माझे सतत रक्षण करावे, मामा आतां असा अंत पाहू नका ४

२४३१ कर्तुनि राहों जरी आत्माचि प्रमाण । निश्चळ नव्हे मन काय कलं ॥ १ ॥

जेवलिमा विण काशाचे ढेंकर । शब्दाचे प्रकार शब्दचि ते ॥ २ ॥

पुरे पुरे आता तुमचे यत्नज्ञान । आम्हासो चरण न सोडणे ॥ ३ ॥

विरोधे विरोध पाडे पुढतोपुढती । वासनेचे हातीं गर्भवास ॥ ४ ॥

सांडीमांडीअर्गी बसे पुण्यपाप । वधन सकल्प याचि नावे ॥ ५ ॥

तुका म्हणे नाहीं मुक्तता मोकळी । ऐसा कोण वळी निरसो देह ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निश्चळ स्थिर, सांडीमांडी-खटाटोप, प्रयत्न

अर्थ - नियम भुद्ध, युद्ध, असण असा आत्मा मी आहे असा निश्चय करून जरी चांगलो तरी माझे मन स्थिर होत नाही याला काय करावे ? १ जेवण खरोखरी झाले तरच ढेंकर येणार, नाही तर कशाचे येतील ? बाकी सर्व शब्दचिच प्रकार आहेत २ देवा आता तुमचे यत्नज्ञान पुरे झाले आम्ही काही तुमचे चरण सोडणार नाही ३ विरोधामुळे पुढे पुढे विरोधच पाडू आपणांस जशी वासना असेल तसा पुढील जन्म यईल ४ इतर काही खटाटोप करण्यामध्ये पापपुण्य उत्पन्न होते व याच प्रकारच्या सकल्पास अर्थ म्हणतात ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मुक्ततेची स्थिती हो सहज प्राप्त होण्याइतकी मोकळी नाही ती मित्रविषयासाठी देहाचा निरास करायना ह्या एवढा बलवान आहे तरी कोण ? ६

२४३२ तुमचे स्तुतियोग्य कोठें माझी वाणी । भरतक चरणीं ठेवीतसे ॥ १ ॥

भक्तिमाग्य तरी नेदीं तुळसीदळ । जोडूनि अजुळ उभा असे ॥ २ ॥

कंचें भाय ऐसें पाविले संनिघ । नेणें पाळू विघ करुणा भाकों ॥ ३ ॥
 संतांचे सेवटीं उच्छिष्टाची आस । करुनियां वास पाहातसें ॥ ४ ॥
 करीं इच्छा मज म्हणोन आपुलें । एसादिया वोलें विमिःयाच्या ॥ ५ ॥
 तुका ह्याने शरण आलों हें साधन । फरितो वितन रात्रिवसत ॥ ६ ॥

शब्दांय व टीपा :- अंगुळ-अोंबळ, दोन्ही हात, विघ-विघी, वास-वाट.

अर्थ :- देवा, तुमची स्तुती करण्याइतकी भागी बापी कुठे योग्य आहे ? म्हणून मी आपले मस्तक तुमच्याच
 चरणावर ठेविले आहे । मक्क्याने प्राप्त झालेले माझे माथ्य म्हणजे तर मी बघी तुम्हांस तुळसीचे एक पात्र
 देखील अर्पण केलेले नाही मात्र दोन्ही हात जोडून तुमच्यापुढे उभा आहे । २ तुमच्या जवळ मला 'उभे' राहाता
 येईल असे माझे माथ्य कुठे आहे ? तुमच्या सेवेचा विधी कसा पाळावा हे देखील मला समजत नसल्याने मी नुसती
 तुमची करुणा भाकत आहे । ३ संतांच्या उच्छिष्टाची इच्छा मनात धरून मी त्याची वाट पाहत आहे-४ एसाद्या
 शब्दाच्या निमित्ताने तुम्ही मला आपले म्हणाल अशी मी इच्छा करीत आहे-५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी
 तुम्हांला शरण आलों आहे व रात्रिवसत एकसारखे तुमचेच चिंतन करून साधन करीत आहे । ६

२४३३ सर्वविशीं आम्हां हेच जोडीं केली । स्वामीची साधिली चरणसेवा ॥ १ ॥
 पाहिलेचि नाहीं मागें परतोनी । जिकिला तो वर्णीं' क्षण काळ ॥ २ ॥
 नाहीं पडों दिला विचाराचा गोवा । नाहीं पाठी हेवा येऊं दिला ॥ ३ ॥
 केला लाग वेगीं अवघोचि तांतडी । भावना ते कुडी दुराविली ॥ ४ ॥
 कोठें मग ऐसें होतें सायकास । जठो तया आस वेव्हाराची ॥ ५ ॥
 तुका ह्याने लाभ घेतला पालवीं । आतां नाहीं गोबी कशाची ही ॥ ६ ॥

शब्दांय व टीपा :- सर्वविशीं-सर्वस्वी, गोवा-गुंता, कुडी-वाईट, पातर्घी-पदरात, गोबी-गुनवणूक.

अर्थ :- स्वामीची चरणसेवा साधून घेतली हाच मोठा लाभ आम्हांस झालेला आहे. १ असे करताना
 आम्ही मागे प्रपचाकडे परतूनही पाहिले नाही काळाला मात्र क्षणाक्षणार्थे आम्ही जिकिले आहे । २ काही लौकिक
 विचारांचा गुंता आम्ही पट्टे दिला नाही आणि प्रपचाची हुरवही बघी मनात येऊं विली नाही । ३ मोठ्या स्वर्गेने
 हृदयातील वाईट भावना काढून टाकून आम्ही सर्वस्वाचा लाभ करून घेतला. ४ व्यवहाराच्या, प्रपचाच्या आसत
 आता आग लागी आता येतून पुढे असा सावकाशाचा वाळ पुनः केव्हा घेणार आहे ? ५ तुकाराम महाराज
 म्हणतात, आम्ही प्रभुप्रेमाचा लाभ पदरात बाधून घेतला आहे आता कोणताही गुंता आम्हांस राहिलेला नाही । ६

२४३४ येणें मुखें तुझे वर्णीं गुण नाम । तेंचि मज प्रेम देई देवा ॥ १ ॥
 डोळे भरुनिया पाहें तुजें मुख । तेंचि मज मुल देई देवा ॥ २ ॥
 कान भरोनिया ऐके' तुजी कीर्ती । ते मज विप्रांती देई देवा ॥ ३ ॥
 याहें रंगीं टाळी नाचत उदास । हें देईं हातास पायां बळ ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे माझा सकळ देहमाय । आणोय नदीं ठाय चिन्म मासी ॥ ५ ॥

शब्दांय व टीपा :- काहे-वाजवीत, ठाय-विश्रांती, रवान

अर्थ :- देवा, मा माझ्या मुखाने तुमचे गुणगान मी करीत राहोव असे प्रेम मला तू दे । मी डोळे भरून
 तुमचे मुख पाहोव असा प्रसन्नतेने मुझ तू भक्ता घावेम । २ तुमची कीर्ती मी माझे कान भरून ऐकेन, तीच देवा, मला

बांगली बिधांती होईल ३ तुझ्या प्रेमाच्या रंगत दंग होऊन मी टाळी वाजवेन संताराविषयी उदास होऊन मी नाचेल,
जशा प्रकारचे धळ तू माझ्या हातापायांस दे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या सर्व देहभावास तुझ्या शिवाय
इतर कोणतेही स्थान तू योजू नकोस. ५

२४३५ तूं माझा मायबाप सकळ वित्त गीत । तूंचि माझे हित करिता देवा ॥ १ ॥
तूंचि माझा देव तूंचि माझा जीव । तूंचि माझा भाव पांडुरंग ॥ २ ॥
तूंचि माझा आचार तूंचि माझा विचार । तूंचि सर्व मार चालविसी ॥ ३ ॥
सर्व भावें मज तूं होती प्रमाण । ऐशी तुझी आण वाहातसें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तुज विकला जीवभाव । कळे तो उपाय करी आतां ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- वित्त-संपत्ती, गीत-नातेवाईक, भाव-अपव, उपाय-उपाय.

अर्थ:- देवा, तूच आता माझा आईबाप आहेस. सर्व नातेवाईक तूच आहेस. माझी सर्व संपत्तीही देवा,
तूच आहेस. तूच माझे सर्व प्रकारचे हित करणारा आहेस. १ पांडुरंग, तूच माझा देव व तूच माझा जीव असून
माझा भावही तूच आहेस. २ माझा आचार, माझा विचार, सर्व काही तूच आहेस. माझा सर्व मार देवा, तूच चाल-
वितोस. ३ सर्व भावांनी तूच मला मान्य होतोस, असे मी तुझी शपथ घेऊन सांगित आहे. ४ तुकाराम महाराज
म्हणतात, माझा सर्व जीवभाव मी तुला विकून टाकला आहे. आता तुला जो उपाय चुकेल तो तू कर. ५

२४३६ चारंगार तुज घादया आठव । आडक तो भाव माझा कैसा ॥ १ ॥
गेले मग नये फिरोन दिवस । पुढिलांची अस गणित नाहीं ॥ २ ॥
गुणां अयगुणांचे पडती आघात । तेणें होय चित्त कासावीस ॥ ३ ॥
काहीं एक तुझा न देखों आधार । म्हणऊनी घोर नाहीं जिवा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तूं प्रह्लांदाचा जीव । तरी कां आम्ही कांय भाकीतसों ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा -आठव-आठवण, आस-आवा, गणित-मोजीत

अर्थ:- देवा, मी माझी आठवण तुला चारंगार एवढ्यातळीच देतो की, माझा भाव कासा आहे ते तू
ऐकावेस १ आयुष्याचे दिवस पूर्वी गेले ते काही फिरोन परत येणार नाहीत आणि पुढील दिवस मी काही मोजीत
नाही. २ चारंगार चांगल्यावाईट गुणांचे आघात मनावर होत असतात. त्यामुळे माझे चित्त फारच कासावीस
होते ३ माझ्या जीवास तुमचा कसलाच आधार दिसत नाही म्हणून माझ्या जीवास कसलाही घोर घाट
नाही. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू सर्व प्रह्लांदाचा जीव आहेस, असे असूनही आम्ही तुशी एवढी कवणा
का भाकीत आहोत ? ५

२४३७ असीत हे तुझे प्रकार सकळ । काय खळखळ करावी हे ॥ १ ॥
आमचे स्वहित जाणतसों आम्ही । तुझें चर्म नामीं आहे तुझ्या ॥ २ ॥
विचारितां आयुष्य जातें चांयाविण । रोज नागवण पडतसे ॥ ३ ॥
राहेन मी तुझे पाय आठवूनी । आणीक सें मनीं येऊं नेदीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे पेथें पेसी अग्यासों । थोर तूज पिसें कीर्तनाचें ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- विचारितां- विचार करीत अमता, पिसे-वेड

अर्थ :- देवा, तुझ्या घरी मोक्षाची प्राप्तीचे अनेक प्रकार असून मला काय त्याचा उपयोग ? त्यांची खळ-
खळ मला काय करायची ? १ बारण आमचे हित कशात आहे, हे आम्ही चांगले जाणले आहे. तुझे धर्म देवा,
तुझ्या नांमात आहे हे आम्ही ओळखले आहे. २ याखेरीज दुसऱ्या गोष्टींचा विचार केला तर मग हे आयुष्य व्यर्थ
वाया जाते रोजच्या रोज मग माझे त्यामुळे नुकसान होत आहे. ३ यासाठी देवा, मी तुझे पाय आठवून राहीन.
याखेरीज दुसरे काहीही मी माझ्या घनात घेऊ देणार नाही ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्हांस
कीर्तनाचे फार वेड असल्यामुळे तुम्ही अनायासेच येथे माझ्याकडे धावून येता ५

२४३८ विष्णुदासां भोग । जरी आम्हां पोडी रोग ॥ १ ॥
तरि हें दिसे लाजिरवाणें । काय तुम्हांसी सांगणें ॥ २ ॥
आह्मां काळें खावें । बोलिलें तें यायां जावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दास । आह्मी भोगूं गर्भवासा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- काळें-घमाने, मृत्यूने

अर्थ :- देवा, विष्णुदासांना प्रारब्धाचे भोग भोगावे लागले तर रोग निर्माण झाल्याने आम्हांला कष्ट
होतात. १ पण हे फारच लाजिरवाने दिसते. हे काय तुम्हांस सांगायला पाहिजे ? २ देवा, आम्हांस मृत्यूने प्राप्ती
आणि आम्ही जे बोलतो ते वाया जावे हे पाहिले काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही तुमंे दास असून
गर्भवासाची दुःखे भोगावीत काय ? किंवा आम्ही तुमंे दास गर्भवासाची दुःखे भोगायला तयार आहोत ४

२४३९ भाबें गावें गीत । शुद्ध कलुनियां चित्त ॥ १ ॥
तुज व्हावा आहे देव । तरि हा सुलभ उपाव ॥ २ ॥
आणिकांचे कानीं । गुण दोष मना नार्थी ॥ ३ ॥
मस्तक ठेंगणा । फरी संतांच्या चरणा ॥ ४ ॥
वेर्चीं तें वचन । जेणें राहें समाधान ॥ ५ ॥
तुका म्हणे फार । थोडा तरी पर उपकार ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उपाय-उपाय, नागो-आणित नाही.

अर्थ :- आपले चित्त शुद्ध करून मोडचा प्रेमभावाने ईश्वरास गीत गाऊन आठवावे ? जर तुला देवाची
प्राप्ती करवून घ्यावयाची असेल तर हाच एक गुलन व सोपा उपाय आहे. २ इतरांचे गुणदोष कानांनी बघी ऐकू
नये; मनातही बाणू नयेत ३ सत्ताच्या चरणावर मस्तक ठेंगणे बसून राहावे. ४ ज्या आपल्या घोलण्याने समाधान
होईल तेच बोलावे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोकावर थोडा फार तरी उपकार करावा. ६

२४४० वचन तें नाहीं तोडीत शरीरा । भेदत अंतरा वज्राऐसे ॥ १ ॥
कांहीं न सहावे काशा ही कारणें । सदेह निघान देह यळी ॥ २ ॥
नाहीं शब्द मुखीं लागत तिघट । नाहीं जड होत पोटा तेणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जरी गिळें अहंकार । तरी बसे घर नारायण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंतरा-मनास

अर्थ :- कुणाचे धाईट वचन वाही आपल्या शरीरास बघी तोडीत नाही. पण मनास मान ते पश्याप्रमाणे
भेदून जाते. १ कुठल्याही बारणाने वाहीही सहन होत नाही, याविषयीचा सदेह देवास देह यळी दित्यावर

फिटेल २ बाईट शब्द बोलणाराच्या तोंडास तिखट लागत नाही व तो ऐकणाराचे घोटही पण जड होत नाही ३
तुकाराम महाराज म्हणतात, जर अहंकार मिळून नाहीसा केला तरच हृदयरूपी घरात नारायण वसती करील ४

२४४१ नव्हो आता जीवीं कपटवसती । मग काकुळती कोणा यावें ॥ १ ॥
सत्याचिघे मापें माठीं नये नाड । आदि अत मोड नारायण ॥ २ ॥
चोखटिया नाहीं विटाळाचा आपात । साच तें साचात साचा पडे ॥ ३ ॥
विचारिली वाट उसंत सीतळ । बुद्धीपुढे बळ तुणतुल्य ॥ ४ ॥
आहाराच्या घासे पचोनिया जिरे । वासना ही उरे उर्वरीत ॥ ५ ॥
तुका म्हणे ताळा घालावा वचनीं । तू माझी जननी पाडुरगे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - माठीं-पदरी, नाड-तूट, चोखटिया-संयाग शुद्धास साच-परे, साचापडे-साठा होणे
उपरीत-शिल्लक राहाते

अर्थ - आता माझ्या जीवनात, मनात कपटाची वसती कधी होऊ नये असे झाले तर मग मी कुणापुढे
काकुळतीस यावे ? १ खऱ्याच्या मापाने पदरी काही तूट येणार नाही कारण सत्याच्या आदिमती नारायण मोडच,
असतो २ जे परे तूट आहे त्याला विटाळाचा आपात कधीच होत नाही परेपणाने खऱ्याच्याचा साठा होतो ३
आधी नोट विचार फलानेच मी हो तोपी वाट घालत आहे माझ्या या बुद्धीपुढे बळ वचताप्रमाणे आहे ४
आहारांमध्ये जी घास घोटत जातो तो नोट पचला पाहिजे, तर पुन शिल्लक राहाते ते सेवन करण्याची इच्छा
राहील ५ तुकाराम महाराज म्हणतात या द्रव्याचा ताळा बुद्धीच आपल्या मनाशी घालावा कारण पाडुरमा, तूच
माझी आई आहेत ६

२४४२ सहृती ही माझी जाणाचीं भूपणे । असे नारायणे उचित केले ॥ १ ॥
शब्दाच्या घोषोनी रत्नाचिया माळा । मुळींच जिह्याळा शरवणी ॥ २ ॥
अर्थांतरां असे अनुभवसेवन । परिपाकीं मन साक्ष येथे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज शरते परतें । हे नाहीं अनते जरी दिले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - शरवणी-शरा

अर्थ - माझी ही भूपणे काही जाणारी माहीत नारायणाने हे असे कारण उचित केले आहे १ माझ्या
कवित्याचा मूळघाच शरा जिह्याळपाचा असल्याने त्याच्या साह्याने शब्दाच्या रत्नाची माळ ओवून मी तयार
करून २ अनेक अर्थांचा अनुभव सेवन करण्याचा मला अनुभव आहे असे ज्याचे मन परिपक्व झाले आहे तोच साक्ष
देईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी ही जनताने दिलेली कवित्याची स्फूर्ती कधीही न संपणारी आहे ४

२४४३ सहज लीळा मी साक्षी याचा । नये वचू याचा ऐसे जाले ॥ १ ॥
उपक्रमें घडे निशब्दाची याणी । जे कोठें बघनीं गुपों नेणें ॥ २ ॥
तम माझी परि वेव्हारा वेगळा । रविप्रभाळ्या यतें जन ॥ ३ ॥
तुषा म्हणे येथें गेला अतिशय । आता पुन्हा नये तोड दायू ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वचू-त्याग करू गुपों-गुप्तत, तम-अंधार, अतिशय-आयहीपणा

अर्थ - या जगतात होणाऱ्या सर्व लीलांचा मी साक्षी आहे त्याचा याणीने त्याग करू नये असे झाले आहे १
माझी याणी नि शब्द सत्त्वाचेच निरूपण प्रथमचापून करीत आहे ती कुठल्याही अंधतात गुप्तत नाही २ सूर्याच्या
प्रकाशाने सर्व अंधार नष्ट होतो त्यामुळे सर्व जगभरें व्यवहार सुरू होतो, पण स्वतः सूर्य मात्र या व्यवहारांचाचपून

निराळाच असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या ठिकाणी मी माझा आपहीपणाही सोडून दिलेला आहे
आता त्याने आपले तोंड मला पुनं बघीही दाखवू नये ४

२४४४ बोलाल या आता थापुल्यापुरतें । मज या अनतें गोवियेले ॥ १ ॥
झाडिला न सोडी हातींचा पालव । वेधो वेधें जीव वेधियेला ॥ २ ॥
तुमचे ते शब्द कोरडिया गोष्टी । मज सर्वें मिठी जगसर्गे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुम्हां होईल हे परी । अनुभव वरी येईल मग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पालव-पदर, परी-प्रवार

अर्थ - तुम्ही आता माझ्याशी बोलल तर आपल्या पुरतेच बोला कारण मला या अनताने आपल्याच
वेष्टात गुतवून ठेविले आहे १ माझा पदर त्याने जो धरला आहे तो कुणी हिसडून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी
तो हातून सोडत नाही त्याने अशा प्रकारे आपल्या वेष्टाने माझा जीव वेष्टून टाकला आहे २ आता तुमच्या गोष्टी
मला कोरडेपणाच्याच वाटतात कारण त्या प्रभूने मला अवसग देऊन मिठी मारली आहे ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, असा प्रकार तुम्हालाही अनुभवास मग येईल ४

२४४५ जैशा तुम्ही दुरी आहा । तैशा राहा अतरें ॥ १ ॥
नका येऊ देऊ साळ । अगो गोपाळ जडलासे ॥ २ ॥
अथवा हाचि राखा काळ । विक्राळचि भोंवता ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज ऐशा । होता पिशा जमनिचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतरें-अंतरावर, पिशा-वेष्टपा

अर्थ - जशा तुम्ही दूर आहात तशाच दूर अंतरावर माझ्यापासून राहा १ कारण माझ्या अंतरात
गोपाळाने प्रवेश केला आहे म्हणून तुम्ही माझ्यावर उगोच कसला तरी आळ येऊ नका २ तुमच्या भोवती
असणाऱ्या विक्राळ व भयानक काळाचेच तुम्ही रक्षण करा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही जर माझ्या
सारख्या वेष्टपा झालात तर मात्र जगावडून तुमची निंदा होईल ४

२४४६ सतीचे तें घेता वाण । बहु पठिण परिणामी ॥ १ ॥
जिवासाठी गौरव वाढे । आहाच जोडे तें नव्हे ॥ २ ॥
जरि होय उघडी दृष्टी । तरि गोष्टी मुद्राच्या ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अगा येता । तरी सत्ता घेंयची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आहाच-व्यथ

अर्थ - सतीचे बाण घेणे हे परिणामाच्या दृष्टीने फार कठीण आहे १ जिवाची पर्वा न करता काम केले
तरच आपला गौरव वाढतो उत्तम घरवर काढी कराल तर ते स्वयंच होईल त्याने काहीही होणार नाही २
ज्याची दृष्टी मुद्राविषयी उघडी झाली आहे, निर्दोषलेली आहे, त्यानेच मुद्राच्या गोष्टी कराय्यात ३ तुकाराम
महाराज म्हणतात, असे प्रसंग अगावी आल्यानंतर धर्माचीच सत्ता घ्यालते ४

२४४७ आडवा तो उभा । असे दाटोनिपा प्रभा ॥ १ ॥
देय नाही एकविध । एक भाय असे शुद्ध ॥ २ ॥
भेदामेद आटी । नाही फार कोठें तूटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गोवा । जगवा वेव्हाराचा हेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आढी-खटपट, गोवा-गुता, हेवा-हाव

अर्थ - ईश्वर हा प्रकाशरूपाने या विश्वात उभाआडवा असा दाट भरून राहिलेला आहे १ देव हा काही एकविध नाही पण माव जर झुडू असेल तर तो एक होतो २ हा नेदामेंद मोडण्याची खटपट केली तर तो पार कधीच तुटणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, प्रपंचाच्या व्यवहारातील हावेचा गुता सोडवावा ४

२४४८ एका बोटाची निशाणी । परीपाक नाहीं मनीं ॥ १ ॥

तरि ते संपाविले सोंग । कारणावाचूनिया व्यंग ॥ २ ॥

वैष्णवांचा धर्म । जग विष्णू नेणे वर्म ॥ ३ ॥

अतिशयें पाप । तुका सत्य करो माप ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निशाणी-खूण

अर्थ - वैष्णव एका बोटाचे कपाळाला अगरच घुनका लावतात ही त्यांची खूण आहे, पण त्याचे मन जर वैष्णवधर्माविषयी परिपक्व नसले तर बाम उपयोग त्या चिन्हाचा ? १ माग त्या वैष्णवाच्या सोंगाच्या संपादणीचा काय उपयोग ? मत्ताची परिपक्वता हे कारण त्यामार्गे नसतेच २ सर्व जग विष्णुमम असल्याचे मोठेकणें या वैष्णवधर्मास ते कधी ओळखतच नसतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा वागण्यामुळे मोठेच पाप घडते मी तसे न वागता सत्यवाने माप धरीत आहे, वैष्णवधर्म जाणीत आहे ४

२४४९ सत्यवेशीं घेणे भवतीचा अनुभव । ह्यामीचा गोरव इच्छीतसे ॥ १ ॥

मग तें अथोड न भगे साचारें । पावले दिस्तारें फिरी नेणे ॥ २ ॥

याणी धदे त्याचा कोणासो विश्वास । अमयें करे दास सत्य तई ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आर्घीं न करीं तातडी । पार्थी जाली जोडी तेणे झुड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साचार-खरीबर, जोडी-प्राप्ती

अर्थ - मी सत्यस्थाने भक्तीचा अनुभव घ्यावा या ह्यामीने अश्या भक्तीचा गोरव बघावा अशी भाशी खरी इच्छा आहे १ मग तो भक्तीचा अनुभव खरीखर कधीच विटणार नाही की भगणार नाही एकदा भक्तीचा विस्तार होत राहिला की मग ती भगे फिरणार नाही २ अनुभवाविनाय उगाच वागणे नाही खरी सत्यवेशीं सत्यचा कोण विश्वास धरणार ? जेव्हा स्वामी अस्तकावर असत देण्यासाठी हात ठेवील तेव्हा सत्यवाचा अनुभव येईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अथोबरच जतावळेपणा करू नये, प्रभूच्या पायाची प्राप्ती झाली म्हणजे ह्यामीने झुडव प्राप्त होईल ४

२४५० सर्वात्मकपण । माझे हिरोनि नेतो कोण ॥ १ ॥

मनीं भवतीची आवडी । हेवा व्हावी ऐशी जोडी ॥ २ ॥

घेऊन जन्मतारें । हेंचि करायया खरें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । ऋणी करुनि ठेवू सेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सर्वात्मकपण-आत्मतत्त्वांचे सर्वत्र व्यापून राहिल्याची अवस्था, जोडी-जाम, प्राप्ती हेवा-हाव

तु गाथा २ ६४

अर्थ :- मी आत्मतत्त्वाने सर्वत्र व्यापून राहिली आत्म्याची अनुभूती माती कोण हिरावून घेणार आहे. १ परंतु माझ्या मनात भक्तीविषयी फार प्रेम आहे. तिचाच लाभ म्हाया अशी माझ्या मनाची हाव आहे २ भक्तीचे हे घंमट खरे करण्यासाठी मी अनेक जन्मगुढा घेईन. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही सेवा करून देवास म्हणो करून ठेवू. ४

२४५१ आणितां त्या गती । हंस काउळे न होती ॥ १ ॥
सांडा सांडा रे मठारे । येयें गांठीसर्वे घुरे ॥ २ ॥
नाकेंविण मोती । उभ्या बाजारें फजिती ॥ ३ ॥
हुकुमदाज तुका । येयें कोणी फुंदों नका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टीपा - गती-रूप, मठारे-मठान राहणारे दोंगी साधू, घुरें-गळ, फुंदों-मिनास, घमेंड करण.

अर्थ :- एखाद्या बाबळप्राने हंसाच्या रूपाप्रमाणे वितीही बदल करण्याचा प्रयत्न केला तरी काम होणार आहे ? १ दोंगी साधूंनी, तुम्ही आपले मठ सोडून द्या, आणि सर्वश्रेष्ठ पादुरंग आहे, त्याच्याशी संबंध ठेवा. २ नाकाशिवाय भारी नव घालणे म्हणजे साच्या गावातच फजिती आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या ठिकाणी कुणीही घमेंड करू नये असा मी हुकुम देत आहे. ४

२४५२ टेंकणासी बाज गड । उतरचढ केवडी ॥ १ ॥
होता तैसा कळों भाव । आला धाव अंतरोंदा ॥ २ ॥
घोरामध्ये वसे^१ अळी । अठोळीच भोंयती ॥ ३ ॥
पोटासाठीं वेंची घणे । राजा म्हणे तोंडे मी ॥ ४ ॥
घेडकानें चिखल खावा । काय ठावा सागर ॥ ५ ॥
तुका म्हणे ऐसे आहे । काय पाहे त्यात ते ॥ ६ ॥

शब्दार्थ य टीपा:- अठोळीच-बोव, बी

अर्थ - टेंकणांन बाज ही गडाप्रमाणेच वाटते. तीवर चढणे आणि उतरणे त्यांना अवघडच वाटते. १ अतः करण्यातील जसा थपच भाव होता तसा मला तो समजून आला आहे. २ घोरामध्ये अळी आतील घोमोवतीच असते तिला तेच जग वाटते ३ पोटा भरण्यासाठी रस्त्यावरील हरमण्याचे बाणे वेचणारा मनुष्य स्वतःला स्वतःच्या तोंडाने राजा म्हणवून घेत असतो. ४ डबड्यात राहणाऱ्या घेडकाने चिखल खावा, त्यांना मोठ्या सागराची काय कल्पना ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देहमावाची सकींचित कल्पना हो अशी आहे. तोत काय आहे ते पाहावे ६

३४५३ धाव धाव गरुडध्वजा । आम्हां अनार्यांच्या काजा ॥ १ ॥
वहु जालो कासावीस । म्हणोनि पाहें तुम्ही वास ॥ २ ॥
पाहें पाहे त्या मारगें । कोणी येतें माझ्या लागें ॥ ३ ॥
असोनिया ऐसा । तुज सारीखा कोवसा ॥ ४ ॥
न लवावा उशीर । नेणो कां हा^१ केला घोर ॥ ५ ॥
तुका म्हणे चाली । नको चालूं धांव घाली ॥ ६ ॥

शस्वार्थ व टीपा :- काजा-बामासठी, वास-वाट, कौवसा-आधार, आश्रय

अर्थ :- गडदध्वजा, आम्हां अनाथाच्या कामासाठी तू धावत धावत ये १ मी फारच कासापोस झालो असून तुम्हीच घाट पाहत आहे २ माझ्यासाठी कोण धावत येते म्हणून मी त्या घाटेने पाहत आहे ३ तुम्हा-सारखा आश्रय असूनही मी असा घाबरा झालो आहे ४ देवा, धावून येण्यास जशीर वरू नका तुम्ही आज असा न येण्याचा धीर का केला आहे, काही समजत नाही ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू नेहमीच्या चालीप्रमाणे चालू नकोस, माझ्यासाठी धावत ये ६

२४५४ पांडुरंगे पांडुरंगे । माझे गंगे साउलिये ॥ १ ॥

पांढ्हा घाली प्रेमधारा । पूर क्षीरा लोटीं दे ॥ २ ॥

अंगे अंग मेलतुनी । करीं धणी फेडाया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घेइन उडया । साडिन कुडया भावना ॥ ४ ॥

शस्वार्थ व टीपा :- क्षीर-दूध धणी-नूनी, कुडया-वाईट

अर्थ - अंगे पांडुरंगे, तू माझी पंगामाऊली आहेस १ तुम्हा प्रेमधारेचा पांढ्हा मला पाज प्रेमधुधाचा पूर घेऊ दे २ अंगाला अंग मिळवून तू आमची अखंड तुप्ती कर ३ तुकाराम महाराज म्हणतात असा हा प्रेम-पांढ्हा घेण्यासाठी मी तपे वाईट भावनाचा त्याग करीन ४

२४५५ गजद्वंद्वः पशु भाप्लें मोकलिला । तो तुज स्मरला पांडुरंगा ॥ १ ॥

त्यासाठी गड साडुनि धावसी । मया शळंबसी दीनानाया ॥ २ ॥

धेनु वत्सावरी शेंप घाली जैसी । तैसें गजेंद्रासी सोडविले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे शीव बाघले वास्तटी । भवतासी संकटीं रसावया ॥ ४ ॥

शस्वार्थ व टीपा - गजेंद्र-हत्तीचा राजा, भाप्लें-नातेवाईकानी, मोकलिला-सोडून दिला, शळंबसी-स्पर्शने

आलान

अर्थ - हत्तीचा राजा असलेल्या गजेंद्रास सुसरीने धरल्याबरोबर व स्वतः आप्तवर्गाने सोडल्याबरोबर त्याने तुझे पांडुरंगा, स्मरण केले १ ते ऐकून गडदसारख्या वाहनाचा त्याच कण्ठ मोहाने तू दीनानाया, धावून आलास २ गाय आपल्या दासावर सरक्षणासाठी जशी शडप घालते त्याप्रमाणे तू त्या गजेंद्रास सोडविलास ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भवतांस संकटीतून सोडविण्याचे शीव तू धारण केले आहेस ४

विवरण -संघटात सापडलेल्या आश्रया भवताची हाक परमेश्वरपुत्र वशी पोवने आणि त्या हानेतरदी देव धावून कसा येतो, याचे अनेक दाखवे दिठे जातात त्याचीच नकाच्या मिठीन सापडलेला गजेंद्र व त्याचा धावा याचे महत्त्व विरोध आहे या गजेंद्राची कथा पुराणातून सांगितलेली आहे हा पूर्वीचा द्रविड देशाचा इद्रमुन नावाचा राजा असून मोठा भगवद्भक्त होता मलयाचलावर एका तपस्व्या वरीत असताना याच्या हातून न बळत अगस्ती ऋषींचा आमान पडला तेव्हा मुनीने त्याला गज म्हणजे हत्ती होण्याचा धाप दिला व विष्णू तुला उदार करील असा उपायही दिला या घापाप्रमाणे हा गजेंद्र होऊन त्रिमूर्त पर्वतावर प्रभम कर लागला एका पागी विष्णासाठी हा हत्ती सरोवरात उतरला अगस्त्या त्याचा पाय मगरीने धरून तेव्हा त्याने बरुण वागीने भगवताचा धावा केला तो धावा ऐकून विष्णू प्रसन्न झाले व त्यांची नक व गजेंद्र या दोघांसाठी मुक्त केले हा गजेंद्र पूर्वाजमोचा एक यशवंत असून देवलमुनींच्या गायामुळे नवयौनीन वितपन पडला होता असा या गजेंद्राच्या पक्षेवर अनेक महत्त्व मराठी कवींनी वाच्यरचना केलेली आहे "गजेंद्र तो हत्ती गरलवरचे" (वर्मा २०८०) या अमंगल तुकाराम मयराजानी पुन एका गजेंद्राची कथा गाद्री सा

१ पेशव्या २ गजेंद्र

२४५६ घारी येव जयासाटीं । त्याचें नाम घरा कठीं ॥ १ ॥
 न परीं आणीक साधन^१ । फटसो का दायाविण ॥ २ ॥
 अठरा पुराणाचे पोटीं । नामाविण नाही गोठी^२ ॥ ३ ॥
 गोता जेणे उपदेशिली । ते ही^३ विटेघरी माउली ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे सार घरीं । याचे हरिनाम उच्चारो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गोठी-गोष्टी

अर्थ - घारही येव ज्याचे वर्णन करण्यात सत्पर आहेत त्याचे, त्या गौहरीचे नाम तुम्ही तुमच्या कठात घारण करा १ याशिवाय दुसरे कातलेही साधार करण्याची जहरी नाही उगाच कष्ट कशासाठी करावे ? २ अठरा पुराणांतही या नाममाहात्म्याशिवाय इतर बसल्याच गोष्टी नाहीत ३ ज्या धीट्टणाने अर्जुनाला गोतेचा उपदेश केला तोच धीट्टण विठ्ठलमाझला होऊन विटेघर उभा आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, यासाठी सारमूत असे जे धोहरीचे नाम तेच तू आपल्या यत्नीने उच्चारित ना ५

२४५७ पाहाता ठायाठाव । जातो अंतरोनि देव ॥ १ ॥
 नये घाटो गुणदोयीं । मना जतन येविशीं ॥ २ ॥
 त्रिविधदेह परिचारा । जनीं जनार्दन सरा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धीरें- । विण कसे होतें बरे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठायाठाव-बरीवाईट ठिकाणें

अर्थ - बरीवाईट ठिकाणे पाहतांना देव मात्र अंतरून जातो १ म्हणून आपले मन गुणदोयांकडे जाऊ देऊ नये याविषयी मनास नोट सांगायलावे २ उत्तम, सत्पन, कनिष्ठ अशा प्रकारचे लोक जरी प्रचारात असले तरी त्यात जनार्दन हाच एक सरा आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, धीर धरल्याशिवाय काम कसे होणार ? ४

२४५८, नामसंकीर्तन साधन पै सोपें । जळतील पापे जन्मांतरें ॥ १ ॥
 न लगे^१ सायास जाये वनांतरा । मुखें येतो घरा नारायण ॥ २ ॥
 ठायींच बैसोनि करा एकचित्त । भावडी अनंत आळवावा ॥ ३ ॥
 रामकृष्णहरिविठ्ठलकेशवा । मन हा जपावा सयंकाळ ॥ ४ ॥
 याविण^५ असता आणीक साधन । बाहातसे आण विठोबाची ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे सोपें आहे सर्वाह्नि । दाहाणा तो घणी घेतो^६ येथें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सायास-प्रभ, ठायींच-आपल्याच जागी, भावडी-प्रेमाने, वाण-वापण, घणी-तृप्ती

अर्थ - सर्व साधनात नामसंकीर्तन हे साधन फार सोपे आहे या योगे अनेक जन्मातील पापे जळून जातील १ या साधनाशिवाय इतर साधनाचे थम करून रात्रावनात जाण्याची जहरी नाही नामसंकीर्तनाच्या साधनामुळे नारायण सुखाने घरी यतो २ तुम्ही आपल्याच ठिकाणी बसून एकचित्त करा व मोठ्या प्रेमाने त्या अनंतास आळवा ३ 'रामकृष्ण हरी विठ्ठला केशवा' या मंत्राचा जप सयंकाळ करावा ४ याशिवाय दुसरे कुठले साधन असेल तर तो विठ्ठलाची साथ घेऊन सर्गात आहे की तशी गोष्ट नाही ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे नामसंकीर्तनाचे साधन सर्व साधनांहून सोपे असून जो कुणो दाहाणा असेल तो आपली तृप्ती घ्यायला करून घेईल ६

१ साधने, २ गोष्टी, ३ हे, ४ जन्मजन्मांतरिची, ५ लवठी ६ याह्नि आणिक नाही पै साधन, ७ पैत असे

विवरण - अतिशय प्रसिद्ध असा या तुकाराम महाराजांच्या अमंगान सर्व साधनापेक्षा नामसकीर्तनाचे साधन सोपे व सरळ असल्याचे सांगितले आहे नाना ज्ञाने वैकल्ये, यज्ञयाग, जपतप, अनुष्ठाने, तीर्थयात्रा, योगादी क्रिया इत्यादींच्या विकट व कष्टदायक साधनापेक्षा 'रामकृष्ण हरी केवळा' या मंत्रावर आधारलेले नामसकीर्तनाचे साधन सर्वेच साधुसंतानी थोड मानले आहे सत्सारसागर तह्ण जाण्वाची, ईश्वरप्राप्तीची अनेक साधने शास्त्रकारानी व धर्मपंडितांनी सांगितलेली आहेत पण तदी तह्ण जाताना अगघात झाल्याचीच उदाहरणे फार आहेत श्रोतानेवनरानी म्हटले आहे, 'तया पाजियाचेनि वहिलेंवर्णे । अनुनी न धरती धोमाने । ऐसा मायापूर हा ववणे । तरिजेल गा ॥ येणें एक लवलाहो । जो जो कीर्ते सरणोशवो । तो तो अशावो । होय तो एक ॥' जो जो उपाय करावा तो असाय होणारीच साधने फार कुणी अमिमानात वृडणार कुणी स्वर्गातील अमरराज्या मागे काम-णार, कुणी सिद्धी व रिद्धी यांच्या चमत्कारात सापडणार, कुणी विप्रनिषेधाच्या जळाळात सापडणार, कुणी गृह-दारा सोडून, कर्म सोडून, कर्तव्य सोडून रानावनात जाऊन वसले, कुणी अगाला भस्म लावले, कुणी जटा वाढविल्या, कुणी दिगंबर वेष्टात देह कष्टविषा, कुणी सर्व शास्त्रे व पुराणे याची पारायणे केली, कुणी प्राणायाम करून अष्टांग योग साधण्याचा प्रयत्न केला, कुणी लोकमान्यतेत, कुणी द्रव्यलोभात गुगून गेला देह दडून तप केल्याने ईश्वर कसा सापडणार ? क्रोधाची वाढ, अभिमानाची वाढ होऊन श्रीहरी मान या मार्गांनी दुरावतो दातेपणाचा अमिमान वाढतो, नाना प्रताची वधने निर्माण होतात मंत्रतत्र बहुधा शिंदीव जात नाहीत, धर्मनिषमाच्या लड्ड्यात अडकून पडायें लागते या सर्व वधनात अडकून फसणाऱ्या लोकाविषयी एकनाथाने म्हटले आहे-

'नाना यज्ञ करितां विधी । मंत्र तत्र पात्रशुद्धी ॥
सहसा पावीं न शके सिद्धी । पावल्या बाघी कळ भोगू ॥
नाना छवें रहस्य मंत्र । विकल हों मये उच्चार ॥
मनी मंत्र रचिले साधार । जळले अपार मंत्रबाघी ॥
भगवीं करून तावडीं । तीर्थभिमानें जाले फापडी ॥
मिके लागलीं वापुडीं । नाहीं अर्घंयडी विधाती ॥
धम नियम वारा वारा । करिता अवड भोर वारा ॥
धोबिसांभाजीं यात्रा उभारा । नेणती सोयरा पचविसाया ॥
एवें सांगितल्या साधनासी । अयमतीं करिता त्यासी ॥
याधकता आहे सर्पासी । ते म्या तुजपासीं सांगितली ॥

या उलट नामसकीर्तनात मात्र अहंकार, अभिमान संपून जातो, आणि जो उरतो तो आनंदघन श्रीविठ्ठलच 'तुका म्हणे नाम । चेतन्य निजधाम ॥' अशी या नावाची रचती आहे नामामुळे थोहरीची प्राप्ती स्वतः व लात्रीने होते. 'मुर्खी नाम हातीं मोल ' अशीच साक्ष बहुतेक नामधारकांची आहे नामस्मरणास काळजळ नको, जातोचे वधन नाही, मग्नोच्चाराने काही चूक झाली तरी श्रीहरीच्या प्राप्तीत खड पडत नाही 'मंत्र चळे पिते लागतें सत्वर' 'तर उलट 'नाम सर्वकाळ शुभदायक' असल्याचे बुवांनी सांगितले आहे या 'रामकृष्णहरी' मंत्राचा गौरव वर-ताना ज्ञानेश्वरानी म्हटले आहे-'अशीचिच जपों नये याजिकते ऐको नये । ऐंगिया मंत्राते जग विहें । त्याचे कळणे पोहें परी क्षोभणें बहु । तैसा मंत्रराज नव्हे नव्हे रे,' शिवाय या नामसकीर्तनाचा लाभ दुर्गाचारी, पापी माणसानाही परचातापानंतर घेता येण्यासारखा असतो सर्वगुण्याची वृद्धी, चित्ताची शुध्दी, आणि मनाची प्रमत्तता या गोष्टी नामाने घवण, मनन, निजध्यास यामुळे सहज साध्य होणाऱ्या आहेत इद्रियांचे दमन, मनाचा विरोध, आचार-विचार यातील वठोर बसंवाढ यांच्या जळाळात न सापडता 'तुज पापचि नाहीं रते । नाम घेतां जण्यडी घते' हा मार्ग तुकोबासारख्या सतांनी उपदेशित आहे 'काय करितोळ केळों नित्य पापें । घते नाम उपापें पिठोबावें । तूणीं ह्तासाव लागला ते रासी । जळरीळ तैसी क्षणमात्रें असे सामर्थ्य ह्तासायामध्ये आहे 'तुका म्हणे नाम जाळी महासोय' अशी नामाची सत्ता आहे 'नाम घेतां कळ दीप्तिल शरीर । इद्रिया ग्यापार साठवती ।' अशी नामाची महती आहे नामसकीर्तनामुळे नेचल प्रभुनेमाचा शरा अत वरणात निर्माण होतो 'प्रेम तेचें वास बरो । मुर्खी उच्चारितां हरी'

अशा प्रभुप्रेमाने दाटलेल्या मनास जगातील सर्व बाही नामापुढे तुच्छ धाटते. 'समुद्रबलपाकित पुष्पीचे दान करितां समान नये नामा ।' अशी महत्त्वाची साक्ष तुकाराम महाराजांनी दिलेली आहे

बाकी सारी शास्त्र आणि वेद आणि साधने आत्म्याचे वर्णन वरतात, तर नाम आत्म्याची प्रचीती आपूने देत असने श्रीजानेश्वरांनी म्हटले आहे, 'तत्त्वमस्यादि महावाक्य उपदेश । नामाचा अधोक्ष माहों तेथें । म्हणोन नामसंकीर्तन करिता । जवळी जोडिलासो आता । सनभरी न विसवें जियाचिया जोवना रया-॥' या नामामुळे महान दोषी व तापी तरून गेले वाह्या, अजामोळ, गणिका ही उदाहरण नेहमीच येणारी आहेत असे हे अतिशय सोपे, सात्रीचे आणि लाभदायक साधन बलिद्रुगान साधुसतानी उपलब्ध करून दिले आहे 'सोपें हें साधन लाभ येतो घरा । वाचेसों उच्चार । रामहरि ॥ न लगतो कष्ट नलये सायास । करावा अभ्यास विठ्ठलाचा ॥ तुका म्हणे काहीं न वेचितां घन । जोडे नारायण नामासाठीं ॥' अशा शब्दात तुकोबांनी नामाचा गौरव अनेक ठिकाणी केलेला आहे. 'विठोबाचें नाम मुलम सोपा रे' असा त्याचा सिद्धान्त आहे म्हणून या नामाचा प्रचार तुकाराम महाराजांनी आयुष्यभर केला.

कलियुगाच्या अत्यंत समिध व यतिमान युगात नामासारख दुसरे कोणतेच साधन नाही. 'हरेनाम हरेनाम हरेनाम वैवलम् । कलो नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव यतिरन्यथा-॥' कलियुगात श्रीहरीच्या नामाशिवाय दुसरी गतीच नाही असे मारदपुराणात म्हटले आहे 'कलियुगीं हेंच सार । नाम रम्याचें निरंतर । करितो नामाचा निजगजर । ते मुक्त कर नृपताया-॥' असे एकनाथीभागवतात म्हटले आहे या हरिकीर्तनाने व नामप्रारकानी इतर साधनाचे काय केले हे सांगताना एकनाथानी म्हटले आहे- 'एवं योगदायादि तपसाघनं । पोरटी कैलीं हरिकीर्तनं । कलियुगीं नाम-स्मरणं । जड उद्धरणं हरिकीर्तनं' नामसंकीर्तनाच्या या समर्थ साधनावरच बारकरी तपदायाची इमारत उभी आहे.

२४५९ भाविकांचें काज अंगें देव करो । काडी घर्माघरीं उच्छिष्ट तें ॥ १ ॥
उच्छिष्ट तों फळें छाप मिललीचीं । आवडी त्यांची मोठी देवा ॥ २ ॥
काय देवा घरीं न मिळेंची अन्न । मागे भाजीपान द्रौपदीसी ॥ ३ ॥
अर्जुनाचीं घोडां घुतलीं अनंतें । संकटें महुतें निवारलीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ऐसों आवडती लडियाळें । जाणीवेचें काळें तोंड देवा ॥ ५ ॥

सत्यार्थ व टीपा - काज-कार्म, मिललीची-शरीर भित्तणीची

अर्थ - जे कुणी आपले परम भक्त आहेत त्याचे काम हा देव स्वतः होऊन करीत असतो. भगवतांनी धर्मराजाच्या घरी स्वतः होऊन उष्टी काढलेली आहेत. १ रामाच्या अवतारात भगवतांनी भित्तणीची भाव ओळखून तिची उष्टी बोरे मसण केली होती देवात त्यांची आवड फारच होती २ देवाने पांडव वनवसात असताना एकदा द्रौपदीजवळ एक भाजीचे पान मागितले, ते काय त्याच्या घरी अन्न नव्हते म्हणून को काय ? ३ या अनंताने आपला सखा अर्जुन पाची घोडी स्वतःच्या हातांनी घुतली त्याची अनेक संकटे त्याने निवारण केली आहेत ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवात असे हे लडियाळ भक्त फारच आवडतात, आणि ज्यांना स्वतःच्या जाणिवेचा म्हणजे शानाचा अभिमान आहे ते बाळतांडे समजावेत ५

२४६० सांवळें रूपडे चोरटें चित्ताचें । उभें पंढरीचे विटेघरी ॥ १ ॥
डोळ्यांची घणी पाहतां न पुरे । त्या लागीं झुरे मन माझें ॥ २ ॥
आन पोड कांहीं न लगे संसारीं । राहिले अंतरीं पाय तुझे ॥ ३ ॥
प्राण रिघों पाहे कुडी हे सांडुनी । श्रीमुख नयनीं न देखतां ॥ ४ ॥
चित्त मोहियेले नंदाच्या नंदनं । तुका म्हणे घेणे गरुडध्वज ॥ ५ ॥

सत्यार्थ व टीपा - घणी-नृत्ती, कुडी-देह, घरीर

अर्थ- श्रीहरीचे हे सावळे व चित्त चोरणारे रूपडे पंढरपुरात विठेवर उभे आहे. १ याचे रूप कितीही पाहिले तरी डोळ्यांची तृप्ती कधीच होत नाही. यासाठीच मध्ये मन झुरते आहे. २ या ससारात या सावळ्या वपाशिवाय मला दुसरे काहीच गोड लागत नाही. तुझे पाय देवा, माझ्या मनात स्थिर झाले आहेत ३ हे श्रीमुख जर माझ्या डोळ्यांना विसले नाही तर माझा प्राण माझ्या देहातून निघून जाण्याचा प्रसंग येतो. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या वंदाच्या मुळाने, मरुटवजाने माझे चित्त मोहित केले आहे ५

२४६१ ऐका ऐका भाविकजन । कोण कोण व्हाल ते ॥ १ ॥
ताकिकांचा टाका संग । पांडुरंग स्मरा हो ॥ २ ॥
नका शोधूं मतांतरे । नुमगे खरे वुडाल ॥ ३ ॥
कलिमध्ये दास तुका । जातो लोकां सांगत ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- नुमगे-उमगणार नाही, समजणार नाही.

अर्थ:- भाविक जनहो, ऐका नीट माझे. तुम्ही कोण कोण व्हावे, कसे बागावे ते मी सांगतो १ जे कुणी शुष्क ताकिक आहेत त्यांची संगत सोडून चा आवि मनात पांडुरंगाला स्मरण राहा. २ उगाच घाटेल ती मत-मतांतरे शोधीत बसू नका. प्रामुळे खरे काय आहे हे समजणारच नाही. उगीच वुडाल मान ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या कलियुगात मी असाच उपदेश करीत जात आहे ४

२४६२ आपुलिया आंगें तोडी नायाजळ । ऐसें नाहीं बळ कोणापार्शी ॥ १ ॥
रांडापोरें त्याग करी कुटुंबाचा । नावरे हे वाचा आणि मन ॥ २ ॥
हर्षानर्प जो हे नाहीं जो जिराले । तोवरि हे केलें चार स्थानां ॥ ३ ॥
मुक्त जालो ऐसें बोलों जाये मुखें । तुका म्हणे दुःखें बांधला तो ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- नावरे-आवरत नाही, चार-वाळे.

अर्थ- स्वतःच्या सामर्थ्याने नायाजळ तोडून मुक्त होण्याचे सामर्थ्य कुणाजवळही नाही. १ कार झाले तर एखादा घरातील बायकोपोराचा त्याग करील, पण त्याची वाणी व त्याचे मन त्याला आवरत नाहीत. २ त्याच्या घृतीमधील आनंद, बु.खादी भावना जोपर्यंत राबत्या नाहीत, तोपर्यंतच त्याचे हे घाळे शोभतील. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी मुक्त झाले होते असे तो तोंडाने धारदार म्हणत असला तरी खरोखर तो दु.खाने बांधला आहे ४

२४६३ आलिया अतीता म्हणतसां पुढारें । आपुले रोकडे सत्त्व जाय ॥ १ ॥
काय त्याचा भार घेऊनि मस्तकीं । होनकर्मी लोकीं म्हणावया ॥ २ ॥
दारीं हाका कसे करवते भोजन । रुची तरि अन्न कंठो देत ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ध्वज उभारिला कर । ते शवित उदार काय जाली ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- अतीता-अतिथीस, पुढारें-पुढे जा

अर्थ :- दारात एखादा अतिथी आला तर त्यास दानधर्म व करत, त्याचे स्वागत न करता 'पुढे जा' असे म्हणून हाकून दिले तर आपले सत्त्व नाहीसे होते १ आपल्या दारात येणाऱ्या भक्ताचा त्याचा भार भक्तकी घेऊन आपण होनकर्मी आहोत असे लोकाकडून का म्हणवून घ्यावे ? २ असा हा अतिथी दारात भुकेने अन्नासाठी भोरत असताना तुम्हांस भोजन करवते तरी कसे ? अन्नाला रुची तरी कशी लागते ? ३ तुकाराम महाराज

१ करी लोक सावध.

म्हणतात, सर्व याचकाची इच्छा तृप्त करणारा असा जो हात तुम्ही वर उभारलेला होता, त्याची ती उदार शक्ती काय झाली ? ४

२४६४ जेथें लक्ष्मीचा वास । गंगा आली पापा नास ॥ १ ॥
 तें म्या हृदयीं धरिले । तापे' हरण पाडले ॥ २ ॥
 सेवा केली सतजनीं । मुखें राहिले रूपोनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बाकी । भाट जाली तिहीं लोकीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वास-निवास, ठाय-ठिकाण, बाकी-बाळे

अर्थ - जेथे लक्ष्मीचा वास असून गंगाही आलेली आहे तेथे पापाचा नाशच होतो १ देवा, तुम्ही पावले फारच सुकुमार आहेत २ माझे चित त्याच्या ठिकाणी भ्रमर होऊन राहिले आहे ३ त्याच ठिकाणाचा आश्रय करून सतजन सीन होऊन सुखाने राहिले आहेत ४ सुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या पायांतील बाकी तुमची कीर्ती रंजोवयात वर्णन करणारी झाली आहे ४

२४६५ रूपीं जडले लोचन । पायीं स्थिरावले मन ॥ १ ॥
 देहभाव हरपला । तुज पाहता विठ्ठला ॥ २ ॥
 फळी नये मुखदुःख । तान हरपली भूक ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नव्हे परती । तुझ्या दर्शनें मागुती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परती-परत फिरण्याची क्रिया

अर्थ - देवा, माझे डोळे तुझ्या रूपात गुंतून गेले आहेत व तुमच्या चरणी माझे मन स्थिरावले आहे १ विठ्ठला, तुला पाहताच माझा देहभाव हरपून गेला आहे २ तुझ्या दर्शनामुळे मला मुखदुःखाचे मान राहीनासे झाले असून माझी तहानभूकही संपलेली आहे ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, एवढा तुझे दर्शन झाले की मग तेथून मन परत प्रपंचाकडे वळत नाही ४

विवरण - सुबोदाच्या पुढील अभंगातून ईश्वर भेटत नाही, स्वस्वरूपाची अनुभूती घेत नाही म्हणून मनाची तळमळ आहे, चिंता आहे, आर्त पुकार आहे त्यावप्रमाणे हा आर्त पुकार ऐकल्यावर पादुराव द्रवून आला व तुको-बाना कडकडून भेटला त्यावळचेही तृप्तीचे, आनंदाचे, समाधानाचे उदगार बुवाच्या अभंगातून सर्वत्र विखुरलेले दिसतील वास्तविक पाहता या अद्वितीय सुखाचे बंधी वर्णन करता येणार नाही पण प्रसंग पाहून बुवा बंधी बंधी आपल्या दिव्य अनुभूतीचे व अद्वितीय आनंदप्राप्तीचे प्रसन्न चित्ताचे वर्णन करताना 'दिसतात या एका सोप्या व सरळ अभंगात विठ्ठलाच्या रूपात झोठे जडल्यावर, त्याच्या पायांमन स्थिरावल्यावर देहभाव बसा हारपून गेला, याचे मोठे रेखीव व मोचर वर्णन त्यांनी केले आहे या प्रसंगी तहानभूक संपने, देहभावाचा निरास होणे 'मात हरी बाहेर हरी । हरीने घरी कोडिले' अशी अवस्था सुकाराम महाराजांनी परोपरीत घमनावून देण्याचा प्रयत्न केला आहे 'तख्खर धोखा पोटी । बीज तत्परा जेवटी । तसें तुम्ही आम्हां शालें । एकीं एक सामावले ॥ उदकावरी तरंग । तरंग उदकाचे अंग 'असा मोठया मनोरम भाषेत तुकोबा आपल धोहरीची झालेले तादात्म्य वर्णन करताना दिसतात 'तत्पुंज जेवी एक । तुका विखेसी व्याप-।' म्हणून त्यांनी आपला व परमेश्वराचा संबंध एके ठिकाणी वर्णन केला आहे, अतरीची सृण एवढा मनोमय पटली वी मग 'स्थिरावली घुसी पांगुळाला प्राण' अशी अवस्था होऊन जाते 'देवाकाल दस्तुमेद मावळला । आत्मा निर्बळला निदराचार' अशी मनाची उदात्त अवस्था होऊन जाते. 'आनंदाचे दोही आनंद तरंग । आनंदवि अंग आनंदाचे' अशी चोर अनुभूती त्यांना येऊन जात 'हरीने माझे हरिले

वित्त' अशी अवस्था झाल्यावर मग 'आता कैसी आऊं घरा ?' असा प्रश्न निर्माण होणारच. रसना अमृताने ओलावली जाते, सर्व इद्रिये ब्रह्मरूप होऊन जाताना, आणि मग तुकोवाच्या मनात दुमरे काहीही उरत नाही. कस-त्याही दुःखाचा लवलेवाही उरत नाही. सगुण व साजिरे रूप पाहताच त्याचे डोळे मुळावतात. मन त्याच मुखास लागवावून जाते. 'होता दृष्टादृष्टी । ताप गेला उठाउठी' असा अनुभव त्यांना येतो 'तुज पाहतां सामोरी । दृष्टी न फिरे मापारी' अशी मनःस्थिती त्याची होऊन जाते. 'साजिरे शीजिरे रूप मनोहर । ध्यानीं निरंतर आव-डले' अशी खूणगाठ त्यांच्या मनास पडते. 'पैल पाहतां शीमुख । तहान हारपली भूक' असा अनुभव तर त्यांना नित्य परिचयाचा असे.

२४६६ जाणतें लेंकळें । माता लागे दूर घरें ॥ १ ॥
तेसैं न करीं कृपावते । पांडुरंगे माझे माते ॥ २ ॥
नाहीं भुवताफळा । भेटी मागुती त्या जळा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लोणी । ताक सांडी निवडूनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भुवताफळ-भोती,

अर्थ :- एकदा लेंकळ जाणते झाले की मग आई त्याला दूर कळ लागते १ माझ्या माते, पांडुरंगे, तू मात्र असे माझ्या बाबतीत फळ नकोस. २ पाण्यातून एकदा भोती बाहेर काढले की मग पुनः त्या पाण्याची भेट त्याला होत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एका ताक घुसळून त्यातील लोणी बाहेर काढले की मग पुनः ते ताकात मिसळले जात नाही ४

२४६७ तुजविण कोणां । शरण जाऊं नारायणा ॥ १ ॥
ऐसा न देतों मी कोणी । दुजा तिहीं त्रिभुवनीं ॥ २ ॥
पाहिलीं पुराणें । घांढोळिलीं दुरपणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ठायीं । जडून ठेलों तुझ्या पार्थी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- दुरपणें-शास्त्रे, ठेलों-राहिले

अर्थ - नारायणा, तुझ्याशिवाय मी कुणाला रे शरण जाऊ ? १ तुझ्या सारखा समर्थ मी त्रिभुवनात देखील पाहिलेला नाही. २ मी सर्व पुराणे वाचून काढले, शास्त्रे घुंडाळून पाहिली; पण मला शोध लागला नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून मी तुझ्याच पायांशी जडून राहिलो आहे. ४

२४६८ ऐसैं भाग्य कईं लाहाता होईन । अयघे देखे जन ब्रह्मरूप ॥ १ ॥
मग तया मुखा अंत नाही पार । यानंदे सागर हेलावती ॥ २ ॥
शांति क्षमा वया भूतिमंत अंगी । परावृत्त संगी कामादिकां ॥ ३ ॥
विवेकासहित वैराग्याचें बळ । धग्धगितोज्ज्वाळ अग्नि जंसा ॥ ४ ॥
भक्ति नधविद्या सावशुद्ध वरी । अळंकारावरी भूगूढमणि ॥ ५ ॥
तुका म्हणे माझी पुरवी वासना । कोण नारायणा तुजविण ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लाहाता-लाभता, मिळविता.

अर्थ - देवा, सर्व जण मी ब्रह्मरूपात वाहात आहे असे भाग्य मला बेड्या सामेन ? १ असे भाग्य एका प्राप्त आत्म्यानंतर मग त्या मुलाला अंतपार नाही आनंदाचे सागर जणु हेलावत राहतो. २ कामादिक

१ जाले जाणतें. २ वरी

तु गाथा २-६५

विचारांपासून परावृत्त झालेले मन सामान्यतः शांती, दया, क्षमा या मूर्तिमत् प्रियतेच्या राहतील ३ धन-धन्याच्या अतिशयतेप्रमाणे विवेकासहित शरत्पाचे साधन्ये असते. ४ शुद्ध भावने होणारी नवविद्या मक्ती ही सर्व अलंकारांत मुकुटमण्यप्रमाणे श्रेष्ठ आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा नारायणा, मातो ही वास्तना सुमच्यावाचून कोण पुरविणारे आहेत ? ६

विवरण:- सर्व भूतमायात वस्तुत्वाची जाणीव होणे हे सत्त्वाचे प्रमुख लक्षण होय. या अर्थात तुकाराम-वृत्ता 'समं सर्वभूतेषु' अणुपाण परमेश्वर आपणानि आपणानि आत्माचे भाग्य केश्ठा निर्माण होईल ? या विचारांने व्याकुळ झालेले दिग्गतात. 'सर्वभूतरियतं यो मां भवत्येवमस्मात्प्रियत.' एकरवृद्धी म्हणजे सर्व भूतार्थभूत मनात ठेवून वागणारा पुरव श्रेष्ठ असल्याचे गीतेनेही मानितले आहे. 'म्हणोनि असो तें शिरोपें। आपणप्राप्तारिलें। जो घराचर देखे। असद्वित ॥ हें एकेक बाय सांगायें। जया श्रेतोपयिच आपणें। मी ऐसे स्वमाये मोघा आलें ॥ म्हणोनि आपणणी विश्व देखिजे। आणि आपण विद्व होईजे' अशी भूमिका साधणाची होत असते मग सहजच त्याच्या अंगी दया, क्षमा, शांती या गुणांची वाढ होत राहाने. वारण 'दया क्षमा शांती' जेथे अमन तेथेच देवाची वसती असल्याचे तुकारामवृत्तांनी दुसऱ्या एका अर्थात म्हटले आहे. सर्व घराचरांत असलेल्या वस्तुत्वाला ओळखणे हेच ज्ञानी माणसाचे मुख्य लक्षण गीतेनेही सांगितले आहे 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत परमेश्वरम्। विनश्यत्स्वविनश्यत् य. पश्यति स पश्यति' सर्व भूताच्या ठिकाणी सारखाच अणुपाण्या व भूते नाहीशी माली तरी ज्याचा नाश होत नाही असा परमेश्वराला ज्याने ओळखले त्यानेच खरे जाणले असे म्हणावयाचे.

असा हा एकरवाचा साधारण आणवण म्हणून तुकाराची ठळक आहे. 'मयि सर्वमिदं प्रीतं सृजे मणिगणा इव' दोन्यात अनेक मणी ओझावेत त्याप्रमाणे माझ्याच ठिकाणी सर्व घराचर विद्व धोविले गेले आहे. या भगवद्गीतेतील वचनातील मुठी दूर करून ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे, 'सुवर्णवि मणी केले। ते सोन्याचे भुक्ती धोविले। तैसे म्यां जग धारिले। सखासमस्तरी' गूढ व मणी यातील पदार्थ वरवर पाहता वेगळाच; पण सुवर्णवि मणी व सोन्याचेच मूळ यातील एकरवाची बहार ज्ञानेश्वरांनी येथे वर्णन केली आहे ही एकरवाची, समवाची अनुभूती आपणांत यावी, हे भाग्य आपल्या यादपास याचे असे तुकारामवृत्तांना वाटते. 'वागुदेव' सर्वमिति' जे जे वाढी आहे ते वागुदेव आहे अशी प्रचीती येणे महत्त्वाचे आहे 'ते देवीं जयाकडे बास पाहे। तेडता मीचि सया एकु आहे। अथवा निवास्त जरी राहे। तरी मीचि तया ॥ हे समस्तही श्रीवागुदेवी। ऐसा प्रतीति रसाचा पोतला मावो।' निर्माण वृत्ता अशीच भक्ताची दृष्टा आहे 'जिकडे पाहे तिकडे देव। ऐसा भाव रे काही' अशी दृष्टा तुकारांनी माही महत्त्वाच्या अर्थात व्यक्त केली आहे.

२४६९ कासया कराये तपाचे डोंगर। आणीक अपार दुःखरासी ॥ १ ॥

कासया फिराये अनेक ते देव। दाखितील आत पुढे लाभ ॥ २ ॥

कासया पुजावीं अनेक देवते। पोटभरे तेथें लाभ नाहीं ॥ ३ ॥

कासया कराये मुक्तीचे सामास। मिळे पंडरीस फुका साटी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे करी कीर्तन पसारा। लाभ येईल घरा पाहिजे तो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कासया-व्यामाठी, सायास-श्रवण

अर्थ:- तपाचे डोंगर विनाकारण कशासाठी उभे करावेत ? आणि अपार दुःखरासी देणारी साधने तरी कशासाठी करावीत ? १ विनाकारण अनेक देशांतून कशासाठी फिरावे ? ती काय पुढील कामाची आशा दाखविणार आहेत ? २ अनेक देवदेवतांचे पुजन कशासाठी करावे ? त्यापासून काही पोट भरणारा लाभ कधीच होणार नाही ३ मुक्ती प्राप्त व्हावी म्हणून कशासाठी श्रवण करावेत ? तो तर पडरपूर येथे फुकटचीही मिळते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरीच्या कीर्तनाचा प्रसार कर. त्यापोषे तुला हवा तो लाभ तुझ्या घरी चालून येईल ५

१ आणीक २ आणीक

२४७० वैष्णवमुनिविप्राचा सन्मान । करावा आपण घेऊं नये ॥ १ ॥

प्रभु जाला तरी ससाराचा दास । विहित त्यासी याची सेवा ॥ २ ॥

तुका म्हणे हे आशीर्वादें बळी । जाईल तो छळी नरकायासी ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विप्रांचा-ब्राह्मणाचा, प्रभु-राजा, विहित-योग्य

वार्थ - खरे म्हणजे वैष्णव मुनी व ब्राह्मण यांचाच सत्कार करावा त्याचा मान आपण बघी घेऊ नये ? राजा झाला तरी काय झाले ? तोही सगारिब गोष्टींचा दास असल्याने त्यानेही त्याचे पुजन करावे हेच योग्य होय ? तुकाराम महाराज म्हणतात, संत व ब्राह्मण यांच्यात आशीर्वाद देण्याचे सामर्थ्य असल्यामुळे त्यांना जो छळतो तो नरकासच जाईल ३

विवरण - येथे वैष्णव मुनी व ब्राह्मण यांचा सद्वार सामान्य लोकांप्रमाणेच राजे लोकांनीही करावा असे सांगितले आहे. वैष्णव मुनी म्हणजे परमेश्वराच्या भजनपूजनात दग झालेले ईश्वरभक्त सुख दुःख, लाभालाभ, जयाजय, शीतोष्ण इत्यादी दुष्टाच्या पलीकडे जाऊन जगास भार्यदर्शन करण्याचे वार्य हे वैष्णव मुनी वरीत असतात. ब्राह्मण म्हणजे ब्रह्म ज्ञानाद्वारे, त्याचाही सन्मान करावा असे तुकोबांनी या अभंगात सांगितले आहे कारण इतरप्रही तुकाराम महाराजांनी ब्राह्मणाची आपली कल्पना स्वष्ट केलेली आहे 'ज्यासी नावडे हरिनाम कीर्तन । आणीक नर्तन वैष्णवांचे' त्यांना ब्राह्मण म्हणू नये असे बुबांनी म्हटले आहे 'रामकृष्णनाम उच्चार्यी सरळें । बाढवी सावळ रूप मनीं ।' अशी ज्याची बुत्ती आहे तो ब्राह्मण जातीचा नसला तरी त्याम ब्राह्मण म्हणाव असा तुकोबांचा अभिप्राय आहे तुकोबांची दिव्या बहिणाबाई हिने तर 'सह्युण कोणासी म्हणावें निदिधत ' यासबघी अति विस्ताराने विवेचन केले आहे श्यायकन 'ब्रह्म ज्ञाने तोचि घोसिजे ब्राह्मण' असा निष्कर्ष तिने काढला आहे अगाच ब्राह्मणाचा सन्मान बरावा असे दुयाना वाटते

२४७१ देव वसे चित्ती । त्याची घडायी संगती ॥ १ ॥

ऐसे आवडतें मना । देवा पुरवाची वासना ॥ २ ॥

हरिजनासी भेटी । नहो अगसर्गे तुटी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जिणे । भले सतसंघटणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नहो-न व्हावी

वार्थ- ज्याच्या चित्तामध्ये देवाची वसती आहे त्याची मला चेहमी संगती मिळावी ? देवा, माझ्या मनास हेच फार आवडते माझी ही इच्छा तुम्ही पूर्ण करावी ? एवढा हरिजनाची भेट शास्त्रावर त्यांच्या संगतीत तुटी निर्माण होऊ नये अगसगात कमतरता करू नये ? तुकाराम महाराज म्हणतात, सतांच्या संगतीमुळे मागे थोवन फार घांगले होऊन गेले आहे ४

२४७२ भाग सीण गेला । माझा सकळ दिवळला ॥ १ ॥

तुम्हा म्हणवितों दास । केली उच्छिष्टाची वास ॥ २ ॥

राहिली तळमळ । तई पासीनी सकळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घालें । पोट ऐसे बळीं आले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वास-दुःखा, घांठे-सतुष्ट शांती

अर्थ:- विठ्ठला, मला शाखेला तर्प्य शीजमाण दूर माला. १ मी तुला दाम आहे असे स्वतः म्हणून घेतो. मी तुमचा उशिष्टाचोष इच्छा केलेली आहे. २ त्या वेळेसामुन माझ्या मनाची सर्व तळमळ दूर झाली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे माते पोटा भरले व मी संतुष्ट झालो यत्ने मला वाटते. ४

२४७३ रायाचे सेयक । सेयटीचें पोरी रंक ॥ १ ॥

हा तों हिणाव कवणा । कां हो नेणां नारायणा ॥ २ ॥

परिसंसी भेटो । नव्हे लोहोपणा तुटो ॥ ३ ॥

तुमों नाम फंठी । तुमचा बाळासयें भेटो ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा:- रायाचे-राजाचे, सेयटीचे-सेवकचे, यालचे, नीन, हिणाव-हीनावा.

अर्थ:- माझी राजाचे सेयक असूनही नीच लोकांनी आम्हांस पोडा घायी ना ! १ नारायणा, हा बसोपणा मग आता कुणकरु येणार ? हे तुम्ही जाणोत का नाही ? २ परिसंसा व लोसंडाचा संबंध येऊनही लोसंडाचा लोसंडपणा बसो का होत नाही ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमों नाम नेहमी फंठात असूनही देवा, हा तुकाराम बाळाच्या ताबडीत सापडाय वाय ? ४

२४७४ मुलरूप ऐसें कोण दुजें सांगा । माझ्या पांडुरंगा सारिकें तें ॥ १ ॥

म लगे हिडणें मुंडणें तें कांहीं । सग्यनाची नाही आटाआटो ॥ २ ॥

धंदभागे स्नान विघ तो हरिकया । समाधान चित्ता सर्वकाळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काला वंफुंठीं दुर्लभ । विशेष तो लाभ संतसंग ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा:- दुता-दुगरा, आटाआटो-खटपट, प्रवरन, विघ-विधी, काला-गोपाळाचा प्रसाद.

अर्थ:- माझ्या पांडुरंगासारखा दुसरा कोण मुलरूप आहे ते सांगा. १ या पांडुरंगास सोडून कुठे दुसरीकडे हिडण्याची गरज नाही, किंवा मुंडणाची किंवा वरण्याचीही आवश्यकता नाही इतर कोणाच्याच साधनांची खटपट करण्याची जरूरी नाही. २ धंदभागे स्नान करून हरिकथा गाने हाच एक मृत्यु विघो होय. त्यामुळे चित्तास सदोदित समाधान होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, धोकुण व गोपाळमित्र यांच्या संगतीतील काला वंफुंठातही दुर्लभ आहे. संतांच्या संगतीने त्याचा लाभ कथत पंडरपुरासाच होतो ४

२४७५ नसतां अधिकार उपदेशासी बळात्कार ।

तरि ते केले हो चार माकडा आणि भारोडी ॥ १ ॥

घन घान्य राज्य बोल वृथा रंजवणें फोल ।

नाहों तेथें ओल बीज वेची मूर्ख तो ॥ २ ॥

नये बांधों गांठी पदरा आषी' ऐसी तुटो ।

आसोन कसोटी शिष्टाचार अनुभव ॥ ३ ॥

उपदेशी तुका मेघ दृष्टीनें आडका ।

संकल्पासी धोका सहज तें उत्तम ॥ ४ ॥

शब्दांचे व टीपा:- चार-चाळे, मेघदृष्टीने-मेघाप्रमाणे सहज व समान

अर्थ:- एखाद्याचा अधिकार नसताना चार त्याला उपदेश केला तर तो बळाचा प्रकार होईल. भारोड्याने माकडास खंडवाचे तशी पत्त होईल ती १ घनघान्य, राज्य इत्यादी मयोरंजक असले तरी ते व्यर्थच आहेत ज्या

जनिनीत ओलसरपणाच नाही तेथे थो देणारा मनुष्य मूर्खच म्हणावा लागेल २ शिष्टाचारान्या अनुमवाची कसोटी ज्यास आहे आणि जे नुकसानांत यण्यासारखे आहे, असे आपल्या पदरी काही बाधून घेऊ नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी हा उपदेश मेघवृष्टीप्रमाणे समान व सहज वृत्तीने करीत आहे तो त्याच दृष्टीने तुम्ही एका एखाद्या सकल्प कष्टन एखाद्यापच उपदेश करणे घोष्याचे असून सहजासहजी जो होईल तोच उपदेश उत्तम मानावा ४

२४७६ घालुनिया मापों । देवभवत वसले जपों ॥ १ ॥
तैसी होते साडउलडी । निजनिजाची मुकुंडी ॥ २ ॥
अमुपों उखते । आपण जोस आपण यातें ॥ ३ ॥
देव आता जाला । उगवे सकोच यहिला ॥ ४ ॥
अखड नेले वेठी । भार सत्याविण गाटी ॥ ५ ॥
आडकिला झोपा । रिता कळिवराचा सोपा ॥ ६ ॥
गोदातीरीं आड । करिते वरविते द्वाड ॥ ७ ॥
तुका म्हणे बळें । उपदेशाचे तोड काळें ॥ ८ ॥

पदार्थ व टीपा - साडउलडी-साडवड, उखलें-मोजकें, झोपा-दार, खोंपा-खोपटे, झोपडी

अर्थ - शमाप व समर्पाद असणा या ईश्वरास मागामध्ये बसवून मयवित घालून हे ढोंगी देवभवत खोटेपण जगाला बसले आहेत १ आपलोच मुरपडी त्यांनी आपल्याच ठिकाणी याप्रमाणे कैलली असल्याने सर्व सत्तामक व पूर्ण परमात्म्याची मात्र साडलवड होत आहे २ परमेश्वर अखड अमाप असताना त्याला मोजकें स्वरूप देऊन यांनी आपला आपलेपणाच नाहीसा केला आहे ३ हा देव झाला हे देवाचे स्वरूपच प्राच्यापुढे नाही असे सांगून हे लोक पहिला सकोच तोडण्यास व आपणच सांगितलेल्या समर्पित देवाचे स्वरूप मानण्यास आप्रह धरतात ४ सत्यस्वरूपाच्या ईश्वरास सोडून खोटेपणा देशाचे ओने त्यांनी आपल्या शिरावर घेतले आहे ५ रिकाम्याच देह बुद्धीच्या खोपटास घानी दार लावले व ते त्यात अडकून पडले आहेत ६ गोदावरीच्या तीरावर राहून व्याड खणण्याचे काम द्वाडपणाचेच आहे ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे नित्य परिपूर्ण व समर्पाद असणाऱ्या देवाचे स्वरूप सकोचित वरणे, यत्नेच त्याचे बाध करणे आणि त्याप्रमाणे उपदेश वरणे ही मोष्ट त्याची तोंडे वाढी वरणारी आहे ८

२४७७ उवरातील कीटका । हेचि ग्रहाड ऐसे लेखा ॥ १ ॥
ऐसीं उवरे किती झाडी । ऐसीं झाडे किती नव खडी ॥ २ ॥
हेंचि ग्रहाड आह्मासी । ऐसीं अगणित अडे कसी ॥ ३ ॥
विराटाचे अर्गो तैसे । मोजू जाता अगणित केश ॥ ४ ॥
ऐशा विराटाच्या कीटी । साठवल्या ज्याच्या पोटी ॥ ५ ॥
तो हा नदाचा बालमुकुड । ताण्हा म्हणची परमानंद ॥ ६ ॥
ऐशी अगम्य ईश्वरी लीळा । ग्रहादीं गम्य तुझाला ॥ ७ ॥

पदार्थ व टीपा - लेखा-समजा, गम्य-गमजण्यासारखी

अर्थ - उवराच्या फळामध्ये राहणाऱ्या कीटकांना तेथेचच जण अथवा ग्रहाड घाटते असे समजा १ परंतु उवराची शाडे या नवलजात विनी व प्रत्येक शाडाम्य फळे विनी सरी आहेत २ आम्हांला हेच अवाढ्य ग्रहाड माहीत असून अंगी ग्रहाडही अगणित आहेत ३ या विराट स्वरूपाच्या अगार वर किती आहेत, याची

१ गहिरा, २ गोडी, ३ गमेनारी ४ देता

अशी गणना होऊ शकत नाही, तसेच या ब्रह्मांडाची तराया बत्पवत नाही ४ आणि अशी बोटपावघी विराटे ज्या परमेश्वराच्या पोटात साठविली आहेत, ५ तोच हा परमात्मा नद्याचा बाळ मुकुंद होऊन स्वतःच ताच्या समजत आहे तो परमादेश्वराचा आहे ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, धीऱ्याची अशी ही सीता अगम्य असली तरी मी प्रह्लाददी रमल्यामुळे मला ती समजण्यासारखी आहे ७

२४७८ ब्रह्मज्ञान जरी एके दिवसीं पळे । तात्काळ हा गळे अभिमान ॥ १ ॥

अभिमान लागे शुभाचिचे पाठी । ध्याते उपराठी दृष्टी केली ॥ २ ॥

जनकभेटीसी पाठविला तेणे । अभिमान नाणे सोडें वेले ॥ ३ ॥

सोडें करनियां लाविला व्यथासीं । मेळनिस्तरासीं शुक्र गेला ॥ ४ ॥

जाऊनिया तेणे साधिली समाधी । तुषा म्हणे तर्फी होतो आम्ही ॥ ५ ॥

धन्यायं य दीपा - शुभाचिचे-ईश्वराच्या निर्गुण स्वरूपास मानणारा ब्रह्मनिष्ठ मुनी, त्याच्या

अर्थ :- प्रह्लादानाची गोष्ट ही एका दिवसात समजण्यासारखी असली तर हा मर्ममात्र ताबडतोब गळाला असता ? असाच अभिमान शुभाचार्यांच्या पाठीमागे रागळा, पण ध्यासाच्या ध्यानात आल्यावर त्यांनी त्यांची दृष्टी फिरविली २ मग त्यांनी शुभाचार्यांना जनकभेटीस पाठविले आणि जनकराजाने शुभाला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश देऊन त्यांचा अभिमान दूर केला ३ अभिमान सोडा वेळानंतर त्यांना जनकाने ब्रह्मप्राप्तीच्या अभ्यासात लावले, त्याच्या साधनेसाठी शुभाचार्य भेदपर्वतावर गेले ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आणि त्यांनी या पर्वतावर सनाधी लावली, आम्ही त्या येथेच तेथे होतो ५

विवरण :- शुभाचार्यांचा अभिमान दूर करण्याचा प्रयत्न घ्यायानाच जनकराजाने बसा केला हे या अमगात तुकाराम महाराजांनी सांगितले आहे परांतरसत्यवतीपुत्र व्याघ्रात दुखाचे हण धारण करून राहिलेल्या एका मुवीपासून झालेला हा पुत्र अमून आजन्म ब्रह्मनिष्ठ व मोठा भगवद्भक्त म्हणून माघी श्रमिद्धी होती याच्या उग्र सपामुळे भयभीत होऊन इत्राने त्याचे हात भंग घ्यावे म्हणून वसत व काम यांच्याबरोबर रमा नावाच्या रूपवतीस त्याच्याकडे पाठविले तरीही त्याचे प्रावित ढळते नाही याला तयारबघेंचा व ब्रह्मज्ञानाचा मूढ अभिमान असल्यामुळे व्याघ्रांनी जनकराजाकडे त्याची रक्षणगी केली जनराने त्याचा अभिमान दूर केला येथून पुढे एक मोठा भगवद्भक्त म्हणून त्याची रथाती झाली यानेच परोक्षीत खनात भाववत सांगितले याचे सर्व आध्यात्म परमेश्वराच्या चितनात गेले निर्गुण ब्रह्माच्या उपासनेवेष्टा त्याचे मन भगवताच्या सगुण लीला वर्णन करण्यातच विसावले 'मी निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी नेहमी रममाण असलो तरी पुण्यश्लोक नारायणाच्या लीलेनें माझे मन वेधून घेतल्याने मी भगवताचे पुढील अध्ययन केले ते तुला सांगतो, ' असे शुभानेच म्हटले आहे

शुभाचार्यांचा अभिमान नष्ट होऊन ते भगवताच्या चितनात कसे रममाण झाले, एवढेच सांगण्याचा हेतू या अमगाचा नाही, तर 'तुका म्हणे तर्फी होतो आम्ही' आम्ही स्वतः त्यावेळी उपस्थित होतो असे तुकारामबुवांनी म्हटले आहे, त्याचही भावार्थ समजावून घ्यायला पाहिजे आपला आणि श्रीहरीचा फार जुना सवध आहे असे तुकोबा चारवार सांगताना दृष्टीस पडतात, आपण श्रीहरीचे जूने सवगदी आहोत असे त्यांनी एका अमगात म्हटले आहे आपण खरे म्हणजे श्रीहरीच्या बरोबर वैकुंठात राहणारे असून धर्मरक्षणासाठी, सताचे मार्ग झाडण्यासाठी, सन्यासोदपाचा निवाडा करण्यासाठी पृथ्वीवर अवतरला असे बुवांनी अनेकदा म्हटले आहे मार्गे बद्धता जन्मी । हेंचि करित झालों आम्ही ' असे बुवा म्हणतात हे मागील जन्म बोणो ? याही प्रश्नाचे उत्तर त्यांच्याच अमगात सापडण्यासारखे आहे अवरीप, प्रल्हाद अगद, उद्धव, नामदेव असे चार मुष्तातील चार अवतार होऊन शेवटी तुकाराम महाराजांच्या ठिकाणी सर्व अवतारांचा बळप झाला असे त्यांनी स्वतःच एका अमगात म्हटले आहे 'अवरीप प्रल्हाद अगद । उद्धव नाम या नामाचा बोध ॥ हाच भक्तीचा कळस । विना झाला ब्रह्मरत ' अशा या अवतारपरंपरेत तुकोबा शुकाच्या समाधीच्या बेंडी असणे हे सहज रावण आहे

२४७९ सहज पावतां भगवंतीं परि हीं विकल्पे परतीं ।
 फुकाची हे चित्तीं आठवण कां न धरितो ॥ १ ॥
 हरि व्यापक सर्वगत हे तंव मुख्यत्वेन वेदांत ।
 चित्तनासी चित्त असों घावें सावध ॥ २ ॥
 विरजाहोम याचि नावें देह नव्हे मो जाणावे ।
 मग कां जी यावें घरी लागे संकल्पा ॥ ३ ॥
 कामक्रोधे देह मळिण स्याहाकारी केंचें पुण्य ।
 मंत्रां पूजियेला यज्ञ मनमुंडण नव्हेचि ॥ ४ ॥
 अनन्यमवतीचे उपाय ते या विठोबाचे पाय ।
 ध्याइल तो फाय जाणे चुकों भारण ॥ ५ ॥
 आतां सांगे तुका एक तुम्ही चुकों नका ।
 सांडीमांडी धोका शरण रिघतां गोमटे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- विकल्पे-संशयामुळे, विरजाहोम-संन्यास घेताना करावयाचा होम, सांडीमांडी-
 खटाटोप, प्रयत्न, गोमटे-चांगले.

अर्थ :- जी जी कर्म आपल्याकडून होतात ती सर्व सहजच भगवंताला अर्पण होत असतात. पण तीच जी
 केलीत असा संशय आला तर तो भगवताकडून व्यापकाकडे परततात आपल्या कर्माचा कर्ता आपण नसून भगवंतच
 आहे अशी फुकटची आठवण वा ठेवित नाही १ श्रीहरी हा व्यापक व सर्वत्र भक्त राहिलेला आहे अशी तर
 वेदान्ताची शिक्षण आहे माझी सर्वव्यापी अशा या श्रीहरीच्या चित्तनाविषयी आपले चित्त सावध करून ठेवावे. २
 जी म्हणजे माता देह नव्हे हे जाणणे हाच खरा विरजा होम होय. असा संन्यास धारण केल्यानंतर मग मो देह
 आहे असा संकल्पाबद्दल घेव्यावेच का. ३ देहातील कामक्रोधानी मलिन झालेल्या अतःकरणाचा
 त्या यज्ञात होम केला तरी त्याचा फाय उपयोग ? कसले पुण्य मिळणार त्यामुळे ? मनाचे खरेखुरे मुंडण जर झाले
 मसेल तर मंत्रांच्या साहाय्याने केलेल्या यज्ञपूजेचा फाय उपयोग ? ४ एका विठ्ठलाचे पाय धरून त्याची अनन्य
 भक्ती करणे हाच एक फाय तो उपाय आहे. त्याचे ध्यान करावे तो कधी मार्ग दाखविण्यात भुक्तो का ? ५
 तुकाराम महाराज म्हणतात, जी जे एक तुम्हास सांगतो ते तुम्ही कधी चुकू नका ते असे की, धोयिट्टाला शरण
 जाणे हे चांगले; त्याशिवाय इतर खटाटोप करण्यातील धोका मोठाच आहे ६

२४८० आह्मी जाणावे ते काई तुसों दम कोणे ठायीं ।
 अंतपार नाहीं ऐसे धृति घोलती ॥ १ ॥
 होई मज तेंसा मज तेंसा साना सकुमार हृषीकेश ।
 पुरवीं माझी आशा भुजा चारी दाखवीं ॥ २ ॥
 खाल्ता सप्त ही पाताळा वरता स्वर्गाहुनि दितळा ।
 तो मो मशक डोळां कंसा पाहों आपुल्या ॥ ३ ॥
 मज असे हा भरवसा पढीये होसी तयां तेंसा ।
 पंढरीनियासा तका म्हणें या विठोबा ॥ ४ ॥

अर्थ :- देवा आम्ही तुझ्या स्वरूपाच्या प्राप्तीचे चर्म कोणत्या ठिकाणी जाणावे ? तुझ्या स्वरूपाला अतपार नाही असे श्रुती सांगतात ? तेव्हा तू माझ्या अल्प भावनेप्रमाणे लहान, मुकुमार व मर्यादित हो वृषिकेपा, माझी एवढी आशा तुझे स्वरूप चे चतुर्भुज असे रूप दाखवून पूर्ण कर २ तुझे स्वरूप किती अवाढव्य ! खाली सात पाताळे व धरती विस्तीर्ण स्वर्ग यांच्या एकीकडे झोपावजारे तुझे रूप भग ते जगाद्वय व सर्वव्यापक असे तुझे स्वरूप एकाद्या घुगुरटधामप्रमाणे असणारा मी माझ्या डोळ्यांनी कसे पाहू शकणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पदरीनिवासा, विठोबा, पण मला तुझा असा भरवसा आहे की, तू आपल्या मरणाची जशी भाषा असेल त्याप्रमाणे सगुण व चतुर्भुज होतोस ४

विवरण -- परमेश्वर सव त्रहाडास व्यापून राहिलेला आहे त्याच विस्तीर्ण, अमर्याद, असीम स्वरूप कल्पनेने जाणले तरी भक्ताला प्रेमभोगासाठी त्याचा उपयोग नाही लहान, सगुण, सुंदर, नटलेले रूप त्याला नेहमीच प्रिय असते अमर्याद विश्वव्यापी परमेश्वर त्याच्या बुद्धीचा पटतो, पण भोगासाठी सगुणाची व सानुल्पा रूपाची आवड त्याच्या मनात नेहमीच असते भगवताने आपले व्यापकत्व व अमर्याद असणाऱ्या स्वरूपाचा विस्तार वर्णन केल्यानंतर ते जगद्व्यापि रूप पाहण्याची इच्छा अर्जुनास पाली 'दृष्टुमिच्छामि ते द्रष्टुमिच्छते पुरुषोत्तम' परमेश्वरा, मी आपले वर वर्णन केलेले अमर्याद रूप पाहू इच्छितो अशी विनंती अर्जुनाने केली आणि ही विनंती मान्य करून श्रीकृष्णाने आपले विस्तारलेले व विस्वाम भटन राहिलेले रूप दाखविले वारा आदिरय, आठ वसु, अंबरा दस, दोन अश्विनीकुमार, एकूणपन्नास महामण यानी युवन असलेले विद्व अर्जुनाने पाहूवे म्हणून भगवतांनी त्याला दिव्य दृष्टी दिली या विद्वरूप परमात्म्याचा जनक तोडे, अनेक दळे, अनेक हात, अनेक पाय आहेत आकाशात एक हजार सूर्य प्रकाशित व्हावत अशी त्याची प्रथा आहे या अवाढव्य विद्वरूपास ना आदी ना उत्तर त्याला अनंत बाहू, चंद्र व सूर्य हे त्याचे डोळे, पेटलेला अग्नी हे त्याचे तोड आनाशाळा जाऊन मिळणारे हे मध्य रूप पाहून अर्जुन अश्मरीत झाला त्याला दिवा कळेवासा भावला त्याचे समाधान नाहीम झाले 'प्रसीद देवेश जगन्निवास' जगन्निवासा, देवा, तुम्ही प्रसन्न व्हा, अशी त्याने प्रार्थना करावला सुखात केली त्याने श्रीकृष्णाची क्षमामुक्त अत करणाने प्रार्थना केली त्याला हजार वेळा त्याने नमस्कार केला, व त्याने प्रसन्न होऊन आपले पहिले सगुण, सुंदर रूप धारण करणारासाठी प्रायश्चात केली 'किरीटि च गदा धारण करणारे, हातात चक्र घेतलेले, पूर्वाप्रमाणेच मी तुम्हाला पाहू इच्छितो म्हणून सहस्रडाहो विश्वमूर्ते, त्याच चतुर्भुज स्वरूपाने तुम्ही प्रकट व्हावे अशी विनंती अर्जुनाने केली या सौम्य सगुण व चतुर्भुज रूपानेच अर्जुनाचे प्रमुख मन शांत पाले

तुकाराम महाराजांनाही ईश्वराचे व्यापक रूप मान्य असूनही त्याचे लहान व मुकुमार रूप हवे 'पुरवी भासो आश्र भुजा धारी दासवी' अशी सगुणरूपाची आवड त्याच्या मनात आहे ईश्वराच्या भव्य, दिव्य, अमर्याद स्वरूपदर्शनाने बुद्धीची भूक भागली तरी मनाची भूत सगुण रूपाने पूण होणे 'ते हं विद्वरूप आपुले । तुम्ही मज डोळां दाखविले । तरि माझे मन झाले । दृष्ट देवा ॥ परि आता ऐसी घाट जोवी । जे तुजसी गोठी करावी । जवळीक भोगावी आलिंगयासी' या ज्ञानेश्वरांच्या उक्तप्रमाणे ईश्वराची 'गोठी' वरून त्याच्या आलिंगन दावयाचे तर सगुण व लहान रूपच हवे यासाठीच 'तंजे चतुर्भुज रूप तुजे । तो विसाया आम्हा' अस थार भक्तांना वाटते कारण शेवटी अर्जुनानेही म्हटले की, हे विद्वरूपाचे तोहळे । मोक्ष निवाले जो डोळे । आता होतात आघसे । कृष्णमूर्तीलागी ॥ तें साकार कृष्णरूप । बाबूनि पाहों नाखडे । तें व देखतं थोडें । मानितात हे ॥ आम्हां भोग-भोसाचिया ठायीं । भोमूर्तिबाबूनि नाही । म्हणेंवि तें पांच साक्षा होई । हें सांथरी माना' आणि भगवतानेही आपल्या भक्तांची ही इच्छा पूर्ण केली

२४८१ युक्त पत्नी आह्वा सोयरीं यत्तचरें । पत्नी ही सुखरें आळवितो ॥ १ ॥

मैनें सुखें रुचे एकाताचा पास । नाहीं गुण दोष अगा येत ॥ २ ॥

आकाश मडप पृथिवी आसत । रमे तेथे मन फ्रीडा करी ॥ ३ ॥

कथाकुमडल देहउपचारा । जाणवितो चारा अवसर ॥ ४ ॥

हरिकथा भोजन परवडी विस्तार । करोनि प्रकार सेवू रूची ॥ ५ ॥

तुका म्हणे होय मनासी संवाद । आपुलाचि वाद आपणासी ॥ ६ ॥

शब्दायं व टोपा - वनघरें - वनात चरणारी स्वापदे प्राणी इ कथा वाकळ, जाडेभरठें यम्भ, परवडी -

प्रकार

अर्थ - या वनातील अनेक प्रकारचे वेल आणि वृक्ष आणि वनात राहणारे प्राणी, सुस्वर स्वराने ईश्वरास आळविले पक्षी हेच आता आमचे सोयरेछावरे बनले आहेत १ या सुखानेच आम्हाला या एकाताचा निवास प्रिय झाला आहे घामुळे कोणताही पुणदोष आमच्या अगास कधी येत नाही २ आम्हाला घर डोक्यावर आकाश हे मडपाप्रमाणे असत पृथ्वी हे आमचे बसण्याचे आसन आहे आमचे मन जेथे रमेल तेथे आम्ही मनसोक्तपणे फ्रीडा करू ३ जाडेभरडी वाकळ पाण्यासाठी बसदलू हे आमच्या देहाच्या उपचाराची दोनच साधने भरपूर आहेत. प्राणि या वितनात किती वेळ गेला हे घांप्यामुळे आम्हास जाणवते ४ या ठिकाणी आमच्या भोजनास हरिकथा असून आम्ही तिचे माना प्रकार करून तिचे सेवन घोटता आचडीने करू ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकाताच्या अवस्थेत माझा माझ्या मनाशीच संवाद होत असतो मी आपल्या स्वतःशीच वादविवाद करीत असतो ६

विवरण - या अतिशय प्रसिद्ध व ममप्राही अभंगात तुकारामबुद्धांनी नित्यरूपी परमेश्वरात विलीन झालेल्या आपल्या वृत्तीचे मोठे बहारदार वर्णन केले आहे साराची वाताहत झाडी, व्यवसाय घुडाला, आणि आधीच परमाधप्रवण असलेले बुवाचे मन सगारपाश्चातून नितळले त्यांना हरिकथेचा वेध लागला सत्संगाची गोडी त्यांना लागली पीतमभजनात त्यांचे मन रमू लागले ज्ञानेश्वरी व एकनाथी भागवत याची पारायणे करण्यात ते रमून गेले एकातवासाची त्यांना गाडी निर्माण झाली मढारा, मामनाथ या डोंगरावर वृक्षावली, पक्षी व इतर प्राणी यांच्या सहवासात त्यांचे मन रमून गेले वरती आकाश हे वाळ्यादणू व सारी पृथ्वी हे आसन अशा विस्तीर्ण पार्व-भूमीवर बुवाचे मन परमार्थवितनात व प्रभुप्रेमात रमून गेले श्रीहरीच्या नामस्मरणाच निरनिराळे प्रकार करून याच भोजनावर ते सतुष्ट झाले आपल्याच मनास वक्ता व श्रोता अशा भूमिकांनी त्यांनी रमविले

निर्माण होतात तुकोवानी दुनऱ्या एका अमगात म्हटले आहे 'एकान्ताचें सुख जडलें जि'हारीं । बीट परिचारीं बरा आला' लोवममुदायाचा बीट बाल्यामुळे आपण एकान्तवास पत्करला आता या एकान्तात आपणच आपल्या मनाशी वादविवाद करू, सवाद करू, अशी त्याची वृत्ती बळावली 'खेळों मनासपें जीवाच्या सवादे' । कोतुकें विनोदें निरजनी' असे त्यानी एवे ठिकाणी म्हटलें आहे

२४८२ अनंत ब्रह्माडे । एके रोमीं ऐसे घेंडे ॥ १ ॥

तो या' गोळियाचे धरीं । उबरा चढता टेंका धरी ॥ २ ॥

मारी' दैत्य गाढे । ज्याचे पुराणीं पवाडे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कळा । अशीं जयाच्या सकळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घेंडे-अफाट, अमर्षाद, टेंका-आघार, कळा-कला

अर्थ - याच्या एका केंसावर अनंत ब्रह्माडे भावतील असे याचे अफाट रूप आहे १ असा हा धीहरी गोठ्यातील गवळपाच्या धरी उबरा चढताना हात साबून त्याचा आघार घेंतो २ यानेच अनेक दैत्यांना ठार केले असे पुराणातून याचे पवाडे गाडलेले आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच्या अशी मना कला वसत आहेत ४

२४८३ सावधान ऐसें काय तें विचारा । आले हो सत्तारा सकळ ही ॥ १ ॥

अतीं समयाचा करणें विचार । वेचली सादर घटिका पळें ॥ २ ॥

मगळ हें नोहे कन्यापुत्रादिक । राहिला लौकिक अतरपाड ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देव अतरला दुरी । डोळिया अधारी पडलीसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विचारा-विचार करा

अर्थ - सत्तारास उत्सुक असलेले सर्व लोकांही सावधान म्हणजे काय याचा थोडा विचार करा ना १ अतकाळी केव्हा कोणता समय येणार हे विचारात घ्यावे आयुष्याची घटका, पळें असा सर्व वेळ प्रपंचातच खर्च होत आहे, याचा काही तरी विचार घ्यावा २ बन्धन-पुत्रादिकांचा मोह धरून त्यात गुंतणें हे काही मगलवारक नाही त्यामुळे परमेश्वर व आपण याच्यात एक लौकिकाचा पडदा निर्माण होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात' त्यामुळेच देव दूर अतरला असून डोळ्यापुढे अधारी निर्माण झाली आहे ४

२४८४ लवण मेळविता जळें । काय उरलें निराळें ॥ १ ॥

तेंसा समरस जालों । तुजमाजी हरपलों ॥ २ ॥

अग्निकर्पूराच्या मेळीं । काय उरली काजळी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे होती । तुझी माझी एक ज्योती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लवण-मीठ, कर्पूर-कापूर

अर्थ - पाण्यात मीठ मिसळल्यावर मग निराळे असे तेचें काय उरणार ? १ त्याप्रमाणे देवा, मी तुमच्यानी समरस झाल्यामुळे माझा माझा तुमच्यातच हरपून गेला आहे २ अग्नी आणि कापूर यांचा मिलाफ झाल्यावर रेषावर काजळी कधी शिल्लक राहाते काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याप्रमाणे तुमी व माझी एकच ज्योत होऊन आते ४

२४८५ सुख नाहीं कोठें आलिषा सत्तारीं । वाया हायमरी होऊ नका ॥ १ ॥

बुलबादबडी आहे हा सवार । सुखाचा विचार नाहीं कोठें ॥ २ ॥

चवदा कल्पेवरी आयुष्य जयाला । परी तो राहिला ताटीखालीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वेगीं जाय सुटोनियां । धरुनि हृदयामाजी हरे ॥ ४ ॥

पद्यायं व टोपा :— याया—व्ययं, वादवढी—वदीखाना.

अर्थ :— या संसारात वायवत असताना सुख पाहु जात ते कुठेही मिळणार नाही यासाठी सुखाची हाय व्ययं करीत जाऊ नये. १ हा संसार खरे पाहता दुःखाचा बंदिखानाच आहे येथे सुखाचा विचारही कुठे दिसणार नाही २ भाकंडेयाम चौदा कल्पेपर्यंत जरी आयुष्य होते, तरी संसाराचा लोभ न धरता तो सूर्याच्या उज्ज्वलेपासून रक्षण व्हावे म्हणून तो एका साटीच्या सावलीत राहिला होता ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याने मोहरीत आपल्या हृदयात धरुनि ठेविले आहे तो माज त्वरेने या संसारामधून मुक्त होतो. ४

विवरण:—या संसारात सर्वांनाच सुख हवे अगने दुःख कुणासच नको अगते. 'सुख पाहतां जवापाडें । दुःख पर्वताएवढें' असे बुवांनी एका अग्रमात (क ८८) म्हटले आहे. तुकारामाच्या सुख जवाएवढे म्हणतात, तेही निमळ असे नाही. संसार हा 'सुखवादवढी' असून त्यातून सुटून शाश्वत सुखाची प्राप्ती व्हायची असेल तर मोहरीचा आश्रय घ्यावा अने माघूमत म्हणत आले आहेत. 'संसार धुव धुआनीं सोमात इति कथ्यते' असे योग-वासिष्ठात म्हटले आहे. 'अनतानीह दुःखानि सुखं तृणालवोपमम्' म्हणजे या संसारात सुख पाह्यावे तर ते अत्यंत जल्प आहे आणि जे आहे ते आभासात्मक आहे असा अत्यल्प सुखाच्या मार्ग व्यापल्यानेच दुःखाचा तसेमिरा पाठीशी लागतो. दुःख मात्र अनंत आहे. या दुःखातून तत्काल जाण्यास आत्मज्ञानाशिवाय दुसरा मार्ग नाही. भाकंडेय हा एक चौदा बन्धपर्यंत दाबराबद्धन आयुष्य मिळालेला म्हणो. याने सहा मन्वतराचे पोर तप करून हे दीर्घायुष्य मिळविले होते.

२४८६ तुज करितां नव्हे^१ ऐसें काहीं नाहीं । डोंगराची राई रंक राणा ॥ १ ॥
अशुमाचे शुभ करितां तुज कोहीं । अवघड नाहीं पांडुरंगा^२ ॥ २ ॥
सोळा सहस्र नारी ब्रह्मचारी कैसा । निराहारी दुर्वासा नवल नव्हे ॥ ३ ॥
पंचभ्रतार^३ द्रोपदी सती । करितां पितृशायी पुण्य धर्मा ॥ ४ ॥
दशरथा पातकें ब्रह्महत्या ऐसी । नवल त्याचे कुशीं जन्म तुसा ॥ ५ ॥
मुनेश्वरा नाहीं दोष अनुमात्र । भांडवितां सुख घय होती ॥ ६ ॥
तुका म्हणे माझे दोष ते कायी । सत्तां तुझे पायीं जालीं देवा ॥ ७ ॥

पद्यायं व टोपा — राई—मोहरी, रंक—मिकारी, राणा—राजा, पुन—गुन, मुलया, सत्तां—निष्पाप

अर्थ :— देवा, तू एकरा मनःमध्ये आपलेस तर होणार नाही असे काय आहे ? पर्वताची मोहरी व दरीची मागसात तू राजा करून टाकशील. १ पांडुरवा, कोणत्याही अशुमाचे शुभ करतांना तुला राईय काट पडत नाहीत २ सोळा हजार भावका असूनही तो ब्रह्मचारी कसा ? साठ सदी अन्न खाऊनही दुर्वास म्हणो निराहारी कसा ? हे नवल काही जल्पइत नाही ३ पाच पतींची पत्नी असून द्रोपदी पतिव्रता कशी ? सर्व भोगशाचा नास करणारा धर्मराज पुण्यदान कसा मानला जातो ? ४ दशरथाने ब्रह्महत्या केलेली असूनही देवा, दुर्गे त्याच्या पोटी जन्म घ्यावा हे नवलच आहे. ५ पुत्राचे भांडण लावून मुनीश्वरांनी पररपाचा वध केला त्यासाठी त्यांना अनुमात्र दोष बसा लागत नाही ? ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, एवढ्या दोषांपुढे माझे दोष ते काय ? मो तुझ्या पायांनी येऊनच निष्पाप झालो आहे ७

१ साटीतलीं, २ होय, ३ नारायण, ४ पंचभ्रतार्यांची द्रोपदी ते सती.

पाळणा

२४८७ जननिया बाळका रे घातले पाळणा । पचतत्त्वीं जडियेल्या वारतिया चहू कोणा ।
 अखड जडियेल्या तया बाळ अगणा । वेंखरी घरुनि हातीं भाव दावो खेळणा ॥ १ ॥
 निजीं रे निजीं आता । म्हणोनि परिये दे माता ।
 खेळता कण्टलासी बाळा तूं रे नेणता । निजीं रे निजीं आता ॥ २ ॥
 खेळता बाहेरि रे मुला लोकाच्या सवे । बागुल काळतोडा नाहीं नेतो तें ठावे ।
 खेळता दुश्चिंता रे देखोनि तें न्यावे । म्हणोनि सांगें तुज शीघ्र वचन पाळावें ॥ ३ ॥
 सचित्त मागें तुज शुद्ध होतें सांगती । तेणें तुज वाचविले बेरसारिया हातीं ।
 आणीक नेलीं मागे व्हाय जाणो तीं किती । आलासि येथवरि घोरपुण्यें बहुती ॥ ४ ॥
 खेळता झुक देवा तो रे लागला पाठीं । रुपाला वरुणें वारा तिये मातेचे पोटीं ।
 रिघता बाहेरि रे पळे घेऊनि कासोटी । तेचि परीं जाली स्वामी जेणें रिघें कपाटीं ॥ ५ ॥
 खेळता चक्रवर्ती जनका लागला घाक । पडिला अग्नीमाजो पाव जळत एक ।
 भरसासे काप अगों सुख नाठवे दुख । आप पर तें ही नाहीं देहभाव सकळिक ॥ ६ ॥
 तिथ्रीया चक्रवर्ती कव पडिली अवचित्ती । धोट तो न मे तया मास कापिलें हातीं ।
 टाकिलें तयावरी खुणे गोविला अतीं । पावला मायबाप हिरोन घेतला हातीं ॥ ७ ॥
 बाघलें अजामेळा वेश्यागणीका कंसी । मारिली हाक घाकें कळले मायबापासी ।
 घातली घाव नेटें वेगीं पावला त्यासी । हिरोनि नेलीं दोघे आपणया तीं पासीं ॥ ८ ॥
 घरुनी आठवू रे बाळा राहें निश्चळ । खेळता दुश्चिंता रे नको जाऊ परळ ।
 टोंकताहे तुजलागों दिवस लेखुनी काळ । मग नेदी आठवू रे नेत्रीं घाली पडळ ॥ ९ ॥
 ऐसी तीं कृपावतें बाळा मोहिलें चित्त । सुखरें कठ गाव मधुर आणि सगीत ।
 तेणें तेंचि चित्त राहे होऊनिया निवात । पावती तुका म्हणे नाहीं विश्वास ते घात ॥ १० ॥

हा चक्रवर्ती राजा जनक क्रोडा करीत असतांना त्यासही काळाचा अथवा बागुलबुवाचा धाक उत्पन्न झाला आणि त्याचा एक पाय अगोठ पडून जळत राहिला तरी या बागुलबुवाच्या मयाने त्याला मुसदु.सांची आठवणही होईनाशी झाली. त्याचा अपघ्न भावही नाहीसा होऊन देहमाव गळून गेला. ६ पृथ्वीचा राजा शिबी याच्यावर अघानकपणे या बागुलबुवाची मिठी पडली. पण तो इतका धीट होता की त्याने न मिता आपल्या हाताने श्रीहरीस मांस कापून दिले. आणि उरलेले दुसरे अंग साधंको लागलेले नाही म्हणून ते रडते असे सांगून त्याने श्रीहरीलाच कुठित केले. नंतर तो मायबाप देव त्याला प्रसन्न झाला. त्याला त्याने काळाच्या हातून सोडवून हाताशी धरले. ७ अजामेळासही या बागुलबुवाने असेच बांधले होते. पिंगला नावाच्या एका वेश्येसही त्याने अशाच प्रकारे धरले. त्यानी यावेळी भयभेत होऊन मायबाप वेवाला हाक मारली. ती त्यांना समजलीही आणि त्याने नेटाने धाव घेऊन त्यांना त्या काळाच्या हातून मुक्त केले. त्या दोघांना त्याने आपणा-पाशीच नेले. ८ बाळा, अशा प्रकारे त्या श्रीहरीची आठवण करून तुम्ही निश्चल म्हणजे स्थिर राहा. खेळ खेळताना बुद्धेने वाटेस त्या प्रकारे बरळत जाऊ नकोस. काळ हा तुम्ही एकसारखा वाट पाहत असून तो तुझ्या आयुष्याचे एखाक विवस मोडीत घसला आहे. धम धो तुला श्रीहरीची आठवणही करू देणार नाही. तुझ्या डोळ्यांसमोर एक प्रकारचा पडदा निर्माण करील. ९ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा प्रकारे हा बाळ हरीच्या रूपेने संपन्न झाला. त्याने या बाळाचे चित्त मोहून टाकले. तो सुस्वर गळ्याने श्रीहरीचे सधुर गान करू लागला. त्यामुळे त्याचे चित्त निवाग्न व स्वस्थ होऊन गेले. अशा प्रकारे त्याच्या वचनावर जे विश्वास ठेवतात त्यांना तो पावतो. त्यांना इष्ट अशी फलप्राप्ती होते. त्यांचा विश्वासघात कधीच होत नाही. १०

२४८८ उभ्या बाजारांत कथा । हे तों नावडे पंडरिनाथा ॥ १ ॥

अवघे पोटासाठी डोंग । तेथे फेंचा पांडुरंग ॥ २ ॥

लावी अनुसंधान । कांहीं देईल म्हणऊन ॥ ३ ॥

काय कैलें रांडलेका । तुला राजी नाहीं तुका ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अनुसंधान-बरबरचे, खोटे आख्यान.

अर्थ :- सर बाजारात उभे राहून कथा केलेली पंडरीनाथास आवडत नाही. १ जे कुणी अशी कथा करतील त्यांचे ते सर्व पोटासाठी डोंग असते. त्यांच्या कथेत पांडुरंगास कसले आले आहे त्यान ? २ कुणी काही बांगली बिदागी देईल काय ? या इच्छेने हा कथेकरी बरबरचे खोटेच आख्यान लावीत असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, रांडलेका, तू अशी कथा करून काय कैलेंस ? मी काही तुला राजी नाही. ४

२४८९ असोत लोकांचे बोल शिरावरी । मज्जी मज बरी विडावाई ॥ १ ॥

आपंगिलें मज आहे ते कृपाळु । बहुत कनवाळु अंतरांची ॥ २ ॥

वेदशास्त्रें जिंसी वर्णती पुराणें । तिचे मी पोसणें लडिवाळ ॥ ३ ॥

जिचें नाम कामधेनु कल्पतरू । तिचें मी लेंकळ तुका म्हणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आपंगिले-आपला म्हटले, सामाळले.

अर्थ :- लोकांचे अनेक प्रकारचे बोल माझ्या शिरावर असू पात. मला माझी विडावाई माझलीच बरी वाटते १ मी मनाने फारच कृपाळू असल्यामुळे तिने मला दयाळू होऊन सांभाळले आहे. २ या विडावाईचे वर्णन वेद, शास्त्रे व पुराणे करीत असतात. अशा या आईचे मी एक लडिवाळ लेकर तिच्या पदरी घाले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हिचे नाव कामधेनु, कल्पतरू असून मी एक तिचे लाडके लेकर आहे. ४

२४९० घाराणसी गया पाहिली द्वारका । परी नये तुका पंडरीच्या ॥ १ ॥

पंडरीसी नाही कोणा अभिमान । पायां पडे जन एकमेका ॥ २ ॥

तुका म्हणे जाय एकवेळ पंडरी । तयाविषे घरीं यम न ये ॥ ३ ॥

शब्दार्थं व टीपा - तुका-तुळना, बरोवरी

अर्थ - मो काशी, गया, द्वारका इत्यादी अनेक तीर्थे पाहिली, पण त्यांची तुलना पंढरपुराच्या बरोबर होऊ शकत नाही ! पंढरपुरात कुणाच्याही अगो अभिमान नसतो सर्वजण एकमेकांच्या पायां पडतात २ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो एक वेळा का होईना पण पंढरीस जाईल त्याच्या घरी पण येत नाही ३

विवरण - वारकरी लोकांचे एकमेव आध्यस्तान म्हणजे भिवरेच्या तीसवरील पंढरपूर हे होय या ठिकाणी दोनाचा सत्ता पादुरम आहे. या ठिकाणी माय इतिमणी आहे, या ठिकाणी गोमाळाचा व साधुसत्ताचा समुदाय आहे याच ठिकाणी वारकरी आपादी व पातिवी एखादनीस सर्व दिशाकडून येतात व विठ्ठलाच्या नामसक्तीने तल्लीन होऊन जातात वासो, गया, द्वारका यातून साधुसत्ताना पंढरपूर अधिक महत्त्वाचे वाटते येथील ओढ त्याच्या मनास तित्याची असते 'पंढरीस जावें ऐसे माझे मनो ! विठई जननी भेटे येथी' असा ध्यास तुंबीवाना नेहमीच असे या पंढरपुरास आस्थाबरोबर ते आनंदाने मारवून आत अस 'पावलों पंढरी येकुठमुवम ! धन्य आजि दोन सोनियाचा ॥ ... पावलों पंढरी खेम आलमनी ! सत या सज्जनीं निचविलों ॥ पावलों पंढरी पार नाहीं सुखा ! भेटला हा सत्ता मायबाप ॥' असे हे पंढरपूर तुकोवासारख्या सत्ताना माहूर वाटते यात नवल काय ? या पंढरपुराचे भीमानीर घाय, येथील भूमी धन्य, येथील तख्तही धन्य होत येथील सरोवर तीर्थरूप आहे येथील पयू, पसी, कोंडक, पापाण घाय धन्य हात. सब तीर्थांचे मूळ आणि सर्व अत्ताचे फळ असे परब्रह्म या पंढरीस कटीवर हान ठेवून आपल्या भक्तांचे रक्षण करीत असे राहिलेले आहे या पंढरपुरास दुसऱ्या मीपद्मासही कधी मिळणार नाही त्यामुळे 'भाता जावें पंढरीसो ! बडवत विठोबासो' अशीच इच्छा सर्वांना असते येथे आल्यावर रज्जुमादेवीवराचे दर्शन होईल, त्याला पाहून डोळे निवतील, मनास समाधान होईल, सतमहाराष्ट्रा भेटी होतील, घालवटात आनंदाने नाचायला मिळेल, अशा या मुजलय स्थानाचे वपन करताना तुकाराम महाराज म्हणतात, 'तें तीर्थांचे माहूर ! सर्व सुखाचे माहूर' या अनुभवामुळेच माधुसत्ताना इतर क्षेत्रांचे माहुरस्य वाटत नाही बेंकुठाची ही मातवरी त्यांना नमस 'जवबरी माहूरें देखिली पंढरी ! तख्तरी घरी येकुठोची' अशी त्याची थड्या असत 'सज्ज तीर्थांचे माहूर भूवेकुठ निचिकार ! होतो नामाचा मजर ! असुर बाळ कांपतो ! अगा त्याची निष्ठा असत या पंढरपुराचे वारकरीच खरे म्हणजे मोमाचे अधिकारी असतात काशीस मोच मिळेल, पण तेथे देहपतन ग्हावयामहच हिमालयात दाय जातील पण तेथे शरीर क्षीण व्हावे लागते, तसे या पंढरपुराचे नाही येथे फक्त नामस्मरणाने, सतसंगतीत जावाचे कल्याण आहे, 'तुका म्हणे सोपी केली पायदाट ! पंढरी बेंकुठ भूमोवरी' या ओळीन म्हटल्याप्रमाणे आबालवृद्धाना अनिशय सोपी अगो वाट म्हणजे ही पंढरपुरची मगरी होय मुक्तीसाठी इतर जगाचे व साधनाचे परिश्रम करण्याची काय आवश्यकता ? 'कासया करावे भुक्तीचे सायास ! मिळे पंढरीस पुकासाठी' पंढरीच्या या लौकिकामुळेच श्रीज्ञानद्वर महाराजानी म्हटले आहे, 'काशी अपोष्या अवति काति ! मयूरा माया गोमती ! ऐसी तीर्थे इत्यादिके आहेत ! परिसरी न पावतो पादुरणी' अशा या पंढरपुराचे माहुरस्य अनेक साधुसत्तानी भोठ्या गोरवाच्या भाषेत लिहिताे आहे

२४९१ साडुनिया सर्व लौकिकाची लाज ! आळवा यदुराज भवितमावें ॥ १ ॥

पाहूनिया झाडे वरवडुनि पाला ! छाऊनि विठ्ठला आळवावे ॥ २ ॥

बेंचूनिया चिध्या भरुनिया धाया ! गुढाळुनि दुपा आळवावें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसे माडिल्या निर्बाण ! तया नारायण उपेक्षोना ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा - यदुराज-श्रीकृष्ण

अर्थ - सब लौकिकाची लाजलज्जा होऊन भोठ्या भक्तिभावाने या यदुराज श्रीकृष्णास आळवावे १ पाहून नीट पाहून, पाने साय्यासारखी आहेत हे पाहून त्यांचा पास ओरवडून खावा व विठ्ठलाचे चिंतन करावे २

रस्त्यावरील चिंध्या वेवाव्यात, त्या घागा घेऊन एकात्र शिवाव्यात, आणि तेच। यस्त्र हुंगणास नेसून धीविठुलास आळवावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारचे निर्वाण मांडण्यावरून तो हरी त्याची उपेक्षा कधीच करणार नाही. ४

२४९२ दह्यांचिच्या अंगीं निघे ताक लोणी । एका मोलें दोन्हीं मागों नये ॥ १ ॥
आकाशाचे पोटीं चंद्र तारांगणें । दोहोंशीं समान पाहों नये ॥ २ ॥
पृथ्वीचा पोटीं हिरा गारगोटी । दोहोंसी संसाटी^१ फळं नये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तैसे संत आणि जन । दोहोंती समान भजूं नये ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- संसाटी-बदली, मारखे मानणे.

अर्थ :- एकाच दह्याचे भयंत केले की ताक व लोणी तयार होत असले तरी या दोन वस्तू एकाच किंमतीने कधी मागू नयेत. १ एकाच आवगशाच्या पोकळीत चंद्र आणि इतर तारे असले तरी दोन्ही समान दृष्टीने पाहू नये. २ एकाच पृथ्वीच्या पोटात हिरा आणि गारगोटी सापडत असले तरी एकीचे बदली दुसरी वस्तू मागू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याचप्रमाणे इतर लोक व संतजन एकाच जगात वावरत असले तरी त्या दोघांना एकाच रीतीने कधी भजू नये. ४

२४९३ तेरा दिवस जाले निश्चक्र करितां । न पदसी अनंता मायबाषा ॥ १ ॥
पापाणांची^२ खोळ घेऊन येसलासी । काय हृषीकेशी जालें तुज ॥ २ ॥
तुजवरी आतां प्राण मी त्यजीन । हत्या मी घालीन पांडुरंगा ॥ ३ ॥
फार विठायार्ई धरिली तुसी भास । करीन जीवा नास पांडुरंगा^३ ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आतां मांडिलें निर्वाण । प्राण हा सांडीन चंद्रभागे^४ ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- निश्चक्र-कडकडीत उपास.

अर्थ :- अनंता, मायबाषा, तेरा दिवस झाले, मी काही एक न खाता, न पिता येथे कडकडीत अनुष्ठान पांढून उपवास केला आहे; पण तू काही मला पावत नाहीस. १ तू तर पापाणांचोच खोळ येवयावर घेऊन घसला आहेस. हृषीकेशा, तुला झाले तरी काय रे ? २ पांडुरंगा, मी आता तुझ्यावरून भासा प्राण ओवाळून टाकीन, मी ही भाशी हत्या तुझ्यावर घालीन. ३ विठायार्ई, मी तुसरी फार आशा केली व. पांडुरंगा, आता मात्र मी माझ्या जीवाचा नाश करीन पाहू ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी आता निर्वाणच मांडले आहे. मी आपला हा प्राण तुझ्यावरून ओवाळून टाकीन. ५

२४९४ लोक फार वाखा अमंगळ जाला । त्याचा त्याग केला पांडुरंगा ॥ १ ॥
विषयीं^१ बंचलों मीपणा मुकलों । दारण तुज आलों पांडुरंगा ॥ २ ॥
घर दार अयर्घीं त्यजिलों नारायणा । जीर्वांच्या जीवना पांडुरंगा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पडिलों पुंडलिकापायीं । घांव हृषीकेशी आंळिणों मज ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- वाखा-सकट, चमत्कार, बंचलों-मुक्त झाले.

अर्थ :- देवा, लोक फार अतृप्त अमंगळ असे सकट झाले आहे. पण पांडुरंगा, तुझ्या वृत्तेने तू त्याचा त्याग केलास. १ माना प्रकारच्या इंदियादिकांच्या विषयांतून मी मुक्त होऊन मीपणास मुक्तली व पांडुरंगा, तुला

१ समसाटी, २ बोघाची, ३ तुजवरी, ४ तुजवरी, ५ विषयीं घेवलों.

घरण आलो आहे २ नारायणा, श्रीचीच्या श्रीवना, परंदरंगा, श्री घरदार घणें सर्व बाही टाकून दिले आहे ३
तुकाराम महाराज म्हणतात, मो आता या पुढलोकापासी पडलो आहे ह्मीवेनी, तु घाबत ये य सला आलिंगन वे ४

२४९५ इद्रियाचीं दिने । आम्ही केलों नारायणें ॥ १ ॥
म्हणजनि ऐसे सोसीं । काय सांगों कोणापासीं ॥ २ ॥
नाहीं अंगीं बळ । त्याग करोंसा सकळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणें मोटें । प्रारब्ध होतें खोटें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टोपा - जरीस-जरावा तर

अर्थ - इद्रियांच्या विषयांत गुंतवून या नारायणाने आम्हांत हीन वरून टाकले आहे १ म्हणून तर हे
सत्साराचे बुद्ध सोडीत आहे मो हे कुणापासी सांगू ? २ सर्वत्याचा त्याग जरावा तर तसे सामर्थ्यही माझ्या अंगी
नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे प्रारब्धच कार खोटे आहेते दिते ४

२४९६ हातीं घरु जावे । तेणे परतेचि व्हावे ॥ १ ॥
ऐसा का हो आला घांटा । हीन भाषाचा करटा ॥ २ ॥
देव ना सत्सार । दोहीं ठायीं नाहीं पार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पीक । भूमि न दे न मिळे भीक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ य टोपा - पार-आधार, आधार

अर्थ - ज्याला हातांत घरायला जावे त्याने वर व्हावे अशी स्थिती झालेली आहे १ असे माग्य नामच्या
घाटपास का हो आले ? मो इतका का हीन माग्याचा व करटा आहे ? २ देवाचा लाभ सला क्षाला नाही व
सत्साराचेही मुक्त नीट मिळाले नाही दोन्ही ठिकाणी मला आधारच नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जमीन
पीक देत नाही आणि कुणी भीकही वाढत नाही ४

२४९७ मोले घातले रडाय । नाहीं असु आणि माया ॥ १ ॥
तैंसा भक्तिवाद काय । रगवेगडीचा स्वाय ॥ २ ॥
वेठी घरिल्या दावी भाव । भागें पळ्याचा पाव ॥ ३ ॥
काजव्याच्या ज्योती । तुका म्हणे न लगे घाती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टोपा - असु-असू पाव-पाव

अर्थ - पैसे देऊन रडायला वसवलेल्या भाजसाच्या डोळ्यांत असु येत नाहीत कारण त्याला खरी मायाच
वाढत नसते १ त्याप्रमाणे श्रीहरीची भक्ती प्रेमावाचून काय कामाची ? वेगड्याच्या वरकरणी चक्राक्रीप्रमाणेच ती
व्यर्थ आहे २ मजुराला वेठीला घरत्यावर त्याचा भाव माये पाय काढून पळण्याचा असतो ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात काजव्याच्या तेजाचा काय उपयोग ? त्याने काही वाती लावता येत नाहीत ४

२४९८ तरि च जन्मा पावे । दास विठ्ठलाचे व्हावें ॥ १ ॥
नाहीं तरि काय योडों । श्वानशूकरें बापुडों ॥ २ ॥
ज्यात्याचे तें फळ । अर्गीं लागो नेदी मळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मले । ज्याच्या नावे मानवले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- शूकरें-डुकरे, ज्याल्याचें-जन्माला आल्याचें.

अर्थ :- विठ्ठलाचे दास व्हावयाचे असेल तरच जन्माम मावे. १ नाही तर गरीब वापटी कुत्री व डुकरे काय घोडो आहेत ? २ दुर्मुखाचा मळ अंगास लागू नये हेच माणसाच्या जन्मास आल्याचे फळ आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्या सज्जनांना हे विठ्ठलाचे दास्यत्व मानवले ते बले आहेत. ४

॥ लळतें १ ॥

२४९९ देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ॥ १ ॥

मी तो सांगतसें भावें । असो ठावें सकळां ॥ २ ॥

निराकारी ओस दिशा । येथें इच्छा पुरतसे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे रोकडें केणें । सेवितों येणें पोट धाय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - केणें-माल, धाय-तृप्त होते.

अर्थ :- देव हाच संत असून संत हा देवाप्रमाणे आहे. त्यांच्या मूर्ती निमित्त मान आहेत. १ मी हे मोठ्या भाषाने सांगत आहे. हे सर्वांना बोट माहीत असावे. २ निराकाराच्या स्वरूपात सर्व दिशा शून्य आहेत. पण येथे सगुणत्वाकाराच्या ठिकाणी मात्र सर्व इच्छा पूर्ण होतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सगुणस्वरूपाचा माल हा रोकडा असून त्याच्या सेवनाने आपली सर्व इच्छा तृप्त होत असते. ४

२५०० ' न कळे माव मुनि मागे एकी' अंतुरी । साठी संवत्सरां जन्म त्या उदरीं ॥ १ ॥

कैसा आकळे गे माये चपळ वो । त्रिभुवनव्यापक सकळ वो ॥ २ ॥

हनुमंता भेटी गर्व हरिला दोहींचा । गरुडा विटंबना रूपा सद्यभासेच्या ॥ ३ ॥

द्रौपदीचा नेव पुरविला समयी । श्रृपि कळवनीं देहीं लापितों ठावीं ॥ ४ ॥

अर्जुनाच्या रथीं कपि स्तंभें ठेविला । दोहीं पैज तेथें गर्व हरी दादुला ॥ ५ ॥

भावभवती सत्त्वगुण जाला दुर्जना । तुका म्हणे सकळां छेदें छेळे आपणा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- माव-माया, मुनि-नारद, अंतुरी-स्त्री, आकळे- कळणारा, दादुला-थेट पुरुष.

अर्थ:- या धोहरीची माया काही सगुणत नाही. नारद मुनीने धोहरीकडे अनेक वादकांतील एका यागितली आणि या नाददात साठ संवत्सरे ही मुले झाली. १ असा हा धोहरी न कळणारा चपळ असा आहे. या हरीने साऱ्या त्रिभुवनास व्यापून टाकले आहे २ माने द्वारकेत रामरूपाने हनुमानास भेट देऊन गरुड व सद्यभाषा यांची विटंबना करून स्वरूप व सामर्थ्य यांच्यापिछमी दोघांचीही गर्व हरण केला ३ द्रौपदीच्या मनात जो संशय होता तो श्रृप्याच्या घनात जाऊन देठाला लावण्याच्या प्रसंगी नाहीता झाला. ४ अर्जुन व मादरी यांची सेतुसंध्यादहल पैन लागली असताना या थेट श्रीहरीने या दोघांचीही पैज खोटी ठरवून हनुमंतास अर्जुनाच्या रथाच्या ध्यजावर मुढ्याच्या वेळी स्थापन केले. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या ठिकाणी भावभवती आहे त्याला तो सत्त्वगुणो करतो आणि दुर्जनाचा नाश करतो. अशा प्रकारे सर्व छेद हाच आपणहीऊन खेळत असतो. ६

२५०१ उदारा कूपाळा जगा देवांच्या देवा । तुजसर्वें पण आतां आमुचा दादा ॥ १ ॥

कैसा जासी सांग आतां मजपासुनी । केलें दाताहात दिलें संसारा पाणी ॥ २ ॥

१ एक, २ तदं ३ आपण

दु. गाथा २...६७

अवधौ आवरुनि तुझे लाविलीं पाठीं । आता त्या विसर सोहकोहच्या गोष्टी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आता चरणीं पातली मिठी । पडिली ते पडो तुम्हा आम्हासी तुटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सोहकोहच्या-मी तोच आहे, मी वीण आहे अशा

अर्थ - देवाच्या देवा, तू कृपाळू व उदार आहेस आता मी तुझ्याबरोबर प्रसिद्धा करून दावा निर्माण करतो १ आता तू माझ्यापासून कसा जाशील ते सांग कारण मी आपल्याच सत्पारावर पाणी सोडून त्याची वाताहत केली आहे २ मी माझ्या सर्व वृत्ती नीट आवरून तुझ्याच पाठीशी लाविल्या आता तू त्या सहकोहच्या गोष्टी विसरून जा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आता तुझ्या चरणी मिठी पातलेली असून आता तुमची मानवी तुटी झाली तर होवो ४

२५०२ जाली होती काया । बहु मलीन देवराया ॥ १ ॥

तुमच्या उजळली नामें । चित्त प्रक्षाळिले प्रेमें ॥ २ ॥

अनुतापें साला झाडा । प्रारब्धाचा केला तोडा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देह पायीं । ठेवून झालो उतराई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काया-शरीर, प्रक्षाळिलें-गुढ केले, झाडा-हिंगेव, तोडा-सबध तोडला

अर्थ - देवराया, माता देह कारण मलीन झाला होता रे १ त्याची गुढी तुझ्या नामचित्ताने झाली त्या घोषे माझे चित्त प्रमाने गुढ केले गेले २ अनुतापच्या योगाने सर्व हिरोव चुकता झाला व प्रारब्धाचाही सबध तुटला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हा माता देह तुझ्या पायावर ठेवून उतराई झालो आहे ४

२५०३ आज आनंदु रे एकी परमानंदु रे । जया श्रुति नेति नेति म्हणती गोविंदु रे ॥ १ ॥

विठोबाचीं वेडीं आम्हा आनंदु सदा । गाऊ नाचो वाजु टाळी रजवू गोविंदा ॥ २ ॥

सदा सण सात आम्हा नित्य दिवाळी । आनंदें निर्मर आमचा कंवारी बळी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाहीं जन्ममरणाचा धाक । सत सनकादिफ तें आमचे कवतुक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वाजु-वाजवू, साच-खरोखर, निमर-परिपूर्ण

अर्थ - आज आम्हास परमानंदस्वरूपाच्या प्राप्तीचा आनंद झाला आहे कारण जे वेदांना, श्रुतींनाही समजले नाही ते गोविंदाचे स्वरूप त्याच्या नामस्मरणाने समजले आहे १ आम्ही या विठोबाची वेडीवाकडी मूले असून आम्हास सदैव आनंदच आहे त्यामुळे आम्ही सतत त्यालाच मुखाने गाऊ त्याच्याच नावाने नाचू टाळी वाजवून त्या गोविंदाला रजवू २ असा हा आनंदाचा दिवाळीचा सण आम्हास खरोखर नित्याचा म्हणून मिळालेला आहे कारण आम्हास हा परिपूर्ण असा यत्किंच देव साहचकारी म्हणून प्राप्त झाला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आम्हास जन्ममरणाची भीती नाही सनकादिक सत हे आमचे अतिशय प्रिय असे विषय बनले आहेत ४

२५०४ प्राणिमा एक बीजमत्र उच्चारौ । प्रतिदिनीं रामकृष्ण म्हण फा मुरारि ॥ १ ॥

हेंचि साधन रे तुज सर्व तिडोंचि । नाम उच्चारौ पां गोपाळाचे वाचे ॥ २ ॥

उपास पारणें न लगे वनसेवन । न लगे धूपदान पंचाग्रततापन ॥ ३ ॥

फुकाचे मुसाचे काहीं न देवे आडार । कीटो यज्ञा परित मुखा म्हणे हें सार ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पंचाग्रततापन-चार वाजूस चार अन्नाची कुड आणि वरून माझ्याहोच्या मूर्त्याचा ताप

असे साधन

१ बहुच मंडिग पडिराया, २ रे, ३ पंचाम्निसाधन

अर्थ :- अरे प्राण्या, 'रामकृष्ण मुरारी' हा एक दीनमन तू रोज याणीने का उच्चारित नाहीस ? १ सर्व सिद्धींचे हेच एक साधन असून याणीने गोपाळाचे नाव उच्चारणे हेच एक फक्त तू करावेस. २ याखेरीज तुला नाना प्रकारचे उपवास, रानावनात जाणे, पंचाम्रसाधनाचा, धूम्रपानाचा त्रास इत्यादी कठीण साधने करण्याची जहरी नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे नामसाधन फुकटचे व सुलाचे असून फोट्यावधि यज्ञावेशाहो तार-भूत सते आहे. ४

२५०५ विठ्ठल कीर्तनाचे अंती । जय जय हरी जे म्हणती ॥ १ ॥

तेंचि मुकृताचें फळ । वाचा रामनामें निखळ ॥ २ ॥

वैसोनि हरिकृयेसी । होय सावध चित्तासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे त्याचा जन्म । मुफळ जाला भवक्रम^१ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- मुकृताचे-पुण्याचे, निखळ-निगळ, केवळ.

अर्थ :- श्रीहरीच्या कीर्तनाच्या दोवटी जय हरी जय विठ्ठल असे जे लोक मामरमरण करतात १ तेच त्याच्या पुण्यफलचि फळ आहे. याचेने निश्चळ रामनामाचा उच्चार करावा. २ श्रीहरीच्या कृपेस यमून चित्त सावध ठेवावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशाचा संसार व जन्म सफळ झाला असून त्यांच्या सयं जीविताच्या यमनिचे तार्यक झाले. ४

२५०६ न घलवे पंथ वेच नसतां पालवीं । शरीर विटंबिलें घाटे भीक मागावी ॥ १ ॥

न करों रे तैसें आपआपणां । नित्य राम राम तुम्ही सकळ म्हणा ॥ २ ॥

राम म्हणवितां रांडा पोरें निरविशी । पडसी यमा हातीं जाचविती चौऱ्यादी ॥ ३ ॥

मुखां नाहीं राम तो ही आत्महत्यारा । तुका म्हणे लाज नाहीं तया गंधारा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- पालवीं-पदरात, संग्रही, बरोबर, महारा-गावड्यात.

अर्थ :- रामनामाचे वचन जर संग्रही मसेल तर आयुष्याचा मार्ग चालवणार नाही. त्याच्या निषाध घरीराची विटंबना होऊन भीक मागण्याचाच प्रसंग येईल. १ तेव्हा तुम्ही आपापल्या ठिकाणी तसे न करता नित्य सर्वजण मुक्ताने रामनामाचा उच्चार करा. २ रामनामाचा उच्चार करताना वायकामुलांच्या निरवानिरयोची चिंता तुम्ही का करता ? हे नाम घेतले नाही तर तुम्ही यमाच्या हातात सावडून चौऱ्याऐसी लक्ष योर्वात सापडाल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या मुखात रामनाम नाही, त्याने आत्मघात केला आहे असे समजावे. त्या गावडळ मूर्खता काहीच लाज नाही असे समजावे. ४

२५०७ यडियेसी निघतां पापार्णांच्या सांगडी । बुडतां मध्यमार्गी तेथें कोण घाली उडो ॥ १ ॥

न करी रे तैसें आपआपणिया । पतंग जाय र्थायां जीवें ज्योती घालूनिया ॥ २ ॥

सावधपणें सोमवल^२ वाटी भरोनिपां प्याला । मरणा अंतो येथ बोलविती गहिला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे करों ठायींचाचि विचार । जंव नाहीं पातला यमाचा किकर ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- यडियेसी-पैलतीरावर, सांगडी-नाय, किकर-दास.

अर्थ :- यमाच्या नावेत यमून नदीचे पैलतीर गाठण्यात निघाला असता मध्येच एताशा बुडाला तर त्याला वर वाडण्यासाठी कोण बुडी मारणार ? १ याप्रमाणे आपला घात आपणच बघी करू नये. दिव्यावर शब्द घातल्याने पतंगाचे जीवित वायाच जात नाही वाय ? २ सावध बुडी टाकून जो सोमल द्याचे प्रादान करतो

स्याने मरणाच्या वेळेस सावधाने स्वरित बंधास बोलविले तरी काय उपयोग ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात जोपर्यंत घमाचे दूत आलेले नाहीत तोपर्यंतच तू आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तीचा विचार कर ४

२५०८ धा जी माझा विचारोनिया विभाग । न सडे हा लाग आहाचपणे ॥ १ ॥

किती नेणे तुम्हा साहाते कटकट । आम्हीच वाईट निवडलों ते ॥ २ ॥

फरितां ग्लह जिवाचिघेसाटीं । हे तुम्हा चोपटीं टाळ देवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धीर कारण आपुला । तुम्हीं तो विठठला मयातीत ॥ ४ ॥

गद्यास व टीपा - आहाचपणे-उगाच, ध्यय लाग-पाठगग खोखटी-वाईट टाळ-सोड मवय

अर्थ - जी महाराज माझा जो काय वाटा असेल तो नोट विचार करून घ्या नाही तर हा लाग मिळवा घासाठी आम्हास उगाचच तुमचा पाठलाग करावा लागेल १ तुम्ही ही आमची कटकट तरी किती सहन करता ते नाही समजत नाही आम्हीच या कामी वाईट म्हणून ठरणे ३ आम्हांस जीव जाईपर्यंत तुमच्याचो देवा माझण करावे लागते ही तुम्हाला अतिशय वाईट खोड लागली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आम्हांस आपला धीर वाटावा हेच एक कारण आहे विठ्ठला तुम्ही तर मायेचा पलीकडे आहात ४

२५०९ आमुचे ठाडके तुम्हा गर्भवास । बळिवत दोय पेले भोग ॥ १ ॥

काय हा सांगावा नसता नवलाव । मैदपणें भाग भुलवणेचा ॥ २ ॥

एका पळवूनि एका पाठी लावा । कवनुच देवा पाहायया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ज्वाणे असे चेतविले । स्याच्याने उगलें बैसे मज्हे ॥ ४ ॥

घांघां जात नाही । वचन प्रीतीचें तें काहीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । सत्य येतें अनुभवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- घांघां-संतुष्ट झाले.

अर्थ :- देवा, तुमच्या कृपेचे दान जर मला मिळाले असते तर ही अशी केविलवाणी अवस्था माझ्या मनाची झाली नसती. १ ज्याचे मुख टवटवीत आहे व ज्याचे चित्त संतुष्ट झाले आहे त्याच्यावर कृपा झाली असे समजावे. तीच त्याची ओळख आहे. २ तुमचे व आमचे काही प्रीतीचे भाषण झाले तर देवा, ते काही वाया जाणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला हेच खरोखर अनुभवास येत आहे. ४

२५१२ जालों तंव साचें । दास राहवणें काचें ॥ १ ॥

हें कां मिळतें उचित । तुम्ही नेणा कृपावंत ॥ २ ॥

सिहाचें तें पिलें । जाय घेऊनियां कोतहें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नास । आम्हां म्हणविलियां दास ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साचें-खरोखर, काचें-कच्चे.

अर्थ :- देवा, आम्हां एक तुमचेच खरोखर दास क्षान्द्यावर मग तुझ्या ज्ञानात कच्चे का म्हणून राहू ? १ कृपावंत, हे आम्हांस मिळते ते उचित अथवा अनुचित हे तुम्हांस समजत नाही काय ? २ सिहाची पिले कोतह्याने घळत स्थावीत, असे कुठे घडले आहे काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यात्रमाणे तुमचे दास न्हटत्यावर आम्हा नास होतो हे बोलणे खरे आहे का ? ४

२५१३ देवाच्या उद्देशें जेयें जेयें भाव । तो तो वसे ठाव विश्वंमरें ॥ १ ॥

लोभाचें संकल्प पळालियावरी । कंठी तेयें उरी पापपुण्या ॥ २ ॥

शुद्ध भवती मन जालिया निर्मळ । कुडचळी विटाळ वज्रलेप ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ज्याचें तमासीच कळे । प्रसंत येतो फळें फळों मग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- ठाव-स्थान.

अर्थ :- देव आहे अशी भावना ज्या ज्या स्थानावर धरायी त्या त्या ठिकाणी विश्वंमर आहे असे दिसेल. १ एखाद्या लोभाचे संकल्प दूर झाल्यानंतर त्या ठिकाणी पापपुण्यास स्थान कसे राहणार ? २ मन निर्मळ झाल्यावर पीहरीची मक्ती शुद्ध होते आणि मनच मलीन असेल तर विटाळ वज्रलेपासारखा अंगी चिकटतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे ज्याचे स्वासथ समजत असते. जशी त्याची फळाची इच्छा असेल तशी ती फलद्रूप होते. ४

२५१४ कडसणी धरितां मडचणीचा ठाव । म्हणऊनि जीव प्राप्तलासे ॥ १ ॥

लौकिकावाहेरि राहिलों निराळा । तुझविण वेगळा नाहीं दुजा ॥ २ ॥

संकोचानें नाहीं होत धरणीवरी । उरवुनि उरी काय काज ॥ ३ ॥

तुका म्हणे केलें इच्छेचि सारिलें । नाहींसि पारिलें येथें फोणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कडसणी-निवड, घोष, विचार, धर्णीवरी-इच्छातुष्टी, काज-हारण.

अर्थ :- जसजसा विचारपूर्वक तोष करायला तसतशी अडचणच फार येते म्हणून मात्सा जीव प्राप्त होत नाही. १ माताठी मो सवें लौकिकाच्या बाहेर येऊन निराळाच होऊन राहिलो आहे असा मला तुम्हाजिनाय

येगळे असे स्वानव नाही २ येथे मी सकोव बेला तर माझी इच्छावृत्ती कधीच होणार नाही मग सकोव मनात ठेवण्याचे तरी काय कारण ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी माझ्या इच्छेप्रमाणे केले असून आता यथे पुण्यावाचून दुसरे कोणी परके राहिले नाही ४

२५१५ हेंचि जतन करा दान । घडनी चरण राहिलो तो ॥ १ ॥

आणीक काहीं न घलों भार । बहुत फार साकडें ॥ २ ॥

ध्यावी माझ्या हातें सेवा । हेचि देवा विनवणी ॥ ३ ॥

तुका तुमचा म्हणवी दास । तेणें आस पुरवावी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साकडें-सवट

अर्थ - देवा, मी तुमचे चरण धरून राहिलो आहे हेच दान तुम्ही मला जे दिले आहे ते नीट जतन करून ठेवा १ याशिवाय मी दुसरा कुठलाही भार तुमच्यावर घालीत नाही, व फार मोठ्या सकाटही दाकीत नाही २ माझ्या हातून तुम्ही सेवा घ्यावी होच देवा, तुमच्यापाशी एक विनवणी आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमचा दास म्हणवीत यतल्याने माणो इच्छा तुम्ही पूर्ण करावी ४

२५१६ आपल्याच स्फुदें । जेथे तेथें घेती छदें ॥ १ ॥

पडिला धर्त्याचा दुष्काळ । बहु फार जाली घोळ ॥ २ ॥

विस्वासाचे माठ । त्याचे कपाळों तें नाट ॥ ३ ॥

तुका म्हणें घाणा । मूढा तीर्थी प्रदक्षिणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - स्फुदें-अभिमानाने छद-आग्रह, माठ-मूढ भक्तिमद, जडबूदी

अर्थ - बाहो लोक आपल्याच अभिमानाने आग्रह धरीत असतात १ त्यामुळे सर्वत्र सत्याचा दुष्काळ पडलेला असून फारच पीडाळा निर्माण झालेला आहे २ ज भक्तिमद व मूढ लोक विस्वास धरीत नाहीत त्यांच्या कपाळी नाटच लागतो त्यांना काहीच प्राप्त होत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात घाण्याच्या बेताप्रमाणे हा मूर्ख पुखीची प्रदक्षिणा करीत असतो ४

२५१७ उद्रेगाची धाव वंसली आसनीं । पडिलें नारायणीं मोटळें हें ॥ १ ॥

सकळ निर्विचिती जाली हा भरवसा । नाहीं गर्भवासा येणें ऐसा ॥ २ ॥

आपुलिया नावें नाहीं आम्हा जिणें । अभिमान तेणें नेला देवें ॥ ३ ॥

तुका म्हणें चळे एकाचिया सत्ता । आपुलें मिरविता पणें ऐसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - उद्रेग-विता

अर्थ - सव सुतीसहित मी माझ्या देहाचे मोटकुळे या नारायणाच्या ठिकाणी समपण केले असल्यामुळे माझ्या सवें चिंताची धाव याच एका ठिकाणी बसली आहे १ म्हणूनच मी सव चिंतातून मुक्त झालो असा भाव मला प्राप्त झाला आहे आता पुनः गर्भवासास येण्याचे कारण नाही २ आम्हा सर्वे अभिमान त्या देवाने नेलेला असल्याने मात तिथे माझ्या स्वतःप्र अशा जावाने उरलेले नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माझ हे शरीर त्याच्याच एका सत्तेने चालते म्हणून मी आपलेपणा टाकून रिक्ता झालेला आहे ४

२५१८ बहुतां पुरे ऐसा वाण । आले घन घराती ॥ १ ॥

ध्या रे फुका मोलेविण । नारायण न मुला ॥ २ ॥

१ राहिलसि २ चाली ३ त्याची ४ मी रितापणे आसे

ऐका निवळल्या मनें । धरवें कातें सादर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे करुनि अंतों । निश्चितो हे ठेवावो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- बाण-माल.

अर्थ :- पुष्कळांना पुरेल असा परस्परविचारान्या भात आमच्या घरी घनरूपाने आलेला आहे. १ पाला काही मोल नाही. फुकटचे हे घन तुम्ही लुटा ना या नारामणाला चुकू नका. २ हे जे मी सांगत आहे ते मोट शब्द मनाने व तत्परतेने कान देऊन ऐका. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शेवटी निश्चित व्हावे म्हणून असा संग्रह करून ठेवावा. ४

२५१९ माझी मज जाती आवरली देवा । नव्हतां या गोया इंद्रियांचा ॥ १ ॥

कासया मी तुझा म्हणवितों दास । असतों उदास सर्व भावें ॥ २ ॥

भवाचिये' भेणें धरियेली कास । न पुरतां आस काय थोरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आपआपुलीं जतन । कैंचें थोरपण मग तुम्हां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गोया-गुता.

अर्थ :- देवा, माझी इंद्रिये जर सला आवरता आली असती तर मग मी या गुंत्यात सापडलोच नसतो. १ मग मी स्वतःस लुता दास कदासाठी म्हटले असते ? सर्व भावांनी उदास होऊनच राहिलो असतो. २ पण मला या संसाराचे मग यादू लागले आणि त्या मातीने मी तुमची कास धरली. आता जर माझी इच्छा पूर्ण न झाली तर तुमची थोरवी ती काय राहिली ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्हीच आमचे विकार संभाळून ठेविले तर मग तुम्हांस मोठेपणा कदाचा आहे ? ४

२५२० विनवितों तरी आणितोसि परी । याचकानें थोरी दातपावी ॥ १ ॥

आमुचे ही कांहीं अतों द्या प्रकार. १ एकल्यानें थोर कैंचे तुम्ही ॥ २ ॥

नेपावी जी कांहीं बहु साल सेवा । गौरव तें देवा यत्न फीजे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाहीं आमुची मिरासी । असर्वेसीं ऐसीं दुर्बळेंचि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- परी-प्रकार, थोरी-थोरवी, मोठेपणा.

अर्थ :- देवा, मी तुम्हांस जो जो विनयतो तो तो तुम्ही आपणजीवच काही प्रकार सला दाखविता. पण मी पाचक असल्यानेच तुमच्यासारख्याची थोरवी आहे. १ आमचेही काही उपकार तुमच्यावर आहेत हे ध्यानी असू द्या. तुम्ही एकटचे असाल तर मोठेपणा कसा मिळेल ? २ देवा, तुम्ही माझ्याकडून फार सेवा करून घेऊ नये. जेणेकरून आपणा उमरपत्तीचा गौरव होईल असाच प्रयत्न तुम्ही करा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही नेहमीच दुर्बल असावे ही काही आमची सततची मिरास नाही. ४

२५२१ एका ऐसें एक होतें फोणा काळें । समर्थाच्या बळें काय नव्हे ॥ १ ॥

घालुनि बैसलों मिरासीस पाया । जिंको देवराया संदेह नाही ॥ २ ॥

केला तो न संडों आतां कडवाड । वारोन हे आड कामकोय ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाळीं^३ अळसाची घाडी । नव्हती आली जोडी फळों साच ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कडवाड-निश्चय, साच-खरोखरचे.

अर्थ :- कधी कधी एकाचे दुसरेच होऊन बसते. समर्थाच्या सामर्थ्याने काय होणार नाही ? १ म्हणूनच देवराया, मी तुम्हांला जिंकण्यासाठी मिरासीचा पाया घालून बसलो आहे. तुम्हांला जिंकणार पात संशय नाही. २

१ मयाचिये, २ उपकार, ३ जाली.

आता मी जो एव निश्चय केला आहे तो काही शोडणार नाही धामजोयादी विचार जर तुमच्याआमच्या बाड झाले तर ते मी दूर करीन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या लग्नाचे खरे मर्म मला जेव्हा समजले म्हणजे तेव्हा बाळसाने माझ्यावर धाडव धातली होती ४

२५२२ जाले समाधान । तुमचे धरिले^१ चरण ॥ १ ॥
 आता उठावेसे मना । येत नाहीं नारायणा ॥ २ ॥
 मुरवाडिपणे । येथें सापडलें केणे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भाग^३ । गेला निवारिला लग्न ॥ ४ ॥

शब्दार्थ प टीपा - मुरवाडिपणे-मुलदुग्धदायन, वेणे-मान

अर्थ - देवा, मी तुमचे चरण धरले यातच माझ्या मनाचे समाधान झाले १ नारायणा, आता तुमच्या पायावरून उठावे असे माझ्या मनात येतच नाही २ मला या ठिकाणी हा स्वरूपप्राप्तीचा माल मोठ्या सुखदायक-पणाने मिळालेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यामुळे माझा सर्व प्रारब्धभोग दूर झाला ४

२५२३ मुलाकडे वास । पाहें करुनिया आत्म ॥ १ ॥
 आता होईल ते शिरीं । मनोगत आज्ञा धरीं ॥ २ ॥
 तुह्मीं भगीकार । केला पाहिजे हे सार ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दारीं । उभें यावक मीं हरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ प टीपा - वास-वाट

अर्थ - देवा, मी मोठी आज्ञा घेऊन, तुमच्या मुलाकडे पाहून तुमची वाट पाहत आहे १ आता तुमचे जे मनोगत असेल त्याप्रमाणे करा मी ती निरसावय मानीन २ देवा, तुम्ही माझा आज्ञा स्वीकार केला पाहिजे, हेच याचे सार आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरी, मी हा यावक भिकारी तुमच्या दारात उभा राहिलो आहे ४

२५२४ नाहीं माथा मार । तुम्ही घेत हा विचार ॥ १ ॥
 जाणोनिया ऐसे केले । दुरिल अग्रेसी लाविले ॥ २ ॥
 आतां बोलावे आवडी । नाम घ्यावे घडी घडी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दुरीं^१ । देवा खोटी ऐसी उरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ प टीपा - आवडी-प्रेमाने

अर्थ - देवा माझा मार तुम्ही शिरावर घेत नाही हे पाहून मला फार विचार पडलेला आहे १ असे जाणून याम्ही आजवर जे दूर होती ते तुमच्या अमाशी येऊन लपटले २ आता तुमच्याबरोबर मोठ्या प्रेमाने बोलावे आणि क्षणाक्षणाला तुमचे नाव घ्यावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा आता तुमच्यापासून दूर राहणे ही किती खोटी व धाईट स्थिती होईल ४

२५२५ माझे जड भारी । आता अवघे तुह्मावरी ॥ १ ॥
 जालो अकित अकिला । तुमच्या मुकलों मागिला ॥ २ ॥
 करितों जें काम । माझी सेवा तुजें नाम ॥ ३ ॥
 तुका पाया लागे । काहीं नेदी ना न मगे^४ ॥ ४ ॥

१ देखिले, २ पणे, ३ भोग ४ वास, ५ घरी, ६ मागे

शब्दार्थ व टीपा - अकिला-स्वाधीन असलेला

वर्थ - देवा, आता माझे सर्व ओझे मी तुमच्यावरच टाकलेले आहे १ तुमच्या स्वाधीन असलेला हा मी तुमचा आताधारक सेवक असून मागच्या सर्व लौकिक प्रपचास मी मुक्तलो आहे २ तुमचे नाम सदादित प्राये हीच माझी सेवा असल्याने मी नेहमी हेच काम करीत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमच्या पायास लागलेलो असून मी तुम्हास काही देत नाही की मागत नाही ४

२५२६ तुम्ही आम्ही भले आता १ जालो चिंता काशाची ॥ १ ॥

आपुलाले आलो' स्थळीं १ मीन कळी वाढेना ॥ २ ॥

सहज जें मनीं होते १ तें उचितें घडलें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नसते अगा १ येत संगी सारिखें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कळी-घाडण

अर्थ-देवा, आम्ही सेवक व तुम्ही स्वामी या नात्यानी तुम्हीआम्ही आता ठीक आहोत आता चिंता काशाची आहे ? १ तुम्ही स्वामी व आम्ही सेवक, या आषाढ्या स्वामी आपण आता असल्यामुळे मीन आहे आता माझण वाढणार नाही २ जे माझ्या मनात होते ते तुम्ही योग्य रीतीने उघडकीस आणले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याची जशी सगत असेल त्याप्रमाणे अगो नसलेले गुणही येत असतात ४

२५२७ चिंता ऐसी नको देऊ गाठवेण १ जेणे देवाचे चरण अंतरे तें ॥ १ ॥

आलिखा घचने रामनामध्वनि १ ऐकावीं घानीं ऐसीं गोडे ॥ २ ॥

मत्सराचा ठाव शरीरीं नसावा १ लाभेविण जीवा वु ल देतो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे राहे अतर शीतळ १ शांतीचे ते बळ क्षमा अर्घी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अतर-मन, शीतळ-शांत घड

अर्थ-चिंता, ज्यायोगे देवाचे चरण अंतरतील जशी गाठवण मला तू करू देऊ नकोस १ घाणीतून रामनामाचा ध्वनी निघावा आणि तो मी घाणीनी ऐकावा ही गोष्टी आता असावी २ तुमच्याच्या मत्सरास माझ्या शरीरात स्थान नसावे त्यापेक्षा कोणताही स्वाम तर होव नाहीच पण जीवात दुष्ट मात्र होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मन शांत राहावे क्षमाशील वृत्ती असणे हेच शांतीचे सामर्थ्य आहे

२५२८ कोण पुण्य कोणा गाठी १ ज्यासी ऐतियाची भेटी ॥ १ ॥

जिहीं हरी घरिला मनीं १ दिले ससारासी पाणी ॥ २ ॥

कोण हा माझ्याचा १ ऐतियासी चोले वाचा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे त्याचे भेटी १ होय ससारासी तुटी ॥ ४ ॥

२५२९ तरिच हा जीव ससारीं जदास । धरिला विदयास तुह्यां^१ सोई ॥ १ ॥
 एके जातीविण नाही कळवळा । ओढली गोपाळा सूत्रदोरी ॥ २ ॥
 फुटतसे प्राण क्षणांच्या विसरें । हें तों परस्परें सारिलेंचि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे चित्तीं रातिला अनुभव । तेणें हासदेह निवारला^२ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - सदेह-सद्य

अर्थ - देवा, तुमच्याबद्दल आम्ही विदयास घारण केला आहे म्हणूनच आमचा हा जीव या ससारात जदास झालेला आहे १ गोपाळा, एकाच जातीचे मिळाल्याखेरीज खरी प्रीती निर्माण होत नाही या एकव्यामुळेच प्रेमसूत्र सारले ओढले जाते २ तुमचा विसर क्षणभर झाला तरी त्यामुळे आमचा जीव कासावीस होतो ही स्थिती तर उभयतांतही समानच असेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशाच प्रकारचा अनुभव मी माझ्या चित्तात राखून ठेविला आहे त्यामुळे माझा सद्य दूर झाला ४

२५३० किती विवंचना करीतसे जीवों । मन धावडवी दाही दिशा ॥ १ ॥
 कोणा एका भावे तुह्यो अगिकार । करावा विचार याच साठी ॥ २ ॥
 इतर ते आतां लाम तुच्छ जाले । अनुभवा आले गुणगुण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे लागो अखंड समाधि । जावें प्रेमबोधीं युद्धोनिघा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - धावडवी-धावते

अर्थ - मी आपल्या जीवाच्या ठिकाणी किती चिंता करीत असतो ! तुम्हांला देवा, हृदकापासाठी दसरिर्तावा माझे मन धावते १ कोणत्या एका भावाने तुम्ही माझा अगिकार कराल याचाच मी विचार करीत असतो २ तुमच्यावाकून मला इतर लाम जाता तुच्छ झाले असून त्यातील सर्व चांगलेवाईट गुण माझ्या अनुभवात झाले आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माझे अखंड तमाची लागून मी तुमच्याच प्रेमबोधाच्या सागरात बुडून जावे असे माझ्या मनास वाटते ४

२५३१ दिकचि या नाहीं ससारसंभवा । तुटेना^३ या वाघा भवरोगाची ॥ १ ॥
 सातडीत^४ करीं ह्यागऊनि तातडी । साधिली ते घडी सोनियाची ॥ २ ॥
 सकल्पाच्या बीजे इद्रियाची घाली । प्रारब्ध ते घाली गर्भवासी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बीजे जाळुनी सकळ । करावा^५ गोपाळ आपुला तो ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - दिक-मयादा

अर्थ - या ससारवघनात काही मर्यादाच नाही, यया भवरोगाची वाधाही कधी होत नाही १ म्हणूनच मी अत्यंत त्वरेची तातडी करून परमाप्तसाधनाची सोऱ्याची वेळ साधत आहे २ आपल्या सकल्पाच्या बीजाप्रमाणे इद्रियाचे चलनचलन होत असते आणि प्रारब्धाप्रमाणे गर्भवास घडतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही सर्व कमबीजे जाळून मला देवा तुमचे वगन करणारा भाट करा ४

२५३२ आता होइन धरणेकरी । सीतरींच फोंडीन ॥ १ ॥
 नाहीं केली जीवेंसाटी । तो का गोष्टी रुचे ते ॥ २ ॥
 आधीं निर्धार तो सार । मग भार सोसीन ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे खाऊ जेवू । नेवू होऊ वेगळा ॥ ४ ॥

१ तुझा, २ निरसला, ३ तुटचि ना वाघा, ४ तावडी ते, ५ करावे गोपाळ आपुले भाट

शब्दार्थ व टीपा - भीतरीच-अंत.करणात.

अर्थ :- देवा, आता मी तुझ्या वारातच घरणे धरून बसेव आणि तुला मी माझ्या अंत करणातच कोंडून ठेवीन. १ मी माझ्या जीवावर जोपर्यंत उदार झालो नाही तोपर्यंत तुम्हांला या गोष्टी कशा रुचणार ? २ आधी निश्चय करणे हेच एक सार आहे. नाहीतर तुम्हांला मार सोतणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, मी तुला खाऊ देणार नाही, की माझ्याहून वेगळ्याही होऊ देणार नाही. ४

२५३३ होइल तरि पुसापुसी । उत्तर त्यासी योजावें ॥ १ ॥
तोवरि मी पुढे काहीं । आपुलें नाहीं घालीत ॥ २ ॥
जाणोनियां अंतर देव । जेव्हां भेव फेडील ॥ ३ ॥
तुका म्हणे धरिला हातीं । करील खंतीवेगळें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पुसापुसी-विचारपूस, भेव-भय.

अर्थ :- कुणी विचारपूस करील या विचाराने आपले उत्तर आपण तयार ठेवावे १ तोपर्यंत मी मातें म्हणणे आपल्यापुढे ठेवित नाही. २ जेव्हा देवच माझे अंत करण समजून घेईल तेव्हा माझे भय दूर होईल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेव्हा हा देव मला हाती धरील तेव्हा तो मला या चिंतेच्या वेगळे करील ४

२५३४ हा तों मध्ये काहीं निराशेचा ठाय । मलें पोटीं वाच राखलिया ॥ १ ॥
विश्वंमरें विश्व सामाविलें पोटीं । तेथेंचि सेवटीं आह्मी असों ॥ २ ॥
मेणतां चितन करितों अंतरीं । तेथें अभ्यंतरीं उमटेल ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझा स्वामी अबोलणा । पुरवूं खुणें खुणा जाणतसें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वाच-निश्चय, अबोलणा-न बोलणारा.

अर्थ :- हे स्थान काही निराश होण्याचे नाही, म्हणून आपल्या मनाचा निश्चय कायम राखावा. १ या विश्वास मरून राहिलेल्या देवाने सर्व विश्व आपल्या पोटात साठविले आहे आम्हीही सेवटी त्याच ठिकाणी जाऊन घेऊ. २ न जाणता जरी आम्ही आमच्या अंत करणात त्याचे चितन केले तरी त्याच्या अंत.करणास ते समजते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझा हा स्वामी न बोलणारा आहे म्हणून आम्ही खूण करूनच, त्याला सर्व कळवू. तो जाणत आहे. ४

२५३५ निष्ठुर तो विते निराकारपणें । कोंबळा सगुणें प्रतिपाळी ॥ १ ॥
केलाच करावा केला कडवाड । होईल तें गोड न परते ॥ २ ॥
मयिलिया लागे नवनीत हातां । नासे वितळितां अहाच तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां मनाशीं विचार । करावा तो सार एकचित्त ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कडवाड-निश्चय, आहाच-व्यर्थच

अर्थ :- हा देव आपल्या निराकार, निर्गुण स्थितीत निष्ठुर विसत असला तरी तो सगुणरूपाने मनाचा कोपळा असून आपल्या मर्तांचा सांभाळ करीत असतो. १ यासाठी आपल्या मनाचा केलेला निश्चय पक्का करावा. त्यामुळे बदलणार नाही असे बऱ्याच आपल्या जीवनाचे होईल. २ बहुधाचे मोठे घुसळण केले तरच सोणी हाताशी येईल आणि मुसतेच ताक घुसळले तर ते स्वयं नागून जाऊन वितळले भाव. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आपण आपल्या मनाशीच विचार करावा. एकचित्ताने विचार करणे हेच एक सारमूत तत्त्व आहे ४

१ असे, २ पुरते.

२५३६ बहु देवा घरे जाले । नसते गेले सोवळे ॥ १ ॥
 घोवटाशीं पडिली गाठी । जगजेठीप्रसावे ॥ २ ॥
 गादल्याचा जाला जाडा । गेली पीडा विषहर ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे यरावरी । निर्मळ करी निर्मळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घोवटाशीं-गुढागी, बाइत्याचा-मलीन झाल्याचा.

अर्थ - देवा, लोकांमध्ये लोटे व नसते सोवळे नष्ट झाले हे फार घरे झाले । या जगजेठीच्या रूपाने मासी आता गुढागीच गाठ पडली आहे २ जे जीवन मनीन झाले होवे त्याचा साडा झाला आणि विरल्याची सव पीडा व्हाव सली ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे बरेचघर निर्मळचे निर्मळच होऊ असते ४

२५३७ स्वामित्याचीं बर्मे असोनि जवळी । दाहीं जायें मोळी गुणासये ॥ १ ॥
 काबाडपामुनि सोडवा दातारा । काहीं नका मारा पात्र करु ॥ २ ॥
 धनवंश्याचिये^१ अर्गी सत्तायळ । व्याधि तो सकळ तोडावया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आलें मोडपासी कोंपट । सांडव्याची वाट विसरावी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काबाड-कपट कोंपट-कुटी, योगडी

अर्थ - आपल्या अंगी स्वामित्याची म्हणजे ईश्वरची बर्मे असल्याचे दिसत असूनही आम्ही या त्रिगुणांच्या सगतीने मलीन व धरित्री होऊन प्रपंचाच्या मोळीचा मार वाहणारे झाली आहोत १ दातारा, मला आता या कपटापामुनि तुम्ही सोडवा या संसाराच्या थोडपास पला तुम्ही पात्र करू नका २ सर्व व्याधी व्हा बरेचपणे सार्व धनवंशीच्या अंगी असते तेवढे तुम्ही आहात तुमच्या हाती सर्व सत्ता आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे हे वैद्यकी लोपडे मोडवलीत आलेले आहे त्याच्या त्यागाची वाट मी विसरावी असे तुम्ही करा म्हणजे या वैद्याचा स्वीकार करा ४

२५३८ ऋणाच्या परिहारा जालों थोळपणा । दावी नारायणा वासलाती ॥ १ ॥
 जालो उतराई शरीरसकरपे । चुकों दायीं पापे सकळ हीं ॥ २ ॥
 आजिवरि होतो धरुनि निदासी । व्याजे यासाविसी श्हु केले ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मना आणिला म्या भाव । तुमचा तेथें ठाव आहे देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - थोळपणा-दास, सेवक, वासलाती-निराल, दिगेव

अर्थ - देवा तुमचे ऋण फेडण्यासाठी मी तुमचा सेवक झालो आता तुम्ही त्याचा दिगेव घ्या पाह १ मी माझे शरीर तुम्हास अर्पण करून उतराई झालो आहे आता माझे सर्व पातक तुम्ही नाहीशी करावीत २ मी हे ऋण आजपर्यंत माझ्या जीवाशी धरून होतो, पण त्याच्या व्याड्याच्या व्याजाने मला फारच कासावीस केले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, माझे हे शरीर तुमच्या राहाण्याचे ठिकाण आहे असे समजून मी ते तुम्हास अर्पण केले आहे ४

२५३९ येणे पापे पायापाशीं । निश्चयेंसी राहेन ॥ १ ॥
 सांगितली करीन सेवा । सकळ देवा दास्यत्व ॥ २ ॥
 बघनाची तुटली वेडी । हेच जोडी मग आम्हा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नव्हे क्षण । पायांविण वेगळा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - पामें-पराधीनता सेवाभाव

१

अर्थ - देवा मी तुमचा सेवाभाव पत्करला असल्यामुळे निश्चयाने तुमच्या पायाशीच राहोण १ मी तुमची सेवा तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे करीन दास्यभावाचे सब सेवा मी करीन २ तब बघनाची नेडी तुटल्यामुळेच तुमच्या पायाची प्राप्ती झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात तुमच्या पायापासून मी एक क्षणही वेगळा होणार नाही ४

२५४० आपल्या आपण उगवा लियाड । काय भाई जड करून घ्याल ॥ १ ॥

१ उद्धारासी काय उधाराचे काम । वाढवूचि थम नये देवा ॥ २ ॥

करा आता मजसाठीं वाढ पोटा । ठाव नाही तट जाले लोकीं ॥ ३ ॥

१ तुका म्हणे बाकी शडलियाथरी । न पडे व्यवहारीं सचिताचे ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - उधवा-सोडवा, नाहीसे वण, लियाड-लवाड, वाढ-मोडे तट-बोमाटा, दुप्वीतीं

अर्थ - देवा तुम्ही तुमचे सवाड स्वतः नाहीसे करा बाळा जडपणा घेऊन तुम्ही काय करणार ? माता उद्धार करण्याचे काम असे उधारीवर लावणीवर का टाकता हो ? उगाच थम वाढवू नयेत २ देवा आता माझ्यासाठी तुम्ही आपले पोटा मोडे करा कारण आमच्या भक्षणाचा बोमाटा सर्व जगात झाला असल्याने तुम्हास माहीत नाही काय ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या एकदर मागील कर्माचा हिशोब लोकर नू कर, म्हणजे भय मी पुन या सचित कर्माच्या व्यवहारात पडणार नाही ४

२५४१ सर्व जमीं विट आला । तू एकला आवडसी ॥ १ ॥

दिली आता पायां मिठी । जपजेठी न सोडी ॥ २ ॥

बहु जालों क्षेदसीण । येणे सीण तो नासे ॥ ३ ॥

१ तुका म्हणे गगे वास । बहु रया आस स्यळाची ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - क्षेदसीण-हार वष्टी, आस-इच्छा

अर्थ - देवा, मला आता इतर सर्व सर्गांचा बोट आलेला आहे तू एकटाच फक्त मला आवडतोस १ मं आता तुमच्या पायांस मिठी दिली आहे ती जपजेठी आता कधीही सोडणार नाही २ देवा, मी फारच दुखीवष्टी झाली असून ते थम तुमच्या पायाच्या दशनाने नाहीसे होणार आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्या तुमच्या पायांशी गगेचे वास्तव्य आहे त्या पायाची मला फार मोठी आगा आहे ४

२५४२ शीतळ तें शीतळातुनी । पायवणी चरणींचे ॥ १ ॥

सेवन हें शिरसा घरीं । अतरों ही वरदळा ॥ २ ॥

अवघेचि नासी पाप । तीर्थ यात्र माझ्याचे ॥ ३ ॥

यंसोनियां तुका तळीं । त्या पत्तोळीं डीरला ॥ ४ ॥

२५४३ गोदे काठीं होता आड । फरनि कोड कवतुके ॥ १ ॥
 देखण्यानीं एक बेले । आइत्या नेलें जिवनापें ॥ २ ॥
 राखोनिचा ठाय । अल्प जीव लावूनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे फिटे धनी । हे सज्जनीं विधाति ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कोड-लड, कोतुफ, देखण्यानीं-जानी माणवानी, सायसतानी जीवनापें-नाम्याच्या प्रवाहाजवळ, धनी-इच्छा

अर्थ-आजपर्यंत ज्ञानदृष्टी नसल्यामुळे श्रयस्थ गोदायरी असूनही तिच्या काठी आड राहून त्याचेच कोड-कोतुफ मो करीत होतो १ पण या सायसतानी एक असे बेले की, मला त्या पाण्याच्या ओघापाशीच नेले २ मी मासा अल्पजीव लावून ते ठिकाण जपून राखले होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या सायसताच्या ठिकाणी मला विधांती मिळून माशी इच्छा पूर्ण झाली ४

२५४४ न पाहें माघारें आता परतोनि । ससारापासुनि विटला जीव ॥ १ ॥
 सामोरें येजनि कवळीं दातारा । काळाचा हाकारा न साहाचे ॥ २ ॥
 सावधान चित्त होईल आघारें । खेळतां ही धरें वाटईल ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कठ दाटला या सोसे । न पयेचि कसे जवळी हें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कवळीं-आलिंगन दे, हाकारा-दरार, घाव

अर्थ-मासा जीव आता या ससारापासून पूर्ण विटला आहे मी आता त्याकडे परत माघारी बळून पाहणार नाही १ दातारा मला काळाचा हा घाव आता सहन होत नाही मी आता त्वरेने माझ्याकडे ये, मला आलिंगन दे २ तुझ्या आघारानेच माझे चित्त धाता सावध होईल स्थानंतर वगैरेही खेळ खेळताना मग मला धरेंच वाटेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या तुझ्या सोसाने देवा मासा कठ दाटून आला आहे, इतके जपूनही मी तुझ्याजवळ कसा पोचत नाही ? ४

२५४५ मयनीचे नवनीत । सर्व हितकारक ॥ १ ॥
 दडबत दडा परी । मार्गे उरी नुरवावी ॥ २ ॥
 धचनाचा तो पसर काई । तातडी कोईपाशींच ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जगजेठी । लावीं कठीं उचलूनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मयनीचे-पुसळलेले, मयन केलेले पसर-पाव्हाळ, विस्तार.

अर्थ-घुसळून काढलेले लोणी नेहमीच सर्व दृष्टींनी हितकारक असते १ त्याप्रमाणे मागे काही न उरविता मी तुम्हास दडाप्रमाणे नमस्कार घालीत आहे २ आता उगोच बरबर धोलण्याचा पाव्हाळ काय कामाचा? तुमच्या पार्यावर मस्तक ठेवून त्वरा करायी हे चांगले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जगजेठी, मला उचलून घ्या व प्रेममराने आलिंगन द्या ४

२५४६ अवचिताचि हातीं ठेवा । दिला सेवा न करिता ॥ १ ॥
 भाग्य फळलें जाली भेटी । नेघें तुटी यावरी ॥ २ ॥
 दैन्य गेलें हरली चिंता । सदैव आता यावरी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे वाटा जाला । योलों बोली देवासी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - नेहें-घेत नाही, सदैव-भाग्यवान

अर्थ - मी या देवाची सेवा चर्या न करताच अवचितपणे या देवाने मला आपला सर्व ठेवा देऊन टाकला १
माझे भाग्य उदयास आल्यामुळेच याची भेट झाली आता मी याचा वियोग कधीही होऊ देणार नाही. २ माझे
सर्व देय्य संपून माझी चिंताही हरपली आहे आता यामुळे मी फार मोठा भाग्यवान झालो आहे. ३ तुकाराम
महाराज म्हणतात, आता माझी वाढ मला मिळाल्यामुळे आम्ही देवाशी भाषण करू ४

२५४७ समर्थाची धरिली कास । आतां नाश काशाचा ॥ १ ॥
धावें पावें करीन लाहो । तुमचा आहे विठ्ठल ॥ २ ॥
न लगे मज पाहाणें दिशा । हाकेसरिसा खोदसी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे धोर । तुह्मां स्थिर दयेनें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - ओदसी-घावून येवील नाही-छंद.

अर्थ -मी आता या समर्थ देवाची कास घरलेली आहे आता माझा नाश काशासाठी होईल ? १, विठ्ठल,
तु घाव व मला पाव असो मी छंद घेईन २ मी तुला हाक मारल्याबरोबरच तु घावत येईल म्हणून मला इतर
दिशाकडे पाहण्याची जरूरी नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्याजवळ आम्हा दीनाविषयी दया
असल्यामुळे तुम्हाला फार वेळ धोर घरवणार नाही ४

२५४८ करूं तैसे पाठांतर । करुणाकर भाषण ॥ १ ॥
जिहीं केला मूर्तिमंत । ऐसे सतप्रसाव ॥ २ ॥
सोज्ज्वळ केल्या वाटा । आदल्या नीटा मागीलां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घेजं धावा । करूं ह्यां ते जोडी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- करुणाकर-दया येईल अद्या, जोडी-प्राप्ती.

अर्थ :- तुमच्या अंत करणात दया निर्माण होईल अशा शब्दांनी मी तुम्हास धाडवीन. १ या
सतांनी अमूर्त देवास मूर्तिमंत केले त्याचा हा प्रसाव आहे २ श्रविकर्पांनी ज्या वाटा पूर्वीच निर्माण केल्या होत्या,
त्या त्यांनी धांवत्या स्थितीत केल्या आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही अशा वेळी घाव घेऊ व मागील
संतांनी जो लाभ घेतला आहे तो येण्याची हाव करू. ४

२५४९ अचळ न चळे ऐसे जालें मन । धरुनि निज खुण राहिलोसें ॥ १ ॥
आयडी येसली गुणांची अंतरीं । करूं घणीवरी सेवन तें ॥ २ ॥
एकविध साव नव्हे अभावना । आणिकिया गुणां न मिळवे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझे पडिले आहारीं । ध्यान विटवरी ठाकले तें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - अचळ-अति चपळ, चपळ, घणीवरी-तुप्ती होईपर्यंत.

अर्थ :- जे माझे मन चंचल होते ते परमात्म्याची खुण धरून राहिले म्हणून स्थिर झाले १ या पर-
मात्म्याच्या गुणांचे प्रेम मनात आहेच आता त्याचिच सेवन मनाची तुप्ती होईपर्यंत आम्ही करू. २ या प्रभूविषयी
जे आमची एकविध भावना झाली आहे ती घालेंरोज आता वेगळी होणार नाही, आणि त्याच्याशिवाय इतर
गुणांशी ती समरसही देणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे विठ्ठलाचे ध्यान विटवरी उभे आहे ते माझ्या
धांवलेच आहारीं आले आहे ४

२५५० काय तुझी थोरी यणूं मी पामर । होतो दयावर कृपासिधू ॥ १ ॥
 तुज ऐसी दया नाही आणिकातो । ऐसे' हृषीकेशी नवल एक ॥ २ ॥
 कुक्षेत्रमूमीवरी पत्ती थ्याले । तूणामाजी केले थोठे त्यानीं ॥ ३ ॥
 अकस्मात तेथें रणसाय रोविला । युद्धाचा नेमिला टाय तेथें ॥ ४ ॥
 फौरय पांडय दळभार दोन्ही । झुजायया रणों थाले तेथें ॥ ५ ॥
 तयें काळीं तुज पक्षी आठयितो । पाय या श्रीपती ह्मणोनियां ॥ ६ ॥
 हस्ती घोडे रथ येथें धांवतील । पायाण होतील शतवृणं ॥ ७ ॥
 ऐसिये आकातों वांचों कैसे परी । धाव या श्रीहरी लवलाहें ॥ ८ ॥
 टाकोनियां पिलीं कैसे जावे आतां । पावें जगन्नाया लवलाहों ॥ ९ ॥
 आलीं तिये काळीं कृपा तुझ्या चित्ता । अनायाच्या नाया नारायणा ॥ १० ॥
 एका गजाचिया कठीं घटा होती । पाडिली अवचित्ती तपावरी ॥ ११ ॥
 अठरा दिवस तेथे द्रुपदुद्ध जाले । वारा ऊन लागले नाहीं तथा ॥ १२ ॥
 जुज जाल्यावरी दाविलें अर्जुना । तुझीं नारायणा पक्षियासी ॥ १३ ॥
 पाहें आपुलिया दासा म्या रक्षिले । रणों वाचविले कैदा परी ॥ १४ ॥
 ऐसी तुज माया आतुल्या भवताची । माउली आमुची तुका म्हणे ॥ १५ ॥

शब्दार्थ व टीपा — दयाकर-दयचा सागर, थोठे-थरटे ठाय-तळ, दळभार-सैव्याच समुदाय, जुज-
 जुज, युद्ध

अर्थ — देवा, तुझ्या थोरवीचे मी पाय घणत बरावे ? तू दयेचा सागर, दयेचा सिधू आहेस ? तुझ्या
 हतकी दया इतर कृपासही कधी येत नाही हृषीकेशी असे मुने एक नवल तू एक २ एकदा कुक्षेत्रावर पक्षी
 थ्याले व त्यानी पिलांच्या रसणासाठी भवतात एक लहानसे थरटे घावले. ३ एवढ्यात एकदमच त्या स्थानावर
 रणसाय उभाहून युद्धाची तयारी झाली युद्धाचा तळच त्या ठिकाणी पडला ४ फौरय व पांडव यांच्या सैन्याचे
 समुदाय युद्ध क्षेत्रासाठी त्या रणमूमीवर एकमेकांसमोर ठाकले ५ त्यावेळी भयभीत झालेल्या त्या पक्ष्यांनी देवा,
 तुझी प्रार्थना केली ' या श्रीपती, तूच आता पाव ' त्यांनी असो विचारणी केली ६ ते म्हणाले, ' देवा, आता या
 ठिकाणी हत्ती घोडे धावतील आणि त्यांच्या पायांच्या टापांखाली बघाचाहो चुरा होऊन जाईल ७ अशा त्या
 आकांक्षात आहोी कसे वाचणार ? श्रीहरी तू लीकूच धावून ये आम्हास पाव ८ हो लहान लहान पिले सोडून
 सरी कुठे जावे आता ? तेव्हा तू जगाचा नाच आहेस तू लीकर पाव या आम्हांस ९ त्यावेळी ' अनायाच्या आपा
 नारायणा, तुमच्या चित्तास दया आली १० एका हत्तीच्या गळ्यात एक मोठी घटा होनी तो तुम्ही अवचितपणे
 त्या पिलांच्यावर पाडली ११ त्या रणमूमीवर अठरा दिवसपर्यंत घनघोर युद्ध जाले, पण त्या पिलाना तू
 वारा व ऊन याचा श्रास होऊ दिला नाहीस १२ युद्ध संपल्यावर नारायणा तुम्ही अर्जुनाला तो पक्ष्याची पिले
 दाखविलीत १३ आणि तुम्ही म्हणालात, ' आज मी माझ्या दासाचे कसे रक्षण केले आहे ! रणांगणावरही कसे
 वाचविले ! ' १४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, अग्नी माया तुम्ही तुमच्या भवतावर करता तुम्ही आमचीही
 माऊलीच आहात १५

२५५१ वैष्णवा सगती सुख घाटे जीवा । आणीक मी देवा काहीं नेणें ॥ १ ॥
 माथें नाचे उडे आपुलिया छदें । मनाच्या आनदें आवडीनें ॥ २ ॥

लाज भय शंका दुराविला मान । न कळे साधन यापरतें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां आपल्या सायासैं । आह्यां जगदीशें सांभाळावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सायासैं-प्रयत्नाने.

अर्थ :- देवा, मा वंणवांच्या संगतीतच मला फार सुख वाटते. मी त्यांच्याशिवाय दुसरे काहीच जाणोत नाही. १ त्यांच्याच संगतीने मी हरिनाम गातो व आपल्याच छंदाने उड्या मारतो, नृत्य करतो. मनाच्या आवडीने मी हे सर्व करतो. २ याबद्दल माझ्या मनातील लाज, भय, शंका या सर्व वृत्ती दूर झाल्या आहेत. याखेरीज दुसरे साधनही मला माहीत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या जगदीशानेच आपल्या प्रयत्नांनी मला सांभाळावे ४

२५५२ शरण शरण वाणी । शरण त्रिवाचा विनवणी ॥ १ ॥

स्तुती न पुरे हे वाचा । सत्य दास मी दासांचा ॥ २ ॥

देह^१ सांभाळून । पायांवरी लोटंगण ॥ ३ ॥

विनवी तुका संतां दीन । नव्हे गोरवें उत्तीर्ण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उत्तीर्ण- उतराई.

अर्थ :- मी तुम्हांस शरण आहे असे तीनदा वाणीने उच्चारून सांगतो १ माझ्या पांचवे पाहिजे तशी स्तुती पूर्ण होत नाही. मी तुमच्या दासाचा दास खरोखर आहे २ मी आपल्या वेढ्याची पर्वा न करता तुमच्या पायावर लोटांगण घालीत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमचा कितीही पोरब केला तरी तुमच्या उपकारातून उतराई होणार नाही, अशी विनंती मी दीन होऊन संताना करीत आहे ४

२५५३ लेंकरा लेखवी माता अळंकार । माहीं अंतपार आवडीसी ॥ १ ॥

कृपेचे पोसणे तुमचें मी दीन । आजि संतजन मायबाप ॥ २ ॥

आख्या उत्तरीं संतोषे माउली । कवळूनि घाली हृदयांत ॥ ३ ॥

पोटा आलें त्याचे नेणे गुणदोष । कल्याणचि^२ असे असचें हें ॥ ४ ॥

मनाची ते घाली मोहाचिपे सोई । ओघें गंगा काई परतीं जाणे ॥ ५ ॥

तुका म्हणे फोटें उदार मेघां शक्ति । माझी तूपा किती घातकाची ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आवडीसी- प्रेमास, आश्चर्य- ओवड्या.

अर्थ :- आई आपल्या बालकास मोठ्या प्रेमाने नाना प्रकारचे बलकार घालीत असते तिच्या प्रेमास मर्यादा नसते. १ अहो मायबाप संतजनहो !-तुमच्या कृपेवर पोसलेला मी एक दीन आहे. २ आपले बालक बसेही बोबडे बोल बोलले तरी आईच्या अंतःकरणत संतोषच निर्माण होतो. ती त्याला मिठी मारून हृदयाशीच धरते ३ जो आपल्या पोटी आला आहे त्याचे ती कधी गुणदोष बघत नाही. त्याचे नेहमी कल्याणच असावे अशी तिची एकमेव इच्छा असते ४ तिच्या मनाची पाह बालकाच्या मोहाकडेच असते. ती बघी गंगेच्या ओघाप्रमाणे मागे परतत नाही. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, उदार अशा मेघाची खोब्यांतवती शेवटी मोठी असते, त्या मानाने माझ्यासारख्या घातकाची तहान ती किती बोरी आहे ! ६

२५५४ युषित तंव जाल्या कुंडित सकळा । उरली हे कळा जीवनाची ॥ १ ॥

संतचरणीं भावें ठेविले भस्तक । जोडोनि हस्तक राहिलोंसे ॥ २ ॥

१ देह न साधा, २ कल्याणाची आस असावे हें.

तु. गाथा २.-६९

जाणपणे नेणे काहींचि प्रकार । साक्षी तें गतर अतरासी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुम्ही केले अस्यदान । तेणे^१ समाधान राहिलेंसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टीपा - कळा- स्थिती गान

अर्थ - सताचे स्वयंवर परण्याविषयी माझ्या सव युक्त्या कुठित होऊत गेल्या एक जीवनाच्या स्थितीचे ज्ञान मात्र उरले आहे १ म्हणूनच मी मोठ्या भक्तिभावाने सतांच्या चरणी मस्तक ठेवून थ दोही हात जोडून राहिलो आहे २ जाणत्याची भूमिना घेऊन काही स्थिति प्रकार पाह्येत तर ते समजतच नाहीत याला माझ्या मनाची साक्ष आहे ३ तुका म महाराज म्हणतात तुम्ही सतांनी मला अस्यदान दिल्यामुळे माझ्या चित्ताचे समाधान झाले आहे ४

२५५५ हा ये आलों कोणी म्हणे बुडतिया । तेणे किती तया वळ चढे ॥ १ ॥

तुझी तय भार घेतला सकळ । आम्हासिलो वाळ अस्यकरें ॥ २ ॥

भुकेलिया आस दावित। निर्धार । कितो होय धीर समाधान ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दिली चित्तामणीसाटी । उचित फाचवटी दडवत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टीपा - आस- आत्मा

अर्थ - कुणी पाण्यात बुडत असताना हा पाहा मी आलोच^१ असे नुसते म्हटल्यानेही त्याचा केवडा मोठा धीर पोचतो १ आणि तुम्ही सतानीय माझा सबसवी भार घेतलेला असून तुमच्या अमय देणामा हातानी मला दानकात्रा न मिण्यावे आम्हासून मिळालेले आहे २ भुकेलेल्या गानसास निर्धाराने जेवाय्यास घालण्याची आत्मा दाखविगी तरी त्याला कितो समाधान दाटून धीर यतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात या तुमच्या उपकारासाठी मी तुम्हास बडवत घातले आहे हे करण म्हणजे तुमच्या चित्तामणीवद्दल काच दिल्यासारखे आहे ४

२५५६ कैसा ती^२ देखिला होसील गोपाळी । पुण्यवतीं डोळीं नारायणा ॥ १ ॥

तेणे लोभें जीव जालासे बराडो । आम्ही ऐशी जोडी कई लाभों ॥ २ ॥

असेल तें कैसे दशनाचे सुख । अनुभवे श्रीमुख अनुभविता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वाटे देसी आलिंगन । अवस्था ते क्षणक्षणा होते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ थ टीपा - बराडी- भुकेलला

अर्थ - नारायणा, त्या पुण्यवान आत्मा गोपाळींनी आपल्या डोळ्यांनी तुला कोणत्या स्वरूपात पाहिले असेल १ त्याप्रमाणे तू माझ्या वृष्टीस पडाकार या लोभाने माझा जीव भुकेलेला आहे आम्हास असा लाभ कधी मिळाल काय २ तुमच्या दशनाचे सुख कैसे असेल ३ ज्यांना या श्रीमुखचा साक्षात अनुभव असेल त्यांनाच ते समजून येईल ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, काही अवस्था तुमच्या दशनाविषयी सगळ्याला वादत आहे जाता तुम्ही मला आलिंगन दाल असे वाटत आहे ४

२५५७ कासया या लोभें कंले आतंभूत । सागा भासें चित नारायणा ॥ १ ॥

चातकाचे परी एकचि निर्धार । लसमेदीतीर फिरों नेणे ॥ २ ॥

सावळें रूपडें चतुर्भुज मूर्ति । कृष्णनाम चित्तीं सकल्प हा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे करी आवडीसी ठाव । नको माझा भाव भगों देऊ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अंतमूत- आतुर

अर्थ :- नारायणा, तुमच्या दर्शनाच्या लोमाविषयी माझे मन एवढे आतुर का केले ते सांगा. १ घातका-प्रमाणे माझा एवढा निश्चय झाला आहे लक्ष्यभेद करणारा तोंड जसा माने फिरत नाही, त्याप्रमाणे माझा निश्चय बदलणार नाही २ जे रूप सावळे व घुनुर्भुज आहे, त्या श्रीकृष्णाच्या नामाचाच संकल्प माझ्या चित्तात आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या प्रीतीला तुम्ही आश्रय द्यावा. माझ्या भावनेचा भंग करू नका. ४

२५५८ काय माझा पण होईल लटिका । शिंदावळी लोकां दाविली ते ॥ १ ॥
खरी कलनियां देई माझी आळी । येऊनि कुरवाळीं पांडुरंगे ॥ २ ॥
आणोळ म्यां फोणा म्हणयाचें हातीं । नये काकुलती दुजियासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज येथेंचि ओळखी । होईन तो सुखी पायांनीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आळी- आग्रह, रट्ट.

अर्थ :- हा नारायण आम्हा पायी लोकांचा उद्धार करणारा आहे. अनन्यताय आहे; अशी सुखी शिंदावळी मी लोकांत प्रतिज्ञेने प्रकट केली; ती काय लटकी ठरणार की काय ? १ पांडुरंगा, माझा खरील हट्ट तू तारा करून दाखीव आणि तू येऊन मला पांडुरंगा, प्रेमाने कुरवाळ. २ मी आणखी कुणाच्या तरी हाती आहे असे कसे म्हणवे ? माझी दया दुसऱ्या कुणामही येणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी ओळख करत तुमच्या-शीच आहे. म्हणून मी केवळ तुमच्या पायाच्या आश्रयानेच सुखी होईन. ४

२५५९ तुम्हां आम्हां जंव जालिया समान । तेथें फोणां कोण सममानी ॥ १ ॥
उरी तों राहिलें गोमटें गौरव । ओढे माझा जीव पायांपाशीं ॥ २ ॥
नैणपणें आम्ही आळयूं योरसें । बोलवितों रसें शब्दरत्नें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लळे पाळीं घो विठ्ठले । कां हे उरविले भेदाभेद ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- योरसे- प्रेमरसाने.

अर्थ :- देवा, एकदा तुमची व आमची समानता झाली, तुम्हीआम्ही एकरूप झालो की मग तेथे कुणी कुणाचा सन्मान करावचा ? १ म्हणूनच देवा, मी मगत व तुम्ही देव असा भेदभाव उरत आहे तोपर्यंत तुमचा घांगला गौरव करता येण्यासारखा आहे. म्हणूनच माझा जीव देवा, तुमच्या पायांपाशी ओढला जात आहे २ आम्ही अज्ञानी असल्यामुळे तुमचे चिंतन प्रेमरसाने करतो रसपूर्ण शब्दरत्नांनी तुम्हांस योलावितो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठले, माझे हे लाड तुम्ही पूर्ण करा तुमच्या व आमच्यात असा भेदभाव का उरवा ? ४

२५६० नको माझे मानूं आहाच ते शब्द । कळवळ्याचा दाद करीतसें ॥ १ ॥
कासयानें वळ कलूं पायांपाशीं । साकावी ते दासीं करुणा आम्हीं ॥ २ ॥
काय मज चाड असे या लौकिकें । परी असे निकें अनुभवार्थें ॥ ३ ॥
लांघावल्यासाठीं वचनाची आळी । टकळयानें घोळी जवळी मन ॥ ४ ॥
घाटतसे आत पुरवितो ऐसें । तरि अंगीं पिसें लावियेले ॥ ५ ॥
तुका म्हणे माझी येथेंचि आवडी । श्रीमुखाची जोडी दृच्छीतसें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आहाच-व्यर्थ, उगाच, चाड-दृच्छा, निकें-चांगले, आळी- हट्ट, पिसे- वेड.

अथ - देवा, मी मोटपा वळवटपाचे तुमच्यानी दादविषय परीत असतो ते माझे शब्द उगाच पोवळ मानू नवा तुम्ही १ मी कोणत्या आधारावर तुमच्या पामांवासी खोर घटन राहू? आम्ही दातांनी तुमची कदवा घासाची हेच एक बरे दिसत २ या लीकव गोव्डीची इच्छा मला बघ आहे? तुमचा बांगला अनुभव पावा हे मात्र घाटते ३ मी तुमच्यासाठी लाव्यावलेना जमून तोच एक माता हट्ट आहे म्हणूनच मी माझ्या वचनांनी तुमचा टशळा पडून तुमच्या भोवती मनातं फिरत आहे ४ देवा, तुम्ही माझी इच्छा पूर्ण करावी, याची माझी फार इच्छा आहे म्हणूनच तुमचे घेऊ मी माझ्या मनाला लावून घेतले आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या श्रीमदाच्या वर्णाचा लाभ व्हावा हीच इच्छा जमून त्याच्याविषयी मनात फार प्रीतीही आहे ६

२५६१ म्हणऊनी लवलाहें । पाय आहे^१ चितीत ॥ १ ॥
पाठिलापा येतो फाळ । तू वृषाळ भाउली ॥ २ ॥
वहु उसतीत आलों । तया भ्यालों^२ स्यळासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तू जननी । ये निर्याणी^३ विठ्ठले ॥ ४ ॥

गव्धारं प टोपा - उसतीत - चितन करीत

अर्थ - देवा, म्हणूनच मी तुमच्या पायांचे चितन वारेने करीत आहे १ फाळ हा माता पाठलाग करीत येत आहे त्याच्या हातून सोडविणारी तुच कृपाळू भाऊली आहेत २ त्या यमलेशात फार भिऊन मी तुमचेच चितन करीत आलो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात विठ्ठले, तू माझी जननी आहेस असा या सवटप्रसंगी तू घावतच ये ४

२५६२ जेणे दाढे अपकीर्ति । सर्वांचीं तें यर्जावे^१ ॥ १ ॥
सत्य दचे भलेपण । घटन तें जगासी ॥ २ ॥
होइजेतें शुद्ध^२ त्यागे । वाडजे तें साराचे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे खोटें धर्म । निद्राकर्म^३ काळिमा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टोपा - सर्वांचीं - सर्वस्वी, त्याजावे - टाकाव

अर्थ - ज्यामुळे आपली अपकीर्ती होईल त्याचा सर्वस्वी त्याग करावा १ सत्य बोसण हे बागले असल्या-मुळे ते जगाला प्रिय होते २ जोट्याचा मात्र त्याग केलून या जगात दूर व्हावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, खोटें धर्म हे काळिमा लावणारे निद्रा असे असते ४

२५६३ याची सवे लागली जीवा । गोडी हेवा सयाचा ॥ १ ॥
परतें न सरवे वुरी । क्षण हरीपामूर्ति ॥ २ ॥
जाले तरी काय तट । आता चट न सडे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चपचाळे । वेड बळें लाविले ॥ ४ ॥

गव्धारं प टोपा - सवे - सवय, हेवा - हाव परतें - पामूर्त, तट - बोभाट, चट - चटक

अर्थ - या देवाची सवय माझ्या जीवाला लागलेली आहे आता त्याच्या सगतीची हाव मला फार आहे १ या श्रीहरीपामूर्त एक क्षणमरही दूर होता येत नाही २ याचा कितीही बोभाटा झाला म्हणून काय शाले? आता याची चटक काही आम्हाला सोडवत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात बिशवचकाला चालना देणाऱ्या देवा, तुम्ही मला आपले वेड बळानेच लाविले आहे ४

१ अस, २ त्याजावे, ३ गूर, ४ नित्यकर्म

२५६४ याचा तव हाचि मोळा । देखिला डोळा उदड ॥ १ ॥
 नेदी मग फिरो मागें । अगा अयें सचरे ॥ २ ॥
 का या याची नेणा खोडी । जीमा जोडी करितसां ॥ ३ ॥
 पाघरे तें बहु काळें । घोपडें ही ठायींचि ॥ ४ ॥
 अगो वसेचि ना लाज । न म्हणे भाज कोणाची ॥ ५ ॥
 सर्वसाक्षी अयोल्यानें । दुश्चित कोणे नसावे ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे धरिला हातीं । मग निश्चितों हरीनें ॥ ७ ॥

गव्याय व टीपा - मोठा- रीत वागणूक, उदड- पुष्कळ, भाज- वायवा दुश्चित- उदास, संचित

अय - या श्रीहरीची होच रीत असल्याचे मो डोळ्यांनी पुष्कळ पाहिले आहे १ तो अगो की, जे कुणी बाष्पांनी अगानी समरस झाले आहेत त्यांचा हा भाव फिळ देत नाही २ अशी ही या प्रभूची रीत तुम्ही का जाणित नाही ? स्वयं जिनेची यडयड बदासाठी बरता ? ३ मूळच्या स्वरूपातील पुष्कळ काळापूर्वीचे धोंगड याने पाघरलेले आहे ४ घाला कशाचेही लाज नसून, ही कुणाची वायवो याचाही तो कधी विचार करीत नाही ५ तो सब सत्तो अतून अडोलण्याने रहातो त्याच्याशी कुणीही उदास राहू नये ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, या श्रीहरीन एकदा हाती घरले की मग सब चित्ता नाहीशी होते ७

२५६५ प्रसिद्ध हा असे जगा । अवध्या रणारणाचा ॥ १ ॥
 तरी घाटा न यजे कोणी । नारायणीं घरवुडो ॥ २ ॥
 बहुता ऐसे केले मागें । लाग लागें लागेना ॥ ३ ॥
 हो का तर अयया नारी । लाहान थोरों आवर ॥ ४ ॥
 जाले येगळें लोकीं पुरे । मग नुरे समूळ ॥ ५ ॥
 पळेना तो आहे सैसा । कोणी दिशा बहु पोटा ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे दुसऱ्या भावे । छायें नावे न देखवे ॥ ७ ॥

गव्याय व टीपा - न यजे- जात नाही लाग- माग, तपास

अय - हा श्रीहरी सब रानांनी परिपूर्ण असल्याची याची जगात प्रसिद्धी आहे १ या नारायणाच्या नादी कापले की घर बुडते म्हणून याच्या घाटकाडे वारते कुणी जात नाही २ यापूर्वी याने अनेक भक्तज्ञानाचे असेच घाटोळे केले याचा काही तपास लागत नाही ३ पुष्क असेत स्त्रिया असोत, लहान असोत, मोठे असोत, हा सर्वांचा आवडताना त्यांकर करतो ४ या लोकाला एकदा लोबिचापासून वेगळे झाले की पुरे मग तो अशा लोकांचे समूळ घाटोळ करतो ५ हा श्रीहरी कदा स्वरूपाचा आहे कोणत्या दिशस आहे, लहान, मोठा आहे की काय ? हे काही समजत नाही ६ तुकाराम महाराज म्हणतात यासाठी व्यापण दुज्या भावान कधीच घायू नये आपली छायामुढा दुस पा भावान पाहू नये तीही व्यस्वरूप मानायी ७

२५६६ न सडावा आता ऐसे वाटे ठाव । भयाशी उपाय रक्षणाचा ॥ १ ॥
 म्हणजनि मने वळिपले मन । कारियेकारण चाड नाही ॥ २ ॥
 नानाची उपाधि कळनिया मूळ । राखता चिटाळ तेचि म्हणें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे यथें न वेचे वचन । निजों निजसूण सापडली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाव- ठिनाण, उपाव- उपाय, चाड- पर्वा, जखरी

अर्थ - विविध प्रकारच्या भयार्थासून रक्षण करणाऱ्या उपायचि ठिकाण आता सापडले असल्यामुळे ते आता काही सोडू नये असे मला वाटते १ म्हणूनच मनानेच मी आपले मन घडविले आहे मला कार्यकारणाची आता काही पर्वा नाही २ हा सर्व प्रपंच उपाधीमूल आहे असे जाणवे या प्रपंचरूपी विटाळाचे रक्षण केले असता उपाधीरूप राहावे लागते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी आता या प्रपंचउपाधीच्या सवधी फार बोलणार नाही कारण मला निजा मबोधाच्या खुणचा अनुभव आलेला आहे ४

२५६७ सत्तेचे भोजन समर्थी आतुडे । सेवन ही घडे रचिनेसी ॥ १ ॥
वर्म धम नेला जाले एकमय । हृदयस्पर्शी सोय सग जाला ॥ २ ॥
कोथळीस जमा पडिले संचित । मापल्याचा वित्त नेम जाला ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घणी ऐसा जालो आता । करीन ते सत्ता मात्ती आहे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आतुडे- मिळाले

अर्थ - योग्य भुक्तेच्या वेळेस जर स्वसत्तेचे जवण मिळेल तर त्याचे सेवनही मोठे रचिने करता येते १ असे वर्म मला सापडल्यामुळे माझा भ्रम माहोत्त होऊन सब जीवनच हरिरूप होऊन गेले कारण माझ्या हृदयात घात करून राहणाऱ्या नारायणाची सात भक्ती झाली आहे २ माझे जे संचित कम आहे ते मी आता कोथळीत जमा केले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता मी असा प्रकारचा मातक झालो असून माझ्या मनात घादेल ते मी करीन, अशी सत्ता माझ्या हातात आली आहे ४

२५६८ देखील तें उणे नाही । याचे काहीं पदरी ॥ १ ॥
पाहिजे तें संचित आता । येथें सत्ता करावया ॥ २ ॥
गुणा ऐसा भरणा भरी । जो जें विचारो तें लाभे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवी देव । फळे भाव आपुला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - संचित-साठविले पुण्य

अर्थ - हा देव जर बाही देत राहील तर याच्याजवळ काहीच कम्ये नाही १ पण याच्यावर सत्ता गाजविण्यासाठी आपल्याजवळही साठलेल्या पुण्याचा साठा ह्या २ एकाही भाव जसा धारा मिळेल आणि जसे तिचे गुण असतील त्यांना अनुमळून ती दुष्टाचा भरणा करते, तशीच या देवाची अवस्था आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपला जसा आपल्या देवाच्या ठिकाणी भाव असेल त्याप्रमाणे तो फलद्रूप होत असतो ४

२५६९ तेव्हां होतो भोगाधीन । तुम्हा भिन्न पामुनि ॥ १ ॥
आता बोलों नये ऐसे । आनारिसे येगळे ॥ २ ॥
सन्मुख जालों स्वामीकडे । भव धोठडे निराळे ॥ ३ ॥
चितिलें तें चित्तमणी । फिटे घणी तो घावें ॥ ४ ॥
सहज स्थिति आहे अर्गो । प्रसर्गो ते वचेना ॥ ५ ॥
तुमची देवा घरिली कात । वेला नास प्रपंचा ॥ ६ ॥
तुका म्हणे जाणोनि यम । ब्रमविर्म ठेविलों ॥ ७ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वनारिसें-वेगळे, निराळे, घणी-इच्छा.

अर्थ :- देवा, तुमच्यापासून मी जेव्हा भिन्न होतो तेव्हा प्रारब्धकर्माच्या भोगाच्या स्वाधीन मी होतो १ पण आता मी तुमच्याजवळ आलो असल्याकारणाने यास्तुन वेगळे असं बोलूही नये. २ मी आता तसारूपी अगरवा टाकून स्वामींच्या पुढे जमा राहिलो आहे. ३ चिंतामणीचा स्वभाव असा की, जो ज्याचे चिंतन करील त्याची तशी इच्छा पूर्ण व्हावी. ४ ही स्थिती आता माझ्या अंगी सहजच आहे. पण प्रसंग आला की मी हे बोलून दाखवितो ५ देवा, मी तुमची कात आता धरली आहे. त्यामुळे माझ्या प्रपंचाचा नाश झाला आहे. ६ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही तुम्ही सर्वं मर्म मी जाणलेली असून कर्माचा व अकर्माचा त्याग केलेला आहे. ७

२५७० केला कईवाड संतांच्या आघारें । अनुभवें सरें कळीं आलें ॥ १ ॥

काय जीवित्वाची धरनियां आसा । व्हावें गर्मवास पात्र भेणें ॥ २ ॥

अबाळीने जावें निश्चिंतीच्या ठायां । रांडा रोटा वायां करूं नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बळी देतां तें निधान । मिकेसाठीं कोण राज्य देतो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कईवाड-निश्चय, रोटा-मोटासाठो वेचळ.

अर्थ :- संतांच्या आघारावर मी हा निश्चय केलेला आहे, हे मला अनुभवाने खरे कळून आले आहे. १ आता जीवित्वाची आसा धरून काय उपयोग आहे ? कारण जीवित्वाची एकदा भीती मनात धरली की मग गर्मवास भोगावे लागतीलच. २ म्हणून जीवित्वाची अगळ करावी व आपण चित्तारहित असं ते परमेश्वराचे स्थान आहे तेच जावे उगाच रांदेसारखी इयं पोटासाठीच खटपट कधी करू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या जीवित्वाचा एकदा बळी वित्यामंतर ते ईश्वराचे निधान हस्तगत होते. नाहीतर मोक मागण्यापारी कोणी राज्यपद देईल काय ? ४

२५७१ संगतीनें होतो पंगतीचा लाभ । अशोभी अनुभव अंसिजेतें ॥ १ ॥

जैसीं तैसीं असों पुढिलांचे सोई । धरिती हातीं पायीं आचारिये ॥ २ ॥

उपकारी नाहीं देखत आपदा । पुढिलांची सदा दया चित्तीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तरों सज्जनाची कीर्ति । पुरवाची आति निवळांची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अशोभी-प्रपंचात, आपदा-सकटे, आति-हेतू, इच्छा.

अर्थ :- एजाद्याची सगत धरली असता त्याच्या पंगतीचा लाभ आपणास मिळतो असा अनुभव प्रपंचात नेहमीच येतो. १ म्हणूनच आम्ही जसे आहोत तसेच पुढे आणच्या संतांच्या सोयीप्रमाणे चालू. जे आचार्य, सतगुरु आहेत ते आम्हांस हाती धरून, पायी चालवून योग्य त्या ठिकाणी पोचवतील. २ जो उपकार करणारा आहे त्याला दुसऱ्यावर आलेली संवटे पाहावत नाहीत त्याच्या अतःकरणाने नेहमीच भरपूर दया असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणूनच सादुसंतांची कीर्ती वाढलेली असून ते दीन लोकांच्या मनातोल इच्छा पूर्ण करीत असतात. ४

२५७२ करितां विचार सांपडलें वर्म । समूळ निश्रम परिहाराचें ॥ १ ॥

मज घेऊनियां आपणांसी द्यावें । सादीं जीवे जीवे नारायणा ॥ २ ॥

उरी नाहीं मग पटदा का आला । स्वमुखेंच भला करितां वाद ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझें खरें देणे घेणे । तुम्ही साक्षी जाणे अंतरांचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निश्रम-श्रम नाहीसे करण्याचे

१ अशोभ, २ साक्षी जीवे जीवे नारायणा.

अर्थ :- देवा, विचार केल्यानंतर सर्व थर्माचा परिहार करणारे धर्म आम्हांस सापडले आहे. १ नारायणा, तुम्ही मला माझ्या जीवमायासहित घ्या व आपणांसाठी राखून ठेवा. २ तुमच्यांत व आमच्यांत जर मेदमाव नाही तर मग हा मायेचा पडदा मध्येच का निर्माण केला ? यासाठी तुमच्याबरोबर स्वतःच्या मुलाने वादविवाद करावा हेच चागले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे देणेघेणे हे खरे असून याला तुम्ही साक्ष आहात. कारण तुम्ही माझ्या मनातील सर्व काही जाणता. ४

२५७३ कुळांची हे कुळदेवी । केली ठावी संतर्नी ॥ १ ॥
 वरवें जालें शरण गेलों । उगविलों संकटीं ॥ २ ॥
 आगिला रूपा ही बळें । कहनि पळें हरिदासीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे समागमें । नाचों प्रेमे लागलों ॥ ४ ॥

सन्दाय व टीपा :- उगविलों-मुक्त झालों, सळें-दुष्टानी

अर्थ :- आमच्या कुळाबो ही कुळदेवी आम्हांस साधुसंतानी माहिती करून दिली. १ घरे झाले मी त्यांना शरण गेलो ते. त्यांनीच सर्व संकटातून मला मुक्त केले २ या हरिदासानी मोठा प्रयत्न करून बळानेच त्या निराकार कुळदेवीस आकारास आणले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून मी त्यांच्या सहवासात मोठ्या प्रेमाताने नाचू लागलो आहे. ४

अर्थ :- देवा, यिचार केल्यानंतर सर्वे श्रमांचा परिहार करणारे यम आम्हांस सापडले आहे १ नारायणा, तुम्ही मला माझ्या जीवमायासहित ध्या व आपणांसाठी राखून ठेवा २ तुमच्यात व आमच्यात जर भेदभाव नाही तर भाग हा मायेचा पडदा मध्येच का निर्माण केला ? यासाठी तुमच्याबरोबर स्वतःच्या मूळाने यादविवाद करावा हेच घांगले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, भाग देणेघेणे हे खरे असून मला तुम्ही साक्ष आहात. कारण तुम्ही माझ्या मनातील सर्वे काही जाणता ४

२५७३ कुळींची हे कुळदेवी । केली डावी संतांनी ॥ १ ॥
 वरवें जाले शरण गेली । उगविलीं संकटीं ॥ २ ॥
 आपिला रूपा ही बळी । करुनि सळें हरिबासीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे समागमे । नाचों प्रेनें लागलीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- उगविलीं-मुक्ती झाली, सळें-दुष्टानी

अर्थ :- आमच्या कुळाची ही कुळदेवी आम्हांस सामुसर्तानी माहिती करून दिली १ वरे साले मी त्यांना शरण गेली ते त्यांनीच सर्वे संकटातून मला मुक्त केले २ या हरिबासांनी मोठा प्रयत्न करून बळानेच त्या निराकार कुळदेवीस आकारास आणले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून मी त्याच्या सहवासात मोठ्या प्रेमभाराने नाचू लागलो आहे. ४

शब्दार्थ व टीपा - गदारोळ-गर्जनंत, आगळा-घड, सगळे-सगळे

अर्थ - मी आता माझ्या देहाचा शेवट होईपर्यंत पुढे दिव्याप्रमाण त्याचे जतन करीन ? हरिनामाच्या गर्जनेत मी गाईन, नाचिन व त्यायोगे या सत्परास जिंकन २ या सेवास्वी घनाच्या अग्निमानाने आम्ही बळकट होऊ. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे करण्यास मी काही मागे सरणार नाही त्याच्या लामाने मी श्रेष्ठ पदवीस पोचिन ४

२५७५ ज्याने आड पावे काहीं । त्याचे नाही बळ आता ॥ १ ॥

मन येथे साहच जाले । हरिच्या धाले गुणवादी ॥ २ ॥

घुक्रु तो गेला काळ । जाले बळ सगावे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धरू सत्ता । होईल आता करू ते ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - धाले-समुष्ट शाले

अर्थ - आता आमच्या मार्गात जो जो यत्नने पेंतील त्याचे काही एक बळ चालणार नाही ? माझे मन मला या श्रीहरीच्या गुणानुवादात साहच शाले असून श्रीहरीच्या कृपेने तुम्हें शाले आहे २ याच्या सगतीचे धळ सामत्यामुळे घुकारपणा करणारा काळ नाहीसा गाला आटे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता आम्ही सत्ताधारी शाली असल्यामुळे जें करू ते आता आमच्याकडून होईल ४

२५७६ देवासी तो पुरे एकभाव गाठी । तोचि त्याचे मिठी देइल पायी ॥ १ ॥

पाहोनि राहीन कवतुक निराळा । मी भज वेगळा होऊनिघा ॥ २ ॥

काहीं नेघें शिरीं निमित्त्याचा भार । न लगे उत्तर येचावेचि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जीवे पडिलिघा गाठी । मन नाही मिठी सुटो घेत ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - गाठी-जवळ, ठिकाणी, घेंचाघेंचि-दान, खचकरावे

अर्थ - आपल्याजवळ देवाधिपयी एकभाव असला की पुरे तो भावच त्याच्या पायाशी मिठी घालील ? मी भीषणापासून वेगळा होऊन कोनुकान या जगाचे स्वरूप पाहीन २ यथोल कोणत्याही निमित्ताने कसलाही भार मी माझ्या शिरावर घेणार नाही आणि याप्रहल मी काही उत्तरही देणार नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या जीवाची व देहाची एकदा गळ पडल्यावर मग काही बेल्या ती कधी सुटणार नाही ४

२५७७ लीकिकासटों या पसापाचा गोवा । काहीं नाही देवा लापों घेत ॥ १ ॥

देवावा माया तो नुचलाया पायी । ठायींचिमे ठायीं हालों नये ॥ २ ॥

दयळिल्या मनें वितळिले रूप । नावऐसे पाप उपाधीचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देव प्रीतीनें कवळी । देवील जवळी जळवति ॥ ४ ॥

२५७८ नाहीं होत भार घातल्या उदास । पुरवावी आस सकळ हीं ॥ १ ॥
 ऐसा नाहीं मज एकाचा अनुभव । धरिला तो भाव उद्धरील ॥ २ ॥
 उतावीळ असे शरणागतकाजें । घांव केसरीराजे आइकतां ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हित चिंतन भरवसा । नेदी गर्भवासा येजें देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- काजें-रामासाठी.

अर्थ :- देवावर भार घालून कुणी धागू लागला तर देव त्याच्याविषयी कधीही उदास राहात नाही. उलट त्याची सर्व इच्छा तो पूर्ण करतो. १ अशा हा अनुभव माझा एकाचा नाही. जो कुणी हा भाव मनात धरील त्याचा देव उद्धार करील. २ शरण आलेल्या भक्तांचे रक्षण करण्यासाठी, त्यांचे काम करण्याविषयी तो उतावीळ असतो. कुणी धावा केला की तो केसरीराजा घावत घातो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, धीहरीचे चिंतन केल्यामुळेच सर्वांचे हित होणार असून त्यामुळे देव गर्भवासा देणार नाही असा माझा विश्वास आहे. ४

२५७९ उपजों^१ मरों हे तों आमुची मिरासो । हें तूं निवारिसी तरी घोर ॥ १ ॥
 उमा राहीं करों जरा खोटा वाद । आम्ही जालों निष्ठ लंडीपणें ॥ २ ॥
 खमयतां आहे करणें समान । तुम्हां ऐसा म्हणे मी ही देवा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हातीं सांपडलें धर्म । अयद्याची भ्रम^४ फेडिन आतां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लंडीपणें-बाडगेपणाने.

अर्थ :- जन्माला यावे आणि मरण जावे ही तर आमची मिरासदारीच आहे. देवा, याचे निवारण तू केलेस तरच तुला आम्ही सोडा म्हणू. १ यासाठी तू आमच्या समोर उमा राहा. याविषयी आम्ही तुझ्याशी वादविवाद करतो. तू यासंबंधी खऱ्याखोड्याचा निवाडा कर. आम्ही तर आमच्या बाडगेपणाने लोकात निष्ठ झालो आहोतच. २ देवा, मला तुझी धरोबरी करावयाची असल्यामुळे तू व मी एकच आहो असे मी मानतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्या प्राप्तीचे रहस्य आता आमच्या हाती सापडले आहे त्यामुळे मी आता सर्व भ्रम दूर करीन. ४

२५८० मेलियांच्या रांडा इच्छितील करूं । लाज नाहीं धरूं प्रीती कंशी ॥ १ ॥
 मागिलां पुढिलां एक सरोवरी । काळाची पेढारी खांदा याहे ॥ २ ॥
 आन दिसे परी मरणेंचि खरें । सांपळा उंदिरें सामाविलां ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाली मनाची परती । निवळली ज्योती दिसों आली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सरोवरी-एकसारखा, परती-मरण्याची क्रिया.

अर्थ :- ज्या बायका विधवा आहेत, यण मुले व्हावीत अशी इच्छा करतात, त्यासाठी प्रीती धारण करतात. त्यांना लाज कशी वाटत नाही ? १ अशा प्रकारे भाषणा व पुढच्या व्यवहार एकासारखा होऊ आपला तर ते पेढान्यात धमून काळाच्या पाटावरूनच घालले आहेत असे समजावे. २ सापळ्यामध्यें उंदीर सापडले असताना त्यांना ते घरच वाटले तरी ते खरोखर त्याचे मरणच असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एकदा मज विषयापासून परावृत्त झाले की मज शुद्ध स्वरूपातील आत्मज्योत उजळू लागते ४

२५८१ निष्ठुर मी जालों अतिवादागुणें । हें कां नारायणें नेणिजेल ॥ १ ॥
 सांडिपेली तुम्ही गोत परितोष । फोडविली डोक कर्मा हातीं ॥ २ ॥
 सांपडून सिंदी केली जीवेंसाठीं । ध्यावयासि तुदी कारण हें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुज काय म्हणो उणे । नाहीं अभिमानें चाड देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- डोय-डोकी, संदी-संधी, प्रसंग.

अर्थ :- देवा, तुमच्याशी अतिशय वादविवाद करून मी आता निष्ठुर बनलो आहे, नारायणा, हे का तुम्ही जाणोत नाही ? १ तुम्ही आपल्या गोताचा संबंध सोडून दिला आणि आमच्या कर्माकडून आमची डोकी फोडून टाकली. २ मी प्रसंग पाहून आपला जीव तुम्हांस समर्पण केला इतर सर्वांशी संबंध सुटायचा हेच त्याचे कारण आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुझ्याकडे दोय तरी मी कसा देऊ ? अभिमानाने बद घालेल्यांची गरज तुला कधी उरत नाही. ४

२५८२ माझे माझ्या हाता आले । आतां भले सफळ ॥ १ ॥

कशासाठीं विषम पारा । तो अंतरा विटाळ ॥ २ ॥

जालीं तया दुःखें तुटी । मागिल पोटीं नसायें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे शुद्धकुळ । तेथें मळ कशाचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- विषम-विपरीत, प्रतिकूल.

अर्थ :- माझ्या स्वरूपाचा लाभ आता माझ्या हाती आला आहे. आता सर्व काही चांगले झाले आहे. १ आता विपरीत भावनेस कशासाठी पारा द्यावा ? त्यामुळे अंतःकरणास विटाळच होईल २ पूर्वीची दुःखे आता संपून गेल्यामुळे त्यांना पोटात स्थान नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, प्रभुकृपेने जे कुळ शुद्ध बनले आहे त्याला कशाचा मळ लागू शकणार. ४

२५८३ समर्थपणें हे करा संपादणी । नसतेंचि मनीं धरिल्याची ॥ १ ॥

दुसऱ्याचें घेयें माहीं चालों येत । तरि मी निवांत पाय पाहें ॥ २ ॥

खोट्याचें खरें खरियाचें खोटें । मानलें गोमटें तुम्हांसी तें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुम्हां सर्वें करितां वाद । होईजेतें निघा जनीं देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गोमटें-चापले.

अर्थ :- देवा, तुमच्या मनात नाही त्याची संपादणी तुम्ही घरवर चांगली समर्थपणे करीत असता. १ तुमच्या कुणाचेच घेयें काही चालत नाही. यासाठीच मी निवांतपणाने तुमच्या पायांवर चित्त देऊन आहे. २ खोट्याचे खरे व खऱ्याचे खोटे करण्याचे तुम्हांस फार चांगले साधले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुमच्या बरोबर वादविवाद करण्याने मी लगात निघा झालो आहे. ४

२५८४ तुम्हां आमन्हांसर्वें न पटाची गांठी । आलेति जणजेठी फळों आतां ॥ १ ॥

किती म्हणों आतां वाडटा वाडट । शिवों नये वीट आल्यावरी ॥ २ ॥

बोलिल्याची आतां हेवि परचित । भीड भार थीत वूडवील ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आली रोकडी प्रचिती । जांफणें तें किती कोठें देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- थीत-व्यर्थ.

अर्थ :- जणजेठी, आता तुमचीआमची गाठ पडू नये हेच बरे. तुम्ही कसे आहात हे चांगले समजून आले आहे. १ जे वाईट आहे त्याला वाईट तरी किती वेळा म्हणावे ? एकदा एखाद्या वाईटाचा थोट आल्यावर त्याला शिवू सुद्धा नये. २ मी जे काही आजपर्यंत बोलिले त्याची हीच प्रचीती आली आहे की, तुमच्या सबंधीच्या मिढेचे जोसे मला भयंर वूडवून टाकोल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याची मला रोकडी प्रचीती आली आहे. तुम्ही त्यावर कितीही आकून घातले तरी देवा, ते कसे पुरणार ? ४

२५८५ सकळ सत्ताधारी । द्वावें ऐसे काय हरी ॥ १ ॥
 परि या कृपेच्या थोरसे । कुढायपावेचि पिते ॥ २ ॥
 अगें सर्वोत्तम । अवघाचि पूर्णकाम ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दाता । तरि हा जीव दान देता ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - थोरसे-स्नेहमरित पाहणानें, पिते-वेड

अर्थ - श्रीहरी, आम्ही ज्यामुळे सर्वसत्ताधीश होऊ असे काय साधन आहे ? १ पण या स्नेहमरित अशा कृपेच्या पाहणाने कुढायचे वेड आम्हांत लागले आहे २ हा अगाने सर्वोत्तम अगून सर्व कामना पूर्ण करणारा आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात जर परा दाता असता तर त्याने जीवदान दिले असते ४

२५८६ कोणापाशीं द्यावें माप । आपों आप राहिलें ॥ १ ॥
 कासयाची भरोवरी । काय दुरी जवळी ॥ २ ॥
 एके दातविले दाहा । फाटा पाहा घुसून ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सरले घोडें । आता माझे सकळ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - माप-हिनोय, भरोवरी-भय मायास, खटपट

अर्थ - आयुष्याचा हिशेब तरी कुणाजवळ द्यावा ? कारण सर्व काही आपण आपलेच आहोत १ ही सर्व खटपट तरी कशासाठी करायची ? दूर व जवळ असे तरी काय आहे ? २ एकाच्या आकड्यावर घुसून दिले तरच बहा हो संप्या होते त्याचा एक हा आकडा घुसून पाहा काय उरते ते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात अता माझे देहात्मदुःखीचे ओझे सगळे असल्यामुळे सर्व बाबतींत मागा मोक आहे ४

२५८७ नमोमय जालें जळ । एकीं सकळ हरपले ॥ १ ॥
 आता काय सारासारी । त्याच्या सहरी तयात ॥ २ ॥
 कैचा तेय यावा साडी । आप कोडी आपणा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कल्प जाला । अस्त गेला उदय ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - सारासारी-बमीजास्त प्रचार

अर्थ - विदवात आश्रयापर्मत सर्वत्र जलमय स्थितो शतशतानंतर भय इतर भेद सब संपूर्ण जातात १ त्या विनाल स्वकृपाच्या उदवाच्या ठिकाणी कमीजास्त प्रकार काहीच नसतो त्याच्या लाटा त्याच्यातच विरून जातात २ अशा अवस्थेत पाण्याची भरती येणे व ओहोटी येणे कसे संभवेल ? कारण त्या ठिकाणी पाण्यानेच स्वतः स्वतःच्या ठिकाणी कोंडून घेतलेले असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे सृष्टीच्या कल्पातच्या वेळी अस्त व उदय हे दोनही उरत नाहीत ४

२५८८ राजा करी तसे दाम । ते ही चाम चालती ॥ १ ॥
 कारण ते सत्ता शिरीं । कोण करी अब्हेर ॥ २ ॥
 चाइले तें मुनं खादीं । चाले पदीं बसविले ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे विश्वभरें । करुणाकरें रक्षिले ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - दाम-पैसे चाम-चामढपाचे वानडपाचे चाइलें-वाहिले मुनं-कुत्र

अर्थ :- राजाने चामडपाचे जरी पैसे केले तरी त्यांना किंमत आते. ते खऱ्याप्रमाणे घालतात. १ कारण त्याच्यावर सरकारी सत्तेचा शिक्का असतो त्याचा कोण अगृह्य करणार मग ? २ आपले स्वतःचे कुत्रे खांद्यावर काढिले तरी शोभेल अथवा स्वतःच्या पदी बसविले तरी चालेल. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या कृपासागर विद्वंभराने माझे रक्षण केले आहे. ४

२५८९ आम्ही देव तुम्ही देव । मध्यें भेव अधीक ॥ १ ॥
कंवाडाच्या घांवा लागें । मागें मागें विठ्ठले ॥ २ ॥
भेडसाविलें हाकें नावें । चोळखी भेडें मोडिली ॥ ३ ॥
तुका म्हणे उभा राहें । मागें पाहें परतोनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भेव-भीती, कंवाडाच्या-निर्धारी भक्ताच्या.

अर्थ :- आम्ही देव आहोत व तुम्हीही देवच आहात; पण दोघांच्यांतील भीती ही अधिक आहे. १ जे कुणी निर्धारी भक्त आहेत त्यांच्या पाठीमागे विठ्ठल पाडनाम करीत घाबतात. २ मोडपाने आवाज कडून किती जरी भेडसावले तरी मग भीती घाटत नाही. कारण भेडाची ओळख नष्ट झालेली असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, उभे राह. मागे परतून दिसावून पाह. ४

२५९० हीनसुरवृद्धीपासीं । आकृतीसी भेद नाहीं ॥ १ ॥
एक दांडी एक खांदी । पदीं पदीं भोगणें ॥ २ ॥
एकाऐतें एक नाहीं । मित्र पाहीं प्रकृती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भूमी खंडे । पीक दंडे जेथें तें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सुर-दूर, चांगले.

अर्थ :- चांगले व वाईट या किंवा वृद्धीच्या कल्पना असून मूळ आकृतीत काही भेद नसतो. १ एक पालखीचा दांडा खांद्यावर घेऊन चालला आहे व दुसरा त्याच्या खांद्यावर पालखीत बसला आहे. असा पायलोपांयली भोग चालू आहे. २ या सुट्टिरचनेत एकसारखे दुसरे नाही. अशी मित्रता असली तरी प्रकृती मात्र एक आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जसेजसे भूमीचे विभाग वेगवेगळे पडतील, त्याप्रमाणे तेवढ्या पिकाची शोभा वाढणारी आहे. ४

२५९१ काय बोलों सांग १ पाडपरी पांडुरंग ॥ १ ॥
कांहीं आधारावांचून । पुढें न चले वचन ॥ २ ॥
वाढे ऐसा रस । कांहीं करावा सौरस ॥ ३ ॥
भक्तिमाग्यसीमा । धावा जोडोनिमां प्रेमा ॥ ४ ॥
कोरड्या उत्तरीं । नका गौरवूं वैखरी ॥ ५ ॥
करी विज्ञापना । तुका प्रसादाची दाना ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सौरस-गोडी, प्रसाद, विज्ञापना-विनंती.

अर्थ :- पांडुरंग, आता यानंतर मी काय बोलवे ते तुम्हीच सांगा. १ तुमचा खोडा आधार असल्यावाचून माझे बोलणे पुढे काहीच होत नाही. २ माझ्या बोलण्यातील रस वाढेल असा काही तरी प्रसाद माझ्यावर करा. ३ भक्तीच्या माग्याची सीमा होईल अशा प्रकारचे प्रेम तुम्ही भला द्यावे. ४ नुसत्या कोरड्या उत्तरींनी निमेषा

पोरय तुम्ही घ्या करू नका. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही मना प्रसादाचे वान कुकराचे असो मातो तुम्हांस विनंती आहे. ६

२५९२ आहाच तो मोड वाळलियामधो । अधोराचो घुद्धि तेणें न्यायें ॥ १ ॥
 म्हणऊनि संग न करीं दुसरें । चित्त भळीन द्वारें दोंड पडे ॥ २ ॥
 विपासाटीं सपी भयामीत लोक । हें तों सगळीक जाणतसां ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काचें राहे कुळांकुड । अवगुण तो नाड ज्याचा तया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- आहाच-अर्थ, काचें-कच्चे, कुळांकुड-वाईट लाकूड, नाड-गाय, मडवणूक.

अर्थ:- जन्मिनीतून घर आलेला मोड जर बाळून गेला तर त्याचे जिणे स्वयंच होते; त्याचप्रमाणे जो अधोरा आहे त्याची मुद्दी घायाच जाते. १ दासाठी कुणा दुसऱ्याची संमत घरी करू नये. कारण त्यामुळे आपले चित्त मलीन होईल आणि त्याचा वाईट परिणाम होईल. २ सर्पाच्या मुलात विष असल्यामुळे लोक त्याला मितात. हे सर्व प्रकार तर तुम्ही जाणत आहातच. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कच्चे राहिलेले लाकूड वाईटच असते. पावडन व्याच्यात जो अवगुण असतो तो त्याज सडत राहातो. ४

२५९३ क्षणक्षणां जीवा वादतसे संतो । आठवती चित्तीं पाय देवा ॥ १ ॥
 येईं थो येईं थो येईं सवलहीं । आठिगूनि चार्हीं क्षेम देई ॥ २ ॥
 उताविळ मन पंय अवलोकी । आठवा ते चुकी काय जाली ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझ्या जीवींच्या जीवना । घाला नारायणा उडी वेणों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- संतो-संतो, चार्हीं-चारू, हात, क्षेम-आलिंगन, पंय-वाट, मार्ग.

अर्थ:- देवा, सुसीमाशी भेट होत नसल्याने क्षणोक्षणी माझ्या जीवास चारी चिंता लागून राहिली आहे. आणि तुमच्या पायांचा आठव पुन पुन. माझ्या चित्तात होत आहे. १ यासाठी देवा, तू लोकर घावून ये आणि आपले हात बसवून मला आलिंगन दे. २ तुझ्या भेटीसाठी माते मन फार उतावळे झाले असून ते एकसारखी तुमची वाट पाहत आहे आणि स्वतःकडून काही चूक झाली की काय, याचा सारखा आठव ते करीत असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या जीवींच्या जीवना, नारायणा, सत्वर उडी घालून माझे रक्षण करा. ४

२५९४ आळी करावी ते फळतें घाळका । बुझवाचें हें कां नेणां तुम्ही ॥ १ ॥
 निवाड तो तेथें असे पायांपाशीं । तुम्हांआम्हांविशीं एकेठार्थी ॥ २ ॥
 आणोक तों आम्ही न देखोसें जालें । जाणार्थे शिणलें भागलेंसें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुम्हां लागतें सांगावें । अंतरिचिं ठावें काय नाहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा:- आळी-हट्ट, बुझवाचें-समजूत करावी.

अर्थ:- देवा, हट्ट करण्याचे फक्त बालकास सामजते. त्याची समजूत कशी करावी हे काय तुम्हांस समजत नाही? १ हा तुमच्या आमच्यामधील निकाल तुमच्या चार्यांच्या ठिकाणीच होण्यासारखा आहे. २ तुमच्या खेरीज आम्ही काहीतुद्या पाहू दास्त नाही वसे होऊन गेले आहे. बाबांठी आम्ही शिणली आहोत, भागली आहोत, हे तुम्ही नोट जाणावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे काय तुम्हांस सांगायला लागवे? आमच्या मनातील भाव काय तुम्ही जाणत नाही? ४

१ येथे.

२५९५ तांतडीनें आम्हां घोरचि न कळे । पाळावे हे लळे लवलाहीं ॥ १ ॥
नका कांहीं पाहीं सावकाशीं देवा । करा एक हेवा तुमचा माझा ॥ २ ॥
घोरसाचा हेवा । सांमाळाची प्रीत । नाहीं राहीं येत वंगीं सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज नका गोवूं खेळा । भोजनाची वेळा राखिलेली ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- हेवा-हाव, इच्छा, घोरसाचा-प्रेमाच्या पान्हुपाचा, गोवूं-गुंतवू.

अर्थ :- देवा, तुझ्या भेटोधिपयी कारच तप्तडी घाली असल्यामुळे माझ्याच्याने घोर घरवत नाही. म्हणून तू माझे लाड लोकर पुरवावेत १ देवा, मला भेट देण्याविषयी सावकास पाहू जसे मनत आणू नकोस याविषयी तुमची व माझी इच्छा एक राहिल असे करा. २ माझ्या प्रेमाची इच्छा आणि तुमची प्रीत यांचा सांमाळ तुम्ही करावा याशिवाय दुसरा कुठला काही उद्योग आमच्या अंगी राहाणार नाही असे करा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी भोजनाची वेळ राखून ठेवलेली आहे. मला आता दुसऱ्या कुठल्या खेळात गुंतवून ठेवू नकोस. ४

२५९६ नाहीं लोपों येत गुण । वेधी आणोके चंदन ॥ १ ॥
न संपतां पडे ताळा । रूप दर्पणां सकळां ॥ २ ॥
सारविले घरी । आहांच तें क्षणभरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वोहळें । सागराच्या ऐसे ज्हायें ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- नाहीं लोपों-दडले जात नाहीत, दर्पणां-आरसात, आहाच-उगाच.

अर्थ :- चंदनाचा गुण काही बडला जात नाही. तो दुसऱ्यावाही वेध लावतो. १ आपले रूप आरशात पाहिल्यावर दुसऱ्याने काही न सांगताच आपले सर्व ज्ञान आपणांस होते. २ जमीन शेणाने जरी सारवली तरी परवर ती उगाचच क्षणभर स्वच्छ दिसते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पावसाळ्यात पावसाचा पूर आल्याबरोबर क्षणभर ओहोळही समुद्रासारखा भासतो. ४

२५९७ वचनेंचि म्हयें आपण उदार । होईल विदवंबर संतुष्टचि ॥ १ ॥
सत्यसंकल्पाचीं कळें धोजाऐसीं । शुद्ध नाहीं नासी पाचो येत ॥ २ ॥
वंचिलिया काय येतसे डपेणा । शरीर हें नरकाचेचि आळें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जीव जितां थारे लावा । पाडिलिया गोवा देशघडी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- वंचिलिया-फसविले तर, थारे-आश्रयास, गोवा-ह्रस्वत, अडथळा.

अर्थ :- आपण आपल्या बाणीने देवाचे नाव घेऊन उदार व्हावे. त्यामुळेच तो विषयभर संतुष्ट होईल. १ आपला संकल्प जर सत्य स्वरूपाचा असेल तर त्याप्रमाणेच त्याला फळही प्राप्त होईल कारण शुद्ध धोजाचा कधीही पाश होत नाही. २ फसवणूक करून जर आपण आपला देह देवाच्या सेवेत लावला नाही तर मग त्याचा काय उपयोग ? आपले शरीर तर नरकाचेच आळें आहे ते देवाच्याच सेवेत लावावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत जीव आहे तोपर्यंतच तो देवाच्या आश्रयास लावावा, नाही तर काही अडथळा याविषयी आला तर मात्र बेतोघडीत जावे लागेल. ४

२५९८ उखतें आयुष्य जायांचें कलिवर । जवचे योडंबर विययांचे ॥ १ ॥
फोणाती हा लागे पुसणे विचार । मनेंवि सादर करूं आतां ॥ २ ॥

उत्पत्ति प्रलय पडिले दळण । पापाचे भोजन बीज यात्रे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाऊ असयाच्या टापा । रियो देवताया दारण येनी ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - उत्पत्ति-भोजन विषयी, कनेपर-दह गरीर

अर्थ - आपले आयुष्य कारण मर्यादित व भोजने असून शरीर तर जागारेच आहे आणि सर्व विषयांचे अवडथर तर स्पर्शच आहे १ हा विचार कुणास पुढाया लागणार आहे ? म्हणून याविषयी आपलेच मन आपण सावध करू २ तव सोपांची उत्पत्ती त्याचा नाश यांचे एव प्रकारचे दळणच काळ बडोन आहे त्याचाच स्वयंपाक करून बाळ भोजन करतो व आपले बीज यात्रेवरीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही लीकटच देव रायास दारण जाऊन असपाप्रत जाऊ ४

२५९९ बोलावे म्हण हे बोलतो उपाय । प्रवाहें हें जाय सपाजळ ॥ १ ॥

भाय्यपोर्णे कोणा घडेल सेयन । कंचे येथें जन अधिकारी ॥ २ ॥

मुलीं देता घास पळयितो तोंडें । अयोचिदा भाडे अमुकानें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पूजा करितों देवाची । आपुलिया रुची मनाचिचे ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - मांड-मांडखोर लोक

अर्थ - गमेचे पाणी जसे आपल्या ओपानेच जात असते तसेच हे उपाय सहज बोलावे म्हणूनच बोलतो १ ज कुणी भाय्यवान असतो त्यांनाच मावे तेवढ घडेल या ठिकाणी काय तव लोक अधिकारी आहेत ? २ जे कुणी मूळचेच मांडखोर आहेत, त्यांना पाच घळजवरीन जरी घास वेऊ वेला तरी ते शब्दाने कुलाने आपले तोंड सपयितात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आपल्या आवडीप्रमाण माझ्या देवाची पूजा करित असतो ४

२६०० लट्ठियाचे याणी चवी ना सवाद । नाही कोणा वाद रुची येत ॥ १ ॥

अन्याय हो त्याचा नव्हे बायचाळा । मायमारपों येळा न साधिली ॥ २ ॥

अनावर अगो प्रवळ अयगुण । तांतडीनें मन लाहो साधी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दोप आणि अवकळा । न पडता ताळा घडतसे ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - सवाद-स्वाद, रुची, बायचाळा-अय चाळा चवड

अर्थ - जो कुणी लग्नघड बोलणारा असतो त्याच्या वाणीस कसलीच चव नसते की तीस कसताही स्वाद नसतो आणि ते बोलण कधी कुणास भावडत नाही १ हा काही त्याने केलला अवाय अथवा अय्य घडवड नसते त्याच्या जमाच्या निमित्ताने त्याच्या आईबापांनी नोट वेळ साधलेली नसते २ त्याच्या अगो फार प्रवळ व अनावर असते अयगुण असतात म्हणूनच तसे बायून त्या दुष्टाचा लाग तो करून घेत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्या वागण्याबोलण्यात काही विशय नसल्यामुळे त्याच्याकडून दोप घडून त्याची अवकळा होते ४

२६०१ नये स्तवू काचे होतें क्रियातण्ट । फुदाचे ते कण्ट मया मूळ ॥ १ ॥

नाहीं परमार्य साधत लौकिके । धरून होतो क्रिके अया आले ॥ २ ॥

पारलिया पुढें नय घालू तोंड । तुदी लाभा खड होतो माना ॥ ३ ॥

तुका म्हणी तरी निरवतें परवडी । कामावल्या गोडी अविवादा ॥ ४ ॥

शब्दाथ व टीपा - काचे-कच्चा अनधिकारी, फुदाचे-गर्वाचे, परवडी-चांगला, उत्तम

अर्थ - जो परमार्थविषयात कच्चा आहे त्याची कधी स्तुती करू नये. कारण त्यामुळे तो क्रियानष्ट होतो त्याच्या ठिकाणी गर्व उत्पन्न होऊन त्याचे सारे प्रयत्न भंग पावतात ? लौकिक गोष्टीने कधी परमार्थसाधन होत नाही. जो लौकिकास घट्टन राहातो त्याचा परमार्थ फिकाच पडतो. २ म्हणून जे कुणी परमावधि पारवी आहेत त्याच्यापुढे अनधिकारी माणसाने तोंड उघडू नये. त्यांनी असे जर केले तर त्याचा लाभ कमी होतो आणि त्याची मानहानीही फार होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या कामाग्याने स्वयंपाक केल्यात त्याची गोडी अविनाशी होऊन त्याची शोभा पंगतीमध्ये वाढत असते ४

२६०२ कोण्या काळें येईल मना । नारायणा तुमच्या ॥ १ ॥
माझा करणें अंगीकार । सर्व मार फेडूनि ॥ २ ॥
लागली हे तळमळ चित्ता । तरी दुश्चिंता संसारीं ॥ ३ ॥
सुखाचीच पाहे वास । मायें दोष संभळीं ॥ ४ ॥
इच्छा पूर्ण जाल्याविण । कैसा सीण चारेल ॥ ५ ॥
लाहो काया मने वाचा । देवा साच्या भेटीचा ॥ ६ ॥
कांटाळा तो न घरावा । तुम्ही देवा दासांचा ॥ ७ ॥
तुका म्हणे माझे वेळे । न कळे कां हे उफारटें ॥ ८ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वास-वाट, चारेल-दूर होईल, लाहो-छंद, नार.

अर्थ :- नारायणा, तुमच्या मनात माझ्याविषयी प्रेम केव्हा बरे निर्माण होईल ? १ माझा सर्व मार फेडून तुम्ही माझा स्वीकार कधी करणार आहात ? २ 'माझ्या मनात हीच एक तळमळ लागलेली आहे यासाठी मी या संसारात फारच उदास होऊन राहिलो आहे ३ देवा, मी तुमच्याच मुखाची वाट पाहत आहे. या वास्ताचा सांभाळ तुम्ही करावा अशी माझी मागणी आहे ४ तुम्ही माझ्या मनातील इच्छा पूर्ण केल्याखेरीज मला झालेला शीण कसा दूर होईल ? ५ कायावाचामनेकून मला तुमची भेट कधी होईल; हाच एक प्यास असतो ६ देवा, तुम्ही या आपल्या दासाचा कधी कटाळा करू नये. ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या वेळेलाच तुमचे असे हे उफारटें मागणे का झाले ते समजत नाही ८

२६०३ घ्यावी तरी घ्यावी उदंडचि सेवा । द्यावे तरी देवा उदंडचि ॥ १ ॥
ऐसीं कंचीं आम्ही पुरतीं भाडविलें । आल्या करीं योले समाधान ॥ २ ॥
व्हावे तरी व्हावे बहुतचि दुरी । आलिया^३ अंतरीं वसवावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुजें सख्यत्व आपणीं । अससील ऋणी आवडीचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अंतरीं-मनात, अत करणात

अर्थ - देवा, तुम्हाला घ्यायची असेल तर माझ्याकडून भरपूर सेवा करून घ्या आणि काही द्यायचे असेल तर तेही विपुल प्रमाणात द्या. १ असा काहीता प्रकार घडावा यातून आमच्या जवळ भरपूर भाडवल आहे. त्याच्या जोरावर जो कुणी आमच्याकडे येईल त्याचे पूर्ण समाधान आम्ही करू २ आणि देवा, तुम्हांला दूरच जायचे असेल तर एकदम फार दूर व्हावे, अथवा जवळ जायचे असेल तर अगदी आमच्या अत करणातच तुम्ही निवास करावा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुझे सख्यत्व जोडणे हे तुझ्याकडेच आहे. तू तुझ्या प्रेमाच्या माणसांचा ऋणी असतोस. ४

१ पिता २. दिवसाच्या भेटीचा, ३ आपल्या

मु. गाथा २.-७१

२६०४ काय कलं जीव होतो कासावीस । फोडलिये^१ दिस गमेचि ना ॥ १ ॥
 पडिलें हें दिसे ग्रह्पांडचि योस । दाटोनि उच्छ्वास राहातसे ॥ २ ॥
 तुका म्हणे आगा सर्वजाणतिया । विश्वंमरें काया नियवावी ॥ ३ ॥

शब्दायं व टीपा :- काया-शरीर, देह.

अर्थ - काय करू ? या श्रीहरीश्रिवाय माझा जीव फारच कासावीस होत राहिला आहे त्यामुळे मला कोंडल्यासारखे झाले आहे मला करमतच नाही ? हे सारे ग्रह्पांड ओत पडल्यासारखे दिसत असून त्यामुळे माझा खास कोंडून राहिलेला आहे. २. सुभारत महाराज म्हणतात, आगा, सर्व काही जाणणाऱ्या विश्वमरा, माझा बेहूष दांत कर ३

२६०५ सुकलिया कोमां अत्यंत जळधर । तेजेंच प्रकार न्याय असे ॥ १ ॥
 न चले पाउलीं साडों गडडासन । मनाचे हो^२ मन त्वरेलागीं ॥ २ ॥
 तुका म्हणे मूक न साहावे बाळा । जीवनाची कळा ओढलीसे ॥ ३ ॥

शब्दायं व टीपा :- अत्यंत-अतिशय, उग्रयुक्त, जळधरे-वर्षांचे करणारे मेघ

अर्थ - सुकत चाललेल्या झाडात, अकुरास वर्षांचे करणाऱ्या मेघांचा उपयोग फार होतो, त्याप्रमाणे देवा तुझी मला जरूरी आहे ? देवा, तू पायांनी अवका गडडाच्या आतनावर बसून येऊ नकोत त्यामुळे तुला फारच वेळ लागेल मनाचेही मन होऊन अतिशय येगाने तू बाइबाकडे धावत ये २. तुकाराम महाराज म्हणतात, या बालकास आता मूक सहन होत नाही जवण्यासुढी, अन्नप्राशनासुढी त्याचे प्राण आतस्या आत ओढले जात आहेत ३

२६०६ शूगारिक माझीं नव्हती उत्तरे । आळवितों खरे अग्रयेच्या ॥ १ ॥
 म घलावा मर्घी कामाचा विलंब । तुम्ही तो स्वयम करणामूर्ति ॥ २ ॥

२६०८ कराल तें करा । हातें आपल्या दातारा ॥ १ ॥
 बळियाचों आम्ही बाळें । असों निर्भर या सळे ॥ २ ॥
 आतां कोठें काळ । करील^१ देवापाशीं बळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पंढरीराया । यापटितों ठोक दाह्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निर्भर-निर्मय, सळे-बळावे.

अर्थ :- दातारा, तुम्ही माझ्याबिषयी जे काय कराल ते स्वतःच्या हातांनी करा. १ आम्ही तुमच्या-सारख्या समर्थांची भालके असल्यामुळे त्या बळावर अमयी निर्भर आहोत. २ त्यामुळे आता आमच्यात त्या अमंगल काळाचा शिरकाव तरी कसा होऊ शकेल ? ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, मी हे बंध धोपटून सांगत आहे. ४

२६०९ डोळां भरिलें रूप । चित्ता पायांपें संकल्प ॥ १ ॥
 अवघी घातली वांटणी । प्रेम राहिलें कीर्तनीं ॥ २ ॥
 घाचा केली माप । रासीं हरिनाम अमुप ॥ ३ ॥
 भरुनियां भाग । तुका वेंसला पांडुरंग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- समुप-अमाप, अटव्य, भाग-वाटा.

अर्थ :- देवा, तुमचे हे रूप माझ्या डोळ्यांत भरून राहिले आहे आणि माझे^१ चित्त तुमच्या पायांचाच संकल्प करित आहे. १ मी माझ्या सर्व इद्रियवाचना तुमच्याच पायांवर समर्पित केले आहेत, तुमच्या कीर्तनात माझ्या मनातील प्रेम भरून गेले आहे. २ अमाप वसलेल्या धीहरीच्या नामाचे मोजमाप करण्यासाठी मी माझ्या निर्मळेचे माप केले आहे. ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरंगाचा वाटा मी माझ्या जवळ साठवून स्वल्प राहिलो आहे. ४

२६१० आतां आहे नाही । न कळे आळी करा कांहीं ॥ १ ॥
 देसी पुरवुनी इच्छा । आतां पंढरीनिवास ॥ २ ॥
 नेणे भाग सीण । जुजें कोणी^२ तुम्हांविण ॥ ३ ॥
 आतां नव्हे दुरी । तुका पायीं मिठी भारी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आळी-हट्ट

अर्थ :- आपल्या आईजवळ आपण भागू सी पोष्ट आता आहे अथवा नाही याचा विचार न करताच बालक मनास मानेल तसा हट्ट धरीत असते. १ पंढरपुरा निवासा, तु त्याप्रमाणे माझी इच्छा पूर्ण होईपर्यंत थांबेन. २ देवा, आम्हांला झालेले क्षम व काट तुमच्यावाचून कोण दुसरे जाणणार आहे ? ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, मी काही धाटा दूर राहणार नाही तुमच्या पायांशी मिठी घालूनच राहीन ४

२६११ संकल्पासी अधिष्ठान । नारायण गोमटे ॥ १ ॥
 अवघियांचें पुरे कोड । फिटे जड देहत्व ॥ २ ॥
 उभय लोकां उत्तम कीर्ति । देव चित्तीं राहिलिया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जीव घाय । नये हाय जवळी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गोमटे-चांगले, कोड-इच्छा, घाय-सुप्त, सतुष्ट, हाय-उजळ, हायहाय.

१ मर्त्ये रिपेल गोमळ, २ वाही.

अर्थ - कोणत्याही सवस्पास उत्तम अविष्कृत म्हणजे नारायण हेच होय १ त्याच्या प्राप्तीने सर्वांची इच्छा मृता होते आणि देहाची आस्त्यते दूर होते २ देख एखादा आपल्या चित्तात राहिला तर आपली या लोकी या परलोकीही चांगली कीर्ती होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एखादा त्याच्या ठिकाणी आपला जीव बदला की त्याची तृप्ती होते आणि मग बसलीही हाय हाय उरत नाही ४

२६१२ भाग्यवता ऐसी जोडी । परमही सताची ॥ १ ॥
घन घरीं पांडुरंग । अमग जें सरेना ॥ २ ॥
जनाविरहित हा लाभ । टाचे नम साटवणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे विष्णुदासां । नाही आद्या दुसरी ॥ ४ ॥

सावार्थ्य व टीपा :- परमही भरपूर सोवत, पगतीचा लाभ, टाचे-नमी

अर्थ - जे कुणी माग्यत असतात त्यांना साधुसत्तांच्या सोबतीचा लाभ महत्वाचा वाटतो १ त्याच्या घरी पांडुरंग हेच घन कधीही न सरणारे या न भगणारे असे असते २ हा त्यांचा लाभ सगळ्या वेगळाच असून त्याचे साठवण करायला आकाशही कमी पडेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अगा प्रकारे विष्णुदासांना या घनावेरीन दुसरी बसलीही आद्या नसते ४

२६१३ जरी आले राज्य मोळबिंब्या हाता । तरी तो मागता दशवसायी ॥ १ ॥
तुणेंचो मजुरें नेणती विसावा । वाडे हाय हाय काम चामो ॥ २ ॥
वैभवार्चो मुखें नातळतां अगा । चिंता करी भोगा विघ्न जाळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वाहे मरणाचे भय । रक्षणउपय कर्हनि असे ॥ ४ ॥

सावार्थ्य व टीपा - नातळतां-लागत नाहीत

अर्थ - एखाद्या मोळी विकण्याचा मागताच्या हातान राज्य जरी आले तरी त्याला नंतर मोळ्या विकण्याचा व्यवसाय करण्याची मुट्टी होतेच १ केवळ इच्छिमुखांचीच इच्छा करण्याचे य अनुरागमाणे रावणारे त्याच तुणेंचे दास होतात त्यांना विसावा कसा हो माहीत नसतो त्यांची हाय हावेने आणि इच्छा इच्छेन वाढत असते २ चांगले वैभव जरी त्यांना प्राप्त झाले तरी ते काही त्यांच्या अंगी लागत नाही चांगले भोग पुढ असूनही एखादे विघ्न त्यात येईल की काम या चिंतने त्याचे वित्त नहमी जळत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा लोभी अनुप्य भय बाळगीत असला तरी आपले ऐदव्य रक्षण करण्याचे उपाय सतत करीतच असतो ४

कसला शीण मानावा ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी प्रभुपूजेने सहजच पाहाणारा झालो आहे कारण त्या देवाने मला त्याच्या स्वतःच्या लुणा दाखविल्या आहेत ४

२६१५ आम्हां शरणागतों । एवढी काय करणें चिता ॥ १ ॥
परि हे फीतुकाचे खेळ । अथवे पाहातो संकळ ॥ २ ॥
अभयदानदें । आम्हा कैचीं मयद्वें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आम्ही । हरिजन साधनाचे स्वामी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मयद्वें-मुक्त दुखादी भीतीची द्द्वे

अर्थ - आम्ही देवास मनापासून शरण गेलेलो असल्याने आम्हास एवढी चिंता तरी करण्याचे काय काम आहे ? १ परंतु हे सर्व फोडाकौतुक आम्ही पाहत असतो २ ईश्वराने आम्हांस 'तुमचे अभय असो' अशा शब्दांनी दान दिलेले असल्याने आम्हास मुक्त दुखादी भीतीची द्द्वे कुटून असणार ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही या भीतीचे दास असून सर्व साधनाचे धर्मो शालो आहोत ४

२६१६ देवाचिचे चाडे प्रमाण उचित । नये वाटू चित्त निवेष्टासीं ॥ १ ॥
नये राहों उभें कसमळापासीं । भुक्तील तैसी साडावीं तीं ॥ २ ॥
तुका म्हणे समा मुखाची हे रासी । साडूनि का ऐसी दु खी द्हावे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चाडे-विमतीने, गरजेने, कसमळापासीं-दुखाचारी, चाईट लोकापासीं

अर्थ - एका देवाच्याच किमतीने योग्य असे कर्तव्य कोणते ते ठरवावे याशिवाय आपल्या चित्ताची बाटणी इतर निषिद्ध कर्मांत करू नये १ अजुनचारी लोक आहेत त्यांच्यापाशी क्षणभरही उभे राहू नये त्याचे बोलणे कुत्र्याच्या भुक्ष्याप्रमाणे सोडून देऊन त्यांचा त्याग करावा २ तुकाराम महाराज म्हणतात, समा ही सर्व मुखाची रास आपल्याजवळ असताना ती सोडून उद्याम दुःखीपट्टी का व्हावे ? ३

२६१७ खळा सदा शुद्धीं दृष्टी । करो कष्टी सज्जना ॥ १ ॥
करिती आपुलाले परी । घणीवरी व्यापार ॥ २ ॥
दया सता भाडवल । वेची बोल उपकार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आपुलाले । उसतिले ज्याणीं तें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - खळा-दुष्ट लोकांची, घणीवरी-तृप्ती होईपर्यंत, उसतिले-जेवढास नेले

अर्थ - दुष्ट लोकांची दृष्टी नेहमी सुद्ध गोष्टींकडेच असते ते सतत सज्जन लोकाना कष्ट देत असतात १ ते अशा प्रकारे दुःख देण्याची कृती आपापल्या परीने स्वतःची तृप्ती होईपर्यंत करीत असतात २ उलट सदांवर दया करणे हेच सत्ताचे भाडवल असते म्हणून त्याचे बोलणे नेहमी दुसऱ्यावर उपकार करण्यासाठीच असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारचे व्यवहार ज्याचे त्याने आपापल्या योग्यतेप्रमाणे चालविले आहेत, शेवटास नेले आहेत ४

२६१८ जग ऐसे बहुमाये । बहुमाये भावना ॥ १ ॥
पाहों बोलों बहु नये । सत्य काय साभाळा ॥ २ ॥
करिपासी जें कारण । तें जतन करावे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सतजनीं । हेंचि मनीं धरावे ॥ ४ ॥

१ पाहावो गोपाळ, २ द्द्वे, ३ कसमळापासीं, ४ सुद्ध

शब्दार्थ व टीपा - पारियासु-पायसाठी

अर्थ - अनेक नावांनी व अनेक सायभाषनांनी जे भरत राहिले आहे ते हे जग १ यासाठी यासंबंधी फारसे पाहू नये की बोलू नये जे सत्य आहे त्याचा मान सांभाळ बरापा २ आपले साध्य, कार्य लक्षात ठेवून त्याच्या बारापाचे नीट जतन बराये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, रात कोनांनी मो हे प्रचार सांगितले आहेत ते नीट जपून ठेवावेत. ४

२६१९ निघालें तें अगोहनि । आतां क्षणी आतळे ॥ १ ॥
पळवा परपरतें दुरी । आता हुरी येथूनि ॥ २ ॥
घरिले तैसे श्रुत करा हो । येथें आहो प्रपची ॥ ३ ॥
अथोल्लसानें ठेला तुका । भेउनि' सोपां निराळा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - शची-नवाराशी, वचविना, आतळे-स्वां करतील, परपरतें-परा घावेंच्या पलीकडे, श्रुतरा-ऐकवा

अर्थ - माझ्या शरीरातून आता जे विचार बाहेर पडले आहेत ते वचवितच मला परत येऊन स्पर्श करतील १ धोहरी, आता मागे विचार पदायाणीच्या पागीकडे वूर पळवून लाया २ अहो हुरी, आता या प्रपचात मी माझ्या मनात जे जे घरले आहे ते ते ऐकवा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या सर्व कोनांना भिऊन अवोल होऊनच निराळा व मोन अत धारण करून राहिलो आहे ४

२६२० आता दुसरें नाहीं वनीं । निरजनीं पडिलां ॥ १ ॥
तुमचीच पाहें यास । अथघी आस निरसली ॥ २ ॥
मागिलाचा मोडला माग । घडला त्याग अश्चो ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कदणाकरा । तू सोपरा जीवींचा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निरजनीं-निराजनी घटाळून वास-वाट, आस-इच्छा, माग-मार्ग, संवध

अर्थ - देवा, सर्व लोकांस कटाळून आता मी येथे पनात पडलो असून मला तुम्हावाचून दुसरे कुणीही नाही १ मी आता फक्त तुमचीच वाट पहात आहे माझ्या इतर सर्व आशा माघळून घेव्या आहेत २ मागील सर्व सांसारिक गोष्टींचा मला धोटा आला असल्यामुळे मी त्यांचा संवध सोडून दिला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात कदणाकरा, देवा तू गरीबाचा सोपरा आहेस ४

२२२१ घट्टनिया सोई परतलें मन । अनुलक्षीं चरण कट्टनिया ॥ १ ॥
येई पाडुरो नेई सांभाळुनि । कदणावचनीं आळवितो ॥ २ ॥
बुद्धि जाली साहच परि नाहीं बळ । अवलोकितो जळ बाहे नेत्रां ॥ ३ ॥
न चलती पाय गळित जाली काया । म्हणऊनि दया येऊ द्यावी ॥ ४ ॥
विशेच्या करितो बारियासो मात । जोडूनिया हात वास पाहे ॥ ५ ॥
तुका म्हणे वेग करावा सावर । पावावया तीर भवनदीचे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अनुलक्षीं-लक्ष ठेवून काया-गरीर मात-गोष्ट, विचारपूग

१ बोलुनि, २ निराजनी, ३ दोनाचा ४ अनुरक्षी ५ व्हावी

अर्थ - तुमच्या चरणावर लक्ष ठेवून व त्याच मार्गाची सोय घ्यावात ठेवून भी माझे मन प्रपचातून परत-
विले १ ' पादुरगे, ये तू मला सामाऊन ने ' अशी कृष्ण वाणीने भी तुमची आठवण केली आहे २ या कामी
माझी बुद्धी साहचर्यमूल झाली असली तरी माझ्या अंगी तुमच्याकडे येण्याइतपत शक्ती उरलेली नाही, म्हणून भी फक्त
तुमची वाट पाहातो आणि त्यामुळे माझ्या डोळ्यातून एवसारखे पाणी वाहू शकत असते ३ तुझ्याकडे वाटने चालावे
तर पाय उचलत नाहीत, माझे सर्व शरीरच गळून गेले आहे म्हणून देवा, तुम्ही माझ्यावर दया करावी ४ तुमच्या
विशेकडून बारा जरी आला तरी मी त्याच्याजवळ तुमच्याविषयी विचारपूस करीत असतो हात जोडून देवा, भी
तुमची वाट पाहत आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या संसारमधील पैलवीत गाठण्यासाठी तुम्ही त्वरा करून
मला साहचर्यमूल व्हा ६

२६२२ कोले भरिलेली पंढ । निग्रहाचे खोटे तंट ॥ १ ॥
ऐसे माता जाणे घमं । चाळ चाढविता घमं ॥ २ ॥
कामवितां लोहो बसे । तातडीनें काम नासे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे खडे । देता अक्षर ते जोडे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निग्रह-भलता आग्रह, तट-वोमाटा, गवगवा, लोहो-लोखंड, कसे-कसात, किमतीत.

अर्थ :- ही पंढ अनेक साधनरूपी कौलानी भरलेली आहे या ठिकाणी भलता आग्रह धरून उगाच तटा करून
चालणार नाही १ आपल्या मालकास कसे चाढवावे याचे घमं करत आईसच माहीत असते २ लोखंड जर चांगले
कामावले तरच त्याची किंमत वाढते जलद उतावळीपणा केला तर मात्र कामाचा नाश होतो ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, लहान मुलास जर नौद खडे भाडून तिकडिले तरच त्याला अक्षरज्ञानाची प्राप्ती होत असते ४

२६२३ चालिले न वाटे । गाऊनियां जाता वाटे ॥ १ ॥
बरया व्रैष्णवाचा संग । येतो सामोरा थोरंग ॥ २ ॥
नाहीं भय आड । काहीं विषमाचे जड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भक्ति । सुखरूप आवीं अती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- बरवा-चांगला. विषमांचे-सवटाचे, जड-ओझे

अर्थ :- श्रीहरीचे नाम मूळाने गातगात चालले तर वाटेने होणारे थम थाटत नाहीत १ साधुसंतांचा
सहवात नेहमीच फार चांगला असतो कारण त्यांच्या सभे चालले असताना थोरंग आपल्या समोर येतो २ या
वाटेने चालले असताना बसलीही भीती नसते, की कसत्याही सवटाचे ओझे निर्माण होत नाही ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, याप्रमाणे भक्ती ही प्रारंभापासून शेवटपर्यंत सुखदायकच आहे ४

२६२४ करितां विचार तो हा दुष्ट संसार । ग्रह्यादिकां पार नुलंघवे सामर्थ्य ॥ १ ॥
शरण शरण नारायणा मज अंगीकारी दीना । आले ते बचनपार्सी माझ्या सामर्थ्य ॥ २ ॥
पाठीवरी मोठी तोचि कळवा पायीं तळी ॥ सापडला जाळीं मत्स्य जाला तो न्याय ॥ ३ ॥
आतां करीन तातडी लाभाची ते याच जोडी । तुका म्हणे बोवी पाया सोई मनाची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- दुष्ट-तुरुन जाण्यास घटीण

अर्थ :- जो जो विचार करून पाहता तो तो हा संसारमुक्त तरून जाण्यास फारच घटीण आहे असे
आईकून येते हा पार करण्याचे सामर्थ्य ग्रह्यादिकांसही नाही १ नारायणा, मी तुम्हास मनोमये शरण आलो आहे,

१ बागाविता, २ अक्षर, ३ पायांतली.

मज दीनाचा तुम्ही स्वीकार करावा माझ्या मनास आले ते योत्नाव हेच माझे खरे सामर्थ्य आहे २ पाठीवरती मोळीचे जरी ओझे घेतले तरी त्याची जाचणूक केवळ पाठीसच होते असे नाही, तर ती तळपापापर्यंत पोचते पाण्यात मासा सापडावा तशी माखी अवस्था झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात तुमची प्राप्ती व्हावी म्हणून मी आता त्वरा करणार आहे देवा तुमच्या पायाची ओढ माझ्या मनास फार तोलतेच आहे ४

२६२५ बहुता जातीचा केला अपीकार । बहुत ही फार सर्वोत्तम ॥ २ ॥

सरलाचि^१ नाही कोणाचिये वेचे । अक्षीम ठायींचे ठायीं आहे ॥ २ ॥

लागतचि नाही घेता अतपार । वसवी अतर अणुचे ही ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कैला होय टाकीऐसा । पुरवावी इच्छा घरिली ते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ ४ टीपा — वेचे—खर्चामुळे

अर्थ — या सर्वोत्तम अशा देवाने यन्त्र जातींच्या लोकांचा स्वीकार केलेला आहे १ अशा रीतीन ह सर्वांवर कृपा करीत असला तरी या एवंच होण्याने हा कधी संपतच नाही उलट हा आपल्या जागे आहे तसाच त्विरायलेला आहे २ बाचा अतपार पाहू गेल्यास काहीही सापडत नाही याचे वास्तव्य अणूच्याही अंतरात असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याला जसे करावे तसा तो होतो मनात जो इच्छा झाल्या घरावी ती तो पूर्ण करीत असतो ४

२६२६ पोट घालें आता जीवनीं आवडो । पुरवावे परवडो बहुतांचे ॥ १ ॥

काय आचवणा तातडीचे काम । मागील तीं थम न पवावीं ॥ २ ॥

बाळितिया पोटीं बहु भले बाव । सांमज्जिता ठाव थाम बाचे^३ ॥ ३ ॥

दाबिल्यावाचूनि नाहीं कळो येत । तेथे ही दुश्चित एकपणे ॥ ४ ॥

नावेचा भार तो उदकाचे थिरी । काय हळू भारी तये ठायीं ॥ ५ ॥

तुका म्हणे गीतीं गाऊनि गोविंद । करु ग्रह्यानंद एकसरे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ ४ टीपा — घालें—पुष्ट पाले परवडी—प्रकार

अर्थ — आता आमचे पोट भरून तृप्त झाले आहे आता आमचे जीवन असणारा हा श्रीहरी याच्या विषयीच प्रेम आमच्या मनात आहे अशी प्रीती यत्नक प्रसार करून देवाने अवेकाची पुरवावी १ अहो अजा प्रकारच्या जेवणात तातडी करून लघ्व हात आचविण्याचे काय काम आहे ? यापूर्वीच्या पाकसिद्धीचे थम तुम्हांस सोसणारे नाहीत २ येथे जे वाड्यादे आहेत त्यांच्या पोटात पुष्टलघ्व सदाभाव असून ते उदार आहेत असा प्रसंगी आपण आपले ठिकाण सामाजून पयरीचा काम घेतला तर आपले काय राव होणार आहे ? ३ असा प्रसंगी काही प्रकार दाखविण्यानिवाय काही समजून घेत नाही या ठिकाणी एकटपणान राहाण घाईत आहे ४ नौका पाण्यावर घालते, पण तिचा भार पाण्यास सहन करावा लागतो नाथेत बसणारांना काही ते ओंगी जब वाटण्याचे कारण आहे काय ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आमच्या गाथनात त्या गोविंदाचेच पुणपान गाऊ आणि एवसारसा प्रह्लादबाचा अनुभव घऊ ६

२६२७ एवा हातीं टाळ एवा हातीं चिपळिया । पालितो हुमरो एव यातातो दाळिया ॥ १ ॥

मातले घेणव नटती नाना छबें । नाहीं चाड मोसपदें भजनीं आयडो ॥ २ ॥

हाका भरोळिया मोत वाघें सुखसोहळे । जाय तें न कळे येव्हां रजनी वियस ॥ ३ ॥

तीथीं नाहीं चाड न लागे जाव यनातरा । तुका म्हणे हरिहरात्मकचि पृथिवी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- हुंमरी-एक प्रकारचा खेळ, चाड-इच्छा, पर्वा, रजनी-रात्र.

अर्थ :- या वैष्णवांच्या समुदायात कित्येकांनी हातांत टाळ घेतले आहेत, तर कित्येकांनी हातांत चिपळ घेतल्या आहेत. तर कुणी हुंमरी घालून खेळ खेळतात व आनंदाने टाळ्या वाजवितात. १ अशा प्रकारे हे वैष्णव भक्तिमुखाने मत्त झालेले असून अनेक प्रकारच्या छंदानी नटलेले आहेत. त्यांना हरिभजनात प्रेम असल्यामुळे ते मोक्षमुखाची कधीच पर्वा करीत नाहीत. २ ते देवास भोठ्याने आरोळी ठोकून हाक मारतात, ताना प्रकारची वाणे वाजवतात आणि सुखसोहळ्यात रंग होऊन जातात अशा या आनंदात दिवस वा रात्र कधी येतात आणि जातात तेच कधी समजत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या वैष्णवांना तीर्थपाया करण्याची कधीच इच्छा नसते. त्यांना वनांत जाण्याची जखरी वाटत नाही; कारण त्यांना ही सर्व पृथ्वी हरिहरभयच झालेली अनुभवास येते. ४

विवरण :- या एका सुंदर अभयात तुकारामवार्ता भजनात तल्लीन झालेल्या वैष्णवसमुदायाचे मोठे हृद्य आणि गोचर असे वर्णन केले आहे. ते नामघोषात, टाळ्यांच्या गजरात, चिपळ्यांच्या आवाजात एवढे रंग झालेले असतात की, त्यांना कधीही मोक्षमुखाची आठवणही होत नाही. या सतसंगाच्या आणि भजनाच्या आनंदापुढे त्यांना मोक्षसुख अगदीच फिके वाटते. या तल्लीनांच्या अवस्थेत ते असताना दिवस व रात्र केव्हा संपून जातात याचेही भान त्यांना नसते त्यांना या नामसुकीर्तनाच्या व भजनाच्या सुखापुढे रात्रावनात जाण्याची व तीर्थप्रते करण्याचीही गरज वाटत नाही. सर्व पृथ्वी हरिहराच्या रूपानेच व्यापलेली असल्याचा अनुभव त्यांना येत असतो.

शब्दार्थं व टीपा :- गोतें-नातेवाईक, सपुरतीं-पूर्णपणाने, पार-अत, आरोया-अपूर्व इच्छा.

अर्थ:- आम्ही या देवाला सखा करून घेतले असल्यामुळे आमचे आता काय होण्यासारखे नाही ? यामुळे सर्व जीव आमचे सखेसोपरेच बनलेले आहेत. १ या योगे आम्ही भाग्यवंत झालो असून सर्वजण आमचे पूर्णपणे नातेवाईक झाले आहेत आता आमच्या पुण्यास व नीतीस अंत नाही असे झाले आहे. २ आमच्या हुबयात श्रीहरीचा ठसा कायमचा यसलेला असल्यामुळे आम्ही लोकांमध्येच पाहू तेथून सर्वच दिशा याच देवाने भरून गेलेल्या आम्हांस दिसतात. ३ आम्हा भाग्यवंतांना अविनाशी अशा या परमात्म्याची प्राप्ती झालेली आहे आमच्या प्रारब्धाच्या सत्तेनेच हे सर्व घडून गेले आहे. ४ या श्रीहरीच्या पर्यावर आम्ही मस्तक ठेवावे हीच एक आमची सोय इच्छा आहे. त्यास थालीपन घावे अशी आमची सत्ता आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, आम्ही तुमचे आहोत असे म्हटल्यामुळे आमचा जीव पूर्णपणे विश्रंतीस पावलेला आहे ६

२६२९ कोण आतां कळिकाळा । येऊं बळा देईल ॥ १ ॥

सत्ता झाली त्रिभुवनीं । चक्रपाणी कोवसा ॥ २ ॥

लढिवाळांचा भार घाहे । उभा आहे कुडावया ॥ ३ ॥

तुका हाणे घटिका दिस । निमिष ही न विसंभे ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा :- कोवसा-आयुष, आधार, कुडावया-रक्षण करण्यासाठी, विसंबे-विसरत.

अर्थ :- आता श्रीहरीची कुपा झाल्यावर आमच्यापुढे कळिकाळास कसले बळ चढणार आहे ? १ या चक्रपाणीचा आधार आम्ही घेतला असल्याने आमची सत्ता त्रिभुवनात झालेली आहे २ या श्रीहरीने आम्हा लढिवाळ लोकांविषे सर्व ओझे गिरावर घेतले असून तो रक्षण करण्यासाठी सर्वत्र उभा आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा देव आम्हांस एक दिवसभर अथवा क्षणभरही विसरत नाही ४

२६३० आम्हां आवडे नाम घेतां । तो ही पिता संतोपे ॥ १ ॥

उभयतां एकचित्त । तरी प्रीत वाढली ॥ २ ॥

आम्ही दोघों निकटवासें । अनारिसें न दिते ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पांडुरंगे । अवघीं अंगें निवालीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा :- अनारिसे-वेगळे.

अर्थ :- या श्रीहरीचे नाव घेणे आम्हांस फार आवडते आणि त्यामुळे हा आमचा पिता, परमात्माही संतुष्ट होतो १ त्याचे व आमचे चित्त एकच आहे म्हणून आम्हा उभयतां प्रीतीची वाढ झालेली आहे. २ त्याच्याशी आमचा निकटचा संबंध असल्यामुळे आम्ही दोघांमून दिसतो त्याच्याहून आम्ही कुणो निराळे आहोत असे नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरंगा, तुझ्या प्राप्तीमुळे मातो सर्व अंगे दांत झाली आहेत, वृत्त झाली आहेत. ४

२६३१ देह तंव असे मोगाचे अधीन । पाचें सुख सीण क्षणमंगुर ॥ १ ॥

अविनाश जोडी देवापायीं भाव । कल्याणाचा ठाव सकळही ॥ २ ॥

क्षणमंगुर हा येथील पतारा । आलिया आकारा अवघें नासे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येथे सकळ विद्यांति । आठवावा चित्तीं नारायण ॥ ४ ॥

शब्दार्थं व टीपा :- जोडी-प्राप्ती, लाभ.

अर्थ :- आमचा हा देह प्रारब्धकर्माच्या स्वाधीन असल्यामुळे त्याच्या सर्वधीचे मुक्तदुःख क्षणमंगुर आहे. १ या देवाच्या पायांशी भाव ठेवणे हा एक कधी नष्ट न होणारा असा लाभ आहे. याच स्वानापासून सर्व कल्याणकारक

गोष्टी प्राप्त होतात. २ याच्याखेरीज येथील बाकीचा सर्व पत्तारा क्षणमंगुर असून जे जे आकारात आले आहे ते ते नाशवंत आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, चित्तामध्ये या नारायणाचे स्मरण करणे हेच मोठे विघातीचे स्थान आहे. ४

२६३२ आतां आवडणक करणें समाधान । याहिलें निर्वाण न पाहिजे ॥ १ ॥
केलें तरी आतां सुशोभ्य करावें । दिसतें बरवें संतांमधीं ॥ २ ॥
नाहीं भवितराजों ठेविला उद्धार^१ । नामाचा आकार त्यांचियांनै ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझ्या वडिलाचें ठेवणें । गोप्य नारायणें न करावें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निर्वाण-अत, बरवें-वाढले, गोप्य-गुप्त, दडवून.

अर्थ :- देवा, आता तुम्ही माझे समाधान जरूर केले पाहिजे तुम्ही आता माझा अंत उगाच पाहू नये. १ आता जे संतांमध्ये घरे दिलेल असे व शोभून राहिल असे तुम्ही भजविषयी करावे. २ यापूर्वीच्या भक्तभेदांनी तुमची उधारी काही ठेवलेली नाही. त्यांच्याच नामस्मरणामुळे तुम्ही निराकाराचे साकार व निर्गुणाचे सगुण झालात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या घाटगडिलांचा देवा तुमच्या जवळ आहे तो नारायणांनी दडवून ठेवू नये. ४

२६३३ काया घाचा मनें श्रीमुखाची वास । आणीक उदास विचाराती ॥ १ ॥
काय आतां मोक्ष करावा जो देवा । तुमचिया गोवा दर्शनासी ॥ २ ॥
केलिया नेमासी उमे ठाडें रहावें । नेमलें तें मारवें पालटेना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जों जों कराल उशीर । तों तों भज फार रडवील ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वास-वाट, गोवा-जडयळा, अतर, ठाडें-उभे.

अर्थ :- मी कायावाचामनेकरून या श्रीहरीच्याच मुखाची वाट पाहत आहे पायाचून इतर विषयांत मी उदासीन आहे. १ देवा, आता तुमचा मोक्ष घेऊन मला काय करावचेय ? त्याच्या प्राप्तीने तुमच्या दर्शनास मात्र अतर पडत रहाते. २ मी जो नियम केला आहे त्याप्रमाणे आषण माझ्या पुढे मीट उभे राहावे माझ्या नियमाच्या माननेत कधीच बदल होणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही जो जो मला दर्शन देण्यासाठी उशीर कराल तो तो त्यामुळे मला जास्त रडे येईल. तो उशीर मला रडवील. ४

२६३४ पुढीलचिं सोयी माझ्या मना चाली । मताची आणिली नाहीं बुढी ॥ १ ॥
केलासि तो उभा आजवरी संती । घरविले हातीं फट देवा ॥ २ ॥
आहे तेंचो भागो नाहीं खोटा चाला । नये येऊं बळा लेकराशी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझा सालीचा व्यवहार । कृपण जो थोर परी समी ॥ ४ ॥

२६३५ बहुत करुनि चाळवाचाळवी । किती तुम्ही गोवी करोतसा ॥ १ ॥
 लागटपणे मी आलो येयवरी । चाड तें दुसरी न घरुनि ॥ २ ॥
 दुजियाचा तव तुम्हासी फाटळा । रम्हासी निराळा एकाएकीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आता यावरी गोंविदा । मज्झीं विनोदा येऊ नये ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - गोवी-गुता, चाड-इच्छा

अर्थ - देवा, आजपर्यंत तुम्ही कितीतरी भक्ततांना पाळवून, फसवून गोपात टाकले आहे १ मी दुसरी कुठलीच इच्छा न करता तुमच्या जवळ लागट करीत आहे २ देवा, तुम्हास दुजेण्याचा फाटळा आला असल्यानच तुम्ही सव जपाची सोडून वेगळे व एकटे राहाता ३ तुकाराम महाराज म्हणतात गोंविदा, आता यानंतर माझ्याशी विनोदी व्यवहार तुम्ही करू नये ४

२६३६ तीर्थं जळ देखे पापाण प्रतिमा । सत ते अधमा माणसाऐसे ॥ १ ॥
 याजेच्या मंथुनापरी गेले चापा । याडेत्याचे जाया जाले पोक ॥ २ ॥
 अर्माविक सदा सुतकी चाडाळ । सदा तळमळ घुकेचि ना ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे वरदळी ज्याची दुष्टी । देहबुद्धि फटी सदा दुखी ॥ ४ ॥

शब्दाय व टीपा - याडेत्याचे-कणसे न आलेके वरदळी-वरवरची, वाहपातारी

अर्थ - जो तीर्थाच्या पाण्यास सामान्य जण मानतो देवाच्या प्रतिमेस पापाण मानतो आणि सत अधम माणसाना मानतो १ त्याचे ह् कृत्य यात्रेच्या मंथुनाप्रमाणे किंवा कणसे न आलेल्या पिकाप्रमाणे जाणारे असते २ जो ईश्वराविषयी भावना ठेवणारा नाही तो नहमीच सुतकी व चाडाळच समजावा त्याच्या हृदयातील तळमळ कधीच चुकत नाही तो सतत दुखीच राहतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात ज्याची दुष्टी वरवरची आहे ज्याची देहबुद्धी कायमची आहे तो नहमीच दुखी व फटी असण्याचा ४

२६३७ नव्हे मतोळ्याचा बाण । नीच नवा नारायण ॥ १ ॥
 सुख उपजे श्रवणे । खरें टाकसाळी नाणें ॥ २ ॥
 लाभ हातोहाती । अधिक पुढतोपुढती ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नेणों किती । पुरोनि उरले पुढतो ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - मतोळ्याचा-घाटळ्याचा, नृवसानाचा बाण-नमुऱ्याचा माल, नीच-नित्य

अर्थ - नारायणा, हा माल काही घाटळ्याचा अथवा नृवसानाचा नाही हा तर नित्य नवा असतो आहे १ याच्या नामाचे श्रवण केले तर सुख होईल असे ह् टाकसाळीतील खरे नाण आहे २ त्याचा लाभ हातोहात आणि पुन पुन स्वरित होत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरीच्या नामाचे घन वितीकांना पुरून पुढत्या लोकासाठी उरले आहे हे काही समजत नाही ४

२६३८ घातला दुकान । देती आर्ज्यासी दान ॥ १ ॥
 सत उबार उबार । भरले अनत माडार ॥ २ ॥
 मागत्याची पुरे । धणी आर्ज्यासी उरे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पोतें । देवे भरिले नव्हे रितें ॥ ४ ॥

अर्थ :- ज्या विचारांच्या भोवऱ्यात मी सापडलो होतो ते मी स्वच्छ करून झाडून टाकले आहेत. १ आता एकट्या मनाशीच विचार करू दुसरे कुठलेही ओझे आता उरलेले नाही. २ प्रसादाच्या सेवनामुळे मला उच्छिष्टाची प्राप्ती झालेली आहे. हा सर्व प्रकार योग्य वेळी अवचितपणे घडून गेलेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, नवितमागचे मर्म आता आमच्या हाती सापडले आहे यामुळे मनातील चिंता व दुःख याचा नाश झाला आहे. ४

२६४२ आवडीभोजन प्रकार परवडी । मित्रमित्र गोडी एका रता ॥ १ ॥
भोगित्या पंगती लाघलो प्रसाद । तिहीं नाहीं भेद राखियेला ॥ २ ॥
पाकसिद्धि स्वहस्तकें विनियोग । आवडीचे भाग सिद्ध केले ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आला उच्छिष्ट प्रसाद । तेणें हा आनंद माझ्या जीवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परवडी-निरनिराळे प्रकार.

अर्थ :- साधुसंतांच्या पंगतीत घसून धोहरीच्या गुणवर्णनरूपी भोजनाचे नाना प्रकार मी करीत आहे. परंतु सर्वांना मित्र मित्र रत असले तरी प्रभूप्रेमाची थोडी मात्र एकच आहे १ हरिमस्तीचा पंगतीत साम घेणाऱ्या सत्ताकडून मला हा प्रसाद मिळालेला आहे. त्यांनी बघीच याविषयी भेद केलेला नाही २ हरिमस्तीच्या स्वयंपाकाची तयारी स्वतःच्या हातांनी करून भोठ्या प्रीतीने मग त्याचे विभाग केले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला त्यामधील उच्छिष्टाचा प्रसाद मिळाल्यामुळे माझ्या जीवास फार मोठा आनंद झाला आहे. ४

२६४३ समर्थाचा ठाव संचलाचि असे । दुयेंडाची आत पुढें करी ॥ १ ॥
पावले घेईन पवरीं हें दान । एकातीं भोजन करूं जाऊं ॥ २ ॥
न लगे पाहावी उघिताची वेळ । अयाचित काळ साधला तो ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पोट घालिया उपरी । गोरवा उत्तरीं पूजू देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संचलाचि-समूह झालेला, साचलेला.

अर्थ :- समर्थ जे आहेत त्यांच्या ठिकाणी समूदीचे ऐवढे नेहमीच भरलेले असते आणि पुढील माणसाची आशा आपणास काही मिळावे म्हणून पुढे पुढे करीत असते १ समर्थाकडून मी काही दानाची मिला मिळेल ती मी माझ्या पदरी घेईन आणि एकाग्रता जाऊन तिचे सेवन करीन २ ते प्राप्त होण्यासाठी योग्य अशी वेळ बघी पाहावी लागत नाही वसलीही याचना केल्यानिघाय अनुकूल असा वाळ प्राप्त होत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, साधुसंतांनी भरपूर दान दिल्यावर त्याने पोट भरून सुप्तता येईल आणि मग या देवाची गोरवपूर्ण शक्तीत पूजा करू. ४

२६४४ आपुल्यांचा करीन मोळा । माझ्या कुळाचारांचा ॥ १ ॥
अवपियाचि धडिन पाय । ठायाळय न देसें ॥ २ ॥
नेदीं तुटों समाधान । यांचो जन सकळ ॥ ३ ॥
तुका म्हणे क्षाडा होय । तों हे सोय न संडों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मोळा-रिवाज, रीढी, ठायाळय-योग्य वा अयोग्य.

अर्थ :- मी माझ्या कुळातील रीतिरिवाजाप्रमाणे आपल्यामागच्या साधुसंतांचा सत्कार करीन. १ मी सर्वांच्या पायांस बदन करीन योग्यअयोग्य असे यात काही वाटू देणार नाही २ मी माझ्या हृदयाचे समाधान बघी

भंगू देणार नाही आणि इतर लोकांचाही पध्दी खोळवा होऊ देणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी माझ्या सर्व कर्मांचा हिशेब देईन. तोपर्यंत ही रीत सुटणार नाही. ४

२६४५ जन्ममरणांची विसरलीं चिता । तूं माझा अनंता मायबाप ॥ १ ॥
होतील ते डोळां पाहेन प्रकार । मय आणि भार तिरसली ॥ २ ॥
'लिगाडाचें मूळ होतों पंच भूतें । त्यांचें यां पुरतें विभागिलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जाला प्रपंच पारिखा । जिवासी तूं सत्ता पांडुरंगा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- लिगाडाचें-लचाडाचे

अर्थ :- अनंता, तू माझा मायबाप आहेस. म्हणूनच मी माझ्या जन्ममरणांची चिंता विसरून गेलो आहे. १ जे काही प्रकार होतील ते मी माझ्या डोळ्यांनी पाहीन मला वाटणारे मय आणि प्रपंचाचे ओझे नाहीते झाले आहे २ या सर्व लचाडाचे मूळ म्हणजे हा पंचमहामूलात्मक देह होय. मी त्या मूलाची त्या त्या ठिकाणी वाटणी करून टाकलो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरंगा, मला हा आता सौक्ष्मिक प्रपंच परब्रह्मासारखा झाला असून जिवाचा सत्ता असा तूच एक उरला आहेस. ४

२६४६ उदार तूं हरी ऐसी कीर्ति घराचरीं । अंतं हे थोरी गर्जतील पवाडे ॥ १ ॥
तुझे पायीं माझा भाव मुसो जन्ममरणां ठाव । देवाचा तूं देव स्वामी सकळा ग्रह्यांदा ॥ २ ॥
मागणे तें तुज मागो जीवमाव तुज सांगों । छायां तरी लागों पायां तुमच्या दातारा ॥ ३ ॥
दिसों देसी कीर्तिलवाणे । तरी तुजचि हे उणे । तुका म्हणे जिणें माझें तुज अधीन ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- ठाव-स्थान, ठिकाण.

अर्थ :- श्रीहरी, तू मोठा उदार आहेस अशी तुझी कीर्ती राह्या घराचर जगात पसरलेली आहे. तुझी थोरवी मोठी असून तिच्या अनंतत्वाचे पवाडे घराचरांत गर्जत आहेत १ तुझ्या पायी माझा भाव मी अर्पण केला असून तू माझे जन्ममरणाचे स्थानच घुसून टाकले आहेस. कारण तू सर्व देवांचा देव असून सर्व ब्रह्मांडांचा स्वामी आहेस. २ जे काय मागाम्ये आहे ते आम्ही तुझ्याबरोबर माधू व जीवोचे हितभुज दुःखान्नघटक सांगू आणि दातारा, पाया पडावचे झाले तरी तुझ्याच पाया पडू. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू जर आम्हास दीन आणि केविलवाणे ठेवशील तर त्याचा कमीपणा तुलाच येणार आहे. देवा, माझे सर्व जीवन तुझ्याच स्वाधीन आहे. ४

२६४७ पाहा किती आले शरण समानांचि केले । नाहीं विचारिले गुण दोघ कोणाचे ॥ १ ॥
मज सेवर्टीसा छावा ठाव तयांचिये देवा । नाहीं करीत हेवा कांहीं थोरपणाचा ॥ २ ॥
नाहीं पाहिला आचार कुळपोत्रांचा विचार । फेडूं आला भार मग न म्हणे दगड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सर्वजाणा तुझ्या आल्यावरि मना । केला तो उगाणा घडल्या महादोषांचा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- ठाव-आश्रय, उगाणा-गणना, छावा, हितेव

अर्थ :- देवा, पाहा, आजपर्यंत तुला जेवढे लोक मनोभावे शरण आले त्यांच्या ठिकाणी असगण्या गुणदोषांचा काहीमुद्रा विचार न करतां तू त्यांना आपल्या समान केलेस. १ त्यांना दिलेल्या गर्तीपेक्षा थोडक्या गती दिशी तरी घालेल. देवा, मी काही थोरपणाची पदवी मिळावी अशी काय इच्छा करीत नाही २ या देवाने कुणाचा माधार पाहिला नाही, कुणाचे कुळगोत्र पाहिले नाही; एसाचाच्या सत्पराचे ओझे दूर करताना तो दगड आहे की

१ धांपला मनुष्य आहे असा विचार हा देव कधी करीत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्व जाणभान्या देवा, तुझ्या एखाद्या मनात आल्यावर पायी लोरीच्याचडून जे महादोष धडतात त्यांचा पूर्ण हितेच तू करून द्यासोस ४

२६४८ आतां चुपले बघन गेले विसरोनि दान । आपुले ते याण सावकाश विकाने ॥ १ ॥
लाम जोडला अनंत घरीं सापडले वित्त । हातोहातीं थीत उरो तळ नल्हावि ॥ २ ॥
होतें गोविलें विसारें माप जालें एकसरें । होतें होरें वारें तोंचि लाहो साधिला ॥ ३ ॥
कराया जतन तुका म्हणे निजघन । फेला नारायण साहच नेदी विसंधो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - याण-पाल, थीत-व्यर्थ पाया, नल्हावी-राहात नाही, होरें वारें-वाटाघाट, लाहो-लाम

अर्थ - आता लौकिकधनपासून मुदका झाली आहे अमून हे दान जणु घुकून मला दिलेले विसते पण आता हा माल मला सावकाश विकता येईल १ मला अनंत लाभोंची प्राप्ती झाली असून हे घन घरच्या घरी सापडले आहे आता हा माल हातोहात सपत असून तळगा इथें जाण्यास काहीच तिल्लक राहिलेला नाही २ मी तो माल विसार देऊन गुतविला होता म्हणून त्याचे एकवम माप झाले ज्या मालाची मी वाटाघाट करीत होतो त्याच मालाचा मला लाम झालेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात या निजघनाची आता नोट, जपणूक केली पाहिजे. यासाठी आम्ही नारायणास साहचमूत करून घेतले आहे तो आता कधी आम्हांस विनवणार नाही ४

२६४९ तुझ्या रूपें माझी काया भरो द्यावी पढरीराया । दर्पणांची छाया एका रूपें भिन्नत्व ॥ १ ॥
सुख पडिले सादयण सत्ता वेचे दनं दनं । अडचणीचे कोन चारो मार्ग उगवले ॥ २ ॥
घसो' डोळ्याची बाहुली कयळे भिन्न छाया आली । फुण्याजन चाली नव्हे परती मापारी ॥ ३ ॥
जीव ठसावला तिचे मना आले तेथें जावे । फाटा पडिला नायें तुका म्हणे खडले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काया-शरीर दनं दनं-हळूहळू, कयळें-काविळीने

१ अर्थ - पढरीराया, तुझ्या स्वरूपाने माझे शरीर पूर्णरूपे करून जाऊ दे आरशात पडणारी छाया भिन्न विसत असली तरी ती मूळ वस्तूशी एकलपच असते १ तुझ्याची साठवण चांगलीच झाली आहे त्याचा सर्व हळूहळू सत्तेने होत आहे यामुळे आर्त, जिज्ञासू, अर्थाची व शान्ती असे चार अडचणीचे कोपरे दूर झाले आहेत २ डोळ्यांत बाहुली असूनही काविळीचा दोष असले तर छाया भिन्नरूपाने भासते इत्यांजनाच्या भोगानेही मग हृदयीची चाल मापारी करित नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या जीवात शिवाचा ठसा उमटला आहे आता मनास जिकडे जावे वाटल तिकडे जावे असा त्याला भटकण्यासाठी फाटा कुटला हे म्हणजे सपले ४

२६५० सोसैं सोसे मारु हाका । होईल चुका हाणऊनि ॥ १ ॥

१ मार्गे पुढे क्षणभरी । नव्हे दुरी अंतर ॥ २ ॥

॥ नाम मुखीं बसला चाळा । वेळोवेळा पडताळीं ॥ ३ ॥

१०० तुका म्हणे सुखी केले । या विठ्ठले बहुतासी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पडताळी-अनुभव यतो

अर्थ - देवा, तुमची व आमची चुकामूक होईल म्हणून मी सोसासोसाने हाका पारीत आहे १ मागपुढे अथवा क्षणभरही तुम्ही दूर राहू नये अथवा अंतर पडू नये २ माझ्या बाणीला एकसारखा दयाचाच छंद लागला आहे वेळोवेळी त्याचाच अनुभव घेत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्याप्रमाणेच या विठ्ठलाने अनेकाना सुखी केले आहे ४

- २६५१ धरुनियां चाली हांवा । येईन गांवां घांवत ॥ १ ॥
 पाठविसो मूळ तरी । लवकरी विठुले ॥ २ ॥
 नाचेन त्या प्रेममुखें । कीर्ती मुखें गाईन ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे संतमेळीं । पायघुळी वंदीन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- हांवा-हाव, इच्छा

अर्थ :- देवा, मनामध्ये तुझी हाव धरून मी तुझ्या शायस घावतच येईन. १ विठुले, पण यासाठी तू लौकर मला निर्मग्न पाठीव ना. २ मी त्या प्रेममुखाने नाचेन व तुझी कीर्ती मुखाने गाईन ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या संतमेळपात राहून त्याच्या पायावरील घुळीस वदन करीन ४

- २६५२ मायबापाचिपे भेटी । अवघ्या तुटी संकोचा' ॥ १ ॥
 नोगिलें तें आहे सुख । खातां मुख भोकळें ॥ २ ॥
 उत्तम तें बाळासाठीं । लावी ओठी माउली ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाली घणी । आनंद मनीं न समाये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घणी-तुप्पी, न समाये-मावत नाही

सर्व :- आईबापांची भेट होताच चालकाचा सर्व सकोच दूर होतो १ असे जे भोगले आहे ते सुखच आहे आणि आपली भोगण्यासाठी मुख भोकळेच आहे. २ जे उत्तम आहे ते आई आपल्या मुलासाठी ठेवून त्याच्या मुखात घालते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मुलाच्या मनाची एकदा तुप्पी झाली की मग त्याच्या आईच्या मनात आनंद मावतनासा होतो ४

- २६५३ उदासीनाचा देह ग्रहरूप । नाही पुण्य पाप लागत त्या ॥ १ ॥
 अनुताप अंगां अग्निचिया ज्वाळा । नाही मृगजळा विशो येत ॥ २ ॥
 दोष ऐसा नाथें देहाचा आदर । विटले' अंतर अहंभावे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाय नासोनियां खंती । तंवावि हे चित्तीं यद्धता ते ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंतर-मन, अतःकरण, खती-चिंता, तळमळ.

अर्थ :- लौकिकाविययी व देहाविययी जे उदासीन झाले आहेत त्याचा देह ग्रहरूप झाला आहे असे समजावे त्यांना कसलेही पापपुण्य लागत नाही. १ त्याच्या चित्तात अनुतापाच्या अग्नीच्या ज्या ज्वाळा लागलेल्या असतात त्या मृगजळाप्रमाणे असणाऱ्या प्रपंचविचाराने विभक्त नाहीत. २ देहाचा आदर करीत राहणे यालाच दोष असे नाव आहे या प्रकारच्या अहंभावाने अंतःकरण विटाळून जाते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत चित्ताची तळमळ नाहीशी होत नाही तोपर्यंत ते यद्धतेच्या अवस्थेत आहे असे समजावे. ४

- २६५४ बंधनाचा तोडूं फांसा । देऊं आशा टाकोनि ॥ १ ॥
 नाही तेंच घेतां शिरीं । होइल दुरी निजपंथ ॥ २ ॥
 नाथिलेच माझे तुजें । कोण बोझे बाणवी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अंतराय । देवीं काय जिणें तें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- फांसा-पाळ, नाथिलेच-नसलेले, खोटेच

अर्थ :- सत्य प्रकारच्या वपनाचा शारा नी आशा तीच टाकून देऊ १ जे व्यापले नाही ते व्यर्थ होण्या-
वर घेतल्याने स्वस्यरूपाच्या प्राप्तीचा आपला भाग दुरावतो २ तुझे माझेपणाचे छोटे ओझे उगाच शिरावर कोण
वागवेल ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जेव्हा ईश्वराविषयी दूरत्व निर्माण होते ते जगणे काय कामाचे ? काय
त्याचा उपयोग ४

२६५५ तेंच किती वारंवार । बोलो फार धोलिलें ॥ १ ॥
आतां माझे दंडवत । तुमच्या संत चरणासी ॥ २ ॥
आवडी ते नीच नवी । जाली जीवीं वसती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बरवे जालें । घरा आले बदरीचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- नीच-नित्य, बरवे-चांगले

अर्थ - मी पुढेकळ वेळ जे बोललो तेच आता पुन पुन किती वेळ बोलू ? १ आता सतचरणांवर माझे
दंडवत आहेत २ माझ्या जीवास तीच एक नित्य नवी आवड निर्माण झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात,
दूर द्वारेच्या बदरासी असलेले हे थोडरीचे रूप माझ्या चिंतात स्थिरावले हे फार चांगले झाले ४

२६५६ उपासा सेवटीं अग्रासवे भेटी । तैसी भांडी पिठी पडो पार्यी ॥ १ ॥
पुरवीं बासना साच सर्वजाणा । आम्हां नारायणा भंकिताची ॥ २ ॥
बहुदितां पुत्रामातेमध्ये भेटीं । तैसा दाटो पोटीं प्रीतिउमड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे धन कृपणा सोड्रें । यापरि दुसरें नहो आता ॥ ४ ॥

सेवातें तें यरी । दावी उमटूनि टेंकरीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मुरा । दुधा म्हणतां फेवीं यरा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वारा-सोडा, मुरा-दारू

अर्थ - तयं प्रकारची पूजा य स्तुती करण्यासाठी जातीवीच म्हणजे अधिकाराची मागते हवीत. १ यासाठी लोकांच्या सहवासाचा त्याग करा आणि संत य गारायण यांची पूजा करा २ चांगले डेकर येईपर्यंत तृप्ततेने येवावे हे चांगले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दुधाळा दाळ म्हटल्यास ते काय चांगले दिसते ? ४

२६५९ धीर नव्हे मनें । काय तयापाशीं उणें ॥ १ ॥

भार घातल्यावरी । दासां नुपेक्षील हरी ॥ २ ॥

याऐसी आटी । घावी द्रव्याचिये साटी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पोटे । देवा नहू केले खोटे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- नुपेक्षील-उपेक्षा करणार नाही, आटी-प्रयत्न, खटपट.

अर्थ - आमच्या मनास धीर घटवत नाही. नाही तर देवापाशी काय कमी आहे ? १ एकदा त्याच्यावर भार घातल्यावर तो श्रीहरी आपल्या दासांचे उपेक्षा कधीही करणार नाही २ द्रव्य मिळविण्यासाठी जशी खटपट आपण करतो तशी तो देवाच्या प्राप्तीसाठी करायचे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, या पोटेने आम्हांस काय लबाडा करून ठेविले आहे. ४

२६६० द्रव्याचिया कोटी । नये गांडीची लंगोटी ॥ १ ॥

अंतीं धोळवणेंसाटी । पांडुरंग घरा कंठी ॥ २ ॥

लोभाचीं लोभिके । यत्निं सन्निधान फिके ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हितें । जग नहू पडो रितें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- रितें-रिवाज, व्यवस्था.

अर्थ :- कोटवधो द्रव्य जरी जमळ असले तरी शोबटी दुंगणाची लंगोटीतुझा घरोघर घेत नाही. १ अंतसमयास निरोप देण्यासाठी आपल्याघरोघर पांडुरंग असावा म्हणून श्याचे नाम मुखात धारण करा. २ लोभाने लोभावलेल्यांची संगत नेहमीच फिकी पडणारी असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोभिक जग हे आपले हित करणारे नसते. ते व्यवस्था आहे असे समजावे. ४

२६६१ कोणापाशीं आतां सांगो मी बोभाट । कधीं खटखट सरेल हे ॥ १ ॥

कोणां आराणूक होईल कोणे काळीं । अपुलाळीं जाळीं उगवूनि ॥ २ ॥

माझा येणे दुःखें फुटतसे प्राण । न फळतां जन सुखी असे ॥ ३ ॥

भोगा आधीं मनें मानिलासे रास । पाहूं लपायास ठाव कोठें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे देतो देवाचे गान्हाणे । माझे द्वाण येणें सोसियेले ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- बोभाट-बोभाटा, तक्रार, आराणूक-विद्याप्ती, उगवूनि-सोडवून

अर्थ - मी आता ही तक्रार करू तरी कुणापाशी ? प्रत्यक्षाची ही खटपट कधी संपणार आहे ? १ या प्रश्नाच्या जाळ्यातून माझी सोडवणूक कोणत्या काळी होऊन सला चांगली विश्वाती मिळेल ? २ या प्रापक्षिक

१ लोभाचे, २ जाग नको पडो रितें, ३ जाण

दुःखाने माझे प्राण फुटायची वेळ आली आहे लोकांना माझे स्वरूप माहीत नसल्याने ते सुखी आहेत ३ नाना प्रकारचे भोग घेण्याआधीच माझे मन जातून गेले आहे म्हणून मी लपण्यासाठी कुठे जागा मिळते की काय हे पाहत आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हे देवाचे गाहाणे सांगत आहे ते असे की त्यानेच हे श्रृण सहन केले आहे ५

२६६२ राहिलों निराळा । पाहो कवतुक डोळां ॥ १ ॥
 करू जगाचा विनोद । डोळा पाहोनिया छद ॥ २ ॥
 भुल्लिया ससारें । आले डोळघासी माजिरें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माया । कोणी नुचली सर्वथा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - माजिरें-माज, घुदी

अर्थ - मी या प्रपचापासून निराळा राहून सयं प्रकारचे कीतुव डोळ्यांनी पाहत आहे १ सर्वांचे प्रपचा विषयीचे छद पाहून आम्ही त्याचा विनोद करू २ ससारभ्रमात भुलून जाणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यांत एक प्रकारची घुदी चढलेली असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ससारसमूद्रात बुडालेले जीव कधी डोळे घर काढीतच माहीत ४

२६६३ आम्हां एकविधा पुण्य सर्वकाळ । चरणसकळ^१ स्वामीचे ते ॥ १ ॥
 चित्ताचे सकल्प राहिले चळण । आज्ञा ते प्रमाण कट्टनी असो ॥ २ ॥
 दुजिवापासून परतले मन । केलें द्यावे^३ दान होईल तें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आतां^३ पुरला नंदस । एकाविण ओस^४ सकळ ही ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चळण-चलमचलन हालचाल

अर्थ - आम्ही स्वामीशी एकनिष्ठ आहोत म्हणूनच स्वामीचे चरणसकळ प्ररण्यात आमचे सर्वकाळ पुण्य आहे १ स्वाध्यायशिवाय आमच्या चित्ताचे इतर सबर व चलनचलनादी क्रिया राहूनच गेल्या आहेत आम्ही फक्त स्वामीची आज्ञा प्रमाण मानून वागत आहोत २ स्वामीशिवाय दुसऱ्यापासून आमचे मन परत फिरते आता स्वामी आम्हांस या दान देईल ते आम्ही घेत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात आता आमचा नंदस पूर्ण झाला आहे कारण या एका स्वामीशिवाय आम्हांस सब जण आस याटते ४

२६६५ चंदन, तो चंदनपर्णे । सहजगुणे^१ संपन्न ॥ १ ॥
 वेधलिया धन्य जाती । माघें होती सन्मुख ॥ २ ॥
 परिसा अंगी परिसरण । बाणोनि तें राहिलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कंची खंती । सुजाती ते ठाकणी^२ ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- खंती-चिंता, ठाकणी-स्थान.

अर्थ :- चंदनाचा वृक्ष आपल्या सुगंधाच्या सहजगुणानेच संपन्न असा आहे । ज्या वृक्षांच्या जाती त्याच्या भोवती राहून वेधल्या जातात, सुगंधित होतात त्या धन्य होत. २ परिसाच्या अंगी लोखंडाचे सुवर्ण करण्याचा धर्म बाणून राहिलेला आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे ज्या जातींना धांगल्या प्रकारचे स्थान मिळालेले आहे त्यांना कसली चिंता आहे ? ४

२६६६ लग्न लसीं मन न राहे निश्चळ । मुख्य तेवें बळ आसनाचें ॥ १ ॥
 हें तो असाध्य जो सर्वत्र या जना । भलें नारायणां आळवितां ॥ २ ॥
 कामनेचा त्याग बैराग्य या नांव । कुटुंब ते सर्वविषयजात ॥ ३ ॥
 कर्म उसंतावें चालत पाडलीं । होय जो राहिली देहबुद्धि ॥ ४ ॥
 भक्ती तें नमावें जीवजंतुभूत । शांतबुनि ऊत कामशोध ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे साध्य साधन अवघडें । देतां हें सांकडें देह बळी ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लग्न-एकतानता, विकारांचा वा कल्पनाचा अभाव, लसीं-स्वरूपाच्या ठिकाणी, आत्म-स्वरूपावर, उसंतावें-रोयट्यास न्यावे, पूर्ण करावे, पार पाडावे, ऊत-कड, सांकडें-संकट.

अर्थ :- ज्या ठिकाणी स्थिर आसन हेच मुख्य बळ आहे अशा योगादिकांच्या प्रश्रियेत एकतानता स्वीकारून स्वहृषी चित्त लावावे तर ते स्थिरच होत नाही । या सर्वसाधारण्य खोकांना ही गोष्ट तर असाध्य वाटते. म्हणून मारायणास प्रेमभावाने आळवावे हे बरे. २ सर्व विषयांचा व कुटुंबाचा त्याग विविध कामनांसहित करणे हेच सारे बैराग्य होय. ३ चालत्या पायली कर्म पार पाडावीत तर त्यात देहबुद्धी नाहीशी म्हणवयास हवी. ४ मनातील कामशोधचे कट शांत करून लहानसान जीवजंतूतीलही परमेश्वरतत्त्वास चंबन करणे होच सारी भक्ती होय. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, इतर विविध प्रकारची साधने व साध्ये या गोष्टी अवघडच आहेत. देहाचा यत्नी देण्याचे संकट त्या ठिकाणी निर्माण झालेले असते. ६

विवरण :- या एका महत्त्वाच्या अर्भात तुकारामबुवांनी भक्तिमार्गाची सुलभता पटवून देवून बैराग्य-मूलक नामस्मरणाच्या साधनाची श्रेष्ठता पटवून दिलेली आहे. योगादी प्राक्प्रियांत देहाला कष्ट फार अपयश येण्याची भीती मोठीच. आधीच चंचल मनास एका स्थानी स्थिर करणे भारी अवघड. बळकट आसन घालून मनाचा लग्न साधणें सर्वांना कसे साधणार ? म्हणून इतर जनानी 'भलें नारायणां आळवितां' असेच मानावे. सर्व विषयांचा व कुटुंबाचा त्याग करून बैराग्य धारण करावे आणि सर्व जीवजंतूतील ईश्वराम भोळसून त्याला नमावे. हाच भक्तिमार्ग अविशय सोपा, गुलम व यिनसंन्याना आहे. अव्यक्ताची उपासना योगमार्गाच्या साधने करणे हे भारी कष्टदायक असल्याचे गीतेचे म्हणणे आहे देह धारण करणाऱ्या माणसास अव्यक्ताच्या उपासनेचा मार्ग मोठ्या वक्त्याने प्राप्त होतो. 'अव्यक्ता हि तत्तुःखं देहवद्भिरवाप्तये' असा गीतेचा निधीळा आहे.

सर्व साधुसंतानी याचाच आधार घेऊन भक्तिपथाची सुलभता विचर केलेली आहे. एका भक्तीशिवाय या योगमार्गाचे स्वरूप बघे होईल ? शान्तेश्वराची म्हटले आहे, 'दिष्टाना पांडया । हा अग्निप्रवेश नीच नवा । ऐमें मृग्यून तिल । वं घोटे पडत विख । डोंपर पिल्लितां मृग । न वाटे काई ? ॥ म्हणोनि योगाधियां पाटा । जे

निघाले गा सुभटा । तया दुःखाचाचि पाटा । भाणा आला ॥ 'बसा दुःखदायक व वष्टवारक मार्ग साधुसत्तानी सामान्य लोकासमोर ठेवलेला नाही भक्तिमार्गात हा श्रीहरी अतिशय सुलभ व खात्रीचा आहे 'योगी शिष्यताती साधन कपटी । तया नोहे भेटो काही वेळ्या ॥ तो हरी गोफुळीं बाळवेयें जेळे । पुरती सकळ मनोरथ 'अशी एवनायांनी भक्तीची म्हणी वर्णन केली आहे 'योग ध्यात तप दत्तें आचरिता । नाम सोपें गाता सर्व जोडे 'असे स्थानी आणखी एका ठिकाणी म्हटले आहे 'योगयोग, तपधत आणि ध्यान । करितां साधन नामा कष्ट । सुलभ सोपा रे नाम धिठोबाचे । सरळ साधनाचे मूळयोज ' म्हणून चोखावानी भक्तिमार्गाची सुलभता वर्णन केली आहे. आपला 'अनुभव उपडा', प्रकट केला आहे श्रीमानुदास महाराजांनी एका अमंगल इतर साधने आणि भक्तिपथ

दिली तिळांजुळी कुळनामरूपांसी । शरीर ज्याचें त्यासी समर्पिलें ॥ ५ ॥

तुका म्हणे रक्षा जाली आपोआप । उजळला दोष गुरुकृपा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- लक्षियेला-पाहिला, स्वीकारला, क्षेणी-पोवया, घट-मातीचा घडा.

अर्थ - माझ्या शरीराचे सर्व धर्म प्रेताप्रमाणे झालेले असल्याने मी व्यक्ता स्मशानातील स्थान स्वीकारीत आहे. १ यामुळे कामश्रीघाटी विकार व माया यांना फार दुःख झाले असून रात्रदिवस ते रडत आहेत धर्मधर्म तर हायहाय करून फारच शोक करीत आहे. २ माझ्या शरीरास धालूनवरून येराग्याच्या गोवऱ्या लावल्या असून तो ज्ञानाच्या अग्नीने पेटवून ब्रह्मत्वास गेला आहे ३ देवाच्या भोवती माझ्या देहाचा हा घट फोडून त्याच्या चरणावर अर्पण केला आहे व 'अहं ब्रह्मास्मि' वशा महायावयाची मी बॅव मारली आहे ४ मी आपल्या नायारूपास व कुळविचारास तिला-जली दिली असून शरीर ज्या पंचमहाभूताचे घडले होते ते त्याचे त्यांना अर्पण केले आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या या शरीराचो आपोआप राख झाली असून मी त्या स्थानावर आता गुरुकृपेचा दिवा लावून ठेविला आहे. ६

२६६९ आपुलें मरण पाहिले म्यां डोळां । तो जाला सोहळा अनुपम्य ॥ १ ॥

आनंदें दाटलीं तिन्ही त्रिभुवनें । सर्वात्मकपणें भोग जाला ॥ २ ॥

एकवेशीं होतो अहंकारें आयिला । त्याच्या त्यागें जाला तुकाळ हा ॥ ३ ॥

फिटले सुतक जन्ममरणाचे । मी माझ्या संकोचें दुरी जालों ॥ ४ ॥

नारायणे दिला वसतीस ठाव । ठेवूनियां भाव ठेलो पायीं ॥ ५ ॥

तुका म्हणे दिले उमटून जमीं । घेतले तें अंगीं लावूनियां ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अनुपम्य दुसरी उपमा नसलेला, आयिला-असलेला.

अर्थ :- मी आपल्याच मरणाचा, देहबुद्धीच्या नाशाचा सोहळा माझ्या डोळ्यांनीच पाहिला त्या सोहळ्यास दुसरी कुठली उपमाच नाही १ यामुळे मला झालेला आनंद त्रिभुवनात दाटून आलेला आहे. सर्वात्मक-स्थितीचा भोग यामुळे मला फार मुखाचा झाला. २ मी आतापर्यंत देहात्मबुद्धीच्या अहंकाराने प्रसन्न असल्यामुळे एकवेशीं होतो पण आता त्याचा त्याग झालेला असल्यामुळे सर्वात्ममुखाचा तुकाळच होऊन गेलेला आहे. ३ मी माझा देह व त्यासंबंधीचे सर्व काही, हा भवच संपल्यामुळे मी संकोचाने दूर झालो यामुळे माझे जन्ममरणाचे सुतक फिटून गेले. ४ नारायणाने आपल्या ठिकाणी परती करण्यासाठी मला स्थान दिले असल्याने मी त्याच्याच पायी भाव धरून राहिलो आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारचे भाव मी माझ्या अंगी प्रथम धाणवून घेतले व मग सर्व जगामध्ये प्रकट केले. ६

२६७० थोळविला देह आपुलेनि हातें । हुताग्निनीं भूतें ब्रह्माग्नीसीं ॥ १ ॥

एकवेळे जालें सगळें कारण । आतां नारायण नारायण ॥ २ ॥

अमृतसंजीवनी निवविली खाई । अंगीं तबे ठायीं हारपलीं ॥ ३ ॥

एकादशीविध जागरण उपवास । बारावा दिवस भोजनाचा ॥ ४ ॥

अवघीं कर्म जालीं घटस्पोटापाशीं । संवंध एकेसी उरला नामीं ॥ ५ ॥

तुका म्हणे आतां आनंदीं आनंदु । गोविदीं गोविंदु विस्तारला ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- थोळविला-पोचविला, हुताग्निनी-अग्नीम अर्पण केली, खाई-चिना

अर्थ - मी आपला देह आपल्याच हातांनी स्मशानात नेऊन पोचता केला आहे माझा पंचमहाभूतात्मक हा देह मी ब्रह्मघोषाच्या अग्नीस समर्पण करून टाकला आहे. १ यामुळे माझे सर्व काम जाता एकदमच झाले; आणि आता फक्त त्या नारायणाचेच चिंतन उरले आहे २ माझ्या देहाची नी चिता पेटली होती ती ज्ञानाच्या अमृतसंजीवनीने मी विस्तवून टाकली. माझी सर्व अंगे मी त्याच ठिकाणी नाहीशी केली ३ आता दहा दिवसातील अनेक जन्माचे सुतक फिटल्याने मी एकादशीस उपवास व जागरण करून बाराव्या दिवशी म्हणजे द्वादशीस भोजन करून पारणे फेडणार आहे ४ जेव्हा मी माझ्या देहाचा हा घट त्या प्रभूच्या पायांशी फोडला तेव्हाच माझी सारी कर्मे संपून गेली आता माझा सबंध फक्त त्याच्या नामाशी उरलेला आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता या गोविंदाने सर्व जगतात विस्तारून, मला सर्वत्र आनंदाचाच अनुभव जाणून दिलेला आहे ६

२६७: पिंडदान^१ पिंडें ठेविले करून । तिळीं तिळवण मूळत्रयीं ॥ १ ॥
 सारिले संकल्प एकाचि वचनें । ग्रहीं ब्रह्मार्पण सेवटींच्या ॥ २ ॥
 सव्य अपसव्य बुडाले हे कर्म । एका^२ एक बर्म एकोविण्णु ॥ ३ ॥
 पित्यापुत्रत्याचे जाले अवसान । जनीं जनार्दन अमेदेंसी ॥ ४ ॥
 आहे तैसी पूजा पावली सकळ । सहज तो काळ साधियेला ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे केला अवघ्याचा उद्वार । आतां नमस्कार सेवटींचा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पिंडे-सारीराने, अवसान-देवट.

अर्थ :- माझ्या देहूपी पिंडाचेच पिंडदान करून मी मूळ त्रिगुणाच्या तिळाची तिळाजली विली आहे १ शिवटी मी ' ब्रह्मार्पण ' या एकाच शब्दाचा सक्कल सोडून हे तिळोडक सोडले व त्यायोगे माझे सर्व संकल्प नाहीसे झाले. २ सव्य आणि अपसव्य ही कर्मकटकट आता नाहीशी झाली आहे कारण मला विण्णुमय जगत हे बर्म सापडले आहे. ३ सर्व जगतात जनार्दन भरून राहिलेला आहे वसे ज्ञान सात्त्वावटन पितापुत्राच्या नात्याचा सकोचित अभिमान नाहीसा झाला आहे ४ मी ही सर्व पूजा जशी आहे तशी त्याला अर्पण केली., आणि हा काळ मी सहजसहजी सधिला ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी सर्वांचा उद्वार केला आहे., माझा हा देवटचा नमस्कार आहे ६

आलेल्या सर्व उपाधी ज्याच्या त्यास समर्पित केलेल्या असतात या सर्व उपाधीची राख गुरुकृपेचा दीप प्रकाशित झाल्यानंतर होऊन जाते तुकारामबुवांनी आपल्या विदेही अवस्थेचे, मुक्ततेच्या अवस्थेचे, निर्विकार मन स्थितीचे समर्पक वर्णन मृत्यूच्या उदाहरणाने केलेले आहे शरीर प्रंतरूप झाले, स्मशानाचा वास झाला, रात्रदिवस काम-क्रोधाचे रडणे आणि यमधर्माचे हायहाय करणे, वैराग्याच्या शेथी, ज्ञानाचा अग्नी, देहाच्या अभिमानाचा घट, महावाक्याची शोब, कुळनामाची तिलाजली, देहान्निमानाची झालेली राख व गुरुकृपेचा दीप, असे मोठे सुंदर रूप तुकोबांनी रंगविले आहे मरण, स्मशान, शोक इत्यादीचे एवढे मोठे समर्पक, राजीव व समर्प वर्णन इतरत्र दुर्लभ आहे.

शरीरातून प्राण निघून गेल्यानंतर सुखदुःखादी विचार संपावेत यात नवल ते काय ? पण शरीर आहे आणि शरीराचे भाव अथवा सुखदुःखादी विकार मानावेत, ही अवस्था फारच थोड्या मानावी लागेल मृत्यूसही जिकणाऱ्या शरीर महात्माची ही विदेही अवस्था, जिवंतपणीच मृत्तीचे भोग भोगण्याची अवस्था फारच थोड्या मानावी लागते ज्याला दुसरी तुलनाच असू शकत नाही असा हा जिवंतपणीचा मृत्तीचा सोहळा आहे. आपल्या स्वतःच्या डोळ्यांनी स्वतःचे 'मरण' पाहण्याचा हा सोहळा अवर्णनीयच म्हणावा लागेल हे 'मरण' मरणासाठी मारून अमर झालेले असते. तीन साडेतीन हाताच्या देहात आपण सावडको आहोत ही भावनाच नष्ट होण आणि आपण सर्व विश्वात सामावून आहोत अशी अनुभूती येणे ही गोष्ट लौकिक दृष्टीने मरणासारखीच नव्हे काय ? कारण अशा व्यक्तीची सुखदुःख कौनिक स्वरूपाची नसतात असा प्रकारचे 'मरण' आपल्याच डोळ्यांनी पाहिले की शोक कुणाला होतो ? बाम, कौश, माया याना रडायचे लागते हाय हाय कोण रडते ? तर यमधर्म, आणि या विदेही महात्माची अवस्था कळी असते ? या 'मरणा' मुळे तो तर धैर्यवयातील आनंदाचा ठेबा अनुभवीत असतो 'आनंदें वादुलीं तिही त्रिमूर्ते' असा अनुभव त्याला येतो मी म्हणजे साक्षा देह, त्याच्या वृत्ती, त्याचे इद्रिपविषय हा अहंकार समूळ नष्ट झाल्यामुळे आत्मानंदाचा सर्वत्र सुखाळव असतो नारायणाच्या चरणाशी बसतोस जागा मिळाल्यामुळे जन्ममरणाचे सोपं व सुतक संपून गेलेले असते. आपला देह आपल्याच हातांनी चोळविण्यात, देहबुद्धी नष्ट करण्यात, पंचमहाभूतात्मक देहाचे पंचविषय ब्रह्माणीत समर्पण करण्यात फार मोठा आनंद आहे सर्वस्वाची आहुती दिल्यानंतर उरते काय ? तर केवळ नारायण नारायण हा भाव. देहबुद्धी नष्ट झाल्यावर शरीराची चिंता नामामृताच्या सजीवनीने घात होते वहा दिवसपर्यंत सुतनाचे झाल्यावर एकादशीस आचरण करावे, उपवास करावा आणि बाराव्या दिवशी पारणे फेडून उपवास सोडण्यासाठी भोजन कराव. असो या शरीराच्या चोळवणीची सांगता बुवांनी वर्णन केली आहे या चोळवणीत कुठेही उदासीनता, दुःख, यातना, शोक याचे नावही नाही उलट 'आता आनंदीं आनंदु । गोविंदा गोविंदु विस्तारला' असाच अद्वितीय अनुभव या मरणप्रसंगीचा आहे या दिवसात कराव्या लागणाऱ्या पिठदानाचा, तिलाजलीचा, सव्यासव्याचाही यथोचित उत्तेज वरून तुकारामबुवांनी आपल्या आमुष्माची ही 'प्रेतयात्रा' रंगविली आहे येथे मरणे आणि जमणे याचे अर्थ वेगळेच आहेत

सुखदुःख आशानिरासा, यथापमदा, शीतोष्णादी विचार याच्या पलीकडे जाऊन केवळ स्वस्वरूपात रमणाऱ्या तुकोबासारख्या सतश्रेय्याच्या, विदेही सत्पुरुषाच्या या अवस्थेचे आगशी जवळून द्वांन घेण्यासारखे आहे. पंचमहाभूताचा हा देह पंचमहाभूताला समर्पण करणे म्हणजे काय ? या पंचभूतामुळे जे इद्रियांचे पंचविषय निर्माण होतात त्याचा त्याग करणे आणि मी म्हणजे साक्षा देह हा अहंकार नष्ट करणे म्हणजेच देहाचा प्रेतभाव नष्ट काय ? 'इद्रिपार्थेयु वैराग्यमनहृकार एव च' इद्रियांच्या विषयांचे ठाणगी वैराग्य आणि अहंकाराचा अभाव हेच संपन्न ज्ञानी माणसाचे गीतेने सांगितले आहे असा ज्ञानी माणसाला विषयाविषयी शीतो वाटतच नाही ओकलेल्या अन्नावर बघी वासना जाते का ? प्रेतास कामबुद्धीने आर्जुनन देव्याची इच्छा बघी होते का ? विष बघी कुणास आवेसे वाटेले ? जळत्या घरात नोण प्रवेश करील ? वाणाच्या दरोत कोण चढवीत राहिल ? अन्नगराची चवी कुणी कधी करील का ? याचप्रमाणे ज्ञानी मनुष्य विषयांमधे पाहिलही नाही स्वर्गाचे भोग याला कुत्र्याच्या मोठाप्रमाणे वाटतात. असा या वैराग्यसाधनेमुळे 'वृद्धान्वा योग्य नीच होतो ॥'

असे वैराग्य निर्माण झाले, दारीराचा भाव प्रेतरूप झाला की मग जगराहाटीस धरून कर्म वेली तरी त्याचे कर्तृत्व अगो उरत नाही मी हे वेले असा अहंकार राहत नाही हा ज्ञानी व भूक्त मनुष्य कर्म करीत असेलही, पण तो त्यात नसतो 'वर्णाश्रमयोपके । कर्म नित्यनैमित्तिके । तदामार्गो काहीं न ठके । आचरता ॥ परि हूं मिया केलें । कीं हूं माझेचि सिद्धि गेलें । ऐसे नाहीं ठेविले । यासनेमाडी ' मी अमुक अमुक केले असा भाव त्याच्या ठिकाणी नसतोच. वायूचा संचार सर्वत्र असतो सूर्याचे उगवणे निरभिमानांनी असते वेद स्वभावताच बोलतात, गंगा नदी निहेंतुक होऊनच वाहते तसे अहंकाराशिवाय त्याचे बोलणेचालणे होत असते विमुक्त ज्ञानी पुरुषाच्या निरहंकारी वृत्तीचे वर्णन करताना ज्ञानेश्वरानी फार चांगल व समर्पक दृष्टान्त दिले आहेत आपण काही कर्म करीत आहोत अशी जाणीवही वर्त्याच्या ठिकाणी नसते योग्य ऋतुकाळात वृक्ष फुलाफळानी बहरतात त्याप्रमाणे ज्ञानी माणसास कर्माची जाणीव नसते एकपदरी माळेची दोरी काढली की तिचे मणी ओघळून पडतात, त्याप्रमाणे मन, वचन, वाचा यातून अहंकार छोप पावलेला असतो दारीराचा प्रेतभाव अनुभवण्यासाठी, आपलेच मरण आपल्या बोट्यानी पाहाण्यासाठी देहभावाचा अहंकार अशा रीतीने नष्ट होणे अगत्याचे आहे दारीर आहे, दारीराकडून कर्मही होत आहेत, पण त्यात अहंकार नसणे हे विदेहीचे मुख्य लक्षण आहे. यासच तुकोबानी ' एकदेशी होतों अहंकारें आशिला । त्याच्या त्यागे जाला सुकाळ हा ' असे म्हटले आहे मद्यपान केलेल्या माणसास मद्यपानाची बंधो शुद्ध असते वा ? चित्रातील ध्येयतीच्या हातात वास्त असले तरी काय उपयोग ? बैलाच्या पाठीवर दाखनाचाच ओसे असून काय उपयोग ? याचप्रमाणे ' तथा पाडे देहीं । जमा मी माहे तेंचि नाही । निरहंकारता पाही । तथा नाव ' देहात मी आहे, कर्मात मी आहे, बाणीत मी आहे, याची जाणीव नसणे म्हणजे निरहंकारता. या निरहंकारामुळे तुकोबाना ' पाच देहीं याचि डोळा ' जिवतपणीच मुक्तीचा सोहळा पाहायला सापडला, भोगायला

सीण^१ विचारो भाग । नव्हे निष्ठुर नाहीं राग ॥ ३ ॥

मेवामेव नाहीं । तुका म्हणे तिच्याठायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सीण-रास, पाय-कष्ट, विचारो-विचार करीत.

अर्थ :- या विठ्ठलमाऊलीजवळ कोणत्याही वेळेस गेले तरी तो कधी 'आता सयं संपले, काही उरले नाही घायला' असे म्हणत नाही । अशी ही विठ्ठलमाऊली फार कृपाळू असून सर्वोचित प्रेमाचा पाग्ला तिला फुटलेला असतो. २ ती कधी स्वतःच्या दासाचा व कष्टाचा विचार करीत नाही. तिला कधी राग येत नाही, की ती कधी निष्ठुर होत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तिच्याजवळ असा काही मेदभावही उरत नाही. ४

२६७३ तुज पाहावें हे धरितों वासना । परि आचरणा नाहीं^२ ठाव ॥ १ ॥

करिती कंवार आपुलिया सत्ता । तरिच देखता होइन पाय ॥ २ ॥

बाहिरल्या वेपें उत्तम देडलें । भीतरीं मुंडलें^३ नाहीं तेंतें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वांयां गेलोंच मी आहे । जरी तुम्ही साहे^४ न व्हा देवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वासना-इच्छा, दंडिले-शासन केले, भीतरीं आतील अंतःकरणातील, साहे-साहचमूल.

अर्थ :- देवा, तुला पाहावे अशी इच्छा मी माझ्या मनात धारण केली आहे. पण ज्यामुळे तुमि दर्शन होईल, असे आचरण मात्र बुद्ध्याकडून होत नाही. १ तू बुद्ध्या सत्तेने माझा कंवार घेतोस म्हणूनच मला बुद्ध्या पायांचे दर्शन होईल. २ मी बाह्यवेप धारण करून माझ्या शरीरास उत्तम रीतीने शासन केले; पण अंतःकरणातील वासनेने मुंडण करणे मात्र मला जमले नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी देवा, आता वायाच जात आहे; कारण तुमचे साह्य मला काहीच होत नाही ४

२६७४ दुष्ट आचरण व्हाही माझें मन । मज ठावे गुण दोष माझे ॥ १ ॥

आतां तुम्ही सर्वजाण^१ पांडुरंगा । पाहिजे प्रसंगाऐसें केले ॥ २ ॥

व्याह्याजांवायांचे पंगतीं दुर्बळ । वंचिजे तो काळ नव्हे कांहीं^३ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां जालों क्षरणागत । पुढील उचित तुम्हां हार्तीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- व्हाही-साथी.

अर्थ :- देवा, माझे आचरण दुष्ट आहे याच्याबद्दल मी माझ्या मनाची सास देतो. मी माझ्या ठिकाणचे गृहदीय नोट जाणून आहे । पांडुरंगा, आता तुम्ही सर्व काही जाणत आहात म्हणून तुम्ही प्रसंग पाहून वागले पाहिजे २ व्याह्याजावई वांची पंगत असली तरी एखादा दुर्बळा मनुष्य त्या पंगतीस असला तर वेळ पाहून त्याच्या मिथ्या कुणी पवित्रप्रपंच करीत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी मुला आता क्षरण आलेला आहे; जे काही योग्य करामतेचे असले ते तुमच्याच हातात आहे ४

२६७५ आतां मय नाहीं ऐसें वाटे जीवा । घडलिया सेवा समर्पाची ॥ १ ॥

आतां माझ्या मनें धरावा निर्धार । चितनीं अंतर न पडावें ॥ २ ॥

येथें नाहीं जालो कोणाची निरास । आल्या याचकास कृपेविशीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येथें नाहीं बुजी परी । राया रंका सरी देवा पायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निरास-निराशा, परी-अनार, सरी-बरोबरी, सारखेपणा.

अर्थ - या समयें श्रीहरीची सेवा घडली की जाता मूळीच भय नाही असे ज्ञात वाटते ? माझ्या चिंतनात याच्याविषयी आता अंतर पडू नये हाच माझ्या मनानें घाबला निश्चय करावा २ याच्या ठिकाणी जो याचक कृपा व्हावी म्हणून येतो त्याची निराशा कधीच झालेली नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, येथे कृपे विषयी दुसरा कसला प्रकार नाही राजा आणि शरीर यात देवाच्या पायावरून तारलेच यागविले जाते ४

२६७६ बेंणवे चोरटों । आलीं घरासी करटों ॥ १ ॥

आजि आपुले जतन । करा भाडें पाघडण ॥ २ ॥

ज्याचे घरीं खावे । त्याचे सर्वस्व ही न्यावे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माग । नाहीं लागीं देत लाग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - माग-मागमूग

अर्थ - बेंणव हे करटे व चोरटे असून ते आज घरी आले आहेत १ तेव्हा धाज तुम्ही आपले अथळण पापकण व भाडीकुडी नोड जपून देवा २ ज्याच्या घरी जेवावे त्याचे सर्वस्व हरण करून त्यावे ही त्याची रीत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात हे बेंणव जी एखादी चीजवस्तु नेतोन तिचा काही मागमूसही लागू देत नाहीत ४

२६७७ ऐकतों दाट । आले एकाचे दोभाट ॥ १ ॥

नका विश्वासी यावरी । चोर देहाचे खाणोरी ॥ २ ॥

हेचि माची जोडी । सदा बोडकीं उघडीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे न्यावे । ज्याचे त्यासी नाहीं टावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दाट-पुण्डळ, दोभाट-ठपारी, खाणोरी-खाणारे

अर्थ - पुढे सांगितल्याप्रमाणे पुण्डळीच्या खनेक तयारी आलेल्या की पुण्डळ ऐकतो आहे १ हे बेंणव देहातील कामगोपादी विकारना खाणारे असल्यामुळे याच विश्वासात तुम्ही घलू नका २ हे सदा उघडेबोडके असतात याच गुणाची प्राप्ती याच्या घरी येण्याने तुम्हास होईल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात हे बेंणव ज्याचे बाही घोकून नसात ते त्याचे त्यालाही भाहीत होत नाही ४

२६७८ आणिकांची सेवा करावी शरीरें । तीं येथें उत्तरें कोरडींच ॥ १ ॥

ऐसा पाडुराग मुलम सोपारा । नेधे येरक्षारा सेवकाच्या ॥ २ ॥

आणिकांचे भेटी आडकाठी पडे । येथें तें न घडे घचन ही ॥ ३ ॥

आणिकांचे देणे काळीं पोट घरे । येथील न सरे कल्पाती ही ॥ ४ ॥

आणिकें दडितो चुकलिया सेवा । येथें सोस हेया नाहीं दोग्ही ॥ ५ ॥

तुका म्हणे करी आपणासारिखें । उद्धरी पारिखें उच निच ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आणिकांची-इतर देवांची, नेधे-वेन नाही, हेया-हाच, पारिखें-गुरे

अर्थ - इतर देवाची सेवा शरीरास घट्ट देऊन करावी खाने परतु या विठ्ठलान्वयत मुत्तया कोरडपा शस्त्रांनी त्यास हाच मारली तरी ती सेवा त्याला पावने १ असा हा पांडुराग पारथ मुलम आणि सोसा आहे हा आपल्या प्राप्तीसाठी सेवकास बघी हेलपाटे देत नाही २ इतर देवांच्या भुवण भेटीसाठीच विनी तरी आडवावी येताना वग येथे मात्र एका शब्दानेही प्रतिबंध होत नाही ३ इतर देवांनी जर बाही दिने तर ते बाही पोसा

वेळपर्यंत पुरते पण याने विलेले कत्पाचा अत शाळासरी सपत नाही ४ इतर देव सेवा घोडी फार चुकली की शिक्षा करतात पण या देवाच्या ठिकाणी मात्र सेवा करवून घेण्याचा सोपे अथवा हाय या दोनही गोष्टी नाहीत ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा देव आपणांकडे यथारे कोण घ्योमत आहेत कोण गरीब आहेत हे न पाहता, वा कोण चांगले कोण वाईट हे न पाहता सर्वांचा उदारार सारखेपणानेच करून स्वस्वरूपाची प्राप्ती करून देतो ६

२६७९ दुर्जनाची जाती । त्याचे तोंडी पडे माती ॥ १ ॥

त्याची वृद्धि त्यासो नाडी । वाचे अनुचित चडवडी ॥ २ ॥

पाहें सताकडे । दोषदृष्टी पाहे मीडे ॥ ३ ॥

उच निच नाही । तुका म्हणे सळा काहीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नाडी-नडते घात करते

अर्थ - ज्याची जात दुर्जनांची आहे त्याच्या तोंडात अखेर मातीच पडते १ त्याची वाईट मुद्धीच त्याचा घात करते ते बाणीने घाटेल तरी चडवड करतात २ हे दुजन सताकडेही काही भोडभाड न ठेवता पाहतात दोषदृष्टीनेच ते त्यांच्याकडे पाहतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या दुष्टांना चांगले कोण, वाईट कोण पाहिल्या नाही समजत नाही ४

२६८० न करों उदास । माझी पुरवावी आस ॥ १ ॥

ऐका ऐका नारायणा । माझी परिसा विज्ञापना ॥ २ ॥

मायबाप बहुजन । तुजि सोयरा सज्जन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुजविरहित । माझें कोण करी हित ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आस-इच्छा, परिसा-ऐवा, विज्ञापना-विनंती

अर्थ - देवा तू मला कधी उदास करू नकोस माझी सर्व इच्छा पूर्ण कर १ नारायणा, माझी विनंती ऐका ना २ तुम्हीच माझे आईबाप, बहुजन व सोयरेसज्जन आहात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात तुझ्या-शिवाय माझ्या हिताची गोष्ट कोण करील धरे ? ४

२६८१ जीवन उपाय । वैद्यबाणी तुझे पाय ॥ १ ॥

ते मी नाठवीं घडिघडी । ह्मणोनिया चरफडीं ॥ २ ॥

तुटे भवरोग । जेथें सर्व सुखें भोग ॥ ३ ॥

तुका म्हणे विटे । धरियेलें जें गोमटें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जीवन-जगण्यासाठी, विटे-विटेवर

अर्थ - देवा, तुझे पाय हाच माणसाच्या जगण्यासाठी एक उपाय आहे असे वैद्यही सांगतात १ ते पाय मात्र मी थारवार आठवत नाही म्हणून माझ्या मनाची चरफड होत आहे २ या पायाच्या सेवनाने भवरोग नाहीसा होऊन सर्वसुखाचा भोग प्राप्त होतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे पाय तुम्ही विटेवर ठेविले आहेत ते फारच चांगले व साजरे आहेत ४

२६८२ ऐका हें वचन माझे सतजन । विनवितों जोडून कर तुम्हां ॥ १ ॥

तर्क करुनिधा आपुल्या भावना । बोलतिया जना कोण वारी ॥ २ ॥

आमुच्या जीवांचा तोचि जाणे भावो । रखुमावाईचा नाहो पाडुरग ॥ ३ ॥

१ ऐसे, २ सुखभोग, ३ एकमाईचा

चित्त माझे त्याचे गुतलेसे पायीं । म्हणऊनि काही नावडे त्या ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मज न साहे भोवती । खेद होय चित्तीं भग मना ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मोहो-पती भोवती-विनती, आजव

अर्थ - सतजन माझे हे बोलणे तुम्ही ऐकावे मी पुढांस हात जोडून विनती करीत आहे । आपल्याच भावनांचे तर्क सद्बून जे घोलतात त्याचे निवारण कोण करणार ? २ रक्षुमाईचा पती पांडुरंग हाच आमच्या मनातील भाव ओळखणारा आहे ३ माझे चित्त त्याच्या पायाशी गुतलेले असून त्याला दुसरे काहीच आवडत नाही ४ तुकाराम महाराज म्हणतात मला आजवे व विनत्या करणे सहन होत नाही त्यामुळे माझ्या मनाचा भग होऊन त्याला मारी खेद होतो ५

२६८३ ऐसा कोणी नाहीं हें जया नावडे । कन्या पुत्र घोडे दारा घन ॥ १ ॥
निंब घेतें रोगी कवणिमा सुखें । हरावया दुखें व्याधि पोडा ॥ २ ॥
काय पळे सुखें चोरा लागे पाठीं । न घलावी काठी आड तया ॥ ३ ॥
जयाचे कारण तोचि जाणे करू । नये कोणा वारू आणिकासी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तरी सांपडे निधान । छावा ओवाळून जीव यली ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - दारा-परती निधान-माठा ठेवा

अर्थ - असा कोण मनुष्य आहे की ज्याला कन्या पुत्र घोडे, पत्नी, सखी इत्यादी प्रापंचिक गोष्टींची आवड नाही ? १ रोगी मनुष्य कडू लिखाप्रमाणे कडू औषध कोणत्या सुखासाठी घेत असतो ? पुढची व्याधि व दुखे दूर व्हावीत म्हणूनच त्याचा हा प्रयत्न असतो २ कुणी काही सुखाने जीव येऊन पळत नाही खोर पाठीशी लागलेला असल्यानेच त्याला पळावे लागते त्याला कुणी प्रतिबंध करू नये ३ ज्याचे जे कार्य तेच तो करू शकतो म्हणून कार्य करू पाहता निवारण करू नये ४ तुकाराम महाराज म्हणतात जीव ओवाळून समर्पित केला तर हृदी स्वसुखाचा ठेवा प्राप्त होतो

२६८४ काय मी अन्यायी तें घाला पालवी । आणीक याट दारीं चालावया ॥ १ ॥
भाग पाहोनिमा जातों तेच सोयी । न दज्रावें कायी कोण सांगा ॥ २ ॥
घोपट भारग लागलासे गाढा । मज काय पोडा करा तुम्ही ॥ ३ ॥
वारिता ही भय कोण घरी घाक । परी तुम्हा सापत्तीं मी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे गूर दोहीं पक्षीं भला । भरता मुवत जाला मान पावे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पालवी-पदरात भाग-भाग न दज्रावें-न जावे

अर्थ - देवा, माझ्याकडून अन्याय तरी होय झाला आहे तो माझ्या पदरी घाला ना. म्हणजे मी रया घाटेचा मार्ग चालण्यासाठी इतरांना वाखवीन १ माझ्या आधी झालेल्या सतांनी खोशाळलेला मार्गच मी चालत आहे अशा मार्गाने कुणी न जावे की काय ? २ मला हा सरळ य पोडा मार्ग सापडला असताना त्या मार्गाने जाताना तुम्ही उगाध पोडा का करता ? ३ अशा मार्गाने जाणारास कोण भोती दाखविणार ? ती निवारण केल्यावर त्याचे भय कोण घरी घाक । परी तुम्हा सापत्तीं मी ४ तुकाराम महाराज म्हणतात दारुला रणांगणावर दुस्व्यास निरुप्यात अवघा पुढात मरुन जाण्यात सारवाच लाभ होतो तो मरण पावला तर मुक्त होतो आणि माभून त्यान निरुचे तर त्याला मोठ्या अधिपत्याचा मान मिळतो ५

१ सुखे, २ ठायी

२६८५ नव्हीत माझे बोल जाणां हा निर्धार । मी आहे मजूर विठोबाचा ॥ १ ॥
 निर्धार वाचन सोडविलें माझ्या । कृपाळुवें लज्जा राखिलेली ॥ २ ॥
 निर्भर मानसीं जालों आनंदाचा । गोडावली वाचा नामघोषें ॥ ३ ॥
 आतां भय माझे नासलें संसारीं । जालोसैं भावरी गगनाचा ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे हा तों संताचा प्रसाद । लाघलो आनंद प्रेममुख ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निर्भर-निश्चित.

अर्थ :- मी जे बोलतो ते माझे बोल नाहीत असे तुम्ही निश्चयाने समजा. मी तर या विठोबाचा मजूर आहे. १ माझ्या निश्चयास या कृपाळू देवाने साय देऊन माझी लाज राखली आहे. २ मी मोठ्या आनंदात असून निश्चित झालो आहे कारण माझी वाणी हरिनामाच्या घोषामुळे गोडावून गेली आहे. ३ आता या संसारातील माझे भय नाहीते झाले आहे. मी आता यापुढे गगनाकार परमेश्वराची एकटप झालो आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा सर्व प्रसाद संताचा असून त्यांच्यामुळेच मला प्रेमसुखाचा आनंद प्राप्त झालेला आहे. ५

६ जरा कर्णमूळीं सांगों आली गोष्टी । मृत्याचि ये भेटी जवळ आली ॥ १ ॥
 आतां माझ्या मना होईं सावधान । अपुण्यघी जाण कार्यसिद्धि ॥ २ ॥
 शेवटील घडी बुडतां न लगे वेळ । साधावा तो काळ जवळी आला ॥ ३ ॥
 तुका म्हणें विस्तीं कुळीची देवता । चाराया भोंवता शब्द मिथ्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- जरा-म्हत्तारपण, चाराया-त्याग करावा, सोडावा.

अर्थ :- म्हत्तारपण हे कानाशी घेऊन मृत्यूचा समय जवळ आला असल्याचे सांगायला आले आहे. १ माझ्या मना, आता तू नीट सावध हो आणि अपुण्यघी जितकें करून पुण्य संपादन कर. म्हणजे तुम्ही कार्यसिद्धी होईल. २ शेवटीची घटका बुडण्यास व आपुण्य संपण्यास काही वेळ लागणार नाही. म्हणून आपला अंतसमय जवळ आला असे समजून जरलेल्या वेळाचे सायक करा. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, यावेळी तू तुझ्या कुलदेवतेचे स्मरण कर. याशिवाय इतर दुसरा कोणताही शब्द मनसत आला तरी तो तो छोटा समजून त्याचा त्याग कर. ४

२६८७ मागील ते आटी येणे घडे सांग । सुतवेल गंग एका सुर्यें ॥ १ ॥
 पहिपाहुणेर ते सोहळ्यापुरते । तैयूनि आरते उपचार ते ॥ २ ॥
 आवश्यक तैयें आगळा आवर । चाली थोडें फार संपादतें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऋण फिटें एकें घडी । अलभ्य ते जोडी हातां आल्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सुतवेल-सुतवून घेतील, आटी-सटपट, आरते-अलीकडेचे.

अर्थ :- या वीहरीच्याच वेधाच्या सुमने मर तू आपले जित सुतवून घेतील तर मागे केलेली सर्व सटपट तुम्ही पूर्ण होईल. १ संपादने हे वेळ सुखाचे व सोहळ्याचेच होयतों आहेत त्यांचे सर्व उपचार अलीकडेच असतात. २ आवश्यक असलेले स्वस्थानाचे ठिकाण विशेष प्रकाश्या आदर दाखविला की आपणांत मिळते. त्याची रीत संपादन करता येते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, वीहरीच्या कामाची अलभ्य प्राप्ती झाल्याने एका क्षणात सर्व प्रकारचे ऋण फिटून जाते. ४

२६८८ साधावा तो देय सर्वस्याचेसाठी । प्रारब्ध तुटी क्रियमाण ॥ १ ॥
 मग कासपार्ने पुन्हा संयतार । योजाचे अंकुर दग्य होती ॥ २ ॥

जिणें विल्हे त्पासीं घावे पिडवान । उत्तीणं चरण धरुनि व्हावे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे निज भोगईल निजता । नाहीं होईल सत्ता दुजियाची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- तुटी-अत, नाच

अर्थ :- श्रीहरीता सर्वस्य अर्पण करून त्याची प्राप्ती करून घ्यावी यामुळे प्रारब्धक्रियमाण यंत्रे कर्माचा नाश होईल. १ मग पुन सत्ताराची प्राप्ती कधी होईल ? कारण यासंबंधीचे अकुरुच दाख होऊन जातील २ ज्या ईश्वराने आपणास हा जन्म दिला त्यालाच हा देह समर्पण करून टाकावा त्याच्या चरणास मिठी मारून आपण उत्तराई व्हावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे निजस्वरूपाच्या ठिकाणी अनुसरल्यावर निजस्वरूपाची प्राप्ती होईल आणि मग इतराची सत्ता नाहीशी होईल ४

२६८९ जळो' अगो पडो खाण । नारायण भोगिता ॥ १ ॥

ऐसी ज्याची वडे वाणी । नारायणां ते पावे ॥ २ ॥

भोजनकाळीं करितां धंदा । ह्याणा गोविंदा पावले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे न लगे मोल । देवा बोल आवडती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- खाण पडणे-नष्ट, नाहीसे होणे.

अर्थ - भोक्ता सर्व विषयांचा भोक्ता आहे या समजुतीस आण लागो ती नष्ट होवी. नारायण सर्व भोक्ता आहे अशी भावना दृढ रहावी १ असे ज्याची वाणी यदत असते त्याचे सर्व काही नारायणांना पावत असते २ भोजनकाळा वेळी इतर कोणताही खपोग केला तरी सर्व काही गोविंदाला पावले असे म्हणावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या बरण्याला काही मोल घावे लागत नाही आपले सर्व ईश्वराला अर्पण असो, हे बोलणे देवाला फारच आवडते. ४

२६९० संतांसी क्षोमची कोण्या ही प्रकारें । त्याचे नव्हे वरें उमपलोकों ॥ १ ॥

देवाचा तो वेरी क्षानु दावेदार । पृथ्वी ही थार नेंदी तया ॥ २ ॥

संतांपाशीं ज्याचा नुरेचि विश्वास । त्याचे जाले दोष यळिवंत ॥ ३ ॥

तुका ह्याने क्षीर वासराच्या अंगें । किंवा घावे लागे विषमें माह ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - क्षोमची-राग आणवी, थार-आशय, विषमें-रागाने.

अर्थ :- कोणत्याही प्रकारे संतांस राग आणण्याचे उमपलोकगत. यरे. झोगा, नाही १, असा. मनुष्य. देवाचा दावेदार दाख असून त्याला पृथ्वीवर कुठेही आशय मिळत नाही २ संतांच्या ठिकाणी ज्यास बघी विश्वास पाहत नाही, त्याचे दोष अतिशय बलवान होतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दूध काढायच्या वेळेस गाईचे बासळ जवळ केले तरच तिचे दूध साफगांस मिळते नाही तर ती रागाने मारखलाच घावते. ४

२६९१ उबकों कालची शेण मलमूत्र । तो होय पवित्र कासयाने ॥ १ ॥

उद्धारासी ठाव नाहीं भाग्यहीना । विनमूस चरणा संतांचिया ॥ ३ ॥

दुखतो तो मुढे सांगडीचा तापा । अतिथ्याई पापाचीच मूर्ति ॥ ३ ॥

तुका ह्याने जेव्हां फिरतें कपाळ । तरी अमंगळ योग होतो १ ॥ ४ ॥

१ जळतां जागी पडतां खाण, २ घेते.

२६९५ कळों आलें ऐसें आतां । नाहीं सत्ता तुझांसी ॥ १ ॥
 १ - तरी वीर्य नाहीं नामा । जातो प्रेमा खंडत ॥ २ ॥
 १ - आड ऐसें येतें पाप । वाढे ताप आणला ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे गुण जाला । हा विठ्ठला हीनशक्ति ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वीर्य-सामर्थ्य.

अर्थ :- देवा, तुमच्या हातात आता काहीच सत्ता नाही असे मला चांगले कळून आले आहे. १ तुमच्या नामात आता सामर्थ्य उरलेले नाही. त्यामुळे त्यावरील आमचे व इतरांचे प्रेम कमी कमी होत जाते ना. २ अशी ही पापकल्पना आमच्या मनात निर्माण होते, व त्यामुळे अधिकच ताप मनास होतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठला, शक्तिहीनतेचा हा एक गुण तुझा अंगी निर्माण झाला आहे. ४

२६९६ लाणों दिलें अंगा । ऐसें कांगा सन्निध ॥ १ ॥
 १ - कोण्या पापें उदय केला । तो देखिला प्रलय ॥ २ ॥
 १ - न देखे पिढला सर्प । दया दर्प विपाचा ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे भले । मज तो न वजे साहिलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कांगा-का हो ? सन्निध-जवळ.

अर्थ :- देवा, अशा प्रकारचे वाईट विचार माझ्याजवळ का हो निर्माण केलेत ? माझ्या अंगी का लावलेत ? १ माझ्या कोणत्या पापाचा उदय झाला म्हणून मी हा भला प्रलयकाळ पाहिला ? २ विषाच्या दर्पाने सर्पाला पीडा झाली तरी तो मला पाहावत नाही, सहन होत नाही, असे दयावृत्ती माझ्यात आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा बुर्जनांना पीडा होणे चांगले असले तरी ते पाहावत नाही ४

२६९७ धांवा शीघ्रवत । किंवा ध्यावें दंडवत ॥ १ ॥
 तुमचा जातो वडिवार । आहो होतो हीनवर ॥ २ ॥
 न धरावा घोर । धांवा नका चालीं स्थिर ॥ ३ ॥
 तुका ह्मणे वाणी । माझी लाजली जी गुणी ॥ ४ ॥

अर्थ :- सेवकाने भालकाची जशी आज्ञा होईल त्याप्रमाणे काम करावे; हेच त्याचे कर्तव्य आहे आता स्वामीचे कर्तव्य काय आहे ते स्वामी जाणतीलच. १ मनाने जे मूलस्थान श्रीहरीरूप त्याच ठिकाणी बसून राहावे आणि सर्व गुणांचे आकर्षण त्याच्या पायांशी असो. २ तुमची भेट व्हावी म्हणून माझ्या मनाने ध्यास घेतलेला आहे. तुमच्यावरून जीव ओवाळून टाकावा असे मला वाटते. ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही माझ्यावर कृपा करण्याचे माझे कार्य करावे आणि त्यायोगे आपले ब्रीद सांभाळावे. ४

२६९९ उडेगासी बहु फाकती मारग । नव्हे ऐसैं अंग मासैं होतैं ॥ १ ॥
आतां कोण यासी करणें विचार । तो देखा साचार पांडुरंग ॥ २ ॥
मज तो अत्यंत दर्शनाची आस । जाला तरी हो नाश जीवित्वाचा ॥ ३ ॥
तुका हाणे आहे वचनाची उरी । करितों तोंवरि विज्ञापना ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- फाकती-फुटवात, साचार-यथार्थपणाने, आस-इच्छा, उरी-बुटो, कमतरता, मर्यादा, विज्ञापना-बिर्नती.

अर्थ :- एकदा बित्त उदास झाले की, मग त्यास विचारांचे अनेक मार्ग फुटतात. मग माझा हा देह, वा माझे हे अंग माही असेच मला वाटते ? पांडुरंग, आता याविषयी कोणता विचार करावा, हे तुम्ही यथार्थपणे विजाणवे, पाह्या. २ मला तर तुमच्या दर्शनाची फारच इच्छा झाली आहे. यासाठी माझे आयुष्य नाश झाले तरी, हीबी ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत माझ्या तोंडातून निघणाऱ्या वचनांना मर्यादा आहे तोवरच मी ही बिर्नती पुन्हास करीत आहे. ४

२७०० दुःखाची संगति । तिच्याठावीं कोण प्रीति ॥ १ ॥
अवघें असो हें निराळे । कळें सोडरें सायळें ॥ २ ॥
राणमंगुर ते ठाव । कळनि सांडावेचि वाय ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बरा । ठाव पावलों हा थारा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- साईरे-सोयरे, संवधित, वाव-व्यव, ठाव-आधार.

अर्थ :- ज्याच्या संगतीत दुःख होते तेथे प्रेम तरी कोणत्या रीतीने करावे ? १ आता हे सर्व निराळे ठेवून त्या सायळ्या श्रीहरीशी संबंध जोडू. २ याच्या खेरीज इतर सर्व आधार राणमंगुर व इतर असल्याने त्यांचा त्याग करावा ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, मला श्रीहरीचा हा आधार मिळाला हे फार बरे झाले आहे ४

२७०१ मेला तरी जावो मुखें नरकासी । कळंकी याविशीं शिवीं नये ॥ १ ॥
रजस्वला करी घेलासी भाघात । अंतरें तो हिल दुरी बरें ॥ २ ॥
उगीच कां आलीं नासवाचीं फळें । बिटाळ बिटाळें कालवून ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लोणी घालोनि शोणात । उपेयाची मात काय असे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कळंकी-पापी माणसास, रजस्वला-बिटाळशी.

अर्थ :- जो मरण पावला तो मुखाने नरकास जावो; अशा पापी माणसास शिवू देखील नये. १ एखादी बिटाळशी घेलास शिवली तर ती घेऊ जळून जातो यासाठी ज्यामुळे हितात अंतर पडते त्यापासून दूर असणे बरे २ एरमैकास शिवून, बिटाळ कालवून घांगली झालेली फळे उगीच का नासवाचीत ? ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, शोणात उगीच लोणी घालोनि शोणात काय फायदा आहे ? ४

१ सांगाती, २ अंतरतो.

२७०२ वणवि ते किती । केले पवाडे धोपति ॥ १ ॥
 विश्वासिया घडे लाभ । देइल तरी पद्मनाभ ॥ २ ॥
 भाव शुद्ध तरी । सांगितले काम करी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भोळा देव । परि हा नागवी सदेह ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- सदेह-सदाय, अशुद्धा

अर्थ :- धोपती, तुमच्या कीर्तीचे पोवाडे किती वणन करावेत ? १ या पद्मनाभाच्या ठिकाणी जर विश्वास घरला तर त्यामुळे मोठा लाभ होईल २ माता भाव शुद्ध असून मी सांगितलेले काम करीत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देव हा भोळा असला तरी त्याच्याविषयी आपण सदाय आळगतो मग मान आपण नागवले जातो अथवा याच्यावर विश्वास ठेविला तर तो आपला सदेह दूर करील ४

अर्थ - एखाद्या वेडगळ माणसाचे चांगल्या उपदेशाने कान भरण्याचा प्रयत्न केला तर उगाचच तो मान हालवेल, पण उपदेश काही त्याच्या मनावर ठसणार नाही त्याच्या कानाची भोके रिकामीच राहातात १ अशी ही माणसे नीट भावाने माझे म्हणणे ऐवढत नाहीत म्हणून मी स्पष्टपणे काही सांगत नाही २ ज्याचे चित्त अनेक योषांनी वाटून गेले आहे त्यास किती जरी सांगितले तरी त्याला त्याचे हित काही केल्या समजत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा कजितखोर माणसास काही न करता उघोच गप्प बस असे म्हणणेच बरे असते ४

२७०६ नाहीं सरों येत जोडिल्या वचनीं । कवित्वाची वाणी कुशलता ॥ १ ॥

सत्याचा अनुभव घेधी सत्यपणे । अनुभववाच्या गुणे रुची येती ॥ २ ॥

काम अंगीपाशीं झुगारिले चाले । पोटीचि उकले कसपाशी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येयें करावा उकल । लागेचि ना बोल वाढवूनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सरों येत-समजून येत, मान्य होत

अर्थ - मोठ्या कौशल्याने शब्दाची जोडणी करून कुणी वाणीने फविव करील तर ते काही मान्यतेस पोषणार नाही १ ज्यास सत्यत्वाचा अनुभव आला आहे तो सत्यत्वानेच दुसऱ्याचे अंतःकरण वेधून घेईल अनुभवामुळेच त्याच्या वाणीस गुणांची रुची येते २ हिनकस घातूचा अलंकार वर सोदाचा मुलामा देऊन केला तरी त्याचा काय उपयोग ? त्याचा तो झुगार अंगीपुढे काही कधी घालणार नाही कसोटीच्या दगडवर त्यास घासले असताना त्याच्या पोटातील हिनकस बाहेर पडते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या हृदयात कामवाचा अनुभव आलेला आहे, त्याचा उकल शब्दांनी वाढवून करावा लागत नाही ४

२७०७ लचाळाच्या काना नाहीं ताळावाळा । न कळे अंगळा उपदेश ॥ १ ॥

वचनचर्चेची न कळे चाचणी । ऐसी सघट्टनी अमणळ ॥ २ ॥

समय न कळे वेडगळ बुद्धि । विजाती ते शुद्धि चाच चाट ॥ ३ ॥

तुका म्हणे याचा धिक्कारचि बरा । बहुमति खराहूनि हीन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - लचाळाच्या-सोकवलेल्या, चाव-चलाल, चचल चाट-उगाड, रिकामदेवडा, खराहुनी-गाडवापेक्षा

अर्थ - जो कुणी सोकवलेला आणि चावट अनुभव आहे त्याच्या घटनेनात काही ताळमेळ नसतो त्या घाणेरड्या माणसास कितीही उपदेश केला तरी त्याला काही तो समजत नाही १ वाणीने त्याला कितीही समजावून सांगितले तरी त्याला त्यातील रहस्य काही समजत नाही अशाची सगळी इट करणे ही अमणल्लू गोष्ट आहे २ अशा वेडगळ लोकाना काळवेळ काही समजत नाही हे विजातीय लोक वृत्तीने खंचल असून उगाड असतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा लोकाचा धिक्कार करणेच बरे अनेक मतांचे असे लोक गाडवापेक्षाही नीच समजावे ४

२७०८ एक धरिला चित्तीं । आम्हीं रजुमाईचा पती ॥ १ ॥

तेणें जालें अयघें काम । निवारला भवधम ॥ २ ॥

परद्रव्य परनारी । जाली विपाचिये परी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कार । नाहीं लागत व्ययहार ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सवधम-समारांचे दुःख, परी-समान मारलेल्याने

१ जीवाची, २ चाट ३ त्याचा

अर्थ :- एक रत्नमाईचा पती पांडुरंग आम्ही आमच्या वितात धारण केला आहे १ त्यामुळे आमचे सर्व काम झाले असून ससारु खरी संपून गेले आहे २ परद्वय व परनारी ही आम्हात विषाप्रमाणे झाली आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माता काही वैयळा व्यवहार कराय करावा लागणार नाही ४

२७०९ मणे पळे डोळसा । न कळे मृत्यु तो सरिसा ॥ १ ॥
 कैसी जाली दिशाभुली । न वजातिये वाटे चाली ॥ २ ॥ -
 ससाराची खती । मावळल्या तरी शक्ति ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हीणा । बुद्धि चुकली नारायणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मणे-मीतीने, सरिसा-बरोबरच न वजातिये-जात नाहीत

अर्थ :- जो डोळस माणस मयाने पळून जातात त्यांना मृत्यु ह्यात बरोबरच आहे हे समजत नाही १ पांची कशी दिशाभूल झाली आहे पहा मीट वाटेने हे जातच नाहीत २ सर्व शक्ती नष्ट झाल्या तरी ते कधी ससाराची चिंता सोडत नाहीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जे कुणो हीनबुद्धीचे आहेत त्यांची बुद्धी नारायणा-विषयी बहकलेली आहे ४

२७१० अभिमानाचे तोड काळें । हावी वळें अधार ॥ १ ॥
 लाम ग्यावा हातोहातीं । तोंडीं मातो पाडोनि ॥ २ ॥
 लागलीसे पाठी लाज । जाले काज नासाया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कुडचळ मनीं । विटवनीं पडिलीं तीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - काज-काय, कुडचळ-पापी

अर्थ - अभिमानाची मनुष्य हा काळतोंड्या असून त्याने आत्मज्ञानाविषयी बळेच अधार निर्माण केलेला आहे १ आत्मज्ञानाचा लाम झाल्यामुळे हातोहात बुर होतो आणि शेवटी तोंडात माती मात्र पडते २ झालेले कार्य नष्ट करण्यासाठी सज्जा होी सर्वांच्याच पाठीमागे लागलेली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो मनाने पापी आहे तो नेहमी अशा विटवनेच्या फेऱ्यातच सापडणार ४

२७११ चोराचिवा घुडका मनीं । वसे ध्यानीं लछन ॥ १ ॥
 ऐशा आम्ही करणे काय । वरतो? न्याये पज्जन्य ॥ २ ॥
 ज्याच्या वैसे सतावरी । ते घुरघुरी दुखवूनि ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ज्याची सोडी । त्याची जोडी त्या पीडी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घुडका-घास्ती, वरतो-वर्षाच नरु, सतावरी-बळमेवर

अर्थ - जो खरा चोर आहे त्याच्या मनात सतत आपल्या कर्माविषयी लोछनास्पद अशी घास्ती असते १ अशा लोकांना आम्ही करावे तरी काय ? आम्ही पत्रं-याप्रमाणे सहन व सर्वत्र समान रीतीन उपादेयाचा वर्णन करित असतो २ ज्याला जसम खोल आहे, ज्याच्यात दोष आहे त्याच्यावर धाव समूह तो दुःखाने घुरघुर करतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यात जी सोड अक्षते ती त्याला नेहमी दुःख देते ४

२७१२ बुद्धिहीना उपदेश । तें तें विष अमूर्त ॥ १ ॥
 हुगें नये गोन्हुवाडी । तेथे जोडी विटाळ ॥ २ ॥

अळसियाचें अंतर कुडें । जेंसें मढें निष्काम ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐशा हातीं । मज श्रीपती वांचवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गोन्हाडी-गुलाडी, कुडें-छोटे.

अर्थ:- अमृतात विष टाकल्यावर जसा त्याचा नाश होतो त्याप्रमाणे बुद्धिहीनास उपदेश केलेला व्यर्थच ठरतो ? गुलाडीत जाऊन तेथील घाण कधी हुंयू नये. कारण तेथे केवळ विटाळाचीच प्राप्ती होईल ? आळशी माणसाचे अंतःकरण छोटे असते. जणू निर्विकार मताचे मढेचे ते समजावे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीपती, अशा लोकांच्या ताबडीतून तुम्ही मला वाचवा. ४

२७१३ न करीं तुमची सेवा । बापुडे^१ मी पण देवा ॥ बोलिलों तो पाववा । पण सिद्धी सकळ ॥ १ ॥

आणीक काय तुम्हां काम । आम्हां नेंदा तरी प्रेम ॥ कसे धर्माधर्म । निश्चयसी रहाती^२ ॥ २ ॥

आम्ही वेचलों शरीरें । तुम्ही बीज पेरा खरें ॥ संयोगाचे वरें । गोड होतें उभयतां ॥ ३ ॥

एका हातें टाळी । कोठें याजते निराळी । जाला तरी बळी । स्वामीविण शोभेना ॥ ४ ॥

रूपा यावें जी अनंता । धरीन पुटाची त्या सत्ता । हीईन सरता । संतांमाजी पोसणा ॥ ५ ॥

ठेविलें उधारा । घरी काय तो पातेरा । तुका म्हणे बरा । रोकडाच निवाड ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नेंदा-देत नाही, वेचलों-खर्च केले, समर्थन केले, पुटाची-रूपान्तराची. पोसणा-पोषण घ्याचे करायचे असा, पातेरा-कजिती.

अर्थ :- देवा, तुमची सेवा मी बापुडाडेपणाने कधी करणार नाही. तुम्ही जी प्रतिज्ञा केली आहे ती पूर्ण करावी. १ आम्हांस तुम्ही पुनचे प्रेम जर देत नाही तर मग तुम्हांस दुसरे काम तरी काय आहे ही ? निश्चयाने धर्माधर्म तरी मग कसे राहातील ? २ आम्ही आमचे अरौर देवा, तुम्हांस समर्थन केले असून आता तुम्हांस त्यात सद्भावनेचे जे बीज पेरायचे असेल ते परावे; म्हणजे तुमचा व माझा मीढ संयोग होईल आणि उभयतांत त्यामुळे योगी निर्माण होईल. ३ एका हाताने टाळी कधी तरी याजते काय ? त्याचप्रमाणे सेवक जरी बलवान झाला तरी त्यास स्वामीशिवाय शोभा नाही. ४ अनंता, तुम्ही आता निराकारपद सोडून आकारास यावे, म्हणजे या रूपान्तराची सत्ता मी मानेन. यामुळे मी सत्ताव्यंत माग्य आणि पोषित होईन ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही उधार ठेविले तर मग केवढी कजिती आहे; म्हणून जो कसय निर्णय करावयाचा आहे तो रोकडाच कराल तर बरे. ६

२७१४ भुके नाहीं अन्न । मेल्यावरी पिडवान ॥ १ ॥

हे तों चाळवाचाळवी । केलें आपणचि जेवी ॥ २ ॥

नैवेद्याचा आळ । वेच ठाकणीं सकळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जड । मज न राखावे दगड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आळ-आग्रह, निमित्त.

अर्थ :- जिवंतपणी भूक लागली असतात बापास अन्न देत नाहीत; आणि तो मरण पावल्यावर मात्र आढाबिधीप्रमाणे पिडवान करतात. १ असा हा प्रकार कसयाकसयाचाच आहे. जे काही जेवणाचे केले असेल ते आपण स्वतःच जेवीत असतात. २ देवास पदार्थ नैवेद्याला आबडतो अशा निमित्ताने नाता पदार्थ कसून ते आपल्या पोटात भरण्यात येतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे हे दगडाप्रमाणे जड वुद्धीचे लोक माझ्या-कडून रतिले जाणार नाहीत. ४

१ बापुडेपणे मी देवा, २ उहातील.

। शब्दार्थ व टीपा - मोट-शरीराचे मोटकुळे, घाटू-चेमण

अर्थ - सदा सर्व काळ आम्ही कसले सावध राहातो ? अनक व्यवसायाच्या अभ्यासासाठी आमचे मन मृत्युामुळे आम्ही सावध कसे राहाणार ? १ असे असले तरी आम्ही आमच्या देहाचे मोटकुळे तुमच्या पायावर ठेविले आहे कारण अनेक प्रकारच्या गुणाबगुणानी आम्हास कासावीस केले आहे २ मी याच्या कामात अनेक प्रकारांनी हाका मारीत आहे आधीमधीच आम्हास आता चेमण नका ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अहो धीवरी आमच्या शोपेत जाणूतीच्या भवस्थेत आणि स्वप्नातही तुम्हीच एक साक्षी आहात ४

२७१९ नसताचि दाडनि भवे । केला जीव हिणुटी ॥ १ ॥

जालों तेव्हा कळले जना । वाडया हा आकात ॥ २ ॥

गवसिलो पुढें मागें । लाग लागे पावला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे केली आणि । सलग्नीच्यानीं सन्मुख ॥ ४ ॥

। शब्दार्थ व टीपा :- भवे-भोती, हिणुटी-प्रस्त, कासावीस, गवसिलों-सापडलो, लाग-लाभ, लागें-लगवणीने, वायणी-इच्छा, हेतू

अर्थ - देवा, तुम्ही मला नाही तेच भय दाखवून प्रस्त केलेत माझा जीव फार कट्टी झाला १ हा सर्व पसारा श्रम्यंच आहे असे मला मी जेव्हा जाणून घालो तेव्हा समजले २ जन्ममृत्यूच्या तावडीत जेव्हा मागे पुढे मी सापडलो होतो तेव्हा स्मरित लगवण करणामुळे तुमचा लाभ मला झाला ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या पुढ जसे राहून सलग्नीच्या भवताती तुमच्या प्राप्तीविषयी मनात हेतू धारण केला ४

२७२० हें का आम्हा सेवादान । देखो सीण विषमाचा ॥ १ ॥

सामाळा जो ओदावळी । तुम्ही का कळीसारिखे ॥ २ ॥

धारणागत वैया हातीं । हे निश्चित देखिली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे इच्छीं भेटी । पाय पोटीं उफराटे ॥ ४ ॥

। शब्दार्थ व टीपा - सीण-वास, वट्ट, विषम-विषद, प्रतिकूल चाव

अर्थ - प्रतिकूल भावामुळे आम्हास वट्ट व्हावेत हेच का आम्हाला तुमच्या सेवेचे वान आहे ? १ अहो देवा, तुम्ही आपले श्रीव सामाळा ना । कलियुगाप्रमाणे तुम्ही विपरीत वर्तन का करता ? २ जे तुम्हांस धारण आले आहेत त्यांना शत्रूच्या हातात तुम्ही देवा । हीच निश्चित विपत्ती तुम्ही त्याची पाहिली, नाही का ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुमच्या भेटीची इच्छा करीत आहे, पण तुम्ही माझ आपले पाय उफराटे पोटात घेऊन भाव्यापासून ते दूर करीत आहात ४

२७२१ का हो आलें नेणो भागा । पाडुरगा माझिया ॥ १ ॥

उफराटी तुम्हा चाली । क्रिया गेली सत्याची ॥ २ ॥

साक्षी हेंगे ? माझें मन । अर्त कोण होतें तें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे समर्थपणे । काय नेणें करीतसा ॥ ४ ॥

। शब्दार्थ व टीपा - भागा-वाटप्राप्त हेम-इच्छे, अर्त-इच्छा

अर्थ - पांडुरगा अशा प्रकारची उपेक्षा आमच्याच वाटप्राप्त वर आली हे काही समजत नाही १ तुमची सर्व वागणूक उफराटी झालेली दिसते सरळपणाची वागणूक नाहीशी झालेली आहे २ पूर्वी तुमची माझ्या

१ जगा २ हे ये

तु गाथा-२ ७९

विषयी जो इच्छा होती तिच्याबद्दल मातो मनुष्य साक्षी आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही समर्थ असूनही असे काय करता, हे काही माझ्या ध्यानात येत नाही ४

२७२२ शत्रुनाश लाभ हानि । येथूनच कळतसे ॥ १ ॥
 १ । मयारुढ जालें मन । आता कोण विद्वास ॥ २ ॥
 प्रीत कळे आलिंगनी । संपादनी अत्यंत ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मोकलिले । कळीं आले बरवे हे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मोकलिले-सोडले, बरवे-चांगले, नीटपणे.

अर्थ - जसा शत्रुन होत जाईल त्याप्रमाणे हमी अथवा लाभ होईल, हे आपल्याच ठिकाणी समजते १ देवा, माझ्या मनात आता भय निर्माण झाले आहे तुमचा विद्वास आता कुणी कसा धरावा ? २ आत्यंतिक प्रीती संपादन केली आहे हे आलिंगनाच्या प्रकारावरून समजून येते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही. आम्हांस सोडले आहे, हे आम्हांस नीटपणे समजून आले आहे ४

२७२३ नृह्य निग्रह देहासी वंदण । न वजे भूकतान सहाबली ॥ १ ॥
 तरि नित्य नित्य करीं आळवण । माझा अभिमान असो धावा ॥ २ ॥
 नाहीं विटाळिले कायावाचामन । सकल्पासीं मिश्र असेचि या ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भवसागरी उतार । कराया आधार इच्छीतसे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निग्रह-निदबध, न वजे-जान नाही, सहाबली-सहन केली, आळवण-विनती, प्रार्थना.

अर्थ - देवा, तुमच्या प्राप्तीसाठी माझ्याकडून निदबध होत नाही, त्यासाठीच देहास जास्त करणे जमत नाही लागलेली सहानभूत सहन करवत नाही ? म्हणून आम्ही रोज तुमची प्रार्थना करीत असतो यासाठी तुम्ही माझा अभिमान धरावा २ तुमच्या दिवाप दुखत्या कुटत्याही विचाराने माते शरीर, माझी वाणी, माझे मन यांना विटाळ झालेला नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या भवसा रातून तरून जाण्यासाठी तुमच्या आधारा-घोच इच्छा मी करीत आहे ४

२७२४ आइकिली कीर्ति संताच्या घदनीं । तरि हें ठाकोनि आलो स्पळ ॥ १ ॥
 मागिला पुढिला करावे सारिखें । पालटो पारिखें नये देया ॥ २ ॥
 आम्हासी विद्वास नामाचा आधार । तुटता हे यार उरी नाहीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे येथें नसावेचि दुजें । विनती पडरिराजें परिसावी हे ॥ ४ ॥

२७२५ मोलाचे आयुष्य वेचतसे सेवे । नुषयता गोवे खेद होतो ॥ १ ॥
उगवू आलेति तुम्ही नारायणा । परिहार या तिणा निमिपात ॥ २ ॥
लिगाडाचे मासी न्यायें जाली परी । उरली ते उरी नाहीं काहीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे लाहो साधीं वाचाबळें । ओडियेलो काळें घाव घाला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नुषयता-सोडवले न जाता बोवे-कोडे, उगवू-सोडविण्यासाठी, तिणा-प्रासाचा, निमिपात-एका क्षणात, लिगाडात-गुळाच्या पाकात, लाहो-लाभ

अर्थ - देवा, मी मोठघरा मोलाचे आयुष्य तुमच्या सेवेत खर्च करीत आहे परंतु सत्साराचे कोडे सुटत नसल्यामुळे मनास फार खेद होत आहे १ नारायणा, हा गुढा सोडविण्यासाठी तुम्हीच जर आलात या सत्सारा-कुत्सया एका क्षणात नाश होईल २ गुळतल्या पाकात लढकलेल्या मासीप्रमाणे मासी स्थिती झालेली आहे आता मात काही कमतरता उरली आहे असे नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, या काळाने मला ओडले आहे तुम्ही घावत या व मला सोडवा मी माझ्या याणीच्या बलाने हा लाभ करून घेईन ४

२७२६ म्हणऊनि जालो क्षेत्रींचे सग्यासी । चित्त आशापासीं आवळुनि ॥ १ ॥
कदापि हो नव्हे सीमा उलघन । केले विसर्जन आम्हांनींच ॥ २ ॥
पारिखा तो आता जाला दुजा ठाव । दूढ केला भाव एकविध ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कार्यकारणाचा हेवा । नाहीं जीव देवा समर्पिला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - क्षेत्रींचे-देहाचे, आम्हांनींच-आरभीच, प्रथमच, पारिखा-परका, हेवा-ह्या

अर्थ - सर्व इच्छाआशातील चित्त आवळून घडून आम्ही देहूपरी क्षेत्राचा त्याग करून सग्यासी घनलो आहोत १ पहिल्या प्रथमच आम्ही देहूमावाचे विसर्जन केले असल्यामुळे त्याच्या सीमेचे उलघन आता कधीच होणार नाही २ आम्ही आता देवायद्दल आमचा भाव दुढ केला आहे यामुळे आता याच्या खेरीज दुसरे स्थान आम्हांस परकेच झाले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आम्ही आमचा जीव देवास समर्पण केला असल्याने आम्हांस कार्यकारणाची, व्यवहाराची हाव उरलेली नाही ४

२७२७ विभ्रशिली बुद्धि वेहात जवळी । काळाची अकालीं वायचाळा ॥ १ ॥
पालटले जैसे दँठ साडी पान । पिकले आपण तयापरी ॥ २ ॥
न भारिता हीन बुद्धि बु ख पावी । माजल्याची गोवी तयापरी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गळ लागल्या मत्स्या । तळमळेचा तेंसा लवलाहो ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विभ्रशिली-भ्रष्ट झाली, वायचाळ-व्यय बढवड, गोवी गुतवणून, बढता

अर्थ - आपला देहात जवळ परी तेव्हा आपली चावली बुद्धीही भ्रष्ट झाल्यासारखी होते अशी अतकाळी वेपळीच बडबड करण्याचे काम काळ करीत असतो १ एखाद्या झाडाच्या पानाचा हिरवेपणा ते पिकल्यानंतर पालटतो आणि मग ते देठापासून गळून पडते त्याच असेरीत आपली स्थिती होते २ ज्याची बुद्धी हीन प्रकारची आहे त्यास कुणी मारले नाही तरी तो बुद्धीच असतो त्याचप्रमाणे कुठलीही बद्धता नसतता निर्माण करीत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, गळ्यास लागलेल्या माशाची जखी तळमळ होते, सगोच अयस्या अतकाळी लोकांची होत असते ४

२७२८ न वजावा तो काळ यांया । मुष्ट इया हे देवा ॥ १ ॥
म्हणऊनि जैसे तैसे । रहणी असे पायांचे ॥ २ ॥

१ अकालीं, २ मोदी, ३ देवाची

भोकळें हें मन कष्ट । करी नष्ट दुर्जन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काहों नेणें । न वजें येणेपरी दया ॥ ४ ॥

शार्पं व टीपा - नयनावा-जाळ नये, रहणी-रीतीने पडतीने

अर्थ - देवा, ग्रामचा घेळ शर्पं जाळ नये हीच दया तुम्ही भाड्यावर करावी १ यासाठी आम्ही जसे आहोत तसेच राहू व तुमच्या पायांजवळ तुमच्याच रीतीने घाम करू २ माझे हे मुनत मन फार दुष्ट असून ते मला फार कष्ट देते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शास्त्री बाही इतर जाणीत नाही पण मामुळे आम्ही काही वाया जाणार नाही ४

२७२९ कल्पतरूअंगीं इच्छिलें तें फळ । अमागी दुर्वळ भावे सिद्धी ॥ १ ॥

धन्य त्या जाति धन्य त्या जाती । नारायण चित्तीं साठविला ॥ २ ॥

बीजाऐसा द्यावा उदके अकुर । गुणाचे प्रकार ज्याचे तया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कळे पारखिया हिरा । ओखें पाठी सरा चंदनार्चें ॥ ४ ॥

शार्पं व टीपा - उदके-पाण्याने, सरा-गाढवाम

अर्थ - इच्छेत येईल ते फळ देण्याचे सामर्थ्य कल्पतरूच्या अंगी असते, आणि जे कुणी अमागी व दुर्वळ असतात ते याच सिद्धीची इच्छा करतात १ पण ज्यांनी आपल्या वित्तात नारायण साठविला आहे अशाच जाती धन्य धन्य होत २ ज्याप्रमाणे बीज असेल त्याप्रमाणे पाण्याच्या योगाने अकुर उगवतो अशाप्रमाणे त्याच्या गुणांप्रमाणे जसे सत्ते प्रकार घडून येतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज पारखी आहेत, त्यांनाच हिरापाची परीक्षा नीट करता येईल गाढवाच्या पाठीवर चंदनाचे ओस असले तरी त्याला त्याच्या मुग्याचा काय उपयोग ४

२७३० उकरडा आधीं अर्गीं नरकाडो । जातीची ते जोडी सेवि चित्तीं ॥ १ ॥

कासमाने देखे अधळा माणिके । चवोविण फिके वाया जाय ॥ २ ॥

काय जाणे विष पालटो उपचारे । मुखासी अतर तोचि धरें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे काय उपदेश वेड्या । सर्ग होतो रेड्यासवे कष्ट ॥ ४ ॥

शार्पं व टीपा - जोडी-प्राप्ती

अर्थ - ज्याचे अंग उकरड्यासारखे व नरकासारखे आहे त्याची प्राप्ती ज्याच्यात्याच्या मनाप्रमाणे ज्याची त्यास होत असते १ जो कुणी अधळा आहे त्यास माणिकासारखे रत्न कोसे दिसणार ? जिनेला जर चवथ नसेल तर मग चांगल्या पत्र्याप्राचाही काय उपयोग ? ते रुचिकर असूनही फिकेच पडते २ कितीही उपाय केले तर विषाचा कडवटपणा व जहरीपणा पालटेल काय ? ते आपल्या मुलांपासून दूर असते हेच धरे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात वेड्या भाषणास उपदेश कळत नाही उपयोग ? रेड्यासारख्या निर्बुद्ध प्राणमाण्या सगतीने वेष्ट मात्र होणार ४

२७३१ जया शिरीं कारमार । युद्धि सार तयाची ॥ १ ॥

वर्ते तैसे वर्ते जन । बहुता गुण एकाचा ॥ २ ॥

आपणीया पाक बरी । तो इतरीं सेविजे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे शूर राखे । गाढ्या घाले सागर्त ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पाक-स्वयंपाक, गळघ्या-दुवळपा असवत, बाळे-नाश, सकट

अर्थ - ज्याच्या डोक्यावर पारभाराचे ओझे असते त्याची बुद्धी सारख्याची राहाते १ तो जसो दागणूक ठेवेल त्याप्रमाणे इतर लोक दागतात या एखाद्या गुण पुष्कळांना लागतो २ चांगली माणसे आपण जो स्वयंपाक करितात तोच इतरांना सेवन करण्यास देतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शूर माणसाच्या सगतीने आपण गेलो तर आपले रक्षण होईल आणि दुवळ्या माणसाच्या सगतीत आपला नाशच होईल ४

२७३२ एक एका साहूध करू । अवघे घरू सुपथ ॥ १ ॥
कोण जाणे कंसी परी । पुढें उरी ठेविता ॥ २ ॥
अवघे घन्य होऊ आता । स्मरविता स्मरण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अवघी जोडी । ते आवडी चरणाची ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परी-प्रकार, उरी-जमतरता, जोडी-प्राप्ती

अर्थ - जनही आपण एकमेकांना साहूध करून सन्मार्ग घट १ नाहीतर काही कमतरता राहिली तर कोण जाणे काय प्रकार होईन तो २ एकमेकांना विटुलाचे स्मरण देताना आपण सर्वजणच घन्य होऊन जाऊ ३ तुकाराम महाराज म्हणतात त्या मोहरीच्या चरणाची एकदा आवड निर्माण झाली की सव सुखाची प्राप्ती होईल ४

२७३३ फळकट तो ससार । येथें सार भगवत ॥ १ ॥
ऐसे जाणवितो मना । सरसे जनासहित ॥ २ ॥
अवघे निरसुनि काम । घ्यावे नाम विठोबाचे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देवाविण । केला सीण तो मिथ्या ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - फळकट-फोलकटाप्रमाणे, काम-सासारिक वासना

अर्थ - ससार हा फोलकटाप्रमाणे निरर्थक असून या जगात सारमूत असा एक भगवतच आहे १ मी इतर लोकांबरोबरच या विचाराने माझ्या मनास जाणवते असतो २ सव प्रापंचिक वासनांचा त्यास करून विटुलाचे नाम तेवढे घ्यावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवाच्या स्मरणावाचून इतर बट्टे व्यर्थच होत ४

२७३४ सुधारसे ओलादली । रसना घाली न धाय ॥ १ ॥
फळीं नये जाली घणी । नारायणीं धुणंता ॥ २ ॥
आवडे तें तेंच मासी । ब्रह्मरसीं निरसें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहुता परी । करुनि करीं सेवन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घाली-सतुष्ट झाली, धाय-धुण्ती, घणी-धुण्ती

अर्थ - श्रीहरीच्या स्मरणाने माझी जीभ ओलासर झालेली आहे ती सतुष्ट झाली असली तरी तिची मृत्ती असून झालेली नाही १ नारायणाच्या प्राप्तीची पूर्णता झालेली लक्षातच येऊ नये एवढी ती मृत्त आहे २ तिला या नारायणाचे नामस्मरण सतत ध्यायवले त्यामुळे तिला ब्रह्मज्ञानाच्या प्राप्तीतही निरसता वाटते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे भगवताच्या नामाचे चिंतन मी बहुत प्रकारांनी करीत आहे ४

२७३५ असतो काटाळा हा नव्हे मत्सर । ब्रह्म तें विचारविरहित ॥ १ ॥
तरि म्हणा त्याग प्रतिपादलासे । अनादि हा असे वैराकार ॥ २ ॥

सिजले हिरवें एका नावे धान्य । सेवनाचें भिन्न नियदे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भूर्ती साक्षी नारायण । अवगुणीं दडण गुणीं गुजा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अस्तर्ती-खोटपा गोटीत, फाट्या-वघट, श्याम, वट्याळा, वेटाकार-विरोधाचा भाव, सिजलें-सिजले

अर्थ - खोटपा गोटींविषयी फाट्या वटणे याचा काही मतसर म्हणू नये यहा मात्र सर्व प्रकारच्या विकारारहित असते १ असे असले तरी खयाचा हवीकार व खोटपाचा त्याग असे प्रतिपादन अनादी कालापासूनच आहे खऱ्या खोटपातील हा विरोध पूर्वीपासूनचा आहे २ गिजलेले आणि हिरवे असलेले धान्य एकाच नावाने ओळखले असले तरी आपण गिजलेल्याचा हवीकार करून हिरव्याचा त्याग करतो अशी भ्रमस्थामुळे आपण निवड करतोच ३ तुकाराम महाराज म्हणतात सर्व भूतमात्रात साक्षी नारायण आहे आणि तो अवगुणी लोकांना शिपा करतो गुणी लोकांचे मात्र पूजनच होते ४

२७३६ आपुलें आपण जाणावे स्वहित । जेणे राहे चित्त समाधान ॥ १ ॥

बहुरंगे माया असे विसरली ॥ कुटितचि चाली होता बरी ॥ २ ॥

पूजा ते अबोला चित्ताच्या प्रकारी । भाव विश्वमरीं समर्पावा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गेला फिटोनिया भेव । मग होती देव मनाचाचि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - चाली-वागणूक वतन, भेव-भयभीत

अर्थ - आपले हित कशात आहे हे आपले आपणच जाणावे यामुळेच आपल्या चित्तास समाधान प्राप्त होईल १ या जगतात माया अनेक रंगानी पसरलेली आहे तिच्या विषयीची वागणूक मर्यादित ठेवावी हेच बरे २ विश्वभरास आपला एकनिष्ठ भाव समर्पण करावा आणि मग अबोल चित्ताच्या स्थितीत राहावे, हीच त्या विश्व-भराची खरी पूजा होय ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मनातील मोठी एखाद संपून गेली की मग मनच वैवरूप होऊन जाते ४

२७३७ असोनि न कीजे अलिप्त अहकारें । उगीच या सारें कुयाकुयी ॥ १ ॥

धावा सोडवणें बेगीं लवकरी । मी तों जालों हरी शबितहीन ॥ २ ॥

भ्रमल्यानें दिसे वाद्यत्याचेपरी । माझें मज्जवरी वाहोनिया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे धांय घेतलीसे सोई । आता पुढे येईं लवकरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अलिप्त-वेगळा

अर्थ - आत्मा हा देहापेक्षा वेगळा असूनही अहकारामुळे तो अलिप्त आहे असे घाटत नाही देहाच्या अनेक विकारांच्या भाराने तो उगाचच कुपत घेतला आहे १ श्रीहरी अग या भ्रमातून लीकत सोडविण्यासाठी तुम्ही घावत या मी तर आता अगदीच गतिहीन बनलो आहे २ देहभावाच्या भ्रमाने मी बद्ध आल्यासारखा दिसत आहे मीच माझ्यावर हे बधन लादून घेतले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी आता सोईन तुम्हा कड धाव घेतली आहे आता तू लीकतच माझ्याकडे धावून ये ४

२७३८ आपल्याचा भोत चाटी । मारी करटी पारल्या ॥ १ ॥

ऐसे जन झुललें देवा । मिथ्या हेवा वाढवी ॥ २ ॥

गळी गळी आमियें माझा । प्राण आत्मा घेतला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे योकडमोहो । घरी पहा हो साष्टिक ॥ ४ ॥

१ निवडने २ माझ ३ दिसली ४ पाहिल्या

शब्दार्थ व टीपा - भोत-जातडे काढून त्यात भुस्सा भरून तयार केळी वासराची आवृत्ती, मिथ्या-
खोट्या, हेवा-हाव

अर्थ - आपल्याच वासराचा पेंढा भरून तयार केलेला मृत देह गाय चावते पण दुसऱ्या गाईचे खरे
वासरू तिच्या जवळ आले तर ती त्याला मारते १ देवा, लोक अशीच खोट्या प्रपंचाची हाव धरतात खोटी
हाव मात्र वाढवतात २ कोळ्याने रावलेल्या गळ्याच्या आमिषाकडे लक्ष देऊन मात्ता तो गळ मिळतो व मग
प्राण गमावतो त्याचा प्राण या प्रकारच्या आमिषाच्या आशेनेच घेतलेला असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात,
बोरुडमुढा मोहामुळेच त्याला मारणाऱ्या वाटकाची सगळी धरतो ४

२७३९ विषय तो भरणसर्गो । नेणे सुटिका अमागी ॥ १ ॥
शास्त्राचा केला लुडा । तोडो पाडियेला धोडा ॥ २ ॥
अगर्वो मोक्ष नाही ठावा । काय सांगायें गाढवा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे म्यानगड । सुखें पायो देवा नाड ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सुटिका-सुटका, मुक्तता चुडा-पगू, छगडे, म्यानगड-अल्पज्ञानी व गर्विष्ठ, नाट-
फनबणूक

अर्थ - विषयाच्या सगळीन तर मरणाचा घातच आहे त्यातून सुटका कशी करावी हे अमागी माणसास
संभवत नाही १ अशा माणसाने सगळी ज्ञाना पगू करून आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेतलेला आहे २ या
माणसास मोक्षाची इत्थनाही काही माहीत नाही अशा गाढवास काय उपदेश करावा ? ३ तुकाराम महाराज
म्हणतात, देवा, अशा प्रकारचे हे अल्पज्ञानी व गर्विष्ठ लोक या प्रपंचात मुखाने फसवणूक पायीत अथवा असे लोक
मुळामुळी देवास मिळवीत नाहीत ४

२७४० मोच विखळ मोच विखळ । घेर सकळ बहु वरें ॥ १ ॥
माहिजे हें क्षमा केलें । येणे बोले दिनचणी ॥ २ ॥
मोच भासो मोच भासो । जालें ओसो अन्याय ॥ ३ ॥
आघो आंचवला आघो आंचवला । तुका क्षाला निमनुष्य ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विखळ-डुपट दुपवारी, घेर-इतर, बाजो, निमनुष्य-मनुष्यप्रमाणावाय

अर्थ - मोचणा हा डुपट आहे याकी सर्व फार चांगडे आहे १ पावडल तुम्ही मला क्षमा करावी
अशी मातो विनतो आहे २ सय मोच आहे, हे मासच आहे या भावनेच्या ओझ्याने फार मोठा अन्याय झालेला
आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी या मोचणापासूनच आधीच मोकळा झालेला असल्यामुळे मनुष्यधर्म-
विरहित बनलो आहे ४

२७४१ येजें जाजे तरी । राहे देव कृपा करी ॥ १ ॥
ऐसे तव पुण्य नाही । पाहाता भासो गाढी कांहीं ॥ २ ॥
मय निवारिता । वीण वेगळा अनता ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घारे मोग । घारी तरी पाडुरग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घारे-निवारील

१ पाजे, सुखें देवा पावेना,

अर्थ - या देवाकडे वारवार जागेवेणे राहिले तर तो आपल्यावर कृपा करील ? अशा प्रकारचे पुण्य तर माझ्याजवळ विलंकुल नाही ? या अनतःशिवाय आपले भय निवारण करणारा दुसरा कोण आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा पांडुरंग सत्सारभोग निवारील तरच ते दूर होतील ४

२७४२ भल्याचे कारण सागावें^१ स्वहित । जेंसी कळें नीत आपणासी ॥ १ ॥
परी आम्ही असो एकाचिये हार्ती । नाचवितो चित्तीं त्याचे तेंते ॥ २ ॥
वाट सांगे त्याच्या पुण्या नाही पार । होती उपकार अगणित ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुम्ही बहु कृपावत । आपुले उचित केलें सतीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कारण-काम, कर्तव्य

अर्थ - जे सज्जन आहेत त्याचे काम हेच की, त्यांनी स्वहित कशात आहे हे आपणास जशी नीत समजेल त्याप्रमाणे लोकाना समजावून सांगावे ? परंतु आम्ही सर्वांच्या चिंतात राहून सर्वांना त्याप्रमाणे धर्तन करावयास लावणाऱ्या श्रीहरीच्या हातात राहू ? आडरानात सापडल्यास जो सरळ माग दाखवितो, त्याच्या पुण्यास पारावार नाही कारण त्याचे लोकांवर अनत उपकार होत असतात ? तुकाराम महाराज म्हणतात, तुम्ही सत कारच कृपावत असून तुम्ही लोकाना भीती सांगण्याचे उचित असे कर्तव्य केले आहे ४

२७४३ लावूनिया पुष्टी पोर । आणि करकर कयेमाजी ॥ १ ॥
पडा पाया करा विनती । दवडा हातीं धरोनिर्पा ॥ २ ॥
कुर्बाळीनि बैसे मोहें । प्रेम फा हें नासीतसे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वाटे चित्त । करा फजित म्हणऊनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - पुष्टी-पाठीसी, करकर-नटकट, वाटे-फातें

अर्थ - आपल्या रडण्या पोरास पाठीशी बांधून हो वाई कयेमध्ये येऊन कटकट कार करते ? तिच्या पाया पडून कयेमधून निघून जाण्याबद्दल तिला विनती करा तिने वाही एवढे नाही तर हाताला धरून तिला कयेमधून हाकलून द्या ? आपल्या रडण्या मुलास लाडाने बुरबाळून त्याच्या प्रेमाने ती कयेतच घसते वग पावळी ती श्रीहरीच्या प्रेमात का विषाद जाणित आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तिच्या अशा वागण्याने वरल्याचे आणि शोल्याचे घित फाकते म्हणून तिला फसितो करून हाकलून द्या ४

२७४४ पुण्य उभें राहो आता । सत्ताचे^२ याकारणे ॥ १ ॥
पंढरीचे लागी वाटे । सखा भेटें विठ्ठल ॥ २ ॥
सकल्प हे याचे फळा । कळयळा बहुताचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे होऊनि क्षमा । पुढपोतमा अपराध ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - फळा-फलद्रूप अवस्थेत

अर्थ - पुढे सांगितलेल्या कारणासाठी क्षमा या संतांची पुण्याई उभी रहावी ? लोकोटो, आता तुम्ही पंढरपूरच्या वाटेला लागी येथेच तुम्हाला तुमचा सखा विठ्ठल भेटेल २ पुढेच लोकांच्या बळवड्याने त्याचे संकल्प फलद्रूप व्हावेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुढपोतमा, आदनाईवून सव अपराधांची क्षमा व्हावयास हवी ४

२७४५ आइकिली मात । पुरविले मनोरथ ॥ १ ॥
 प्रेम वाढविले देवा । बरवी घेऊनिया सेवा ॥ २ ॥
 केली वितवणी । तेंसी पुरविली घणी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काया । रसा कुरोडी बरोनिया^१ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - मात-मोष्ट, हकीगत, बरवी-चांगली, घणी-तुप्ती, कुरोंडी-कुरवंडी, काया-शरीर.

अर्थ - देवा, मी तुमची सर्व हकीगत ऐकिली त्यामुळे माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले १ देवा, माझ्या-
 कडून चांगली सेवा घेऊन तुमच्या विषयीचे प्रेम चांगलेच वाढविले २ मी जी जी विनती तुम्हांस केली त्याप्रमाणे
 माझी इच्छा तुम्ही तृप्त केलीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या प्रेमरसावरून माझा देह कुरवडी करून
 सोबाळून टाकावा असे मला पाटते ४

२७४६ सताची स्तुति ते दर्शनाच्या योगें । पडित्या प्रसंगें ऐसी कीजे ॥ १ ॥
 सकल्प ते सदा स्वामीचेचि चित्ती । फाको नये वृत्ति अखडित ॥ २ ॥
 दास्यत्य तें असे एकविध नावे । उरो नये जीवे भिन्नत्वासी ॥ ३ ॥
 निज बीजा घेयें तुका अधिकारी । पाहिजे तें पेंरी तपे घेळें^२ ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - फाहीं नये-मलतीवडे नेऊ नयेत

अर्थ - दर्शनाच्या प्रसंगी प्रसंग घेईल त्याप्रमाणे सताची स्तुती करावी १ नेहमी स्वामीच्या विषयीच
 सर्व संकल्प असावेत त्याच्याविषयी अत्रित असणारी मृती उगाच मलतीकडे फाकू देऊ नये २ ईश्वराविषयी
 एकनिष्ठा असणे हेच जरे दास्यत्व होय आदला जीव स्वामीस अर्पण करावा भिन्नत्वाने 'घेगळे राहूच मये ३
 तुकाराम महाराज म्हणतात, निजस्वत्त्वाच्या बीजाविषयीचा मी घेवे अधिकारी असून ज्या वेळेस जे पाहिजे
 त्याची पेंरी मी करीत असतो ४

२७४७ सेजेचा एकात अंगीपार्शीं कळे । झाकिलिया डोळे अघ पात ॥ १ ॥
 राहो अथवा मग जळो अंगीमर्घी । निवाड तो आघो होऊनि गेला ॥ २ ॥
 भेगे झडपणी नाहीं येयें दुजें । पादरघिट्टा ओसैं हतियारें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मज नाहीं जी भरवसा । तोयारि सहसा निवाडा तो ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - निवाड-निणव, भेगे-भीतीने, पादरघिट्टा-खरे घेंपें नसलेला, बडाईखोर

अर्थ - एखादी स्त्री सेजेवर पवीरखोर एकातून थोडा करीत असे पण शेवटी पतीखोर सहमन
 करायचा प्रसंग आला की अंगीच्या साग्रिघात तिचे प्रेम समजून येने त्यावेळी तिने मगाने अथवा मोहाने डोळे
 झाकले की तिचा अघ पात झाला असे समजावे १ मग ती जिवत राहो अथवा आगीत उडी टाकून जळून
 जावो पण यापूर्वी तिच्या एकनिष्ठेचा निणव होऊन गेलेला अत्रतो २ गातिवताच्या ठिकाणी मग्याचे बडपण कधी
 नसतेच परंतु उगाच बडाईखोर पण मित्रा मनुष्य मात्र ह्मणायचे ओसो होणे म्हणून मित्र न जावो ३ तुकाराम
 महाराज म्हणतात, कसोटोच्या प्रसंगी जोरपैत निवाडा झालेला नाही, तोपर्यंत मला गुणाचाच मरवसा पाटत नाही. ४

२७४८ न सरे मांडार । भरले वेचिता अपार ॥ १ ॥
 मघियाचे पोढ भरे । पुढिलासी पुढें उरे ॥ २ ॥

कारणापुरता । लाहो आमुलाख्या हिता ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । पुढें केला चाले हेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेंचिता-खर्च केले असता, सवित्याचें-माग करणाराचे, हेवा-हाव

अर्थ - धीहरीच्या कृपेचे हे भाडार इतके भरलेले आहे की त्यातून कितीही खर्च केला तरी ते कधी सरणारे नाही १ याचे मोजमाप जो करतो त्याचे पोट तर भरतेच, पण मुदल्या लोकाच्यासाठी ते खूपच उरतेले असते २. आपापले हित साधण्यासाठी ज्याने ज्याने कारणापुरते त्याचे सेवन करावे, ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवापुढे आपण त्याची हाव घरली तर ती पूर्ण होते ४

२७४९ 'तरी हाव केली अमुपा व्यापारे । व्हावे एकसरें घनवंत ॥ १ ॥

जालों हरिदास शूरत्वाच्या नेमों । जालों ठावीं बर्में पुढिलांचों ॥ २ ॥

जयावेगळें हें असे अमिन्नव । बळी दिला जीव म्हणऊनि ॥ ३ ॥

तुका म्हणे परी लागली विल्हेसी । चालतिया विसीं स्वामी ऋणी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अमुपा-अमाप, पुज्जळ, विल्हेसी-वाटेस, मार्गास

अर्थ - पुज्जळ व्यापाराची हाव घारण करून एकदम घनवंत व्हावे म्हणून लटपट केले १ मोठ्या शूरत्वाने एकनिष्ठपणे हरिदास शास्त्री पुढे गेलेल्या हरिदासांकडून मला त्याला प्राप्त करून घेण्याची बर्में सापडली २ हा अमिन्नत्वाचा लाम जयावेगळाच असा मला मिळालेला आहे त्याच्यासाठी मी आपला जीव बळी दिलेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी या मार्गाने चालू लागलो आणि त्याच दिवसापासून हा स्वामी माझा ऋणी झालेला आहे ४

तुकाराम महाराज म्हणतात, खरे म्हणजे हे विषय विषयवत असूनही हे नाष्ट लोक त्यास अनूताप्रमाणे मानून पाप-पुण्यांची चिंता करीत नाहीत. ४

२७५२ कायावाचामनें जाला विष्णुदास । काम क्रोध त्यास बाघीतना ॥ १ ॥
विश्वास तो करी स्वामीवरी सत्ता । सकळ भोगिता होय त्याचें ॥ २ ॥
तुका म्हणे चित्त करावें निर्मळ । येऊनि गोपाळ राहे तेथें ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कायावाचामनें-शरीर, वाणी व मन यांच्या साह्याने.

अर्थ :- शरीर, वाणी व मन यांच्या साह्याने जो अनन्यभावाने विष्णुदास बनला आहे त्यास काम, क्रोध इत्यादी विकार कधीच बाधा करीत नाहीत. १ जो सेवक आपल्या स्वामीवर विश्वास ठेवून असतो तोच त्याच्यावर स्वतःची सत्ता गाजवितो; व सर्व प्रकारचे ऐश्वर्य भोगित असतो २ तुकाराम महाराज म्हणतात, या सत्ती आपले चित्त विकाररहित असे निर्मळ करावे. म्हणजे त्या ठिकाणी गोपाळ येऊन वसतो करीत असतो. ३

२७५३ याती हीन मति हीन कर्म हीन माझे । सांडोनियां सर्वं लज्जा शरण आलों तुज ॥ १ ॥
येईं गा तूं मायबापा पंदरीच्या राया । तुजविण सीण जाला क्षीण जालो काया ॥ २ ॥
दीनानाय दीनबंधु नाम तुज साजे । पतितपावन नाम ऐसी घोदावळी गाजे ॥ ३ ॥
घोटिवरि नोट उभा कटावरी कर । तुका म्हणे हेंचि आम्हां ध्यान निरंतर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- याती-जात, काया-शरीर.

अर्थ :- देवा, मी हीन यातीचा आहे, माती बुद्धी हीन प्रकारची असून माझे कर्मही हीन आहे. मी सर्व काजलज्जा सोडून तुला शरण आलों आहे १ मायबापा, पंदरीच्या राया, तू माझ्यासाठी घायून ये. तुझ्याशिवाय मला कोरव क्षीण झाला असून माझे शरीर भारी क्षीण होऊन गेले आहे रे. २ दीनाना नाय, दीनाना बंधू असे नाव तुला कोरव लागले सोमून दिसते पतितपावन अशी तुझी घोदावळीही सर्वत्र गाजून राहिली आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू विटेवर नोट उभा असून तुझे हात कमरेवर आहेत हेच ध्यान निरंतर आमच्या स्मरणाला आणो. ४

२७५४ गंगा आली आम्हांवरि । संतपाउलें साजिरीं ॥ १ ॥
तेथें करीन मी अंधोळी । उडे चरणरजधुळी । येती तीर्यावळी । पर्वकाळ सकळ ॥ २ ॥
पाप पळालें जळालें । शवबुध्द कुरावलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे धन्य जालों । सप्तसागरांत न्हालों ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- चरणरजधुळी-चरणावरील धुळीचे धण.

अर्थ :- शोभिवट विसणारी संतपाउले धाज बुष्टीस पडली, ही एक प्रकारची गंगाच आमच्यावर घालेली आहे. १ ज्या ठिकाणी संतांच्या चरणावरील धुळीचे कण उडतात त्या ठिकाणी मी अंधोळ करीन त्याच ठिकाणी सर्व तीर्थे व सर्व पर्वकाळ यांची उपस्थिती असते. २ घामुळे माझे सर्व पाप जळून भस्म झाले असून माझे संसारबुध्दही बुर झाले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, संतदृष्टेच्या या सागरात न्हाण्यामुळे मी आता धन्य धन्य झालो आहे. ४

२७५५ पोटासाठीं खटपट करिसी अवघा थोळ । राम राम म्हणतां तुम्ही घसलीं दांतसीळ ॥ १ ॥
हुरिचें नाम कदाकाळीं कां रे नये घाचे । म्हणतां राम राम तुम्हा याचें काय वेचे ॥ २ ॥

प्रव्याचिच्या आशा तुजला दाही दिशा न पुरतो । कीर्तनासी जाता तुजी जड जाली माती ॥३॥
तुका म्हणे ऐशा जीवा काय करू आता । राम राम न म्हणे त्याचा पाढव मातापिता ॥४॥

शब्दायं व टीपा - बीळ-वळ, मतो-बुद्धी

अर्थ - अरे तू पोटासाठीच तथं घेऊ आता खटपट तरी किती करणोल ? रामनाम म्हणताना मात्र तुसी वातबीळ वसून जाते ? श्रीहरीचे नाम तुझ्या वाणीन कधीच कसे येत नाही रे ? हे रामनाम घेतल्याने तुझ्या मापाचे काय खर्च होते रे ? २ इथ्य मिळविण्यासाठी तुला दहाही दिशा कधी पुरत नाहीत पण कीर्तनास जाताना मात्र तुशी बुद्धी जड होते मड होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा जीवाना मी आता करू तरी काय ? जे कुणी रामनाम घेत नाहीत त्याचे आईबाप पाढव आहून असे समजावे ४

२७५६ आम्हा सुकाळ सुखाचा^१ । जपळी हाट पढरीचा । सादावितो वाचा । रामनामं वंणव ॥ १ ॥
ध्या रे आपुलाच्या परी । नका ठेवू काहीं उरी । ओसरता भरी । तोडवरी अबर ॥ २ ॥
वाहे बंदर द्वारका । खेप आली पुडलिका । उमंचि विकिले एका । सनकादिका सापडले ॥ ३ ॥
धन्य धन्य हे भूमडळी । प्रगटली नामावळी । घेतो जीं दुखळीं । तीं आणळीं सदैव ॥ ४ ॥
माप आपुलेनि हाते । कोणी नाहीं निवारितें । पैस करनि चित्तें । ध्यावे हिंते आपुलिया ॥ ५ ॥
नाहीं वाटिता सरले । आहे तैसेचि भरले । तुका म्हणे गेले । वांयाविण न घेता ॥ ६ ॥

शब्दायं व टीपा - हाट-वाजार, सादावितो-सावध वरतात परी-दक्षितप्रमाण, उरी-कमतरता, अबर-आकाश, विदाकास पैस-मोकळ, मोड

अर्थ - पडरपुरचा वाजार आम्हाला जवळचा असल्यामुळे सुखाचा मोठा सुकाळ आहे येथील वंणवजन रामनामाच्या वाणीने भला सावध करीत आहेत १ अरे तुम्ही आपापल्या शक्तीप्रमाणे यथील रामनामाचा झाल ध्या, त्यातील काही उरू देऊ नका कमतरता करू नका. त्याचा भर ओसरत आला की साडावर मी विदाकाशीच पडल धरीन २ द्वारकेच्या बंदरातून प्रथमक्तीचा हा माल बाहेत असून यावेळची माची खेप पडरपुरास पुडलिकासाठी आलेली आहे ती त्यालाच उशी विकिलेली आहे ह्याडवक सनकादिकांना सापडले आहे ३ श्रीहरीचे नाम या भूमडळी प्रकटले हें धन्य धन्य झाले जे दीड लोक भविष्यावाचने रामनामाचा लाभ घेतात त्याचे भाग्य विशेष प्रकारचे आहे ४ या हरिनामाच्या मालाचे माप आपण आपल्या हातानच करावचे असते येथे कुणी या वेळी निवारण करणारे नाही आपले चित्त सव विकारापासून दूर करून, मोडे कटन या रामनामाच्या साह्याने आपले चित्त सावून ध्यावे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात हा हरिनामाचा माल कितीही वाटून झाला तरी सरलेला नाही तसाच भरलेला आहे त्याचे प्रहण न करणारे कित्येकजण याबाब शलेल दिसतात ६

२७५७ चुकलिया ताळा । बाती घालुनि बंसे डोळा ॥ १ ॥
तैसे जागे करीं चित्ता । काहीं आपुलिया हिता ॥ २ ॥
निकोपिले धन । तेथें गुतलेंसे मन ॥ ३ ॥
नाशिवतासाठी । तुका म्हणे करिसी आटी ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा - ताळा-टिाव निक्षपिले-दडत्रे मानीत पुन ठबळले आटी-सटपट, प्रयत्न

अर्थ - रोजच्या व्यवहारातील 'नर हिनेव चुबरा' तर डोडपात तेलवान घाकून बारकाई त्याचा गोप घेतात १ त्याप्रमाणे आपले हित सांगण्यासाठी आपले चित्त ततन बाग करावे २ मानीत पुन ठबळलेला घना

पाशी चित्त गुंतून राहिलेले दिसेल ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, खे नाशवंत आहे, कायमचे टिकणारे नाही त्यासाठी तुम्हे प्रयत्न चालू असतात ४

२७५८ करुनि जतन । कोणा कामा आलें धन ॥ १ ॥
ऐसें जाणतां^१ जाणतां । कां रे होतोसी नेणता ॥ २ ॥
प्रिया पुत्र वंधु । नाहीं तुज यांशीं संबंधु ॥ ३ ॥
तुका म्हणे एका । हरीविण नाहीं सखा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- प्रिया-प्रिय बायको.

अर्थ :- नाशवंत घनाचे तू फार रक्षण करीत आहेस, पण त्यांचा उपयोग कुणास झालेला आहे ? १ हे तू जाणत असूनही नेणता का होत आहेस ? २ प्रिय वाटणारी बायको, मुलगा, बंधू यांच्याशी तू नेहने काहीच संबंध नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरीशिवाय दुसरा खरा सखा कुणोही नाही ४

२७५९ आम्ही देतो ह्याका । कां रे जालासी तूं नुका ॥ १ ॥
न बोलसी नारायणा । कळलासी क्रियाहीना ॥ २ ॥
आधीं करूं चौघाचार । मग सांडूं भीडभार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सेवटीं । तुम्हां आम्हां घालूं तुटी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- चौघाचार-चारचौपातील ग्वाय, पंचायत.

अर्थ :- देवा, आम्ही तुला ह्याका मारीत आहोत; आणि तू मात्र मुका होऊन बसला आहेस. आमच्याशी बोलतच नाहीस, असे का ? १ नारायणा; तू आमच्याशी काहीच बोलत नाहीस. पावळून तू क्रियाहीन झाला आहेस असे समजून येते. २ आम्ही आधी तुला चारचौघात नेऊन ग्वाय करू तू जर पाबावतीत ऐकले नाहीस तर मग आम्ही काही तुसी भीड कधी घरणार नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, सेवटी तुमचा-आमचा संबंध आम्ही सोडून टाकू. ३

२७६० नव्हे मिडा हें कारण । जाणे करूं ऐसे जन ॥ १ ॥
जों जों घरावा लौकिक ॥ रवडवितोसी^२ आपीक ॥ २ ॥
घाल जाऊं संतांपुढें । ते हें निवडिती रोकडे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तूं निर्लज्ज । आम्हां रोकडी गरज ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कारण-कारण.

अर्थ :- देवा, तुम्ही भीडभाड घरल्याने बऱ्या काम होत नाही असे सर्वजण लोक जाणतात आम्हीही आता तसेच करू. १ जसजसा आम्ही तुम्हा लौकिक राखावा तसतसा तू आम्हांला कारच रडवितोस, दुखी करतोस. २ घाल, आपण संतांपुढे जाऊ. तेच पाचा खरा निवाडा करतील. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू एक लाज सोडलीस, पण आम्हांस माय तुम्ही उघडलघड जरूरी आहे. ४

२७६१ बहु होता सला । परी ये रांडें नसिला ॥ १ ॥
बहु शिकला रंग चाळे । खरें खोटें हवे वेळे ॥ २ ॥
नव्हतें आळखितें फोणी । इतें केला जपशुणी ॥ ३ ॥
ज्याचे त्यासी नेदी देऊं । तुका म्हणे धावे खाऊं ॥ ४ ॥

१ जाणत, २ रडवितोस.

दाव्दार्यं व टीपा - राडेने-मायेने, नासिला-विषदविला

अर्थ - हा देव पूर्वी फार घागला होता पण या मायावरी राडेने त्याला फार विषदवून टाकले ? हिच्या सगतीने हा अनेक प्रकारचे खरेडोटे खाळे करायला शिरला २ प्रथम याला कुशीच आळवीत नव्हते पण हिच्यामुळे तो जगाचा ऋणी झाला व जप दाव्या नावाने हाका साहू लागले ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ही माया ज्याचे त्यास कधीच मिळू देत नाही, आणि कुणी मागायला आला तर तो त्यासच लाजून टाकते ४

२७६२ काय करावे ते आता । जाले नवेसे बोलता ॥ १ ॥

नाहों दोषाचिचे हातीं । गाढीं घालावी एकातीं ॥ २ ॥

होय आपुले काज । तो हे' भीड साडू लाज ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवा । आधीं निवडू हा गोवा ॥ ४ ॥

दाव्दार्यं व टीपा - गाढीं-भेट काज-कार्य, गोवा-गुता

अर्थ - काही बोलता येत नाही असे झाले आहे आता करावे तरी काय ? १ आता दोषांच्याही हातात काहीं खरेले नाही म्हणून ही माया मसताना त्या देवाची एकातात भेट घ्यावी २ जोपर्यंत आपले कार्य होत आहे तोपर्यंत लाज व भीडभाड सोडून घ्यावी ३ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, माघी हा मायेचा गुता तुम्ही झूर करा ४

२७६३ केली सलगी तोडपिटी । आम्ही लडियाळें घाकुटीं ॥ १ ॥

न बोलावें तेंचि आलें । देवा पाहिजे साहिले ॥ २ ॥

अवध्यामधें एक येई । तेंचि खेळविती कोडें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मायबापा । मजवरि कोपों नका ॥ ४ ॥

दाव्दार्यं व टीपा - तोंडपिटी-दडबड कोडें-कौतुकाने, लावेने

अर्थ - देवा, आम्ही तुम्ही लाडकी व लडियाळ असो मुले आहोत म्हणून तुम्हापुढे सलगीने वाटेल तशी दडबड केली आहे १ देवा आम्ही जे तुला बोलावू नये तेच आमच्या मुलातून आले, तुम्ही हे सारे सहन केले पाहिजे २ सर्व मुलांत जे अवघट व वेडसर असते, त्यासच त्याचे आईबाप मोठ्या कौतुकाने व लाडाने खेळवतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मायबापा, माझ्यावर तुम्ही रागावू नका ४

२७६४ शिकवूनि घोल । केले कवतुक नवल ॥ १ ॥

आपणिया रजविलें । मापें माझिया विठुलें ॥ २ ॥

हातीं प्रेमाचे मातुकें । आम्हा देऊनिया निके ॥ ३ ॥

तुका करो टाहो । पाहे रसुमाईचा नाहो ॥ ४ ॥

दाव्दार्यं व टीपा - मातुकें-साहू निके-वागल्या, नाहो-पत्नी

अर्थ - मला अता प्रकारे बोलायला याच श्रीहरीने निश्चित आणि सोच माझ्या या बोलण्याचे कौतुक करित आहे १ माझा बाप जो विठ्ठल त्यानेच मला बोलते करवून घेतले स रजवून घेतले आहे २ त्यानेच माझ्या हातात प्रेमाचा मातूक दिलेला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी हा जग अट्टाहासाने टाहो कोरित आहे, आणि रसुमाईचा हा पत्नी माझ्यावर टापावत होऊन पाहता आहे ४

२७६५ तेथें सुखाची वसती । गाती वंणव नाचती । दिडघा^१ पत्ताका झळकती । गर्जती हरिनामें ॥ १ ॥
 दोषा जाली घेघेमारी । पळती भरले दिशा चारी । न येती माधारी । नाही उरी परताया ॥ २ ॥
 विसरोनि देवपणा । उभा पंढरीचा राणा । विठोनि निर्गुणा । रूप धरिलें गोजिरे^२ ॥ ३ ॥
 पोटा सेवितां न धाये । भूक भुकेलीच राहे । तुका म्हणे पाहे । कोण आस मुक्तीची ॥ ४ ॥

१

शब्दार्थ व टीपा :- घेघेमारी-मारमारी, दाणादाण, धाये तुप्त होत

अर्थ - ज्या ठिकाणी वंणव प्रभुप्रेमाने नाचतात, गातात, जेथे दिडघा व पत्ताका झळकतात, जेथे हरि-
 नामाचा गजर नेहमी होत असतो त्याच ठिकाणी सुखाची वसती असते । या ठिकाणी सर्व प्रकारच्या दोषांना
 मारहाण होत असल्याने ते जासून चारही दिशांना पळून जातात ते परत माधारी कधी येत नाहीत कारण परत
 येण्यासाठी ते उरलेलेच नसतात. २ कारण या ठिकाणी स्वतःचा देवपणा विसरून हा पंढरीचा राणा उभा राहिलेला
 आहे. बाला आपल्या निर्गुणाचा धोट आपल्यामुळे याने हे साजिरेगोजिरे रूप धारण केले आहे ३ तुकाराम महाराज
 म्हणतात, या पंढरीच्या राण्यास व वंणवाच्या प्रीतीस कितीही पोटा भरून पाहिले तरी तुप्ती होत नाही कितीही
 यंत्रि सेवन केले तरी भूक तशीच भुकेलीच राहाते. अशा या सुखापुढे मुक्तीची इच्छा कुणास राहणार ? ४

२७६६ शूद्रवंशी जन्मलो । म्हणोनि वंमैं भोकलिलों ॥ १ ॥
 अरे तूंच माझा आतां । मायबाप पंढरीनाथा ॥ २ ॥
 घोकाया अक्षर । मज^३ नाही अधिकार ॥ ३ ॥
 सर्वंमावें दीन । तुका म्हणे यातिहीन ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भोकलिलों-सोडून दिले आहे

अर्थ - 'मी शूद्राच्या म्हणजे कुणव्याच्या घशात जन्मास आलो म्हणून मला अहकाराने सोडून दिले आहे. १
 पंढरीनाथा, अरे तूच आता माझा मायबाप आहेस. २ वेदाची अतरे घोकायाचा अधिकार मला नाही. ३ तुकाराम
 महाराज म्हणतात, मी सर्वंमावाने दीन झालो असून हीन जातीचा आहे ४

विवरण :- तुकाराम महाराजांनी या ठिकाणी पुन एवढा आपल्या जातीचा उल्लेख केलेला आहे. आपण
 शूद्र जातीचे कुणीची आहोत असे ते वारवार सांगतात. 'याति शूद्र यश केला ध्ययसाय' या प्रसिद्ध अभंगात
 (क. १३३३) आपण यातीने शूद्र आहोत असाच उल्लेख बुवांनी केलेला आहे. आपण कुणवी आहोत, शूद्र आहोत
 म्हणून आपण दमापासून मुक्त झालो आहोत असाही निवेष्टा बुवांनी दिलेला आहे 'धरा कुणवी केलों । नाही तरी
 बरोचि असतों मेलों' (अभंगक ३२०) या अभंगातही त्यांनी आपल्या शूद्र जातीचा उल्लेख केलेला आहे आपली
 जात हीन आहे असेही बुवा वारवार म्हणतात. 'काय माझी याति नेणां हा विचार', 'काय याती शूद्र आहे
 कुळधर्म', असे त्यांनी वारवार विचारलेले आहे 'याति भतिहीन रूपें सोन दीन । आणिक अवगुण जाणोनिया',
 'तु भीषेचा पति । माझी बहु हीन याती' असा वाडुळनीने तुकाराम महाराजांनी आपल्या यातिहीनतेचा उल्लेख
 श्रीहरीवचन केला आहे, आणि शेवटी 'यातिहीन भतिहीन कमहीन मागों' असे म्हणून 'शांभोनियां सर्वं स्मज ।
 शरण आतों तुज' म्हणून तुंबीवांनी आपली अगनिबळा प्रगट केली आहे

तुकारामवर्वांनी आपल्या यातिहीनतेचा व शूद्रत्वाचा उल्लेख विनम्रपणे केला असला तरी सतरा व
 कवित म्हणून त्यांची योग्यता एवढी मोठी आहे की त्यांच्या जातीची व वंशाची आठवणच कुणास राहू नये.
 श्रीहरीच्या स्वरूपी रमणाच्या मक्ताची जात ही कोणती शाहूबाची ? 'जातिपाति पुढें नहि कोटि । हरिचीं
 मनें तो हरिचा होई' असे कवीरदासांनी म्हटले आहे श्रीहरीला मक्तापाची जात श्रीहरीचीच मानावी लागते.

१ टिरी, २ सगुण ३ भति

तुकोबानीही मोठे मूषक उदगार वाटून म्हटले आहे ' आपणां सांगे वाम बाण्यापरीं गुळ । त्याचे याति वूळ काय कोत्रे ? ' तुका बाण्याजवळ भयःशून्यरीत्या चवदार गुळ आहे तो पाह्यावा आपणात त्याच्या यातीचे काय वाम ? ' अथवा गोड अथवा गोड । तुका माझा पाचया वेर ' असान लोबिक तुकाबाना शमकालीनात मिळालेला होता मासवयी प्रथम विरोधक असणाऱ्या व नंतर तुकोबाचे भक्त बनलेल्या रामेश्वरभट्टांचा एक भग्न मोठा उद्बोधक असा आहे तुकोबांच्या जातिविषयी ते म्हणतात—

‘ धंढ्याची याती वाणी जो आपण । भोमी तो पतन कुमपारीं ॥ १ ॥

ऐसी वेर धुति घेतली पुराणें । तारीं तें रूपण हरिभक्ता ॥ २ ॥

उच निच वणें न म्हणावा कोणी । जें कां नारायणीं श्रिय झालें ॥ ३ ॥

चहू वणांती हा असे अधिकार । बरितां नमस्कार दोष नाही ॥ ४ ॥

जेंता झालिग्राम न म्हणावा पावण । होय पुण्यमान सर्वेसाठी ॥ ५ ॥

गुरू परब्रह्म देवाचा तो देव । त्यासी तो मानव म्हणू नये ॥ ६ ॥

म्हणे रामेश्वर नामीं जे रगले । स्वयेंचि ते जाले देवपण ॥ ७ ॥

याच अमंगल तुकाबानी आपणास वदांतील अक्षर पोचण्याचा अधिकार नाही असे म्हटले आहे अर्थ न जाणता वेदांतील अक्षरे पोचण्याचे वाम आपल्या हातून झाले नाही असाही त्याचा अर्थ असावा किंवा आपण धूर्त, यातिहीन, आपण बसे वेदाचे पाठान्तर करावे ? अशीही बुवाच्या मनाची धारणा असावी असे असले तरी बुवाना वदाचा परिचय नव्हता असे म्हणता येणार नाही वेदातील उपदेशाचा व तत्त्वविचाराचा ठायीठावी साक्षात्कार त्याच्या अमंगलातून होत असतो ' वेदांचा तो अर्थ आम्हांसोच ठावा । येरांनीं बह्यावा भार माची ' असेही त्यांनी म्हटले आहे ' वेदबिहित तुम्ही आईका हो कर्म ', ' वेद अन्त येतिला अर्थ इतकाचि साधिला ', ' विश्वीं विश्वभर । येते वेदांतींचा सार ', ' सांबळें रूप स्वायें शोळ । साही अठरांचा मेळा ', ' सकल शास्त्रांचें हें सार । हें वेदाचे गरुडार ' इत्यादी बचनां-वरून तुकोबाना वेदानिपयी प्रीती हाती हेच स्पष्ट होते वेदानी प्रतिपादन केलेलाच धीहरी त्याचे उपास्य दैवत होते तुकोबाची ही वेदान्तिपट्ट न वेदांतील उपदेशाविषयीची आख्या पाहूनच प्रसिद्ध वेदाभ्यासी वामन पंडित यांनी तुकाराम महाराजांविषयी म्हटले आहे, ' ज्याची वदे पूर्ण वेदातवाणी । बसे हो म्हणवें तयालागि वाणी ? '

२७६७ वेडें वाकडें^१ गाईन । परि मी तुझाचि म्हणवीन ॥ १ ॥

मज तारीं दिनानाया । श्रीदे^२ साच करीं आतां ॥ २ ॥

केल्या अपराधाच्या राशी । म्हणऊनि आलों तुजपाशीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मज तारीं । साडी^३ व्रीद नाहीतरां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — साच=हल्य, खरी

अर्थ — देवा, मी तुझे गुणगान वेदपावावड्या शब्दात गाईन, तरीतुझा मी तुझाच आहे असे मी म्हणून म्हणून घेईन १ दीनानाया, मला तारून तुम्ही तुमचे वीर आता सायें करून दाखवावे २ मी आतापर्यंत अनेक अपराधांच्या राशी केल्या आहेत, म्हणून तर आता तुमच्यापाशी आलो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला आता तुम्ही तारा किंवा पतितपावन, दीननाथ हे व्रीद तरी सोडून द्या ४

२७६८ हरिभक्त माझे जिवलग सोडरे । हृदयीं पाउले धरीन त्याचीं ॥ १ ॥

अतकाळीं येती माझ्या सोडवणे । मस्तक वेंसणे देईन त्यासी ॥ २ ॥

आणिक सोडरे सज्जन वो कोणी ॥ वंणवावाचोनि नाहीं मज ॥ ३ ॥

१ वेडें वाकडें वाणीन । परी तुझा म्हणवीन, २ व्रीद, ३ सोडी

देईन आळिगण धरीन चरण । सवसारसीण नासे तेणे ॥ ४ ॥

कठीं तुळशीमाळा नामाचे धारक । ते माझे तारक भवतदीचे ॥ ५ ॥

तपाचे चरणीं घालीन मी मिठी । चाड हे^१ वंकुठों नाहीं मज ॥ ६ ॥

अळसे दमं माझे हरिचे नाम याती । ते माझे साग्याती परलोकींचे ॥ ७ ॥

कायावाचामनें देईन खेम त्यासी । चाड जीवित्वासी^२ नाहीं मज ॥ ८ ॥

हरिचे नाम मज ह्याणवितो कोणी । तया सुखा घणी^३ घणी घरी ॥ ९ ॥

तुका म्हणे तया उपकारे^४ बांधलो । म्हणऊनि आलो शरण सता ॥ १० ॥

शब्दार्थ व टीपा - नासे-नष्ट होईल, चाड-इच्छा, खेम-आळिगन, चाड-फिकीर, किमत, घणी-तुप्ती

अर्थ - श्रीहरीचे भक्त हे माझे जिवलग असे सोयरे असून मी त्यांची पावले हृदयात घडून ठेवीन १ माझ्या अतकाळी मला सोडविण्यासाठी हेच येतात मी त्यांना ते आले म्हणजे माझे भक्तक बसामला देईन २ या वंणवाचावून मला इतर कुणी दुसरे सज्जन सोयरे नाहीत ३ मी त्यांना आळिगन देईन, मी त्यांचे पाप धरीन त्यामुळे माझे संसारबुद्ध कमी होईल ४ जे वंणव नामाचे धारक आहेत व ज्यांच्या मळघात तुळशीची माळ आहे ते मला भवतदीवरून सुखरूपणे पार करून नेतो ५ अशा वंणवाच्या चरणी मी मिठी घालीन याशिवाय मला वंकुठाची इच्छा नाही ६ जे कुणी आळसाने दधाने अथवा भावाने श्रीहरीचे नाम गातात ते माझे परलोकीचे सोयरी आहेत ७ मी त्यांना कायावाचामनेकरून आळिगन देईन त्यांच्यापुढे मला माझ्या जीवाचीसुद्धा फिकीर नाही ८ जे कुणी माझ्या सुखातून श्रीहरीचे नाम बदवतील तर ते सुख मी माझे इच्छा शून्य होईपर्यंत घेत राहीन ९ तुकाराम महाराज म्हणतात अशा प्रकारे मी या वंणवाच्या उपकाराने बांधला गेलो आहे म्हणूनच मी सतांना शरण आलेलो आहे १०

२७६९ लटिका तो प्रपच एक हरि साचा । हरिविण आहाच सर्व इद्रियें ॥ १ ॥

लटिके तें मोन भ्रमाचे ते स्वप्न । हरिविण ध्यान नश्वर अवघे^१ ॥ २ ॥

लटिकिया वित्पत्ति^२ हरिविण करिती^३ । हरि नाहीं चित्तीं तो शव जाणा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे हरि हे धरिसी निर्धारिं । तरी तू झडकरी जासी वंकुठा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साचा-सरा, आहाच-अथवा, वित्पत्ति-शास्त्रज्ञान, श्युत्पत्ती, शव-प्रेत.

अर्थ - सव बाह्य प्रपच लटका असून श्रीहरी हा एवढा तेवढा खरा आहे या श्रीहरीचावून सर्व इद्रियेही लटकीच आहेत १ श्रीहरीशिवाय उगाच मोन धरणे लटकेच असून त्याच्याशिवाय ध्यान धरणेही भ्रमासारखे नाशवत आहे २ श्रीहरीशिवाय शास्त्रज्ञान अथवा श्युत्पत्ती ही लटकी असून ज्याच्या चित्तामध्ये श्रीहरीविषयी प्रेम नाही तो प्रेतस्वरूपच जाणावा ३ तुकाराम महाराज म्हणतात निश्चयाने तू श्रीहरीत चित्तामध्ये धारण कर, म्हणजे तावडतीस तू वंकुठाला जाशील ४

२७७० सर्वस्वा मुकार्यें तेणें हरि जिकार्यें । अर्थ प्राण जीवे देहत्याग ॥ १ ॥

मोह ममता माया चाड नाहीं चित्ता । विषयवदुषेया^२ जाळूनिया ॥ २ ॥

लोकलज्जा दम आणि अहकार । करुनि मत्सर देशघडी ॥ ३ ॥

शांति क्षमा दया सखिया विनउनी^३ । मूळ पत्रपाणी घाडी त्यांसी ॥ ४ ॥

मुका म्हणे याती अक्षरें अभिमान । सत्तोनिर्वां धारण रिपें सतां ॥ ५ ॥

१ त्या, २ जीवित्वाची, ३ पार नाही, ४ उपकार घेवला ५ आहे ६ विपत्ति, ७ रीति, ८ हरीची, ९ विषय करवेला, १० विनवनी.

तु. गाथा-२. ७८

शब्दार्थं व टीपा - अर्थ-घन, सपत्नी, धाड-गरज, इच्छा, कडुवेपा-मूळांतील दुस, घाती-जात, असरे-विद्रुता

अर्थ - ज्याला धोहरीस जिवावयाचे आहे त्याने सर्वस्वाचा त्याग करायला तयार व्हावे घन, सपत्नी, प्राण, जीव, वेह इत्यादींचा त्याग करायला तयार व्हावे १ मोठ, माया, भ्रमता, घिता पाच्याविषयी कोणतीच गरज न ठेवता सर्व विषयाच्या मूळांतील दुसच जाळून टाकावे २ लोकलज्जा दम, अहंकार, मत्सर यांना वेशोपश्री घाडावे ३ शांती, क्षमा, दया यांना भंशिली करून त्यांना विनंती करून चक्रवाणी देवास आणण्यासाठी पाठवावे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या जातीचा आणि विद्रुतेचा अभिमान सोडून सताना शरण यावे ५

२७७१ - एकांताचे सुख वेई मज देवा । आघात या जीवा चुकवूनि ॥ १ ॥

१ ध्यानीं रूप बाचे नाम निरतर । आपुला विसर पडो नदीं ॥ २ ॥

१ मायबाळा भेटो सुखाची आवडी । तशी मज गोडी देई देवा ॥ ३ ॥

१ कीर्ती ऐकोनिपा जालीं शरणागत । दासाचे तू हित करितोसि ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मी तों दीन पापराशी । घालावे पाठीशी मायबापा ॥ ५ ॥

शब्दार्थं व टीपा - बाचे-बाणित

अर्थ - देवा, माझ्या जीवास होणारे आघात नाहीत करून मला तुझ्या एकांताचे सुख मिळवून दे ना. १ तुझे रूप माझ्या ध्यानात निरतर असावे आणि माझ्या बाणीत तुझे नाम सतत राहावे तू आपला विसर मला कधीही होऊ देऊ नकोस २ माईची व मुलाची भेट कशी मोठ्या प्रेमान होते १ तशीच गोडी देवा तू मला द्यावीस-३ तू दासाचे हित करतोस अशी तुला कीर्ती ऐकून मी तुला शरण आलेलो आहे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तर दीन पापाची रास असून मायबापा, माझे सर्व अपराध विसरून मला पाठीशी घालावे ५

२७७२ लटिके तें ज्ञान लटिके तें ध्यान । जरि हरिकीर्तन प्रिय नाहीं ॥ १ ॥

१ लटिकेचि दम घातला दुकान । चाळविलें जन पोटासाठीं ॥ २ ॥

लटिकेचि केलें वेदपारायण । जरि नाहीं स्फुटन प्रेम वये ॥ ३ ॥

लटिके तें तप लटिका तो जप । आळस निद्रा शोष कयाकाळीं ॥ ४ ॥

नाम नावडे तो करील वाहेरी । नाहीं त्याची खरी चित्तशुद्धी ॥ ५ ॥

११ मका म्हणे ऐसीं गर्जती पराणे । शिष्टार्ची पचनें भागिला ॥ ६ ॥

माझे तुझे हा विकार । निरसता एककार । न लगे काहीं फार । विचारचि करणे ॥ ३॥
तुका म्हणे दुजें । हें तों नाहीं सहजें । सकल्पाच्या काजें । आपें आप वाढले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - निर्भय-निश्चयतेने, काजें-कारणाने.

अर्थ :- सर्व भूतमात्रांत भगवदभावा व सार्धं जीवमात्रांत एकाच जीवतत्त्वाची अनुभूती असा भेदशून्य^१ अनुभव शुद्ध व एकाकी आहे १ पुराणे, वेद, सर्व लोक असेच बोलत आहेत अशा स्वरूपाच्या अनुभवाचे निर्भय होऊन सतही हीच गर्जना करीत आहेत २ तुझे व माझे हा भेदभावाचा विकार आत्मज्ञानाने नाहीसा झाला म्हणजे सवध एकाकीपणे धैर्यपतत्त्वच राहाते यासियाय तू दुसरा कुठला फार विचार करू नकोस ३ तुकाराम महाराज म्हणतात दुजाभावा हा विषरीत कल्पनेमुळे वाढलेला आहे ही काही त्याची सहजस्मिती नाही जीवाच्या ठिकाणी निरनिराळे सकल्प वाढले म्हणूनच आपोआप द्वैतभावाचा प्रसार झाला ४

२७७४ नेणें फुकों कान । नाहीं एकांतीचि ज्ञान ॥ १ ॥
तुझी आदका हो सत । साक्षा सादर युत्तात ॥ २ ॥
नाहीं देखिला तो डोळा । देव दाखवू सकळा ॥ ३ ॥
चितनाच्या मुखें । तुका म्हणे नेणें दु खें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कान फुकणे-उगाच अधिकार नसताना गुरुमन देण

अर्थ :- मी उगाच अधिकार नसताना कुणाला कानमग येऊन उपदेश देण्याचे जाणीत नाही एकांगतात तत्त्वमसी महावाक्याचा उपदेश देण्याचे ज्ञानही मला नाही १ सत लोकहो, तुम्ही माझे ही हकीकत सावधान व सादर चित्ताने ऐका २ ज्या देवाला कुणीही डोळ्यांनी पाहिलेले नाही तो देवच आम्ही सर्वांना प्रत्यक्ष दाखवू ३ तुकाराम महाराज म्हणतात धोदरीच्या चितनाच्या मुखात मी असल्यामुळे कोणत्याही इतर मुखांची जाणीव मला होत नाही ४

२७७५ त्याग तरी ऐसा करा । अहकारा दवडावें ॥ १ ॥
मग जैसा तैसा राहें । काय पाहें उरले तें ॥ २ ॥
अतरीचें विषम गाढें । येऊ पुढें नेवाये ॥ ३ ॥
तुका म्हणे श्रुद्ध मन । समाधान पाहिजे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - विषम-विषरीत भाव, द्वैताची कल्पना, देहभावाची भावना.

अर्थ - त्यागच करावाच झाला तर देहभावाच्या अहकाराचा त्याग करावा १ नंतर ज्या स्थितीत अस-
शील त्याच स्थितीत राहावे व खाली काय उरते ते पाहावे २ अतर्थाभात असलेली पक्की द्वैताची भावना अपवा
देहभावाची कल्पना पुढे येऊ देऊ नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मन शुद्ध ठेवून नेहमी समाधानाने राहिले
पाहिजे ४

२७७६ मातेचिये चित्ती । अवघी बाळकाची व्याप्ति ॥ १ ॥
देह विसरे आपुला । जवळीं घेता सींग गेला ॥ २ ॥
दावी प्रेमभातें । आणि अगावरि चढतें ॥ ३ ॥
तुका सतापुढें । पायीं मोंगे लाडें कोडें ॥ ४ ॥

माझे तुझे हा विकार । निरसतां एकंकार । न लगे कांहीं फार । विचारचि करणें ॥ ३॥
तुका म्हणे दुजे । हें तों नाही सहजे । संकल्पाच्या काजे । आपें आप वाढलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निर्भय-निर्भयतेने, काजे-करणाने.

अर्थ :- सर्व प्रसमायांत भगवद्भाव व सर्व जीवमायांत एकाच जीवतत्त्वाची अनुभूती असा भेदशून्य अनुभव शुद्ध व एकाकी आहे. १ पुराणे, वेद, सर्व लोक असेच बोलत आहेत. अशा स्वस्वत्वाच्या अनुभवाने निर्भय होऊन संतही हीच गर्जना करीत आहेत. २ तुझे व माझे हा भेदभावाचा विकार आत्मज्ञानाने नाहीसा झाला म्हणजे सर्वच एकाकीपणे चेतन्यतत्त्वच राहाते. याशिवाय तू दुसरा कुठला फार विचार करू नकोस. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, दुष्प्रभाव हा विपरीत कल्पनेमुळे वाढलेला आहे. ही काही त्याची सहजस्थिती नाही. जीवाच्या ठिकाणी निरनिराळे संकल्प वाढले म्हणूनच आपोआप द्वंदभावाचा प्रसार झाला. ४

२७७४ नेणें फुंकों कान । नाहीं एकांतींचें ज्ञान ॥ १ ॥
तुझी आहका हो संत । माझा सादर व्युत्पत्त ॥ २ ॥
नाहीं देखिला तो टोळां । देव दाखवूं सकळां ॥ ३ ॥
चितनाच्या सुखे । तुका म्हणे नेणें दुःखे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कान फुंकणे-उगाच अधिकार नसताना मुकुमंत्र देणे.

अर्थ :- मी उगाच अधिकार नसताना कुणाला कानमंत्र देऊन उपदेश देण्याचे जाणीत नाही. एकागतात तत्त्वमसी महावाक्याचा उपदेश देण्याचे ज्ञानही झाला नाही. १ संत लोकही, तुम्ही मातो ही हकीकत सावधान व सादर चित्ताने ऐका. २ ज्या देवाला कुणीही डोळ्यांनी पाहिलेले नाही तो देवच आम्ही सर्वांना प्रत्यक्ष दाखवू. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, धीहोराच्या चितनाच्या सुखात मी असल्यामुळे कोणत्याही इतर सुखाची जाणीव झाली होत नाही. ४

२७७५ त्याग तरी ऐसा करा । अहंकारा दवडावें ॥ १ ॥
मग जैसा तैसा राहें । काय पाहें उरलें तें ॥ २ ॥
अंतरांचें विषम गाढें । येऊं पुढें नेदावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे शुद्ध मन । समाधान पाहिजे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- विषम-विपरीत भाव, द्वैताची कल्पना, देहभावाची भावना.

अर्थ :- त्यागच करायचा झाला तर देहभावाच्या अहंकाराचा त्याग करावा. १ नंतर ज्या स्थितीत असतील त्याच स्थितीत राहावे व खाडी काय उरते ते पाहावे. २ अंतर्गामात असलेली पणही द्वैताची भावना थपवा देहभावाची कल्पना पुढे येऊ देऊ नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मन शुद्ध ठेवून नेहमी समाधानाने राहिले पाहिजे. ४

२७७६ मातेचिमे चित्ती । अवघी बाळकाची व्याप्ति ॥ १ ॥
देह विसरे आपुला । जयळीं घेतां सीण गेला ॥ २ ॥
दावी प्रेममाते । आणि अंगावरि पदतें ॥ ३ ॥
तुका संतापुढें । पायीं झोंवे छाडे कोढें ॥ ४ ॥

॥ शब्दार्थ व टीपा - श्याप्ति-विचार माह प्रेमभाते-प्रेमाचा खाळ कोडें-वीतुवाने

अर्थ - आईच्या जित्यात सयंकळ मुलाविययीच विचार असतो १ मुलास जवळ घेऊन्याबरोबर तिचा सब्रास बुर होतो आणि ती वेहमान विसरून जाते २ आई बापला मुलाला प्रेमाने धाऊ देते आणि माते मूल तिच्या अंगासांघावर चढते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मीही त्याप्रमाणे सताच्या पापाना लाहाने व वीतुकाने मिठी मारीत असतो ४

२७७७ कोणा पुण्या फळ आलें । आझि देखिलीं पाडले ॥ १ ॥

ऐसे नेणें नारायणा । सतीं साभाळिले^१ दीना ॥ २ ॥

कोण लाभकाल । दीन आजिचा मगळ ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जाला । लाभ सहज विठ्ठला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मगळ-गुमकारक

अर्थ - आज माते कोणते पुण्य फळाला आले म्हणून मी ही पावले दुष्टीन पाहिली? १ नारायणा हे मला काही समजत माही, पण या सतांनी मला सांभाळलेले आहे २ आजचा हा लाभदायक दिवस कसा शुभ कारक आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात विठ्ठला आज मला हा लाभ कारक मीठा लागला ४

२७७८ मान इच्छी तो अपमान पावे । अमगळ सवे अभंगाची ॥ १ ॥

एकाचिये अगों दुजियाचा वास । आशा पुढें नाश सिद्ध करो ॥ २ ॥

आधीं फळासी कोठें पावों शके । वासनेची भिकेचरी चाली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे राजहस डोरा नाय । काय सयां घ्यावे अळकाराचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सवे-सवय डोरा-निवृद्ध जनावरास चाली-पाव

अर्थ - जो मतातून मानस मानाची इच्छा करतो त्याचा सवय अपमानच होतो, अमाणी शोकास अमाओ समगल सवयच असते १ कोणापाही एका गोष्टीस अपमान असा दुसऱ्या विवद गोष्टीचा निवास असतो आशा ही अखेरीस नागव करते ही गोष्ट सिद्ध आहे २ किनीही इच्छा केले तरी त्याप्रमाणे फळ आधीच कधी विवृष्ट हाकते काय? असे असले तरी वासना नेहमीच भोक्तागण्यास घात घेते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात एखाद्या निवृद्ध जनावरास राजहस असे जरी नाव दिले तरी त्या जनावराचे त्याला काय? ४

२७७९ ससारापासूनि कैसे^१ सोडविशी । न कळे हृषीकेशी काय जाणे ।

करितां न सरे अधिक धाट पाहीं । तुण्या देशघडो केलों ।

भक्तिभजनभाव यासी नाहीं ठाव । चरणीं तुण्या अंतरलों ।

माणें पुढें रोग न पुरेचि पाहता । अवघा अवघीं वेष्टिलों ॥ १ ॥

आतां माझे लाज राखें नारायणा । हीन दीन छोन पाचकाची ।

करितां न कळे कांहीं असतील गुण दोय । करीं होळी सचिताची^२ ॥ २ ॥

इद्रिये द्वारे मन घावें संरें । नागवे करिताचि कांहीं ।

हात पाय कान मुख लिगस्यान । नेत्र प्राण द्वारे पाहों ।

जया जंसी सोय तपा संसे होय । क्षण एक स्थिर नाहीं ।

करिती ताडातोडी ऐसी पांकी सोडी । न चले माझे पास कांहीं ॥ ३ ॥

शरीरसबधु पुत्र पत्नी बधु । घन लोभ मायावत ।
जन लोकपाळ मंत्र हे सकळ । सोडरीं सज्जनें बहुतें ।
नाना कर्म डाय करिती उपाय । बुडावया घातपातें ।
तुका म्हणे हरी राखे भलत्या परी । आह्मी तुझीं शरणागतें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ठाय-पत्ता, रोग-जागा, अवबोध, सैरें-सैरावेंरा, नागवे-ताव्यात राहात नाही, डाय-
नातुक उपाय, परी-प्रकाराने, उपायाने

अर्थ - हृषीकेशी माझी या ससारापासून तू कशी थाप सुटका करशील हे काही समजत नाही असे का
हाले हेही समजत नाही काही करावे तर ते पुरेच होत नाही अधिबच वाढत राहाते आणि या तृष्णेने तर मी
देशोधरीत लागलो आहे ते पाहा ना श्रीहरीविषयी भजन भक्ती अज्ञाची तर तिवाही माझ्यात पत्ता नाही यामुळे
तुझ्या घरणापासून मी दुरावलो आहे आता मागेगुळे सरकून पाहण्यासही जाणा नाही प्रपन्नवृत्तींनी सर्व बाजूनी
मी वेढून गेलो आहे १ नारायणा आता तू माझी लाज राखायीस मी हीन दोन अज्ञा दाचक आहे माझ्यात
काही गुणबोध असतील की काय हे कळत नाही, तर त्याची व सचित कर्माची तू होशी करून टाक २ माझे मन
सर्वे इद्रियांच्या द्वारे विविध विषयाकडे सैरावैरा घावून जाते काही केल्या ते ठाव्यात राहातच नाही हात पाय
कान भुल शिथिलपण झोळे नाक या इद्रियांच्या मार्गांनी मन बाहेल तिकडे घाव घेत आहे एक क्षणभर देखील ते
स्थिर राहत नाही या मनाने व इद्रियांनी माझे फार ओढाताण केले आहे तीव्र यांची छोड आहे आणि या
प्रकाराबुद्धे माझे काही घालत नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात पुत्र पत्नी बधु हे शरीरतंतुघडी, घनलोभा
बुद्धे मायावत झालेले लोक व त्याचे पुढारी सर्व मित्र व भोग्येष्टायेरे, सज्जन इत्यादी परिवार अनेक प्रकारांनी
पातक उपमांचे डाय रचोत असतात मला बुद्धियण्याचा त्याचा विचार अस १ श्रीहरी, मी तुला शरण आलो आहे
कोणत्याही प्रकारचा उपाय योजून तुम्ही मात रक्षण करावे ४

२७८० नाम घेंतां उठाउठीं । होय ससारासी तुटी ॥ १ ॥
ऐसा लोभ बाधा गाठी । विठ्ठल पायी पडे मिठी ॥ २ ॥
नामापरते साधन नाहीं । जें तू करिशी आणिक काहीं ॥ ३ ॥
हापारोनि सागे तुका । नाप घेंता राहो नका ॥ ४ ॥
शब्दार्थ व टीपा - उठाउठी-नावडतोव, स्वरित परते-सारखे

अर्थ - श्रीहरीचे नाम घेतल्याबरोबर ससारमायवचा नाग होतो ससाराविषयीचा भ्रम दूर होतो १
माझी अना प्रकारचा भाव तुम्ही तुमच्या पवरात पाडून घ्या म्हणजे यामुळे विठ्ठलाच्या पायांशी तुमची मिठी
परेत २ नामासारखे इतर साधन दुसरे तू करू पाहशील तर नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, लोकही,
नामाभरण वेत्ताशिवाय राहू नका असे मी सर्वांना हाका आह्वान सांगत आहे ४

२७८१ प्राण समपिला आम्ही । आतां उशीर का स्वामी ॥ १ ॥
माझे फेडारें जसणें । भार न मना या ऋणें ॥ २ ॥
जाला कठस्फोट । जवळी पातलीं निवड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सेवा । कंसी घरी दाटे देवा ॥ ४ ॥
शब्दार्थ व टीपा - न मना-मानू नवा

अर्थ :- स्वामी आम्ही अमचा प्राण तुम्हास समर्पण केलेला आहे आता कृपेविषयी उशीर का करता ? १
मी तुमची सेवा केली ते उमने आता तुम्ही फेडून टाकावे तुम्ही या माझ्या ऋणाचे ओले आता मानू नका २
तुम्हाला हाका मारून मारून माझा घसा कुटायाची वेळ आलेली आहे त्यामुळे मी तुमच्या अपदी जखळही येऊन
मिळलो आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुमच्या कृपेविषय तुमची सेवा मला कशी बरे बरी वाटेल ४

२७८२ येणें माणें आले । त्याचे निसंतान केले ॥ १ ॥

ऐसी अवघड वाट । ऐकोन^१ आलो मी घोमाट ॥ २ ॥

नागविल्या थाटी । उरो नेदीच लगोटो ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चोर । तो हा उभा कटिकर ॥ ४ ॥

शब्दाथं थ टोपा - घोमाट-कीर्ती, गवगवा, थाटी-समुदाय

अर्थ - या परमाश्रमागिने जे आले त्याचे देवा तुम्ही निसंतान करून घाटोळे केले ? अशी ही अवघड
वाट असल्याची कीर्ती ऐकूनही मी या याच घाटेने आलो २ आद्यपर्वत विरवेक भक्ताच्या समुदायास तुम्ही नाग-
विलेत, त्याचे सर्वस्व हरण केलेत, कुणाची एक लगोटो सुढा उरू दिली नाहीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात,
भक्तजनाचे सर्वस्व हरण करणारा असा हा चोर कमरेवर हात ठेवून घिंटेवरतो उभा राहिला आहे ४

२७८३ तोंवरि तोंवरि जवुक करो गर्जना । जव त्या पचागना देखिले नाही ॥ १ ॥

तोंवरि तोंवरि सिधु करो गर्जना । जव त्या अगस्तिब्राह्मणा देखिलें नाही ॥ २ ॥

तोंवरि तोंवरि घंराग्याच्या गोष्टी । जव सुंदर बनिता दृष्टी पडिली नाही ॥ ३ ॥

तोंवरि तोंवरि शूरत्याच्या गोष्टी । जव परमाईचा पुत्र दृष्टी देखिला नाही ॥ ४ ॥

तोंवरि तोंवरि माळामुद्राची भूपणें । जव तुम्याचे दर्शन आले नाही ॥ ५ ॥

शब्दाथं थ टोपा - जवुक-कोल्हा, पचागना तिहू, सिधु-सागर, अगस्ति-समुद्रास प्राशन करणारा एक
ऋषी, बनिता-सधन स्त्री, परमाईचा-वीरमाता

अर्थ - जोपर्यंत तिहूचे दर्शन झाले नाही तोपर्यंत कोल्हापाची गर्जना चालू असते १ जोपर्यंत समुद्रास
एकाच आचमनात प्राशन करणारा अगस्ती ऋषी दिसलेला नाही तोपर्यंतच समुद्राची गर्जना चालू असते २ जोपर्यंत
सुंदर स्त्री दृष्टीस पडलेली नाही तोवरच घंराग्याच्या गोष्टी बोलल्या जातात ३ जोपर्यंत घोरमातेचा शूर पुत्र
घटलेला नाही तोपर्यंतच शूरत्याच्या गोष्टी चालतात ४ तुकाराम महाराज म्हणतात जोपर्यंत या तुकारामाची
गाठ पडलेली नाही तोपर्यंतच माळामुद्राच्या भूपणांनी दोंगी साधू मिरवोत असतात ५

विवरण-भोवती बाह्याचारानी जनतेस फसविणारे ढागी साधू कोठवर दिवाव घरतात पासबंदीचा
निर्देश तुकवानां या एका अमगात भोटपा स्वामिमानाने व आत्मविश्वासान अनेक दाखले देऊन केलेला आहे
जाणण आहेत तोपर्यंत बरबर माळामुद्रा धारण करणाऱ्याचे आपण काही चालू देशार नाही अशी त्यांची ग्वाही
येथे आहे या अमगात अगस्ती अगस्ती जिवा अगस्त्य ऋषीचा सदसं लक्षणीय आहे विषय पर्वताच्या दक्षिणेस
वसाहत करणारा एक घोर ऋषी म्हणून याचे नाव प्रसिद्ध आहेच, पण समुद्राच्या आश्रयाने राहून लोकाना
सुखस्त करणाऱ्या देव्याचा नाश न्हाव म्हणून याने समुद्राच पिऊन टाकला, अशी कथा घुराणातून आहे समुद्रातील
अमुरांनी इद्रादिच देवाना नास देण्यास प्रारंभ केल्यावर देवांनी अग्नी व वायू यांना समुद्र घोवून घेण्यास सांगितले,
पण समुद्रातील प्राण्यांचा नाश होईल या भीतीने त्यांनी हे काम नाकारले तेव्हा इद्रायापामुळे मित्रावरणाच्या
धीमने हा कुमापामून जगाम आला म्हणून यास मैत्रावरुणी व कुमापानी अशीही नावे आहेत विदर्भाच्या नृपतीची
कन्या लोपामुद्रा ही याची पत्नी होय यानेच अमुरांचा पाडाव करण्यासाठी त्यांचा आधार जा समुद्र तोच पिऊन
टाकला तुकारामद्वानी अगस्त्य मुनीचा उत्प्रेष समर्पक रीतीने येथे केलेला आहे असाच रचनेचा एक अर्थ
श्रीमानदेवांच्या भाषावरही आहे पुढल्याच एका अमगात याच भूमिबेज्जन भादू संत व आपण स्वतः यांत द्वांनी
गुलना केलेली आहे

२७८४ तोंवरि तोंवरि शोभतील गारा । जंव नाहीं हिरा प्रकाशला ॥ १ ॥
 तोंवरि तोंवरि शोभती दीपिका । नुगवतां एका भास्करासी ॥ २ ॥
 तोंवरि तोंवरि सांगती संताचिया गोष्टी । जंव नाहीं भेटी तुकयासवें ॥ ३ ॥

शब्दांय व टीपा - नुगवता-उगवला नाही, भास्कर-सूर्य

अर्थ - जोपर्यंत सूर्या हिऱ्याचा प्रकाश दृष्टीस पडलेला नाही तोपर्यंतच गाराची शोभा असते. १ जोपर्यंत प्रसर तेजाचा सूर्य उगवला नाही तोपर्यंत अनेक लहान दीपिकांची शोभा आहे. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, जोपर्यंत या तुकारामाची भेट झाला नाही तोपर्यंतच लोक इतर भोंदू साधूंच्या भोष्टी सांगतात ३

२७८५ धरोनि दोन्ही रूपे पाळणे संहार । करी कोय वद दयाळ विष्णू ॥ १ ॥
 जडाजूट एका मुगुट मायां शिरीं । कमळापति गीरोहर एक ॥ २ ॥
 भस्मउदळण लक्ष्मीचा भोग । शंकर श्रीरंज उभयरूपीं ॥ ३ ॥
 वैजयंती माळा वामुगीचा हार । लेजे थळंकार हरिहरा ॥ ४ ॥
 कपाळ क्षोळी एका स्मशानींचा घास । एक जगन्निवास विदवंभर ॥ ५ ॥
 मुका म्हणे मज उभयरूपीं एक । सारोनि संकल्प शरण आलों ॥ ६ ॥

शब्दांय व टीपा - कोय-राग, वद-वाक्य, शिव, वामुगी-वामुकी, सूर्य, कपाळ-कपाल, डोक्याची फुटकी

कवदी.

अर्थ :- या जगाचे पालन पोषण व संहार करण्यासाठी या देवाने दोन रूपे धारण केली आहेत. एक रूप ब्रह्माच्या स्वरूपाने सगळ्याच सर्व जगाचा संहार करते व दुसरे दयाळू विष्णूच्या रूपाने सर्वांचे पालन करते १ एकाच्या भस्मकायूर जठेचा जूट घांसलेला असतो, तर दुसऱ्याच्या भस्मकायूर मुगुट शोभत असतो एक कमलेचा पती, तर दुसरा गीरीचा पती आहे २ एकाने सर्व भगभर भस्माचे लेपन केलेले असते, तर दुसरा सर्व प्रकारच्या ऐश्वर्याचा भोग भोगीत असतो असे असले तरी शंकर व श्रीरंग असे उभय एकरूपाचेच आहेत. ३ एकाच्या गळघात वैजयंतीची माळा असून दुसऱ्याच्या गळघात वामुकी सर्प बळत आहे असे हे थळंकार हरिहरांचे शोभतात ४ एकाच्या हातात फुटकी नरकवटी आहे, कासंत क्षोळी आहे व निनास स्मशानातील आहे; तर दुसरा विदवंभर सर्व जगतात निवास करून राहिलेला आहे ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, शिव व विष्णू असे हे दोन्ही वेगळे असले तरी ते ही एकरूपच मानतो. सर्व संकल्प नाहीसे करून मी यांतच शरण आलों आहे. ६

विषय म्हणजे एक प्रकारचे आम्हानच बनलेला आहे. एकाच्या मस्तकी गंगा आहे, तर दुसऱ्याच्या पायांनी आहे. एकाचा कंठच काळा निळा आहे, तर दुसऱ्याचे सर्व शरीर काळेनिळे आहे. सुखलोकलाषवामधील एक श्लोक या दृष्टीने पाहण्यासारखा आहे. 'सैलाधीशधरः कुमारहृदितः सत्याम्बितोज्ज्वलितः । गंगामूर्तिपुतो विनायकहितचक्षुः-श्रयो भूषितः । इत्थं नाम मनागपि प्रथयते नो भाषवो माधवाद् । भेदं यच्च विभाति सोऽतिगुणस्यानोत्थितो अन्यथा ।' या लोकात शंकर व विष्णू कसे आहेत, हे वर्णन करताना प्रत्येक शब्दाचे दोन दोन अर्थ पाहावे लागतात. सैलाधीशधरः-सैलासंपर्कतनिवासी, गोवर्धनधारी, कुमारहृदितः-कार्तिकस्वामीला पाहून आनंद पावणारा, पृथ्वी व भूमेत यांना पाहून आनंद पावणारा, सत्याम्बितः-सती पार्वतीने युवत, सत्या, सत्यमाया अथवा अष्टदिनायकार्पकी दुसरी जी सत्या तिने युवत. अज्ज्वलितः-चंद्राने अंकित, कमल अथवा चक्षु याने अंकित, गंगामूर्तिपुतः-गंगा व भस्म धारण करणारा, गंगोत्पत्तीने युवत, आणि मणपतीचे हित करणारा, मच्छाचे हित करणारा, सर्पभूषित, शेषशायी अशी ही विशेषणे उभयतः लागू होतात; याचाच अर्थ जसा की, हे दोघेही एकूण आहेत.

२७८६ उचिताचा भाग होतो राखोनिया । दिसती ते वांयां कष्ट गेले ॥ १ ॥

वचनाची कांहीं राहेचि ना रुचि । खळाऐतें वाची कुची जालें ॥ २ ॥

विश्वासानें माझें घुडविलें घर । करविला धीर येथवरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे होकीं थार नाहीं घुड । कैसें तुम्हीं कोड पुरविलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- खळाऐतें-दुष्टाप्रमाणे, कुची-उगीच, खोटी, शेंखीं-शंयटी, कोड-इच्छा.

अर्थ :- देवा, आजपर्यंत जे उचित होते त्याचे रक्षण मी करून होतो, पण ते माझे कष्ट वाया गेलेले दिसतात. १ कारण मी जे शब्द बोलत आहे त्यांत काहीच गोडी उरलेली नाही. दुष्ट माणसासारखे माझे बोलणे खोटेपणाचे झाले आहे. २ मी तुम्ही सांगितल्यावरून बोलण्याचा धीर केला, पण माझे घर विश्वासापात करून तुम्ही घुडविले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, शेवटी घळा कुणाचाच आग्रार राहिला नाही. तुम्ही माझे इच्छा पूर्ण केली असे मी कसे म्हणू ? ४

२७८७ लांब लांब जटा काय याडवूनि । पावडें घेऊनि कोथें चाले ॥ १ ॥

खायाचा बोळसा शिब्या वें जनाला । ऐशा तापशाला बोध कंचा ॥ २ ॥

सेवी भांग अफू तमाखू उदंड । परि तो अखंड भ्रांतीमाजी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसा सर्वस्वें घुडाला । त्यासो अंतरला पांडुरंग ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पावडें-कुबडीसारखे टंकायचे साधन, बोळसा-व्यसन.

अर्थ :- हा दोंगी मनुष्य लांब लांब जटा बाडवितो आणि हातात पावडें घेऊन रागारागानेच घाततो; त्याचा काय उपयोग आहे ? १ चांगले खाण्याचे व्यसन यास असल्याने हा त्यासाठी लोकांना शिब्या देतो. अशा या तपस्याला कोणता बोध रुचणार ? २ हा तर भांग, अफू, तमाखू यांचे खूप सेवन करतो, आणि याच भ्रांतीमध्ये तो अलंङ्गणे असतो. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, असा हा मनुष्य सर्वस्वो घुडालेला असल्याने पांडुरंगाच्या भेटीसाठी अंतरला आहे. ४

२७८८ अवधीच तीर्थें घडलीं एकवेळा । चंद्रमागा डोळां देखिलिया ॥ १ ॥

अवधीच पापें गेलीं विगांतरीं । धंकुंठं पंदरी देखिलिया ॥ २ ॥

अवधिमा संतां एकवेळा भेटो । घुडलीक दृष्टी देखिलिया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे जन्मा आल्याचें सायंक । विठ्ठलवि एक देखिलिया ॥ ४ ॥

१ गाले, २ भुवेंकुट.

शब्दार्थ व टीपा :- अघर्षी-सर्व.

अर्थ :- ज्याने चंद्रभागेचे दर्शन घेले म्हणून घेतले, त्याला त्याच वेळी सर्व तोषांचे दर्शन घडते. १ भूवंकुंड पंढरपुरचे दर्शन जाला झाले त्याची सार्वथापे एकदम नाहीशी होतात. २ एका पुंडलीकास दृष्टीमळून पाहिले की सर्व संतांना भेटल्याचे अर्थ मिळते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, एका विठ्ठलाचे दर्शन घेतले की जगमास आल्याचे सार्थक होऊन जाते. ४

२७८९ सदा सर्वकाळ अंतरीं कुटिल । तेणें गळां माळ घालूं नये ॥ १ ॥

ज्यासी नाहीं धर्म दया क्षमा शांति । तेणें अर्घीं विभूती लावूं नये ॥ २ ॥

ज्यासी न कळे भक्तीचें महिमा । तेणें ब्रह्मज्ञान बोलों नये ॥ ३ ॥

ज्याचें मन नाहीं लागलें हातासी । तेणें प्रपंचासी टाकूं नये ॥ ४ ॥

तुका म्हणे ज्यासी नाहीं हरिभक्ति । तेणे भयवें हातीं धरूं नये ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अंतरीं-मनाने, विभूती-राज, भस्म.

अर्थ :- जो नेहमी मनाने कुटिल आहे त्याने गळघात कधी माळ घालू नये तिचा काय उपयोग ? १ ज्याच्या अंतःकरणात दया, क्षमा, धर्मभावना या गोष्टी नाहीत त्याने उगाच अंगास राज फासून दोष करण्यास काय भय आहे ? २ ज्याला भक्तीचा महिमा समजलेला नाही त्याने ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी उगाच बोलू नयेत. ३ ज्याचे मन स्वाधीन झाले नाही त्याने उगाच प्रपंचास सोडून देऊ नये. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याच्या वितात हरिभक्ती नाही त्याने अंगावर भगवे वस्त्र उगाच धारण करू नये ५

२७९० आम्ही असीं निर्दिष्टीनें । एक्या गुणें तुमचिया ॥ १ ॥

दुराचारी तरले सामें । घेतां प्रेमें म्हणोनि ॥ २ ॥

नाहीं तुम्हां धांव घेतां । कृपावंता आळस ॥ ३ ॥

तुका म्हणे विसरूं काई^१ । तुज वो आई विठ्ठले ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- निर्दिष्टीनें-चिंता न करता.

अर्थ :- देवा, तुमच्या एका गुणामुळे आम्ही चिंता न करता स्वरच आहोत. १ तुमच्या नामस्मरणाने पुढील दुराचारी लोक सलून गेलेले असल्यामुळे मी ते प्रेमाने घेत असतो. २ कृपावंता, आपल्या भक्तासाठी धावत येताना तुम्हांला कसलाच आळस नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आई, विठ्ठले, आम्ही तुला विसरू काय ? ४

२७९१ अनुभवें घेवे घाणी । अंतर ध्यानीं आपुलें ॥ १ ॥

कैची चिका दुधचवी । जरी वायी पांढरें ॥ २ ॥

जातीऐसा वायी रंग । बहु जग या नावें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खद्योत तें । दुंगामोवतें आपुलिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- अंतर-मन, अंतःकरण, खद्योत-वाज्या.

अर्थ :- देवा, आपले ध्यान माझ्या अंतःकरणात बसले असल्यामुळे त्या अनुभवाने मी बोलत आहे. १ गाय व्याख्याबरोबर तिच्या घानातून निघालेल्या चिकाचा व नंतर येणाऱ्या दुधाचा रंग पांढरा असला तरी दोहोंची बब वेगळी असते दुधाची धव चिकला कधी येणार ? २ विविध जातींचा रंग विविध प्रकारचा असतो त्याप्रमाणे जग असे नाव आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, काजव्याचा प्रकाश त्याच्या दुग्गामोवतीच तेवडा असतो. ४

१ अंगासी, २ बाही.

मु. गाथा-२ ...७९

२७९२ परपीडक तो आम्हां वावेदार । दिशवीं विद्रमर म्हणऊनि ॥ १ ॥
 दहू त्यागू घळें नायलोक् सोळां । राखू तो चांडाळा ऐता वुरि ॥ २ ॥
 अनाचार कांहीं न साहे धवगुणें । बहू होय मन कासायीस ॥ ३ ॥
 १ २ ॥ तुका म्हणे माझी एवविध सेवा । विमुक्त से देवा याळी चित्तें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - परपीडक-दुसऱ्याचा त्रास देणारा, विमुक्त-विमुक्त, याळी-दूर सारतो

अर्थ - सव विद्रवात मरुन राहिलेला ईश्वर अस्तव्यामुळे जो दुसऱ्यास त्रास देतो तो आम्हांस वेंच्याप्रमाणे वाटतो १ असा माणसास आम्ही आमच्या सामर्थ्याने दाखन करून त्याचा त्याग करू, त्याच्याकडें सोळांपांनी पाहाणार पुढा नाही त्याला एखाद्या चांडाळाप्रमाणे आम्ही दूर ठरू २ जो याईट आचरणाचा आहे त्याचे धवगुण काही मला सहन होत नाहीत त्यास पाहाताच माझे मन फारच बासायीस होते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात मी एकनिष्ठपणे सेवा करीत आहे आणि जो देवता पाहून विमुक्त होऊ शकतो त्याला मी माझ्या चित्तातून दूर काढतो ४

२७९३ कांहीं न मागे कोणासी । तोचि आवडे देवासी ॥ १ ॥
 देव तयासी म्हणावें । त्याचे घरणीं लीन रहावे ॥ २ ॥
 भूतदया ज्याचे मर्ती । त्याचे घरीं चक्रपाणी ॥ ३ ॥
 १ २ ॥ नाहीं नाहीं त्यासमान । तुका म्हणे मी जमान ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जमान-जामीन छात्री देणे

अर्थ - जो कुणाजवळ काही मागत नाही तोच देवाला फार आवडतो १ अशाच माणसास देव म्हणावें, त्याच्याच घरणी लीन असवे २ ज्याच्या मनात प्राणिमात्रांविषयी भूतदया असते त्याच्या घरी चक्रपाणी रक्षणा साठी असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याच्यासारखा दुसरा कुणो नाही याविषयी मी छात्री देत आहे ४

२७९४ नाम उच्चारितां कठीं । पुढें उमा जगजेठी ॥ १ ॥
 ऐसे घरीनिघा ध्यान । मर्ते करावे चित्तन ॥ २ ॥
 ब्रह्मादिकाच्या ध्याना नये । तो हा कीर्तनाचे सोपे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सार ध्यावें । मर्ते हरिरूप पाहावे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सोपे-सोपीन

अर्थ - श्रीहरीचे नाम सुध्यान घेतल्याबरोबर तो जगज्ज्ठी देव त्याच्या समोर उमा राहतो १ अशा रीतीने त्याला समोर धरून त्याचे ध्यान करून त्याचे चित्तन करावे २ जो हा देव ब्रह्मादिकाच्याही ध्यानात येत नाही तो या नामसकीर्तनाच्या सोपीने घाबत यतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात सारभूत असलेले नाम नित्य घेत जावे आणि मनाने हरिरूपच पाहात रहावे ४

२७९५ आडलिया जना होसी सहाकारी । अग्रळियाकरीं काठी तूचि ॥ १ ॥
 आडले गांजिले पोडिले ससारीं । त्याचा तू कैदारी नारायणा ॥ २ ॥
 प्रल्हाद महासंकटी रक्षिला । तुम्हो अपगिला नानापरी ॥ ३ ॥
 आपुलेंचि अग तुम्ही वोडविले । त्याचे निवारले महा दुख ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तुसे कृपे पार नाहीं । माझे विडवाई जननीये ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आडलिपार-अडचणीत असलेल्या, सह्यकारी-साह्य करणारो. पार-अंत, सीमा. :

अर्थ :- जे कुणी लोक अडचणीत सापडलेले असतात त्यांचा तू देवा, साह्यकारी होतोस. अशा प्रकारे तू आंगलपाण्या हातातील काठीप्रमाणेच आहेस. १ नारायण, या संसारात जे अडलेले आहेत, गांजलेले आहेत, पीडलेले आहेत त्यांचा तू कंवारी होतोस. २ महार्सकडात असणाऱ्या प्रव्हादास तुम्ही राखले. नाना प्रकारांनी त्याचे संरक्षण केले. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठाबाई, आई, दुष्ट्या कुपेला अंत नाही. ४

२७९६ तपासी तें मन कळं पाहे घात । धरोनि सांयात इंद्रियांचा ॥ १ ॥

म्हणोनि कीर्तन आवडलें मज । सांडोनियां लाज हेंचि करों ॥ २ ॥

पाहतां आगमनिगमाचे ठाव । तेथें नाहीं भाव एकविध ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येथें नाहीं वो विकार । नाम एक सार विठोबाचें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सांगात-संगती, सोबत, आगमनिगम-शास्त्र व वेद.

अर्थ :- काही तप करावे तर मन इंद्रियांची संगती घडून घ्यात. नाना प्रकारचे आपात निर्माण करते. १ पावाठी मला श्रीहरीचे कीर्तन फार आवडते. म्हणूनच मी सर्व प्रकारची लाजलज्जा सोडून पावाचें काम घेतो. २ वेदशास्त्रांच्या ठिकाणी सोय करून पाहावे तर तेथे एकनिष्ठ भावाचा चत्ताच लागत नाही. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या विठोबाचे नाम हे एक सारमूत असे तरच अमृत याज्ञ्यांत कोणतेही विकार नाहीत. ४

२७९७ गुरुशिष्यपण । हें तों अघमलक्षण ॥ १ ॥

भूतों नारायण पारा । आप तैसांचि दुसरा ॥ २ ॥

न कळतां दोरी सांप । राहूं नेंदावा तो कांप ॥ ३ ॥

तुका म्हणे गुणदोषी । ऐसें न पडावें सोसी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आप-आपण स्वतः, कांप-भीती.

अर्थ :- एकाने गुरु व्हावे, दुसऱ्याने शिष्य व्हावे हे फारच अघमपणाचे लक्षण आहे. १ सर्व भूतमात्रांत नारायणच सायत्याने वास करीत असल्याने आपल्या स्वतःप्रमाणेच दुसऱ्यास मानावे. २ दोरी ही साप नसून दोरी आहे असे समजल्यानंतर अंगाचा बरकाप व घनाची भीती राहू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, म्हणून आपण कधी गुणदोषांच्या मोहान पडूच नये. ४

२७९९ धनवता घरीं । करी घनचि चाकरी ॥ १ ॥

होय बैसल्या व्यापार । न लगे साड्यांचे घर ॥ २ ॥

रानीं वनीं द्वीपीं । असतीं तीं होतीं सोपीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मोल । वेतां कांहीं नव्हे खोल ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - द्वीपीं—द्वीपकल्पात, खोल—अवघड

अर्थ - जे कुणो धनवत आहेत त्यांच्या घरी धनच सर्व प्रकारची सेवाचाकरी करीत असते धनाने सर्व काही प्राप्त होते १ घरी बसल्याजसल्या सर्व प्रकारचा व्यापार होत असल्यामुळे त्यांना स्वतःचे घर सोडावे लागत नाही २ रानात, वनात द्वीपकल्पात कुठेही कोणतीही अप्राप्य वस्तू असेल तर ती द्रव्याच्या योगाने घरच्या घरी आपल्या हातात मुलभूषणे येत असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात एखाद्या वस्तूचे मोल दिल्यानंतर काहीच अवघड होत नाही ४

२८०० हा गे माझा अनुभव । भक्षितभाव भाग्याचा ॥ १ ॥

केला ऋणी नारायण । नव्हे क्षण वेगळा ॥ २ ॥

घालोनिपां भार भायां । अवघी चिंता यारली ॥ ३ ॥

तुका म्हणे वचनासाठीं । नाम कठीं घरोनि ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वारली—निवारण केली, दूर केली

अर्थ - भाग्यवाने अंगा भावभवतीचा हा माझा अनुभव मी तुम्हास आज सांगत आहे १ या भक्तीने आम्ही नारायणास ऋणी केलेले असल्यामुळे तो आम्हास सोडून एक क्षणभरही वेगळा होत नाही २ मी आपले सर्व दोष त्याच्या मस्तकी घातल्याने माझी विंता निवारण झाली आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाच्या स्तुतीची वचने मी माझ्या वटातून काढली, आणि ती त्याला अर्पण करून त्याच्याऐवजी हे हरिनाम माझ्या कंठी मी धारण केले आहे ४

बीज नेलें तेथें येईल अंकुर । जतन ते सार करा याची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझी निश्चितीची सेवा । वेगळें नाहीं देवा उरें दिलें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- खुंदोनिया-पकडून, बायडी-पतंग, भोकलिली-भोकली सोडली, जतन-सरक्षण.

अर्थ :- कागदाचा लहान पतंग आकाशात भोकलेपणाने सोडून वेऊन त्याची दोरी मात्र आपल्या हातात पकडून ठेवित्यावर तो आपल्याच साठ्यात राहातो. १ एकादरी बसू गहाण ठेवून कर्ज दिल्यास कर्ज बुडण्याची भीती नसते. कारण त्या वस्तूच्या रूपाने संरक्षण लाभलेले असते. २ जमिनीत बीज नाहीसे झाल्यासारखे वाटले तरी त्याला एकदा अंकुर फुटला व त्यास हातपाणी घातले की त्याचे सार घान्याच्या रूपाने आपल्या पदरात पडते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे देवा, तुमची सेवा करणे हेच माझ्या निश्चितीचे कारण आहे. पांखेरीज काही वेगळे इच्छा मी उरू दिलेली नाही. ४

२८०३ शाहाणपणें वेद मुका । गोपिका त्या ताकटी ॥ १ ॥

कैसें येथें कैसें तेथें । शाहणे ते जाणती ॥ २ ॥

यज्ञमुखें छोडी काढी । कोण गोडी घोरांची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भावाविण । अवघा सोण केला होय ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - ताकटी-ताक विणाऱ्या गोपी.

अर्थ :- शाहाणपणामध्ये प्रसिद्ध असणारा वेद परमेश्वराचे अर्पण करू शकत नाही तो मीन होऊन राहातो; परंतु गोकुळातील ताक विणाऱ्या गोपी मात्र त्याची कृपा संपादन करू शकतात. १ या ठिकाणी असे कसे; व त्या ठिकाणी असे कसे, हे जे कुणी शाहणे आहेत तेच जाणतील. २ कुणी हविर्माग अर्पण करून आनीच्या योगाने देवास संतुष्ट करू लागला तर हा देव त्याचही काही छोडी काढतो. पण शायरी भक्तिगतीची थोरे मात्र यास कोण गोड लागतात. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मनात भावभावती असल्याशिवाय हे सर्व उपाय स्वयं अमघ आहेत. ४

२८०४ मजुराचें पोट भरे । दाता उरे संचला ॥ १ ॥

या रे या रे हातोहाती । काम भाती सारावी ॥ २ ॥

रोजकीवीं होतां क्षाडा । रोकडाचि पर्वत ॥ ३ ॥

तुका म्हणे खोल पाया । येचीं फाया पळेझेरी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- शाळा-हिशेव, वेचीं-खर्च करून.

अर्थ :- जो कुणी दाता आहे त्याच्याजवळ घनाचा सचय असला म्हणजे मजुरी करणाऱ्यात पोटभर मिळते. १ लोकही, तुम्ही आपल्या कामावर भाती घालून माझ्याकडे खोर खोर घावून घ्या. २ येचे रोज-मेळावी कीर्त असल्यामुळे बररोज हिशेव पूर्ण होतो आणि रोकड शिल्लक राहाते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपल्या शरीराने पश्चिम स्वर्च करून सेवाभावाचा पाया खोल घालावा. ४

२८०५ स्मशानीं आम्हां न्याहालीचें मुख । या नांयें कीतुक तुमची कृपा ॥ १ ॥

नाहीं तरीं यांयां अवघें निरुळ । शब्द ते पोरुळ बडपड ॥ २ ॥

क्षाटं झुटं जीव सोडरे पायाण । होती तईं दान तुम्हीं केलें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां पाहे अनुभव । घेऊनि हातीं जीव पांडुरंगा ॥ ४ ॥

१ यज्ञा मुखी २ तो, ३ कर्तव्येची.

शब्दार्थ व टीपा - ग्याहालीचें-गाद्यागिद्यांचे

अर्थ - देवा आम्ही स्मशानात जरी असलो तरी तेथेही गाद्यागिद्यांचे मुख आम्हास प्राप्त झाले म्हणजे तुमही पूर्ण कृपा झाली असे आम्हास घाटेले १ नाही तर पीकळ शब्दाची निरर्थक बडबड व्यर्थच म्हणावी लागेल २ ज्यावेळी तुमची कृपा पूर्णपणे होईल त्यावेळी हाडेभूडये, इतर जीव, पापाण इत्यादी आमचे सोपरे झाल्यासारखे वाटतील ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी आता भावहलचा अनुभव आत्मा जीव हातात घेऊन पाहात आहे ४

२८०६ आमची जोडी ते देवाचे घरण । करावें चितन विठोबाचे ॥ १ ॥

लागेल तरी कोणी घ्यावें १ घणीवरी । आमुपचि परी आवडीच्या ॥ २ ॥

उमारिला कर प्रसिद्ध या जय १ । करू केला त्याग मार्गे पुढें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे होय दरिद्र विच्छिन्न । ऐसे देऊ दान एकवेळे ॥

शब्दार्थ व टीपा - जोडी-प्राप्ती घणीवरी-तृप्ती होईपर्यंत, परी-प्रकार

अर्थ - या विठोबाचे चितन सदैव करावे आणि त्याच्याच पापाचे सतत ध्यान करणे हीच आमची प्राप्ती आहे १ ज्या कुणास हा लाभ घ्यायचा असेल त्याने तो आपापल्या इच्छेप्रमाणे तृप्ती होईपर्यंत घ्यावा आपल्याच आवडीच्या प्रकाराने हा लाभ घ्यावा २ त्याच्या प्राप्तीशिवाय आम्ही या प्रपंचाचा त्याग मार्गे केला आहे, पुढेही करू, असे मी आत्मा हात उभारून सर्व जगास प्रसिद्ध करीत आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात ज्याच्या प्राप्तीने सर्व दरिद्रपन्न दूर होईल अशा प्रकारचे दान आम्ही एकदा देऊ ४

२८०७ दधिमाझी लोणी जाणतो सकळ । तें काढी निराळे जाणे मयन ॥ १ ॥

अग्नि काण्ठमाजी ऐसे जाणे जन । मयिलियाविण कंसा जाळी ॥ २ ॥

तुका म्हणे मुख मळीण दपणीं । उजळिल्याशचूनि कंसें नासे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा - मयन-घुमळणे, मयिलियाविण-घुसळल्यासारखी मळीण-मळक्या, देवणीं-आरघाव.

अर्थ - दह्यामध्ये लोणी असते हे सवच जाणतात, पण जो दह्याचे घुसळणे जाणतो त्यालाच ते लोणी मिळते १ काण्ठात अग्नी असल्याचे सवच जाणतात, पण त्याचे पुरवठ्याशी घपण बेल्याशिवाय काळण्याचे कार्य कसे होणार ? २ तुकाराम महाराज म्हणतात, मळलेल्या आरघास स्वच्छ केल्याशिवाय त्यात आपले मुख कसे घांगले वितेल ? ३

२८०८ नको नको मना गुत मायाजाळीं । काळ आला जवळी प्रासावया ॥ १ ॥

काळाची हे उडी पडेल वा जेव्हा । सोडविना तेव्हा मायबाप ॥ २ ॥

सोडवीना राजा देशीचा चौघरी । जाणीक सोडवीं भलीं भलीं ॥

तुका म्हणे तुला १ सोडवीना कोणी । एका चक्रपाणी बाचूनियां ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - प्रासावया-भक्षण करण्यासाठी चौघरी-देवाचा मालक, अधिकारी

अर्थ - थरे मना तु या सत्पराच्या भावाजालात मुळीच गुंतू नकोत तुला भक्षण करण्यासाठी काळ जवळ आहे हे ध्यानात असू दे १ ज्यावेळेस या काळाची उडी घुस्पावर पडेल तेव्हा तुमचा आईबापही या प्रसंगी तुला बाचवू शकणार नाहीत २ अशा प्रसंगी देवाचा अधिकारी किंवा प्रत्यक्ष रागाही तुला सोडवू शकणार नाही, इतर काही मोठी मोठी माण्याची माणसेही तुमेश्च भक्षणार नाहीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, या एका चक्र पाणीबाचून तुला कुणीही या सज्जदातून मुक्त करणार नाही ४

२८०९ पुढें जेणें लाभ घडे । तेचि वेडे नाशितो ॥ १ ॥
 येवढी कोठें नागवण । अंधारून विष घ्यावें ॥ २ ॥
 होणारासी मिळे बुद्धि । नेदी शुद्धी घरुं तें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जना सोंग । दावी रंग जाणीक ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- नागवण-भाषात, नाश.

अर्थ :- ज्यामुळे पुढे लाभ होणार आहे त्याचा हे वेडे लोक नाशच करतात १. अधारात। राहून विषाचे मात्सन करावे, असला आघात कुठे घडला आहे का ? २. पण पुढे जे होणारे आहे त्यासच अनुसरूनच आपणांस बुद्धी होते. असे करू नये असा विचार या वेळी तुम्हांस कधी सुचत नाही ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, इतरसह रंगानी येवें लोक सोकाता सोंग दाखवितात. ४

२८१० एका गा ए अवघे जन । शुद्ध मन ते हित ॥ १ ॥
 अवघा काळ नव्हे जरी । समयावरी जाणावे ॥ २ ॥
 नाहीं कोणी सर्वें येता । संचिता या वेगळा ॥ ३ ॥
 बरवा अवकाश आहे । फरा साहे इंद्रियें ॥ ४ ॥
 कर्मभूमीऐसा ठाय । वेवसाय जाणावा ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे उत्तम जोडी । जाती घडी नरदेह ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- सर्वें-बरोबर, बरवा-चांगला, साहे-साह्य, जोडी-प्राप्ती.

अर्थ :- अहो सर्व लोकही, तुम्ही हे सर्व शुद्ध मनाने एका. त्यातच तुमचे हित आहे. १. सर्व काळ काही तुमचे वित्त एकाच होणार नाही, तरी प्रसंग पाहून, जाणून सावध मसाये २. तुमच्या सचितकर्मोपशाय तुमच्या बरोबर इतर कुणीही येणार नाही. ३. अजून चांगला अवकाश आहे अतकाळात, तोपर्यंतच इंद्रियाचे साह्य घेऊन परमापसाधन करावे. ४. या कर्मभूमीत ते आपण करावे ते साध्य होईल असे हे ठिकाणी भोढ जाणावे. ५. तुकाराम महाराज म्हणतात, या उत्तम नरदेहाची प्राप्ती शाली आहे, तो जणासणाला जात आहे हे ध्यानात असावे. ६

२८११ संतसेवेसि आंग चोरी । दुष्टी न पडो तयावरी ॥ १ ॥
 ऐसियासी घ्याली रांड । जळो जळो तिचें तोंड ॥ २ ॥
 संतचरणी ठेवितां भाव । आपोआप भेटे देव ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे संतसेवा । माझ्या पुर्वजांचा ठेवा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - घ्याली-जन्म देतो शाली.

अर्थ :- संतांची सेवा करताना जे कुणी अंग चोरतात त्याचे दर्शन शुद्धा सला नको. १. अशा प्राण्यास ही रांड कशासाठी जन्म देतो शाली ? तिच्या तोंडास आपण लायी २. संतचरणांवर भाव ठेवून चांगली की, देवाची भेट आपोआप होते ! ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, साधुसत्ताची सेवा हा माझा पूर्वजांचा भूमीस ठेवा आहे. ४

२८१२ गेले पळाले दिवस रोज । काय हणतोसि माझें मासें ॥ १ ॥
 सळे घरोनि येसला काळ । फाकी नेदी घटिका पळ ॥ २ ॥
 कां रे अद्यापि न कळे । केश फिरले कान दोळे ॥ ३ ॥

१ वेगळे.

हित कळोनि असतां हातीं । तोंडीं पाडोनि घेती माती ॥ ४ ॥

तुज ठाडके मी जाणार । पाया शोधोनि बाधिली घर ॥ ५ ॥

तुका म्हणे वेगें । पंढरिराया कारण रिघें ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सळे-आग्रहाचे माप

अर्थ :- अरे, रोज रोज दिवस पळत आहेत, स्वयं जात आहेत उगाच माझे माझे म्हणून स्वयं काळ का घालवीत आहेत ? १ हा काळ तुझ्याविषयी आग्रहाचे माप धरून घालेला आहे तो तुला एक घटका अथवा पळ-मरही इकडेतिकडे फिरकू देणार नाही २ अरे, तुला अजूनही हे सर्व का समजत नाही ? तुझ्या केसांचा रंग फिरला, कान व डोळे आपले कार्य करीत नाहीत बाले ३ सुखे हित करून घेणे हे तुझ्या हाती असूनही तू उगाच तोंडात माती घालून का घेतोस ? ४ आपण बघी तरी ज्ञानार आहेत, हे माहीत असूनही तू स्वयं खोस पाया शोधून घर बांधायला निघाला आहेस ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, या ऐवजी तू स्वयं पंढरीनाथास कारण जा ना ६

२८१३ आतां माझ्या मायबापा । तूं या पापा प्रायश्चित्त ॥ १ ॥

फजित हे केले खळ । तो धिटाळ निवारीं ॥ २ ॥

प्रेम आतां पार्जो रस । करीं दास अतरीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे पांडुरंगा । जिवलपा माझिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - खळ-दुर्जन, दुष्ट लोक, अतरीं-अत करण

अर्थ :- माझ्या मायबापा, तूच माझ्या या वातकास प्रायश्चित्त आहेत १ मी सर्व दुष्टांची फजिती केली; त्या पापांचे निवारण तूच आता करावेस २ मला आता तुझ्या प्रेमाचा रस प्राप्त आणि माझ्या अत करणात निवास कर ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, पांडुरंगा, तू माझ्या जीवाचा जिवलप आहेस ४

२८१४ कां रे न पवती धावण्या । अंगरास्या नारायणा ॥ १ ॥

अंगी असोनिया बळ । होसी खटपाळ नाठपाळ ॥ २ ॥

आह्मी नरकासी जातां । काय घेइल तुझ्या हातां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कांहा । क्रियानष्टा नारायणा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अंगरास्या-अंग राखून काम करणारा

अर्थ - नारायणा, तू अंग राखून काम करणारा आहेस. रक्षणासाठी तू का घाबून घेत नाहीस ? १ तुझ्या अंगी मला मदत करण्याचे सामर्थ्य असूनही तू असा खटपाळ व नाठपाळ करतोस ? २ देवा, आम्ही नरकास नेत्यावर तुझ्या हातास काय रे येणार आहे ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, कांहा, नारायणा, तू क्रियानष्ट आहेस ४

२८१५ माझे पाय तुझी डोई । ऐसे करि या भाक देई ॥ १ ॥

पाहतां तंव उफराटें । घडे तरी माय्य मोठें ॥ २ ॥

बहु साधन मोलाचे । यामी जोडा जुजें कंचे ॥ ३ ॥

नका अनमानु विठ्ठला । तुका म्हणे घडा जाला ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भाक-वचन

अर्थ - देवा तुझे पाय हे माझे व्हावेत आणि भाझे झोके हे तुझ व्हावे, असे करण्याविषयी तू मला वचन दे १ घरवर पाहाता हे उकराटे दिसते पण असे घडेल तरच भाग्य मोठे आहे २ हे साधन फारच मोलाचे असून याला तुला दुसरी कुठून येणार ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठला, याविषयी मला धडा मिळालेला आहे तरी तुम्ही मला अवधान नसा ४

२८१६ पवित्र तें अन्न । हरिचितनीं भोजन ॥ १ ॥

घेर वेठ्या पोटा भरो । चाम मसकावे परो ॥ २ ॥

जेऊनि तो घाला । हरिचितनीं केला काला ॥ ३ ॥

तुका म्हणे चवी आले । जें का मिश्रित विठ्ठले ॥ ४ ॥

शब्दाप व टीपा - वेठ्या-बिगारीन चाम-वातड्याच्या, मसकावे-पसालीच्या घाला-तप्त झाला

अर्थ - श्रीहरीचे चित्त करून भोजनसमयी जे अन्न घेतले जाते ते फार शुद्ध व पवित्र असते १ या सैरीज जे बिगारीने काम केल्यासारखे नसते पोटा भरतात, त्यावे हे कारण म्हणजे कातड्याची पसाल भरण्यासारखे आहे २ जे हरिचितन करून प्रेमाने काला सेवन परतात ते प्रभुकृपेने तृप्त होतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात जे विठ्ठलनामाच्या मिश्रणाने तयार झाले त्याला फार चांगली गोडी प्राप्त होते ४

बिबरण-आपण भोजन करतो ते कासासाठी ? केवळ पोटा भरण्यासाठी ? भोजन करताना, घात घेताना कोणती बुत्ती असावी ? यासंबंधी आपल्या धर्मविचारात अतिशय योग्य असे मागदशन नेले आहे अन्न खाणे वयवा भोजन करणे हे नसत उदरभरण नसून एक प्रकारचे यत्नच आहे असा भावाय सवत्र सांगितला गेला आहे भोताही ईश्वराचे नामस्मरण करून घ्यावे भोजन करणारा अन्न पचविणारा कोण आहे हे ध्यानात असावे नाहीतर उणीच चामड्याची पसाल भरण्यात काय अप ? म्हणून हरिचितनात भोजन केले तरच मनाची तृप्ती होव असत अन्न खाण बाबा अथ धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने अन्न अग्नीत समर्पण करणे असाच आहे प्रत्यक्ष ईश्वरच वैश्वानराच्या रूपाने अन्न पचवीत असतो गीतेन सांगितलेल प्रसिद्ध आहे की अह वैश्वानरो भूया प्राणिना देहमाधित । प्राणायानसमायुक्त पचाम्यन्नं चतुर्विधम् । -भोच वैश्वानररूप अग्नी होऊन प्राण्याच्या देहात राहिलो असून प्राण व अपान यांनी युक्त होऊन मध्य, चोप्य, गेहा व पेय असे चतुर्विध अन्न पचन करतो यासाठीच एवढ्याने अवघा समुदायाने भोजन करताना ईश्वराचे स्मरण करण्याची पद्धत आहे

२८१७ घरणाचा महिमा । हा तो तुझ्या पुढपोत्तमा ॥ १ ॥

अथ पारतो माणिके । बोलविशो स्पष्ट मुके ॥ २ ॥

काय नाही सत्ता । हातीं तुझ्या पदरीनाया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मूढा । मज चेष्टविलें जडा ॥ ४ ॥

शब्दाप व टीपा - पारसी-परीक्षा करतात चेष्टविलें-जागृत वेष्टे

अर्थ - पुढपोत्तमा तुझ्या घरणाचा महिमा पुढीलप्रमाणे आहे १ तुझ्या कृपेमुळे आंघळा मनुष्यही माणकासारख्या रत्नाची पारत करू शकतो मुखा मनुष्यही स्पष्टपणे बोडू लागतो २ पदरीनाया, तुझ्या हातात कोणतो सत्ता नाही ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माणवासारख्या मूढाला व जडालाही तू जागृत नेलेस ४

२८१८ चळित कर्म । करी आपुला तो धर्म ॥ १ ॥

पुढे घालुनिर्वा सत्ता । प्यावे पतना पतिता ॥ २ ॥

आचरणें खोटीं । केलीं सलताती पोटी ॥ ३ ॥

सुका म्हणे देवा । नाहीं भजन केली सेवा ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- बर्म-प्रारब्धबर्म.

अर्थ :- बळकट झालेले आमचे प्रारब्धकर्म आपल्या रक्षणावग्रमांप्रमाणे बरोत आहे. १ आमचे हे प्रारब्ध-बर्म आपल्या सत्तेने आम्हांस पतनास पाठविते २ आपणही जी जी खोटी बर्म केली ती आमच्या हृदयात आता टोचतात. ३ सुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी तुमतेचा कधी मनापासून केलेली नाही. ४

२८१९ कं वाहावें जीवन । कं पलंगीं शयन ॥ १ ॥

जंसी जंसी घेळ पडे । तसें तसें होणें घडे ॥ २ ॥

कं भोज्य नानापरी । कं कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥

कं बसायें व्हर्नी । कं पायीं अन्यायी ॥ ४ ॥

कं उत्तम प्रावणें । कं वसतें तीं जीणें ॥ ५ ॥

कं सकळ संपत्ती । कं भोगणें विपत्ती ॥ ६ ॥

कं सज्जनाशीं संग । कं दुर्जनाशीं योग ॥ ७ ॥

सुका म्हणे जाण । सुखदुःख तें समान ॥ ८ ॥

शब्दायं व टीपा :- जीवन-पाणी, भोज्य-भोजनासाठी पचवाने, प्रावणें-वपडे, वसतें-वस्त्र, कपडे.

अर्थ :- कधी आपणास कष्टाने पाणी प्ररण्याचे काम करावे लागते, तर कधी मऊ मऊ पलंगावर शोपायला मिळते १ जशी वैज वेईस त्याप्रमाणे वागावे लागते २ कधी भोजनास मान्य प्रकारची पचवाने मिळतात, तर कधी कोरडी भाकरीच लागणाचा प्रसंग येतो. ३ कधी उत्तम वाहनात बसण्यास मिळते, तर कधी अन्यायीच रस्त्याचे लागते ४ कधी उत्तमोत्तम वस्त्रे वापरायला मिळतात, तर कधी धोणें झालेले व काढके कपडे घातावे लागतात. ५ कधी सर्व प्रकारची संपत्ती हातीं वसते, तर कधी विपत्तीत दिवस काढावे लागतात ६ कधी सज्जनाशी संगत करण्याची संधी मिळते, तर कधी दुष्ट भाषणाबरोबर सगतीचा योग येतो. ७ सुकाराम महाराज म्हणतात, असे असल्याने सुखदुःख हे समान आणावे, ८

२८२० उंच निच कांहीं नेणे हा भगवंत । तिष्ठे भाव भरत देखोनियां ॥ १ ॥

दासीपुत्र कण्या विवुराच्या भक्षी । दंत्या घरीं रखी प्रह्लादासी ॥ २ ॥

चर्म रंगू लागे रोहिवासा संगी १ । कबिराचे मागीं विणीं शेले ॥ ३ ॥

सजनकसाया ५ विकू लागे मास । मळ्या सांवत्यास खुरपू लागे ॥ ४ ॥

नरहरिसोनारा घडी फुंकू लागे । चोर्यामेळया संगे डोरें ओडी ॥ ५ ॥

नामयाची जनी सर्वे वेची शोणी । धर्मा घरी पाणी वाहे झाडी ॥ ६ ॥

नाम्यासर्वे जेवी नव्हे सकोचित । जानियाची भित अंगीं ओडी ॥ ७ ॥

अर्जुनाची ६ घोडी हाकी हा सारथी । भक्षी पोहे प्रीती सुदाम्याचे ॥ ८ ॥

गोळियाचे घरीं गाई अंगे बळी । द्वारपाल बळीद्वारीं जाला ॥ ९ ॥

यंकोबाचे म्हण फेडी हणीकेशी । आंबकऋषीचे सोशी गर्भवास ॥ १० ॥

१ प्रह्लादासी २ सगे ३ मावें शेले विणी ४ सज्जन कसाया ५ अर्जुनाचे रथीं होय हा सारथी

मिराबाई साठी घेतो विपण्याला । दामाजीचा जाला पाडेवार ॥ ११ ॥

घडी माती वाहे गोण्या कुंभाराची । हुंडी महत्याची अंगे भरी ॥ १२ ॥

पुंडलिकासाठी अमून तिष्ठत । तुका म्हणे मात धन्य त्याची ॥ १३ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- धंकोबाचे-एकोबाचे, एकनाबाचे, पाडेवार-महार, महत्याची-नरसी मेहत्याची, मात-हकीगत.

अर्थ :- हा भगवंत आपला भक्त उच्च जातीचा आहे की नीच जातीचा आहे हे काही कधीच पाहत नाही. तो आपल्या भक्तांचा भाव पाहून त्याच्यासाठी तिष्ठत उभा असतो १ विदुर हा दासीपुत्र असला तरी हा भगवत त्याच्या घरी कृपा भक्षण करतो आणि दैत्यकुळात जन्मास आलेल्या प्रह्लादास हाच राखीत असतो २ हा भगवत रोहीदास पाभाराबरोबर त्याचे फातडे रंगवू लागतो आणि कबीरदासाच्या भागावर त्याच्याबरोबर हा शैले विणीत असतो ३ सजन कसाबाच्या घरोबर हा मांस विकतो व सायत्यामाळभाबरोबर त्याचा मळा खुरपू लागतो. ४ नरहरी सोनाराबरोबर हा त्याच्या दुकानात दार्याने घडवितो आणि त्याची शेगडी फुकतो; घोला महाराबरोबर मेलेली शेर ओढण्याचे काम हाच करतो. ५ नामदेवाच्या दासी जनीबरोबर हा गोवण्या वेचतो आणि धर्मराजाच्या घरी हा पाणी भरतो, शाहलोढही करतो. ६ नामदेव शिष्याबरोबर जेवण करताना याला कधी सकीव वाटत नाही. शानेश्वरांची मित हाच ओढतो. ७ अमृताचा सारखी होऊन हा त्याची घोडी घेत असतो; आणि मोठ्या आयडीने सुताच्या पोहे हा भक्षण करतो. ८ गोकुळातील यवळघांच्या घरी हा स्वतः गाई वळतो व दलिराजाच्या घरी दारपाल होऊन राहतो ९ हा हृषीकेशी एकनाबाचे श्रृण फेडतो आणि अंबव्दघोसाठी गर्भवासही तोसतो. १० मीराबाई-साठी यानेच विद्याचा प्याला घेतला होता; दामाजीची रतद पोचतो करण्यासाठी हा महार बनला होता. ११ पोर कुमाराच्या घरी हा माती तुडवून त्याची मडकी घडवितो आणि नरसी मेहत्याची हुंडी स्वतः भरतो. १२ तुकाराम महाराज म्हणतात, पुंडलीकासाठी हा अनून तिष्ठत उभा आहे. असो या देवाची हकीगत मोठी धन्य आहे. १३

२८२१ भेटीलागो जीवा लागलीसे आस । पाहे रात्री दिवस वाट तुसी ॥ १ ॥

पूणिमेचा चंद्रमा चकोरा जियन । तसें माझे मन वाट पाहे ॥ २ ॥

दिवाळीच्या मूळा लेंकी आसावली । पाहतसे वाटली पंढरीची ॥ ३ ॥

भुकेलिया वाळ अतिशोक करी । वाट पाहे परि माउलीची ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मज लागलीसे भूक । धांवून धीमुख दावी देवा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- आस-इच्छा, आसावली-इच्छा करते.

अर्थ :- देवा, माझ्या जीवास तुझ्या भेटीची पार इच्छा निर्माण झाली आहे रात्रदिवस मी तुमची वाट पाहत आहे. १ पूणिमेचा चंद्र च्याग्रभागे चकोर पदयास जियन यादते; त्याच आवृत्तेने माझे मन तुमची वाट पाहत आहे. २ दिवाळीच्या वेळी आपणास माहेरहून आईबापांचे आभार घेण्याची मुलगी इच्छा करीत असते; त्याच उत्पत्तेने देवा, मी पंडरपुरची वाट पाहत असतो ३ भुकेलेला वाळ आपल्या आईकरता फार शोक करतो; परंतु तिचीच सारखी वाट पाहत असतो; मी त्याचप्रमाणे विठ्ठलाची वाट घेत आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, मला अतिशय भूक लागलेली आहे यासाठी तु पावून ये व मला आपले धीमुख दाखोव. ५

२८२२ आले संत पाय ठेवितो मस्तकीं । इहीं उभयलोकीं सरता केलों ॥ १ ॥

वंदीन पाउलें लोलेन चरणों । आजि इच्छायणी फिटईल ॥ २ ॥

१ वद पशंराचे जीवन

अवघों पूर्व पुण्ये जालीं सानुकूल । अवघेंचि मंगळ संतमेटी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कृतकृत्य जालीं देवा । नेणें परि सेवा डोळा देखें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - इहीं-या लोकी, सरता केलीं-मान्य झाली, इच्छाघणी-इच्छेची तृप्ती,

अर्थ :- सत बाले व त्यानी आपले पाप माझ्या मस्तकावर ठविले यामुळे मी या लोकी व परलोकी मान्य झालो. १ मी आपता त्याच्या चरण्यास बंदन करीन; त्यावर लोळण घेईन. आज माझी घाविपयोची इच्छा पूर्ण झाली आहे. २ अनेक जन्मांची पूर्वपुण्ये आज मला अनुकूल झाली आहेत त्यामुळे सताची भेट होऊन सर्व काही मंगलच घनले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी आज कृतकृत्य झालो आहे मी दुसरे काही समजत नसलो, तरी मी आज सेवेचे फळ माझ प्रत्यक्ष अनुभविले आहे. ४

२८२३ करीं घंदा परि आवडतो' पाय । प्रीती सांगीं काय नेणां देवा ॥ १ ॥

रूप डोळां देखें सदा सर्वकाळ । संपादितों आळ प्रपंचाचा ॥ २ ॥

नेमून ठेविली कारया' कारणीं । आमुविजे वाणी गुण वदे ॥ ३ ॥

मनासो' उत्कंठा दर्शनाचा हेवा । नाहीं लोभ जीया घन घान्य ॥ ४ ॥

उसंतितो पंथ बेठीचिया परी । जोवनसूत्र दोरीपाशीं ओढ ॥ ५ ॥

तुका म्हणे' ऐसे करितों निर्वाण । जीव तुह्यां भिन्न नाहीं माझा ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - आळ-छद, नाद, हेवा-हाव, उसतितों-मार्ग आक्रमितो

अर्थ :- देवा, मी उदरनिर्वाहाचा काही घंदा करीत असतो. पण माझी सारी प्रीती तुझ्या पायांच्या ठिकाणीच आहे मी हे काय सांगायला पाहिजे ? तुम्ही जाणित नाही काय ? १ सदा सर्वकाळ मी तुमचे रूप शोळयानी पाहत आहे व माझ्यावर असलेल्या प्रपंचाचा छद मी संपादन करीत आहे. २ मी, माझे शरीर तुझ्याच-साठी नेमून दिले असून माझी वाणी तुमचे गुणगान यात आहे. ३ माझ्या मनास तुझ्या दर्शनाची उत्कंठा आहे. त्यानिघाय माझ्या जीवास घनाचा लोभ नाही. ४ बेठीचा मजूर जसा भाग आक्रमण करीत असतो, त्याप्रमाणे मी प्रपंच करीत आहे. पण माझ्या जोवनसूत्राची ओढ तुझ्या पाशीच आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तुझ्यापाशी मी असे निर्वाण मांडले आहे की, माझा जीव तुझ्या जीवाहून भिन्न नाही. ६

२८२४ कां रे माझीं पोरें म्हणतील' ठोरें । मायबाप घरें काय' एक ॥ १ ॥

कां रे गेलें ह्णोति करिसी तळमळ । मिण्याचि कोल्हळ मेलियाचा ॥ २ ॥

कां रे माझें माझें म्हणतील' गोत । नो संढविती' दूत यमा हातीं ॥ ३ ॥

कां रे मी बळिया म्हणविसी ऐसा । सरणापाशीं फेंसा उचलविसी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे म घरें भरवसा कांहीं । येगीं शरण जाई पांडुरमा ॥ ५ ॥

ना ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू यांच्यापैकी कुणाचाच भरवसा धरू नकोस त्वरेने त्या पांडुरंगास शरण जा. ५

२८२५ अग्रा करुणाकरा करितसें घांवा । या मज सोडवा लवकरि ॥ १ ॥
 ऐकोनियां माझीं करुणेचीं वचनें । व्हावें नारायणें उतावीळ ॥ २ ॥
 मागें पुढें अवघा दिसे रिता ठाव । ठेवूनि पायीं भाव वाट पाहे ॥ ३ ॥
 उशीर तो आतां न पाहिजे केला । अहो जी विठ्ठला मायबापा ॥ ४ ॥
 उरलें तें एक हेंचि मज आतां । अवघें विचारितां शून्य जालें ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे आतां करीं कृपादान । पाउले समान दावीं डोळां ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- करुणाकरा-करुणेच्या सागरा, रिता-रिकामा, विचारितां-विचार करून पाहता,

अर्थ- करुणेच्या सागरा, देवा, मी तुमचा धावा करीत आहे सौकर या व मला मा सत्कारपातातून सोडवा १ माझी ही करुणेची वचने ऐकून नारायणाने उतावीळ होऊन माझ्याकडे घाबून पावे. २ तुमच्याशिवाय मागेपुढे सर्वत्र मला ओत दिसत आहे यासाठी मी तुमच्या शरणावर भाव ठेवून वाट पाहत आहे. ३ अहो विठ्ठला, मायबापा, आता तुम्ही उशीर करू नये. ४ अता माझ्या समोर तुमचे दर्शन हे एकच उरले आहे. माकी विचार करून पाहता सर्व शून्यच झाले आहे. ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तुम्ही माझ्यावर कृपा करा आणि माझ्या डोळ्यांना आपले समचरण दाखवा मा ५

२८२६ न मनीं ते ज्ञानी न मनीं ते पंडित । ऐसे परीचे एकएका भावे ॥ १ ॥
 धातू पोसोनियां आणिका उपदेश । अंतरीं तो लेख प्रेम नाहीं ॥ २ ॥
 न मनीं ते योगी न मनीं ते हरिदास । दर्शने घट्टबस बहुतां परीचीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तयां नमन बाह्यात्कारी । आवडती परी चित्तशुद्धीचे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - न मनीं-मानीत नाही, अंतरीं-हृदयात, घट्टबस-बहुतेकाची.

अर्थ :-मी ज्ञानी मागसाना मानीत नाही, पंडितांना मानीत नाही कारण त्याचे एक एक भाव पुढील प्रकारचे असतात. १ शरीरातील धातूचे पोषण करून, इद्रियवृत्तींना पोसून हे दुस्त्याना उपदेश करतात. त्यांच्या मनात परमार्थाविषयी, प्रभूविषयी प्रीतीचा लक्ष्मेशही नसतो. २ ते योगी अवघा ते हरिदासही मी मानीत नाही. कारण बहुतेकांची दुष्टी विविध प्रकारची आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा लोकांना मी नमन बाह्यात्काराने करतो पण ज्याचे चित्त शुद्ध आहे ते मात्र मला आवडतात. ४

२८२७ कासिया पापाण पुजिती पितळ । अष्ट धातु खळ भावे^१ धिण ॥ १ ॥
 भावचि कारण भावचि कारण । मोक्षाचे साधन^२ बोलिपेलें ॥ २ ॥
 काय करिल जपमाळा कठमाळा । करिसी येळोवेळां विषयजप ॥ ३ ॥
 काय करिशील पंडित हे वाणी । अक्षराभिमाना शेर होय ॥ ४ ॥
 काय करिशील कुशल मायन । अंतरीं मळीण कुवुद्धि ते ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे भाव ताहीं करी सेवा । तेणें काय देवा योग्य होती ॥ ६ ॥
 शब्दार्थ व टीपा :- खळ-दुष्ट लोक, अंतरीं-अंतःकरण, कुवुद्धि-वाईट बुद्धी.

अर्थ - श्रीहरीविषय मनात धाव नसताना हे दुष्ट लोक पापाणांच्या अपवा पितळाची मष्ट घातून्या मूर्ती कशासाठी पूजतात ? १ सर्व प्रकारच्या परमार्थप्राप्तीसाठी धाव हेच एकमेव कारण आहे हेच एक मोक्षाचे साधन असलेले अनेकांची सांगितले आहे २ मनात पुढे पुढे विषयाचा जप करितोस तर मग प्रीतिभावावाचून जपमाळा व कठमाळा धारण करशील तर त्यांचा काय उपयोग ? ३ उपाच पाडिर्याची वाणी काय उपयोगाची ? कारण त्यामुळे ज्ञानाचा व्यर्थ अभिमान मात्र वाढणार ४ अतःकरणातील चाईट बुद्धी मलीन झालेली असेल तर तुझ्या गायनकौशल्याची काय किंमत रे ? ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, तू जर देवाची सेवा भावाने केली नाहीस तर तू काय देवाला मान्य होशील ? ६

२८२८ अतरींचे गोड । राहें आवडीचे कोड ॥ १ ॥

सघट्टणें येती भगा । गुणदोष मनोभगा ॥ २ ॥

उचिताच्या कळा । ताहीं कळत सकळा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे अभावना । भावीं मूळ तें पतना ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - कोड-इच्छा, मनोभगा-मनोभग करणारे

अर्थ - अतःकरणात श्रीहरीचे हे गोड रूप स्विरावले आहे त्याच्या विषयी मनात इच्छा कायमची असो ? दुसऱ्याच्या सघट्टणाने, सलग्गाने मनोभग करणारे अनेक गुणदोष हृदयात निर्माण होतात २ उचित अशा स्वानु-मदाच्या कळा सर्वांनाच समजत नाहीत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात श्रीहरीविषयी अभावना हेच दुर्दील पतनाचे मूळ कारण आहे ४

२८२९ शिळा जया देव । संसा फळे त्याचा भाव ॥ १ ॥

होय जतन तें गोड । अतरा येती नाड ॥ २ ॥

देव जोडे भावे । इच्छेचे तें प्रेम घ्यावे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मोड दावो । संसी फळें आलीं व्हावी ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - शिळा-दगड, नाड-गिण, भाडवजूक, मोड-भुरुर

अर्थ - दगडाला देव मानून जो ज्या भावनेने पूजितो तशा प्रकारचे फळ त्याला मिळते १ म्हणून भावाचे जतन करणे हे फार चांगले त्यात अतर पडल्यास पुष्कळ गिणें येतात २ देवाची प्राप्ती भावनेनेच होते. आपल्या इच्छेप्रमाणे त्याचे प्रेम घेत राहावे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्या प्रकारचे वृक्षाचे अक्षुर असतात, तशीच फळे त्यांना पावीत ४

२८३१ पायां पडावें हें माझे भांडवल । सरती हे बोल कोठें पायां ॥ १ ॥
तरि हे सलगी कवतुक केलें । लडिवाळ घाकुलें असें बाळ ॥ २ ॥
काय उणें तुझां संताचिये घरीं । विदित या परी सकळ ही ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझे उचित हे सेवा । नये करूं ठेवाठेवी काहीं ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- सरती-पुरे पडतात, खपतात, विदित-माहीत.

अर्थ :- अहो संतजन, तुमच्या पायां पडणे हेच माझे भांडवल आहे. नाही तरी स्तुतिपर शब्द तुम्हांला कुठे पुरे पडतात ? १. मी हा श्वयहार सलगीच्या कौतुकाने केलेला आहे. कारण मी तुमचे बालक अतिशय लाडके व सर्वांत लहान असे आहे. २. तुम्हां संतांच्या घरी काय कमी आहे ? काही कमी नसल्याचे सर्वांनाच माहीत आहे. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, माझी ही सेवा उचितच आहे. हिच्या संबंधी खरेसोटेपणाविषयी काही उठावे कुणी करू नये. ४

२८३२ बदवावी वाणी माझी कृपावंता । वागपुष्प संता समर्पशी ॥ १ ॥
सर्वसंकटाचा तुझा परिहार । घालावा म्यां भार पांडुरंगा ॥ २ ॥
एकसरें चिंता ठेवूनियां पायां । जालों उतराई होतों तेणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येयें जालें अवसान । कायावाचा मन घेवूनियां ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- वागपुष्प-वाणीची पुष्पे, अवसान-अखेर, समाप्ती.

अर्थ :- कृपावंता, माझ्या वाणीतून अशी सजने बदवा की ती कुलाप्रमाणे होऊन संतांच्या घरणी समर्पण व्हावीत. १. पांडुरंगा, माझ्यावर जो सकटे पैकील त्यांचा मार सर्व प्रकारे तुमच्यावर घालावा असे वाटते. तुम्ही मग त्यांचा परिहार करावा. २. एकसाराने मी माझे वित्त तुमच्या पायांवर ठेवून मी आता उतराई झालो आहे. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, माझे शरीर, माझी बाचा, माझे मन यांना तुमच्या पायांवर समर्पण करून मी योग्य ती अखेर साधली आहे. ४

२८३३ नमावे पाय हें माझे उचित । आशीर्वादें हित तुमचिया ॥ १ ॥
कृपेचा धोरस न समाये पोटी । म्हणोनि उफाराटीं वर्चनें हीं ॥ २ ॥
तुमची उज्ज्याळी हे माझे भोजन । दाडावें अंगण करपुंने ॥ ३ ॥
परि ऐसे पुण्य नाही माझे गांठी । जेणें पडे मिठी पायांसवें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे राहे आठवण चित्ती । ऐसी कृपा संतां केली तुझी ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- धोरस-स्नेहमयित पाह्ता, न समाये-भावत नाही.

अर्थ :- मही संतजन, तुमच्या घरणांती मी नमावे हेच भला उचित आहे. तुमच्याच आशीर्वादाने माझे सर्व प्रकारचे हित होणार आहे. १. तुमच्या कृपेचा स्नेहमयित पाह्ता माझ्या पोटात माझेनासा झाला आहे. म्हणूनच ही अन्नवधानाने उरकाटी भोलकी माझ्या मुखानुन नियत आहेत. २. तुमचे उष्टे अन्न हे माझे आवडीचे भोजन असून तुमच्या अंगणातील केराचे पुंज झाडून टाकण्याचे काम माझे आहे. ३. पण क्णामुळे तुमच्या पायांवर माझी मिठी पडेल असे पुण्य मान साध्यामळ नाही. ४. तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या चित्तात ईश्वराची आठवण राहिल अशी कृपा तुम्ही संतांनी माझ्यावर केलेली आहे. ५

२८३४ काय नाही माता गौरवीत बाळा । काय नाही लळा पाळीत ते ॥ १ ॥
 काय नाही त्याची करीत ते सेवा । काय नाही जीवा गोमटे तें ॥ २ ॥
 अमगळपणें काढाळा न धरो । उचलोनि करीं कठीं लावो ॥ ३ ॥
 लेववो आपुले अने^१ अळकार । सतोपाये^२ फार देखोनिया ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे स्तुति योग्य नाही परी । तुम्हा लाज थोरी अकिताची ॥ ५ ॥

शब्दायं ष दोषा - लळा-हट्ट, गोमटे-चागले, अकिताची-सेवकाची

अर्थ - आई आपल्या बाळाला माना प्रकारचे अलंकार घालून भूषवीत नाही का ? त्याने केलेले हट्ट तो काय पुरवीत नाही ? १ ती काय त्याची आवडीने सेवा करीत नाही ? तिच्या जीवाला तेथ चागले घाटत नाही काय ? २ बालक अमगळ जरी असले तरी तो कधी त्याचा कडाळा करीत नाही उलट बोही हाताने त्याला उचलून आपल्या कडाशीच लावते ३ आई स्वतः आपल्या हाताची त्याला अलंकार पाजते आणि त्याच्याकडे पाहून सततगनही तुम्ही या सेवकाची लाज नोंदपणे घरावी ५

२८३५ माझिया मीपणावर पडो पापाण । जळी हे भूषण नाम माझें ।
 पापा नाही पार दुखाचे डोंगर । जालो ये भूमीसी ओझें ॥ १ ॥
 काय^३ विटयना सागों किती । पापाण फुटती ऐसे दुख ।
 नर नारी सकळ उत्तम चांडाळ । न पाहाती^४ माझे मुख ॥ २ ॥
 काया वाचा मनें अघटित करणे । चमंचक्षु हात पाय ।
 निदा द्वेष घात विदयासीं व्यभिचार । आणिक सागो किती फाय ॥ ३ ॥
 लक्ष्मीमदे माते^५ घडलें महा दोष । पत्नी बोनी भेदाभेद ।
 पितृवचन घडली अयज्ञा अविचार । कुटिल कुचर वादी नित्य ॥ ४ ॥
 आणिक किती सागों ते अवगुण । न बळे जिह्वा काये मन ।
 भूतदया उपकार नाही शब्दा धीर । विषयीं लपट होनि^६ ॥ ५ ॥
 सत महानुभाव^७ ऐका हें उत्तरें । अवगुण अविचारें वृद्धि पापा ।
 तुका म्हणे सरतें करा पाडुरगों । शरण आलों मायवापा ॥ ६ ॥

पित्याची आज्ञा मानली नाही. असा मी अविचारी, कुटिल, कामचुकार, पादप्रियाय करणारा व निष्ठ बनलो आहे. ४ मी माझे अवगुण आणि सांगू तरी इतकी ? ते सांगण्यासाठी भासो जीम घळन नाही मन तर धरपर फापते. मला भूतनाशविषयी दया वाटत नाही. मी बघी दुस्तयावर उपकार केलेला नाही माझ्या गद्दनात स्थिरता नाही मी विषयांच्या ठिकाणी इतका लपट झालेला आहे की ते मला सांगवतच नाही ५ सुकाराम महाराज म्हणतात, अहो, सतमहानुभाव, अथवा महानुभावी सत. माझे धोळणं तुम्ही नीट ऐका मी अवगुणी आहे, अविचारी आहे, आणिही पापाची वाढ होत आहे. यासाठी तुम्ही मी पांडुरगास मान्य होईन असे करा. मायबापा, मी तुम्हांत धारण झालो आहे. ६

विचरण-या एका महत्वाच्या अमगात सुकाराम महाराजांनी आपल्या वृत्तीचे स्पष्टपणे विवर्शन केले आहे. आपण फार पापी आहोत, लोक झाले ताढही पाहू इच्छित नाहीत, आपण लोकांची निंदा केली, विश्वास-घात केला, व्यभिचार केला, बहिःत्वाची आज्ञा मानली नाही, भूतदया व परोपकार यांविषयी आपण काहीच मानले नाही, नागा विषयात आपण फार लपट आहोत; असा प्रकारची कबुली द्यावी मुक्तपणाने दिलेली आहे. परंतु या आत्मनिवेदनाचा अर्थ फार सावधपणे लावावयास हवा ऐन वेळामुळे बहूतांतील हा एक अमग असला तरी तो राज्यांनो खरा मानणे बरोबर होणार नाही प्रारंभी प्रारंभी चित्ताची फार उलघात झाली 'पुत्र दारा घन होता मृती दवा। गोविर्लेलीं सदा होतों कामें।', 'चित्त कुतिले प्रपचे। जालें येथें ममतेचे।', 'स्त्रीपुत्रादिकों राहिला आदर। विषयीं पंडितर भक्तिराय।', 'मन हे वासना धनापर।' इत्यादी यचनावरून आपले मन ससाराविषयी कसे आसक्त होते हे द्यावी स्पष्ट केले आहे परंतु हा सर्व प्रकार त्याच्या मनास झालेल्या अनुतापाचा मानावा लागेल. हे सर्व अपराध तुकोबांनी केले होते असे मानणे बरोबर नाही मी पातकाची राशी आहे याचा वाक्यार्थ घेऊन मागणार नाही मागे अमग ६१३ ही असाच आहे मी मतिमद आहे. मला दुराण-कीर्तन वावडत नाही, मी परनिंदा केली, बघी परोपकार केला नाही असे या अमगात द्यावी म्हटले आहे. पुढे अमग ६७० मध्ये आपण चाबल आहोत, निंदा, द्वेष, विश्वासघात, सतउपहास, पितृवचनाची अवज्ञा, परद्वारी, परधनी ध्यान, इत्यादी पापांनी रासच रानी येथे उभी केली आहे याचा अर्थ असा नव्हे की, तुकोबांनी ही सर्व पापे केली होती आणि त्याचे मन अपराधी होते. अनुतापाविषय चित्तबुद्धी नष्टल्याने सुकारामबुद्धा बळेज अतिरेकाने स्वतःकडे कमीपणा घेऊन, लीनवृत्ती धारण करून आत्मनिवेदन करीत आहेत देवाच्या अंतःकरणास द्रव यावा म्हणून हे शब्द उपाय आहेत. 'हेंचि प्रापचित्त। अतुलीं ग्हाय पित्त।'-अनुतापाचे चित्त ग्हाऊन निपणे हे एक प्रकारचे प्रापचित्त रानी मानले आहे याच अनुतापाच्या पोटी 'मी अवगुणी अग्यामी' असे म्हणणे भाग पडते 'मी जो अपराधाची राशी। निष्ठा अगुष्ट सोंपासी।' या ओळीचा अर्थ अनुतापाच्या भूमिकेवरून लावावयास हवा

वरील अमगात 'घात विश्वासी व्यभिचार' असे शब्द आहेत याचा अर्थ करतानाही सावधबिरी जाळावयास हवी. विश्वासघात केला अथवा व्यभिचार केला असे जरी म्हटले असले तरी या व्यभिचाराचा अर्थही नीट ध्यानात घ्यावयास हवा 'विश्वासी व्यभिचार' म्हणजे सर्वध विश्वासेबरोबर अथवा विश्वास ज्यानी टाकला त्याच्याची गैरवर्तन असा नव्हे या शब्दाचा अर्थ ज्यानी विश्वास ठेविला त्याची फसवणूक असाच घ्यावयास हवा आपण बापाची अवज्ञा केली असे म्हणणारे तुकोबा 'मायबापों फेळळ कासी' असे म्हणतात हेही ध्यानात आसावे 'सुका म्हणे मायबापें। यवणीं देवाचीं स्वरूपें ही त्याची बोळ आहे पितृवजन हीच विष्णूची पुजा द्यावी मानली आहे भूतदया, परोपकार, सत्ताविषयी आदर या प्रवृत्ती तुकाबांना प्रथमपासूनच अवगत होत्या पूर्वयुद्धात पापाचा पूर्ण पुतळा आणि उत्तरयुद्धात पूर्ण ईश्वरस्वरूप असे 'पाटय' रगदावयास चामले असले तरी न वस्तुस्थितीहून फार निराळे आहे

कृष्णजन्म अमंग ॥ ५ ॥

२८३६ फिराविलीं दोनी। कन्या आणि चक्रपाणी ॥ १ ॥

जाला आनंदें आनंद। अवतरले गोविंद ॥ २ ॥

तुटलीं वधनें । धमुदेवदेवकीचीं दर्शनें ॥ ३ ॥
 गोकुळासी आलें । ग्रह अव्यक्त चागले ॥ ४ ॥
 नव दसवती । धन्य देखिले श्रीपती ॥ ५ ॥
 निशीं जन्मकाळ । आले अष्टमी गोपाळ ॥ ६ ॥
 आनंदली मही । भार गेला सकळ ही ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे फसा । आठ भोविला वळसा ॥ ८ ॥

शाब्दार्थ व टीपा - दसवती-यगादा, विर्गी-रान, मही-पृथ्वी, आठ-चिता, वळसा-भोवण्यात

अर्थ - ब्रह्मांडात श्रीकृष्णाचा जन्म झाल्यावर धमुदेवाने त्या धर्मपाणीला गोकुळात नवाघरी नेले व तेथून यशोदेस झालेली मुलगी घेऊन तो परत ब्रह्मांडात आला अशा प्रकारे दोघांची बदलाबदल केली । या प्रमाणे गोविंदाचा अवतार झाल्यामुळे सर्वत्र आनंदी आनंद झाला २ श्रीकृष्णाने अवतार घेताच त्याच्या दर्शनामुळे धमुदेवदेवकीची सर्व बधने तुटून गेली ३ अव्यक्त ब्रह्म या प्रकारे चागले सगुण होऊन गोकुळात आले ४ या श्रीपतीस पाहून धमुदेव व देवकी धन्य झाले ५ याबण यश अष्टमीच्या रात्री श्रीकृष्ण गोपाळाचा जन्म झाला ६ यामुळे सर्व पृथ्वी आनंदित झाली तिच्यावरील सर्व भार हूर झाला ७ तुकाराम महाराज म्हणतात, कस मान यामुळे चितेच्या भोवण्यात अडकून पडला ८

२८३७ सोडियेल्या गाठी । दरपणें कृष्णमेढी ॥ १ ॥
 करिती मारी अक्षवाणें । जीवभाव देती दानें ॥ २ ॥
 उपजत्त्या काळें । रूपें मोहोलीं सकळें ॥ ३ ॥
 तुका तेथें वारी । एकी आडोनि दुसरी ॥ ४ ॥

शाब्दार्थ व टीपा - अक्षवाणें-आरतीने ओवाळणें

अर्थ - श्रीकृष्णाच्या दर्शनाने सर्व सनायच्या गाठी जातात सद्गुण गेल्या । गोकुळामधील स्त्रिया या श्रीकृष्णास आरती घेऊन ओवाळीत आहेत, जीवभावाचे दान देत आहेत २ या श्रीहरीस जन्मल्याबरोबर सर्व लोकांना मोहून टाकले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी त्या ठिकाणी भगवताच्या दर्शनास येणाऱ्या स्त्रियांना एकामागून एक अशा भ्रमाने सोडण्यासाठी होतो ४

गुढिया तोरणें । करिती कथा गाती गाणे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे छंदें । येणें वेधिलीं गोविंदे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ टीपा :- सेला-समजा.

अर्थ :- गोकुळामधील या मुशाला काही अंतपार नाही असे समजा. १ नंदाच्या घरी बाळकृष्ण प्रकट झाल्यामुळे सर्व स्त्रीपुरुषांना आनंदी आनंद झाला आहे. २ या आनंदाप्रीत्यर्थ सर्वांनी गुढया व तोरणे उमरली आहेत. सर्व लोक याच धोहरीची कथा गाण्याने सांगत आहेत. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारे श्रीकृष्णाने आपला छव साविला व त्याचि हृदय आपणाकडे वेधून घेतले. ४

२८४० चिटंचिलें भट । दिला पाठीवरि पाट ॥ १ ॥

सोढे जाणोनि अंतर । न साहेचि विश्वंभर ॥ २ ॥

तेंचि करी दान । जेंसें आदिके यचन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवें । पूतना शोयिलेली जीवें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- भट-महाबळ भट, धतर-अत.वरण, मन

अर्थ :- श्रीकृष्णाचे पारिपर्य करण्यासाठी कसकडून महाबळभट गोकुळात आलेला होता. त्याला घसाबला वी पाट दिला होता तोच त्याच्या पाठीत बसून त्याची चांगलीच विटबना झाली. १ त्याच्या मनातील सोढेवणा विस्वास भ्रमन राहिलेल्या श्रीकृष्णास सहन झाला नाही. २ जसे ज्याचे शब्द श्रीहरि ऐवतो, तसे दान तो करीत असतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच धोहरीने पूतनामावजीला तिच्या बीमासकट शोपून टाकले. ४

२८४१ प्रेम देवाचें देणें । देहमाय जाय जेणें । न धरावी मनें । शुद्धो देशकाळाची ॥ १ ॥

मुक्त लज्जाविरहित । भाग्यवंत हरिभयत । जाले योसंडत । नामकीतिपवाडे ॥ २ ॥

जोडी जाली अविनाश । जन्मोनि जाले हरिचे दास । त्यास नव्हे गर्भवास । सौरस परब्रह्मी ॥ ३ ॥

हेचि वाहाती 'संकल्प' । पुण्यप्रसंगाचे जप । तुका म्हणे पाप । गावीं नाहीं हरिजना ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- जोडी-प्राप्ती, सौरस-गोडी.

अर्थ :- ज्यामुळे देहभाव नाहीसा होतो अशा प्रेमाची देणगी देव देत असतो. ज्याला अशा प्रेमाचा लाभ झालेला आहे तो श्रीहरीचे चिंतन करताना देशकालाची बाळगणगुढा मनात ठेवित नाही. १ असे हे हरिभयत मुक्त असून लज्जाविरहित असतात हे श्रीहरीचे भयत नामसंकीर्तनाने हरीची कीर्ती ओसंडून पात असल्याने तेच बरे भाग्यवंत आहेत. २ जन्माला येऊन हे हरिदास झाल्यामुळे त्यांना अविनाशपदाची प्राप्ती झाली आहे त्यांना पुनः गर्भवास नसतात व त्यांना परब्रह्माच्या ठिकाणी गोडी असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, खरे पुण्य मिळवते म्हणून जप करण्याविषयी त्यांचे मन संकल्प करीत असते आणि हरिजनाच्या गावी पाप तर कधीच नसते. ४

२८४२ तोचि लट्कियामाजी मला । म्हणे देव म्यां देखिला ॥ १ ॥

ऐशियाच्या उपदेशें । भवबंधन कैसें नासे ।

बुडवी आपणासरिसे । अभिमार्ते आणिकांस ॥ २ ॥

आणिक नाहीं जोडा । देव म्हणवितों या मूढ ॥ ३ ॥

आणिकांचे न मनीं सावें । तुका म्हणे या थेंप्यांचें ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - भवयधन-सत्साराचा पाश, जोडा-जादीस, न मनी-मानत नाही, सार्चे-सरे

अर्थ - मी देव पाहिला आहे असे जो म्हणतो तो खोटे घोण्याच्यातून घोळ समजावा १ अशा माणसाच्या उपदेशाने सत्साराचा पाश कसा सुटणार ? असा अविमानाने हा मनुष्य स्वतःबरोबरच इतरांनाही धुडवितो २ मीच देव आहे असे लोकांना जो सांगतो त्या मूढ माणसास दुसरी नोंड नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, हा मूढ मनुष्य कुणी श्रध्दाने काही सरे सांगितले तर ऐकतच नाही, मानीत नाही ४

२८४३ होईल जाला अगें देव जो आपण । तयासी हे जन अवघे देव ॥ १ ॥

येरानी सागावी रेमट काहाणी । चित्ता रजवणी करावया ॥ २ ॥

घाला आणिकाची नेणे तान भूक । सुखें पाहे सुख आपुलिया ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येयें पाहिजे अनुभव । शब्दाचे गौरव कामा नये ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - येरानी-इतरांनी, रेमट-पोहळ, लावट घाऊ-सुटुष्ट पाऊ

अर्थ - जो कुणी स्वतः सर्वांगींनी देव बनलेला आहे त्याचा सव जग देवस्वरूपात दिसते १ इतरांनी मात्र दुसऱ्याचे चित्त रजवणारी उगाच पोहळ व लावट व्हाणारी रंगी तरी सागावी २ जो तृप्त झाला तो इतराची तहानभूक काही जाणीत नाही आपणासारखेच इतर मुक्ती असल्याचे तो पाहतो ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, येथे देवाचा सरासुरा अनुभव पाहिजे उगाच काढण्या शब्दांचा गौरव काम काम का ? ४

२८४४ का न वजायें बैसोनि कये । ऐसे ऐका हो श्रोते । पाहुरग तेये । उमा असे तिष्ठत ॥ १ ॥

म्हणजनि करी घोर । लक्ष लावूनि सादर । भवसिधुपार । असेल ज्या तरणे ॥ २ ॥

कये काहीं अनुमान । नो' बोलवे हा वृत्तात । देवमवता चित्त । समरसीं खडणा ॥ ३ ॥

का बैष्णवा पूजायें । ऐका घेईल जो भावें । चरणरजा शिवे । योडविला मस्तक ॥ ४ ॥

ऐसे जाणा हे' निभ्रान । देव बैष्णवाचा अकित । अलिप्त अतीत । परमित त्यासाठीं ॥ ५ ॥

घालोनि लोळणी । तुका बाला लोटागणी । वरी पायवणी । सतचरणींचे माया ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - न' वजायें-जाऊ नये

अर्थ - कया ऐकणारे लोकही नोट घ्या हरिकृष्ण वसंतयामतर तेवून उठून का जाऊ नये ? तर त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष पांढुराग तिष्ठत उमा राहिलेला असतो १ म्हणून ज्याला भवसागर तरून जायचे असेल त्यांनी घोर घडून घोहरीची कपा मोठ्या शीनीने लक्ष लावून एकाची २ कयेच्या ठिकाणी इतर विषयाच्या गोष्टी अनुमात्रही बोलू नयेत कारण त्यामुळे देवमवताच्या चित्ताच्या समरसतेत अडथळा निर्माण होतो ३ बैष्णवांची पूजा का करावी ? जो कुणी भाव घडून एवेल त्याने यासवघी ऐकावे या वरणाच्या चरणांवरील धूळ आपल्या मस्तकास लागावी म्हणून आपले मस्तक प्रत्यक्ष सदाशिवही पुढे करीत असतो ४ सव जगत्तास निर्माण करून वेगळा राहिलेला देव बैष्णवाच्या भाव रवाघीन हासलेला असतो अलिप्त असलेला, अतीत जगलेला हा देव त्यांच्या साठी सीमित व मर्यादित होतो ५ सुराराम महाराज म्हणतात अजय सत्ताच्या, बैष्णवाच्या चरणो मी सोडून घालून लोटांग घेतो त्याचि पाय धुऊन ते ठीव मी अतहावर घारण करतो ६

२८४५ अनुभवें आलें अगा । तें या जगा देतसे ॥ १ ॥

नव्हती हाततुके योल । मूळ ओल अतरिची ॥ २ ॥

उतहनि दिलें कदा । शुद्धरसीं सरे तें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे दुसरें नाही । ऐसी व्हाही गुजरली ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - हातबुके-पोकळ, व्यर्थ

१ - अर्थ - जे माझ्या अंगी अनुभवाने आले तेच मी सर्व जगास देत आहे, सांगत आहे १ हे माझे शब्द व्यर्थ व पोकळ आहेत असे नव्हे त्यांत अंत करण्यामधील राखा प्रोतीची ओल आहे २ तुम्हाला मी हे शब्द कसोटीला लावून शुद्ध व रसमयीत आहेत, असे सिद्ध करून दिले आहेत ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आता मला घाबळून बुडरे काही करणे नाही, अशी साक्षात वेळून मी हे शब्द तुम्हास दिले आहेत ४

२८४६ साधकाची दशा उदास असावी । उपाधि नसावी अंतर्बाही ॥ १ ॥

सोलुपता काय निव्रेते जिणाचे । भोजन फरावे परिमित ॥ २ ॥

एकातीं लोकातीं स्त्रियाशीं यचन । प्राण गेल्या जाण बोलो नये ॥ ३ ॥

संग सज्जनाचा उच्चार नामाचा । धोप कीर्तनाचा अहर्निशीं ॥ ४ ॥

तुका म्हणे ऐशा साधनां जो राहे । तोचि ज्ञान लाहे गुरुकृपा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - जिणार्थे-जिवाचे, अहर्निशी-दिवसरान, लाहे-मिळेल, प्राप्त होईल

अर्थ - जो साधक आहे, तो मनाने उदास वृत्तीचा असावा त्याला अंतर्बाहूच अशी कोणतीही उपाधी असू नये. १ सत्साराविषयी सोलुपता काय उपयोगाची ? साधारने निव्रेत जिवाचे आणि भोजनही मर्यादित स्वहवाचे करावे २ प्राण गेला तरी एकांतात किंवा जनसमुदायात स्त्रियांवर सराफाने समापण करू नये ३ नेहमी संगत सज्जनांची ठेवावी बाकीने हस्तिनाच्या उच्चार बरावा रात्रदिवस कीर्तनाचा धोप करावा ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारच्या साधनांनी जो राहील त्याला गुरुकृपेने आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानाची प्राप्ती होईल ५

विवरण - या दशा अभगात तुकाराम महाराजांनी साधकाची दशा करीत असावी याचे मोठे समर्पक वर्णन केले आहे साधक हा उदास असावा त्याच्या अंगी वैराग्य पूर्णपणे घाणलेले असावे इन्द्रियावर त्याने विजय मिळवावा. एकांतात अथवा समुदायात स्त्रियाशी भाषण करू नये प्राण गेला तरी बोलू नये असे त्यांनी या अभगात बजावले आहे साधकाच्या आचरणाची ही रीत समजावून घेण्यासारखी आहे जेथे जेथे मन गुंतून राहण्याची शक्यता ते ते साधकाने टाळावे असा मुख्य भावार्थ समजावा. परमार्थज्ञान हे फार बरोबळे असते त्याला विषयाची बाधा घटकन असते महानुभावाने धीनयधरांनी म्हटले आहे, 'कोमल ज्ञानीं विषो विघ्न' हे विषयाचे विघ्न दूर सारावे असा साधुसत्ताचा उपदेश.

माना प्रकारच्या विषयात साधकही कसे गुंतून राहातात याचे मोठे सामिक वर्णन एकनाथानी आपल्या प्रसिद्ध असा चिरजीवपदात केले आहे या सर्व विषयातून पन मुक्त करण्याकडे साधकाने लक्ष घावे एकनाथानीही म्हटले आहे 'नावडे प्रपंच जनीं वसणें । नावडे कोणासी बोलचें नावडे स्त्रियात वसणें । नावडे स्त्रियातें पाहणें । नावडे स्त्रियातें रचणें । त्याचें बोजणें नावडे ॥ नको नको स्त्रियाचा सांगात । नको नको स्त्रियाचा एकांत । नको नको स्त्रियाचा परमार्थ । करिती माघात पुण्यासी ' साधुसत्ताच्या या अतिरेकी बोलण्यावरून सत हे स्त्रीद्वेष्ये होते असा गैरसमज मात्र होता कामा नये गुरुस्व साधकांनी स्वस्त्रीची नसे बापाचे मायेची माणंदशन येथेच एकनाथानी केले आहे 'स्वस्त्रीसही स्वकार्यापुरतें । बोलचें स्पर्शचें निव्रेते । परी आसवत होऊनया तेथें । सर्वथा चित्त नसावें' हा दडक इतर ज्ञानाच्या क्षेत्रातही महत्त्वाचा आहे मग परमार्थाच्या क्षयात राहील त्यात नवल काय ?

२८४७ अतरींची ज्योती प्रकाशली दीप्ति । मुळींची जे होती आच्छाविली ॥ १ ॥

तेथींचा आनंद ब्रह्माडीं न माये । उपमेसीं काये देऊ सुखा ॥ २ ॥

भावाचे मयिले निर्गुण सचले । तें हे उचें केले विटेवरी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्हां ब्रह्माड पठरी । प्रेमाची जे थोरी साठवण ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सचलें-साठकेन

अर्थ — श्रीहरीच्या कृपेची अत करणारा ज्योत प्रकाशित झाली आहे. मूळात ती अज्ञानामुळे आच्छादित होती ? यापुढे माता माझा अतव ज्ञानावातही मावेनासा झाला आहे. या माझ्या आत्ममुक्तात कुतरी कुठली उपमा देऊ ? २ जे निर्गुणपणे साठलेले होणे ते मी माझ्या भावप्रवृत्तीने मयन करून या सगुण व सुंदर रूपात विटेवर उभे केले आहे. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात पदरी हेच आम्हांत प्रह्लाद असून या ठिकाणी प्रेमाचा फार मोठा साठा झालेला आहे. ४

२८४८ कासया गा मज घातलें ससारीं । चित्त पायावरी नहिं तुझ्या ॥ १ ॥
कासया गा मज घातले या जन्मा । नाहीं तुझा प्रेमा नित्य नया ॥ २ ॥
नामाविण माझी वाचा अमणळ । ऐसा फा चाडाळ निर्मयेलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी जळो जळो काया । विटुला सखया वाचूनिया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — काया-शरीर

अर्थ — देवा, तुझ्या पायावर मात चित्त जडत नाही, तर मग मना या ससारात तरी का घातलेस रे ? १ नित्य नवें प्रेम जर तुमं अनुभवास येत नाही तर देवा, मला या मनुष्याच्या जन्मात तरी का घातलेस रे ? २ तुझ्या नामाविषय माझी वाणी अमणळ झाली आहे. मना असे चाडाळाप्रमाण का रे निर्माण केलेस ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, विटुल सखा जर मला भेटला नाही तर माझ्या शरीरात आण लागी ४

२८४९ प्रारब्धेचि जोडे धन । प्रारब्धेचि वाडे भान ॥ १ ॥
सोत करितो वाया । भज मना पढरिराया ॥ २ ॥
प्रारब्धेचि होय सुख । प्रारब्धेचि पावे दुख ॥ ३ ॥
प्रारब्धेचि भरे पोट । तुका करोना बोभाट ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — सोत-इच्छा

अर्थ — प्रारब्ध असेल तरच धन मिळेल आणि प्रारब्धामुळेच भान वाढेल. १ माझ्या मना उगाच इतर इच्छा का करीत आहेस ? पदरीनाचाचे भजन कर ना. २ प्रारब्धामुळे सुख वा दुःख होत असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, प्रारब्ध जर नीट असेल तर आपले पोट भरेल. याविषयी मी उगाचच काही बोभाटा करीत नाही. ४

२८५० हीन माझी याति । वरी स्तुती केली सती ॥ १ ॥
जगों धनू पाहे गर्व । माझें हराविषी सर्व ॥ २ ॥
मी एक जाणता । ऐसे वाढतसे चित्ता ॥ ३ ॥
राख राख गेलों वाया । तुका म्हणे पढरीराया ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा — याति-जात

२८५१ तपाचे सायास । न लगे घेणे वनवास ॥ १ ॥
 ऐसे कळले आम्हा एक । जालों नामाचे धारक ॥ २ ॥
 जाळों महाकर्म । दावीं निजमुख धर्म ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घेणें । कळिकाळ ते ठेंगणे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - सायास-प्रयत्न

अर्थ - प्रभूच्या प्राप्तीसाठी तपश्चर्याची प्रयत्न करावे लागत नाहीत वनवास पत्करावा लागत नाही । असे आम्हांस समजून आत्म्यामुळेच आम्ही नामाचे धारक बनलो आहोत २ हे नाम महापातकाची कर्मे जाळून निजमुख आपल्या धर्मानुसार दाखविते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच्यामुळे कळिकाळाची भीती नाहीशी होते ४

२८५२ माता कापी गळा । तेथें कोण राखी घाळा ॥ १ ॥
 हें कां नेणा नारायणा । मज चाळविता दिना ॥ २ ॥
 नागवी धावणे । तेथें साहज व्हायें कोणे ॥ ३ ॥
 राजा सधं हरी । तेथें दुजा कोण घारी ॥ ४ ॥
 दुष्ट्या कैल्याविण । नव्हे स्थिर यश जन ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे हरी । घून तुम्हा हातीं दोरी ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - नागवी-वृद्धत्यानंतर

अर्थ - माईच आपल्या घालकाचा गळा कापू लागली तर मग त्या मुलास कोण बाळविणार ? १ नारायणा, हे काय तुम्ही जाणीत नाही ? मग मला गरीबाला उधाव का चाळवता ? २ आठ रातात चोरांनी वृद्धत्यानंतर त्याची प्रायना पकून कोण धावत जाणार ? ३ पृथ्वीचे पालन करणाऱ्या राजानेच प्रजेचे सर्वस्व हरण केले तर मग कुठरे रक्षण करणारे तरी कोण आहे ? ४ देवा, मात मग अतिशय चंचल असून ते तुम्ही स्थिर कैल्यानिधाय आम्हांस बस होणार नाही ५ तुकाराम महाराज म्हणतात हरी, सच जगताची सुत्रे तुमच्याच हातात आहेत ६

२८५३ गाऊ नेणे परी मी काही गार्डन । शरण जाईन पाडुरगा ॥ १ ॥
 ब्रह्माडनायक मी त्याचा अकित । काय यमदूत करितो काळ ॥ २ ॥
 वड्या' ज्याच्या नामें तारिली गणिका । अजामेळ्यासारखा पापरासी ॥ ३ ॥
 चरणांच्या रजें अहिल्या तारिली । रूपवत केली कुबजा क्षणे ॥ ४ ॥
 पृथिवी तारिली पाताळासी जाता । तुका म्हणे आता आम्ही कितो ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा - अकित-स्वाधीन सेवक वड्या-वेड्या

अर्थ - मी काही सुखरात गाऊ शकत नाही, तरी मी पाडुरगाचे गुण गाऊन त्याला शरण जाईन १, त्या ब्रह्माडनायकाचा मी सेवक असल्यान त्या यमदूताचे जयवा काळाचे सेवक मला काय करतील ? २ ज्याच्या नामाने गणिका वेड्याही तरली आणि पापाची राखी असलेला अजामेळ्याही उद्धार करून घेता ३ ज्याच्या चरणांमधील धूलिकणानी अहल्याचा उद्धार झाला आणि अष्टवक्त्रा व गुरुप अन्नगारी कुबजाही सुस्वरूप एका क्षणात झाली ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, हिरण्याक्ष नावाच्या दहान पृथ्वी जव्हा पाताळात दडपली होती त्यावेळी त्यानच त्याला माळून पृथ्वीचे रक्षण केले अशा एवढ्या मोठ्या देवापुढ आम्ही कितोसे आहोत । ५

१ वेड्या, २ दासी

२८५४ गाजराची पुंगी । तसे नवे जाले जोयी ॥ १ ॥
 काय करोनि पठन । केली अहंता जतन ॥ २ ॥
 अल्प असे ज्ञान । अंगीं ताठा अभिमान ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे लंड । त्याचें हाणोनि फोडा तोंड ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- जोयी-खोटे बैरागी, लंड-नास्तिक, दामिक.

अर्थ :- गाजराची पुंगी घोडा वेळ पाजवावी आणि लगेच मोडून टाकावी. तसे हे बाह्य धेपधारी. खोटे बैरागी झालेले आहेत. १. देहाहंकाराची जपणूक केली तर मग प्रयावे पठन करून काय उपयोग ? २. ज्ञान अल्प, अमुनही अंगामध्ये ताठा मात्र मोठाच असतो. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, असे कुणी जे दामिक आहेत, त्यांचे तोंड हाणून फोडून टाकावे. ४

२८५५ परद्रव्य परनारी । अभिळासुनि नाक धरी ॥ १ ॥
 जळो त्याचा आचार । व्ययं मार याहे खर ॥ २ ॥
 सोंवळघाची स्फीति । फोघें विटाळला चित्ती ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सोंग । दावी बाहेरील रंग ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- अभिळासुनि-मनात इच्छा धरून, खर-गाढव, स्फीति-प्रतिष्ठा, मानमात्स्यता.

अर्थ :- दुसऱ्याच्या द्रव्यावर व स्त्रीवर लक्ष ठेवून यांची इच्छा मनात धरून हे लोक ढोंगाने नाक धरून अनुष्ठानाचे सोंग करतात. १. त्यांचा असला आचार बळून जावो, जगाच गाढवासारखे मोठे मात्र ते बाहूतात. २. अंतःकरणात राग पेटलेला असताना, त्याने विटाळलेला असताना बरून मात्र सोंवळघाची प्रतिष्ठा मिरविली जाते. ३. तुकाराम महाराज म्हणतात, केवळ बाहेरचा रंग दाखविणारे हे निव्वळ ढोंग आहे. ४

२८५६ टिळा टोपी उंच दावी । जगों भी एक गोसावी ॥ १ ॥
 अवघा घरपंग सारा । पोटीं विषयांचा पारा ॥ २ ॥
 मुद्रा लावितां कोरोनि । मान व्हावयासी जनीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसे किती । नरका गेले पुढें जाती ॥ ४ ॥

शब्दायं व टीपा :- घरपंग-घरघरचा.

अर्थ :- सतत तयाखू सरून सी ओढावी, अद्या प्रकारचे सत या कलिपुगात झालेले आहेत. १ स्नान-सन्ध्या पवित्र आचार त्यांनी बुडविला असून भाग विण्याचे व्यसन भाग जडवून घेतले आहे. २ भाग घाटून पिणे, कोरण्या फकीचा मुरका मारणे, हेच याचे साधन असून मद्याचे पान यांच्या घागलेच पक्षी पडलेले असते ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, याचे हे सर्व दोग असते येथे कसला आला आहे पाडुरा ? ४

२८५८ जातीची शिंदळी । तिला कोण वंशावळी ॥ १ ॥

आपघर ना बापघर । चित्तीं मनीं व्यभिचार ॥ २ ॥

सेजे असोनिपां घणी । परदार मना आणी । ३ ॥

तुका म्हणे असल जाती । जातीसाठी खाती माती ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- वंशावळी-मुलेवाळे, वंशा वळी.

अर्थ :- जी रती जातीनेच शिवळ आहे तिला स्वतःच्या मुलावाळाचे काय ? किंवा तिला कोण कसे पळवू पाहणार ? १ ती आपल्या पतीच्या घरी असो, अथवा बापाच्या घरी असो; तिच्या मनात फक्त व्यभिचाराचाच विचार सतत असतो २ शेजेवर पती असूनही तिच्या मनात परपुरुषाचे स्थान असते. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, जी अस्सल आहे, जातिवत पतिव्रता आहे ती आपल्याच पतीसाठी माती जाते, आपले पातिव्रत्य ठिकवून राहाते ४

२८५९ अंधळ्याची काठी । हिरोनिपां कडा लोटी ॥ १ ॥

हें का देखण्या उचित । लाभ किया कांहीं हित ॥ २ ॥

साकर^१ म्हणोनि माती । चाळवूनि घावी हातीं ॥ ३ ॥

तुका म्हणे बाटे । देवा पसरावे सराटे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कडा-डोमराच्या कड्यावरून, देखण्या-पाहणाऱ्यास

अर्थ :- देवा, अंधळ्याच्या हातातील काठी हिसकावून घेऊन त्याला कड्यावरून लोटून घावे. १ हे योग्य का ? यात काही लाभ किया हित त्याचे होते काय ? २ एखाद्यास साकर म्हणून हातात फसवून माती घावी हे करे का ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा घागल्या बाटेत काटेरी सराटे पसरणे तुम्हाला बरे वाटते ? ४

२८६० प्रीतिचिया बोला नाहीं पेंसपाड । भलतसे गोड करुनि घेई ॥ १ ॥

तैसे विठ्ठलराया तुज मज आहे । आवडीने गाये नाम तुजें ॥ २ ॥

वेडे बांकडे बाळकाचे बोल । करितो नवल मगबाप ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुज येवो माझी दया । जीर्वाच्या सखया जिवलपा ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- पेंसपाड-पेचपाच.

अर्थ :- देवा, प्रीतीच्या बोलाने कधी पाचपेच नसतात. मुलाचे बोलवे बोल कसेही असले तरी आईबाप गोड करून घेतात १ विठ्ठलराया, तुझेमाझे नाते असेच आहे मी तुझे नाव मोठ्या आवडीने गात असतो २ बाळकाचे बोलणे वेडेबाकडे असले तरी आईबाप मोठ्या प्रेमाने व नवलाईने त्याकडे पाहतात ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, माझ्या जीवाच्या सखया, जीवलग्ना, तुला माझी दया येऊ दे ४

२८६१ माझे मज कळो येती अवगुण । काय करू मन अनावर ॥ १ ॥

आता आड उभा राहूं नारायणा । दयासिधुपणा साच करीं ॥ २ ॥

याचा वदे परी करणें कठीण । इद्रियां अधीन जालीं देवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुजा जैसा तैसा दास । न घरीं उदास गावबापा ॥ ४ ॥

१ घावी, २ चाळवूनि हातीं साकर म्हणोनि घावी माती

तु. गाथा-२ ... ८२

५- शब्दार्थ व टीपा :- अनावर-आवरता न येण्याजोगे, साच-खरे

५- अर्थ - देवा, माझे अवघण माझे मलाच समजून येतात पण काय करू ? हे माझे मन मला आवरत नाही-१ नारायणा, दयासिधू हे नाव सायं व खरे करण्यासाठी तू माझ्या या अवघळ मनःमार्गे उभा रहा ना २ मी धाणीने घोलतो, पण इत्रियांच्या आघोने शाब्दिकपणे त्याप्रमाणे करणे मात्र कठीण झाले आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, मी तुला कसातरी का होईना पण दास झालो आहे मला उदास करू नका ४

२८६२ वर्णावी ते घोरी एका विठ्ठलाची । कीर्ती मानवाची सांगी नये ॥ १ ॥

उदडचि जाले जन्मोनिया मेले । होऊनिया गेले राव रक ॥ २ ॥

त्याचे नाम फोणी नेवे चराचरी । साही वेद चारी वर्णताती ॥ ३ ॥

अक्षय अडळ चळेता ढळेता । तथा नारायणा ध्यात जावे ॥ ४ ॥

३-१-१- तुका म्हणे तुम्ही विठ्ठल चित्तीं ध्याता । जन्ममरण व्यथा दूर होती ॥ ५ ॥

३-१-२- शब्दार्थ व टीपा - राव-राजे, रक-मिकारी, साही-सहा शास्त्रे, चारी-चार वेद

३-१-३- अर्थ - एका फक्त विठ्ठलाचीच घोरवी वर्णन करावी माणसाची कीर्ती कधीही वर्णन करू नये, १ या पूर्वी मोठे राजे आणि इरिद्री मिकारी कितो तरी होऊन गेले पण ते जन्माला आले आणि मरूनही गेले २ त्याचे नावही कुणी या चराचर जगात घेत नाही, उलट ईश्वरास मात्र सहा शास्त्रे, चार वेद वाखाणित असतात ३ जो नारायण अक्षय आहे, अडळ आहे न चळणारा, न ढळणारा आहे त्यालाच पूजित जावे त्याचेच ध्यात करावे ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठलाच्या रुपाचे ध्यान एकदा तुम्ही केले की तुमची जन्ममरणाची व्यथा दूर होईल ५

२८६३ नको देऊ देवा पोटीं हें सतत । भायाजाळें जाण नाठवसी ॥ १ ॥

नको देऊ देवा द्रव्य आणि भाग्य । तो एक उद्वेग होंम जीवा ॥ २ ॥

तुका म्हणे करीं फकिराचे परी । रात्रदिवस हरि येइल घरा ॥ ३ ॥

५- शब्दार्थ व टीपा - नाठवसी-आठवणार नाहीस, आठवण होणार नाही

५- अर्थ - देवा, मला पोटी पुत्रसत्तन तू देऊ नकोस कारण या मायाजाळेत एकदा सापडलो की मग तुम्ही आठवणही होणार नाही १ देवा, द्रव्य व भाग्यही तू मला देऊ नकोस त्यामुळे माझ्या जीवात एक प्रकारचा उद्वेगच होईल २ तुकाराम महाराज म्हणतात देवा, मला फकिरासारखे कर म्हणजे मग रात्रदिवस माझ्या घरी श्रीहरी राहील ३

२८६४ जोडोनिया घन उत्तम वेव्हारे । उदास विघारें वेच करी ॥ १ ॥

उत्तमचि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीव खाणी ॥ २ ॥

परलपकारी नेणे परनिदा । परस्त्रिया सदा जहिणी माया ॥ ३ ॥

भूतदया गार्हपशूचे पालन । ताहेत्या जीघन घनामाजो ॥ ४ ॥

शातिरूपें नव्हे कोणाचा वाईट । वाढवी महत्त्व झडिलाचे ॥ ५ ॥

तुका म्हणे हेचि आधमाचे फळ । परमपद दळ वराग्याचे ॥ ६ ॥

शब्दार्थ व टीपा - वेच-वचं, आधमाचे-गृहस्थाधमाचे

अर्थ - लोखंडो, तुम्ही उत्तम व्यवहार करून द्रव्य क्षुणाल मिळवा व ते उदास वृत्तीने खर्च करा १ असे जो करील त्यालाच उत्तम गती मिळेल आणि मनुष्यजगात चांगले भोग त्याला मिळतील २ जो नेहमी दुसऱ्यावर उपकार करतो, परनिदा झाला सावडत नाही व जगला परस्त्रिया नव्हे आईवहिणीप्रमाणे वाटतात, ३ असा

मनुष्य सर्व प्राणिमात्रांवर दया करून गाईचे पालनपोषण करतो, ताऱ्हेलेह्या लोकांना रानावनात पाणी विपयाची भवत्या करतो ' हा आपली वृत्ती दात ठेवतो, व कुणाजोही दारिद्र्याने वायत नाही आपल्याहून जे कुणी थेंब घाहेत त्याचे महत्त्व तो वाढवीत असतो ५ तुकाराम महाराज म्हणतात, गृहस्थाश्रमाचे हेच एक फल असून वैराग्याच्या वळाने परमपदाची प्राप्ती अशा लोकांना होते ६

विषयवर्णन — साधुसंत प्रपंचाची निंदा करतात स्त्री पुत्रादिकाची अवहेलना करतात, धनसंपत्तीचा वीट मानतात, असे दृश्य सर्वत्र दिसते चांगल्या चांगल्या अभ्यासकाचाही असाच समज आहे परंतु येथे हे लक्षात घ्यावयास हवे की, सत्कार करावा, मुलावाळावर प्रेम कराव, धनसंपत्ती जोडावी, लौकिक प्रपंचाची दृढता करावी, ही 'प्रवृत्ती' शिकवावी लागत नाही ही माणसात उपजतच आहे, आणि ती अनेक प्रसंगी विधिनिषेधाना न जुमानता कार्यान्वित राहून वाटेत त्या मार्गास उफाळून येते तिला विवेक राहत नाही वेळगाम झालेल्या प्रवृत्तीतून मग नुसता प्रपंच, नुसती बायकामुले, नुसता जमीनजुमला, नुसता पैसा, नुसता अधिकार एवढेच दिल्लक उरते देवाची, धर्माची, कुळाचाराची, संस्कृतीची, विठठलाची ओळख मग कुणासच राहत नाही तुकोबांनी अशा लोकांच्या सत्काराची मनोवेष्टा पण बोलकी दाबूचिने काढली आहेच प्रपंचाविपयीची ही अतिरिक्त आसक्ती सताना नको आहे 'सोडूनि राम आनवघन। ज्याचे मर्गो विषयवितन। त्यासो कैचे समाधान। लोलमत्तासी ?' असे त्यांनी स्पष्ट विचारले आहे 'प्रपंच सोडूनि परमार्थ केला। तरी अत्र मिळेंना खापाला' हे जसे त्यांनी बजावले आहे त्याचप्रमाणे 'परमार्थ सोडूनि प्रपंच करिसो। तरी तू यमयातना मोगिसो' असेही बजावयास ते विसरले नाहीत

प्रपंचास पैसा लागतो पण तो वाढेल त्या मार्गाने मिळवावा असे नाही उत्तम व्यवहार करावा, व्यापार करावा, सधोटीने धंदा करावा व त्यापासून धन मिळवावे आणि ते उदास वृत्तीने म्हणजे मी निळविले, मी खर्च करणार असा भावनेशिवाय धर्ष करावे

पराकोटीच्या साधनास धनसंपत्तीची काहीच जरूरी नसली तरी प्रापचिकाचा व्यवहार व सत्कार जालवो तो घनामुळेच हे विसरून कसे चालणार ? इतकेच नव्हे तर प्रापचिकाच्या आधारेने साधकाची, वैराग्याची, साधकाची जीवितमात्राही हुसटू होते हेही सतानी माग्य केले आहे गृहस्थधर्माची महती ही नजरेआड होत असली तरी तिची ओळख सताना नव्हती असे नाही ईश्वरास, पापपुण्यास धर्मविचारास न जुमानता माणसे पणवू कशी बागातात हेही त्यांनी पाहिलेले होते 'पापाचे वस्तू के अतिरतभ' समाजात कसे वादरत असतात व किती विविध प्रकारांनी हे पापी व दुराचारी लोक समाज पोखरून टाकतात हे सतानी उपड्या ओळखानी पाहिले होते 'ईश्वराचें नामही न साहे' अशी ज्यांची वृत्ती होते त्यास घनार्जनाचा विवेक कधीच उरत नाही, आणि घन मदातून इतर अनेक अप्रवृत्ती जोपासल्या जातात 'अंते चरणें जोळियेचें। कां धावणे वारियाचें' तसे धनगस्त लोक विविध विपदाकडे प्रवृत्त होतात, म्हणून उत्तम व्यवहार करून घन जोडावे व उदास विचाराने ते खर्च करावे असे सांगणे अगत्याचे असते 'परठपकारी नेणें परनिंदा। परस्त्रिया सदा बहिष्योमाया। मृतदया गाई पणूचें पालन। ताऱ्हेल्या जीयन घनामानी' हा एक थेंब जीवनाचा वादर तुकाराममुखा या अमगास देत आहेत 'नसणे साठ्या आशय। उपजले कुळीचें धर्म। भाणिक न करावे अम। एक पुरें माय विठोबाचे' अशी त्यांची व्यवहार्य शिक्षण आहे केवळ अर्थकामावर भर दिल्यास मात्र 'तया मग अपाखो थोर आहे' असा त्याचा इशारा आहे

अलोट पैसा अलोट सत्ता, अलोट संपत्ती, अलोट सौंदर्यासंपत्ती गानी माणगास मुख लाभलेले आहे अशी साश इतिहासाची नाही, गानी माणसाचे मन पात झाले ? त्याला मुख लाभले ? त्याची तृप्ता तर एकसारखी वाढत असून या पायी चिंता व नाना दुखे यांच्या मोवयात तो सापडलेला आहे अधिक पैसा, अधिक भोग या आजच्या जीवनसूत्रात वाटेल त्या मार्गाने पैसा हे ओघानव बाले या प्रवृत्तीस पायबंद बसल्या पाहिजे उत्तम व्यवहार करून घन मिळविण्यास सतानी प्रापचिकाना सवलत दिलेली आहे 'हें संपत्तिजात आपवें। हृषनद्रव्य मानावें' या उपदेनात मिळालेल्या द्रव्याचा फार चांगला उपयोग घुवविलेला आहे उत्तम व्यवहाराने घन मिळवाव व ते उदास वृत्तीने खर्च करावे हाच या ह्मनाचा अर्थ आहे पचमहावज्राची आपली नल्पना याला अनुसरूनच आहे

- २८६५ हरि म्हणता गति पातके नासतो । कळिकाळ कापती हरि म्हणता ॥ १ ॥
 - हरि म्हणता भुक्ति हरि म्हणता मुक्ति । चुके यातायाती हरि म्हणता ॥ २ ॥
 तपें अनुष्ठानें न लगती साधनें । तुटती यधनें हरि म्हणता ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भावे जपा हरिचे नाम । मग काळयम शरण तुम्हा ॥ ४ ॥

शब्दाप व टीपा - गति-चांगरी गती, भुक्ति-भाय

अर्थ - या धोहरीचे नाम घेताच शव पातके नाहीशी होऊन चांगली गती मिळते श्रोहरीच्या व नामाने कळिकाळही धरवर कापू लागतो १ याच्याच नामाने नाना प्रकारचे उत्तम असे भोग मिळतात आणि तब प्रकारची यातायात चुकते २ धोहरीचे नाम घेताच सर्व प्रकारची यधन तुटतील याच्या प्राप्तीसाठी जपतपादी अनुष्ठानादी साधने करण्याची काही अहरी नाही ३ तुकाराम महाराज म्हणतात भविष्यमावान या धोहरीचे नाम जपावे मग तुम्हांस मग अपवा काळ शरण येईल ४

- २८६६ नये वाटू मन । काहीं न वेळाचे भिन्न ॥ १ ॥
 पाप विठोबाचे विसर्त । असो घावे दिवसराती ॥ २ ॥
 नये काकुळती । कोणा यावे^३ हरिभक्ति ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे साई । करील कृपेची विठार्ई ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा - साई-सावली

अर्थ - एका विठ्ठलाकरीब इतरन आपले मन यादू देऊ नये त्याच्याकरीब वेगळे असे काही पाहूच नये १ रात्रदिवस विठ्ठलाचे पाप आपल्या वितात असू घावेत २ हरीच्या दासानी हरीबाबून दुसऱ्या कोणासच काकुळती पडू नये ३ तुकाराम महाराज म्हणतात ही विठ्ठलमाऊली आपल्यावर कृपेची सावली घालू करील ४

- २८६७ सकळ देवाचे दैवत । उभें असे रगा अत ॥ १ ॥
 रग लुटा भासे बाप । शुद्ध भाव^३ खरें माप ॥ २ ॥
 रग लुटिला बहुती । शुफ नारदादि सर्ती ॥ ३ ॥
 तुका लुटिता हे रग । साह्य जाला पाडुरग ॥ ४ ॥

शब्दाप व टीपा - रगा आत-कीतनाच्या रगात

अर्थ - सर्व दैवताचे दैवत हे अज्ञान कीतनाच्या रगात उभे राहाते १ मात आपणही, या कीतनाचा रग तुम्ही शुद्ध भावाचे खरे माप करून लुटावे २ धूर्त शुकनासादी मुनींनी याचा रग भरपूर लुटला आहे ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, योही हाच भवतीचा रग लुटला म्हणून पांडुरंग मत्त साह्यभूत झाला आहे ४

- २८६८ उशीर का केला । कृपाळुया जी विठठला ॥ १ ॥
 मज दिलें कोणा हातीं । काप मानिली^३ निश्चिती ॥ २ ॥
 कोठवरीं धरु घोर । आता मन करु स्थिर ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जीव । ऐसी भावितसे कीव ॥ ४ ॥

शब्दाप व टीपा - कृपाळुया-कृपाळू

अर्थ - मही जी कृपाळू विठ्ठल मला भट देण्यादिये तुम्ही उगीर का हो केला ? १ मला तुम्ही स्वाधीन तरी कृपाळ्या हातीं केले ? तुम्ही मजविषयी निश्चिती का मानली ? २ मी आता तुमच्याविना कुठवर घोर धरु ? माझ मन भी स्थिर तरी कसे करु ? ३ तुकाराम महाराज म्हणतात माझ जीव असा प्रकारची कृपा एकसारकी माकत आहे ४

२८६९ तुका वेडा अविचार । करी बडबड फार ॥ १ ॥
 नित्य वाचे हाचि छंद । राम कृष्ण हरि गोविंद ॥ २ ॥
 घरीं पांडुरंगी भाव । आणीक नेणे दुजा देव ॥ ३ ॥
 गुरुज्ञान सर्वा ठायीं । दुजे न विचारो कांहीं ॥ ४ ॥
 बोल नाईके कोणाचे । कथे नागवाचि नाचे ॥ ५ ॥
 संगतपचारें कांटाळे । सुखें भलते ठायीं लोळे ॥ ६ ॥
 कांहीं उपवेशिलें नेणे । वाचे विठ्ठल विठ्ठल म्हणे ॥ ७ ॥
 केला बहुतां फजित । तरी हेंचि करी नित्य ॥ ८ ॥
 अहो पंडितजन । तुका टाकावा धुंकोन ॥ ९ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- कांटाळे-कटाळे

अर्थ - हा तुकाराम वेडा आणि अविचारो आहे हा फार बडबड करतो १ रामकृष्ण, हरिगोविंद हाच एक छंद सतत त्याच्या बाणीत आहे. २ याची भक्ती फजित एका पादुरगावर आहे दुसरे काही हा जाणतच नाही. ३ सर्वांमूर्तो भगवंत पाहण्याचे गुरुज्ञानच हा मानतो दुसरा विचारच हा कधी करीत नाही ४ हा कुणाचेही इतर मान कधी ऐकत नाही व हरिकथेत हा नागवाच नाचतो ५ याला कोणत्याही उपचारांचा कटाळा असून कुठल्याही दिकाणी हा मोठ्या सुखाने लोळत असतो ६ दुसऱ्याने काही उपदेश केला तर हा काहीच जाणत नाही. बायाने मात्र एकसारखे विठ्ठलविठ्ठल म्हणत असतो ७ पुढील्लोणी याची फजितो अनेकदा केली, तरी त्याचा बर सांगितलेला श्रवणहासच नित्य असतो ८ तुकाराम महाराज म्हणतात, अहो पंडितजन, असा हा वेडावाकडा तुकाराम तुम्ही धुंकून टाका, त्याचा नाद सोडून घ्या ९

२८७० आलीं तिहस्यपर्वणी । न्हाण्या भटा जाली घणी ॥ १ ॥
 अंतरां पापाच्या कोडी । बरिचरि बोडो डोई दाढी ॥ २ ॥
 बोडिलें तें निघालें । काय पालटले सांग बहिले ॥ ३ ॥
 पाप गेल्याची काय खुण । नाहीं पालटले अवगुण ॥ ४ ॥
 मवितमावें विण । तुका म्हणे अचघा सीण ॥ ५ ॥

- शब्दार्थ व टीपा :- घणी-तप्ती, कोडी-कोटचावघी, बहिलें-सत्वर

अर्थ - तिहस्याची पर्वणी आली की गोदावरीकाठच्या क्षेत्रस्थ न्हाण्याची घ भटामिसुकाची तुप्ती होते १ अंतरंगात पापाच्या कोटचावघी शशी असूनही लोक बरबर डोके मूढपण करतात, दाढी फाडून टाकतात २ असा प्रकारचे बरबरचे बोडून काढून काय होणार ? श्यामळो अंतरंगातील पालट काय होतो ते सत्वर सांग ३ तुम्ही अवगुण जर पालटले नाहीत तर पाप गेल्याची तरी खुण काय ? ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, एका मवितमाव-विषाव उरलेला सर्व शीण मात्र आहे ५

२८७१ तुज घालोनियां पूजितो संपुष्टी । परि तुझ्या पोटीं चयदा भुवनें ॥ १ ॥
 तुज नाचऊनि दाखवूं कीतुका । परी रुपरेखा नाहीं तुज ॥ २ ॥
 तुजलागीं आम्ही गात असो गीत । परी तूं अतीत शब्दांहूनि ॥ ३ ॥
 तुजलागीं आम्हीं घातिलेल्या मळ्या । परि तूं वेगळ्या कर्तृत्वासी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आतां होऊनि परमित । मामे काहीं हित विचारावे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संपुष्टी-लहानशा घालु पायाळ, अतीत-पलीकडे, परमित-सीमित, मर्यादित, विचारावें-विचार करावा.

अर्थ:- देवा, मी तुला संपुष्टात घालून तुला पुन्हा करू पाहतो. पण तुझे स्वरूप किती मोठे आहे ! त्यात चौदा भुवने व्यापलेली असतात. १ आम्ही तुझ्यापुढे मोठ्या कीतुकाचे नावून दाखवितो; परंतु तुला म्हणजे कसलीच रूपरेषा नाही. २ तुझ्यासाठी आम्ही मक्तीने गीन घातो, पण तू तर शब्दाच्याही पलीकडचा आहेस. ३ देवा, तुझ्या गळ्यात आम्ही कुलांच्या माळा घातल्या परंतु तू सर्व कर्तृत्वापासून वेगळा व अकर्ता अस आहेस. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, तू आता माझ्यासाठी मर्यादित हो व माझ्या हिताचा काही विचार कर. ५

२८७२ पापाची मी राशी । सेवाचोर पायांपाशीं ॥ १ ॥

करा दंड नारायणा । माझ्या मनाची खंडणा ॥ २ ॥

जना ह्मतीं सेवा । घेतों खंडणें देवा ॥ ३ ॥

तुझा ना संसार । तुका दोहीकडे चोर ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- खंडणें-दाभिवणाने.

अर्थ :- देवा, मी पापाची राशी असून सेवेच्या वेळी विमूढ होणारा हा चोर आता तुझ्या पायांशी आलेला आहे. १ नारायणा, माझ्या मनाचे खंडण करून मला तुम्ही मित्रा करायी २ देवा, मी आजवर दाभिवणाने लोकांच्याकडून सेवा घेतली ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मला थड संसार नाही, थड मी तुलाही नाही. मी याप्रमाणे दोहीकडून आध्वन्यो गेलो आहे ४

२८७३ हुडीवरी हुडी । घाले मोकळी गुजरी ॥ १ ॥

ध्यान लागो ऐसें हरी । तुझे चरणीं तेंदापरी ॥ २ ॥

आवंतण्याची आस । जेंसी लागे बुवळास ॥ ३ ॥

लोभ्या कळांतराची आस । बोटे मोजी दिवस मास ॥ ४ ॥

तुका म्हणे पंढरीनाथा । मजला आणिक नको व्यथा ॥ ५ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- गुजरी-गुजराची रत्नी, आवतण्याची-आपवणाची, आस-इच्छा, आता, कळांतराची-ध्यावाची.

अर्थ :- गुजराची रत्नी डोक्यावर रचलेली एकावर एक अशी भांड्यांची उत्तरंड घेऊन त्यास हात न लावता मोकळेपणाने घालते. पण तिचे लज मान सतत तिकडेच असते. १ थोहरी, त्याप्रमाणे माझे चित्त तुझ्या चरणाशी दृढ व्हावे २ एखाद्या भूकेलेल्या दुयळ्या भिल्लूकास आमजणाची इच्छा असते, तशीच अवस्था माझी झाली आहे ३ लोभी माणसास नेहमी स्वागाची हाव असते रात्रदिवस तो बोटे घालून विषय व महिने मोजीत असतो ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, पंढरीनाथा, असाच व्यास मला तुला असावा. आणखी इतर दुसरी कुठलीच व्यथा माझ्या चित्तास नको ५

२८७४ लागोनिपां पायां विनवितों तुम्हांला । करें टाळी बोला मुखें नाम ॥ १ ॥

विठ्ठल विठ्ठल म्हणा वेळोवेळां । हा मुखसोहळा स्वर्गीं नाहीं ॥ २ ॥

कृष्ण विष्णु हरि गोविंद गोपाळ । मार्ग हा प्रीजळ वेकुंठीचा ॥ ३ ॥

सकळांसीं येथे आहे अधिकार । कलयुगीं उद्धार हरिनाम ॥ ४ ॥

तुका म्हणे नामापाशीं चारी मुक्ति । ऐसे दहप्रयीं थोलियेलें ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- करे-हातांनी, प्रांजळ-सोपा.

अर्थ :- लोकहो, मो तुमच्या पायां पडून तुम्हांस विनती करीत आहे तुम्ही हातांनी टाळी वाजवा आणि मुलाने श्रीहरीचे नाम बोला १ विठ्ठल विठ्ठल असा नामजवर तुम्ही चारवार करा. हा नामाचा मुखसोहळा प्रत्यक्ष स्वर्गात सुद्धा नाही. २ कृष्ण, विष्णू, हरि, योगेश्वर या नामांचे वितन करणे हाच एक वैकुण्ठस जाण्याचा मार्ग आहे ३ या मार्गाने जाण्याचा अधिकार सर्वांलाच आहे. श्रीहरीच्या नामाने कलियुगात सर्वांचाच उद्धार होत असतो. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, श्रीहरीच्या नामानेच धारी मुक्तीची प्राप्ती होते, असे पुष्कळ गुन्या प्रयातून प्रतिपादन केले आहे. ५

२८७५ लटिकें हासें लटिकें रडें । लटिकें उडें लटिययायें ॥ १ ॥

लटिकें माझें लटिकें तुमें । लटिकें ओझे लटिययायें ॥ २ ॥

लटिकें गाये लटिकें ध्याये । लटिकें जायें लटिययायें ॥ ३ ॥

लटिका भोगी लटिका श्यागी । लटिका जोगी जम माया ॥ ४ ॥

लटिका तुका लटियया मायें । लटिकें योलें लटिययायें ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- लटिययायें-लटवयापाशी, खोटघाजवळ.

अर्थ :- या शब्दहारी जगात लोक लटकेच म्हणजे खोटेच हसतात, खोटेच रडतात व खोटघापाशीच खोटे उडया घेते. १ लोक खोटेच माझे माने, तुमचे तुमचे म्हणतात व बुया खोटघावेच ओझे गिरावर घेतात. २ लोक खोटेच गातात, खोटेच ध्यान करतात खोटेच खोटघापाशी जातात ३ या जगात भोगी लटकाच असून त्याचीही लटकाच आहे. योग धारण करणारा योगी लटका आणि सर्व जग हेही लटकेच आहे. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, या मायिक जगतात मोही खोटाच असून खोटघा भावनेने खोटघापाशी खोटेच बोलत आहे. ५

२८७६ जालों^१ म्हणती त्याचें मज वाटे आश्चर्य । एका नव्हे धीर घचन माझें ॥ १ ॥

शिजलिया अन्ना वाही दांत हात । जिन्हेसी घाखत न कळे फेंसें ॥ २ ॥

तापलिया तेली^२ वावन चंदन । बुद एक क्षण शीतळ करी ॥ ३ ॥

पारखी तो जाणे अंतरांचा भेद । मूढजना छंद लावण्यांचा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे फत्ती निवडे आपण । अूढ मंद हीन जैसें तैसें ॥ ५ ॥

शब्दायं व टीपा :- वावन-एक प्रकारचा उत्तम चंदन, सुंद-सुंद, कसी-कसोटीस.

अर्थ :- आम्ही आता परिपूर्ण झालो असे जे कुणी म्हणतात, त्यांचे मला भारी आश्चर्य वाटते. त्यांच्या सवधी मोट एका. मला सांगण्यासाठी धीर घरवत नाही १ शिजलेले अन्न दातास व हातास जर कळते तर सगळे जिनेला खासल्यावर कळणार नाही, हे कसे ? २ तापलेल्या तेलाला असले व उत्तम अशा चंदनाचा उगाळून एक पेंद जरी टाकला तरी ते एका क्षणात पंड होते, ३ जो वस्तूचा परीक्षक आहे तोच अंतरंगातील घमास व भेदास जाणतो आणि मूढ लोकाना मात्र बरबरच्या सौंदर्याचेच वेड असते. ४ तुकाराम महाराज म्हणतात, सोने एकादा कसोटीला लागले की सगळे त्याचे शूद्रत्व, सबल व हीनत्व निघून निघते. ५

२८७७ हेचि धीर प्रवित आवडती देवा । संकल्पावी माया संसाराची ॥ १ ॥

ठेविलें अनंतें तैसेचि राहायें । चित्तीं असो घाये समाधान ॥ २ ॥

वाहिल्या उद्रेग दुःखचि केवळ । भोगणें तें फळ संचित्ताचे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घालूं तयावरी भार । वाहूं हा संसार देवा पायीं ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- संकल्पाची-अर्पण करावी.

अर्थ :- संसाराची सर्व माया देवाला अर्पण करावी. हीच एक थोर भक्ती देवास आवडत असते. १ प्रारब्धकर्मनि जशी परिस्थिती अंततः ठेविली असेल तसेच सुखाने राहावे. चिंतात त्याचे समाधान असावे. २ प्राप्त, स्विकारून घेणे सारखी चिंताच करीत राहिल्यास केवळ दुःखच प्राप्त होईल. प्रारब्धाचे फळ आपणास भोगावेच सामगार. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, आपला हा संसार देवाच्या पायावर वाहून सर्व भार त्याच्यावर ठेव. ४

२८७८ जन्मा येणें घडे पातकाचे मूळें । संचिताचें फळ आपुलिया ॥ १ ॥

मग बापांविण दुःख बाहों नये । हसोनिपां काय देवावरी ॥ २ ॥

ठाउकाचि आहे संसार दुःखाचा । चित्तीं सीण याचा बाहों नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाम त्याचें आठवावें । तेणें विसरावें जन्मदुःख ॥ ४ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- बापांविण-उपाय, ध्येय.

अर्थ :- पूर्वजन्मी काही पातक घडल्यामुळेच पुनः जन्मास पावे लागते. जन्मास येणे हे. आपल्या पूर्व-संचिताचेच फळ आहे. १ मग यासंबंधी ध्येय दुःख मानू नये. याबाबतीत देवावर हसून काय उपयोग ? २ हा सर्व संसार दुःखमय आहे, हे आपणास माहीत आहेच. मग त्याचा प्राप्त आपल्याच चिंतात बागवू नये. ३ तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या देवाचे नाव आठवावे आणि त्यायोगे आपल्या जन्ममरणाचे दुःख विसरून जावे. ४

२८७९ आतां भाशे नका बाणूं गुण दोष । करितों उपदेश याचा कांहों ॥ १ ॥

मानदंभासाठीं छळीतसें फोणा । आण या चरणां विठोबाची ॥ २ ॥

तुका म्हणे हें तों ठावें पांडुरंगा । काय कळे जगा अंतराचें ॥ ३ ॥

शब्दार्थ व टीपा :- बाणूं-वर्णन करू, आज्ञा-उपदेश.

२५

अर्थ :- आता भाशे गुणदोष कुणी वर्णन करू नका. या संघर्षाचा मी काही उपदेश करतो तो ऐका. १ मान मिळवा असा दर्शन मी कुणास छळत नाही. यासंबंधी विठोबाच्या पायांचे उपाय मी घेतो. २ तुकाराम महाराज म्हणतात, भाशी ही स्थिती त्या पांडुरंगास माहीत आहे. माझ्या मनातील भाव जगाला काय समजणार आहे ? ३

२८८० काय भाशें नेती वाईट म्हणोन । करूं समाधान कशासाठीं ॥ १ ॥

काय मज लोक नेती परलोका । जातां फोणा एका निवारेल ॥ २ ॥

न म्हणें फोणाती उत्तम वाईट । सुखें भाशी कूट त्याचो मार्ग ॥ ३ ॥

सर्व माझा भार असे पांडुरंगा । काय भाशें जगासर्वें काज ॥ ४ ॥

तुका म्हणे माझे सर्वही साधन । नामसंकीर्तन विठोबाचे ॥ ५ ॥

द्वितीय खंडातील अभंगसूची

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
अगा कष्टाकरा करितसे	... २८२५	अल्प माझी मती	... १६३३
अगा ये उदारा अगा विश्वभरा	... २३१८	अवघाचि आकार घासियेला	... १४२१
अगीकार ज्याचा केला नारायणे	... २७९८	अवघा तो घाकुन	... १५१७
अगी देहोनिया सती	... १८४७	अवघिया चाढा कुटित करुनि	... १७५७
अगे अनुभव जाला मज	... २०७६	अवघियाच्या आली मुलें	... १६०२
अग्निमाजी गेले	... २०५१	अवघीच तीये पळली	... २७८८
अग्नीमाजी पडे घातु	... १४९२	अवघी भूते साम्या आली	... १५०८
अषळ न चळे ऐसे जाले	... २५४९	अवघा मिध्या आटी	... १३६९
अडचणीचे दार	... २०९५	अवघेचि निजो मका	... १८४१
अतराय पडे गोविंदी अतर	... १४५०	अवघे चुकविले सायास	... २१०१
अतरीची ज्योती प्रकाशली	... २८४७	अवघ्या उपचारा	... १२९१
अतरीचे बोंड	... २८२८	अवघ्या भूताचे केले सतर्पण	... १२८९
अतरीचे जाणा	... १६४८	अवघ्या वाटा जात्या दीण	... २२९९
अतरीचे ध्यान	... १२९८	अवचिताचि हातीं ठेवा	... २५४६
अति जाले उत्तम वैश्येचे लावण्य	... १७१९	अवतार गोकुळी हो जन	... १७७६
अतिहवाई वुडे गेले	... २७०४	अवतारनाम भेद गणा	... १५८०
अघळपाची काडी	... २८५९	अविश्वासिपाचि घरीर	... २३३६
अघिक कोढिता चरफडी	... १८३७	अचक्य तीं सुम्हा नाही नारायणा	... २३१५
अघीरा माझ्या मना ऐके	... २३०९	असती कांटाळा हा नव्हे मत्सर	... २७३५
अगत ब्रह्माहें एके रोमी	... २४८२	असरय वचन होता सर्व	... १६१८
अनन्यासी ठाव एक सर्व काज	... २२३७	असे घेयीचिया दीने	... १५१३
अनुभवा आले	... २१६४	असो खळ ऐसे फार	... १७२३
अनुभवे अनुभव अवघाचि	... १३२४	असोन लोकाचे बोल	... २४८९
अनुभवे आले अगा	... २८४५	असोत हे तुझे प्रकार	... २४३७
अनुभवे कळों येते पाडुरगा	... १८४४	असोत हे बोल	... २१६१
अनुभवे वदे वाणी	... २७९१	असो तुझें तुवपासी	... २२३४
अनुहात ध्वनि वाहे	... १७८९	असोनि न कोजे अलिप्त	... २७३७
अनुहातीं गुतली नेणे	... १६३७	असो मागें जाले	... १८१९
अमवत राहाण जळो त्याचे सोड	... १३१९		
अमिनव सुख तारि या	... १३७३	आ	
अमिमानची स्वामिनी शाति	... १३५२	आइकिली कीर्ति सताच्या चदनी	... २७२४
अमिमानाचे सोड काळें	... २७१०	आइकिली मात	... २७४५
अमर आहा अमर आहा	... १४०१	आइल्याची रात्री	... १३४९
अमर तूं सरा	... २३०३	आगी लागीं पया सुखा	... २२९६
		आचरितो कर्म	... १४५४

अमंग	अमंगक्रमांक	अमंग	अमंगक्रमांक
आजि आनंदु रे एकी परमानंदु रे	... २५०३	आतां वरे जाळे । माझे माथावे	... १९०३
आजिचिया लाभें ब्रह्मांड ठेंगणे	... १९६९	आतां भय नाहीं ऐसे वाटे	... २६७५
आजि दिवस धन्य	... १९६६	आतां मज तारी	... २२६४
आजि वरवें जाळे	... १९७०	आतां मज देवा	... २२०८
ऊढवो नेदी आवडी आणिक	... १७०३	आतां माझे नकां धाणू गुणदोष	... २८७९
आडलिया जना होती सहावारी	... २७९५	आतां माझे सखे येनी वारकरी	... १९९८
आडवा तो उभा	... २४४७	आतां माझ्या भावा	... २०८१
आण काय सादर	... १८००	आतां माझ्या मना	... २३४४
आणिक मात माझ्या	... २११९	आतां माझ्या मायबापा	... २८१३
आणिकांची सेवा करावी शरीरे	... २६७८	आतां मी संवया नव्हे गा	... १९९२
आणिका छळावया जालासी	... १७५८	आतां हे बिनवणी प्रधान अष्टक	... १८९०
आणिकासी घारी ऐसा माहों	... १४९५	आतां हे सेवटी । मासी	... १९४३
आणिता त्या गती	... २४५१	आतां होईन परणेकरी	... २५३२
आणीक ऐसे कोठें	... १३८५	आतां होई माते बुद्धीचा	... २१४२
आणीक काहीं नेणे	... २१९१	आदि वर्तमान आणसी भविष्य	... १६८६
आणीक काही मज	... १४५७	आनदाच्या कोटी	... १९७८
आणीक कौणाचा न करी	... १४३५	आनदें एकावी प्रेम बोसडव	... १७१६
आणूनिमा मना	... १३८०	आपल्याच स्फुदें	... २५१६
आता आवडक करणे	... २६३२	आपुला तो देह आम्हा	... २२१२
आता आशीर्वाद	... १९४२	आपुलिया आगें पोटो मायाजाळ	... २४६२
आतां आहे नाहीं	... २६१०	आपुलिया लाजा	... १५५४
आतां अक योग साधावा	... १८८९	आपुले आपण आपावे	... २७३६
आतां करवा का सोस	... १९६३	आपुले गावीचे न देखेंसे जाले	... १२७९
आतां वाढावादी करों वा	... १७८०	आपुले मरण पाहिले	... २६६९
आतां गुण दोष काय निवारिती	... २१४९	आपुल्या आपण उगवा	... २५४०
आतां घेई माझे	... २१६०	आपुल्या आम्ही पुतिले	... २३६२
आतां चक्रधरा	... १८७५	आपुल्याचा करीन मोळा	... २६४४
आतां चुकले बघन गेले	... २६४८	आपुल्याचा भोव चाटी	... २७३८
आतां तुला भाव कळो जाला	... १८५९	आपुल्या महिमानें	... १४८१
आतां तू तयास होईं वो	... १९८४	आपुल्या माहेरा जाईन	... १५९२
आतां दुसरे नाहीं वनीं	... २६२०	आमचा तू म्हणी	... २२६७
आतां देह अवसान	... २५७४	आमचा स्वदेश	... १७१४
आतां न करी सोस	... १६६४	आमची का नये तुम्हासी वरुणा	... १८६१
आतां नको चुको आणुल्या	... १८२५	आमची जोडी ते देवाचे चरण	... २८०६
आतां मये बोली अग्नेराची	... २४३०	आमुचे जीवत हें कथाजमुत	... २००७
आतां न म्हणे मी माझे	... २२९७	आमुचे ठाऊने तुम्हा गर्भवास	... २५०९
आतां नेम जाला	... २२२८	आमुचे जोडल्या सुनाविया रासी	... १९७३
आतां पदरोपमा	... १८१७	आमचा मासी बाणी घोवडी उत्तरे	... २११२
आतां पाहों पय माहेराची	... १९१३	आरोनिया पाहें वाट	... १५९४

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
आर्तभूताप्रति	... १३५८	आम्ही असो निश्चितनें	... २७९०
आला भागासी तो करीं	.. १४२५	आम्ही आर्तभूत जिवी	... २४३६
आलिमन कठाकठी	... २३९६	आम्ही आळीकरे	... १३४८
आलिया अतीता	... २४६३	आम्हीं ध्यावे तुजें नाम	... २०६१
आलिया भोगासी	.. २३९६	आम्ही जाणावे तें काई	.. ३४८०
आली सलंगी पायापासीं	.. १२९२	आम्ही जाणों तुझा भाव । कंचा	... १९९३
आली विहस्य पर्वणी	... २८७०	आही जातो तुम्ही वृषा	... १६०९
आलें तें आधी खाईन भातुके	... १९७२	आम्ही जालों एवविध	... २४२५
आले देवाचिया मना	.. १६२८	आम्ही तेणें सुधी	... १८९७
आले घरायेच पेठे	.. २०१७	आम्ही देतां हाका	... २७५९
आले सत पाय ठेंवितो	.. २८२२	आम्ही देव तुम्ही देव	... २५८९
आवडीचें दान देतो	.. २०९४	आम्ही न देखो	... १६८८
आवडीच्या भतें करितो	.. १२८५	आम्हीं नाचों तेणें	... २१०५
आवडी न पुरे रोवितो	... १७००	आम्हीं नामाचे घारक	.. २३००
आवडी भोजन प्रकार	.. २६४२	आम्ही पतित म्हणोनि	.. १८०२
आवडीसारखे संपादिलें	... १६९८	आम्ही बोलां तें तुज	... २०२३
आशा तुज्या माया	.. १४४६	आम्ही भाडो तुजसवे	.. २२४९
आशा ते करविते	... १४०७	आम्ही भाव जाणो देवा	.. २०७०
आशाबद्ध तो जगाचा	... १४९४	आम्ही याची केली	... १२७३
आशाबद्ध वक्ता भय	... १४८२	आम्ही वीर जुझार	... १४९३
आशा हे समूळ	... १४३६	आम्ही सर्वदाळ	... २७१८
आवयय या वाटे	... १३९०	आम्ही हरिचे सवगडे	... २३०१
आहाव तो गोड	.. २५९२	आम्ही धेनूचे सन्वासी	.. १४८५
आहे तेंचि आम्ही मागो	.. १२७२	आळविता कळ धोकला	... १८८३
आहे तेचि पुढें पाहों	... २२३५	आळविता बाळें	... १४८९
आम्हा अराणूक सवसारा	... १९९०	आळवीन स्वर्	.. १५५०
आम्हा अवघें भाडवल	... १४२६	आळी करायो ते कळतें	... २५९४
आम्हा अळकार मुद्राचे	.. १७०५	आता पाळूनिया असे	... २१९९
आम्हा आवडे नाम	... २६३०		
आम्हा एकविधा धुष्य	.. २६६३	इच्छा नाव नाही	... १८८०
आम्हां गात्री जन	... १७४२	इच्छेचे पाहिले	.. १७२५
आम्हापासी याचे बळ	... १२७४	इद्रियांनी दिने	... ३४९५
आम्हां वैष्णवाचा नेम	.. २०६४	इहलोकी आम्हा वस्तीचे	... २४०८
आम्हा शरणागता	... २६१५		
आम्हा सर्वभावे हेंचि	.. १८०५		
आम्हासी तों नाहीं आणीव	... १४४३	उकरडा आधीं अर्धी	... २७३०
आम्हा सवळ सुखाचा	२७५६	उखते आपुण्य जाणाचे	... २५९८
आम्हा हरिच्या दासा	१६४०	उबविल्या गुती	... १६४३
आम्हां हेंचि भाडवल	... २०८०	उच निच काही नेणें	... २८२०

अमंग	अमंगक्रमिक	अमंग	अमंगक्रमिक
उचिताचा दाता	... २१५८	एक पाहातसां एकांचीं दहनें	... १५६२
उचिताचा माग होतों	... २७८६	एकल्या जव्हे खेळ चांग	... १७७२
उठाउठों अमिमान	... १६३१	एक घेरा अग्रा चाड	... २०१६
उत्तम घालावें आमुचिये	... १७०४	एकाएकी आता असावेंसें वाटे	... २१७१
उदकां कालवी शेष	... २६९१	एका ऐसें एक होते कोणा काळें	... २५२१
उदार तू हरी ऐसो	... २६४६	एका गावें आम्हीं विठोबाचें नाम	... १७७८
उदारा कृपाळा आगा देवाच्या	... २५०१	एकाचिया घाटपा टोके	... १४५१
उदारा कृपाळु पतितभावना	... २३११	एकाताचे मुख देईं मज देवा	... २७७१
उदासीनाचा देह ब्रह्मरूप	... २६५३	एका कोटाची निशाणी	... २४४८
उदासीना पावत्या देवी	... २३६४	एका हातीं टाळ एका हातीं चिपळिया	... २६२७
उदव अकुरासी	... १७६५	एवढा सकोच उरि का व्यालासी	... १९१७
उद्वेगाची घाव बसली आसनी	... २५१७	ऐकती दाट	... २६७७
उद्वेगासी बहु फाकती मारण	... २६९९	ऐक हें सुख होईल दोर्पासी	... १९८८
उपनारी असे आरोपि उरला	... १३७७	ऐका ऐका भाविजन	... २४६१
उपनारासी बाज जालों	... २२०५	ऐका गा ए अद्य ये जन	... २८१०
उपजी मरो हें तों आमुचो मिरासी	... २५७९	ऐका जी संतजन	... २१९८
उपाधिपेगळे गुम्ही निविकार	... २२९२	ऐका पडिनजन	... १६२४
उपाधीचे बीज	... २२०१	ऐका वचन हें सत	... १३३४
उपास कराडी	... २३४५	ऐका संतजन उत्तरें भासें बोबडे	... २३१२
उपासा खेदटीं अग्रासवें मंटी	... २६५६	ऐका हें वचन भासें संतजन	... २६८२
उपेक्षिता येणें कोणी घरणागत	... १६९७	ऐकोनिया कीर्ती	... १९३९
उपरांतील कीटक	... २४७७	ऐसा भागवें जालों	... २०५२
उपा उभी कळ	... २१३१	ऐसा बोपो नाही हें जपा नावडे	... २६८३
उभें चक्षुवागे तीरी	... २०७९	ऐसिया सपत्ती आम्हा सवसारी	... १३२५
उभ्या बाजारांत कपा	... २४८८	ऐसी जिह्वा निरी	... १३१०
उभटवी बाणी	... २३५४	ऐसा जोडी करा राम वंटीं धरा	... १५३८
उभटे तें आयीं	... २०२२	ऐसी ते साहित्यी होईल पवरो	... १९४९
उलविली लाज	... २०६९	ऐसी भासी बापी दोनरूप पाहे	... १८८७
उलील का जेला	... २८६८	ऐसी अत पाटे बाडी	१३५३

अर्थ	अमराक्रमक	अर्थ	अमराक्रमक
क		करुनि चाहाडी	... १९२९
कडवणी घरिता अडवणीचा ठाव	. २५१४	करुनि जतव	... २७५८
कवमुसाच्या आघारे	.. २३७५	करुनि राहों जरी आत्माचि प्रमाण	... २४११
कयनीं पठणीं करुनि काय	. २३५३	करु याची कथा नामाचा गजर	... २०२९
कया करोनिया द्रव घेती देती	.. १४७०	कर्कदधधधति	... २०८५
कया करोनिया मोल ज्याचे घेती	१४७८	कर्म धर्म नव्हती साय	.. १३८७
कयाकाळींची मर्यादा सांगतो	.. २३५५	नरुपतरु धर्मो इच्छिले तें फळ	... २७२९
कया निवेणीसगम देव भवत	२३५७	नरुपतरुखाली	... २०७२
कया दुस हरी कया मुक्त करी	.. २१५४	कवण जन्मता कवण जन्मविता	... १८२९
कया देवाचे ध्यान कया साधना	. २३५६	कवणा पापाणासी धरुनि भाव	... १७८५
कया पुराण ऐकता	. २०४१	कवणाशी भाडो कोण माजें साहे	... १८८२
कया प्रावर्ण	. १८३८	कवतुक बाणे	... १८१८
कया हें भूषण जनामध्ये सार	.. २१११	कबीरवरुषा तो आम्हासी विटाळ	... १९९५
कयें उभा जग राखेल जो कोणी	२०४३	कसरायें गर्भ वधियेले सात	... १५७३
कयेचा उलंघ तो अग्रमा अग्रमा अग्रम	. १५२२	वस्तुरीचे अग्नी मीनली मृत्तिका	.. २१८७
कनकाच्या परिवेळीं उजळुनि भारती	.. १५८१	वस्तुरी भिनली जये मृत्तिके	... १७८८
कनकाळू कृपाळू भक्तालागी मोही	. १७८४	वळेले हें तेंसे गाईन मी तुजा	.. २१२०
करविली तेंसी केली बटवट	. २३४६	वळेले आले ऐसे आता	... २६९५
कराल ते कया	... २६०८	काम गग रिडा मारिले वाळपणी	... १८०३
करावा उद्धार किवा ध्यावी हारी	... २३९५	का मा किबिलवाणा केले दिताचा	... १२५४
करावा उद्धार हे तुम्हा उचित	... २२८२	का या धर्म केला	... १२७०
करावा काटाळा नव्ह हे उचित	.. १६७५	का जो घरिले नाम	... १४३०
करावा नैवाड	... २३१३	का जो माझे जीवी	... २४१९
करावे तें काम	... १६०५	का जो याडविले	.. २१७३
करितां कोणाचे ही काज	२०७८	कां न वजावें संतोनि कयें	.. २८४४
करितां या सुखा	... २०५३	कानी धरी मोल बहुताची भतें	... १४६१
करितां विचार अवघें एक राज्य	.. १९८२	कान्हा जगजेठी	... २३६१
करितां विचार तो हा दुष्ट ससार	... २६२४	कापो कोणी मासी मान सुखें	... २२४३
करिता विचार सापडलें वर्म	.. २५७२	काम श्रोध आम्ही बाहिले विठ्ठली	... १६३०
करितां वेष्टारा	... २०२६	काम नाही काम नाही	... १४०२
करितां होया ध्याये निस्तवि नाहीं	. २२७६	कां माझा विसर पहिला	.. १९१०
करिती सभा वेवसाय आडे	... २३७०	कां यासे पटणे न देखती शोळे	... १९२१
करी घदा परी आवडती पाय	... २८२३	कामातुण भय लाज ना विचार	... १८२७
करीन कोल्हाळ	.. २१६२	कामें नेले चित नेदी अवलोत्	... १२५९
करील आवाळी	. १९४१	काय एका जालें तें नां नाहीं ठावे	... १४५७
करी हेंच काम	१५५३	काय ऐसा जग्न जावा बांयांविष	... १६५०
कसं कवित्व काय नाही आतां लाज	. २२२४	काय ऐसा सांगा	.. २१५५
कस जातो सप्रधान	. २४१३	काय करावे तें आतां	... २७६२
कस तेंच पाटांतर	... २५४८	काय करावे ध्यां नेते ते विचार	... १९५९

अमग	अमगमार्ग	अमग	अमगमार्ग
काय करील तें नव्हें विश्वमर	१६५२	कायावाचामनें श्रीमुखाचो	२६३१
काय करू आतां माझिया सचिता	१९८५	वा रे न पावसी घावण्या	२८१४
काय करू जो दातारा	२२१५	वा रे नाठविशी वृषाळू देवासी	२३१७
काय करू जीव होतो मात्तावीस	२६०४	वा रे माझी पोरें म्हणसीळ होर	२८२४
काय वेलें जलचरीं	१७२१	वाग्वृत्ति विष	२३७४
काय जाणें मी पामर पादुरगा	२२४४	कावळियामी नाही दमा उपकार	२४०२
काय जाणो वेद	२१३५	वागासाटीं वंसा बहनिपा हाट	२२३१
काय जाळो नणो माझिया वपाळा	१९१९	वासया करावे सपाचे डामर	२४६९
काय होरापुढें घातूनि मिष्टाग्र	१७१५	कासया वा मज घातल सत्तारी	२८४८
काय तुखा महिमा वणूं	१५७२	कासया गुणदोष वाहो आगिकावे	२०३६
काय तुसी थोरें वणूं मी पामर	२५५०	वासया जी एसा मापे माया	२८३०
काय तुझे उपकार पादुरगा	१८२२	वासया या लोमें बेत आतभूत	२५५७
काय तुझें वेचे मज मदीं देतां	१६२६	वासियाने पूजा करू केरीरामा	१७२९
काय तुम्ही जाणा	२३३५	वासिया पापाणा प्रीति	२८२७
काय तें सामग्य न जाते	१८७७	वाहीच नलग आदि अवसान	२२३३
काय दिला ठवा	१८९३	काही विवेचिण	१९२१
काय देवापाशीं उणें	२०८२	वाही जडमारी	२१४०
काय घम नीत	१५०३	काहीं जाणो नये पादुरगाविण	१३४३
काय घोबिलें कातळें	२२७२	काहीं न मागती देवा	२१०३
काय घोबिलें बाहेरी मन	२२६८	काही न माव कोणासी	२७९३
काय नव्हेसी तू एक	२१७२	काही बोलिलो बोवडें	१९९४
काय नाही माता गौरवीत	२८३४	वाही मागण हें आम्हा अनुवित	२२३२
काय पाठविलें	१९६८	काही माझ कळो आले गुणदोष	१९११
काय पुण्यरागी	१५१२	का हो आले नेणो भाषा	२७२१
काय पोरें जालों फार	१९२२	वा हो तुम्ही मायी बदविलो वाणी	१७७४
काय बोलो सांगा	२५९१	वाळ अवळिच उभा नेणा	२०३७
काय भासा वण होईल लटिका	२५५८	काळतोडा सुता	२१२४
काय माझी सत पाहती जाणीव	१६९०	काळाचिया सत्ता ते नाहीं घटिका	१४६७
काय माझें नेत्री वाईट म्हणोन	२८८०	काळाचे ही काळ	१७४४
काय माता विसरे बाळा	१६७३	काळावरि घालू सरि तो सरिसा	२२८४
काय मी अजायी तें घाला पालवी	२६८४	काळोसी साऊन कंवाड केली घोर	१८४२
काय मी जाणता	२३२१	किती करू सोक	१९४०
काय वाणू आतां न पुरे हे वाणी	१५१०	किती तुजपासीं वेळ परिहार	२१४६
काय थारीरायें काम	१४१५	किती या काळाचा सोसावा	१४४०
काय सप घातो अन्न	२०३०	किती विवचना करीतस जीवीं	२५३०
काय साहजोमी फुका	२२५०	किती वेला खादला दगा	१७०८
काय ह्याचे घ्यावे	१३०८	कीर्तन एकावया भुलले अथण	२२५९
काय ज्ञानेवरीं उणे	२३२२	कीर्तन चाव चाग	१४०४
कायावाचामनें जाला विष्णुदास	२७५२	कुनराचे अथण	१३०२

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
कुतया ऐसे ज्याचे जिणे	.. २२०३	ख	
कुण्ड वरता नव्हे जाणीव थोटा	... १४६६	खडा रवाळी सागर	... १९९३
कुळीची हे कुळदेवी	... २५७३	खरें बोले तरी	... १४३१
कुळीचे दैवत ज्याचे पंदरीनाथ	... १७५६	खळा सदा शुद्धी दुष्टी	... २६१७
इपावता कोप न घरावा चित्तीं	.. १८५८	खावे त्यावे घावे	... १९०२
इपावता दुजें नाही तुम्हा पोटी	... २१५०	खुटोनिमा दोरी आपणियापासी	... २८०२
इपाळू सज्जन तुम्ही सतजन	... २२५६	खोट्याचा विकरा	... २१८०
कपेचा ओलावा	.. १६७१	ग	
कपेचे उत्तर देवाचा प्रसाद	१४०५	गगा आली आम्हावरी	... २७५४
कृष्ण गाता गीती कृष्ण द्याता चित्ती	... १८२५	गगाजळा पाही पाठी पोट नाही	... १७९६
कृष्णरामनाम माडीं पावोळी	... १५३२	गगा न देखे विटाळ	... १३०५
केला बईबाह सताव्या आधारे	... २५७०	गजद्वर पशु आपले भोकलिला	... २४५५
केला पण साडी	... २०२३	गपाळाचे काम हिताचा आचार	... २२२०
केंली सलगो सोडविटी	... २७६३	गर्भो असता वाळा	... २०४९
कैले नाहीं मनीं तया भवे रयाग	... १६९३	गाऊ नेणे बळा कुसरी	... २९५६
केलयापुस्ती आळी	... २२२७	गाऊ नेणे पती सो वाही गाईन	... २८५३
कंथा मज धीर	... १९३२	गाऊ वाणू तुज विठो तुझा फल	... १५८४
कं बाहावे जीवण	... २८१९	गाजराची पुगी	... २८५४
कंठा इपाळू हं न कळसी देवा	... १८५६	गाडोळीस घन भाकावी करुणा	... १२६३
कंठा ती देखिला हासील गोपाळी	... २५५६	गाता आद्वत बाटाळा जो वरी	... १७३०
कंसे असोनि ठाडके नेणा	... १२६४	गायें नाचे वायें टाळी	... १५१४
कोठे गुतलासी कोणाच्या धावया	... १६१६	गातो तरि एक विठ्ठलचि माई	... १४४१
कोठे गुतलासी द्वारेच्या राया	... १६१५	गुह्यें मज बोलविले देवे	... १९९१
कोठे नाही अधिकार	... १४५२	गुरुशिष्यपण	... २७९७
कोठे भोग डरला आता	... १२७६	गेंले पळाले दिवस रोज	... २८१२
कोण आता कळिवाळा	... २६२९	गोवृद्धीच्या सुखा	... २८३९
कोण दुजें हरी सोण	... २७५०	गोड नाचे क्षीर	... १४७९
कोण पुण्य कोणा गाठीं	... २५२८	गोदे काठी होता आढ	... २५४३
कोण होईल आता ससार पांगले	... २६१४	गोविंद गोविंद मना लागलिया	... २३२७
कोणापासी आता सांगो मी बोभाट	... २६६१	गोविंदवाचोनि वदे ज्याची वाणी	... २२०२
कोणापासीं चावे माप	.. २५८६	गवाचे अर्थ नेणती हे खळ	... २७५१
कोणा पुण्या फळ बाले	... २७७७	घ	
कोणा पुण्ये याचा होईन सेवक	... १३७८	घटी अलिप्त अष्ट रवि	... १५२६
कोणा मुखें ऐसी ऐकेन मी मात	... १९०९	घरोघरी अवघें जाले ब्रह्मज्ञान	... १२८८
कोणी घुग कोणी लेवी	... २३६७	घरोघरीं बहु जाले वनि	... १४६८
कोण्या काळें येईल मना	... २६०२	घातल दुकान । देती	... ६२३८
कोरड्या गोष्टी चटवया बोल	... १४१२	घातला दुकान । पडोये	... १७४७
कोलुवाची सप्टी	... १३६२		
कोलें भरिलेकी पेंठ	... २६२२		

अर्पण	अर्पणक्रमांक	अर्पण	अर्पणक्रमांक
पालूनिपां ज्योती	... १९६५	जन पूत्री माया मज कां आमार	... १८६०
पालूनिपां मापी	... २४७६	जन्ममरणांचो विसरलों चिंता	... २६४५
पेईन मी जन्म याज्जवाटीं देवा	... १७९२	जन्मा आलों त्याच	... १५११
घोटवीन लाळ ब्रह्मशाण्या हातीं	... १५८९	जन्मातरिचा परित न्हावी	... २३८१
ध्यावी तरी ध्यावी उदंठचि देवा	... २६०३	जन्मा येऊनि उदार जाला	... १७४५
च		जन्मा येऊनि काम केले	... २२५४
चंदन तो चंदनपणे	... २६६५	जन्मा येऊनि वा रे निदसुरा	... २२७१
चंदनाचे गावीं सर्पांची दसती	... १७५९	जन्मा येणे घडे पातकाचे मूळें	... २८७८
चरणाचा महिमा	... २८१७	जयाचिचे द्वारा सोन्याचा पिपळ	... २३४०
चला जाऊ रे सामोरे	... १६९९	जयाचिचे वाचे नये हा विठ्ठल	... १४४२
चला पढरीसी जाऊ	... १७०६	जया क्षिरी कारमार	... २७३१
चाकरीवाचून	... २२१३	जरा कणमूळी सांगो आली गोष्टी	... २६८६
चातुर्थाच्या अनंत बळा	... २१८२	जरी आले राज्य मोठविजया	... २६१३
चारी वेद जयासाठीं	... २४५६	जबळी नाहीं चित्त	... २०४५
चालितो आड बाटा	... १७५५	जळती कीर्तने	... २३५९
चालिले न वाटे	... २६२३	जळें माझी बाया लागला वीणवा	... १३१८
चावळले बाय म बरी बडबड	... २२११	जळा अगी पडो लाग	... २६८९
चाहाटाची मात	... १९७९	जळो आता नाव रूप	... १४०८
चितनासी न लगे वेळ	... १४४९	जळोत ती येथें उपजविशी अतराय	... १२५७
चितनें घरे तो घन्य जाणा काळ	... १४४७	जळो त्याचे तांड	... १६१९
चिंता नाही गावी विष्णुदासाचिचे	... २३६९	जळो माझे कर्म बाया केली कटकट	... १२५५
चित्त घेऊनिया तू बाय देसी	... २२६२	जाऊ देवाचिया गावा	... १८७१
चित्त तुझ्या पायीं	... १८०१	जाऊनिया तीर्थां काय तुवा केले	... १७३२
चित्त शुद्ध तरी क्षण मित्र होती	... १७५१	जाणते लंका	... २४६६
चिंता ऐसीं नको देऊ आठवण	... २५२७	जाणपण बरे देवाचिचे क्षिरी	... १३३१
चिंती नाहीं आस	... २०८४	जाणावे तें सार	... २०८७
चिन्हें समटली अगीं	... १५९३	जाणे अंतरिचा भाव	... २१०४
चुकलिया आम्हा करितसा दड	... १८५७	जाणे वर्तमान	... १७४६
चुकलिया ताळा	... २७५७	जाणोनि अतर	... १८९१
चोराचिया घुठका मनीं	... २७११	जातिविजाडीचो व्हावयास भेटी	... १३७१
		जातीची शिंदळी	

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
जाले समाधान	... २५२२	ज्याचे बावी केला यास	... १९०५
जालो आतां दाम । माझे	... १६४७	ज्याचे जया ध्यान	... २३२८
जालो तव साचे	... २५१२	ज्याच्या मये होतो पहिलो भोवनी	... २६४१
जाला द्वारपाळ	... २०६७	ज्या ज्या बाम्हापासी होतील ज्या	... १३४७
जाला निर्भर मानमी	... २१०६	ज्याने आठ पावे बाही	... २५७५
जालो म्हणतो त्याचे भज वाटे	... २८७६	ज्याने ज्याने जैसे घ्यावे	... १४५३
जिचे पीडे बाळ	... १७३९	ज्यासी आवडो हरितामाची	... १५५८
जीव जीतो जीवना सगे	... २३७९		
जीव तोचि देव भोजन ते भक्ति	... १४४४	झ	
जीवन उपाय	... २६८१	झरा लांगला सुमाचा	... २०२०
जीवाचे जीवन अमृताची तनु	... १६९१		
जीवित्व ते विसी	... १३५१	ट	
जीवे व्हावे साटी	... १८१६	टाळ घोळ मुख नामाचा गजर	... २११२
जुझार ते एक विष्णुदास जमी	... १४९८	टिळा टोपी उच दावी	... २८५६
जे जें मना वाटे गोड	... २०९८		
जेणे नाहीं केले आपुले स्वहित	... १४९९	ठ	
जेणे वाडे अपकीर्ति	... २५६२	ठावलांसे द्वारी	... १५०२
जेणे वेळ लागे	... १६७०	ठाव नाही बुड	... १८१३
जेणे जाणो तेथें तू माझा सांगातो	... २०००	ठेवा जाणीव गुडून	... १४५८
जेथे जेथें जासी	... १६६५	ठेविले जतन	... १३४१
जेथे देखें तेथें उभा	... १५२८	ठेवनिमां होई	... २६२३
जेथे देखें तेथें सुखीच पाडले	... १८३०		
जेथें माझी दृष्टि जाय	... २०९९	ड	
जेथें लक्ष्मीचा वास	... २४६४	डोळा भरिले रूप	... २६०९
जे दोष घडले न फिरे करिता	... १८३१	डोळ्या पाझर कंठ माझा दाटे	... १८१६
जैसा हुम्मी दुरी आहा	... २४४५	डोळ्यामध्ये जैसे वणु	... २२९४
जैसा बघिकार	... २१२२		
जैसी लैसी तरी ! शरणागते	... १४८७	झ	
जैसे चित्त जयावरी	... २११५	झकपासी बाज गड	... २४५२
जैसे तैसे राहो देवाचे हें देणे	... १६३९	त	
		तक शिण्या मान	... १४८३

अमंग	अमंगक्रमांक	अमंग	अमंगक्रमांक
तरीच जन्मा पावे	... २४९८	तुम्हें म्हणविता काय मास जाला	... १७३१
तरी सदा निर्मर दास	... २२८८	तुझ्याठावीं ओस	... १६८१
तरो हाव केसी अमुषा व्यापारे	... २७४९	तुझ्या रूपें माझी काया भरो	... २६४९
तळमळी चित्त दर्शनाची भाषा	... २१७७	तुमची तों भेटी ऐसी जाली	... १२७१
तातडीने आम्हा घोरचि न कळे	... २५९५	तुमचे स्तुतियोग्य कीठें माझी वाणी	... २४२२
ताम्हे ताम्ह प्याली	... १५२९	तुम्हा आम्हा जव जालिया समान	... २५५९
तापत्यावाचून नव्हे अळकार	... २४००	तुम्हा आम्हा तुटी होईल पावरी	... १८६२
तामसाची तपें पायाची सिंदोरी	... २३३७	तुम्हा आम्हासचे न पदावी माठी	... २५८४
तागिलीं बहुते घुकवूनि घात	... २१२९	तुम्हापाशीं आम्ही येऊनिया काय	... १८८८
तारु लागले बदरी	... १५४९	तुम्हासाठीं आम्हा आपुला विसर	... २२८१
तिम्ही सोफ कृपे बाधिले जयानें	... २११७	तुम्ही आम्ही भले आता	... २५२६
तिही निभुवनी	... १८९६	तुम्ही पाय सती	... १७४३
तीर्थ जळ देसे पापाण प्रतिमा	... २६३६	तुम्ही वैतलेती विपुणाचे खोळे	... १५०६
तीर्थचि जें मूळ त्रताचे जें पळ	... १४७३	तुम्ही येचें पाठविला	... २३४७
तीर्थाटणे एके तपें हुबरीती	... १५२०	तुम्ही विरचनाय	... १६५७
तीर्थाची अपेक्षा स्वर्गाची वाडे धर्म	... २४१६	तुम्ही सतत्रनी	... १९३६
तुका उतरला तुकी	... १६०७	तुम्ही सनबादिक सत	... १५९१
तुका वेडा अविधार	... २८१९	तू कृपाळू माउली	... २२४२
तुज ऐसा कोणी न देखें उदार	... १८२१	तू माउलीहून मयाळ	... २२४५
तुज करिता नव्हे ऐस वाही	... २४८६	तू माझा मायबाप सक्ळ	... २४३५
तुजकरिता होन आनाचे आन	... १८४५	तू माझी माउली तू माझी	... २६०७
तुज घालोनीया पूजिवो सगुटी	... २८७१	तू थोरेंच पती	... २०५५
तुज दिले आतां करी यत्न याचा	... १७६०	तूपावाळी उदरें भेटी	... १३०१
तुज न करिता काय नव्हे एक	... १९९७	तेव कितो बारवार	... २६५५
तुज नाही शक्ति	... १६८०	तेणें येणें माझी चोरिली	... २०४०
तुज पाहावे हे धरितो वासना	... २६७३	तेणें मुषाची वसती	... २७६५
तुजविणा कोणा	... २४६७	तेरा दिवस जाले	... २४९३
तुजविण देवा	... १८०४	तेव्हा होतो भोगायोग	... २५६९
तुजविण सत्ता	... २३२०	तोच ही धुल्ले	... १३१५
तुजपावे माम्ही अनुमरलीं अवळा	... १२५९	तोचि रुटिण्यामाझी	... २८४७
तुज म्हणनील कुपेचा सागर	... १५४०	तोदुनि गुप्तरुटिणा	... १७९८
तुम्हा विसर नको मागिया जीवा	... १६८४	ताढें नाप फार	... १६७०
तुम्हा मग पुरे सग पुरे	... २२६३	ताढें बोलाव तें तरो	... १९०७
तुम्हा म्हणजनि जातो उतराई	... १६४५	तोंबरी तोंबरी ब्रह्म	... २७८३
तुम्हा म्हणवून तुज नेम	... १७६६	तोंबरी तोंबरी गोभनीन	... २७८४
तुम्हें नाम गोड नाम गोड	... १७७०	तोंबरी घ्या त्याप	... १९५५
तुम्हें नाम मुनीं न देतां आवडी	... १७८२	त्याजिले भेटनी	... २३२६
तुम्हें नाप भासे राहिले वित्ती	... १९९९	त्याप तरी एना	... २०७५
तुम्हें पोटीं काय	... २०५७	विपुटीच्या पावें	... १३२२

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
प्रविधकमभि देगळाले भाव	... २४१०	देव दयाळ	... १८६४
पक्षिवेणी निघता	... २५०७	देव निढळ	... १८६६
पुकोनिया मान	... १३०७	देव पाहावया करी	... १९८९
पौर अग्याय केला	... २२४१	देव पाहो	... १८६९
दधिमाझी लोणी	... २८०७	देव बराडी	... १८६७
दया क्षमा दासि	... १४३२	देव वासर	... १८६५
दर्शनाचे आतं जीवा	... २४२०	देव भला	... १८६८
दहपाचिया अंगी	... २४९२	देव मजूर	... १८६३
दाखवुनि मान	... १८११	देव राखे तया	... १६१४
दाटे बट लागे	... २४२३	देव वसे चित्ती	... २४७१
दाता तों एक जाणा	... २३१६	देव सत्ता आता	... २६२८
दावी परोपरी	... २०५८	देव आता ऐसा	... १९९६
दावूनिया कोणा	... १६७२	देवा ऐंके हे विनती	... १४६२
दागा सर्व काळ	... १७१३	देवाचा भक्त तो	... १७८७
दिकचि या नाही	... २५३१	देवाचिमे चाहे	... २६१६
दिन दिन धाका	... १७६८	देवाचिमे भावा	... १२९४
दिलो चाले दावा	... २३९९	देवाचे घरी देवे	... १८४०
दिवटपा छनी घोडे	... १८८४	देवाच्या जहें	... २५१३
दुखाचिमे साटि	... २११८	देवाच्याही देवा	... १९१५
दुखाची सगति	... २७००	देवा तुज मज पण	... १७९३
दुडीयरी दुडी	... २८७३	देवावरिल भार	... १३०६
दुधाचे घाघरी	... १६५४	देवासाठी जाणा	... १४९१
दुर्जनाचा मान	... २१३८	देवासी तो पुरे	... २५७६
दुर्जनाची जाती	... २६७९	देवासी लागे	... १७९१
दुर्जनाची जोडी	... २०१५	देवे देऊल सेविले	... २३१४

असंग	असंगपर्यंत	असंग	असंगपर्यंत
धन्य दिवस आजि	... १५८३	नको माझे अग्र	... १३६८
धन्य पुढलिकर बहु वरें वेलें	... १७३४	न गमोती जाली	... २१६९
धन्य या हप्ता ऐसा	... २३६३	न चालवे पंच	... २५०६
धन्य मी मानीन	... १६९९	नटनाटप तुम्ही	... १३७४
धन्य मुद जातो	... १३५०	न देखिजे ऐमे	... १६०८
धरिता दृच्छा	... २१८५	न पालटे एक	... १९०८
धरिता ये पढरीची	... १३-१	न पाहें भाषार	... २५४४
धरितां भासना	... १९२०	न पुनी भागिका	... १४६३
धरिपेली सोने	... १६११	न वेंगमो खाली	... १९०७
धरुनि चालव	... १६७६	न बोलावें वरी	... १८५४
धरुनिया चाली	... २६५१	न बांलेमो वरा	... १४०५
धरुनिया सोई	... २६२१	न भोमप जाले	... २५८७
धरोनि दोन्ही रूपें	... २७८५	न भली ते ज्ञानी	... २८२६
धर्म तो न कळे	... २२१६	नमावे पाय हे	... २८३३
धर्माचे पाळण	... २१३६	नमितां या देवा	... २३७८
धाळो सुलें	... १७७१	नम्र जाला भूता	... १४८०
धाव धाव गरुडवजा	... २४५३	नवे पाहो मुख	... १४६९
धावा धीधनत	... २६९७	नवे पुसो आसा	... १७७९
धावे ह्यातीं फावें	... १०८१	नवे बाटू मन	... २८६६
धावे भाटे सोई	... १८५०	नवे स्तव काचे	... २६०१
धीर तो कारण एकविद्यमाव	... २०११	नयो वाचे अनुचित	... २१८३
धीर नव्हे मनें	... २९५९	नरस्तुति बापि	... २६३९
धीवू चरे वनावरी	... १५५६	न राहू धाव	... १९७६
		न लगे देशहाळ	... १४१६
		न लगे पाहावे	... २१२२
		न लगे भायेछी	... १३२३
		न बनवा घरा	... २१९३
		न वनावा तो काळ	... २७२८
		नव्हतिमाचा सोम	... १४१३
		नव्हतीं आले सोसा	... २२४५
		नव्हती ते सत	... २३०५
		नव्हती माने बोल	... २६८५
		नव्हती ही माझी	... २४४२
		न गहावे ते जाले । तुम्हा	... २०२४
		नव्हे काही नवगाचा	... १८०६
		नव्हे खळबादी	... १४६४
		नव्हे जाळाई ओळाई	... २३८४
		नव्हे तुम्हा सरी	... २२२६
		नव्हे दाख-सरा	... २३१९

न

न करी उदास	... २६८०
न करीं तुमची सेवा	... २७१३
न कळता कोणी मोडियेले वत	... २१२७
न कळे माव मुनि	... २५००
नका धरू कोणी	... २१३९
नको जाता पुसा काही	... २४०४
नको ऐसे जालें अन्न	... १६६१
नको काही पडा ग्रयाचिये मरी	... २३२४
नको दुष्ट सग	... २१०७
नको देऊ देवा	... २८६३
नको धरू धाम	... १९८६
नको नको मन	... २८०८
नको बीलो भाडा	... १७१८
नको मासो मानू	... २५६०

अमंग	अमंगक्रमांक	अमंग	अमंगक्रमांक
नव्हे धोर काहीं	... १९१२	नावढावे जून	... २२९१
नव्हे नव्हे निग्रह	... २७२३	नावडे जे चित्ता	... १८८५
नव्हे ब्रह्मचर्य	... १३६७	नावडे ज्या कथा	... २०४४
नव्हे ब्रह्मज्ञान	... १७९५	नामवत देह	... १४८८
नव्हे मित्रा हे कारण	... २७६०	नाही आइकत	.. २२२५
नव्हे मातोळ्याचा	... २६३७	नाही आले भक्तिमुख	.. १४१७
नव्हे हे गुरुवर	... १५२९	नाही आम्हा शत्रु	... २०४८
नव्हे आता जीवी	... २४४१	नाही काप्याचा	... १८९८
नव्हे आम्ही	... १३६४	नाही कोणी दिस	... १६५१
नव्हे गाडे	... १६८३	नाही घाटावे लागत	.. २३७१
न सगता दुग्धा	... १२५८	नाही आले मोल	... १८५५
न सपावे दर्मे	... १३७०	नाही जो वेचलो	.. २२२३
न सडावा आता	... २५६६	नाही तरी आता	.. २७१७
न सडावा ठाव	... २२००	नाही दुग्ही केला	... १८७४
नसता अधिकार	... २४७५	नाही निभुवनी	... १७०१
नसताचि साडनि	.. २७१९	नाही दिले बघी	... १६६३
नसता किविलबाणे	... २५११	नाही देणे घेणे	... २०२७
न सरे भाडार	... २७४८	नाही देशपाशी	... २३२५
नसावे ओघाळ	... १७५०	नाही पाडत	... २११६
न म्हणे कवणा	... २०५०	नाही माया भ्रात	... २५२४
न म्हणे सामा	... १८७९	नाही येथे बाणी	.. १३४०
नाइकावे कानी	... १४७१	नाही लोपो येत	२५९६
नागर शोडे	... २३८७	नाही विचारीत	.. १८९२
नागवूनि एके	... १९८३	नाही सरो येत	२७०६
नातुडे जो	... २१००	नाही मुगधाची	१५१९
नाम उच्चारिता	... २७९४	नाही हानि परी	.. १९५४
नाम घेता जडाडडी	... २७८०	नाही होत भार	.. २५७८
नाम घेता कठ	... २२६०	निघाले ते अणोदनि	... २६१९
नाम घेता न लगे	... २३९१	निजल्याने गाता	.. १६२९
नाम घेता मन	... १३८२	नित्य या मनासो	२१६३
नाम घेता वाया	... २३९२	निद्रा स्तुती करावी	.. १४०९
नाम दूषी त्याचे	... २३८२	निरोप सांगता	.. १७१०
नामदेवे केले	... १३२०	निरोपासी वेचे	१९०४
नामसकीर्तन	... २४५८	निर्दयानी तुम्ही	.. २५१०
नाम म्हणता मोक्ष	... १४३९	निर्बाहपुत्रो अन्न	.. १४८६
नामाचे चित्त	... १४३८	निर्वर व्हावे	.. ०३९८
नामाचे पडाडे	... १४५५	निर्वर होणे	... १४२८
नाम स्नासध्या	... २०१२	निवडावे खडे	... २१३७
नाम तरि काम	... २२८७	निवडोनि बाण	... १३२७

अभंग	अक्षरप्रमाण	अभंग	अक्षरप्रमाण
निष्ठावत भाव	... १४३७	परिमळें काण्ड	... २०४७
निष्ठुर तो दिसे	... २५३५	परित काम धातु	... १७९७
निष्ठुर भी जालो	... २५८१	परिते वो माते	... १९५९
निष्ठुरा उत्तरी	... १६७७	परितोनि उत्तर	... १९१८
नीचवणा वरवे	... १२८३	पजेंचें पडावे	... २०१०
नेणें तुजें नाम	... १८०८	पवित्र ते अन्न	... २८१६
नेणें अर्थ काही	... १७९०	पवित्र तो देह	... १५४५
नेणें गति काय	... १६४४	पवित्र व्हावया	... १९७४
नेणें जग तप	... २६१४	पवित्र होईन	... १९४९
नेणें कुको वान	... २७७४	पशू ऐसे होती	... १४२९
नेणो काय नाड	... २१९०	पारुनि राहिलो	... २४७४
		पाचारिता घावे	... २४१८
		पाठेळ करिता	... २४०१
पटे ढालूं आम्ही	... १५२१	पाहुरा काही	... ०९५२
पडता जड भारी	... २३८५	पाहुरो पाहुरो	... २४५४
पठित सोचि एव	... १६२३	पाणिपान दिगवर	... १५३०
पठित म्हणता थोर	... १६२२	पाप ताप दैव	... १५४६
पडिमेळीं वनी	... १२७८	पाप पुण्य दोन्ही	... २००४
पडोनिमा राही	... १८३९	पापपुण्य मुखदुखाची	... १४७६
पडरिथे मासे	... १५६८	पापाची भी राखी	... २८७२
पडरीची धाट	... १५३७	पापो म्हणो तरी	... १५४२
पडरीची वारी	... २३५१	पापरवे अन्न	... ००५३
पडरी पडरी म्हणता	... १६३२	पापाच्या प्रकारें	... १८५२
पडरी पुण्यभूमी	... १५७५	पापा पडावे हें	... २८३१
पडरीस घडे	... २१८१	पाववाचें टापा	... १२६७
पडरीस जाते	... २२५५	पावाचे सनोप	... २२२९
पठितपावना	... १५५२	पापान देव	... २२७०
पठित मिराती	... २०२५	पाहतां सब	... २२८०
पठितवा नेणे	... १६२१	पाहू विती आडे	... २६४७
पठितवे आनंद	... १७५४	पाहता ठावाठाव	... २४५७
पधरा दिवना	... २११०	पाहतातीसो वाय	... १३१३
परउपचारे	... २२८५	पाहा रे हें दैवत	... १२८८
परद्वय परतारी : अभिज्ञागुनि	... २८५५	पाहूचे घराती	... १६००
परद्वय परतारीचा	... १९४१	पाहुनिर्वा श्रव	... २३२९
परपोड्य तो	... २७९२	पाहू अन्नदे	... १५३६
परमानदा	... १५७४	पाहिज्यां पोषिलो	... २१५१
परमार्थी तो	... १५३३	पवित्रता सेतारवा	... १९८१
परमार्थीते	... १६१७	पवित्राचें धन	... १८९४
परि तो धाहें	... १९४६	पवित्रान तिढे	... २६७१

अभ्यास	अभ्यासक्रमांक	अभ्यास	अभ्यासक्रमांक
विड पदावरी	... १६५८	फ	
पुडिनाचे सोद	... २६३४	फळवट तो सवार	... २७३३
पुडिन्या मुले	... २१४८	फळ देठीहून हाडे	... १८४६
पुडे जेणे लाभ	... २८०९	फळ विवे देठीं	... १८४८
पुडे तरी चिता	... १९३१	फळाची तो पोटी	... २०६८
पुष्प उभें राहो	... २७४४	फानले तुम्हा	... २४०९
पुष्पविकरा ते	... १०९७	किरीवलीं दोनी	... २८३६
पुरली घाव	... २०९७	फुकाचे ते छुटा	... २३९३
पुराणप्रमिद	... २३९०		
पुराणांचा इतिहास	... १३८६	ब	
पुरुषा हाती	... २१९३	यघनाचा तोडू	... २६५४
पुष्ट बासि निवती	... २२७८	वरवी नामावली	... १६००
पुसाचे तें ठाई	... २४२७	वरे आम्हा वळो	... २२४८
पूर्वजाची नका	... २०९२	वरे जाले देवा	... १३३५
पैल आले हरी	... १५९६	वरे सावधान	... २२१४
पैल घरीं जालो	... १७०७	बहुत करुनि	... २६३५
पैल दिसतील	... १५९८	बहुत सोसिले	... १३८९
पोट घालें आतां	... २६२६	बहुता छटांचे	... २३४१
पोट लागलें पाठीशी	... १५९९	बहुता जन्मा भरी । जोडी	... १३५५
पोटापुरते काम	... १३५४	बहुता जन्मीचे	... १५४८
पोटासाठीं खटपट	... २७५५	बहुता जातीचा	... २६२५
पोटीं गुळ अगो	... २१६५	बहुता पुरे ऐसा	... २५१८
पुष्क भी सागी	... १२९६	बहु दिस पाही	... १९६१
प्रमाण हें त्याच्या	... २१०२	बहु देवा वरे	... २५३६
प्रसिद्ध हा अमे	... २५६५	बहु नावे ठेविली	... २४०७
प्राण समजिला	... २७८१	बहु वरे एका एकी	... २२२१
प्राणिया एक	... २५०४	बहु भितो	... १९९५
प्रायश्चित्ते देतो	... २१९६	बहु वाटे भये	... २२०९
प्रारब्धा हाती	... १४०६	बहु होता भला	... २७६१
प्रारब्धचि जोडे	... २८४९	बहु क्षीदक्षीण	... १२६९
प्रीति नाही राया	... २३९४	बळबुद्धि वेचुनिया	... १८७८
प्रीतीचा कहे	... २२५१	बळिवत व्याम्ही	... १७७७
प्रीतीचिपा बोला	... २८६०	बळिवत कर्म	... २८१८
प्रेम अमृताची धार	... २३४३	बाघे सोडी ह तो	... १८२८
प्रेम अमृतें रसना	... २०३५	बीज पेरें सेती	... २०८६
प्रेम तेथें बास	... १८७२	बीजा पोटीं पाहे	... १३४४
प्रेम देवाचे देणे	... २८४१	बुद्धिभदा सिरी	... २०९१
		बुद्धिहीना उपवेश	... २७१२
		बुद्धिहीना जदजीवा	... २४०५

अर्थ	अमंगमूर्त्ति	अर्थ	अमंगमूर्त्ति
वेगटाचा रंग	... २१६६	अले लोक सुख	... १९८७
वैसता कोणाचे	... १९५३	अत्याचे कारण	... २७४२
वैसलीस दारी	... २०६६	भागलेली देवा	... १९६४
वैसोनि निवात	... १७३३	भाग सोश्र वेला	... २४७२
वैसा पाठमोरी	... २४२१	भाग्यवत म्हणो	... २११४
वोळयेचि नाही	... १४२२	भाग्यवता ऐसी	... २६१२
वोळना बचत	... २२३०	भाग्यवता हेचि	... १३६०
वोळविले जेणे	... १७७३	भाग्यवता हे घरवडी	... २३०७
वोळविसी भाजे	... १७५३	भाग्याचा उदय	... २७१६
वोळाल या गाता	... २४४४	भाटाचे ते गोड	... १५०४
वोलापा विठ्ठल	... १३३६	भाटाचे तो हित	... १६८२
वोलावे म्हण हे	... २५९९	भार पालो देवा	... १६३४
वोलिली सी	... १९६७	भार देखोनि	... २२९९
वोलिली रेवुरे	... २३३४	भाव नाही काय	... १७६७
वोलिलेचि बोले	... १२७५	भावबळे विष्णुदास	... १४११
वोलिलो जैसे	... २०१४	भावाचिया बळे	... १९००
वोलिला ते आता काही	... १९४४	भावापुढे वळ	... १८९९
वोलिलो तें आता पाळावे	... १६०४	भाविकाचे काज	... २४२९
वोलोनि दाऊ का	... १२५२	भाविका हे बर्म	... २०३३
वोळविला देह	... २६७०	भावे भावे गीत	... २४३९
ब्रह्मचारी धर्म	... १४८४	मिलापाच अवलबणे	... १४१०
ब्रह्मरस गोडी	... १६३८	भुके नाही अन्न	... २७१४
ब्रह्मरस घेई	... २०७५	भूतदयापरखे जया	... १४५६
ब्रह्मरुपाची कर्म	... १५१८	भूतवाधा आम्हा	... २२२२
ब्रह्मज्ञान जरी एके	... २४७८	भूती भववद्भाव	... २७७३

अमंगमूची	अमंगमूची	अमंगमूची	अमंगमूची
मज नाही धोर	... २१७६	माझे माझ्या हाता	... २५८२
मजपुढे नाही	.. २१६७	माझे लेखी देव	. २३४९
मजशी पुरे न पडे	... १६७९	माझ्या बापें मज	. २३३२
मजुराचे पोट	... २८०४	माता बापो मळा	... २८५२
मज चळें पिस	... २३०४	मातेचिये चित्ती	... २७७६
मजनीचे नवनीत	... २५४५	मानेची जो थान	... १३४५
मजुरेच्या राया	. १६५९	मातेविण बाळा	... १८२०
मजें मातलें जागवे	... २०३१	मान इच्छी तो	. २७७८
मन माझें चपळ न	... १७३७	मानामान किनी	... १३१२
मना एक करी	... १९७५	मानो भक्ताचे	... १५००
मरण माझें मरोन	... २३४८	मायबाप करिती	. १७३६
मरणा हावीं मुटला	... १३६६	मायबापाचिये भेटी	... २६५२
मनिले मविदी	... १९२६	मायबापापुढे लाटिके	.. १७०२
मरा जी महादेवा	... १५७९	माय साक्षी आम्ही	... १३९७
मजुरा ऐसीं कळें	... १२९०	मायें मोवलिने	. २३८६
मागने ते एक	... १५८५	मारणी चालता	... १६४६
मागने तें मागो	... २०८३	माहार माते चपणी	... २२९३
मागता भिकारी	... १७६६	माहेरिचा काय	... १९४५
माभता विभाग	... १४१८	माहेरिचि आले	... १९५६
माभतिपाचे दोनि	... १७३८	मिटरण्याचे घनी	... १४१९
मागितल्यास कर	... २२३३	मी अवगुणी	... २२४७
मागील ते आदी	... २६८७	मीच विखळ मीच	... २७४०
मायें जैसा होता	... २१४५	मीचि मज व्यालो	... १३३७
मायें बहुता जन्मी	... २३०२	मी ते मी सू ते	... २२०६
मासा मुम्हो देवा	... १९०६	मी याचक तू दावा	... २०५६
मासा मज नाही	... २२३१ख	मी हें ऐसे काय	... १३९४
माझिया देहाची	... २१८४	मुवत तो आशका	... १४६०
माझिया भीषणावर	... २८३५	मुवत होता परो	... १५६७
माझिया सचिता	... १७६२	मुक्तिपाग नाही	... १६६७
माझिये जातीचे	... २००६	मुक्त बोळा पाहे	. २८३८
माजी आता सता	... २४२८	मुखाकडे बास	... २५२३
माजी मज जाती	... २५१९	मुलीं जाय हाती	.. २२९५
माझी मेली बहुवरि	... १४३४	मुखें बोलावे ते	... १८२६
माझें अतरीचे	... २१५३	मुगी आणि राव	... १८९५
माझें जड भारी	... २५२५	मुनीचिया घरा	... २३८०
माझे पाय मुनी डोई	... २८१५	मुदल जतन	... १२६५
माझे मज आता	... १७६९	मुदलामध्ये पडे	... १७०९
माझें मज कळें येती	... २८६१	मुळाचिया मुळें	... १३५९
माझे मनोरथ	... १४७४	मुळी नेणपण	.. २०८८

अमंग	अमंगमन्त्र	अमंग	अमंगमन्त्र
मूळ करणे सता	... १२९९	येथे बोलोनिया	... १६३६
मेघबुष्टीने बरावा	... २२९०	योग्याची सपदा	... १३६५
मेला तरी जावो	... २७०१		
मेलियाच्या रांडा	... २५८०		
मेल्यावरि मोक्ष	.. २१७०	रगले या रगे	... २०७३
मोल देऊनिया	... १२६८	रगो रगे रे श्रीरगे	... २२५३
मोलाचे आयुष्य	.. २७२५	रज्जु घरुनिया	.. १८०७
मोले घातले	... २४९७	रज्जुसर्पाकार	... १५८७
मोहोरोनि चित्ता	... २१३४	रगो निमता धूर	... २६५७
मोक्षपदें तुज्ज	.. १७१७	रवि दीप होरा	... १२६०
मोक्षाचे आम्हाची	... १४४८	रजोचा प्रवास	... १३७५
मयार्थवादे तुज न	... १८३४	राजा करी संते	... २५८८
ममपुरी त्यागी	... २१२६	राम राज्य राम प्रजा	... १३१६
मम सांग दूता	... २३६०	रावाचे सेवक	... २४७३
मज निमित्त ते	... १७२६	राहार्ज ते पायापाचीं	... २६६४
मज भूलाच्या पाळणा	... १३१६	राहिली निपळा	... २६६२
याचा सब हाचि	... २५६४	रिद्धिनिद्धि दावी	.. १२८७
याचि मावें दोष	... १४६५	रुची रुची घेऊ	... १३८३
याचिया आभादे	... २१३०	रुळे महादारी	... १९३५
याची सवे लागती	... २५६३	रूप नावे माया	... १३५६
याजसाटी कैला	... १३२८	रुपी जवेल	... २४६५
याती दूद्र बस	... १३३३	रुपें गोविलें	... २३४०
याती हीन मति	... २७५३	रीजकीदीं जमा	... २४०९
यावरु न वळे	... १९४७	सत्ताळाव्या बामा	... २७०७
यावे माहेरास	... १७४०	सटिकाचि केला	.. १८१०
युक्ति तव जात्या	... २५५४	सटिका तो प्रवच	.. २७६९
येईल तुज्या नामा	... २६९३	सटिके ते रुचे	... १३६१
येई वो येई वो	.. २२७३	सटिके तें ज्ञान	... २७७७
येऊनि तरदेहा	.. २३८३	सटिकें हासे	... २८७५
येण जाणें तरी	... २७४१	सटिनयाचे बाणी	... २६००
येण पावे	... २५३९	लय लक्ष्मीमन	... २६६६
येणें बोधें आम्ही	... १५४७	लय लक्ष्मीनया	... २०९६
येणें मागें जाले	... २७८२	लय मेळविता	... २४८४
येणें मूर्खें तुजे	... २४३४	सवचिले तया	... २३५०
येती बारकरी	... १९३४	लागो विलें अशा	... २६९६
येथील जे एक	... २३६८	लागोनिया पाया	... २८७४
येथीलिया अनुभवे	... १५९५	लागवी सूनपाटे	... २२५८
येथून या ठाव	... १४२३	लाज ना विचार	... १८१२
येथें दुसरी न सरे	... १४५९	लाज न वाटे पुढें	... २१४७

अभग	अभगक्रमांक	अभग	अभगक्रमांक
लाज वाटे मज	... १७५२	विठ्ठल सेवें	... २३७६
लाडाच्या उत्तरी	... २२०७	विचा पीडो नागी	... २४१५
लापनिक शब्दे	... १७९४	विटविले भट	... २८४०
लाव लाव जटा	... २७८७	विठ्ठल आमचा	... २२६५
लाम खरा नये	... २४०३	विठ्ठल कीर्तनाचे	... २५०५
लाम जाला बहुता	... २०१८	विठ्ठल टाळ	... १६२५
लावूनिया पुष्टी	... २७४३	विठ्ठल नामाचा	... २३८८
लाहानग दे गा	... १२८२	विठ्ठल माझी मम	... २१०८
लेन राची आळी	... १३५७	विठ्ठल मूर्तिदाता	... २१२५
लेकराचे हित	... १७४१	विठ्ठल विठ्ठल मज सोपा	... १५६०
लेकरा लेववि	... २५५३	विठ्ठल हा चिर्ती	... १५५९
लोक फार बाखा	... २४९४	वितायेवढेसे पोट	... २१९४
लोकमान देहुसुल	... १७६३	विनवितो तरी आणितोसी	... २५२०
लौकिकापुरती	... २६४०	विनविजे ऐते	... १९१४
लौकिकासाठी	... २५७७	विभ्रमिली बुद्धि	... २७२७
व		वियोग न घडे	... १९५७
		विरचीने केले	... १८८६
वचन तें माही	... २४४०	विश्वभरा चोळे	... २४२२
वचनाचे माडे	... १३३२	विपमाची शका	... २३६५
वचना फिरती	... १४७७	विषय तो	... २७३९
वचनेचि व्हावे	... २५९७	विषयी अहमे	... २३७७
वचूनिया विड	... २३०८	विषयी विस्तर	... १५३१
वटवट बेळी	... १८१५	विष्ठा मशी सया	... २२१०
वदवाची माणी	... २८३२	विष्णुदासा भोग	... २४३८
वदे सालवे ती	... १३०९	वस वल्ली आम्हा	... २४८१
वर्णाची ते घोरि	... २८६२	वेचावे तें जीवे	... २१७५
वर्णवि ते क्तिती	... २७०२	वेदिका उपचार	... ७७/८
वर्णवि धिल्लरी	... १५६६		

अभंग	अभंगक्रमांक	अर्थ	अभंगक्रमांक
हरिच्या दासा	... १७१२	होईल माझी सती	... १९५१
हरिजनाची कोणा	... १५५७	होईल जाला अणें	... २८४३
हरिनामाचे वरुनि	... १५२४	होईल तरी पुढापुढी	... २५३३
हरिमक्त माझे	... २७६८	होईल निरोप घेतला	१९४८
हरि हरि तुम्ही	... १२६१	होजनि कृपाळ	.. २१४१
हरि म्हणता गति	.. २८६५	हो का नर अयवा	... १६९५
हागता ही खोडी	... २१७८	होती नेणो जालीं	... १९६२
हागित्याचे तिके	.. २२८६	म्हणजनि काकुलती	.. २४०६
हा मे आलो कोणी	... २५५५	म्हणजनि जालों	.. २७२६
हा मे माझा अनुभव	२८००	म्हणजनी लबलाहे	... २५६१
हाती घेऊनिया	... १४०३	म्हणता हरिदास	... १२८६
हाती घरू जावे	.. २४९६	म्हणवितो दास । परि	.. १५८८
हा तो मन्हे काही	.. २५३४	म्हणसी होऊनी	.. १७८३
हालवूनि खुट	.. १८४९	म्हणे विठ्ठल ब्रह्म	१५९१
हित ते हें एक	.. २००५		
हित व्हावे तरी	.. १६९४		क्ष
हीन माझी याति	... २८५०	दाणखणा जीवा	.. २५९३
हीनसुरबुडीपासीं	.. २५९०	दाणखणा सामाजितो	... १३१
हे का आम्हा सेवादान	... २७२०	खर असर हे	... १३१
हेचि जतन करा	.. २५१५	खीर मागे तया	... २४१
हेचि पोर मनिन	२८७७	खुशेलिया अस	.. २१७
हेचि दान देगा	... २३०६	खेम देणाला हो	.. १६६
हेचि बाक्या ऐसे	... २२७४	खेम मागवाप	.. १९५
हेदऱ्याचे भक्तिां	... २७०५		क्ष
हे माझी निराशी	... १६४३	आनियाचा घुर राजा	... २३३
होईल कृपादान	... १९३७	आनियाचे घरीं जोनवितो	... १५३१

विवरणसूची

आकडे पृष्ठाचे आहेत

अध्याय	अध्यायक्रमांक	अध्याय	अध्यायक्रमांक
अज्ञानेच्छा १४७		नम्रता १६, ११४	
अद्वैत ६९		नामसंकीर्तन ९५, ९६, १०२, १४०, ३८०, ४४६-४४७, ५०९-५१०	
अनन्यता १०६, १०७, १०८		नामस्मरण ११२, ४४४, ४४५	
आत्मनिवेदन १५८, २८९, ६४१		निदकस्तुती २२५-२२६	
आत्मसाक्षात्कार ५३, ६३, ६४, १३८, २७३, २७५, २७६, ३५३, ४४८, ५१२, ५१३		निराकारता २२९	
आत्मस्थिती ७७, ७८, ११७, ११८		निर्याणप्रसांग १७८-१८२	
आरती १६९		नित्यगुरु ईश्वर ५२१-५२२	
आशाबद्धता १२२		पदरीमाहात्म्य १९३, १९४, २१८, २३२-२३२, ५२६	
आध्यात्मिक ११५, ११६		पत्राचे अध्याय ३२४-३२५	
इन्द्रियसुख ९१		परापूर्णा २२९-२३०	
ईश्वरी कृत्य ७६		पादुरगमाहात्म्य ७३, ७४	
ईश्वरस्वरूप ३२		पुराणाचे सार ७४, ७५	
उपदेश ४४२		पूर्णबोध ३२९-३३०, ३३४-३३५	
एनालजी ४५६		प्रेतभाव ५८४-५८६	
कल्याण २, ३, ५, १४, १४१, १४२, १४३		प्रेमसुख ३३७-३३८	
कलह २०६, २०७, २०९-२१०, २६९		प्रेमस्वरूप २८८	
कवित्व १६, ७९		प्रह्लादवर्णन ४०५, ४०६	
कवित्वरक्षण ४२४-४२६		प्रज्ञानद १३	
कीर्तन १०, १८, २७, ११०, ३९५, ४७४, ४७६		शक्तवत्सलता ८, ७५, १०१, १२५, १२६, १५२, २४०, २४८, २५४, २५५, २६५, ३२६, ३२७, ४८५, ४८६	
कुलमहिमा ४७१-४७२, ५५२		शक्त्याचे भोजन ६३३	
गजेंद्र ५०७		शक्तीची सुलभता ७०, ५८१-५८२	
घमलार ४५८		शक्तीचे वाढिपण १४४-१४६	
जातिविचार ३४, १११, १५३, ५१५, ६१५, ६१६		शक्तीचे सामर्थ्य १२१, १२२	
तपस्पर्चा ४६६		भागीरथीस पत्र १९८, १९९	
पुत्री ४१, ११८, ११९		भूपाळी १-२	
देवाची कलह १२८		मनाची स्वच्छता २३४	
देशीगुणरूपदा ९२		मायणी १७०, ४३०, ४५१	
दंभफोट १९, १२६, ३८५, ३८८-३८९, ६२२		मीथलुच्छता ९८, ९९, १०५, १०६, १५७, २२२-२२३	
घनसंपत्ती ६५१		३९३-३९४, ४६१	
घरणेवरी प्रसंग ४६९-४७०		मूल्यमहिमा १५४, १५५, ३५४	

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
चैष्णवा सगती	... २५५१	सत पडरीस	... १७२४
चैष्णवे चोरटी	... २६७६	सत मानिनील	... १८७३
चोरसोनि येती	... १९७१	सतसर्गे याचा	... २२७३
व्यवहार तो खोटा	... १८०९	सतमेवेसि अग	... २८११
चाकुनातें लाम	... २७२२	सता व्यावडे तो	... १३९८
शरचक्रगदापद्म	... १५९७	सताचिया बायी	... २२५७
शरण शरण बाणी	... २५५२	सताची स्तुति ते	... २७४६
शादीचें ते मोग	... २२१८	सताचे उपदेश	... २१८३
शाहाणपणे वेद	... २८०३	सनाचे घरींचा	... २०१५
शाहाणिया पुरे	... १३७२	सताच्या धिक्कारे	... १६९९
शिकविले बोल	... २१५७	सदासी तो नाही	... १५६३
शिकवूनि बोल	... २७६४	सतासी क्षोमवी	... २६९०
शिष्याची जो नेषे	... १४१३	सती केला अगिकार	... १६०१
शिळा जया देव	... २८२९	सतीचे तें घंटा	... २४४६
शीतळ ते शीतळाहुनी	... २५४२	सताबळें येतो	... २२७५
शुभ जाल्या दिशा	... २००३	सतावर्ते मन	... १९०१
शूद्रवशी जन्मलो	... २७६६	सत्तेचे भोजन	... २५६७
शूरत्वामी बोल	... १७११	सत्यतेसी घेये	... २४४९
शूरा माजतो	... १७२०	सत्यसकल्पाचा दात	... १५०९
शूगारिक माझी	... २६०६	सदासर्वकाळ	... २७८९
शोकवावा म्या देहे	... २६९२	सदेह बाधक	... २०४२
शोधिताचि नये	... १५८६	सद्गति वळ	... १५२७
श्रीपदरीचा	... २३१७	सध्या करितोसी	... १६५१
श्रीमठाचिया	... २१८९	सध्या कर्म ध्यान	... १७२७
श्वाना दिली सवे	... १८१४	सपदा सोहळा	... २३५२
स		समयेपथे हे कर	... २५८३
		समर्पाचा ठाव	... २६४३
सकल्पामी	... २६११	समर्पाची धरिली	... २५४७
सकळ देवाचे	... २८६७	समर्पाचे नेले	... १६४२
सकळ पूजा स्तुति	... २६५८	समर्पाचे पोटी	... १९३०
सकळ सताघारी	... २५८५	समर्पक वाणी	... १९१३
सकळ ही माझी	... १६०६	समर्पिली बाणी	... १४२०
सकळिकाचे समाधान	... १५५१	समृद्धबळपारित	... २२९८
सकुमार मुण्वमळ	... १५७८	सरले आत्मा नाही	... २६७२
सकोषोनि काय	... २३३१	सरळी हीं नामें	... १५४४
सगतीने होतो	... २५७१	सर्वनाळ माझो	... १५१५
सचिंतवि सांचे	... १९०४	सर्वथा ही खोटा	... २००४
सचितावाचून	... २७०३	सर्व माय्महोन	... २७१५
सग्यन तो घट्ट	... १७८१	सर्व रसीं भोजने	... १३९३
संतनिदा जगाने	... १६२७		

अभंग	अभंगक्रमांक	अभंग	अभंगक्रमांक
सर्वविशी आम्ही	... २४३३	सिचन वरिता	... २०२८
सर्व सपीं विट	... २५४१	सिणलें दातारा	... १७८६
सर्वस्वा मुक्तांचे	... २७७०	सोण भाग हरे	... १९१९
सर्वस्मरण	... २४५०	सुकुलिया कोमा	... २६०५
सर्वसारसणे	... २०८९	सुकाळ हा दिवगरजनी	... २२७९
ससार जो कोण	... १२७७	सुख नाही	... २४८५
ससारसर्गे	... १५६४	सुखरूप ऐसे	... २४७४
ससारचे व्यंगी	... १५९०	सुख हे नावडे	... १९९०
समाराच्या भेजे	... १७९९	सुखाचे आठले	... २०१९
समारासामुनि कैसे	... २७७९	सुखे खावे अन्न	... २३३०
रुहू पावता	... २४७९	सुखें घेऊ	... २४१२
रुहू लीळा सी	... २४४३	सुखें न मनी	... १६८७
छात्रांचे नाम	... २४११	मुदर अगवाती	... १५७७
सगला गोष्टी	... १६७८	मुघारसे ओलावली	... २७३४
सगला दुर्लभ	... १३३०	सेजेचा एवात	... २७४७
सगला या मना	... १८२४	सेवकासी आज्ञा निरोपासी	... २६९८
सगा दास नव्हें	... २२३६	सेवकासी आज्ञा स्वामीची	... १७७५
सगावे तें घरे	... १६५५	सेवके करावे स्वामीचे	... २३३९
सगी जाणती	... १५०१	सेवटासी जरी	... २१९५
सार्जे मळकार	... १३११	सेवा ते आवडी	... १५३५
सादुनिया सर्व	... २४९१	सेवीन उच्छिष्ट	... १६६८
सादुनि कीर्तन	... २३५८	संगे छंदे काही	... १५०७
सादुनिया दो अक्षरा	... १५२३	सोडिवेत्या पाठीं	... २८३७
सादाविले एवा	... १७४८	सोन्याचे पर्वत	... २०३२
साधकाची दगा			

आकडे पुढाचे आहेत

यज्ञयाग ३२	शिवाजीमेट २९८-३०० १
योगयाग ६१	शुक्राचार्यकथा ५१८
रामेश्वरमठ २३९	सकामता २४
रिद्धिसिद्धी ३५०-३५२	समृद्धरूप १५०, ५२०
लोहगावप्रसंग ३३	समस्त ५५, १२९-१३१, ५१४
बाणीगीरव २९	समर्पण १९, २०, २१, २८१
विठ्ठल ३६१	सत्पथर्म १८५
विरहिणी ६	सतमहिमा ७, १३२, ४५०
विद्वत्पक्ष ४९७	सद्यस्त्वेत ४६५
वेदमान्यता ४३३	सालोमालोप्रसंग ४८१
वैराग्य २२	सामारिकाव उपदेश ६५, ६६
वैराग्याची आत्मकथा ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२	मुखदुःख विवेक ५२३
व्यापाररूपक १४९	हरिहरऐक्य ५६९, ६२३
सारीरमाहात्म्य ८५, ८६	शुद्धदेवते ४८४
	ज्ञानेश्वरमहिमा ४६७